

જન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

જન ગ્રંથમાળા

સં. ૧૯૮૭
કાર્તિકથી
મહા

૧) ખાંડ પૂંડા ૫) પો. મા.
૧) ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

હ-ભાગ ૭મો
(મોગી ૧૨૯ લેખો)

ભાઈબહેનોને સૂચના:-
જો અને ક્ષેત્રો પ્યાતપૂર્વક વાંચવા
સત ધીરમ મનુષ્યો. પણ તે વાંચે
જિજ્ઞાસુ તેમ કરશે, તો તેથી
તમને લાભજ થશે.

હિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૩. ૧૧૧, માર્ગવ્યય ગુહ

ફુંવર્ડ-૨
દાદાસાહેબ

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” ગ્રંથાંક ૨૪૧ થી ૨૪૪, વર્ષ ૨૧ મું-૧૯૮૭

શુભસંગ્રહ-ભાગ સાતમો (ઉપયોગી ૧૨૬ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક, ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

પૃષ્ઠ ૬૩૬, પ્રત ૪૫૦૦, ચૈત્ર-૧૯૮૭
છૂટક મૂલ્ય ૧૧૧, પો.૧૦ જીડ

“ જાપવા-જપાવવાનો હક્ક સર્વ કોઇને છે ”

અમદાવાદ “સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય”માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિવેદન

વિવિધ ગ્રંથમાળાના સળંગ અંક ૨૪૧ થી ૨૪૪ અને કવીસમા વર્ષ(૧૯૮૭)ના અંક ૧ થી ૪ તરીકે શુભ સંગ્રહનો સાતમો ભાગ નીકળે છે.

આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે તેના કનું નામ તથા જેમાંથી તે લેખ લેવાયો હોય તે પત્રનું નામ તાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખક, સંપાદક, અને પ્રકાશક સજ્જનોનો ઉપકાર માની કહેવાનું કે, લેખોમાં જે કાંઈ ઉપકારકતા હોય તેનું મૂળ કારણ વાંચનાર બંધુઓનું પુણ્ય અને પરમાત્મકૃપા હોઈ યશના અધિકારી તે તે લેખકો, સંપાદકો અને પ્રકાશકો છે.

આવા સંગ્રહોમાંની કોઈ ઔષધિ, બનાવટ અથવા ખીજ બાબત માટે કોઈને કાંઈ લખવા પૂછવા જેવું જણાય તેમણે તે વિષે અત્રતરફ નહિ લખતાં તેના લેખકનેજ લખવું પૂછવું; અને લેખકના ઠામઠેકાણા માટે તે લેખ પ્રથમ છપાયો હોય ત્યાં પૂછવું.

આ સંસ્થા તરફનાં આવાં તેમજ ખીજાં પુસ્તકોમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો વિષે લખાપઠી કે વાદવિવાદ પણ તે કરે તેમ નથી. અલ્પ મતિ પ્રમાણે એકંદરે હિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું, એજ ધોરણ છે. વળી કેવળ બાબત કોઈને વધારે ગમવી, કોઈને ઓછી ગમવી અને કોઈને અડીક લાગવી, એ તે તે વાંચનાર સજ્જનોની સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને સમજણ ઉપર પણ આધાર રાખે છે.

જે સજ્જનોને આમાં અગત્યની ભૂલચૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલશે, તો તે પાઠકોની જાણમાં યથામતિ લવાશે. ચૈત્ર વદી ૧૧-૧૯૮૭ લિપ્તુ-અખંડાનંદ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૩૨	કાન	કૌન
૧૬	૩૮	કરડી,	કાબરી,
૩૮	૧૦	મંદિરનાનાં	મંદિરમાંનાં
૩૮	૧૩	ઈન સેયહ	ઈન સે
૧૧૭	૪	પછા	પાછા
૧૧૮	૭	તેનાથી	તેનાથી
૧૨૬	૨૫	પેલૈંડ	પોલૈંડ
૧૨૬	૩૪	કળ્ટાં	કળટાં
૧૫૬	૭	યદા યદા યદા	યદા યદા

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૭	૨૩	રામાંચકારી	રોમાંચકારી
૧૭૦	૨૭	તરુલતા	તરુણતા
૧૭૬	૩૬	સંસારતાપદગ્ધ	સંસારતાપદગ્ધ
૧૮૨	૨૧	૪-અહા !	૫-અહા !
૧૮૩	૫	ગારાંગ	ગૌરાંગ
૧૮૪	૧૪	હ.	હૈ.
૧૮૬	૮	હિયહિ	પિયહિ
૨૦૯	૩૨	આર	ઔર
૨૩૨	૧૪	લિય	લિયે
૨૩૯	૩૨-૩૩	પરમહંત	પરમહંસ
૨૬૦	૧૨	પ્રાતદિન	પ્રતિદિન
૨૬૮	૪	મં	મૈં
૨૬૮	૧૨	ધ્વછી	ધ્વછા
૨૭૧	૨૫	ૈસે	કૈસે
૨૭૪	૧૯	આર	ઔર
૨૮૦	૧૬	વેદપ્રતિષ્ઠત	વેદપ્રતિષ્ઠિત
૨૮૦	૧૭	ગુણોઽધમ	ગુણોઽધર્મ
૨૮૪	૧૭	અદિ	આદિ
૨૮૬	૨	ભૂતિપૂજા	ભૂતિપૂજા
૨૯૧	૧૧	અહિલ્યાબાધ	અહિલ્યાબાધ
૨૯૯	૪	આધક	અધિક
૩૪૧	૬	છટકો”	છૂટકો”
૩૪૩	૩૦	શન્ય	શૂન્ય
૩૮૬	૨૯	મહીયાના આત્માસ્ય	મહીયાનાત્માસ્ય
૪૧૯	૭	આર	ઔર
૪૨૭	૧	વકસ	વર્કસ
૪૪૩	૧૫	જરાતનો	ગુજરાતનો
૪૪૮	૩૦	નિરક્ષતા	નિરક્ષરતા
૪૬૬	૨૯	દૈત્યાધિપતિએ	દૈત્યાધિપતિએ
૪૮૫	૪	અ સ્થાન	એ સ્થાન
૫૦૧	૩૧	સાથી	સૌથી
૫૫૩	૫	દેશભક્તિ છે.	દેશભક્તિ.
૫૭૮	૨	શાકવર્ગ	શાકવર્ગ
૫૮૬	૨૯	નથી,	ન થી,
૫૯૮	૧૪	પુત્રીનાં	પુત્રનાં

સામાન્ય અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સદ્ગત દેશભક્ત સૂરી અંખાપ્રસાદ	૧
૨	ભક્તરાજ રાજા જયમલ્લસિંહજી (હિંદી)	૯
૩	સદ્વિચાર (હિંદી)	૧૧
૪	વૈભભવશાળી હિંદુસ્થાન	૧૩
૫	અંત્યજ સાધુ નંદ	૨૬
૬	વિજયોદ્ધાસ (હિંદી કાવ્ય)	૩૮
૭	મહાત્મા શૈસા (હિંદી)	૩૯
૮	મહાત્મા કણાદ	૫૧
૯	ભટ્ટિયાણી નીલાદેવીની પતિભક્તિ	૫૪
૧૦	વીરહદયા સોદિયા	૬૦
૧૧	દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ (હિંદી)	૬૭
૧૨	શ્રીમતી કુન્તીદેવી (હિંદી)	૭૫
૧૩	ભગવતી પાર્વતી કા સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર (હિંદી)	૭૮
૧૪	સ્વામી ઝામદાસ (હિંદી)	૯૬
૧૫	શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો	૧૦૫
૧૬	પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રૂખીબહેન	૧૧૨
૧૭	ધનુ ખિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન	૧૧૬
૧૮	પૌલેન્ડ કા ત્રાતા-ગાયક પૈડરુસ્કી (હિંદી)	૧૨૧
૧૯	ભાવદાસજી	૧૨૮
૨૦	તીર્થંકર પારશનાથ... ..	૧૩૦
૨૧	વીર બાલા મેડલીન (હિંદી)... ..	૧૩૫
૨૨	મહામહોપાધ્યાય સ્વં પંડિત યાદવેશ્વર તર્કરત્ન (હિંદી)	૧૩૯
૨૩	સદ્ગુણુ ઔર દુર્ગુણુ (હિંદી)	૧૪૪
૨૪	ઉન્મત્ત (હિંદી કાવ્ય)	૧૪૮
૨૫	યોગીશ્વર દયાનંદ (હિંદી)	૧૪૯
૨૬	સ્વામી દયાનંદ કી પ્રણય સ્મૃતિ મેં (હિંદી)	૧૫૬
૨૭	કુમારિલભટ્ટ (હિંદી)	૧૫૭
૨૮	રામાયણી શક્તિ (હિંદી)	૧૬૮
૨૯	રામાયણુ કી પ્રાચીનતા (હિંદી)	૧૭૧
૩૦	શ્રીરામચરિતમાનસ કી નવધા ભક્તિ (હિંદી કાવ્ય)	૧૭૨
૩૧	રામાયણુ મેં આદર્શ ગૃહસ્થ (હિંદી)	૧૭૩
૩૨	શ્રી શુકદેવજી ઔર રામાયણુ (હિંદી)	૧૭૮
૩૩	શ્રી સીતા કે ચરિત્ર સે આદર્શ શિક્ષા (હિંદી)	૧૮૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪	એક મુસલમાન રામભક્ત (હિંદી)	૨૦૫
૩૫	ભારત કે કુછ અદ્ભુત પદાર્થ (હિંદી)... ..	૨૧૫
	૧ વિષ ચૂસનેવાલા સાંપ કા મનકા અથવા મણિ...	૨૧૫
	૨ સંજીવની ખૂટી	૨૧૭
	૩-સાત દિન ભૂખ ન લગને દેનેવાલી ખૂટી	૨૧૭
૩૬	માતા કા હૃદય (હિંદી)	૨૧૯
૩૭	ગુરુ ગોવિંદસિંહ કી જયંતી (હિંદી)	૨૨૭
૩૮	એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી (હિંદી)	૨૩૩
૩૯	બેકારીનું દર્દ	૨૪૨
૪૦	બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનો પર એક ઐતિહાસિક દષ્ટિ (હિંદી)	૨૪૭
૪૧	પટને કી ઓરિયંટલ લાયબ્રેરી (હિંદી)... ..	૨૫૨
૪૨	સંસાર મેં સખસે અધિક અપરાધી દેશ (હિંદી) ...	૨૫૮
૪૩	દેશદ્રોહી દેશભક્ત (હિંદી)	૨૬૧
૪૪	દિવ્ય પ્રકાશ મેં આત્મનિરીક્ષણ (હિંદી)	૨૬૮
૪૫	કર કે જનના સીખો (હિંદી)	૨૭૧
૪૬	અમેરિકા કી કુછ આતતાયી સંસ્થાએ (હિંદી) ...	૨૭૩
૪૭	ધર્મરહસ્ય (હિંદી)	૨૭૭
૪૮	વહ કૌન થા ? (હિંદી)	૨૮૬
૪૯	મૌ દુર્ગે (હિંદી)	૨૯૧
૫૦	બચ્ચોં કે બચ્ચે (હિંદી)	૨૯૪
૫૧	ભારતવર્ષ કે સાધુ (હિંદી)	૨૯૯
૫૨	નામધારી સાધુ (હિંદી કાવ્ય)	૩૦૨
૫૩	ભારતીય મહિલાયેં ઓર ફેશન (હિંદી)	૩૦૩
૫૪	સીનેમા ઓર શિક્ષાપ્રચાર (હિંદી)... ..	૩૦૪
૫૫	શ્રી મહાવીર સ્વામી	૩૦૫
૫૬	શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ-માટુંગા (હિંદી) ...	૩૧૧
૫૭	નારાયણી સેના (હિંદી)	૩૧૪
૫૮	જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય	૩૧૫
૫૯	ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય (હિંદી)	૩૧૭
૬૦	હજરત મુહમ્મદ (સલ૦) કા જન્મદિવસ (હિંદી) ...	૩૨૩
૬૧	વાયુયાનોં કા મુકુટમણિ (હિંદી)	૩૨૫
૬૨	આ તે જ્ઞાતિવરા કે આખરના કાંકરા?	૩૨૬
૬૩	વચનામૃત	૩૪૮
૬૩-૨	ભૂતકાળની એક વાત	૩૫૦
૬૪	અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ (હિંદી)	૩૫૫
૬૫	માનવી પ્રેમ વિષે વેદપરિચય (હિંદી)	૩૬૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૬	ભવિષ્ય કા મહાન પ્રદીપ (હિંદી)	૩૬૫
૬૭	પિંહ (હિંદી)	૩૬૮
૬૮	ઉદાવાનાલા કા યુદ્ધ (હિંદી)	૩૭૦
૬૯	મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા (હિંદી)	૩૭૬
૭૦	જીવન ઔર મૃત્યુ (હિંદી)	૩૮૨
૭૧	ભક્ત કા ટેર (હિંદી)	૩૮૫
૭૨	અનિંત કા હિસાબ (હિંદી)	૩૯૧
૭૩	એક ઉદાર મુસ્લીમ કી નસીહત (હિંદી)	૩૯૩
૭૪	ઇતિહાસદર્શન	૩૯૪
૭૫	શ્રીગુણસીદ્ધાસાષ્ટક (કાવ્ય)	૩૯૭
૭૬	મેકિસમ ગોર્કી	૩૯૯
૭૭	આંખ ઉધડી	૪૦૪
૭૮	શિલાલેખ	૪૦૮
૭૯	વર્તમાન જીવનપ્રવાહ	૪૧૩
૮૦	શિદ્ધી કા અવસાન (હિંદી)	૪૧૭
૮૧	પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ (હિંદી)	૪૨૦
૮૨	બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ	૪૨૭
૮૩	પતિસેવા (હિંદી)	૪૩૧
૮૪	પ્રેમાનંદ	૪૩૮
૮૫	અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ...	૪૪૪
૮૬	આહુતિ (હિંદી)	૪૪૯
૮૭	ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ	૪૬૩
૮૮	મરણપથારીએથી	૪૬૮
૮૯	માયો અન્નદાતા!	૪૭૨
૯૦	દિવાન 'હરદૌલ' જૂ (હિંદી)	૪૭૯
૯૧	અહિંસાધર્મના પૂજારી	૪૮૨
૯૨	આર્યોવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ	૪૮૪
૯૩	જગદ્ગુરુના છુટાછેડા	૪૮૬
૯૪	પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	૪૮૯
૯૫	પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું?	૪૯૩
૯૬	સદ્ગત મોતીલાલ દરજી	૪૯૬
૯૭	જન્માષ્ટમીનો જુગાર	૫૧૧
૯૮	સૂર્યનમસ્કાર (હિંદી)	૫૧૬
૯૯	મહારાણા પ્રતાપ કી જયંતિ ઔર સ્મારક (હિંદી) ...	૫૧૮
૧૦૦	પૂજ્ય દિવેદીજી કા આદર્શ દાન (હિંદી)	૫૨૧
૧૦૧	અનાથાલય (હિંદી)	૫૨૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૨	અમરિકા કી એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા (હિંદી) ...	૫૨૬
૧૦૩	જેકોસ્લોવેકિયા કા વ્યાયામદ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર (હિંદી) ...	૫૩૧
૧૦૪	લન્દન કા એક આશ્રમ (હિંદી)	૫૩૬
૧૦૫	અધિકારીનો હૃદયપલટો	૫૩૯
૧૦૬	પુસ્તકાલય વિષે વિચારો	૫૪૮
૧૦૭	રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના (હિંદી) ...	૫૪૮
૧૦૮	આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા	૫૫૦
૧૦૯	પંડિત મોતીલાલજી નેહરૂ	૫૫૪
૧૧૦	સંશયાત્મા વિનશ્યતિ... ..	૫૫૭
૧૧૧	શુધાર્તો જાગ્યા ત્યારે	૫૬૫
૧૧૨	સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર ...	૫૭૦
૧૧૩	રત્નમાળા	૫૭૫
૧૧૪	સાત્ત્વિક બળ કેવી રીતે મેળવી શકાય?	૫૭૬
૧૧૪	યુજેનિક સોસાયટી	૫૭૯
૧૧૫	ચા દેવીના ચેલાઓ ચેતશે કે?	૫૮૦
૧૧૬	રેડિયોનો અમત્કાર	૫૮૩
૧૧૭	અંગરેજી શિક્ષા કા ભારતીય સભ્યતા પર કુપ્રભાવ (હિંદી) ...	૫૮૪
૧૧૮	ખુનીઓને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની રીત	૫૮૭
૧૧૯	અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલા વૃક્ષ (હિંદી)	૫૯૦
૧૨૦	વિવેક-વાટિકા (હિંદી)	૫૯૧
૧૨૧	હંડે છીંટે (હિંદી)	૫૯૩
૧૨૨	મરીખી ખૂટી (હિંદી)	૫૯૫
૧૨૩	શ્રીજીવનવિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો ...	૫૯૬
૧૨૪	માતૃવેદના	૫૯૯
૧૨૫	સ્વતંત્રતાના સૂર	૬૦૪
૧૨૬	ખાદી કી પવિત્રતા (હિંદી)	૬૦૯
૧૨૭	ઉર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ	૬૧૩
૧૨૮	આગ્રાનો દયાલબાગ... ..	૬૧૪
૧૨૯	કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ...	૬૧૫

વિષયવાર અનુક્રમણિકા

૧-ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	મહાવિચાર (હિંદી)	૧૧
૬	વિજયોદ્યાસ (હિંદી)	૩૮
૨૪	ઉન્મત્ત	૧૪૮
૨૮	રામાયણી શક્તિ (હિંદી)	૧૬૮
૩૦	શ્રીરામચરિત માનસ કી નવધા ભક્તિ (હિંદી) ...	૧૭૨
૩૨	શ્રી શુકદેવજી ઔર રામાયણ (હિંદી)	૧૭૮
૪૪	દિવ્ય પ્રકાશ મેં આત્મનિરીક્ષણ (હિંદી) ...	૨૬૮
૪૭	ધર્મરહસ્ય (હિંદી)	૨૭૭
૪૯	મૌ દુર્ગે ! (હિંદી)	૨૯૧
૫૮	જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય	૩૧૫
૬૫	માનવી પ્રેમ વિષે વેદપરિચય (હિંદી)	૩૬૧
૬૭	પિહ્ (હિંદી)	૩૬૮
૭૦	જીવન ઔર મૃત્યુ (હિંદી)	૩૮૨
૭૧	ભક્ત કી ટેર	૩૮૫
૮૧	પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ	૪૨૦
૮૩	પતિસેવા (હિંદી)	૪૩૧
૮૭	ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ	૪૬૩
૯૧	અહિંસાધર્મના પૂજારી	૪૮૨
૧૦૮	આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા	૫૫૦
૧૧૦	સંશયાત્મા વિનશ્યતિ (હિંદી)	૫૫૭
૧૧૩	રત્નમાળા	૫૭૫
૧૨૦	વિવેક વાટિકા (હિંદી)	૫૯૧
૧૨૧	હાંડે છીંટે (હિંદી)	૫૯૩
૧૨૭	ઉર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ	૬૧૩

૨-સામાજિક

૩૧	રામાયણ મેં આદર્શ ગૃહસ્થ (હિંદી)	૧૭૩
૩૭	ગુરુ ગોવિંદસિંહ કી જયંતિ (હિંદી)	૨૨૭
૪૧	પટને કી ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી (હિંદી)	૨૫૨
૪૨	સંસાર મેં સખસે અધિક અપરાધી દેશ (હિંદી) ...	૨૫૮
૪૬	અમેરિકા કી કુછ આતતાયી સંસ્થાએ (ફૂ કલકત્ત-કલ્કત્ત) ૨૭૩	
૫૦	બચ્ચોં કે બચ્ચો (હિંદી)	૨૯૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૧	ભારતવર્ષ કે સાધુ (હિંદી)	૨૯૯
૫૨	નામધારી સાધુ (હિંદી)	૩૦૨
૫૩	ભારતીય મહિલાયેં ઔર ફૈશન (હિંદી)	૩૦૩
૫૬	શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ-માડુંગા (હિંદી)	૩૧૧
૫૭	નારાયણી સેના (હિંદી)	૩૧૪
૬૦	દજરત મુહમ્મદ કા જન્મદિવસ (હિંદી)	૩૨૩
૬૨	આ તે જ્ઞાતિવરા કે આખરના કાંકરા?	૩૨૬
૬૩-૧	વચનામૃત... ..	૩૪૮
૬૬	ભવિષ્ય કા મહાન પ્રદીપ (હિંદી)	૩૬૫
૭૩	એક ઉદાર મુસ્લીમ કી નસીહત (હિંદી)	૩૯૩
૭૭	આંખ ઉઘડી	૪૦૪
૭૯	વર્તમાન જીવનપ્રવાહ	૪૧૩
૮૮	મરણપથારીએથી	૪૬૮
૮૬	સાચો અન્નદાતા!	૪૭૨
૯૩	જગદ્ગુરુના છૂટા છેડા	૪૮૬
૯૯	મહારાણા પ્રતાપ કી જયંતિ ઔર સ્મારક (હિંદી)	૫૧૮
૧૦૦	પૂજ્ય દ્વિવેદીજી કા આદર્શ દાન (હિંદી)	૫૨૧
૧૦૧	અનાથાલય (હિંદી)	૫૨૨
૧૦૭	રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના (હિંદી)... ..	૫૪૮
૧૧૨	સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર	૫૭૦
૧૧૪-૨	યુગ્નેનિક સોસાયટી	૫૭૯
૧૧૭	અંગ્રેજી શિક્ષા કા ભારતીય સમ્યતાપર કુપ્રભાવ (હિંદી)	૫૮૪
૧૨૩	સ્ત્રીજીવન વિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો	૫૯૬
૧૨૪	માતૃવેદના	૫૯૯
૧૨૬	ખાદી કી પવિત્રતા (હિંદી)	૬૦૯
૧૨૮	આગ્રાનો દયાલબાગ	૬૧૪
૧૨૯	કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ... ..	૬૧૫

૩-અરિત્ર અને ઇતિહાસ

૧	સહગત દેશભક્ત સૂરી અંબાપ્રસાદ	૧
૨	ભક્તરાજ રાજા જયમહાસિંહજી (હિંદી)	૯
૪	વૈભવશાળી હિંદુસ્થાન	૧૩
૫	અલંજ સાધુ નંદ	૨૬
૭	માહાતા શૈસા (હિંદી)... ..	૩૯
૮	મહાત્મા કણુદ	૫૧
૯	ભટ્ટિયાણી નીલાદેવીની પતિભક્તિ	૫૪
૧૦	વીર હૃદયા સોદિયા	૬૦

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧	દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ (હિંદી)	૬૭
૧૨	શ્રીમતી કુંતીદેવી (હિંદી)	૭૫
૧૩	ભગવતી પાર્વતી કા સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર (હિંદી)	૭૮
૧૪	સ્વામી ઝામદાસ (હિંદી)	૯૬
૧૫	શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો	૧૦૫
૧૬	પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રૂપીબહેન	૧૧૨
૧૭	ઈશુ ખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન	૧૧૬
૧૮	પોલૅંડ કા ત્રાતા-ગાયક પૅડરસ્કી (હિંદી)	૧૨૧
૨૦	તીર્થંકર પારશનાથ (હિંદી)	૧૩૦
૨૧	વીર બાલા મેડલીન (હિંદી)	૧૩૫
૨૨	મહામહોપાધ્યાય સ્વં પંડિત યાદવેશ્વર તર્કરત્ન (હિંદી)	૧૩૯
૨૫	યોગીશ્વર દયાનંદ (હિંદી)	૧૪૯
૨૬	સ્વામી દયાનંદ કી પુણ્ય સ્મૃતિ મેં (હિંદી)	૧૫૬
૨૭	કુમારિલ ભટ્ટ (હિંદી)	૧૫૭
૨૯	રામાયણ કી પ્રાચીનતા (હિંદી)... ..	૧૭૧
૩૪	એક મુસલમાન રામભક્ત (હિંદી)	૨૦૫
૩૮	એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી (હિંદી)... ..	૨૩૩
૪૦	બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનો પર એક ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ (હિંદી)... ..	૨૪૭
૪૮	વહ કૌન થા ? (હિંદી)	૨૮૬
૫૫	શ્રીમહાવીરસ્વામી	૩૦૪
૫૯	ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય (હિંદી)	૩૧૭
૬૮	ઉદવાનાલા કા યુદ્ધ (હિંદી)... ..	૩૭૦
૬૯	મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા (હિંદી)	૩૭૬
૭૪	ઇતિહાસદર્શન	૩૯૪
૭૫	તુલસીદાસાષ્ટક	૩૯૭
૭૬	મેકિસમ ગોડી	૩૯૯
૮૪	પ્રેમાનંદ	૪૩૮
૯૦	દિવાન “હરદૌલ” જૂ (હિંદી)	૪૭૯
૯૨	આર્યાવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ	૪૮૪
૯૬	સદ્ગત મોતીભાઈ દરજી	૪૯૬
૧૦૯	પંડિત મોતીલાલજી નહેરૂ	૫૫૪
૧૨૫	સ્વતંત્રતાના સૂર	૬૦૪

૩-૬ઠ્ઠી વાર્તાઓ

૧૯	ભાવદાસજી	૧૨૮
૨૩	સદ્ગુણુ ઔર દુર્ગુણુ (હિંદી)	૧૪૪
૩૬	માતા કા હૃદય (હિંદી)	૨૧૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૯	બેકારીનું દર્દ	૨૪૨
૪૩	દેશદ્રોહી દેશભક્ત (હિંદી)	૨૬૧
૬૩	ભૂતકાળની એક વાત	૩૫૦
૭૮	શિલાલેખ	૪૦૮
૮૦	શિલ્પી કા અવસાન (હિંદી)	૪૧૭
૮૬	આહુતિ (હિંદી)	૪૪૯
૯૭	જન્મ-માષ્ટ્રમીનો જુગાર... ..	૫૧૧
૧૦૫	અધિકારીનો હૃદયપલટો	૫૩૯
૧૧૧	ક્ષુધાર્તો જગ્યા ત્યારે	૫૬૫
૧૨૨	ગરીબી ખૂટી (હિંદી)	૫૯૫

૫-વિજ્ઞાન, કળા, શોધખોળ

૩૫	ભારત કે કુછ અદ્ભુત પદાર્થ (હિંદી)... ..	૨૧૫
૬૧	વાયુયાનો કા મુકુટમણિ (હિંદી)	૩૨૫
૭૨	અનંત કા હિસાબ (હિંદી)... ..	૩૯૧
૧૧૬	રેડિયોનો ચમત્કાર	૫૮૩
૧૧૯	અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલા વૃક્ષ	૫૯૦

૬-વૈદ્યક અને આરોગ્ય

૮૨	બંગાલ કેમીકલ વર્કસ	૪૨૭
૯૮	સૂર્યનમસ્કાર (હિંદી)	૫૧૬
૧૦૨	અમેરિકા કિ એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા (હિંદી)	૫૨૬
૧૧૪-૧	સાત્ત્વિક બળ કેવી રીતે મેળવી શકાય	૫૭૬
૧૧૫	ચા દેવીના ચેલાઓ ચેતશે કે ?	૫૮૦

૭-શિક્ષણ

૩૩	શ્રીસીતા કે ચરિત્ર સે આદર્શ શિક્ષા (હિંદી)	૧૮૪
૪૫	કર કે જનના સીખો. (હિંદી)	૨૭૧
૫૪	સીનેમા ઓર શિક્ષાપ્રચાર (હિંદી)	૩૦૪
૬૪	અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ (હિંદી)	૩૫૫
૮૫	અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો	૪૪૪
૯૪	પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	૪૮૯
૯૫	પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું ?	૪૯૩
૧૦૩	જેકોરલોવેકિયા કા વ્યાયામ દ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર (હિંદી)	૫૩૧
૧૦૪	લન્દન કા એક આશ્રમ (હિંદી)	૫૩૬
૧૦૬	પુસ્તકાલય વિષે વિચારો	૫૪૮
૧૧૮	ખુનીઓને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની રીત	૫૮૭

શુભસંગ્રહ-ભાગ ૭ મો

૧-સદ્ગત દેશભક્ત સૂફી અંબાપ્રસાદ

આજે ભારતવર્ષમાં કેટલા લોક એમનું નામ જાણે છે ? કેટલા એમની સ્મૃતિથી શોકાતુર થઈને આંસુ વહાવે છે ? કૃતદ્ધન ભારતે આવાં કેટલાંયે રત્ન ગુમાવ્યાં છે; અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, તેને માટે એક ક્ષણભર પણ તેને દુઃખ લાગ્યું નથી !

તેઓ સાચા દેશભક્ત હતા; દેશને માટે તેમના દિલમાં દર્દ હતું. હિંદી યુવકોને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વરાજ્યપથ પર ચાલતા જોઈને તેમને આનંદ થતો, ગરીબ હિંદીઓની નિરાધાર દશા દેખીને તેઓ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકતા, અને તેનો પ્રતીકાર કરવાને ઉત્સુક રહેતા.

તેઓ ભારતની પ્રતિષ્ઠા જોવાની ઝંખના રાખતા, તેને ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચાડવાના અભિલાષ ધરાવતા; છતાં તેમનું નામ આજે ભારતવર્ષના અહુજ થોડા માણસો જાણે છે.

ભારતમાતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવાને માટેજ તેમણે પોતાનું અસ્તિત્વ મટાડી દીધું હતું. તેમના પ્રત્યેની લોકોની ઉપેક્ષાની પરવા કર્યા વિના પોતાના સર્વસ્વનું અલ્પિદાન દીધું-ધર છાંડ્યું, માલ-મિલ્કત જમ થયાં, જેલમાં ગયા, પ્રાણથીયે વહાલો દેશ છોડ્યો અને અંતે પ્રાણ પણ આપ્યો. એમની કદર કરી તે પણ ધરને ! આજે ધરનમાં “આક સૂફી”નું નામ સર્વપ્રિય અને સર્વપૂજ્ય અન્યું છે.

x x x x x

સૂફી અંબાપ્રસાદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮માં મુરાદાબાદમાં થયો હતો. એમનો જમણો હાથ જન્મથીજ કપાયેલો હતો. તેઓ હાસ્યવિનોદમાં કહેતા કે “ભાઈ ! મેં સત્તાવનમાં અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરીધું, હાથ કપાઈ ગયો, મૃત્યુ થયું, પુનર્જન્મ પામ્યો, પણ હાથ કપાયેલો ને કપાયેલોજ આવી ગયો.”

એમણે મુરાદાબાદ, ખરેલી અને જલંધર આદિ શહેરોમાં શિક્ષણ લીધું. ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં લુધિયાના શુદ્ધામાં જ્યારે સ્વતંત્રતાપ્રેમી દુકાને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ જલંધરમાં હતા. એમનું વય એ સમયે લગભગ ૧૩ વર્ષનું હતું.

એફ. એ. પાસ કર્યા પછી એમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો;

પરંતુ વકીલાત કરી નહિ. તેઓ ઉર્દૂના પ્રભાવશાળી લેખક હતા, એજ કામ તેમણે હાથમાં લીધું.

x

x

x

x

ઈ. સ. ૧૮૯૦માં એમણે મુરાદાબાદથી પોતાનું ઉર્દૂ સાપ્તાહિક “જમ્યુલ-ઇલૂમ” પ્રકટ કરવા માંડ્યું. એમનાં ધર્મપત્ની એમને એ કાર્યમાં ખૂબ સહાયતા આપતાં. આજે ૧૯૨૫ માં એમના એ સમયના લેખો વાંચી જુઓ, તેમાં ૧૯ મી સદીની ગંધ સરખી આવશે નહિ. દરેક સમયે એ લેખો નવીન ભાવ ઉપસ્થિત કરે છે. એમાંનો પ્રત્યેક શબ્દ સૂક્ષ્મની આંતરિક અવસ્થાનો પરિચય આપે છે. તેઓ હાસ્યરસના પ્રસિદ્ધ લેખક હતા, છતાં તેમના લખાણમાં ગંભીરતા પણ ઓછી ન હતી. તેઓ હિંદુમુસલમાન એકતાના કટ્ટર હિમાયતી હતા; અમલદારોના આકરા ટીકાકાર હતા. એમનું પત્ર એટલું બધું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું કે રસ્તામાં ટપાલવાળાજ વાંચવાને ખાતર એ ચોરી લેતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં એમના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકીને કેસ ચલાવવામાં આવ્યો; અને તેમાં દોઢ વર્ષનો કારાવાસ મળ્યો. ૧૮૯૯ માં તેઓ છૂટીને બહાર આવ્યા; એ અરસાનાં યુ. પી. નાં કેટલાંક નાનાં દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજો હસ્તક્ષેપ કરી રહ્યા હતા.

સૂક્ષ્મએ ત્યાંના અમલદારો અને રેસિડન્ટોનાં છોડીયાં સારી પેઠે પાડ્યાં. તે લોકોએ સૂક્ષ્મ ઉપર મિથ્યા દોષારોપણનો કેસ ચલાવ્યો. તેમાં એમની માલમિલકત જપ્ત થઈ અને ૬ વર્ષનો બંદીવાસ મળ્યો. જેલમાં તેમને અકચનીય કળા સહન કરવાં પડ્યાં. આમ છતાં તેઓ લેશ પણ ડગ્યા નહિ.

સૂક્ષ્મ જેલમાં બિમાર થયા. એક ગંદી કોટડીમાં પુરાયા હતા. ઓસડવેસડ અને સારવાર તો હોયજ શેનાં! અરે પાણીનો પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત ન હતો. જેલર આવતો અને મળકમાં પૂછતો “સૂક્ષ્મ ! હજી સુધી તમે જીવો છો ?” શું આ વિપત્તિઓથી સૂક્ષ્મ ડરે એમ હતા ? હરગીજ નહિ. જેમ તેમ જેલના દિવસો કપાયા અને ૧૯૦૬ ના અંતમાં તેઓ છૂટયા.

+

+

+

+

સૂક્ષ્મને નિઝામ હૈદરાબાદ સાથે ગાઢ સંબંધ હતા. જેલમાંથી છટતાંજ તેઓ ત્યાં ગયા. નિઝામે તેમને માટે એક સરસ મકાન બેનાવ્યું. જે દિવસે મકાન તૈયાર થયું તે દિવસે નિઝામે તેમને કહ્યું કે “આપને માટે મકાન તૈયાર થયું છે.” એમણે ઉત્તર આપ્યો “હું પણ તૈયારજ થયો છું.” પુસ્તકો અને કપડાંની પોટલી ઉઠાવી અને પંજાબનો રસ્તો લીધો ! ઇ. સ. ૧૯૦૭ ની શરૂઆત હતી. સ્વદેશી હિલચાલની લહેરનો પંજાબ ઉપર ઠીક પ્રભાવ પડતો

હતો, જાગ્રતિનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. એમણે જોયું કે પંજાબમાં કંઈક કામ થઈ શકશે; અને તે માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.

ત્યાં “પૈસા અખબારે” એમને માસિક ૧૭૫ રૂપીઆ આપવા જણાવ્યું, “વતન અખબારે” ૧૨૫ થી માગણી કરી; પરંતુ એમણે એની પરવા નહિ કરતાં “હિંદુસ્તાન” પત્રના ૬૦ રૂપીઆ સ્વીકારી લીધા! તેઓ કહેતા “આપણે ‘વેતન’ ‘વેતન’નાં રોટલાં શામાટે રડીએ? રોજનો રોટલો અને પોતાના વિચારો અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનો પ્રચાર કરવાની તક મળતી રહે એટલુંજ મારે માટે બસ છે.” નિઃસંદેહ મોહ અને લોભની મગફળી શી કે તેના હૃદયનો સ્પર્શ પણ કરી શકે? આ તો સામાન્ય વેતન હતું; પરંતુ સંભળાય છે કે એમની કુશળતા, વાકપટુતા અને બુદ્ધિશક્તિ જોઈને સરકારની જાસુસી ખાતાની માસિક ૧૦૦૦ રૂપીઆની જગ્યા આપવાની માગણી થયેલી; પરંતુ એ લાલચને વશ ન થતાં એમણે તો કારાવાસ અને દરિદ્રતાનેજ શ્રેષ્ઠ માન્યાં. કેટલાક દિવસ સુધી તેઓ “હિંદુસ્તાન”માં કામ કરતા રહ્યા.

એજ દિવસોમાં સરદાર અજિતસિંહજીએ “ભારત માતા સોસાયટી”ની સ્થાપના કરી અને પંજાબના “ન્યૂ કોલોનીયલ” વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ કર્યાં. એ મંડળમાં સઘળાજ નવયુવકો હતા; અને મોટા ઉત્સાહથી તેઓ પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા. સૂફીજીને પરિચય એમની સાથે વધતો ગયો અને તેઓ પણ એ તરફ આકર્ષાવા લાગ્યા.

‘હિંદુસ્તાન’ના સંપાદક શ્રી. દીનાનાથ એમના લેખમાં ઘણી કાપકૂપ કરતા. એમણે તેમને કહ્યું “તમે હજી બાળક છો. નીતિ સમજતા નથી. ડરો છો, તંત્રીતરીકે માર્શન નામ મૂકો એટલે પત્યું.” પરંતુ એ માગણી સ્વીકારાઈ નહિ; અંતે એમણે એ કામ પણ છોડ્યું અને પૂર્ણપણે ભારતમાતા સોસાયટીનાજ થઈ રહ્યા. પંજાબમાં જુસ્સો વધતોજ રહ્યો. લાહોરમાં જાટોનો જલસો થયો. એ દુઃખી જમીનદારોને સૂફીજીએ જે શબ્દોમાં ઉપદેશ આપ્યો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે.

*

*

*

*

ઇ. સ. ૧૯૦૭ના મે ની ૯ મી તારીખે લાલા લજપતરાય પકડાયા, અને સરદાર અજિતસિંહ ઉપર પણ વૉરંટ નીકળ્યું. સરદારજી છુપાઈ ગયા; અને હજી જૂન સુધી સરકાર તેમને પકડી શકી નહિ. એ ડખલના દિવસમાં કામ મોકુફ રહેવાથી સૂફીજી પોતાના મિત્રોને મળવા રૂડી ગયા. પાછળથી પંજાબમાં વધારે ધરપકડ શરૂ થઈ એટલે સરદાર અજિતસિંહના ભાઈ સરદાર કિશનસિંહજી અને ભારતમાતા સોસાયટીના મંત્રી આનંદકિશોર મહેતા, સૂફી-

જીની સાથે નેપાળમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં બહુ દિવસ રહ્યા. ત્યાં નેપાળરોડના ગવર્નર શાયદ શ્રીયુત જંગ બહાદુરજી સાથે એમનો પરિચય થયો. તેઓ એમની સાથે બહુજ સારી રીતે વર્તતા. પાછળથી શ્રી. જંગબહાદુર સૂરીજીને આશ્રય આપવાના કારણથી પદચ્યુત થયા; અને તેમની મિલકત પણ જપ્ત કરી લેવામાં આવી. તેમની સાથે નેપાળની રાજનૈતિક સ્થિતિ ઉપર અનેક પ્રસંગે વાતચીત થતી; સૂરીજીની રાજનીતિનિપુણતા જોઈને તેઓ દંગ થતા અને કહેતા કે ‘ભારત જેવા ગુલામ દેશમાં રહીને જીવન વ્યર્થ શામાટે ગુમાવો છો?’ આખરે તેઓ ત્યાંથી પકડાયા અને તેમને લાહોર લાવવામાં આવ્યા.

બ્યારે તેઓ “ભારતમાતા સોસાયટી”માં હતા ત્યારે લાલાજીના ઇંડિયા પત્રમાં એમનાં લેખો અવારનવાર પ્રગટ થતા રહેતા. તે સંબંધમાં એમના પર કેસ-ચલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ નિર્દોષ સિદ્ધ થવાથી છૂટી ગયા.

તે પછી સરદાર અજિતસિંહજી પણ છૂટીને આવી પહોંચ્યા. અને મંડળના જેટલા સભ્યો બહાર હતા તે સધળા સુરત કાંગ્રેસમાં એકઠા મળ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ભારતમાતા શુક સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેણે રાજદારી અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું. એમાં વિશેષ કામ સૂરીજી કરતા.

એક દિવસ સરદાર અજિતસિંહને લાહોરના ડેપ્યુટી કમિશ્નરે બોલાવ્યા, અને તેમણે રાજદારી ક્ષેત્રમાંથી દૂર રહેવાની ધમકી આપી. પરંતુ સરદારજીએ તેને રોકકું પરખાવ્યું એટલે કમિશ્નર સાહેબ બોલી ઉઠ્યા કે ‘શું તમે ઈસુ છો?’ સરદારજી ત્યાંથી ચાલી આવ્યા અને સૂરીજીને વાત કરી. પછી શું? સૂરીજી બાઇબલ લઈને બેસી ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી ‘વાગી મસીહ’ યા ‘વિદ્રોહી ઈસુ’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. અને તેમાં દર્શાવ્યું કે ઈસુને તેના શિષ્યોએ ૩૦ સિક્કામાં વેચી દીધો-હતો અને સરદાર સાહેબને તેના કોઈ મિત્રે ૫૦૦ રૂપિયામાં શત્રુના હાથમાં સોંપ્યા! બન્નેના આદર્શ મળતા આવે છે, લક્ષ્ય પણ એકસરખુંજ છે. એટલે એ બંને વચ્ચે ભારે અંતર નથી. પુસ્તક જપ્ત કરવામાં આવ્યું.

એજ વર્ષમાં લો. મા. તિલક ઉપર કેસ ચાલ્યો. તેમને ૬ વર્ષની કેદ મળી. ત્યારે દેશભક્ત મંડળના સર્વ સભ્યો સાધુ બની ગયા. સધળાએ ભગવાં, ગેર્યાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં, અને સૂરીજી તથા સરદારજીએ મળીને તિલક આશ્રમ ખોલવાનો ઇરાદો કર્યો; પરંતુ અનેક વિઘ્ને અને આપત્તિઓને લઈને તેમનો વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ.

સાધુમંડળ પર્વતયાત્રાએ નીકળ્યું. પર્વતના શૃંગનિવાસ

દરમિયાન એક ભક્ત પણ સાથે થઈ ગયો. સાધુએ ખેડા એટલે પેલા ભક્તે સૂફીજનાં ચરણો પર મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યો. ભક્ત મોટા જેન્ટલમેન હતો. જૂટ મોજાં સારી પેટે પહેર્યાં હતા. સૂફીજને ચરણે મસ્તક મૂકીને પૂછવા લાગ્યો:-

“બાવાજી ! આપ ક્યાં રહો છો ?” સૂફીજએ કારમે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો “રહું છું તારા કપાળમાં !”

“મહારાજ ! આપ નારાજ કેમ થાઓ છો ?”

“અરે બેવકૂફ ! તેં મને નમસ્કાર શામાટે કર્યો ? બીજા આટલા બધા સાધુઓ હતા તેમને પ્રણામ નહિ કરવાનું કારણ ?”

“હું આપનેજ મોટા સાધુ સમજ્યો હતો.”

“વાર, જાઓ બાવા પીવાનું લઈ આવો.”

તે કેટલીક વારે સારા સારા પદાર્થ લઈને આવ્યો. ખાંધપીને નિશ્ચિંત થયા પછી સૂફીજએ તેને ફરીથી બોલાવ્યો અને કહ્યું “કેમ અધ્યા ! અમારો પીછો છોડે છે કે નહિ ?”

“મહારાજ ! હું આપને શી તકલીફ આપું છું ?”

“ચાલાકી જવા દે. જાસુસી કરવા જા તારા બાપને ખબર આપ કે અમે બળવો ઉઠાવવાને પહાડમાં જઈએ છીએ.”

પેલો માણસ શરમિદો થઈ ગયો અને પગે પડી બોલ્યો, “હજુર ! પેટને ખાતર સૌ કંઈ કરવું પડે છે !”

ઈ. સ. ૧૯૦૯માં એમણે “પેશવા અખબાર” કાઢ્યું. એ દિવસોમાં બંગાળામાં ક્રાંતિકારી હીલચાલે માથું ઉઠાવ્યું. સરકારને ચિંતા પેડી કે, આ અગ્નિ પંજાબને તો નહિ સળગાવી મૂકે ? તરત જ દમનચક્ર ફરવા માંડ્યું. પ્રમુખને-લાલા હરદયાળને દેશ છોડવો પડ્યો અને અંતે સૂફીજ, સરદાર અજિતસિંહ અને જ્યાઉલ હકને પણ ધરાનનો પંથ લેવો પડ્યો.

એ દરમિયાન “પેશ્વા” હજી ચાલુજ હતું. તેને માટે પુષ્કળ લેખો લખી રાખવામાં આવ્યા હતા; કારણકે પેશ્વા એકદમ બંધ પડી જાય તો સરકારને શંકા પડે અને રસ્તામાંથીજ એમને કદાચ પકડી લેવામાં આવે. કરાંચીથી વહાણપર ચઢ્યા. ધરાન ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જ્યાઉલ હકની મતિ બદલાઈ ગઈ. તેણે વિચાર્યું “આ લોકોને પકડાવી દઉં તો ધનામ મળે અને સગ્નમાંથી પણ બચી જવાય.” પરંતુ સૂફીજ ચેતી ગયા. તેમણે તેને આગળ રવાના કર્યો; ત્યાં તે રિપોર્ટ કરવા જતાં પકડાઈ ગયો અને આ બંને બચી ગયા.

ધરાનની એમની આપવીતી તો ત્યાં જઈને હકીકત મેળવીએ તોજ જાણવામાં આવે; પરંતુ અહીં જે કંઈ સાંભળવામાં આવ્યું છે તે નોંધાએ છીએ. અહીંથી ધરાન જવા પછી અંગ્રેજ સરકારે

એમની ત્યાં પણ ખૂબ તપાસ કરી. તેમને અનેક જાતનાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં. કહેવાય છે કે, એક સ્થળે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી નીકળી નાસવાનું અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. ત્યાં વેપારીઓનો કાફલો કિતરો હતો; ઉટો પર વસ્ત્ર આદિની પેટીઓ લાદવામાં આવી હતી. એક ઉંટની બે પેટીઓમાં સૂરીજી અને સરદાર અજિતસિંહને બંધ કરવામાં આવ્યા. અને ત્યાંથી તેમને બચાવી લેવામાં આવ્યા. પછી કોઈ અમીરને ત્યાં ઉતર્યા. વાત વાયુવેગે ધરધર ફેલાઇ ગઈ. એ વખતે બંનેને ખુરખા પહેરાવી જનાનામાં ખેસાડી દેવામાં આવ્યા. બધે તપાસ થઈ. અંતે સ્ત્રીઓની પણ જડતી લેવાવા લાગી; એક બે સ્ત્રીના ખુરખા ઉપડ્યા પણ ખરા, પરંતુ મુસલમાનો આ બેઠજીતી સામે લડવા અને મરવા તૈયાર થઇ જતા.

ખુરખા ઉપાડવાનું બંધ રહ્યું અને બીજી વાર તેઓ બચી ગયા. એક ફોરોગ્રાફરે એમને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. અનેક દિવસ તેને ત્યાં તેઓ રહ્યા, પરંતુ પાછળથી તે બિચારાને સપરિવાર જેલમાં જવું પડ્યું.

પાછળથી જ્યારે વાદળાં વિખરાઈ ગયેલાં જણાયાં ત્યારે તેમણે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. એ સમયે અંગ્રેજો ત્યાં પણ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યા જતા હતા. સૂરીજીએ કહ્યું— ભાઈઓ! અમને એ લોકોનો પૂરો અનુભવ છે. અમારા અનુભવનો લાભ લેશો તો એમની ચુંગાલમાંથી બચી શકશો; અને કદાચ ફસાઈ પડશો તોપણ તરતજ છૂટી શકશો. એમણે ત્યાં આખે હુયાત નામનું પત્ર કાઢ્યું અને અનેક પુસ્તકો લખ્યાં. એ બધું ફારસી ભાષામાંજ લખાતું. તેમાંના એક પુસ્તકનું નામ ‘ઇબતે ઇરાની યાન યા દામે સય્યાદાન હતું. એનો અર્થ ‘ઇરાની વિપત્તિ અને શિકારીઓની જળા’ છે. પાછળથી સરદાર અજિતસિંહજી ટર્કી ચાલ્યા ગયા ત્યારે સૂરીજીએ પોતાના એક મિત્રને પત્રમાં લખ્યું હતું. સરદાર સાહેબને ટર્કીમાં મૂકી આવ્યો છું. મારી ફરજ અહીં પણ વળગેલી છે, હું અહીંજ કામ કરીશ છત્યાદિ.

સૂરીજી અને સરદારજી ત્યાં અત્યંત લોકપ્રિય થઇ પડ્યા હતા. સરદારજીના ચાલ્યા જવા પછી પણ સૂરીજીને ખૂબ કામ કરવાનો અવસર મળતો અને ત્યાં તેઓ આકા સૂરી યાને ‘સ્વામી સૂરી’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના અરસામાં અંગ્રેજોએ ઇરાનપર સારી પેઠે કાબુ મેળવવાનો તાગડો રચ્યો. કેટલીક ઉથલપાથલ થઈ. શિરાજને ઘેરો ધાલવામાં આવ્યો. એ ઘેરામાં સૂરીજી પણ અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયા, અને તેમને કોર્ટમાર્શલ કરવામાં આવ્યા.

તેમને મૃત્યુદંડ ઠોકવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રતિષ્ઠિત ધરાનીઓનાં અનેક પંચો તેમને છોડી દેવાની વિનંતિ કરવા સરકાર પાસે ગયાં. પરંતુ તેમની કશી પરવા કરવામાં ન આવી, અને છેવટનો ફેસલોં આપવામાં આવ્યો:-

“કાલે સવારે ગોળીથી દાર કરવામાં આવશે.”

સૂફી કોટડીમાં બંધ હતા. પરંતુ અંતસમયે તેઓ સમાધિ અવસ્થામાં દેખાયા; તેમનું ત્રાણરૂપી પંખી ઉડી ગયું હતું. તેઓ યોગાભ્યાસ સારી રીતે જાણતા હતા. એમની શ્મશાનયાત્રાએ અસંખ્ય ધરાનીઓ ગયા હતા, અને તેમણે ભારે શોક પાળ્યો! કેટલાયે દિવસ સુધી આખા શહેરમાં શોક છવાઈ રહ્યો હતો. સૂફીજની કબર બાંધવામાં આવી. આજ સુધી દર વર્ષે એમની કબર પર ભારે મેજો ભરાય છે. લોકો સૂફીજનું નામ સાંભળતાંજ શ્રદ્ધાથી શિર ઝૂકાવે છે.

+ + + +

હિંદુસ્તાનના એમના જીવનસંબંધી અનેક અહ્મુત વાતો સાંભળવામાં આવે છે. તેઓ પગની આંગળીમાં કલમ રાખીને સારી રીતે લખી શકતા. એમના એક મિત્રે એક વિચિત્ર પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. કહેવાય છે કે પહેલાં ભાગલપુર (કે કોઇએક) સ્ટેટમાં રેસીડેન્ટ કંઈક ખરાબી કરી રહ્યો હતો અને તે રાજ્યને હડપ કરવાની પેરવીમાં હતો. ત્યાંના ભેદ પકડવાની અને તેનાં ભોપાળાં બહાર પાડવાની અત્યંત આવશ્યકતા હતી. એ વખતે કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’ તરફથી એમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા.

એક પાગલ જેવો માણસ રેસીડેન્ટના બખરચી પાસે નોકરી શોધતો આવ્યો; કેટલીક આનાકાની પછી ખાવાના બદલામાં જે કામ સોંપે તે કરવાની શરતે બખરચીએ તેને રાખી લીધો. સાહેબે પૂછ્યું—આ નોકર કોણ છે? બખરચીએ કહ્યું “હજુર! બિલકુલ પાગલ જેવો છે. અક્કલ તો કશી છે જ નહિ.” સાહેબ ખુશ થયા. તેણે આગળથી જ હુકમ આપી રાખ્યો હતો કે કોઇ પણ સમજદાર કે ચકોર માણસને નોકરીમાં રાખવો નહિ. પેલો પાગલ વાસણ સાફ કરતાં કરતાં માટીમાં લથપથ થઇ જતો; મોં ઉપર પણ કાદવ લેપડી લેતો. એ વખતે એના તરફ જોતાં કોઇ પણ માણસને હસવું આવ્યા વિના રહેતું નહિ; પણ એ પાગલ નોકરમાં એક સરસ ગુણ હતો, તે સોદો ખરીદવામાં ધણો ચતુર હતો. સારામાં સારી ચીજ જે ભાવથી બખરચી લાવતો તેની તેજ ચીજ એ નોકર ચાર ચાર આને ઓછે લાવતો. એટલે બખરનું કામ એનેજ સોંપવામાં આવતું.

આ તરફ “અમૃત બજાર પત્રિકા”માં રેસીડેન્ટ વિરુદ્ધ ધડાધડ લેખો પ્રકટ થવા લાગ્યા. પરિણામે તે એટલો બધો બદનામ

થયો કે તેને એ અધિકારપરથી દૂર કરવામાં આવ્યો. એ સ્ટેટમાંથી એને ધકેલી કાઢવામાં આવ્યો. ત્યારે તે સ્ટેટની હદ ઓળંગી ગયો ત્યારે એક જંકશન પર એક માણસ ખૂટ, પાટલૂન અને હેટ પહેરીને એની સામે આવ્યો. તેને ઓળખતાં રેસીડેન્ટ ચકિત થઈ ગયો. તેણે આવતાંજ અંગ્રેજીમાં વાતચીત શરૂ કરી. તેને જોતાંજ તે કંપવા લાગ્યો. કંઈક જાળથી, કંઈક આશ્ચર્યથી અને કંઈક ક્રોધથી છેવટે તે બોલ્યો “તને ઇનામ તો આપવામાં આવ્યું છે વળી પાછો મારી પાસે કેમ આવ્યો?”

“આપે કહ્યું હતું કે જે માણસ મારો ભેદ બોલનાર ગુપ્તચરને પકડી આપશે તેને ઇનામ આપીશ.”

“હા, કહ્યું હતું. શું તેં એને પકડ્યો છે?”

“હા, હા, ઇનામ આપો. તે હું પોતેજ છું.”

રેસીડેન્ટ આ સાંભળી ચરચર કંપી ઉઠ્યો અને દાંત કકડાવીને બોલ્યો કે “અરે, જે રાજ્યની હદમાંજ તારો પત્તો લાગ્યો હોત તો તારા ફૂર્ચેફૂર્ચા ઉડાવી નાખત.” ખેર, પણ આખરે તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું અને સોનાની ધડિયાળ સૂફીજીને ભેટ આપતાં કહ્યું ‘જે તમે સ્વીકારો તો છુપી પોલીસ ખાતામાં માસિક ૧૦૦૦ રૂપિયાની જગ્યા હું તમને અપાવી શકું છું;’ પરંતુ સૂફીજીએ કહ્યું “જે પગારજ લેવો હોત તો તમારાં વાસણ શું કામ માંજત?”

આ કોઈ પરંપરાની વાત છે, છતાં અસંભવિત નથી. સૂફીજીને જામુસ ખાતામાં નોકરી આપવાનાં કહેણુ તો સરકારે અનેક વખત મોકલેલાં; પણ એ મહાન દેશભક્તે પોતાની દેશભક્તિને ગમે તેવી લાલચોથી પણ કલંક લાગવા દીધું નથી. આજે સૂફીજી આ લોકમાં નથી, પણ એવા દેશભક્તોનાં આત્મસ્મરણ કરનાર શહીદોનાં સ્મરણુ ગમે ત્યારે અને ખાસ કરી અત્યારના મંથનકાળમાં સ્ફૂર્તિદાયક થાય છે. પરમાત્મા એમના મહાન આત્માને શાંતિ આપો અને ભારતમાતાને આવા સુપુત્રવતી કરો! (પ્રભા)

(૧૦-૪-૧૯૨૫ના “નવયુગ”માંથી)

૨-ભક્તરાજ રાજા જયમલ્લસિંહજી

રાજા જયમલ્લસિંહજી મેડતા કે રાજા થે. યે બડે હી નીતિસ, સદાચારી, સાધુ-સ્વભાવ, નિયમોં મેં તત્પર ઔર દહનિશ્ચયી ભગ-વદ્ભક્ત થે. યદ્યપિ યે ભગવાન કા સ્મરણુ રખતે હુએ હી રાજ્ય કા સારા કામ કરતે થે; તથાપિ પ્રાતઃકાલ ડેઠ પહર દિન ચઢને તક તો પ્રતિદિન એકાંતસ્થલ મેં નિયમિત રૂપ સે ભગવાન કા ધ્યાન-ભજન કરતે થે. ઇસ સમય બડે સે બડે જરૂરી કામ કે લિયે બી કોઇ આપકે પાસ નહીં જા સકતા થા. યે ભગવત-પૂજન કે આનંદસાગર મેં એસે દૂબે રહતે થે કિ કિસી પ્રકાર કે બાહરી વિદ્યન સે ઉતકા ધ્યાન નહીં દૂટતા થા. ઇસ સમય ઉતકા અંતર ઔર બાહર કી દષ્ટિ મિલ કર એક હો જાતી થી, ઔર વહ દેખતી થી-કેવલ એક શ્યામસુંદર કી ત્રિભુવનમોહન અનુપ રૂપરાશિ કે. ઇસ સમય કી ઉતકા પ્રેમ વિહ્વલતા ઔર સમાધિનિષ્ઠા કે સૌભાગ્યવશ જો કોઇ દેખ પાતા, વહ ભગવતપ્રેમ કી ઔર બલા-હાર આકર્ષિત હો જાતા થા. ઇસ પ્રતિદિન કી નિયમિત ઉપા-સના મેં અનેક બાધાએ આયી, રાજા કે અનેક અત્યંત આવશ્યક કાર્ય ઉપસ્થિત હુએ, પરંતુ જયમલ્લ અપને પ્રણુ સે નહીં ડિગે.

જયમલ્લ કે ઇસ પ્રણુ કી ખાત ચારોં ઔર ફેલ ગયી. એક દુસરા રાજા, જો ઇનકે કુટુંબ કા હી થા, ઇબ્ધિાં ઔર દુર્ણુદ્ધિવશ જયમલ્લ સે વૈર રખતા ઔર ઇન્હેં સતાને કા મોકા હુંદા કરતા થા. ઉસે યહ ખાત માલૂમ હુઇ તો ઉસને એક દિન પ્રાતઃકાલ કે સમય બહુત સી સેના સાથ લે કર મેડતા આ ઘેરા. લોગોં ને આ કર રાજા મેં સૂચના હી. રાજા કા કડા હુકમ થા કિ ઉસકી આજ્ઞા બિના કિસીસે યુદ્ધ આદિ ન કિયા જાય, અતએવ દિવાન ને આ કર મહલોં મેં ખબર દી; પરંતુ રાજા જયમલ્લ કે પાસ તો ઉસ સમય કોઈ જા નહીં સકતા થા. આખીર રાજામાતા સે નહીં રહા ગયા. રાજ્યનાશ કી આશંકા સે રાજામાતા સાહસ કર કે પુત્ર કે પાસ ઉતકી કોઠરી મેં ગયી. ઉસને જા કર દેખા—જયમલ્લ સમાધિનિષ્ઠ બેઠે હૈં, બાહ્યજ્ઞાન બિલકુલ નહીં હૈં, નેત્રોં સે પ્રેમાશ્રુ બહ રહે હૈં, બીચ બીચ મેં અનુપમ આનંદ કી હંસી હંસ દેતે હૈં. ઉતકે મુખમંડલ પર એક અપૂર્વ જ્યોતિ ફેલ રહી હૈં. માતા એક બાર તો રુક ગયી, પરંતુ પુત્ર કે અનિષ્ટ કી સંભાવના સે ઉસને કહા—‘બેટા ! શત્રુ ને ચઢાઇ કર દી, કુછ ઉપાય કરના ચાહિયે.’ જયમલ્લ કા ચિત્ત તો ભગવાન કી રૂપછટા મેં નિરુદ્ધ થા. ઉસકો કુછ બી સુનાયી નહીં દિયા. જાજ ત્રીન ચાર બાર પુકારને પર બી કોઇ ઉત્તર નહીં મિલા, તબ માતા ને હાથ સે જય-

मक्ष के शरीर को ढिलाया। ध्यान छूटने से जयमल्ल ने आश्चर्यचकित हो नेत्र जोड़े। मन में अडा क्षोभ हुआ, परंतु सामने विषण्ण-वदना जननी को अड़ी देख कर तुरंत ही लाव अदल गया और उन्होंने माता को प्रणाम किया। माता ने शत्रु के आक्रमण का समाचार सुना दिया; परंतु जयमल्ल को इस समय लगवच्यर्था के सिवा दूसरी आत सुनने का अवसर ही नहीं था। उन्होंने याहा कि माता को नम्रता से समझा दूं, लेकिन उनकी वृत्तियां तो लगवत्-स्वर्ष की ओर प्रयत्न वेग से भिंथी जा रही थीं, समझावे कौन ? जयमल्ल कुछ भी जोल नहीं पाये और उनकी समाधि होने लगी। माता ने फिर कहा, तब परमविश्वासी लकत जयमल्ल के मुंह से केवल घतने शब्द निकले—‘लगवान् सभ कल्याण ही करते हैं।’ तदनंतर उनकी आंखें मुंद गयीं। वह फिर सुभ-दुःभ, हानि-लाभ और जय-पराजय की लावना से अलुत परे के मनोहर नित्यानंदमय प्रेमराज्य में प्रवेश कर गये। जगत की क्षुद्र आंधी उनकी मनश्पी हिमालय के अत्यल शिखर को तनिक भी नहीं ढिला सकी। माता दुःष्पी मन से निराश हो कर लौट आयी।

रणुमेरी अजने लगी, शत्रुसेना कोअ आधा न पा कर नगर में धुसने लगी। अज योगक्षेम का लार वहन करनेवाले लकतलावन से नहीं रहा गया। श्यामसुंदर त्रिलुवन-कंपानेवाले वीरेन्द्रवेश में शस्त्रादि से सुसज्जित हो अकरमात् शत्रु-सैन्य के सामने प्रकट हो गये। महाराज रघुराजसिंह के लिपते हैं—

जनि निज सेवक निरत निज पूजन में,
यदिकै तुरंग श्याम रंग को सवार है,
कर करवाल धारि कालहूँको काल मानो,
पहुँच्यो उताल जहां सैन्य भेषुमार है,
अपलासों अमकि यहूँकित यलाध आछ,
लटनकी राछ काटि करत प्रहार है,
रघुराज लकतराज-लाज राप्पिअके काज,
सभर गिराज्यो वसुदेव को कुमार है।

अह्मा और यमराज जिसके शासन से सृष्टि की उत्पत्ति और संहार करते हैं, उनके सामने क्षुद्र राजपूत सेना किस गणुना में थी ? आत की आत में सभ धराशायी हुये। उनका पुण्य आज सर्वतोलाव से सकल हो गया ! लगवान् के हाथ से निर्धन हो वे सदा के लिये परम धन पा गये। शत्रु राज धायल हो कर जमीन पर गिर पडा, पलों में घतना काम कर घोडे को धुसाल में आंध सवार अंतर्धान हो गये।

धिर जयमल्ल की पूज शेष दुर्ध। उन्होंने तुरंत अपना

घोडा भंगवाया. देखते हैं तो घोडा थक रहा है, उसका शरीर पसीने से भीग रहा है और वह हाँक रहा है. राजा ने पूछा कि इस घोडे पर कौन सवार था ? परंतु किसीने कुछ जवाब नहीं दिया. इस रहस्य को कोछ जनता भी तो नहीं था. घतने में लोगों ने दौड़ते हुये आ कर फिर ही कि 'शत्रुसेना तो सज्ज भरी पड़ी है.' राजा को ज्यादा आश्चर्य हुआ. वह घोडे की आत बूझ कर तुरंत नगर के बाहर पहुँचे. देखते हैं, लाशों का ढेर लगा है और विपक्षी राजा धायल-से पडे हैं. जयमदल उसके पास गये और प्रेमभाव से 'जय श्रीकृष्ण' करने के बाद उससे युद्ध का विवरण पूछने लगे. उसने हाथ जोड़ कर कहा, 'महाराज ! आपके यहां अनूप इषिरोमणि श्यामलभूर्ति महावीर कान हैं ? उन्होंने अकेले ही मेरी सारी सेना का संहार कर डाला और मुझको भी धायल कर के गिरा दिया. अहा ! कैसा अनोखा दिन का रूप है, जयसे मैंने उन नौजवान त्रिभुवन-भन-मोहन को देखा है, मेरा चित्त उन्हें फिर से देखने के लिये व्याकुल हो रहा है.' जयमदल अज सभजे कि यह सारी मेरे प्रभु की लीला है ! उनका शरीर पुनर्जित हो गया, नेत्रों से प्रेमाश्रु गहने लगे. वे गद्गद्-वाणी से बोले- 'बाध ! तुम धन्य हो, तुम्हारे सौभाग्य की ब्रह्मा भी प्रशंसा करेंगे. अहा ! मेरी तो आंखें उस सांवरे-सलोने के लिये तरस ही रही हैं, तुम धन्य हो जो सहज ही में उसका दर्शन पा गये !'

अज उसका सारा बैरभाव जाता रहा, जयमदल ने उसे सम्मान और आराम के साथ उसे अपने घर पहुँचा दिया. वहां पहुँच कर वह भी सपरिवार लगवान का परमभक्त हो गया !

बोला लज्ज और उनके लगवान की जय !

(“कल्याण”ना गीतांकमांथी)

३-सद्बिचार

जो ज्ञान की उपेक्षा कर के मात्र कर्म का सेवन करते हैं वे गहरे अधकार में प्रवेश करते हैं; और जो निष्काम कर्म की उपेक्षा कर के केवल ज्ञान में रमते हैं वे उससे भी अधिक अधकार को प्राप्त होते हैं.

धृतिपनिषद्

सहस्र विविध दुष्प भरी भित्त, लोगत लाप्यन सोग;
पै निज सत्य न छांडहीं, जो जग साथे लोग.

भारतेन्दु हरिश्चंद्र

आपत्ति सत्य का प्रथम द्वार है.

आचरन

સત્ય કી શોભા વચન સે નહીં બહિક કર્મ સે હોતી હૈ.

શેક્સપિયર

તનય માતૃ પિતૃ પોષણદારા, દુર્જલ જનની યહ સંસારા;

ચારિ પદારથ કરતલ તાકે, પ્રિય પિતૃ માતૃ પ્રાણુ સમ બકે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી

હાય રે માતા કી મમતા ! ઇશ્વર ને ઇસ જાતિ કે કાહે સે
બનાયા હૈ ? ઇસ મનુષ્યજીવન કી તપી હુઈ રેતી કે બીચ યહ
પુત્ર-સ્નેહ કા સમુદ્ર ઉમડ રહા હૈ. મનુષ્યો ! ઇસમેં સ્નાન કરો,
ઇસે પાન કરો ઔર પવિત્ર હોઝો. ડી. એલ. રાય

જંગમ જગત મેં માતા કે સમાન કોઈ પવિત્ર પદાર્થ નહીં હૈ.

કોલરિજ

આપત્તિ કે સમાન કોઈ દૂસરી શિક્ષા નહીં હૈ. ડિસરૈલી

આપત્તિ મનુષ્ય એવં સંપત્તિ રાક્ષસ બનાતી હૈ. વિક્ટર હ્યૂગો

કેવલ આપત્તિ હી મિત્રોં કે તૌલને કી તરાણુ હૈ. રૂઝ્ઠાચર્ચ

વાસ્તવ મેં એક પક્ષા ભિખારી હી સચ્ચા રાજા હૈ. લેસિંગ

આજ કલ મેરે દિન-રાત કૈસે આચરણુ મેં કટતે હૈં, એસા
સદા વિચાર કરનેવાલા કબી દુઃખ નહીં ભોગતા. શુક

જખ મૈં યોં હી કુછ થોડા-બહુત સમજને-બૂઝને લગા થા
તખ હાથી કે સમાન મદાંધ હો ગયા થા ઔર યહી અભિમાન
રખતા થા કિ મૈં સર્વજ્ઞ હૂં; પર આગે જૈસે જૈસે મુઝે વિદ્વાનોં
કે સત્સંગ સે થોડા થોડા જ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા ગયા, વૈસે વૈસે મુઝે
વિશ્વાસ હોતા ગયા કિ મૈં મૂર્ખ હૂં. ઇસ પ્રકાર મેરા વહ મદ
જવર કે સમાન ઉતર ગયા.

ભર્તૃહરિ

મૈં ઇન લક્ષ્મી કે કૃપાપાત્ર પુરુષોં કી અપેક્ષા કહોં બઢકર સુખી
હૂં. ઇસ અતુલ વિભવ કી સંભાલ કરને કે લિયે ઇન્હેં કિતને કષ્ટ
ઉઠાને પડતે હોંગે, કિતની ચિંતા કરની પડતી હોગી! સોક્રેટીસ

જો પતિ અપની સ્ત્રી કા આદર કરતા હે ઉસકી તો સભી
સ્ત્રિયાં પૂજા કરતી હૈં; પરંતુ વાસ્તવિક સાધ્વી વહી હૈ, જો અપને
પતિ કે ઉન્હીં પૈરોં કી પૂજા કરતી હૈં, જિનસે વહ ઉસે મારતા હૈ.

દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય

સહનશીલતા પરાક્રમ સે ઔર ધૈર્ય સૌંદર્ય સે અધિક ઉચ્ચ હૈ.

રસ્કિન

રહીમ જો ઉત્તમ પ્રકૃતિ, કા કરિ સકત કુસંગ;

ચંદન વિષ બ્યાપત નહીં, લિપટે રહત ભુજંગ. —રહિમ કવિ

(“સરસ્વતી”માં સંગ્રહ કરનાર—રામદત્ત શુક્લ)

૪-વૈભવશાળી હિંદુસ્થાન

જગતમાંના તમામ રૂપેરી ઝરા-નદીઓ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં વહી જાય તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફ વહી જતા હતા.

હિંદુસ્થાન એક કાળે અત્યંત વૈભવસંપન્ન દેશ હતો. હિંદુસ્થાનમાં જે વેળાએ ઉદ્યોગધંધાની જાહોજાહલી હતી તે કાળે આપણા પૂર્વજ પોતાનીજ આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ દુનિયામાંનાં ઇતર રાષ્ટ્રોની સુદ્ધાં આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનું કામ તે કરતા હતા. પણ કાળ બદલાયો અને આપણા લોકોને અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, ડચ, પોર્ટુગીઝ, સ્પેન વગેરે દેશમાંના લોકોને વેપારને માટે આપણો દેશ મોકળો મૂકવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ. ઇસુ ખ્રિસ્તને પવિત્ર સંદેશ અખિલ જગતમાં ફેલાવનારો માણસ જેમ અંતઃકરણમાં કંઈ દુષ્ટ હેતુ ધારણ કરીનેજ એ કામ કરતો હશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકાતી નથી; તેજ પ્રમાણે વેપાર કરનારા માણસના મનમાં કંઈ કાળુ-ગોરું હશે એવી કલ્પના પણ કોઈનાથી કરી શકાઈ નહિ. તમારા દેશમાંનો માલ હું વેચાતો લઉં છું, મારા દેશમાંનો માલ તમે વેચાતો હો; આવો આ સરળ અને સીધો વ્યવહાર છે, એમ આપણા લોકોને લાગ્યું. દાતૃત્વ અને પેરાણાચારીને માટે તો આપણો દેશ કેટલો પ્રખ્યાત હતો ! જે દેશના લોકોએ પોતે ભાતનું પાણી પીને અંગ્રેજોને ભાત ખાવા આપ્યો તેમના દાતૃત્વની મહત્તાનું વર્ણન કરતાં સહસ્ર મુખવાળા શેષ લગવાન પણ થાકી જાય ત્યાં આપણું શું ગળું ? વેપાર એટલે કેટલો પવિત્ર વ્યવહાર ! ગોરા લોક અહીંથી કાચોપાકો માલ લઈ જતા અને એના બદલમાં દ્રવ્યના ઢગલા કરતા; પણ આ દ્રવ્યરાશીની અંદર દારૂના કોઠારો ભર્યા છે, એની આપણા લોકોને શી કલ્પના ? આ વેપારીઓ આપણા નંદનવનમાંનાં ફળપુષ્પોના ભારથી નમેલાં વૃક્ષો, ગાંઠાં જંગલો, કુમળાં કુમળાં તૃણાંકુર, આ સર્વનો સંહાર કરીને અને તેમને આગો લગાડીને બધી જમીન સળગાવી મૂકી સાફ કરશે, એવી શું કોઈને કલ્પનાયે આવી હશે ? ખુદ કંપનીના વખતના અહીરાવણ મહીરાવણોને જો હમણું તેમના વિષખીજનો કેટલો પ્રચંડ વિસ્તાર થયો છે એ જોવાને ખોલાવીએ તો તેમનો આ દૃશ્ય ઉપર વિશ્વાસ ખેસશે નહિ. જાદુ-ગરની જાદુગરી, કિમિયાગરનો કિમિયો અને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરની અધદિત લીલા, એ અંગ્રેજોના કર્તવ્ય આગળ ગરીબડી ને ખિચારી ઠરશે. દેવદૂત-ખરેખરજ અંગ્રેજ દેવદૂત હતા. દેવદૂત સિવાય આવી કામગીરી કોનાથી કરી શકાય ? રાવણ પણ દેવજ હતો ને તેના એ દૂત અહીંતહીં ફરતા હતા. આ રાવણની વિરુદ્ધ સહેજ ઉચ્ચાર કરવા-
શુ. ૨

ને લીધે બિચારા માલવીયજીને શેમશેમનો મારો હજી હમણાંજ સહન કરવો પડ્યો. પણ રાવણ એ રામભક્તોને દેવજી લાગવો જોઇએ એમ થોડુંજ છે?

અંગ્રેજો એ વેળાએ દેવદૂત જેવા લાગ્યા; આપણે તેમને આશ્રય દીધો ને આજ પ્રખર તાપના મારામાં આપણે તરફડીએ છીએ. આ દોષ અંગ્રેજોનો કે આપણો, એનો આપણે વિચાર નહિ કરવો જોઇએ કે?

માત્ર ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષમાં ઉદ્યોગધંધાથી ગાજી રહેલા હિંદુ-સ્થાનને પૂર્ણપણે પરાવલંબી બનાવી મૂકી પોતાનો માલ લેવાની ફરજ પાડનારા અંગ્રેજોનું કયા શબ્દોમાં કૌતુક કરવું એ સમજાતું નથી. સ્વાર્થ એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રથી છૂટ્યો નથી. અંગ્રેજોને સુદ્ધાં એ સ્વાર્થ હતો અને એ સ્વાર્થને લીધે તેમણે હિંદુસ્થાનના વેપાર-ને સમૂળ મારી નાખીને હિંદુસ્થાનને પોતાનું ગ્રાહક બનાવ્યું. આ જહુ અંગ્રેજોએ કેવી રીતે કર્યો ને હિંદુસ્થાનમાંનો બધો વેપાર, ઉદ્યોગધંધા વગેરે છીનવી લઇ શ્રીમંત હિંદુસ્થાનને કંગાલ કેવી રીતે બનાવ્યો એજ બતાવવા સાર પ્રસ્તુત અંક કાઢ્યો છે. હિંદુ-સ્થાનના વૈભવની કમાન આ કાળમાં એકસરખી ઉતરતી ગઇ અને બ્રિટિશોની ભાગ્યરેષા એકસરખી ચઢતી ગઇ તેઓ વૈભવપર આરંભ થયા.

જે વેળાએ અંગ્રેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા એ વેળાએ હિંદુ-સ્થાન સ્વયં પૂર્ણ હતો. આપણા દેશમાં કાપડ, ઝિન, સાકર, નૌકા-નયન, લોખંડ, પોલાદ વગેરે ધંધા સારા જોરમાં હતા. પરદેશીઓના મોં તરફ જોવાની આપણને જરૂર નહોતી. એ પૈકી ધણાખરા ધંધા-ઓમાં હિંદુસ્થાન ઇંગ્લંડથી તો શું પણ આખા યુરોપથીયે આગળ હતો. અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં આવવું ને આ ધંધાઓનું શિક્ષણ લેવું, એવી એ વખતની પરિસ્થિતિ હતી. સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક વગેરેથી આપણો દેશ ચીકાર ભરેલો હતો. એનાં વર્ણનો અનેક પ્રવાસીઓએ કરેલાં છે; પણ એ સિવાય ઉદ્યોગધંધાવડે પણ આપણાં શહેરો અને ગામડાં ગાજી રહેલાં હતાં. યુરોપીયન વેપારી જે પ્રથમ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે કાચા માલને માટે આવ્યા નહોતા. તે અહીંના તૈયાર માલના મોહથી આવ્યા. સર હેન્રી ફોટન ‘ન્યૂ ઇન્ડિયા’માં કહે છે:-

યુરોપીયન વેપારીઓ પહેલવહેલા હિંદુસ્થાન પ્રત્યે આકર્ષાયા તે તેના (હિંદુસ્થાનના) કાચા માલથી નહિ, પણ તેની તૈયાર સમૃદ્ધિથી આકર્ષાયા હતા. ‘ઓર્મઝ અને ઇન્ડ’ની ઔદ્યોગિક સમૃદ્ધિથી પાશ્વિમાત્ર રાષ્ટ્રોની આંખો અંજન થઇ અને તેમણે તે દેશના માર્ગની શોધખોળ માટે માણસો મોકલ્યા. અઢારમા સૈકાના

અંતર્પર્યંત હિંદુસ્થાનની પ્રજાનો મોટો ભાગ જુદા જુદા હુન્નર-ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલો હતો.

૧૮ મા સૈકાપર્યંત અહીંના ઉદ્યોગધંધાની આવી ઉત્તમ સ્થિતિ ચાલુ હતી. હિંદુસ્થાનના નાશનો પાયો નાખનાર કલાધવ સાહેબ જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે મુર્શિદાબાદનો વૈભવ જોઇને આશ્ચર્ય-ચકિત થઇ નીચેના ભાવનું બોલ્યા હતા:—

“મુર્શિદાબાદ લંડન જેવડું મોટું, ગાજી રહેલું ને શ્રીમંત શહેર હતું. પણ મુર્શિદાબાદના લોક લંડનના કરતાં ઘણા વધુ શ્રીમંત છે.” હિંદુસ્થાનમાં ઔદ્યોગિક સંપત્તિનો ઝરો અખંડ વહેતો હોવાથી શહેરોની સાથે ગામડાંએ પણ જાહોજલાલી ભોગવતાં હતાં. ગામેગામ પોતાના ઉદ્યોગધંધા ને ખેતી હોવાને લીધે લોકોને કાંઈ પણ પ્રકારની ઉણપ ભાસતી નહિ. બધા લોક સુખ-સમાધાન ને આનંદમાં ફરતા હતા. ભવિષ્યમાં પાશ્ચાત્ય વેપારરૂપી રાક્ષસ હિંદુસ્થાનમાં આવશે ને આપણાં સુખોની હોળી કરશે, એવી કલ્પના પણ કોઈનાથી ભૂલેચૂકેયે થઇ શકી નહિ હોય. પણ સુંદર સ્ત્રીનું સૌંદર્ય જેમ તેના નાશના કારણરૂપ બને છે, તેવી સ્થિતિ હિંદુસ્થાનની થઇ. આપણી પાસેથી તૈયાર માલ લેવા સારૂ આવેલાં પરોણા, આપણા વેપારનો કેવી રીતે નાશ કરી શકાય એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. હિંદુસ્થાનનો વેપાર ડૂબાવીને ઇંગ્લંડનો વેપાર કેવી રીતે વધારી શકાય એની તેમને ચિંતા લાગી રહી ને એ દિશામાં તેમના પ્રયત્ન શરૂ થયા. પ્રસ્તુત લેખમાં અમે ફક્ત હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે કયા કયા ધંધા હતા એનો સંક્ષેપમાં વાચકોને પરિચય કરાવનાર છીએ. આ ધંધા ઇંગ્લીશ વેપારીઓએ કેવી કેવી રીતે ડૂબાવ્યા એની હકીકત આગલા લેખમાં આપીશું.

જે વેળાએ યુરોપીયન વેપારી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ સ્વયંપૂર્ણ હતી, એ ઉપર આશ્ચર્ય છે. હિંદુસ્થાનનું ને આશ્ચર્યગતનું એ વખતે દળણવળણ હતું અને માલની નિકાશ પણ થતી હતી. હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે કળા-કૌશલ્યના નાના મોટા પુષ્કળ ધંધા ચાલતા; પણ તેની માહિતી ઉપ-લબ્ધ થતી બહુ કઠણ છે. તો જે મોટા મોટા ધંધા એ વખતમાં ચાલતા હતા તેટલાજ ધંધાનો આપણે પરામર્ષ લઇએ. આ વિચાર કરતી વેળા આજના ઉદ્યોગધંધાનું ચિત્ર નજર સામે રાખવું ભૂલ-ભરેલું છે. આજના જેવાં એ વખતમાં માલને લઇ જવા લાવવાનાં સાધનો નહોતાં; એટલુંજ નહિ પણ ગાડાંઓને જવા આવવાને ઘણાં ગામોમાં મડકો પણ નહોતી. પણ એ કાળનો હિંદુસ્થાન ને એ કાળનો યુરોપ, એની તુલના કરીએ તો હિંદુસ્થાન એ સમયે આગળ વધેલો દેશ હતો, એમાં વાદ નથી. અકબરના મૃત્યુસમયના

હિંદુસ્થાનનું વર્ણન કરનાર ને બીજી શકે ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનને કમી લેખવાનો પ્રયત્ન કરનાર મોરલંડ કહે છે:—

“ઉદ્યોગોના સંબંધમાં એ તો નિર્વિવાદ છે કે, અત્યારના યુરોપ કરતાં હિંદુસ્થાન ધણેજ આગળ વધેલો હતો.”

પણ આનાય કરતાં વધુ ઉદારદષ્ટિથી આપણી સ્થિતિ તરફ જોનાર ડિગ્બી સાહેબ “પ્રોસ્પરસ ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકમાં લખે છે:—

“પ્લાસીના યુદ્ધ પહેલાં અને (હિંદુસ્થાનનો) ખમ્મનો ઇંગ્લેંડ ધસડાતો થયો તે પહેલાં આપણા દેશનો (યુરોપનો) ઉદ્યોગ ધણેજ પડતી દશામાં હતો.”

પ્લાસીની લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લેંડના ઉદ્યોગધંધાની કેટલી શોચનીય સ્થિતિ હતી એ આ અવતરણ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. હિંદુસ્થાન એ વખતમાં ઉદ્યોગધંધાની અંદર યુરોપના કરતાં પુષ્કળજ આગળ હતો, એ નિર્વિવાદ છે. હવે આપણે એ વખતના ધંધા તરફ વળીએ.

સૌથી પ્રથમ આપણે સાકરનો ધંધો લઈએ. સાકર એ મુખ્યતઃ બંગાળમાં થતી હતી. આ સાકર દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં જતી હતી. એ સિવાય ગુજરાતમાં પણ સાકર થતી હતી. લાહોરની આસપાસ પણ સાકર બનાવતા હતા. આ સાકરનો વેપાર બહુજ મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો હતો. ૧૮૧૩ ની સાલમાં ટૉમસ મરે નામનો ગૃહસ્થ પાર્લામેન્ટરી કમિટી આગળ સાક્ષી આપતાં કહે છે:—

“મારું માનવું છે કે, અત્યારના સમયે સાકરની પેદાશ અત્યંત ગુંગળાઈ ગયેલ છે; તો પણ સમસ્ત યુરોપખંડને જોઈતી ખાંડ પૂરી પાડવાને તે (હિંદુસ્થાન) તૈયાર કરી શકે તેમ છે.”

હિંદુસ્થાનમાં આ સાકર અતિશય બહોળા પ્રમાણમાં તૈયાર થતી એ બિલકુલ નિર્વિવાદ છે ને આખા યુરોપને સુદ્ધાં તે પૂરી પડી શકી હોત; પણ અંગ્રેજોએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ તરફ જે શેરડીનાં ખેતરો કર્યાં હતાં તે જીવિત રહે એ વધુ જરૂરનું હોવાથી આ સાકર સસ્તી પડવા છતાંય તેને વિલાયતમાં આવવા દીધી નહિ. આ સાક્ષીદાર કહે છે—

“સ્ટીમરમાં જે અતિશય ખાંડ ભરવામાં આવશે તો બજારમાં ખાંડની અત્યંત ભરતી થવાથી વેસ્ટ ઇન્ડિઝની પેદાશને સખત ધોકો પહોંચશે.”

વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાંની સાકરને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ ન આવે એટલા સારૂ વહાણોમાં સાકરનું વજન સુદ્ધાં લેવું નહિ, એવા પ્રકારનું કડક ધોરણ એ વખતે સ્વીકારવામાં આવ્યું એવું સિદ્ધ થાય છે. અગાઉ ધાર્સેટ વગેરે બનીજ તેલો નહોતાં—અર્થાત્ એ વખતે તલ, કરડી, બોંયશિંગ વગેરેમાંથી તેલ કાઢતા. આ ધંધો

સુદ્ધાં તે વખતે સારી રીતે ચાલતો હતો. એજ પ્રમાણે કપાસનાં બી (જીનિંગ) કાઢવાનો ધંધો પણ એ વખતમાં પુષ્કળ લોક કરતા હતા ને તેમાં તેમણે વૈશિષ્ટ્ય મેળવ્યું હતું. અમદાવાદની બાબુએ કેટલાક કારીગરો આ કામમાં અત્યંત કુશળ હતા, ને તેઓ પોતાનાં ઓળરો લઇને ગામોગામ કપાસમાંથી કપાશિયા કાઢવા સાર ને રૂ પીંજવા સાર જતા હતા. x

તાંબા પિત્તળનાં વાસણો તૈયાર કરનારા પુષ્કળ લોક હતા. લોખંડ તો હિંદુસ્થાનમાં પુષ્કળ ટેકાણે થતું ને એમાંથી ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવાતી હતી. વિશેષતઃ તરવારો તેમજ બીજાં શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ-હતાં ને એ ધંધો લોકોની ઉપજીવિકાને સારી રીતે ઉપયોગી થતો. ખેતીવાડીનાં ઓળરો તેમજ બીજાં હથિયારો અહીંઆંજ તૈયાર થતાં હતાં. સુતારકામનો ધંધો એ વખતમાં બહુજ સારી રીતે ચાલતો હતો. હિંદુસ્થાનમાં તૈયાર થયેલાં કપાટો, પેટીઓ વગેરે ઇંગ્લંડ-જર્મનીમાં જતાં ને આ ધંધાએ ત્યાંના વેપારીઓને હેરાન કરી મૂક્યા હતા. છેવટે આ જણસોપર જબરજસ્ત જકાત નાખવી પડી અને તે ધંધાને ડૂબાડી દેવાની તેમને ફરજ પડી. વહાણો બાંધવાનો ધંધો તો હિંદુસ્થાનમાં ખૂબજ ખીલી નીકળ્યો હતો અને ઇંગ્લંડના કરતાં અહીંનાં વહાણો વધુ મજબૂત ને વધુ ઉત્તમ બનતાં. આ ધંધો કેવી રીતે ડૂબાડયો એની હકીકત અન્યત્ર આપી છે.

ચામડાતું કામ હિંદુસ્થાનમાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ને મોટા પ્રમાણ-માં થતું હતું. આ ધંધામાંથી અનેક લોકો પૈસા મેળવતા. ઘોડાનાં જીન, સાજ, જોડા, કાશ વગેરે તો પુષ્કળજ થતા, પણ એના કરતાંય સુંદર સુંદર આકર્ષક વસ્તુઓ ચામડાની બનાવતા હતા.

હિંદુસ્થાનમાં કાગળ પણ બનતા હતા. પોર્ટુગીઝ લોક યુરોપમાં હિંદુસ્થાનમાંથી કાગળ લઇ જતા. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કાગળ પુષ્કળ થતા હતા. પણ આ કાગળ જરૂર પૂરતા ને પ્રમાણમાં તૈયાર થતા. કારણ હમણાંની પેઠે પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વગેરે એ સમયમાં નહોતાં. સરકારી કામને માટે, હિસાબને માટે, પોથીઓ વગેરે લખવાને માટે કાગળનો ઉપયોગ થતો. ગુજરાતમાં અમદાવાદી ને મહારાષ્ટ્રમાં જુનરી કાગળ હમણાં સુધી બનતા હતા ને હજી પણ થોડા પ્રમાણમાં તો બને છેજ.

કુંભારનો ધંધો પણ એ વખતે સારો ચાલતો. આજની પેઠે ઘર-પર નાખવાનાં પતરાં ત્યારે નહોતાં, એ વખતે નળિયાં વગેરે બનાવવા સાર કુંભાર લોકોને પરિશ્રમ કરવો પડતો. નળિયાં સિવાય ઘરસંસારમાં વપરાતો માલ-જેવા કે ગોળા, ઘડા, મટકાં વગેરે-તૈયાર થતો ને તેની

ઉપર સુંદર રંગબેરંગી વેલબુટ્ટી વગેરે કાઢીને તેને શોભાયમાન બનાવતા. હજીસુધી એ ધંધાનો અવશેષ ઉત્તરમાં દેખાઈ આવે છે. આ ધંધો પણ એકંદર સારો કિંદાયતવાળો હતો. ધરની ઈંટો કુંભાર લોક તૈયાર કરતા. જે દેશમાં તાજમહેલ જેવાં ઉત્કૃષ્ટ કામો થયાં ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાંના ગોપુરો જેવાં પ્રેક્ષણીય દેવળો નિર્માણ થયાં, એ દેશમાં બાંધકામને માટે જોઇતું સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનો કેવડો મોટો ધંધો હોવો જોઈએ.

આ સિવાય ખેતીવાડી, જંગલ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ધંધાનો સુદ્ધાં એ વખતે અચ્છો પ્રસાર થયો હતો. માછલાં પકડવાનો ને તેનું તેલ વગેરે કાઢવાનો ધંધો પણ એ વખતે હતો, એમ જણાય છે. મોતી કાઢવાના ધંધામાં ૬૦,૦૦૦ લોકોની ઉપજીવિકા ચાલતી હતી. સોરા, મીઠું, ખાણોમાંથી ધાતુ કાઢી, કોલસા તૈયાર કરવા, હીરા કાઢવા એ ધંધા પણ એ વખતમાં સારા ચાલતા. આપણા દેશમાં તંબાકુ બિલકુલ નહોતી, દારૂ પર સખ્ત નિયંત્રણ હતું, અપ્રીણ માત્ર દવાઓને માટે બિહાર અને માળવામાં તૈયાર થતું હતું. શણ, બીંડી વગેરેમાંથી પુષ્કળ ઉપયોગી વસ્તુઓ થતી ને તે ધંધા બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતા. રંગને માટે હિંદુસ્થાનની પ્રસિદ્ધિ હતી, ને તે ધંધો બહુજ સારી રીતે ચાલતો. આ બધા ધંધાઓમાં મુખ્ય અને મોટો ધંધો તે રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ બનાવવાનો હતો. આ ધંધામાં આપણી કેટલી પૂર્ણાવસ્થા થઇ હતી, એ કહેવું પડે તેમ નથી. આગળ જતાં જેમ જેમ પાશ્ચાત્ય વેપારીઓ અહીં આવવા લાગ્યા તેમ તેમ આ માલ વિલાયતમાં ફેલાયો. બિનનાં કપડાં પણ એ વખતમાં પુષ્કળ જથ્થામાં થતાં હતાં. અકબરના વખતમાં ઉત્તમ પ્રકારની શાલો થતી. એ ધંધાને અકબરે આશ્રય દીધો હતો; ને લાહોર તો એ ધંધાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આગ્રા અને લાહોરમાં ઉત્તમ માલીયા તૈયાર થતા. એકંદર ઉદ્યોગ-ધંધા કેટલા હતા એની રૂપિયામાં ગણતરી કરવાને સાધન નથી; પણ હિંદુસ્થાન ધનવાન હતો ને પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડીને તે બીજાઓને સુદ્ધાં તૈયાર વસ્તુઓ પૂરી પાડતો હતો, એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદુસ્થાનમાં કલાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગધંધા એ એટલા શિખરે પહોંચ્યા હતા તે ટેરી નામનો લેખક કહે છે:- ‘જગતમાંના તમામ રૂપેરી ઝરા અને નદીઓ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં વહી જાય તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફ વહ્યા જતા હતા. હિંદુસ્થાનમાં દર વર્ષે કેટલું સોનું અને રૂપું પરદેશમાંથી આવતું હતું એનો હિસાબજ નહોતો, પણ હિંદુસ્થાનનો પૈસો પરદેશમાં લઇ જવો એને અત્યંત મોટો ગુન્હો માનવામાં આવતો ને એને માટે ફાંસીની શિક્ષા જેટલી જખરી

શિક્ષા થતી હતી.”

આ પૈસો હિંદુસ્થાનમાં કયા કયા બંદરમાંથી કેવી કેવી રીતે આવતો ને એ બંદરોમાં કયી કયી વસ્તુઓનો વેપાર ચાલતો હતો એ જોવા જેવું છે. હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે ઠકા, દીવ, ખંભાત, સુરત, મલબાર, ચૌલ, ગોવા, દાબોળ, વસઇ, કાલીકટ, કોચીન, મહલીપટ્ટમ વગેરે પ્રસિદ્ધ બંદરો હતાં. આસપાસના પ્રદેશમાં બનતો સામાન આ બંદર પર આવતો અને ત્યાંથી તેની પરદેશમાં તેમજ સ્વદેશમાં રવાનગી થતી. હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમકિનારા પર એ વખતે ઠકા એ પ્રસિદ્ધ શહેર હતું. આ શહેરમાં જેટલો વેપાર થતો તેટલો ઉત્તરમાં કયાંય પણ થતો નહિ. આ શહેરથી ત્રણ દિવસના ટપ્પા પર રોરી બંદર હતું, ત્યાંથી નિકાશ થતી હતી. આ ઠેકાણે આગ્રા, મુલતાન, લાહોર વગેરે પ્રાંતમાંથી માલ આવતો હતો. આ પ્રાંતમાં સાકર, તથા જુદી જુદી જાતનું કાપડ તૈયાર થતું હતું. અહીં માછલાં પુષ્કળ થતાં ને તે પરદેશ મોકલાવાતાં. માછલાંનું તેલ કાઢવાની કળા એ વખતના લોકો જાણતા હતા ને એ તેલનો વહાણોના કામમાં ઉપયોગ કરતા હતા. આ સિવાય ચામડાંનો ધંધો એ ઠેકાણે પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો. આ ચામડાં તેઓ અત્યંત કૌશલ્યથી કમાવતા હતા ને તેના પર રંગબેરંગી રેશમનું ભરતકામ કરીને સુંદર સુંદર ફૂલોની અને માણસોની પ્રતિમા કાઢતા હતા. આ ચામડાંની જાણસો, લોક ગાલીચાને બદલે પથારી પર તેમજ બેઠકમાં ધાલતા. તેજ પ્રમાણે અહીંના લાકડી કામ પણ જોવા લાયક થતું હતું. કબાટો, પેરીઓ, ડેસ્કો તેમજ બીજી અનેક હજારો જાણસો અહીંના બનાવાતી ને તેના પર મોતીની છીપલીઓ અત્યંત કૌશલ્યથી બેસાડી પરદેશ મોકલાતી. આ બંદર અત્યંત જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. ત્યાં ૪૦,૦૦૦ વહાણોની આવજા ચાલુ હતી.

દીવ બંદર પણ એ વખતમાં અત્યંત મહત્વનું હતું. તુર્કિસ્થાનના ૪૦૦ વેપારી આ બંદરમાં કાયમનો અડો જમાવીને બેઠા હતા. પોર્ટુગીઝોના આગમન પછી આ બેટનું મહત્ત્વ અત્યંત વધ્યું, ને પોર્ટુગીઝોને આ બંદરમાંથી છ લાખ રૂપિયા જકાતના ઉત્પન્નતરીકે મળવા લાગ્યા. આ બંદરે અગણિત જહાજો આવતાં, તે બંદર પરદેશમાં મોકલવાના માલનું કોઠાર બન્યું હતું. ત્યારપછી એને લગતું બંદર ખંભાતનું, આ બંદરને હિંદુસ્થાનનું માનચેસ્ટર કહેતા, અને એ વખતના ગુજરાતને લેકેશાયર સંજ્ઞા હતી. હિંદુસ્થાનનાં તમામ બંદરોમાં અત્યંત મોટાં અને પુષ્કળ જાહોજલાલી ભોગવતાં એવાં એ બંદરો હતાં. હિંદુસ્થાનમાં જે જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ થતી એનું આ માહેરઘર હતું. અહીંની ઉત્કૃષ્ટ

કારીગીરી આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ હતી. ભરતકામ, રંગકામ, કિનારીનું કામ, એજ પ્રમાણે લક્ષ્ડકામ, ધાતુ, હાથીદાંત, શિંગડાં, પથ્થર વગેરે પર કળાકૌશલ્યનાં કામો કરવા માટે અહીંના કારીગરોની ખ્યાતિ હતી. તેજ પ્રમાણે સોનું, રૂપું, માણિક્ય, મોતી, પરવાળાં વગેરેનાં ઉત્તમ કામો કરવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત ને એક્કા હતા. નરમ નરમ ને સુવાળાં કૌશલ્યપૂર્ણ ઓશિકાં, રત્નઘડ્યો, છતો, કાચબાની પીઠની ઢાલો, સુંદર ચિત્રકામો, વિંટીઓ, બટનો, ચાકુની મૂઠો અને દૂધ જેવાં શુભ્ર મોતીનાં કામો આજ પ્રાંતમાં થતાં હતાં. તેઓ એટલું ઝીણું કાપડ કાઢતા કે એના દોરા દેખાવા કઠણ હતા એમ લીનચેટન કહે છે:-

“તેઓ એવું તો સુંદર (કાપડ) બનાવે છે કે તેના તાર પણ તમે ઓળખી શકો નહિ; કારણ કે સુંદરતામાં પણ તે હોલેન્ડના કાપડને પણ ટપી જાય તેવું હોય છે.”

આનાય કરતાં અહીંના કારીગરોને માટે પીરાડે કાઢેલા ઉદ્દગાર વધુ મહત્વના છે. તે કહે છે કે:-

“તેઓ બધા બાહોશ માણસો છે, અને આપણુ પાશ્ચાત્ય લોકો પાસેથી તેમણે કંઈજ લીધું નથી. આપણી અત્યારની બુદ્ધિ કરતાં પણ તેમણે વધુ આપ્યું છે. આ હિંદીઓના જેવા ચતુર અને બુદ્ધિશાળી માણસો મેં બીજા કોઈ જોયા નથી. ખરું કહીએ તો પોર્ટુગીઝો પોર્ટુગાલમાંથી શીખે અને મેળવે તે કરતાંય વધુ તેઓ તેમની (હિંદીઓની) પાસેથી શીખે અને મેળવે છે.”

પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની પાસેથી કંઈ પણ ઉઝીનું ન લેતાં આ કારીગરોએ પોતાની છાપ જગતપર કેવી પાડી હતી ને પોર્ટુગીઝો નેજ સામું શીખવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં કેવું હતું એ આ ઉતારા ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

આ બંદરપર વહાણોની એકસરખી ભીડ થતી હતી. અહીંનાં આવતાં જતાં વહાણોનો વેપાર જોઈને એ વખતના યુરોપીયન લોક આશ્ચર્યમૂઢ થઈ જતા. સી. ફ્રેડ્રીક કહે છે કે:-

“જે મેં તે (વેપાર) જોયો ન હોત તો ત્યાંના વેપાર વિષે મેં માન્યુંજ ન હોત.”

અહીંથી નિકાશ થનારા માલની યાદી ખૂબજ લાંબી છે. તે આપવાથી વિસ્તાર થશે; પણ કેટલીક ચીજોનો નિર્દેશ કર્યો સિવાય આગળ જવાતું નથી. અહીંથી ગળા મોટા પ્રમાણમાં જતી હતી. તેજ પ્રમાણે અત્તરો, સાબુ, સાકર, બિનના ને સૂતરના ગાલીચા, લક્ષ્ડસામાન, કાગળ, મીણ, રાવડીઓ, સુંદર કોચ ને લાખનાં રંગબેરંગી કારીગરીની વસ્તુઓની નિકાસ થતી હતી. અહીંનું કામ હિમતુલ્ય શુભ્ર થતું ને ગુજરાતને કાપડનો કોઠાર માનવામાં આવતું.

ગુજરાતમાં તૈયાર થતું કાપડ કેપ ઓફ ગુડ હોપથી ચીન-પર્યાંતનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષ નાખશીખ સુધી વાપરતાં હતાં, એમ પાયાડ કહે છે.

આ વેપારથી અગણિત સંપત્તિ દેશમાં આવતી ને તે પ્રાંત અત્યંત શ્રીમંત તથા કૌશલ્યપૂર્ણ હતો. ગુજરાતમાં મોટા વેપાર ચાલવાનું બીજું ઠેકાણું તે સુરત હતું. સુરત અને રાંદેર આ બે બંદરો એ વેળાએ મોટા વેપાર કરતાં હતાં; પણ પોર્ટુગીઝોએ રાંદેર બંદરનો પૂરો વિશ્વંસ કરી નાખ્યો. એથી સુરતને વધુ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું. સુરતનાં ધરોનું, એ ધરોની આસપાસના સુંદર બાગોનું, ફળપુષ્પોનું, લોકોની શ્રીમંતાઇનું ને રેશમી કાપડ સિવાય બીજું કાપડ ન વાપરનારા ત્યાંના રહેવાસીઓનું-રેવરંડ કોપલ'ડે વર્ણન કર્યું છે. સુરતમાંથી અંતર્ગત વેપાર ચાલતો હતો. મોગલ બાદશાહ ને દક્ષિણમાંના મુસલમાન સરદાર અહીંથી આવનારો માલ વાપરતા હતા. એજ પ્રમાણે સુરતથી પરદેશમાં પણ કાપડ જતું હતું. આ ઠેકાણે કાશ્મીર, લાહોર વગેરે દરદરના પ્રદેશમાંનો માલ નિકાસ થવાને આવતો ને સુરત એ હિંદુસ્થાનમાંનું એક અત્યંત મોટું બંદર મનાતું હતું.

દમણ એ સુરતથી બીજા નંબરનું બંદર હતું; પણ પોર્ટુગીઝોના વખતથી એ બંદરનો પૂર્વકાલીન વૈભવ ઓછો થઈ તેની ગણના સામાન્ય બંદરમાં થવા લાગી.

વસઈ બંદરની એ વખતે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ હતી. વસઈમાં વહાણો બાંધવાનો મોટો ધંધો ચાલતો હતો. વસઈમાં બહુ કિંમતી એવા ત્રેના-ઈટ જેવા પથ્થરની ખાણો હતી. વસઈની સંપન્નતાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોક ત્યાં આગળ રહેતા ને તેમનો ગવર્નર પણ ત્યાંજ વસવાટ કરતો.

દાબોળનું બંદર પણ એ વખતમાં સુવિખ્યાત હતું. પણ બીજાં બંદરોની પેઠે આ બંદરપર સુદ્ધાં પોર્ટુગીઝોનો રાક્ષસી હાથ ફર્યો અને એનું મહત્ત્વ ઓછું થયું. તથાપિ એ આપત્તિને સુદ્ધાં ન ગણકારતાં દાબોળ બંદરે પોતાનું મહત્ત્વ થોડા ઘણા અંશે પણ કાયમ રાખ્યું.

ત્યારપછી બીજું મહત્ત્વનું બંદર તે ચૌલ બંદર છે. આ બંદરમાં બહુ મોટી વસ્તી હતી ને એનું ક્ષેત્રફળ પણ સામાન્ય નહોતું. ગુજરાતના માલની અહીંઆં ભરતી થતી હતી. ચૌલની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ રેશમને માટે હતી. ચૌલનું રેશમ આખા હિંદુસ્થાનમાં પૂરું પાડવામાં આવતું, એમ એ વખતના પ્રવાસીઓ કહે છે. સુતરાઉ કાપડ પણ ત્યાં આવતું. અર્થાત્ ચૌલનું બંદર અત્યંત જાહોજલાલી ભોગવતું હતું.

પોર્ટુગીઝોની પાશવતાથી પશ્ચિમ કિનારાનાં લગભગ પચાસ બંદરો નષ્ટ થયાં. પોર્ટુગીઝોએ નાનાં બંદરોપરનો વેપાર મારી

નાખીને કેટલાંક થોડાં અંદરો વેપારને માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં. પોર્ટુગીઝો-એ પોતાનો અહો ગોવામાં જમાવ્યાને લીધે એજ અંદરને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેઓ ગોવાને સુવર્ણમય કહેતા એટલું તેનું મહત્ત્વ હતું. મુંબઈને આજ જે મહત્ત્વ છે, એજ મહત્ત્વ એ વખતમાં ગોવાને હતું. તમામ દેશના વેપારીઓ કૃયવિક્રયને માટે ત્યાં આવતા. એ અંદર-માં અસંખ્ય જહાજો લગર નાખીને પડી રહેતાં. ગોવાની વસ્તી ૨૧ લાખ હતી. પોર્ટુગીઝ સરકારની તે રાજધાની હતી. ગોવામાં મલબારમાંજ બનતો માલ આવતો હતો. મલબારકિનારો અત્યંત સંપન્ન હતો. આ કિનારાપર કાનાનોર, કાલીકટ, કોચીન, ઓનોર, આર્સિલોર વગેરે અંદરો હતાં. ને તેમાંનાં ઘણાં ખરાં પોર્ટુગીઝોના તાબામાં હતાં. આ અંદરોમાંથી કાચા માલની પુષ્કળ નિકાસ થતી. મરી, તજ, સુંઠ, ઈલાયચી, સોપારી, નાળિયેર, તેલ, ઈમારતી લાકડાં, માખણ, સાકર, ચોખા વગેરે માલ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવતો. એ પૈકી મરી વેચાતાં લેવાનો ઇબ્નરો પોર્ટુગીઝોના હાથમાં હતો. પોર્ટુગીઝોની વેપાર કરવાની રીત અત્યંત રાક્ષસી હતી. કાલિકટ એ એ વખતમાં મલબારકિનારાપરનું અત્યંત મોટું અંદર હતું; પણ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પોતાના પાશવી પ્રકાર શરૂ કર્યાથી એ અંદરને ઉતરતી કળા લાગી. ચાંચિયાપણું અને લૂંટનો તો શુભારજ નહોતો; પણ પોર્ટુગીઝોની સત્તા જેમ જેમ જોરમાં આવતી ગઈ, તેમ તેમ આ અંદરની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. આ અંદરેથી પણ મસાલાની ચીજો બહાર જતી. તે ઉપરાંત જડ જવાહીરની પણ અહીંથી નિકાસ થતી. આ શહેરનું ઐશ્વર્ય અવર્ણનીય હતું. જાપાનથી તે યુરોપપર્યંતના બધા વેપારીઓ ત્યાં આગળ આવીને રહ્યા હતા. પણ કાલિકટના કરતાંય એ વેળાએ કોચીનની વધુ પ્રસિદ્ધિ હતી. દુનિયાનો ઘણો ખરો માલ આજ અંદરેથી રવાના થતો. પશ્ચિમના કિનારાને છોડી આપણે કારોમાંડલના કિનારાપર આવ્યા કે ત્યાં સુદ્ધાં વેપારની એવીજ સુસ્થિતિ દેખાઈ આવે છે. આ કિનારો નેગાપટ્ટણથી મછલીપટ્ટણ સુધી પસ-રેલો છે. મછલીપટ્ટણનું એ વખતમાં વિશેષ મહત્ત્વ હતું. આ દેકાણે-થી કાપડ, કાચ, લોખંડ, રંગીત અને સાદું સુતર, તંબાકું, ચંદન, તેજનો વગેરે માલની નિકાસ થતી હતી; અને બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશ-માંથી ચોખા, સાકર, ગળી, માણિક્ય, ઈત્યાદિ રત્નો ટીન, ખેંઝાઈન, ચીની માટીનાં વાસણો વગેરે માલ આવતો હતો. અહીંથી મલાયા, સુમાત્રા વગેરે બેટોની સાથે બહુ મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલતો. મછલીપટ્ટણ બેટ અત્યંત સંપન્ન હોવાને લીધે ત્યાંની ઈમારતો જોવા જેવી હતી. ત્યાંના કાપડની પ્રસિદ્ધિ અતિશય હતી. આ કાપડ કરોળિયાના પડની જેમ નરમ, સુંવાળું ને ખારીક વણાટનું થતું. “દુનિયામાં એવો કોઈ પણ રાજ કે રાણી નહિ હોય કે જે

તે (કાપડ)ને પહેરીને ખુશ નહિ થતાં હોય.” આવું એક પ્રવાસી એ કાપડનું વર્ણન કરે છે. રેશમના કરતાંય ત્યાંના સુતરાઉ કાપડની વધુ પ્રશંસા થતી હતી. આ ઉપરથી એ કળા અહીં આગળ કેટલી ઉંચી કોટીએ પહોંચી હતી એ સમજાઈ આવે છે.

કોરોમાંડલના કિનારા ઉપરથી આપણે ઓરિસા પ્રાંત તરફ વળીએ, એટલે ત્યાંના ઉદ્યોગધંધાનું ને વેપારનું એવુંજ વર્ણન સાંભળવામાં આવે છે. બંગાળને એ વખતમાં “પેરેડાઇઝ ઓફ નેશન્સ” (આખા રાષ્ટ્રનું નંદનવન) કહેવામાં આવતું. એનું કારણ બંગાળમાંની નૈસર્ગિક સંપત્તિની વિપુલતા ને સુલભતા એજ હતું. બંગાળના કિનારાપર દૂર દૂરના વેપારીઓ આવીને વસ્યા હતા. બંગાળની પ્રસિદ્ધિ મુખ્યતઃ કાપડને માટે હતી. ઢાકાની મલમલ તો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ જ્યાંસુધી જીવંત રહેશે ત્યાંસુધી આપણા ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન રોકી રહેશે. અહીંના કાપડને અનેક નામો હતાં. તે નામો આજ ફક્ત ઐતિહાસિક નામો બન્યાં છે. તેમનું અસ્તિત્વ ને તે કાપડ બનાવનારા કારીગર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આસુરી લાલસાને લીધે કેવા નષ્ટપ્રાય થયા એનો ઇતિહાસ આજ અંકમાં અન્યત્ર વાંચવા મળશે. આ કાપડનાં નામો આ પ્રમાણે હતાં:— સરપુર, કાસા, કોમસા, બિટીલિયા, સતોપાસા ઇત્યાદિ. ટસર જાતિનું એક બીજું કાપડ ત્યાં બનતું. હાં નામના કાપડપર ફૂલ-વેણી તેમજ મનુષ્યની આકૃતિઓ અત્યંત કુશળતાથી કાઢવામાં આવતી. એમનું કૌશલ્ય એટલું અનુપમ હતું કે, ચૂરોપમાં એ કાપડની દુરસ્તી સુદ્ધાં થઈ શકતી નહિ. આ સિવાય બંગાળમાંથી ચોખા, ધઉં, અરીસુ, સોરા, રેશમ, લાખ, કપાસ, મરચાં, કરતૂરી, હાથીદાંત માટીનાં વાસણો, અત્તરો, સાકર, નેતર વગેરે માલની નિકાશ થતી હતી. ચામડાંનો ધંધો તો બહુ પ્રસિદ્ધ હતો. બંગાળની મુખ્ય પ્રસિદ્ધિ કાપડને માટે હતી. ત્યાંના કાપડની તોલે દુનિયામાં કયાંઈનુંય કાપડ આવ્યું નથી ને આવવું શક્ય નથી. એ કાપડને કોઇ, એમાં જાણે વાયુજ વણ્યો છે એમ કહેવું; તો કોઇ સૂર્યનાં કિરણો ગુંથ્યાં છે એવું વર્ણન કરે છે. આ બાબતમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહની વાત જાણીતી છે. એની શાહજાદી એના સામે ઉભી હતી. બાદશાહને લાગ્યું કે એ નગ્ન છે તેથી તેણે ગુસ્સે થઇને તેને કહ્યું કે, “તને નગ્ન સ્થિતિમાં મારી સામે આવવાને લાજ નથી આવતી?” આનાપર શાહજાદીએ જવાબ આપ્યો કે “અબબાજન! મેં શરીર-પર સાત વસ્ત્ર પહેર્યાં છે!” આ ઉપરથી સાત વસ્ત્રની અંદરથી શરીર દેખાઇ શકે, એટલી એ વસ્ત્રની ક્ષીણશક્તિ પ્રસિદ્ધિ હતી, એમ દેખાય છે. પાયાડ કહે છે—

“આ કાપડ પરિધાન કરનારો માણસ નગ્ન છે કે સવસ્ત્ર છે

એ કહેવું પણ કઠિન હતું.” આ પ્રવાસી કહે છે: “બંગાલમાંના અત્યંત ઉત્તમ કાપડને ગ્રંદિએ ‘ગંગીટકી’ આવું નામ આપ્યું હતું. આ સિવાય એ કાપડને ‘વહેતું’ પાણી’ ‘પ્રભાતકાલીન દેવ’ ‘વણેલી હવા’ આવાં નામો હતાં.

આવા વૈભવસંપન્ન દેશની બધી કળા અંગ્રેજી કારકીર્દિથી નષ્ટ થાય અને બંગાળને પોતાના વસ્ત્રને માટે મેન્ચેસ્ટર-લેન્કેશાયરના મોં તરફ જોવું પડે એ કેટલી આસુરી માયા છે! જગતને વસ્ત્રો પૂરાં પાડનાર બંગાળ, વસ્ત્રવિના આજ દરિદ્રી સ્થિતિમાં પડેલો જોઈને કેનું અંતઃકરણ નહીં વલોવાય કે નહિ દુઃખી થાય? હિંદુલોક પ્રથમથીજ શાન્ત વૃત્તિના ને તેથીજ તે આવા આઘાત સહન કરી શકે છે. ખીજું કેાઇ રાષ્ટ્ર હોત તો તેણે એ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની અને તે અંગ્રેજી સત્તાની ક્યારેય ધ્વજ ઉઠાવી દીધી હોત.

હિંદુસ્થાનમાં કયા કયા ઉદ્યોગધંધા હતા એની ઉપરના સ્થૂલતઃ વર્ણન ઉપરથી વાચકોને કલ્પના આવી હશેજ. હિંદુસ્થાન એ વખતમાં પોતાની આવશ્યકતાઓ પોતેજ પૂરી પાડી શકતો હોવાથી તેને બહારના દેશોમાંથી કશીએ વસ્તુઓ લાવવી પડતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનને કાપડની બાબતમાં ઇંગ્લંડનું બજાર કબજે કરી લઇ ઇંગ્લંડને પોતાના ભાઈઓ પાસે ‘હિંદુસ્થાનના કાપડનો બહિષ્કાર કરો’ આવી ચળવળ કરાવવી પડી હતી. કાપડ એ તો આપણા વેપારનો પ્રાણ હતો ને એને માટે આપણા કદા શત્રુથી સુદ્ધાં જોં વાટે એક અક્ષર પણ કાઢી શકાશે નહિ. કાપડ સિવાય હિંદુસ્થાનમાં વહાણો બાંધવાનો, સાકરનો, લોખંડનો, સુતારકામનો વગેરે બહુ મોટો વેપાર ચાલતો હતો. એની માહિતી આગલા લેખોમાં મળશે. અત્રે આપણા પૂર્વકાલીન ઔદ્યોગિક વૈભવની સંક્ષેપમાં કલ્પના આણી આપવાની હોવાથી વધુ વિસ્તાર કરવાનો નથી. ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ અત્યંત મજબૂત પાયા-પર ઉભા રહેલા હિંદુસ્થાનને પાદાકાંત કરવો ઇંગ્લંડને કંઠણ પડ્યું ને રાક્ષસી કાયદા તેમજ બેશુમાર લૂંટ લઇનેજ તેણે આપણો વેપાર ડૂંપાડ્યો, એમ ઇતિહાસ કહે છે. એ વખતમાં હિંદુસ્થાન સંપન્ન હતો અને આજ કંગાલ બન્યો છે. એ પૈકી કંગાલ સ્થિતિનો અનુભવ આપણે પ્રત્યક્ષ લેતા હોવાથી એનું વર્ણન કરવું જરૂરનું નથી. હિંદુસ્થાનની એ સમયની ઐશ્વર્યસંપન્ન રહેણીતું થોડામાં વર્ણન આપ્યા સિવાય માત્ર અમારાથી આગળ જવાતું નથી.

અત્રે માટે દુઃખ થવું એ, એ વખતમાં કેાઇ જાણતુંજ નહોતું. મનુષ્યમાત્રને જીવનને માટે આવશ્યક એવી તમામ વસ્તુઓની રેલંછેલ હતી. ને રૂપિયા સવા રૂપિયામાં પ્રત્યેક મનુષ્ય

પોતાનો સંસાર અત્યંત સુખથી ચલાવતો હતો. અન્ન અને વસ્ત્રની તંગી કાઢને પડે છે એવું જોવા જતાંયે નજરે પડતું નહિ. એ વખતમાં વિજયનગર એ જગતમાંનું એક અત્યંત મોટું અને શ્રીમાન રાજ્ય હતું ને ત્યાં સોંઘવારી પણ તેવીજ હતી. એક યુરોપીયન અહીંના દેશોમાં ફક્ત ૫૦ શિલિંગમાં પ્રવાસ કરી ગયો. આ દેશમાં તે દશ મહિના રહ્યો હતો. આ દશ મહિનામાં તેને ફક્ત રોજના એ આના ખર્ચવા પડતા. બંગાળ, ગુજરાત, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં પણ આવીજ સોંઘવારી હતી. જેમનું ઉત્પન્ન મોટું હતું તેઓ તો ખરેખર શ્રીમંતાઈમાં આજોટતા હતા. શરીરે અત્તર લગાડનારા, રેશમી કપડાં સિવાય બીજાં કપડાં ન વાપરનારા, એવા એ વખતના શ્રીમંત લોક હતા. આજ ઇંગ્લંડના લોક જેટલી શ્રીમંતાઈમાં રહે છે, તેટલીજ શ્રીમંતાઈમાં આપણે પણ એ વખતે રહેતા હતા; પણ અંગ્રેજોની સત્તાનો પ્રભાવ જેમ જેમ પડવા લાગ્યો ને અહીંની સંપત્તિ જેમ જેમ પરપ્રાંતમાં જવા લાગી તેમ તેમ આપણા વૈભવને ઉતરતી કળા લાગી અને અન્નવસ્ત્રવિના ભૂખે મરતાં ને શરીરે ચીંથરાં વિંટાળતાં માણસો દેખાવા લાગ્યાં. આ પરિસ્થિતિ આવવાને આપણા ઉદ્યોગધંધાનો થયેલો નાશ એજ કારણ છે.

હિંદુસ્થાનની પછવાડે લાગેલો દુષ્કાળ અને બીજા અનેક આપત્તિઓને, આપણું ઉદ્યોગધંધામાંથી થયેલું પૂર્ણ ઉચ્ચાટન એજ કારણ છે. ગામેગામ તેમજ ગામડાંઓમાં હતા તે બધા ધંધા અંગ્રેજોની સ્વાર્થ સાધનાની ખાઈમાં બળીને ખાખ થયા. પૂર્વે ખેડુત જે ઉત્તમ પ્રકારે જીવતો હતો, તેને કારણ ધરગથુ ધંધાનો તેને સાથ હતો એ છે. આજ આ ધંધાવિના તે ઉઘાડો પડ્યો છે. આજના વેપારી જગતમાં તેના ભાંગ્યાતૂટ્યા ને જૂના ધંધા ટકાવ ધરી શકતા નથી. આ સ્થિતિ અત્યંત અનુકંપનીય છે. અંગ્રેજોના સ્વાર્થથી જેમ આપણા વેપારનો નાશ થયો, તેમ આપણી સ્વદેશી રહેણીયાં તેમનો વેપાર મરી શકશે. આ બાબતનો વિચાર પ્રત્યેક સુશિક્ષિત-અશિક્ષિતે કરવો જરૂરી છે, નહિ તો ભવિષ્યના ભયંકર કાળમાં હિંદુસ્થાન સ્વાહા થઈ જઈ આપણે ચારે બાજુથી ગુલામ બન્યા સિવાય રહેવાના નથી.

(“ચિત્રમય જગત”ના જન્યુઆરી ૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

૫-અંત્યજ સાધુ નંદ

[નંદની કથા દક્ષિણના સાહિત્યમાંથી ભાષ મહાદેવે તારવી છે તે સૌ કોઈ રસપૂર્વક વાંચે એમ ઇચ્છું છું. નંદની કથા જોડી કાઢેલા કિસ્સો છે, એમ કોઈ ન માને. તેમાં અતિશયોકિત ભલે આવી ગઈ હોય, પણ નંદ નામે સાધુચરિત અંત્યજ છસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયો. તેણે પોતાના ચારિત્ર્યબળથી મંદિરમાં જવાનો અધિકાર મેળવ્યો ને તે આજ પણ અવતારી પુરુષતરીકે હિંદુ-ઓમાં પૂજ્ય છે, એ વિષે તો શંકા કરાયજ નહિ. નંદની પવિત્ર કથા આપણને શીખવે છે કે, જન્મ કર્મનું ફળ છે, છતાં પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ વિધાતાએ આપણે સારૂ રાખીજ છે; અને નંદ જેવો અંત્યજ ચારિત્ર્યબળથી આજ જન્મે પવિત્ર થયો ને પવિત્ર મનાયો. બ્રાહ્મણોએ તેનો હેતથી સ્વીકાર કર્યો. જો નંદ આ જન્મમાંજ પાવન થઈ શક્યો તો બધામાં તે શક્તિ હોય એમ આપણે માન્યેજ છૂટકો; તેથી હરકોઈ અંત્યજને આપણા મંદિરમાં પૂજા અર્થે પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

હું આશા રાખું છું, કે કોઈ એવી દલીલ નહિ કરે કે નંદ તો અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ને તેમ કરી ભલે બધા અંત્યજો મંદિરોમાં જાય. અગ્નિપ્રવેશની વાત કાવ્ય છે. અથવા ખરી માનો તો એ નંદની ઇચ્છાએ થએલું. બ્રાહ્મણોનો મોટો સમુદાય તો નંદને માત્ર સ્નાન કરાવી મંદિરમાં દર્શન કરવા દેવા તૈયાર હતો. કથામાંથી આપણે સાર ગ્રહણ કરવાનો એટલોજ છે કે અંત્યજ આ જન્મેજ પોતાના પુરુષાર્થથી પવિત્ર થઈ શકે છે; એટલે કે જે શરતે બીજા હિંદુઓ મંદિરમાં જઈ શકે છે, તેજ શરતથી અંત્યજને પણ મંદિરોમાં જવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

આ તો ઉચ્ચ કહેવાતા હિંદુઓ પ્રત્યે.

અંત્યજને તો નંદની કથા ઉત્તેજન આપનારી છે, તેમને પાવન કરનારી છે. એ પ્રત્યેક અંત્યજને ઘેર વંચાઓ, એમ હું તો ઇચ્છું છું; પણ તેઓ વાંચીનેજ સંતોષ ન માને. નંદે જે કર્યું તે પ્રત્યેક અંત્યજ કરો. નંદની પવિત્રતા પ્રત્યેક અંત્યજમાં આવે. તેની ધીરજ, તેની ક્ષમા, તેનું સત્ય, તેની દૃઢતા પણ આવે. નંદ સત્યાગ્રહની મૂર્તિ હતો. નંદે નાસ્તિકોને આસ્તિક બનાવ્યા. પ્રત્યેક અંત્યજ નંદનું આખ્યાન વાંચી પોતાના દોષોનો નાશ કરવા ઉત્સુક ને સમર્થ થાઓ.

મોં ૬૦ ગાંધી]

૧

ચાર વર્ષ ઉપર જ્યારે દક્ષિણનો પ્રવાસ કરેલો ત્યારે અંત્યજ સાધુ નંદની વાત કોઈને મોટે સાંભળવામાં નહોતી આવી; પણ

આ વર્ષનો પ્રવાસ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનાજ હેતુથી હતો, એટલે સ્થળે સ્થળે નંદ સાધુની વાતો-પ્રથમ તો શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને મુખે અને પછી બીજાને મુખે. ત્યાર પછી વધારે હકીકત મેળવી અને એ સાધુના પવિત્ર જીવનની ટૂંક કથા 'નવજીવન'માં આપવાનો વિચાર કર્યો. તે મુજબ એ કથા આપું છું. સ્થળે સ્થળે ચાલતી કથાઓનું દોહન કરી મિત્ર માધવીઆએ એક પુસ્તક લખેલું છે તેના આધારે આ વૃત્તાંત આપું છું.

નંદના જન્મનો સમય તો નિશ્ચિત નથી કહી શકાતો. જસો વરસ ઉપર તાંબેર જીલ્લામાં આધનુર ગામમાં અંત્યજ માત-પિતાને ઘેર એનો જન્મ થયો એમ કહેવાય છે. 'અંત્યજ' કહું તેના કરતાં તેની જાતિ જે નામથી ઓળખાય છે તે કહું તો 'પરાયા' જાતિનાં તેનાં માતાપિતા હતાં. 'પરાય' એટલે ઢોલ અને 'પરાયા' એટલે ઢોલ વગાડનારા. અસ્પૃશ્યોની હલકામાં હલકી જાતિમાંની આ એક ગણાય છે.

એમના વાડાઓની, ઘરની અને જીવનની કથા શા સાર કહેવી ? જેવાં ભંગીનાં અને ચમારોનાં જીવન તેવાં તેમનાં. જેટલો મેલ, ગંદકી સામાન્ય રીતે અહીં જોવામાં આવે છે તેટલાંજ ત્યાં પણ. ભંગી અને ચમારો જેમ મુડદાલ ખાય છે, તેમ પરાયા પણ ખાય છે; અને દારૂ પીને પોતાના દુખીઆરા જન્મનાં દુઃખ ભૂલે છે. પરાયા તો ગોમાંસ પણ ખાય છે એટલે તે વધારે હીન ગણાય છે.

નંદ ભણ્યો ગણ્યો તો શેનોજ હોય ? બીજા છોકરાની જેમ તે ઢોર ચારવા જતો, પણ એક બે વસ્તુ તેનામાં અસામાન્ય હતી. બાળપણમાં દેવદેવીઓની કાદવની મૂર્તિ કરીને પૂજવાનો તેને શોખ હતો, અને તેનાં સગાંવહાલાં જ્યારે પોતાના દેવોને પ્રસન્ન કરવા બકરાં અથવા મરઘાં મારતા, ત્યારે તેમની દયામણી ચીસોથી નંદનું હૈયું ચીરાતું અને તેની આંખમાંથી આંસુ વરસતાં. તે માંસ ખાતો, પણ પશુને કપાતાં તેનાથી આંખે ન જોઈ શકાતાં.

નંદે એક નાનકડું બકરીનું બચ્ચું પાળ્યું હતું. જ્યાં નંદ જાય ત્યાં તે જાય, અને નંદ તેને પાંદડાં ખવડાવે, પાણી પાય અને નચાવે. એક વાર નંદને વાસી ગોમાંસ ખાવાનું મળ્યાને લીધે તેને બહુ તાવ આવ્યો. જેટલા દહાડા નંદ પથારીમાં રહ્યો તેટલા દહાડા પેલા બચ્ચાએ તેની પાસે બેસીને બેં બેં કર્યા કયું ! નંદ આખરે સારો થયો. તેની માએ ગામની કટેરી નામની દેવી આગળ માનતા માની હતી કે નંદ સારો થાય તો માતાને બકરો ચઢાવવો. જે દિવસે એ માનતા લીધી તે દિવસથી નંદ સારો થવા લાગ્યો એટલે તેની માની માનતા વિષે શ્રદ્ધા વધી. નંદ સારો થયો એટલે બકરો ચઢાવવાનો સવાલ ઉભો થયો. બકરો ખરીદવાના પૈસા

ધરમાં મળે નહિ અને નંદના બકરાને કેમ કપાય ? પણ માનતા ન પળાય અને માતાને રોષ ચઢે તો ? એટલે નંદ સવારે ઉઠે તે પહેલાં તેનાં માબાપ બકરાને કટેરી માતા આગળ લઈ જઈને ચઢાવી આવ્યાં. નંદની જીંદગીમાં પહેલો ભયંકર આઘાત આ હતો. દિવસોના દિવસો સુધી નંદ પોતાનાં એ વહાલા બકરા માટે રોયા કરતો. એક દિવસ તેણે તેનો શોક દલકો કરવા પોતાની માની પાસે કેટલાક ખુલાસા માગ્યા. નંદનાં માબાપ એક બ્રાહ્મણના ખેતરમાં મજૂરીએ જતાં હતાં. નંદે પૂછ્યું:—

“મા ! આપણા બ્રાહ્મણ શેઠનો છોકરો માંદો પડતો હશે ત્યારે તે લોકો શું કરતા હશે ? બકરો કાપતા હશે ?”

“ના ના, તેઓ તો દવા કરે અથવા મંદિરમાં પ્રાર્થના કરે. તેઓનાથી બકરા વધેરાય ? એ તો બહુ બહુ તો નાણિયેર વધેરે.”

“ત્યારે આપણે શા સારૂ બકરાં અને મરઘાં વધેરીએ છીએ ?”

“ભાઈ ! તેમના દેવ જુદા, આપણા જુદા. આપણા દેવ તો ભયંકર હોય છે, લોહીવિના તેઓ તૃપ્તજ ન થાય.”

“પણ આપણે પણ મંદિરમાં જઈને બ્રાહ્મણની જેમ પ્રાર્થના કરીએ તો ?”

“અરે જા જા, ગાંડા ! આપણાથી તેમના મંદિરમાં જવાય ? આપણાથી તેમની માફક પ્રાર્થના થાય કે ? આપણે માંસ ખાઈએ, મુડદાલ ખાઈએ, દારૂ પીએ. આપણાથી તેમના મકાન પાસે ન જવાય તો મંદિરે તો શી રીતેજ જવાય ?”

નંદની શંકાનું સમાધાન ન થયું, પણ તેણે પોતાના મનની સાથે એટલો નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે માંદા પડવું તો માબાપને ખબરજ ન આપવી, અને જો બ્રાહ્મણોના દેવની પ્રાર્થના થાય તો તે કરવી. પણ ‘આપણાં જીવન આવાં ભૂંડાં, આપણે પાપીઆ, બ્રાહ્મણના દેવની શી રીતે પ્રાર્થના કરીએ ?’ એ મતલબના તેની માના ખોલ તેના મનમાંથી નીકળતા નહોતા. નંદ તેના બાપ સાથે ખેતરમાં જતો ત્યારે જે કૂવેથી તેનો શેઠ પાણી લેતો તે કૂવેથી પાણી ન લેવાય, મેલા તળાવમાંથી પાણી લેવું પડતું તેની નંદને ખબર હતી. શેઠનો છોકરો પણ કેવો સાફ અને સુંવાળો લાગતો ! નંદને યાદ આવ્યું કે મારાં માબાપ તો તાડી દારૂ પીને ધરમાં કજીઓ પણ કરે છે; શેઠ શેઠાણી તો એવાં ચોખ્ખાં દેખાય છે કે કદી કજીઓ નહિ કરતાં હોય. ‘આપણે આવા મેલા રહ્યા એટલે બ્રાહ્મણના દેવો આપણી પ્રાર્થના શી રીતે સાંભળે ?’ એજ વિચાર તેના મનમાં રમ્યા કરતો. આખરે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, તાડીદાર ન પીવાં, અને માંસ ન ખાવું. પણ માંસ ન ખાય તો કોઈક વાર ભૂખ્યા રહેવું પડે, અને બીજું કશું ખાવાનું હોય નહિ ! એટલે જ્યારે

કશુંજ ન મળે ત્યારે માંસ ખાવું એટલો અપવાદ રાખ્યો. આ સંકલ્પ ક્યાં પછી પણ નંદના વિચાર તો ચાલ્યાજ કરતા કે “બ્રાહ્મણો બહારથી આટલા સાફ અને રૂપાળા દેખાય છે, શું તેમનું લોહી અને હાડકાં પણ આપણા કરતાં જુદી જાતનાં, અને જુદા રંગનાં હશે? એ બ્રાહ્મણ કેમ જન્મ્યા, અને આપણે પરાયા કેમ જન્મ્યા? તાડીમાંસ છોડ્યા છતાં પણ શું દેવોની પ્રીતિ મેળવવાને અને બ્રાહ્મણના જેવા થવાને મા કહે છે તેમ હજારો જન્મ જોઈતા હશે? બ્રાહ્મણોનાં કર્મ કેવાં અને આપણાં કેવાં એમ મા કહે છે, તો આપણાથી એવાં કર્મ શી રીતે કરાય?”

એક દિવસ નંદ ઢોર ચરાવતો હતો ત્યાંથી દૂર કેટલાક બ્રાહ્મણના છોકરા ગિલ્લીદંડા રમતા હતા. આમાંનો એક નંદના શેઠનો છોકરો હતો. ગિલ્લી એક વખત નંદની પાસે આવીને પડી; પણ તેનાથી ગિલ્લી ઉપાડાય નહિ તેની નંદને ખબર હતી. શેઠનો છોકરો દોડતો આવ્યો તેને તેણે ગિલ્લી ખતાવી. તે લઈને દોડતાં છોકરો પડ્યો, અને પથરાથી તેનું ઘુંટણ છોલાયું, અને લોહી નીકળવા માંડ્યું. નંદ તેની પાસે દોડી ગયો. પેલાથી ઉઠાતું નહોતું, પણ નંદ મદદ શી રીતે કરે? નાના શેઠે નોકરના દીકરાને કહ્યું ‘ભાગ અહીંથી, ફૂતરા! મારી પાસે શેઠ આવ્યો છે? મને અડવા માગે છે કે શું?’ એમ કહીને એક પથરો નંદ ઉપર ફેંક્યો. નંદના લમણામાં પથરો વાગ્યો, તેને લોહી નીકળવા માંડ્યું, અને તે તમ્મર ખાઈને પડ્યો. બીજા છોકરા આવીને શેઠના છોકરાને તો ઉઠાવી ગયા, પણ નંદને કાણ મદદ કરે? થોડી વારે બેઠો થઈ લમણે હાથ દબાવી તે તળાવે ગયો, મોં ઘોયું અને ઘેર ગયો. નંદે મનુષ્યનું લોહી આ પહેલી વાર જોયું. બ્રાહ્મણનું અને પરાયાનું એમ એ લોહીમાં તો ફરક નહોતોજ, પણ પશુના લોહીમાંયે ફરક નહોતો. અને જેમ પશુ ચીસ પાડે છે તેવીજ ચીસ બ્રાહ્મણના છોકરાએ પણ પાડી હતી! ત્યારે બ્રાહ્મણનું કર્મ અને પરાયાના કર્મમાં ફેર ક્યાં? અને પોતે પ્રેમથી અને દયાથી શેઠના દીકરા પાસે દોડ્યો હતો, ત્યાં પેલાએ નિર્દય થઈને તેને પથરો માર્યો એ શું? બ્રાહ્મણના છોકરા આવા નિર્દય હશે? અને એવા બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના દેવ સાંભળે અને પરાયાની ન સાંભળે? આ નવી વિચારશ્રેણી નંદને મુંઝવવા લાગી.

૨

નંદ હવે મોટો થયો, અને પોતે સમજ્યો તેટલી વાતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. માંદા પડીએ ત્યારે પશુ ન જ કપાવા દેવાં, તાડીદાડ છોડવાં, માંસ છોડવું, એટલી વાતો તે પોતાના સમોવડીઓને કહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં આધનુરના પરાયા કાળી

દેવીને પાડા વગેરે વધેરી સારી પેઠે માંસ ખાઈને આવ્યા, અને પાડો રોગી હોવાને લીધે ઘણાને રોગ થયો અને મરી ગયા. પછી તો એ રોગ ફેલાયો, અને ઘણા મરવા લાગ્યા. આ સપાટામાં નંદનો આપ પણ આવી ગયો. શોકમાં પડવાને બદલે નંદે સેવાસંધ કાઢી દરેકને ત્યાં જઈ સેવા કરવાની, શ અને સ્મશાને લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. પણ આ સેવાથી પ્રસન્ન થવાને બદલે ગામના ધરડી-આઓ તેના ઉપર ચીઢાયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, નંદ બકરાં મરલાં કાપવા નથી દેતો એટલે દેવી આટલી અપ્રસન્ન થઈ છે

પણ એટલામાં તો નંદને પણ રોગ લાગુ પડ્યો. ધરડીઆ રાજી થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે દેવીને સારી પેઠે બલિદાન દઈને પ્રસન્ન કર. તેની મા પણ તેને કહેવા લાગી કે “તારા આપ પણ તારા પાપને લીધે ગયા, હવે તુંયે જવાનો. હઠીલો થા મા, માનતા માનવા દે.” પણ નંદનો નિશ્ચય નિશ્ચય હતો. ‘બકરો મારીને જીવાતું હોય તો જીવવા કરતાં મરી જઈએ તો શું ખોટું?’ એમ તે કહેતો. નંદના સાથીઓ ગભરાયા. નંદ મરી જશે તો પછી કામ શી રીતે ચાલશે? કાંઈ નહિ તો ભવિષ્યમાં કામ કરવા માટે પણ નંદે જીવવું જોઈએ એમ તેઓ માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા. નંદે તેમને સમજાવ્યા કે, દેવ આપણી કસોટી કરી રહ્યો છે, મરતાં પણ નિશ્ચય ન છોડીએ ત્યારે માણસ અને ત્યારે નિશ્ચયની કિંમત; તમે સૌ મારે માટે પ્રાર્થના કરો કે હું જીવું. તમારી સૌની પ્રાર્થનાથી હું બચીશ તો તમે સિદ્ધ કરી શકશો કે બકરાના વધથી નહિ, પણ તમારી પ્રાર્થનાથી હું જીવ્યો.

પેલાઓમાં હિંમત આવી, શિવને તેઓ પોકારવા લાગ્યા અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. બીજા બાળુએ ધરડીઆઓ પણ પોતાનું કારસ્થાન કરી રહ્યા હતા. તેમણે નંદની માને સમજાવતાં માંડી. બાઈ બિચારી ભોળવાઈ, તેણે કહ્યું ‘ધરમાં પૈસા તો નથી, પણ થોડાં વાસણ છે તે લઈને બકરા ખરીદી લાવો, અને વધેરો, નહિ તો મારો દીકરો મરી જશે.’

નંદે એક રાત બિછાનામાં પડ્યા પડ્યા ભજન કર્યું. એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લીધા વિના કરેલા ભજનને અંતે તેને પાસેના તિરપુંકર મંદિરના દેવ આવીને માથા ઉપર હાથ મૂકતા દેખાયા. નંદના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સવારે તો તે સારો થઈ ગયો, અને બે દિવસમાં તે હરતો ફરતો થયો. તેના સાથીઓએ ‘હર હર મહાદેવ’ ના હર્ષનાદથી ગામ ગળવી મૂક્યું.

ધરડીઆમાંથી એકે તો નંદના મોતની બાધા લીધી હતી, પણ નંદ તો જીવતો થયો; પણ તેની માએ તો વાસણ વેચી બકરા વધેર્યા.

પણ નંદનો સંધ વધવા લાગ્યો. જે જીવાનીઆ તેને છોડીને

ભાગી ગયા હતા તેને પાછી શ્રદ્ધા એટલી અને તેઓ પાછા જોડાયા. હવે નંદનો મનોરથ વધ્યો. જે તિરપુંકર મંદિરના મહાદેવે આમ દર્શન આપ્યાં તે શું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન આપે? તેના મંદિરમાં ન જવાય? પરાયા પણ મંદિરોની થોડી સેવા તો કરતા. મંદિરની જમીનમાં તેઓ મળુરી કરતા, મંદિરમાં અનેક જાતનાં નગારાં હોય છે તે માટે તેઓ મુએલા ઢોરતું ચામડું ઉતારીને મંદિરે લઈ જતા, ઢોરના શરીરમાંથી ગોરોચન નામનો સુગંધી પદાર્થ પણ તેઓ જ લઈ જતા. નંદે વિચાર કર્યો કે, તિરપુંકરના મહાદેવને માટે આવી પુષ્કળ સામગ્રી લઈને એક દિવસ જવું. પહેલાં તો તે આ બધી વસ્તુ વેચતો. હવે એણે દેવને આ ભેટ ધરાવવાનો વિચાર કર્યો. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓએ એક શનિવારે ખૂબ શરીર યોળીને સ્નાન કર્યું, સ્વચ્છ થયા, શરીરે અને કપાળે ભસ્મ લગાવી, અને ભેટ લઈને તિરપુંકર જવા નીકળી પડ્યા. ત્યાં જઈ ત્રણ વાર મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી, અને પૂજારીને પોકાર કરીને વીનવ્યા. બે નોકરોએ આવીને દૂરથી ભેટ લેવાની કૃપા કરી. સાંજ પડી હતી. આરતિ અને દર્શનનો સમય થયો હતો. નંદ અને તેના સાથી બરોબર દરવાજા સામે જઈને ઉભા; પણ તિરપુંકરના મહાદેવની મૂર્તિ સામે મોટા નંદી હતો. બધાં મંદિરોમાં મોટામાં મોટા નંદી અહીં હતો, અને તે મૂર્તિને ઢાંકી દેતો હતો. દરવાજાની બહારની કોઈ જગ્યાએથી આ નંદીને લીધે મૂર્તિનાં દર્શન કરી શકાતાં નહિ. નંદના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. તે તો માત્ર ધંટા વગાડતા અને દર્શન કરતા થોડા બ્રાહ્મણોને જોઈ શકતો હતો, પણ મૂર્તિનાં દર્શન કેમે કરી થાય નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલ્યાં, ગોરોચન અને ધૂપની સુગંધે આનંદિત થવાને બદલે તેનું મગજ અમવા લાગ્યું. ‘હું પરાયો પાર્ષીઓ, હું ક્યાંથી મહાદેવનાં દર્શન પામું? મારાં પાપ આ નંદી બનીને મારી આંખ આગળ ઉભાં છે’ એમ બોલતો બોલતો પોક મૂકીને રાયો. રોઈ રોઈને તેને મૂર્છા આવી, તે પડ્યો અને બેભાન થયો. તે ઉંઘો પડ્યો હતો, અને હાથ બન્ને પ્રણામ કરવા માટે જોડેલા હતા. તેના સાથીઓ બધું દશ્ય જોઈ રહ્યા; પણ કોઈએ તેને જાગ્રત કર્યો નહિ. લાંબા સમયે નંદ જાગ્રત થયો, ત્યાં તો સૌએ કૌતુક દીધું. નંદીની મૂર્તિ એક બાજુએ ખસી ગઈ હતી, અને મહાદેવનાં દર્શન સ્પષ્ટ થતાં હતાં. નંદના આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હર્ષ-ધેલો થઈ તે નાચવા લાગ્યો; અને ‘રામ અમલમાં રાતા માતા’ નંદને જોઈ, ધડીક વાર નંદીની મૂર્તિ ખસેલી તે જોવાનું ભૂલી સૌ નંદનાંજ દર્શન કરવા લાગ્યા! આજે પણ નંદીની મૂર્તિ તિરપુંકરમાં એક બાજુએ નમેલી દેખાય છે!

ધર્મરની આવી કૃપાનો બદલો શી રીતે વાળવો? તિરપુંકરના મંદિર પાસે તળાવ નહોતું, અને લોકો પાણી વિના દુઃખી થતા. નંદ અને તેના સાથીઓએ તળાવ ખોદવા માંડ્યું. એ ભવ્ય તળાવ આજે પણ છે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે મહાદેવે ગણેશને નંદને મદદ કરવા મોકલ્યા હતા, નહિ તો આવડું તળાવ શી રીતે ખોદાય ?

૩

પણ ગણેશ મદદ કરી ગયા એમ માનીને આપણે ભણે સંતોષ માનીએ. નંદ તો પોતાનું કાર્ય કરીને ગામ ગયો, ત્યાં મહાદેવનું ભજન કરતો પોતાના શેઠને ત્યાં પાછી મજૂરી કરવા માંડી. જુનો શેઠ તો મરી ગયો હતો, અને શેઠ તો પેલો. લમણા ઉપર પથરો મારીને હમેશને માટે નિશાની કરનાર શેઠનો દીકરો હતો. નવા શેઠે નંદો ખસ્યાની વાત ન માની. ‘કોણ જેવા ગયું છે? એ તો મૂર્તિ અગાઉથી ખસેલી હશે. આપણે તો એટલું જાણીએ કે, નંદ બહુ મહેનતુડો છે. ભણે એ મજૂરી કરતો, આપણે એને અન્ન આપશું’—આટલી જ લાગણી બ્રાહ્મણ શેઠને હતી. નંદની સ્થિતિ પણ સુધરી, તેને મજૂરી પણ બહુ મળતી અને ચામડું તથા ગોરોચનની ભેટ તો ચાલુજ હતી. એ અરસામાં વૈથીશ્વરન કોઇલ (મંદિરમાં) એક ઉત્સવ હતો, તેની તેને ખબર પડી. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓ ઉપડ્યા. આ ઉત્સવ વખતે મૂર્તિને એક રથમાં ફેરવવામાં આવે છે, અને પરાયાને દર્શન કરવા દેવામાં આવે છે. નંદે દર્શન કર્યાં, અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ કથા કરતો હતો તે સાંભળવા ઉભો રહ્યો. કથા સાંભળતાં નંદને આ શબ્દ કાને પડ્યા “ચિદંબરમ્ એ પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે—કાશી અને રામેશ્વરમના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર. ત્યાં નટરાજની ભવ્ય મૂર્તિ છે. એ નટરાજનું નૃત્ય સૃષ્ટિની લીલા ચલાવી રહ્યું છે. નટરાજના હાથમાં ડમરૂ છે, અને એ ડમરૂના નાદમાંથી અનેક શોક ઉત્પન્ન થાય છે.”

“નટરાજના હાથમાં ડમરૂ ! તે પણ આપણા જેવો પરાયો જ તો ! આપણેય ઢાલ વગાડીએ અને તે પણ વગાડે !” કહીને નંદ આનંદધેણો થયો.

કથા આગળ ચાલી: “નટરાજનો ખીજો હાથ બધાં ભુવનોને ઠીક રાખે છે. ડાબા હાથમાં અગ્નિ છે તેથી તે સૃષ્ટિને ભસ્મ કરવા ધારે ત્યારે ભસ્મ કરી શકે છે; કારણ કે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય, ત્રણે વસ્તુનો કર્તા એજ છે. નટરાજનાં દર્શન જે કરે તે ચંડાળ હોય કે પરાયો હોય પણ ક્ષણમાં ભવસાગર તરી જાય છે.”

નંદ એકે એક શબ્દ પી રહ્યો હતો. તેની આગળ નટરાજની મૂર્તિ ખડી થતી હતી. તેણે આકુળ વ્યાકુળ થઇને કથાકારને પૂછ્યું ?

‘એ ચિદંબરમ્ ક્યાં છે તે તો મને કહો.’

‘કોનેશન નદીની ઉત્તરે. અહીંથી એક દિવસનો રસ્તો છે.’
ઉત્તર મળ્યો.

‘નટરાજ ચંડાળને પણ તારે?’ પાશું નંદે પૂછ્યું.

‘હારતો, તું ફાણ છે? આમ આવ તને બધી ખબર આપું.’

એક જણે કહ્યું ‘એ તો આધનુરનો પરાયો નંદ છે, એને અડશો માં. શિવનો એ ભગત છે, ચામડું અને ગોરોચન હમેશાં મોકલે છે.’

નંદ પાસે તો ન ગયો, પણ પાછું પૂછ્યું? ‘મારા જેવા પરાયાને પણ નટરાજ મોક્ષ અપાવે?’

‘હા ભાઈ! સ્થલપુરાણમાં એમ લખેલું છે તે કાંઈ ખોટું હોય?’

નંદે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કર્યા અને ઝપાટાબંધ ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

તેના સાથીઓએ કહ્યું કે ‘આપણે તો આથમણા જવાનું. ઉત્તરમાં ક્યાં ચાલ્યા?’

નંદે કહ્યું ‘ચિદંબરમ્ ચાલ્યો.’

‘અરે પણ ભાઈ! રસ્તોખરતો જાણ્યા વિના અંધારે ક્યાં જશે?’

‘ઉત્તરમાં ચાલ્યા કરીશ, અને સવાર થતાં રસ્તો પૂછીશ કોકનો.’

“પણ ભાઈ! આમ જવાય? આપણે રાત્રે અહીં આવેલા, સવાર થતાં કામે ચઢવું પડશે. આપણે શેઠ નથી, ગુલામ છીએ તે કેમ ભૂલ્યો? આપણું કામ છોડીએ તે તો ઈશ્વરને યે ન ગમે.”

નંદ થોભ્યો, ઈશ્વરનું નામ આવી રીતે લેવાયું કે તરતજ તે ઉભો રહી ગયો, અને કહ્યું ‘હા ચલો, ગુલામ તો ખરોજ. શેઠની રજા લઇને ચિદંબરમ્ જઈશ.’

૪

ઘેર ગયા પછી નંદને સખ વળે નહિ. પરાયાનો અવતાર, રોજ ઉચ્ચ હિંદુઓનાં મેંણાંટાણાં ખાવાનાં, મનુરી કરતાં પણ પરાયા અને પરાયા, અને અનેક અવતારે મોક્ષ નહિ એ કેમ સહન થાય? પણ ચિદંબરમ્ જઈએ તો તરત મોક્ષ મળે, એ કેમ છોડાય?

તેના ઉપર તો પરાયાપણાનો ડામ પડેલો હતો, એટલે પરાયા જે ન કરી શકે તેજ તેને ખટક્યા કરતું હતું.

નંદ ખીજે દિવસે વાડીએ ગયો, ઝાડને પાણી પાડું અને રજા લેવા શેઠને ત્યાં ગયો. શેઠ નહોતા. રાહ જોતાં જોતાં દહાડો આથમ્યો એટલે નંદ ઘેર આવ્યો. ખીજે દિવસે પાછો તે રજા લેવા ગયો. શેઠ રસ્તામાં મળ્યા, તેમણે પૂછ્યું ‘કેમ, રોજ ક્યાં ભટકે છે? કાલે બપોરે ક્યાં હતો? તારે તો નિત નિત ઓચ્છવ ને કાર્તન કેમ? પડોશી-એ પાણી પોતાના ખેતરમાં વાળી લીધું તેનું લાન છે? અને પેલા

તારા જોડીદારે સેદો એટલો સાંકડો કર્યો છે કે મારા ખેતરના કરતાં તેના ખેતરની હદ વધી ગઈ છે.’

નંદે જાણ્યું કે શેઠ ખીજાયો છે, એટલે રજા માગતાં તે ડર્યો. નંદના સાથીમાં નંદનો વિશ્વાસ નહોતો. ‘એમ પાપી અવતાર-માંથી તે એક નટરાજના દર્શને મોક્ષ મળતો હશે? નંદ તો ઘેલો થયો છે ઘેલો’ એમ તેઓ કહેતા; પણ નંદને તો વિશ્વની વાટ કેમે નહોતી ગમતી. તે ‘આઠે પહોર ઉદાસ’ ફરતો હતો. એક દિવસ સૂર્યાસ્તની સુવર્ણપ્રભા જોઈને તેને નટરાજનું પેલા બ્રાહ્મણે વર્ણન કરેલું તે યાદ આવ્યું, અને હાથમાં દાતરડું લઈને ખેતરમાં ઉભેલો તેમનો તેમ નિશ્ચય, નિસ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. સાથીમાંથી આવીને એકે ખોલાવ્યો, પણ જવાબ નહિ. કોઈએ કહ્યું: ‘અલ્યા, ફલાણુની ગાય મરી ગઈ’ જવાબ નહિ. ઘણી વારે નંદને લાન આવ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘સૂર્યના તેજમાં નટરાજ નાચતા હતા. તમે નહિ જોયા?’ ‘નંદ પાગલ થયો છે’ એમ કહીને સૌ તેને ઘેર ધસડી ગયા. ઘર-દીઆ તો ખુશ થયા. તેઓ સમજ્યા કે, નંદના પાપનો બદલો દેવી આપી રહી છે. ઘણા કહેવા લાગ્યા કે ‘દેવિ! નંદને બચાવો; વીરા! નંદને બચાવો; કટેરી, નંદને સાજો કરો.’ પણ નંદ તો કલ્લાજ કરતો હતો કે ‘મને તો મારો નટરાજ બચાવશે.’

ગામના લોકોએ તો પાછો બકરાં વધેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નંદ સૌને પગે પડ્યો, પણ કોઈ માને નહિ. એક જણે બકરાનું લોહી લાવીને તેના ઉપર છાંટ્યું. નંદથી આ સહન થયું નહિ, એટલે તે ચીસ પાડીને ત્યાંથી લાગ્યો. લોકો નંદના શેઠને ત્યાં દોડ્યા. શેઠે કહ્યું ‘એને પકડી લાવો અહીં; હું સીધો કરીશ.’

પ

નંદની પાછળ પેલા લાગ્યા, એટલે નંદને થયું ‘આ પાર કે પેલે પાર હવે તો રજા મેળવવીજ, અને આ લોકોનાથી બચવું; એટલે તે સૌની સાથે શેઠને ત્યાં ગયો, અને શેઠની પૂછપરછનો એકજ જવાબ આપ્યો કે ‘મારે નટરાજનાં દર્શન કરવા જવું છે. મને થોડા દહાડાની રજા આપો.’

‘તારે ચિંદબરમ્ જતું છે? પરાયા કોઈ દિ’ ત્યાં ગયા સાંભળ્યા છે? લાવ પેલો ચાણુક હું એને સીધો કરું.’

નંદે કહ્યું: “તમે મારવો હોય તો મારી નાખો. મને રજા નહિ આપો ત્યાંસુધી મને સખ નથી વળવાનું.”

પેલાએ ચાણુક મંગાવ્યો, પણ વાપરવાની હિંમત ન ચાલી. ‘આટલા દિવસ નંદ સૌથી સરસ કામ કરતો, મજૂરોને એજ ભેગા કરતો, સૌ એનું માનતા, અને આજે એને શું થયું?’ એમ તે ખીજાઓને પૂછવા લાગ્યો.

હવે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે નંદને સવાસો પૂછવા માંડયા.

‘નંદ! તું ઇશ્વરને માને છે કે નહિ?’

‘હા, ઇશ્વર એ મારું સર્વસ્વ છે.’

‘ઇશ્વરજી કર્તાહર્તા છે એ પણ તને ખબર છે ને?’

‘હારતો.’

‘ત્યારે તને તેણે પરાયો જનાવ્યો તે તું કેમ ભૂલે છે? પરાયા-એ મજૂરી કરવી અને શેઠની નોકરી કરવી. તેને વળી નટરાજનાં દર્શન કેવાં?’

નંદ—‘હું બધું જાણું છું, પણ ઇશ્વરે મને ઘેલો કર્યો છે તેનું શું? મને તેને જેવા જાણવાની લાલસા થઇ છે, તેનું શું? તિર-પુકરમાં મેં તેનાં દર્શન કરેલાં. બ્રાહ્મણનો અને પરાયાનો ઇશ્વર જુદો હોય એવું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે? મને તો એક તમારા જેવાજ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, ચિદંબરમમાં નટરાજનાં દર્શન ચાંડાળને પણ થાય, અને ચાંડાળને મુકિત મળે છે. એ મારાથી કેમ ભૂલાય? મારા મનમાંથી એ વાત નીકળતીજ નથી.

એટલે ઘરડા બ્રાહ્મણે કહ્યું:—‘હં, બધી મોકાણ પેલા બ્રાહ્મણ કથાકારની છે. જવા દો, એ દિવસ અથડાઈ આવવા દો. ઠેકાણે આવશે.’

પણ જ એતરમાં લણણી કરવાની હતી, અને એતરમાં પાક ઉભો તૈયાર હતો. નંદને શેઠ તેની પાસે આ કામ લીધા વિના શેનો છોડે?

‘આ એતરમાં લણણી થવી જોઈએ પહેલી, અને પછી તું લલે જા.’ એમ તેણે નંદને કહ્યું.

નંદ ઘેલો ઘેલો થઇ ગયો ‘લલે, એ તો કરીને જઇશ’—એમ જવાબ આપી, નંદ તો લાગલોજ લણણીનો સરંજમ લઇ એતરે દોડ્યો. રાત્રે ઘેર આવેજ શેનો? આખી રાત કામ કર્યું, અને સવારના પહેરમાં જઇને શેઠનું બારણું ખખડાવ્યું! ‘શેઠ! ડાંગર વાઢી પૂળા કરીને ગોઠવી આવ્યો. હવે રજા આપો.’

‘અરે! તેં કર્યું શું? શું મજૂરો પરગામથી લાવીને જ એતર પૂરાં કર્યાં?’ અચંબાથી શેઠે પૂછ્યું.

‘નાજી, મજૂર ક્યાંથી લાવું? આખી રાત કામ કરીને તૈયાર કર્યું.’

‘સાચું કહે, કદી તું જૂઠું ખોલતો નથી, આજે ખોલીશ?’

‘નટરાજે આવીને મદદ કરી હોય તો તે જાણે. બાકી મારા સગા હાથ’સિવાય બીજા કોઇના હાથ મને મદદ કરવા આવ્યા નહોતા. આપ આવીને જોઇ જાઓ, અને પછી ખાતરી થાય તો મને જવા દો.’

શેઠ ખળાં ઉપર ગયા, ડાંગરનું સુંદર કુંદવું જોઇને તે તો આભોજ બની ગયો. આજ ખળાં આગળથી શેઠે નાનપણમાં નંદના

લમણા ઉપર પથરો માર્યો હતો એ સૌ ઇશ્વરકૃપાથી પેલાને યાદ આવ્યું.

‘નંદ ! નંદ !’ કરતો તે તેના તરફ દોડ્યો. નંદ ખસીને દૂર ઉભો રહ્યો.

‘ના, ના, ભાગ નહિ; તું તો સાચો ભક્ત છે. ભગવાને તારા ઉપર મહેર કરી છે. મેં આંધળા થઇ તારા ઉપર જે જીવન કર્યો છે તે મને કાણુ માફ કરશે ? નંદ ! તુંજ મને ક્ષમા આપ.’

નંદ મૂંઝાયો. ‘ઇશ્વરે મહેર કરી, તમે એવું બોલો નહિ-હું તમારો શુભામ, હું માશી શેની આપું ? મને નટરાજનાં દર્શને જવા દો.’

‘જા ભાઈ ! સુખે જા. દર્શન કરી આવ, અને મારે માટે પણ તેની ક્ષમા માગી આવજે.’

૬

‘નટરાજ’ ‘નટરાજ’ પોકારતી નંદની સેના ચિંદખરમ તરફ ફૂચ કરવા લાગી. ત્યાં પહોંચતાંજ મંદિરનો કળશ જોઇને નંદે લાંબા થઇને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો. તેની આંખમાંથી અત્રુધારાઓ ચાલી રહી હતી. ગામે પહોંચતાં નંદ અને તેના સાર્થીઓ તેની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા; પણ મંદિરમાં શી રીતે જવું ? મંદિરની આસપાસ દિવાલ, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણોના મહોક્ષાની બનેલી બીજી દિવાલ ! નંદે ચામડું અને ગોરોચન મોકલ્યું, તે તો દીક્ષિતો-એ લીધું, પણ તેની દર્શનની માગણીને હસી કાઢી. નંદે સ્થલ-પુરાણની વાત સંભળાવી; એટલે કેટલાક ચીડાયા, કેટલાક કહેવા લાગ્યા: ‘સ્થલપુરાણમાં છેસ્તો, પણ તારા જેવો પરાયો મંદિરમાં જઇ શકે એવું પણ તેમાં લખેલું છે, એમ તે બ્રાહ્મણે કહેલું ખરું ?’

બ્રાહ્મણે એવું તો નહોતું કહ્યું. એટલે નંદ જૂકું શેનો બોલે ? તે તો બિચારો ઉભો રહ્યો, અને તેને ત્યાં એમ મૂંઝાતો મૂકી દીક્ષિતો રસ્તે પડ્યા. રાત પડી, બધે દીવા થયા, પણ નંદ ત્યાંના ત્યાંજ મંદિરના કળશ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડીને આખી રાત ઉભો રહ્યો !

આ તરફ દીક્ષિતોને-૨૯૯૯ દીક્ષિતોને રાત્રે એકજ સ્વપ્ન આવ્યું. ‘આધનુરનો પરાયો નંદ મારા દર્શને આવ્યો છે. મન, વાણી અને કાયાથી એના જેવો કોઇ પવિત્ર નથી. મારે મારેની એની ભક્તિ અસીમ છે. કલે એને દેહશુદ્ધિ કરીને મારાં દર્શને લાવજો.’

સૌ એકબીજાને પોતાના સ્વપ્નની વાત કહેવા લાગ્યા, અને ચકિત થયા. મંદિરની દેવસભામાં સૌ ભેગા થયા. એક જણ બોલ્યો ‘આ તો નટરાજની આજ્ઞા. એનો અમલ તુરત થવો જોઇએ.’ બીજો બોલ્યો ‘નટરાજે પણ કહ્યું છે કે એની દેહશુદ્ધિ કરીને લાવજો.’ ત્રીજાએ કહ્યું ‘હોમકુલમમાં એને સ્નાન કરાવીએ અને લઈ જઇએ.’ વળી કોઇ બોલ્યું ‘હોમકુલમમાં સ્નાન કરીને સામાન્ય માણસ પવિત્ર થાય. પરાયા થતા હશે ? અને પરાયો કંઈ બ્રાહ્મણ થાય

ખરો કે ? નટરાજની પાસે તો બધા આહ્વાણ પણ નથી જઈ શકતા.' એટલે નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા 'અગ્નિ સિવાય એકે ભૂત એને શુદ્ધ કરી શકે એમ નથી. પંચમહાભૂતોમાં એજ શ્રેષ્ઠ પાવક છે.'

એટલે બીજા દીક્ષિત બોલ્યા 'ત્યારે શું એ પરાયાને પહેલો ભસ્મસાત્ કરવો, અને ભસ્મને નટરાજ પાસે લઈ જવી ?'

'ના, ના. મારા શબ્દની એમ મંજૂર ન કરો. ગાયના છાણને બાળીને પણ શુદ્ધિ કરી શકાય; પણ પરાયાને એમ શુદ્ધ કરાય ?'

'અરે ભાઈ ! નટરાજે કહ્યું કે, આના જેવો કોઈ મન, વાણી અને કાયાથી શુદ્ધ નથી. આપણામાંથી કોણ એના જેવો પવિત્ર હોવાનો દાવો કરી શકે ? આ માણસ તો માત્ર જન્મચંડાળ લાગે છે, કર્મચંડાળ નથી. એ તો કોઈ નટરાજનો મહાભક્ત લાગે છે. આપણે એને માટે હોમ કરીએ અને પછી એને મંદિરમાં લઈ જઈએ, એટલો એને અગ્નિથી શુદ્ધ કરવાનો અર્થ.'

પણ આથી રીદા સનાતની આહ્વાણને સંતોષ ન થયો. 'જો એ પરાયો આટલો શુદ્ધ હોય તો અગ્નિ એને બાળે શેનો ? અગ્નિમાં એને નાખીએ અને એને કાંઈ ન થાય તોજ એ શુદ્ધ કહેવાય.' એવી એવી વાતો કરવા લાગ્યા.

નંદને આ વાતોની ખબર પડી. ખબર પડતાંની સાથે જ તે તો આનંદચેલો થઈ નાચવા લાગ્યો. એના સાથીઓ ડરી ગયા અને અગ્નિમાં ભસ્મ થવાને બદલે ઘેર જવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પણ નંદે કહેણ મોકલ્યું કે 'હું અગ્નિમાં શુદ્ધ થઈશ. અગ્નિ તૈયાર કરો. હોમકુલમ્માં સ્નાન કરીને હું આવું છું.' નટરાજ ભસ્મ કરે તો પણ શું ? પરાયાતરંકિતું હલકું જીવન જીવ્યું તોયે શું અને ન જીવ્યું તોયે શું ?

નંદ સ્નાન કરી આવ્યો, ભસ્મ લગાડી, સુદ્રાક્ષની માળા તો ગળામાં હતી જ. બીને વસ્ત્રે એ અગ્નિપ્રવેશ કરવાને માટે સજ્જ થઈને ઉભો. દીક્ષિતો દૂર ઉભા હતા. અગ્નિ શિખા ભડભડ સળગી રહી હતી. નંદે ત્રણ વાર આગની પ્રદક્ષિણા કરી અને નટરાજનું નામ લઈ, મંદિરના કળશને પ્રણામ કરી 'નટરાજ ! નટરાજ ! જો હું મન, વાચા અને કાયાથી પવિત્ર હોઉં, જો મેં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરી હોય, જો તુંજ કલ્યાણકારી ઈશ્વર હોય, પરાયાનો અને આહ્વાણનો તુંજ ઈશ્વર હોય તો આ અગ્નિની ભયંકર જ્વાળા મને હોમકુલમ્ના જળ જેવી શીતળ પાવક બનો' એમ બોલતાં બોલતાં ઝંપલાવ્યું.

હજારો માણસો સ્તબ્ધ થઈને આ જોઈ રહ્યાં હતાં, પણ નંદ જેવો પ્રકૃષ્ટિત હસતે વદને અગ્નિની પેલી પાર નીકળીને ઉભો થુ. ૪

રહ્યો કે 'નટરાજ કી જય, હરહર મહાદેવ !' ના પોકારથી દિશાઓ ગાજી રહી. નંદનો વાળ વાંકો થયો ન હતો, તેનું બીનું વસ્ત્ર પ્રથમની જેમ બીનું હતું.

બ્રાહ્મણોનો હવે ગર્વ ગળી ગયો. તેમણે નંદને પ્રણામ કર્યા, અને 'પધારો નટરાજના દર્શને, તે તમારી રાહ જોઈને બેઠા છે' કહી તેને મંદિરમાં લઈ ગયા.

નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા: 'જન્મ શું? અને જાતિ શું? સત્ય અને અહિંસા એનીજ ઇશ્વરને કિંમત છે.'

નંદ નટરાજ પાસે ગયો એટલે મંદિરનાનાં ધંટ-નોખત વાગી ઉઠ્યાં, શંખો ફૂંકાયા, આરતી ઉતારવામાં આવી; પણ નંદને એની કશાની તમા નહોતી. તે તો નટરાજનાં અખંડ દર્શનથી પોતાની આંખ અને હૃદય ભરતો નિશ્ચેષ્ટ ઉભો રહ્યો.

તામીલ પ્રાંતના ૬૨ શૈવ દેવો હતા. તેમાં આ દિવસથી ૬૩ મી મૂર્તિ નંદની ઉમેરાઈ. ઘણાંખરાં શિવમંદિરોમાં એની મૂર્તિ છે, અને બીજી મૂર્તિની જેમ ઇશ્વર સમાન તે પૂજાય છે.

(તા. ૧૦-૫-૨૫ના "નવજીવન"માંથી)

૬-વિજયોલાસ

આજુ હરિ હાંથન અસ્ર ગહ્યો-ટેક
જાગે ભાગ રાગ સબ ભાગે જીવન લાહુ લહ્યો ।
પ્રતિપાલ્યો મેરો પ્રન નિજ તજિ, પાયહું જૌન ચહ્યો ।
સફલ જનમ પુરુષારથ સ્વાસ્થ વિજયબેલિ ઉલહ્યો ।
જોસુખ આજુ લહ્યો ઇન નૈનનિ સો નહિં જાત કહ્યો ।
મન બૂડત ઉતરાત હુલાસનિ બાંસન ઉછરિ રહ્યો ।
મદ મત્સર અભિમાન જાત સબ પ્રેમ પ્રવાહ બહ્યો ।
દૂજો કોન દયાલુ પ્રભુ સો જગ ભક્તન મીતિ દહ્યો ।
સેવક-હિત સાહિબી બિસારેહુ હારેહુ જીતિ લયો ।

(“માધુરી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. માતાદીન શુક્લ)

૭-માહાતા શૈસા

જિન પુરુષોં ને ધોર પરિશ્રમ, સતત ઉદ્યોગ, વ્યવહારદક્ષતા એવં સત્યતા ઇત્યાદિ ગુણોં સે અપના ભાગ્યોદય ક્રિયા ઔર દીન-હીન સ્થિતિ સે કુખેર-સમાન સંપત્તિ ઉપાર્જિત કી હૈ, ઉનમેં માહાતા શૈસા કી ગણના અસંગત નહીં હોગી. શૈસા ન તો સાહસી અમરિકન, ન દીર્ઘઉદ્યોગી અંગ્રેજ ઔર ન આશાવાદી જર્મન થે. વે સિંહલદ્વીપ અર્થાત્ લંકા કે એક છોટે સે ગાંવ કે બૌદ્ધધર્માવલંબી અત્યંત દરિદ્ર પરિવાર મેં પૈદા હુએ થે.

માહાતા શૈસા કે ચરિત્ર કા પરિચય દેને કે પહેલે યહાં લંકા કે પૂર્વઇતિહાસ કા થોડાસા ઉલ્લેખ આવશ્યક હૈ. લંકા મેં પહેલે હિંદુ-રાજા રાજ્ય કરતે થે. હિંદુ-સત્તા નષ્ટ હોને પર મુસલમાનોં કા રાજ્ય સ્થાપિત હુઆ. ઉનકે બાદ પોર્તુગીઝ આવે. ઇનસે યહ યહ દ્વીપ ડચ જાતિ કે અધિકાર મેં ગયા. ડચ-લોગોં ને લંકા-વાસિયોં કો ઇસાઈ બનાને કા સંકલ્પ ક્રિયા. એક હાથ મેં કુરાન ઔર દૂસરે હાથ મેં તલવાર લે કર ઇસ્લામધર્મ કી દીક્ષા દેનેવાલે મુસલમાનોં કા જીદ્દમ ડચ લોગોં કે અત્યાચાર કે સામને શર્મ ખાને લગા. ઇતિહાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ. લંકાવાસી બૌદ્ધોં કો ઇસાઈ બનાને કે સંબંધ મેં ગરીબ દુર્બલ પ્રજા કે સાથ ડચ લોગોં ને જો વ્યવહાર ક્રિયા ઉસકા સ્મરણ કરતે હી શરીર પર રોંગટે ખડે હો જાતે હૈ. યદ્યપિ ડચોં કી સત્તા આજ લંકા સે ઉઠ ગઈ હૈ, તથાપિ બૌદ્ધોં પર ક્રિયે ગયે અત્યાચારોં કા વિસ્મરણ કદાપિ નહીં હો સકતા. ઉનકે રાક્ષસી વિધાનોં કા એક ઉદાહરણ યહાં દિયા જાતા હૈ. વહ ઇસ પ્રકાર હૈ—

“જો વ્યક્તિ ઇસાઈ ધર્મ કો નહીં સ્વીકાર કરેગા ઉસે કબી કિસી પ્રકાર કી કોઇ બી સરકારી ઉંચી નોકરી નહીં મિલેગી, ગૈર-ઇસાઈ કો ઉદ્યોગ-ધંધા કરને કે લિયે પરવાના નહીં દિયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઈ કે ઘર, ખેત, ગાય, બૈલ, ઘોડા, બકરા, ભૈંસ વગેરહ પશુઓં પર, ઉસી પ્રકાર ઘર કે બાલકોં સહિત પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર કર બેઠાયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઈ કો શસ્ત્રાસ્ત્ર કા લાયસન્સ બી નહીં દિયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઈ તરુણ કો પ્રતિ-લગન ૧૦ રૂ. કર દેના પડેગા.”

એસે અત્યાચારોં કે સામને નિરુપાય હો કર બહુસંખ્યક લોગ ઇસાઈ હો ગયે; પરંતુ ઉનકે ચિત્ત મેં રાજપુરુષોં એવં શાસકોં કે પ્રતિ દ્રેષ ઉત્પન્ન હો ગયા. જિન્હોને ઇસાઈ ધર્મ સ્વીકાર નહીં ક્રિયા ઉન્હેં રાજકર્મચારી વિવિધ કષ્ટ દેતે થે.

અંત મેં ઇન અત્યાચારોં કા પરિણામ વહી હુઆ જો સદા સે હોતા આયા હૈ. શીઘ્ર હી રાજસંચાલકોં કે પ્રતિ પ્રજા કે મન મેં વિદ્રોહ કે ભાવ ભર ગયે.

ગૈર-ઈસાઈ ઔદ્ધાં પર તો રાજદ્રોહ કી મુહર લગ હી ચૂકી થી, કિંતુ જો લોગ ઠોક-પીટ કર ઇસાઈ બનાયે ગયે થે, વે લોગ બી બીતરી તૌર સે કાન્તિકારિયોં મેં શામિલ થે. ડચ સરકાર સે યહ ખાત છિપી નહીં થી. યથાસમય લંકા કે એક છોર સે દૂસરે છોર તક રાજદ્રોહ કી પ્રચંડાગ્નિ ધધક ડડી, અખિલ પ્રજા મેં કાન્તિ ફેલ ગઈ. રાજસત્તાધારિયોં કે યહાં તક નહીં સૂઝતા થા કિ કિસે ફાંસી દે, કિસે કાટે, કિસે મારે? સબી કાન્તિકારી થે. લાચાર હો કર ડચ-લોગોં કે મુંદ કી ખાતી પડી ઓર પ્રજા સે સંધિ કરને કા નિશ્ચય કિયા. વિદ્રોહિયોં ને સંધિ કા પ્રસ્તાવ અપ્રસન્નતા સે સ્વીકાર કિયા, પાશ્ચાત્ય લોગ જળ હાર જાતે હૈં તખ વે અપની ઝેપ છિપાને કી સદા કોશિશ કરતે હૈં. સંધિ કે શબ્દ હી ઇસ ખાત કે પ્રમાણ હૈં. સંધિ કી યે શર્તેં થી—

“ઇસાઈ-ધર્મ કે પ્રચારાર્થ સરકાર ને શુદ્ધ-હેતુ સે કાનૂન બનાયે થે, કિંતુ પ્રજા કી ઉન કાયદોં કે પ્રતિ ગલત ફહમી તથા ઇસ સંબંધ મેં પ્રજા કી સ્પષ્ટ અનિચ્છા પ્રતીત હોતે દેખ કર અપની રાજનિષ્ઠ પ્રજા કે સંતોષ કે લિયે ડચ-સરકાર કાનૂન બનાતી હૈં કિ ભવિષ્ય મેં ઇસાઈ ધર્મ સ્વીકાર કરના અથવા અસ્વીકાર કરના પ્રજા કી ઇચ્છા પર નિર્ભર હૈ. કિસી પર અખ સખ્તી નહીં કી જાયગી. આજ સે રાજ-પ્રજા દોનોં કી સંમતિ સે રાજકીય ધર્મ સંબંધી કાનૂન સ્ટેટ-બુક સે નિકાલ દિયે ગયે હૈં. યે કાનૂન આજ સે મૃતપ્રાય સમજે જાયગે. સરકાર ઓર પ્રજા કી અનુમતિ સે યહ કાયદા બનાયા જાતા હૈ કિ ભવિષ્ય મેં સિંહલદ્વીપ કી ઔદ્ધ પ્રજા કા પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉસી પ્રકાર ઉનકી ઉત્તરોત્તર સંતાન અપને ઔદ્ધ નામ કે સાથ સાથ એક દૂસરા ઇસાઈ નામ બી ધારણ કરે. દોનોં પક્ષોં કે પ્રતિનિધિયોં કી અનુમતિ ઓર સહી સે આજ ગુરુવાર કે દિન, સેંટ વર્થાક્ષોમિયો ચર્ચ મેં, હમારે પ્રભુ કે રાજ્ય કે વર્ષ ૧૬૬૮, જુલાઈ મહીને કી ૨૪ તારીખ કે યહ કાનૂન સ્વીકૃત હુઆ.”

ઇસ પ્રકાર સરકાર ઓર પ્રજા મેં સંધિ હો જાને પર સિંહલદ્વીપ કી ઔદ્ધ પ્રજા પુનઃ શાન્તિ કા અનુભવ કરને લગી, પરંતુ ઉન્હેં અપને ઔદ્ધ નામ કે સાથ એક અથવા અધિક ઇસાઈ નામ રખના સ્વીકાર કરના પડા. ઇસ કામ કે લિયે ડચ સરકાર ને ગાંવ ગાંવ ઓફિસ ખોલે. પ્રત્યેક પુરુષ કે ઇસ ઓફિસ મેં ઇસાઈ-નામ રજીસ્ટર કરવાના પડતા થા. જૈસે મહારાષ્ટ્રદેશીય

ઈસાઇયોં મેં એમિલી કરમરકર, ઝર્જ માધવ પટવર્ધન, યા પિટર સુમંતરાવ પવાર ઈત્યાદિ ઈસાઇ-મરાઠી-મિશ્રિત નામ કભી કભી કર્ણુગોચર હો કર કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતે હૈં, ઉસી તરહ સિંહલદ્વીપ કે ઔદ્ધોં કા નામકરણ ભી એક કૌતુક કી વસ્તુ હો ગયા.

કઈ વર્ષ તક સિંહલદ્વીપ મેં ડચ-નાદિરશાહી કા ખેલખાલા રહા, અંત મેં ઉસકા ભી ભાગ્ય અસ્ત હુઆ. 'ભાગતે-ભૂત કી લંગોટી ભઠ્ઠી' વાલી ઉક્તિ ચરિતાર્થ કર કુછ લક્ષ રૌપ્ય મુદ્રાઓં મેં સિંહલદ્વીપ કી સ્વતંત્રતા અંગ્રેજોં કે હાથ ખેચ કર ડચ-લોગ ખોરિયા-ખિસ્તર બાંધ કર અપને દેશ કે ચલે ગયે. અંગ્રેજોં કે આતે હી પ્રજા કે ધર્મ કી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હો ગઇ, તો ભી ઈસાઇ નામ-ધારણ-વિધિ કાયમ હી રહી. સુશિક્ષિત તથા અ-શિક્ષિત ઔદ્ધોં મેં અભી તક સૈકડા પીછે પચહત્તર મનુષ્ય ઔદ્ધ હો કર ભી ઈસાઇ નામ ગ્રહણ કરતે હૈં. ઔદ્ધોં કે ઈસાઇ નામ સે લોગોં કે પ્રાયઃ ભ્રમ હો જતા હૈ. જો કુછ હો, માહાતા શૈસા કે પૂર્વજોં પર અનેક સંકટ આને પર ભી ઉન્હોંને સ્વધર્મ કા પરિ-ત્યાગ નહીં ક્રિયા, પરંતુ ઉપયુક્ત રીત્યનુસાર માહાતા શૈસા કે પિતા કે ભી ૩૦ કેસ્ટા દિવાકર શૈસા નામ ધારણ કરના પડા થા.

દિવાકર શૈસા ઘેર દારિદ્ર્ય સે પીડિત થા. કામચલાઉ શિક્ષા પ્રાપ્ત કર વહ જડી-ખૂટિયાં ખેચને લગા. ઇસીકી આય સે વહ અપને પરિવાર કા પાલન કરતા થા. માહાતા શૈસા દિવાકર કા જ્યેષ્ઠ પુત્ર થા. શૈસા કે અતિરિક્ત દિવાકર કે ઓર ભી ૩ લડકે તથા ૬ લડકિયાં થીં. અતએવ સુખહ કી કમાઈ શામ કે ખતમ હો જતી થી, સદા યહી ચિંતા લગી રહતી થી કિ કલ ક્યા હોગા ? કભી કભી તો દિન દિન ફાંકે કરને પડતે થે. એસી દશા મેં દિવાકર કે લિયે બાલકોં કે ઉચ્ચ શિક્ષા કી ખાત તો દૂર રહી, પ્રાથમિક શિક્ષા ભી દેના અશક્ય થા. તથાપિ ઉદ્યોગશીલ શૈસા ને અપને પિતા તથા પડોસિયોં કી મદદ સે સિંહલી ભાષા કી વર્ણમાલા સીખ લી. ફિર સતત પરિશ્રમ કર વે માતૃભાષા મેં લિખના-પઢના ભી સીખ ગયે. તદનંતર અંગ્રેજી ભાષા કા ભી સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્રિયા. બડા લડકા હોને કે કારણ ઉન્હેં અપને પિતા કે ઘર કે કામ મેં ભી સહાયતા દેની પડતી થી. પિતા કી શિક્ષા સે ઉન્હેં વૈદ્યક કા ભી થોડા જ્ઞાન હો ગયા. પિતા કી અનુપસ્થિતિ મેં વે લોગોં કે સાધારણ રોગોં કી ચિકિત્સા ભી કર દિયા કરતે થે. સિંહલી ભાષા મેં અનુવાદિત વાગ્બટ, ચરક, સુશ્રુત ઈત્યાદિ વૈદ્યક-ગ્રંથોં કા માહાતા શૈસા ને અધ્યયન ક્રિયા. ઇસ પ્રકાર પિતાપુત્ર કા ધંધા યથાવિધિ સે શુરુ હુઆ. ઇતના હોને પર ભી ઉનકી આય ખેદજનક થી. રાત-ખેરાત, ધૂપ-ઠંડ કી પરવા ન કર ક્ષણબર

ભી વિશ્રાંતિ ન લેતે. પિતા-પુત્ર દોનોં જો ધનોપાર્જન કરતે થે, વહ ઉનકે પેટ ભરને કે લિયે ભી પર્યાપ્ત નહીં થા. ઉનકી આમદની ઔર ખર્ચ કી સાધારણ કલ્પના વૃદ્ધ દિવાકર કે મરને પર ખચી હુધ પૈત્રિક સંપત્તિ સે ભલે પ્રકાર હો સકતી હૈ. ગૃહ કા સારા આર અસહાય બાલક શૈસા પર છોડ કર જળ દિવાકર મરા તબ ઉસકી પુરાની, દૂદી પેટી મેં ૩૬ રૂપયે, ૪૭ બડી ખોતલેં, ૨૯ છોટી ખોતલેં, મિટ્ટી કે ૧૨ ખર્તન, ઓઢને-બિછાને કે ૩ જોડા વસ્ત્ર, ૧ દરી ઔર ૫ ચટાઇ કે અતિરિકત કુછ નહીં થા. યદિ દૂસરે ટ્રોટે-કૂટે ખર્તનોં ઔર કપડોં કી કીમત ભી લગા લી જાય તો વહ ૨૫) સે જ્યાદા ન નિકલેગી.

શૈસા કી ઉત્ર પિતા કી મૃત્યુ કે સમય કેવલ ૧૮ વર્ષ કી થી. પાસ મેં પૈસા નહીં, ન પૂર્વજોપાર્જિત કોઇ સંપત્તિ, ન દ્રવ્યોપાર્જન કા કોઇ માર્ગ, ઇસકે અતિરિકત ઘર મેં ખાનેવાલે ૧૧ મનુષ્ય! ઐસે સંકટ કે સમય મેં ઇસ બાલક કી મનઃસ્થિતિ ઉસી કે પ્રૌઢવયસ્ક હોને પર લિખે હુએ સ્વચરિત્ર સે ઠીક પ્રતીત હોગી. શૈસા ને લિખા હૈ:—

“છોટે છોટે કઇ ભાઇ-બહિન સહિત મુઝે ઔર મેરી વિધવા માતા કા નિતાન્ત નિર્ધનાવસ્થા મેં છોડ કર મેરા બાપ મેરી ઉત્ર કે ૧૮ વેં વર્ષ મેં પરલોક સિધારા. પુટકર વૈઘકી કે સિવા મુઝે ઉદરપોષણ કરને કી કોઇ ભી વિઘા માલૂમ નહીં થી. ઇસ વૈઘકી મેં પ્રાપ્તિ નામમાત્ર કી થી. હમારે ગાંવ મેં ઉસ સમય સ્વદેશી ઔર વિદેશી વૈઘ બહુત થે. અતએવ નામાંકિત વૈઘોં કે રહતે મેરે સમાન લડકે કે પાસ કૌન આને લગેગા? અપરંચ મેરે પિતા સે મત્સર કરનેવાલે કિતને હી વૈઘોં ને જૈસે તૈસે ચલનેવાલે મેરે ધંધે કા ભી બિલકુલ ડૂબાને પર કમર કસી ‘અરે યહ લૌંડા! વૈઘકી કા ઇસે યત્કિંચિત્ ભી જ્ઞાન નહીં! ઇસ અનાડી સે દવા લેના જન જોખિમ મેં ડાલના હૈ!’ ઇત્યાદિ નમક-મિર્ચ લગા કર મેરે શત્રુ, લોગોં કા બહકાને લગે. ઉનકે યુક્તિવાદ કા પરિણામ ભી હુઆ. મુઝે કબી કબી જો ચાર આઠ આને મિલ જતે થે વે ભી બંદ હો ગયે. યહાં તક દશા પહુંચી કિ મેરે સાથ સાથ કિસી ન કિસીકો ઘર મેં ફાંકે કરને કા પ્રસંગ આને લગા; તથાપિ મેં કબી હતાથ નહીં હુઆ. જિસ સાલ મેરા પિતા મરા ઉસ સાલ સિંહલદ્વીપ મેં ભયંકર અકાલ પડ ગયા. સિંહલદ્વીપવાસિયોં કા મુખ્ય આહાર ચાવલ હૈ, લેકિન લંકા મેં બહુતાયત સે ન પૈદા હોને સે વહ મદ્રાસ સે હી આતા હૈ. ઇસ વર્ષ ચાવલ જ્યાદા મહંગા થા, ઇસ લિયે ઉસકે એવજ મેં દૂસરા ધાન્ય જ્યાદા આયા. મેરી વિધવા માતા લોગોં કે ઘર જા કર અન્ન પીસ કર ૬ આને પૈસે રોજ

લાને લગી. જિસ દિન મેરે પાસ કોઇ રોગી નહીં આતા, ઉસ દિન મેં બી કિસીકા ફટા-પુરાના કપડા સી કર અથવા કુર્સીં યુન કર ચાર આઠ આને કમા લાતા. મેરે પિતા ને વૈઘકી કે અતિ-રિક્ત મુઝે યે દો ધંધે બી સિખાયે થે. અપને છોટે ભાઈ-બહનોં કે લિયે મેંને કાર્ય નિશ્ચિત કર દિયા થા. ઉનકી શાલા મેં નિઃ-શુલ્ક પઢને કી વ્યવસ્થા કર દી થી. છુટ્ટી મેં ભાઈ ફક્ત તોડ લાતે ઓર બહન ઉનકી માલાઓં ગૂંથતી. ઇસ પ્રકાર માલાઓં સે બી દો ચાર આને આ જાતે થે. ઇસ તરહ બડે સંકટ સે કુછ ન કુછ ઉઘોગ કર કે જૈસે તૈસે હમ અપના ગુજર-બસર કરતે થે. મેરા સ્વાસ્થ્ય બી ઠીક નહીં થા, દારુણ ચિંતા દિન-રાત જલાતી રહતી થી, તો બી મેં નિરાશ કભી નહીં હુઆ. અકાતર પરિશ્રમ કર કે ઉપસ્થિત સંકટ કા સામના કર, જૈસે તૈસે મેંને વે દિન કાટે. આત્મ-હત્યા કરના મેં ઘોર પાપ સમજતા હૂં. કેસા હી દુઃખી પ્રાણી ક્યોં ન હો, મેં ઉસે આત્મહત્યા કરને કી સલાહ કભી નહીં દૂંગા; તથાપિ ભિક્ષા માંગને કી અપેક્ષા આત્મહત્યા કરના કિતના શ્રેય-સ્કર હૈ ! ભિક્ષા કો મેં આત્મહત્યા કે પાતક સે બી અધિક સમ-જતા હૂં, ઇસ લિયે વિપત્તિ કે સમય ભિક્ષા માંગનેવાલે પર મુઝે અંતઃકરણ સે ધૂણા હોતી હૈ. મુઝ પર બડે બડે સંકટ આયે, તો બી મેંને એક ક્ષણ કે લિયે બી ઇસ નિંઘ માર્ગ કા અવલંબન નહીં કિયા. પ્રાપ્ત સંકટ સે દૈર્ય ઓર સતત ઉઘોગ સે ટક્કર લી, ઓર અપને અવિરલ પરિશ્રમ કી બદૌલત મેં લક્ષાધીશ કે પદ પર આરૂઢ હુઆ.”

પિતા કી મૃત્યુ કે કઈ દિન ખીત જાને કે બાદ એક દિન માહાતા શૈસા કો એક પત્ર મિલા. ઉસમેં યહ લિખા થા—

“આપકે પિતા કઇ વર્ષ સે હમારે ધરાને કે કુટુંબ-વૈઘ થે. ઉનકી મૃત્યુ કા સમાચાર સુન કર આજ મેં ઉનકી જગહ પર આપકી નિયુક્તિ કરતા હૂં. હમારે ધરાને કી રીતિ કે અનુસાર આપકો કોઇ વાર્ષિક વૃત્તિ નહીં મિલેગી, પરંતુ જબ કભી હમારે કુટુંબ કા કોઇ આદમી ખિમાર પડેગા તબ આપસે હી હમ ચિકિત્સા કરાવેંગે, ઉસ વક્ત કા જો કુછ ખિલ હોગા સો દેએ. કઇ પીઠી-દર-પીઠી કા યહ સંબંધ હૈ. ઇસે આપ બી અબાધિત રખેંગે. સાંપ્રત મેં ક્ષયરોગ સે પીડિત હૂં. મેં આશા કરતા હૂં કિ પત્ર મિલતે હી આપ ઇધર આવેંગે.”

યહ પત્ર લારેટો બેન્ગમિન નામક એક શ્રીમાન્ સિંહાલી ઇસાઈ ને ભેજા થા. લારેટો કા પિતામહ ડચ લોગોં કી જ્યાદતી સે સંત્રસ્ત હો બૌદ્ધ-ધર્મ ત્યાગ કર ઇસાઈ હો ગયા થા. લારેટો ઓર શૈસા ધરાને કા પ્રીતિ-સંબંધ પુરાના થા. લારેટો કા પત્ર

पहुँचते ही शैसा उसके गांव को गया, उसके रोग का निदान किया; किंतु वह औषधि के उपचार से ठीक होने लायक न था। किसी मानसिक चिन्ता से रोगी सूझता न रहा था, तो बी शैसा ने अपनी दवा शुरू की और उसके गांव पर बहुधा नज़र लगा। लारेटो के घर के निकट एक पुराना आगीया था। इस आगीये में वनस्पति की शोध के लिये शैसा कभी कभी नज़र करता था। उसके अंदर की कछि धमारते गिर गछ थीं, कहीं यथूतरे ही शेष रह गये थे, जगह जगह जंगल भडा हो गया था; सर्प, सियाल तथा पक्षी रात-दिन धूम मचाये रहते थे; सहसा कोछ भी मनुष्य इस लयानक स्थान की तरफ़ दृष्टि नहीं डालता था। माहाता शैसा एक दिन इस आगीये में आया। एक भंडार में वह धूम रहा था कि उसके पैर के नीचे की जमीन अयानक अंदर घस गछ। अकस्मात् उसकी दृष्टि एक ताम्बे के ढाँडे पर गिरी। उसने ढाँडे के आसपास की मिट्टी छटाई तो उसे और भी कछ ढाँडे नज़र आये। कठिन प्रयत्न के बाद वह एक ढाँडे का ढंकना छटाने में समर्थ हुआ तो क्या देखाता है कि ढाँडा सुवर्ण-मुद्राओं से लज्जालय लरा है। अग्न तो शैसा को विश्वास हो गया कि दूसरे ढाँडों में भी सुवर्णमुद्राये हैं।

उपयुक्त भाग में कोछ कभी नहीं आता था। शैसा के अतिरिक्त इस विपुल-धन-राशि का पता किसीको भी नहीं था। यदि शैसा याहता तो सग्न द्रव्य बिना किसी द्दिसाद के अूपयाप अपने घर ले न सक्ता था। वह नितान्त निर्धन भी था। अपनी उम्र में उसने कभी सौ रौप्य-मुद्राओं की ढेरी भी न देखी होगी। ऐसी स्थिति में बिना प्रयास ही प्राप्त लक्ष्मी का लला कौन निरादर करेगा? सदृज-उपलब्ध लक्ष्मी को लात मारनेवाला इस पृथ्वीतल पर मानवप्राणियों में कोछ विरला ही महात्मा हो तो हो। यहां तो लोग सार्वजनिक संस्थाओं की यवनी तक मार बैठने से नहीं चूकते। फिर अगणित द्रव्य की जात तो दूर रही। उसके लिये तो भूत-भराभी तक की नौभत पहुँच न सक्ती है। परंतु माहाता शैसा ने उस द्रव्य का लोभ नहीं किया। वह पृथ्वी पर देवश्प से अवतीर्ण हुआ था। उसने सोचा—“जिसकी यह भूमि है वही इस धन का स्वामी है। उसकी अनुमति बिना इसे छूना भी महापाप है। वही इस धन का सच्चा अधिकारी है। मैं लारेटो को न कर सग्न वृत्तांत कहूँगा।

इस तरह दृढसंकल्प सत्यनिष्ठ शैसा ने लारेटो से न कर सारा हाल कहा। लारेटो की सारी व्याधि धनचिन्ता थी। अपने रोग की यह रामभाण्य औषधि पाते ही तीन महिने से भटिया

કા સેવન કરનેવાલા લારેટો વિલક્ષણ શક્તિયુક્ત હો કર બિહોને સે ઉઠ બેઠા, ઔર લકડી ટેકતે હુએ ખાગ મેં ગયા. સુબર્ણમુદ્રાઓં સે ભરે હુએ હાંડે દેખ કર લારેટો ને આવેશ મેં આ કર કહા—“મેરા રોગ ગયા, યદિ કુછ શેષ બી રહ ગયા હોગા તો અખ બડે વૈદ્ય ખુલવા કર શીઘ્ર હી આરોગ્ય લાલ કરંગા.”

વિપુલ દ્રવ્ય મિલને સે લારેટો કે આનંદ કી સીમા ન રહી. ઉસને શૈસા કે અનુગ્રહરૂપ સે કુછ ધન દેના ચાહા. શૈસા ને સાફ ધનકાર કર દિયા, તો બી ઉસકી ઈચ્છા કે વિરુદ્ધ લારેટો ને ઉસે ૨૦૦ સુવર્ણમુદ્રાએં ઔર ૫૦૦ રૌપ્ય મુદ્રાએં બડે અનુનય-વિનય કે સાથ અર્પણ કી. દૂસરે દિન શૈસા અપને ઘર કે સિયે રવાના હુઆ. માર્ગ મેં જો ઘટના ઘટી ઉસકા હાલ શૈસા અપને જીવન-ચરિત્ર મેં લિખતા હૈ—

“ધન સુરક્ષિત રીતિ સે મેરે ઘર પહુંચાને કી નિયત સે લારેટો ને અપને ત્રીન આદમી મેરે સાથ કર દિયે. જખ હમ પહાડી સે લગે હુએ સધન જંગલ સે રાસ્તા તય કર રહે થે, અકસ્માત્ ભાદુધ નામ કે જંગલી લોગોં ને હમ પર છાપા મારા ઔર હમેં યથેચ્છ ટોક-પીટ કર હમારા સખ દ્રવ્ય હરણુ કર લિયા. યહાં તક કિ હમારે વસ્ત્ર બી છીન લિયે, જૈસે તૈસે ખાલી હાથ ઔર નગે-બદન હમ ઘર આયે. અદષ્ટ પર મેરા પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ. પ્રાચીન કાલ સે અદષ્ટ પર બૌદ્ધોં કા પરમ વિશ્વાસ રહા હૈ. ઘર આતે હી મારા હાલ મૈને મૌ સે કહા. મૌ ને ‘લાગ્ય મેં જો હોગા વહી મિલેગા’ કહ કર મેરા સમાધાન કિયા.”

ઉપયુક્ત ઘટના કે ડેઢ સાલ બાદ લારેટો ને શૈસા કે ફિર ખુલવા બેજા. શૈસા ને જા કર દેખા કિ લારેટો કા મકાન રાજભવન બન ગયા હૈ, સર્વત્ર લક્ષ્મી કી લીલા દૃષ્ટિગોચર હો રહી હૈ, દરવાજે પર હાથી જૂમ રહે હૈં, નંગી તલવાર કા પહરા હૈ, ખાગ મેં ઘોડે હિનહિના રહે હૈં. લારેટો કા વૈભવ દેખ કર શૈસા ચકિત હો ગયા. જૈસે હી લારેટો ને શૈસા કે આતે દેખા, વૈસે હી વહ ઉઠ કર ઉસકે સ્વાગત કે લિયે આગે બદા, ઉસકા બડા આદર કિયા ઔર કહને લગા—શૈસા! જો કુછ તૂ દેખ રહા હૈ, સખ તેરી હી કૃપા કા ફલ હૈ.”

ઉપર જો કહા જા ચૂકા હૈ કિ લારેટો ઔર શૈસા કે ધરાને કા સ્નેહ-સંબંધ પહલે સે હી થા. શૈસા ને લારેટો કે અગણિત સંપત્તિ પ્રદાન કી થી. લારેટો કે માર્ગ મેં ઉસકે લૂંટ જાને કા હાલ માલૂમ હો ગયા થા, લારેટો ઈસ ખાત કી પ્રતીક્ષા મેં થા કિ કખ શૈસા આવે ઔર મૈં ઉસે ન કેવલ યથેચ્છ ધન હી, વરન્ ધન સે બી પ્રિય અપની એકલૌતી સદ્ગુણી પુત્રી ઉસે અર્પણ કરં.

પરંતુ શૈસા તો દૂસરી હી કોટિ કા આદમી થા. સ્વાવલંબી શૈસા દૂસરે કે કૃતજ્ઞતાપાશ મેં કળ ખંધનેવાલા થા ? જિસકા પ્રયત્ન હી ભાગ્ય હૈ, જો ભિક્ષા માંગના પાપ સમજતા હૈ, વહ સત્વધીર તરુણ બિના આમંત્રણ, લારેટો કે ઘર ક્યેં કર જતા ? લારેટો કે બુલાને પર જળ શૈસા ઉસકે ઘર પહુંચા તખ ઉસને ખહુતસા દ્રવ્ય ઔર અપની સુશીલા પુત્રી અર્પણ કરને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી. શૈસા ને તત્કાલ લારેટો કા ધન લેને સે ઇનકાર કિયા, પરંતુ દૂસરી વસ્તુ અસ્વીકાર કરને કી ઉસકી ઇચ્છા નહીં હુઈ. લારેટો કી લડકી સે ઉસકા પહલે સે હી પરિચય થા ઔર દોનોં મેં પરસ્પર પ્રેમ ભી પૈદા હો ગયા થા; પરંતુ લારેટો કે સમાન શ્રીમાન્ કી લડકી કી પ્રાપ્તિ ઉસકે સમાન નિર્ધન પુરુષ કો આકાશ-પુષ્પવત્ દુર્લભ થી. ઇસ કારણ વહ અજ તક ચૂપચાપ રહા થા ઔર ઇસ વિષય કી કોઇ ભી ચર્ચા ન કી થી. ઉધર ઉસ લડકી કા ભી ઐસા હી હાલ થા. ભાગ્યવશ લારેટો કી કન્યાદાન કી ઇચ્છા જન કર શૈસા ને ઉસકે ઇસ પ્રસ્તાવ કો ખડી પ્રસન્નતા સે સ્વીકાર કર લિયા. લારેટો કી પુત્રી કો ભી અપની ઇચ્છા ફલવતી દેખ કર ઉસી પ્રકાર આનંદ હુઆ.

લારેટો કી કન્યા અત્યંત સુંદર ઔર ગુણવતી થી. ખડે સમારંભ સે શીઘ્ર હી ઉસકા માહાતા શૈસા કે સાથ વિવાહ હુઆ. ખૌદોં મેં જાતિભેદ નહીં હૈ. યહાં તક કિ ખૌદ-ઇસાઇયેં તક કા વિવાહ સિંહલદ્વીપ મેં પ્રચલિત હૈ. અપને વિવાહ કે સંબંધ મેં શૈસા લિખતા હૈ:—

“ મૈં ખૌદધર્મ કા ત્યાગ કિયે બિના હી લારેટો કી કન્યા સે વિવાહ કર સકતા થા; લેકિન અપની અનુપમ સુંદર ઔર ગુણવતી ભાર્યો કે આગ્રહ ઔર વિનય પર ધ્યાન દે કર મૈંને ઇસાઇ-ધર્મ કી દીક્ષા લે લી ઔર ઇસાઇધર્માનુસાર હમારા વિવાહ હુઆ. મરુટીઆ નામ કે ગાંવ કે ગિર્જાધર મેં વિવાહકાર્ય સંપન્ન હુઆ થા. મેરા સસુર ઇસી ગાંવ મેં રહતા થા. મૈંને ઇસી ગાંવ મેં શૈસા-કાલેજ કી સ્થાપના કી હૈ. જિસ સમય મૈંને ઇસાઇ-ધર્મ કી દીક્ષા લી, ઉસ સમય મુજે ઇસ ધર્મ કે સંબંધ મેં કુછ ભી નહીં માલૂમ થા. ઇસ ધર્મ કે પ્રતિ મુજમેં પૂજ્યભાવ નહીં પૈદા હુઆ થા, તો ભી મૈંને ઇસાઇ ધર્મ કી દીક્ષા ગ્રહણ કર લી. વિવાહ કે બાદ મેરે સસુર ને મેરી સ્ત્રી કો છ હજાર રૂપયે સ્ત્રીધનસ્વરૂપ દિયે ઔર મુજે ભી વિપુલ ધન દેને કા હઠ કરતા રહા; પર મૈંને ઉસકે દેનગી પ્રસ્તાવ કો અસ્વીકૃત કરતે હુએ કહા કિ મૈં દૂસરે કે ધન સે શ્રીમાન હોના નહીં ચાહતા. મૈં પસીના બહા કર જો કમા સકુંગા વહી મેરી સંપત્તિ હોગી, ઇસકે અતિરિક્ત

मैं जैसे धन के लिक्षा समझता हूँ और लिक्षा ग्रहण करना मैं भरपूरपर्यंत भी स्वीकार नहीं करूँगा।”

अपने दामाद के उद्गार सुन कर लारेटो के कितनी भुशी हुई होगी? कहां तो लारेटो समान धनशाली ससुर के आग्रह विपुल संपत्ति अर्पण करने पर भी स्वावलम्बी, उद्योग एवं कर्मण्यता पर अलि होनेवाला निर्धन दामाद माहाता शैसा अगणित द्रव्य पर दात भारत है और कहां आनंद के धन-लोलुप, नराधम, सुशिक्षित, पुच्छ-विषाल-हीन नर-पशु दामाद! अस्तु. माहाता शैसा कहता है—

“मैंने अपनी प्रिय लार्था से एक पैसा तक उधार नहीं लिया, न एक पैसे की मदद ली. अपने परिश्रम से ही मैं धन-कुंभेर एवं कोट्यधीश बना, ससुर की मदद से नहीं.”

नववधू ले कर शैसा अपने गांव आया. माता के यरखों पर भस्त्रक रथ कर नव-दंपती ने उसका आशीर्वाद ग्रहण किया. माता के संभुषण शैसा ने अपनी पत्नी के जे उपदेश दिया था वह इस प्रकार है—

“हे सहधर्मिणि ! मैं जनता हूँ तू कुलीन और श्रीमान की दुवारी कन्या है. शैशवावस्था से आनन्दपर्यंत तू अश्वर्य में पड़ी है, परंतु मैं ठहरा दरिद्र. पूर्ण दारिद्र्य ही मेरी संपत्ति है, तू भी देख रही है. यही मेरी पण्डुटी, यही मेरे प्रिय-परिजन का निवासस्थान, यह सत्य चित्र तेरे ध्यान में आ गया होगा. मैं दरिद्र हो कर तेरा पति हुआ हूँ और तू श्रीमान की प्यारी पुत्री हो कर मेरे दुःख-सुख की हिरसेदार हुई है. आज से तुझे अपने पिता का राजमहल भूल जाना चाहिये, यह जोंपड़ी ही तेरा वास्तविक गृह है. पति के दुःख-सुख का भार ग्रहण करना ही पत्नी का धर्म है. मुझ दरिद्र के घर तुझे हाथ पर हाथ रख कर बैठने के नहीं मिलेगा. गरीब की स्त्री के जे गृहकार्य करना चाहिये वे सत्य तुझे करने पड़ेंगे. भूट साठस बढ़ा कर, सुंदर-वेशरचना कर, खेवेंडर छिडक कर, निरुद्योगी बन कर तुझे आराम का अवसर नहीं मिलेगा. आप का सत्य वैभव भूल जा. ‘मेहनत करे और पाओ’ यही मेरा सिद्धांत है. तुझे धीसी सिद्धांत के स्वीकार करना पड़ेगा. गृहकार्य अपलता और यत्नरता से संपादन करना गृहिणी एवं सती स्त्री का धर्म है. नाक सिकोडना, मुंह बनाना, आलस्य और सुषभोग में समय व्यतीत करना वाराजना के कर्म हैं.”

माहाता शैसा के यहां तक के चरित्रक्रम से उसके स्वभाव, सतत परिश्रम, सामर्थ्य धर्त्यादि गुणों की कल्पना सहज ही हो

સકતી હૈ. ઘર મેં આખાલ-વૃદ્ધ સહિત વહ ધોર દારિદ્ર્ય સે તુમુલ-યુદ્ધ કરતા થા. વહ કબી નહીં થકા; કબી નહીં નિરાશ હુઆ. એસી દશા મેં યદિ ઇસ તેજસ્વી પુરુષ કેા યશઃપ્રાપ્તિ હુઈ તો કેાઈ આશ્ચર્ય કી ખાત નહાં ! ઉસકા ચિકિત્સા-વ્યવસાય અખ અમ્છી તરહ ચલને લગા. ઘર મેં સભી કુછ ન કુછ ઉદ્યોગ કરતે હી થે. ઇસસે કુછ કુછ ધન-સંચય ભી હોને લગા. માહાતા શૈસા કેા ઉચ્ચ શિક્ષા નહીં મિલી થી. અતએવ અખ વહ ઇસ ઓર ધ્યાન દેને લગા ઓર જખ ઉસે સમય મિલતા, વહ જ્ઞાનોપાર્જન મેં હી લગા રહતા. નાના પ્રકાર કે દેશી-વિદેશી સામયિક પત્રોં કા પઠન-પાઠન ભી વહ ધ્યાનપૂર્વક કરતા થા. વિદેશી પત્ર પઢતે પઢતે ઉસને અપને તર્ક ઓર બુદ્ધિ સે યહ અનુમાન કિયા કિ યોરપ યા અમેરિકા મેં ધનધોર યુદ્ધ મચેગા, ઉસમેં લાખોં મન હડિયોં કી માંગ હોગી. ઇસ તર્ક પર વિશ્વાસ કર વહ ગાંવ ગાંવ સે હડિયાં ઇકઠી કરને મેં ભિડ ગયા. તીન મહિને તક સતત પરિશ્રમ કર, ઉસને કોલમ્બો મેં ૧૨ ગોદામ હડિયોં સે ભર દિયે. હડી કે વ્યાપારિયોં ને ભી હડિયાં સંગ્રહ કર રકખી થાં. શૈસા ને મૂંહ-માંગા દામ દેના સ્વીકાર કર ઉન્હેં ભી ખરીદ લિયા. ઇસ તરહ પાસ કી પૂંજ સે ઉસને ૧૨ ગોદામ હડિયોં સે ભર લિયે, શેષ માલ સદે સે ખરીદ કર અપને હસ્તગત કર લિયા. શૈસા કા અનુમાન ઠીક નિકલા. લડાઈ છિડી, ઓર યુરોપ તથા અમેરિકા સે સિંહલદ્વીપ કે યોરપીયન-વ્યાપારિયોં કેા હડી ખરીદ કર ભેજને કે લિયે તાર પર તાર આને લગે. વ્યાપારિયોં ને સારી લંકા ઢૂંઢ ડાલી, લેકિન સારે દ્વીપ કા માલ તો શૈસા ને કોલમ્બો મેં પહલે સે હી એકત્ર કર લિયા થા. દૈવયોગ સે વર્ષા ભી આ ગઈ. યોરપીયન વ્યાપારિયોં ને ગાંવ ગાંવ જા કર હડી એકત્ર કરને કા વિચાર ભી સ્થગિત કર દિયા. નિરુપાય હો કર શૈસા સે હી ઉન્હેં હડી ખરીદની પડી. શૈસા ને ઇસ અવસર કા ઉપયોગ કર, ભરપૂર દામ પર અપના માલ યોરપીયન વ્યાપારિયોં કેા ખેચ દિયા. ઇસ વ્યાપાર મેં ઉસકો ૧ લાખ ૮૭ હજાર લાભ હુઆ.

શૈસા કે અબ્યુદય એવં વ્યાપાર કા યહ શ્રીગણેશ થા. પ્રાયઃ ઇસ દો લાખ કી પૂંજ સે ઉસને અપના વ્યાપાર ખઢાયા ઓર અપને વ્યવસાય મેં વહ દૂરદર્શિતા, સામર્થ્ય, સાહસ એવં સચ્ચાઈ કે કારણુ સદૈવ યશસ્વી હી હોતા ચલા ગયા. થોડે હી સમય મેં વહ નીલ કે ૨૩ ઓર ચાય કે ૧૭ બાગીચોં કા સ્વામી બન ગયા ઓર સિંહલદ્વીપ કે દેશી-વિદેશી વ્યવસાય કા ખડા ભારી વ્યાપારી હો ગયા. વહાં કે બડે બડે નગરોં મેં ઉસકી દુકાનેં ખુલ ગઈ, ઓર ઉસકે આડતિયા જગહ જગહ ધૂમને લગે. ગાંવ ગાંવ મેં

जमीन ખરીદने, જગહ જગહ ખેંક ખોલને, આદિ કે કારણ 'શૈસા' કા નામ લોગોં કી જખાન પર એક સાધારણ ખાત હો ગઈ. ઘર ઘર ઉસકે નામ કા ઉચ્ચારણ હોને લગા. જહાં દેખો વહાં ઉસકી ચચાં હોને લગી. જખ કભી કોઇ રઈસિ દ્રવ્યસંકટ મેં ફંસતા યા વ્યાપારી પૈસે ખિના અટક રહતા, યા કિસી જમીન-દાર કો રાજસ્વ દેના હોતા તખ વહ તુરંત હી શૈસા કી શરણ લેતા ઓર ઉદારચિત્ત શૈસા સખકા ઉદાર કરતા. ઉસકી કીર્તિ સુન કર ડાકુઓં તક ને અપના નિંઘ વ્યવસાય છોડ દિયા. ઇતના હી નહીં, સિંહલદ્વીપ કે નિવાસી ઇસ ખાત કા અભિમાન કરને લગે કિ શૈસા કે પવિત્ર નામ સે આજ શેર-બકરી એક ઘાટ પાની પીતે હે. ઉસકી સિકારિશ સે લોગ ઊંચી ઊંચી નૌકરી પાને લગે ઓર ઉસકે એક શબ્દ સે ફાંસી કી સજા નામંજૂર કી જાને લગી. ગવર્નર સે લેકર મામૂલી સિપાહી તક ઉસકે બવન મેં આને લગે. શૈસા કી ગાડી કે સડક સે નિકલતે હી લોગ અપના અપના કામકાજ છોડ કર બડે આદર કે સાથ પ્રેમપૂર્ણ અંતઃકરણ સે ઉસકા અભિવાદન કરતે થે. દીન-હીન દરિદ્ર શૈસા લંકા કા અન-ભિષિક્ત રાજા બન ગયા થા.

શૈસા સાંપ્રત ઇસ સંસાર મેં નહીં હૈ, તથાપિ વહ મૃત હોતે હુયે બી અમર હૈ. ઐસે પરોપકારી મહાપુરુષ કી મૃત્યુ કભી સંભવ બી હૈ ?

લોકપ્રવાદ હૈ કિ માહાતા શૈસા કો ઊંચી સે ઊંચી પદવી પ્રદાન કરને કી સ્વીકૃતિ વિલાયત સે આ ગઈ થી, કિંતુ શૈસા ને ઉસકા સ્વીકાર નહીં કિયા. ઇન વિદેશી પદવિયોં કો અસ્વીકૃત કર શૈસા ને લંકાદ્વીપ કે મહાનુભાવોં એવં પ્રજા સે સાદર સપ્રેમ દી હુઈ "લંકેશ્વર" કી પદવી ગ્રહણ કી. સિંહલદ્વીપ મેં મહાન પુરુષ કો 'માહાતા' કહને કી રીતિ હૈ. યહ શબ્દ શાયદ સંસ્કૃત કે 'મહાત્મા' શબ્દ કા સિંહલી અપભ્રંશ હો. જનતાદ્વારા સમર્પિત 'માહાતા' પદવી શૈસા ને સાદર સ્વીકૃત કી ઓર વિશેષતઃ વહ ઇસી નામ સે પ્રસિદ્ધ હુઆ. સરકાર કે વિશેષ આગ્રહ સે આખિર મેં ઉસે કૌન્સિલ કા મેમ્બર બનના ઓર બાદ કો કોલોનિયલ ગવર્નમેંટ કે વાઇસ પ્રેસિડેંટ કા પદ બી સ્વીકાર કરના પડા થા. ઇસ પદ પર રહ કર ઉસને બહુત દિન તક કામ કિયા. વહ પહલા સિંહલી થા, જિસે સરકાર મેં ઇતના ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત હુઆ.

કેવલ સ્વપરાક્રમ સે જિસ પ્રકાર માહાતા શૈસા ને કુબેર-સમાન અગણિત સંપત્તિ પ્રાપ્ત કી, ઉસી તરહ નાના લાખાઓં એવં શાસ્ત્રોં કા અધ્યયન કર ઉનમેં બી પ્રવીણતા સંપાદિત કી. વૈદ્યક ઓર સંગીતશાસ્ત્ર કે ઉત્કર્ષ કે લિયે ઉસને લાખોં રૂપયે ખર્ચ કિયે.

ઉસી પ્રકાર કૃષિ-કર્મ-શાસ્ત્ર કે ઉદ્ધાર કે લિયે બી અગણિત દ્રવ્ય વ્યય કિયા, જિસકી સફલતા કી પ્રશંસા યોરપ-અમેરિકા કે વિદ્વાનોં ને કી હૈ.

શૈસા કે કર્તૃત્વ કા વર્ણન કરના અશક્ય હૈ. ઉસકે દાન-સંબંધી મહત્કાર્યોં કા ઉલ્લેખ યહાં કિયા જતા હૈ—

૧	મરુટાયા શૈસા કાલેજ	વાર્ષિક ખર્ચ	રૂપયા	૨૦	હજાર
૨	નિગમ્મો કોલી શાલા	" "	"	૨	હજાર
૩	પારદોનિયા કૃષિ-કાલેજ	" "	"	૧	લાખ
૪	કોલમ્મો કન્યાશાલા ૩	" "	"	૬	હજાર
૫	કોલમ્મો શૈસા કાલેજ	" "	"	૨૪	હજાર
૬	મરુટાયા ઇસાઇ-મંદિર વ સભા	" "	"	૧૩	હજાર
૭	કોલમ્મો ઇસાઇ સમાજ	" "	"	૧૦	હજાર
૮	કોલમ્મો, કંડી, અનંતપુર ગાલ બંદર સડક-સુધાર	" "	"	૩૨	હજાર
૯	કંડી કાલેજ	" "	"	૧૨	હજાર
૧૦	ત્રિકાલીબંદર અનાશ્રિત દુઃખનિવારણ સભા	" "	"	૨૨	હજાર
૧૧	તદ્વત્ ગાલ-બંદર સભા	" "	"	૨૨	હજાર
૧૨	બૌદ્ધ કાંગાલી સભા	" "	"	૧૨	હજાર
૧૩	ઇસાઇ કાંગાલી સભા	" "	"	૧૩	હજાર
૧૪	સિંહલી ઇસાઇ પાંચશાલા	" "	"	૯	હજાર
૧૫	સિંહલી ભાષા કે ઉત્તેજનાર્થ	" "	"	૨	હજાર
૧૬	ચાર અસ્પતાલ	" "	"	૧	લાખ
૧૭	સડીત કાલેજ	" "	"	૧૨	હજાર
૧૮	દેશી વૈદ્યક શાલા	" "	"	૧	હજાર
૧૯	અનાથાશ્રમ	" "	"	૧૦	હજાર

શૈસા કે સમગ્ર દાન કા વર્ણન કરના શક્ય નહીં હૈ, ન ઇતના યહાં સ્થાન હી હૈ. જિસકી મૌ ૬ આને કે પૈસે પર દિનબર લોગોં કા આટા પીસતી થી, વહી માહાતા શૈસા દીર્ઘ પરિશ્રમ સે કુબેર બન ગયા. યહ કથા લોકકલ્યાણકારી એવં ઉદ્યોગ કે ફલ કા જ્વલંત ઉદાહરણ હૈ.

મૃત્યુસમય માહાતા શૈસા ને અપને બડે લડકે કો ૨૭ કરોડ રૂપયે નકદ દિયે થે. ઇસકે અતિરિક્ત જવાહિરાત, સામાન, જમીન, જાવદાદ, ચાચ ઔર નીલ કે બાગીચે ઔર વ્યાપાર મેં લગી હુઈ કરોડોં રૂપયોં કી પૂંજ અલગ થી. લંકા મેં એસી કોઇ બી મહત્ત્વ કી જગહ નહીં થી જહાં કિસી ન કિસી રૂપ મેં શૈસા કી સંપત્તિ ન હો.

શૈસા કે કેવલ પાંચ બાલકોં કી શાદી મેં ૬૧ લાખ રૂપયે ખર્ચ હુયે થે. શેષ બાલકોં કી શાદી કા ખર્ચ યહાં દે કર હમ

ઇસ શ્લેષ કેા નહીં બદાના ચાહતે. પાઠક અનુમાન કર સકતે હૈં કિ શૈસા કિ સંપત્તિ કિતની હોગી, જગ સિર્ફ ઉસકી સ્ત્રી કે અંગ પર ૧૭ કરોડ કે અલંકાર થે. માહાતા શૈસા કા નશ્વર શરીર આજ ઇસ સંસાર મેં નહીં હૈ, તથાપિ ઇસ પુણ્ય પુરુષ કા અમર નામ, વિમલ યશ ઓર પવિત્ર ચરિત્ર શુબ્ધ ગુલાબપુષ્પ કે સમાન આજ બી સર્વત્ર સુગંધ ફેલા રહા હૈ. શૈસા કે સમાન પુરુષ જિસ ભૂમિ મેં પૈદા હોતે હૈં, વહ ભૂમિ ધન્ય હૈ.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. રામકૃષ્ણ રાજવૈદ્ય)

૮-મહાત્મા કણાદ

ભારતમાં જે સમયે પુણ્યાત્મા એવા માનનીય ઋષિમુનિઓ હતા, જેનું અસાધારણ તપોબળ, બુદ્ધિ, અદ્ભુત દૈવી શક્તિ જગ-વિખ્યાત હતી. અધુના તો તેનું સ્વપ્ન પણ નથી. હાલમાં આપણા ભારતવાસીઓની ખરાબ દશા થઈ ગઈ છે. આપણું સર્વસ્વ ખોવાઈ ગયું છે. માત્ર આપણે એટલાજ માટે શ્રેષ્ઠ ગણાઈએ છીએ કે ઋષિમુનિઓના વંશજો છીએ.

કિંતુ શોચનીય છે, કે તેમનું શરીર પણ આપણી પેઢે પંચભૂતનુંજ હતું; છતાં આપણામાં તેઓના જેવું સામર્થ્ય નથી. તેનું કારણ શું ?

વર્તમાન સમયમાં જે વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના અનેક અંકુરો ફૂટેલા છે, તે તે સમયમાં હતા નહિ એટલે પછી માન્ચેસ્ટર, જાપાન આદિ વિદેશીય કપડાંનાં તો નામ પણ તેઓ ક્યાંથી જાણે! તેઓ તો માત્ર પર્ણકુટીમાં રહેતા અને સામો, સાડીઓખા આદિનું બોજન કરતા હતા.

હમણાંની પ્રચલિત ફેશનેબલ સભ્યતાની સામગ્રી તો તેમની પાસે ન હતી; પણ પરસ્પરની પ્રીતિ, સાચી સહાનુભૂતિ, ઉદારતા, વીરતા, સત્યતા, એકતા, ઉદ્યોગમાં દૃઢતા તથા દયા આદિ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતોના તેઓ એટલા બધા પાલક હતા, કે હાલના સભ્યોના કાન પકડાવે. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતની સત્યતા બતાવવાને એક ઉદાહરણ-તરીકે આ ચરિત્ર છે.

મહાત્મા કણાદનું નામ તો સૌ કોઈએ સાંભળ્યુંજ હશે. એ મહાત્મા એક નિઃસ્પૃહ અને ત્યાગી મહાપુરુષ હતા. કહે છે કે, ન્યારે ખેડુતો પોતાનો સઘળો મોલ ઘેર લઈ જઈ ખેતર એવું તો સાફ કરતા, કે જેમાં પશુને પણ ચરવાનું ન મળે ત્યારે મહાત્માજી તે ચોખ્ખા ખેતરમાંથી રોજ દાણા શોધી લાવીને નિર્વાહ

કરતા હતા ! એ મહાત્મા આવા નિર્લોભ અને દિગંબર સ્થિતિમાં રહેતા હતા તોપણ આપણે માટે “ વૈશેષિક શાસ્ત્ર ” જેવો ઉત્તમ ગ્રંથ રચી ગયા.

જે વનમાં એ રહેતા હતા, તે વનની નજીકના મહારાજને જ્યારે એ સમાચાર મળ્યા કે “ આપણા રાજ્યમાં આવી સ્થિતિમાં એ મહાત્મા દિવસો ગાળે છે ” ત્યારે તે મહારાજે પોતાના ધર્માનુસાર પોતાના કારભારીને થોડું દ્રવ્ય આપી મહાત્માજીની સેવામાં મોકલ્યા. તેઓ તે દ્રવ્ય લઈ મહાત્માજીની પાસે ગયા ત્યારે કણદે પૂછ્યું કે તમે કાણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ?

કારભારી—“ અમે અહીંના રાજના નોકર છીએ, અને તેમણે મોકલાવેલ દ્રવ્ય આપની પાસે લાવ્યા છીએ.”

મહાત્માજી—“ એ દ્રવ્ય શું કરવા લાવ્યા છો ? ”

કારભારી—“ મહારાજે આપની ખર્ચાને માટે મોકલ્યું છે.”

મહાત્માજી—“ જાઓ, એ કોઈ કંગાળને આપી દો.”

એ સાંભળી કારભારી વિચારમાં પડી ગયા, કે એની પાસે લંગોટી પણ નથી, છતાં કહે છે કે “ કંગાળને આપી દો ! ” તો શું આ સંસારમાં એનાથી વધુ કંગાળ પણ કોઈ હશે ? એવા સંકલ્પો કરતો, પોતાના સ્થાન તરફ તે પાછો ફર્યો. મહાત્માજીએ કહેલી વાત રાજ આગળ કહી. મહારાજ પણ વિચારવા લાગ્યા કે, એ તે વળી કેવાક મહાત્મા હશે ? તેમણે દ્રવ્ય કેમ ન લીધું ?

નરપતિએ રાજસભામાં એ વાત કાઢી. સભામાં નિશ્ચય થયો કે, મહાત્માજીની યોગ્યતાનુસાર એ સત્કાર ન હતો, તેથી પાછું મોકલાવ્યું હશે. આથી બમાણું દ્રવ્ય પુનઃ મોકલાવ્યું; પરંતુ મહાત્માજીએ તે પણ ઉપરોક્ત ઉત્તર આપી પાછું મોકલ્યું. વળી એ સવાલ પાછો સભામાં ચર્ચાયો, તો એવો નિર્ણય થયો કે, રાજાએ પડે આથી યોગણું દ્રવ્ય લઈને તથા બીજાં ઉપયોગી સામાન લઈને જવું.

x

x

x

x

ત્યાં જઈ મહાત્માજી સમક્ષ સર્વ સામાન ધર્યો અને બે કર જેડી બોલ્યા:—“ મહાત્મન ! આ મારી નજીવી ભેટ સ્વીકારશો ? ”

મહાત્માજી—તમે એ શું કરવા લાવ્યા છો ?

મહારાજ—આપની ખર્ચા—ઉપયોગને માટે.

મહાત્માજી—અમારે માટે પરમાત્માએ સધળાં સાધન આ અરણ્યમાં તૈયાર રાખેલાં છે; એટલે દ્રવ્યની કે અન્ય સામાનની આવશ્યકતા નથી. આપ આ સધળી ચીજો લૂલાં, લંગડાં, આંધળાં, બહેરાં, મૂંગાં તથા કંગાળને આપી દેજો.

મહારાજ—(હાથ જેડી, નમ્રતાપૂર્વક) મહાત્મન ! અપરાધ

ક્ષમા કરો, તો હું કાંઈ નિવેદન કરવાની અપેક્ષા રાખું છું.

મહાત્માજી--કહો.

મહારાજ--આપની પાસે એક લાંગોટી સિવાય કાંઈ પણ દેખાતું નથી, તો પછી આપ કરતાં અધિક કંગાળ ક્યાં મળશે ?

મહાત્માજી--આપ જુઓ, એટલે કોઈ કંગાળ મળી રહેશે.

મહારાજ દિલગીર થઈ ઘર તરફ પાછા ફર્યા. આખો દિવસ એજ વિચારમાં પસાર કર્યો. રાતના અંતઃપુરમાં જઈ રાણીજીને સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. રાણીએ તે સાંભળ્યા પછી કહ્યું “સ્વામિન્ ! આપે ધણીજ ભૂલ કરી છે.” આપ દ્રવ્યાદિ સામાન લઈ, એવા વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને ભેટ કરવા ગયા તેના કરતાં તેમની સેવાશુશ્રૂષા-દારા તેમને પ્રસન્ન કરીને તેમની પાસેથી કોઈ પણ આખત (ધાર્મિક રાજ્ય કેવાં આચરણથી મોક્ષ પામે, અને રૈયતને વધુ સુખ આપી શકે વગેરે) શીખવાની ઈચ્છા બતાવી હોત, તો તેઓ જરૂર પ્રસન્ન થાત. અને આપણું તથા પ્રજાનું ભલું થાય એવું કંઈક કહેત. હજી પાછા જાઓ, અને પ્રસન્ન કરો. મહારાણીનું આ કથન સુણી મહારાજે એકલાજ ચાલવા માંડ્યું.

x x x x

મહાત્માજીના આશ્રમે પહોંચ્યા ત્યારે મધ્યરાત્રિનો સમય થયો હતો. તેઓ નમ્રતાપૂર્વક બે કર જોડી, આશ્રમમાંના સમાધિસ્થ મહાત્માજીના ચરણે ઢળ્યા.

મહાત્માજી--“આપ કોણ છો ?”

મહારાજ--“તે દિવસવાળો આપનો અભાગી સેવક રાજ.”

મહાત્મા--“આટલી બધી મોડી રાત્રે આવવાનું પ્રયોજન ?”

મહારાજ--(નમ્રતાપૂર્વક બે કર જોડી) દેવ ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. મેં ભૂલથી આપ સમક્ષ દ્રવ્યાદિ સામગ્રી ધરી હતી. નાથ ! કૃપા કરો, અને મને કોઈ એવો ઉપદેશ આપો, કે હું મારા રાજ્યના દીનોનાં પાલન તથા રક્ષણ ઉત્તમ રીતે કરી શકું.”

મહાત્મા--“રાજન્ ! પ્રથમ તો હુંજ તમોને પૂછું છું કે હું તમારી પાસે કોઈ વાર યાચવા આવ્યો નથી, અને તમે આટલી ઘોર રાત્રિએ મારી પાસે યાચવા આવ્યા છો, તો તમે કંગાળ છો કે હું ?”

મહારાજ--(દંડવત્ પ્રણામ કરીને) “સ્વામિન્ ! ક્ષમા કરો, હુંજ લિખારી છું.”

મહારાજનું નમ્ર વચન સાંભળી મહાત્માને દયાની લાગણી સ્ફૂરી. અને ધણી સ્નેહથી લોહાનું સોનું બને એવો ઉપદેશ-બ્રહ્મવિદ્યાર્પી રસાયનનો આપી દીધો-બતાવી દીધો.

પ્રિય પાઠક ! જોયું ? આપણા ઋષિમુનિઓનું જીવન કેવું હતું ?

પોતાના પ્રાણથી પણ ધર્મને અધિક માનવાવાળા હતા, તેથીજ તેમનાં યશોગાન આપણે ગાયા કરીએ છીએ. ધન્ય છે આ ભારત મૈયાને કે જેની ગોદમાં આવાં આવાં નરરત્નો રમતાં હતાં ! પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર કોઇ પણ દેશ એકની એક દશામાં રહેતો નથી, જેથી આજે ભારતની સ્થિતિ ગદલાઇ ગઇ છે. અસ્તુ. પરંતુ એવો દિવસ પણ જરૂર આવશે કે જેથી પૂર્વવત્ દેશની આબાદી થશે. (“વિશ્વજયોતિ”ના એક અંકમાંનો અંબેલાલ એમ. સી. નો અનુવાદ થોડા સંશોધન સાથે સાભાર ઉદ્ધૃત)

૧-મટ્ટિયાળી નીલાદેવીની પતિભક્તિ

(૧)

“મારા કેસરબીના કંથ હો ! સિધાવોજી રણુવાટ !
આલ ધ્રુજે, ધરણી ધમધમે રાજ ! ઘેરા ઘેરે શંખનાદ !
દુંદુભી બોલે મહારાજના હો ! સામન્તના વીરનાદ !
મારા કેસરબીના કંથ હો !

x

x

x

x

જયકલ્પગીએ વળાજે, પ્રીતમ ! ભીંજશું ફાગે ચીર !
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું, હો સુરગંગાને તીર !
મારા કેસરબીના કંથ હો ! સિધાવોજી રણુવાટ !”

નરપુરના ભાટી ઠાકોર સૂરજદેવની ખ્યાતિ આખા પંજાબમાં પ્રસરી રહી હતી. આખા પંજાબમાં તેના જેવો વીર રાજપૂત નહોતો. તે મિત્રોને ખરો મદદગાર અને શત્રુને બચકર નાશ કરનાર નર-પુંગવ હતો. તેની સતી સ્ત્રીનું નામ નીલાદેવી હતું.

સિંધુ નદીની માફક પૂરવેગથી પહાડોમાંથી મુસલમાની મહાન ઢળતું પૂર ધસી આવ્યું, સર્વ પંજાબમાં ઉભરાઇ ગયું. તેની સામે નદીના પૂરમાં તણાઇ જતાં ગામેની પેઠે નગરોની દિવાલો તૂટતી તૂટતી નાશ પામતી ગઈ. શહેરોનાં શહેરો એક પછી એક ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. આ મહાપ્રલયરૂપી પૂરને કોઇ અટકાવી શક્યું નહિ. પણ મહાવીર રાજપૂતકેસરી સૂરજદેવને કોઇ મોટું શહેર કે મોટી દિવાલો નહોતી, તેનું ઘર તે તેની જાવણી, અને ઘરનું જાપર આસ્માન કે જે સર્વ પૃથ્વીના જાપરારૂપ છે તે હતાં. તેનું સિંહાસન ઘોડાનું જીન હતું. તેનું અખતર તેનો અખેલો હતો. તેના દરબારમાં તેના હજાર વીર સૈનિકો હતા. તે મોટા રાજ્યનો સ્વામી નહોતો, છતાં ખરો રાજવીર હતો. તેનો રાજદંડ તેની તીક્ષ્ણ તલવાર હતી. અને ધણી ધણી રાત્રિઓએ “સૂરજદેવ”ની વીરહાડો મુસલમાની

સેનાની “અલ્લાહો અકબર”ની વીરહાકોને લાલા અને બંદુકથી દાબી દેતી હતી. અને ધણા ધણા દિવસો સુધી મગરૂર મુસલમાન સેના-પર સૂરજદેવ વિઘ્ન પડે તેમ ઝડપથી પડતો અને ત્રાહે ત્રાહે પોક-રાવતો. તેની વીરપત્ની નીલાદેવી તેને જે બખ્તર પહેરાવતી તે બખ્તરને વિંધવા કોઈ પણ સમશેર કે બંદુક શક્તિવાન નહોતાં. સુલતાન મહમદનો સરદાર અબ્દુલ શરીફખાન, મહાન મુસલમાન સેનાનો નાયક તેનાથી તોબા પોકારી ગયો. મુસલમાનોની વીરશ્રી આ વિઘ્ન પેઠે આશિંતા આવી તૂટી પડતા વીરો સામે કામ કરી શકી નહિ. વિઘ્ન પેઠે ચમકી આવી, નાશ કરી, પુનઃ વિઘ્ન પેઠે વહી જતા, અલોપ થતા રાજપૂતોથી આભા બનતા મુસલમાન મૈનિકો મોં વકાસી રહેતા-તોબા તોબા પોકારતા-અબ્દુલ શરીફખાનના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

(૨)

લોખંડની કિલ્લેબંદી જેને કોઈ પણ હથિયાર ફેડવા સમર્થ ન નીવડી તે અંતે દગાખોરની જીહ્વાથી તલવારથી—તૂટી વીર સૂરજદેવ અંતે દગાનો ભોગ થયો. તેનાં ગુપ્ત સ્થળની ભાળ કોઈ દગાખોરે આપી. તે વીરકેસરી જે જાગતો પકડાયો નહોતો તે આજ ઉંઘતો પકડાયો. ખાટલા સાથે બાંધેલો તેને શત્રુ સન્મુખ લઈ જવામાં આવ્યો.

મુસલમાની છાવણીમાં આજ હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. સૂરજદેવ પકડાયો ! દિવસોના દિવસો સુધી જે વીરે મુસલમાનોને હંફાવ્યા તે આખરે સપડાયો—સિંહ જકડાયો. પછી આનંદની શી સીમા હોય ! મધ્યાહ્ને દરબાર ભરાયો, સૂરજદેવને જાંજીરમાં જકડી દર-બારમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ઝનુનમાં ઉશ્કેરાતો શરીફખાન બરાડ્યો “સૂરજદેવને જીવવું હોય તો મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારે; નહિ તો રીબાઈ રીબાઈને પૂર્ણ અપમાનયુક્ત મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર થાય.” આ કૂર સગ્ન અંકાઈ-જરા પણ ન ડરતાં, અડગ ઉચ્ચ મસ્તકે વીરકેસરી સૂરજદેવે આ સાંભળી તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કર્યું; અને મદભરે અવાજે ઉત્તર આપ્યો:—“તારી મરજીમાં આવે તે કર-સૂરજદેવ ડરતો નથી. x x” પછી મુસલમાનોના કોપનું પૂછવુંજ શું ? જાંજીરવાલો શરીફખાન તડૂક્યો, મુસલમાનોનાં નેત્રામાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. તે વીરને ગાળો-શાપોના શિરપાવથી વધાવ્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેના શરીરના હાલહવાલ કર્યા, તેની સાથે અતિ ક્રૂરતાથી વર્ત્યા, પણ તે તો અડગજ રહ્યો—તિરસ્કારથી હસતો રહ્યો. અંતે તેને પિંજરામાં પૂર્યો અને જતા આવતા મુસલમાનોને તે મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તેના એજ હાલ કરતા જવાની કૂર આજ્ઞા થઈ.

(૩)

એક પહાડીમાં નાનકડી ભાટી રાજપૂતની છાવણી પડી હતી. તેના નાયક વીર સૂરજદેવની સ્થિતિથી તેઓ અળગા હતા. ત્યાં એકે આવી ખબર આપી કે “ઓ રાજપૂતો ! ઉઠો. સૂરજ પકડાયો છે—આપણો શિરછત્ર કેદ થયો. દગો થયો. ઉઠો, દુષ્ટ ચંડાળ શરીરખાને તે મહાવીરને પિંજરામાં પશુ પેટે પૂર્યો છે. જંજીરથી જકડાયેલો ! સંહ લોખંડના પિંજરામાં પૂરાયેલો, મુસલમાનોનું અપમાન અને ક્રૂરતા સહન કરતો પડ્યો છે. તેઓ પોતાનો સર્વ કાપ અને વેર તેના પર તોડી પાડે છે. ઉઠો, આ રાત્રિએ હલ્લો કરી આપણા વીર નાયકને છોડાવીએ, નહિ તો તેને છોડાવતાં પ્રાણ આપી ધરા-તીર્થે પડીએ—એજ આપણો ધર્મ, એજ આપણો માર્ગ.”—

એકસો સ્વારો—વીરકેસરીઓ ત્રાડી ઉઠ્યા. તેમના હાથમાં ખુલ્લી સમશિરો ચમકવા લાગી. પોતાના વીર નાયક માટે પ્રાણ આપવા દરેક હૃદય ઉત્સાહી થતું સ્ફૂરી રહ્યું. ‘હર હર’ની વીર-હાક પોકારો. ક્ષણમાત્રમાં તો સર્વ સજ્જ થઈ ગયા, અને રાણી નિલાદેવીના તંબુ પાસે તેની આજ્ઞા લેવા ઉભા. વીર ભાટિયાણી રાણી નીલાદેવીએ—સૂરજદેવની વીરપત્નીએ—હલ્લો કરવા આજ્ઞા આપી નહિ. તેણે સૂરજદેવના બે ભાઈઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને સૂચવ્યું “મારી સાથે તમે બે ચાલો. આપણે શત્રુની છાવણીમાં જઈએ. પ્રેમ અને યુક્તિથી જે કાર્ય પાર પડશે તે હજાર વીરોથી પાર પડશે નહિ. હવે પ્રેમ અને યુક્તિથીજ વિજય પ્રાપ્ત થશે. જે મારા સ્વામીનાથને ખચાવવા પ્રેમ નિષ્ફળ થાય તો તમે પાછા ફરજો અને જ્યાં રાજપૂત વીર મરે છે ત્યાં રાજપૂત પત્ની પોતાનો ધર્મ ખરાબર સમજે છે—સતી થાય છે. આ ધ્યાનમાં રાખી અત્યારે પ્રેમ અને યુક્તિથી કાર્ય બજાવવામાં ડહાપણ છે.” સૂરજદેવના બેઉ ભાઈઓને નીલાદેવીની આ સલાહ યોગ્ય લાગી. ખીજા નાયકો સાથે વિચાર ચલાવ્યો અને સૌનો એજ અભિપ્રાય થયો.

નીલાદેવીએ પાતળી સાડી, દાગીના, પગમાં નૂપૂર વગેરે સજ્જ કંચનીનો વેષ ધારણ કર્યો—મ્યાનામાં બેઠી. સૂરજદેવના બે ભાઈ તેની સાથે રહ્યા. ખીજા પંદર વીસ સ્વારો તેનું રક્ષણ કરવા સાથે ચાલ્યા. મુસલમાન છાવણીથી થોડે દૂર તેઓ અટક્યાં—રાત્રિ પડી હતી.

(૪)

આખો દિવસ વીર સૂરજદેવ પિંજરામાં પૂરાયેલો પડ્યો રહ્યો. ઝનુની મુસલમાનો ક્રોધ અને ધિક્કારને વશ થઈ તેની સાથે આખો વખત અતિ ક્રૂરતાથી વર્તતા રહ્યા—અતિ નીચ, શરમ ભરેલાં, ક્રૂર કૃત્યોથી મનુષ્ય મટી હેવાન બનતા સૈનિકો તેનાં શરીરને પીડતાજ રહ્યા. તેઓએ તેના શરીરને તોડ્યું, હાલહવાલ કર્યા, પણ તેના

મનને કાંઈ પણ અસર કરી શક્યા નહિ. જાણે કાંઈ પણ શરીરને કષ્ટ થતું નથી એમ ધારતો થકો અને દૃઢતાથી હરિસ્મરણ કરતો થકો તે કેસરીસિંહ પેડે અડગ, અચળ રહ્યો. તેના શરીર પર પડતા લાડીઓના ઘા, પથ્થરના મારા, થુંકવું, હથિયારના ઘા, ભાલાઓનું ઘોંચાવું વગેરેથી શરીરમાં સ્થળે સ્થળે ઉડતા લોહીના ફૂવારાઓની કાંઈ પણ અસર તે વજ્ર જેવા વીર હૃદયમાં થતી નહોતી. આ ઉપરાંત આખો દિવસ તેના પર પડતો સૂર્યનો સખત તડકો વગેરે સર્વથી બેદરકાર રહીને એ વીર ઇશ્વરસ્મરણમાં ધૂન લગાવી રહ્યો. આખા દિવસમાં તેને પાણી સુદ્ધાં કોઈએ આપ્યું નહિ. સંધ્યા થતાં તે લગભગ મરવાની અણીપર આવ્યો એટલા તેના હાલ થયા હતા; છતાં કાંઈ પણ બન્યું ન હોય એમ બેદરકાર રહીને તે હરિનું ધ્યાન ધરતો, મૃત્યુની વાટ જોતો પડ્યો હતો. રાત્રિ થતાં મુસલમાનોએ તેનો પીછો છોડ્યો. તેના પિંજરા પાસે કોઈ રહ્યું નહિ—હવે શાંતિથી મોત આવશે એમ સમજી તેને ભેટવા તે હરિસ્મરણ કરતો પડ્યો હતો.

રાત્રિનું સ્વપ્ન આકાશ તારાઓથી શોભતું હતું. ચંદ્ર પ્રકાશ્યો, આછો શ્વેત પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો. મૃત્યુની રાહ જોતા સૂરજદેવને કાને નુપુરનો અવાજ આવ્યો—તેનાં ઝાંખાં થતાં નેત્રોવડે તે તરફ જોયું “એક કંચની-શું તે નીલા તો ન હોય ? અરે આ શું ? મારી નીલા કંચની-નાચનારીના વેશમાં—અતે જોવાનું રહ્યું ! શું તે ક્ષાત્રધર્મ ભૂલી ? નહિ, નહિ ! મારી આંખો મને દગો દે છે. તે નીલા ન હોય, કોઈ બીજી છે.” ત્યાં તો કર્ણ પર નીલાનો મંજુલ સ્વર અથડાયો:—

“સ્વામિન્ ! તમારી નીલા તમારી સન્મુખ ઉભી છે. તે જીવનમાં અને મૃત્યુમાં તમારીજ છે. આ ભટ્ટિયાણી પોતાનો ધર્મ ભૂલતી નથી ! તે તમારી સાથી, જ્યાં તમે ત્યાં તે, તમારા વગર તે કેમ જીવી શકે ? સ્વામિન્ ! જુઓ, મારો હાથ લ્યો. ધીમે બોલો, ચોકીદાર સાંભળી જશે. આજ રાત્રે જો તમે સ્વર્ગે સીધાવશો તો એકલા નહિ સિધાવો. દગાખોર શરીર પણ જીવતો નહિ રહે. આ નીલાએ નાચનારીનો વેષ લીધો છે તે અમરથો નથી સ્વામિન્ !”

સૂરજદેવે પોતાના ફિઝા ધ્રૂજતા હોઠ નીલાદેવીના કેમળ હસ્તપર અડકાડ્યા અને તેના ચહેરા પર સ્મિતની-શાંતિની પ્રભા પ્રસરી રહી. આ જોઈ નીલાદેવી બોલી—

“સ્વામિન્, સ્વામિન્ ! હું પણ આવું છું હો ! જરા ધીરજ ધરો. તમારી પૂઠે તમારી નીલા આવે છે.”

તે તરત પાછી ફરી અને ચાલી.

(૫)

“કોણ છે?” ઢાવણીના ચોક્કિદારોએ રૂવાળબેર પૂછ્યું.

“નાચનારી.”

“શું માગે છે?”

“આનસાહેબ સન્મુખ મુજરો કરવાનું, આજની રૂતેહનો આનંદ ફેલાવવાનું.”

શરીરુખાનને તરત ખબર કરવામાં આવી. આજ ભરપૂર આનંદ જામેલો હતો, તેમાં માત્ર નાચગાનની ખામી હતી તે પૂરી પડતી જોઈ અને તરતજ કંચનીને દાખલ કરવા હુકમ છોડ્યો.

(૬)

આનંદના દરબાર-મહેશીલ-માં ખૂબ દારૂ ઉડતો હતો. મુસલમાન સરદારો મધુમસ્ત બની ડોલતા હતા. ખાનને પણ શરાબનો ખૂબ નશો ચઢ્યો હતો. ત્યાં રાણી નીલાદેવી-અતિ સ્વરૂપવાન યુવતી આવી ઉભી. “યા અલ્લાહ!” કરતા મુસલમાન સરદારો દાઢી પંપાળતા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા. દારૂની પ્યાલીઓ હાથમાંજ રહી ગઈ. શરીરુખાન તો આસકત નેત્રે ધરાઈ ધરાઈને આ સૌંદર્ય-લતિકાને જોઈ રહ્યો, જાણે તેની રક્ત આંખોને તૃપ્તિજ થતી ન હોયને! તેણે ગાયન અને નૃત્યનો હુકમ છોડ્યો. રાજપૂત રાણી-પતિસંકત નીલાદેવીએ મંજુલ સ્વરે ગાયન શરૂ કર્યું.

x

x

x

x

નૃત્ય અને ગાયન ચાલવા લાગ્યાં-મઘની પ્યાલીઓ પર પ્યાલીઓ ઉડવા લાગી. મઘમસ્ત સરદારો લઈ ચતા ગયા-ખાન તો વારુણી અને રૂપવતી વામાથી મોહાંધ થતો ભાન ભૂલ્યો-દરબાર ખરખાસ્ત થઈ-ડોલતા ડોલતા સરદારો બહાર નીકળ્યા. મોહાંધ થયેલા ખાન નીલાદેવીને પાસે બોલાવી મઘનો પ્યાલો આપવા કહ્યું. નીલાદેવી હાવહાવથી ખાનની સાન ભૂલાવતી પાસે આવીને તેની ગાદીપર બેઠી અને ખાનને મઘની પ્યાલી પાઈ. ખાન નીલાદેવીને પાસે ખેંચી ચુંબન કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ વિદ્યુતવેગે નીકળેલી નીલાદેવીની કટારીનું ખાનને ચુંબન થયું-તે હોશમાં આવે તે પૂર્વે તો ખાનની છાતીમાં છેક હાથા સુધી ખંજર ભેંકાયું. નીલાદેવીની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. “દુષ્ટ નરાધમ! જો, આ નીલાદેવી સ્વામીનું વેર લે છે-તારા રક્તથી આ રાજપૂતારાણીનું ખંજર ભીંજાય છે. તારા મસ્તકથી પતિના આત્માને શાંતિ થશે! લે ચાંડાળ! બટ્ટીઓને જળવાનું ફળ!”

ઉઠીને ખાનની છાતીમાંથી ખંજર ખેંચ્યું. ખાન ચીસ પણ પાડી શક્યો નહિ. તેનો આત્મા તેનું તન-પિંજર ત્યજી ઉડી ગયો, નીલાદેવીએ તેનું ડોકું કાપી લીધું,

(૬)

રાત્રિના ચળકતા તારાઓ આ કૃત્ય નિહાળી રહ્યા હતા. તે મહાકાળીની પેઠે હાથમાં શત્રુનું લોહીલુહાણુ મસ્તક રાખી સ્વામીના પિંજરા પાસે આવી-સૂરજદેવના બે ભાઈઓ તેની સાથે હતા. સર્વ છાવણી શાંત હતી. મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ હતી. સ્વામીને શત્રુનું મસ્તક દેખાડતી તેના પગ પાસે તે મસ્તક ફેંકતી નીલાદેવી બોલી:-

“સ્વામિન્ ! મારું કાર્ય પૂર્ણ થયું ! મારું વચન મેં પાળ્યું ! તમારા શત્રુનું આ મસ્તક જુઓ !”

પિંજરામાંથી મૃત્યુને કાઢે પડેલા ભદ્રીસિંહના મુખપર વિરલ પ્રકાશ-શાંતિ પ્રસરી રહી. તેની ઝાંખી થતી આંખોએ આ દૃશ્ય જોયું. તેના આત્માને શાંતિ મળેલી દેખાઈ અને સૂરજદેવનો વીર આત્મા તેના વીર શરીરમાંથી નીકળી ગયેલો લાગ્યો.

“આવી, આવી ઓ નાથ ! આપની સંગાથે ! હવે નીલાને વાર નથી. જય અંબે !”

સૂરજદેવના ભાઈઓએ પિંજરું તોડી નાખ્યું. તેમણે તથા નીલાદેવીએ સૂરજદેવનું શય ઉંચક્યું, લઈને ચાલ્યા. છાવણીના દ્વાર-પર સૂરજદેવના વીર સ્વારો ચોકી પર હતા. મુસલમાન ચોકીદારો બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં બાંધેલા પડ્યા હતા. સ્વારો ભાલાઓની નનામી કરી તે પર સૂરજદેવને ઉંચકી ચાલ્યા.

છાવણીથી થોડે દૂર ઝાડીવાળા ભાગમાં ચિતા ખડકાઈ. વીર પતિભક્ત નીલાદેવી સ્વામીના શયને ખોળામાં લઈ ચિતાપર ચઢી. ચિતા ભડભડ સળગી. પતિપત્ની બંનેને ભસ્મ થયાં.

પ્રભાત થયું. મુસલમાન છાવણીમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. ખાનનું માથું કોઈ કાપી ગયું, સૂરજદેવને કોઈ છોડાવી ગયો. ચોખેર ગડબડાટ મચી રહ્યો. શોધખોળ થઈ. છાવણી બહાર માત્ર રાખનો ઢગલો દેખાયો.

(“ચિત્રમય જગત”માંનો સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજીનો લેખ થોડા સંશોધન સાથે સાભાર ઉદ્દત)

૧૦-વીરહૃદયા સોફિયા

(૧)

રશિયાની સ્વતંત્રતાને સારૂ યુદ્ધમાં મરનાર વીર વ્યક્તિઓની નામાવાલિમાં એટલું ઉજ્જવલ અને પવિત્ર નામ બીજા કોઇનું નથી, જેટલું તે વીરરમણીનું છે. તે બીજા અલેક્ઝાંડરની હસાના સાધનની એક મુખ્ય શક્તિ હતી. તેનું નામ સોફિયા પૈરાસ્કિયા હતું. તેનો જન્મ રશિયાના અનંત ધનાઢ્ય તથા સર્વોચ્ચ પૈરાસ્કિયા-કુળમાં થયો હતો. તેના પૂર્વજો ઝારની છત્રછાયા હેઠળજ આશ્રય મેળવતા આવ્યા હતા; તથા સ્વેચ્છાચારી ઝારના જીવનની રક્ષાને સારૂ પોતાની જાતને સંકટમાં નાખવાને પ્રત્યેક પળે તૈયાર રહેતા હતા. પૈરાસ્કિ-કુળ સામ્રાજ્યની મહા ઉચ્ચ અને જવાબદારીભરી પદવીઓને શોભાવતું હતું. સોફિયા પૈરાસ્કિયાના પિતામહ એક સમયે શિક્ષાવિભાગના મંત્રી હતા.

વિખ્યાત કાઉન્ટ પૈરાસ્કિ, જેણે નિકોલસ પહેલાના સમયમાં મધ્ય રશિયાના કેટલાક પ્રાન્ત જીત્યા હતા, તે સોફિયાના પિતાના કાકા હતા, અને ખુદ તેના પિતા કેટલાંક વર્ષ સુધી સેન્ટ પીટર્સ-બર્ગના ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપર રહ્યા હતા. સોફિયાના જીવનની કમનીય કળિનો વિકાસ ૧૮૫૩ ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે આ પૃથ્વીતલ ઉપર થયો હતો. તેની માતા પ્રતિભાશાલિની અને ધરરખુ ગૃહિણી હતી. તે પોતાનો બધો સમય સંતાનોની શિક્ષા-દીક્ષામાંજ વ્યતીત કરવાને તત્પર રહેતી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા તેની એ આકાંક્ષામાં વિઘ્ન નાખતી. સોફિયાની માતાનું હૃદય કમળ સરીખું કોમળ હતું; પરંતુ તેના પિતાનો સ્વભાવ તેનાથી સાવ વિપરીતજ હતો. સ્નેહમયી માતાના કરુણાપૂર્ણ અંચલથી કઠોર હૃદયના પિતાદ્વારા તાડિત સોફિયાનાં અશ્રુ લૂછવાનું તથા તેના મમતાભર્યા કરકમળદ્વારા સાંત્વનાદાન ગ્રહણ કરવાનું સૌભાગ્ય ઈશ્વરે તેને આપ્યું હતું.

સોફિયા સર્વ સંતાનોમાં સૌથી નાની હતી. માતાનું શિક્ષણ તેને આ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની કૃત્રિમતાથી દૂર લઇ જવા ઇચ્છતું હતું; પરંતુ પિતાનું શિક્ષણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને ઉચ્ચ સમાજમાં પ્રવેશ કરવાને જબરદસ્તીથી ધકેલી રહ્યું હતું. સોફિયા પોતાની માતાની માફક સાંસારિક સુખભોગને નિઃસાર સમજતી હતી; અને ફેશનને સંસારના ભારણ લેખતી. તે એવા આડંબરોથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરતી. કારણ કે એ સર્વ તેને પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકોના રાજ્યની સીમાથી દૂર ધસડી જતાં.

સને ૧૮૬૬ માં ક્રાન્તિકારી કારાકોયુદ્ધે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં અલેક્ઝાંડરનું ખૂન કર્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સોદ્ધિયાના પિતાને રામ મળી. નોકરી જવાના કારણથી પૈરાસ્કિનું પ્રભુત્વ અને સંપત્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની માફક દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યાં. પૈરાસ્કિ કુટુંબની નૌકા ડોલવા લાગી. અંતમાં બધી સંપત્તિમાં માત્ર એક નાની જમીનદારી અવશેષ રહી. સોદ્ધિયાની માતા પોતાનાં બાળકોની શિક્ષા અને લાલનપાલનનો સંપૂર્ણ ભાર પોતાને શિર લઈ ત્યાં રહેવા લાગી.

જે ગામમાં એ રહેતાં હતાં ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય હતું. ત્યાં સોદ્ધિયાને સારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનો લાલ મળ્યો. તેનો ભાઈ શાસનસુધારણા સંબંધી નવીન વિચારોથી પરિપૂર્ણ પુસ્તકો તેને લાવી આપતો. સને ૧૮૬૯ માં પૈરાસ્કિને પોતાનું ઋણ ચૂકવવાને સાર પોતાની જમીનદારીનો કેટલોક ભાગ વેચી નાખવો પડ્યો. આ અધિક કષ્ટથી સોદ્ધિયાની માતા જરાએ અધીર ન બની. તેણે સોદ્ધિયા અને તેની બહેન મેરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી કેટલીયે બહુમૂલ્ય ચીજો વેચી નાખી; અને તેમ કરવામાં જરાયે અચકાઈ નહિ. તે મેરી અને સોદ્ધિયાને લઈ સેન્ટ પિટર્સબર્ગ ચાલી ગઈ.

સોદ્ધિયાનાં માતપિતા એકબીજાથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં હતાં. આથી તેમને સારી રીતે બનતું નહિ. સોદ્ધિયાનો પિતા કોઈ પણ કારણ-વિના વાતવાતમાં તેની માતાનો તિરસ્કાર અને અનાદર કરતો. કોઈ કોઈ વાર સરલહદયા સોદ્ધિયાને પણ પિતાનો એવો અન્યાય સહન કરવો પડતો. તે બિચારી પોતાનું દુઃખ તો સહન કરતી; પણ સ્નેહમયી માતાનું દુઃખ તેનાથી જોયું જતું નહિ. નિર્દય પિતાથી જીવું રહેવાનું છે એમ જાણતાંજ સ્વતંત્રતાની ઉપાસિકા સોદ્ધિયા અત્યંત પ્રસન્ન થઈ. બંને બહેનોએ ઉચ્ચ કક્ષામાં અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું; અને થોડાજ સમયમાં તેમના વિચાર પરિપુષ્ટ થયા. તે દિવસોમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ. આ વિદ્યાર્થીઓમાંના ધણાએ રશિયાની રાજક્રાન્તિમાં વિશેષ ભાગ લીધો હતો.

જ્યારે સોદ્ધિયાના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સોદ્ધિયાને તે સહાધ્યાયીઓ સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા આપી. પિતાની આ આજ્ઞાથી સોદ્ધિયાના હૃદયને બહુ આઘાત લાગ્યો. તેને પોતાનું જીવન કંટકપૂર્ણ લાગ્યું. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાય હાથ ન લાગ્યો, ત્યારે માતાની સંમતિથી તે ઘરમાંથી ચાલી ગઈ. તેનો પિતા આ જાણીને ગુસ્સે થયો; અને તેણે હવે પછી તેને તેનું મુખ નહિ ખતાવવાની આજ્ઞા કરી. સોદ્ધિયા જીવી રહેવા લાગી. તે પોતાના પિતાની ગેરહાજરીમાં અન્ય સંબંધીઓને મળતી. આ રીતે પોતાનાં બંધનોને તોડી તે મુક્ત થઈ.

હવે તેણે પોતાનો બધો સમય આંદોલનમાં ભાગ લેવામાં પસાર કરવા માંડ્યો. ૧૮૭૩ ની સાલમાં સંખ્યાબંધ ક્રાન્તિકારીઓને પકડવા માંડ્યા. સંઘનાં કેદખાનાંઓ રાજનૈતિક કેદીઓથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં. સોફિયા પણ સરકારની આંખમાં ખુંચવા લાગી; અને તેને ૧૮૭૫ ની સાલમાં ગિરફતાર કરવામાં આવી. કઠોર હૃદયના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડતાં અત્યંત હર્ષ થયો; પરંતુ તેની માતા એ કેમ સહન કરી શકે? તેણે પોતાના જીવના જોખમે પણ તેને મુક્ત કરાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. આખરે સોફિયા મુક્ત થઈ અને માતાની સુવ્યવસ્થાથી કીમિયામાં બચેલી એક નાની જમીનદારીમાં જઈ તે રહેવા લાગી.

રશિયાની દીન—હીન પ્રજાનાં કષ્ટ દૂર કરવા માટે સોફિયાએ ડૉક્ટરીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે નર્સની સ્કૂલમાં દાખલ થઈ, અને એક વર્ષમાં તે પરીક્ષા પસાર કરી. સને ૧૮૭૭ ના શિશિરમાં તેને પુનઃ પકડવામાં આવી. સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવાના આરોપથી તેને કેદ કરવામાં આવી હતી. કોર્ટ દ્વારા તેને મુક્ત કરવામાં આવી; પરંતુ પોતાની મુક્તિથી તે સંતુષ્ટ ન થઈ. તેના હૃદયમાં પોતાના અન્ય સાથીઓને મુક્ત કરાવવાની લાલસા વિદ્યમાન હતી. તેણે તેમને કારાગૃહમાંથી નસાડી મૂકવાની ઘણી કોશીશ કરી; પરંતુ તેના તે પ્રયત્નમાં તેને સફળતા પ્રાપ્ત ન થઈ. આથી તેને ઘણું દુઃખ થયું. તે પોતાનાં સહયોગીઓની કારાગારની દુર્દશા અને વેદનાતું સ્મરણ કરી કેટલાય દિવસ અને રાત્રિ રડી.

ક્રાન્તિકારીઓનાં આંદોલનો વધતાં જોઈ સરકાર વધુ સખાઈ કરવા લાગી. સામ્યવાદીઓને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી; અને બીજા અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખ દેવાતાં. સરકારની આ દમનનીતિએ ક્રાન્તિકારીઓની આગમાં ઘી હોમ્બું. નેરોડોયા વોલિયા નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. સોફિયા પણ એ મંડળમાં પાછળથી જોડાઈ.

આ વખતે સોફિયાના કેટલાક મિત્રોએ તેને બીજા દેશમાં જઈ તે આંદોલન જરૂરી રાખવાનું કહ્યું; પરંતુ વીરાંગના સોફિયાએ ઉત્તર આપ્યો કે “હું બહાર જઈને મારો સમય નષ્ટ કરવા ઇચ્છતી નથી. હું રશિયામાં રહીને જ મનુષ્યોના અધિકાર માટે સરકાર સાથે લડીશ, અને તેને માટે જો મને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે તો તે પણ હું રશિયામાં જ અત્યંત પ્રસન્નતા-પૂર્વક સ્વીકારી ફાંસીએ ચઢીશ.” સોફિયાના આ ઉત્તરની સત્યતાની સાક્ષી તેના અંતિમ જીવને આપી.

(૨)

સોફિયાને પૂર્ણ સ્વરૂપે કર્મક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યે થોડાજ દિવસ થયા હતા; પરંતુ તેટલા ટુંક સમયમાં તેણે પોતાની વીરતા અને

તેજસ્વિતાથી મહાન વિપ્લવકારીઓને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દીધા. સને ૧૮૭૯ માં મોસ્કોની નજદીકમાં ઝારની ગાડીને દારૂથી ઉડાડી મૂકવામાં તેનો મુખ્ય ભાગ હતો. ઝારની ગાડી પસાર થવાના સમાચાર તેના એક મિત્રને-જે ઇશારો થતાંજ ખેટરીના પ્રાણનાશક તારમે રેલ્વે લાઈનની નીચેના ઔમ્મ સાથે જોડવાને તૈયાર થઇ ઉભો હતો-આપવાનું કાર્ય તેણે પોતાને માથે લીધું હતું. તેમાં તેનો એક આશય હતો. જે કાર્યની સિદ્ધિ થતા પહેલાં સિપાઈઓ તેના મિત્રને ગિરફતાર કરે તો સોદ્ધિયા પોતાને હાથે નાઇટ્રોગ્લિસ-રીનની શીશીથી ષડયંત્રકારીઓસહિત પોતાને ઉડાવી મૂકી શકે. આ સધળો પ્રયત્ન થયા બાદ પણ ઝારનું ખૂન કરવામાં સફળતા ન મળી. બીજી વાર સોદ્ધિયાના પોતાના હાથેજ બીજા નિકોલસનું ખૂન કરવાનું ષડયંત્ર રચાયું; પરંતુ એલેક્ઝાંડર બીજાનું ખૂન થયું.

એ બીપણુ ષડયંત્ર સેન્ટ પીટર્સબર્ગની એક ગલીને સુરંગથી ઉડાડી દેવાનું હતું. તે ગલીમાંથી ઝાર ધણી વાર પસાર થતો. સુરંગ ફૂટવાથી જે ઝાર બચી જાય, તો પછી ઉપરથી ઔમ્મ ફેંકવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ કાર્યની સિદ્ધિ માટે “મૈલો સોડોવાયો સ્ટ્રીટ”માં એક મકાન બાડે લીધું અને પોલીસને દગો દેવા સાથે તેમાં ગાંધીઆટાની દુકાન ખોલી. ગુપ્ત રીતે તે ગલીમાં સુરંગ તૈયાર કરવામાં આવી.

એક દુકાંડીને હાથમાં ઔમ્મ આપી, ઝારના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી ઉભી રાખવામાં આવી હતી. યથાસમયે ઔમ્મ ફેંકવાનો, સુરંગ ઉડાવી દેવાનો અને બીજાં કાર્યોનો બાર સોદ્ધિયાનાજ હાથમાં હતો.

સને ૧૮૮૧ ની ત્રીજી માર્ચે એલેક્ઝાંડર બીજો ‘રાઈડિંગ સ્કૂલ’ જેવા ગયો. સોદ્ધિયા શાહી સ્વારીના પ્રત્યાગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. આખરે સ્વારી આવી પહોંચી. સોદ્ધિયાએ રમાલદારા ઇશારો કર્યો. ઇશારો થતાંજ એક મોટો ધડાકો થયો; અને ઉપરથી ઔમ્મ પડવા લાગ્યા. ગાડીના ચૂરેચૂરા થતાંની સાથેજ ઝારનો ખુરદો થઈ ગયો. સેંકડો સૈનિકો તેમાં હોમાઇ ગયા. એલેક્ઝાંડર બીજાનું મૃત્યુ થયું. પરંતુ એ હત્યાથી થનારો લાભ ન થયો. ખૂનને દિવસે બપોરે ઝારે પ્રજાને કેટલાક અધિકાર આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, અને પોતાની સહી પણ કરી આપી હતી. જે ક્રાંતિકારીઓને ઝારની આ ઉદારતાની ખબર પડી હોત તો ખુદ ઝારનો અંત તો નજ આવત; પરંતુ તેમ ન બન્યું. વિધાતાના વિધાનને કાણુ મિથ્યા કરી શકે ?

ઝારના ખૂન પછી સેન્ટ પીટર્સબર્ગ એક ભયંકર સ્થળ બની ગયું. સરકાર ક્રોધથી બદભત્ત હતી, અને પ્રજા ભયથી બિહ્વળ હતી. જરા પણ શક પડતાં માણસને તુરંતજ પકડવામાં આવતો.

ખૂન થયા પછી બે દિવસમાંજ એકલા પીટર્સબર્ગમાંજ નવસો માણસને પકડવામાં આવ્યા હતા. કેવળ શક પડવાથીજ ધરની બહાર કોઈ નીકળી શકતું નહોતું. અસંખ્ય લશ્કરી સિપાઇઓ તથા જનસુસો બધી સડકો અને ગલીઓમાં ફર્યા કરતા અને જેના પર શક પડે તેને તુરતજ પકડતા અને અસહ્ય દુઃખ દેતા. રાજ્યક્રાન્તિકારીઓને ખાત્રી હતી કે, ઝારના ખૂનથી સમસ્ત રશિયામાં ક્રાંતિ થશે; અને નવીન ઝાર બચની આશંકાથી પોતાની શાસનપ્રણાલીમાં તેમના મતને અનુકૂળ પરિવર્તન કરશે. આથી તેઓ નાસી જઇને કોઈ ઠેકાણે છુપાઇ બેઠા નહિ.

વિચારો અને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે મર્યા રહેલા તે લોકો તરફ ધૂમતા ક્રમશઃ સિપાઇઓએ સમસ્ત ષડયંત્રકારીઓને પકડ્યા. સોફિયાને કેટલાક મિત્રોએ નાસી છૂટવાની સલાહ આપી; પરંતુ તેણે એવી કાયરતા દાખવવાનું પસંદ ન કર્યું. એવા બચાનક સમયમાં સોફિયા સેન્ટ પીટર્સબર્ગની ગલીઓમાં અત્યંત સાહસપૂર્વક નિર્ભયપણે ધૂમતી હતી. કારાગારનું કષ્ટ અને ફાંસીની સજાના બચની છાયા તેના હૃદયપર નામમાત્રની પણ નહોતી, પરંતુ આમ તે ક્યાંસુધી મુક્ત રહી શકે? આખરે દશમી માર્ચે તેને પણ પકડવામાં આવી.

ન્યાય કરવાનો દિવસ આવ્યો. ષડયંત્રકારીઓના મુકદ્દમાને સાર એક વિશેષ ન્યાયાલય ઉઘાડવામાં આવ્યું; જેમાં પ્રત્યેક અપરાધીએ અતિ ગર્વ અને ગૌરવપૂર્વક પોતાને નેરોડિયા વોલિયાના સભાસદ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો. વિચારકે સોફિયા ઉપર દોષારોપણ કરતી વખતે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું:—

“હું રાજનૈતિક ષડયંત્રના બચાનક અને કઠોર ઉપદ્રવની કલ્પના કરી શકું છું. એવા આંદોલનમાં એક સ્ત્રી ભાગ લે એ પણ હું કલ્પી શકું છું; અને એ કલ્પના આશ્ચર્યચક્રિત નથી; પરંતુ એક સ્ત્રી આવા બચાનક ષડયંત્રની નાયિકા બને, સમ્રાટનો વધ કરવાનો સંધળો ભાર પોતાનાજ શિર ઉપર લે અને પોતાના ઇશારાથી આવું બચાનક કાર્ય કરાવી પોતાના કાર્યની સફળતા જોઈ હર્ષોન્મત્ત બને એ મારી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.”

કોર્ટ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું કે “તમારે કાંઈ પૂછવું છે?” સોફિયાએ ઉત્તર આપ્યો “વિચારકે મારા ઉપર જે દોષારોપણ કર્યું છે, તેનો હું સ્વીકાર કરી ચૂકી છું. તે સંબંધી મારે કાંઈ કહેવું નથી; પરંતુ મારા તથા મારા સાથીઓ ઉપર અધર્મ, અન્યાય અને લોકમતની વિરુદ્ધ કામ કરવાનો જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો હું વિરોધ કરું છું. જેઓ અમારા જીવન તથા કાર્ય-પ્રણાલીથી પરિચિત છે, તે કદાપિ અમને અધર્મી, અન્યાયી અને

નૃશંસ નહિ કહે.”

સર્વને પ્રાણદંડની શિક્ષા દરમાવવામાં આવી. સોદિયાને પણ એજ સજા દરમાવાઈ. સોદિયાની સખી જેન્સી હાકમેનની સજા તે ગર્ભવતી હોવાના કારણે માફ કરવામાં આવી. સઘળા અપરાધી-એને અન્ય પડયંત્રકારીઓનાં નામ બતાવવા માટે ધણાં દુઃખ આપવામાં આવ્યાં; પરંતુ કાંઈ પત્તો ન મળ્યો.

(૩)

સોદિયાની ગિરફતારીની ખબર સાંભળી તેની હૃદયલગ્ન માતા તત્ક્ષણ કીમિયાથી સેન્ટ પીટર્સબર્ગ દોડી આવી. માતાની અનેક આજીજી અને વાંનવણી છતાં, સરકારે સોદિયાની મુલાકાત લેવા દીધી નહિ. માતાએ પોતાની પુત્રીની ફાંસીના દિવસે-એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે-અંતિમ સમયે મુલાકાત લીધી. તે મુલાકાત કેવી હતી ? પાઠક ! તું વાંચીશ ?

પુત્રીના દર્શનની આતુર માતા એક સડકપર તેના આગમનની રાહ જોતી ઉભી હતી. તેનું ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું હતું. આંખમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહી રહી હતી. લાગણીની સેના એક પછી એક આવી તેના કેમળ હૃદયપર પ્રહાર કરી રહી હતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા કે “વહાલી સોદિયાને એક વાર છાતી સરસી ચાંપી ખૂબ રોઈશ.” “ના, ના, મારી સંપત્તિને મારી પાસેથી કેાણુ છીનવી શકે તેમ છે ? હું હયાત છું ત્યાંસુધી તેને ફાંસીએ લટકવા નહિ દઉં.”

એકાએક તેના કાનપર ગાડીનો અવાજ પડ્યો. તેણે ચમકાને જોયું તો એક ગાડી પૂરજોશમાં આવી રહી હતી. તેની છાતી ધડકી રહી હતી. તેની પાસે થઈને ગાડી પસાર થતાં તેણે શું જોયું ? ગાડીની બારીમાંથી તેની પ્રિય પુત્રી બે હાથે પ્રણામ કરી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે “પ્રણામ, માતા !” “વિદાય” કહી રહી હતી. એક સેકંડમાં-જ તે દયાહીન રાક્ષસી ગાડી સોદિયાને ત્યાંથી લઈ વધસ્થાને પહોંચાડવા આગળ વધી. માતા-પુત્રીની એજ અંતિમ ભેટ હતી.

સોદિયાના આશ્ચર્યજનક નૈતિક સાહસે અંત સુધી તેનો સાથ મૂક્યો નહિ. ફાંસી ઉપર ચઢતી વખતે તેના ચહેરા ઉપર તેજસ્વિતા આપી રહી હતી. મુખ ઉપરના ભાવ સ્થિર અને શાંત હતા. મોહની એક ક્ષીણુ છાયા પણ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. સોદિયાનું જીવન-કુસુમ કેવળ ૨૭ વર્ષની અવસ્થામાંજ રાજહલ્યાના કારણે કરમાઈ ગયું; પરંતુ સોદિયાને વિશ્વાસ હતો કે, તેણે કર્તવ્ય અને દેશભક્તિની વેદી ઉપર પોતાના પ્રાણની આકૃતિ આપી હતી. ફાંસીએ લટકતા પહેલાં તેણે પોતાની માતાને એક પત્ર લખ્યો હતો તે અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“રનેહમયી માતા !

તારા કષ્ટનું સ્મરણ મને હરધડીએ સતાવી રહ્યું છે. મા ! મારી વિનંતિ છે કે, તું મારા કષ્ટથી અધીર ન થઇશ, તોરાં અન્ય સંતાનોને સુરક્ષિત રાખવાને તું સાવધાન રહેજે, મને મારા આ દુર્ભાગ્ય સાર જરાયે શોક થતો નથી; કારણ કે હું તે પહેલેથીજ જાણતી હતી. હું જાણતી હતી કે, હું ધીર અને શાંત હૃદયે તેનું આવાહન કરી રહી હતી. મને કેવળ એક દુઃખ છે, અને તે મારા માટેનું તારું દુઃખ ! હાય ! હું સમજી શકતી નથી કે, આ જીવનની કયી વસ્તુ આપી, આ કષ્ટથી હું મુક્તિ મેળવું ?

તારે આશરે એક મોટો પરિવાર છે; અને તેને માતા ! તારા નૈતિક બળની જરૂર છે. તારા આધારરૂપ એ નૈતિક બળની સમીપ હું જઈ શકી નથી. એજ એક મારા હૃદયમાં સાલી રહ્યું છે; પરંતુ મારી દુર્બળતાને સમયે તારી છાંયામૂર્તિ મને આશ્રય આપતી હતી. હવે મારી તારા પ્રતિ જે દૃઢ શ્રદ્ધા છે તે પ્રકાશિત કરવાની જરૂર છે; કારણ કે મારા બાલ્યકાળથીજ તારો મારા ઉપર અધિક પ્રેમ રહ્યો છે. માતા ! હું એજ ઇચ્છું છું કે, તું ધીરજ ધર અને મારે સાર તારે જે કષ્ટ સહેવું પડે તેને માટે મને ક્ષમા આપ. હું તારા કામળ હસ્તનું ધ્યાન ધરી, તેને પ્રેમપૂર્વક ચૂસું છું.

સર્વને મારા પ્રેમભર્યા અંતિમ પ્રણામ છે. વિદાય થતાં પહેલાં એક વાર પુનઃ લખું છું, કે મારે માટે શોક ન કરીશ. મારી દશા કરુણાજનક નથી. તારે તે માટે જરા પણ દિલગીર ન થવું.

તારી સોશીયા”*-ન. ચે.

(જુલાઈ-૧૯૩૦ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

११-देशबन्धु चित्तरंजन दास

देशबन्धु दास उन महान् पुरुषों में थे, जो राष्ट्रों के इतिहास में अपनी यादगार छाप जमाते हैं, जो जलियाँ के भाग्य के विधाता होते हैं। जिनके दिल मुर्दा हो चुके होते हैं, जिनमें दर्द और शर्म की जलक तक नहीं रह गयी होती, जैसे ही के दीन दशा से उठा कर वे जैसे शक्तिमान् राष्ट्रों की पुनर्-याद जलाते हैं कि देवनेवाले हात-तले उंगली दयाते हैं। किसे उम्मेद थी कि कभी पञ्जाब में नादिर और अफगानी से टक्कर देने-वाली कोय सूर्या जनेगी ? कौन कह सकता था कि मुगलों का अफाँड राज्य एक पहाड़ी भरखटे के हाथों जड़ से हिल जायगा ? जैसे वीरों के सिर पर मुकुट नहीं होता, लेकिन जति के असली राजा वे ही होते हैं। उन्हें गद्दी पर बैठने की हवस नहीं होती; पर जनता के हृदयों में उन्हें वह स्थान मिल जाता है, जो राजों को भी भयस्सर नहीं हो सकता। देशबन्धु दास धर्सी श्रेष्ठी के अनुष्यों में थे। वह जड़े विद्वान, जड़े वक्ता, जड़े राजनीतिज्ञ न रहे हों, लेकिन उनमें वह प्रतिभा थी, जिसने उन्हें विद्वानों में विद्वान्, वक्ताओं में वक्ता और राजनीतिज्ञों में राजनीतिज्ञ बना दिया। वह स्वतंत्रता के भक्त थे, और उसी पर अपना सर्वस्व अर्पण कर दिया। उनके मन में केवल एक अभिलाषा थी, और वह थी स्वदेश के स्वतंत्र देवने की। पर वह स्वतंत्रता-देवी के उन भक्तों में न थे, जो मंदिर में गला झाड़ झाड़ कर गाते हैं, अपने सिन्धों से मंदिर की चौखट के रंग जलाते हैं और उसी भक्ति और उपासना के अवसर पड़ने पर भान और पद का जना जना लेते हैं। उन्होंने अपनी सारी संपत्ति, यहाँ तक कि अपने प्राण भी उस देवी के चरणों पर चढ़ा दिये। यही कारण था कि भारतवर्ष का जज्बा-जज्बा उन पर प्राण होता था। वह जति के सच्चे सेवक थे और जति भी उनपर सच्चे दिल से प्रेम करती थी। उन्होंने बहुत थोड़े दिनों से राजनीतिक क्षेत्र में पग रज्जा था; लेकिन अपने अनवरत उद्योग, अहम्य उत्साह, असीम उदारता और अनुपम त्याग के कारण जल्द ही थोड़े समय में उन्होंने भारतवर्ष में एक युगांतर-सा उभर-स्थित कर दिया। भारत में प्रजापक्ष के शायद ही कभी सफलता मिलती है। प्रजा की छच्छाओं और आशाओं तो कुचली जाने हि के लिये होती हैं। किंतु यह गौरव देशबन्धु ही के प्राप्त हुआ कि उन्होंने स्वराज्य दल के जिस उद्देश्य से स्थापित

ક્રિયા થા, વહ પૂરા હો ગયા. ઉ-હોંને દૂધ-શાસન કા અંત કરને કી ઠાની થી. ઉનકી વિનય સે ભારત કો અપના અંતિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરને મેં કોઈ સહાયતા મિલેગી યા નહીં, ઇસકે વિષય મેં કુછ નહીં કહા જ સકતા; કિંતુ દેશબંધુ ને યહ સિદ્ધ કર દિયા કિ ભારત અખ પશ્ચિમા રાજનીતિ સમજને લગા હૈ ઓર ઉસે બહકિલે ખિલોનેં સે નહીં પુલાયા જ સકતા.

ચિત્તરંજન કે પિતા બાબુલુવનમોહન દાસ કલકત્તા હાઇકોર્ટ મેં વકાલત કરતે થે. વહ બહુત હી ઉદાર, સહૃદય પુરુષ થે. જો કમાતે થે, ઉસસે જ્યાદા ખર્ચ કરતે થે. નતીજા યહ હુઆ કિ ઋણ કા ભાર બઢને લગા, ઓર અંત મેં દિવાલિયા બનના પડા. ચિત્તરંજન ઉન દિનેં વિલાયત મેં થે. વહાં સે વાપસ આ કર ઉ-હોંને સ્થિતિ બહુત ખરાબ દેખી. પિતા કી બદનામી કે કારણ પહલે ઉનસે લોગોં ને રુખાઇ કી; કોઇ સહારા દેને કો તૈયાર ન હુઆ; પર નૌજવાન બૈરિસ્ટર કો ઇસકી બહુત જરૂરત હોતી હૈ. આખિર કલકત્તે સે નિરાશ હો કર ચિત્તરંજન કો મુક્રિસિલ મેં વકાલત કરની પડી, ઓર યહાં થોડે હી દિનેં મેં ઉ-હોંને ફૌજદારી કે સીગે મેં અચ્છા નામ પૈદા કર લિયા. તખ વહ કલકત્તે ફિર ભૌટ આએ, ઓર હાઇકોર્ટ મેં વકાલત કરને લગે. યદ્યપિ આમ-દની અબી ખર્ચ કે લિયે કાશી ન હોતી થી, પર આપકો કર્જ અદા કરને કી ફિક હમેશા લગી રહતી થી. દસ્તાવેજોં કી મુદત ગુજર ચુકી થી. કાનુન મહાજન બી ઉનકા કુછ ન કર સકતા થા, પર ચિત્તરંજન અનીતિ કી આડ મેં છિપનેવાલે આદમી ન થે. મુદત ગુજર જાને સે કર્જ નહીં મિટ સકતા, કર્જ તો અદા કરને હી સે મિટ સકતા હૈ. જ્યોં હી હાથ ફેલા, ચિત્તરંજન ને અપને પિતા કા દેના પાઈ-પાઈ ચૂકા દિયા. મહાજન નિરાશ હો ચૂકા થા. ઉસકા કથન હૈ કિ જખ મેરે પાસ ચેક પહુંચા, તો મેં ચકિત હો ગયા. મૌકા પા કર બી જો લોગ ધર્મ યા કર્તવ્ય સે વિચલિત નહીં હોતે, વે હી સચ્ચે ધર્માત્મા હૈ. ઇસી એક કામ સે ચિત્તરંજન કી વિવેકશીલતા કા પતા લગ જાતા હૈ.

મિં દાસ કો અખ અપને પેશે મેં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત હોને લગી. ઉનકી જિરહ, શૈલી ઓર બહસ કો દેખ કર ઉસ વિદ્યા કે વિશારદોં કો અનુમાન હોને લગા કિ કિસી દિન યહ યુવક ખ્યાતિ કે શિખર પર પહુંચેગા. સન્ ૧૯૦૮ કે પૂર્વ તક મિં દાસ કો કોઈ એસા માર્કે કા મુકદ્દમા ન મિલા થા, જિસમેં ઉનકી બુદ્ધિ કી કુશલતા કા પરિચય મિલતા. ઇતને મેં અલીપુર કે બમ કા અભિયોગ ચલા. બાબુ અરવિંદ ઘોષ ઓર ઉનકે કઈ સહકારિયોં પર મુકદ્દમા ચલા. ઇસ મુકદ્દમે ને સારે ભારતવર્ષ મેં હલચલ

पैदा कर दी. सारे देश की आंखें उसकी ओर लगी हुई थी. सरकार की ओर से प्रसिद्ध पैरिस्टर मि० नार्टन पैरवी कर रहे थे. मि० दास ने ७ तोड़ कर छस मुकद्दमे की पैरवी की. छन दिनों उन्हे कबी हो अन्ने से पहले रात को सोना नसीब न होता था. मि० दास केवल अरविंद बाबू के वकील ही न थे, उनके बक्त भी थे. आप्तिर आपकी मेहनत ठिकाने लगी, और अरविंद बाबू, जे प्रधान अभियुक्त थे, छोड़ दिये गये.

छस सफलता ने मि. दास को वकीलों की प्रथम श्रेणी में ला गिठाया, उनकी गणना प्रधान वकीलों में होने लगी. शनैः शनैः आपकी छतिनी ज्याति हुई कि आपकी सालाना आमदनी उ लाख तक पहुँच गछ. अंगाल में लार्ड सिन्हा के सिवा आपके जेड का दूसरा कानुनवाँ न था. लार्ड सिन्हा अगर जहस में ज्यादा कुशल थे, तो जिरह में मि० दास का कोछ सानी न था. विशेषता यह थी कि मुकद्दमा जितना ही कमजोर और सारहीन होता था, छतनी ही उनकी छुद्धि उसमें लडती थी. जेज्जन मुकद्दमे उनके हाथ में आ कर पनप जते थे. राजनीतिक अभियोगों पर तो मानो उनका छज्जरा ही था.

जिन दिनों बाबू अरविंद घोष पर मुकद्दमा चल रहा था, बाबू अपिनयंद्र पाल भी उस मुकद्दमे में गवाही देने के लिये तलब किये गये. बाबू साहज ने गवाही देने से छनकार किया. सज्जेको विश्वास हो गया कि अज्ज हज्जरत पर आइत आछि. कानून की धारा छस विषय में साइ थी. जरा भी सदेह या ज्रम न था. अज्जने का कोछ छपाय न था. मि. दास ने आप्तिर यह युक्ति निकाली कि यह धारा अंग्रेज नीति-विधान पर अवलंबित है; भारतवर्ष की नैतिक और सामाजिक अवस्था छस धारा के विरुद्ध है. छग्जैड की नीति में जे जात छयित हो, वह भारतवर्ष में अनुयित हो सकती है; और उस धारा का यहां प्रयोग करना सर्वथा न्यायविरुद्ध होगा. आपने छस युक्ति को जैसे प्रजल प्रमाणों से सिद्ध किया कि अपिन बाबू को केवल ६ मास की सादी कैद की सज्ज मिली.

यछपि अज्ज तक मि. दास राजनीति के क्षेत्र में न आये थे, लेकिन राजनीतिक संग्राम में उनका काम किसी अडे-से-अडे नेता से कम न था. आपकी अलिरुचि का परियय उसी समय मिलने लगा था. आपकी आर-आर छच्छा होती थी कि वकालत को तिलांजलि दे कर रज्जक्षेत्र में कैद पडे, किंतु उन दिनों अरविंद घोष और अपिनयंद्र पाल, दोनों ही राष्ट्रीय अंडा संजाले छुअे थे. छस लिये मि. दास ने अपनेको रोक.

મિ. દાસ કા સાર્વજનિક જીવન ૧૯૧૭ મેં શુરુ હુઆ, જાજ ઇંગ્લેંડ કી લિબરલ ગવર્નમેન્ટ ને બહુત દિનોં કે બાદ અપની હસ્તી કા સખૂત દિયા, ઔર ઘોષણા કર કે યહ સ્વીકાર કિયા કિ ભારતવર્ષ કા રાજનીતિક લક્ષ્ય સ્વરાજ્ય હૈ. દો સાલ તક મિ. દાસ બંગાલ કે રાજનીતિક જીવન મેં નયે વિચારોં કા સંચાર કરતે રહે. અલીપુર કે અભિયોગ કે બાદ બંગાલ મેં નરમ વિચાર-વાલોં કી વિજય-સી હો ગઈ થી. રાજનીતિજોં કો ઇસ ઘોષણા મેં યુલ્-હી-ગુલ્ નજર આતે થે. વે ખુશી સે ફૂલે ન સમાતે થે. ઉન દિનોં નરમ ઔર ગરમ દલોં મેં નયે સુધારોં પર જો વાદ-વિવાદ હુયે, ઔર આંદોલન ને અંત મેં જો રૂપ ધારણ કિયા, વહ અબી કલ કી ખાત હૈ. ઉસકા ઉલ્લેખ કરને કી યહાં જરૂરત નહીં. કેવળ ઇતના કહના કાશી હૈ કિ મિ. દાસ પર બી પંજાબ કે અત્યાચારોં કા વહી અસર હુઆ, જો અન્ય કિતને હી સહાય પ્રાણિયોં પર. આપ બી અસહયોગ-દલ મેં શામિલ હો ગયે. કંગ્રેસ કી ઔર સે ઉન અત્યાચારોં કી તહકીકાત કરને કે લિયે જો કમેટી કાયમ કી ગઈ, ઉસમેં મિ. દાસ બી શામિલ થે.

ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ અસહયોગ કા માર્ગ કાંટોં સે ભરા હુઆ થા, ઔર મહાત્મા ગાંધી કે જોલ જાને કે બાદ કોઈ ઐસા ન રહ ગયા થા, જો ઉસ ભાર કો સંભાલતા. અકર્મણ્યતા કી કુછ ઐસી પ્રતિક્રિયા શુરુ હુઈ કિ આંદોલન બિલકુલ બેજન-સા હો ગયા. દેહાતોં મેં જાતે હુયે લોગોં કે રૂએં ખડે હોને લગે. ઉસ અકર્મણ્યતા કો દૂર કરને ઔર જાતીય ઉત્સાહ કો કિસી ઢરેં પર લગાને કે લિયે મિ. દાસ કો કાઉન્સિલ મેં જા કર ગવર્નમેન્ટ કા ધિરોધ કરને કી સૂઝ ગઈ. યહી ઐસા માર્ગ થા, જિસકા હમારે નેતાઓં કો કુછ અનુભવ થા. અન્ય કોઇ માર્ગ ઉન્હેં સૂઝ હી ન સકતા થા. આખિર સ્વરાજ્ય-પાર્ટી કા જન્મ હુઆ, ઔર મહાત્મા ગાંધી કે છૂટ કર આતે-આતે ઇસ પાર્ટી ને દેશ કી બહુત કુછ સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કર લી. મિ. દાસ યદ્યપિ પહલી બાર યહ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર ન કરા સકે, પર ઉન્હેંને હિંમત ન હારી, ઔર કંગ્રેસ કો ઉનકા પ્રસ્તાવ માનના હી પડા. યહ સખસે બડી વિજય થી, જો મિ. દાસ કો અપને જીવન મેં પ્રાપ્ત હુઈ, ઔર ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ જિસ દશા મેં સારા દેશ ઉત્સાહશૂન્ય હો રહા થા, ઉસીમેં આપને ઉત્સાહી પુરુષોં કો કામ કરને કા એક રાસ્તા દિખા દિયા. પર અસહયોગ આંદોલન કી ઉસી દિન પૂર્ણાહુતિ બી હો ગઈ. ભારી પથ્થર થા, સખને ચૂમ કર છોડ દિયા. કાઉન્સિલ કી મેમ્બરી ઔર અસહયોગ, દોનોં મેં નૈસર્ગિક વિરોધ થા. કાઉન્સિલ મેં જાના સહયોગ કે મુંઠ મેં જાના થા, ઔર બાજુ વે શંકાએં

પૂરી હો રહી હૈં, જો ઉન દિનોં કુછ લોગોં કે મન મેં ઉડી થીં. મિ. દાસ ને અપની અંતિમ વકતૃતા મેં સહયોગ કા સંકેત બી ક્રિયા થા, ઔર પંડિત મોતીલાલ નેહરુ ને સૈંડહર્સ્ટ-કમેટી મેં સંમિલિત હો કર ખતલા દિયા કિ અખ ઉન્હેં વજગત સ્વીકાર કરને મેં કોઇ આપત્તિ ન હોગી. યહ હમારી રાજનીતિક પરાધીનતા ઔર અસમર્થતા કા કરુણાન્નક દૃશ્ય હૈ.

મગર કુછ બી હો, મિ. દાસ ને હમારે રાજનીતિક જીવન કા આદર્શ બહુત ઉંચા કર દિયા હૈ. અખ રાજનીતિ કેવલ કાઉન્સિલ મેં યા કૉંગ્રેસ કે પ્લેટફોર્મ પર નહીં રહી. વહ અખ આત્મ-બલિદાન કા દૂસરા નામ હૈ. અખ વહી પ્રાણી હમારા નેતા ખનને કા દાવા કર સકતા હૈ, જો જાતિ કે લિયે ત્યાગ કર ચૂકા હો, જિસને અપનેકો જાતિ કે હાથ મેં સમર્પણુ કર દિયા હો, જિસકા ચરિત્ર ઉજ્જવલ હો, જિસને અપને મન કો જિત લિયા હો, ઔર જો કડી-સે-કડી આંચ સહ કર ખરા નિકલ આવે. મિ. દાસ કે સ્વરાજ્ય કા આશય બી વહ ન થા, જિસકી સાધારણુતઃ કલ્પના કી જાતી હૈ. વહ પશ્ચિમી નમૂને કા સ્વરાજ્ય ન ચાહતે થે. વહ તો યથાર્થ મેં ખનિયોં કા રાજ્ય હૈ. ભારત કે લિયે વહ એસા સ્વરાજ્ય ચાહતે થે, જિસમેં ગરીબોં કે અધિકાર પ્રધાન હોં. દેહાતોં કી ઉન્નતિ ઔર સ્વાસ્થ્ય ઉનકે સ્વરાજ્ય કા સખસે ઉજ્જવલ ભાગ થા. વહ ખડે-ખડે શહરોં કી સમૃદ્ધિ-વૃદ્ધિ કે પક્ષ મેં ન થે. ઇસે વહ નવીન સભ્યતા કા કલંક સમજતે થે. વહ દેહાતોં મેં એસે કેંદ્રસ્થાન ખનાના ચાહતે થે, જો સ્વાવલંબી હોં, જિનકી સારી જરૂરતેં વહીં પૂરી હો જાયં. ઇન્હીં કેંદ્રોં કા વહ અપને સ્વરાજ્ય કા પ્રવેશદ્વાર સમજતે થે. સારાંશ યહ કિ વહ ભારતીય જનતા કો મરજુખે શિક્ષિત સમાજ કે પંજે સે છુડાના ચાહતે થે. વહ ઇસ દેશ કો ચોરપ કી નકલ સે બાજ રખ કર રાષ્ટ્રીયતા કી ઓર ખિંચના ચાહતે થે. ઉનકા કથન થા કિ યદિ દેહાતોં મેં સડકેં ખન જાયં, સફાઇ ઔર રોશની કા પ્રબંધ હો જાય, તો કે ઇઘ કારણુ નહીં કિ બહુત-સે વે વ્યવસાય દેહાતોં મેં ન કિયે જા સકે, જો અખ શહરોં હી મેં કિયે જાતે હૈં. ઉન્હેં ભારતવર્ષ સે અસીમ પ્રેમ થા. ઉનકી યહ અભિલાષા થી કિ મૈં ઇસી દેશ મેં ફિર જન્મ લૂં, ઔર ફિર ઇસકી સેવા મેં જીવન ખિતાઉં. ઉનકી દેશ-ભક્તિ મેં અધિકાર-પ્રેમ નહીં છિપા થા. દેશભક્તિ ને ઉનકી અંત-રાત્મા મેં ઘર કર લિયા થા. ઔર, ઉનકી ભક્તિ ભારત હી તક મર્યાદિત ન થી. વહ એશિયાઈ સંગઠન કે અનુમોદક બી થે. યદિ અકાલ મૃત્યુ ને ઉન્હેં કુછ દિનોં કા અવકાશ દિયા હોતા, તો વહ ઉસ જૂહત્ત ક્ષેત્ર મેં બી અપની કીર્તિ કા ચિહ્ન અવશ્ય છોડ જાતે.

રાજનીતિ હંમેશા સે એક બદનામ ચાંજ હૈ. યહાં વહ સખ કુછ ઉચિત ઔર ક્ષમ્ય હૈ, જિસસે હમારા કામ નિકલે, યહાં ઔચિત્ય કી પરખ પરિણામ સે હોતી હૈ. યદિ કુટિલતા સફલ હો, તો શ્રેષ્ઠ હૈ; ઉદારતા અસફલ હો, તો ત્યાજ્ય હૈ. ભારતવર્ષ મેં બી પહલે ઇસી ઢંગ કી રાજનીતિ ચલતી થી. યહાં સફાઈ ઔર ઇમાનદારી કી જરૂરત ન થી. મહાત્મા ગાંધી પહલે દેશભક્ત હૈ, જિન્હોને રાજનીતિ કે માથે સે યહ કલંક કા દાગ મિટાને કી ચેષ્ટા કી, ઔર 'રાજનીતિ' કે 'સત્યવાદિતા' કા સમાનાર્થક બના દિયા. મિં દાસ કી રાજનીતિ બી નિષ્કલંક થી. ઉન્હોને કબી કુટિલ ચાલોં સે અપના દામન નહીં મૈલા કિયા; કબી ધાંધલ નહીં કી. જખ વાર કિયા, તો લલકાર કર; કબી જાંઘ કે નીચે તીર ન મારા. ઉનકી વાણી ઔર વ્યવહાર મેં કોઇ બેદ ન હોતા થા. ઉનકે હૃદય મેં ગુસ્સા બાતોં કે લિયે કોઈ અંધેરા સ્થાન ન થા. વહ ઉન રાજનીતિજ્ઞોં મેં ન થે, જો શબ્દ-જાલ હી કે રાજનીતિ કા પ્રાણ સમજતે હૈ; જિનકા સારા જીવન સત્ય પર પરદા ડાલને ઔર ચિકની-ચુપડી બાતે બનાને મેં કટ જતા હૈ; જો મન મેં છુરી છુપા કર બી મુંઝ સે મિસરી કે ડલે ઘોલ સકતે હૈ. યહાં તો હૃદય આધને કી બાંતિ નિર્મલ થા. જો મન મેં થા, વહી સુખ પર; ચાહે કિસી કે ખૂરા લગે, યા ભલા. ઇસી સ્વચ્છંદતા કે કારણ કઇ બાર ગવર્ન-મેન્ટ કે ઉન પર અનુચિત સંદેહ હુઆ. યહાં તક કિ આખિર વહી સંદેહ સ્વરાજ-દલ પર કાલે કાનુન કે રૂપ મેં વજ્ર બન કર ગિરા. અબી તક સંદેહ કે બાદલ ફટે નહીં હૈ. મિં દાસ શાંતિ કી મૂર્તિ થે. યહ સંદેહ સખસે કઠોર આધાત થા, જો ઉન પર કિયા જા સકતા થા. યહ આધાત ઉનકી આત્મા પર થા. ઇસ સંદેહ કે મિટાને કે લિયે મિં દાસ કે બારબાર અપની સફાઈ દેની પડી, ઔર આખિર ઉનકી ફરીદપુરવાલી વકતૂતા ને કિસી અંશ તક સંદેહ કે હટાયા, હાલાંકિ ઉસ અવસર પર બી ઉન્હોને સાફ સાફ કહ દિયા કિ પશુબલ કા પ્રયોગ યદિ પ્રજા કી ઝોર સે નિંધ હૈ, તો સરકાર કી ઝોર સે વહ ઔર બી આપત્તિજનક હૈ. કાનુન વહી હૈ, જિસે સમાજ અપને સુખ ઔર કલ્યાણ કે લિયે આવશ્યક સમજતા હો. જો કાનુન સમાજ મેં અશાંતિ ઔર ઉપ-દ્રવ પૈદા કરે, વહ કાનુન નહીં. આશ્ચર્ય તો યહી હૈ કિ ઐસે આત્મવાદી પુરુષ કે વિષય મેં ઐસા સંદેહ કયોં કર હુઆ ! અસલ મેં યહ કેવલ એક બહાના થા સ્વરાજ્યદલ કે પરાસ્ત કરને કા, ઉસકી શક્તિ કે હરને કા. મિં દાસ જડવાદી ન થે. વહ વિશ્લેષ ઔર હલા કી કલ્પના બી ન કર સકતે થે. સેવા ઔર ભક્તિ સે હી ઉનકી આત્મા કે શાંતિ મિલતી થી. જહાં ત્યાગ ઔર સમર્પણ

કે ભાવ રાજ્ય કરતે હોં, વહાં હત્યા ઔર પડ્યંત્ર કે લિયે સ્થાન કહાં ? ઉન્હેં તો પ્રત્યેક ઐતિહાસિક વટના મેં ઇશ્વરીય પ્રેરણા છિપી હુઈ માલૂમ હોતી થી. ભારત કે ઇતિહાસ મેં બી વહ ઇશ્વરીય પ્રેરણા કા સ્વરૂપ દેખતે થે. આર્યોં કા આગમન ઔર અનાર્ય જાતિયોં સે ઉનકા મેલજોલ, બૌદ્ધ-ધર્મ કા પ્રચાર, વૈદિક ધર્મ કા પુનરુદ્ધાર, મુસલમાનોં કા આક્રમણ, અંગ્રેજોં કા પ્રસાર, યે સારી વટનાયેં, એક ઉસી પ્રેરણા કી શૃંખલા કી કડિયોં થી; ઔર વહ લક્ષ્ય ક્યા થા ? વહ થા ભારતવર્ષ કો સંયુક્ત ઔર સંગઠિત કર કે રાષ્ટ્રોં કે દરબાર મેં ઉચિત સ્થાન પર ખિડાના; ભારત કે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ સે સંસાર કો આલોકિત કરના; ઉન આદર્શોં કી સૃષ્ટિ કરના, જિનકા અનુસરણ કરને સે સંસાર મેં શાંતિ ઔર પ્રેમ કા સામ્રાજ્ય હો સકતા હૈ. જિસકે વિચાર એસે ઉન્નત ઔર પરિષ્કૃત હોં, ઉસ પર એસે સારહીન સંદેહ કરના ઘોર અન્યાય હૈ.

મિં દાસ હિંદૂ-મુસ્લિમ એકતા કે પરમ ભક્ત થે. શાયદ સારે દેશ મેં મહાત્મા ગાંધી કે સિવા એકતા કા મહત્ત્વ કિસી ને ઇતિના ન સમજા થા, જિતના મિં દાસ ને. ઇસ વિષય મેં પ્રાયઃ હિંદૂ-નેતાઓં કા આપસે મતભેદ થા. જબ મિં દાસ ને બંગાલ મેં મુસલમાનોં સે વહ સમજૌતા કર લિયા, જિસમેં મુસલમાનોં કો ઉનકી સંજ્યા સે અધિક સ્વત્વ દિયે ગયે, તો હિંદૂ સમાજ મેં બડી ખલખલી મચી. લોગોં ને મિ. દાસ પર ભાંતિ ભાંતિ કે આક્ષેપ કિયે; લેકિન મિં દાસ અંત તક ઉસ સમજૌતે પર ડટે રહે.

વહ એકતા કા મહત્ત્વ સમજતે થે, ઔર થોડી-સી હાનિ ઉઠા કર બી ઉસકી જડ મજબૂત કરના ચાહતે થે.

યોં તો બંગાલ કી ભૂમિ મહાન્ આત્માઓં કો જન્મ દેને મેં બહુત ઉર્બર હૈ; લેકિન્ જો સાર્વદેશિક ખ્યાતિ મિં દાસ ને પ્રાપ્ત કી, વહ કદાચિત્ પહલે ઔર કિસીને ન કી થી. ઔર, વહ કેવલ ૭-૮ વર્ષોં કી કમાઈ થી ! ઇસકા કારણ ઉનકી વહ વિનય ઔર સેવાશીલતા થી, જો દૂસરોં કો આપકા દાસ બના લેતી થી. બંગાલ મેં તો આપ દેવતા હી સમજે જાતે થે. આપમેં વે સારે ગુણ થે, જો જનતા દેવતોં મેં દેખના ચાહતી હૈ. આપ બહુત હી સહૃદય થે, પરલે સિરે કે દીન-વત્સલ. દાનશીલતા તો આપમેં દુર્ગુણ કી સીમા તક પહુંચી હુઈ થી. આપ અપને સિદ્ધાંતોં પર અટલ, બડે હી મિલનસાર, હંસમુખ ઔર સરલહૃદય પુરુષ થે. ડાંગ્રેસ મેં એસા છોટે-સે-છોટા કાર્ય બી ન થા, જિસસે આપકા પરિચય ન હો. કલ કી ચિંતા ઉન્હેં કબી ન સતાતી થી, ઔર જમા કરના તો ઉન્હેંને સીખા હી ન થા. આપ બડે સાહસી થે.

શુ. ૭

કઠિનાધર્યોં મેં આપકી હિંમત ઔર હી ચમક ઉઠતી થી. ઉદાર આપ ઇતને થે કિ આપકે દ્વાર સે કોઈ નિરાશ ન લૌટતા થા. ઉનકે ગુપ્ત દાનોં કી સ્ત્રિય બહુત લંબી હૈ. ઉન પર જનતા કી નિગાહ કદાચિત્ કહી ન પડેગી. આપકે જીવન મેં કઈ ખાર ઐસે મૌકે આયે કિ આપકે પાસ ઉસ વક્ત જો કુછ થા, વહ સખ આપને દાન કર દિયા. પર આપ ન તો દબ્બ કર દેતે થે, નતો દે કર કે એહસાન જતાતે થે. જો કુછ દેતે થે, બડી ખુશી સે; ઔર દે કર ફિર બૂલે સે હી ઉસકી ચર્ચા ન કરતે થે. આપમેં વહ આકર્ષણ-શક્તિ થી, જો મિલતે હી દૂસરોં પર અપના અસર ડાલતી થી. આપકી સુરચિ, સુખુદ્ધિ, રસિકતા ઔર વિનોદ-પ્રિયતા, અખંડ ઉત્સાહ આદિ સભી ઐસે ગુણ થે, જિનસે આપ દૂસરોં કે દિલ મેં ઘર કર લેતે થે. આપમેં ખાલકોં કી-સી સરલતા થી, દિખાવે ઔર ઠાટ સે આપકો ધૃણા થી. એક લેખક કે શબ્દોં મેં—ઉનમેં ઋષિયોં કી સૂક્ષ્મ દષ્ટિ, કવિ કોં કલ્પના, રાજનીતિજ્ઞ કો દૂરદર્શિતા ઔર એક સિદ્ધ-હસ્ત નેતા કી ગંભીર, સુદૃઢ ઔર નિશ્ચિત શક્તિ થી.

જખ આપ જુહૂ મેં ઠહરે હુયે થે, તખ એક મહાશય ખદર કા એક થૈલા લાયે, ઔર આપકો દિખાયા. આપને લપક કર થૈલા ઉનકે હાથ સે ધીન લિયા, ઔર ઇતના ઉછલે-કૂદે માનો કોઇ ‘પડી હુઈ નિધિ’ હાથ આ ગઈ.

સન્ ૧૯૦૨ મેં જખ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકા કે સત્યાગ્રહિયોં કે લિયે ચંદા માંને કલકત્તે ગયે થે, તખ મિં દાસ કે પાસ ઐંક મેં કુલ ૧૬૦૦) થે. આપકી વકાલત ઉસ વક્ત બહુત અચ્છી ન થી, ઔર આર્થિક દશા હી ચિંતામય હો રહી થી. પર આપને વહ સખ રૂપયા મહાત્માજી કો ભેંટ કર દિયા. આપકી વાર્ષિક આમદની ત્રીન લાખ કે લગભગ થી, લેકિન આપને ઉસકી અણુમાત્ર હી પરવા ન કી. યહ દરિયાદિલી થી, જિસને આપકો ઇતના પ્રભાવશાલી બના દિયા થા. એક ખાર એક મહાશય કો, જિનસે ઉનકી વિશેષ મિત્રતા ન થી, વિના લિખા-પઢી કિયે (૨૮૦૦૦) દે દિયે. ઉન મહાશયને ચકિત હો કર પૂછા—‘આપકો મુઝ પર ઇતના વિશ્વાસ ક્યોં કર હુઆ?’ આપને કહા—‘વિશ્વાસ કી ખાત તો તખ હોતી, જખ મેં કિસી દૂસરે કો દેતા. મુઝે તો ઐસા માલૂમ હો રહા હૈ કિ મેં અપને હી કો દે રહા હૂં.’ અંગ્રેજી કે ઉચે વિદ્વાન હોને પર હી આપકો જીવન ભારતીય થા. આપ અપને કુટુંબ કે સાથ મિલ કર પ્રેમ સે રહતે થે. આપ જો કુછ પૈદા કરતે થે, ઉસમેં ઘર-ભર કા હિસ્સા થા. યહ નહીં કિ અપને ખાલ-બચ્ચોં કે ભરણ-પોષણ કી ધૂન મેં આપ અપને સંબંધિયોં કો ભૂલ જાય. આપકો સંગીત ઔર કવિતા સે પ્રેમ થા. સ્વયં હી બડી મનોહર ભાવ-

पूष्प कविता करते थे. आपकी रचनाओं में 'सागरसंगीत' बहुत सुंदर है. उसमें दर्शन नहीं, उपदेश नहीं, केवल लक्षित है, एक लक्षितविह्वल आत्मा के उद्गार हैं, और एक सौंदर्योपासक के पवित्र मनोभाव हैं. क्या इनके ये शब्द हम भूल जायेंगे?

"मैंने अपने प्यारे देश को अजयन में, ज्वानी में, जूझाये में, संपत्ति में, विपत्ति में, सदैव और सभी दशाओं में प्यार किया है. मैंने अपने हृदय और अपनी आत्मा में उसकी भूर्ति को अंकित कर लिया है, और अथ अंतसमय निकट आने पर वह खिड़ और ली उज्ज्वल और प्रकाशमय हो गया है."

(“भाधुरी”मां लेखक:-श्री. प्रेमचंद७)

१२-श्रीमती कुन्तीदेवी

किसी महापुरुष का कथन है कि, संसार में सन्जनों के अतिरिक्त इनके भद्र-खिड़नानुगामियों के लिये उच्चतम शिक्षाप्रद होते हैं. महानुभावों के जीवनचरित्रों का पढ़ कर लाभों मनुष्यों ने कंजूसी को छोड़ कर उदारता का पाठ पढ़ा है. परोपकारियों के जीवनचरित्रों का पढ़ कर लाभों परोपकारी सुधर गये हैं, ऐसा छतिहास द्वारा प्रकट हो रहा है. महात्मा गौतम बुद्ध के अतिरिक्त लाभों ने मांसाहार को त्याग अवस्था का पाठ पढ़ा है, जेधर्म का एक अंग है और जिसका वेद और मनु भगवान ने “अहिंसा परमोधर्मः” कह कर लक्षे प्रकार उल्लेख किया है. आदिकवि वाल्मीकि का अतिरिक्त धर्म पात का द्योतक है कि, सत्संग द्वारा पतित से पतित मनुष्य ली उच्च्यसन पर उठे हो, अमरत्व को प्राप्त होता है. प्रातःभरणीय भगवान रामचंद्र का जीवन दया-लुता, आतृतात्सल्य, सदाचार और करुणा आदि आदि अनेक गुणों का सिंघानेवाला है. इनके उज्ज्वल अतिरिक्तों का पढ़ कर लाभों के जीवन में अडा लारी परिवर्तन हो गया और जय तक संसार में जैसे-जैसे महानुभावों के अतिरिक्त विद्यमान रहेगे; तय तक इनके द्वारा संसार का धर्म प्रकार उपकार होता ही रहेगा !

आज “याद” की पाठिकाओं तथा पाठकों के संमुख, हम करुणा की साक्षात् भूर्ति, महिलाओं में आदर्श, सदाचारभूर्ति, धर्म का प्रचार करनेवाली, लागभूर्ति श्रीमती कुन्तीदेवी का जीवन-वृत्तांत रचना चाहते हैं. हमें आशा है कि, पाठिकाओं का धर्मसे शिक्षा मिलेगी. श्रीमती कुन्तीदेवी की मृत्यु का अली १ वर्ष से अधिक नहीं हुआ है. इनका जन्म प्रयाग में उस उच्च कायस्थ

કેવલ મેં હુઆ થા, જિસમેં અનેકોં નર-રત્ન આજ ભી વિદ્યમાન હૈં.

સ્વર્ગીયા કુંતીદેવીજી પૂજનીય મહાત્મા આનંદલિક્ષુજી કી ધર્મપત્ની થીં. મહાત્મા આનંદલિક્ષુજી—જો કિ એક આદર્શ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી તથા વાનપ્રસ્થી હો કર અબ સંન્યસ્થાશ્રમ મેં પ્રવેશ કર ચૂકે હૈં—કે સાથ રહ કર દેવીજી કા ચરિત્ર કયોં ન આદર્શ હોતા ? દેવીજી હિંદી, સંસ્કૃત, એવં ઉર્દુ આદિ ભાષાઓં કી અચ્છી જ્ઞાતા થીં. ઇસકે અતિરિકત ગાયનકલા સે આપકા વિશેષ પ્રેમ થા, ઓર ઉસમેં ભી પ્રવીણ થીં. વૈદિક ધર્મ કે પ્રચાર કે લિયે આપને આર્ય ધર્મ કા સમસ્ત સાહિત્ય પઢ કર સન્ ૧૯૨૦ મેં પરીક્ષા દી થી. ઇસ પરીક્ષા મેં, અનેકોં પુરુષોં કી વિદ્યમાનતા મેં, આપકા પ્રથમ શ્રેણી મેં પ્રથમ નંબર થા. શ્રીમતી કે આર્ય પ્રતિનિધિ સભા, સંયુક્ત પ્રાન્ત કી ઓર સે પારિતોષિક ભી પ્રદાન કિયા ગયા થા ઓર કઇ આર્ય મહાતુલાવોં ને આપકો રજત-પદક તથા સ્વર્ણપદક ભી પ્રદાન કિયે થે. શ્રીમતીજી ચર્ખા કાતને તથા વસ્ત્રકલા મેં વિશેષ નિપુણ થીં. આપ ગલીચા બનાના, દસ્ત-કારી, શૂચિકારી, કસીદા ઓર કોશિયા આદિ-આદિ અનેકોં કાર્યોં મેં પ્રવીણ થીં.

વૈદિક સાહિત્ય કે પઢ કર શ્રીમતીજી ને આર્ય પ્રતિનિધિ સભા કી અવૈતનિક ઉપદેશિકા કા કાર્ય અપને અંતસમય તક કિયા. આપકા સ્ત્રી-સમાજ મેં વિશેષ માન થા. આપ સ્ત્રિયોં મેં ઉચ્ચ શિક્ષા કે પ્રચાર મેં સદૈવ પ્રયત્નવાન રહીં. આપને અપની બુદ્ધિમત્તા સે થોડે હી સમય મેં અનેકોં કાર્ય સીખ કર શ્રી પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, વૃંદાવન મેં એક “ મહિલા-વસ્ત્ર-કલા શ્રેણી ” ખોલ દી થી. અનેકોં દેવિયોં ને ઇસસે લાભ ઉઠાયા. આપકે સત્સંગ સે અનેકોં દુશ્ચરિત્રા સ્ત્રિયાં ને સચ્ચરિત્રતા કા સબક સીખા.

આપ વૈદિક-ધર્મ કે પ્રચારાર્થ મેલોં મેં જયા કરતી થીં. મુઝે સ્મરણ હૈ કિ, એક બાર વૃંદાવન મેં રથયાત્રા કા મેલા થા. વહાં ઇસાઈ મેમેં પ્રાયઃ સ્ત્રિયાં કે બહકા કર ઉન્હેં ઇસાઈ ધર્મ કી તાલીમ દિયા કરતી હૈં. ઉસ વર્ષ ભી જગહ જગહ પર ઇસાઈ ધર્મ કા પ્રચાર હો રહા થા. કઇ મિસ ઓર પાદરી, લોગોં કે બહકાતે ફિરતે થે. શ્રીમતી કુંતીદેવીજી એક માત્ર મહિલા થીં, જિન્હોંને મિસોં સે અનેકોં બાર શાસ્ત્રાર્થ ઓર બહસ કર ઉનકો નિરુત્તર કર દિયા. આપને કઈ પ્રશ્ન કિયે, જિનકા ઉત્તર મિસોં સે ન બન પડા ઓર વહાં સે દુમ દબા કર ભાગ ગઈ. ઇસ પ્રકાર શ્રીધામ વૃંદાવન કે મેલોં પર મિસોં ને આના હી છોડ દિયા.

આજ જબ હમ માતેશ્વરી કુંતીદેવીજી કા સ્મરણ કરતે હૈં, તો આંખેં અશ્રુપાત કરતે લગતી હૈં. આપકા શરીરાન્ત લગભગ

૩૮ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હીં હુઆ થા.

ઇસ સમય વૈદિક ધર્મપ્રચાર મેં સ્ત્રિયોં કી કિતની કમી હૈ? યહ સભી બહિનોં કો વિદિત હૈ. આજ ગુરોં કે જલ સે જુડાને કે લિયે ઉન્હેં ઇન છિપે હથક'ડોં કો પ્રદર્શિત કરને કે લિયે સ્ત્રી-સમાજ મેં ઉનકી મહાન્ આવશ્યકતા થી. આપને અપને પાત-દેવ કે સાથ સાથ હી ગૃહસ્થાશ્રમ સે વાનપ્રસ્થાશ્રમ કી દીક્ષા પૂજ્ય-પાદ સ્વામી અચ્યુતાનંદજી મહારાજ સે ગ્રહણ કી થી. યદિ દેવી-જી આજ જીવિત હોતીં, તો હમ ઉન્હેં આદર્શ સંન્યાસિનીરૂપ મેં દેખ કર અપનેકો ધન્ય માનતે !

ઉપનિષદોં કી ગાથાઓં મેં ઋષિ-પત્નિયોં કી ચર્ચા પઢને મેં આયા કરતી હૈ. ઇસ ધોર કલિકાલ મેં યદ્યપિં વૈસા દશ્ય દષ્ટિગોચર નહીં હોતા, તો ભી શ્રી મહાત્મા આનંદભિક્ષુજી તથા માહેશ્વરી કુંતીદેવીજી કો દેખ કર વહી દશ્ય દશ્યમાન હોને લગતા થા. દોનોં મહાનુભાવ વૈદિક સાહિત્ય કે પંડિત થે તથા મહાત્માજી શ્રી. આનંદભિક્ષુજી અખ ભી વિદ્યમાન હૈં. આપને અપની ઉચ્ચ વેતનશાહી સર્વિસ કો લાત માર કર લગભગ ૬-૭ વર્ષ તક ગુરુકુલ વૃંદાવન કી, અવૈતનિક સહકારી મુખ્યાધિષ્ઠાતા કે રૂપ મેં, મહતી સેવા કી હૈ. આજકલ આપ શ્રી પ્રેમ મહાવિદ્યાલય મેં અવૈતનિક (આનરેરી) જનરલ મૈનેજર કા કાર્ય કર રહે હૈં. એસે આદર્શ પુરુષોં તથા સ્ત્રિયાં કી ઇસ સમય બડી ભારી આવશ્યકતા હૈ.

અનાથસેવા

શ્રીમતી કુંતીદેવીજી ને અનેક અનાથોં કી પરવરિશ કી, કર્મ્યોં કો આપને નિજ-વ્યય સે અનાથાલયોં મેં ભિજવાયા ઔર કઇ અનાથ વિધવાઓં કો વિધર્મી હોને સે બચાવી. આપ દેશ-કાલાનુસાર દાન દેને મેં ભી કમી નહીં કરતી થીં. મુઝ પર ભી શ્રીમતીજી કી વિશેષ કૃપા થી. અસહાય દશા મેં મુઝ અમોઘ બાલક કો ઉન્હોંને પુત્રવત્ પાલા થા. ઉનકે ઉપકાર કા પ્રતિકૂલ મૈં ઉન્હેં કુછ ભી ન દે સકા. હાં, ઉનકે ઉપકારી જીવન સે, ઉનકી ધાર્મિકતા સે, ઉનકે સદાચાર સે ઔર ઉનકી ઇશ્વરભક્તિ કી ભાવના સે પ્રેરિત હો કર મૈંને અપના જીવન ઉસી રૂપ મેં વ્યતીત કરને કા નિર્ણય કિયા હૈ, જિસ પથ કા ઉન્હોંને મુઝે દિગ્દર્શન કરાયા થા.

ઉનમેં શક્તિ થી, ઉનમેં બલ થા, ઉનકે પાસ ઉચ્ચતમ મુખ્ય-મય જીવન વ્યતીત કરને કા સખ સામાન ઉપસ્થિત થા. યદિ ચા-હતીં, તો વહ ભી ઐશ્વર્યમય જીવન બિતા સકતી થીં; પરંતુ દેશ કી દશા ને ઉન્હેં ઇતના વ્યથિત કિયા કિ, તમામ ઐશો-આરામ પર લાત માર, આપ વાનપ્રસ્થાશ્રમ કો ધારણ કર બાલ-બ્રહ્મચારિણી

के रूप में रह करती थीं।

हम परमेश्वर से उनकी सहायता की प्रार्थना करते हैं तथा अपनी देश की जड़ियों से अपील करते हैं कि, वे कार्यक्षेत्र में आये, श्रीमती कुंतीदेवी के जीवन से शिक्षा ग्रहण करें और देश और धर्म की परिस्थिति पर विचार कर श्रीमती के तरह अपने जीवन को देश और धर्म की सेवा में न्योछावर कर दें !

आर्य देवियो !

श्रीमती कुंतीदेवी के जीवन पर दृष्टिपात करो ! आज वैदिक-धर्म की सेवा की जड़ी आवश्यकता है। परमेश्वर जल दें कि, हमारी माताओं और जड़ियों आदर्श जीवन जना सके और देश और धर्म के लिये श्रीमती के तरह भरते हम तक प्रयत्नवान रहें ! (अप्रिल-१९२६ ना "आदि" भां लेखक:-पं. लारतभूषण अवस्थी)

१३-भगवती पार्वती का संक्षिप्त चरित्र

हम हिंदू, भगवती पार्वती को विश्वमाता का पूर्णवतार मानते हैं, और हमारा विश्वास है कि विश्व की जननी-मति के सामने पुण्य, पातित्य और प्रेम का पवित्र आदर्श एवं पावन उदाहरण रहने के लिये उन्होंने दो बार छसि विशाल विश्व-भर की गोद में जन्म लिया था। पहिली बार उन्होंने कनकल के अधीश्वर, परम-तेजस्वी दक्ष प्रजापति की कनिष्ठा सुता के स्वरूप में अवतार लिया था और पिता के द्वारा अपने परमाराध्य पति का कठोर अपमान करने पर, उन्होंने यज्ञकुंड में अपना पवित्र शरीर की आहुति दे दी थी। पूर्वजन्म में उनका नाम था सती और आज भी भारत की परम पवित्र पुत्रियों का संघ उन्होंने शुभ नाम पर अपने को सती कह कर पुकारता है। कहने का तात्पर्य यह है कि वे भारतीय सतीमंडल की प्रमुख-अधिष्ठात्री देवी हैं; वे ही हिंदुओं की आदि-माता हैं, वे ही निम्बल अक्षांड की शक्ति और संचालनकर्त्री हैं। उनके पावन चरित्र का मनन, अध्ययन और अनुकरण प्रत्येक भारतीय ललना की धृष्टसाधना है; भारत-वसुंधरा की पतिगत-प्राण पुत्री, सुख में, दुःख में, आनंद में, आपत्ति में, विवास में, विराग में—सदा उन्होंने जगन्माता की मानसिक प्रतिमा की आराधना करती हैं। आज उन्होंने जगन्माता पार्वती के पवित्र चरित्र को लिख कर हम अपनी लेखनी को सफल बनाते हैं। परंतु लिखने से पहिले हम उन आदि सती के श्रीचरणकुम्भों में लक्षितपूर्वक अलिवादन कर के उनमें श्रद्धा, प्रेम

और आनंद की सुगंधमयी सुमनांजलि समर्पण करते हैं।

भारतवर्ष के उत्तर की ओर, छसि पवित्र वसुंधरा के प्रणल प्रहारी की लांति, विश्व का सर्वोच्च एवं सर्वश्रेष्ठ पर्वत हिमालय अपने सिर पर तुषार का प्रोन्नवल मुकुट धारण कर के दंडायमान है। भारतवासियों की दृष्टि में छसि पर्वत का धतना अधिक महत्व है कि वे स्वर्ग से उसे षढलने के लिये प्रस्तुत नहीं होंगे। उसका कारण यह है कि हिमालय उसकी सभ्यता का मूल केन्द्र है। हिमालय की कंदराओंमें भारत के ऋषियों ने सत्य के समुन्नवल दर्शन प्राप्त किये थे; हिमायल के गिरि-गह्वरों में उपनिषद् और शास्त्रों के मूल सिद्धांतों की विवेचना हुई थी। हिमवान् की उपत्यका में वेदों के पवित्र मंत्रों की रचना और उनका पवित्र गान हुआ था। सृष्टि के आदिकाल से उद्दीपमान सूर्य की प्रथम किरण छसी हिमालय की तुषार-धवल शोभामयी, चोटी के सणसे पहले युंजन करती है। हिमालय की स्वर्ण-भूमि रत्नों की नांघ है; हिमालय की वनभूमि तेजोमयी औषधियां का नंदन-वन है; हिमालय भारत की पवित्र अमृतप्रवाहिनी सरिताओं की जन्म-भूमि है। प्राचीन भारत का हिमालय अक्षय कोष है। लौकिक और पारलौकिक, दोनों प्रकार की समृद्धियां को भारत की आर्यजनता ने यहीं प्राप्त किया था। छसि प्रकृति की लीलाभूमि में भारत के महात्माओं ने आदिशक्ति के दर्शन किये थे; छसकी प्रत्येक कंदरा, छसकी प्रत्येक उपत्यका, छसका प्रत्येक वन-प्रांत, भारत के उस सुवर्णकाल में भारतीय सभ्यता, संस्कृति और समृद्धि के संगीत से सुपरित हो चुका है। तब क्यों न भारतवासी अपने हिमायल को स्वर्ग से भी अधिक प्रेम करें? जहां उनके पूर्वजों ने अण्ड समाधि के असीम आनंद को प्राप्त किया था, जहां उनके पूर्वजों ने विश्वप्रेम के लिये अनवरत साधना की थी, जहां उनके पूर्वजों ने विश्व के संहारकारी रोगों की अव्यर्थ औषधियां प्राप्त की थीं और जहां के प्राकृतिक सौंदर्य के अंतराल में उन्होंने अक्षय सौंदर्य का मधुर हास्य देखा था, वहां की पुण्य पवित्र भूमि को वे क्यों न प्रेमसहित अभिवादन करें? छसी पुण्य भूमि में विश्वनाथ शंकर का कांयन कैलास है, छसी अतुल शोभामयी भूमि में कविजन, प्रसिद्ध राजहंसमुपरित सुवर्ण-कमल शोभित मानसरोवर है, यहीं विश्व के अंतर योगियों की विश्रामशाला है और सणसे जडा सौभाग्य-सण से जड़ी महिमाने छस पवित्र भूमि को आन ले अक्षय कीर्तिज्योति से समाच्छादित किये हुये है, यह है कि यहीं पर जगन्माता सती ने अवतार लिया था और छसी भूमि को अपनी मधुर णाल-

लीला से मुष्परित और अपने पवित्र दाम्पत्य-जवन से पवित्र किया था ! भारत की दृष्टि में धर्सी लिये हिमालय तीर्थेश्वर है.

धर्म विस्तृत हिमायल के अधीश्वर पर्वतराज हिमालय (उनका भी नाम हिमालय था; कम से कम पुराणों में वे धर्सी नाम से प्रसिद्ध हैं) की पार्वतीज दूसरी संतान थीं. लगवती पार्वती की जननी का शुल नाम था मैनका देवी. पुराणों में लिखा है कि जिस दिन लगवती पार्वती का जन्म हुआ था, उस दिन स्वतः ही हिमालय की अपूर्व शोभा हो गई थी. हिमालय के विस्तृत प्रदेश पर असन्त छा गया था; असंख्य लताओं ने अपना शृंगार किया था; यंदन-सुगंध-वाही समीर हो कर जूमने लगा था और निर्मल-सलिला नदियों ने मधुर राग अलापना प्रारंभ कर दिया था. समस्त प्रकृति जगन्माता के अवतार देने पर प्रसन्न हो रही थी. पर्वतराज का स्फटिक-प्रासाद भी स्वतः ही जगमग जगमग करने लग गया था. यह सय क्यों न होता ? ऋद्धिसिद्धि एवं निधि जिसकी यरलु-सेविका एवं परियारिका हो, उसके अवतार देने पर क्यों न विश्व उत्फुल्ल और उज्ज्वल हो उठे ? देवताओं ने स्तुतिसहित आकाशमंडल से पुष्पवृष्टि की थी और हिमायलनिवासी तपस्वि-जनों ने जगन्माता के अवतार धारण करने पर मधुर स्वर में वेदस्तुति गाई थी. किन्नरियों और यक्षकन्याओं के मधुर-मृदुल संगीत से हिमायल मुष्परित हो गया था, अक्षांशों के जय जय-नाद कन्दराओं में प्रतिध्वनित होने लगे थे. यह सय यमत्कार द्रव्य कर स्वयं पर्वतराज और उनकी महिषी आश्चर्य से विमुग्ध हो गई थीं. उन्होंने जन लिया था कि किसी उज्ज्वल आत्मा ने उनके घर में जन्म लिया है. उस सद्यन्त आलिका का मुष्मंडल द्रव्य कर तो उनके आनंद और आश्चर्य का पारावार नहीं रहा. अहा ! कैसा सरल आलसौंदर्य था ! उस मुष्म पर जे तेज, जे लावण्य एवं जे विलास था, उसका वर्णन कौन कर सकता है, जय स्वयं जगज्जयी कवि ने हार मान ली और वेदों ने भूक लाव से प्रणाम कर लिया !

धीरे धीरे आलिका पार्वती षढने लगीं. वह आलसौंदर्य किशोरलावण्य में परिणत होने लगा. पर्वतराज ने पार्वतीज के षडुत जंयी शिक्षा दिलाने का प्रणंध किया; परंतु वह तो सय निमित्तमात्र था; जिसकी वाणी से वेद, विश्वास से प्राण्य और धृष्टि से सृष्टि होती है, उसे कोछ क्या शिक्षा दे सकता है ? पर लगवती के मानवलीला करनी थी; धर्सी लिये उन्होंने दत्तचित्त हो कर वेद-वेदांग, शास्त्र, संगीत, उला धर्त्यादि

સમસ્ત પ્રકાર કી વિદ્યાઓં મેં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કર લી. ઉનકી દર્શનસંબંધી જટિલ સમસ્યાઓં કી વ્યાખ્યા સુન કર હિમાચલ કી કંદરાઓં મેં રહનેવાલે યોગી ભી ચમત્કૃત હો જાતે થે; ઉનકે મુખ સે નિકલે હુએ સત્ય સુંદર સિદ્ધાંતોં કો સુન કર બડે-બડે ધુરંધર વિદ્વાન ભી વિસ્મયાભિભૂત હો જાતે થે; ઉનકી વાણી કા વાદન સુન કર પશુપક્ષી તક વિમોહિત હો જાતે થે ઓર ઉનકે દ્વારા ગાયે હુએ સરસ સંગીત કો સુન કર કલકલમયી નદિયોં તક કા પ્રવાહ રૂક જાતા થા. યોગી, તપસ્વી ઓર મહાત્મા ઉનમેં જગદ્દાત્રી કા પ્રકટ સૌંદર્ય દેખ કર ઉન્હેં પ્રણામ કર કે ઉનકે પૈરોં કી રજ અપને જટાશોભિત મસ્તક પર લગાતે થે. હિમાચલ કે સમસ્ત પશુ-પક્ષી ઉનસે પ્યાર કરતે થે. જખ વે વનભૂમિ મેં વિચરણુ કરતી, તખ મૃગરાજ સિંહ સે લે કર સાધારણુ શશક તક ઉનકે પાસ નિઃસંકોચ ચલે આતે થે. વે ભી સખકો પ્યાર કરતી થી. પ્રત્યેક પક્ષી એવં પ્રત્યેક પશુ ઉનકી અસીમ સ્નેહ-સરિતા મેં સ્નાન કરતા થા, તખ લલા મનુષ્યોં કી તો ખાત હી ક્યા હૈ ? મૃગાધિપ સિંહ ઉનકે દૂર વનપ્રદેશ મેં નિકલ જાને પર, ઉન્હેં અપની પીઠ પર બેઠા કર અનેક પ્યાર ઉનકે પ્રાસાદ તક પહુંચા જાતા થા. ઉનકી ઇંસ વિલક્ષણુ શક્તિ કો દેખ કર હિમા-લય ઓર મૈનકા દોંનોં ચમત્કૃત હો જાતે થે.

અપની સંતાન પર કિન માતાપિતા કા સ્નેહ નહીં હોતા હૈ ? પર હિમાલય ઓર મૈનકા પાર્વતી કો બહુત હી પ્યાર કરતે થે. હિમાલય તો ફિર ભી રાજકાજ મેં વ્યસ્ત રહતે થે; પર મૈનકા કી તો પાર્વતી આંખોં કી બ્યોતિ થી. જખ કભી વે વન ઓર ઉપવનોં મેં ધૂમને જાતી ઓર ઉન્હેં આને મેં દેર હો જાતી, તખ મૈનકા વિકલ હો જાતી. પર્વતરાજ કો ભી પુત્રી કે દેખે બિના ચૈન નહીં પડતા થા. પાર્વતી કા સ્વભાવ બડા કોમલ ઓર સરલ થા; પરંતુ ઉનકે સ્વભાવ મેં એક પ્રકાર સે વૈરાગ્ય કા હી અંશ અધિક થા ઓર ઇસી લિયે ઉનકે માતા-પિતા કા હૃદય કભી-કભી બડા દુઃખી હો જાતા થા. કિશોર અવસ્થા મેં પ્રાયઃ બાલકોં કા હૃદય ખેલ-કૂદ હી મેં વિશેષ રમતા હૈ, પર પાર્વતી કા હૃદય સદા ઉપનિષદકથિત સિદ્ધાંતોં મેં રમતા રહતા થા. જખ કિશોર અવસ્થા કી સમાપ્તિ હોને લગી ઓર ઉસકે સ્થાન પર પ્રપુલ્લ યૌવન કા આગમન હુઆ, તખ ભી ઉસ વૈરાગ્યપ્રવૃત્તિ મેં કુછ કભી નહીં હુઇ. સરલ વિશાલ લોચનોં મેં પ્રસ્પૃટિત કમલ કી અરુણશ્રી કા તો વિકાસ હુઆ, પરંતુ ઉનમેં મદમયી ચપલતા કા કહીં પતા ભી નહીં થા. ઉનકે કાન્તિમય કલેવર પર સરસ બસંત કા માધુર્ય ઝલકને લગા; પરંતુ ઉસકી શોભા શાંતિમય

સુંદર તપોવન કે સમાન હી રહી. ઉનકા મુખમંડલ ખાલસૂર્ય કે સમાન સમુદ્ભાસિત હોને લગા ઔર ઉનકે અધર પર વિશ્વપ્રેમ કા હાસ્ય, ઉનકે કપોલયુગલ પર સરસ શાન્તિ કી શોભા ઔર ઉનકે લલાટ પર સમુજ્જ્વલ તેજ કા વિલાસ નૃત્ય કરને લગા. મૂર્તિમતી સાધના કે સમાન, સજીવ પ્રણયશ્રી કે સમાન એક પ્રાણમયી પ્રણયપ્રતિમા કે સમાન વે શોભા પાને લગી. જહાં સાધારણ ખાલિકાઓં મેં યૌવનઅસંત કે પ્રસ્ફુટિત હોતે હી શૃંગાર, વિલાસ ઔર આપદ્ય કા વિકાસ હોને લગતા હૈ, વહાં ખાલિકા પાર્વતી કે ઉસ યૌવન-વન મેં શાન્તિ, કરુણા ઔર આનંદ કી ત્રિવેણી પ્રવાહિત હોને લગી. ઉન્હેં સમસ્ત રંગોં મેં ગેરુઆ રંગ રુચિકર પ્રતીત હોતા થા ઔર ઉસી રંગ મેં રંગી હુધ સાડી સે ઉનકા કાન્તિમય કલેવર આચ્છાદિત રહતા થા. ઉનકે તેજેમય લલાટ પર કેસર-કુંકુમ કે સ્થાન પર પવિત્ર ભસ્મ કા ત્રિમુકુ શોભા દેતા થા, ઉનકે વક્ષસ્થલ પર હીરક હાર, મોતીમાલા ધત્યાદિ કે સ્થાન પર રુદ્રાક્ષમાલા આન્દોલિત હોતી થી ઔર ઉનકે શીશ્ન-ભૂષણ કે સ્થાન પર વન્યકુમ્ભોં કા સરસ ગુચ્છ વિકસિત હોતા થા. ઉસ વૈરાગ્ય વેશ મેં ભગવતી પાર્વતી કી જો અભિનવ શોભા હોતી ઉસકા વર્ણન કરના હમારે લિયે સંભવ નહીં હૈ. તરુણ વૈરાગ્યશ્રી કી સજીવ શોભા કા વહ વિલાસ દેખ કર હિમાચલનિવાસી સમસ્ત ઋષિમંડલ આનંદ ઔર ભક્તિ સે વિભોર હો જતા થા. યદ્યપિ પુત્રી કી ઇસ વૈરાગ્યપ્રવૃત્તિ કે દેખ કર પર્વતરાજ ઔર ઉનકી મહારાણી બહુત દુઃખી હોતી, પરંતુ પાર્વતી કે હૃદય કે પ્રતિવાદ કરને સે દુઃખ ન હો—ઇસ કારણ સે કુછ ન કહતે. પાર્વતી કા સારા સમય અધ્યયન, મનન ઔર ચિંતન મેં વ્યતીત હોતા થા.

એક દિન કી ખાત હૈ. ભક્તશિરોમણિ નારદ વિચરણ કરતે કરતે હિમાચલેશ્વર કી ઔષધિપ્રસ્થ નામક રાજધાની મેં આ પહુંચે. અપની મધુર વીણા પર ભગવાન કી પવિત્ર લીલા કા રાગ ગાતે હુયે. ઉન્હોને પર્વતરાજ કે સ્ફટિક પ્રાસાદ મેં પ્રવેશ ક્રિયા. હિમાલય ઔર ઉનકી રાજમહિષી મૈનકા ને બડે આદર સે ઉનકા સ્વાગત ક્રિયા ઔર ઉન્હેં અર્ધ્ય દે કર મણિમય આસન પર બેઠાયા. ઉસી સમય પાર્વતીજી ને બી ઉસ સ્થાન પર પદાર્પણ ક્રિયા ઔર બહી ભક્તિ કે સાથ મહર્ષિ નારદ કે પ્રણામ ક્રિયા; પર ત્રિકાલ-દર્શી નારદ તો ઉસ અભિનવ વૈરાગ્ય-સૌંદર્ય કે દેખ કર આશ્ચર્ય ઔર આનંદ સે વિભોર હો ગયે. વે સસંભ્રમ આસન સે ઉતર પડે ઔર ઉન્હોને સહસા પાર્વતીજી કે શ્રીચરણોં મેં અપના જટા-જૂટમાંડિત મસ્તક સ્થાપન કર દિયા. પાર્વતીજી કે બડા સંકેચ

हुआ; हिमालय और मैनाका के तो आश्चर्य की सीमा ही नहीं रही। उन्होंने उठ कर कहा—“ हिमालय ! तुम वास्तव में भूदे सौभाग्यशाली हो, जो तुम्हारे घर में साक्षात् जगन्माता ने अवतार लिया है। आज मैं भी धन्य हूँ, जो उनके भंस स्वरूप के भुजे दर्शन हुआ है। हिमालय ! यह निश्चय जनना कि इनका शुभ विवाह त्रिलुवनपति चंद्रयूथ लगवान शंकर के साथ होगा। पार्वती सती का अवतार है। ” छतना कह कर उन्होंने फिर एक बार लगवती पार्वती के श्रीयरणों में प्रणाम किया और हरि-ग्रन्थ गाते-गाते वहां से अंतर्हित हो गये। हिमालय और मैनाका के आनंद और उद्वास का पारावार नहीं रहा। देवर्षि के इन वचनों से उन्हें परम शांति प्राप्त हुई; पर लगवान शंकर के साथ उनका विवाह किस प्रकार करें, यह वे नहीं सोच सके। पार्वतीजी यौवन के मध्याह्न में पहुँच गयी थीं; शंकर की ओर से उनके साथ विवाह करने की कोश सूचना प्राप्त नहीं हुई और स्वयं वे इस लय से कि कहीं शंकर अस्वीकार कर दें तो उनका अपमान होगा। पार्वती को उनकी चरणदासी बनाने का प्रस्ताव करते हुये वे संकुचित होते थे।

अब थोड़ी देर के लिये हमारी कथा की स्रोतस्विनी दूसरी ओर का प्रवाहित होती है। दक्षकन्या सती के देहत्याग करने के उपरांत लगवान शंकर एक बार ही संसार की ओर से विमुक्त हो कर अथांग तपस्या में तल्लीन हो गये और उन्होंने अपने अकांतनिवास के लिये हिमालय के ही एक प्रदेश को चुना; यह एक अत्यंत रमणीय स्थल था। पास ही में निर्मलसखिला गंगा का प्रवाह कल-कल ध्वनि करता हुआ बला न रहा था। चारों ओर देवदार के ऊँचे-ऊँचे वृक्ष अपूर्व गंभीरता के साथ भूते हुए थे। स्वतः उत्पन्न केशर के सौरभ और कस्तूरी-मृगों की कस्तूरी की सुगंध से वह स्थल परिपूर्ण रहता था। पक्षिकुल के मधुर संगीत से वह प्रदेश मुग्ध रहता था; और वहां पर रातदिन अंजन-गंध-वाही समीर प्रवाहित होता था। प्रातःकाल के समय उद्दीपमान सूर्य की और सायंकाल के समय अस्तंगत प्रकाश की कोमल किरणों से वहां की तुषार-धवल शिखरमालाये सुवर्ण और चांदी की जूझ की भांति समुद्भासित होती थीं। वहां पर अपने नंदी को पहले पर रथ कर त्रिलोकपति शंकर आनंदमयी समाधि में तल्लीन रहने लगे। इसी प्रसंग में हम एक बात और कह देना चाहते हैं। जिस समय की बात हम कह रहे हैं, उस समय तारकासुर नाम का एक राक्षस देवताओं को भडा हुआ दे रहा था। उसने उनमें से कितनों की को भंडी कर लिया था। कितने ही उसके लय से पर्वत

કી કંદરાઓં મેં છિપ ગયે થે. જો બચ રહે થે, વે ઉસકી આધી-નતા ઔર ચાકરી કરતે થે. વહ સ્વયં સ્વર્ગ કા અધીશ્વર બન બેઠા થા ઔર દેવતાઓં સે અપની સેવા કરાતા થા. ઉસકે અત્યાચાર સે દુઃખી હો કર દેવતાઓં ને જા કર બ્રહ્માજી સે પ્રાર્થના કી. બ્રહ્માજી ને કહા—“દેવગણુ ! તારકાસુર ને અખંડ તપ કરતે મુઝસે યહ વરદાન પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ કિ તુમમેંસે કોઇ બી દેવતા ઉસે માર નહીં સકેગા. હાં, ઉસકો કેવલ એક જન માર સકતા હૈ ઔર વહ હૈ ત્રિલોચન શિવ કે વીર્ય સે ઉત્પન્ન હોનેવાલા રાજકુમાર.”

દેવતાઓં ને કહા—“મહારાજ ! શંકર તો એક બાર હી સંસાર સે વિમુખ હો રહે હૈં. જબ સે સતી ને દેહત્યાગ કિયા હૈ, તબસે ઉન્હોંને એક બાર હી સંસાર કો પરિત્યાગ કર દિયા હૈ. દૂસરી બાત યહ હૈ કિ શંકર એકપત્નીવ્રત કે પરમ પક્ષપાતી હૈં. વે અખ ક્યોં વિવાહ કરને લગે ઔર વિવાહ ન કરને સે કુમાર કી ઉત્પત્તિ કી બી ક્યા સંભાવના હૈ?”

બ્રહ્મા ને કહા—“સો ઠીક હૈ; પર સતી ને હી પાર્વતી કે રૂપ મેં હિમાલય કે ધર અવતાર લિયા હૈ. વે શંકર કે લિયે અખંડ તપ કરેંગી ઔર અંત મેં શંકર કે સાથ ઉનકા પાણિગ્રહણ હોગા. અખ યહ તુમહારા કર્તવ્ય હૈ કિ તુમ એસે ઉપાય કરો, જિસસે ઉન દોનોં કા શીઘ્ર સંબંધ હો જાય. જગન્-માતા પાર્વતી કા પુત્ર હી તારકાસુર કા વધ કરને મેં સમર્થ હોગા—ઔર કિસી મેં વહ શક્તિ નહીં હૈ.”

ષ્ટતના કહ કર બ્રહ્માજી અંતર્હિત હો ગયે. દેવતાઓં કે હૃદય મેં ધીરજ બંધા ઔર વે શંકર ઔર પાર્વતી કે પુણ્ય સંબંધ કો શીઘ્રાતિશીઘ્ર સ્થાપિત કરને કે ઉપાય સોચને લગે. અચ્છી બાત હૈ, ઉન્હેં ઉપાય સોચને દીજિયે ઔર આધયે, હમ આપ અખ ફિર અપની મૂલ કથા કે સ્રોત કો પ્રવાહિત કરેં.

હમ ઉપર કહ ચૂકે હૈં કિ દેવર્ષિ નારદ કે વચનોં કો સુન કર હિમાલય આનંદ ઔર ચિંતા કે પ્રવાહ મેં યુગપત્ પ્રવાહિત હોને લગે થે. પર જબ ઉન્હોંને સુના કિ દેવાધિદેવ શંકર ઉન્હીંકે રાજ્ય કે એક પ્રાંત મેં નિવાસ કર રહેં હૈં, તબ તો ઉન્હેં બહુત પ્રસન્નતા હુઈ ઔર ઉનકી ચિંતા બી કમ હુઈ. હિમાલય બડે ધર્માત્મા રાજ થે. અપને રાજ્ય મેં રહનેવાલે તપસ્વિયોં ઔર મહાત્માઓં કી વે સેવા કરને મેં ત્રુટિ નહીં કરતે થે. શંકર તો સખકે અધીશ્વર હૈં. ઉનકે આગમન કો જાન કર સ્વયં હિમાલય અપની પરમપ્રિય પુત્રી સહિત ઉનકી સેવા મેં ઉપસ્થિત હુયે. ઉન્હોંને ઉનકી પ્રેમ સહિત સ્તુતિ કી ઔર ઉન્હોંને પાર્વતી કો ઉનકી સેવા—શુશ્રૂષા મેં નિયુક્ત કરને કા પ્રસ્તાવ કિયા. અનેક નિર્બલાત્મા

तपस्वी स्त्री को तपस्या में विघ्नस्वरूप मानते हैं। उनका विश्वास है कि स्त्री के पास रहने से मन में विकार उत्पन्न होता है, पर अर्धशतक योगी शंकर ने हिमालय के प्रस्ताव को सादर और सज्जमे स्वीकार किया। पार्वती उनकी सेवा-शुश्रूषा के लिये अपनी सभियों सहित वहीं रहने लगीं। शंकर की सेवा से थक कर पार्वती को और कौनसा सुख हो सकता था ? वे उनके परमाराध्य प्रभु थे। वे उनके प्राणों के प्राण, ज्वन के संज्वन और उनकी आत्मा के आलोक थे। निर्विकार भाव से, अकाल शुद्ध प्रेम के साथ लगवती पार्वती उनकी सेवा और समाराधना करने लगीं। नित्य-प्रति वे अपने कामल हाथों से उनकी कुटी को परिष्कृत करतीं; उनके लिये गंगा के निर्मल प्रवाह से जल लातीं; पूजा के लिये पुष्पचयन कर लातीं; यज्ञ के लिये सभिधायें आनयन करतीं; उनके भोजन के लिये वे गाय के दूध का और सुंदर मधुर द्रव्यभूतों का प्रबंध रखतीं—कहने का तात्पर्य यह है कि वे भूतिभती सेवा की भांति अपने महेश्वर की सेवा करतीं। यद्यपि उनकी अनेक सभियां उनके साथ थीं, मगर वे उन्हें भ्रष्ट अनुरागमयी सेवा में लाग नहीं लेने देती थीं। लगवान् यक्षयूकामणि शंकर उनकी सेवा से सदा संतुष्ट रहते और एक दिन उन्होंने उनकी शुश्रूषा से परम प्रसन्न हो कर उन्हें वर दिया—“पार्वति ! तुम्हें ऐसा शुश्रूषान् वर प्राप्त होगा, जो तुम्हारे अतिरिक्त विश्व की अन्य किसी सुंदरी की चिंता नहीं करेगा。” भ्रष्ट वरदान की भात सुन कर पार्वती का हृदय आनंद से उत्फुल्ल हो गया और उन्होंने मन ही मन कहा—“देव ! यह तुम्हारी दासी तो तुम्हें ही पतिरूप में प्राप्त कर के प्रसन्न होगी। तुम्हीं मेरे हृदयेश्वर हो।” भ्रष्टी प्रकार दिन व्यतीत होने लगे, पर शंकर के हृदय में किसी प्रकार का विकार नहीं उत्पन्न हुआ और उन्होंने पार्वती के साथ विवाह करने की कोष्ठ धिच्छा प्रकट नहीं की। यद्यपि पार्वती को भ्रष्टकी चिंता नहीं थी, क्योंकि वे तो रातदिन उनकी सेवा में रहती थीं, जिनकी प्रतिभा उनके हृदयासन पर आसीन थी। लौकिक दृष्टि से लक्ष्मी ही उनका विवाह न हुआ हो, पर वे तो उनको अपना पूज्य पति बना चुकी थीं। रही भोगवासना की भात; सो पार्वती की प्रवृत्ति ही वैराग्यमयी थी, वे तो शिव को निर्विकार भाव से प्रेम करती थीं। पर देवताओं की चिंता तो थक गध। उन्होंने सोचा था कि लगवती पार्वती और लगवान् शंकर के रातदिन साथ रहने से उन दोनों में अपूर्व स्नेह उत्पन्न हो जायगा और वे दोनों विवाहबंधन में बंध जायेंगे। पर उन्होंने देखा कि पार्वती की उस अनुरागमयी सेवा ने शंकर के हृदय में

तो किसी भी प्रकार की वासना को उत्पन्न नहीं कर पाया. तब तो वे बहुत चिंतित हुए. उनकी बुद्धि तो स्वार्थ से परिब्रष्टी हो रही थी. वे यह क्या समझ सकते थे कि विशुद्ध प्रेम में वासना का स्थान कहां! धिसमें संदेह नहीं कि, नरनारी विवाह-अधन में आबद्ध हो जाने पर परस्पर भोग-वासना में ही प्रवृत्त होते हैं. पर वह गौण वस्तु है, प्रमुख तो प्रेम है. वास्तव में इस प्रेम-वासना का रहस्य है सृष्टिकर्म की रक्षा करना और धसी लिये जो आदर्श प्रेम के उपासक हैं, वे केवल धतने ही के लिये भोगवासना में प्रवृत्त होते हैं. अस्तु; देवताओं ने अथ और उपाय सोचा.

एक दिन देवताओं की बड़ी बारी सभा हुई और इसमें यह प्रस्ताव हुआ कि भगवान् शंकर के हृदय में विकार उत्पन्न करने का भार कामदेव को सौंपा जाय. एक बार तो धस प्रस्ताव को सुन कर कामदेव कांप उठा. क्योंकि वह जनता था कि शंकर के हृदय में विकार उत्पन्न करना असंभव-प्रायः है और उसका परिणाम बहुत अनिष्टकर होगा; पर जब देवताओं ने बहुत कुछ कहा सुना, तब कामदेव ने कहा—“अच्छी बात है. आप सभकी आज्ञा शिरोधार्य है. मैं जनता हूं कि धस कार्य में मुझे प्राणों की आहुति देनी होगी, पर यदि अकेले मेरे प्राणोत्सर्ग से आप सभकी रक्षा होती है, तो वह मुझे सानंद स्वीकार है.” देवताओं ने कामदेव के धन अयनों को सुन कर बड़े उच्च स्वर से उसका जयघोष किया. कामदेव शंकित हृदय से अथ उं योगी शंकर के हृदय में विकार उत्पन्न करने के लिये उसी स्थान की ओर चला, जहां शंकर रहते थे.

कामदेव ने अपने सभा असंत को बुला कर कहा कि, समस्त हिमालय को तुम आज नंदनवन बना दो. फिर क्या था; एक बार ही बताये सरस सौरभयुक्त सुमनलार से लय गर्भ और बड़े उल्लास और प्रेम से उन्होंने अपने आश्रयवृक्षों को आलिंगन करना प्रारंभ कर दिया. केसर, कस्तूरी और चंदन की सुगंध से सनी हुई वायु बहने लगी. सारा हिमालय आनंद का निवास-स्थलसा बन गया. ऋषियों के आसन डोल उठे. तपस्वियों की समाधि टूट गई. महात्माओं के मन विकारमय हो उठे. काकिल का रसभरा स्वर सुनते ही बड़े-बड़े साधकों का मन विकल हो उठा. एक प्रकार की रति-क्रांतिसी उत्पन्न हो गई. पशु-पक्षी सब रतिकेलि करने लगे. पत्ते से मद् की धारा बहने लगी. पर धतना सब कुछ होते हुये भी, समस्त हिमालय के उद्वेलित हो जाने पर भी अथ उं योगी शंकर की समाधि लंग न हुई. वे अपने

आसन पर उसी भांति निर्विकार भाव से बैठे रहे. सामने के अकुल वृक्ष पर बैठे हुआ असंत-सम्पा कामदेव शिव के इस अम्भंड समधिभजन स्वरूप को देख कर स्वयं भी विमुग्ध हो गये. उसी समय कूबों के आबूषणों से अपने कूल से भी सुंदर और कामल अंगो का शृंगार किये हुये, और अपने करकमलों में कूबों की भावायें लिये हुये भगवती पार्वती ने उस स्थल पर प्रवेश किया. कामदेव ने अपने मन में कहा—“अहा ! कैसा समुज्ज्वल सौंदर्य है ! यही हीक समय है ! इसमें सदेह नहीं कि शिव अम्भंड योगी है, पर पार्वतीजी के इस विमल सौंदर्य के सामने आन उनके योग की क्या शक्ति है !” धतना कह कर कामदेव ने वही से अपने अक्षय ‘संभोहनास्त्र’ को शिव के हृदय पर छोड़ दिया. शिव की समाधि लंग हो गछ. उन्होंने अपने सामने पड़ी हुई भगवती पार्वती को देखा. वास्तव में उनका मन अचंचल हो गया. उसी समय भंद मातंगगति से आगे बढ़ कर भगवती पार्वती ने अपने हाथों की गूथी हुई माला अपने आराध्य देव के गले में पहना दी. शिव और भी अचंचल हो उठे. भंद-भंद हास्य करते हुये, भदमयी दृष्टि से उन्होंने भगवती पार्वती की ओर देखा. भगवती के विशाल लोचनों में भी सलज्जश्री का प्रादुर्भाव हुआ. भगवती ने आंखें नीची कर लीं और उन्होंने उनके चरणों में भस्तक रत्न दिया. उनके ललाट से जन्म शिव के चरणों का स्पर्श हुआ, तब दोनों ही का शरीर कंटकित और हृदय उल्लसित हो उठा. भगवती पार्वती ने फिर एक बार अपने विशाल कमल-लोचनों का उपर उठा कर भगवान् शंकर के सुंदर मुष्मंडल की ओर देखा. उस समय भी उनकी विशाल आंखों में रस, प्रेम और आनंद की त्रिधारा प्रवाहित हो रही थी. भगवती ने फिर नयन नीचे कर लिये.

शिव के हृदय का विकार क्षणस्थायी था. उन्होंने शीघ्र ही उस विकार का दमन कर दिया और अपने चारों ओर देखा. यद्यपि अब तक कामदेव अपनी सफलता पर प्रसन्न हो रहा था, पर जन्म उसने शिव के विकार का विलुप्त होते हुआ देखा और शिव का चारों ओर उस विकारोत्पत्ति के मूलकारण का अन्वेषण करने के लिये दृष्टि दौड़ाते देखा, तब तो वह लय से कांप उठा और उसी समय उस कपित-कलेवर कामदेव पर शिव की दृष्टि पड़ी. उसी समय उनके तीसरे लोचन से एक ऐसी लयंकर अग्नि प्रकट हुई, जिसने क्षणभर में कामदेव को लस्म कर दिया. जगज्जन्म की कालीदास ने उस समय का वर्णन करते हुये लिखा है:—

“क्रोधं प्रभो संहर संहरोति, यावत् गिरा खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवेन्नजन्मा, भस्मावशेषं मदन्नं चकार ॥”

कामदेव लश्म हो गया और शंकर भी विलाप करती हुई
रति को द्वापर युग में प्रद्युम्न के स्वरूप में कामदेव के पुनर्जित
होने का वरदान दे कर वहां से अंतर्हित हो गये.

तब तो पार्वती को महादुःख हुआ. शिव के वियोग में
पार्वती व्याकुल हो कर विलाप करने लगी. उनकी सभियां जितना
ही समजती थीं, उतना ही उनका दुःख और दूना होता जाता
था. अंत में हिमालय और मैनाका को भी धसिका समायार मिला,
वे भी आये. व्याकुल पार्वती को उन्हेोंने भी समझाया, पर उसका
कुछ प्रभाव नहीं हुआ. अतुरा कहा सुना, पर पार्वती घर लौटने
को राज नहीं हुई. उन्हेोंने कहा—“माता ! अथ मैं घर नहीं
जऊंगी. जिस महाभाग को मैंने अपने हृदय के आसन पर
आसीन कर लिया है, उन्हे मैं किसी न किसी लांति अवश्य
प्राप्त करूंगी. माँ ! मैं तपस्या करूंगी ! धसी स्थान पर, धसी
पवित्र वेदी पर, जहां वे रहते और तप करते थे, मैं उनकी
स्मृति को अपनी सप्पी बना कर तप करूंगी. यदि उन्हे न पा
सकी, तो मैं अवश्य प्राण दे दूंगी.”

माता मैनाका रोने लगी... पार पार वे ‘उः ! मा’ अर्थात्
‘उः ! नहीं’ कहने लगीं (और तभी से भगवती का नाम उमा
पड गया); पर पार्वती ने उन्हे सांतवना देते हुये कहा—“माँ !
तुम दुःख मत करो. मुझे आशीर्वाद दो कि मेरी साधना सफल हो.”
पुत्री का ऐसा सुदृढ संकल्प देख कर माता-पिता को संमति देनी
ही पड़ी. सभियों को उमा की ओर से सावधान रहने के लिये
पार-पार कह कर माता-पिता घर लौट आये. उमा अथांउ
साधना में प्रवृत्त हुई. उमा की उस कठोर तपस्या को देख कर
जडे-जडे साधु तपस्वियों को भी आश्चर्य हुआ. निराहार रह कर,
निर्जल रह कर, शीत, वर्षा, गर्मी की अंता न कर के, निर्विकार
भाव से, वे अपने हृदयेश्वर, अपने महेश्वर को प्राप्त करने के लिये
घोर तप करने लगीं. यही हिंदू धर्म की आदर्श प्रेमकल्पना है.
उमा ने अपनी घोर तपस्या के द्वारा यह सिद्ध कर दिया था कि,
नारीजति पुरुषजति की अपेक्षा किसी क्षेत्र में हीन नहीं है.
यह मातृत्व की साधना है. यही प्रेम की पुण्य तपस्या है. यही
गृहस्थाश्रम का प्रवेश-तप है. उमा की यह तपस्या ही का इल
था वह लावी राजकुमार, जिसने तारकासुर का वध किया था.
हिंदू-धर्म ने पुत्र की उत्पत्ति को साधना का विषय माना है और
यही उस साधना का समुज्ज्वल विदाहरण है. उमा की निर्विकार

अम्भंड समाधि को देख कर देवताओं को विश्वास हो गया कि अम्भ अवश्य शंकर को उमा के साथ विवाह करना पड़ेगा। दिन पर दिन जाने लगे, पर उमा की अम्भंड समाधि नहीं टूटी। कल कल करती कुछ जलनवी के तट पर, विमल शिलाभंड के उपर, वह कल मात्र धाँलु किये हुये अम्भंड समाधि-भग्ना उमा की उस तेजस्विनी मूर्ति को देख कर सुर और योगी सभ स्तब्ध हो गये। अंत में सभी ने एक स्वर से शंकर से प्रार्थना की कि वे उमा की अलिलापा पूर्ण करें। शंकर का हृदय तो उमा की उस धीर तपस्या से स्वयं ही विचल हो गया था। पार्वती की ऐकनिष्ठ साधना का, उनकी प्रभर तपस्या का और उनके निःस्वार्थ प्रेम का प्रयंड आकर्षण धतना प्रभव था कि विश्वनियंता विश्वेश्वर भी उसे अमान्य नहीं कर सके। एक दिन स्वयं वे उनकी साधना के सुदृढस्वरूप उन्हे उनकी अभीष्ट वर देने के लिये चल दिये। उसी दिन शंकर की रहस्यमयी प्रेरणा से धीरे-धीरे उमा अपनी समाधि से जगीं। सभियों ने प्रसन्न-चित्त से उनकी शुश्रूषा की।

मध्याह्नकाल का समय था। ञडे-ञडे देवदरों की छाया में अपनी सभियों सहित उमा बैठी कुछ उपनिषद् के तत्त्वों का निरूपण कर रही थीं। उसी समय उन्हेने देखा कि दूर से एक व्याघ्रचर्म ओढ़े हुये, गौरवर्ण का परम तेजस्वी अस्त्रायारी उनकी ओर आ रहा है। उमा ने शीघ्रता से सभियों को अर्ध्य के उपादान दाने की आज्ञा दी। अस्त्रायारी के आते ही उमा ने उन्हे अर्ध्य दिया और कंद-मूल-फल भेंट किये। अस्त्रायारी के पूछने पर उमा की सभियों ने उमा का परिचय दिया और बताया कि वे लगवान शंकर को पतिस्वरूप में पाने के लिये धीर तपस्या कर रही है। अस्त्रायारी ने यह सुन कर आश्चर्य प्रकट करते हुये कहा—“औं ! शिव के साथ ज्वाह कराने के लिये ही क्या अपने धर्म कोमल सुंदर देह को तप की कठोरता से कृश कर रही हो देवि !” उमा ने सलज्जलाव से मुष् नीचे कर लिया। वह उनकी संभति की सूचना देनेवाला मौन था।

अस्त्रायारी ने कहा—“शिव से विवाह करने की मूर्च्छता तुम्हारे मन में समाप्त कैसे ? क्या और देवता नहीं है ? स्वर्ग के अधीश्वर, कौस्तुभमणि के स्वामी, लगवान विष्णु से विवाह क्यों नहीं करती ? परम पंडित ब्रह्मा, देवराज इंद्र, अक्षुष्य कोष के स्वामी कुबेर, सर्वशक्तिमान अग्नि, प्राणस्वरूप वायु, समुद्र-स्वामी वरुण धृत्यादि अनेक देवता हैं जो तुम्हारी जैसी त्रिभुवन-सुंदरी को पा कर अपने आप को धन्य मानेंगे !”

उमा ने तीव्र स्वर में कहा—“अस्त्रायारी ! तुम क्या जानो;

नारी के हृदय के मूढ्य का तुम्हें क्या पता ! जिस महाभाग की प्रतिभा के मैंने अपने हृदयासन पर आसीन कर लिया है, उनके अतिरिक्त मैं और किसीका नहीं चाहती. स्वर्ग की विभूति, विश्व की संपत्ति, अक्षांशों का आधिपत्य, सभ्य में उनके यरणों की ऐक्यरं पर वार दे सकती हूँ.” अक्षयारी हंसा और उसने कहा “पर इस अम्भं प्रेम के योग्य शिव कदापि नहीं है ! उसके पास न रहने का स्थान है, न पहिनने का वस्त्र. वह उन्मत्त की भांति स्मशान में धूमता फिरता है, सर्पों का लिपटाये रहता है, पागलों की भांति धूली और चिता-लक्ष्म लगाये फिरता है. संपत्ति के नाम पर उसके पास केवल एक टूटे सींग का नादिया मात्र है. गुण तो उसमें एक भी नहीं. वह क्या किसी सुंदरी स्त्री—और वह भी तुम्हारी जैसी त्रिलुवन में अद्वितीय सुंदरी—के प्रेम का पात्र होने योग्य है ? उन्मत्त, नग्न, जटाजूटधारी...!”

उमा अम्भ न सुन सकी. उन्होंने रोष से लरे हुये तीव्र स्वर में कहा—“युप रहो ! महापुरुषों की निंदा करनेवाला तो पापी है ही, सुननेवाला महापापी है.” अपनी सभियों की ओर दृष्टि कर उमा ने कहा—“धनसे कह दो कि यह छत्ती समय मेरी कुटी से बड़े लय. महेश्वर की निंदा सुनने की अपेक्षा मैं प्राणत्याग कर देना अच्छा समझती हूँ.”

धतिना कह कर उमा ने घृणापूर्वक अक्षयारी की ओर से मुष् झेर लिया. उसी समय अक्षयारी ने आगे षट् कर उमा का हाथ पकड़ लिया. ओ ! यह शीतल, आनंदप्रद स्पर्श कैसा ! यह पवित्र, सरस अम्भधुर स्पर्श कैसा ! उमा ने आम्भ उठा कर दृष्टि—अक्षयारी का कहीं पता नहीं. सभियां मुस्करा कर दूर बड़ी न रहि हैं और स्वयं जगदाधार देवाधिदेव शिव शंकर अपने हाथ में पार्वती का हाथ लिये हुये प्रेम और आनंदलरी दृष्टि से उनकी ओर दृष्टि रहे हैं. उमा के विशाल कमललोचनों से आनंद और अनुराग का स्रोत उमड़ पड़ा. उनके कपोलों में लज्ज की अरुण शोभा और अधर पर आंतरिक उल्लास की मधुर हास्य—श्री का प्रादुर्भाव हुआ. एक प्रकार श्रद्धा और लज्जा के आवेश में वे महेश्वर के श्री-यरणों में प्रणाम करने के लिये जुकने लगीं, पर लज्जान ने उन्हें पीय ही में रोक कर हृदय से लगा लिया. उन्होंने कहा—“देवि ! धन्य है ! तुम्हारा अम्भं प्रेम और उसे पा कर मैं भी धन्य हुआ हूँ. बलो, आज कितने ही समय से कैलास की कुटी तुम्हारे गिना उसी प्रकार सूनी पड़ी है. जिस प्रकार तुम्हारे शरीर-त्याग के उपरांत से मेरा हृदय शून्य हो गया था. बलो ! अम्भ फिर कैलास के अपनी यरण—रं से पवित्र करो और

मेरे हृदय को अपने पवित्र प्रेम-प्रदीप से आलोकमय बनाओ।”

लगवती पार्वती की साधना सफल हुई। जिनकी निंदा के शब्दों को सुन कर उन्होंने अपने शरीर की आहुति दे दी थी, जिनके प्रेम और पवित्र संसर्ग को प्राप्त करने के लिये वे कठोर साधना और अथः तपस्या में प्रवृत्त हुई थीं, उन्होंने पा कर उन्हें कितनी प्रसन्नता हुई होगी—सो क्या बिना कर मताने की वस्तु है ? उस असीम आनंद की असीम कल्पना और उससे भी अधिक सीमापद्धि वाली कैसे परिचयित कर सकती है ? पर तो भी हिंदू-कुमारिका के उच्च आदर्श के अनुसार लगवती ने कहा—“पूज्यवर ! आज मेरा जन्म सफल हो गया। मैं आपके चरणों की दासी हूँ, पर आप मेरे पिता-माता से मुझे भांग कर अपने साथ कैलास ले चलिए !” ‘तथास्तु’ कह कर शंकर अंतर्हित हो गये। कठोर साधना में सखलीभूत हो कर लगवती पितृप्रासाद में लौट गधं। माता भैरवा ने उन तपकृश, पर परमतेजोमयी दुहिता को हृदय से लगा लिया।

शंकर ने सप्तर्षियों को बुलाया और उनके साथ ही वसिष्ठ-पत्नी सतीशिरामणि अरुंधती को भी बुला लेण। उनके आने पर शंकर ने लगवती अरुंधती के श्रीचरणों में प्रणाम किया। यह है भारतीय पतिव्रता का गौरव ! विश्व के नियंता भी उसके गौरव की रक्षा के लिये उसके चरणों में प्रणिपात करते हैं ! सप्तर्षियों ने शंकर को प्रणाम किया। शंकर ने प्रत्युत्तर में अलि-वादन कर के कहा—“सती ने हिमाचलसुता पार्वती के स्वरूप में अवतार लिया है। अज मैं फिर उन्हें अपनी गृहस्थी की अधि-ष्टात्री देवी बनाना चाहता हूँ। आप लोग लगवती पार्वती को मेरे लिये भांग लाधये। लगवती अरुंधती आपके साथ हैं; इससे आपका काम सरल हो जायगा।”

यथासमय यथारीति शंकर और पार्वती का विवाह-अंधन में आयोज्य हो गये। विश्व के आदि-दंपति सर्वश्रेष्ठ गृहस्थाश्रम में प्रविष्ट हो गये। यथासमय लगवती को ले कर शंकर कैलास पहुँचे। जे कैलास छतने दिनों से श्रीहीन और शोभाहीन पडा हुआ था, वह फिर समुज्ज्वल हो उठा। लगवती ने अपने हाथों से पुष्प, वृक्ष और फलों के पादप लगाये और कैलास की लुप्त-श्री को फिर से सज्ज कर दिया। लगवान् के श्रीचरणों में बैठ कर लगवती वेदांत और उपनिषद् की व्याख्या सुना करतीं और धसी प्रकार स्निग्ध सुरभित प्रभात, उज्ज्वल आंधनी रात में लगवती की वीणा के मधुर स्वर को और उसके साथ में गाये हुये उनके सरस राग को महेश्वर विमुग्ध हो कर सुना करते। आदिदंपति

કા વહ ગૃહસ્થાશ્રમ કવિ-કલ્પના સે ભી અધિક સુંદર, વેદ-મંત્રો સે ભી અધિક પવિત્ર, આદિપ્રભાત સે ભી અધિક સમુજ્જવલ ઔર પ્રસ્પૃટિત પારિજાત સે ભી અધિક સુરભિત થા. એસે ગૃહસ્થાશ્રમ મેં, યથાસમય, ભગવતી પાર્વતી ને એક પુત્રરત્ન પ્રસવ કિયા. ઉસ દિન ભગવતી ને વીર માતા કે આસન કે અલંકૃત કિયા ઔર વિશ્વ કે પાવન માતૃત્વ કે પુણ્ય ઉદાહરણુ કા દર્શન કરાયા. ઇસ બાલક કા નામ રકખા ગયા 'કાર્તિકેય.' સ્વયં મહેશ્વર ને ઉસે વેદ-વેદાંગ ઔર શસ્ત્રાસ્ત્રોં કી શિક્ષા દી; શંકર ને કિતને હી સિદ્ધ-શસ્ત્ર ઉન્હેં પ્રદાન કિયે. ભગવતી પાર્વતી સ્વયં હી વીરાંગના થીં ઔર ઉન્હેંને ભી ઉસ બાલક કે શિક્ષિત બનાને મેં મહેશ્વર કી સહાયતા કી. વીર માતા કા વીર પુત્ર વિશ્વ કી રક્ષા કે લિયે સમુદ્ધત હુઆ. દેવતાઓં ને ઉસે અપની સેના કા સેનાપતિ બનાયા ઔર દેવતાઓં કા સૈન્ય લે કર વહ તારકાસુર ઔર ઉસકી સેના સે સંગ્રામ કરને કે લિયે જાને કે સમુદ્ધત હુઆ. ચલતે સમય ઉસને માતા પાર્વતી કે ચરણસ્પર્શ કિયે. વીર માતા પાર્વતી ને કહા--“જાઓ પુત્ર! આનાંદ સહિત સંગ્રામક્ષેત્ર કે જાઓ! વિશ્વ કી શાંતિ, નિર્બલ કી રક્ષા એવં પુણ્ય કે પક્ષપાત હી કે લિયે શસ્ત્રધાણુ કિયા જાતા હૈ. જાઓ, દેવતાઓં કી રક્ષા કરો! વિશ્વ જો તારકાસુર કે અત્યાચાર સે બચાઓ! આજ હી કે દિન કે લિયે મૈંને તુમ્હેં પ્રસવ કિયા થા; આજ હી કે દિન કે લિયે મૈંને તુમ્હેં શિક્ષા દી થી! જાઓ પુત્ર! મેરે દૂધ કી લાજ રખના!”

આજકલ કી માતાઓં કે ઈતિ શબ્દોં કે રહસ્ય કે સમજના ચાહિયે. પુત્રપ્રાપ્તિ કી સાધના કા યહી રહસ્ય હૈ ઔર યહી કુમાર કે પ્રસવ કરને કી સાધના કા મૂલમંત્ર હૈ. કાર્તિકેય ને બડી વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કિયા ઔર દેવતાઓં કે સૈન્ય કા બડી યોગ્યતા કે સાથ સંચાલન કિયા. કાર્તિકેય કે બાણુ ને તારકાસુર કે પ્રાણોં કા અપહરણુ કર લિયા; સ્વર્ગ ઔર મર્ત્ય સેનાપતિ કાર્તિકેય કે જયધોષ સે ગુંજ ઉઠા. વિજયી પુત્ર કે ઉદ્ધાસભરે હૃદય સે જગન્માતા પાર્વતી ને હૃદય સે લગા લિયા. વીરમાતા કે વહ પરમ ગૌરવ કા શુભ મુહૂર્ત થા.

ભગવતી પાર્વતી કે દૂસરે પુત્ર કા પવિત્ર નામ થા ‘શ્રીગણેશ.’ વે પરમ વિદ્વાન્ થે; કહા જાતા હૈ કિ મહાભારત ઉન્હેંને હી લિખા હૈ. વ્યાસજી બોલતે ગયે થે ઔર ગણેશજી લિખતે ગયે થે. આજ ભી ઉનકી ઈતિની પ્રતિષ્ઠા હૈ કિ સભી સુકૃત્યોં મેં ઉનકા પૂજન સખસે પહિલે કિયા જાતા હૈ.

ભગવતી પાર્વતી ને એક પુત્ર કે વીર ઔર દૂસરે કે પંડિત બના કર યહ સિદ્ધ કર દિમા થા કિ, યદિ માતા સુશિક્ષિતા ઔર

वीरांगना हो, तो वह अपनी धृष्टि के अनुसार अपने पुत्रों का बना सकती है। लगवती पार्वती का पावन मातृत्व धृष्टी लिये आज हिंदू जति के लिये आदर्श है और उसीकी पवित्र कथा को अनेक कवियों ने अपनी वाणी का पवित्र विषय बनाया है।

लगवती पार्वती के ज्वन के साथ एक और प्रमुख घटना का संबंध है। इस घटना को विवृत किये बिना हमारी दृष्टि में उनका चरित्र अधूरा रह जायगा, उसका कारण यह है की लगवती ने अपनी इस बीला के द्वारा विश्व को यह बताया था कि नारी, पुरुष की जो द्रव्य-सामग्री के समान नहीं है। पुरुष-जति को उसके अधिकारों को पैरों तले कुचलने का अधिकार नहीं है। वह उसकी संगिनी है, कीतदासी नहीं है। साथ ही साथ, उन्होंने अपने इस पवित्र चरित्र के द्वारा विश्व की जननीजति को यह बताया है कि अपने अधिकारों की रक्षा करने के लिये उन्हें अङ्ग धारण करने तक का अधिकार है। शक्तिशिरोमणि महर्षिवर भार्गव ने 'दुर्गा सप्तशती तृतीय चरित्र' में इस घटना को अंकित किया है। उसीका सार हम नीचे देते हैं:—

शुंल और निशुंल नाम के दो बाध थे। वे निशाचर थे और उन्होंने देवताओं को जो दुःख दे रक्खा था। उन्होंने स्वर्ग को अपना निवासस्थान बना लिया था। देवता उनके लय से कांपते थे और धंवर धंवर छिपते फिरते थे। लगवती ने अपने महाब्रह्मी स्वरूप में देवताओं की प्रार्थना के उत्तर में वचन दिया था कि, वे उनकी राक्षसों से रक्षा करेंगी। देवताओं पर विपत्ति जन कर लगवती पार्वती शस्त्रास्त्रों से विभूषित हो कर आद्य और नक्षत्र-तट पर स्नान करने के निमित्त गधं। उसी समय शुंल-निशुंल का दूत सुग्रीव धंवर से जा रहा था। उसने जो लगवती का वह विमल सौंदर्य देखा, तो शुंल-निशुंल से जा कर कहने लगा—“आपने सभस्त देवताओं को परास्त कर के उनके सभस्त अभूत्य पदार्थ ले लिये हैं। औरावत आपके आधीन है, पुष्पक आपके पास है। महाराज ! अभी मैं गंगातट पर एक अत्यंत सुंदरी रमणी को बैठी हुआ देखा आया हूं। सत्य पूछिये तो वह स्त्रीरत्न आपके ही योग्य है।” शुंल-निशुंल ने यह सुन कर कहा—“जबो, उसे सभजा-भुजा कर हमारे पास ले आओ।” सुग्रीव ने जा कर लगवती पार्वती से शुंल-निशुंल की विशाल विभूति और प्रकांड जल की बात कही और उनमेंसे किसीको अपना पति बनाने के लिये आग्रह किया। लगवती मुस्कराधं और उन्होंने कहा—“दूत ! जबो अपने भाविकों से कह देना कि यदि शक्ति हो तो हमें पकड़ ले जा कर विवाह कर ले। क्योंकि मैंने

प्रतिज्ञा की है कि:—

“यो मे जयति संग्रामे यो मे दर्पव्यपोहति ।

यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्ता भविष्यति॥”

अर्थात् जे मुझे रण में जित सकेगा, जे मेरे धस अलिमान को तोड़ सकेगा और जे मेरे समान अलवान होगा, वही मेरा पति हो सकेगा। यह मेरी अटल प्रतिज्ञा है।” सुग्रीव हंसा; उसने कहा—“भालूम होता है कि तुम्हारी छिछा शिर के आल पकड़ कर धसीटे जाने की है।” लगवती पार्वती हंसी और बोली—“लाज्य में लिप्पा होगा सो होगा।” सुग्रीव ने वैसे ही ज कर कह दिया। शुंल निशुंल क्रोध से उन्मत्त हो उठे और उन्होंने अपने सेनापति धूमकेतु को लेज। लगवती ने धूमकेतु को हुंकारमात्र से लस्म कर दिया। धंसके उपरांत शुंल निशुंल के यउं-मुंउ नामक दो प्रकांड वीर लगवती को पकड़ ले जाने के लिये आये उनको भी पार्वती ने परमधाम का मार्ग अता दिया। फिर राक्षसों का अद्वितीय वीर मायावी रक्तपीज रणक्षेत्र में आया उसका भी लगवती ने विनाश कर दिया। फिर तो अेक अेक कर के क्रोधोन्मत्त हो कर स्वयं राक्षसराज शुंल-निशुंल आये; पर लगवती ने उनका भी हनन कर दिया और धस प्रकार लगवती पार्वती ने अभिल विश्व के सामने रमणी के अलंध्य अधिकारों की रक्षा की।

उपर की घटना धस आत का स्पष्ट प्रमाण है कि यह रमणी-शक्ति को विकसित होने का समय दिया जय, तो वह उन्नी से उन्नी उठ सकती है। लगवती पार्वती का जवन मातृत्व का आदर्श, वीरत्व का उज्जवल उदाहरण अेवं नारीशक्ति के अरम विकास का पुण्य प्रमाण है। लगवती का जवन धस आत का उन्न्य स्वर से उद्घोष करता है कि नारी पुरुष के पैरों से दलित की जनवाली अपदार्थ वस्तु नहीं है। वह शक्ति की प्रतिनिधि है; मातृत्व की गौरवमयी भूर्ति है अेवं विश्व-समाज की समृद्धि की आदिसंयालिका है। उसका अनादर और अपमान करना आत्मघात करने के समान है।

हमारा—हम हिंदुओं का—यह विश्वास है कि यह आदि-दंपति आज भी कैलास के तुषारधवल शिखर पर निवास करते हैं और विश्व की शांति, विश्व की समृद्धि और विश्व की उन्नति के लिये सदा अण्ड तप में प्रवृत्त रहते हैं। कुछ भी हो, धस विश्वास की आत को अेक और रण हीजिये, पर फिर भी यह तो मानना ही पड़ेगा कि लगवती पार्वती ने जिस आदर्श पतिलक्ति का परित्यग दिया है, जिस पवित्र मातृत्व की साधना का समुज्जवल उदाहरण विश्व की जननी-जति के सामने समुपस्थित किया है

और गृहस्थाश्रम की गृहिणी के महिमाभय पद की जे पावन महिमा संस्थापित की है, वे निस्संदेह धर्म की विभूतियां हैं, समाज की अक्षय दीपमालाएं हैं और कविवाणी की पुण्य विश्राम-स्थलियां हैं। भारतीय समाज जिस दिन फिर से धस पावन चरित्र की महनीयता और महिमा को समझ लेगा, उस दिन फिर उसके सौभाग्यगगन में मंगलप्रलात का सुंदर भधुर उदय होगा। भारत की जननी-जति को तो धस चरित्र का नित्य प्रतिमानसिक पारायण करना चाहिये और उन महिमाभयी देवी पार्वती की पवित्र स्मृति को अपने हृदय की कौस्तुभमणि बना लेना चाहिये। धससे उनका अशेष कल्याण साधित होगा। वे जनेंगी कि मातृत्व का वास्तविक अर्थ क्या है? वे जनेंगी कि रमणी के गौरव की महिमा क्या है? वे जनेंगी कि स्त्रीशक्ति का तेज कितना है? और सभसे जड़ी जात जे वे धस चरित्रसे सीजेगी वह यह है कि रमणी पुरुष की सहधर्मिणी है, सुहृद् है, सभा है। वह उसकी कीतदासी, विलास की सामग्री और पैरों से सतत हुंकराछ जनेवाली अपदार्थ अनुगाभिनी नहीं है और आवश्य-कता पडने पर वह अपने नैसर्गिक अधिकारों और अभूष्य पाति-व्रत की रक्षा के लिये विश्व की समस्त शैतान-शक्ति के विरुद्ध निर्भय, निःशंक लाव से दंडायमान हो सकती है। यही आत्म-निर्भरता है, यही आत्मगौरव है और यही आत्मकल्याण है! लगवती पार्वती का चरित्र-तीर्थ धस पवित्र त्रिवेणी से प्रक्षालित होता है। भारत माता की पुत्रियो! धसमें स्नान कर के तुम अपनी विलुप्त महिमा को प्राप्त करो!

(अप्रिल-१९२६ना “आँद”भां लेखक:-श्री. यंड़ी प्रसाद “हृदयेश.”)

૧૪-સ્વામી જ્ઞામદાસ

જન્મ, કાલ ઔર વંશપરિચય

જિસ સમય પુણ્ય ભૂમિ ભારત કે નરેન્દ્રોં મેં પરસ્પર કલહાગ્નિ કી પ્રચંડ જ્વાલા ધધક રહી થી, યમન સામ્રાજ્ય કા પ્રાયઃ અવસાન હો રહા થા, નામમાત્ર કા મુગલવંશીય બાદ-શાહ મુહમ્મદશાહ દિલ્હી કે સિંહાસન પર વિરાજમાન થા, અંગરેજોં કે ભાગ્ય કા સૂર્યોદય હોતા દેખ ક્રાંસીસિયોં કા સેના-પતિ કુખે ઇન્હેં માર ભગાને કી ચેષ્ટા પ્રાણપણ સે કર રહા થા, ઉસી સમય અર્થાત્ સન ૧૭૪૩ ઇસ્વી (વિં સં ૧૮૦૦) મેં યુક્તપ્રદેશ કે જૌનપુર જિલાન્તર્ગત અમૌવ નામ કે ગાંવ મેં હમારે ચરિતનાયક રામભક્ત સ્વામી જ્ઞામદાસ કા જન્મ હુઆ થા. આપ સરથૂપારીન્ શાંડિલ્યગોત્રીય પીઠી તિવારી થે. આપકે વંશજ તો નહીં, કિન્તુ પરિવાર કે લોગ ઉક્ત ગ્રામ મેં અખતક વિદ્યમાન હેં.

બાલ્યકાલ

આપકે પિતા એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ થે ઔર સ્વામીજી કી અત્યંત છોટી અવસ્થા મેં પરલોકવાસી હુએ થે. આપકે પાલન-પોષણ કા ભાર આપકી માતા પર આ પડા. ઉનકે સિવા ઔર કોઇ ઝૈસા આત્મીય નહીં થા જો ભરણુ-પોષણ એવં શિક્ષા આદિ કા પ્રબંધ કરતા. જખ આપ સાત વર્ષ કે હુએ તખ એક ગ્રામ્ય પાઠશાલા મેં પઢાને કે લિયે પ્રવિષ્ટ કિયે ગયે. પરંતુ ઇસ સંસ્કારી બાલક કો પઢાને કી ક્ષમતા ઉસ ગ્રામીણ શિક્ષક મેં કહાં? આપ પઢતે તો કુછ બી નહીં. કિંતુ, અપને સહપાઠી બાલકોં કો સાથ લે કર રામલીલા ઔર કૃષ્ણલીલા કે ખેલ કે બહાને પરમાત્મા કે ધ્યાન મેં તન્મય રહતે. ઔર, યદિ અકેલે કિસી સમય રહતે તો ભગવદ્ભક્તિમય સંસ્કૃત શ્લોકોં અથવા સૂર ઔર તુલસી કે પદોં કો ગા ગા કર આત્માનંદ લાભ કરતે થે. શિક્ષક ઇનકે ઇસ આચરણુ સે અસંતુષ્ટ રહતે ઔર ઇનકી માતા કી ગરીબી કો ખ્યાલ કર કુછ ખોલતે ન થે. એક દિન ઇનકી માં ને શિક્ષા-લય મેં આ કર શિક્ષક સે ઇનકે પઢાને કે સંબંધ મેં પૂછા. શિક્ષક ને ઝુંઝલા કર ઉત્તર દિયાઃ-“તુમહારે લડકે કા ક્યા પૂછના હૈ? ઉસકી તો વહી હાલત હૈ કિ ‘આપુ ગયે અરુ આનહિં બાબહિં.’ સ્વયં તો પઢતા નહીં, દૂસરે લડકોં કો બી બહકાતા હૈ. મૈં તુમહારી ગરીબી દેખ કુછ ખોલતા નહીં, કિંતુ યહ બાલક ઇસ પાઠશાલા મેં રખને યોગ્ય નહીં હૈ.” માતા સ્કૂલ સે ભગ્ન-મનોરથ હો યુપ-

આપ ધર આધ, ઔર ભોજન કરતે હુએ બાલક જામ સે તિરસ્કાર-મથી બાની સે કહને લગી કિ તુમ ગરીબ કે લડકે હો કર પઢને મેં ચિત્ત નહીં લગાતે યહ કેવલ મેરે ભાગ્ય કા દોષ હૈ. તુમહેં તો ચાહિયે કિ શ્રમપૂર્વક વિદ્યાર્જન કરો ઔર વ્યર્થ કી ધૂમ મચાને સે બાજ આઓ. માતા કી ભત્સનાયુક્ત વાણી સુન કર આપ મંદ મંદ મુસ્કુરાતે હુએ બોલે:-“માતા! અધ્યાપક મુઝે જો પઢાતે હૈં વહ મેં સખ જનતા હૂં. જિસ બાત કો ન જાનૂં ઉસે ગુરુ કે સમીપ સીખના ઉચિત હૈ. હાં, યદિ વે મુઝે ઉસ વિષય કી શિક્ષા દે, જિસે મેં ન જાનતા હોઉં તો સહર્ષ શિક્ષાગ્રહણ કે લિયે તૈયાર હૂં.” માતા ઇસ ઉત્તર સે ઉસ સમય ચુપ હો ગયી. દૂસરે દિન બાલક કે પાઠશાલા જાને કે ઉપરાંત સ્વયં વહાં ગયી. શિક્ષક સે ગયે દિન કી સખ બાતેં કહ સુનાયીં. શિક્ષક મહાશય ને ક્રોધાવેશ મેં બાલક જામ કો અપને સન્નિકટ ખુલાયા ઔર બોલે-“જામ! કલ તૂને અપની માં સે કહા હૈ કિ ગુરુ જો મુઝે પઢાતે હૈં, વહ સખ હમેં માલૂમ હૈ? યદિ યહ સત્ય હૈ તો મેરે પ્રશ્નોં કા ઉત્તર દે, ઠીક ઉત્તર ન દેને પર દંડાધાત સે તેરી કમર તોડ ડાલી જાયગી ઔર તૂ સ્કૂલ સે બાહર નિકાલ દિયા જાયગા.” આપને મંદ સ્મિત હાસ્ય સે ઉત્તર દિયા-“ગુરુજી! પૂછિયે, મેં યથા-શક્તિ ઉત્તર દેને કી ચેષ્ટા કરુંગા.” ઇસ પર શિક્ષક ને ગણિત, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સંગીત આદિ મહાન જટિલ વિષયોં મેં ઐસે ઐસે પ્રશ્ન કિયે જિસકા ઉત્તર ઉન્હીકો દેના પડતા તો શાયદ ન દે સકતે. મેધાવી બાલક ને ગૂઢતમ પ્રશ્નોં કા ઐસા સુંદર મનોહર ઉત્તર દિયા કિ ગુરુજી અવાક હો ગયે. અત્યંત હર્ષ સે ઉન્હોંને ઉન્હેં ગલે લગા લિયા ઔર પ્રશંસા કરતે હુએ ઉનકી માતા સે બોલે-“માતા! તુમહારા યહ બાલક ચુદ્દી કા લાલ હૈ; મુઝે યહ નહીં માલૂમ થા કિ ઇસમેં ઇસ પ્રકાર દૈવદત્ત વિદ્યા કા ભાંડાર ભરા હૈ. યહ તો મુઝ સરીખે શિક્ષકોં કા શિષ્ય નહીં વરન્ ગુરુદેવ હૈ. અખ ઇસ મેધાસંપન્ન જામદાસ કો પઢને કી આવશ્યકતા નહીં, યહ પૂર્ણ વિદ્વાન ઔર પંડિત હૈ.” તતપશ્ચાત્ માતા ઇન્હેં ઘર લે આધ, ઔર સ્વામીજી કે પઢને કી ક્રિયા યહીં સમાપ્ત હુધ.

વિવાહ ઔર શુદ્ધિયાગ

એક બ્રાહ્મણ ને આપકે પિતા સે કુછ રૂપયા ઋણ લિખા થા, ઇનકી માતા ઉસકે યહાં વહ રૂપયા માંગને ગયી. બ્રાહ્મણ ને નિવેદન કિયા કિ શ્રીમતીજી! મેં રૂપયા તો અવશ્ય દે દૂંગા, કિંતુ, સાથ હી એક વિનીત પ્રાર્થના હૈ કિ મેં અપની કન્યા કી શ્મદી આપકે પુત્ર કે સાથ કરના ચાહતા હૂં. મેં અપની કન્યા ઔર કર્જ કા રૂપયા આપકે ચરણોં મેં અર્પણ કરના ચાહતા

હું. માતા ને બ્રાહ્મણ કી પ્રાર્થના સ્વીકાર કર લી, દોનોં તરફ વિવાહ કી તૈયારિયાં હોને લગી; કિંતુ, ચરિત્રનાયક બાલક ઝામ કો યહ વૈવાહિક બંધન પસંદ નહીં હુઆ. ક્યોંકિ આપ આજન્મ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન કરના ચાહતે થે. ઉધર આપકે મામા વિવાહ કે પ્રબંધ મેં દત્તચિત્ત થે, ઉસ સમય આપને મામા કે પાસ જા કર નિવેદન કિયા કિ મેં વિંધ્યવાસિની લગવતી દેવી કા દર્શન કરના ચાહતા હું, વહાં સે લૌટને જૈસા ચાહેં વૈસા આપ કીજિયેગા. ઉનકી દહતા કા સ્મરણ કર કે મામા ને સ્વીકૃતિ દે દી ઔર દો આદમિયોં કો સાથ દે કર દર્શનાર્થ ભેજ દિયા. અમાવ સે વિંધ્યાચલ દેવી કા સ્થાન ૩૦ મીલ પર ગંગા-પાર અવસ્થિત હૈ. રાસ્તે મેં ‘બરજી’ નામ કા એક ગાંવ પડા, જો ઠીક ગંગાજી કે કિનારે ઇસ પાર બસા હૈ. યહાં સે વિંધ્યક્ષેત્ર દિખાઈ દેતા હૈ. બીચ મેં ગંગાજી કી રેત ઔર ઉનકી તરંગ-માલાઓં કે સિવા ઔર કિસી પ્રકાર કા ઓટ નહીં હૈ, ઇસસે લગવતી કા ધામ ત્રીન મીલ કે અંતર પર સ્થિત રહને પર બી સ્પષ્ટ દિખાઈ પડતા હૈ. ઇસ ગાંવ કી દશા પહલે બહુત હી હીન થી, કિંતુ જબસે સ્વામી ઝામદાસ કી ચરણરજ ઇસમેં પડી તબ સે બહુત ઉન્નત અવસ્થા મેં હૈ. ગાંવ કે બાહર એક બગીચે મેં જયનાથ ઉપાધ્યાય નામ કે એક બ્રાહ્મણ, જો ઇન્હીં કે સમ-વયસ્ક થે, રહતે થે. વે અપને ઘર કે બાહર દરવાજે પર લડકોં કે સાથ ખેલ રહે થે. ઉન્હેં દેખતે હી સ્વામીજી પ્રેમભરી દષ્ટિ સે ઇસ તરફ દેખને લગે, માનોં વે ઉનકે ચિરપારચિત હૈં. ઉધર જયનાથ કી બી વહી દશા હુઇ. સ્વામીજી જયનાથજી કી ઓર બઢે ઔર ખોલે “મિત્રવર! બહુત દિનોં સે તુમસે મિલને કી લગન લગી થી, પરમાત્મા કી અપાર દયા સે વહ આજ પૂરી હુઇ.” ઇસકે બાદ દોનોં મિત્રોં ને બડી પ્રસન્નતા સે પ્રેમાલિંગન કિયા. યહ અદ્ભુત વ્યાપાર દેખ કર સ્વામીજી કે દોનોં સાથી ચકિત ઔર સ્તંભિત હો ગયે. કુછ દેર બાદ સ્વામીજી ને અપને સાથિયોં સે કહા:-“ભાઇયો! આપ લોગ ઘર લૌટ જાઇયે, અબ મેં કહીં ન જાઉંગા. ઇસી અપને અનન્ય મિત્ર કે સાથ યાવજીવન રહૂંગા, ક્યોંકિ જિસે મેં ખોજતા થા, વહ મિલ ગયા.’ ઉન દોનોં ને લૌટને કે લિયે બહુત અતુનય-વિનય, લોભ, ભર્ત્સના, આદિ દિખલાયા; કિંતુ આપ અપને નિશ્ચય પર અચલ રહે, લૌટને કા નામ તક ન લિયા. ઘર જા કર ઉન્હોંને ઇનકી માતા ઔર મામા સે યથાતથ બાતેં કહ સુનાઈ. માતાજી યહ બાત સુન કર અધીર હો ઉડી. ઉન્હોંને અપને ભાઇ કો ખુલાને કે લિયે ભેજ, પરંતુ વે બી દહપ્રતિજ્ઞ બાલક ઝામ કો અપની પ્રતિજ્ઞા સે વિચલિત ન કર સકે. ઇનકી માતા ને ફિર ખુલાને પર જોર

નહીં દિયા, ક્યોંકિ વે અચ્છી તરહ સે અપને પુત્ર કી પ્રકૃતિ કે જનતી થીં. જયનાથ કે પિતા અપને પુત્ર ઔર જામદાસ મેં ઇસ અલૌકિક પ્રેમ કે દેખ પ્રસન્ન હુએ. અપને પુત્ર કે સાથ ઇનકે રહને કા પ્રબંધ કર દિયા.

ઉધર જિસ કન્યા કે સાથ ઇનકે વિવાહ કી ખાત સ્થિર હો ચૂકી થી, ઉસકા હાલ સુનિયે. જામદાસ કે બર્ણ જાને પર કન્યા કે પિતા ને ઉસકે વિવાહ કા દૂસરા પ્રબંધ કરના નિશ્ચય કિયા. પરંતુ ઉસ લડકી ને શાદી કરને સે ઇન્કાર કિયા. ઉસને સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં પિતા સે કહા કિ હિંદૂ લલના કા જબ, મન સે હી સહી, કિસીકે સાથ સંબંધ હો ગયા તબ વહ ઉસે છોડ કર દૂસરે કે સાથ કબી શાદી નહીં કર સકતી. ઇસ લિયે પિતાજી! મેં સંપૂર્ણ જીવન કુમારી અવસ્થા મેં હી વ્યતીત કરંગી.

લોગોં ને બહુત સમજાયા કિ ઐસા તો હુઆ હી કરતા હૈ, ઇસમેં કોઇ ધર્મવિરોધ નહીં; કિંતુ, વહ પતિવ્રત કી જવલંત મૂર્તિ આજન્મ અભચારિણી હી રહી.

સ્વામી જામદાસ કે બરજી મેં રહતે જબ કુછ દિન ખીત ગયે તબ એક દિન ગાંવવાલોં કે બુલા કર ઉન્હોંને કહા કિ આપ લોગ મેરે લિયે ગંગાતટ પર એક કંદરા બના દીજિયે, મેં ઉસમેં એકાંત ચિત્ત સે ભગવત્સ્મરણ કરંગા. આપકી શિષ્ટતા, પ્રતિભા ઔર ભગવદ્ભક્તિ કે ઉન્મેષ કા સિદ્ધા ગાંવવાલોં પર પૂરી તરહ સે જમ ગયા થા. સબ ને મિલ કર કંદરા તૈયાર કર દી. ઉસમેં પ્રવેશ કરતે સમય સ્વામીજી ને કહા—“મેં ઇક્કીસ દિન અનશન વ્રત કરંગા, ઇસ ખીચ કોઈ ભી મેરે પાસ ન આવે, બાઈસિવેં રોજ મુઝે ગુફા સે નિકાલના ઔર આપની ઇચ્છાનુસાર કુછ ભોજન દેના, જિસસે ચૈતન્ય લાભ હો જબ.” ઇસકે બાદ આપ સમાધિસ્થ હુએ. ગાંવવાલોં ને દિનરાત ગુફા કી રક્ષા કા પ્રબંધ રકખા ઔર ડીક બાઈસિવેં દિન આપકો બાહર નિકાલા. ઉસ સમય આપકે શરીર સે કાન્તિ નિખર પડી થી, કિન્તુ માંસ સૂખસા ગયા થા. આપકે સાથ એક કાગજ ભી ગુફા સે નિકલા થા, જિસકે સંબંધ મેં સ્વામી જામદાસ ને કહા કિ વહ આજ્ઞાપત્ર રામાયણ કી રચના કરને કે લિયે પુણ્યતોયા ભગવતી ભાગીરથી ને મુઝે દિયા હૈ. ઇસ તપશ્ચર્યા કે બાદ આપકી ખ્યાતિ બઢી ઔર દૂર દૂર સે જનતા આપકે સદુપદેશોં કે સુનને કે લિયે આને લગી. આપ કે પાંડિત્યપૂર્ણ ઉપદેશોં કે શ્રવણ કર શિષ્યમંડલી બઢને લગી.

સં. ૧૮૨૭ વિક્રમીય કે અંત મેં આપ ભી વિન્ધ્યક્ષેત્ર મેં ભગવતી કે દર્શનાર્થ ગયે ઔર વહીં પર શ્રીગંગાજી કી આજ્ઞા

શિરોધાર્ય કર “રામાર્ણવ” નામ કા શ્રીરામચરિત્ર સંબંધી ગ્રંથ બનાવના પ્રારંભ કર દિયા. ધ્યાન રહે કે ઉસ સમય ગ્રંથકાર કી અવસ્થા કેવલ ૧૮ વર્ષ કી થી. ગ્રંથારંભ મેં આપને લિખા હૈ:-
સંવત્ કરિ વિદ્યુ વસુ મહિ માંહી, મધુ સિત સોમ રામ જનુ જાહી.

વિંધ ક્ષેત્ર સુરસરિ કે તીરા, કરૌં કથા ભંજન ભવ બીરા.

વિંધ્યાચલ મેં કુછ દિન રહ કર આપ મિર્જાપુર મેં નાર-ધાટ કે પાસ ચેતગંજ મહલ્લે મેં એક મંદિર કી સ્થાપના કર વહાં રહને લગે; ઓર વહીં પર રામાર્ણવ ગ્રંથ કી રચના આપને પૂર્ણ કી. જિસ સમય આપ મિર્જાપુર મેં રહતે થે ઉસ સમય આપકી ભાવી સ્ત્રી દર્શનાર્થ આઈ. આપને ઉન્હેં અપના વિવાહ કરને કે લિયે બહુત સમજાયા, કિંતુ ઉસ પતિપ્રાણા-રમણી ને ઈસ પ્રસ્તાવ કે અસ્વીકૃત કરતે હુયે નિવેદન કિયા કે ભગવન! જબ આપ આજીવન બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર પરમાત્મા કી ઉપાસના કરને કા દૃઢ સંકલ્પ કર ચૂકે હેં તબ કયા મેં આપકી અનુચરી રહ કર ઉસ વ્રત કા અનુસરણ નહીં કર સકતી? અતએવ આપ વિરુદ્ધ અનુરોધ સે મેરે હૃદય કે વિદ્ધ ન કીજિયે. મેરી યહ એકમાત્ર કામના હૈ કે મેં આપકી સેવા કર અપના જીવન સફલ કરૂં. મેરે શરીર સે આપકી તપશ્ચર્યા મેં કિસી પ્રકાર કી વિદ્ધ-બાધા ન પડેગી. સ્ત્રી કી પ્રાર્થના આપને સ્વીકાર કર લી.

માંડારાજ્ય-પદાર્પણ

મિર્જાપુર સે દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશા મેં ૨૫-૨૬ મીલ પર માંડા નામ કી એક છોટી સી રિયાસત હૈ. રાજધાની કા નામ બી માંડા હૈ. યહાં કે કતિપય રાજા બ્રાહ્મણભક્ત, સાધુસેવક ઓર વિદ્યાવ્યસની હો ગયે હેં. તત્કાલીન રાજા સાહબ ઉપર્યુક્ત ગુણો સે વિભૂષિત થે. વિદ્વાનોં કા સંમાન કરના આપકા વ્યસન હો ગયા થા. ઐસે સાધુસેવી નૃપતિ કે એક માનસિક પીડા કા શિકાર બનના પડા, કયાં કે યહ તો ઈસ સંસાર-નાટ્ય-મંદિર કા સખ કે લિયે અનિવાર્ય વિષય હૈ.

યહ પીડા એક પ્રેત કે રૂપ મેં આવિર્ભૂત હો કર મહારાજ કે સખ કામોં મેં બાધા પહુંચાયા કરતી થી. એક બાર એક રાજ-મહલ બનવાતે સમય મહારાજ કે બડી કઠિનાઈયોં કા સામના કરના પડા. જબ જબ મહલ બન કર તૈયાર હોતા, તબ તબ પ્રેત દ્વારા ગિરા દિયા જતા. કઈ બાર ભગ્નમનોરથ હો સહચરોં કી અનુમતિ સે શ્રીમાન રાજા સાહબ તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ સાધુ કૂલ-ભારતી કે શરણાપન્ન હુયે, જો બર્ણ સે પશ્ચિમ કરીય દો મીલ પર જહાંગીરાબાદ મેં રહતે થે. મહાત્મા કૂલભારતી નૃપતિ કે પ્રેમાનુરોધ સે માંડા ગયે તો જરૂર, કિંતુ કાર્ય મેં અપની સફ-

लता का विश्वास न कर हमारे यरित्रनायक की शरण में राज साहब को जाने का अनुरोध किया. अस्तु. राज साहब स्वामी अभिदास की शरण में मिर्जापुर आये. महात्माओं का हृदय कोमल होता ही है. भांडानरेश की विनीत विनति पर आप प्रसन्न हो भांडा रिमासत में पड़े. जिस दिन आप पहुँचे, उसी रात को वह प्रेत कृत्रिम वेश बना कर स्वामीजी की सेवा में उपस्थित हुआ, और बोला—“महाराज ! आपके आगमन से अग्रे मेरी जाना राज—महल पर अब न सकेगी, परंतु जिस प्रकार राज आपके शरणापन्न हो अपनी रक्षा चाहता है, उसी प्रकार मैं भी आपके शरण में गताभिमान हो उपस्थित हूँ. मेरी विनति पर भी कृपा कर ध्यान दीजिये. स्वामीजी ने पूछा कि तुम्हारी धृष्टता क्या है ? तब उसने शिष्टता और नम्रतापूर्वक निवेदन किया कि राज से मेरा पूर्ण वैमनस्य उसके पूर्वजन्म से है; इसीसे मैं उसका भवन नहीं बनने देता हूँ; किंतु जब आपका यरण यहां आ गया है, तब सारा भक्त तो बनवा दीजिये, केवल तोरणद्वार पर लगे न रक्खा जाय. वह बिना बना छोड़ दिया जाय. स्वामीजी ने इस प्रार्थना को स्वीकृत कर लिया. प्रातःकाल राज साहब को बुला कर स्वामीजी ने कहा कि आप महल बनवाधिये, किंतु सहर झटक बिना लगे रक्खे अधूरा छोड़ दीजिये. वह नहीं बन सकेगा. राज ने सहर्ष आज्ञा स्वीकृत कर महल बनवाया. यह राजभवन अग्रे तक तैयार है; सर्वसाधारण जन कर इसे देख सकते हैं कि इस आलीशान भमारत का तोरणद्वार अधूरा ही प्रेत के दंड का प्रणल प्रमाणस्वरूप पड़ा है. इस उपकार से महाराज साहब आप पर लड़ी श्रद्धा रखने लगे. बहुत अनुनय विनय के साथ आपको रहने के लिये एक सुंदर मंदिर बनवा दिया. आपके रहने का हर तरह से सुपास कर दिया. आप वहां रहने लगे, और आपकी पत्नी मिर्जापुर की गद्दी की श्रीवृद्धि करने लगीं.

आपके जादू दोनों गदियों पर कमलः कौन कौन सज्जन महंत हुये उनकी नामावली—

मिर्जापुर

स्वामीजी की धर्म पत्नी
स्वामी रतीराम
,, श्रीराम
,, गोपालदास
,, सरयूदास
,, पं० कशीनाथ
(वर्तमान)

भांडा

स्वामी अभिदास
पं० जयनाथजी
,, हरिदासजी
,, रामकृष्णजी
,, रामसेवकजी
,, रामकिशोरजी
(वर्तमान)

સં ૧૭૮૮ વિક્રમાબ્દ મેં સ્વામીજી સ્વર્ગગામી હુયે થે, ઉસ સમય ઉનકી અવસ્થા ૪૫ વર્ષ કી થી. જનરવ હૈ કિ નિમ્નાંકિત પદ આપ હી કી રચના હૈ.

“દસ બસુ સત અરુ વેદ, વેદ સંવત ગુરુ વાસર;
પૌષ શુકલ તિથિ રંધ્ર, મકર કર ઉદિત દિવાકર.
તજિ શરીર શુભ ગંગ, નીર મહં ગુરુ પદ કિંકર;
ગો પદ ઈવ તરિ ગયો, તુરત ભવસિંધુ ભયંકર.
ઉર રાખિ સ્યામ મૂરતિ રુચિર, ચઢિ વિમાન આધી ઉમિરિ;
હોઈ ગયો જામ અભિરામ પદ, જામ રામ રામહિં સુમિરિ.”

અંથ ઔર કવિતા

રામાર્ણવ કે અતિરિક્ત આપને ઔર બી અનેક રચનાયેં કી હૈં, ઉનમેં જિતનોં કા નામ ઉપલબ્ધ હૈ, વે હૈં જ્વરાંકુશ, રામ-સર્વસ્વ ઔર ગંગાસ્તવરાજ. યહાં પાઠકોં કે મનોવિનોદાર્થ આપ કી રચનાઓં કા કુછ નમૂના ઉદ્દૃત કિયા જાતા હૈ. દેખિયે, ભગવાન રામચંદ્ર કી બાલલીલા ઔર નખશિખ શોભા કા વર્ણન કવિ ને કિસ ખુબી સે કિયા હૈ:-

ઔપાધ

નીલ કંજ પદ પીઠ સુહાયે, નખ માનહું મણિ-ગણુ જૈઠાયે.
સ્વર્ણ કંજ સમ પદતલ સોહૈ, અંકુશ આદિ રેખ તહં જોહૈ.
સોહ મધુર ધુનિ પદ મંજરા, જિન મહં લગે અનેકન હીરા.
કર મકરાકૃત સુંદર જંઘા, મનહું ખંભ સુખમા કરિ સંઘા.
સૂક્ષ્મ કટિ કિંકિનિ ખર બાજૈ, ઉર આયત ત્રિબલીછબિ છાજૈ.
અરુણુ જલજ સમ પાનિ ખિરાજૈ, તામહં રાજ રેખ અતિ બ્રાજૈ.
નખ અલિ અમી કંજ રસ પાઈ, હોત મનહું અદ્ભુત અરુણાઈ.

ઢોહા

બાહુ વિશાલ બલય કરણુ, લુજ અંગદ અતિ રાણુ;
ઉર મનિ મધ્ય મૃગેસ નખ, મનુ બંદિત બિધુ રાણુ.

ઔપાધ

કંઠ કમ્બુવત રેખ સુહાયે, આનન અમિત મયંક લગાયે.
ચિથુક અધર અતિ સુંદર જોહૈ, દસન કુંદ કલિકા સમ સોહૈ.
કિલકનિ હંસનિ બિલોકત જાસ, તન મન પ્રાન વારિયે આસ.
ગંડ સુભગ સોભા ગૃહ નાસા, રાજિવ નૈન ભૌંહ અલિ બાસા.
લુટુરી લુરત બદન પર આઈ, મનુ મયંક પર અહિ સિસુ ધાઈ.
બાલ વિશાલ વિભૂષણુ સોહૈ, અંગ અંગ સુખમાર્ણવ મોહૈ.
જૂલી જીન પીત પટ કેરી, પહિરે માનહું શોભા ઘેરી.
ખેલત અનુજન સંગ ઉદારા, કરત કુતૂહલ વિવિધ પ્રકારા.

હોહા

બોલત તોતરિ બૈન સુનિ, માતુ પિતહિં સુખ ભૂરિ;
વિહંસિ લેત તેહિ અંગભરિ, જો જોગિન્હ કહં દૂરિ.

વેદાન્ત જૈસે ગૂઢ વિષય પર આપકી સરલ ઔર સીધી સાદી
રચના કા નમૂના દેખિયે—

ચાપાઈ

નિર્વિકાર નિખિલાતમ રામા, નિષ્ક્રિય નિષ્પ્રપંચ નિષ્કામા.
અચલ અથિર અનિચ્છ અનસોચા, સંગ્રહ ત્યાગ ન રોચ અરોચા.
આનંદ રૂપ અચલ અવિનાશી, માયાસુષ્ટક સકલ પ્રકાશી.
યદ્યપિ દામ મહં નહિં અહિભાસા, યદ્યપિ જાને બિનુ બિશ્વાસા.
તેહિ વિધિ રામ રૂપ હનુમાના, જાનહિં જન વિભ્રમ અવસાના.
શનિ કહિ વિપુલ કથા બૈદેહી, બોલેઉ ગિરિજા પ્રભુ તથ તેહી.
આતમ ઇસ જીવ જિજ્ઞાસી, જાનિ સુજન સુચિ આપુ પ્રકાશી.
સુનુ કપિ તત્ત્વ સુનાવહું તોહી, જાતે અજ અખંડ મોહિં જોહી.

હોહા

આતમ ઇશિ અનાતમા, ચિદાભાસ સોઈ જીવ;
પરમાતમા વિચારિ સોઇ, સુદ્ધ ચેતનાતીવ.

ચાપાઈ

એક અખંડ નિરખુ ત્રય ભેદા, સુનુ કપિ કહઉં કહત જસ વેદા.
જિમિ અકાશ એક ત્રિવિધ દેખાઇ, વારિ ઉપાધિ પાવ સુનુ ભાઈ.
મહા-ગગન અરુથલ અવચિન્ના, પુનિ પ્રતિબિંબ બિલોકહું ભિન્ના.
પૂરન બ્રહ્મ વિશુદ્ધ કપીશા, બુદ્ધિ ઉપહિત ચેતન એક ઇસા.
બિંબ સ્થાન જીવ કહં જોઉં, માયા જલ બિનુ દોઉ તંહ ગોહી.
ચેતનબિંબ સહિત મતિ જોઈ, સો આભાસ બુદ્ધિ હિય હોઇ.
તેહિ ગત કર્તૃ કરૈ વ્યવહાર, ભ્રમ તે અબુધ સાક્ષિ પર ધાર્.
અવિચ્છિન્ન અવિકાર અનૂપા, જે ન જાન કપિવર પર રૂપા.

હોહા

કરહિં તથા અભ્યાસ બસ, અબુધ જીવતારોપ;
નિત્ય સત્ય અવ્યય અખિલ, આદિ બાદિ કર આપ.

પાઠક ! સ્વામીજી કી સંસ્કૃત રચના કી ખાનગી દેખિયે—

રામો માતા મત્પિતા રામચંદ્રો રામો ભ્રાતા મત્સસ્ત્રા રામભદ્રઃ ।
રામઃ સ્વામી રામ એવાર્થ દાતા રામાદન્યં નૈવ જાને ન જાને ॥
રામઃ સેવ્યો વન્દનીયોઽપિ રામો, રામો નિત્યમદૃશૈશ્ચિન્તનીયઃ ।
રામો જ્ઞાનં ધ્યાનગમ્યોઽપિ રામો, રામાદન્યં નૈવ જાને ન જાને ॥

રામાષ્ટક સે ઉદ્ધૃત

શ્રીરામચંદ્ર રઘુપુત્રવ રાવનારે,
રાજાધિરાજ રઘુનંદન રાઘવેશ ।
ભૂમાર મંજ્જન મવાન્ધિ વરિષ્ઠ પોત,
માં ત્રાહિ કાન્ત કરુણાકર દીનબન્ધો ॥
દમ્ભોલિધૃગવિજય દુર્જય દર્પહારે,
દેવાધિદેવ દનુજાન્તક દૂષણારે,
દુઃસ્વોદર્ધેષટજ દૂષણ દાવ દાહે,
દક્ષાગ્રગણ્ય દુરિતાન્તક દેહિ દાસ્યમ્ ॥

કાવ્ય કે ગુણો કે સંબંધ મેં તો રસિક પાઠક હી અનુમાન કરેં કે આપ કિસ કોટિ કે કવિ થે; કિંતુ, ઇતના નિઃસંકોચ વિખ્ખને કી હમ ધૃષ્ટતા કરતે હૈં કે આપને જિસ વિષય કા વર્ણન કરના પ્રારંભ કિયા હૈ, ઉસે ખૂબ વિસ્તૃત રૂપ સે અંત તક નિખાહા હૈ, વિષય કો સમજાને કી પૂરી પૂરી ચોખ્ખા કી હૈ. રામાર્ણવ કી પૂરી પ્રતિ હમારે મિત્ર શ્રીયુત શત્રુદ્ધન કિંકર પાંડેય, હયગા કે પાસ વિદ્યમાન હૈ; કિંતુ અભી વહ ગ્રંથ કહીં પ્રકાશિત નહીં હુઆ હૈ. ગોસ્વામી તુલસીદાસ કે રામચરિત માનસ કી ભાંતિ ઇસિ બૃહદ ગ્રંથ મેં શ્રીરામચરિત કો વિશદ ઓર ભાવપૂર્ણ વર્ણન કિયા ગયા હૈ. હમારે મિત્ર ઇસકે પ્રકાશન કે ઉદ્યોગ મેં લગે હૈં. બહુત સંભવ હૈ કે કુછ હી દિનો મેં પ્રકાશિત હો કર યહ ગ્રંથ હિંદી જગત કી શોભા બઢાવેગા.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. પં. અયોધ્યાપ્રસાદ માલવીય)

૧૫-શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો

(લેખક:-ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ)

મોરબી શહેરની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરાવનાર, મોરબી કોષ્ટ શહેર છે એમ કાશીપર્યાંત પાંડિતો અને વિદ્વાનોમાં જાણ કરાવનાર દેવાવતારી શાસ્ત્રીજી શંકરલાલનો જન્મ મધ્ય નદીને રમ્ય કિનારે મોરબીમાં શંકરસમાન વૃત્તિવાળા માહેશ્વર ભટ્ટને ઘેર સંવત ૧૮૯૯માં અષાઢ વદ ચોથ ને શુક્રવારે થયો હતો. મેઘના ગર્જનથી મદમત્ત થયેલી, મેઘના વર્ષવાથી પ્રસન્ન થયેલી પૃથ્વી આ સમયે ઓર આનંદ આપી રહે છે.

માહેશ્વર ભટ્ટ પરમ શિવભક્ત હતા, અને અહોનિશ શિવ-પૂજન કરવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા; તેથી જાણે મહાદેવે પ્રસન્ન થઈને પોતાના કોષ્ટ વરુચ્ચિ જેવા મહાપ્રજા અને વિદ્વાન ગણને આજ્ઞા કરી હોય અને શાસ્ત્રીજીરૂપે પુત્ર આપ્યો હોય એમ લોકો કહેતા હતા.

શાસ્ત્રીજી પોતાની ૧૧ વર્ષની વયમાંજ સારસ્વત અને કુમાર-સંભવ જામનગરમાં મોસાળમાં ભણ્યા હતા. એ અલૌકિક નવીનતાથી જામનગરના વિદ્વાનો તથા વૃદ્ધો મુગ્ધ થયા હતા. તે વખતે તેમના પ્રથમના શ્લોકો અર્થ-ગૌરવવાળા થયા હતા. ગુરુની આજ્ઞાથી સરળ અને શાંતરસવાળા ઉપદેશમય શ્લોકો તેમણે પછી રચવા માંડ્યા.

પંદર વર્ષની વયે તેઓ ઉચ્ચ, કામળ અને સરળ કવિતાઓ કરતા; તેથી તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી તેમના ઉપર સાનંદા-શ્ર્ચથી અતિ પ્રસન્ન રહેતા હતા.

જામનગરમાં તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી પ્રતિભાસંપન્ન અને સમર્થ પ્રાંડિત હતા; અને તેમના ઘણા શિષ્યોમાં શાસ્ત્રીજી પ્રથમ હતા. દક્ષિણના એક તૈલંગી વિદ્વાન ‘બાલ સરસ્વતી’ નામધારી જામનગરમાં આવ્યા હતા, તેમણે જામ વિભાજીની કચેરીમાં ક્રમ વિના ૬૪ અક્ષરો બોલી કાઢ્યા. આવું કામ કોષ્ટ કરી શકશે કે કેમ એવું જાહેર થતાં કેશવજી શાસ્ત્રીએ શંકરલાલ-નું નામ આપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કાર્ય કર્યું. તે ક્રમ વિના અક્ષરો તો બોલી ગયા, પણ તેમાંથી શ્લોકો નીપજવી અર્થ કાઢી આપ્યો. આ પ્રસંગે તેમને જામશ્રી વિભાજી તરફથી અથાગ માન મળ્યું. આ તેમના અવધાનનો પહેલો પ્રસંગ.

તે પછી એક સ્વામી સદાનંદજી જામનગર પધાર્યા, તે વખતે શાસ્ત્રીજીએ જામશ્રીની કચેરીમાં પડાવધાન કરી બતાવ્યું. ૬૪ અક્ષરો-માં નવીન કવિતારસ બતાવી પૃથક્ પૃથક્ માણસોએ ક્રમ વિના બોલેલા અક્ષરો યાદ રાખ્યા અને તેની પણ કવિતા કરી દીધી.

આ વખતે આખી સભા ચકિત થઈ હતી, અને શાસ્ત્રીજીને અનુ-
પમ માનસત્કાર મળ્યાં હતાં. તે પછી શાસ્ત્રીજીની કીર્તિ દેશદેશ
બહુ ફેલાવા માંડી.

મોરખીના ઠાકોર સાહેબ રવાજરાજ સુધી આ ખ્યાતિ આવી,
અને એક મોરખીનું રત્ન અન્ય દેશમાં પ્રકાશે છે એમ જાણી
શાસ્ત્રીજીને મોરખી આવવા બહુજ આગ્રહ કર્યો. ૨૧ વર્ષની વયે
તેઓ મોરખીમાં આવ્યા, અને મહારાજ રવાજરાજે જાડેજની
વંશાવળીનું પુસ્તક રચવા શાસ્ત્રીજીને આજ્ઞા કરી. મહારાજ રવાજ-
રાજ ગુજરી ગયા પછી મોંઘીબા સાહેબે શાસ્ત્રીજીને બહુજ
સત્કાર કર્યો અને રવાજરાજ પાઠશાળા સ્થાપી તેમને શાસ્ત્રીતરીકે
નીમ્યા. તે પાઠશાળા અઘાપિપર્યંત ચાલુ છે. શાસ્ત્રીજીએ ૨૪
વર્ષની વયે જાડેજની વંશાવળીનું પુસ્તક પૂરું કર્યું, તે અપૂર્વ
ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. આ પુસ્તક હજુ સુધી અપ્રસિદ્ધ છે.

ત્યારપછી શાસ્ત્રીજીને મુંબાઈમાં આવવાનો બહુજ આગ્રહ
થવા લાગ્યો, અને રાવબહાદુર વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળીકના
મકાનમાં તેમણે અષ્ટાવધાનના અનુપમ પ્રયોગો કર્યા અને ત્યાં
તેમને “અષ્ટાવધાની શીઘ્રકવિ”ની પદવી મળી. આ વખતે
તેમની કીર્તિ આખા હિંદમાં ફેલાવા લાગી. કાશી સુધીના પંડિતો
મોરખીનું નામ સાંભળે ત્યારે એટલુંજ કહેતા કે, શાસ્ત્રીજી શંકર-
લાલ જ્યાં રહે છે તેજ મોરખી કે ? જ્યારે કચ્છના મહારાવ શ્રી-
ખેંગારજી પ્રથમ મુંબઈમાં આવ્યા ત્યારે મુંબઈમાં વસતી કચ્છી
પ્રજાએ સંસ્કૃતમાં એક અપૂર્વ અને મોટાં યૌદ્ધ પાનામાં લખાયેલું
માનપત્ર તેમને આપ્યું હતું. આ માનપત્ર શાસ્ત્રીજીએ લખી આપ્યું
હતું, અને હજુસુધી મુંબાઈમાં એમજ કહેવાય છે કે, આવું અલૌકિક
અને રસિક માનપત્ર કોઈ વખત લખાયું નથી, અને લખાશે
નહિ. શાસ્ત્રીજીએ લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું અને એ પ્રવાહ એટલો
બધો જોસબંધ અને વિશાળ હતો કે તેની યાદી વાંચી સૌ કોઈ
દિગ્ભ્રમ થઈ જશે. છૂટાં છૂટાં પ્રસંગોપાત કાવ્યો તો તેઓ બાર
મહિનામાં બાવીસ કરતા. ત્રિન્સ આદ્યર્ષ ભાવનગરમાં આવ્યા
ત્યારે તેમનું સમયને અનુસરતું કાવ્ય રસિક અને અદ્ભુત હતું.
તેમનાં સરસ અને રમુજી કાવ્યોની અત્રુટિ હતી. તેમના ગ્રંથોની
યાદી નીચે મુજબ છે:-

સાવિત્રીચરિત્ર, ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર, ધ્રુવાબ્યુદય, ગોપાળચિંતા-
મણિવિજય, વિદ્યુત્ કૃત્ય વિવેક, વિપન મિત્ર પત્ર, સેવ્યસેવક-
ધર્મ, અનસૂયાબ્યુદય, પ્રયોગમણિમાળા ટીકા, લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદી,
શ્રીકૃષ્ણચંદ્રોદય નાટક, ભગવતી ભાગવત, પાંચાળી ચરિત્ર,
પ્રસન્નલોપામુદ્રા, અરુંધતીવિજય, કેશવકૃપાલેશ લહરિ, વામનવિજય

નાટક, ઐતિહ્યલંબન અને છેવટનું ખાલાચરિત્ર.

રવાજરાજકીર્તિ-વિલાસ, વિભાવિલાસ, મહેશપ્રાણપ્રિયા કથા, સ્તોત્રસંગ્રહ, કૈલાસયાત્રા, ઝંડુવિરહ, ભાવનગરનરેશને મહારાજનો ખિતાબ મળ્યો તે સમયે કરેલું કાવ્ય, શ્રીયુત પદ્મણી સાહેબને સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો ત્યારે કરેલું કાવ્ય, આદિ અનેક નાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો હતો.

મિસિસ એનિ ખિસેન્ટ મોરખી આગ્યાં ત્યારે ઘણુંજ રસિક કાવ્ય કર્યું હતું, એની વિસન્ટ વિદુષી ન હિ કસ્ય વંદ્યા એ પદ હતું પણ યાદ છે. મહારાજ શ્રી લખધીરજીના લગ્નોત્સવ પ્રસંગે ઘણી ઉત્તમ પાદપૂર્તિઓ તેમણે કરી હતી, તે અત્યારે મળે તો સાહિત્યમાં ઓર રસ આવે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાંતરો પણ તેમનાજ શ્રમનું પરિણામ હતું.

શાસ્ત્રીજીના રનેહીઓમાં સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, સ્વ. મણિભાઈ જશભાઈ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, સર ચીનુભાઈ, ઝંડુ ભટ્ટજી, વૈદ્ય વિશ્વનાથજી, મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, શ્રીયુત સર પદ્મણી, કેશવકૃતિના સુપ્રસિદ્ધ કવિ કેશવલાલ અને કાઠિયાવાડના તમામ રાજા મહારાજાઓ. લીંબડી, મોરખી, ભાવનગર, પોરબંદર, લખતર, વાંકાનેર આદિના રાજાઓ શાસ્ત્રીજી તરફ અત્યંત પૂજ્યભુક્તિ ધરાવતા હતા. વળી મોરખીના મહારાજા સર વાઘજી બહાદૂરે હિમાલયની અને આખા હિંદની યાત્રામાં શાસ્ત્રીજીને સાથે રાખ્યા હતા, અને જ્યારે મોરખીમાં ૧૦૮ પારાયણો ખેસાડી હતી ત્યારે અગ્રાસન શાસ્ત્રીનેજ આપવામાં આવ્યું હતું. અમદાવાદની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેઓ હરવખત પરીક્ષક નીમાતા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં આપણા શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ તરફથી તેમને “મહામહોપાધ્યાય”નો ખિતાબ ચાંદ આપવામાં આવ્યો હતો; અને સંવત ૧૯૭૨માં ભારતધર્મ મહામંડળ, જેના સંચાલકો પંડિત મદનમોહન માલવીયા અને દરભંગાનરેશ છે, તે મહામંડળ તરફથી શાસ્ત્રીજીને “કવિશિરોમણિ”ની પદવી મળી હતી. મોરખીની આર્ય હિતૈષિણી સભાએ શાસ્ત્રીજીને ઘણું ઉચ્ચ કોટિનું માનપત્ર આપ્યું હતું. તે ઘણું મનનીય છે. શાસ્ત્રીજી ગુપ્ત દાનો આપતા હતા, અને તે વિદ્યાપોષક હતા. તેમને ઘણી વખત પૈસાની તંગી રહેતી હતી.

મુંબઈમાં વસતા મોરખીના શ્રીમંતો આ હકીકત જાણતા હતા, તેથી તેમને આગ્રહ કરી મુંબાઈમાં ખેલાવ્યા, અને સરસ્વતીના અથંગ સેવકનો યોગ્ય સત્કાર અને બદલો આપવા શતાવધાનના પ્રયોગો કરાવ્યા. એકી સાથે સો ખીનાઓ યાદ રાખવી,

મકાનો પાસે જતી દ્રામની ઘંટડી કંડક્ટરે કેટલી વાર વગાડી, દ્રામ કેટલી વાર આવી તથા ગઈ, અનેકવિધ કવિતાના પ્રયોગો, ગુણકારો, છૂટાં છવાયાં વાક્યો, પાસે એક જણ ડંકા વગાડ્યા કરે તે ગણવા ઇત્યાદિથી તે વખતે આખું મુંબઈ છક થઈ ગયું હતું અને શાસ્ત્રીજીને એક ઉમદા પર્સ એનાયત કરી હતી. આ સધળા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના ગ્રંથો છપાવવામાં કરી દીધો હતો. મુંબઈના હરેક વર્તમાનપત્રે અને ખાસ કરીને ગુજરાતી પત્રે આ સરસ્વતીના પુત્રની અત્યંત પ્રશંસા કરી હતી.

મોરખીમાં આ વખતે જાણે કેમ તેના પૂર્વજન્મના સહયોગી ગુરુભાઈ જેવા કૈલાસમાંથી એક અખાડાના યોગીન્દ્રો મૃત્યુલોક-માંથી જન્મ લેતા આવ્યા હોય, ત્યારે એકજ સ્થળે ભેગા થયા હોય એવા શ્રીમંત અને જ્ઞાની પોપટભાઈ મોતીચંદ નામના મહાન ધર્મિષ્ઠ, ધનાઢ્ય અને પરમ જ્ઞાતા, તેમના અનન્ય મિત્ર, સ્નેહી અને ગુણાનુરાગી હતા. અહોનિશ પોપટભાઈ શાસ્ત્રીજીને ગુરુતરીકે પૂજતા અને મોટા સમારંભથી દરવર્ષે ગુરુપૂર્ણિમાએ ગુરુપૂજનમહોત્સવ શાસ્ત્રીજીને પૂજીને કરતા હતા.

આ પૂજન થયા પહેલાં શાસ્ત્રીજી પોતાના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રીના ફોટાનું પ્રથમ પૂજન કરતા, અને તેના વંશજોને ગુરુદક્ષિણા મોકલી આપતા.

સાહિત્ય, વિદ્યા, નાટક, કાવ્ય વગેરે સેવા કરવા ઉપરાંત શાસ્ત્રીજી એક વેદાંતી હતા, અને વેદાંતના અનેક ગ્રંથોનું વાચન-વિવેચન પોપટભાઈને ઘેર શાસ્ત્રીજી કરતા હતા. આ તેમની ઉત્તરાવસ્થાનું મહાન ધાર્મિક વર્તન સાહિત્યસેવા ઉપરાંત હતું. હમેશાં સાંજે બે કલાકથી ત્રણ કલાક પોપટભાઈને ઘેર શ્રવણ થતું અને ૪૦ થી ૫૦ ભાવિક શ્રોતાઓ હમેશાં હાજર રહેતા. આવી વેદાન્તજ્ઞાનકથાથી કેટલીએ વિધવા બહેનો પોતાનો વખત પ્રભુ-ભજનમાં, જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વ્યતીત કરતી હતી, તેનું મહાન પુણ્ય શાસ્ત્રીજીને હતું. તેમને ઘેર પણ પ્રભાતમાં નવથી દશ સુધી અને રાત્રે ત્રિકમરાયના મંદિરમાં નવથી દશ સુધી શ્રવણ કરાવતા.

તેમની આ વેદાંતજ્ઞાનકીર્તિ એટલી બધી વધી, કે હમેશાં વીસેક પરમહંસો શ્રીમાન પોપટભાઈના મહેમાન થઈને છ છ માસ કે વર્ષો સુધી રહેતા, અને સર્વનું આતિથ્ય શ્રીમાન પોપટભાઈ સપ્રેમ કરતા. આથી નવીન તથા અદ્ભુત જ્ઞાનનો રસ મોરખીની પ્રજાને હમેશાં મળ્યા કરતો; એ મહાન પુણ્ય પણ શાસ્ત્રીજીના પ્રતાપથી હતું. શાસ્ત્રીજીનું નામ સાંભળીને ધણાએ સંન્યાસીઓ, દંડીઓ, પરમ-હંસો મોરખીમાં આવતા હતા. એ બધો શાસ્ત્રીજીનો પ્રતાપ હતો. હવે તો મોરખીમાં એવા મહાત્માઓનાં દર્શન દુર્લભ થયાં છે.

શાસ્ત્રીજી હમેશાં દશ વાગ્યાસુધી મહાદેવની પૂજામાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેમને શ્રીરાજરાજેશ્વરનું ઇષ્ટ હતું, અને તે રાજરાજેશ્વર તે મોરખીના શ્રીકુબેરનાથ મહાદેવ.

શાસ્ત્રીજી પોતાની તમામ કૃતિઓમાં પ્રથમ શબ્દ “શ્રીરાજરાજેશ્વરો વિજયતે” એમ લખ્યા વિના કોઇ દિવસ ચૂક્યા નથી. આવા અલૌકિક શિવના ઇષ્ટથી શાસ્ત્રીજીને મોરખીમાં સૌ શંકરના ગણતરીકે માનતા. શાસ્ત્રીજીને પોતાના ગુરુ તરફ પણ અત્યંત પૂજ્યભાવ, ભક્તિ અને પ્રીતિ હતાં. તેથી શાસ્ત્રીજી દરેક પુસ્તકના મંગળાચરણમાં મહાદેવ, ગુરુ અને પિતા, એ ત્રણેને નમસ્કાર પ્રથમ કરતા હતા. તેમણે ગુરુનું શ્રાદ્ધ ગયાજી જામને કર્યું હતું અને ગુરુ પાછળ લોટાનું લહાણું કર્યું હતું. આવી ગુરુભક્તિ આજે તો ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી.

ગુજરાત કાઠિયાવાડના મહાન પુરુષની કદર સાહિત્ય પરિષદ પણ કરતાં ચૂકી નથી, એ આનંદની વાત છે; અને સુરતની સાહિત્ય પરિષદમાં તેમને ઉપપ્રમુખ નીમી તેમને તથા સંસ્કૃત ગિરાને અપૂર્વ માન આપ્યું હતું. તેઓ મૃત્યુપર્યંત વેદાન્તજ્ઞાન-ચર્યા અને ગ્રંથલેખન કરતા હતા. છેવટનું તેમનું પુસ્તક બાલાચરિત્ર હતું. આમાં એક સર્ગ અધુરો રહ્યો હતો. બહુજ માંદગી આવી પડી તોય તેમણે કહ્યું કે, મને એક કલાક જરા સુખ થાય તો આ છેવટનો સર્ગ પૂરો કરું; પણ કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. તે સર્ગ અધુરો રહ્યો. અને તેઓ આ નંધર દેહ છોડી અમરધામમાં સીધાવી ગયા. બાણભટ્ટનું પણ આમજ થયું હતું. મહાન પુરુષોનું કાર્ય શું આવી રીતે અધુરું રહેતું હશે? બાકીનો સર્ગ શાસ્ત્રીજી હાથીલાઇએ પૂરો કર્યો, અને પછી ગ્રંથ છપાવ્યો. શાસ્ત્રીજીના ગ્રંથોનું સવિસ્તર વિવેચન કોઇ સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત હોય તેજ કરી શકે. તે માટે હું માત્ર રસજ્ઞ અભિપ્રાયો ટાંકી બતાવીશ.

x

x

x

x

શાસ્ત્રીજીના એક વિદ્યાર્થી તરફથી મને કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત મળી છે, તે નીચે પ્રમાણે આપું છું:-

એક દિવસે એક બ્રાહ્મણનો છોકરો તેમને ઘેર ભિક્ષા માટે આવ્યો. ઘરમાં કોઇ હતું નહિ, માત્ર શાસ્ત્રીજી પૂજા કરવામાં નિમગ્ન હતા. તે છોકરાએ જાણ્યું કે, ઘરમાં કોઇ નથી, તેથી ફળિયામાં પડેલી એક તપેલી ચોરીને તે ચાલતો થયો. આ હકીકત શાસ્ત્રીજીએ જોઇ. થોડાક દિવસ જવા દીધા પછી શાસ્ત્રીજીએ તે છોકરાને બોલાવ્યો. સ્નાન કરાવી પૂજા કરી ઘરમાં જેટલાં વાસણો જોઇએ તેટલાં તમામ વાસણોનું દાન કર્યું. જતી વખતે કહ્યું કે, મારી પાસે માગ્યું હોત તો હું આપત, પણ કોઇ દિવસ ચોરી

કરવી નહિ. આથી તે બાળક શરમીદો થઇ ગયો, અને ત્યારથી તેનું જીવન ઘણુંજ સુધરી ગયું.

પોતાના પરમ મિત્ર ઝંડુભટ્ટજીની માંદગી પ્રસંગે મૃત્યુન્મય સ્તોત્રનું કાવ્ય ગાયું હતું, અને તે સ્તોત્રનો પ્રભાવ શાસ્ત્રીજીના શિષ્યમાં બહુ હતો. અને તેથી આફ્રિકામાંના તેમના શિષ્યનો એક પુત્ર માંદો હતો, તે વખતે આ સ્તોત્ર બહુજ પ્રેમથી સૌએ ગાયું હતું, અને તે બાળકનું રોગશયન થયું હતું.

અંદ્રપ્રભાચરિત્રમાં વિદ્યાદાનનું એવું તો અપૂર્વ વર્ણન કરેલું છે, કે તે વાંચીને મોરખીના મહારાજને મોરખીમાં વખતુબા ચેરિટેબલ હાઇસ્કૂલ ખોલવાની વૃત્તિ થઇ હતી. અને તેવી મફત હાઇસ્કૂલ સ્થાપવાનું માન પણ શાસ્ત્રીજીને હતું.

મુંબઇમાં એક વખતે તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી આવ્યા હતા, ત્યારે મદ્રાસથી એક મહાન વિદ્વાન ગોપીભટ્ટ નામે પંડિત આવ્યા હતા, અને તેમણે કેશવજી શાસ્ત્રી પાસે શાસ્ત્રાર્થ માગ્યો હતો.

ન્યારે શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો, ત્યારે ગુરુદક્ષિણા માગવા ગુરુને કહ્યું, પણ ગુરુએ કહ્યું કે, વખત આવ્યે માગીશ.

આ વખતે મુંબઇમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા શાસ્ત્રીજીને મોરખીથી તાર કરીને ગુરુએ મુંબઇ ખેલાવ્યા, અને ગુરુદક્ષિણામાં ગોપીભટ્ટ સામે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો અને વિજય મેળવ્યો.

શાસ્ત્રીજી સંસ્કૃત ભાષા ઉપર અત્યંત કાષ્ઠ ધરાવે છે તે બાબતે તેઓ મોહિત થઇ ગયા હતા. ભાષા, પવિત્ર વિચારો, સરળ અસરકારક અને સુંદર અલંકારો તથા કલ્પનાથી સંયુક્ત જાણે કેમ બાણભટ્ટ, વિષ્ણુશર્મા તથા કવિ ભાસ એમ ત્રણેના અંશે એકજ શાસ્ત્રીજીમાં આવ્યા હોય.

ખાલાચરિત્રનો પોણો ગ્રંથ છપાવવા નોકલ્યો, પણ ટપાલમાં ક્યાંઇ ગુમ થઇ ગયો. એક પણ રફ નકલ તેમની પાસે રહી ન હતી. તેથી તેઓ નિરાશ ન થયા, અને કહ્યું કે જગદંબાની એવીજ ઈચ્છા હશે કે તેથી સરસ લેખ કરાવવો હશે. માત્ર આઠ દિવસમાં પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે પણ તેથી ઘણેજ સરસ લેખ મોઢેથી યાદ કરી લખી નાખ્યો. દોઢ વર્ષની મહેનત માત્ર આઠ દિવસમાં તૈયાર કરી, એ તેમની અગાધ શક્તિ પૂરવાર કરે છે. હાલમાં કેઇ આમ કરી શકે એ શંકાસ્પદ છે.

શાસ્ત્રીજીનાં તમામ પુસ્તકોને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા હાલના સક્ષરોએ શ્રમ લેવો જોઇએ, સ્કૂલોમાં દાખલ થવાં જોઇએ.

શાસ્ત્રીજીના સ્મારક માટે હાલમાં મોરખીમાં સારી હિલચાલ ચાલે છે, અને ઝંડુ શંકરાશ્રમ સ્થાપવા વૈધરાજ વિશ્વનાથભાઇ તથા તેમના ગુણી સુપુત્રો શ્રમ કરી રહ્યા છે, તો રાજ્ય મહા-

રાજ્યો અને શ્રીમંતો આ શુભ કાર્યમાં સહાયભૂત થશે એવી પ્રાર્થના છે. તેથી ઝંડુ ભટ્ટ સાથે શાસ્ત્રીજીનું નામ જોડાઈ અને મહાન પુરુષોની કીર્તિ અમર થશે.

ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર અને સાવિત્રીચરિત્રથી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે દેશની અનુપમ સેવા તેમણે બજાવી છે. પ્રૌફેસર કાશીરામ સેવકરામ દ્વેએ લખ્યું છે કે, બાણભટ્ટની કાદંબરી વર્ણનનો કોષ છે, તેમ શાસ્ત્રીજીનું ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર સદુપદેશનો કોષ છે. તેમના રસમાં મલિન શૃંગારની ગંધ પણ નથી. ધર્મભાવનાના સંસ્કારો તેમના અક્ષરે અક્ષરમાં પ્રકટી નીકળે છે. સ્વ. સાક્ષર શ્રી. મણિલાલ નજી-ભાઈ અને નવલરામભાઈ આદિ અનેક સાક્ષરોએ તેમના વિષે રસિક પ્રશંસાત્મક વિવેચનો કર્યાં છે. કવિવર શ્રીયુત નાનાલાલ-ભાઈએ પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યો ભાગ બીજામાં શાસ્ત્રીજીનું બહુ રમ્ય સ્વરૂપ આજેખ્યું છે.

“તે સાધુ કવિ તે મૂર્તિ મહર્ષિ,
અલ્પસમાન અલ્પરત્ન શંકરલાલજીએ,
એ અતીર્થને તીર્થ કીધા અમ માટે.”

છેવટે મારી પ્રાર્થના છે કે, કાઠિયાવાડ સાહિત્યસભા સ્થપાય, ત્યારે તેણે અથવા ભાવનગરની સાહિત્ય સભાએ, મુંબાઈની સાહિત્ય સંસદે, અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ સદ્ગત શાસ્ત્રીજીની જ્યંતી દરવર્ષે ઉજવવી જોઈએ, અને સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટિએ શાસ્ત્રીજીના જીવનચરિત્રનો વિસ્તૃત ગ્રંથ લખાવવો જોઈએ. તેમના અપ્રસિદ્ધ મોટા બે ગ્રંથો છે. એક તો તેમના સ્વહસ્તે લખેલું “આહનિક” જે તેમના સુપુત્ર પાસે છે, અને બીજી જાડેજની વંશાવળી. આ બે પુસ્તકો સાહિત્યરસિક શ્રીમાનોએ છપાવવાં જોઈએ; આટલી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

શાદ્દલ

શ્રી માહેશ્વરપુત્ર શંકર સમા વાગીશ્વરીના તનુ,
શંકરલાલ સમર્થ શીઘ્ર કવિશ્રી વિદ્વાન કેશવ ગુરુ;
દીપાવ્યું પુર મોરબી જગતમાં વિદ્યા તણા તેજથી,
યોગી શંકરલાલ શીઘ્ર કવિને પાંચે નમું પ્રીતથી.*

(“સાહિત્ય”માંથી)

૧૬-પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રૂચીબહેન

(લેખક:-ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ)

અમદાવાદ શહેરના બારે દરવાજાની આસપાસ અને શહેરની અંદર કોઈ પક્ષી ભૂખ્યું તરસ્યું નહિ રહેવું જોઈએ એ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને ગં. સ્વ. રૂચીબહેને અથાગ મહેનત કરી.

હિંદુ ધર્મનો અનુયાયી “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” એટલે આખી પૃથ્વી પોતાનું કુટુંબ છે, એમ માની જીવન નિર્ગમન કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કૂતરું અને ગાય એના ગ્રાસ એટલે કોળિયા પહેલાં ભાણા આગળ મૂકી પછી જમે છે. ભૂતયજ્ઞ એટલે પ્રાણીમાત્રને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવાની એને ટેવ છે. કીડી-મંકોડીનાં દરમાં લોટ નાખી આવતાં અનેક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને તમે છેક ગામની ભાગોળે ને ખેતરો સુધી જોશો. અહિંસા પરમો ધર્મ: એ હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે. પરંતુ જૈન ધર્મે એને મુખ્ય ધ્યેય બનાવી ખૂબ ખીલાવી છે.

ગુજરાતમાં જૈનધર્મે પુષ્કળ અસર કરી છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં કેવળ ગુજરાતના હિંદુઓ માંસાહાર કરતા નથી તે પ્રતાપ જૈનધર્મનો છે. હિંદુઓ ઉપરાંત ગુજરાતમાંનાં ઘણાં મુસલમાનો પણ માંસાહાર નથી કરતા તે જૈન અને હિંદુ ભાઈઓના સહવાસથી.

ગુજરાતનાં શહેર અને ગામડાનાં મોટાં નાનાં ઘણાં ઘરોની બીંતોમાં તમે પોપટ, ચકલી વગેરેને રહેવા માટે બાકોરાં, ગોખલા વગેરે જોશો. ઘણાં માણસો પોતાને ઘેર બખ્ખે શીંકાં લટકાવી રાખે છે. એક શીંકામાં પાણી અને એકમાં દાણા નાખ્યા કરવાના. ત્યાં ખિસ્કોલીઓ, ચકલાં, કાખર, કખૂતર, પોપટ, કાગડા વગેરે દાણા ખાવા અને પાણી પીવા રોજ ગમે તે વખતે આવવાનાં.

અમદાવાદમાં સારંગપુર ચકલામાં એક ડોસા છે. તે દરરોજ સવારે ચાર વાગે ઉઠી નાહી ઘોઘ પૂજાપાઠ કરી પાંચ વાગતામાં દાણાનું મોટું પોટલું બાંધી દરવાજા બહાર નીકળી પડવાના. મહાજને અસલથી નક્કી કરી રાખેલી દરવાજા બહાર કેટલીક જગાઓ છે. ચોતરા, મેદાનો, પરબડીઓ વગેરે. ત્યાં નિયમિત વખતે હજારો પંખીઓ આવવાનાં અને ત્યાં આ ડોસા, ખોખાઓ ભરીને દાણા નાખી આવવાના. બધે દાણા નાખી આવ્યા પછી પાછા ખીજ દિવસને માટે જોઈતા દાણા વસ્તીમાંથી મૂઠી મૂઠી ઉઘરાવી લાવી, પોતાને ઘેર લઈ જઈ, પછી પોતે જમવાના, ને કામઘંઘે વળગવાના.

ગુજરાતના કોઈ પણ ગામડે તમે જાવ ત્યાં જરૂર તમે એ ચાર પરબડીઓ જોશો. પરબડીમાં દરરોજ પક્ષીઓને માટે દાણા-

પાણી નંખાવાનાં. કેટલીક પરખો સુંદર કેતરણીવાળી અને શાલીતા રંગથી રંગેલી હોવાની.

અમદાવાદ શહેરમાં જીલ્લે જીલ્લે આવી ઘણી પરખો આવેલી છે અને એમાં દરરોજનું કેટલાયે મણુ અનાજ નંખાય છે.

શું આ દૃશ્ય મનોહર નથી ?

આ ઉપરાંત માછલાંને લોટ નાખવા અને વાંદરાંને રોટલા ખવરાવવા ઘણા લોકો જાય છે. પાંજરાપોળો વિષે અને એના કાર્ય-વિષે, વિશેષ લખવાની જરૂર નથી, કારણ એ જગજગહેર છે.

રૂખીબહેન બાળવિધવા હતાં. હાલ એમની ઉંમર ૫૦-૫૫ થઈ છે. દરરોજ દરિયાપુર પ્રેમદરવાજા પાસે સરયૂદાસ મહારાજની કથામાં એ જતાં. એક દિવસ મારી બે બહેનોના બાળકદીકરાઓ એકે દિવસે મરી ગયા. અમારા ઘરમાં ત્રાસ થઈ ગયો. એ બાળકોના પુણ્યમાં શું કરીએ ?

એમના મૃત્યુને ચોથે દિવસે બે મણુ દૂધ અમે નિશાળે જતાં છોકરાં છોકરીઓને પાચું, પણ છતાં શાન્તિ ના વળી. તાપ બહુ પડતો હતો. નળમાં પાણી બરાબર આવતાં નહોતાં. વટેમાર્ગીઓને માટે બે ઠંડા પાણીની પરખો બેસાડવા મારી બાએ સૂચના કરી અને અમે બધાંએ મંજૂર કરી.

અમારી પાડોશણુ જેકાર કાઢી કહે “રહે, હું રૂખીબહેનને બોલાવી લાવું. શહેરમાં કયી જગાએ પરખ બેસાડવાની જરૂર છે તે એ બરાબર જાણતાં હશે.” અને થોડી વારમાં રૂખીબહેન અમારે ઘેર આવ્યાં.

હવેની થોડી હકીકત રૂખીબહેને પોતેજ કહેલી તે એમનાજ શબ્દોમાં હું કહીશ.

“હું બાળરાંડ. ઘરમાં કોઈ મળે નહિ. મારી એકલીનું પેટ ભરાય એટલી ગોઠવણુ મારું પલ્લું બલ્લું વેચીને મારા ભાઈએ કરી આપેલી. રહેવા ઘર અને ખાવા બાજરી હતી; પણ કાળ જેવો આખો દહાડો જાય શી રીતે ? સવારે દર્શન કરવા જવું, સાંજે કથાવાર્તામાં વખત જાય અને સગાંવહાલાંમાં કે નાતજાતમાં કેઈ માંદું-સાજું, જન્મ્યું-મર્યું હોય ત્યાં ઘડી જઈએ. જાતે સ્ત્રી એકલ-વાઈ; ઓશિયાળો અવતાર. આખરે ભગવાનની ને સાસરિયાંની લાજ રાખીને જીવવાની લાતે મારી કાઢી.

૧૦ વર્ષથી, લાગત સવારમાં સરયૂદાસજી મહારાજની કથામાં જતી. મહારાજ જાતે પરમજ્ઞાની, પવિત્ર, સાદા અને નિઃસ્પૃહી. એમની કથામાંથી હજારો લોકો સુધરી ગયા. કંઈ કુભારજી સ્ત્રીઓ ઘણીની પૂજા કરતી થઈ ગઈ, કંઈ ‘લોકેશ્વર’ ભાયડા ઠેકાણે આવ્યા. હું શું કરું ? મહારાજ કહે—પરોપકારમાં જીવન ગાળવું. મેં

વિચાર કર્યો—હું રાંડ શો પરોપકાર કરું ? મારી પાસે નથી ધન કે ગરીબગરબાને મદદ કરું; નથી જ્ઞાન કે કોઈને ઉપદેશ કરું. હા, એક જાત મારી છે. દર પૂનમે પૂનમે ચાલતી ડોકોર જઈ છું ને રોજ બારે માસ નદીએ નાહવાનો નીમ. એ ઉપરથી ઠાકોરજીએજ સુઝાડયું કે, જાડે જાડે શીંકાં બાંધ્ય ને પશુપંખીની સેવા કર.

પણ એમ એક જીવથી કેટલું પહોંચાય ? તોયે બન્યું એટલું કર્યું. જ્યાં પરબડીઓ નહોતી ત્યાં ત્યાં બધે અમદાવાદ શહેરને ચારે છેડે, જાડે જાડે કાળાં કુંડાં લટકાવેલાં જીઓ ત્યાં જાણીએ કે એ મારાં બાંધેલાં હશે.

પહેલાં નદીએ નાહતી આવું ને આજ આ દરવાજો તો કાલ પેલે દરવાજો એમ રોજ ફરતી આવું. એમ કરતાં કરતાં કુંડાં લાવી દોરીઓ બાંધી ને આજ તો ધીમે ધીમે કરીને ૩૦૦ ઠેકાણે ૬૦૦ શીંકાં મારા હાથથી બંધાયેલાં લટકે છે.

૨૦—૨૫ ઠેકાણાં થયાં ત્યાંસુધી તો બધાંમાં રોજ દાણા અને તાળું પાણી હુંજ નાખી આવતી, પણ પછી તો રોજ ઘેર આવતાં ૧૨—૧ વાગી જવા લાગ્યો ને થાકી જતી. તેથી ધીમે ધીમે એવી ગોઠવણ કરી કે આઠ આઠ દહાડાના દાણા શીંકા પાસે રહેનાર કોઈ ભલું માણસ મળે એને લાંજ મૂકી આવું. તે પોતાની પાસેનું શીંકું સાચવ્યા કરે. દાણાના પૈસા કયામાં આવનાર લોકો પાસેથી હું ઉશ્વરાવી લેતી. સરયૂદાસજીને આ વાતની ખબર એટલે એમના પ્રતાપે ખર્ચ તો મળી રહેતું. એમ કરતાં કરતાં હાલ છસો શીંકાં બંધાયાં છે. દરેક સ્થળે દાણા ને શીંકાં અનાજપાણીથી ભરવાની ગોઠવણ પણ પાકી કરી દીધી છે અને અમદાવાદ શહેરના બારે દરવાજાની આસપાસ અને શહેરની અંદર કોઈ પક્ષી ભૂખ્યું તરસ્યું નહિ રહેવું જોઈએ એટલો મારો ટેક હતો તે પરમેશ્વરે પૂરો કર્યો છે. કર્તાહર્તા ઇશ્વર છે. આપણે તો નિમિત્ત છીએ.

હવે ક્રૂપા છે મારે એક ચિંતા. દેહ ક્ષણભંગુર છે. હું જીવું છું ત્યાંસુધી તો આ ત્રણસોએ જાડ હું તપાસતી રહીશ, પણ મારા મુવા બાદ એ કામ ચાંદા સરજ તપે ત્યાંસુધી ચાલવું જોઈએ. એ માટે મારે ટીપ. કરવી છે. મંગળદાસ શેઠને ત્યાં જઈ આવવી છું. શેઠ હરિવલ્લભ મૂળચંદ છે, ગોડિયાવાળા શેઠ છે, બધા મળીને એટલું કરી આપે એટલે હું સુખથી મરું, નહિ તો તો મારો જીવ ગતે ના જાય !”

આટલું કહ્યા પછી અમારે પાણીની પરબો બેસાડવી હતી તે વાત પર અમે આવ્યા.

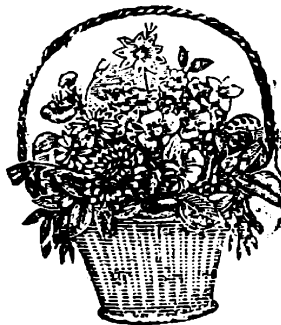
પક્ષીઓની સેવા સંપૂર્ણ કર્યા બાદ આજ રૂખીબહેનને જંપ નહિ વળેલો. સારું કામ એવું છે. એક કાર્ય પછી બીજું ને બીજું

પછી ત્રીજું એમ સ્મરણ કરવાનું.

રૂખીબહેને ત્રણ વર્ષથી સ્થળે સ્થળે પાણીની પરબો ગોઠવવા માંડી છે. અમારે ત્યાં આવ્યાં ત્યાંસુધીમાં એમણે ૨૦ પરબો લોકોને પૈસે સ્થળે સ્થળે ખેસાડી હતી. શુક્રવારમાંથી સારા મોટા માટીના ગોળા બને લાઈ આવે. કોઈ ગરીબ મદદ કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણી કે અનાથ વૃદ્ધને પગાર આપી પરબનું કામ પણ કરાવે ને એને મદદ કરે. જ્યાં બરાબર શોધી કાઢે ને શીંકાં ભેગી પરબની પણ દેખરેખ રાખે. અમદાવાદમાં આ કામનાં એ ‘રેસિડેન્સીયલિસ્ટ’ (પ્રવીણ થયેલાં) છે. અમને કહે એક પરબ સ્ટેશનપર અને બીજી ખેખરા મહેમદાવાદને રસ્તે ખેસાડીશું. પછી ચાર દિવસે એ પાછાં આવ્યાં. તે વખતે પરબોની ગોઠવણ સંપૂર્ણ કરી દીધી હતી. દિવસે પરબ ક્યાં ખેસે, રાત્રે વાસણો ક્યાં મૂકવાં, પગાર કેટલો આપવો વગેરે તમામ ગોઠવણ એમણે બરાબર કરી નાખી હતી, પરબપર ખેસનારને આથી કેવી મદદ મળશે એ પણ એમણે વિગતવાર અમને સમજાવ્યું અને એક પુણ્યથી બે લાલ અપાવવાની એમની યોજનાથી અમે અજબ થયા.

ગં. સ્વ. રૂખીબહેન, આ રીતે પોતાના એકાન્તિક જીવનને કેવળ નિઃસ્વાર્થે ઉપયોગી બનાવી રહ્યાં છે; અને એનો બદલો એમના અંતઃકરણમાં આનંદ અને શાન્તિ રહે છે તે છે. દુવિચા પોતાનાં ખર્ચાં મોટાં માણસને વિષે કંઈજ બાંધતી નથી, તેમ અમદાવાદ પણ આ રૂખીબહેનને વિષે કંઈજ બાંધતું નથી.

(તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧ ના “સાંજવર્તમાન”માંથી)

૧૭-ઈશુ ખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન

એ વિષે કટલીક નવી માહિતી

(લેખક:-શ્રી. યોગેશ)

x

x

x

x

x x ઇજીપ્તમાં ઇશુના જીવનના અમુક પ્રસંગોનું તુટક રીતે આલેખાયેલા છે; અને બધી ઘટનાઓ અનુક્રમ કે મહત્વની સાંકળોથી સંકળાયેલી નથી. ઇશુ તેર વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા પછી ક્યાં ગયો, તેણે શું કયું અને કેવું જીવન ગુજાર્યું તેનો ઉલ્લેખ ઇજીપ્તમાં માત્ર એક વાક્યથી કરવામાં આવ્યો છે, જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, તે મુદત દરમિયાન ઇશુનું જ્ઞાન વધવા લાગ્યું તથા તેનો આત્મા બળવત્તર થવા લાગ્યો. ઇશુનું જ્ઞાન ક્યાં અને ક્યાં સાધનોથી વધ્યું તથા તેનો આત્મા કેવા અભ્યાસથી તેમજ તપશ્ચર્યાથી બળવત્તર થયો તે સંબંધી એક અક્ષર સુદ્ધ ઇજીપ્તમાં લખાયેલો નથી!

ઇશુના આ અજ્ઞાત જીવનના સંબંધમાં રશિયાનો એક યાત્રાળુ મો. નિકોલસ નોટોવિશ સારો પ્રકાશ પાડે છે. તેને ટીબેટમાંથી એક પુસ્તક મળી આવ્યું છે, જે તેણે “અનનોન લાઇફ ઓફ જસસ ક્રાઇસ્ટ” (જસસ ક્રાઇસ્ટનું અજ્ઞાત જીવન) એ નામે પ્રકટ કર્યું છે. એ પુસ્તક મૂળ પાલી ભાષામાં હિંદુસ્થાનમાં લખાયેલું. ટીબેટના પાટનગર લ્હાસામાં તેનો ટીબેટી ભાષામાં અનુવાદ થયો. નોટોવિશ મહાશયને આજ અનુવાદ ટીબેટમાં આવેલા હિમિજના પુસ્તકાલયમાંથી હાથ લાગ્યો. તેમાં ઇશુ તેર વર્ષનો થયો ત્યાર-પછીની હકીકત નીચે મુજબ જણાવેલી છે:-

“ઇશુ જ્યારે તેર વર્ષનો થયો ત્યારે તેના વિવાહની વાતો ચાલવા માંડી. ઇશુને એ વાત ન ગમી અને તે બહુ નારાજ થયો. તે ગુપચૂપ વેપારીઓના એક કાફલા જોડે સિંધ નાસી ગયો.

“સિંધથી તે કાશી ગયો. ત્યાં તેણે છ વર્ષ સુધી ધાર્મિક શિક્ષણ લીધું. તેને વૈશ્યો તથા શ્રદ્ધોના સહવાસ બહુ ગમતો અને મોટે ભાગે તે તેઓની જોડેજ રહેતો. કાશીમાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે ભગવાન શુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુમાં ગયો અને ત્યાં તેણે પાલી ભાષાનો અભ્યાસ કરી છ વર્ષ સુધી બૌદ્ધમતના સિદ્ધાંતોનું પાકું જ્ઞાન મેળવ્યું.

બૌદ્ધ મતનો અભ્યાસ કર્યા પછી તે ધરિન ગયો અને ત્યાંથી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો પોતાની ત્રીસ વર્ષની વયે જેઝસલેમ પહોંચ્યો.

જેમ ઉપર જણાવેલી હકીકત ઇજીપ્તમાં આપેલી નથી, તેમ જેઝસલેમ આવ્યા પછી ઇશુએ શું કયું અને કયા સંસ્થા

દ્વારા ધર્મોપદેશકનું જીવન સ્વીકાર્યું, તે વિષે પણ કશો ઉલ્લેખ ઇજ્જોમાં નથી.

હિંદનો પ્રવાસ કરી જેસલમે પછા ફર્યા પછી ધર્મ ત્યાંના એક ગ્રામ મંડળનો સભાસદ બનેલો, એવી વાત “ધી કુસીરીકેશન બાય એન આઇ વિટનેસ” નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલી છે. ધર્મના સૌથી મોટા ગણાતા, તેના પુનર્જીવનને લગતા ચમત્કારની વાત આ પુસ્તકમાં આપેલા પત્રથી ખોટી દે છે. તેમાં ગુપ્ત મંડળના એક વૃદ્ધ સભાસદે ધર્મના કુસારોહણ પછી સાત વર્ષે એજ મંડળના બીજા એક સભાસદને લખેલો પત્ર આપવામાં આવ્યો છે. પત્ર લખનાર વૃદ્ધ સભાસદ અને ધર્મ જે મંડળના સભાસદો હતા તે ગુપ્ત મંડળ ધર્મના જન્મ પહેલાં મેકોબિયાના સમયમાં સ્થાપેલું હતું. ધર્મ જન્મ્યો ત્યારે આ મંડળની અનેક શાખાઓ પેલેસ્ટાઇન, ઇરાક, મિસર વગેરે દેશોના શહેરોશહેરમાં સ્થપાઈ ચૂકી હતી.

તે ગુપ્ત મંડળના સભાસદોના આચાર તથા યોગ્યતા ધ્યાનમાં લઈ તેઓની ચાર શ્રેણીઓ રાખવામાં આવી હતી, અને તેમાંની પ્રથમ શ્રેણીમાં આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેનારા અવિવાહિત બાળકોનેજ દાખલ કરવામાં આવતા. આવા નવશિષ્યોને ઇસીન કહેવામાં આવતા. બાળપણ વીત્યા પછી જો કોઈ યુવક આ મંડળમાં દાખલ થવા ઇચ્છતો તો તેને પણ ત્રણ વર્ષ સુધી મંડળના વયોવૃદ્ધ સભાસદો પાસેથી આચારવિચારની તાલીમ લેવી પડતી અને તેની પરીક્ષા આપવી પડતી. બધા નવશિષ્યોને ઉચ્ચ શ્રેણીના સભ્યો પાસે ચિકીત્સાશાસ્ત્રનું તથા ઔષધિઓ, ખનિજ પદાર્થો તેમજ તેની શરીરના આરોગ્યપર થતી અસરનું અધ્યયન કરવું પડતું.

ગુપ્ત મંડળનો એકેએક સભાસદ ખરેખરો સમષ્ટિવાદી કૌમ્યુનીસ્ટ હતો. તેનું સઘળું ઉપાર્જિત ધન તે મંડળને અર્પણ કરી દેતો અને પોતે લોકસેવામાંજ જીવન વ્યતીત કરતો. સભાસદોનો નિત્ય ક્રમ આવો હતો:-પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠીને બધા સભાસદો ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવા ભેગા થતા, પ્રાર્થના થયા પછી સવારનો નાસ્તો લઈ સૌ પોતપોતાને કામે નીકળી પડતા, બપોરે પાછા આવી હાથપગ ધોઈ સ્વચ્છ શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ ભેગા બેસીને જમતા.

ન્યાસુધી અમુક સભાસદ ઉચ્ચ શ્રેણીમાં પહોંચતો નહિ ત્યાંસુધી તેને મંડળના ગુપ્ત ભેદો જણાવવામાં આવતા નહિ. વળી ઉચ્ચ શ્રેણીના સભાસદને પોતાથી ઉતરતી શ્રેણીના સભાસદો આગળ આ ગુપ્ત ભેદો ખુલ્લા કરવાની સખ્ત મનાઈ રહેતી અને જે કોઈ આ મનાઈનો ભંગ કરતો તેને મંડળમાંથી બરતરફ કરવામાં આવતો. આચારવિચારની પવિત્રતા, શુદ્ધિમત્તા, આસ્તિકતા અને વિદ્યામાં

નિપુણતા ધરાવનાર વ્યક્તિજન મંડળની ઉચ્ચ શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરી શકતી. મંડળના સલાસદો રાજનૈતિક વિષયો અને ક્રાંતિકારક કાર્યોમાં ક્ષેત્રી ભાગ લેઈ શકતા નહિ. તેઓ શાંતિમય અને પરોપકારી જીવન ગુજારતા. ઉચ્ચ શ્રેણીના સલાસદને ઇસીર કહેવામાં આવતો અને તે પૂજ્ય ગણાતો. ઇસીરો સત્યનું કડક રીતે પાલન કરતા અને તેઓ જીન, અધર્મ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ અને હિંસાને પાપ સમજી તેનથી દૂર રહેતા.

ઇશુ આવા આદર્શ મંડળનો સભ્ય હોઈ તેનું જીવન અતિ પવિત્ર અને પરોપકારી હતું. તેણે આ મંડળના આશ્રય હેઠળ ધર્મોપદેશ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. તે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો લોકસમુદાયની અંદર પ્રચાર કરવા લાગ્યો. પોતાના ઉચ્ચ ધર્મજ્ઞાન અને પવિત્ર જીવનને લીધે ઇશુ આખા મંડળમાં પૂજ્ય થઈ પડેલો અને લોકગણ પણ તેને પૂજવા લાગ્યો. દિવસે દિવસે તેની ખ્યાતિ એટલી અધી વધી પડી કે ધર્મદોંગી પૂજારીઓ તેનાથી ડરવા લાગ્યા અને તેના તરફ દ્વેષભાવની નજરે જોવા લાગ્યા. ઇશુ લોકો સમક્ષ આત્મિક સામ્રાજ્યની સ્થાપનાની વાતો કરતો, પણ આ ધર્મદોષીઓએ એવી વાત ઉડાવી કે, ઇશુ જેસસલેમના રાજાને માલિકીથી ઉઠાડી મૂકીને પોતે તે ગાદી પચાવી પાડવા માગે છે. પોતાના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ પડેલા ઇશુને દૂર કરવાની, કહેવાતા ધર્મગુરુઓની તથા પૂજારીઓની આ એક તરફીબજ હતી. તેઓએ બેગા મળીને ઇશુના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો અને મુખ્ય પૂજારી કૈઆફસે ઇશુને પકડી આણવાનું ફરમાન કાઢ્યું. ઇશુના એક કૃતમ્ન શિષ્ય જુડાસે ઇશુને છેતર્યો અને તેને પકડાવ્યો. ઇશુને એક રાજદ્રોહીતરીકે રોમન સૂબા પાઇલેટની અદાલતમાં ખરો કરવામાં આવ્યો. ભરઅદાલતમાં ઇશુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકોને સત્ય અને અહિંસામિત્ર ઉપદેશ કરતો હતો; છતાં કૈઆફસ તથા બીજા પૂજારીઓની શેઠમાં તણાઇને પાઇલેટે ઇશુને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી અને ઇશુને ક્રુસ પર ચઢાવવામાં આવ્યો.

કુસારોહણ પછી ઇશુ મરણ પામેલો અને તેનું શબ જોસેફ લઇ ગયો, ત્યાર પછી તે સજીવન થયેલો અને જુદે જુદે સ્થળે દશ વાર તેણે પોતાના શિષ્યોને દર્શન આપેલાં એવું ઇજીપ્તમાં લખેલું છે. પણ આજળ જણાવેલા ગુપ્ત મંડળના એક સભ્યે લખેલા પત્રમાં આ સંબંધી એવું જણાવેલું છે કે, ઇશુ વધસ્તાંબ ઉપર મરણ પામ્યો ન હતો. તે બેશુદ્ધ પડેલો હતો. એ વખતે ગુપ્ત મંડળના જોસેફ નામના એક સલાસદે રોમન સૂબા પાઇલેટની પરવાનગીથી ઇશુનું જખ્મી શરીર મેળેવી લીધું. પછી એ મંડળના નિકોદમસ નામના બીજા એક સલાસદે ઇશુની શુશ્રૂષા કરી અને કેટલાક ઉપચારો પછી ઇશુ સાજો થયો. ત્યાર પછી ઇશુ પાછો ગુપ્ત

મંડળની દેખરેખ હેઠળ પોતાનું ઉપદેશકાર્ય કરવા લાગ્યો. આ અરસામાં જુદે જુદે સમયે અને સ્થળે તે પોતાના શિષ્યોને દશ વખત મળેલો. આ મેળાપોને ઇજીપ્તમાં ઈશુના સજીવન થયા પછીનાં દશ વારનાં દર્શનો લેખવામાં આવ્યાં છે. પછી પર્યટન કરતાં કરતાં ઇશુ સમુદ્રકિનારાપરના એક સ્થળે પોતાના કુદરતી મોતેજ મરણ પામ્યો અને તેજ સ્થળે તેના શબની દફનક્રિયા કરવામાં આવી.

ઇશુના મૃત્યુ પછી તેના ચમત્કારોની અને ખાસ કરીને તેના પુનર્જીવનને લગતા ચમત્કારની વાતો ખૂબ ફેલાવા લાગી. ધીમે ધીમે એ વાતો છેક મિસર લગી પહોંચી. આ સાંભળી એલેક્ઝાંડ્રિયામાં આવેલા ગુપ્ત મંડળના એક ઇસીરે જેસસલેમના ગુપ્ત મંડળના ઇસીરને એક પત્ર લખી ઇશુના ચમત્કારો વિષે ખરી હકીકત પૂછાવી. તેના ઉત્તરમાં જેસસલેમના ઇસીરે જે પત્ર લખેલો તેમાં “ઈશુ ક્રુસારોહણ પછી જીવતો હતો અને નિકોદેમસની સારવારથી સાજો થયા પછી તે કેટલોક કાળ જીવ્યો પણ હતો” એવું જણાવેલું છે.

આ પત્ર કેવી રીતે મળી આવ્યો તે સંબંધી ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવે છે કે, એબીસીનિયાના એક વેપારીને એલેક્ઝાંડ્રિયાના કોઈ પુરાણા ઘરમાંથી એક જુનો પુરાણો પત્ર મળી આવ્યો. એ ઘરમાં પહેલાં કેટલાક જર્મન વેપારીઓ રહેતા હતા, જેઓએ એ મકાનમાં પોતાનું પુસ્તકાલય રાખ્યું હતું. જતી વખતે તેઓ એ પુરાણો પત્ર સાથે લઈ જવો ભૂલી ગયા. આ પત્ર જ્યારે હાથ લાગ્યો ત્યારે ફ્રાંસના એક વિદ્યાનુરાગી સજ્જનને તે પત્રનો સાર છાપાંઓમાં પ્રકટ કરાવ્યો. પત્ર મૂળ લેટિન ભાષામાં લખાયેલો હતો તેને પ્રકાશમાં આવતો અટકાવવાને ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પુષ્કળ પ્રયાસો કરેલા; છતાં અનેક વિટંબણાઓ પસાર કરીને એ પત્ર આજે વિશ્વમાન રહ્યો છે! પત્રપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે, ઈશુ જેસસલેમના ગુપ્ત મંડળનો સભાસદ હતો. આ અને ખીજા અનેક વાતો તેમાં જણાવેલી છે, જે બધીની સમ્યાધ વિષે ઇસીસીનું સત્યાચરણ જોતાં બિલકુલ શંકા રહેતી નથી.

આ પ્રમાણે નોટોવિશ મહાશયના પુસ્તકપરથી અને જેસસલેમના ગુપ્ત મંડળના ઇસીરે લખેલા પત્રપરથી આપણને ઇશુના અજ્ઞાત જીવન સંબંધી નીચે મુજબની નવી માહિતી મળે છે:-

ઈશુ બાળપણથીજ શિક્ષણ લેવાને માટે હિંદુસ્થાનમાં આવેલો. તેણે અહીંયાં વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું અને આ બન્ને ધર્મોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તે પોતાની યુવાવસ્થામાં જેસસલેમ પાછો ગયેલો. ત્યાં જઈ તે ગુપ્ત મંડળમાં દાખલ થયેલો અને એ મંડળના નિયમોને અનુસરીને તે પોતાના સિદ્ધાંતોના લોકસમુદાયની અંદર પ્રચાર કરવા લાગ્યો. આથી તે પૂજારીઓના

દેવનો ભોગ થઇ પડ્યો અને તેને કૌંસપર ચઢાવી દેવાની સજા થઇ. તેને કૌંસપર ચઢાવવામાં આવેલો ખરો, પરંતુ તે મરણ પામ્યો ન હતો; તે માત્ર બેશુદ્ધ થયેલો. ગુપ્ત મંડળના કેટલાક સભાસદોની મદદથી જોસેફે પાઇલેટ પાસેથી ઇશુનું શરીર મેળવ્યું અને નિકોદેમસે તેના જખ્મોનો ઉપચાર કર્યો. આથી ઇશુ પાછો સાજો થયો. ઇજીપ્તમાં ઇશુના શિષ્યોએ, કુસની આગળ જુદા જુદા માણસોને દેખાવેલા જે દેવદૂતોની વાતો લખી છે તે ખરું જોતાં દેવદૂતો ન હતા, પરંતુ તેઓ ગુપ્ત મંડળના શ્વેત વસ્ત્રધારી સભાસદો હતા. દેહાંતદંડની સજા ભોગવ્યા પછી ઇશુ કેટલોક વખત જીવતો રહ્યો અને ગુપ્ત મંડળની દેખરેખ નીચેજ તેણે પોતાનું ઉપદેશકાર્ય ચાલુ રાખેલું. આ અરસામાં તે પોતાના શિષ્યોને મળેલો; આવા મેળાપોને ઇશુએ સજીવન થયા પછી પોતાના શિષ્યોને આપેલાં દર્શનોત્તરીકે લેખાવવામાં આવે છે. ઇશુ ત્યાર પછી કેટલેક કાળે પોતાના કુદરતી મોતેજ મરણ પામેલો; એટલે ઇશુના પુનર્જીવનના જે બનાવને ઇજીપ્તમાં એક મહાન ચમત્કાર ગણાવવામાં આવે છે તે ઉપલા પત્રથી સાવ ખોટો ઠરે છે; પરંતુ ઇશુના ઉચ્ચ, સંયમી અને આદર્શ જીવનમાં તેથી જરાયે ઉણપ આવતી નથી. આમ જે ખીનાઓ હમણાં નવી બહાર પડી છે તેને લીધે વસ્તુ-સંકલના પૂરેપૂરી સાચવીને ઇશુનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર લખવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ છે. વળી ચમત્કારોથી જે ખોટી માન્યતાઓ અને કુશંકાઓ અજ્ઞાન લોકોમાં ફેલાય છે તે પણ હવે દૂર થશે. ચમત્કારો વિનાનું સરળ અને આદર્શ જીવન લોકગણને માટે જેટલું અસરકારક અને આચરણીય નિવડે છે, તેટલું ચમત્કારવાળું અને અટપટું જીવન લોકોપર અસર કરતું નથી. આ નવી હાથ લાગેલી માહિતી અને ઇજીપ્તોપરથી ઇશુનું એક વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જો ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવામાં આવે તો તે બધું ઉપયોગી થઇ પડે.

x

x

x

x

(તા. ૮-૧૧-૧૯૨૩ના “હિંદુસ્તાન”ના દીપોત્સવીઅંકમાંથી.)

१८-पोलैंड का त्राता-गायक पैडरुस्की

(लेखक—श्रीयुत ठाकुर प्रसाद शर्मा, जी० अ०)

पोलैंड-इस, आस्ट्रिया और प्रशिया की छद्म और सुविधा के अनुसार असमर्थ स्थिति में नोये भ्रष्ट और अंत में विनष्ट हुये राष्ट्र पोलैंड—के लाज्य एक शताब्दी पीछे अग्निर जगते दिखाए पड़ते हैं। इस महायुद्ध संबंधी संधि के कारण सन् १८३० में के पीछे अग्निर एक बार पोलिश राजसभा पोलों के लाल के लिये और उन्हींकी अध्यक्षता में, बैठने लगी है। मि० लायड जर्ज के शब्दों में “इस संधि ने पोलैंड के इटे हुये अंडे को फिर से जोड़ा है और अग्निर एक स्वतंत्र और संयुक्त जाति के उपर इतरा रहा है।”

पोलैंड एक सभ्य और जलवान राष्ट्र रह चुका है। तेरहवीं शताब्दी में वहां राजसभा के लिये प्रतिनिधि चुनने की प्रणाली प्रचलित थी; और सन् १४१३ ईस्वी में—आधुनिक पाश्चात्य सभ्या के लिये एक जड़त प्राचीन समय में—वहां मनुष्यजाति के ब्राह्मत्व की घोषणा की गई थी। पोलैंड में प्रजासत्ता जड़त पहिले से स्थापित हुई और उन दिनों वहां की राजप्रणाली धृतिनी अच्छी समझी जाती थी कि चौदहवीं शताब्दी में रूस रथेनिया और लुथियेनिया, पन्द्रहवीं शताब्दी में ड्यूकल, प्रशिया तथा सोलहवीं शताब्दी में मेसोविया और लिवलैंड की रियासतों स्वयं आ आ कर पोलिश राज्य में सम्मिलित हो गईं। ५०० वर्ष तक पोलैंड ने तुर्की आक्रमणों के आघातों को सहन किया, और फिर आठ को भी यह जाति सदा इसाई धर्म तथा अन्य देशों की स्वतंत्रता के लिये अपने युवकों के अभूत शरीर जलदान करने को तैयार रहती थी। ट्यूटन और स्लैव जातियों के जंगलों में इससे अधःपतन का आरंभ हुआ। सन् १७७२ में नव्य प्रशिया के महान कैसरिक और इस की रानी कैथरिनि ने परस्पर इसका प्रथम अंतवारा निश्चित किया था, उस समय पोलैंड सन् १८१४ के जर्मन साम्राज्य से भी पड़ा था। परंतु क्रमशः इस महान राष्ट्र को बिल्व बिल्व देशों के अंतर्गत परतंत्र प्रदेशों में अंत जना पड़ा, और इस कारणजिध की धार जिउम्पना ने इस महायुद्ध में तीस पैंतीस लाख पोल सिपाहियों को, उनकी भाषा और भाव सभ्य एक होने पर भी, इस, जर्मनी और आस्ट्रिया आदि के सैनिक नियमों के अनुसार जलपूर्वक बिल्व बिल्व देशों की सेनाओं में

लतीं कर कर उनसे आतृल्यता का धोर पाप कराया।

धिस समय संसार में पोलैंड के पुनः संगठन का बिचार उठा। राष्ट्रपति विल्सन ने अमेरिका के युद्ध में लाग लेने से प्रथम ही पोलैंड के संयुक्त और स्वतंत्र होने की आशा प्रकट की थी। उन्होंने अपनी प्रसिद्ध चौदह शर्तों में धिसका भी समावेश किया था; और अंत में, पेरिस की अंतर्मैत्रीय सला ने भी यह निश्चित किया कि सत्य और न्याय से युक्त संधि के लिये पोलैंड की स्वाधिनता अत्यंत आवश्यक है।

पोलैंड की स्वाधिनता के नाटक में धिसी अवसर पर गायक-और स्वदेशभक्त-पैडरुस्की प्रवेश करता है। पैडरुस्की का जवन पोलैंड अथवा अन्य पद्धतित देशों के स्वदेशभक्तों के समान सदा चिंताकुल और शोकपूर्ण रहा है। उसकी आत्मा पोलैंड की भलता और अत्याचारियों की क्रूरता के हृदयभेदक तथा उद्देग-पूर्ण वर्णन में निरत रही है और उसकी महान आत्मा सर्वदा अपनी प्यारी मातृभूमि के यरणों में सर्वस्व अलिहान करने का अवसर पाने के लिये उत्कंठित रही है। जे एक घंटे में पियानो बज कर पांच छः सहस्र रुपया प्राप्त करता और कर सकता था, वह अपने देश के लिये असीम धन का लात भार कर तुरंत ही अमेरिका दौड़ा गया। वहां उसने अपनी पुरानी शान शौकत के तिलांजलि दे दी। अथ वह अके राग की लांति न तो रिजर्व सेलून में ही खलता था और न अथ वह पहले की लांति अनेक नौकर और सामान से लरे टुकों की का अपने साथ रखता था। उसने बोनो में, विश्वविद्यालयों में और राजनैतिक सलाओं में व्याख्यान दिये। वह शुद्ध अंग्रेज में गड़ी उत्तेजना और आवेश के साथ ओलता था और प्रारंभ में पोलैंड की प्राचीन सभ्यता और भलता के इतिहास तथा उसके महापुरुषों-श्रीमती सैम्ब्रिक और मोन्टेस्का जैसे चित्रकारों, भिर्काविज जैसे कवियों, सीनकीविज जैसे विद्वानों और कोशियन्को आदि स्वदेशभक्तों का संक्षिप्त वर्णन कर के अंत में पोलैंड के आर्थिक और मानुषिक विनाश का हृदयविदारक चित्र प्वांच देता था। वह पोलैंड के गायक-देशभक्त निर्वासित योपिन का वर्णन सहैव गडे प्रेम और लज्जित के साथ करता था।

यह प्रसिद्ध योपिन उस समय पेरिस में था, जय सन् १८३१ में उसने इस के हाथों पोलैंड की राजधानी वारसा के पतन का समाचार सुना। योपिन उसी समय वहीं पैठ गया। उसने अपने क्रोध और शोक के आवेश में अके नवीन राग की रचना की जे नीचे सूत्रों से आरंभ हो कर क्रोध और शोक

प्रकट करता हुआ भीलत्स ३५ से नृत्य करता मालूम होता है; और अंत में, भीड़ी और गंभीर आशा के साथ एक उंचे स्तर पर समाप्त होता है। योपिन की इस समय की आशा दुराशा हो गई। उदार हृदय और पूज्य देशसेवियों के नाम राजविद्रोहियों में लिखे गये; और योपिन का प्यारा पोलैंड, उसका पवित्र देवमंदिर, जिसकी सीढ़ियों की रण लेने का द्विर उसे कभी सौभाग्य प्राप्त नहीं हुआ। निराशा और पाप के धूँध से परिवेष्टित हो कर विजेता के चरणों में गिरा। छसी पोलैंड का चित्र भिंयते हुये एक बार पैउइस्की ने कहा था “आज पोलैंड क्या है ? वह एक रेगिस्तान है, उजड़ है, श्मशान है। जड़े जड़े गिरजे, कलाकौशल के सुंदर नमूने, अमूल्य पुस्तकें और हस्तलेख—हमारी सहस्रवर्षीय सभ्यताद्वारा उपलब्ध समस्त पदार्थ नष्टभष्ट कर दिये गये हैं। केवल थोड़े से नगर विजेता की सुविधा के लिये रहने पाये हैं, परंतु उत्तर में आल्डिक सागर से ले कर दक्षिणीय कारपेथियन्स तक समस्त इसी पोलैंड और आस्ट्रियन तथा प्रशियन पोलैंड भूरी तरल से उजड़ा गया है। छजैंड और वेल्स से हूने क्षेत्रफल की भूमि, जिसमें २०० नगर, २००० गिरजे और २०,००० ग्राम थे, विनष्ट कर दी गई है। द्विर आश्चर्य कैसा यदि रोग और भूय समस्त देश में निर्विघ्न ३५ से घूमे !”

छसी प्रकार यह महान गायक अपनी पत्नी के साथ पोलैंड की सहायता के लिये अमेरिका में अनथक परिश्रम करता रहा। उसने वहां के निवासी पोलों की एक सेना तैयार की, पीडितों के लिये सहायक संस्थाएँ स्थापित करने की व्यवस्था की और कुछ ही महीनों में अपने गायनद्वारा तीन लाख रुपये धन संस्थाओं की सहायता के लिये एकत्रित किये। जून सन् १९१७ में अमेरिका युद्ध में सम्मिलित हुआ उस समय छन्ही प्रयत्नों के फलस्वरूप पैउइस्की ने वहां की सरकार से युद्ध के लिये अपने छकड़े किये हुये एक लाख पोल सिपाही और पांचसौ पूर्ण शिक्षित सैनिक अफसरों का स्वीकार कर लेने की प्रार्थना की; परंतु राष्ट्रपति विल्सन ने राजकीय कारणों से उन्हें अस्वीकार किया। द्विर भी ३० सहस्र पोल स्वयंसेवक न्यूयॉर्क से फ्रांस पहुँचे और वहां जनरल हैलर की अध्यक्षता में युद्ध में जड़ी वीरता से लड़े।

छसके बाद पैउइस्की के लिये सर्वसाधारण में पियानो बजाने का केवल एक बार और अवसर आया था। जून फ्रांस के भूतपूर्व प्रधान सेनापति जनरल जैड्रे ने न्यूयॉर्क में युद्धभूमि के समीपस्थ ग्रामों की करुण दशा का वर्णन किया था तब पैउइस्की ने उत्तेजित हो कर एक गान किया और उन ग्रामों की सहायता के

लिये हो लाभ इपया अंकत्रित कर के मैट्रोपोलिटन औपरा हाउस में जडे उत्साह के साथ जनरल जैक्रे को भेट किये. धस गायन के पश्चात् पैडरस्की ने कहा था कि “मेरे अंतःकरण में कुछ जैसा प्रतीत होता है, कि अज्य मैं कभी गायक के रूप में सर्वसाधारण के समुप्य नहीं आऊंगा.”

अज्य उसका आज्ञा पियानो नहीं था, किंतु दश कोटी अमेरिकनो की हृदयतंत्रियां थीं, जो उसके उत्तेजक स्वर के जल से, उसके ध्वनितानुसार, संयुक्त और सहानुभूतिपूर्ण निनाद करती थीं. उसका विषय सर्वदा पोलैंड और उसकी स्वाधीनता होती थी. अपनी आध्यात्मिकता की इसी अत्याचार की कहानी कह कर पैडरस्की श्रोताओं के हृदयों को थर्रा देता था. सन् १८६५ के पोलिश विद्रोह के समय इसकी जुझिया पुलिस अकेले उसके गरीब घरपर दूट पड़ी थी और उसने उसके सरल पिता को जंघी कर लिया था. राते लुये आलक ने पूछा था ‘मेरे पिता को क्यों लिये जते हो?’ उत्तर में दीन पैडरस्की की पीठ पर कड़ों की औछार की गध थी. पैडरस्की कहा करता है ‘उस समय धृष्ट की अरमता के कारण ही मेरे आंखों से आंसू नहीं निकलने पाये.’ एक भोज में उसके व्याख्यान से श्रोतागण धतने प्रलावान्वित लुये कि पैडरस्की के यह कहने पर कि “क्या तुम पोलैंड की सहायता करोगे?” वे उत्तेजनावश रकाभियों को जेर जेर से ऊपर ફेंकने लगे.

तेरहवर्ष की अवस्था में पैडरस्की ने गानविद्या का अभ्यास प्रारंभ किया था और चार वर्ष पीछे उसने अपना प्रथम पारितोषिक पाया. अपने गायन और व्याख्यान द्वारा आदमियों के हृदयों को दहला देने की उसकी सदा से अलिखिता रही थी और धसी अर्थ उसने जड़ी कठिनाय से हलाकने की उस आदत को दूर कर पाया, जो उसके भोलने में जहुत आधा डालती थी. उसकी अमीरी के दिन सन् १८८८ से प्रारंभ होते हैं जज्य उसने पहली बार पेरिस के कंसर्ट लेमारुज में पियानो पर गान किया था. उसके बाद वह प्रथम बार अमेरिका गया, जहां उसके गायन-वाद्य की जहुत प्रशंसा लुई.

पैडरस्की ने छोटी अवस्था में ही अपना प्रथम विवाह किया था; परंतु उसकी अल्पवयस्क पत्नी अके वर्ष के भीतर ही परलोक-गामिनी लुई. उसकी वर्तमान पत्नी वारसा के प्रसिद्ध वाद्यविशारद लेडिस्लास गोस्की की विधवा है. श्रीमती हेलेना अमेरिका, क्रान्स, पोलैंड आदि के राजनैतिक क्षेत्रों में सदा अपने पति की सेविका और सहायका रही हैं. उनकी डायरी से जिसमें उन्होंने अपना और अपने पति का आह्वनक जवनवृत्त लिखा है,

प्रकट होता है कि उन दोनों ने अपने जीवन में ज़दी कठिनाइयाँ और भतरे उठाये हैं। एक स्थान पर वे लिखती हैं “घरनेस (पैडरुस्की) का बहुत कार्य करना पड़ता है। रातदिन वह अपने काम में तत्पर रहता है। वह सभ्य कांग्रेसों का स्वयं ही पढ़ने और उन पर हस्ताक्षर करने का प्रयत्न करता है। वह व्याख्यान तैयार करता है, प्रतिनिधियों से मिलता है और दयियारों के अल से औरद्वों के मार्गद्वारा निकल जाने की भी युक्ति सोचता है, जिससे जर्मन अक्षरों से सामना न हो पावे।” कितने कार्य! और कितने कष्ट!! और, इन कार्यों के कारण, वह के उन कामल हाथों ने-जिनका एक लाख रुपयों में भीमा हुआ था-द्वि पियानो नहीं बजया। इन दिनों पैडरुस्की के दिल बहलाने का साधन केवल बिलियर्ड का खेल था।

पैडरुस्की तथा अन्य प्रभावशाली व्यक्तियों के परिश्रम से एक पोलिश जतीय सभा की स्थापना हुई थी; और अमेरिका, फ्रांस आदि देशों में उसकी शाखाएँ थीं। फ्रांस की राजधानी पेरिस में रोमन भौस्की उस सभा का अध्यक्ष था जिसने पीछे पोलैंड का प्रधान प्रतिनिधि की हैसियत से मित्रराष्ट्रों की सभा के सम्मुख अपने देश की आकांक्षाओं आश्चर्यजनक योग्यता के साथ प्रकट की थीं। पैडरुस्की के परिश्रम से इस सभा की अमेरिकन शाखा का वहाँ की सरकार से बहुत सहायता प्राप्त थी। राष्ट्रपति विल्सन ने प्रकाश रूप से उसके साथ सहानुभूति प्रकट की थी और पैडरुस्की ज़दी सुविधा के साथ वहाँ की प्रधान कार्यकारिणी समिति से मिल कर अपने देश की राजनैतिक समस्याओं का उनके सम्मुख उपस्थित कर सका था।

युद्ध के प्रारंभकाल में स्वराज्यवादी पोल तीन दलों में विभक्त थे। प्रथम दल रोमन भौस्की की अध्यक्षता में इस की सहायता के लिये उद्यत होने का कहता था, दूसरी ओर पिंसु-उस्की का कथन था कि पोलैंड की आशाओं जर्मनी के उपर निर्भर हैं और यहही लोग आस्ट्रिया के पक्ष की ओर-जो राज-नैतिक कारणों से औरों की अपेक्षा कुछ कम अत्याचार करता था-झुक रहे थे; द्वि, जनरल हैलर के साथ फ्रांस के पोल सिपा-हियों के अपने जुड़े ही विचार थे।

धिसी भीय में पैडरुस्की ने घंगलैंड का सहारा लिया और वह तुरंत ही पोलैंड का प्रधान मंत्री तथा परराष्ट्रविभाग का सचिव बनाया ज कर एक अत्रेण जहानद्वारा पोलैंड पड़याया गया। घंगलैंड, फ्रांस, अमेरिका आदि के प्रतिनिधियों ने पेरिस की मित्र परिषद में इस प्रणय का समुचित माना। पैडरुस्की की

धिस सफलता से उसके मार्ग की सभ्य इकायों द्वर हो गध और पोलैंड के धार्मिक, कृषक, सैनिक आदि सभी दलों ने उसे अपना नेता स्वीकार किया। विदेशों में जल असनेवाले सभ्य पोल अथ उसकी सहायता के लिये कटिबद्ध हुये। उनको स्वतंत्रतादेवी की पवित्र मूर्ति द्विर अपनी ओर मधुर मुसुकान के साथ हाथ उठाये दिग्भाष दी और वे संयुक्त हो कर जडे उत्साह और धैर्य के साथ उसकी अभ्यर्थना के हेतु आगे जढे। स्वतंत्रता के आह्वान का कोष्ठ अेक मंत्र नहीं है। यही पोलैंड था, जिसने अठारहवीं और उन्नीसवीं शताब्दियों में धस दैवदर्शन के लिये अपने और अपने शत्रुओं के जल-जन अेक कर दिये थे, अपने उत्तम से उत्तम रत्नों को पानी के मोल जल दिया था, अपने अभूष्य से अभूष्य रक्त से अपना धरदार सिंघन किया था; तथापि प्रतिष्ठा नहीं मिली। यही पोलैंड था जिस ने महाज् कोशियज्को की अभ्यक्षता में सर्वस्व-लेट ले कर गंभीर किंतु करुणास्वर से पुकारा था “देवि आओ!” देवी आध ली, पोलैंड उनके यरणों में लेट जाने के लिये आगे जल; परंतु देवी द्विर लौट गध और वह धूत में जिलजिलता हुआ उन्हें आह और आंसुबरी आंजों से दैभता रह गया! अंतर्राष्ट्रीय राजनीति के जलंवर में पड कर उसकी स्वतंत्रता का अंत हुआ था और अंतर्राष्ट्रीय राजनैतिक यक के कारण ही उसे द्विर स्वाधीनता के दर्शन हुआ। अत्याचार के दिनों का कठोर और कटु स्मरण अथ ली उन पोलों के साथ था। धनमें अमेरिका के करोडपति जैंकर मिस्टर जौन अेक्ष. स्मल्स्की ली थे, जे आठ वर्ष की अवस्था में पोलैंड की वर्जित यतुकोष्ठी राष्ट्रीय टोपी पाठशाला में पहन जाने के कारण जर्मनोंद्वारा मार से अधमरे कर के जेल में डाल दिये गये थे। पैडस्की ने अपने घोषणपत्र में लिखा था—“अंत में, पोलैंड ने नसेनी की प्रथम सीढी पर अपना पैर रकपा है!”

उस समय ली पैडस्की को जडी कठिनाधयां और क्लेश उठाने पडे। पोलैंड के जर्मननिवासी उसके विरुद्ध थे, कध स्थानों पर जलवे ली हो गये। धस लयानक समय के विषय में उसकी पत्नी श्रीमती हेलेना अपने पुत्र को धस प्रकार लिखती हैं—“हम अेक प्रकार से जिलकुल युद्ध-भूमि ही में रहते हैं। मैं आहत सिपाहियों के लिये संस्थाओं स्थापित कर रही हूं, लयानक कष्टों के प्रतीकार के निमित्त, जतिसेद को लाग कर स्त्रियां की सभाओं जना रही हूं। हमारे मरणान्मुख अधनग्न सैनिक जैलगाडियों में आते हैं और औषधालयों में रकपे हैं, जहां जलुत कम जोजन है और दवाधयां जिलकुल नहीं।” सौभाग्य से अमेरिकन

कमिशन ने धन कठिनाइयों को अछुत कुछ दूर कर दिया था।

धस भीय में पैडरुस्की ने अपनी पत्नी के शब्दों में “कांटों पर चल कर विजय पाओ।” आरिष्टियों ने और साम्यवादियों की अलवती नतीय संस्था ने उसका विरोध किया, उसके उपर जर्मनी का गुप्त वेतनबोगी होने का भी लांछन लगाया गया; परंतु पैडरुस्कीने धस प्रकार की भूर्भता की तनिक भी चिंता नहीं की। वारसा में प्रतिनिधि-निर्वाचन के समय पैडरुस्की के दल की ही जीत रही। साम्यवादियों के केवल ८० प्रतिनिधि राजसभा में आ पाये और पैडरुस्की दल के ४२०।

नवीन पोलैंड का निर्माण हो रहा है। श्रमजीवियों और यहूदियों के जगड़ों का अंत करने के लिये उनके लिये अलग अलग भूमि दे दी गई है; परंतु अभी स्पष्ट रूप से नहीं कहा जा सकता कि पोलैंड का वास्तविक स्वाधीनता प्राप्त हो गई या नहीं? विशेष कर इस के आक्रमणों के रोकने, जर्मनी को उससे पृथक् करने और दोनों देशों की भूमि और शक्ति कम करने के लिये ही उसके स्वाधीनता दी गई है। पोलैंडवासियों का कथन था कि हम पूर्ण और सच्ची स्वतंत्रता चाहते हैं, वह हमारा जन्मजात स्वत्व है और हम सभ प्रकार से उसके योग्य हैं; दो प्रथम राष्ट्रों के भीय में निर्जल पोलैंड को डाल देने से कुछ लाभ नहीं होगा। वे केवल उन्हीं प्रदेशों को चाहते थे, जहाँके अधिकतर निवासी पोल जाति के ही हैं। प्राचीन पोलिश साम्राज्य के समस्त प्रदेशों पर अधिकार करने की उनकी धृच्छा नहीं थी। वे कहते थे कि औद्योगिक और औद्योगिक दोनों दृष्टियों से पोलैंड एक असा राष्ट्र है, उसकी रक्षा तथा समृद्धि के लिये सभ प्रकार की सुविधा होनी चाहिये। संधि परिषद् ने उनकी आकांक्षाये अछुत कुछ पूरी की हैं।

• मैडेम हेलेना की डायरी में लिखा है:—“धगनेस पैडरुस्की ने जो कार्य अपने उपर लिया है वह मनुष्यशक्ति से परे है, परंतु परमेश्वर और मित्रशक्तियों की सहायता से जो कुछ उसने आरंभ किया है वह पूरा कर लेगा....हमारी रिपब्लिक के लिये अमेरिका के प्रथम राष्ट्रत मिस्टर लु गिज्सन हमसे भेट कर चुके हैं.....मेरे सन्मुख भी आहत, रागी, भूषों और अन्धों की सेवा का असा भारी काम है। मैं लगभग एक सौ सलाओं की सलानेत्री हूँ, जिनकी शाखाओं देम्बर्ग, विलन और सीमान्त प्रदेशों में फैली हुई हैं....सभके प्रेम और कृतज्ञता द्वारा मुझे परिश्रम का सहस्रगुण फल मिल जाता है.....धधिर को आरंभ-आर धन्यवाद है। पोलैंड धस अशान्ति में से शान्तिमय और स्वतंत्र हो कर निकलेगा; परंतु कितने अखिदान के आद!...”

સન્ધિ પરિપક્વ કે સમય પૈડરૂંકી વિલ્લસન લાયક જન, કલેમેશો આદિ કે સાથ બેઠા થા ઔર ઉસને સ્વદેશ કી પ્રસિદ્ધ ઔર પ્રશંસનીય સેવાઓ કી થી. ગત ૧૨ દિસમ્બર કે રાયટર કે તાર સે પતા ચલતા હૈ કિ પૈડરૂંકી ને અપના પદ ત્યાગ દિયા હૈ. ઇસ વિષય મેં ઔર કોઇ સમાચાર નહીં મિલે હૈ, ઇસ લિયે નહીં કહા જ સકતા કિ રાજનૈતિક ફેરફાર કે કારણ કેસી પરિસ્થિતિ હો ગઇ હૈ !

(માર્ચ-૧૯૨૦ના “પ્રભા”માં લેખક:-શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા બી. એ.)

૧૯-ભાવદાસજી

પડ્યાં પાણીનાં હીમ થઈ જાય એવી શિયાળાની રાત હતી. સરૂંડ સરૂંડ ટાઢો વાયરો પુંકાતો હતો. શેરીઓમાં ફૂતરાંય બપોલો કરી ટુંટિયાં વાળી પડી રહ્યાંતાં.

ત્યાં તો હાથમાં લાકડી અને ફાટવાંતૂટ્યાં કપડાં પહેરેલ એક બીખારી મંદિરના દરવાજે આવીને ઉભો છે. ટાઢની એને દરકાર નથી, કદાચ ટાઢમાંજ રહેવાની ટેવ હશે ! બીખારી તો દરવાજે સાદ પાડે છે ‘કોઇ રોટી દો.’

પણ ટાઢમાં તે કોણ બહાર નીકળે ! કોઇ જવાબેય નથી દેતું. બીખારી તો ફરીથી સાદ નાખે છે; પણ ક્યાં કોઇને પડી હતી ? એ...ઇ મજનના ગપાટામાં બધાય પડ્યા હતા. બીખારીની ભૂખ કે ટાઢ કાંઇ એમને લાગતી હતી ?

ટાઢા ટાઢા વાયરો હજીય વાય છે. અંધારાં હજીય ઘેરાં ઘેરાં થાય છે, ને બીખારી તો સડેડાટ આગળ ચાલ્યો જાય છે. એને ભૂખ નહિ લાગી હોય ?

એક બીજું મંદિર આવ્યું. મોટો ડહેલો હતો. અંદર હુંફાળી ધૂણી બળતી હતી. સૌ ટોળટોળે ચઢ્યા હતા, ને ગાંજો પુંકાતો હતા.

બીખારીએ ટુકડો રોટલો માગ્યો. ગાંજના તોરમાં એક ખાવો ઉભો થયો; ‘એઈ ! મોડી રાતે એ ખાન હે ! ઇધર રોટી બોટી ક્યા ? ચલ જ !’

બીખારી તો કહે ‘ભાઈ ભૂખ્યો છું. એક કટકો રોટલો આપો ને !’

ખાવાજી તો સમજ્યા ન સમજ્યા, ને બોલ્યા ‘અબે, ઇધર રોટી ક્યાં રખી હે ? ચલે જ ! ક્યા, તેરે લિયે યે મંદિર હે ?’ એટલું કહીને બારણું બંધ કરી ખાવાજી અંદર ચાલ્યા ગયા.

બીખારી તો અથડાતો ફૂટાતો ચાલ્યો આગળ. અંધારામાં

કેટલાંય મંદિર આથડયો હશે એ આપણે શું જાણીએ ?

પણ અધખોલી એક બારી પાસે તે ખોલતો હતો ‘ટુકડો રોટલો આપો.’

ને ત્યાં તો બારી આખી ઉઘડી. એક રોટી લઇને એક વૃદ્ધ બાવાજી આગળ આવ્યા. કહ્યું ‘ભાઈ ! બહુ મોડું થયું છે. વહેલો આવ્યો હોત તો ઝાઝું મળત. અત્યારે તો ‘રામરોટી’માંથી એકજ વધી છે. લે, સવારે આવજે ! તને આપીશ. તારે સૂવું છે ? બાવાજીએ પૂછ્યું.

પણ ભીખારીએ ના પાડી અને પગથીઆં ઉતરવા માંડ્યાં. બાવાજીએ દીવો ધર્યો ને ખોલ્યા ‘ભાઈ ! જળવીને ઉતરજે ! પડતો નહિ.’

x x x x

‘રામરોટી’ની ઝોળીમાં તો ઉભરાઇ પડે તેટલી રોટી આવે છે; બાવાજી કહે છે ‘એ તો રામની માયા !’

કોઈ ભૂખ્યું ત્યાંથી પાછું જતું નથી. ત્યાં તો સદાવ્રત બંધાયું છે.

x x x x

મહાજન બાવાજી પાસે આવીને કહે ‘લ્યો મહારાજ ! આ તમારા ‘લાગો’ ના રૂપિયા. તમને હીક પડે તે ઉપયોગ કરો.’

બાવાજીએ તો પૂછ્યું: ‘ભાઈ ! આ ‘લાગો’ શેનો ? અને રૂપિયા શેના ?’

મહાજને કહ્યું ‘ગયે વર્ષે પેલા કલેક્ટર આવ્યા હતા, તેમણે તમારા મંદિરને લાગો આપવાનું કહ્યું છે. એ વિલાયતમાં રહેનારાનેય તમારા મંદિર ઉપર શ્રદ્ધા છે !’

બાવાજી કહે ‘રામકી માયા !’

x x x x

મહાજનમાંથી કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યું: ‘પણ એ કલેક્ટર તો બહુ જખ્ખર ! રાતે વેશપલટા કરીને એ નગરચર્યા જોવા નીકળતો: ને એમજ એણે પેલું ખૂન પકડ્યું હતું.’

તે દિવસથીજ કરશનકાકા, દુકાનમાંથી નીકળતા ‘શુભ’ ખાતેના પૈસા ત્યાં મોકલવા લાગ્યા, અને ભાવસ્વામી બાવાજીમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા.

(“બાલજીવન”માં લખનાર:-છોટાલાલ અં. જોષી)

૨૦-તીર્થંકર પારશનાથ

(લેખક:—મિત્ર શ્રી. લગવાન શર્મા ‘નિર્વાણ’)

(૧)

બાલકો ! તુમ લોગોં મેં સે જો કલકતે મેં રહતે હોંગે, વહ પ્રાય: પારશનાથ કા મંદિર દેખને ગયે હોંગે; કિંતુ યહી પારશનાથ હૈં જિનકે વિષય મેં તુમ લોગ નહીં જાનતે હોગે. આજ ઉન્હીં પારશનાથ કા તુમ લોગોં કો ઉપાખ્યાન સુનાઉંગા.

તુમ લોગ પ્રાય: ઔદ્ધ ધર્મ કે પ્રવર્તક બુદ્ધદેવ કી કથા જાનતે હોંગે. વહ પારશનાથ ભી બુદ્ધદેવ કે સમાન એક બહુત બડે રાજા કે પુત્ર થે. ઉનકા શુભ નામ પાર્શ્વનાથ થા. વે જિસ ધર્મ કે પ્રચારક થે ઉસકા નામ “જૈન ધર્મ” હૈ.

પૌષ માસ કે કૃષ્ણપક્ષ કી એકાદશી તિથિ મેં બારાણસી કે ઈક્ષ્વાકુવંશ કે રાજા વિશ્વસેન કી પ્રધાન સ્ત્રી વામાદેવી કે ગર્ભ સે પાર્શ્વનાથ ને જન્મ લિયા થા. ઉનકા જન્મ હોને સે સ્વર્ગ સે ઇંદ્રાદિ દેવતા આ કર અનેક પ્રકાર કે ઉત્સવ કા અનુષ્ઠાન કરને લગે. ઉચિત સમય પર બચ્ચે કા નામ “પાર્શ્વનાથ” રકખા ગયા.

પાર્શ્વનાથ દિન દિન શુકલપક્ષ કે ચંદ્રમા કે સદશ બઢને લગે. કહા જાતા હૈં કિ આઠ વર્ષ કી અવસ્થા મેં ઉન્હોંને ગૃહસ્થ કે આચરણીય સાર વ્રતાદિ અનુષ્ઠાન કા શ્રીગણેશ ક્રિયા. એક દિન કી બાત હૈં કિ વહ સિંહાસન પર બેઠે થે ઈસી સમય ઉનકે પિતા ને આ કર ઉનસે કહા “તુમ્હારા વિવાહ કા સમય હો ગયા હૈ. અતએવ તુમ કિસી એક રાજકન્યા સે વિવાહ કરો. ઋષભનાથ ને જિસ પ્રકાર પિતા નાભિરાજ કે કથનાનુસાર વિવાહ કર પિતા કી ઇચ્છા પૂર્ણ કી થી, ઉસી પ્રકાર તુમ ભી હમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.”

પુત્ર કે વિવાહ કરને કી ઇચ્છા ન સુન પિતા મન હી મન અસંત દુઃખિત હુએ, કિંતુ જગ્ન ઉન્હોંને સમજ લિયા કિ યહી ભાવી હૈ, તબ વે નિશ્ચિંત હો ગયે.

(૨)

પાર્શ્વનાથ કે માતામહ (નાના) કા નામ મહીપાલ થા. વે મહીપાલ નામ નગર મેં અપના રાજ્ય કરતે થે. પત્ની કી મૃત્યુ હોને સે રાજ્ય તથા ઐશ્વર્ય કો ત્યાગ કર કાશી કે સમીપ હી એક બન મેં કઠિન તપસ્યા કરને લગે.

ઉસી સમય એક દિન પાર્શ્વનાથ હાથી કે ઉપર સવાર હો જંગલ કે ખીચ ખેલને કો ગયે થે. જગ્ન વે વન સે લોટે તબ ઉન્હોંને માર્ગ કે એક બગલ મેં એક વ્યક્તિ કો અગ્નિ કે ખીચ

जैसे तपस्या करते देखा. तब पार्श्वनाथ ने अपने हृदय में समझा कि यह मनुष्य अत्यंत कठोर 'पंचाग्नि साधन' नाम का अनुष्ठान करता है.

पार्श्वनाथ चुपचाप उसकी धीरे तपस्या देखने लगे. धीरे-धीरे उसकी कठोरता देख मन ही मन उसे ही व्यथित होने लगे. वह संन्यासी पार्श्वनाथ को इस प्रकार की लावना करते देख उसका ही क्रोधित हुआ; और सोचने लगा कि यह आलस्य का धर्म है. मैं उसका मातामह तिस पर संन्यासी. इस पर भी उसने मुझे प्रणाम नहीं किया. इस प्रकार सोचते-सोचते अन्तिम में लकड़ी देने के लिये लकड़ी खींचने के लिये उद्यत हुए. ऐसा करते देख पार्श्वनाथ समीप जा कर नम्रतापूर्वक बोला—“आप कृपया इस काठ को मत काटिये; क्योंकि इससे मध्य में एक सर्प और एक सर्पिली है.”

यह सुनते ही संन्यासी का क्रोध और भी द्विगुणित हो गया. और वह कहने लगे कि “तुम क्या सर्वज्ञ हो जो काठ के मध्य में क्या है तुम जानते हो ?”

यह कह वह पार्श्वनाथ की ओर कुछ भी ध्यान न देते-सुने हुए अपनी कुल्हाड़ी को उस काठ के ऊपर उसे काटने के लिये ड़ेंकी. ज्यों ही काठ के ऊपर वह अचानक सी कुल्हाड़ी उस पर गिरी त्यों ही नाग-नागिनी के दो अंड हो पृथ्वी पर आ गिरे और छटपटाने लगे. ऐसा देख पार्श्वनाथ के हृदय में दया उत्पन्न हुई तथा दुःख से उसका हृदय इटने लगा. संन्यासी से उसने कहा—“आप व्यर्थ तपस्या करते हैं. आपके हृदय में तिलमात्र दया नहीं है. आपका यह साधन भ्रष्ट है—इससे कदापि आपको इक्षु की प्राप्ति नहीं हो सकती.”

धृतराज सुनते ही संन्यासी आगमज्जला हो उठा तथा आंखें लाव कर बोला—“तुम जानते नहीं हो कि जिसके गर्भ से तुम्हारी उत्पत्ति हुई है वह वामादेवी हमारी ही पुत्री है. तुम क्यों मुझे झानहीन भूर्ख कहते हो—मेरी तपस्या निष्फल समझते हो ?”

पार्श्वनाथ ने मधुर वाक्यों में कहा—“आप जो तपस्या करते हैं उससे अवहित्सा होती है; और रोज आपका हाथ से ज्यों का प्राणनाश होता है. तथा आप जानते हैं कि एक ही जन्म का प्राणनाश होने से पाप उत्पन्न होता है—अब उस पाप का इक्षु अघोगति प्राप्त होती है. यही जन्म कर मैं आपकी इस धीरे तपस्या की निंदा करता था. इससे यदि मेरा कुछ भी अपराध हुआ हो तो आप दया कर क्षमा करेंगे. वन के भीतर

આગ લગ જાને સે અંધા પુરુષ જિસ પ્રકાર ધધિર ઉધર ભટક કર બાહર હોને કા માર્ગ ન પાને સે વહીં જલ કર ભસ્મ હો જાતા હૈ, ઉસી પ્રકાર જ્ઞાનહીન મનુષ્ય ધોર તપસ્યા કરતે કરતે મર જાતા હૈ; કિંતુ ઉસે મુક્તિ પાને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નહીં હોતા હૈ. પરંતુ યહી કહ કર ચૂપ રહને સે કામ નહીં ચલેગા. પ્રત્યેક મનુષ્ય કો ઇસ વિશ્વ કે અગ્નિશિખાશ્પી યંત્રણા સે મુક્ત હોને કે લિયે પ્રાણુપન સે યજ્ઞ કરના હોગા. ઉસકે લિયે જ્ઞાન તથા શાસ્ત્ર ઓર સદાચાર કે વિશ્વાસ કી આવશ્યકતા ચાહિયે. યહ ત્રીન વસ્તુયેં હોને સે હી ઇસ ધોર સંસાર સે મુક્તિ પાને કી આશા કી જ સકતી હૈ.

આપ જૈન કે મતાનુસાર કાર્ય કરે; આપકી અભીષ્ટ સિદ્ધિ હોગી. મેં આપકે મંગલ કે હેતુ કહતા હૂં. યદિ આપકો અચ્છા જંચે તો મેરે મતાનુસાર કાર્ય કરે. ' જો દ્વિખંડિત નાગ-નાગિની પૃથ્વી પર પડે થે વે પાર્શ્વનાથજી કા યહ ખચન સુન તથા ઉનકા દર્શન કર શાંત ભાવ સે મૃત્યુમુખ મેં પતિત હુયે. મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ દોનોં (નાગ-નાગિની) કો દેવત્વ પ્રાપ્ત હુઆ. સંન્યાસી કી ભી કુછ દિન કે બાદ મૃત્યુ હુઈ; તથા ઉન્હેં ભી દેવત્વ પ્રાપ્ત હુઆ.

(૩)

પાર્શ્વનાથ કી અવસ્થા જિસ સમય ત્રીસ વર્ષ કી થી, ઇસી સમય એક દિન અયોધ્યા કે રાજા જપસેનને નાના પ્રકાર કે ઉપહાર-દ્રવ્ય દે એક દૂત કો ઉનકે પાસ ભેજ.

પાર્શ્વનાથ ને ઉસ દૂત કે પાસ જ સંવાદાદિ પૂછા-વહ કથા-પ્રસંગ મેં અયોધ્યા મેં જો જો તીર્થંકર જન્મ ગ્રહણ કિયે તથા જિસ પ્રકાર જીવનનિર્વાહ કર મુક્તિ કો પ્રાપ્ત કિયે થે વહ સંપૂર્ણ કહાની એક એક કર કહ ગયે. યહ સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સુનતે સુનતે પાર્શ્વનાથ કે મન મેં વૈરાગ્ય કી તેજ આગ ભલક ઉડી ઓર ઉન્હેં સંસાર ત્યાગને કા સંકલ્પ કર લિયા.

(૪)

કુછ હી સમય ઉપરાંત, પાર્શ્વનાથ ને નિયમાનુસાર સંન્યાસ-દીક્ષા સ્વીકાર કિયે. ઉનકે વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરને સે સ્વર્ગ સે દેવતા આ આ કર ઉનકે વૈરાગ્ય કી દીક્ષાગ્રહણ પર આનંદ મનાને લગે. નાના તરહ કે શંખ, ભેરી, નગારાદિ કી આવાજ હોને લગી. દેવાંગનાયેં નૃત્ય તથા કિન્નરીસમૂહ મધુર સ્વર સે ગાન કરને લગી. દેવતા સખ ઉનકા (પાર્શ્વનાથ કા) જયગાન કરને લગે.

પાર્શ્વનાથ પૂજ્ય માતા, પિતા, પરિવારજન તથા ઉપસ્થિત સજ્જનોં કો વૈરાગ્ય કે વિષય મેં આખ્યાન દે ઉનકા મન ઇસ ઓર આકર્ષિત કરને લગે. માતા અપને પુત્ર કે ઇસ વૈરાગ્ય કો દેખ ઉનકી આંખેં અશ્રુપૂર્ણ હો ગઈ. પાર્શ્વનાથ ને ખડે હી કંઈ

से माता को समझा शांत किया। अंत में मोहश्पी विश्व को त्याग किसी वन में जल तपस्या करने लगे। उनकी (पार्श्वनाथ की) तपस्या के प्रभाव से जंगल के प्राणीमात्र परस्पर द्वेष को परित्याग कर प्रेमभाव से एकत्र आस करने लगे।

(५)

एक दिन लगवान पार्श्वनाथ वन के भीय ध्यानस्थ हो पड़े थे। उसी समय एक देवता उसी राह से विमान पर बैठे चले जा रहे थे। वह देवता और दूसरे कोई नहीं—वे पार्श्वनाथ के मातामह—वही संन्यासी थे। उनका विमान उनके सिर से हुंकराया। उन्हें (मातामह) ने समझा कि उनके पूर्वजन्म का शत्रु पार्श्वनाथ उसी जगह पड़ा हो कर ध्यान कर रहा है और उसके ही माथे में रथ अडका हुआ है। उसी समय उन्होंने सोचा 'शत्रु की प्रति हिंसा लेने का यही उपयुक्त समय है। इस प्रकार की दूषित भावना करते हुये वे परमात्मा पार्श्वनाथ के उपर घोर अत्याचार करने लगे। उनके प्रताप से घोर वृष्टि शुरू हुई। यारों तरफ़ महान अधकार से वह जन छिप गया, मेघ के लयंकर गर्जन से किसीकी आवाज सुनना दुर्लभ हो गया—वर्षा के वेग से पड़े पड़े वृक्ष गिर पड़े। पर्वत सज्ज स्थानाच्युत हो गये। वर्षा से संपूर्ण पृथ्वी जल से आच्छादित हो गई; किंतु लगवान पार्श्वनाथ तिलमात्र भी टस से भस न हुये—वह जिस प्रकार पड़े थे उसी प्रकार पड़े रहे। सोचो और सोच कर दृष्टो कि पार्श्वनाथ को अपनेमें कैसा विश्वास था। तुम्हें भी ऐसा ही सीखना चाहिये, जिससे तुम भी संसार में अमर हो जाओ।

जिस नाग-नागिनी ने महीपाल के हाथ से प्राण छोड़ा था तथा मरने के समय जो पार्श्वनाथ का दर्शन प्राप्त कर पाताल के देवता हुये थे, लगवान (पार्श्वनाथ) के उपर इस प्रकार कुकर्मा होते देख उनका भी आसन कांपने लगा। ध्यान के पल्ल से समस्त जातों का जन उसी समय उसी स्थान में उपस्थित हुये। उस समय भी जोर से वर्षा होते देख उनके भस्त्रक के उपर अपने इन से उनकी रक्षा करने लगे।

उससे लगवान पार्श्वनाथ के भस्त्रक के उपर एक छाता के समान ज्ञात होने लगा। इसीके उपरांत लगवान पार्श्वनाथ के उपर एक झूँट भी जल न पड़ा सका.* यह सज्ज देख अत्याचारी देवता के मन में पड़ा ही लय उत्पन्न हुआ। वह द्रुत वेग से उस स्थान से भाग चले, धर लगवान पार्श्वनाथ ने भी तपस्या के लक्ष्य से

* इसी घटना के होने से पार्श्वनाथ की भूति के उपर सांप का इन ईशाने की प्रथा हुई है।

निर्वाण

शु. १२

સંસાર કે સંપૂર્ણ દોષ કે નષ્ટ કર ચૈત્ર માસ કે કૃષ્ણપક્ષ કે ચતુર્દશી કે શુભ દિન સર્વજ્ઞતા લાભ કિયે. જ્ઞાન લાભ કરને કે બાદ તીનો લોક કી (આકાશ, પાતાલ, મૃત્યુલોક) સમસ્ત વસ્તુઓ કે અપની આંખો કે સામને દેખને લગે. ઇસી સમય વે સખો કે ધર્મોપદેશ દેને લગે. ઉનકે ઇસ મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ કે સુન ઇતને મનુષ્યો ને વૈરાગ્ય ગ્રહણ કિયા કિ ઉનકી સંખ્યા ગણુનાતીત હો ગઈ. યશુગણુપયત ઉનકા ઉપદેશ સુન કર વ્રત ગ્રહણ કરના આરંભ કિયે; તથા કિતની સ્ત્રિયો ને બી સંન્યાસ ગ્રહણ કર અપને પતિ કે સાથ બન-યાત્રા કિયા. પાર્શ્વનાથ કે દેવત્વ પ્રાપ્ત માતામહ ઉનકે ઉપર અનેકોં પ્રકાર કે અત્યાચાર કિયે થે. વે બી ઉનકા (પાર્શ્વનાથ કા) ઉપદેશ શ્રવણુ કર ઉનકા ચરણુ પકડ ક્ષમા કી ભિક્ષા માંગતે હુયે ઉનકે કથનાનુસાર વ્રત ધારણુ કિયા. ઉસી વન કે સાત-સૌ અન્ય ધર્માવલંબી તપસ્વી બી તપસ્યા કરતે થે. વે બી ભગવાન પાર્શ્વનાથ કે ઉપદેશ દ્વારા અપની ભૂલ સમજ સકે તથા ઉનકી પ્રદક્ષિણા કર ઉનકે શિષ્ય હો ગયે.

ઇસકે પશ્ચાત્ વે સખો કે ઉપકારાર્થ કાશી, કોશલ, પાંચાલ, મહારાષ્ટ્ર, મારવાડ, મગધ (વર્તમાન બિહાર), અવંતી, માલવા, અંગ, (વર્તમાન ભાગલપુર) તથા અંગ પ્રભૃતિ દેશોં મેં ઘૂમ ઘૂમ કર ઉપદેશ દેને લગે.

ઇસકે અનંતર યહ સસ્મદે પર્વત કે ઉપર જા પુનઃ તપસ્યા કરને મેં દત્તચિત્ત હુયે. બહુત દિન કે બાદ શ્રાવણુ માસ કી શુકલ પક્ષ કી સપ્તમી કે દિન મંગલમય અદ્વિતીય સમય મેં ભગવાન પાર્શ્વનાથ ને મોક્ષ કે પ્રાપ્ત કિયા તથા ઉનકે સાથ સાથ ઔર બી છત્તીસ મુનિયોં ને પરમ પદ કે પ્રાપ્ત કિયા. પાર્શ્વનાથ કે દેહ લાગને કે પશ્ચાત્ ઇન્દ્રાદિ દેવતા આ ઉનકે દેહ કે રત્નજડિત પાલકી કે ઉપર રખ, ચંદન પ્રભૃતિ સુગંધિત પદાર્થોં કે દ્વારા ઉનકી દાહક્રિયા સંપન્ન કિયા. દાહક્રિયા કે બાદ સખોં ને વહ ભસ્મ અપને અપને શરીરોં મેં લગા પરમાનંદ હો અપને અપને ઘર કે ચલે ગયે. પાર્શ્વનાથ બી ચલે ગયે, કિંતુ ઉનકા નામ સંસાર કે ઇતિહાસોં મેં સુવર્ણાંકિત અક્ષરોં મેં જો લિખા ગયા હે વહ અમર રહ જાયગા.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાંથી)

२१-वीर बाला मेडलीन

(लेखिका:--श्रीमती मनोरमादेवी, काशी)

संसार के अधिकांश स्त्रीपुरुषों की यह धारणासी है। गम है कि शक्ति अथवा ताकत का कोष भी काम स्त्रियों के द्वारा नहीं हो सकता। पुरुषों का और अनेक स्त्रियां का भी यह विश्वास है कि स्त्रियां प्रकृति से कामल और अशक्त। अपना गम है, यह आत पिलकुल निर्मूल (मेण्ड की) नहीं कही जा सकती। पुरुषों की अनिश्चित (अपेक्षा) स्त्रियां अवश्य ही कामल और कमताकतवादी होती है; किंतु यह धारणा, कि स्त्रियों के द्वारा कोष भी शक्ति का काम हो ही नहीं सकता मानने योग्य नहीं है। संसार की अनेक स्त्रियां ने समय समय पर अपनी ताकत शक्ति, साहस और भीरता के कामों का परापर परिचय दिया है। जे पुरुषों के कार्य से किसी प्रकार कम प्रशंसनीय नहीं हुये हैं। मेरा तो विश्वास है कि यदि स्त्रियां के दिल के मजबूत और साहसी बनाया जाय तो वे अनेक स्थलों पर पुरुषों की अपेक्षा कहीं अधिक अपनी शक्ति का कौशल दिखला सकती है, और दुस्तर से दुस्तर काम के कर सकती है तथा आपत्ति के समक्ष देश, जाति और कुटुंब की सेवा करने में समर्थ हो सकती हैं।

हो सौ वर्ष से भी पहिले की बात है कि कैनाडा के मौन्ट्रील नामक शहर से कोष भीस भील हट कर वॉरेन्स नदी के किनारे एक पुरानी बाल का किला बना हुआ था। यह किला लकड़ी के मोटे-मोटे कुन्डों का बना हुआ था, जिनके एक सिरे जमीन में गाड़ दिये गये थे। अलुतसी आड़ी पेड़ी और तिरछी लकड़ियां लगा कर इस कुन्डे की दीवार के घतनी मजबूत बना दी गयी थी कि अङ्क की साधारण गोलियां उसे नहीं छेद सकती थी,

इस किले में केवल २० सिपाहियों की एक सेना रहती थी, जिनके नायक मि० वर्यर थे। मिस्टर वर्यर के कर्मशः इस और बारह साल के हो लडके और चौदह साल की एक लडकी मेडलीन अपनी माँ के साथ उसी किले में रहती थी, बाकी सिपाहियों में से भी कुछ की गृहस्थी थी जे उसी किले में रहती थी। इस तरह यह एक अडासा कुटुंब ही बन गया था। इन सिपाहियों के केवल पहले का ही काम नहीं करना पड़ता था, अर्द्ध अपने जाने पीने के लिये जेती जारी भी करनी पड़ती थी। क्यों कि ये सिपाही फ्रांस के थे और वहां से अंत रसद गद्या या रुपये आदि की सहायता अलुत कम मिलती थी। इससे

ફસલ કે દિનેાં મેં કિલે કે પ્રાયઃ સભી સિપાહી અપને અપને ખેતોં પર ચલે જાતે થે. કેવલ દો ચાર પહરે કે સિપાહી ઔર સ્ત્રિયાં તથા બચ્ચે કિલે મેં રહ જાતે થે.

એક દિન ઇસી તરહ ફસલ કે અવસર પર કેવલ દો સિપાહી કિલે મેં છોડ કર મિં વચ્ચે ખેતોં પર ચલે ગયે. સખ સિપાહી અનાજ કાટને મેં લગ ગયે. ખૂબ સુહાવના દિન થા. ધીરે ધીરે શીતલ વાયુ ચલ રહી થી. કહીં કિસી તરહ કા ખતરા યા ભય નહીં માલૂમ પડતા થા કિ એકાએક એક ઔર ચીખ કી આવાજ સુનાઇ દી, ઔર એક સિપાહી જમીન પર લોટ ગયા. ઉસકી છાતી કેા છેદ કર એક તીર નિકલા ગયા થા, જિસસે ખૂન કી ધારા બહ રહી થી. “હરોકી! હરોકી!” કા શોર મચ ગયા. હરોકી એક ભયાનક જંગલી જાતિ થી, જે ઉન દિનેાં ધધર ઉધર લૂટ માર કિયા કરતી થી. યહ બરાબર મૌકા દેખ કર લોગોં પર ધાવા મારતી થી ઔર લોગોં કેા માર પીટ કર ઉનકે માલ-અસ-બાબ કેા લૂટ લે જાતી થી. મિસ્ટર વચ્ચે ને તુરંત હુકમ દિયા—“કિલે મેં ચલો.” પર અબ કયા હો સકતા થા! જંગલિયોં ને ધન મુઠ્ઠીભર સિપાહિયોં કેા ચારોં ઔર સે ઘેર લિયા. એક વિકટ લડાઇ હુઈ, જે કેવલ કુછ હી મિનિટોં કે લિયે થી. ફ્રાંસી સિપાહી દેખતે હી દેખતે કાષુ મેં કર લિયે ગયે. અબ વે જંગલી બેઠ કર આપસ મેં યહ વિચાર કરને લગે કિ કિલે પર હમલા કરના ચાહિયે યા નહીં.

સિપાહિયોં કે સાથ વચ્ચે કી લડકી મેડલીન બી કિલે કે બાહર આ ગઇ થી ઔર નદી કે કિનારે ટહલ રહી થી.

અપને પિતા—“કિલે મેં ચલો”—કી આવાજ કાન મેં પડતે હી આગે ધૂમ કર દેખા ઔર તુરંત કિલે કે અંદર દૌડ ગઇ. આતે સમય કિલે મેં દો સિપાહી ઔર થે જે પહરે કે લિયે છોડ દિયે ગયે થે. એક અસ્સી બરસ કા યુદ્ધા નૌકર થા, તથા કુછ સ્ત્રિયાં ઔર બચ્ચે થે. કિલે મેં પહુંચતે હી મેડલીન ને ફાટક બંદ કર દિયા ઔર જંગલી હરાસિયોં કે હમલા કરને કા હાલ સભી કેા સુનાયા.

સિપાહી, સ્ત્રિયાં તથા બચ્ચે સભી ડર કે મારે કાંપને લગે, જિસકો જહાં જગહ મિલી છિપને કી કોશિશ કરને લગા; પરંતુ વીર બાલા મેડલીન જરા બી ન ધબડાઇ! વહ અપને વીર પિતા કી વીર કન્યા થી. ઉસને સખકી ધબડાહટ કેા દૂર કર સાહસ બધાયા ઔર કિલે મેં ચારોં ઔર ધૂમ કર સખ કમજોર જગહોં કેા મજબૂત કરાને લગી. દોનોં સિપાહિયોં કી સંમતિ થી કિ કિલે કે બારુદ મેં આગ લગા કર કિલા ઉડા દિયા જાય,

और सभ लोग अकसाथ भर गयं; नहीं तो ये जंगली अडे कष्ट से जन लेगे. परंतु मेडलीन के साहस ने उन्हे लज्जित कर दिया और वे उसकी आज्ञा के अनुसार काम करने के तैयार हुये. मेडलीन के दोनों लाध ने भी हिंमत पांथी और ये चारों आदमी अंठूक ले कर भुजियों पर अडे हो गये. उसी समय जंगलियों ने किले पर धावा भोल दिया.

सांय सांय की आवाजे हुं और कध जंगली जमीन पर तडपते हुये नजर आये. जंगलियों में धयाडहट दाड गध. उन्हेने तो सोचा था कि किले में दो चार औरतों के छोड कर और कोध होगा ही नहीं—सहज ही में किला लूट लेगे; पर आत कुछ उलटी नजर आध. उनके होश उड गये और दल में सन्नाटा छा गया. दूसरी आढ दगते ही सबों ने पीठ द्रिभा दी.

परंतु दो चार सिपाहियों के ले कर हजरो जंगलियों का सामना कय तक किया ज सकता था? मेडलीन जयाव के दूसरे दूसरे उपाय सोचने लगी. अकअक उसे स्मरण आया कि अक भुज में अक पुरानी तोप पडी हुं है. उसने चट उस तोप में आरुद लरी और उसे छोडा. उसका जयाल था कि जय आसपास के लोग तोप की आवाज सुनेगे तो अवश्य सहायता के लिये आवेगे. उधर तोप की लयानक आवाज सुन कर वे जंगली और भी डर गये और लाग कर जंगलों में छिप गये.

दिनभर राड द्रिप्पने में भीत गया, पर कोध सहायता के न आया. अंत में संध्यासमय अक नाव नदी में आती हुं द्रिभाध पडी. धसमे उनके किसान मिस्टर 'क्वेटेन' थे. वे अपने स्त्री और जयों सहित उनके यहां मेहमान के रुप में आये थे! मेडलीन के लय हुआ कि कहीं जंगली धन्हे भी न भार डालें. अस्तु. वह अंठूक ले कर स्वयं गध और साहस के साथ उन्हे किले में ले आध, जहां उसने उनसे सभ हालत जयान किया. थोडी दूर आढ रात हो गध. द्रि मेडलीनने अपने दोनों लाधियों तथा सिपाहियों की सहायता से किलेभर में पहरा देना आरंभ किया.

धसी तरह दिन पर दिन भीतने लगे. किलेवालों कि हिंमत जती रही. यद्यपि जंगलियों ने द्रि हमला नहीं किया परंतु ये किले के चारों ओर से घेरे रहे. दिनभर की परेशानी और रात के जगने से मेडलीन अकदम थक कर सुस्त हो गध थी. किलेवालों के विश्वास हो गया था कि अय उनकी जन किसी तरह न जयेगी. धीरे धीरे अक सप्ताह धसी तरह भीत गया.

अंत में महद आध रात के वक्त. जय मेडलीन थकावट के

મારે એક કુર્સી પર બેઠી બેઠી સો ગઈ થી, એક સિપાહી ને ઉસે જગા કર કહા—“કોઈ દરવાજા ખટખટા રહા હૈ, મેડલીન ચૌક ઉઠી ઔર કિલે કે દરવાજે કે પાસ પહુંચ કર જોર સે પૂછા “કૌન હૈ?” જવાબ મિલા “ફ્રાંસીસી તુમહારી સહાયતા કરને આયે હૈં!” જલ્દી જલ્દી લોગોં ને દરવાજા ખોલા, કિલેબર કે આદમી વહાં આ જુટે એક નવજવાન અફસર સિપાહિયોં કે સાથ ભીતર આયા. વહ એક દૂસરે કિલે કા અફસર થા. ઇસકો દેખ કર જંગલી સખ ભાગ ગયે ઔર કિલેવાલોં કા લય દૂર હો ગયા.

મેડલીન ઇસે દેખ ઉંચા સિર કિયે ઔર હાથ મેં બંદૂક લિયે આગે બઢી ઔર ખેલી—“મહાશય ! ઇસ કિલે કા ભાર અખ મેં આપકો સૌંપતી હૂં. આપ એકદમ અંતિમ સમય મેં આયે હૈં, ઔર મેરે સખ આદમી થક કર બેકામ હો ગયે હૈં.”

અખ જખડી કિસી તરહ કા કોઇ ડર ન રહા મેડલીન એકદમ હિંમત હાર બેઠી. વહ ભૂલ ગઈ કિ અખ તક વહ કિલે કી કમાંડર થી. ઉસને દોનોં હાથોં સે અપના મુંહ ટેક લિયા ઔર રોને લગી. ઉસ સિપાહી ને ઉસે બડે પ્યાર સે ગોદ મેં ઉઠા લિયા ઔર ઉસકી વીરતા ઔર સાહસ કી બડી પ્રશંસા કી તથા સાહસ-ભરે બચનોં સે ઉસે ઢાઢસ બધા કર ઉસકે કમરે મેં લે જ કર સુલા દિયા. દૂસરે દિન કુછ બીલ જંગલિયોં ઔર નયે આયે હુએ સિપાહિયોં કી સહાયતા સે મેડલીન કે પિતા ઔર દૂસરે સિપાહિયોં કે ભી જંગલિયોં કે હાથ સે છુડા લિયા ગયા.

ઇસ છોટી લડકી કી વીરતા ઔર સાહસ કા સમાચાર જખ ફ્રાંસ પહુંચા તો ઉસકી બડી પ્રશંસા હુઇ; ઔર ઇસ વીરતા કે પુરસ્કાર મેં મેડલ તમગા ઔર વૃત્તિ (વજીફા) દિયા ગયા. ઇસકે બાદ જંગલિયોં સે એક ઔર ગહરી લડાઇ લડી, જિસમેં વહ વીરબાલા કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુઇ.

ચૌદહ વર્ષ કી ઇસ વીર બાલા કી કહાની સુન કર ભી કયા હમારે કિસી ભાઈ-બહન કે હૃદય મેં સ્ત્રિયાં કે સાહસ ઔર વીરતા કે સંબંધ મેં સંદેહ રહ સકતા હૈ? યદિ કિસી પ્રકાર કા અખ ભી સંદેહ હો તો વે ઉસે દૂર કરને કા પ્રયત્ન કરેં ઔર હમારી બાલિકાયેં શક્તિમતી બન કર ઉક્ત ફ્રાંસીસી બાલા કે સમાન ભવિષ્ય મેં અવસર પડને પર ઉદાહરણ બનને કા અપને હૃદય મેં સાહસ લાવેં.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાંથી)

૨૨-મહામહોપાધ્યાય સ્વ૦ પંડિત યાદવેશ્વર તર્કરત્ન

(લેખક:-શ્રી. રામાણા દિવેદી)

લોગ કહતે હૈં “સંસ્કૃત મૃત ભાષા હૈ. હો અથમા ન હો; પર દિન-પ્રતિદિન ઇસકે પ્રેમી કમ હોતે જ રહે હૈં. ફિર બી બહ જન કર પ્રસન્નતા હોતી હૈ કિ ગત મનુષ્યગણના મેં ભારત મેં કુછ ઐસે બી મહાનુભાવ પાયે ગયે હૈં, જો સંસ્કૃત હી કો અપની માતૃભાષા માનતે હૈં. આજ હમ એક ઐસે હી સ્વર્ગવાસી વિદ્વાન કે વિષય મેં કુછ લિખતે હૈં.

યાદવેશ્વર મહોદય કા દેહાવસાન ગત વર્ષ કે અગસ્ત માસ મેં, ૭૩ વર્ષ કી અવસ્થા મેં, કાશીધામ મેં હુઆ. આપ બંગાલ કે હી નહીં, ભારતવર્ષભર કે પંડિતસમાજ કે રત્ન થે. રંગપુર-પ્રાંત કે ઇટાકુમારી-ગ્રામ મેં ઇનકા જન્મ હુઆ થા. આપ ઔદીચ્ય-ભટ્ટાચાર્ય-વંશ કે કુલીન બ્રાહ્મણ થે. ઇનકે પૂર્વજો મેં બી કિતને હી સંસ્કૃત કે કવિ એવં વિદ્વાન હો ગયે હૈં. યાદવેશ્વર કો બાલ્યકાલ સે સંસ્કૃત પઢાઈ ગઈ. ૯ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હી ઇન્હોને સંસ્કૃત મેં શ્રાદ્ધ-વિષય પર કવિતા લિખી, ઔર પડોસ કે લોગોં કો અચ્છે મેં ડાલ દિયા. પર માતા-પિતા કે વિયોગ કે કારણ જીવન કા પ્રારંભિક ભાગ ઇન્હેં કુછ કષ્ટ મેં ખિતાના પડા.

કુછ દિનોં કે બાદ યહ કાશી મેં પઢને આયે. ઉસ સમય સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી કા વહાં બડા પ્રભાવ થા. ઉન્હીસે ભટ્ટાચાર્ય મહાશય ને વેદાંત તથા યોગદર્શન સીખા. નવયુવક કી સર્વોત્તમુખી પ્રતિભા એવં કુશાગ્ર બુદ્ધિ દેખ કર સ્વામીજી અમત્કૃત હો ગયે. પંડિત કૈલાશચંદ્ર શિરોમણિ ઉસ સમય તર્કશાસ્ત્ર મેં બઢે-ચઢે થે; ઇન્હીકો આપને ન્યાય તથા વૈશેષિક પઢને કે લિયે ગુરુ બનાયા. ઉસ સમય ગવર્નમેંટ કી ઓર સે સંસ્કૃત કી પરીક્ષાએં નહીં હોતી થી. ન્યાય કા અધ્યયન સમાપ્ત કરને પર શિરોમણિ મહાશય ને યાદવેશ્વરજી કો ‘તર્કરત્ન’ કી ઉપાધિ સે વિભૂષિત કિયા. કિવન્સ કૉલેજ મેં બી આપ કુછ દિન તક પઢતે રહે. ઉસ સમય ટ્રિકિથ સાહબ વહાં કે પ્રધાનાચાર્ય થે, ઔર ડૉ. વેનિસ વિદ્યાર્થી. વિદ્યાર્થીજીવન મેં હી યાદવેશ્વર કી કવિતા કી ખ્યાતિ ફેલ રહી થી. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી ઔર વિશુદ્ધાનંદ સ્વામી મેં જો શાસ્ત્રાર્થ કાશી કે આનંદબાગ મેં હુઆ થા, ઉસમેં ભટ્ટાચાર્ય મહાશય બી ઉપસ્થિત થે.

શિક્ષા સમપ્તિ હોને પર યહ ફિર રંગપુર લૌટ ગયે. અબી આપ નવયુવક હી થે કિ ઇત્તને મેં બંગાલ કે કઈ રાજોં ઔર

જમીંદારોં ને ચાહા કિ યહ ઉનકે દરબાર કે પંડિત હો જાય; પર ઇન્હોંને કિસીકી પરવા ન કર અપની ઓર સે રંગપુર મેં એક 'ટોલ' (પાઠશાલા) સ્થાપિતા કિયા. ૪૦ વર્ષ કે લગભગ તર્ક-રતનજી ઇસી ટોલ મેં વિદ્યાર્થીયોં કે ઉચ્ચ સંસ્કૃત શિક્ષા દેતે રહે. યહ અબ્બ બી વર્તમાન હૈ. ભટ્ટાચાર્ય મહાશય નૌકરી કરને કે વિરુદ્ધ થે. એક બાર ઉનકે મિત્ર મહામહોપાધ્યાય મહેશચંદ્ર ન્યાય-રતન ને, જો ઉસ સમય કલકત્તે કે સંસ્કૃત કૉલેજ કે પ્રિન્સીપલ થે, ઇન્હોં પ્રાચ્ય-દર્શન કા આચાર્યપદ દેને કો કહા; પર ઇન્હોંને અસ્વીકાર કર દિયા.

આપ કવિતા ઔર દર્શન કે હી નહીં, સ્મૃતિયોં કે બી અચ્છે પંડિત થે. એક બાર નદિયા કે કુછ પંડિતોં સે ઇનકા વિવાહ છિડ ગયા. સ્મૃતિ-શાસ્ત્રોં કે કુછ જટિલ પ્રશ્નોં પર ખૂબ વાદ-વિવાદ હુઆ; પર અંત મેં પં. મધુસૂદન સ્મૃતિરતન એવં વ્રજનાથ વિદ્યારતન આદિ વિદ્વાનોં ને ઇન્હીંકા પાંડિત્ય સ્વીકાર કિયા, ઔર ઇનકી બડી ખ્યાતિ હુઈ. રંગપુર મેં તો ઇનકી તૂતી હી બોલને લગી. ઉસી સમય મહારાષ્ટ્ર કી પંડિતા રમાબાઈ ને અપના દિગ્વિજય શુરુ કર દિયા થા. ભારતવર્ષ કે ઔર પ્રાંતોં કો પરાજિત કર કે વહ રંગપુર બી આ પહુંચી. કવિતા ઔર દર્શન આદિ મેં દોનાં કી મુદ્દેઝ હુઈ. નિદાન રમાબાઈ કો યાદવેશ્વર કા લોહા માનના પડા. કહતે હૈં, રમાબાઈ ને ચાહા કિ ઇનસે વિવાહ કર લેં; પર લોકાચાર કે વિપરીત યાદવેશ્વર કો કુછ બી કરના સ્વીકાર ન થા. ફિર તો ઇનકી ધાક જમ ગઈ. ઇસી સમય ગવર્નમેન્ટ ને સંસ્કૃત કી પરીક્ષા-સમિતિ બનાઈ. ઇસ સમિતિ મેં યાદવેશ્વરજી બી રખે ગયે. ડૉક્ટર વ્રજેંદ્રનાથ શીલ કે ગુરુ સ્વર્ગીય પૂર્ણચંદ્ર વેદાંતચંચુ ઇનકે હી પરીક્ષાર્થી થે.

મુઝે સ્વયં મહામહોપાધ્યાયજી કે દર્શનોં કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ થા. આપ અન્ય પુરાને પંડિતોં કી શ્રેણી કે ન થે. મુઝસે હિંદી ઔર અંગરેજી કી કવિતા સુનતે, ઔર ફિર ઉસકા અર્થ પૂછતે થે. ખૂદે લોગ પ્રાયઃ નવયુવકોં કી પ્રશંસા કમ કિયા કરતે હૈં; પર યાદવેશ્વરજી સમાલોચના કે સાથ-સાથ ઉત્સાહ બી ખૂબ બઢાતે થે. આપ સ્વયં સંસ્કૃત ઔર બંગલા કે કવિ થે. સંસ્કૃત મેં કઈ ગ્રંથ આપને લિખે હૈં. મેઘદૂત કી તરહ કા આપને એક 'ચંદ્ર-દૂત' લિખા હૈ. અશ્રબિંદુ, અશ્રુવિસર્જન, રતનકોષ-કાવ્ય, સુભદ્રાહરણ, ગંગાદર્શન, અન્નપૂર્ણા-સ્તોત્ર આદિ ઇનકે લિખે કઈ ગ્રંથ પ્રકાશિત હો ચૂકે હૈં.

આપ ધારાપ્રવાહ સંસ્કૃત બોલતે થે. જન પડતા થા, દેવ-વાણી હી ઇનકી માતૃભાષા હૈ. આશુ-કવિ બી થે, ઔર વૃદ્ધા-

વસ્થા મેં તો કલી-કલી કવિતા લિખતે ઔર ખેલતે ચલે જાતે થે. સંસ્કૃત કે અતિરિક્ત આપ બંગલા કે ભી અચ્છે લેખક થે. આપ મૃત્યુકાલ તક સાહિત્ય કી સેવા કરતે રહે. પિછલે દિનોં આપ ‘અશોક’-નામક એક ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લિખ રહે થે, જો અપૂર્ણ હી રહા. બંગલા કે ‘વેદ-વ્યાસ’, ‘સોમ-પ્રકાશ’ તથા ‘આર્ય-દર્શન’ ઇત્યાદિ પત્રોં કા જન્મ ધનકી યુવાવસ્થા મેં હુઆ થા. ઇન સખ પત્ર-પત્રિકાઓં મેં યહ બરાબર લિખતે રહતે થે. બંગલા મેં ‘દ્રૌપદી’ નામક એક ખંડ-કાવ્ય આપને લિખા થા, જિસકે કારણુ સાહિત્ય-સમાજ મેં બડી સનસની ફેલ ગઇ થી. મૈને સ્વયં ઇસે પઢા હૈ. ભાવોં કી જો પ્રૌઢતા હૈ, ધર્મ કી જો પુષ્ટિ ઇસમેં કી ગઇ હૈ સખ અદ્ભુત હૈ, સાથ હી રાજનીતિ કી પુટ ભી ખૂબ ખરી હૈ. યહ કાવ્ય ભટ્ટાચાર્યજી કી પત્ની શ્રી જગદીશ્વરી-દેવી કે નામ સે, જો અભી જીવિત હૈ, પ્રકાશિત હુઆ થા.

બંગલા-સાહિત્ય-પરિષદ કે આપ દો બાર સભાપતિ ચુને ગએ. સ્વયં લિખને-પઢને કે અતિરિક્ત ઉનહોંને સાહિત્ય-સેવા કી કિતની હી સાર્વજનિક સંસ્થાઓં ભી ખેલી થીં. ઇનહોંને સ્વર્ગીય સર આશુતોષ મુકરજી એવં મહામહોપાધ્યાય પદ્મનાભવિદ્યાવિનોદ-સરીખે વિદ્વાનોં કો અપને હાથોં ઉપધિયાં દી થી. ઇનકે મિત્રોં મેં સર જર્જ ગ્રિયર્સન ઔર ડૉક્ટર કે. ડી. ધોષ જૈસે લોગ થે. ડૉ. ધોષ કુછ દિનોં તક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ કે ભી શિષ્ય રહે થે. ઉનકી સંગતિ કે કારણુ યાદવેશ્વરજી કો ભી થોડે સમય તક અનીશ્વરવાદ કી ધૂનસી લગ ગઇ થી. ડૉક્ટર ગ્રિયર્સન કે પાસ આપને એક બાર ‘ગાંધર્વ-વિવાહ’ પર કુછ ગવેષણાપૂર્ણ પ્રબંધ લિખ કર ભેજે થે; કયોંકિ ઉસ સમય મૈક્સ-મૂલર સે ઇસ વિષય પર વાદ-વિવાદ ચલ રહા થા. મૈક્સમૂલર ને ઉનહેં પઢ કર યહ ઉત્તર ગ્રિયર્સન સાહજ કો લિખા થા—

૭, નારહમ ગાર્ડેન્સ, ઑક્સફર્ડ, ૧૬ ઑક્ટોબર, ૧૮૭૭

ગ્રિય મહાશય,

‘ગાંધર્વ-વિવાહ’ પર પંડિત તર્કરત્નજી ને જો લેખ લિખે હૈ, ઉનકે લિયે મેરી ઓર સે ઉનહેં ધન્યવાદ દીજિયે. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ યહ ઋષિયોં દ્વારા સ્વીકૃત થા. યદિ યે લેખ સંસ્કૃત મેં લિખે ગયે હોતે, તો મેરે લિયે અધિક અચ્છે હોતે; કયોંકિ બંગલા પઢને મેં મુઝે કઠિનાઈ હોતી હૈ.

ભવદીય — એફ. મૈક્સમૂલર

ઇનકી વિદ્વતા સે પ્રસન્ન હો કર સરકાર ને ઇનહેં એક સંમાન-પત્ર ઔર મહામહોપાધ્યાય કી ઉપાધિ ભી દી. યહ પ્રાય: દરબારોં મેં ભી નિમંત્રિત કિયે જાતે થે. બંગલા કે ગવર્નર બ્રુડર્ન મહોદય

ભી. એક ખાર-રંગપુર મેં ઇનકા ટોલ દેખને ગયે થે. સભી દલોં કે લોગઃ ઇનસે પ્રસન્ન રહતે થે. નવદ્વીપ કે પાંડિતોં ને આપકો 'પાંડિતરાજ' કી ઉપાધિ દી થી, ઔર કાશી કે વિદ્વાનોં ને 'કવિ-સમ્રાટ' કી પદવી સે વિભૂષિત કિયા થા. શ્રીભારતધર્મ-મહામંડલ ને ઇન્હેં 'પાંડિત-કેસરી' સ્વીકાર કિયા થા.

સાહિત્ય હી કી ખાત નહીં, સામાજિક તથા રાજનૈતિક જીવન મેં ભી ઇનકા ખડા ભાગ થા. અંગવિચ્છેદ કે દિનોં મેં સરકાર ને ઇન્હેં નીચા દિખાને કે લિયે સ્પેશલ કૌન્સિલ બના દિયા થા. ઇસ પર સરકારી પદાધિકારિયોં સે ઇનકી બઠી લડાઇ હુઇ, ઔર યહ અપની 'મહામહોપાધ્યાય' કી ઉપાધિ ભી છોડ દેને કે તૈયાર હો ગયે. ઉન દિનોં અંગ્રેજ લોગ ઇન્હેં 'પોલિટિકલ પાંડિત' કહા કરતે થે. સ્વદેશી આદોલન કે દિનોં મેં ભી આપને બહુત કામ કિયા થા. આપ પકડે સ્વદેશી થે, ઔર કહા કરતે થે કિ જિસકા હૃદય સ્વદેશી હૈ, વહી કટ્ટર સ્વદેશપ્રેમી હૈ. એક ખાર ઇન્હેનો રાજનીતિ કે સંબંધ મેં લૉર્ડ મેસ્ટન કે એક પત્ર લિખા થા. ઉસકે ઉત્તર મેં મેસ્ટન સાહબ ને યહ ઉત્તર લિખા થા—

પ્રિય મહામહોપાધ્યાયજી,

અપને ૨૪ જુલાઇ કે પત્ર મેં ભારતવર્ષ કી વર્તમાન આવશ્યકતાઓં, વિશેષ કર સંસ્કૃત ભાષા ઔર તત્સંબંધી અન્ય વિષયોં કી શિક્ષા કે સંબંધ મેં આપને જો વિચાર પ્રકટ કિયે હૈં, ઉનકે લિયે મેરા હાર્દિક ધન્યવાદ સ્વીકાર કીજિયે. આપકા પરિપક્વ અનુભવ ઔર ઇન સમસ્યાઓં કા તર્કપૂર્ણ અધ્યયન વિચારણીય હૈ. આપકે પત્રપર મેં વિચાર કરંગા, ઔર આપકે સુઝાયે હુયે માર્ગ કા અનુસરણ કરને કે લિયે યથાશક્તિ ઉદ્યોગ ભી. ભવદીય—

જે० એસ० મેસ્ટન

એક ખાર બંગાલ કે રિજલે સાહબ કહ બૈઠે કિ વહાં કે રાજવંશી લોગ અનાય હૈં. ઇસ પર તર્કરતનજી ને યહ સિદ્ધ કર દિખાયા કિ નહીં, યે લોગ ચ્યુતક્ષત્રિય હૈં. આપકી સંમતિ થી કિ વિદેશ-યાત્રા શાસ્ત્રોં કે પ્રતિકૂલ નહીં હૈ. બંગાલી હો કર ભી આમ અભક્ષ્ય-ભોજન કે ધોર વિરોધી થે; પરંતુ વિધવા-વિવાહ ઔર શુદ્ધિ કે આપ સદા અનુકૂલ રહે. બંગાલ મેં વિધવાઓં કે લિયે એકાદશી કે દિન જલ તક ન પીને કા નિયમ હૈ. આપને ઇસકે વિરુદ્ધ બડે-બડે પ્રમાણ દિયે, ઔર બાલ-વિવાહ કે બી પ્રતિકૂલ બહુત કુછ કહા. આપ સ્ત્રિયોં કા બડા આદર કરતે ઔર સભી મહિલાઓં કો માતા કહ કર પુકારતે થે. ઉનકા પ્રણામ સ્વીકાર કરતે મેં ભી આપ હિચકતે થે.

યદ્યપિ યહ બંકિમચંદ્ર ચટર્જી કે સમય કે થે; પરંતુ ઉનકી

ઐશ્વરી કે નહીં. અક્ષય સરકાર, ઇંદ્રનાથ બનરજી એવં કાલી ઘોષ આદિ ઇનકે ધનિષ્ઠ મિત્રોં મેં થે. આપ રંગપુર કી ધર્મસભા કે ધર્માચાર્ય થે. સચ્ચમુચ્ચ એસે સચ્ચે ઓર પવિત્રહૃદય બ્રાહ્મણ વિદ્વાન બહુત કમ મિલેગે. તબી તો ઇનકે મરને પર ચારોં ઓર કિતની હી સભાયેં હુઈ, ઓર શોક પ્રકટ કિયા ગયા. ઇનકે સુપુત્ર બાબુ વૃંદાવન ભટ્ટાચાર્ય એમ. એ. કે પાસ સહાનુભૂતિ કે કષ્ઠ સૌ પત્ર આયે થે. મહામહોપાધ્યાય ડૉ. ગંગાનાથ જા ને લિખા થા—

“આપકે પૂજ્ય પિતા કી મૃત્યુ કા સંવાદ પા કર મુઝે બહુત દુઃખ હુઆ...ઉસ કોટિ કે પંડિત શીઘ્રતા સે અંતર્ધાન હો રહે હૈં. આપકી હાનિ પૂર્તિ કે પરે હૈ; પર યદિ મિત્રોં કી સહાનુભૂતિ કા કુછ ઉપયોગ હૈ, તો આપકે લિયે વહ કાફી હૈ.”

અર્ધવાન, કાસિમબાજર, દરભંગા આદિ કે મહારાજોં ને બી શોક પ્રકાશ કિયા થા. કવિવર રવીંદ્રનાથ ને ઉનકે પાસ ઇસ આશ્ચર્ય કા તાર ભેજા થા—“મેરી હાર્દિક સહાનુભૂતિ; વિધુશેખર શાસ્ત્રી કી ઓર સે ભી.” બંગલા તથા અંગ્રેજી કે સભી પત્રોં મેં ઇનકે વિષય મેં બડે-બડે લેખ નિકલે થે. કલકત્તે કે પ્રસિદ્ધ દૈનિક સ્ટેટ્સમેન ને લિખા થા—

“પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતજ્ઞ નહીં રહા.....વહ સંસ્કૃત કે યોગ્ય જ્ઞાતા થે, ઓર લેખોં કે કારણ ઉનકા યશ દૂર-દૂર તક ફેલ ગયા થા. રંગપુર કે ટાઉનહૉલ મેં એક સાર્વજનિક સભા ઉનકી સ્મૃતિ મેં કી ગઈ. ઉનકા ઉઠ જાના બંગાલ કે લિયે એક બડા ભારી ટોટા-હૈ.”

ચાદવેશ્વરજી કાશીધામ કે પ્રગાઢ પ્રેમી થે. અંતિમ દિન ઇનકે બહીં બીતે, ઓર ઇસી વિશ્વનાથપુરી મેં ઇનકા શરીર ભી છૂટા. ઇનકે એકમાત્ર પુત્ર વૃંદાવન બાબુ હૈં. આપ ઇતિહાસ કે ભારી વિદ્વાન હૈં. હિંદૂ-વિશ્વવિદ્યાલય મેં આપ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ કે પ્રોફેસર રહ ચૂકે હૈં; ઓર આજકલ મૂર્તિયોં કે વિષય મેં અન્વેષણ કર રહે હૈં. આપકા લિખા હુઆ સારનાથ કા ઇતિહાસ હિંદી મેં અભી અનૂદિત હો ગયા હૈ. અંગ્રેજી મેં ભી આપને “ભારતીય મૂર્તિયાં” નામ કી એક મહત્વપૂર્ણ પુસ્તક લિખી હૈ. વૃંદાવન બાબુ અભી અવિવાહિત હી હૈં. આપને પિતા કી મૃત્યુ સે શોકાતુર હો અબ આજન્મ બ્રહ્મચારી રહને કા પ્રણ કિયા ઓર માતાજી કી સેવા મેં જીવન બિતાને કા વ્રત ઠાન લિયા હૈ. પરમાત્મા આપકો શક્તિ દે.

(“માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

૨૩-સદ્ગુણ ઔર દુર્ગુણ

(લેખક:-શ્રી. મંગલપ્રસાદ તિવારી, વિદ્યાર્થી.)

(૧)

ખાત પુરાની હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં શ્રીવિલાસ નામક એક નગર થા. જહાં રાજા—શ્રીનિવાસ અપની રાની—કમલાસહિત રાજ્ય કરતે થે. ઉનકે લલિતંગ નામક એક પુત્રરત્ન ભી થા, જે ખાલ્યાવસ્થા મેં હી 'હોનહાર બિરવાન કે હોત ચીકને પાત' વાલી કહાવત કે ચરિતાર્થ કરતા થા. દિન જાતે દેર નહીં લગતી, અખ ઉસકી અવસ્થા લગભગ દસ વર્ષ કી હો. ગઈ. ઇતને અલ્પ સમય મેં વહ અપની તીવ્ર બુદ્ધિ સે બહુત કુછ પઠ લિખ ગયા થા. ઇસકે અતિરિક્ત ઉસમેં એક ગુણુ ઔર થા, કિ વહ દીન-દુઃખિયોં સે અદ્વિતીય પ્રેમ રખતા થા ઔર જે ઉસકે પાસ રહતે ઉન્હેં થે દાન દે દેને મેં લેશ માત્ર ન લિચકતા થા.

એક દિન રાજકુમાર લલિતંગ કે એક લિક્ષુક પર દયા આઈ ઔર ઉસને અપને પિતા સે પાયા હુઆ હીરે કા હાર, ઉસ લિખારી કે દાન દે દિયા. સજ્જના ને, જે રાજકુમાર કા સેવક થા, ઇસ દાન કી ચર્ચા જા કર રાજા સે કર દી. રાજા લલિતંગ પર અત્યંત રુઝ હુએ ઔર બુલા કર ડાંટા કિ આઇન્દે સે અખ ઐસા કબી ન કરના.

ઉસ સમય તો રાજકુમાર ને ભી મન મેં દાન લિયા કિ મેં અખ ઐસા કામ કબી ન કરુંગા, જિસસે રાજા કે કિસી પ્રકાર કા દુઃખ હો; પરંતુ ઉસકા હૃદય દીન દુઃખિયોં કે પ્રતિ ઇતના કોમલ થા કિ ઉસને ફિર વહી હીરા, જવાહિર, સોના, ચાંદી ઇત્યાદિ દાન દેના આરંભ કર દિયા. દૂસરી બાર રાજા કે યહ સમાચાર મિલતે હી વે બહુત હી કુદ્દ હુએ ઔર યહાં તક કિ ઉન્હોંને રાજકુમાર કે મહલ મેં ન આને કિ ભયંકર આજ્ઞા દે દી.

રાજકુમાર કે કોમલ હૃદય મેં પિતા કી ઐસી કઠોર આજ્ઞા કા ઐસા પ્રભાવ પડા કિ વહ સર્વદા કે લિયે રાજપાટ છોડ કર ભાગ જાને પર પ્રસ્તુત હો ગયા. રાજકુમાર આઘી રાત કે અપને ઘોડે પર સવાર હો જંગલ કી ઔર ભાગા. સજ્જના ભી—જે રાજકુમાર કે કમરે મેં સોયા થા—અપના ઘોડા લે લલિતંગ કે સાથ ચલા. ચલતે ચલતે દોનોં રાજ્ય કે બાહર પહુંચે.

સજ્જના કે નામ સે તો યહી સ્પષ્ટ હોતા હૈ કિ વહ એક ભોલા ભલા આદમી હોગા, પરંતુ યથાર્થ મેં વહ ઇસ સે ઉલટા એક મહાન દુષ્ટ થા. સજ્જના ને રાજકુમાર સે પૂછા—'કયોં લલિ-

तंग! यह तो अतलाओ कि सद्गुरु अडा है या दुर्युध।’

राजकुमार ने मुसकुराते हुए उत्तर दिया—‘क्या भूषं सरीप्री आते करते हो। सन्नना! ओक अदना बी तो यह कहने में आनाकानी न करेगा कि सद्गुरु से सुभ प्रांत होता है घसी लिये वह अडा और श्रेष्ठ है।’

‘अच्छा मैं भूषं हूँ; परंतु आपको यह बी मालूम है कि सद्गुरु और दुर्युध कहते किसे हैं?’

‘सत्य भोलना, गरीबों पर प्रेम और दया रखना, गुरु और मातापिता के लक्ष और आज्ञाकारी होना, घसे सद्गुरु, कहते हैं; और घसके विपरीति के दुर्युध कहते हैं।’

‘आप कहते हैं कि सद्गुरु से सुभ, और दुर्युध से दुःख प्राप्त होता है; परंतु मेरी समझ में घस से उलटा ही प्रतीत होता है। देखिये, यह सद्गुरु के ही कारण आपकी यह दशा हुई है। आपको अपना राजमहल छोड़ जंगल में भारा भारा फिरना पड़ रहा है। आपकी दशा से तो मेरा ही अनुमान कीज न्याता है कि सद्गुरु से ही दुःख मिलता है। घस लिये राजकुमार! यदि आप मेरा कहना मानें तो घस सद्गुरु के कारण यह में न पड़े और दुर्युध की ही शरण ले, जिससे आपके लाज्य अवश्य भुल नवेगे।’

राजकुमार—‘मैं आपका कहना तो कभी नहीं मान सकता। हां, यदि कोई अन्य व्यक्ति आपके कहने का समर्थन करे तो मैं अपना धोडा, तथा जो कुछ मेरे पास किंमती चीजें हैं आपको हार नऊँ।’

(२)

चलते चलते वे ओक जंगली गांव में पहुँचे। वहां उनका ओक जंगली से मुलाकात हुआ। सन्नना ने उसी जंगली को बुला कर वही प्रश्न किया कि दुःख सद्गुरु से मिलता है या दुर्युध से? उत्तर वही मिला जो सन्नना कहता था। राजकुमार शर्त के अनुसार धोडे पर से उतर पडा और अपने शरीर के संमस्त किंमती जेवर तथा धोडा सन्नना को हर्षपूर्वक दे दिया।

सन्नना—‘अब तो आपने अच्छी तरह देखा लिया कि सद्गुरु के अपनाने से आपकी क्या गति होती नरही है। घस लिये अब बी मेरा कहना मान लो और दुर्युध की ही शरण लो।’

राजकुमार—‘सन्नना! मैंने जिसे ओक बार अपना लिया उसी कदापि न छोड़ूंगा; क्योंकि मुझे पूर्ण विश्वास है कि अंत में मेरी ही विजय होगी।’

घस बार फिर दोनों में जाज लगी कि अच्छा, ओक बार और यही प्रश्न किसी अन्य पुरुष से पूँछा नय और यदि फिर

યહી ઉત્તર મિલે તો રાજકુમાર અપની દોનોં આંખેં સજ્જના કો દે દે.

દુર્ભાગ્યવશ વે રાસ્તા ભૂલ કર પુનઃ ઉસી જંગલી ગાંવ મેં આ પહુંચે ઔર ઉસી જંગલી સે સર્વપ્રથમ ભેંટ હુધ. પ્રશ્ન કરને પર વહી ઉત્તર મિલા કિ સદ્ગુણ સે દુઃખ કી પ્રાપ્તિ હે.

રાજકુમાર જરા બી વિચલિત ન હુઆ ઔર તુરંત એક પૈને ચાક્ર સે અપની દોનોં આંખેં નિકાલ કર સજ્જના કો દે દી. નિર્દયી સજ્જના ને રાજકુમાર કો એક વડ કે વૃક્ષ કે નીચે બેઠા દિયા ઔર ખુદ આંખેં લે નૌ-દો ગ્યારહ હો ગયા.

(૩)

વડ કે વૃક્ષ મેં બહુત સે પક્ષી રહતે થે. જૈસે સૂર્યાસ્ત હુઆ, પક્ષીગણ ધધર ઉધર સે અપને અપને ઘોસલોં મેં આને લગે. ખસેરા લેને કે પહિલે વે એકદૂસરે સે ખાતચીત કરને લગે કિ દિનભર ઉન્હોંને ક્યા દેખા, ક્યા સુના ઇત્યાદિ. એક પક્ષી અપને ઇષ્ટમિત્રોં સે ખતલાને લગા કિ વહ અપને એક રિસ્તેદાર કે યહાં ‘ચમ્પા’નગર ગયા થા. વહાં કે રાજા ને સમસ્ત નગર મેં મુનાદી કરવા દી હૈ કિ જો રાજકુમારી પુષ્પવતી કી આંખોં મેં દષ્ટિ લગા દેગા ઉસે રાજકુમારી અપના પતિ સ્વીકાર કરેગી તથા રાજા અપના આધા રાજ્ય દે દેગા.

ઇતને મેં એક બચ્ચા પક્ષી અપને પિતા કી ખાતેં સુન પૂછ ઉઠા “ક્યા! કોઇ ઐસી ઔષધિ હૈ જિસસે રાજકુમારી કી આંખેં અચ્છી હો સકતી હૈ?” બૂઠા પક્ષી બોલા-“ચુપ રહો. ઔષધિ અવશ્ય હૈ, પર મૈં સવેરા હોને પર ખતલાગિંગા; કયોંકિ કહીં ઐસા ન હો કિ અંધેરે મેં કોઇ આદમી વૃક્ષ કે નીચે છિપા હો ઔર વહ અપની સખ ખાતેં સુન લે.”

બચ્ચા-પક્ષી કયોં માનેગા વહ જનને કે લિયે મચલ ઉઠા ઔર રોને પીટને લગા. બૂઠે પક્ષી કો વિવશ હો ખતલાના હી પડા. ઉસને કહા કિ દેખો, ઇસી વૃક્ષ કી પીઠ પર એક લતા હૈ, જિસમેં શુલાખ સરીખે ફૂલ લગે હૈ. યદિ એક ફૂલ મસલ કર ઉસકે રસ સે આંખેં ઘોષ જાવેં તો રાજકુમારી કો પુનઃ આંખેં મિલ સકતી હૈ.

અન્ધા રાજકુમાર જો ઉસી બડ કે વૃક્ષ કે નીચે ઉદાસ બેઠા થા, યહ સખ અચ્છી તરહ સુન લિયા. અખ ક્યા થા! વહ તુરંત ઉઠા. સૂંધતે ટટોલતે વેલ કો પા કર ઉસમેંસે દો-તીન ફૂલ તોડા. હથેલી મેં રગડ કર ઉસકા રસ નિકાલા ઔર તુરંત આંખોં મેં લગાયા. રસ કા જાદુ સરીખા અસર હુઆ. ઉસકી આંખેં ખુલ ગઇ. અખ તો ઉસકે આનંદ કી સીમા ન રહી. વહ સુખ સે રાતભર ઉસી જાડ કે નીચે સોયા ઔર પ્રાતઃકાલ હોતે હી

ઉસી લતા કે દો ચાર ફૂલ લે ચમ્પા નગર કી ઔર ચલ પડા. વહાં વહ સીધા રાજા કે મહલ પહુંચા ઔર અપની આંખોં કી તરહ રાજકુમારી કી ભી આંખેં લા દિયા.

રાજા લલિતંગ પર ખહુત પ્રસન્ન હુયે. લલિતંગ કા ખ્યાલ પુષ્પવતી કે સાથ ખડી ધૂમ-ધામ સે હુઆ ઔર રાજકુમાર કે આધા રાજ્ય દહેજ મેં દિયા ગયા.

રાજકુમાર ઔર રાજકુમારી ખડી ખુદ્દિમતા સે રાજ્ય કરને લગે.

(૪)

એક દિન રાજકુમાર મહલ કે છજ્જે પર બેઠે, રાજકુમારી સે કુછ ખાતેં કર રહે થે કિ ઇતને મેં ઉનકી દષ્ટિ અચાનક સન્જના પર પડી. લિખારી સરીખા વહ ફટ્ટે-પુરાને ચીથડોં મેં ધૂમ રહા થા. રાજકુમાર ઉસે દેખતે હી પહિચાન ગયા. પુરાની ખાતેં ભુલ કર ઉસે ખુલાયા. ઉસે નહલા ધુલા કર, અચ્છે અચ્છે વસ્ત્ર પાહિનને કેા દિયા ઔર યહાં તક કિ અપને હી મહલ મેં રહને કેા સ્થાન ભી દિયા.

એક દિન પુષ્પવતી ને લલિતંગ સે પૂછા ‘કયોં રાજકુમાર ! યહ કૌન આદમી હૈ જિસ પર આપ ઇતની દયા કરતે હો. ઔર ખડે આદરસત્કાર સે રખતે હો ?’ રાજકુમાર ને અપની પૂરી કહાની જખસે ઉસને અપને પિતા કેા છોડા થા કહ સુનાઈ. કહાની ને રાજકુમારી કેા ચૌંકા દિયા. રાજકુમાર કા ઐસે દુષ્ટ કે પ્રતિ મિત્રસા વ્યવહાર દેખ વહ ખાવલીસી હો ગઇ. સન્જના જખ ઇતના દુષ્ટ હૈ તો કૌન જાને ફિર ન એક નઇ આકૃત ઉત્પન્ન કર દે ઐસા કહને લગી. રાજકુમાર કે દયાકુંડ મેં રાજકુમારી કા ઉપદેશ ને આહુતિ કા કામ દિયા. રાજકુમાર કા પ્રેમ સન્જના પર ખના હી રહા.

રાજા ને કહીં એક દિન સન્જના સે રાજકુમાર લલિતંગ કે વિષય મેં કુછ પૂછા. “સાંપ કેા ચાહે કિતના ભી દૂધ પિલાઓ વહ તો વિષ હી ઉગલેગા.” સન્જના ને અપના અસલી રંગ ફિર દિખાયા ઔર ખોલા “મહારાજ ! લલિતંગ એક કુમ્હાર કા પુત્ર હૈ ઔર આપસે રાજકુમાર ખતલાતા હૈ.” ઇતના કહ સન્જના વહાં સે ચલા ગયા. રાજા યહ સુનતે હી આગખબૂલા હો ગયા. ઉસકી આંખોં મેં ખૂન ચઢ આયા. ચેહરા લાલ સુખ્મ હો ગયા. તુરંત જલ્લાહોં કેા ખુલા કર આજ્ઞા દી કિ જો મનુષ્ય શામ કેા મહલ કે ફાટક સે નિકલે ઉસકા સિર એકદમ ઉડા દો. રાજા ને લલિતંગ કેા ઠીક નિશ્ચિત સંધ્યાસમય અપને મહલ મેં મિલને કેા ખુલા ભેજ, જિસસે વહ આતે હી માર ડાલા જાવે.

જૈસે રાજકુમાર સંધ્યા કેા અપને સમુર સે મિલને જાનેવાલા થા કિ પુષ્પવતી આપી ઔર લલિતંગ કેા જાને સે રોક

લિયા. ઉસ દિન રાજકુમારી કો કમ અસગુન હુએ થે, જિસસે ઉસે એસા માલૂમ પડા થા કિ યદિ રાજકુમાર આજ રાજા સે મિલને ગયા તો ઉસ પર કુછ ન કુછ આપતિ અવશ્ય આવેગી. સજ્જના યહ સમાચાર લે કર કિ રાજકુમાર શામ કો ન આ કર દૂસરે દિન પ્રાતઃકાલ આવે-ભેજ ગયા, જૈસે હી સજ્જના ને ફાટક કી ચૌખટ પર પૈર રખા કિ ઉસકા સિર ધડ સે અલગ કર દિયા ગયા ઓર ઇસ તરફ સજ્જના કી અકાલ મૃત્યુ હુઇ.....અંત મેં સદ્ગુણ કી હી વિજય રહી ઓર દુર્ગુણી કો ઉચિત દંડ મિલા.

બાલકો ! કયા તુમ બી લલિતંગ સરીખે સદ્ગુણ કે દલ-નિશ્ચય હોતે હુએ:—

(૧) આરંભિક કહનાઇયોં સે ન ધજરાઓગે ?

(૨) “જો તોકો કાંટા ખોયે તાહિ ખોય તૂ ફૂલ” કી કહાવત કે અનુસાર સજ્જના સરીખોં સે બી મિત્ર કા સા વ્યવહાર કરોગે ?

(૩) ગરીબોં કો અપના ભાઈ સમજ ઉન પર દયા ઓર પ્રેમ રખોગે ?

(“મનોરમા”ના એક અંકમાંથી)

૨૪-ઉન્મત્ત

[લેખક:-શ્રી. સલામોહન અવધિયા]

મેં ઉન્મત્ત હુઆ હું અટપટ, હુઇ વિલક્ષણ સ્થિતિ મન કી; સુધિ-બુધિ કિંચિન્માત્ર નહીં હૈ, મુઝકો અપને જીવન કી. જાતા હું મેં વહાં, જહાં તક કોઇ અબ તક જા ન સકા; પાને કો વહ વસ્તુ ચલા મેં, જિસકો કોઇ પા ન સકા. પીને કો વહ પેય ચલા મેં, પી ન સકા જિસકો કોઇ; ગાને કો વહ ગાન ચલા મેં, ગા ન સકા જિસકો કોઇ. વહ સ્વર સુનને ચલા અભી તક, જિસે ન કોઈ સુન પાયા; ચુનને કો મેં ચલા વહી બસ, જિસે ન કોઈ ચુન પાયા. જાતા હું મેં ઉસે જાનને, જિસે ન કોઈ જાન સકા; પહચાનને ચલા હું ઉસકો, જિસે ન જગ પહચાન સકા. દિખતા હૈ જો નહીં કિસીકો, ઉસે દેખને જાતા હું; મિલતા હૈ જો નહીં કિસીકો, ઉસસે મિલને જાતા હું. ઉસે મનાને જાતા હું મેં, જિસે ન કોઈ મના સકા; ઓર ઉસીકો ચલા રિઝાને, જિસે ન કોઈ રિઝા સકા. અપને કો મેં કિસી અછૂતે રંગ મેં રંગને જાતા હું; ઇન્હીં અનોખે ભાવોં મેં પડ, મેં ઉન્મત્ત કહાતા હું.

(“માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

२५-योगीश्वर दयानंद

परमानंद-कंद दयालु दयानंद का इस भारतभंडल में अवतरण हुये आठ एक सौ वर्ष हो गये. इसी शिवरात्रि को योगीराज कृष्ण की नगरी मथुरा में योगीश्वर दयानंद की जन्म शताब्दी अडे समारोह से मनार्थ गयगी. आर्यसमाज उसके लिये तीन वर्ष से तैयारियां कर रहा है. यह महोत्सव उस परमोपकारी सिद्ध पुरुष के प्रति आर्य जनता की ओर से अपने भक्तिभाव तथा कृतज्ञता का प्रकाश होगा. दयानंद का प्रादुर्भाव घटाटोप अधकार में सहसा विद्युत्-प्रकाश के समान था. जिनके नेत्र थे उन्होंने उस दिव्य ज्योति को देखा. कुछ आगे उसे देख कर चौंधिया गध, और कुछ झिलकुल अंद हो कर पुनः उस तमोराशि में ही छिप गध. दयानंद को किसी ने समाजसुधारक, किसी ने राजनीति का प्रचारक, किसी ने धर्माचार्य, किसी ने शुभ धसाध और किसी ने अल्लर्षि सिद्ध पुरुष समजा. पर वह वास्तव में क्या थे, इसका निश्चय आनेवाली संतानें ही कर सकेंगी. हम तो अभी केवल धतना ही कह सकते हैं—

“जाकी रही भावना जैसी, प्रभु-मूरति देखी सो तैसी।”

समस्त धर्मावलम्बियों की यह दृढ धारणा है कि अटल ध्विर-विश्वास के बिना कोई भी पुरुष को परोपकार का महान कार्य नहीं कर सकता. अल्लर्ष्य और योग उस विश्वास की प्राप्ति के आवस्यक साधन हैं. इसी लिये आर्यावर्त में अल्लर्षयों और योगियों का सदा से सम्मान होता आया है. सत्य तो यह है कि ऋषिसंतान ने कभी किसी ऐसे व्यक्ति को आचार्य रूप में स्वीकार नहीं किया, जो अल्लर्ष्यारी और योगी न हो. यह ठीक है कि राममोहन राय और केशवचंद्र सेन गृहस्थ थे, और आनंदल श्रीसत्यानंद अग्निहोत्री (उपनाम देवगुरु लगवान्) गृहस्थ हैं; परंतु आलअल्लर्ष्यारी शंकर के सामने ये पलडे में पासंग के समान ही नहीं. जगतपिता की अपार कृपा से इस भारतवर्ष में समय समय पर परम योगियों का प्रादुर्भाव होता रहा है. वे अपनी पुण्य-प्रजा से संसारी ज्वों को कल्याण का मार्ग दिखलाते रहे हैं. छन्ही मुक्तात्माओं के प्रयत्न से यह भूमि सदा धर्मप्रधान रही है.

इस पाश्चात्य जडवाद के युग कलिकाल में, संभव है, कुछ अलभन्य विज्ञानविशारद योग की अद्भुत सिद्धियों को पाप्मंड और ठगविद्या कह दें; परंतु जिन धर्मजिज्ञासुओं का ऋषियों के वचनों पर विश्वास और श्रद्धा है, वे योगदर्शन के विभूति-

પાદ મેં વર્ણિત ખાતોં કેા અસત્ય નહીં માન સકતે. સન્ ૧૯૨૩ ઇસ્વી મેં, લાહૌર મેં એક મદરાસી યોગી આયે થે. વહ કિલે કે પાસ, અસ્તીરાય કી ધર્મશાલા મેં ઠહરે થે. અંગ્રેજી ઔર સંસ્કૃત કે વિદ્વાન થે. નામ સ્વામી નારાયણ થા. નગર કે ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ ઉનકે પાસ જાયા કરતે થે. વહ યોગ કેા ગુપ્ત રખને કે વિરોધી થે. વહ ઇસે એક વિજ્ઞાન માનતે ઔર સબકે સામને ઇસકી ક્રિયાયેં સિખલાયા કરતે થે. ઉનકે સત્સંગિયોં મેં સ્થાનીય ગવર્નમેંટ કોલેજ કે પદાર્થવિજ્ઞાન કે પ્રોફેસર તથા અન્ય કઇ એમ્. એ. બી. એ. સુશિક્ષિત વ્યક્તિ બી હોતે થે. એક દિન ખાત ચલી કિ ક્યા યોગી અપને શરીર કેા ઇતના હલકા કર સકતા હૈ કિ વહ ઉડ સકે? તખ યોગીજી ને કહા—હાં, શરીર કેા લઘુ બના કર આકાશ મેં ઉડના (લેવિટેશન) બિલકુલ સંભવ હૈ. ઇન પંક્તિયાં કે લેખક કે યહ કહને પર કિ યહ તો પદાર્થવિજ્ઞાન કે નિયમોં કે વિરુદ્ધ હૈ, આપને કહા—નહીં, વિરુદ્ધ નહીં હૈ. ફિર ઉન્હોને પ્રાણુ ઔર અપાન આદિ વાયુઓં કેા રોકને સે શરીર કા હલકા હો જના એક ચિત્ર કે દ્વારા ઐસી સ્પષ્ટ ઔર યુક્તિ-યુક્ત રીતિ સે સિદ્ધ કિયા કિ સબી શ્રોતાઓં કેા ઉનકી ખાત પર વિશ્વાસ હો ગયા. ફિઝિક્સ કે પ્રોફેસર ઔર એમ્. એસ. સી. મહાશય, સબી ને શિર ઝુકા દિયા. આપને કહા—તુન્હેં આધ્યાત્મિક જગત કે નિયમોં કા જ્ઞાન નહીં હૈ, ઔર ન તુમ ઉન્હેં જાનને કા યત્ન હી કરતે હો. તુમ આધ્યાત્મિક ઘટનાઓં કી સમ્યાઇ કેા બી જડ-જગત કે નિયમોં હી સે પરખતે હો. યહ તુમહારી ભૂલ હૈ—મેરે એક બી. એ. એલ. બી. મિત્ર પ્રત્યેક ખાત કી હંસી ઉડાને ઔર કડી સમાલોચના કરનેવાલે થે. વહ બી યોગીજી કી ખાતોં કેા સુન રહે થે. મૈંને ઉનસે પૂછા—કહિયે, અખ આપકી ક્યા સંમતિ હૈ ? ઉન્હોને ગંભીર ભાવ સે ઉત્તર દિયા—મૈં તો સ્વામીજી કી ખાત કેા સચ માનતા હૂં. તખ મૈંને સ્વામીજી સે પૂછા—ક્યા આપને કિસીકેા ઉડતે દેખા બી હૈ ? સ્વામીજી ને હંસ કર ઉત્તર દિયા—ઐસી ખાતોં નહીં પૂછા કરતે.

મેરે નવયુવક વકીલ મિત્ર ને મુઝે સુનાયા કિ સ્વામીજી યોં તો યોગ કી સિદ્ધિયાં દિખાને કે બહુત વિરોધી હૈ; પરંતુ એક દિન લોગોં કે બહુત કહને પર આપને એક ચમત્કાર દિખલાયા થા. આપને અપની સારી શારીરિક શક્તિ કેા અપની દાહની બાહુ મેં કેંદ્રીભૂત કર દિયા, ઔર દો મનુષ્યોં સે કહા કિ મેરી બાંહ કેા પૃથ્વી પર સે ઉઠાઓ. સારા બલ લગાને પર બી વે ઉસે ન ઉઠા સકે.

યહ ઠીક હૈ કિ અંધવિશ્વાસ હાનિકારક હૈ, લોગ ઇસસે પ્રાયઃ ઇગે જાતે હૈં; પરંતુ આજકલ અશ્રદ્ધા ઔર જડવાદ કી જો લહર

यह रही है, वह भी कुछ कम हानिकारक नहीं है। थोड़ी-सी पदार्थविद्या पढ़ कर किसी विश्वविद्यालय की डिग्री ले लेने से ही विश्व-ब्रह्मांड के सभी सूक्ष्म नियमों और शक्तियों का सम्यक् ज्ञान नहीं हो जाता। इसके विपरीत, आध्यात्मिक उन्नति के लिये जिस नम्रता और श्रद्धा की आवश्यकता है, वह नष्ट हो जाती है। ऋषि दयानंद की ज़ुबन संयंघी घटनाओं को ऐक्य करने के लिये जिस समय आर्य समाज की ओर से उद्योग हुआ था, उस समय अनेक ऐसी घटनाएँ वृद्ध पुरुषों ने सुनाई थीं, जिनका संयंघ ऋषि के योगजल से था; मगर यूँकि वे ऊपर से असंभव प्रतीत होती थीं, इस लिये ऋषियरित के लोगों ने उन्हें छोड़ दिया, ताकि लोग उन्हें भेड़वा कहे कर उनके आचार्य की हंसी न उड़ाने लग जायें। परंतु ऐसा करना उनकी अनुचित और अनधिकार चेष्टा थी। वे स्वयं योगविद्या से डरे थे। उन्हें भयावह होना चाहिए था कि जो चीज आज असंभव समझी जाती है, हो सकता है, कल वही संभव सिद्ध हो जाय। उसके संभव या असंभव होने का निश्चय करने का उनको कोई अधिकार नहीं। उन लोगों की इस असावधानता से ऋषिजुवन की अनेक घटनाएँ सदा के लिये संसार से छिप गयीं। आगे हम ऋषिजुवन की योग संयंघी कुछ घटनाएँ देते हैं। इनमें से कुछ तो उनके छपे ज़ुबनयरितों में मिलती हैं, और कुछ ऐसी हैं, जिनका उनके यरित-लेखक असंभव समझ कर, हंसी होने के डर से, छोड़ गये हैं। हमें आशा है कि अभ्यासी और जिज्ञासु सज्जन इनसे लाभ उठा सकेंगे।

(१) कर्णवास की यात है। माघ का महिना था। एक दिन प्रातःकाल अत्यंत शीतल पछियाव (हवा) पड़े वेग से डोल रही थी। स्वामीजी महाराज स्नान-ध्यान से निवृत्त हो कर कुटिया से बाहर पक्कासन से बैठे थे, आर दृश्यों को आये हुये हाकुर लोग श्रीमुख के वयन श्रवण कर रहे थे। यद्यपि वे संपन्न लोग रुई और जिन के वस्त्र पहने हुये थे, परंतु पाला पडने से उनके अंग ठिंडुर रहे थे। तन कांपते थे; नाक से और आंखों से भी पानी निकल रहा था, हाथ-पैर सुन्न हुये जाते थे। परंतु ऋषि दयानंद निश्चल भाव से उपदेशकार्य में संलग्न थे—अकंप थे।

उस समय हाकुर गोपालसिंहजी ने हाथ जोड़ कर पूछा—“लगवन्, धीर पाले के कारण हमारे हात जल रहे हैं”, परंतु श्रीमहाराज पर इस महाशीत का किंचित भी प्रभाव दिखाई नहीं देता। इसका क्या कारण है? स्वामीजी ने मुसकिला कर कहा—ब्रह्मचर्य और योगाभ्यास ही इसका कारण है। हाकुर ने कहा—यह हम कैसे जनें? उस समय स्वामीजी ने अपने हाथों के

અંગૂઠે ઘુટનોં પર રખ કર એસે જોર સે દબાયે કિ તતકાલ હી ઉનકે ભાલ પર, એસ કે કણો કે સદશ, પ્રસ્વેદખિંદુ ચમકને લગે; તન પર રમાઈ હુધ સારી મિટી ભોગ ગધ; અગલોં સે પસીના ટપ-ટપ ટપક પડા. યહ દેખ સભી લોગ મુક્તકંઠ સે ઉનકે યોગબલ કી પ્રશંસા કર ઉઠે.

(૨) એક રાત કો સ્વામીજી ગંગા કે દૂસરે કિનારે પર આસન લગાયે સમાવિસ્થ બેઠે થે. શુકલપક્ષ કા ચંદ્રમા વિસ્તીર્ણ વિમલ વ્યોમ કી શોભા બઢા રહા થા. રેતી પર ચાંદની ઓર ભા ચમક ઉડી થી. ઉસકે સાથ નીલમ કી લાંબાયમાન રેખા કે સદશ ગંગા કી ધારા અપૂર્વ શોભા દિખા રહી થી. એસે સમય મેં બદાયુ કે કલેક્ટર, અપને કિસી ચોરપીયન મિત્ર કે સાથ, શિકાર કે લિયે ગંગાતીર પર ધૂમ રહે થે. અચાનક ઉનકી દૃષ્ટિ સ્વામીજી પર જ પડી. વહ બડી દેર તક વિસ્મયોત્પ્રુલ્લ નેત્રાં સે સંન્યાસી કે સુંદર રૂપ કો, સમાધિ કી એકાગ્રતા ઓર તપશ્ચર્યા કો, દેખતે રહે. અંત કો જખ સ્વામીજી ને આંખેં ખોલીં, તો ઉન્હોંને શિષ્ટાચાર-પ્રદર્શન કે બાદ કહા—બડા આશ્ચર્ય હૈ કિ આપ એસી શીતલ રાત્રિ મેં હિમ-સમાન ઠંડી રેતી પર કેવલ લંગોટી લગાયે મગન બેઠે હૈં ! સ્વામીજી ઉત્તર દેને હી કો થે કિ કલેક્ટર કા સાથી બીચ મેં બોલ ઉઠાઃ—ખૂબ હજ-પુજ મનુષ્ય હૈ, ખાને કો અચ્છે માલ મિલતે હોંગે. ઇસે પાલા કહાં ? સ્વામીજી ને કહા—હમ દાલ-ચપાતી કે ખાને-વાલે કયા માલ ખાયંગે ? આપ અંડા-મુર્ગી ખાતે હૈં. કપડેં ઉતાર કર આધયે, થોડી દેર મેરે સાથ યહાં બેઠિયે. વહ લન્નિગત હો કર ચુપ હો ગયા.

(૩) સ્વામીજી શ્રીકાશીધામ મેં વૈદિક ધર્મ કા પ્રચાર કર રહે થે. કુછ દુર્દાંત ઉપદ્રવિયોં ને મહારાજ કો હાનિ પહુંચાને કા ષડયંત્ર રચા. ઇસ ખાત કા સમાચાર પા ભક્ત બલદેવ ને સ્વામીજી કે પાસ જ કર નિવેદન કિયા—યદિ કરુખાબાદ હોતા, તો આજ શ્રીચરણોં કી રક્ષા કે ત્રિયે બી ખાસ-પચીસ મનુષ્ય બેઠ જાતે. ઉપદ્રવ હોને કી બડી ભારી આશંકા હૈ.

મહારાજ ને મુસકિરા કર કહા—બલદેવ, કુછ બી ચિંતા ન કીજિયે. યોગીજનોં કા યહ દઢ વિશ્વાસ હૈ કિ અવિદ્યા કી તમેરાશિ કો સત્ય કા સૂર્ય અકેલા હી જીત લેતા હૈ. બલદેવ, જો મનુષ્ય પક્ષપાત કા પરિત્યાગ કરકે, કેવલ લોકહિત કે લિયે, ઈશ્વર કી આજ્ઞા કે અનુસાર સત્યોપદેશ કરતા હૈ, ઉસે ભય કહાં ? સત્પુરુષ કિસી સે ભયભીત હો કર સત્ય કો નહીં છિપાયા કરતે. જીવન જાય તો જાય, પરંતુ વે અંતરાત્મા કે આદેશ કો નહીં છોડતે. ચિંતા કિસ ખાત કી હૈ ? એક મૈં હૂં, એક પરમાત્મા હૈ ઓર

એક હી ધર્મ છે. દૂસરા કૌન છે, જિસસે ડરેં ઓરેં કાંપે ? જો કુછ હોગા, દેખ જિયા જયગા.

(૪) યોગિરાજ દયાનંદ જ્ય જ્યાન મેં જૈઠતે થે, તો કોઠરી કે દ્વાર ખંદ કર લેતે થે. ઉસ સમય કિસીકો બી ઉનકે પાસ જાને કી આજ્ઞા ન હોતી થી. એક ભક્ત કી પ્રજલ અભિલાષા મહારાજ કો સમાધિસ્થ દેખને કી હુઈ. પરંતુ ઉસે ઉનકી યોગ-મુદ્રા કો દેખને કા અવસર ન મિલતા થા. અંત કો ઉસને મહારાજ કે ભૂત્ય કો વિનતિ કી. તખ ઉસ ભૂત્ય ને એક દિન ઉસ ભક્ત કો કિંવાડોં કી દરાર સે બીતર ઝાંકને કી આજ્ઞા દે દી. જ્ય ઉસને દષ્ટિ ડાલી, તો ક્યા દેખા કિ મહારાજ કા આસન ભૂમિ સે કોઇ દો ફૂટ ઉપર અધર મેં ઠહરા હુઆ હૈ, ઓર મુખમંડલ સે એક વિશેષ દિવ્ય જ્યોતિ નિકલ રહી હૈ. યહ દેખ કર વહ ચકિત રહ ગયા.

(૫) એક બાર મહારાજ લખનઉ આયે, તો આપકા સ્વાસ્થ્ય અચ્છા ન થા. ઇસ લિયે વહ મઢા પિયા કરતે થે. મહાશય રામાધાર ને મઢા પિલાને કી યહ સેવા અપને ઉપર લે રકખી થી. એક દિન સ્વામીજી ને કહા—રામાધારજી ! આપકા મઢા બહુત મીઠા હોતા હૈ. માલૂમ હોતા હૈ, આપકે ઘર મેં ખર્તનોં કી સ્વચ્છતા પર વિશેષ ધ્યાન દિયા જતા હૈ. રામાધારજી ને કહા—મહારાજ ! મેરી સ્ત્રી કે નેત્રોં મેં દોષ આ ગયા હૈ. મૈને ઉસસે હંસી મેં કહા થા કિ દહીં સાવધાનતાપૂર્વક જમાયા કરો. ક્યા આશ્ચર્ય હૈ, જો મહારાજ કી સેવા સે તુમહારે નેત્ર ઠીક હો જાયં. તખ સે વહ ખડે પ્રેમ સે દહીં તૈયાર કરતી હૈ.

મહારાજ ને કહા—આપને યહ અચ્છા નહીં કિયા. ખૂદી આશા દિલાના ઠીક નહીં.

જિસ દિન સ્વામીજી કો લખનૌ સે ચલના થા, ઉસ દિન ઉન્હોંને રામાધારજી સે કહા—આજ હમ આપકે ઘર પર હી આ કર તક-પાન કરેંગે, ઓર સાથ હી ઉસ દેવી કો બી દેખેંગે, જો હમારી સેવા ઇતને પ્રેમ સે કરતી રહી હૈ. જ્ય ઉસ દેવી ને સ્વામીજી કે આને કા સમાચાર સુના, તો વહ બહુત પ્રસન્ન હુઈ. સ્વામીજી રામાધારજી કે મકાન પર આઐ, ઓર દેવી સે કહા—તૂને હમારે લિયે બહુત કષ્ટ કિયા, ફિર વહ તકપાન કર કે સ્ટેશન પર ચલે ગઐ. જ્ય રામાધારજી ઉન્હેં છોડ કર વાપસ ઘર પહુંચે, તો દેવી કે નેત્રોં કો બિલકુલ નીરોગ પાયા.

(૬) એક બાર સ્વામીજી મહારાજ મેરઠ મેં બાબુ છેદી-લાલજી (કમસરિયટ કે ગુમાસ્તા) કે ખંગલે મેં બિરાજમાન થે. વહાં મિસ્ટર અલકાટ ઓર મેડમ બ્લૈવટસ્કી આદિ કઇ વ્યક્તિ બેઠે થે. વાર્તાલાપ મેં મિસ્ટર અલકાટ ને સ્વામીજી સે પૂછા—મહારાજ ! સુના!

જાતા હૈ, શ્રીશંકરાચાર્યજી આત્મા કે અપને શરીર સે નિકાલ કર દૂસરે કે શરીર મેં ડાલ સકને થે. સ્વામીજી ને ઉત્તર દિયા—ઈતના તો મેં બી કર સકતા હૂં કિ સારે શરીર કી જીવની-શક્તિ કે ખીંચ કર કિસી એક અંગ મેં ઇકકા કર હૂં. ઉસ વિશેષ અંગ કે છોડ કર શેષ સારા શરીર મૃતપ્રાય પ્રતીત હોગા. અકેલે બ્રહ્માનંદ ભોગને કી અપેક્ષા દૂસરે લોગો કે દુઃખોં સે છૂટને મેં સહાયતા દેના અધિક ઉત્તમ હૈ. ઇસી વિચાર સે મૈને અખ યોગ કા અધિક અભ્યાસ છોડ દિયા હૈ. યદિ મેં ઇતને અભ્યાસ સે ઇતના કર સકતા હૂં, તો ફિર પરકાયપ્રવેશ અસંભવ નહીં જન પડતા. બાકી રહી યહ બાત કિ શંકરાચાર્યજી ને ઐસા કિયા યા નહીં, યહ એક ઐતિહાસિક બાત હૈ, મુઝે ઇસ વિષય મેં વ્યક્તિગત રૂપ સે કુછ જ્ઞાત નહીં.

(૭) ઋષિ દયાનંદ દુષ્ટ જગન્નાથ કે વિષપ્રયોગ કે કારણ અજમેર મેં મૃત્યુ-શય્યા પર પડે થે. આર્ય સામાજિક સંજ્ઞન દૂર દૂર સે ઉનકે સમાચાર લેને કે લિયે આ રહે થે. રથાનીય ગવર્નમેંટ કોલેજ કે સાઇસ કે પ્રોફેસર પં॰ ગુરુદત્તજી એમ. એ. બી લાહૌર સે ઉનકે દર્શનોં કે આએ થે.

સાયંકાલ કે પાંચ બજે કા સમય થા. એક ભકત ને પૂછા-લગવન્! આપકી તબિયત કૈસી હૈ? મહારાજ ને ઉત્તર દિયા-અચ્છી હૈ. પ્રકાશ ઔર અંધકાર કા ભાવ હૈ. જખ સાઢેપાંચ બજે, તો મહારાજ ને સખ દ્વાર ખુલવા દિયે ભકતોં કે અપની પીઠ કે પીછે ખડે હોને કા આદેશ કિયા. ફિર પૂછા-આજ પક્ષ, તિથિ ઔર વાર કૌનસા હૈ? પંડ્યા મોહનલાલજી ને સિર નંવા કર નિવેદન કિયા પ્રભો, કાર્તિક કે કૃષ્ણપક્ષ કા પર્યાવસાન ઔર શુક્લ કા પ્રારંભ હૈ. અમાવસ ઔર મંગલવાર હૈ.

તતપશ્ચાત્ મહારાજ ને અપની દિવ્ય દષ્ટિ કે ઉસ કોઠરી કે ચારોં ઔર ધુમાયા, ઔર ફિર ગંબીર ધ્વનિ સે વેદપાઠ આરંભ કર દિયા. ઉસ સમય ઉનકે ગલે મેં, ઉનકે સ્વર મેં ઔર ઉનકે શબ્દોં મેં કિંચિન્માત્ર બી નિર્બલતા ન પ્રતીત હોતી થી.

લગવાન કે હોનહાર ભકત પંડિત ગુરુદત્તજી ઉસ કમરે કે એક કોને મેં દિવાર સે લગે હુએ લગવાન કી ભૌતિક દશા કે અંત કા અવલોકન કર રહે થે—ટકટકી લગાએ નિર્નિમેષ નેત્રોં સે ઉનકી ઔર દેખ રહે થે.

પંડિતજી ને પહલી બાર હી મહારાજ કે દર્શન કિયે થે, ઉનકે અંતઃકરણ મેં અબી આત્મતત્ત્વ કા અંકુર પૂર્ણ રૂપ સે નહીં ઉગ પાયા થા. પરંતુ શ્રીમહારાજ કી અંતિમ દશા કે દેખ કર વહ અપાર આશ્ચર્ય સે ચકિત હો ગએ. વહ ધ્યાનપૂર્વક દેખ રહે થે કિ મરણાસન્ન મહાત્મા કે શરીર મેં અગણિત છાલે ફૂટ

निकले हैं, उनको विषम वेदना व्यथित किये जाती है। उनके देह को दावानलसदृश दाहज्वाला एक प्रकार से दग्ध कर रही है। प्राणुंतकारी पीड़ा उनके सम्मुख उपस्थित है। परंतु महात्मा शांत बैठे हैं। दुःख क्लेश का नामनिर्देश तक नहीं करते, बिलो गंभीर गर्जन से वेद-मंत्र पढ़ रहे हैं। उनका मुख प्रसन्न है। व्याधि मानो उनके लिये त्रिलोकी में, त्रिकाल में उत्पन्न ही नहीं हुई। यह सहनशीलता शरीर की सर्वथा नहीं है, अवश्यमेव यह उनका आत्मिक अल है।

यह पहला क्षण था, जिसमें महर्षि की मृत्यु की अवस्था देख कर गुरुदत्त जैसे धुरंधर नास्तिक के हृदय की गिसर भूमि में आत्मिक ज्वन की जड़ जन्म गधि। धन भावों की विद्युत्-रेखा चमकते ही वह सहसा चौंक पड़े। उन्होंने देखा, एक ओर तो परमधाम को पधारने के लिये प्रभु परमहंस पलंग पर बैठे प्रार्थना कर रहे हैं, और दूसरी ओर वही व्याख्यान देने के वेश में सुसज्जित हो उसी कमरे की छत से लगे बैठे हैं। इस आत्मयोग के प्रत्यक्ष प्रमाण को पा कर पांडित महाशय का चित्त स्फटिक आस्तिक भावों की प्रला से चमचमा उठा, मानो एक ओर से निकली हुई ज्योति उनके देह के दीपक में घुस गई।

पं० गुरुदत्त अपने गुप्त रीति से आत्मदाता गुरुदेव को हिर अतिशय श्रद्धा से देखने लगे। लगवान वेदगान के अनंतर, परम-प्राप्ति से पुलकित अंग हो कर, संस्कृत शब्दों में परमात्मदेव की प्रार्थना करने लगे। हिर आर्य भाषा हिंदी में धृश्वर के गुण गाते हुये लकतों की परमगति लगवती गायत्री को जपने लगे। उस महामंत्र का पुण्य पाठ करते करते वह मौन हो गये, और चिरकाल तक स्वर्णमयी भूर्ति की भांति निश्चल रूप से समाधिस्थ बैठे रहे। उस समय उनके स्वर्गीय मुखमंडल के चारों ओर स-प्रसन्नता प्रकाश की जलमलाहट-सी पूर्ण रूप से जगमगा रही थी।

समाधि की उच्चतम भूमि से उतर कर लगवान ने दोनों नेत्रों के पलक-कपाट जोल कर दिव्य ज्योति का विस्तार करते हुये कहा—हे दयामय ! हे सर्वशक्तिमान् धृश्वर ! तेरी यही धृच्छा है। सत्यमुच्य, तेरी ही धृच्छा है। परमात्मदेव, तेरी धृच्छा पूर्ण हो। आहा ! मेरे परमेश्वर तूने अच्छी लीला की !

धन शब्दों का उच्चारण करते ही योगिराज ने आत्मिक प्राण को, अक्षांडार द्वारा, परमधाम को जाने के लिये, स्वर्गसोपान पर आरुढ़ किया, और हिर पवनरूप प्राण को कुछ क्षणों तक भीतर रोक कर प्रणव-नाद के साथ आह्व निःकाश दिया—उसे सूत्रात्मा वायु में लीन कर दिया।

(“माधुरी” ना एक अंकमांथी)

२६-स्वामी दयानंद की पुण्य स्मृति में

ऋषि! तुम्हारी जन्मघटिका सौनीं पार चक्रर काट गछ।
तुम जहां कहीं हो, वहां से देखो, कि ये सूपी निष्प्राण लड़कियां,
जिनमें तुमने अपने प्राण डूंक दिये थे, आज फिर से कड़कड़ा रही
हैं। तुम्हारी आग्नेयास्त्र आज भी हमारे जीवन में जो कुछ अन-
मिल है, उसे जलभीषूत कर रहा है। “यदा यदा यदा हि धर्मस्य
.....” के पाठ को अविश्वासपूर्वक पढ़नेवाले हम तुम्हारे अवतार
से समझ गये कि लगवद्राज्य अमृत नहीं है। तुम्हारे महाप्रस्थान
के अनन्तर हमारे पीय फिर तुम्हारे जैसा केर्छि अङ्गुलस्त नहीं
आया। यदि आता तो फिर हमारे पुरुषार्थ की परीक्षा कैसे होती?
हम आत्मावलम्बन कैसे सीखते? तुम आये, जीवन डाल गये,
हिंदू सभ्यता और हिंदू धर्म की प्राण-प्रतिष्ठा कर गये और
यक्षे गये। नवजीवन की उमंग में हमने गलतियों की हैं, कर रहे
हैं और करेंगे। पर तुम्हारी जीवनशक्ति हमें मरने से बचायेगी।

x x x x

महापुरुषों के सत्य लक्षण तुममें थे। सत्य ही के लिये तुम
जिये और सत्य ही के लिये तुम मरे। महापुरुषों की कद्र उनके
समकालीन व्यक्ति नहीं करते। तुम्हें भी उन अज्ञानियों की औछार
सहनी पड़ी; पर तुम अपने पथ से विचलित नहीं हुए। तुम्हारे
हृदय में प्रेरणा हो रही थी। तुम संदेशवाहक थे। तब जला उन
औछारों की कल्प परवाह करने लगे? तुम यादू ले कर कलम करने
नहीं आये थे, तुम तो कुहाड़ी से भूलो-च्छेद करने पर तुल पड़े थे।
“अपनी अंगुलियों के इलीते बना कर जलवाने” को तुम तैयार थे; पर
सत्य से विचलित होने का तुमने स्वप्न में भी विचार नहीं किया।

x x x x

तुम प्रयत्न विप्लवकारी थे। “शुद्धि!”—छस भरलो-मुष्ण
हिंदू धर्म में तुमने कितना ज्वाहस्त विप्लव किया, स्वाभिन्!
अपने आपको सत्य तरङ्ग से जकड़े रखनेवाला यह हिंदू-धर्म
केवल तुम्हारे विशुद्ध स्पर्श के कारण उन्मुक्त हुआ। यही क्यों, कर्छ
सहस्र दशाब्दियों, और कर्छ शत शताब्दियों से वेदमंत्रों के जो
अर्थ होते यक्षे आ रहे थे उन-हें तुमने परिवर्तित और विप्लवित
कर दिया। तुम्हारा प्रकांड पांडित्य, तुम्हारा व्याकरणज्ञान और सत्य
से अधिक तुम्हारी प्रवाह के विरुद्ध जाने की जलवती धर्मशक्ति-
स्वाभिन् ये सत्य हिंदू-समाज के संरक्षक सिद्ध हुये।

x x x x

એક પ્રાર્થના છે. તુમ્હારે સત્-આદર્શ હિંદુત્વ કે પ્રેમમય, જગરુક ઔર નિષ્પાપ બનાવે. વહ આતતાથી ન હો. વહ અપનેપન મેં અપને અસત્વી રૂપ કે ભૂલ ન જાય. વહ સંકીર્ણ ન હો. દૂસરો કે પ્રતિ ઉસમેં આદરભાવ રહે. ઉદારતા ઉસકા કબી સાથ ન હોડે. ‘ત્યક્તેન મુંજીયા:’ કે પરમ સત્ય આદર્શ કે વહ ન ખિસરા દે. તુમ્હારી શતાબ્દી કે બાદ યદિ હિંદુત્વ કી અપને સદાદર્શોં કી ઔર પ્રગતિ હુઈ તો આગામી દ્વિશતાબ્દી કે અવસર પર ભારતવર્ષ કે સખ પુત્ર, ભેદભાવ ભૂલ કર, તુમ્હારી પુણ્યસ્મૃતિ મેં આદર ઔર ભક્તિ કે આંસુ બહાને કે એકત્રિત હોંગે.

(“પ્રભા”ના એક અંકમાંથી)

૨૭-કુમારિલભટ્ટ

(લેખક:-શ્રી. શંભુનાથ ત્રિપાઠી)

ભારત કી પ્રાચીન આર્ય સભ્યતા ઔર ઉસકે અનુયાયિયોં કે વિરોધી બૌદ્ધધર્મ કી જવાલા મેં જિન વેદવેત્તા મહાત્માઓં ને આત્માહુતિ કી હૈ તથા ઉસકે સ્થાન મેં પુનઃ વૈદિક હિંદુધર્મ કે પ્રતિષ્ઠિત કિયા હૈ ઉનમેં કુમારિલ કા નામ અપને આપ હી યાદ આ જતા હૈ. સંસાર કા ઇતિહાસ બી ઇસ ખાત કા સાક્ષી હૈ કિ કોઈ બી પુરાની પ્રચલિત રીતિ, ચાહે વહ કિસી બી સામયિક કારણુ સે લોકવ્યવહાર મેં આ ગઇ હો, બડી કઠિનાઇ સે દૂર હોતી હૈ. કઠિનાઇ સે હી નહીં, ઉસકે વિરુદ્ધ આંદોલન કરનેવાલોં કે ઇસ સંસાર તક સે નમસ્કાર કરના પડતા હૈ. ઇસા ઔર ઉનકે પરવર્તી સુધારકોં કે રામાંચકારી પ્રાણ્તાંતક દંડ કૌન નહીં જનતા ? ઇસ ખાત કા તો વૈસા પ્રમાણુ નહીં મિલતા કિ ભારતીય જનતા ને બી અતીતકાલ મેં અન્ય દેશેં કી તરફ સ્વધર્મલોચકોં કે સાથ કૂર વ્યવહાર કિયા હૈ, કિંતુ ઇસકે વિપરીત યહ પ્રમાણુ અવશ્ય મિલતા હૈ કિ ઉનકા યહાં આદરસંમાન હી હોતા થા. તથાપિ અપવાદરૂપ મેં હી સહી, યહ કહને મેં અત્યુક્તિ ન હોગી કિ વિક્રમ કી ચતુર્થ શતાબ્દી સે આઠવીં શતાબ્દી તક ભારતીય બૌદ્ધપ્રચારકોં ને ધર્મપ્રચાર કે લિયે બહુત ઉગ્ર ઉપાયોં કા આશ્રય લિયા થા. ઇસકા કારણુ ઉસ સમય કે ઇતિહાસ પર થોડા ધ્યાન દેને સે સ્વયં હી સ્પષ્ટ હો જતા હૈ. બુદ્ધ કે સમય સે ઇસા કે બાદ દૂસરી શતાબ્દી તક બૌદ્ધધર્મ આક્રમણકારી ધર્મ નહીં થા, ઉસ સમય વહ વિશ્વહિતકારી સિદ્ધાંતો કે આધાર પર અપને સિદ્ધાંતોં કા પ્રચારભર કરતા રહા. યહાં તક કિ ઇતર

धर्मवालों के—वेदानुयायियों के—धर्म आत का अनुभव भी नहीं हो पाया कि औद्ध धर्म वेदविरोधी है. वास्तव में पूर्व रूप उसका ऐसा ही था. परंतु तीसरी शताब्दी में उसकी नीति ने पलटा आया. प्रसिद्ध औद्धदार्शनिक नागार्जुन और वसुअंधु ने क्रमशः 'लंकावनार' तथा 'माध्यमिक सूत्र' बना कर अक्षपाद मुनि के वेदमूलक 'न्यायसूत्र' के सिद्धांतों पर आक्षेप किया. यह देख कर वैदिक विद्वान् संभवतः लगे. इसी समय कांथीवासी वात्स्यायन मुनि ने 'न्यायसूत्र' पर अपना प्रसिद्ध भाष्य बना कर औद्धों के आक्षेपों का निराकरण किया तथा 'न्याय-दर्शन' के क्रमबद्ध रूप प्रदान किया. महामहोपाध्याय सतीशचंद्र विद्याभूषण का मत है कि इसा के छः सौ वर्ष पूर्व के अक्षपाद मुनि के सूत्रों में तीसरी शताब्दी के नागार्जुन और वसुअंधु के सिद्धांतों के अंश में सूत्र मिलना असंभव है. अतः धर्मी भाष्यकार वात्स्यायन ने ही औद्धमत के अंश के लिये मूल में ही कुछ नये सूत्र जोड़ दिये हैं. इस भाष्य का द्विगनाग नामक औद्ध विद्वान ने फिर अंश किया. उसके प्रतिवाद में मैथिल ब्राह्मण उद्योतकरायार्य (जन्मकाल ६३३ ईस्वी) ने उक्त भाष्य पर 'न्यायवार्तिक टीका' पढ़ी ही ओजस्वी भाषा में लिखी. इसके कुछ पूर्व शिवर मुनि ने 'भीमांसा-सूत्र' पर 'शिवर भाष्य' बनाया. इसमें भी औद्धों का बहुत बारीकी से अंश किया गया है. तात्पर्य यह कि औद्धों का आक्रमणकारी रूप देख कर आत्मरक्षणार्थ अनेक वैदिक विद्वान् भड़े हो गये. इस संघर्ष के देख कर औद्ध विद्वानों के संदेह होने लगा कि यदि ये लोग दयाये नहीं जायेंगे तो लोकदृष्टि में औद्ध धर्म गिर जायगा. औद्ध धर्म के राजशक्ति का साहाय्य तो था ही. इससे यहां तक सहायता मिलने लगी कि जो व्यक्ति वेदमार्ग के छोड़ कर औद्ध धर्म न स्वीकार कर ले वह औद्धाधिकृत भूमि में रहने का अधिकारी नहीं, जैसा कि आगे का श्लोक बताता है:-

सशिष्यसंघाः प्रविशन्ति राज्ञां गेहं तदादि स्ववशे विधानुम् ।
राजा मदीयोऽजिरमस्मदीयं तदाऽद्विषध्वं न तु वेदमार्गम् ॥

(शंकरद्विग्विजय सर्ग ७, श्लोक ८१)

शंकरायार्य के अतीस ही वर्ष के वय की राह दिखानेवाले विहार के औद्ध पंडित अलिनवगुप्त की कथा प्राचीन ग्रंथों में लिखी हुई है. ऐसे प्राणसंकटकाल में एक लोकप्रचलित तथा राजश्रित धर्म के विरुद्ध आंदोलन करनेवाले जिन अहसंख्यक हिंदू धर्माभिमानियों ने अपनी कर्तव्यपरायणता तथा निर्भिकता का परिचय दे कर अपने धर्म की रक्षा ही नहीं किंतु उसे सुप्रतिष्ठित करने का सत्कार्य किया था उनकी नामावली में छन दो-तीन

ब्राह्मणों का नाम अग्रगण्य है. कुमारिलभट्ट इनमें एक हैं और उन्होंने जैसे ही समय में जन्म धारण कर भारत के धार्मिक मंत्र पर अपना अभिनय किया था. आन् के हमारे हिंदू धर्म के प्रारंभिक रूप का निर्माण उन्होंने के वरद हस्तों द्वारा हुआ था. इस लेख में उन्होंने के चरित तथा कृति के संबंध में कुछ विचार किया जायगा.

कुमारिल अपने समय के एक अद्वितीय प्रतिभाशाली अद्भुत विद्वान् थे. उनकी विद्वत्ता का परिचय एक उनके 'भीमांसा-श्लोक-वार्तिक' से ही ली जाति प्रकट है. यह ग्रंथ 'नैमितीयसूत्र' के जगत्प्रसिद्ध 'शावरलाघ्य' पर वार्तिक रूप में है. नैमिनि मुनि के भीमांसासूत्र पारह अध्यायों में बँटे हैं. प्रत्येक अध्याय के चार चार-पाद हैं. सभ पर शवर मुनि का लाघ्य है. प्रथम अध्याय का प्रथम पाद 'तर्क-पाद' कहलाता है. क्योंकि इस पाद में औद्धादि दार्शनिकों के विभिन्न सिद्धांतों पर तर्कद्वारा गुणदोषों का उदापोह किया गया है. इसके 'लाघ्य' पर कुमारिल के 'वार्तिक' श्लोक रूप में हैं. अतएव इसका नाम 'श्लोकवार्तिक' है. इस अध्याय के शेष तीन पादों के लाघ्य के वार्तिक 'तत्रवार्तिक' कहलाते हैं. यह गद्य-पद्य दोनों में है. शेष चारह अध्यायों पर अद्भुत संक्षेप में वार्तिक है. इसका नाम "टुपटीका" है. इस प्रकार इनकी ये तीन रचनायें हैं. ये आन् भी विद्वत्समान में उच्च स्थान प्राप्त किये हुये हैं. इन ग्रंथों का प्रत्येक श्लोक या वाक्य धतना सारगर्भित, संयत, भर्मस्पर्शी तथा ओन्स्वी है कि कोई भी उनकी रचनायातुरी की प्रशंसा किये बिना न रहेगा. उनकी इसी अनन्यगामी विशेषता के कारण ही शंकराचार्य अपने 'शारीरक लाघ्य' पर भी उनसे वार्तिक बनवाने के उद्देश से प्रयाग जा कर उनसे मिले थे. यह बात आगे के पद्य से प्रकट होती है—

भाष्यस्य वार्तिकमथैष कुमारिलेन भट्टेन कारयितुमादरवान् मुनीन्द्रः।.....(शंकरदिग्विजयः ७, ३१.)

इसके अतिरिक्त 'आश्वलायन गृह्यसूत्र' पर भी कुमारिल की एक पद्यात्मक टीका उपलब्ध है. वेद की अद्भुतसी कथाओं तथा रहस्यों की इसमें स्वतंत्रता के साथ व्याख्या की गई है. टीकात्मक ग्रंथों के सिवा अभितक कुमारिल का कोई स्वतंत्र ग्रंथ नहीं उपलब्ध हुआ है. स्वतंत्र ग्रंथ उन्होंने अवश्य बनाये होंगे, परंतु कालांतर में पड़ जाने से आन् उनका नाम भी शेष नहीं रह गया.

भीमांसादर्शन में कुमारिल के सिद्धांत 'लाट्ट मत' के नाम से अपना स्वतंत्र स्थान रखते हैं. उनके ये सिद्धांत अपने सिद्धांत हैं. उत्तरभारत के औद्धों के शास्त्रार्थ में अस्तव्यस्त शंकराचार्य

સે પહેલે ઉન્હોંને હી ક્રિયા થા. ઇસ પ્રકાર શંકર કે લિયે વહાં એક ઉપયુક્ત ક્ષેત્ર કા નિર્માણ કર દિયા થા. યદિ વે એસા ન કર જાતે, યદિ ઉન્હોંને ઉત્તરભારત મેં વેદમર્યાદા કા અંકુર લોગોં મેં ન ઉગા દિયા હોતા, તો શાયદ શંકર કે વહ સફલતા ન મિલતી જો ઉનકી વિજયલીલા કે સાથ સંબંધ હૈ. કુમારિલ કી ધર્મપ્રચાર કી નીતિ બહુત ગંભીર થી. વેદેશકાલ કે દેખ કર કામ કરતે થે. શંકર જૈસા ખરાપન ઉનમેં નહીં થા. યહ ઉસી ખરેખર કા ફલ હૈ કિ શંકર કે અદ્ય સમય મેં હી સમાધિસ્થ હોના પડા. કુમારિલ કે પહેલે બૌદ્ધોં કે સાથ કેવલ વૈદિક નૈયાયિકોં કા હી શાસ્ત્રાર્થ હોતા થા, સો બી વિશેષતઃ પુસ્તકસ્થ ખંડન-મંડન દ્વારા. પર કુમારિલ ને શાસ્ત્રાર્થ કી એક નઠ શક્તિ કા જન્મ પ્રદાન ક્રિયા. યહાં નઠ શક્તિ સે હમારા મતલબ પૂર્વમીમાંસા-દર્શન સે હૈ. અબ કુમારિલ સે શાસ્ત્રાર્થ કરને કે લિયે બૌદ્ધોં કે સમસ્ત વેદ કા વિશેષતઃ કર્મકાંડ-ભાગ કા, અર્થાત્ ‘શતપથ’, ‘ગોપથ’ ‘શ્રોતસૂત્ર’ આદિ કા, જનનના આવશ્યક હો ગયા. વેદમૂર્તિ કુમારિલ સે માનો શાસ્ત્રાર્થ નહીં થા, કિંતુ સાક્ષાત્ વેદ સે હી અબ શાસ્ત્રાર્થ કરના થા. અતએવ ઉત્તરભારત મેં હિંદુ-ધર્મ કી વિજય કા શ્રેય ઉન્હીં કે દેના ઉચિત પ્રતીત હોતા હૈ. એસા હોતે હુએ બી હમ લોગ પ્રાયઃ ઉનસે અબી તક અપરિચિત હૈં. યહ વાસ્તવ મેં હમારે લિયે બડે પરિતાપ ઓર લજ્જા કી ખાત હૈ.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોં ને, જિનમેં વિન્સેન્ટ સ્મિથ કા નામ પ્રધાન-રૂપ સે ઉલ્લેખનીય હૈ, કુમારિલ કા જન્મસ્થાન બિહાર ખતલાયા હૈ. કુછ ને આસામ યા ઉત્તરખંડાલ કે ઉનકે જન્મસ્થાન હોને કા સૌભાગ્ય પ્રદાન ક્રિયા હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત ૧૯૧૬ કે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી કે જર્નલ મેં એક લેખક મહોદય ઉક્ત દોનોં સે લિખ કિસી અનિશ્ચિત સ્થાનાંતર મેં ઉનકા જન્મ લેના ખતલાતે હૈં. મેરા વિચાર ઉક્ત ત્રીનોં અનુમાનોં સે લિખ હૈ. ઉસકે કારણુ યે હૈં—(૧) વિહાર મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કે પરાભવ કે બાદ શૈવ તથા શાકત ધર્મ કા પ્રાધાન્ય હુઆ થા, જિનકા સંબંધ અધિકતર તંત્ર ઓર પુરાણોં સે હૈ. વૈદિક કર્મકાંડી મીમાંસક બ્રાહ્મણ કે જન્મ લેને યોગ્ય વાતાવરણ વહાં નહીં થા. ઉદયનાચાર્ય ઉદ્યોતકર, વાયસ્પતિ મિશ્ર આદિ મૈથિલ બ્રાહ્મણ શૈવ ઓર નૈયાયિક થે. ઉદ્યોતકર કુમારિલ સે ચાલીસ યા પચાસ વર્ષ પૂર્વ કે થે તથા ઉદયનાચાર્ય ઓર વાયસ્પતિ મિશ્ર ઉનસે પરવર્તી થે. વાયસ્પતિ કા સમય સન ૯૭૬ ઈસ્વી માના ગયા હૈ, ઓર ઉદયનાચાર્ય કા સન ૯૮૪. ઇસસે પ્રકટ હોતા હૈ કિ કુમારિલ કે પૂર્વાપર કાલ મેં વિહાર મેં નૈયાયિકોં કા હી પ્રભાવ થા, વૈદિક

कर्मकांडियों का नहीं. अतएव अकस्मात् कुमारिल जैसे महान भीमांसक का उस स्थल में जन्म होना नहीं ज्ञायता. (२) कोष्ठ कोष्ठ कुमारिल को आसामी और अंगाली ली अतलाते हैं. कुमारी-पूजप्रधान कामरूप (आसाम) या उत्तर अंगाल में जन्म होने के ही कारण उनका जन्मनाम प्राकृत-भाषा में कुमारिल रक्खा गया तथा अंगाली लट्टाचार्य-वंश में जन्म होने के कारण वे लट्ट या लट्टाचार्य कहलाये. पर ये जाते ली ठीक नहीं ज्ञायती. उनका जन्मनाम कुमारिल नहीं था. उनका दूसरा नाम था. जय्य वे विहार के ओढ़-विद्यालय में अपना नाम बदल कर, अपने को ओढ़ अतला कर, ओढ़ दर्शन की शिक्षा ले रहे थे उस समय यह कल्पित नाम उनको रक्खा था. उनका जन्मनाम वास्तव में 'सुब्रह्मण्य' था, जैसा कि आगे के पद्य से प्रकट होता है—

विशिष्टं कर्मकाण्डं त्वमुद्धर ब्रह्मणःकृते ।

सुब्रह्मण्य इति ख्यातिं गमिष्यसि ततोऽधुन ॥

(शंकरदिग्विजय-सं १, श्लो० ५४)

धस श्लोक में शिवजी देवताओं की प्रार्थना से अपने पुत्र स्वामी कार्तिकेय को कर्मकांड के उद्धारार्थ सुब्रह्मण्य नाम से जन्म देने के लिये आदेश दे रहे हैं. उन्हीं सुब्रह्मण्य का आगे कुमारिल नाम पडा. यह नाम वादियों के सामने अधिक जगरूक होने तथा धस नाम के साथ ओढ़ विद्यालय में पढते समय अनेक घटनाओं का संभव होने के कारण उनके ग्रंथों के साथ अधिक प्रसिद्ध हुआ. रस गद्य 'लट्ट' पदवी, सो यह अंगाली ब्राह्मणों के लिये ही नहीं है. कोष्ठ ली कर्मकांडी वेदपाठी यज्ञकारयिता ब्राह्मण लट्ट कहा जा सकता है. दक्षिणी वेदपाठी ब्राह्मण ली लट्ट कहलाते हैं. धतर लोग ली काशीजी में धस नाम का उपयोग अपने नामों के साथ करते हैं. अतः आसाम, विहार या अंगाल में उनका जन्म होना ठीक नहीं ज्ञायता है.

'शंकर दिग्विजय' के अनुसार कुमारिल का मूलस्थान 'प्रयागराज' प्रकट होता है. यद्यपि उसमें जैसा नहीं लिखा है कि उनका जन्म प्रयाग में हुआ था, तथापि संकुटुंय तथा शिष्य-मंडली सहित वे वहां निवास करते थे, धसका उद्देश्य मिलता है. शंकराचार्य ने प्रयाग को ही उनका स्थायी निवासस्थान समझा था. धसीसे वे सीधा प्रयाग ही उनसे शास्त्रार्थ करने के लिये गये थे. गंगाराना करते समय शंकर को ज्ञात हुआ था कि कुमारिल ओढ़ गुरु को घोषा दे कर विद्याध्ययन करने के प्रायश्चित्त रूप में सुलगती दुष्ट भूमी की आग में देहातिपात कर रहे हैं जैसा कि आगे के श्लोक से प्रकट होता है:—

सोऽयं गुरोरुन्मथनप्रसक्तं महत्तरं दोषमपाकारिणुः ।

अशेषवेदार्थविदास्तिकत्वात् तुषानलं प्राविशदेष धीरः ॥
(शंकरदिग्विजय-७, ७५)

धिस श्लोक से यह नहीं ज्ञात होता कि कुमारिल देहातिपात करने के लिये ही धस तीर्थ में आये थे. यदि धस उद्देश से उनका स्थायी वास प्रयाग में हुआ होता तो शंकर को यह ज्ञात पहले से ही ज्ञात होती. उक्त घटना को सुन कर उन्हें आश्चर्य करने की आवश्यकता नहीं थी. એક यह ज्ञात भी ध्यान देने योग्य है कि शंकर जैसे परिव्राजक को कुमारिल के घर से दूरत लिखा प्राप्त हुई थी, जैसा कि धस पद्य से मालूम होता है—

अचीकरच्छिष्यगणैस्सपर्यामुपाददे तामपि देशिकेन्द्रः ।

उपात्तभिक्षः परितुष्टचित्तः प्रदर्शयामास सभाष्यभस्मैः ॥
(शंकरदिग्विजय-७, ८१)

श्रोत्रीय-गृहस्थ का यह अनिवार्य धर्म है कि आगतुक परिव्राजक का अर्घ्य, लिखा आदि से संमान करे. जे गृहस्थ नहीं है उससे संन्यासी लिखा नहीं लेते. अतः कुमारिल का प्रयाग में सकुटुम्ब निवास करना उनके जन्मस्थान होने से ही संभव है. उनकी जवनघटनाओं के जे जे क्षेत्र प्रसिद्ध हैं उनकी उत्पत्ति भी प्रयाग जन्मस्थान मानने से ही संभव हो सकती है. जैसे काशी में शिक्षा-ग्रहण, काशीराज की वैदिक धर्म के द्वारा से चिंतित राजकुमारी के शाकसूयक श्राद्ध सुन कर उनका वेदोद्धार के लिये प्रतिज्ञा करना, औद्ध मत के भंडन के लिये पिहार की किसी औद्धशाला में छद्मरूप से पढ़ना, किसी ज्ञात से भेद के फुल जाने पर कुछ औद्धों द्वारा छत से गिरा दिये जाने पर उनकी ओक आंख का कूट जाना, उज्जयिनीनरेश सुवन्वा की सभा में औद्धों को पराजित करना, उसके पास के महेश्वर (मालवा) के भंडन मिश्र को शिष्य बनाना आदि घटनायें उनके जन्म लेने का सौभाग्य प्रयाग को ही प्रदान करती हैं.

कुमारिल के जन्मकाल के संश्लेष में संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि शंकराचार्य के ये समकालीन हैं. तिलक के मतानुसार शंकर का समाधिस्थान सन ७४५ है. यद्यपि धसमें मतभेद है, तो भी अनेक प्रमाणों से यही ठीक ज्ञायता है. शंकरदिग्विजय में कुमारिल के देहावसान के समय शंकर से उनकी भेंट की ज्ञात का उल्लेख है. धसके पश्चात् शंकर बहुत दिनों तक उत्तरभारत में अपना प्रचारकार्य, मठस्थापन आदि करते रहे. यदि उक्त पुस्तक की ज्ञात ठीक मान लें और उर वे वर्ष में समाधिस्थ होनेवाले शंकर का कुमारिल से समागम पच्चीस वर्ष

की अवस्था में मानें और कुमारिल की उस समय अवस्था ५० वर्ष की मान लें तो उनका जन्मकाल सन् ६८५ निश्चित होता है। शंकरविजय से यह भी प्रकट होता है कि कुमारिल का पचास वर्ष की अवस्था में देहावसान हुआ होगा। उन्होंने अपने यावत्कर्तव्य-कार्य कर लेने से हर्ष प्रकट किया है। शंकर से उन्होंने कहा था—
कृतो निबन्धो निरणायि पन्थाः निरासि नैयायिकयुक्तिजालम् ।
तथाऽन्वभूवं विषयोत्थजातं न कालमनं परिहर्तुमीशे ॥
(शंकरद्विजिज्य-७, ८८)

अतः धर्तने सत्य कार्य करने में कम से कम कुमारिल को ५० वर्ष अवश्य लगे होंगे। शंकरद्विजिज्य से जैसा ही प्रकट होता है; परंतु पाश्चात्य विद्वान् शंकरद्विजिज्य का प्रमाण नहीं मानते हैं। वे उसके औत्तहासिक अंश को अत्युक्तिपूर्ण समझते हैं; अतएव हम कुमारिल का समय निश्चित करने के लिये अन्य प्रमाणों का आश्रय लेते हैं।

‘शंकर द्विजिज्य’ के रचयिता माधवाचार्य का समय सन् १३६१ माना जाता है। उन्होंने कुमारिल की कृतियों का छस ग्रंथ में वर्णन किया है, जैसा कि पूर्वश्लोकां से सात होता है। अतः कुमारिल माधवाचार्य के पूर्ववर्ती सिद्ध हुये। यद्वेलनरेश ‘कार्तिवर्मा’ के राजकवि कृष्णमिश्र यति ने ‘प्रमोद-यंद्रोदय’ नाम का एक नाटक बनाया है। उसमें उसने कुमारिल भट्ट और गुरु प्रजाकर का उल्लेख किया है। जैसे—

नैवाश्चावि गुरोर्मत न विदितं कौमारिलं दर्शनं ।

तत्त्वज्ञानमहो न शारिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥

(अंक २, श्लोक ३)

राज कार्तिवर्मा ने येदिराज कर्णदेव को संवत् ११२२ में युद्ध में पराजित किया था। उसी विजय के उपलक्ष्य में छस नाटक की रचना हुई थी। कार्तिवर्मा का समय सन् ११०६ से ११५७ तक माना जाता है। अतः कुमारिल संवत् ११२२ से पूर्व के सिद्ध हुये। सर्वतन्त्रस्वतन्त्र वायस्पति मिश्र ने कुमारिल का अपने सभी ग्रंथों में उल्लेख किया है। भट्टपाद (कुमारिल) के शिष्य भंडन मिश्रकृत ‘विधि-विवेक’ की ‘न्यायकण्डिका’ (भीमांसा) नामक टीका वायस्पति ने ही बनाई है। वायस्पति ने अपना समय ‘न्यायसूत्रि’ नाम के अपने एक ग्रंथ के अंत में शकाब्द ८६८ (सन् ८७६) अतलाया है। उक्त कथन छस प्रकार है—

न्यायसूची निबन्धोऽयमकरि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्यङ्ग वसुवत्सर ॥

उदयनाचार्य ने अपनी ‘कुसुमान्जलि’ में ‘भट्ट मत’ का

ખંડન ક્રિયા છે. ઇનકા સમય ઇન્દ્રી કે 'લક્ષણાવલી' નામ કે ગ્રંથ કે અંત મેં ઇસ પ્રકાર લિખ્યા હૈ:-

તર્કામ્બરાજ્ઞપ્રમિતેષ્વતીતેષુ શકાબ્દતઃ ।

વર્ષેષુદયનશ્ચક્રે સુબોધાં લક્ષણાવલીમ્ ॥

ઇસસે ઉદયનાચાર્ય કા સમય ૯૦૬ શકાબ્દ (સન્ ૯૮૬) જ્ઞાત હોતા હૈ. નવીં શતાબ્દી કે જૈન નૈયાયિક 'વિદ્વાનંદી' ને બી 'શ્લોકવાર્તિક' કે અનેક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર કે અપને 'અષ્ટસહસી' ગ્રંથ મેં ઉસકે ખંડન કરનેકા પ્રયત્ન ક્રિયા હૈ. અતઃ 'ભાટ્ટ મત' કા સમય ઉક્ત પ્રમાણોં સે નવીં શતાબ્દી કે પૂર્વ કા માલૂમ હોતા હૈ.

સન્ ૭૪૫ કે શંકરાચાર્ય ને અપને ભાષ્ય મેં કુમારિલ કે મત કા કહીં બી જિક નહીં ક્રિયા હૈ ઓર ન કુમારિલ ને હી અપને ગ્રંથ મેં શંકર કા ઉલ્લેખ ક્રિયા હૈ. અતઃ ઇન દોનોં કા સમસામયિક હોના તથા એક હી સમય મેં એક દૂસરે સે અપરિચિત રહતે હુએ અપને અપને ગ્રંથોં કા પ્રણયન તથા હિંદૂધર્મ સંબંધી સિદ્ધાંતોં કા પ્રચાર કરના પ્રમાણિત હોતા હૈ. ઉદ્યોતકર કે સમ કાલીન ધર્મકીર્તિ નામક જૌદ્ધ વિદ્વાન ને અપને 'ન્યાય-ખિંદુ' ગ્રંથ મેં કુમારિલ કા કુછ જાં જિક નહીં ક્રિયા હૈ. યહ સંભવ નહીં થા કિ કુમારિલ કે સિદ્ધાંત સે પરિચિત હો કર ઉસકે વિરુદ્ધ વહ કુછ ન લિખતા, ઉસકા સમય સાતવીં શતાબ્દી કા પૂર્વાર્ધ માના ગયા હૈ. કુમારિલ ને અપને 'શ્લોકવાર્તિક' કે આત્મવાદ-પ્રકરણ મેં લિખ્યા હૈ—

અન્તરા ભવ દેહસ્તુ નિષિદ્ધો વિન્ધ્યવાસિના ।

તદાસ્તેત્વે પ્રમાણં હિ ન કિંચિદવગમ્યતે ॥૬૨॥

ઇસ શ્લોક મેં ઇશ્વરકૃષ્ણ વિન્ધ્યવાસી કી 'સાંખ્યકારિકા' મેં કથિત સિદ્ધાંત કા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હૈ. ઇશ્વરકૃષ્ણ કા સમય સન્ ૨૪૦ હૈ. સન્ ૫૬૯ કા ચીની ભાષા મેં લિખિત 'વસુખંધુ' કા એક જીવનચરિત અખ પ્રકાશિત હુઆ હૈ. ઉસસે યહ જ્ઞાત હોતા હૈ કિ વસુખંધુ કા ગુરુ "બુદ્ધમિત્ર" ઇશ્વરકૃષ્ણ કા પ્રતિપક્ષી થા. વસુખંધુ કા સમય ત્રીસરી શતાબ્દી હૈ. અતઃ ઉસકે કુછ પૂર્વ પૂર્વોક્ત સમય ઇશ્વરકૃષ્ણ કા નિશ્ચિત હોતા હૈ. અતઃ કુમારિલ કા સમય ઇશ્વરકૃષ્ણ ઓર ધર્મકીર્તિ કે બાદ હોના ચાહિયે. ઇસ નિષ્કર્ષ સે બી કુમારિલ કા વહી સમય સિદ્ધ હોતા હૈ, જો હમને ઉપર નિશ્ચિત ક્રિયા હૈ-અર્થાત્ ઉનકા સમય સન્ ૬૮૫ સે સન્ ૭૩૦ તક પ્રમાણિત હોતા હૈ.

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોં સે કુમારિલ કે સંબંધ મેં જો કતિપય ખાતે માલૂમ હોતી હૈં વે તથા ઇનકે સંબંધ કી પરંપરાગત કથા સંક્ષેપ મેં ઇસ પ્રકાર હૈં.

સન ૬૮૫ મેં પ્રયાગ કે એક વેદપાઠી બ્રાહ્મણ કે ઘર મેં એક બાલક કા જન્મ હુઆ, ઉસકા નામ સુબ્રહ્મણ્ય રકખા ગયા. કુછ દિનોં તક સુબ્રહ્મણ્ય કે અપને પિતા સે હી શિક્ષા મિલતી રહી. ઇસકે બાદ કાશીજી મેં યા ઉસકે પાસ ઉસને સમસ્ત શાસ્ત્રોં કા અધ્યયન કિયા. ઉસકી બુદ્ધિ કુશાગ્ર થી હી. થોડે હી દિનોં મેં વહ એક મર્મજી તથા વાદપટુ વિદ્વાન હો ગયા. પઢતે સમય અનેક બાર, ઉસે ઇસ બાત કા અનુભવ હુઆ કિ બૌદ્ધરાજે તથા સાધારણ જન વેદવિદ્યા કે પઢને-પઢાનેવાલોં કે અનેક કષ્ટ પહુંચાતે હૈં તથા ઉન્હેં અપના સ્થાન છોડ કર અન્યત્ર ચલે જાને કે વિવશ કરતે હૈં. ઇસ પ્રકાર બાલક સુબ્રહ્મણ્ય કે તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કા અચ્છા જ્ઞાન હો ગયા. એક દિન વહ કાશી કી કિસી ગલી સે જા રહા થા. ઉપર સે રાજકુમારી 'વેદવ્રતા' કે વૈદિક ધર્મ કી દુર્દશાસૂચક શોકશબ્દ ઉસકે કર્ણગોચર હુએ, ઉસને સુના--

નાગ્નિદોષં શ્રુતેર્ધૌ નાચારો વેદબોધિતઃ ।

ક્રમામિહન્ત કિં બ્રૂમઃ કો વેદાનુદ્ધરિણ્યતિ ॥

યહ સુનતે હી બ્રહ્મચારી સુબ્રહ્મણ્ય કા હૃદય ભર આયા. ઉસને તુરંત અપને કર્તવ્ય કા ખ્યાલ કર કે રાજકુમારી કે ઇન શબ્દોં મેં ઉત્તર દિયા--

માશુચો વર્ધસે દિષ્ટ્યા મદ્રે મદ્રં વચસ્તવ ।

एष कौमारिलो नाम वेदानुद्धर्तुमुद्यतः ॥

ઇસ તરહ રાજકુમારી કે સામને વેદોદ્ધાર કી પ્રતિજ્ઞા કર ઔર ઉસે સાન્તવના દે કર બ્રહ્મચારી સુબ્રહ્મણ્ય વહાં સે બિદા હુઆ. કહતે હૈં, બાદ કે ઇસ રાજકુમારી કે સાથ ઉસકા વિવાહ હુઆ થા. જો હો, ઇસકે બાદ જખ વહ બૌદ્ધોં કે સાથ વાદવિવાદ કરને કે તત્પર હુઆ, તખ ઉસે અપને મેં બૌદ્ધ દર્શન કે જ્ઞાન કી કમી માલૂમ હુઈ. અતએવ વહ વિહાર જા કર એક બૌદ્ધ શાલા મેં અપને કે બૌદ્ધ બતલા કર કુમારિલ નામ સે પ્રસિદ્ધ હો કર પઢને લગા. એક દિન બૌદ્ધ ગુરુ વેદ કી નિંદા કરને લગે. યહ સુન કર ઉસકે હૃદય કે બહી ચોટ લગી. યદ્યપિ બોલા તો કુછ નહીં, તો બી ઉસકી આંખોં સે આંસુ ટપક પડે. કિસી બૌદ્ધ ને યહ દેખ લિયા. તુરંત વહ જાન ગયા કિ યહ કેઇ બ્રાહ્મણ હૈ, બૌદ્ધ દર્શન કે ખંડન કે લિયે ગુપ્ત રીતિ સે પઢ રહા હૈ. યહ બુદ્ધિમાન બી હૈ, અવશ્ય ખંડન કરેગા. યહ સોચ કર બૌદ્ધોં ને રાત કે છત સે સુબ્રહ્મણ્ય કે ઢકેલ કર માર ડાલને કા નિશ્ચય કિયા. ઇસી વિચાર સે રાત મેં ઉસે ઢકેલ દિયા. ગિરતે સમય ઉસકે મુંઠ સે યે શબ્દ નિકલે કિ યદિ વેદ સત્યપ્રમાણ હૈ, તો મૈં ઉસકી શરણ મેં દૂં, મેરી રક્ષા કરે. કુમારિલ ને કહા થા--

પતન્ પતન્ સૌધનલાન્યરોહં યદિ પ્રમાણં શ્રુતયાં ભવન્તિ ।

જીવેયમસ્મિન્ પતનેઽસમસ્થલ મર્જીવને તત્ત્વુતિમાનતાગતિઃ ॥

(શંકરદિગ્વિજય-૭, ૯૮)

કુમારિલ ને ગિરતે સમય વેદ કી પ્રમાણતા કા ઉચ્ચારણ કરને મેં યદિ શબ્દ સે કુછ સંશય પ્રકટ કિયા થા, ઇસી લિયે કહતે હૈં કિ ઉનકી એક આંખ ફૂટ ગઈ થી. પરંતુ ઉનકે દ્વારા વેદોદ્ધાર હોને કો થા, ઇસ લિયે વે બચ ગયે ફિર ક્યા થા? પહેલે ઉન્હોંને અપને ઉસ બૌદ્ધ ગુરુ કો હી શાસ્ત્રાર્થ મેં પરાસ્ત કિયા. ઇસકે બાદ વહાં કે આસપાસ કે સખ પ્રસિદ્ધ સ્થાનો મેં વેદ-મર્યાદા કા સ્થાપન ઔર બૌદ્ધ મત કા ખંડન કરતે હુએ કાશીજી હોતે હુએ પ્રયાગ આયે. યહાં સમાવર્તન તથા અપના વિવાહ કિયા. ફિર દ્વસરી યાત્રા મેં ઉજ્જયિનીનરેશ સુધન્વા કી સભા મેં ગયે. યહ બડા બૌદ્ધાભિમાની રાજા થા, પર વિદ્વાન થા. રાજા કા સન્માન ગ્રહણ કર બૌદ્ધ પંડિતોં સે ભરી હુઈ સભા મેં કુમારિલ ને રાજા કો કુછ ઉપદેશ દેને કા વિચાર કિયા. અતએવ એક પાસ કે વૃક્ષ સે બોલતી હુઈ કોયલ કી અન્યોક્તિ સે કહા—

મલિનૈશ્વેન્ન સંગસ્તે નીચૈઃ કાકકુલૈઃ પિક ।

શ્રુતિદૂષકનિર્હારૈઃ શ્લાઘનીયસ્તદામવેઃ ॥

(શંકરદિગ્વિજય-૧, ૬૫)

હે કોયલ, યદિ તૂ ઇન મલિન, નીચ, શ્રુતિદૂષક વચન-વાલે કાગોં કા સાથ છોડ દે તો તેરી બરાબર ઉત્તમ કોઈ બી ન હો. ઇસ પર બૌદ્ધોં ને બડા કોલાહલ મચાયા. ઉન્હોંને સમજા, યહ અન્યોક્તિ હમ પર કહી ગઈ હૈ. યહ દેખ કરુ રાજા ને બૌદ્ધોં કે સાથ કુમારિલ કે શાસ્ત્રાર્થ કા પ્રબંધ કરાયા. અંત મેં દીર્ઘ શાસ્ત્રાર્થ કે બાદ બૌદ્ધ પરાસ્ત હુએ. ઇસકે બાદ કુમારિલ ને પશ્ચિમ પ્રદેશોં મેં ભ્રમણ કર વેદમર્યાદા કો સુરક્ષિત કિયા. ફિર અપને સિદ્ધાંતોં કે ગ્રંથ તથા વિદ્વાન તૈયાર કરને કે ઉદ્દેશ સે ઉન્હોંને પ્રયાગ મેં હી રહના ઉચિત સમજા. યહાં રહ કર ઉન્હોંને પૂર્વોક્ત ગ્રંથોં કો બનાયા ઔર બહુતસે શિષ્ય બી તૈયાર કિયે. ઇનકે શિષ્યોં મેં મંડન મિશ્ર ઔર પ્રભાકર પ્રધાન હુએ. મંડન મિશ્ર કુમારિલ કે અનન્ય ભક્ત થે. વિદ્વાન બી વૈસે હી થે. યે તખ તક પકકે મીમાંસક બને રહે. જજ તક શંકર સે દીર્ઘ શાસ્ત્રાર્થ કે બાદ પરાસ્ત નહીં હુએ. વેદાંતી હો બને પર કુમારિલ કે ખંડન મેં મંડન મિશ્ર ને કઇ ગ્રંથ બનાયે હૈં. વે આજ બી ઉપજબ્ધ હૈં. અપની મીમાંસક દશા મેં કુમારિલ કે મનસમર્થન મેં બી ઉન્હોંને કઇ એક ગ્રંથ બનાયે થે પર અબ ઉનમેં એક

હી મિલતા હૈ. દૂસરે શિષ્ય પ્રભાકર ભી બડે સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિ કે થે. કહતે હૈ, કુમારિલ એક દિન શાવર ભાષ્ય પઢા રહે થે, કિન્હીં દો પંક્તિયાં કા પૂર્વાપર સંબંધ નહીં બૈઠતા થા. કુમારિલ ને કુછ દેર તક સોચ કર કહા કિ ઇસકા કુછ ખાસ અંશ નિકલ ગયા હૈ. પ્રભાકર ને ઉન પંક્તિયાં કો લગા લિયા થા. કુમારિલ કે ચલે જાને કે બાદ પ્રભાકર ને એક કાગજ પર ઉન પંક્તિયાં કા મર્મ લિખ કર પુસ્તક કે ભીતર રખ દિયા. દૂસરે દિન કુમારિલ ઉસ કાગજ કો પઢ કર બહુત ખુશ હુએ. ઉન્હોંને કહા—આજ સે તુમ હમારે ગુરુ હો. પાછે યહી પ્રભાકર ગુરુ નામ સે પ્રસિદ્ધ ભી હુએ. આજ ભી મીમાંસા મેં ભાટ્ટ મત ઓર ગુરુમત બડા ઉચ્ચ સ્થાન રખતે હૈ. ગુરુ ને ભાટ્ટ મત કે વિરુદ્ધ શાવર ભાષ્ય પર ‘બૃહતી’ ‘નિર્બંધવિવરણ’ આદિ ગ્રંથોં મેં અપને મતભેદ કા વર્ણન કિયા હૈ. ઇનકે સંપ્રદાય મેં શારિકનાથ તથા ભવનાથ હુએ હૈ, જિનકે બનાયે ‘ઋતુવિમલા’ ઓર ‘દીપશિખા’ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હૈ. ઇસ તરફ કુમારિલ કે શિષ્ય એક સે એક બઢ કર હુએ. યદ્યપિ ઇનકે શિષ્યોં મેં મતભેદ હો ગયાં થા ઓર ઉન લોગોં ને અલગ અલગ અપને મત ચલાયે થે, તો ભી ભાટ્ટ મત કી જિતની પુસ્તકોં હૈં ઓર ઉનમેં જૈસી અકાટ્યતા હૈ ઉતની ઓર વૈસી કિસીકી ભી નહીં હૈં.

અંત મેં સખ અપને કર્તવ્યોં કો સમાપ્ત કર કે જખ કુમારિલ ગુરુ કે સાથ વિશ્વાસઘાત કે પ્રાયશ્ચિત્ત મેં તુષાગ્નિ મેં પ્રવેશ કર રહે થે, તખ શંકરાચાર્ય સે પ્રયાગ મેં ભેંટ હુઇ. કુમારિલ ઓર શંકર કા બહુત પ્રેમપૂર્ણ ભાષણ હુઆ ઓર ઉન્હીંકે સામને હી ઉન્હોંને સન્ ૭૩૦ કે લગભગ અપના દેહાવસાન કિયા.

કુમારિલ કે સિદ્ધાંત ઓર બૌદ્ધ દર્શન કે ખંડન કરને કી રીતિ દૂસરે લેખ મેં દિખાઈ જાયગી.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

२८-रामायणी शक्ति

[लेखक:-श्री. नलिनीकान्त गुप्त, अरविंद आश्रम-पांडीचेरी]

कवित्व की दृष्टि से अतुलनीय होने पर भी रामायण केवल एक काव्यमात्र ही नहीं है; रामायण है एक शक्ति।

यह रामायणी शक्ति, भारत-शक्ति का एक प्रधान अंग-एक मुख्य स्वरूप है। जिन मंत्रशक्तियों ने भारत की शिक्षादीक्षा को, भारत के धर्मकर्म को एक महान् वैशिष्ट्य प्रदान कर निर्मित किया है, उन सभ में वात्मीकि की यह गाथा एक विशेष अवदान है।

प्रथम वेद और उपनिषद्, इनके बाद रामायण और महा-भारत, तीसरे पुराण एवं यौथे धर्म या स्मृतिशास्त्र है। भारत की समस्त शिक्षादीक्षा इनहीं चार प्रस्थानों के द्वारा हुई है। इनहीं चारों ने भारतीय जीवनप्रतिभा को आकृति और प्रकृति—स्वरूप और स्वभाव प्रदान किया है।

भारत की आदिमूल मातृशक्ति है वेद। भारत की अंतरात्मा यहीं है। दूसरे छोर पर, भारत के दैहिक आयतन का विधान है स्मृति। यह बाहरी स्थूल कर्मक्षेत्र की, व्यावहारिक जीवनयात्रा की व्यवस्था है। इन दोनों छोरों के-मध्य अंतरात्मा और देह के मध्य में जो अंतःकरणों की पृथक् पृथक् भूमियां हैं, उनका निर्माण किया है रामायण, महाभारत और पुराणों ने।

वेद-उपनिषद् भारतप्रतिभा की पुनियाद है, पर वह पुनियाद अद्भुत अंदर, अद्भुत गहरी और लोकदृष्टि से परे है। उसके सत्य, शाश्वत, अव्यय, स्थाणु ने गुप्त रूप से पीछेसे समस्त भारतजीवन को धारण कर रक्खा है और वह सभ में शक्ति का संसार कर रहा है। दूसरी ओर स्मृति केवल उसकी प्रशाखा-पत्रमात्र है। वह उसके केवल अहिरंग का विकास है। स्मृति का सत्य देश, काल और पात्र के नियमाधीन है, वह नित्यपरिवर्तनशील है। रामायण-महाभारत भारतीय जीवन के प्रधान कांड हैं, और पुराण हैं इनकी कतिपय मुख्य शाखाएं।

अंतरात्मा के सत्य को, वैदिक औपनिषदिक सिद्धि को रामायण और महाभारत ही ने जीवन में-प्राणों के स्पर्शनरूप में सत्यमूर्त कर के धारण करने की चेष्टा की है और पुराणों ने उसी प्राणुलीला को विशद विवरणद्वारा व्याख्या करके विशेषरूप से स्पष्ट और विशेषरूपसे नित्य-नैमित्तिक व्यवहार बनाना चाहा है। आरक्षक में साधकमंडली के मध्य में वेदशक्ति छिपी हुई है। परंतु जनसाधारण में, समाज के जीवन में जो शक्ति प्रकट है वह प्रकाश्य में निकलती

है रामायण, महाभारत तथा पुराणों से। भारत के चित्त को, भूलप्राण को—जो कार्यकारिणी प्रकृति की प्रतिष्ठा है—निर्माण किया है रामायण और महाभारत ने! पुराणों ने उस चित्तधर्म को और ली जाय और अलंकृत कर के ग्रहण किया है और तदनुसार स्थूलतर मनशुद्धि को उसी सांघे में ढाल कर तैयार करने की कोशिश की है।

रामायण ने भारत की चित्तवृत्ति, प्राणों की धारा को स्पर्श किया है, उसका निर्माण किया है हृदय के अवधान से, तथा सरल सुकुमार अथय समर्थ लावशीलन के कल्याण से। परंतु महाभारत ने इन प्राणों को बांध लिया है स्थिर शुद्धि-स्थित धर्मशास्त्र के—सुदृढ मानसिक शक्ति के दबाव से। कहा जा सकता है कि रामायण का भूलभंज है 'सत्य' और महाभारत का है 'धर्म'। सत्ता की सहज स्फूर्ति ही सत्य है; एक सहज बोध, सरल अनुभव उसे व्यक्त करता है। परंतु धर्म की उत्पत्ति है सम्यक शुद्धि से, कर्तव्यज्ञान से और आदर्श परायणता से। धर्म की स्थिति है न्यायसंगत और युक्तियुक्त विचार के आधारपर; परंतु सत्य तो स्वतःसिद्ध है। वह एक नैसर्गिक औचित्य के आधारपर स्वयं प्रकाशित है।

रामायण के दशरथ, राम, सीता, लक्ष्मण, भरत, हनुमान, सुग्रीव, विभीषण आदि सभी पात्रों ने कर्तव्य के निर्धारण और संपादन में विचारविवेचन पर विशेष निर्भर नहीं किया है। यदि वहां भरतिष्क पड़्य कर तौल-माप करना चाहता तो कष्ट पात्रों की अेकाधिक किया संभवतः दूसरे ही प्रकार की होती। परंतु ये तो अनुप्राणित हुये हैं सहजत स्वभावसिद्ध विवेक से। इनके कर्म हैं अंतर की एक महत्ता के, उदारता के, विशालता के और उन्मूलता के परिप्लव! यहां तक कि कैकेयी, मंथरा एवं रावण—सरीषे पात्र भी अपने विकर्म के पथपर जितने उत्साह के साथ चले हैं उतने शुद्धि, युक्ति अथवा किसी उद्देश्य का आश्रय करके नहीं। इसके विपरीत महाभारत के वीरगण युधिष्ठिर, अर्जुन, भीष्म, द्रोण, धृतराष्ट्र, दुर्योधन आदि में कर्म का प्रवाह सीधे प्राणों से उत्सरित हो कर नहीं आया, वह मानों धूम-धिर कर भरतिष्क के अंदर से होता हुआ बाहर निकला है। महाभारत के महापुरुष श्रीकृष्ण में शुद्धियोग विशेषरूप से विकसित है। उनकी गीता का प्रधान मंत्र ही है 'शुद्धियोगः' परंतु श्रीराम सरल निर्मल प्राणों की सहज गति के बिना हैं। पांचाली के प्रत्येक पादनिक्षेप में एक परिणत, आत्मप्रतिष्ठ, मन का स्थिर संकल्प, धर्मशास्त्र की कल्पना परिरिपुटित है। परंतु सीता के कर्म के साथ है एक सरल लावगर्भ प्राण। उसमें मन, शुद्धि अथवा

युक्ति की भाव नहीं है।

महाभारत की शक्ति से मानो तपश्चर्या का, कृच्छ्रता का गंभीर, विद्वत् और कठोर ताप निकल रहा है। रामायणी शक्ति भी शक्तिमान है किंतु वह एक विद्वत्, महान प्रसन्नकान्त गुण से भंडित है। महाभारत उत्तुंग शैलशिखर है तो रामायण विशाल जलधि; महाभारत क्षात्रगुण का आधार है; कृप और द्रोण ब्राह्मण होते हुए भी क्षत्रियधर्म और आचार का ग्रहण किये हुए हैं। रामायण के हावभाव में ब्राह्मणगुण का परित्यग विशेष है। रामायण के नायक के क्षत्रिय होने पर भी शम, दम, श्रुति, अंतरात्मा की सरल शुद्धता, प्राणों की सहज महत्ता आदि सत्ये ब्राह्मण के गुणों ने उनकी प्रकृति का वैशिष्ट्य रच दिया है। वात्मीकि के हाथों से जिस सृष्टि की रचना हुई है, उसका सत्त्वगुण रजोगुण का अतिक्रम कर गया है। व्यास की सृष्टि में सत्त्व की अपेक्षा रजोगुण की ही अधिक प्रधानता है। महाभारत दिन-दुपहरी का प्रभर प्रकाश है तो रामायण है पूर्णिमा की स्निग्ध ज्योत्स्ना।

भारत के प्राणों में रामायणी शक्ति ने तारुण्य, सुकुमारता, सहज महातुलावता, नैसर्गिक गरिमा, अनायास सौष्ठव, अत्यन्त-प्राप्त परिपाठ्य सरलता और आनंद आदि गुण भर दिये हैं। व्यासदेव का आविर्भाव आपर के अंत में हुआ था। उनका हमारा निर्माण करना था कलियुग के लिये। संभवतः धृति हेलु से उन्होंने हम लोगों का विशेष सज्ज, सावधान, दृढ़, कुछ दृढ़ और इष्टा बनाना चाहा। परंतु सौम्य सहस्य वात्मीकि के धसकी आवश्यकता नहीं थी। वे हमारे प्राणों में जिस शक्ति का संचार कर रहे हैं, उसमें कुछ जपरदरती प्रयास और शुद्धि का संकल्प नहीं है। वह शक्ति है वर्धनशील शिशु या तरुलता की अटूट अव्यर्थ अथवा प्रशांत अंतःसलिला ज्वनी शक्ति, जो हृदय के अंतस्तल में प्रतिष्ठित है।

महाभारत का प्रयास है सत्ता का (गीता की भाषा में) 'जीर्णित' कर के निर्माण करना; रामायण चाहती है सत्ता का 'श्रीमान' कर के प्रकाशित करना!

(“कल्याण”ना रामायणिकमांथी)

२९-रामायण की प्राचीनता

(लेखक:-श्रेष्ठ रामायणप्रेमी)

आजकल कुछ लोग ऐसा मानते हैं कि रामायण की रचना महाभारत के बाद की है, यद्यपि निरपेक्षतापूर्वक ग्रंथों का अध्ययन करने पर इस मान्यता में लड़के अतिरिक्त अन्य कोई भी आधार नहीं ठहरता। जिस प्रकार लगवान राम का काल कौरव काल से लाखों वर्ष पहले का है उसी प्रकार रामायण की रचना भी है। रामायण में जिस भर्यादापूर्ण सत्त्वमयी सभ्यता का वर्णन है, महाभारत में वैसा नहीं है। इसीसे पता लगता है कि रामायण-काल से महाभारत-काल की सभ्यता का आदर्श अद्भुत नीचा था। गुरुकुल कांगड़ी के प्रसिद्ध अध्ययनशील श्रीयुत रामदेवजी ने लिखा है—“धर्मभय एवं आत्मिक तथा प्राकृतिक सभ्य प्रकार की उन्नतियों से परिपूर्ण रामायण के संक्षिप्त इतिहास को वर्णन कर तथा उसके पीछे के एक दीर्घकाल के इतिहास को छोड़ कर शोकमय हृदय के साथ महाभारत के समय का यत्किंचित् इतिहास लिखना पड़ता है। श्रीरामचंद्रजी के पवित्र आचरण के प्रतिकूल युधिष्ठिर के न्यूना जेलने आदि कर्मों का, लक्ष्मण जलताप के ब्राह्मणेय के प्रतिकूल युधिष्ठिर के प्रति भीम के अपमानसूचक शब्दों का, महाराज दशरथ की प्रज्ञा के संमुख सीता के कैकेयी द्वारा तपस्विनी के वस्त्र देने पर प्रज्ञा का एकसाथ विज्ञा करना ‘धिक् त्वां दशरथम्’ तथा धृतराष्ट्र की राजसभा में द्रौपदी की दुर्दशा होने पर भी भीष्म-द्रोणादि वीरों का कुछ भी न कर सकना, कुटिला दासी मंथरा का भी अपमान जलत के लिये असह्य और महारानी द्रौपदी की दुर्दशा में दुर्योधन-कर्णोदि की प्रसन्नता, सती साध्वी सीता का पातिव्रत और श्रीरामचंद्रजी का पत्नीव्रत, उसके प्रतिकूल सत्यवती और कुंती के कानीन पुत्रों का उत्पत्ति और पांडवादि के अष्टविवाह श्रीरामचंद्रजी के वन की ओर चलने पर अयोध्यावासियों का उनके साथ वनगमन के लिये प्रयत्न और युधिष्ठिर के दो बार हस्तिनापुर से निकाले जानेपर सिवा थोड़े से नगरनिवासियों के पांडवों के दुःख के साथ अल्लस-अल्ला दुःख प्रकट करने में अन्यो का कौरवों के लय से भौनावलम्बन, श्रीराम और जलत का महान राज्य-जैसे पदार्थ का धर्मपालन के संमुख तुच्छ समझना और उसे एक का दूसरे के हाथ में डैकना और दुर्योधन का यह कहना कि ‘सूच्यग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव।’ युद्धक्षेत्र में रावण के धायल हो जानेपर श्रीरामचंद्रजी का यह कहना कि धायल

का वध करना धर्मविरुद्ध है और शत्रु छोड़े हुये भीष्म और द्रोण का वध, रथ से उतरे हुये कर्ण का वध, सोते हुये धृष्टद्युम्न शिष्यंड़ी और द्रौपदी के पांशों पुत्रों का ब्राह्मणकुलोत्पन्न वीरता-भिमानि अश्वत्थामाद्वारा वध—कहाँ तक गिनाये; यह सभ घटनाये हैं जे २५४ ३५ से रामायण और महाभारत के समय की अवस्थाओं का प्रकट करते हैं। यद्यपि महाभारत के समय रामायण के समय की लांति ही अथवा उससे भी अधिक आर्यावर्त में संपत्ति लरी हुई थी और रामायण के समय के वीरों की लांति भीष्म, द्रोण, अर्जुनादि कतिपय योद्धा वायव्यास्त्र, पाशुपतास्त्र, वारुणास्त्र, अंतर्धानास्त्र, ब्रह्मास्त्रादि आग्नेयास्त्रों की विद्या भी ज्ञानते थे। अश्वतरी नाम अग्निमान जलपर चलता था, आर्यावर्त का दण्डया सारी पृथ्वीपर जमा हुआ था; परंतु रामायण के समय की अपेक्षा इस समय धर्म का अहुत क्षास था.....”

इस ‘अवतारणु’ से यह सिद्ध हो जाता है कि श्रीराम का और रामायण का काल अहुत ही प्राचीन, शिक्षाप्रद तथा गौरवमय है।

(“कल्याणु”ना रामायणुंकमांथी)

३०—श्रीरामचरितमानस की नवधा भक्ति

यौ०—प्रथम लगति संतननकर संगी, दूसरि रति भम कथाप्रसंगा.

दो०—गुरु-पद-पंकज-सेवा तीसरि लगति अमान;

चौथि लगति भम गुनगन, करै कपट तणु गान.

यौ०—भंत्रणप भम दृढ विश्वासा, पंचम लजनु सो भेद प्रकासा.

छठ दम सील गिरति अहु कर्मा, निरत निरंतर सज्जन धर्मा.

सातवँ सभ मोहि मय जग देखा, मो तें संत अधिक करि लेखा.

आठवँ जथावाला संतोषा, सपनेहु नहिं देखै परदोषा.

नवम सरल सज्जन छलहीना, भम भरोस हिय हरष न दीना.

(“कल्याणु”ना रामायणुंकमांथी)

३१-रामायण में आदर्श गृहस्थ

(लेखक:-महामहोपाध्याय पं. श्रीप्रभयनाथजी “तर्कभूषण”)

आत्मस्वरूप की सम्यक् उपलब्धि किये बिना इस संसार में कोष्ठ भी सामाजिक, नैतिक और आध्यात्मिक ज्वन में स्थिति और उन्नति नहीं कर सकता। यह सिद्धांत जैसे व्यक्ति के लिये अभ्यन्तरीय सत्य है, जति के लिये भी वैसे ही अनुपेक्षणीय गन्व्यमान सत्य है। व्यक्ति और जति के इस आत्मस्वरूप की अनुभूति आजकल भारत में कमशः क्षीणहृदि क्षीणतर होती चली जा रही है और इसीके परिणामस्वरूप आज हम अपने को भुला कर, ‘हमारे आत्मा का स्वरूप क्या है ? हमारी ज्वनी शक्ति कहाँ है ? और हमारे ज्वनसंग्राम में विजय एवं श्री प्राप्त करने का असाधारण साधन क्या है ? इन बातों की ओर के लिये हम पाश्चात्य सभ्यता का अनुकरण करने के निमित्त व्याकुल हो कर लटक रहे हैं, पदपद पर व्यर्थसंकल्प हो कर देश-विदेश में अपमानित और लांछित हो रहे हैं। ज्वन लारूप हो रहा है, और मोहमयी आशा का क्षीण प्रकाश भी कमशः अधिकार के रूप में परिणत होता जा रहा है। इस सर्वतोभूति विपत्ति के कराल कवल से छूटने का जो सर्वप्रधान साधन है उसी-का नाम है ‘रामायण’ सनातनधर्मी हिंदू के आत्मस्वरूप को पहचानने के लिये प्रत्येक हिंदू को रामायण का पाठ करना ही होगा। वेद, श्रौत, गृह्य और धर्मसूत्र, महाभारत, पुराण, तंत्र, ज्योतिष, काव्य और नाटक आदि में जिसका विस्तार है; न्याय, वैशेषिक, सांख्य, मीमांसा और वेदांत में जिसकी अत्यंत कठिनता से समझ में आनेवाले पारिभाषिक शब्दों के द्वारा आलोचना की गयी है; हिंदू धर्म के इसी भूमात्म तत्त्व को सरल भाषा में विविध रसों की सहायता से सज्जे मनःप्राण को प्लावित कर, ज्वन के अनुभवों के साथ मिश्रित कर और आनंदमय आस्वादन के योग्य बना कर रामायण हिंदूओं के जतीय ज्वन के संगठन का सर्वप्रधान साधन बन गयी है। यह रामायण ही हमारे विशृंखल और उद्देश्यहीन जतीय ज्वन को फिर से संगठित करेगी। यही विश्वास और यही आशा आज भी देश के सनातनधर्मी नेताओं को उनके गंतव्य पथ में पूर्ण सहायता दे रही है। मेरा दृढ विश्वास है कि लविष्यत् में यह विश्वास ही हमारी समस्त संगठन शक्तियों का केन्द्रस्थान बनेगा।

गृहस्थज्वन ही जति के छिल्लौकिक और पारलौकिक अभ्युदय का अनिवार्य साधन है। इस गृहस्थज्वन की धर्म के

उपर स्थापना करना और व्यक्तिगत भोग-कामना-इपी पिशा-
चिनी के कराल गाल से मुक्त कर इसको जैसा जना देना कि
जिससे धर धर में विवेक, आत्मत्याग, प्रसाद, शांति और
कर्तव्यपरायणता के अक्षय सुधासागर की आनंदमयी जादू आ
जाय. महर्षि वाल्मीकिप्रणीत रामायण का मूल उद्देश्य यही है.
धस उद्देश्य की सिद्धि के लिये निष्कलंक महान् आदर्श की जड़ी
बारी आवश्यकता थी. मर्यादा महापुरुष लगवान श्रीरामचंद्र
भारतीय आदर्शों में सर्वशिरोमणि हैं, अतएव आदिकवि महर्षि
वाल्मीकि ने उनकी नायक बना कर कविकल्पना के सर्वोच्च और
सर्वोत्तम कीर्तिस्तंभरूप जिस महाकाव्य रामायण की रचना की
है, उसकी तुलना जगत में अन्यत्र कहीं नहीं मिल सकती.
सारे हिंदू-भारत में अनेक युगों से विद्वान साधुओं का यही
स्थिर सिद्धांत है और यह अस्वीकार भी नहीं किया जा सकता
कि धस सिद्धांत की प्रतिष्ठा अज'उ सत्य के आधारपर हुई है.

हिंदू का गृहस्थाश्रम आनंद, सरलता, त्याग, परार्थपरता
और विश्वप्रेम का वीरानिकेतन है. धस आश्रम की सङ्कलता पर
ही ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ और संन्यास की पूर्णता अवलंबित है.
धसके विपरीत धस आश्रम की असङ्कलता ही शेष तीनों आश्रमों
की असङ्कलता का कारण है. जिस दिन से हिंदूजति ने धस
सत्य को लुप्ताना आरंभ किया उसी दिन से उसका अधःपतन
होने लगा. धस गृहस्थाश्रम के सर्वांगसुंदर सरस चित्र को
प्रत्येक हिंदू के धर में सुप्रतिष्ठित करने के लिये ही महर्षि
वाल्मीकि ने युग-युगांत-व्यापिनी कठोर तपस्या की थी. उसी तपस्या
के अमृत इल का नाम है 'रामायण.' जिन मर्यादापुरुषो-
त्तम का आश्रय पा कर धस गृहस्थ धर्म के समस्त अंग असा-
धारण पूर्णता को प्राप्त होकर सज्ज हो उठते हैं, उसी मर्यादा-
पुरुषोत्तम की जोज में सारा जवन तपस्या में भिता कर ब्रह्म-
हृदय से जवन-संध्या पर उपनीत महाकवि वाल्मीकि आत्मशक्ति
में श्रद्धाहीन हो कर राते हुये पूर्णमानवता के ऐकनिष्ठ सेवक
महर्षि नारद की शरण हो कर उनसे पूछने लगे—

कोन्वास्मिन्साम्प्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।
चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ॥
आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः ।
कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं विधं नरम् ॥

(वा० रा० १-१)

“હે મહર્ષે ! ઇસ સમય ઇસ ભૂમંડલપર એસા કૌન પુરુષ હૈ જો પુરુષોચિત સમસ્ત ગુણોં કા આધાર હો, બલ ઔર ચારિત્ર સે સંપન્ન હો, પ્રાણીમાત્ર કા હિતકારી હો, ઇદ્રિયવિજયી, જિતક્રોધી ઔર તેજસ્વી હો; એવં જો કિસીકે પ્રતિ અસૂચા ન કરતા હો તથા યુદ્ધક્ષેત્ર મેં જિસકે રોષ કો દેખ કર દેવતા બી ડરતે હોં. યદિ એસે કોઇ મહાપુરુષ હોં તો આપ ઉ-હેં જનતે હોંગે. મેં અત્યંત કૌતૂહલ સે ઉનકી ખાતેં સુનના ચાહતા હૂં.”

મયાંદા-પુરુષોત્તમ કે અનુસંધાન મેં વ્યાકુળ તપઃક્લિષ્ટ મહર્ષિ વાલ્મીકિ કે દ્વારા ઇસ પ્રકાર કે નવીન વિશ્વ-હિતકર પ્રશ્ન કો સુન દેવર્ષિ નારદ ને જો કુછ કહા થા, સો ઇસ પ્રકાર હૈ—

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।
मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो श्रुतमान्धृतिमान् बली ।
बुद्धिमात्रीतिमान्वाग्मी श्रीमान्छत्रुनिबर्हणः ।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥
समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान्छुभलक्षणः ।
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः ।
यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥
रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।
सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥
सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥
स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्धनः ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥
धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ।

(વાં ૨૧૦ ૧, ૧—૭ સે ૧૬)

“ હે મુને ! આપને જિન અતિ દુર્લભ ગુણોં કા નામ લિખા હૈ ઉન સખ ગુણોં સે યુક્ત એક પુરુષ હૈ, મેં વિશેષરૂપ સે સમજ-કર ઉનકે સંબંધ મેં આપકો ખતલાતા હૂં, ધ્યાન ઠે કર સુનિયે.

उनकी धक्ष्वाकुवंश में उत्पत्ति हुई है और वे राम नाम से सत्यमें प्रसिद्ध हैं। वे महावीर होने पर भी नितेन्द्रिय हैं, धृतिमान हैं, धीर हैं और मन के वश में किये हुआ है। वे बुद्धिमान, नीतिपरायण, वक्ता, अच्छे ही सुंदर और अपने शत्रुओं के परास्त करनेवाले हैं। उनकी लुण्ठों अनुत्तम लम्बी हैं, सुंदर सिर है, प्रशस्त ललाट है और उनका पदविन्यास अत्यंत मनोहर है। उनके सभी अंग सुसंगठित और सुविकसित हैं। शरीर की कांति नेत्रों के स्निग्ध करनेवाली है। वे प्रतापी हैं। उनका वक्षःस्थल विशाल है, आंखें लड़ी लड़ी हैं, वे अत्यंत सौंदर्यशाली और शुभ लक्षणसंपन्न हैं, वे धर्म के रहस्य के जननेवाले और सत्यपरायण हैं। प्रण का हित करना ही उनके जीवन का प्रधान कार्य है। वे यशस्वी, पूर्यु सानी, शुद्ध और साधुओं के वशीभूत हैं, वे समाधिसंपन्न, प्रणपति की भांति सदैव शुभ कार्यों के विधाता और शत्रुओं का दमन करनेवाले हैं। वे प्राणियों के और समस्त धर्मों के रक्षक हैं, अपने धर्म की और स्वजन आंधवों की रक्षा करनेवाले हैं। वे समस्त वेदवेदांगों के रहस्य को जननेवाले हैं और धनुर्वेद में भी पूर्यु प्रवीण हैं। वे सत्य शास्त्रों के गूढ़ तत्त्व के पूर्युप से जनते हैं। उन्हें किसी विषय की विस्मृति नहीं होती। वे असाधारण प्रतिभावाले हैं। सत्य के प्रिय और साधुप्रकृति हैं। दीन नहीं हैं, साधु लोग उनसे प्यार करते हैं। वे बुद्धिमान हैं और सभी के संमान्य हैं। जिस तरह समुद्र नदियों में प्रधान है, उसी प्रकार वे भी सत्यमें प्रधान हैं। वे सत्य के साथ समान भाव से व्यवहार करते हैं। सर्वदा प्रियदर्शन हैं। समुद्र के समान गंभीर और हिमालय के समान धीर हैं। साक्षात् विष्णु के समान पराक्रमी और चंद्रमा के समान दृष्टने में सुंदर हैं। क्रोध में वे प्रलयकाल की अग्नि के समान और क्षमा में पृथ्वी के समान हैं तथा त्याग में कुम्भ के समान और सत्य में तो साक्षात् धर्म ही है।”

उपयुक्त श्लोकों में जो कुछ कहा गया है वही समस्त रामायण का भीज है। सातों काण्डों में छन्ही सत्य दुर्लभ गुणों से संपन्न भर्मादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र के त्रिलोकपावन चरित्रों की विचित्र घटनाओं का वर्णन है, इस वर्णन के वैचित्र्य और माधुर्य से आदिकवि महर्षि वाल्मीकि ने रामायण में जिस उत्तम भाव-तरंग-माला-संकुल अगाध रससमुद्र की सृष्टि की है, उसीके तरंगविक्षिप्त कणों के कमनीय स्पर्श आज भी भारत के असंख्य नरनारियों के संसातापद्वय हृदय शीतल होते हैं, नेत्रों में प्रेमाश्रुओं की आद आ जाती है; शोक, ताप और दारिद्र्य से विक्षुब्ध आत्मा में नवीन निःस्वार्थ कर्तव्यनिष्ठा का बिम्ब

પ્રવાહ બહને લગતા હૈ.

વાલ્મીકિ કે બાદ બી ભારત મેં બે બે મહાકવિ હો ગયે હૈ, ઔર શ્રીરામ કે ચરિત્ર કા અવલંબન કર અપની અસાધારણ કવિત્વશક્તિ ઔર અલૌકિક સૃષ્ટિનિપુણતા કે દ્વારા સહૃદય સમાજ કે આશ્રય સે પુલકિત કર રહે હૈ. યહ બાત જિતની ઉન્નવલ સત્ય હૈ, ઇસકી અપેક્ષા અધિકતર જનજવલ્યમાન સત્ય યહ હૈ કિ ઇન સમસ્ત પૂર્વવર્તી મહાકવિયોં મેં સે કિસીને શ્રીરામાયણ-વર્ણિત ચરિત્રોં કી છાયા કા અનુકરણ કરને કે સિવા કુછ બી નવીન રચના નહીં કી. મહાકવિ કે રામાયણરૂપ નંદન-કાનન મેં જો અનંત સુરલિત પુષ્પસમુદાય ખિલે હુયે હૈ, ઉસીમેંસે ચુન ચુન કર કુછ કુસુમોં કા સંગ્રહ કર કે રાજશેખર, કાલિદાસ, ભવભૂતિ! જયદેવ ઔર મુરારિ આદિ અગણિત માલાકારરૂપ મહાકવિયોં ને એક એક સુંદર નવીન હાર ગૂંથ દિયા હૈ. ઇન હારોં મેં નાના વર્ણુ ઔર નાના પ્રકાર કે સુગંધિવાલે પુષ્પોં કે સમાવેશ કી શૈલી મેં ઉત્કૃષ્ટ તારતમ્ય હોને કે કારણ ઉનકે કાવ્યોં કી સુંદરતા મેં તારતમ્ય દીખતા હૈ. પરંતુ યહ કહા જા સકતા હૈ કિ મૂલ ચરિત્ર કે અંકિત કરને મેં ઉનકી કોઇ વિશેષ કૃતિ નહીં હૈ.

ગૃહસ્થ કે સામાજિક સુખોં કે લિયે જો કુછ સ્વાભાવિક સાધન હૈ, મહર્ષિ વાલ્મીકિ ને ઉન સભીકો એક રામચરિત્ર કા પ્રધાન રૂપ સે અવલંબન કર કે અપની રામાયણ મેં સુંદર ઔર નિષ્કપટ ભાવ સે વિકસિત કર દિયા હૈ. આદર્શ પિતા, આદર્શ માતા, આદર્શ બ્રાતા, આદર્શ ગૃહિણી, આદર્શ મિત્ર, આદર્શ સહચર, આદર્શ અનુચર, આદર્શ મંત્રી, આદર્શ પુરોહિત, આદર્શ સેવક ઔર આદર્શ પડોશી આદિ હિંદુ ગૃહસ્થજીવન કે સભી સાર-સાધનોં સે મહાકવિ વાલ્મીકિ કા સાધનાસૃષ્ટ આદર્શ ગૃહસ્થ અપરિમિત રૂપ સે નિત્ય પરિપૂર્ણ હૈ. ઇસ આદર્શ હિન્દુગૃહસ્થ-જીવન કા આનંદ ન લે કર આજ જો હિન્દુ પાશ્ચાત્ય ગૃહસ્થજીવન કે અનુકરણ મેં પ્રવૃત્ત હૈ, ઇસ પુણ્ય ભારત મેં ઉસકે લિયે ગૃહસ્થાશ્રમ કે પાલન કી ચેષ્ટા વિડમ્બના કે સિવા ઔર કયા હો સકતી હૈ? હિન્દુ જાતીય જીવન કે સાર-સર્વસ્વ રામાયણ કા યથાર્થ રસ ત્રિતાપત્ત વર્તમાન હિન્દુસમાજ પર વિશેષ રૂપ સે ખરસાને કે લિયે ‘કલ્યાણ’ કે સંચાલકોં ને ‘રામાયણાંક’ નિકાલને કા જો યત્ન કિયા હૈ, ઇસકે લિયે વે પ્રત્યેક હિંદુ હૃદય સે કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ ધન્યવાદ પ્રાપ્ત કરને કે પાત્ર હૈ, ઇસમેં તનિક બી સંદેહ નહીં હૈ.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણાંકમાંથી)

३२-श्री शुकदेवजी और रामायण

(लेखक:-श्री. पी. ओ. न. शंकरनारायण और.)

१-आपकी आज्ञानुसार, श्रीमद्भागवत में श्रीशुकदेवकथित रामायण के कुछ ऐसे प्रसंगों का वर्णन करूंगा जो मुझे बहुत प्रिय हैं तथा जिनसे मेरे आयरण सुधर गये हैं। **कर्माण्यकर्तुं ग्रहणाय पुंसाम्** प्रभु की वीलायें मनुष्यों के शिक्षा देने के लिये होती हैं। भगवान् के चरित्र ने हमें कैसा सुसंस्कृत तथा जगृत किया है, इस बात को जब हम व्यक्त करने लगते हैं तो हमें अनुभव होने लगता है कि श्रीराम अभी विद्यमान हैं और हमें नित्य कल्याण का मार्ग दिखा रहे हैं। वर्तमान दशा में भारत को श्रीराम के नेतृत्व की महान् आवश्यकता है।

२-श्रीशुकदेव ने श्रीराम के मुख्य संदेश का निम्नोक्त छंद प्रकाशित किया है—

स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ।

स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥

(भागवत ८, ११, १८)

श्रीरामचंद्रण दंडकारण्य के कंटकों से विद्ध अपने चरण-कमलों के अंतों के हृदय में स्थापित कर परमधाम को पधार गये। मर्यादा पुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामचंद्र के वे रक्ताक्त चरण प्रायः मेरी आंखों के सामने उपस्थित हो जाते हैं और मुझे पीड़ित प्राणियों में धूमधूम कर उनकी सेवा करने के लिये प्रेरित करते हैं। जब कभी मैं नंगे पैर चलती धूप में धूमता हूं तो प्रायः यह सोच कर कि श्रीरामचंद्र और श्रीसीताजी भी मनुष्यों के प्रेमवश कांटों में वियरते थे, मेरा हृदय अभित उत्साह और उद्वेग से भर जाता है और मैं सारे श्रम को भूल जाता हूं।

जैसे बार तीर्थयात्रा में मुझे आधीरात के समय वन के भीय हो कर जाना पड़ा। पहले तो मेरे मन में कुछ लय-सा हुआ; परंतु दूरत ही मुझे यह श्लोक याद आ गया—

अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।

आकर्णपूर्णधन्वामौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥

“आगे पीछे तथा दोनों ओर महाबली भगवान् राम और लक्ष्मण शरसन्धान किये मेरी रक्षा करें।” मेरे मन में यह निश्चय हो गया कि अब भी जोकाही यात्रियों की रक्षा के लिये दोनों राजकुमार उद्यत हैं, मेरे नेत्रों में आंसू भर आये और मेरा हृदय क्षण से पूर्ण हो गया। मैंने सारे रास्ते उनको अपने साथ समझा

तथा मैं आनन्दमग्न हो गया और मुझे मार्ग में किसी भी श्रम का अनुभव नहीं हुआ। श्रीराम के पावन चरण और उनका पुण्य सहवास धीसी प्रकार देश के सभ्य मनुष्यों को प्रेरित करे, जिससे वे भी श्रीराम के समान ही दुःखाकान्त मनुष्यों में धूमे और उत्साह से उनकी सेवा करें।

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि राक्षसनिवास दंडकारण्य पृथ्वी पर से नष्ट हो कर जनसमुदाय के हृदयों में जस गया है, जिससे सारा राष्ट्र भागवत-धर्म से विमुक्त हो चला है। कुछ लोगों के हृदय तो व्यर्थ शिक्षा, अत्यंत स्वार्थपरता तथा आतंजनों के प्रति उपेक्षा और क्षणिक सहानुभूति से भर गये हैं; और कुछ लोगों के हृदयों में अज्ञान, अंधविश्वास, दुरिद्रता तथा पुरुषार्थ का नष्ट कर देनेवाले दुःप्रसंग लगे हुए हैं। धर्म का स्थान अंधविश्वास ने ले रखा है और कर्म के स्थान में केवल लंभी-यौड़ी भावों का बसाव है। धीसी कारण भारतभूमि के रक्षक मनु और सभर्षियों ने प्रण को संतुष्ट करने के लिये मानो दुःप्र और दासत्व का जुली आना दे दी है। मैं समझा हूँ कि वर्तमान दुःप्र और अधन राष्ट्र को उस भागवत-धर्म की ओर लौटाने के लिये येतावनीस्वरूप हैं। जो यज्ञ की-स्वार्थत्याग की-भावना तथा सभ्य की प्रेमपूर्ण सेवा से परिपूर्ण है। धीसी यज्ञस्वरूप भागवत धर्म को भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में राष्ट्र के अन्धबुद्धि और सुख का प्रधान साधन बतलाया है।

श्रीमद्भागवत में भी धीसी यज्ञभावना का वर्णन करते हुये भगवान् श्रीकृष्ण ने यमुना के तीरपर स्थित उन्हे वृक्षों को द्विपला कर अपने मित्रों से कहा है—

पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् ।

वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥

एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

(भागवत १०. २२. ३२-३५)

“हे मित्रो ! धन सभ्य महाभाग वृक्षों को देखो ! धनका जीवन केवल परोपकार के ही लिये है। स्वयं वायु, वर्षा, धाम और हिम के प्रकोप को सह कर, ये उनसे हमारी रक्षा करते हैं। उन्ही-का जीवन सफल है जो अपने प्राण, धन, बुद्धि और वाणी से सदा परोपकार में रत हैं।” अगले अध्याय में भगवान् ने यह द्विपलाया है कि जिन्होंने यज्ञ को संस्कारविशेष बतलाया है वे भगवान् और सत्य से दूर चले गये हैं और वे उनका पा नहीं सकते। धीसे आद आदेषु स्त्रियों का वापस लौटा कर उन्हे यह दर्शाया है कि जीवन की उन्मातिउन्मा सङ्गता भगवान् के

પ્રત્યક્ષ શરીર કે સમીપ રહને મેં હી નહીં હૈ, વરન્ દુઃખી પ્રાણિયોં કે અંદર ભગવાન કે પ્રેમ ઔર પ્રકાશ કે ફેલાને મેં હૈ. પ્રાણી-માત્ર કી પ્રેમપૂર્વક નિઃસ્વાર્થ સેવા હી રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ કી કુંજ હૈ ઔર ઇસીકે ભાગવત ધર્મ બી કહતે હૈં. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી ને ખડી હી ઉત્તમતા સે અપને સંપૂર્ણ જીવન મેં ઇસીકા દિગ્દર્શન કરાયા હૈ. યદિ ભારતીય નેતા આજ કેવલ ઇસી ભાવ કે જગત કર જનતા મેં કામ કરેં ઔર રાષ્ટ્ર કે હૃદય મેં આત્મનિર્ભરતા, સમન્વય તથા દૂસરોં કી પ્રેમપૂર્વક સેવા કે ભાવ ભર દે. તો કેવલ ઇસીસે દેશ મેં સુખસમૃદ્ધિ હો જાય. પ્રત્યેક મનુષ્ય જન્મતક યથાર્થ સંયમ નહીં કરતા, યજ્ઞ કી ભાવના સે સ્વધર્મ મેં સ્થિત નહીં હોતા ઔર શ્રીરામ કે કંટકવિદ્ધ ચરણોં કે અપને હૃદય મેં પથ-પ્રદીપ કી ભાંતિ પ્રતિષ્ઠિત નહીં કરતા, તખ તક વાસ્તવિક સ્વરાજ્ય કી પ્રાપ્તિ કૈસે હો સકતી હૈ ?

૩-શ્રીશુકદેવજી કે રામાયણ કા એક દૂસરા અંશ અત્યંત હી આકર્ષક ઔર ચરિત્રનિર્માણ મેં સહાયક હૈ. ઉસમેં રાવણ કી મૃત્યુ કે અનંતર લંકા કી યાતુધાનિયોં દ્વારા કિયે હુએ પ્રલાપ કા વર્ણન આતા હૈ. વે ઇસ પ્રકાર કે મહત્વપૂર્ણ શબ્દોંદ્વારા ઉસકે પતનપર પ્રલાપ કરતી હૈં—

હા હતાઃ સ્મ વયં નાથ ! લોકરાવણ રાવણ ।
કં યયાચ્છરણં લક્ષ્મી ત્વદ્વિહીના પરાદિતા ॥
નૈવં વેદ મહાભાગ ! ભવાન્ કામવશં ગતઃ ।
તેજોઽનુભાવઃ સીતાયા યેન નીતો દશામિમામ્ ॥
કૃતૈષા વિધવા લક્ષ્મી વયં ચ કુલનન્દન ।
દેહઃ કૃતોઽન્નં ગૃધ્રાણામાત્મા નરકહેતવે ॥

(ભાગવત ૯, ૧૦, ૨૬-૨૮)

“હે નાથ ! હે સંસાર કે રુલાનેવાલે રાવણ ! હમારા સર્વ-નાશ હો ગયા ! આહ ! તુમસે વિહીન હો દૂસરોં કે દ્વારા પદ્મલિત યહ લંકા કિસકી શરણ લેગી ? હે મહાભાગ ! તુમ કામાન્ધ હો સીતા કે પતિવ્રત કે તેજ ઔર પ્રખલ પ્રલાવ કે નહીં જન સકે. ઇસીસે આજ તુમહારી યહ દશા હુઈ. હે કુલ કે આનંદિત કરને-વાલે ! ઇસી કારણ તુમહારી લંકા નગરી ઔર હમ તુમહારી રાનિયાં વિધવા હો ગયી, ઔર તુમહારા શરીર ગૃધ્રોં કા ભોજન ખના તથા તુમહારી આત્મા નારકી હો ગયી.” કામવાસના કે વિરુદ્ધ ઇનસે ખડ કર ઓજસ્વી, યથાર્થ કલાપૂર્ણ, સુંદર ગંભીર ભાવ મુઝે અન્યત્ર કહી નહીં મિલે.

૪-શ્રીશુકદેવજી કે રામચરિતચિત્રણ કા ત્રીસરા ઔર અલંત આકર્ષક ભાગ વહ હૈ જહાં શ્રીરામચંદ્રજી કે યજ્ઞોં કા વર્ણન કિયા

गया है. वहाँ उनहींने सन्ध्ये आक्षिप्त, राज्ञ और राजन्यसम्बन्धी आदर्शों की विशद व्याख्या की है.

भगवानात्मनात्मानं राम उत्तमकल्पकैः ।
 सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्मखैः ॥
 होत्रेऽददाद्दिशं प्रार्ची ऋत्विजे दक्षिणां प्रभु ।
 अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥
 आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ।
 मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥
 इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः ।
 तथा रात्र्यपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥
 ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ।
 प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं वभाषिरे ॥
 अप्रक्तं नस्त्वया किन्तु भगवन् भुवनेश्वर ।
 यन्नोऽन्तर्हृदयं विद्म्य तमो हंसि स्वरोचिषा ॥
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
 उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पितांग्रये ॥

(भागवत ८. ११, १-७)

तदनन्तर सर्वदेवमय परमदेव लगवान् रामयन्द्रञ्च ने आचार्य-
 द्वारा अतलायी छुछ विधि से परमात्मा की पूजा के निमित्त अहुत
 से यज्ञों का अनुष्ठान किया. होता के पूर्वदिशा का राजन्य, ऋत्विज
 के दक्षिण का राजन्य, अध्वर्यु के पश्चिम का राजन्य और उद्गाता
 के उत्तर का राजन्य दक्षिणा में दे दिया. भीय में अग्नी छुछ
 पृथ्वी भी आचार्य के दे डाली. श्रीराम ने सोचा कि केवल छच्छा-
 रहित आक्षिप्त ही वास्तव में समस्त राजन्य के अधिकारी होने
 योग्य हैं; क्योंकि स्वार्थहीन आक्षिप्त जरा-सा अंश भी अपने
 उपयोग में न ला कर सन्ध्ये ट्रस्टी की जाति सगुनी ललाध में ही
 उसका प्रयोग करेंगे. अतः लगवान् रामयन्द्रञ्च ने अपने शरीर के
 वस्त्रालंकारों के अतिरिक्त सभी वस्तुओं का दान कर दिया. छसी
 प्रकार महारानी सीता ने भी सग कुछ दे डाला, उनके शरीरपर
 केवल मंगलसूत्र अय गया. श्रीरामयन्द्रञ्च का ऐसा वात्सल्य और
 उदारभाव देख कर आक्षिप्तगण अत्यन्त प्रसन्न हुये. उनका हृदय
 द्रवित हो गया. अश्रुपूर्णा नेत्रोंद्वारा वे समस्त पृथ्वी श्रीरामञ्च
 के लौटाते हुये कहने लगे 'हे पृथ्वीपति लगवन्! जग आपने
 हमारे हृदय में प्रवेश कर के अपने प्रकाश से हमारा अज्ञानान्ध-
 कार हर लिया है, तग ऐसी कौनसी वस्तु है जिसे आपने हम
 लोगों के नहीं दिया है? हमें सग कुछ मिल गया है. हमलोग
 जैसे महापुरुष के सामने सिर झुकाते हैं, जे छछारहित निःस्पृह
 शु. १६

आत्मणु को देवता समझता है. हे स्थितप्रज्ञ ! आप शुभकीर्तिर्युक्त पुरुषों में अग्रगण्य हैं. आप वह महापुरुष हैं जिनके चरण-कमल उन्हींके हृदयों में रहते हैं जो दूसरों को दुःख देना छोड़ चुके हैं.

धर्मसे पता लगता है कि राज्यों और राज्य आत्मणु में कितनी उच्चकोटि की निःस्वार्थता, निष्कामता तथा प्रेम की लावना होनी चाहिये, तथा किस प्रकार दोनों को सच्चे कल्याण के लिये द्रष्टियों की भांति परस्पर सहयोग करने चाहिये. जैसे राज और आत्मणु की अपनी संपत्ति तो केवल ज्ञान, प्रकाश और भगवन्वित्त ही है. यदि भारत इसी दशा को पुनः प्राप्त हो जाय तो यह कैसा सुभी देश हो जायगा ? मैं समझता हूँ कि भूमिदेव होने के कारण आत्मणु का यह प्रथम कर्तव्य है कि वे इस पथ में अग्रसर हों. यदि वे अपने हृदय में श्रीरामचंद्रण के चरण तथा उनके यथार्थ आत्मणु प्रेम को धारण कर मार्ग में अग्रसर होंगे तो अल्प भी धर्मराज्य-रामराज्य को पुनः स्थापित कर सकेंगे. महाराज पृथु ने श्रीमद्भागवतपुराण के चौथे स्कंध के छत्तीसवें अध्याय में स्पष्ट समझा दिया है कि राज्यरुद्धि का उद्भव और विनाश प्रण की धर्मनिष्ठा पर अवलंबित है. हम स्वयं अपने राज्य के विधाता हैं.

४-अहा ! देश की उस समय कैसी स्थिति होगी जब श्रीरामचंद्रण धर्म या सत्याचरणद्वारा इस देश पर राज्य करते होंगे ? इस विषय का एक सुंदर चित्र श्रीशुकदेवण ने पिया है:-

रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥

वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।

सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ॥

नाध्विन्याधिजराग्लानिर्दुःखशोकभयकुमाः ।

मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥

(भागवत ८, १०, ५२-५४)

जब प्राणीमात्र को सुख प्रदान करनेवाले धर्मज्ञ श्रीरामचंद्रण राज्य करते थे, उस समय वन, नदी, पहाड़, देश, द्वीप और समुद्रसभी प्रेमपूर्वक प्रण को मनयाही वस्तु देते थे. आधि, व्याधि, जरा, भय, ग्लानि, क्लेश, दुःख और शोक मिलकुल नहीं थे, यहां तक कि मृत्यु भी प्रण के पास उनकी छिछा के विरुद्ध नहीं आती थी. जब भगवान् रामचंद्रण शासन करते थे तब देश की ऐसी अवस्था थी, यह पात मूढमति के समझमें नहीं आ सकती.

जब प्रत्येक मनुष्य आत्मसंतुष्ट हो दूसरों के कल्याण में रत रहता है, तब देशभर में यज्ञ की लावना का आधिपत्य हो जाता

है, तथा सली जगह समन्वय और स्वेच्छापूर्वक सहर्ष सहकारिता तथा प्रेम का प्रसार हो उठता है। वस्तुतः यज्ञभावना ही देश-को आदर्श बनाने का भारतीय मार्ग है। श्री शुद्धदेवल, शंकर, रामानुज, गारांग, कपीर और अन्य-न्य महापुरुष देशभक्तिहीन नहीं थे, यद्यपि उनकी शिक्षा में 'राजनीतिक दृष्टि' कलानेवाली कोई वस्तु नहीं है। वे तत्त्वदर्शी और सच्चे देशभक्त थे और उन्होंने यज्ञ की भावना-प्राणीमात्र की प्रेमपूर्वक सेवा-का अनेक प्रकार से प्रचार किया, और यही एक मार्ग है जिसके द्वारा भारत और संसार की सच्ची उन्नति हो सकती है।

यह हमारे हाथ की पात है कि हम चाहे यज्ञ की भावना से उन्नति करें या विपरीत पथ अवलम्बन कर अशान्तिमय जीवन भितावे, किसी प्रकार के अहमन्यता के मार्ग से हम स्वार्थपरता कपट और पारस्परिक द्रोह में डूब जायेंगे; और वह मार्ग भारतीय नहीं होगा। इससे हमपर लगवान की कृपा नहीं होगी, किंतु यदि हम यज्ञ की सच्ची भावना में स्थित हो कर निःस्वार्थ सेवा के द्वारा सभका कल्याण करने की चेष्टा करेंगे तो यज्ञ और धर्म के आत्मा लगवान का इस देश में राज्य हो जायगा और कलि अपने सारे उपकरणों के साथ ध्वंस हो जायगा। विप्लव और अशान्ति के अवतार 'कलि' के महाराज परीक्षित ने जो कहा था, उसे सुनिये—

न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।

ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैः यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥

यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानः ईज्यामूर्तिर्यजतां शन्तनोति ।

कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानां अन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥

(भा० १, १७, ३३-३४)

हे अधर्म के ञ्छु ! तू इस ब्रह्मावर्त में नहीं रह सकता; क्योंकि यहां की प्रजा धर्म और सत्य (श्रीकृष्ण लगवान् ने ११ वें स्कंध में जिसे समदर्शन कहा है) पर अत्यंत रूप से आश्रित है। भूतमात्र की निःस्वार्थ सेवा में अपने का लुला देनेवाले सेवापटु लोग इस प्रकार की सेवाओं से समस्त सेवा के स्वामी की पूजा करते हैं। इस ब्रह्मावर्त में स्वयं लगवान, जिनका एकमात्र कार्य ज्यों के कण्टों का हरण करना है और जो तन्मयतायुक्त सेवा के प्राण हैं, अपने उन यज्ञक्रियाद्वारा आत्मविरमृत हो कर अर्था करनेवाले सेवकों का कल्याण करते हैं और समस्त यरायर की कामनाओं का पूर्ण करते हैं, क्योंकि वे वायु के सदृश सभके प्राण हैं और सभके बाहर-भीतर समान रूप से व्याप्त हैं।

अतः लगवान् रामयद्रल की जवनी सभके प्रति यज्ञशी

भूतसेवा की सच्ची भावना को हमारे हृदय में जगृत करे, जिससे धर्म पवित्र भूमि पर पुनः प्रभु का साम्राज्य हो। तभी भारतवर्ष अंतर्राष्ट्रीय शान्ति और समृद्धि की कुंज संसार को प्रदान कर अपने मिशन को पूरा करेगा।

(“कल्याण”ना रामायणकभांथी)

३३-श्रीसीता के चरित्र से आदर्श शिक्षा

(लेखक:-श्री. जयदयालजी गोयंदका)

यह कहना अत्युक्ति नहीं होगा कि अमिल विश्व के स्त्री-चरित्रों में श्रीरामप्रिया जगज्जननी जनकीजी का चरित्र सभसे उत्कृष्ट है। रामायण के समस्त स्त्रीचरित्रों में तो सीताजी का चरित्र सर्वोत्तम, सर्वथा आदर्श और पद पद पर अनुकरण करने योग्य है ही। भारत-वल्लभाओं के लिये सीताजी का चरित्र सन्मार्ग पर चलने के लिये पूर्ण मार्गदर्शक है। सीताजी के असाधारण पातिव्रत, त्याग, शील, अलस, शान्ति, क्षमा, सहनशीलता, धर्मपरायणता, नम्रता, सेवा, संयम, सहव्यवहार, साहस, शौर्य आदि गुण एकसाथ जगत की विरली ही महिला में मिल सकते हैं। श्रीसीता के पवित्र ज्वन और अप्रतिम पातिव्रत धर्म के सदृश उदाहरण रामायण में तो क्या जगत के किसी भी धर्मात्मा में मिलने कठिन हैं। आरंभ से लेकर अंत तक सीता के ज्वन की सभी आतें—केवल एक प्रसंग को छोड़ कर पवित्र और आदर्श हैं। ऐसी कोण आत नहीं है, जिससे हमारी मा-पहिलों को सतशिक्षा न मिले। संसार में अत्यंत जितनी स्त्रियां हो चुकी हैं, श्री सीता को पातिव्रत-धर्म में सर्वशिरोमणि कहा जा सकता है। किसी भी उंची से उंची स्त्री के चरित्र की सूक्ष्म आलोचना करने से ऐसी एक न एक आत मिल ही सकती है जो अनुकरण के योग्य न हो, परंतु सीता का ऐसा कोण भी आचरण नहीं मिलता।

जिस एक प्रसंग को सीता के ज्वन में द्वापयुक्त समझा जाता है, वह है मायाभृग को मारने के लिये श्रीराम के यत्ने करने और मारीय के भरते समय ‘हा सीते! हा लक्ष्मण!’ की पुकार करने पर सीताजी का धमका कर लक्ष्मण के प्रति यह कहना कि ‘मैं समझती हूँ कि तू मुझे पाने के लिये अपने अडे बाध की मृत्यु देना चाहता है। मेरे लोभ से ही तू अपने बाध की रक्षा करने को नहीं जाता।’ धर्म अर्थात् के लिये सीता ने

आगे चल कर बहुत पश्चात्ताप किया। साधारण स्त्रीचरित्र में सीताजी का यह अर्थात् कोई विशेष दोषयुक्त नहीं है। स्वामी के संकट में पड़े हुये समझ कर आतुरता और प्रेम की आहुत्यता से सीताजी यहां पर नीति का उल्लंघन कर गयी थीं। श्रीराम-सीता का अवतार भर्यादा की रक्षा के लिये था, इसीसे सीताजी की यह एक गलती समझी गयी और इसी लिये सीताजी ने पश्चात्ताप किया था।

नैहर (पियरमां) में प्रेमव्यवहार

जनकपुर में पिता के घर सीताजी का सज्जके साथ अडे प्रेम का अर्थात् था। छोटे अडे सभी स्त्री-पुरुष साताजी के हृदय से यादते थे। सीताजी आरंभ से सलज्ज थी। लज्ज ही स्त्रियों का लक्षण है। वह प्रतिदिन मातापिता के चरणों में प्रणाम किया करती थी, घर के नौकर याकर तक उसके व्यवहार से परम प्रसन्न थे। सीताजी के प्रेम के अर्थात् का कुछ दिग्दर्शन उस समय के वर्णन से मिलता है, जिस समय सीताजी ससुरार के लिये विदा हो रही है—

पुनि धीरज धरि कुंआरि हंकारी, आर-आर लेटहि महतारी।
पहुंयावहिं द्विरि मिलहिं अहोरी, अढी परसपर प्रीति न थोरी।
पुनिपुनिमिलति सपिन्ह बिलगाध, बालबन्धजिभि धेनु लवाध।

प्रेमबिम्बस नर-नारि सज्ज, सपिन्ह सहित रनिवास;
मानहुं डीन्ह बिदेहपुर, करुना-बिरह-निवास।

शुक्सारिका जनकी ज्याये, कनक पिंजरन्हि राखि पढाये।
ज्याकुल कहुहिं कहां पैदेही, सुनि धीरजु परिहरै न केही।
लये बिकल जगमृग जेहि लांती, मनुजदसा कैसे कहि जाती।
अंधु समेत जनक तज्य आये, प्रेम उमंगि दोयन जल छाये।
सीय बिलोकि धीरता लागी, रहे कहावत परम बिरागी।
लीन्हि राय उर लार्थ जनकी, मिठी महाभरजद ग्यान डी।

जहां ज्ञानियों के आचार्य जनक के ज्ञान की भर्यादा मिट जाती है और पिंजरे के पजेरु तथा पशुपक्षी भी 'सीता सीता' पुकार कर व्याकुल हो उठते हैं, वहां कितना प्रेम है, इस बात का अनुमान पाठक कर लें ! सीता के इस चरित्र से स्त्रियों को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि स्त्री के नैहर में छोटे अडे सभी के साथ ऐसा अर्थात् करना उचित है जो सभीके प्रिय हो।

માતા-પિતા કે આજ્ઞાપાલન

સીતા અપને માતા-પિતા કી આજ્ઞા પાલન કરને મેં કબી નહીં ચૂકતી થી. માતા-પિતા સે ઉસે જો કુછ શિક્ષા મિલતી, શ્રી સીતા ઉસ પર ખડા અમલ કરતી થી. મિથિલા સે બિદા હોતે સમય ઔર ચિત્રકૂટ મેં સીતાજી કે માતા-પિતા સે જો કુછ શિક્ષા મિલી હૈ, વહ સ્ત્રીમાત્ર કે લિયે પાલનીય હૈ—

હોયેહું સંતત હિયહિ પિયારી, ચિર અહિયાત અસીસ હમારી.

સાસુસસુર-ગુરુ-સેવા કરેહુ, પતિ-રુખ લખિ આયસુ અનુસરેહુ.

પતિસેવા કે લિયે પ્રેમાગ્રહ

શ્રીરામ કે રાજ્યાભિષેક કે બદલે યકાયક વનવાસ હો ગયા. સીતાજી ને યહ સમાચાર સુનતે હી તુરંત અપના કર્તવ્ય નિશ્ચય કર લિયા. નૈહર-સસુરાર, ગહને-કપડે, રાજ્ય-પરિવાર, મહલ-ખાગ, દાસ-દાસી ઔર ભોગ-રાગ આદિ સે કુછ મતલબ નહીં. જાયા કી તરહ પતિ કે સાથ રહના હી પત્ની કે એકમાત્ર કર્તવ્ય હૈ. ઇસ નિશ્ચય પર આ કર સીતા ને શ્રીરામ કે સાથ વનગમન કે લિયે જૈસા કુછ વ્યવહાર કિયા હૈ, વહ પરમ ઉજ્જવલ ઔર અનુકરણીય હૈ. શ્રીસીતાજી ને પ્રેમપૂર્ણ વિનય ઔર હઠ સે વનગમન કે લિયે પૂરી કૌશિક કી. સામ, દામ, નીતિ સબી વૈધ ઉપાયોં કે અવલંબન કિયા ઔર અંત મેં વહ અપને પ્રયત્ન મેં સફલ હુઈ. ઉસકા ખ્યેય થા કિસી બી ઉપાય સે વન મેં પતિ કે સાથ રહ કર પતિ કી સેવા કરના. ઇસીકો વહ પરમ ધર્મ સમજતી થી. ઇસીમેં ઉસે પરમ આનંદ કી પ્રાપ્તિ હોતી થી. વહ કહતી હૈ—

માતુ પિતા ભગિની પ્રિય ભાઈ, પ્રિય પરિવાર સુહૃદ-સમુદાઈ.

સાસ-સસુર-ગુરુ-સજન સહાઈ, સુત સુંદર સુસીલ સુખદાઈ.

જહંલગિ નાથ નેહ અરુ નાતે, પિય બિનુ તિયહિં તરનિહું તે તાતે.

તન-ધન-ધામ-ધરાન સુરરાજૂ, પતિબિહીન સખ સોક સમાજૂ.

ભોગ રોગ સમ, ભૂષન ભારુ, જમ જાતના સરિસ સંસારુ.

વન કે નાના ક્ષેત્રોં ઔર કુટુંબ કે સાથ રહને કે નાના પ્રલોભનોં કે સુન કર બી સીતા અપને નિશ્ચય પર અડગ રહતી હૈ. વહ પતિસેવા કે સામને સખ કુછ તુચ્છ સમજતી હૈ.

નાથ સકલ સુખ સાથ તુમહારે, સરદ બિમલ બિધુ બદન નિહારે.

યહાંપર યહ સિદ્ધ હોતા હૈ કિ સીતાજી ને એક બાર પ્રાપ્ત હુઈ પતિઆજ્ઞા કે બદલા કર દૂસરી બાર અપને મનોઅનુકૂલ આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે પ્રેમાગ્રહ કિયા. યહાંતક કિ જખ ભગવાન શ્રીરામ કિસી પ્રકાર બી નહીં માને તો હૃદય વિદીર્ણ હો જાને તક કે સંકેત કર દિયા—

ઐસેઉં બચન કઠોર સુનિ, જો ન હૃદય બિલગાન;

तौ प्रभु प्रियम प्रियोग-दुःख, सहिदहिं पांवर प्रान.

अध्यात्मरामायण के अनुसार तो श्रीसीता ने यहां तक स्पष्ट कह दिया कि—

रामायणानि बहुशः श्रुतानि बहुभिर्द्विजैः ।
सीतां विना वनं रामो गतः किं कुत्रचिद्बद ॥
अतस्त्वया गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ।
यदि गच्छति मां त्यक्त्वा प्राणांस्त्यक्ष्यामि तेऽग्रतः ॥
(अ० रा०)

‘मैंने भी ब्राह्मणों के द्वारा रामायण की अनेक कथायें सुनी हैं. कहीं भी ऐसा कहा गया हो तो अतलाछे कि किसी भी रामावतार में श्रीराम सीता को अयोध्या में छोड़ कर वन गये हैं. इस बार ही यह नयी बात क्यों होती है? मैं आपकी सेविका बन कर साथ चलूंगी. यदि किसी तरह भी आप मुझे नहीं ले अवेंगे तो मैं आपके सामने ही प्राण त्याग दूंगी.’ पतिसेवा की कामना से सीता ने इस प्रकार स्पष्ट रूप से अवतारविषयक अपनी अडार्थ के शब्द भी कह डाले.

वाल्मीकि रामायण के अनुसार सीताजी के अनेक राने, गिडगिडाने, विविध प्रार्थना करने और प्राणत्यागपूर्वक परखोंक में पुनः मिलन होने का निश्चय अतलाने पर भी जब श्रीराम उसे साथ ले जाने का राह नहीं हुआ तब, सीता को अडा दुःख हुआ और वह प्रेमकोप में आंखों से गर्म गर्म आंसुओं की धारा बहाती हुई नीति के नाते इस प्रकार कुछ कठोर वचन भी कह गयी, कि—‘हे देव ! आप सरीजे आर्य पुरुष मुझ जैसी अनु-रक्त, लज्जत, दीन और सुखदुःख को समान समझनेवाली सह-धर्मिणी को अकेली छोड़ कर जाने का विचार करें, यह आपकों शोभा नहीं देता. मेरे पिता ने आपको पराक्रमी और मेरी रक्षा करने में समर्थ समझ कर ही अपना दामाद बनाया था.’ इस कथन से यह भी सिद्ध होता है कि श्रीराम लज्जपन से अत्यंत श्रेष्ठ पराक्रमी समझे जाते थे. इस प्रसंग में श्रीवाल्मीकिजी और गो० तुलसीदासजी ने सीताराम के संवाद में जो कुछ कहा है सो प्रत्येक स्त्री पुरुष के ध्यानपूर्वक पढ़ने और मनन करने योग्य है.

सीताजी के प्रेम की विजय हुई, श्रीराम ने उसे साथ ले चलना स्वीकार किया. इस कथानक से यह सिद्ध होता है कि पत्नी को पतिसेवा के लिये—अपने सुख के लिये नहीं—पति की आज्ञा को दुहराने का अधिकार है. वह प्रेम से पतिसुख के लिये ऐसा कर सकती है. सीता ने तो यहांतक कह दिया था ‘यदि आप आज्ञा नहीं देंगे तब भी मैं तो साथ चलूंगी. सीताजी

के इस प्रेमाग्रह की व्याजतक कोष ली निंदा नहीं करता, क्योंकि सीता केवल पतिप्रेम और पतिसेवा ही के लिये समस्त सुखों को त्यागकर दे कर वन जाने को तैयार हुई थी, किसी धीन्द्रियसुषुप्त स्वार्थसाधन के लिये नहीं ! इससे यह नहीं समझना चाहिये कि सीता का व्यवहार अनुचित या पतिव्रत-धर्म से विरुद्ध था। स्त्री को धर्म के लिये ही ऐसा व्यवहार करने का अधिकार है। इससे पुरुषों को भी यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि सहधर्मिणी पतिव्रता पत्नी की बिनाछिछा उसे त्याग कर अन्यत्र यत्ने जाना अनुचित है। इसी प्रकार स्त्री को भी पतिसेवा और पतिसुख के लिये उसके साथ ही रहना चाहिये। पति के विरोध करने पर भी कष्ट और आपत्ति के समय पतिसेवा के लिये स्त्री को उसके साथ रहना उचित है। अवश्य ही अवस्था हेम कर कार्य करना चाहिये। सभी स्थितियों में सभके लिये ऐकसी व्यवस्था नहीं हो सकती। सीता ने भी अपनी साधुता के कारण सभी समय इस अधिकार का उपयोग नहीं किया था।

पतिसेवा में सुख

वन में जब कर सीता पतिसेवा में सभ कुछ बूझ कर सभ तरह सुभी रहती है। उसे राजपाट, महल-अगीये, धन-दौलत और दास-दासियों की कुछ भी स्मृति नहीं होती। राम को वन में छोड़ कर लौटा हुआ सूत सीता के लिये विलाप करती हुई माता कौशल्या से कहता है—‘सीता निर्जन वन में धर की लांति निर्भय हो कर रहती है, वह श्रीराम में मन लगा कर उनका प्रेम प्राप्त कर रही है। वनवास से सीता को कुछ भी दुःख नहीं हुआ, मुझे तो ऐसा प्रतीत होता है कि (श्रीराम के साथ) सीता वनवास के सर्वथा योग्य है। अद्रानना सती सीता जैसे पहले यहां अगीयों में जब कर जेलती थी वैसे ही यहां निर्जन वन में भी वह श्रीराम के साथ आलिका के समान जेलती है। सीता का मन राम में है, उसका जवन श्रीराम के अधीन है; अतएव श्रीराम के साथ सीता के लिये वन ही अयोध्या है और श्रीराम के बिना अयोध्या ही वन है।’ धन्य पतिव्रत ! धन्य !

सास-सेवा

श्रीसीता पतिसेवा के लिये वन गयी, परंतु उसके इस आत का अडा क्षोभ रहा कि सासुओं की सेवा से उसे अलग होना पड़ रहा है। सीता सास के पैर छू कर सभ्ये मन से रोती हुई कहती है—

x x x, सुनिय माय में परम अभागी।

सेवा-समय दैव अन दीन्हा, मेर मनोरथ सुख न दीन्हा।

तज्जछोळ जनि छांडिय छोह, करम कठिन कछु दोस न मोह।

सास-पतोहू का यह व्यवहार आदर्श है। भारतीय ललनाओं यदि आज कौशल्या और सीताका-सा व्यवहार करना सीख जयें तो भारतीय गृहस्थ सभ प्रकार से सुखी हो जयें। सास अपनी बधूओं का सुखी देखने के लिये व्याकुल रहें और बधूओं सास की सेवा के लिये छटपटावें तो दोनों और ही सुख का साम्राज्य स्थापित हो सकता है।

सहिष्णुता

सीता की सहिष्णुता का एक उदाहरण देखिये:-वनगमन के समय जब डैकेयीज सीता का वनवास के योग्य वस्त्र पहनने के लिये कहती है तब वसिष्ठसरीजे महर्षि का मन भी क्षुब्ध हो उठता है, परंतु सीता इस कथन का केवल चुपचाप सुन ही नहीं लेती, आज्ञानुसार वह वस्त्रधारण भी कर लेती है। इस प्रसंग से भी यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि सास या उसके समान नाते में अपने से बड़ी को भी स्त्री जो कुछ कहे या अर्थाव करे, उसके भुशी के साथ सहन करना चाहिये और कभी पति के साथ विदेश जना पड़े तो सच्चे हृदय से सासुओं का प्रणाम कर, उन्हें संतोष करवा कर, सेवा से वंचित होने के लिये हार्दिक पश्चात्ताप करते हुये जना चाहिये। इससे बधूओं का सासुओं का आशीर्वाद आप ही प्राप्त होगा।

निरालिभानता

सीता अपने समय में लोकप्रसिद्ध पतिव्रता थी। उसे कोछ पातिव्रत का क्या उपदेश करता ? परंतु सीता का अपने पातिव्रत का कोछ अलिभान नहीं था। अनसूयाज के द्वारा किया हुआ पातिव्रतधर्म का उपदेश सीता जडे आदर के साथ सुनती है और उनके चरणों में प्रणाम करती है। उसके मन में यह भाव नहीं आता कि मैं सभ कुछ जानती हूँ, जबकि अनसूयाज ही उससे कहती हैं:-

सुनु सीता तव नाम, सुभिरि नारि पतिव्रत करहिं;

तोहिं प्रानप्रिय राम, कहेउं कथा संसारहित।

भससे यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि अपने से जडे बूढे जो कुछ उपदेश दें उसे अलिभान छोड कर आदर और सम्मान के साथ सुनना चाहिये, जेवं यथासाध्य उसके अनुसार चलना चाहिये।

अतिथिसेवा

सीताज की अतिथिसेवा का भाव देखिये। वह अपने द्वार पर आये हुये अतिथि-अभ्यागत की सेवा करने से कभी नहीं चूकती थी। कपटवेष में द्वार पर जडे हुये रावण का भी सीता ने जडे आदर से बिक्षा देना चाहा था। भससे स्त्रियां का यह क्षीणता चाहिये कि द्वार पर आये हुये अतिथि का प्रेम के साथ

यथाशक्ति सत्कार करना उचित है।

गुरुजनसेवा और भयाँदा

जहाँ की सेवा और भयाँदा में सीता का मन कितना लगा रहता था, उस बात को समझने के लिये महाराज जनक की चित्रकूट-यात्रा के प्रसंग को याद कीजिये। भरत के वन जाने पर राजा जनक भी राम से मिलने के लिये चित्रकूट पहुँचते हैं। सीता की माता श्रीराम की माताओं से—सीता की सासुओं से—मिलती है और सीता को साथ लेकर अपने उरे पर आती है। सीता को तपस्विनी के वेष में देख कर सज्जको विषाद होता है, पर महाराज जनक अपनी पुत्री के इस आचरण पर जड़े ही संतुष्ट होते हैं और कहते हैं—

पुत्रि पवित्र किये कुल दौड़ि, सुजस धवल जग कह सज्ज कोउ।

माता-पिता जड़े प्रेम से हृदय से लगा कर अनेक प्रकार की सीमा और आशिष देते हैं। बात करते-करते रात अधिक हो जाती है। सीता मन में सोचती है कि सासुओं की सेवा छोड़ कर इस अवस्था में रात को यहाँ रहना अनुचित है, किंतु स्वभाव से ही लज्जशीला सीता संकोचवश मन की बात माँपाप से कह नहीं सकती—

कहति न सीय सकुचि मनभाही, छाँड़ असज्ज रजनी लल नाही।

यतुर माता सीता के मन का भाव जान लेती है और सीता के शील-स्वभाव की मन ही मन सराहना करते हुए माता-पिता सीता को कौशल्या के उरे में लेज देते हैं। इस प्रसंग से भी स्त्रियों को सेवा और भयाँदा की शिक्षा लेनी चाहिये।

निर्भयता

सीता का तेज और उसकी निर्भयता देखिये। जिस दुर्दान्त रावण का नाम सुन कर देवता भी कांपते थे, उसीका सीता निर्भयता के साथ कैसे कैसे वचन कहती थी। रावण के हाथों में पड़ी कुछ सीता अति क्रोध से उसका तिरस्कार करती कुछ कहती है 'अरे दुष्ट निशायर! तेरी आयु पूरी हो गयी है। अरे भूर्भुव! तू श्रीरामचंद्र की सहस्रभिर्षु को हरण कर प्रज्वलित अग्नि के साथ कपड़ा पाँध कर चलना चाहता है। तुझमें और रामचंद्र में उतना ही अंतर है, जितना सिंह और सियाल में, समुद्र और नाले में, अमृत और काँच में, सोने और लोहे में, चंदन और कीचड़ में, हाथी और पिलाव में, गरुड और कौये में तथा हंस और गीध में होता है। मेरे अभित प्रभाववाले स्वामी के रहते तू मुझे हरण करेगा तो जैसे भकपी घी के पीते ही मृत्यु के पथ हो जाती है, वैसे ही तू भी काल के गाल में लक्ष्मा

जयगा.' इससे यह सीपना चाहिये कि परमात्मा के अल पर किसी भी अवस्था में अनुष्य को डरना उचित नहीं. अन्याय का प्रति-वाह निर्णयता के साथ करना चाहिये. परमात्मा के अल का सन्ध्या जरोसा होगा तो रावण का वध कर के सीता को उसके यंगुल से छुड़ाने की लांति लगवाने हमें भी विपत्ति से छुड़ा देंगे..

धर्म के लिये प्राणत्याग की तैयारी

विपत्ति में पड कर भी कभी धर्म का त्याग नहीं करना चाहिये. इस विषय में सीता का उदाहरण सर्वोत्तम है. लंका की अशोकवाटिका में सीता का धर्मनाश करने के लिये दुष्ट रावण की ओर से कम येषाये नहीं दुष्ट. राक्षसियों ने सीता को लय और प्रलोभन दिखला कर अलुत ही तंग किया, परंतु सीता तो सीता ही थी. धर्मत्याग का प्रश्न तो वहां उठ ही नहीं सकता. सीता ने तो लल से भी अपने आहरी अर्ताव में भी विपत्ति से अयने के हेतु कभी दौष नहीं आने दिया. उसके निर्मल और धर्म से परिपूर्ण मन में कभी लुरी स्फुरण ही नहीं आ सकी. अपने धर्म पर अटल रहती दुष्ट सीता दुष्ट रावण का सदा तीव्र और नीतियुक्त शब्दों में तिरस्कार ही करती रही. अेक बार रावण के वाग्वाणों के न सह सकने के समय और रावण के द्वारा माया से श्रीराम-लक्ष्मण को भरे दुये दिखला देने के कारण वह भरने को तैयार हो गयी; परंतु धर्म से डिगने की लावना स्वप्न में भी कभी उसके मन में नहीं उठी. वह दिनरात लगवान् श्रीराम के चरणों के ध्यान में लगी रहती थी. सीताल ने श्रीराम को हनुमान के द्वारा जे सदेशा कललाया, उससे पता लग सकता है कि उनकी कैसी पवित्र स्थिति थी—

नाम पाहरु दिवस निसि, ध्यान तुम्हार कपाट;

लोअन निज पद-जन्त्रिका, प्रान जहिं केहि पाट.

इससे स्त्रियों को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि पति के वियोग में लीषणु आपत्तियां आने पर भी पति के चरणों का ध्यान रहे. मन में लगवान् के अल पर पूरी वीरता, धीरता और तेज रहे. स्वधर्म के पालन में प्राणों की भी आहुति देने को सदा तैयार रहे. धर्म ज कर प्राण रहने में काई लाल नहीं, परंतु प्राण ज कर धर्म रहने में ही कल्याण है 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः।'

सावधानी

सीताल की सावधानी देखिये. जब हनुमानल अशोक-वाटिका में सीता के पास जते हैं तब सीता अपने बुद्धिबौशल से सय प्रकार उनकी परीक्षा करती है. जबतक उसे यह विश्वास नहीं हो जाता कि हनुमान वास्तव में श्रीरामचंद्र के दूत हैं, शक्तिम-

पन्न हैं और मेरी जोन में ही यहां आये हैं तब तक भुल कर आत नहीं करती हैं.

हाम्पत्य प्रेम

जब पूरा विश्वास हो जाता है तब पहले स्वामी और देवर की कुशल पूछती है, फिर आंसू बहाती छुछ करुणापूर्व शब्दों में कहती है—हनुमान ! रघुनाथजी का चित्त तो बड़ा ही डोमल है. कृपा करना तो उनका स्वभाव ही है. फिर मुझसे वह धतनी निष्ठुरता क्यों कर रहे हैं ? वह तो स्वभाव से ही सेवक का सुभ देनेवाले हैं, फिर मुझे उन्होंने क्यों बिसार दिया है ? क्या श्रीरघुनाथजी कभी मुझे याद भी करते हैं ? हे बाई ! कभी उस श्यामसुंदर के डोमल मुष्कमल का देख कर मेरी ये आंखें शीतल होंगी ? अहो ! नाथ ने मुझको बिलकुल भुला दिया ! धतना कह कर सीता राने लगी, उसकी वाणी रुक गयी !

अयन न आव नयन बरिजारी, अहह नाथ ! मोहिं निपट बिसारी.

धसके बाद हनुमानजी ने जब श्रीराम का प्रेमसंदेश सुनाते हुये यह कहा कि माता ! श्रीराम का प्रेम तुमसे दुगुना है. उन्होंने कहलवाया है—

तत्त्व प्रेमकर भम अरु तोरा, जनत प्रिया ऐक मन मोरा.

सो मन सदा रहत तोहिं पाहीं, जनु प्रीतिरस ऐतनहि भाहीं.

यह सुन कर सीता गद्गद हो जाती है, श्रीसीता-राम का परस्पर कैसा आदर्श प्रेम है ! जगत के स्त्रीपुरुष यदि धस प्रेम का आदर्श बना कर परस्पर ऐसा ही प्रेम करने लगे तो गृहस्थ सुभय जन जय !

पर-पुरुष से परहेज

सीताजी ने जयंत की धतना याद दिलाते हुये कहा कि 'हे कपिवर ! तू ही बता, मैं धस अवस्था में कैसे हो सकती हूं ? शत्रु का तपानेवाले श्रीरामलक्ष्मण समर्थ होने पर भी मेरी सुधि नहीं लेते, धससे भालूम होता है अबी मेरा दुःखलोग शेष नहीं हुआ है.' यों कहते कहते जब सीता के नेत्रों से आंसुओं की धारा बहने लगी, तब हनुमान ने उन्हें आश्वासन देते हुये कहा कि 'माता ! कुछ दिन धीरज रक्यो, शत्रुओं के संहार करनेवाले कृतात्मा श्रीराम और लक्ष्मण थोड़े ही समय में यहां आ कर रावण का वध कर तुम्हें अवधपुरी में ले जयंगे. तुम चिंता न करो. यदि तुम्हारी विशेष धृष्ट हो और मुझे आज्ञा हो तो मैं लगवान श्रीराम की और तुम्हारी दया से रावण का वध कर और लंका का नष्ट कर तुम्हें प्रभु श्रीरामचंद्र के समीप ले जा सकता हूं. अथवा हे देवि ! तुम मेरी पीठपर बैठ जाओ, मैं आकाश-

मार्ग से हो कर महासागर के लोचन में गिर गई। यहाँ के राक्षस मुझे नहीं पकड़ सकेगे, मैं शीघ्र ही तुम्हें प्रभु श्रीरामचन्द्र के समीप ले जाऊँगा। हनुमान के वचन सुन कर उनके जल-पराक्रम की परीक्षा लेने के बाद सीता कहने लगी—‘हे वानरश्रेष्ठ ! पतिभक्ति का सम्यक् पालन करनेवाली मैं अपने स्वामी श्रीरामचन्द्र को छोड़ कर स्वेच्छा से किसी भी अन्य पुरुष के अंग का स्पर्श करना नहीं चाहती।’

भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ।

नाहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ॥

(वा० रा० प-३७-६२)

दृष्ट रावण ने जलात्कार से हरेणु करने के समय मुझे स्पर्श किया था, उस समय तो मैं पराधीन थी, मेरा कुछ भी वश नहीं चलता था। अजब तो श्रीराम स्वयं यहाँ आये और राक्षसों सहित रावण का वध कर के मुझे अपने साथ ले गये, तभी उनकी ज्वलन्त कीर्ति की शोभा है।’

बला विचारिये ! हनुमान-सरीखा सेवक, जो सीताजी के सम्यक् हृदय से माता से जुड़ कर समझता है और सीता-राम की भक्ति करना ही अपने जीवन का परम ध्येय मानता है, सीता पतिव्रतधर्म की रक्षा के लिये, धनने धार विपत्तिकाल में अपने स्वामी के पास जाने के लिये भी उसके स्पर्श नहीं करना चाहती। कैसा अद्भुत धर्म का आग्रह है ! इससे यह सीखना चाहिये कि लारी आपत्ति के समय भी स्त्री को यथासाध्य परपुरुष के अंगों का स्पर्श नहीं करना चाहिये !

वियोग में व्याकुलता

लगवान श्रीराम में सीता का कितना प्रेम था और उनसे मिलने के लिये उसके हृदय में कितनी अधिक व्याकुलता थी, इस बात का कुछ पता हरेणु के समय से ले कर लंकाविजय तक के सीता के विविध वचनों से लगता है। उस प्रसंग को पढ़ते-पढ़ते ऐसा कौन है जिसका हृदय करुणा से न भर जाय ? परंतु सीताजी की सम्यक् व्याकुलता का समझने पर प्रमाण तो यह है कि श्रीरघुनाथजी महाराज उसके लिये विरहव्याकुल होकर मनुष्य की भाँति विह्वल हो कर उन्मत्तवत् होते और विव्याप करते हुए, ऋषिकुमारों, सूर्य, पवन, पशु-पक्षी और जो वृक्षलताओं से सीता का पता पूछते दौड़ते हैं—

आदित्या ! भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
मम प्रिया सा क गता हता वा शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ॥
लोकेषु सर्वेषु न नास्ति किञ्चिद्यत्तेन नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
शंसस्व वायो ! कुलशालिनीं तां मृता हता वा पथि वर्तते वा ॥

धृ. १७

લોકોં કે કૃતાકૃત કો જનનેવાલે હે સૂર્યદેવ ! તૂ સત્ય ઔર અસત્ય કંમોં કા સાક્ષી હૈ. મેરી પ્રિયા કો કોઇ હર લે ગયા હૈ યા વહ કહીં ચલી ગઇ હૈ ઇસ ખાત કો તૂ લલીલાંતિ જનતા હૈ; અતએવ મુઝ શોકપીડિત કો સારા હાલ ખતલા ! હે વાયુદેવ ! તીનોં લોકો મેં તુઝસે કુછ ભી છિપા નહીં હૈ, તેરી સર્વત્ર ગતિ હૈ. હમારે કુલ કી વૃદ્ધિ કરનેવાલી સીતા મર ગયી, હરી ગયી યા કહીં માર્ગ મેં ભટક રહી હૈ, જો કુછ હો સો યથાર્થ કહ.

હા ગુનખાનિ જનકી સીતા, રૂપ-સીલ-વ્રત-પ્રેમપુનીતા.

લચ્ચિમન સમુઝાયે બહુ ભાંતી, પૂંછત ચલે લતા અરુ પાંતી.

હે ખમ-મૃગ ! હે મધુકર શ્રેની, તુમ્હ દેખી સીતા મૃગનૈની.

x

x

x

x

ઐહિખિધિ ખિલપત ખોજત સ્વામી, મનહું મહાખિરહી અતિકામી.

ઇસસે યહ નહીં સમજના ચાહિયે કિ ભગવાન શ્રીરામ ‘મહા-વિરહી ઔર અતિકામી’ થે. સીતાજી કા શ્રીરામ કે પ્રતિ ઇતના પ્રેમ થા ઔર વહ શ્રીરામ કે લિયે ઇતની વ્યાકુલ થી કિ શ્રીરામ કો ભી વૈસા હી ખર્તાવ કરના પડા. ભગવાન કા યહ પ્રણ હૈ—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

શ્રીરામ ને ‘મહાવિરહી ઔર અતિકામી’ કે સદશ લીલા કર ઇસ સિદ્ધાન્ત કો ચરિતાર્થ કર દિયા. ઇસસે યહ શિક્ષા લેની ચાહિયે કિ યદિ હમ ભગવાન કો પાને કે લિયે વ્યાકુલ હોંગે તો ભગવાન ભી હમારે લિયે વૈસે હી વ્યાકુલ હોંગે; અતએવ હમ સખકો પર-માત્મા કે લિયે ઇસી પ્રકાર વ્યાકુલ હોના ચાહિયે.

અગ્નિપરીક્ષા

રાવણ કા વધ હો ગયા, પ્રણ શ્રીરામ કી આજ્ઞા સે સીતા કે સ્નાન કરવા કર ઔર વસ્ત્રાભૂષણ પહના કર વિભીષણ શ્રીરામ કે પાસ લાતે હૈ. બહુત દિનોં કે બાદ પ્રિય પતિ શ્રીરઘુવીર કે પૂર્ણિમા કે ચંદ્રસદશ મુખ કો દેખ કર સીતા કા સારા દુઃખ નાશ હો ગયા ઔર ઉસકા મુખ નિર્મલ ચંદ્રમા કી ભાંતિ ચમક ઉઠા. પરંતુ શ્રીરામ ને યહ સ્પષ્ટ કહ દિયા ‘મૈને અપને કર્તવ્ય કા પાલન કિયા, રાવણ કા વધ કર તુઝકો દુષ્ટ કે ચંગુલ સે છુડાયા; પરંતુ તૂ રાવણ કે ઘર મેં રહ ચુકી હૈ, રાવણ ને તુઝકો ખુરી નજર સે દેખા હૈ; અતએવ અખ મુઝે તેરી આવશ્યકતા નહીં, તૂ અપની ઇચ્છાનુસાર ચાહે જહાં ચલી જા. મૈં તુઝે ગ્રહણ નહીં કર સકતા.’

नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्को यथेष्टं गम्यतामिति : ।

(વા. ૨૦ ૬, ૧૧૫, ૨૧.)

શ્રીરામ કે ઇન અશ્રુતપૂર્વ કઠોર ઔર ભયંકર વચનોં કો

सुन कर दिव्य सती सीता की जो कुछ दशा हुई उसका वर्णन नहीं हो सकता ! स्वामी के वचनश्रवणों से सीता के समस्त अंगों में लीपलु धाव हो गये. वह कूट कूट कर रोने लगी. फिर करुणा के ली करुणासागर में डूबो देनेवाले शब्दों में उसने धीरे धीरे गद्गद् वाणी से कहा—

‘हे स्वामी ! आप साधारण मनुष्यों की भाँति मुझे क्यों जैसे कठोर और अनुचित शब्द कहते हैं ? मैं अपने शील की शपथ कर के कहती हूँ कि आप मुझ पर निश्वास रखें. हे प्राणनाथ ! रावण ने हरण करने के समय जब मेरे शरीर का स्पर्श किया था, तब मैं परवश थी. इसमें तो दैव का ही दोष है. यदि आपको यही करना था, तो हनुमान को जब मेरे पास लेजा था तब मेरा त्याग कर दिया होता तो अन्तक मैं अपने प्राण ही छोड़ देती !’ सीता ने अद्भुतसी आत्मा कहाँ, परंतु श्रीराम ने काँध जवाब नहीं दिया. तब श्रीसीताजी दीनता और चिंता से लदे हुए लक्ष्मण से बोली—‘हे सौमित्रि ! जैसे भिक्षाप्रवाद से कलंकित हो कर मैं जना नहीं चाहती. मेरे दुःख की निवृत्ति के लिये तुम यहीं अग्नि-यिता तैयार कर दो. मेरे प्रिय पति ने मेरे गुणों से अप्रसन्न हो कर जनसमुदाय के मध्य मेरा त्याग किया है. अन्ध मैं अग्निप्रवेश कर के इस जवन का अंत करना चाहती हूँ.’ वैदेही सीता के वचन सुन कर लक्ष्मण ने कोपलरी लाल-लाल आँखों से एक पार श्रीरामचंद्र की ओर देखा, परंतु राम की रुचि के अधीन रहनेवाले लक्ष्मण ने आकार और संकेत से श्रीराम की रूप समझ कर उनकी ध्वजानुसार चिता तैयार कर दी. सीता ने प्रज्वलित अग्नि के पास जा कर देवता और आत्मियों को प्रणाम कर दोनों हाथ जोड़ कर कहा—

यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।

तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥

यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ।

तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥

(वा. रा. ६, ११६, २५-२६)

‘हे सर्वलोकसाक्षी अग्निदेव ! यदि मेरा मन कभी भी श्रीरामचंद्र से अक्षायमान न हुआ हो तो तुम मेरी रक्षा करो. मेरा चरित्र शुद्ध होने पर भी श्रीराघव मुझे दृष्टा मानते हैं. यदि मैं वास्तव में शुद्ध हूँ तो हे देव ! तुम मेरी रक्षा करो.’

धतना कह कर अग्नि को प्रदक्षिणा कर सीता निःशंक हृदय से अग्नि में प्रवेश कर गयी. सभ्य और हाहाकार मच गया. अह्ला, शिव, कुबेर, इंद्र, यमराज और वरुण आदि देवता आ कर

શ્રીરામ કે સમજાને લગે. બ્રહ્માજી ને બહુત કુછ રહસ્ય કી ખાતે કહી.
 ઇતને મેં સર્વ લોકોં કે સાક્ષી ભગવાન અગ્નિદેવ સીતા કે
 ગોદ મેં લે કર અકરમાત્ પ્રકટ હો ગયે ઓર વૈદેહી કે શ્રીરામ કે
 પ્રતિ અર્પણ કરતે હુયે બોલે—

एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥
 नैव वाचा न मनसा नैव बुद्ध्या न चक्षुषा ।
 सुवृत्ता वृत्तशौट्यं न त्वामत्यचरच्छ्रुभा ॥
 रावणेनापनीतैषां वीर्योत्सिकेन रक्षसा ।
 त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥
 क्रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ।
 रक्षिता राक्षसीभिश्च घोराभिर्घोंगबुद्धिभिः ॥
 प्रलोभ्यमाना विविधं तर्ज्यमाना च मैथिली ।
 नाचिन्तयत् तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥
 विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णास्वि मैथिलीम् ।
 न किञ्चिदभिधातव्या अहमाज्ञापयामि ते ॥

(વાા ૨૧૦ ૬, ૧૧૮, ૬-૧૧)

“રામ! ઇસ અપની વૈદેહી સીતા કે ગ્રહણ કરો. ઇસમેં કોઈ
 બી પાપ નહીં હૈ. હે ચરિત્રાભિમાની રામ ! ઇસ શુભલક્ષણા સીતા ને
 વાણી, મન, બુદ્ધિ યા નેત્રોં સે કબી તુમહારા ઉલ્લંઘન નહીં ક્રિયા.
 નિર્જન વન મેં જગ્ય તુમ ઇસકે પાસ નહીં થે તખ યહ બેચારી
 નિરૂપાય ઓર વિવશ થી. ઇસીસે બલગર્વિત રાવણ ઇસે બલાત્કારસે
 હર લે ગયા થા. યદ્યપિ ઇસકો અંતઃપુર મેં રકખા ગયા થા ઓર કૂરસે
 કર સ્વભાવવાલી રાક્ષસિયાં પહરા દેતી થીં. અનેક પ્રકાર કે
 પ્રેલોભન દિયે જાતે થે ઓર તિરસ્કાર બી ક્રિયા જાતા થા; પરંતુ
 તુમહારે મેં મન લગાનેવાલી, તુમહારે પરાયણ હુઇ સીતા ને તુમહારે
 સિવા દૂસરે કા કબી મન સે વિચાર હી નહીં ક્રિયા. ઇસકા અંતઃકરણ
 શુદ્ધ હૈ, યહ નિષ્પાપ હૈ. મેં તુમહેં આગા દેતા હૂં, તુમ કિસી
 પ્રકાર કી બી શંકા ન કર કે ઇસકો ગ્રહણ કરો.”

અગ્નિદેવ કે વચન સુન કર મર્યાદાપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામ
 બહુત પ્રસન્ન હુયે, ઉનકે નેત્ર હર્ષ સે ભર આયે ઓર ઉન્હોંને કહા—

“હે અગ્નિદેવ ! ઇસ પ્રકાર સીતાં કી શુદ્ધિ આવશ્યક થી, મેં
 યોં હી ગ્રહણ કર લેતા તો લોગ કહતે કિ દશરથપુત્ર રામ મૂર્ખ
 ઓર કામી હૈ” (કુછ લોગ સીતા કે શીલ પર બી સંદેહ કરતે જિસસે
 ઉસકા ઔરવ ધટતા, આજ ઇસ અગ્નિપરીક્ષા સે સીતા કા ઔર
 મેરા દોનોં કા મુખ ઉજ્જવલ હો ગયા હૈ.) મેં જાનતા હૂં કિ જન-
 કનંદિની સીતા અનન્યહૃદયા ઓર સર્વદા મેરી ઇચ્છાનુસાર ચલનેવાલી
 હૈ. જૈસે સમુદ્ર અપની મર્યાદા કા લાગ નહીં કર સકતા, ઉસી પ્રકાર

યહ બી અપને તેજ સે મર્યાદા મેં રહનેવાલી હૈ. દુષ્ટાત્મા રાવણ પ્રદીપ્ત અગ્નિ કી જ્વાલા કે સમાન અપ્રાપ્ત ઇસ સીતા કા સ્પર્શ નહીં કર સકતા થા. સૂર્યકાન્તિસદૃશ સીતા મુઝસે અલિન હૈ. જૈસે આત્મવાન્ પુરુષ કીર્તિ કા ત્યાગ નહીં કર સકતા, ઉસી પ્રકાર મેં બી તીનો લોકો મેં વિશુદ્ધ ઇસ સીતા કા વાસ્તવ મેં કબી ત્યાગ નહીં કર સકતા.”

ઇતના કહ કર ભગવાન શ્રીરામ પ્રિયા સતી સીતા કે ગ્રહણ કર આનંદ મેં નિમગ્ન હો ગયે. ઇસ પ્રસંગ સે યહ સીખના ચાહિયે કિ જી કિસી બી હાલત મેં પતિ પર નારાજ ન હો. ઓર ઉસે સંતોષ કરાને કે લિયે ન્યાયયુક્ત ઉચિત ચેષ્ટા કરે.

ગૃહસ્થ ધર્મ

સીતા અપને સ્વામી ઓર દેવર કે સાથ અયોધ્યા લૌટ આતી હૈ. બડી ખૂઠી જિયોં ઓર સભી સાસુઓં કે ચરણોં મેં પ્રણામ કરતી હૈ. સખ ઓર સુખ છા જતા હૈ. અબ સીતા અપની સાસુઓં કી સેવા મેં લગતી હૈ ઓર ઉનકી ઐસી સેવા કરતી હૈ કિ સબકો મુઝ હો જના પડતા હૈ. સીતાજી ગૃહસ્થ કા સારા કામ સુચારુ રૂપ સે કરતી હૈ, જિસસે સભી સંતુષ્ટ હૈ. ઇસસે યહ શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે કિ વિદેશ સે લૌટતે હી સાસ ઓર સભી બડી ખૂઠી જિયોં કે પ્રણામ કરના ઓર સાસ આદિ કી સચ્ચે મન સે સેવા કરની ચાહિયે, એવં ગૃહસ્થ કા સારા કાર્ય સુચારુ રૂપ સે કરના ચાહિયે.

સમાન વ્યવહાર

શ્રીસીતાજી ભરત, લક્ષ્મણ ઓર શત્રુઘ્ન ઇન દેવરોં કે સાથ પુત્રવત્ ખર્તાવ કરતી થી, ઓર ખાનપાન આદિ મેં કિસી પ્રકાર કા બી ભેદ નહીં રખતી થી. સ્વામી શ્રીરામ કે લિયે જૈસા ભોજન ખનતા થા, ઠીક વૈસા હી સીતાજી અપને દેવરોં કે લિયે ખનાતી થી. દેખને મેં યહ ખાત છોટીસી માલૂમ હોતી હૈ કિંતુ ઇસી ખર્તાવ મેં દોષ આ જાને કે કારણ કેવલ ખાને કી વસ્તુઓં મેં ભેદ રખને સે આજ ભારત મેં હજારોં સન્મિલિત કુટુંબોં કી ખૂરી દશા હો રહી હૈ. સીતાજી કે ઇસ ખર્તાવ સે જિયોં કે ખાનપાન મેં સમાન વ્યવહાર રખને કી શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે.

સીતાપરિત્યાગ

એક સમય ભગવાન રામ ગુપ્તચરોં કે દ્વારા સીતા કે સંબંધ મેં લોકાપવાદ સુન કર બહુત હી શોક કરતે હુયે લક્ષ્મણ સે કહને લગે કિ ‘ભાઇ! મેં જાનતા હું કિ સીતા પવિત્ર ઓર યશસ્વિની હૈ, લંકા મેં ઉસને તેરે સામને જલતી હુઈ અગ્નિ મેં પ્રવેશ કર કે અપની પરીક્ષા દી થી ઓર સર્વલોકસાક્ષી અગ્નિદેવ ને સ્વયં પ્રકટ

हो कर समस्त देवता और ऋषियों के सामने सीता के पापरहित होने की घोषणा की थी; तथापि इस बोकापवाद के कारण मैंने सीता के त्याग का निश्चय कर लिया है. इस लिये तू कल प्रातःकाल ही सुभंत सारथी के रथ में बैठा कर सीता को गंगा के उस पार तमसा नदी के तीर पर महात्मा वाल्मीकि के आश्रम के पास निर्जन वन में छोड़ कर चला आ. तुझे मेरे चरणों की और जवन की शपथ है, इस संबंध में तू मुझसे कुछ भी न कहना. सीता से भी अभी कुछ न कहना.' लक्ष्मण ने दुःखभरे हृदय से मौन हो कर आशा स्वीकार की और प्रातःकाल ही सुभंत से कह कर रथ जुड़ा लिया.

सीताजी ने एक बार मुनियों के आश्रमों में जाने के लिये श्रीराम से प्रार्थना की थी; अतएव लक्ष्मण के द्वारा वन जाने का आत सुन कर सीताजी ने यही समझा कि स्वामी ने ऋषियों के आश्रमों में जाने की आज्ञा दी है और वह ऋषिपत्नियों को आंटने के लिये जड़भूषण पहने कपड़े और विविध प्रकार की वस्तुओं ले कर वन के लिये बिदा हो गयी. मार्ग में अशकुन होते देख कर सीता ने लक्ष्मण से पूछा—'बाध ! अपने नगर और घर में सज्ज प्रसन्न लोक हैं न ?' लक्ष्मण ने कहा—'सज्ज कुशल है.' यहां तक तो लक्ष्मण ने सहन किया, परंतु गंगा के तीरपर पहुँचते ही भर्भवेदना से लक्ष्मण का हृदय लर आया और वह हीन की भांति कूट कूट कर रोने लगा. संयमशील धर्मात्मा लक्ष्मण को रोते देख कर सीता कहने लगी—'बाध ! तुम रोते क्यों हो ? हमलोग गंगातीरपर ऋषियों के आश्रमों के समीप आ गये हैं, यहां तो हर्ष होना चाहिये; तुम उल्टा जेद कर रहे हो. तुम तो रात-दिन श्रीरामचंद्रजी के पास ही रहते हो. क्या रात्रि के वियोग में ही शोक करने लगे ? हे पुरुषश्रेष्ठ ! मुझको भी राम प्राणुधिक प्रिय है, पर मैं तो शोक नहीं करती. इस लज्ज-पन को छोड़ो और गंगा के उस पार चल कर मुझे तपस्वियों के दर्शन कराओ. महात्माओं को लज्ज लज्ज वस्तुओं आंट कर और यथायोग्य छिनझी पूजा कर एक ही रात रहूँ हम लोग वापस लौट आवेंगे. मेरा मन भी कमलनेत्र, सिंहसदृश वक्षःस्थलवाले, आनंददाताओं में श्रेष्ठ श्रीराम को देखने के लिये उतावला हो रहा है.'

लक्ष्मण ने छिन वचनों का कोध उत्तर नहीं दिया और सीता के साथ नौकायत्र सवार हो गंगा के उस पार पहुँच कर फिर उच्च स्वर से शोक शुरु कर दिया. सीताजी के आरंभार पूछने और आज्ञा देने पर लक्ष्मण ने सिर नीचा कर के गद्गद् वाणी से बोका-पवाद का प्रसंग वर्णन करते हुये कहा—'सीते ! तुम निर्दोष हो, किंतु श्रीराम ने तुमको त्याग दिया है. अब तुम श्रीराम को

हृदय में धारण कर के पतिव्रतधर्म का पालन करती हुई वात्मीकि मुनि के आश्रम में रहो।'

लक्ष्मण के घन दारुण वयनों के सुनते ही सीता भूचिन्तित-हो कर गिर पड़ी. थोड़ी देर बाद होश आने पर रो कर विलाप करने लगी और ओली-“हे लक्ष्मण ! विधाता ने मेरे शरीर के दुःख भोगने के लिये रखा है. मालूम नहीं, मैंने कितनी जेडियों के पिछुड़ाया था, जिससे आज मैं शुद्ध आचरणवाली सती होने पर भी धर्मात्मा प्रिय पति राम के द्वारा त्यागी जाती हूँ. हे लक्ष्मण ! पूर्वकाल में जन्म मैं वन में थी तब तो स्वामी की सेवा का सौभाग्य मिलने के कारण वन के दुःखों में भी सुख मानती थी, परंतु हे सौम्य ! अब प्रियतम के वियोग में मैं आश्रम में कैसे रह सकूंगी ? जन्म-दुःखिनी मैं अपना दुःखड़ा किसको सुना-उंगी ? हे प्रभो ! महात्मा, ऋषि, मुनि जन्म मुझे यह पूछेंगे की तुमको श्रीरघुनाथजी ने क्यों त्याग दिया, क्या तुमने कुछ भूरा कर्म किया था ? तो मैं क्या जवाब दूंगी ? हे सौमित्र ! मैं आज ही धस लागीरही में दूख कर अपना प्राण दे देती, परंतु मेरे अंदर श्रीराम का वंशजीव है, यदि मैं दूख भई तो मेरे स्वामी का वंश नाश हो जायगा ! इसी लिये मैं मर भी नहीं सकती. हे लक्ष्मण ! तुमको राज्ञा है तो तुम मुझ अलागिनी के यही छोड़ कर यत्ने लओ परंतु मेरी कुछ जाते सुनते लओ.

“मेरी ओर से मेरी सारी सासुओं का हाथ जेड कर रख-वंदन करना और फिर महाराज के मेरा प्रणाम कह कर कुछ ल पूछना ! हे लक्ष्मण ! सभके सामने सिर नवा कर मेरा प्रणाम कहना और धर्म में सदा सावधान रहनेवाले महाराज से मेरी ओर से यह निवेदन करना—

“जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ।

भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥

अहं त्यक्ता च ते वीर अयशो भीरुणा जने ।

यच्च ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः ॥

मया च परिहर्त्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ।

वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥

यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ।

परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥

यत्तु पौरजने राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् ।

अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥

यथाऽपवादः पौराणां तथैव रघुनन्दन ।

पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥

પ્રાણૈરપિ પ્રિયં તસ્માત્મર્ત્તુઃ કાર્યં વિશેષતઃ ।

(વા. ૨૧૦ ૭. ૪૮. ૧૨-૧૮)

“હે રાધવ ! આપ જિસ પ્રકાર મુઝકો તત્ત્વ સે શુદ્ધ સમજતે હૈં ઉસી પ્રકાર નિત્ય અપને મેં ભક્તિવાદી ઔર અનુરક્ત ચિત્તવાલી બી સમજિયેગા. હે વીર ! મેં જનતી હૂંં કિ આપને લોકાપવાદ કો દૂર કરને ઔર અપને કુલ કી કીર્તિ કાયમ રખને કે લિયે હી મુઝકો ત્યાગ દિયા હૈં; પરંતુ મેરે તો આપ હી પરમગતિ હૈં. હે મહારાજ ! આપ જિસ પ્રકાર અપને ભાઈયોં કે સાથ ખર્તાવ કરતે હૈં, પ્રજા કે સાથ બી વહી ખર્તાવ કીજિયેગા. હે રાધવ ! યહી આપકા પરમ ધર્મ હૈ, ઔર ઇસીસે ઉત્તમ કીર્તિ મિલતી હૈ. હે સ્વામિન્ ! પ્રજા પર ધર્મયુક્ત શાસન કરને સે હી પુણ્ય પ્રાપ્ત હોતા હૈ. અતએવ એસા કોઈ ખર્તાવ ન કીજિયેગા જિસસે પ્રજા મેં અપવાદ હો. હે રઘુનંદન ! મુઝે અપને શરીર કે લિયે તનિક બી શોક નહીં હૈ, ક્યોંકિ સ્ત્રી કે લિયે પતિ હી પરમ દેવતા હૈ, પતિ હી પરમ અંધુ હૈ ઔર પતિ હી પરમ ગુરુ હૈ. નિત્ય પ્રાણુધિક પ્રિય પતિ કા પ્રિય કાર્ય કરના ઔર ઉસીમેં પ્રસન્ન રહના, સ્ત્રી કા યહ સ્વાભાવિક ધર્મ હી હૈ.” કયા હી માર્મિક શબ્દ હૈં ! ધન્ય સતી સીતા, ધન્ય ધર્મપ્રેમ ઔર પ્રજાવત્સલતા ! ધન્ય ભારત કા સતીધર્મ, ધન્ય ભારતીય દેવિયોં કા અપૂર્વ ત્યાગ.

સીતાજી કહને લગી—“હે લક્ષ્મણ ! મેરા યહ સંદેશ મહારાજ સે કહ દેના. ભાઈ ! એક ખાત ઔર હૈ, મેં ઇસ સમય ગર્ભવતી હૂં, તુમ મેરી ઔર દેખ કરં ઇસ ખાત કા નિશ્ચય કરતે જાઓ, કહીં સંસાર મેં લોગ યહ અપવાદ ન કરેં કિ સીતા વન મેં જા કર સંતાન પ્રસવ કરતી હૈ.”

સીતા કે ઇન વચનોં કો સુન કર દીનચિત્ત લક્ષ્મણ વ્યાકુલ હો ઉઠે ઔર સિર ઝુકા કર સીતા કે પૈરોં મેં ગિર ધુકકાર માર કર જોર જોર સે રોને લગે. ફિર ઉઠ કર સીતાજી કી પ્રદક્ષિણા કી ઔર દો ઘડી તક ધ્યાન કરને કે બાદ બોલે—‘માતા ! હે પાપરહિતા સીતે ! તુમ કયા કહ રહી હો ? મૈંને આજ તક તુમ્હારે ચરણોં કા હી દર્શન કિયા હૈ, કબી સ્વરૂપ નહીં દેખા. આજ ભગવાન રામ કે પરોક્ષ મૈં તુમ્હારી ઔર કૈસે તાક સકતા હૂં.’ તદનંતર પ્રણામ કર કે વહ રોતે હુયે નાવપર સવાર હો કર લોટ ગયે ઔર ઇધર સીતા-દુઃખભાર સે પીડિતા આદર્શ પતિવ્રતા સતી સીતા-અરણ્ય મેં ગલા ફાડ કર રોને લગી. સીતાજી કે રુદન કો સુન કર વાદ્મીકિજી ઉસે અપને આશ્રમ મેં લે ગયે.

ઇસ પ્રસંગ સે જો કુછ સીખા જા સકતા હૈ વહી ભારતીય દેવિયોં કા પરમ ધર્મ હૈ. સીતાજી કે ઉપર્યુક્ત શબ્દોં કા નિત્ય

पाठ करना चाहिये और उनके रहस्य को अपने ज्वन में उतारना चाहिये. लक्ष्मण के अर्ताव से भी हमलोगों को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि पद में माता के समान होने पर भी पुरुष किसी भी स्त्री के अंग न देखे. इसी प्रकार स्त्रियां भी अपने अंग किसीको न दिखावे. वाल्मीकिजी के आश्रम में सीता ऋषि की आज्ञा से अंतःपुर में ऋषिपत्नी के पास रही, इससे यह सीखना चाहिये कि यदि कभी दूसरों के घर रहने का अवसर आवे तो स्त्रियों को अंतःपुर में रहना चाहिये और इसी प्रकार किसी दूसरी स्त्री को अपने यहां रखना हो तो स्त्रियों के साथ अंतःपुर में ही रहना चाहिये.

पातालप्रवेश

जो स्त्री अपने धर्म का प्राणुपन से पालन करती है, अंत में उसका परिणाम अच्छा ही होता है. जय्य लगवान श्रीरामचंद्र अश्वमेध यज्ञ करते हैं और लव-कुश के द्वारा रामायण का गान सुन कर मुग्ध हो जाते हैं, तब लव-कुश की पहचान होती है और श्रीराम की आज्ञा से सीता वहां बुलायी जाती है. सीता श्रीराम का ध्यान करती हुई सिर नीचा किये हाथ जोड़ कर वाल्मीकि ऋषि के पीछे-पीछे जाती हुई आ रही है. वाल्मीकि मुनि सभा में आ कर जो कुछ कहते हैं उससे सारा बोकापवाद भिट जाता है और सारा देश सीता-राम के जयजयकार से ध्वनित हो उठता है. वाल्मीकि ने सीता के निष्पाप होने की जात कहते हुये यहां तक कह डाला कि 'मैंने हजारों वर्षों तक तप किया है, मैं उस तप की शपथ आ कर कहता हूं कि यदि सीता दुष्ट आचरणवाली हो तो मेरे तप के सारे फल नष्ट हो जायें. मैं अपनी दिव्य दृष्टि और ज्ञानदृष्टिद्वारा विश्वास दिलाता हूं कि सीता परम शुद्ध है.' वाल्मीकि की प्रतिज्ञा को सुन कर और सीता को सभा में आयी हुई देख कर लगवान श्रीराम गहगह हो गये और कहने लगे कि 'हे महाभाग ! मैं जनता हूं कि जनकी शुद्ध है, लव-कुश मेरे ही पुत्र हैं. मैं राजधर्मपालन के लिये ही प्रिया सीता का त्याग करने को आध्य हुआ था. अतएव आप मुझे क्षमा करें !'

उस सभा में ब्रह्मा, आदित्य, वसु, रुद्र, विश्वदेव, वायु, साध्य, महर्षि, नाग, सुपर्ण और सिद्ध आदि भैंडे हुये हैं, उन सबके सामने राम खिर यह कहते हैं कि 'धंस जगत में वैदेही शुद्ध है और इस पर मेरा पूर्ण प्रेम है--शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ।' धतने में काषायवस्त्र धारण किये हुये सती सीता नीची गर्दन कर श्रीराम का ध्यान करती हुई भूमि की ओर देखने लगी और बोली—

यथाऽहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
 मन्त्रसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
 यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥

(पा० रा० ७. ८७. १५-१७)

‘यदि मैंने राम को छोड़ कर किसी दूसरे का कभी मन से भी चिन्तन न किया हो तो हे माधवी देवि ! तू मुझे अपने में ले ले, हे पृथ्वी माता ! मुझे मार्ग दे. यदि मैंने मन, कर्म और वाणी से केवल राम का ही पूजन किया हो तो हे माधवी देवी ! मुझे अपने में ले ले. हे पृथ्वी माता ! मुझे मार्ग दे. यदि मैं राम के सिवा और किसीका भी न जानती होऊँ यानी केवल राम को ही लजनेवाली हूँ यह सत्य हो तो हे माधवी देवी ! मुझे अपनेमें स्थान दे और हे पृथ्वी माता ! मुझे मार्ग दे.’

धन तीन शपथों के करते ही अकस्मात् धरती झट गयी, उसमेंसे एक उत्तम और दिव्य सिंहासन निकला. दिव्य सिंहासन को दिव्य देह और दिव्य वस्त्राभूषणधारी नागों ने अपने भस्तक पर उठा रक्खा था और उस पर पृथ्वीदेवी बैठी हुई थीं. पृथ्वी-देवी ने सीता का दोनों हाथों से आलिंगन किया और ‘हे पुत्री ! तेरा कल्याण हो’ कह कर उसे गोद में बैठा लिया. धनने में सज्जके दृष्टते-दृष्टते सिंहासन रसातल में प्रवेश कर गया. सती सीता के ज्यज्यकार से त्रिलुपन भर गया !

सीता-परित्याग के छेद

यहां यह प्रश्न होता है कि ‘लगवान श्रीराम जडे दयालु और न्यायकारी थे, उन्होंने निर्दोष जान कर भी सीता का त्याग क्यों किया ?’ धनमें प्रधानतः निम्नलिखित पांच कारण हैं, धन कारणोंपर ध्यान देने से सिद्ध हो जायगा कि राम का यह कार्य सर्वथा उचित था—

१-राम के समीप धन प्रकार की पात आयी थी—

अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।

यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥

कि ‘राम ने रावण के घर में रह कर आयी हुई सीता को घर में रखा लिया धन लिये अथ यदि हमारी स्त्रियां भी दूसरों के यहां रह आवेंगी तो हम भी धन पात को सह देंगे; क्योंकि राजा जो कुछ करता है प्रजा उसीका अनुसरण करती है.’ प्रजा की धन

लवना से लववान ने यह सोचा कि सीता का निर्दोष होना मेरी बुद्धि में है। साधारण लोग इस बात को नहीं जानते। वे तो इससे यही शिक्षा लेंगे कि परपुरुष के घर बिना आधा स्त्री रह सकती है। ऐसा होने से स्त्रीधर्म बिलकुल बिगड़ जायगा, प्रज में वर्णसंकरता की वृद्धि होगी, अतएव प्रज के धर्म की रक्षा के लिये प्राणधिका सीता का त्याग कर देना चाहिये। सीता के त्याग में राम को अड़ा दुःख था, उनका हृदय विदीर्ण हो रहा था। उनके हृदय की दशा का पूरा अनुभव तो कोध कर ही नहीं सकता, किंतु वादभीति राभायण और उत्तररामचरित को पढ़ने से किंचित् द्विर्दर्शन हो सकता है। श्रीराम ने यहां प्रजधर्म की रक्षा के लिये व्यक्तिधर्म का अलिहान कर दिया। प्रजरंजन के यज्ञानल में आत्मस्वरूपा सीता की आहुति दे डाली ! इससे उनके प्रजप्रेम का पता लगता है। सीता राम हैं और राम सीता हैं, शक्ति और शक्तिमान् मिल कर ही जगत् का नियंत्रण करते हैं, अतएव सीता के त्याग में कोध आपत्ति नहीं। इस लोकसंग्रह के हेतु से भी सीता का त्याग उचित है।

२-याहे थोड़ी ही संख्या में हो सीता का जूठा अपवाद करनेवाले लोग थे। यह अपवाद त्याग के बिना भिट नहीं सकता था; और यदि सीता वादभीति के आश्रम में रह कर वादभीति के द्वारा प्रतिष्ठा के साथ शुद्ध न कही जाती और पृथ्वी में न समाती तो शायद यह अपवाद भिटता भी नहीं, संभव है और बढ़ जाता; और सीता का नाम आज जिस लाव से लिया जाता है शायद वैसे न लिया जाता इस हेतु से भी सीता का त्याग उचित है।

३-सीता श्रीराम की परमभक्तता थी, उनकी आश्रिता थी, उनकी परम ध्यारी अर्द्धांगिनी थी, ऐसी परमपुनीता सती के निष्कुरता के साथ लागने का दोष लववान् श्रीराम ने अपने ऊपर धसी लिये ले लिया कि इससे सीता के गौरव की वृद्धि हुई, सीता का जूठा कलंक भी भिट गया और सीता जगत्पूज्या बन गयी। लववान अपने भक्तों का गौरव बढ़ाने के लिये अपने ऊपर दोष ले लिया करते हैं और यही यहां पर भी हुआ।

x

x

x

x

x

x

x

x

अनेक कारणों से सीता का निर्वासन राम के लिये उचित ही था। असली बात तो यह है कि लववान राम और सीता साक्षात् नारायण और शक्ति हैं। एक ही महान तत्त्व के दो रूप हैं। उनकी लीला वे ही जनें। हम लोगों को आलोचना करने का कोध अधिकार नहीं। हमें तो चाहिये कि उनकी दिव्य

લીલાઓં સે લાલ ઉઠાવેં ઔર અપને મનુષ્યજીવન કે પવિત્ર કરેં.

માનવલીલા મેં શ્રીસીતાજી ઇસ ખાત કે પ્રમાણિત કર ગયી કિ ખિના દોષ ભી યદિ સ્વામી સ્ત્રી કે ત્યાગ દે તો સ્ત્રી કે કર્તવ્ય હૈ કિ ઇસ વિપત્તિ મેં દુઃખમય જીવન ખિતા કર ભી અપને પાતિ-વ્રતધર્મ કી રક્ષા કરે, પરિણામ ઉસકા કલ્યાણ હી હોગા.

ઉપસંહાર

સત્ય ઔર ન્યાય અંત મેં અવશ્ય હી શુભ ફલ દેંગે. સીતા ને અપને જીવન મેં કઠોર પરીક્ષાયેં દે કર સ્ત્રીમાત્ર કે લિયે યહ મર્યાદા સ્થાપિત કર દી કિ જો સ્ત્રી આપત્તિકાલ મેં સીતા કી ભાંતિ ધર્મ કા પાલન કરેગી ઉસકી કીર્તિ સંસાર મેં સદા કે લિયે પ્રકાશિત હો જાયગી. સીતા મેં પતિભક્તિ, સીતા કા ભરત-લક્ષ્મણ ઔર શત્રુઘ્ન કે સાથ નિર્દોષ વાત્સલ્ય-પ્રેમ, સાસુઓં કે પ્રતિ સેવાભાવ, સેવકોં કે સાથ પ્રેમ કા ખર્તાવ, નૈહર ઔર સસુરાલ મેં સખકે સાથ આદર્શ પ્રીતિ ઔર સખકે સંમાન કરને કી ચેષ્ટા, ઋષિયોં કી સેવા, લવ-કુશ જૈસે વીર પુત્રોં કા માતૃત્વ, ઉનકોં શિક્ષા દેને કી પટુતા, સાહસ, ધૈર્ય, તપ, વીરત્વ ઔર આદર્શ ધર્મપરાયણતા આદિ સભી ગુણપૂર્ણ વિકસિત ઔર સર્વથા અનુકરણીય હૈં. હમારી જો માતાયેં ઔર બહનેં પ્રમાદ, મોહ ઔર આસક્તિ કે ત્યાગ કર સીતા કે ચરિત્ર કા અનુકરણ કરેંગી ઉનકે અપને કલ્યાણ મેં તો શંકા હી કયા હૈ, વે અપને પતિ ઔર પુત્રોં કા ભી તાર સકતી હૈં. અધિક કયા, જિસપર ઉનકી દયા હો જાયગી ઉસકા ભી કલ્યાણ હોના સંભવ હૈ. ઐસી સતીશિરોમણિ પતિવ્રતા સ્ત્રી દર્શન ઔર પૂજન કે યોગ્ય હૈ. મનુષ્યોં કે દ્વારા હી નહીં બલ્કિ દેવતાઓં કે દ્વારા ભી વહ પૂજનીય હૈ ઔર અપને ચરિત્ર સે ત્રિલોકી કે પવિત્ર કરનેવાલી હૈ.

યદપિ શ્રીસીતાજી સાક્ષાત્ ભગવતી ઔર પરમાત્મા કી શક્તિ થી, તથાપિ ઉસને અપને મનુષ્યજીવન મેં લોકશિક્ષા કે લિયે જો ચરિત્ર કિયે હૈં, વે સખ ઐસે હૈં કિ જિનકા અનુકરણ સભી સ્ત્રિયાં કર સકતી હૈં. સંસાર કી મર્યાદા કે લિયે હી સીતા-રામ કા અવ-તાર થા. અતએવ ઉનકે ચરિત્ર ઔર ઉપદેશ અઙ્ગીકરિત ન હો કર ઐસે વ્યાવહારિક થે કિ જિનકોં કામ મેં લા કર હમલોગ લાલ ઉઠા સકતે હૈં. જો સ્ત્રી યા પુરુષ યહ કહ કર કર્તવ્ય સે છૂટના ચાહતે હૈં કિ ‘શ્રીસીતા-રામ સાક્ષાત્ શક્તિ ઔર ઇશ્વર થે; હમ ઉનકે ચરિત્રોં કા અનુકરણ નહીં કર સકતે.’ વે કાયર ઔર અભક્ત હૈં. વે શ્રીરામકો ઇશ્વર કા અવતાર કેવલ કથનભર કે લિયે હી માનતે હૈં. સચ્ચે ભક્તોં કો તો શ્રીરામસીતા કે ચરિત્ર કા યથાર્થ અનુકરણ હી કરના ચાહિયે.

(“કલ્યાણના”ના રામાયણક્રમાંથી)

૩૪-એક મુસલમાન રામભક્ત સિદ્ધ પ્રકીર શાહ જલાલુદ્દીન વંસાલી

(લેખક:-શ્રી. જમુનાપ્રસાદજી શ્રીવાસ્તવ)

(૧)

જો વ્યક્તિ જીતે-જી પરમાત્મા મેં મિલ જતા હૈ ઉસે 'વંસાલી' કહતે હૈં. યહ શબ્દ ફારસી ભાષા કા હૈ. ઇસકી વ્યાખ્યા કવિ વલીરામજી ને અત્યંત સરલ ઔર સરસ ભાષા મેં ઇસ પ્રકાર કી હૈ-
ડેરા ડાલ દીજે ઉઠિ રાહ લીજે જિસ રાહ મેં પીવ કે પાઇયે જૂ.
'હમ-તુમ' સે ન્યારે હો રહિયે નિત્ય હસિયે, ખેલિયે, ગાઇયે જૂ;
મુઝે મુક્ત મીત કી ચાહ કેસી જો પૈ જીવતે પીવ ન પાઇયે જૂ;
વક્ત્રી અંત સમય જહં જીવના હૈ તહં જીવતે ક્યોં નહીં જાઇયે જૂ.

ખુરાસાન કે શાહ જલાલ-ઉદ્દીન વંસાલી 'સૂફી હુશ્ન પરસ્ત' અર્થાત્ 'શૃંગાર-નિષ્ઠા' કે ભક્ત થે. શ્રીરામચંદ્રજી કે ઉપાસક હોને કે અતિરિક્ત વે ઉનકી અલૌકિક મધુર છબિ પર મોહિત બી થે. ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ શ્રીરામચંદ્રજી અત્યંત સુંદર, સ્વરૂપવાન ઔર સુકુમાર હૈં. ઉનકી ભક્તિ કરને તથા ઉનકા નામ જપને સે નિશ્ચય હી મુક્તિ મિલતી હૈ, જૈસા કિ કવિ 'ખુસ્તર' ને ઉર્દુ-રામાયણ મેં કહા હૈ—

કરે વરદે જ્યાં જો કેઇ યહ 'નામ', ગુલસ્તાને જહાંમેં પાય આરામ.
નજાતે હર વશર ઇસ 'નામ' સે હૈ, કિ આખિર કામ 'સીતારામ' સે હૈ.
ઇખાદતકા નહીં હૈ આજકલ કામ, ફક્ત કાફી હૈ 'સીતારામ'કા નામ.

મહાત્મા 'વંસાલી' ભ્રમણ કરતે હુઝે પંજાબ પ્રાંત કે મુલતાન-નગર મેં જા નિકલે થે. ઉસી નગર મેં પંડિત ટેકચંદજી કથા-વાચક રહતે થે. વે ખડે વિદ્વાન ઔર સુયોગ્ય વક્તા થે. પ્રતિદિન સંધ્યાસમય સમઘ માઇ કે ચખૂતરે પર રામાયણ કી કથા ખાંચતે થે. ઉનકા સ્વર અત્યંત કોમલ ઔર મધુર થા. શ્રોતાઓં કે વહ ખૂબ રિઝાતે થે, પદ-પદાર્થોં કી વ્યાખ્યા સુંદર સરલ ઔર સરસ શબ્દોં મેં કરતે થે, જિસસે સ્ત્રિયાં ઔર છોટે છોટે-ખચ્ચે બી આસાની સે સમજ લેતે થે. જિસ રસ કા વે વર્ણન કરતે ઉસકા તો ચિત્ર હી ખિંચ દેતે થે. ઇન સખ સામગ્રિયોં સે ઉનકી કથા ખૂબ જમતી થી. દૂર દૂર સે લોગ આતે ઔર કઇ સહસ્ર શ્રોતા ઇકઠે હો કર કથા સુના કરતે થે.

(૨)

રાજા જનક કી ફૂલવારી કા પ્રસંગ થા. મિથિલાવાસી શ્રી-રામચંદ્રજી કી અદ્ભુત છબિ પર મુગ્ધ થે, પંડિતજી ને ઉનકી
થુ. ૧૮

અલૌકિક છત્રિ કા વર્ણન ઇતની સુંદર ઔર સરસ ભાષા મેં ક્રિયા કિ શ્રાતાગણુ સુન કર ગદ્ગદ્ હો ગયે ઔર ખેદખતયાર ઉનકી જખાન સે નિકલ ગયા—

કિસીકી આંખ મેં જાહુ તેરી જાંઝા મેં હૈ.

કુછ રાત્રિ ખીતે કથા સમાપ્ત હુઘ. શ્રાતાગણુ આરતી લે કર અપને-અપને ઘર જાને લગે, પંડિતજી ને અપની પુસ્તક ખાંધના આરંભ ક્રિયા. ઇસી ખીચ મેં શાહ સાહેબ ને આ કર કહા—

“પંડિતજી! આપકી પદ-પદાર્થ કી વ્યાખ્યા સુન કર મૈં અત્યંત પ્રસન્ન હો ગયા હૂં, કૃપા કર કે યહ ખતલાધયે કિ યહ કૌનસી બહુઅર્થ-ગૌરવાન્વિત પુસ્તક હૈ ઔર ઇસમેં કિસ યુસદ્ કે સમાન સુંદર વ્યક્તિ કે સૌંદર્ય ઔર લાવણ્ય કા વર્ણન હૈ.”

“શાહસાહેબ! હિમાલય સે કુછ દૂરી પર એક વિશાલ નગર ખસા હૈ. ઉસકા નામ અયોધ્યા હૈ. વહ સૂએ અવધ કી રાજધાની હૈ. વહાં મહારાજા દશરથ રાજ્ય કરતે થે. વે ખડે પ્રતાપી ઔર ધર્માત્મા થે. મહાપ્રભુ રામચંદ્રજી ઉન્હીંકે સુપુત્ર થે. વે અત્યંત સુંદર, શૂરવીર ઔર બુદ્ધિમાન થે—

ગુણસાગર નાગર ખરખીરા, સુંદર સ્યામલ ગૌર શરીરા.

યહ રામાયણુ હૈ. ઇસમેં ઉન્હીં કી મંગલમય લીલા કા વર્ણન હૈ. કહિયે, આપકો ઉનકી કથા અચ્છી તો લગતી હૈ?”

“પંડિતજી! મૈં કઇ દિનોં સે યહાં રોજ આ કર કથા સુનતા હૂં, ખડા આનંદ આતા હૈ. મૈં તો શાહજાદે અવધ કા આશિક હો ગયા હૂં. દીન વ દુનિયા સે મુંહ મોડ ઉન્હીંકે કૂચે મેં મુકીમ હૂં.”

“શાહસાહેબ! આપ કથા કે ખડે પ્રેમી હૈં. કૃપા કર કે પ્રતિદિન આયા કીજિયે! મૈં અપને પાસ હી બેઠા લિયા કરંગા.”

“હાં, હાં! મૈં તો રોજ સખસે પહલે આતા હૂં ઔર સખસે પીછે જાતા હૂં; લેકિન મુઝે યહાં કોઈ બેઠને નહીં દેતા. ખડે-ખડે સુન લેતા હૂં. અચ્છા અખ જાતા હૂં, કલ ફિર આઉંગા.”

(૩)

શાહસાહેબ કી ઇસ પ્રેમવાર્તા કી ચચાં મુસલમાનોં કે કાનોં મેં પહુંચી. વે અત્યંત ક્રોધિત હુયે, સખને સલાહ કર કે મૌલવી અખદુશ્તા કે મકાન પર મજલિસ જોડી. સંપૂર્ણ મુસલમાનોં કે બુલાયા ઔર શાહ સાહેબ કે બી પકડવા મંગાયા. મૌલવી સાહેબ ને વાયજ દી, ઇસ્લામ ધર્મ કી વ્યાખ્યા તથા તરીકત ઔર શરિયત કી તલકીન કી. સખ લોગ ધ્યાન દે કર સુનતે રહે. શાહ સાહેબ એક કિનારે બેઠે થે. ઉન્હોંને ધ્યાન તક નહીં દિયા. પ્રેમ કે ઉમંગ મેં વે યહ ગાતે રહે—

કાફિરે ઇશ્કમ મુસલમાની મરા દરકાર નેસ્ત.

અર્થાત્ મੈં પ્રેમ પથ કા પથિક હૂં. મુઝે મુસલમાની કી જરૂરત નહીં હૈ.

और अंत में यह कह कर—

હશ્વરત મેરી યહ હૈ, મેરા અરમાન હૈ યહી,

આખય તૂ નજર તો તુઝે દેખતા રહૂં.

युपकेसे कथा में यत्ने आये.

વાળ હો જાને પર શાહ સાહેબ કી ખોજ હુઘ, પરંતુ વે થે હી નહીં, મિલેં તો કૈસે મિલેં. લોગ ઉન્હેં ઢુંઢતે હુયે કથા મેં આયે. વહાં વે પંડિતજી કે પાસ બેઠે બેઠે પ્રેમ સે કથા સુન રહે થે. નેત્રાં સે અશ્રુપાત હો રહા થા. તન-મન કી સુધિ નહીં થી. ઉનકી યહ દશા દેખ કર મુસલમાનોં કો સંદેહ હુઆ કિ હો ન હો, પંડિતજી ને હી શાહ સાહેબ કો ગુમરાહ કર કે મુસલમાન સે કાફિર બના લિયા હૈ. સખ લોગ ઉનકે ઉપર બિગડ પડે. મૌલવી સાહેબ ને ધમકા કર કહા—

“પંડિતજી ! જો કુછ હુઆ સો હુઆ. કલ સે કથા મત બાંચો. અપના પોથી-પત્રા યહાં સે ઉઠા લે જાઓ, વરના.....”

પંડિતજી બેચારે સીધે-સાદે થે ઔર મૌલવી સાહેબ કો અચ્છી તરહ જાનતે થે, બોલે—

“અચ્છા ! કલ સે મૈં કથા નહીં બાંચૂંગા. આપ ઇતમીનાન રકખેં.”

(૪)

દૂસરે દિન કથા બંદ હો ગયી. બાલકાંડ સમાપ્ત હો ચુકા થા. પંડિતજી ને પ્રાતઃકાલ હવન કર કે દૂસરે શહર કા માર્ગ પકડા. રાસ્તે મેં શાહ સાહેબ મિલે, ઉન્હેંને પહચાન કર કહા—

“કહાં ચલે જા રહે હો ? પંડિતજી ! જરા ઉસ દિલદાર કા પતા તો દેતે જાઓ.”

પંડિતજી ને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોં સે કહા—

“શાહસાહેબ ! ઇસ સમય તો જાન લે કર ભાગા જા રહા હૂં. ઠહરને સે પકડે જાને કા ડર હૈ, વરના મૈં આપકો ખ્યારે પ્રભુ કા ચરિત્ર અવશ્ય સુનાતા.”

શાહસાહેબ સિદ્ધ રૂકીર થે, ઉન્હેંને કહા—

“પંડિતજી ! ડરો મત ! મૈં તુમ્હેં યહ અસા (છડી) દેતા હૂં. પૃથ્વીપર પટક દેને સે વહ અજદહા હો જાયગા ઔર સખ લોગ ડર કર ભાગ જાયંગે. ધૂલ મેં ડાલ દોગે તો વહ અપની અસલી સૂરત મેં આ જાયગા, ઉસે હાથ મેં લિયે ફિરના, તુમ તો મેરે દિલદાર કી હિકાયત સુનાતે હો; તુમ્હેં ડર કિસ બાત કા હૈ ?”— અહલે દુનિયા કાફિરાને મુતલકંદ, રોજ શવવોદર જક જકો દરવક વકંદ,

अर्थात्--

महान्वल जंगल लयंकर लव मैं जैन इंसैरे,
महामूढ जे मतलप जक जक करते सांज सभैरे.

“अच्छा ! जरा फिर तो समझा दो कि शाहजहदे अवध कैसे हसीन है.”

जेयारे पंडितजी क्या करते. पोथी जोल कर बैठ गये. रघु-
नाथजी की अपार शोभा का वर्णन करने लगे. जनकपुर की स्त्रियां
किस प्रकार मोहित हो कर निछावर छुट्ठी थीं और धनुषयज्ञ के समय
देश देश के राज और महाराज किस प्रकार उनकी अतुलित छवि पर
जेदाम भिन्न गये थे; छन्डीं सभ जातों का सविस्तर वर्णन करते
रहे और आनंद में मग्न हो कर यह गाने लगे--

धरणी का लार हरने, यही राम अण्ण जने है.

पापों का धन उड़ाने धनश्याम अण्ण जने है.

विष्णु ! यही विश्वंभर ! यही नीलकण्ठधारी,

यही परब्रह्म धर्मर ! यही है राम मुरारी.

शाह साहेब मस्त हो गये, उन्होंने अपनी सिद्धियों से प्यारे
की कथा सुनानेवाले की कुछ सेवा करना चाहा. और बोले--“वाह !
पंडितजी ! वाह वाह, भूय सुनाया.”

“अच्छा ! मांगो क्या मांगते हो ?”

पंडितजी ने भूय सोय विचार कर तीन चीजें मांगीं--

(१) मैं पुत्रहीन हूं, मेरे एक पुत्र हो जाय.

(२) मेरी मृत्यु अनायास हो, और

(३) श्रीरामजी के चरणों में प्राप्ति हो.

“अच्छा दो, दो वरदान अभी देता हूं. तीसरा जण फिर
भिलोगे और दिलदार की जाते सुनाओगे तब हूंगा.”

यही तो असली चीज थी. पंडितजी अपनी बूल पर पछताते
हुये कि मैंने पहले यही क्यों न मांगा, उनसे कहा, “फिर मैं
आपको कहां पाऊंगा ?”

“यार के कूये में. मेरा यार तुम्हें भिन्न कर मेरे पास पहुँचा
देगा. अच्छा, अण्ण जण्णो.”

पंडित टेक्यंद बिदा हुये. शाह साहेब जूमते-जामते निम-
लिपित मस्ताना गीत गाते हुये यार के कूये की तरफ चले--

दिलदार यार प्यारे गलियों में मेरी आ ज,

आंजे तरस रही है सरत मुझे दिया ज.

(५)

पांयवे महीने शाह साहेब अवध धाम में पहुँचे और जाजर
की भरिजह में उतरे. छतने दिन की प्रबल उतकंठा के बाद छष्टधाम

મેં પહુંચને પર ઉન્હોં જો અસીમ આનંદ પ્રાપ્ત હુઆ ઉસકા વર્ણન કૌન કર સકતા હૈ ? વે ઉસી અપાર આનંદ મેં મગન હો કર ઇષ્ટદેવ પ્યારે શ્રીરામ કી આરાધના મેં લગ ગયે. ઇતને મેં એક સન્નન વહાં સે નિકલે. ઉન્હોંને શાહ સાહેબ કો અકેલા દેખ કર કહા—

“શાહ સાહેબ ! અકેલે કેસે ઐકે હો ?”

મહાત્મા વસાલી કા ધ્યાન ભંગ હો ગયા. ઉન્હોંને કિસી પ્રકાર અપની વિરહ-વેદના કો રોક ઔર ક્રોધ કો શાંત કર કહા—

“અબી તક તો અકેલા નહીં થા, અપને દિલદાર કે સાથ મળે ઉડા રહા થા. હાં, તુમહારે આ જાને સે અલખતા ધ્યાન ટૂટ ગયા ઔર મેં અકેલા હો ગયા.”

યહ ઉપદેશ-ભરે વચન સુન કર વહ અત્યંત લજ્જિત હુઆ. હાથ જોડ કર ક્ષમા માંગને લગા ઔર પ્રણામ કર ચલા ગયા.

(૬)

અનંતર મહાત્મા વસાલી ને ઇષ્ટધામ કી પરિક્રમા કરને કા વિચાર કિયા. ભગવદ્ભક્તોં કો યહ કાર્ય કિતના સુખકર હોતા હૈ, સો તો કોઇ ભક્ત હી જાનતા હૈ. આજકલ કે શૌકીનોં કો ઇસકા ક્યા પતા ? મૌલાના રમ સાહેબ ને ફરમાયા હૈ—

ન મન વેહદા ગિરદે કૂચ, વા બાજર મી ગરદમ.

મજાકે આશ કી દારમ, પયે દીદાર મી ગરદમ.

અર્થાત્ મેં યોં હી અસબ્ય કી ભાંતિ ગલિયોં ઔર બાજરોં મેં નહીં ધૂમતા, મુઝે પ્રેમ કા ચસકા લગ ગયા હૈ, મેં પ્રિયતમ પ્રભુ કો ખોજતા ફિરતા હૂં.

એક દૂસરે સંત કા કથન હૈ—

આં જમીને કિ નિશાને કેફ પાયે તૂ કુઅદ,

સાલહા સિજદયે સાહેબ નજરા ખુઆહિદ ખૂદ.

અર્થાત્—

પરમ સુહાવન તવ પદ અકિત ભૂમિ,

સદા રહેગે સન્નન પ્રેમી ચૂમિ. (શરણુ)

અર્થાત્ પ્રભુપદ-અકિત ભૂમિ કી મહિમા કા ક્યા કહના હૈ ! વહ તો ભગવદ્ભક્તોં કી સદા વંદનીયા હૈ.

યહી સખ સોચતે આર યહ કહતે હુયે—

નેહ-સરોવર મેં ધંસિકે કઢિયો હંસિ ખેલ નહીં હૈ.

આનંદપૂર્વક અયોધ્યાજી કી ગલિયોં મેં વિચરને લગે. ઉન દિનોં અયોધ્યાજી મેં મંદિર થોડે હી થે, પરંતુ ઉનકે બીતર ઇનકા પ્રવેશ હોના એક અસંભવ ખાત થી. ઇધર પ્રિયતમ કે દીદાર કી લાલસા, ઉધર પુજારિયોં કી દૂતકાર, ઇન દોનોં પ્રતિદ્વંદ્વી સ્થિતિયોં કે સંઘર્ષણ મેં વિરહી મહાત્માજી કે હૃદય મેં દર્શનલાલ કી

જવાલા ઓર ભી જોર સે ધધક ઉડી. ઉન્હેં ખડા દુઃખ હુઆ, પરંતુ નિયમ હે જો જિસકી યાદ કરતા હૈ વહ ભી ઉસકી યાદ કરતા હૈ. કહા ભી હૈ—

તુલસી કમલન જલ ખસે, રવિ શશિ ખસેં અકાસ;
જો જાકે મન મેં ખસે, સો તાહિકે પાસ.
ઓર ભી—

જિસકો હમ ચાહે ન ચાહે કયા મળલ.
દિલ સે લેકિન ઉસકો ચાહા ચાહિયે,
ઓર ભી—

અસર હૈ જન્મ-ઉલ્કત મેં તો ખિંચકર આ હી જાવેંગે,
હમેં પરવાહ નહીં ધસકી, અગર વહ તનકે ખેડે હૈં.
અંત મેં જખ્મ ઉનકી ખેચેની ખહુત ખદ ગયી તખ્મ યહ
આકાશવાણી હુધ—

“ઐ વસાલી, જદ્દ આ ! મૈં તુઝસે મિલને કે લિયે તડપ રહા હૂં.”

ધસિ આકાશવાણી કે સુનતે હી મહાત્મા વસાલી કા શરીર પુલકિત હો ગયા. આનંદ કે મારે ઉનકે નેત્રોં સે આંસૂ છલક પડે. ઉનકી જખ્માન સે ખરખસ નિકલ પડા—

ઐ કિ દર હેય જાનદારી જા ખુલ અજખ માંદઅમ કિ હરખઈ.
સર્વ રહિત સખ ઉર પુર ખાસી.

(૭)

અનંતર મહાત્મા વસાલી શ્રીસરયૂજી કે કિનારે ગયે. વિમલ વર વારિ કે દેખ કર પ્રેમ સે પરિપૂર્ણ હો ગયે. જલ ઓર થલ કી ઉન્હેં સુધિ નહીં રહી. ગુદડી પહને હુએ હી ખીચ ધારા મેં ફૂદ પડે. ઘાટ પર લોગ સ્નાન-ખ્યાન કર રહે થે, યહ દેખ ઉન્હેં આશ્ચર્ય હુઆ. સમોંને જાના કિ શાહ સાહેબ ડૂબ ગયે. કઈ મનુષ્ય ઝટપટ ફૂદ પડે. સ્વર્ગદારઘાટ, લછમનઘાટ આદિ સખ જાન ડાલે; પરંતુ ઉનકા પતા ન લગા. આષાઢ કા મહિના થા. સરયૂજી ખડે વેગ સે ખહ રહી થીં. સખ લોગ નિરાશ હો કર ખેડ રહે. અંત મેં એક પહર કે પશ્ચાત્ત વે ગુમારઘાટ પર નિકલે. ઉનકા સંપૂર્ણ શરીર ભીગા થા, પરંતુ ગુદડી સૂખી થી—

ગર વદરિયા ખદવ વજદએ ધશક, રિસ્તએ દલકશાં ન ગરદદ નમ.

અર્થાત્

પ્રેમ યગા જો ખૂઝસરિતા માંહિ, એકહુ તાગ ગુદડિ કે ભીજે નાંહિ.

વિનાયક

શાહ સાહેબ કિનારે ખડે હો કર ધધર-ઉધર દેખને લગે. ઉન્હેંને ઉસ સમય કે દશ્ય કા વર્ણન ઈસ પ્રકાર કિયા હૈ—

દોશ રક્તમ વસૂય હમમામે, દીદમ આંજા ઇકે દિલારામે.

ચાણુકે દિલવરે ચ ખેબાકે, નાણુકે મહરખે ગુલ અંદા મેં.
સરો કદ યા સમન ખૂએ, સરકશે ખૂં ખુરે વખુદ કામે.
તુન્દ ખોયે વ મરદુમ આજરે, મસ્ત ચશમે વ સાગિરે આશામે.
ગાહ દર વહસ હીલા પરદાજે, ગાહ દર ઇલ્મ ઇસ્વા અસ્લામે.
આશિકારા હમી નમૂદ અયાં, ઝી રુખો જુલ્દ કુક્રો ઇસ્લામે.
ચૂં મરા દીદ રુએ ખદ તલખીદ, તાનવજ્જદ જરુચ અન્યામે.
મુત્તહૈયર ચુના શુદમ કિન માંદ, વમન અજ હોશ દરગહે નામે.
મી નદાનમ કી અંદરાં હૈરત, વ 'વસાલી' ક દાદ પૈગામે.
કિ વચશમાને દિલ મુતીં જુજ દોસ્ત, હર ચે ખીની વદાં કિ મજહર ઓસ્ત.

અર્થાત્

ગયઉં કાહ્લ મૈં સરિતા તીર, દેખેઉં સુખદ એક મતિ ધીર.
ચતુર મનોહર વીર નિશંક, શશિ-મુખ કોમલ સારંગ અંક.
સુવર ઉકાનિ સુવાસિત ગાતા, વય કિશોર ગતિ ગજ સુખદાતા.
ચિતવત ચોખ જુકુટિ ખર બાંકે, નયન ભરિત મદ મધુરસ છાકે.
કપહૂં છબિયુત ભાવ જનાવૈ, કપહૂં કટાક્ષ કલા દરસાવૈ.
પ્રેમિન કુંહ અસ પરૈ લખાઈ, મુખ છબિ વૈદિક ધર્મ સુહાઈ.
મેચક કચ કુચિત ધુધુરારે, જનુ ઇસલામ ધર્મ દ્યુતિ ધારે.
મમ દિશિ લખિ ભૂ બંક સંભારેઉ, છબિ પ્રસાદ જનુ દેન હંકારેઉ.
ચકિત થકિત ચિત ભયઉં અચેતા, સુધ બુધ વિસરી ધર્મક-ખેતા.
નહિં જાનો તિહિ છિન મોહિ જ્નેહી, કો સદેશ જતાયઉ મોહી.

પ્રિયતમ પ્રભુ તજી આન, જનિ દેખિય હિમકી ચખનિ;

જો દેખિય મતિમાન, તાસુ પ્રકાશહિં જાનિયે.

મહાત્મા વસાલી કુછ દિન સ્વર્ગદ્વાર ઓર મણિપર્વત પર
રહે. ફિર વે પ્રમોદ વન કો ચલે આયે ઓર વહીં રહને લગે.

(૮)

પંડિત ટેકચંદજી શાહ સાહેબ કો ખોજતે હુયે અયોધ્યાજી
મેં આયે, પરંતુ વે નહીં મિલે. તખ ઉન્હોંને ઇસ અભિપ્રાય સે
કિ ખ્યાતિ હોતે હી જહાં હોંગે, આ જાયંગે, રામાયણ કી કથા
ખાંચના આરંભ કર દિયા. કથા ખૂબ જમતી થી. સહસ્રોં મનુષ્ય
ઇકઠે હોતે થે. એક દિન જખ કથાસમાપ્તિ હો ચૂકી ઓર હવન
હોતે કે ઉપરાન્ત પૂજા ચઢ ચૂકી, તખ પંડિતજી ને ઉદાસ હો કર કહા-
'રંગ પીલે પડ ગયે જ્વનકે લિયે, વે શાહજી આયે ન દમભર કે લિયે.'

ઇસી ખીચમેં શાહસાહેબ ભી આ પહુંચે. વ્યાસાસન છૂ જાને
કે ભય સે ઉન્હોંને દૂર સે હી પાંચ દાને યવ કે પુસ્તક પર ફેંક દિયે.
દાને ચમકદાર થે. પાર્શ્વવર્તિયોં ને ખીન કર પંડિતજી કો દિયે. યથાર્થ
મેં વે સોને કે થે. યહ દેખ કર લોગ દંગ રહ ગયે. પંડિતજી ને
વ્યાસાસન સે ઉતર કર અભિવાદન કિયા ઓર અપને આને કા કારણ

કહ સુનાયા. શાહસાહેબ ને કહા—

“અચ્છા! યહાં સે નિપટ કર પ્રમોદ-વન મેં ખેર કે વૃક્ષ કે નીચે આઓ!”

યહ કહ કર શાહ સાહેબ ચલે ગયે. પંડિતજી ને પોથીપત્રા ખાંધ, શ્રોતાઓં સે વિદા હો પ્રમોદ-વન કી રાહ લી. કુછ શ્રોતાઓં ને પીછા ક્રિયા; પરંતુ ઉન્હોંને યહ કહ કર કિ, ઉનકે સાથ રહને સે શાહસાહેબ કે દર્શન નહીં મિલેંગે, ઉન્હેં લોટા દિયા. ઇસ પર બી એક વ્યક્તિ ચુપકે-ચુપકે પીછે ચલા હી ગયા. પંડિતજી ને પ્રમોદ વન મેં પહુંચ, ખેર કે વૃક્ષ કે નીચે ખોજ કી; પરંતુ શાહસાહેબ નહીં મિલે. તખ વે વહીં ઠહર ગયે. પરંતુ દૂસરા વ્યક્તિ જો પીછે પીછે આયા થા, નિરાશ હો કર લોટ ગયા. ઉસકે જાતે હી શાહ સાહેબ ખેર કે વૃક્ષ કે નીચે પ્રકટ હુયે. પંડિતજી ને હાથ જોડ કર વિનતિ કી ઓર કહા—

“શાહસાહેબ! આપકી કૃપા સે પુત્રરત્ન તો મિલ ગયા, અખ મેરા ઇચ્છિત તીસરા વરદાન દીજિયે.”

“અચ્છા! જો કુછ કલ કથા મેં પાયા હૈ, ઉસે દાન કર કે રાત કો ઇસી સ્થાન પર આ જાઓ. પરંતુ આજ કી તરહ કિસી ઓર કો અપને સાથ મેં મત લાના.”

(૯)

પંડિતજી ને ઉસી દિન સખ કુછ દાન કર દિયા. સાંજ હોતે હી લિખારી બન કર શાહસાહેબ કે આશ્રમ મેં પહુંચે ઓર વિનતિ કી—

“મૈં આપકા સેવક હાજર હૂં.”

મહાત્મા વસાલી ઉસ સમય નેત્ર મૂંદે હુયે ભગવાન શ્રીરામ-ચંદ્રજી કી અનૂપ રૂપરાશિ કા અસીમ આનંદ લૂટ રહે થે. ઉનકી ઉસ સમય કી અવસ્થા કા વર્ણન કરતે હુયે કિસી કવિ ને કહા હૈ—
તુઝ મેં ફના હૂં ઓર તુઝીમેં ફના રહૂં,

આ જાય તૂં નજર તો તુઝે દેખતા રહૂં.

મહાત્માજી ને આંખેં મૂંદે હી મૂંદે કહા—

“હાં! આ ગયે? અચ્છા, કહો?”

મામુકીમાને કય દિલ દારેમ, રુખ વ દુનિયા વહીં નમી આરેમ.

જુલ જુલાનેમ કજ કજ વ કદર, ઓફતાદા જુદા જ ગુલજરેમ.

મુર્ગ શાખે દરખત લાહ તેમ, ગોહરે દુરે ગંજ ઇસારેમ.

શાહસાહેબ કહતે જાતે થે ઓર પંડિતજી દુહરાતે જાતે થે.

અંત મેં શાહ સાહેબ ને કહા—

“અચ્છા! અખ વલી અલ્લાહ હો જા.”

પંડિતજી ને કહા—

“મૈં આપકા સેવક ટેકચંદ હૂં.”

“હાં ! હાં, અચ્છા, વલીરામ હો જા.”

અળ પંડિત ટેકચંદ્રજી ભી ઉઠી કી તરફ મસ્ત હો ગયે. ઉનકા નામ ‘વલીરામ’ પડા. મામુકીમાં કી ત્રીન શૈરે પઢ કર વે ફારસી ઓર અરબી કે બડે વિદ્વાન હો ગયે. ઉનકા બનાયા હુઆ ‘દિવાને-વલીરામ’ અળ ભી આદર કી દૃષ્ટિ સે દેખા જતા હૈ.

મહાત્મા વસાલી પ્રમોદ વન મેં રહતે થે ઓર પંડિત વલીરામજી મણિકૂટ પર વિચરતે થે. રાત્રિ કો જળ કભી દોનોં મિલ જતે થે તળ ‘ખૂબ બન આતી જો મિલ બૈંસતે દિવાને દો’ વાલી કહાવત ચરિતાર્થ હોતી થી.

કુછ દિન પશ્ચાત્ મહાત્મા વસાલી ને જીવનયાત્રા સમાપ્ત કર સાકેતવાસ કિયા, ઉનકી સમાધિ ઉસી ઘેર વૃક્ષ કે નીચે અખતક મૌજૂદ હૈ.

(૧૦)

‘મામુકીમાં’ નામકી પ્રસિદ્ધ પુસ્તિકા મહાત્મા વસાલી હી કી નિર્માણ કી હુઈ હૈ. આધી રાત્રિ કે સમય યહ કવિતા અનાયાસ હી ઉનકે મુંહ સે નિકલ ગયી થી. દૂસરે હી દિન લખનઉ કે કીલકાલ કી મજલિસ મેં પીરજાદા નકીશાહ ને ઇસે ગા કર સુનાયા. લોગોં ને બહુત પસંદ કિયા. સળ જગહ પ્રચાર હો ગયા, યહાં તક કિ વહ મક્તબોં મેં જારી હો ગયી ઓર પાઠશાલાઓં મેં અળ ભી પદાયી જતી હૈ.

એક દિન મૌલાના નજર, શાહ સાહેબ સે મિલને આયે. ઉન્હોંને બડે પ્રેમ સે વહ કવિતા સુનાયી. શાહસાહેબ ને કહા:-મૈંને તો કિસીકો ઇસે લિખાયા તક નહીં ! આપકો કેસે પ્રાપ્ત હુઈ ? મૌલાના સાહેબ ને લખનઉ કીલકાલ કી મજલિસ મેં સુન કર યાદ કર લેને કા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહ સુનાયા. શાહ સાહેબ કો બડા આશ્ચર્ય હુઆ. અપને પ્રિયતમ કા રહસ્ય સમજ કર વે ચુપ હો રહે.

એક દિન જનકપુર મેં સ્વામી જનકીવરશરણજી કે મુખ સે અનાયાસ હી યહ પદ નિકલ ગયે થે—

ચિત લે ગયો ચુરાય જીલકોં મેં લલા.

હમ જની વે કૃપાસિંધુ હૈં, તળ ઉનસે ભઈ પ્રીતિ લલા.

વિરહી જન કો દુખ ઉપજાવત કરત નયે નયે અજળ કલા.

પ્રીતિલતા ! પ્રીતમ બે દરદી છાંડિ હમેં કિત ગયો ચલા.

ઉન્હોંને યહ પદ કિસીકો લિખાયા ભી નહીં થા; પરંતુ જળ વે અયોધ્યાજી મેં આયે તો વહાં ભી યહી પદ લોગોં કો ગાતે સુના. ઉન્હેં બડા આશ્ચર્ય હુઆ.

શ્રીમાધવેન્દ્રપુરીજી જગન્નાથજી સે લૌટતે સમય માર્ગ મેં ગોપીનાથજી કે મંદિર મેં ટહર ગયે. પ્રસાદ મેં ખીર ભી મિલી

थी. उसे पा कर वे अत्यंत प्रसन्न हुये. ७ आहा कि कुछ और मिलती तो पाते, परंतु सँकोच के कारण भांग नहीं सके. रात्रि के श्रीगोपीनाथजी स्वयं लुंठारे से भीर ले कर उनके पास लाये. वे अत्यंत लज्जित हुये. अपनी ७ह्वा के धिक्कार देने लगे. अनंतर हाथ जोड़ कर प्रार्थना की—

“जवनधन ! धतना कष्ट क्यों उठाया ?”

लगवान ने कहा “क्या तुमने नहीं सुना है लगवान श्रीकृष्णजी ने अर्जुन से क्या कहा था—

हम लकतन के ! लकत हमारे, सुन अर्जुन ! प्रतिष्ठा मेरी;

यत व्रत टरत न टारे ! हम लकतन के ! लकत हमारे !

धतना कह वे अंतर्धान हो गये.

माधवेन्द्रपुरीजी प्रतिष्ठा के लय से रात्रि ही के वहां से भाग पडे हुये. बेर होते ही वे दस कोस पर निकल आये. वहां गांव-वालों के यह कहते सुना कि गोपीनाथजी ने रात के भीर चुरा कर माधवेन्द्रपुरीजी के पवाध, छन्दे पडा आश्चर्य हुआ. अंगालियों में कहावत है—

प्रतिष्ठा लये पुरी नय पालाधया, पुरी प्रतिष्ठा आगे नय गोंडाधया.

अर्थात् जिस प्रतिष्ठा के लय से माधवेन्द्रपुरीजी भागे वह प्रतिष्ठा उनके आगे आगे दौड़ी.

प्रातःकाण मंदिर खुला. लगवान के वस्त्रों पर भीर देख कर सबको आश्चर्य हुआ. लगवान ने भीर की चोरी और उस चोरी का कारण प्रकट कर दिया. उसी समय से उनका ‘भीरचोर’ नाम पडा.

महात्माओं के चरित्र में ऐसी ही विचित्रताओं होती हैं. प्रियतम प्रभु के धन रहस्यों के वही समझ सकता है, जो धन रहस्यों की आते जनता है.

धन्य है महात्मा वसाली. आपका और आपके अलौकिक प्रेम के ! उस यवनकाल में भी आपने लगवान श्रीरामचंद्रजी की विमल लक्ष्मी का आस्वादन कर के हिंदुओं की आंखों में जल दी. आपने हरिश्चंद्रजी ने डीक ही कहा है—

धन मुसलमान हरिजनन पर कोटिन हिंदुन वारिये.

जोखो लकत और उनके प्यारे लगवान सियावर रामचंद्रजी की नय !

(“ कल्याण ” ना रामायणोंकभांशी)

३५-भारत के कुछ अद्भुत पदार्थ

(लेखक:-श्री. संतराम)

सकल पदार्थ हैं जग भाड़ी, कर्महीन नर पावत नाही.

यह कथन जितना हम भारतनिवासियों पर अरितार्थ होता है, उतना शायद ही किसी दूसरे देशवासियों पर होता हो। भारतमही नाना दुर्लभ रत्नों से लरी पड़ी है; पर हम लोग अपनी अज्ञता के कारण उन रत्नों को प्राप्त नहीं कर सकते। विदेशी आते हैं, अटक और अन्धा के भूगर्भ से लाखों मन मिट्टी का तेल निकाल ले जाते हैं। काश्मीर की भूमि तेल और कायले से परिपूर्ण है; पर हममें उनके प्राप्त करने की बुद्धि नहीं। जो भारतवर्षधरा आज हमारे लिये नरक बन रही है, अंगरेजों की बुद्धि और विज्ञान के प्रताप से वही उनके लिये कामधेनु है। यह उनके लिये मर्त्यलोका में ही स्वर्ग का सुख देनेवाली है। कहे का तात्पर्य यह कि इस देश में अनेक ऐसे दुर्लभ पदार्थ पाये जाते हैं जिनका ज्ञान हो जाने से हम असीम लाभ उठा सकते हैं। इस लेख में मैं दो-तीन ऐसी ही वस्तुओं का वर्णन करना चाहता हूँ।

१-विष यूसनेवाला सांप का मनका अथवा भण्डि

यों तो मैंने बहुत दिनों से सुन रक्खा था कि सांप के सिर में एक मनका या भण्डि होती है। वह रात को दीपक के समान प्रकाश देती है। किसीको सांप काट जाय तो वह मनका उसके विष को यूस लेता है और रोगी अंगा हो जाता है। पर मैं इसे एक कदरी गप ही समझता था। मुझे इसकी सत्यता पर विश्वास न था। परंतु हाल में मुझे सांप का मनका देखने का सौभाग्य प्राप्त हुआ है।

लाहौर में पंजाब पब्लिक लाइब्रेरी नाम का एक पुस्तकालय तथा वाचनालय है। उसके सहायक पुस्तकाध्यक्ष श्रीवृत्त रामलाला नाम के एक सज्जन हैं। यह मनका उनकी पास है। आप इसे एक छोटी सी डिब्बिया में रक्षते हैं। डिब्बिया में मनके के अतिरिक्त एक छोटासा काठ का टुकड़ा और गीदड़-सींगी भी रहती है। ये दोनों चीजें भी आपको उसी संचेरे ने (मदारीने) दी हैं, जिसने सांप का मनका दिया था। इस काष्ठपत्र में यह विशेषता बताई जाती है कि जहां सांप उसे उस धाव के गिर्द इससे लड़ीर भिंय देने या इसे बांध देने से विष उसी अंग या स्थान में अंद हो जाता है—शरीर के शेष भाग में नहीं प्रवेश करता।

मनके का रंग शर्माती है। देखने में वह अंगूठी में जडने का नगीनासा मालूम होता है। वह अर्धांगाकार एक अद्भुत

સુંદર પથ્થર દેખ પડતા હૈ. બિલકુલ ઠોસ હૈ. વજન મેં કોઈ છઃ મારો હોગા. કોઈ સૂક્ષ્મ છિદ્ર નાંગી આંખ સે ઇસમેં નહીં દિખાઈ દેતા.

ઇસ ખાત કા કૈસે વિશ્વાસ હો કિ યહ મનકા સંપં કે વિષ કે ચૂસ લેતા હૈ ? ઇસ પ્રશ્ન કે ઉત્તર મેં શ્રીયુત રામલલાયાજી ને કહા કિ મુઝે સ્વયં ઇસકા વિશ્વાસ ન થા. મૈને સંપેરે સે ઇસકા પ્રમાણ માંગા. ઉસને એક વિષેલા નાગ નિકાલા. વહ નાગ શ્શં શ્શં શબ્દ કે સાથ બહુત ઉછલ-ફૂદ કર રહા થા. પરંતુ જ્યોં હી ઉસને ઉસ મનકે સે ઉસે છૂ દિયા વહ શાંત હો કર બિલકુલ લેટ ગયા. અબ ઉસને મનકા અપની હથેલી પર રખ કર ઉસ સાંપ કેા બી ઉસી હથેલી પર રખ લિયા. સાંપ બિલકુલ હિલા-કુલા નહીં. વહ મુરદે કે સદશ વૈસા હી પડા રહા. ફિર ઉસને સાંપ કેા ભૂમિ પર રખ કર મનકે કેા ઉસસે દૂર થૈલી મેં બંદ કર દિયા. અબ સાંપ મેં પહલીસી સ્ફૂર્તિ આ ગઇ. વહ પુંકાર કરતા હુઆ ઇધર ઉધર દૌડને લગા. જબ સંપેરે ને ઉસે પકડને કી ચેષ્ટા કી તબ ઉસને ઉસકી ઉંગલી કેા કાટ ખાયા. સંપેરે ને ઝટ વહી મનકા નિકાલા ઔર દૂસરે હાથ મેં પકડ કર સાંપ કે કાટે હુયે સ્થાન સે કુછ દૂર પર રકખા. મનકા અપને આપ હાથ સે છૂટ કર ઉસ ધાવ પર જ ચિપકા. થોડી દેર બાદ વહ ફૂલ ગયા. અબ સંપેરે ને ઉસે ઉઠા કર નિચોડ ડાલા. નિચોડને પર ઉસમેં સે પાની કે રંગ કી દો-તીન ખૂદેં ગિરી. નિચોડને કે બાદ ઉસને દુબારા ઉસે ધાવ પર લગાયા. અબકે બી ઉસને થોડા-સા વિષ ચૂસા. પરંતુ આશ્ચર્ય કી ખાત યહ થી કિ મનકે મેં કોઈ છિદ્ર નહીં થા ઔર ફિર બી વહ વિષ ચૂસ લેતા થા.

સંપેરે ને શ્રીયુત રામલલાયા સે કહા કિ આપ સ્વયં ઇસકા પરીક્ષણ કર કે દેખિયે. મૈં યહ સાંપ આપકે હાથ પર રખતા હૂં. યહ આપકો કાટેગા. ફિર આપ મનકા લગાઇયે, આપકો પતા લગ જાયગા કિ વહ કૈસે વિષ ચૂસતા હૈ. પરંતુ ઐસા ભયંકર પરીક્ષણ કરને કા સાહસ ઉન્હેં ન હુઆ.

શ્રીયુત રામલલાયાજી બહુત સજ્જન પુરુષ હૈં. ઉન્હેં ઇસ મનકે કે સંબંધ મેં જૂઠં બોલને કી કોઈ આવશ્યકતા નહીં. વે ચાહતે હૈં કિ કિસીકો ઇસકે અદ્ભુત ગુણોં કે સંબંધ મેં કિસી પ્રકાર કા સંદેહ હો તો વહ પરીક્ષણ કરકે દેખ લે. દુર્ભાગ્ય સે કિસીકો સાંપ કાટ જાય તો વે અપના મનકા ઉસ પર લગાને કેા તૈયાર હૈં.

ઇસ મનકે કી ઉત્પત્તિ કે સંબંધ મેં સંપેરે ને ઉન્હેં ખતાયા થા કિ હિમાલય મેં એક વિશેષ પ્રકાર કા સર્પલક્ષી બકરા હોતા હૈ. વહ સાંપ કે બિલ પર મુંહ રખ કર ઇસ જોર સે હવા ખિંચતા હૈ કિ સાંપ બાહર આ જતા હૈ. સાંપ કેા ખા કર

જળ બકરા જુગાલી કરતા હૈ તળ જુગાલી કા ઝાગ કભી કભી મુઠ્ઠા સે નિકલ કર પથ્થર પર ગિર જતા હૈ. વહાં જમ કર વહ ઠોસ હો જતા હૈ. વહી જમા હુઆ જુગાલી કા ઝાગ યહ મનકા હૈ. માલૂમ નહીં ઇસ કથન મેં કિતની સચાઈ હૈ. કમ સે કમ મનકે કો દેખ કર યહ કહના કઠિન હૈ કિ યહ ઝાગ કા બના હૈ.

૨-સંજવની બૂટી

રામાયણ મેં કથા હૈ કિ જળ લક્ષ્મણ અર્છી લગને સે મૂર્ચ્છિત હો ગયે થે, તળ હનુમાનજી ઉનકે લિયે હિમાલય સે સંજ-વની બૂટી લાયે થે. ઇસ બૂટી મેં વિશેષતા યહ થી કિ વહ રાત્રિ કે સમય દીપક કે સમાન પ્રકાશ દેતી થી. ઇસકે પ્રયોગ સે લક્ષ્મણ કા ધાવ થોડી હી દેર મેં ભર ગયા થા.

મુઝે સન ૧૯૧૨ મેં રામપુર બશહર કી રિયાસત મેં જાને કા મૌકા મિલા થા. યહ રાજ્ય સીમલા સે કોઠા સૌ મીલ કી દૂરી પર હિમાલય કે ગર્ભ મેં હૈ. ઇસમેં બડેબડે ગગનચુમ્બી પર્વત-શિખર હૈ. વે સદા બર્ફ સે ઢંકે રહતે હૈ. ઉન પર નાના પ્રકાર કી જડી-બૂટિયાં ઉગતી હૈ. રાજધાની રામપુર બશહર મેં એક હાઇ સ્કૂલ હૈ; પર જિન દિનોં કી ખાત મેં કરતા હૂં ઉન દિનોં વહ હાઇ નહીં, મિડલ થા. ઉન દિનોં ઉસમેં એક હિંદૂ અધ્યાપક થે. ઉનકા નામ તો ઇસ સમય મુઝે યાદ નહીં, લોગ ઉન્હેં “નેગી” કહ કે બુલાતે થે. ઉનકે પિતા કિસી સમય રિયાસત મેં તહસિલદાર થે. ઇન નેગી મહોદય ને મુઝે ખતાયા થા કિ એક સમય કી ખાત હૈ, એક લકડહારા ઉપર બર્ફાની ધાર કે નિકટ લકડી કાટ રહા થા. કાટતે કાટતે કુલ્હાડા ઉચટ કર ઉસકે પૈર પર જા લગા. ઇસસે પૈર કટ ગયા. લકડહારે કો ઉઠા કર ધર લાના પડા; પરંતુ જ્યોં હી વહ ધર પહુંચ્યા ઉસકા ધાવ બિલકુલ ભરા હુઆ પાયા ગયા. કારણ હુંઢને પર પતા લગા કિ જિસ લકડી કો વહ કાટ રહા થા ઉસકે હી રસ મેં ધાવ કો ઇતની જલદી ભર દેને કી તાસીર થી. કુલ્હાડે કે સાથ ઉસકા રસ લગા હુઆ થા. પૈર મેં જળ કુલ્હાડા ધુસા તળ વહ રસ બી સાથ હી ધાવ કે બીતર ચલા ગયા, ઇસસે વહ શીઘ્ર હી ભર ગયા.

નેગી મહાશય ને મુઝે યહ બી ખતાયા કિ જો લકડી ઉસને કાટી થી જળ હમ ઉસે ધર લાયે તળ વહ રાત કો ચમકને લગી. જિતને દિન વહ હરી રહી, બરાબર ચમકતી રહી; પરંતુ ધર કી સ્ત્રિયાં ને ઉસે જાદૂ કી લકડી સમજ કર કુછ દિન બાદ દૂર જંગલ મેં ફેંકવા દિયા.

૩-સાત દિન ભૂખ ન લગને દેનેવાલી બૂટી

ઉસી વર્ષ મુઝે કોટગઢ (સીમલા) મેં મેકમિલન નામ કે

એક યૂરેશિયન મહાશય મિલે થે. આપ ઇસાઇ પ્રચારક થે ઓર જહી-ખટિયોં દ્વારા રાગોં કી ચિકિત્સા ભી કરતે થે. આપને મુઝે ખતાયા કિ ડોડરા કુઆર કે હિમમય પ્રદેશ મેં એક ખૂટી હોતી હૈ. ઉસે ખા લેને સે છ:-સાત દિન તક ભૂખ નહીં લગતી ઓર શરીર કી શક્તિ ભી જ્યોં કી ત્યોં ખતી રહતી હૈ. અર્ફાની ભાલૂ શીત-કાલ મેં ઇસી ખૂટી કે ખા કર જતા હૈ. સન ૧૪ કી ખાત હૈ, લાહૌર કી કચહરી કે ડાકઘર મેં એક મુસલમાન સબજન સખ-પોસ્ટ માસ્ટર થે. વે બહુત દિન તક વનોં ઓર પર્વતોં મેં ધૂમ ચુકે થે. ઉન્હોંને એક ખાર સુનાયા કિ આખૂ પર્વત કે જંગલોં મેં ધૂમતે ધૂમતે એક દિન મેં રાસ્તા ભૂલ ગયા. ભટકતે ભટકતે મેં એક કુટિયા કે પાસ જ નિકલા. વહાં ત્રીન સાધુ ધૂની રમયે પેડોં કે નીચે બેઠે થે. મૈંને જ કર પ્રણામ કિયા ઓર વન સે બાહર નિકલને કા માર્ગ પૂછા. સખસે વૃદ્ધ સાધુ ને કહા:-જરા ઠહર જઓ, હમારા શિષ્ય તુમહેં બાહર છોડ આયેગા. તુમ અકેલે બાહર ન જ સકોગે. મૈંને કહા:-મહારાજ ! મુઝે ભૂખ બહુત સતા રહી હૈ. સાધુ ને અપને એક સાથી કે ફલ લાને કે કહા. વહ શીઘ્ર હી જ કર છોટે કેલે કે આકાર કે ચાર ફલ લે આયા. ઉનકા ઉસને આગ મેં દબા દિયા. થોડી દેર પક જને પર ઉન્હેં નિકાલ લિયા. તખ એક ફલ એક ચોડે પતે પર રખ કર ઉસને મુઝે દિયા. ફલ ભુન કર ફટ ગયા થા, ચીરને પર ઉસમેં સે ચાવલ કે દાને ઐસે નિકલે, મૈંને ઉનકા ખાયા. વે ખડે હી સ્વાદિષ્ટ થે. મૈં સમજતા થા કિ ઇન થોડે સે ચાવલોં સે મેરા કુછ ન ખનેગા; પરંતુ જખ ખાને બેઠા તખ વે ભી સારે ન ખાયે જ સકે. પેટ ભર ગયા. મૈંને ઉન ફલોં કે ઢુંઢને કા બહુતેરા ચત્ન કિયા, પર મુઝે ઉનકે પેડ કહીં ન મિલે.

ઇસ પ્રકાર કે અનમોલ પદાર્થ ન માલૂમ ઇસ દેશ મેં કિતને હૈં; પર ખેદ હૈ, ઇનકા જ્ઞાન બહુત કમ લોગોં કે હૈ. યદિ યે વસ્તુયેં સુલભ હોં તો જનતા કા બહુત ખડા ઉપકાર હો સકતા હૈ.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

૩૬-માતા કા હૃદય

(લેખક:-શ્રી. પ્રેમચંદ્ર જી. એ.)

(૧)

માધવી કી આંખોં મેં આજ સારા સંસાર અધેરા હો રહા થા. કોઇ અપના મદદગાર ન દિખાઈ દેતા થા. કહીં આશા કી ઝલક ન થી. ઉસ નિર્જન ઘર મેં વહ અકેલી પડી રોતી થી ઔર કોઇ આંસુ પોંછનેવાલા ન થા. ઉસકે પતિ કો મરે હુએ ૨૨ વર્ષ હો ગએ થે. ઘર મેં કોઇ સંપત્તિ ન થી. ઉસને ન જાને કિન કિન તકલીફોં સે અપને બચ્ચે કો પાલ પોષ કર બડા કિયા થા. વહી જવાન બેટા આજ ઉસકી ગોદ સે છીન લિયા ગયા થા. ઔર છીનનેવાલે કૌન થે? અગર મૃત્યુ ને છીના હોતા તો વહ સજ્જ કર લેતી. મૌત સે કિસીકો દ્વેષ નહીં હોતા, મગર સ્વાર્થિયોં કે હાથોં યહ અત્યાચાર અસહ્ય હો રહા થા. ઇસ ઘોર સંતાપ કી દશા મેં ઉસકા જી રહ રહ કર ઇતના વિકલ હો જતા થા કિ ઇસી સમય ચલૂં ઔર ઉસ અત્યાચારી સે ઇસકા બદલા લૂં, જિસને ઉસપર યહ નિકુર આઘાત કિયા હૈ. માઈં યા મર જઈં. દોનોં હી મેં સંતોષ હો જાયગા. કિતના સુંદર, કિતના હોનહાર બાલક થા! યહી ઉસકે પતિ કી નિશાની, ઉસકે જીવન કા આધાર, ઉસકી ઉમ્મિદ કી કમાઈ થી! વહી લડકા ઇસ વક્ત જેલ મેં પડા ન જાને ક્યા ક્યા તકલીફોં ઝેલ રહા હોગા! ઔર ઉસકા અપરાધ ક્યા થા? કુછ નહીં, સારા મુહલ્લા ઉસ પર જાન દેતા થા, વિદ્યાલય કે અધ્યાપક ઉસ પર જાન દેતે થે, અપને બેજાને સભી તો ઉસે ખ્યાર કરતે થે, કબી ઉસકી કોઈ શિકાયત સુનને હી મેં નહીં આઇ. ઐસે બાલક કી માતા હોને પર અન્ય માતાઓં ઉસે બધાઈ દેતી થી. કૈસા સજ્જન, કૈસા ઉદાર, કૈસા પરમાર્થી! ખુદ ભૂખોં સો રહે મગર ક્યા મગલ કિ દાર પર આનેવાલે અતિથિ કો રૂખા જવાબ દે. ઐસા બાલક ક્યા ઇસુ યોગ થા કિ જેલ મેં જતા! વહ કબી કબી અપને દુઃખી ભાઇયોં કા દુખડા સુનાયા કરતા થા, અત્યાચાર સે પીડિત પ્રાણિયોં કી મદદ કે લિયે હમેશાં તૈયાર રહતા થા, ક્યા યહી ઉસકા અપરાધ થા? દૂસરોં કી સેવા કરના બી અપરાધ હૈ? કિસી અતિથિ કો આશ્રય દેના બી અપરાધ હૈ?

ઇસ યુવક કા નામ આત્માનંદ થા. દુર્ભાગ્યવશ ઉસમેં વે સભી સદ્ગુણ થે જો જેલ કા દાર ખોલ દેતે હૈં. વહ નિર્ભીક થા, સ્પષ્ટવાદી થા, સાહસી થા, સ્વદેશપ્રેમી થા, નિઃસ્વાર્થ થા, કર્તવ્યપરાયણ થા, જેલ જાને કે લિયે ઇન્હીં ગુણોં કી જરૂરત

है. स्वाधीन प्राणियों के लिये ये गुण स्वर्ग का द्वार ખોલ देते हैं, और पराधीनों के लिये नरक के ! आत्मानंद के सेवाकार्य ने, उसकी वक्तृताओं ने और उसके राजनैतिक लेखों ने उसे सरकारी कर्मचारियों की नज़रों में खड़ा दिया था. सारा पुलीस विभाग नीचे से ऊपर तक, उससे सतर्क रहता था. सभ्य की निगाहें उस पर लगी रहती थीं. आप्तिर जिले में एक लयंकर डाके ने उन्हें छिछित अवसर प्रदान कर दिया. आत्मानंद के घर की तलाशी हुई, कुछ पत्र और लेख मिले, जिन्हें पुलीस ने डाके का पीनक सिद्ध किया. लगलग २० युवकों की एक टोली हांस ली गध. आत्मानंद इनका मुपिया ठहराया गया. शहादतें तैयार हुई. धस भेकारी और गिरानी के जमाने में आत्मा से न्यादा सरती और कौन वस्तु हो सकती है ! भेयने को और किसीके पास रह ही क्या गया है. नाममात्र का प्रलोभन दे कर अच्छी से अच्छी शहादतें मिल सकती हैं, और पुलीस के हाथों में पड कर तो निकृष्ट से निकृष्ट गवाहियां भी देववाणी का महत्त्व प्राप्त कर लेती हैं. शहादतें मिल गध, मछिनेबर तक मुकदमा खला, मुकदमा क्या खला एक स्वांग खलता रहा और सारे अभियुक्तों को सज्जमें दे दी गध. आत्मानंद को सभसे कठोर दंड मिला. ८ वर्ष का कठिन कारावास ! माधवी रोज़ कयहरी जाती; एक काने में बैठी सारी कारवाय देखा करती. मानवी यत्रित कितना दुर्गुण, कितना निर्दय, कितना नीय है, धसका उसे तथ तक अनुमान भी न हुआ था. नथ आत्मानंद को सज सुना दी गध और यह माता को प्रणाम कर के सिपाहियों के साथ खला तो माधवी भूच्छित हो कर जमीन पर गिर पडी. दो-चार दयालु सज्जनों ने उसे एक तांगे पर बैठा कर घर तक पहुँचाया. नथ से वह होश में आध है उसके हृदय में खलसा ठा रहा है. किसी तरह धैर्य नहीं होता. उस धोर आत्म-वेदना की दशा, में अथ उसे अपने जवन का केवल एक लक्ष्य दिखार्हि होता है और यह धस अत्याचार का फलला है. अथ तक पुत्र उसके जवन का आधार था, अथ शत्रुओं से फलला लेना ही उसके जवन का आधार होगा. जवन में अथ उसके लिये कोर्हि आशा न थी. धस अत्याचार का फलला ले कर वह अपना जन्म सखल समजेगी. धस अलागे नरपिशाच पागची ने जिस तरह उसे रक्त के आंसु रुलाये हैं उसी लाति वह भी उसे रुलायेगी. नारी-हृदय कोमल है, लेकिन केवल अनुकूल दशा में, जिस दशा में पुरुष दूसरों को दयाता है. स्त्री शील और विनय की देवी हो जाती है, लेकिन जिसके हाथों अपना सर्वनाश हो गया हो उसके

प्रति स्त्री के पुरुष से कम वृष्णा और क्रोध नहीं होता. अंतर धतिना ही है कि पुरुष शस्त्रों से काम लेता है, स्त्री कौशल से.

रात भीगती जाती थी, और माधवी उठने का नाम न लेती थी. उसका दुःख प्रतिकार के आवेश में विदीन होता जाता था. यहां तक कि धसके सिवा उसे और किसी बात की याद ही न रही. उसने सोचा कैसे यह काम होगा? कभी घर से नहीं निकली. वैधव्य के २२ साल धसी घर में कट गये; लेकिन अण्ण निकलूंगी, जपरदस्ती निकलूंगी; लिपारिनी अनूंगी, टहलनी अनूंगी, जूठ जेलूंगी, सण कुकर्म करूंगी. सत्कर्म के लिये संसार में स्थान नहीं. धन्धर ने निराश हो कर कदाचित् धसकी ओर से मुंह ફेर लिया है. जभी तो यहां जैसे जैसे अत्याचार होते हैं और पापियों के दंड नहीं मिलता! अण्ण धन्ही हाथों से उसे दंड दूंगी.

(२)

संध्या का समय था. लण्णनडि में एक सन्ने डुये जंगले में मित्रों की महझिल जभी डुध थी. गाना जण्णना हो रहा था. एक तरङ्ग आतशज्जणियां रकणी डुध थीं. दूसरे कमरे में मेजों पर आना चुना ज रहा था. यारों तरङ्ग पुदीस के कर्मचारी नजर आते थे. यह पुदीस के सुपरिन्टेन्डेन्ट मि० जागजी का जंगला है. कथं दिन डुये उन्होंने एक मारके का मुकद्मा जता था. अक्षरों ने जुश हो कर उनकी तरङ्गी कर दी थी, और उसी की जुशी में यह उत्सव मनाया ज रहा था. यहां आये दिन जैसे उत्सव होते रहते थे. मुक्त के गवैये मिल जाते थे, मुक्त की आतशज्जण, इल और मेवे और मिठाईयां आघे दाभों पर जाजर से आ जाती थीं और यट दावत हो जाती थी. दूसरों के जहां सौ लगते, वहां धनका दस में काम चल जाता था. दौड-धूप करने के सिपाहियों की झौज थी ही! और यह मारके का मुकद्मा क्या था? वही जिसमें निरपराध युवकों के जनावटी शहादतों से जेल में दूंस दिया गया था.

गाना समाप्त होने पर लोग लोण्णन करने बैठे. जेगार के मजदूर और पद्वेदार जे जाजर से दावत और सणवट के सामान लाये थे राते या दिल् में गालियां देते चले गये थे; पर एक जुडिया अभी तक द्वार पर बैठी डुध थी. अन्य मजदूरों की तरह वह लुनलुना कर काम न करती थी. डुकम पाते ही जुशदिल् मजदूर की तरह दौड दौड कर काम करती थी. यह माधवी थी, जे धस समय मजदूनी का जेष धारण कर के अपना धातक संकल्प पूरा करने आघ थी.

महेमान चले गये, महझिल उठ गई. दावत का सामान समेट दिया गया. यारों ओर सन्नाटा छा गया; लेकिन माधवी अभी

તકે યહીં બૈઠી થી.

સહસા મિન્ બાગચી ને પૂછા-બુઢી! તૂ યહાં કયોં બૈઠી હૈ ?
તુઝે કુછ ખાને કેા મિલ ગયા.

માધવી—હાં હજૂર ! મિલ ગયા.

બાગચી—તો જાતી કયોં નહીં ?

માધવી—કહાં જાઉં સરકાર ! મેરા કેાઘ ઘર દ્વાર થોડે હી
હૈ ! હુકમ હો તો યહીં પડ રહું. પાવબર આટે કી પરવરતી હો
જાય હજૂર.

બાગચી—નૌકરી કરેગી ?

માધવી—કયોં ન કરેંગી સરકાર ? યહી તો ચાહતી હૂં.

બાગચી—લડકા ખેલા સકતી હૈ ?

માધવી—હાં હજૂર ! યહ મેરે મન કેા કામ હૈ.

બાગચી—અચ્છી ખાત હૈ. તૂ આજ હી સે રહ. જા, ઘર મેં
દેખ; જો કામ ખતાએં વહ કર.

(૩)

એક મહિના ગુજર ગયા. માધવી ઇતના તન મન સે કામ
કરતી હૈ કે સારા ઘર ઉસસે ખુશ હૈ. બહુ જા કા મિજાજ બહુત
હી ચિડચિડા હૈ. વહ દિનબર ખાટ પર પડી રહતી હૈં ઓર ખાત
ખાત પર નૌકરોં પર ઝલ્લાયા કરતી હૈં. લેકિન માધવી ઉનકી
ધુડકિયોં કેા બી સહર્ષ સહ લેતી હૈ. અજ તકે મુશ્કિલ સે કેાઘ
દાઘ એક સપ્તાહ સે અધિક ઠહરી થી. માધવી હી કેા કલેજ હૈ
કે જલ્દી કટી સુન કર બી મુખ પર મૈલ નહીં આને દેતી.

મિન્ બાગચી કે કંઠ લડકે હો ચુકે થે, પર યહી સખસે
છોટા બચ્ચા બચ રહા થા. બચ્ચે પૈદા તો હજુ પુષ્ટ હોતે, કિન્તુ
જન્મ લેતે હી ઉન્હેં એક ન એક રોગ લગ જાતા થા; ઓર કેાઘ
દો ચાર મહિને, કેાઘ સાલબર જી કર ચલ દેતે થે. માં-બાપ
દોનોં ઇસ શિશુ પર પ્રાણુ દેતેં થે. ઉસે જરા જુકામ બી હો જાતા
તો દોનોં વિકલ હો જાતે. સ્ત્રી-પુરુષ દોનોં શિક્ષિત થે, પર બચ્ચે
કી રક્ષા કે લિયે ટોના ટોટકા, દુઆ તાવીજ, જંતર મંતર, એક
સે બી ઉન્હેં ઇન્કાર ન થા.

માધવી સે યહ બાલક ઇતના હિલ ગયા કે એક ક્ષણ કે
લિયે બી ઉસકી ગોદ સે ન ઉતરતા. વહ કહીં એક ક્ષણ કે લિયે
ચલ્દી જાતી તો રો રો કર દુનિયા સિર પર ઉઠા લેતા. વહ સુલાતી
તો સોતા, વહ દૂધ પિલાતી તો પીતા, વહ ખેલાતી તો ખેલતા,
ઉસીકો વહ અપની માતા સમજતા. ઉસકે સિવા ઉસકે લિયે સંસાર
મેં ઓર કેાઘ અપના ન થા. બાપ કેા તો વહ દિનબર મેં કેવલ
દો ચાર બાર દેખતા ઓર સમજતા યહ કેાઘ પરદેસી આદમી હૈ.

મોં આલસ્ય ઔર કમજોરી કે મારે ઉસે ગોદ મેં લે કર ટહલ ન સકતી થી. ઉસે વહ અપની રક્ષા કા ભાર સંભાલને કે યોગ્ય ન સમજતા થા; ઔર નૌકર-ચાકર ઉસે ગોદ મેં લેતે તો ઇતની બેદર્દી સે કિ ઉસકે કોમલ અંગોં મેં પીડા હોને લગતી થી. કોઈ ઉસે ઉપર ઉછાલ દેતા થા, યહાં તક કિ અબોધ શિશુ કા કલેજ મુંઢ કે આ જતા થા. ઉન સભોં સે વહ ડરતા થા. કેવલ માધવી થી જો ઉસકે સ્વભાવ કે સમજતી થી. વહ જાનતી થી કિ કય કયા કરને સે બાલક પ્રસન્ન હોગા. ઇસી લિયે બાલક કે બી ઉસસે પ્રેમ થા.

માધવી ને સમજા થા યહાં કંચન જરસતા હોગા, લેકિન ઉસે યહ દેખ કર કિતના વિસ્મય હુઆ કિ બડી મુશ્કિલ સે મહિને કા ખર્ચ પૂરા પડતા હૈ. નૌકરોં સે એક એક પૈસે કા હિસાબ લિયા જતા થા ઔર બહુધા આવશ્યક વસ્તુઓં બી ટાલ દી જતી થીં. એક દિન માધવી ને કહા—અચ્ચે કે લિયે કોઈ સેજગાડી ક્યોં નહીં મંગવા દેતીં ? ગોદ મેં ઉસકી બાઢ મારી જતી હોગી. મિસેજ બાગચી ને કુંઠિત હો કર કહા—કહાં સે મંગવા દૂં ? કમ સે કમ ૫૦-૬૦ મેં આએગો. ઇતને રૂપએ કહાં હૈ ?

માધવી—માલિકન, આપ બી એસા કહતી હૈં !

મિસેજ બાગચી—ઝૂઠ નહીં કહતી. બાબુજી કી પહલી સ્ત્રી સે પાંચ લડકિયાં ઔર હૈં. સબ ઇસ સમય ઇલાહાબાદ કે એક સ્કૂલ મેં પઢ રહી હૈં. બડી કી ઉમર ૧૫-૧૬ વર્ષ સે કમ ન હોગી. આધા વેતન તો ઉધર હી ચલા જતા હૈ. ફિર ઉનકી શાદી કી બી તો ફિક હૈ. પાંચોં કે વિવાહ મેં કમ સે કમ ૨૫ હજાર લગેંગે. ઇતને રૂપિયે કહાં સે આયેંગે ? મૈં તો ચિંતા કે મારે મરી જતી દૂં. મુઝે કોઇ દૂસરી બેમારી નહીં હૈ, કેવલ યહી ચિંતા કા રોગ હૈ.

માધવી—ધૂસ બી તો મિલતી હૈ.

મિસેજ બાગચી—બૂઠી! એસી કમાઇ મેં જરકત નહીં હોતી. યહી ક્યોં, સચ પૂછો તો ઇસી ધૂસ ને હમારી યહ દુર્ગતિ કર રહી હૈ. કયા જાને ઔરોં કે કૈસે હજમ હોતી હૈ. યહાં તો જબ અસે રૂપએ આતે હૈં તો કોઇ ન કોઈ નુકસાન બી અવશ્ય હો જતા હૈ. એક આતા હૈ તો દો લે કર જતા હૈ. બાર બાર મના કરતી દૂં, હરામ કી કોડી ઘર મેં ન લાયા કરો; લેકિન મેરી કૌન સુનતા હૈ !

બાત યહ થી કિ માધવી કે બાલક સે રનેહ હોતા જતા થા. ઉસકે અમંગલ કી કલ્પના બી વહ ન કર સકતી થી. વહ અબ ઉસીકી નિંદ સોતી ઔર ઉસીકી નિંદ જાગતી થી. અપને સર્વનાશ કી બાત યાદ કર કે એક ક્ષણ કે લિયે ઉસે બાગચી પર ક્રોધ તો હો આતા થા ઔર ધાવ ફિર હરા હો જતા થા; પર મન પર કુત્સિત ભાવોં કા આધિપત્ય ન થા. ધાવ ભર રહા થા,

કેવલ ઠેસ લગને સે દર્દ હો જતા થા. ઉસમેં સ્વયં ટીસ યા જલન ન થી. ઇસ પરિવાર પર અબ્બ ઉસે દયા આતી થી. સોચતી બિચારે યહ છીન ઝપટ ન કરેં તો કૈસે ગુજર હો! લડકિયોં કા વિવાહ કહાં સે કરંગે! સ્ત્રી કો જબ દેખો બિમાર હી રહતી હૈ. ઉસ પર આબુજી કો એક ખોતલ શરાબ બી રોજ ચાહિયે. યહ લોગ તો સ્વયં અભાગે હૈં. જિસકે ઘર મેં ૫-૫ કવાંરી કન્યાઓં હોં, ખાલક હો હો કર મર જાતે હોં, ઘરની સદા બિમાર રહતી હો, સ્વામી શરાબ કા લતી હો, ઉસ પર તો યોં હી ઈશ્વર કા કોપ હૈ, ઇનસે તો મૈં અભાગિની હી અચ્છી!

(૪)

દુર્ખલ ખાલકોં કે લિયે ખરસાત ખુરી ખલા હૈ. કબી ખાંસી હૈ, કબી જ્વર, કબી દસ્ત. જબ હવા મેં હી શીત ભરી હો તો કોઇ કહાં તક ખચાયે! માધવી એક દિન અપને ઘર ચલી ગઈ થી. ખચ્યા રોને લગા તો મૈં ને એક નૌકર કો દિયા—ઇસે બાહર સે બહલા લા. નૌકર ને બાહર લે જા કર હરી હરી ધાસ પર બૈઠા દિયા. પાની ખરસ કર નિકલ ગયા થા. ભૂમિ ગીલી હો રહી થી. કહીં કહીં પાની બી જમા હો ગયા થા. ખાલક કો પાની મેં છપકે લગાને સે જ્યાદા પ્યારા ઓર કૌન ખેલ હો સકતા હૈ? ખૂબ પ્રેમ સે ઉમક ઉમક કર પાની મેં લોટને લગા. નૌકર બૈઠા ઓર આદમિયોં કે સાથ ગપ શપ કરતા રહા. ઇસ તરહ ઘટોં ગુજર ગયે. ખચ્યે ને ખૂબ સરદી ખાઈ. ઘર આયા તો ઉસકી નાક બહ રહી થી. રાત કો માધવી ને આ કર દેખા તો ખચ્યા ખાંસ રહા થા. આધી રાત કે કરીબ ઉસકે ગલે સે ખુર ખુર કી અવાજ નિકલ રહી થી. માધવી કા કલેજ સન સે હો ગયા. સ્વામિની કો જગા કર બોલી—દેખો તો, ખચ્યે કો ક્યા હો ગયા હૈ? ક્યા કહીં સર્દી વર્દીં તો નહીં લગ ગઈ? હાં, સર્દી હી તો માલૂમ હોતી હૈ.

સ્વામિની હકબકા કર ઉઠ બૈઠી ઓર ખાલક કી ખુરખુરાહટ સુની તો પાંવ તલે સે જમીન નિકલ ગઈ. યહ ભયંકર અવાજ ઉસને કંઈ ખાર સુની થી ઓર ઉસે ખૂબ પહચાનતી થી. વ્યગ્ર હો કર બોલી—જરા આગ જલાઓ. થોડાસા ચોકર લા કર એક પોટલી બનાઓ. સેકને સે લાભ હોતા હૈ. ઇન નૌકરોં સે તંગ આ ગઈ. આજ કહાર જરા દેર કે લિયે બાહર લે ગયા થા. ઉસીને સર્દી મેં છોડ દિયા હોગા.

સારી રાત દોનોં ખાલક કો સેંકતી રહીં. કિસી તરહ સવેરા હુઆ. મિ. ખાગચી કો ખબર મિલી તો સીધે ડૉક્ટર કે યહાં દૌડે. ખેરિયત ઇતની થી કિ જલ્દ હી એલતિયાત કી ગઈ થી. ત્રીન દિન મેં ખચ્યા અચ્છા હો ગયા; લેકિન ઇતના દુર્ખલ હો

ગયા થા કિ ઉસે દેખ કર ડર લગતા થા. સચ પૂછે તો માધવી કી તપસ્યા ને ખાલક કે ખચાયા. માતા સોતી, પિતા સો જતા; કિંતુ માધવી કી આંખોં મેં નિંદ ન થી. ખાનાપીના તક જૂલ ગઇ. દેવતાઓં કી મનોતિયાં કરતી થી, ખચે કી ખલાએં લેતી થી, ખિત્રકુલ પાગલ હો ગઇ થી. યહ વહી માધવી હૈ, જો અપને સર્વનાશ કા ખદલા લેને આઇ થી. અપકાર કી જગહ ઉપકાર કર રહી થી. વિષ પિલાને આપી થી, સુધા પિલા રહી થી. મનુષ્ય મેં દેવતા કિતના પ્રખલ હૈ !

પ્રાતઃકાલ કા સમય થા. મિં બાગચી શિશુ કે ઝુલે કે પાસ બેઠે હુયે થે. સ્ત્રી કે સિર મેં પીડા હો રહી થી, વહ ચારપાઈ પર લેટી હુઇ થી, ઔર માધવી સમીપ બેઠી ખચે કે લિયે દૂધ ગર્મ કર રહી થી. સહસા બાગચી ને કહા—ખૂઠી ! હમ જબ તક જિયેંગે તુમહારા યશ ગાયેંગે. તુમને ખચે કે જિલા લિયા.

સ્ત્રી—યહ દેવી બન કર હમારા કષ્ટ નિવારણ કરને કે લિયે આ ગઇ. યહ ન હોતી તો ન જાને ક્યા હો જતા. ખૂઠી તુમ સે મેરી એક વિનતિ હૈ. યોં તો મરના જના પ્રારબ્ધ કે હાથ હૈ; લેકિન અપના અપના પૌરા બી બડી ચીજ હૈ. મૈં અભાગિની હૂં. અબ કી તુમહારે હી પુણ્ય પ્રતાપ સે ખચ્યા સંભલ ગયા. મુઝે ડર લગ રહા હૈ કિ ઈશ્વર ઇસે હમારે હાથ સે છીન ન લે. સચ કહતી હૂં ખૂઠી ! મુઝે ઇસે ગોદ મેં લેતે ડર લગતા હૈ. ઇસે તુમ આજ સે અપના ખચ્યા સમઝો. તુમહારા હો કર શાયદ ખચ જાય. હમ તો અભાગે હૈં. હમારા હો કર ઇસ પર નિત્ય કોઇ ન કોઇ સંકટ આતા રહેગા. આજ સે તુમ ઇસકી માતા હો જાઓ. તુમ ઇસે અપને ધર લે જાઓ. જહાં ચાહે લે જાઓ. તુમહારી ગોદ મેં દે કર મુઝે ફિર કોઇ ચિંતા ન રહેગી. વાસ્તવ મેં તુમહી ઇસકી માતા હો. મૈં તો રાક્ષસી હૂં.

માધવી—ખૂજ ! ભગવાન સબ કુશલ કરેંગે. ક્યોં જી ઇતના છોટા કરતી હો ?

બાગચી—નહીં નહીં ખૂઠી માતા ! ઇસમેં કોઇ હરજ નહીં હૈ. મૈં મસ્તિબક સે તો ઇન બાતોં કો ઢોકોલા હી સમઝતા હૂં, લેકિન હૃદય સે ઇન્હેં દૂર નહીં કર સકતા. મુઝે સ્વયં મેરી માતા-જી ને એક ઘોખિન કે હાથ ખેચ દિયા થા. મેરે ત્રીન ભાઈ મર ચુકે થે. મૈં જો ખચ ગયા તો મૌં-બાપ ને સમઝા ખેચને હી સે ઇસકી જાન ખચ ગઇ. તુમ ઇસ શિશુ કો પાલો પોસો. ઇસે અપના પુત્ર સમઝો. ખચ હમ બરાબર દેતે રહેંગે. ઇસકી કોઇ ચિંતા મત કરના. કબી કબી જબ હમારા જી ચાહેગા આ કર દેખ લિયા કરેંગે. હમેં વિશ્વાસ હૈ કિ તુમ ઇસકી રક્ષા હમ લોગોં સે કહીં

અચ્છી તરહ કર સકતી હો. મૈં કુકર્મી હું. જિસ પેશે મેં હું ઉસમેં કુકર્મ કિયે બગૈર કામ નહીં ચલ સકતા. જૂડી શહાદતેં બનાની હી પડતી હૈં, નિરપરાધોં કેા ફાંસાના હી પડતા હૈ. આત્મા ઇતની દુર્બલ હો ગઈ હૈ કિ પ્રલોબન મેં પડ હી જતી હૈ. જનતા હું કિ ધુરાઈ કા ફલ ધુરા હી હોતા હૈ; પર પરિસ્થિતિ સે મજબૂર હું. અગર ઐસા ન કરું તો આજ નાલાયક બના કર નિકાલ દિયા જાઉં. અંગ્રેજ હજારોં ભૂલેં કરેં, કોઈ નહીં પૂછતા. હિંદુસ્તાની એક ભૂલ બી કર બૈઠે તો સારે અફસર ઉસકે સિર હો જાતે હૈં. હિંદુસ્તાનિયોં કેા તો કોઈ બડા પદ ન મિલે વહી અચ્છા. પદ પા કર તો ઉનકી આત્મા કા પતન હો જાતા હૈ. ઉનકો અપને હિંદુસ્તાનિયત કા દોષ મિટાને કે લિયે કિતની હી ઐસી બાતેં કરની પડતી હૈં જિનકા અંગ્રેજ કે દિલ મેં કબી ખયાલ હી નહીં પૈદા હો સકતા. તો બોલો સ્વીકાર કરતી હો ?

માધવી ગદગદ હો કર બોલી—બાબૂજી ! આપકી યહ ઇચ્છા હૈ તો મુઝસે બી જો કુછ બન પડેગા આપકી સેવા કર હુંગી. ભગવાન બાલક કેા અમર કરેં મેરી તો ઉનસે યહી બિનતિ હૈં.

માધવી કેા ઐસા માલૂમ હો રહા થા કિ સ્વર્ગ કે દ્વાર સામને ખુલે હૈં ઓર સ્વર્ગ કી દેવિયાં ઉસે અંચલ ફૈલા ફૈલા કર આશીર્વાદ દે રહી હૈં, માનો ઉસકે અંતસ્થલ મેં પ્રકાશ કી લહરેંસી ઉઠ રહી હૈં. ઇસ રનેહમય સેવા મેં કિતની શાન્તિ થી.

બાલક અબી તક ચાદર ઓઢે સો રહા થા. માધવી ને દૂધ ગર્મ હો જાને પર ઉસે ખૂલે પર સે ઉઠાયા, તો ચિદ્વા પડી. બાલક કી દેહ ઠંડી હો ગઈ થી ઓર મુખ પર વહ પીલાપન આ ગયા થા, જિસે દેખ કર કલેજ હિલ જાતા હૈ, કંઠ સે આહ નીકલ આતી હૈ ઓર આંખોં સે આંસુ બહને લગતે હૈં. જિસને ઉસે એક બાર દેખા હૈ ફિર કબી નહીં ભૂલ સકતા. માધવી ને શિશુ કેા ગોદ સે ચિમટા લિયા, હાલાં કિ નીચે ઉતાર દેના ચાહિયે થા. મિ. બાગચી ઉસકો રોતે દેખ કર ઉઠે ઓર બચ્ચે કેા દેખા. માં ને બચ્ચે કેા ગોદ મેં લે લિયા ઓર ઉસકી ઓર દેખ કર રોને લગી. કુહરામ મચ ગયા. માં બચ્ચે કેા ગલે સે લગાયે રોતી થી, પર ઉસે જમીન પર ન સુલાતી થી. કયા બાતેં હો રહી થીં ઓર કયા હો ગયા ! મૌત કેા ઘોખા દેને મેં આનંદ આતા હૈ. વહ ઉસ વક્ત કબી નહીં આતી, જબ લોગ ઉસકી રાહ દેખતે હોતે હૈં. રોગી જબ સંભલ જાતા હૈ, જબ વહ પથ્ય લેને લગતા હૈ, ઉઠને બૈઠને લગતા હૈ, ઘર પર ખુશિયાં મનાને લગતા હૈ, સખકો વિશ્વાસ હો જાતા હૈ કિ સંકટ ટલ ગયા. ઉસ વક્ત ઘાત મેં બૈઠી હુધ મૌત સિર પર આ જાતી હૈ. યહી ઉસકી નિહુર લીલા હૈ !

आशाओं के आग लगाने में हम कितने कुशल हैं. यहां हम रक्त के पीज ओकर सुधा के इल आते हैं. अग्नि से पौधों के सिंच कर शीतल छांड़ में बैठते हैं. हा मंद बुद्धि !

दिनभर मातम होता रहा, आप रोता था, मैं तउपती थी और माधवी ज़ारी ज़ारी से दोनों के समझाती थी. यदि अपने प्राण देकर वह आलक के ज़िला सकती तो इस समय वह अपना धन्य भाग्य समझती. वह अहित का संकल्प कर के यहां आई थी और आज जय इसकी मनोकामना पूरी हो गई और उसे पुत्री से इला न समाना आखिये था, उसे उससे कहीं घोर पीड़ा हो रही थी, जो अपने पुत्र की जेलयात्रा से हुई थी. रुलाने आई थी और मुद रोती जा रही थी. माता का हृदय दया का आगार है. उसे जलाओं तो इसमें से दया की ही सुगंध निकलती है, पीसो तो दया का ही रस निकलता है. वह देवी है. विपत्ति की क्रूर लीलायें भी उस स्वच्छ और निर्मल स्रोत के भलिन नहीं कर सकती !

(जुलाघ—१८२५ ना “आद”भांथी)

३७—गुरु गोविन्दसिंह की जयन्ती

संसार के सभी धर्मों ने किसी न किसी रूप में गुरुवाद के स्वीकार किया है. सिष्-संप्रदाय की संस्थापना के मूल में भी यही पवित्र गुरुवाद था और इसमें सदेह नहीं कि सिष् संप्रदाय में इस गुरुवाद का जडा सुंदर, मधुर और पवित्र विकास हुआ था. सिष् गुरुओं ने तेज और त्याग के साथ इस पवित्र गुरुपद की महिमा और भयाँदा की रक्षा की थी. गुरुवर्य नानकदेव इस संप्रदाय के आदिगुरु थे. गुरुदेव नानक ने जिस समय इस संप्रदाय की संस्थापना की थी, उस समय भारत में मुगल राज्य की संस्थापना हो रही थी और समग्र भारत हिंदू नरेशों की परस्पर धर्मों का जीलतस क्षेत्र बना हुआ था. हिंदू धर्म की भी ज़ी शोयनीय दशा हो रही थी और उसके अनुयायी अंध-परंपरा और कुसंस्कार के प्रभाव से मोहंध और निर्धल हो रहे थे. गुरुदेव नानक ने तत्कालीन परिस्थिति को देख कर यह लली लांति जन लिया था कि हिंदू धर्म के अनुयायी यदि प्राचीन परंपरा के प्रवल मोह के नहीं छोड़ेंगे और उंच-नीच के अनुचित भेद और उसके परिणामस्वरूप धर्मों और विद्वेध के इलानेवाली जति-संस्था के नष्ट नहीं करेंगे, तो हिंदू-धर्म का अस्तित्व

શીષ હી વિલુપ્ત હો જાયગા. ઇસી ઉદ્દેશ સે આચાર્ય નાનક ને સિખ સંપ્રદાય કી સંસ્થાપના કી. ઉન્હોને જાતિ ઓર વર્ણ કે વિભેદ કો હટા દિયા ઓર પ્રત્યેક સમાનતા કે સિદ્ધાંત પર ઉન્હોને મનુષ્ય કે પદ કી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠિત કી. ઇસી લિયે સિખ માત્ર એક-દૂસરે કો 'ભાઇ' કહતે હૈં ઓર સિખ માત્ર પરસ્પર વિવાહ, ખાન-પાન કર સકતે હૈં. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ગુરુદેવ નાનક ને જાતિ ઓર વર્ણ કે વિષમય પ્રભાવ સે મૂર્ચ્છિત પડી હુઇ હિંદુજાતિ કો ફિર સે સચેત ઓર સજગ બનાને કે લિયે સિખ સંપ્રદાય કી સંસ્થાપના કી થી. સ્વયં ગુરુદેવ નાનક ને અપને પુત્રોં કો ગદ્દી ન દે કર અપને શિષ્ય કો અપના ઉત્તરાધિકારી બનાયા થા ઓર ઇસ પ્રકાર ઉન્હોને યોગ્યતા હી કો ઉચ્ચ પદપ્રાપ્તિ કા એકમાત્ર અધિકાર અંગીકાર કિયા થા. સિખ ધર્મ કા ઇતિહાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ કિ સિખોં ને અપૂર્વ તેજસ્વિતા ઓર અદ્ભુત સાહસ કે સાથ ધર્મ ઓર માનવી અધિકારોં કી રક્ષા કી હૈ. ગુરુદેવ નાનક ને જિસ વૃક્ષ કો લગાયા થા, ઉસે પરવર્તી ગુરુઓં ને અપને સ્વાર્થ-ત્યાગ ઓર તપ સે સિંચ કર બડા કિયા. ગુરુ ગોવિંદસિંહ સિખ-સંપ્રદાય કે અંતિમ ગુરુ થે. કહા જાતા હૈ કિ સ્વયં આચાર્યદેવ નાનક ને ગુરુવર ગોવિંદસિંહ કે રૂપ મેં અવતાર લે કર સિખ-ધર્મ ઓર સીખ-જાતિ કી મુસલમાનોં કે અલાચાર સે રક્ષા કી થી. કુછ બી હો, પર ગુરુ ગોવિંદસિંહ કા જીવન લાગ, તેજ ઓર તપ કા મૂર્તિમાન આદર્શ ઓર ઉજ્જવલ ઉદાહરણ હૈ. વૈસે તો સબી ગુરુઓં ને અપૂર્વ લાગ ઓર તેજ કે દ્વારા સિખોં કી શક્તિ કો બઢાયા થા; પરંતુ અંતિમ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ને જિસ પ્રકાર અપને સર્વસ્વ કો સિખ સંપ્રદાય કી રક્ષા મેં ઉત્સર્ગ કર દિયા થા, ઉસે દેખ કર યહ કહના હી પડતા હૈ કિ વે સિખોં કે અંતિમ ગુરુ હો કર બી સબકે શીર્ષસ્થાનીય થે. સંભવ હૈ ઇસી કારણ સે ઉનકે ઉપરાંત ફિર કોઈ ગુરુ ન હુઆ હો. કહા જાતા હૈ કિ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ને સારી 'ગુરુઆઇ' સમાપ્ત કર દી થી. સચ પૂજા જાય તો ઇસ કથન મેં અતિશયોક્તિ નહીં હૈ. વાસ્તવ મેં ઉન્હોને અપને અપૂર્વ લાગ, અખંડ તપ એવં સમુજ્જવલ તેજ સે સિખ-ગુરુ કે પવિત્ર પદ કો ઓર બી મહિમામય એવં ગૌરવમય બના દિયા થા. ગત પૌષ શુકલ સપ્તમી કો ઇસી પરમ પૂજ્ય ગુરુવર્ય ગોવિંદસિંહ કી જન્મતિથિ થી. ઇસી લિયે ઇસ પુણ્ય અવસર પર હમ ઉનકી પવિત્ર મહિમામયી સ્મૃતિ કે ચરણતલ પર અપની શ્રદ્ધા કી અંજલિ સમર્પણ કર કે અપનેકો કૃતકૃત્ય કરના ચાહતે હૈં.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ મેં ઉન સમસ્ત ગુણોં કા પૂર્ણ પ્રકાશ થા, જો ભગવાન કૃષ્ણ કી વ્યાખ્યા કે અનુસાર એક નિષ્કામ કર્મયોગી

में होने चाहिये. वे प्रकांड वीर थे, अयूक्त लक्ष्यवेधी थे, सुयोग्य सेनापति थे; परंतु केवल छन्ही गुणों के कारण कोष्ठ, गुरु के आसन को अलंकृत करने के योग्य नहीं हो सकता है. संसार में और भी ऐसे पुरुष हो गये हैं, परंतु इतिहास में उनके वीरत्व और विजय की कथा के होते हुये भी उन्हें कोष्ठ गुरु अथवा आचार्य मानने को प्रस्तुत नहीं है. गुरु गोविन्दसिंह के जवन को दिव्य श्री से समुज्ज्वल जनानेवाले दो विशिष्ट गुण थे. वे थे अपूर्व स्वार्थत्याग और सत्य की विजय में अथांड विश्वास. धन दोनों गुणों का उनमें यरभ विकास हुआ था. उनका समस्त जवन घसी स्वार्थत्याग की अवियल साधना से समुज्ज्वल था. हमारे शास्त्रों में कहा है कि महापुरुषों में दिव्य गुणों का परिस्पृष्टन आत्यकाल ही से प्रारंभ हो जाता है. एक दिन की आत है—गुरु गोविन्दसिंह उस समय केवल ८ वर्ष के थे. एक दिन सायंकाल को जब आप जेल कर घर लौटे, तब आपने देखा कि द्वार पर अनुष्यों का एक अहुत पडा समूह अकत्रित है. उन्होंने यह भी देखा कि उनके पूज्य पिता गुरुवर तेगबहादुर भी व्याकुल और चिंताग्रस्त हैं. उन्होंने जब पिता से घसका कारण पूछा, तो उन्होंने ने कहा—“पहाड़ी राज्यों का धर्म क्षीण हो रहा है.” आपने पूछा—“तब क्या होना चाहिये?” पिता ने कहा—“यदि कोष्ठ महापुरुष अत्याचारियों की राजधानी दिहली में न कर अपना शीश अर्पण करे, तो अत्याचारी का विनाश हो सकता है.” उसी समय, निर्विकार हृदय से, भेद मुस्कान के साथ उस महापालक ने उत्तर दिया—“आपसे यह कर कौन महापुरुष हो सकता है?” पिता ने कहा—“तब तुम्हारा रक्षक कौन होगा?” पालक गोविन्दसिंह ने हंस कर कहा:—

“जब थे माता के चेट में, तब तो सहाई होय;

अब तो लये नौ परस के क्यो न सहाई होय.”

कैसा निर्बाक उत्तर है ! कोष्ठ भी वसुंधरा जैसे दार्शनिक, निर्बाक पालक की जननी होने के कारण गर्व कर सकती है ! इस प्रकार यह मानव स्वतंत्रता की अविरोधी पर पिता का पहिला अलिदान दे कर गुरु गोविन्दसिंह ने लगवान की करुणा पर अथांड विश्वास प्रकट किया; परंतु यह पहिला अलिदान अंतिम अलिदान नहीं था. गुरुदेव का जवन छन्ही अलिदानों की विमल आत्मा से देदीप्यमान है. सिप्पों की रक्षा के लिये, हिंदूओं की रक्षा के लिये उन्होंने सज कुछ सहा और प्रसन्नचित्त हो कर सहा. धन और राज्य की तो आत ही क्या है ? उनके दो पुत्रों को निर्दयी शासक ने दिवालों पर झुनवा दिया और दो पुत्रों को उन्होंने अपने हाथ

से कवच पहिना कर युद्धक्षेत्र में भेज दिया। वे दोनों भी अपने धर्म और देश का नाम समुज्ज्वल कर के परमात्मा की गोद में रखे गये; और, उन चार पुत्रों के पिता ने आंखों से एक ही आंसू न गड़ा कर, मुझ से एक ही आह न निकाल कर, निर्विकार हृदय में, उन्मुक्त आकाश के नीचे, उपर की ओर लगवाने का हुक्म कर के हाथ जोड़ कर, धुटने टेक दिये और कहा—“विश्वपिता ! आज तेरा ऋण चुका दिया, तूने जे दिया था सो तुझे लौटा दिया !

“मेरा मुँह में कुछ नहीं जे कुछ है सो तेरा,
तेरा तुझको सौंपते कहा लगत है मेरा.”

कैसा समुज्ज्वल त्याग है और कैसा हिमायत से भी अवल धैर्य है। उस धैर्य की उस समय तो पराकाष्ठा हो गद्य, जय माताय ने (अर्थात् गुरु गोविंदसिंहजी की धर्मपत्नी ने) संगत में अपने प्यारे पुत्रों को न देख कर पूछा—“आज मेरे चारों पुत्र संगत में दिखाई नहीं पड़ते.” तब इस निष्काम कर्मयोगी ने स्थिर स्वर में उत्तर दिया—“जिसकी चीज थी, उसने वापिस ले ली। दुःख करने की क्या आत है ?” और सामने श्रेष्ठीयद्ध भडे हुये वीर सिंघों की ओर संकेत कर के उस विश्वप्रेमी गुरु ने असीम संतोष और अगाध स्नेहलहरे शब्दों से कहा:—

“धन पुत्रों के शीश पर, चार दिये सुत चार;
चार मुये तो क्या हुआ, श्रवत कंधे हुआर.”

यह है विश्वप्रेम की सकल साधना का समुज्ज्वल सञ्च स्वर्ण ! यह है त्याग की तेजोमयी एवं तपोमयी महाभूति ! गुरुदेव के धसी समुज्ज्वल त्याग का यह परिणाम हुआ कि सिंघ एक सञ्च जति जन गद्य और उन्होंने अविलक्ष्य धैर्य और अथर्व विश्वास के साथ अत्याचारी की सेनाओं से युद्ध किया। गुरुदेव के सभाधि लिये हुये यद्यपि आज लगभग २५० वर्ष हुये, परंतु यह उन्हीं के तपोमय त्याग की अलिहारी है कि आज भारत के धंस दुर्दिन में भी सिंघों की अनन्य शक्ति ने भारत के गौरव की रक्षा की है। कहां मिलता है ऐसा समुज्ज्वल त्याग ! पून्यपाद पिता को, प्रियपात्र पुत्रों को, अतुल धनराशि को, राजबोगों और राजसुखों को मानव स्वतंत्रता और निर्मल की रक्षा के लिये हंसते हंसते अलिहान करनेवाले धंस महापुरुष गोविंदसिंह की समता करनेवाले कितने पुरुष धतिहास के अगाध समुद्र को मंथन करने पर मिलेंगे ? धन्य गुरुदेव ! धन्य योगीवर गोविंदसिंह !

और धसी अपूर्व उज्ज्वल स्वार्थत्याग के पास ही उनका सत्य और परमात्मा पर अथर्व विश्वास भी अलौकिक आला के

x आपकी जन्मतिथि पौष शुक्ला सप्तमी, संवत् १७२३ है.

समान देदीप्यमान है। एक नहीं, अनेक पार उन्हें मुक़्तियार सिंघों से विशाल भुगल सैन्य का सामना करना पड़ा, पर उन्हें क्षणभर के लिये भी किसी ने चिंतित नहीं देखा। इस छोटे से संपादकीय नोट में यह संभव नहीं कि हम उनके समस्त युद्धों का वर्णन कर सकें; पर उनके जवनचरित्र के अध्ययन से यह काँची भी ज्ञान सकता है कि उनका समस्त जवन एक योद्धा का जवन था; परंतु उसमें न विजय का उल्लास है, न पराजय का दुःख। निर्विकार भाव से उन्होंने निर्धनों की रक्षा और सत्य के पक्षपात के लिये युद्ध किया था। केवल ४० सिंघों का ले कर उन्होंने यमकौर के मैदान में असंख्य भुगलों के साथ युद्ध किया और उसी युद्ध में एक एक कर के जय ३३ सिंघ और उनके २ पुत्र युद्धस्थल में सदा के लिये सो गये, तथा भी उन्हें किसी ने अधीर होते हुये नहीं देखा। कहने का तात्पर्य यह है कि उनका सत्य की विजय पर और भगवान की कृपा पर अवियल अभ्यंत विश्वास था। यहीं पर हम एक बात और कहेंगे। बहुतसे उद्भांत धतिहासलेखकों ने गुरु गोविन्दसिंह का मुसलमान जति का परम शत्रु कह कर उल्लेख किया है और दुःख की बात है कि भारत के कितने ही हिंदु और मुसलमान भी उन्हीं उद्भांत धतिहासलेखकों की बात का सत्य मानते हैं; पर निष्पक्ष दृष्टि से उनके पवित्र जवन का अध्ययन करने से यही विदित होता है कि वे मुसलमानों के अत्याचारों के विरोधी थे; मुसलमानों के नहीं। स्वयं कितने ही मुसलमानों का उन्होंने समय समय पर सहायता दी थी, जहादुरशाह का उन्होंने सहायता दी; और उसे दिल्ली के सिंहासन पर आसीन करवाया। कितने ही मुसलमानों ने भी उनके सहायता दी थी। दो पठानों ने, जिनके नाम थे नजीबां और गनीबां, अडे आडे समय पर उनके प्राण अयाये थे। सैयद जुद्धशाह तो गुरुजी के परम सहायक थे। स्वयं जहादुरशाह ने भी गुरुजी से मिलने पर जड़ी लकित और श्रद्धा दिखायी थी। कहने का तात्पर्य यह है कि गुरुदेव मुसलमानों के विकट शत्रु नहीं थे; वे तो समस्त मानवजति के अंकांत हितकर्ता और प्रेमी थे। बात यह थी कि वह अत्याचार के विरोधी थे और सारी मानवजति का स्वतंत्र और सखल देवना पसंद करते थे। प्रसंगविरोध होने पर भी हम यह कहना चाहते हैं कि वे संस्कृत, अरबी, फ़ारसी और हिंदी के प्रकांड विद्वान थे। उन्होंने हिंदी में अपूर्व कविता की है। वे समस्त मानवजति का एक ही परमात्मा की संतान मानते थे, सत्य धर्मों का धर्मप्राप्ति का साधन स्वीकार करते थे; उनका हृदय अंकांत शुद्ध और पवित्र था। उन्होंने स्वयं एक

કવિત્ત મેં કહા:--

“કોઊ ભયો મુંડ યા સંન્યાસી કોઊ જોગી ભયો,
કોઊ બ્રહ્મચારી કોઇ જતી આન માનિયો.
હિંદૂ અરુ તુર્ક કોઊ રાફળ ધમામ સાફી,
માનુષ કો જાતિ સખૈ એક પાહિયાનિયો.
કર્તા કરીમ સોઈ રાજક રહીમ આહી,
દૂસરો ન ભેદ કોઊ ભૂલ ભ્રમ માનિયો.
એક હી કી સેવ સખ હી કો ગુરુદેવ એક,
એક હી સ્વરૂપ સખૈ એક જ્યોતિ જાનિયો.”

માનવજાતિ કી સમાનતા ઔર સતતા કા કેસા સુંદર, સરસ એવં સરલ વર્ણન હૈ ઔર યહી ગુરુ ગોવિંદસિંહજી કા દિવ્ય સંદેશ હૈ. ઇસી સંદેશ કી આજ હમ આવૃત્તિ કરતે હૈ. ભારત કે લિય ઇસ સમય ઇસ સંદેશ કો હૃદયંગમ કરને કી અતીવ આવશ્યકતા હૈ. હિંદૂ સમાજ કો યહ જાન લેના ચાહિયે કિ ગુરુદેવ કે ઇસ દિવ્ય સંદેશ એવં આદેશ કો ન માનને હી સે આજ ઉસકી દશા ઐસી ક્ષીણ ઔર મલિન હો રહી હૈ. સિખ જાતિ ને ઇસ સંદેશ કો સુના થા ઔર ઉસકે અનુસાર અનુગમન કર કે ઉસને દિવ્ય શક્તિ ઔર સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કી થી. જાતિબંધન સે ઉત્પન્ન હોનેવાલે ઉચ્ચ નીચ કે વિભેદ કો દૂર કર કે, સમસ્ત મનુષ્યોં કો ‘ભાઈ’ માન કર, હિંદૂ સમાજ કો અપને ઉદ્ધાર મેં સંલગ્ન હોના ચાહિયે, યહી દિવ્ય ગુરુ કા આદેશ હૈ. ઇસ સંદેશ અથવા આદેશ કે પરિપાલન કરને સે વિકીર્ણ હિંદૂ જાતિ કો વહી દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત હોગી, જો સમસ્ત શૈતાન શક્તિ કે સામને અવિચલ હિમાચલ કે સમાન ખડી હોને મેં સમર્થ હો સકેગી. યહી સંદેશ સમાજસુધાર કા ખીજમંત્ર હૈ; યહી સંદેશ સ્વરાજ્ય કા સિદ્ધ સાધન હૈ ઔર યહી સંદેશ વિશ્વશાન્તિ કા મૂલ રહસ્ય હૈ. ઇસ લિયે હમ, આજ ગુરુવર્ય ગોવિંદસિંહ કી જન્મજયંતિ કે મંગલમય અવસર પર, પ્રાચીન પરંપરા એવં કુસંસ્કાર કે પીછે મોહાન્ધ હો કર પ્રધાવિત હોનેવાલી હિંદૂ જાતિ સે સાદર અનુરોધ કરતે હૈં કિ વહ દિવ્ય ગુરુ કે ઇસ દિવ્ય સંદેશ કો અપના મૂલ મંત્ર ખના કર સમાજસુધાર કે પુણ્ય કાર્ય મેં અગ્રસર હોવે. સિખોં કી અજ્ઞેય શક્તિ ઇસ મહામંત્ર કી સફલતા કા સમુજ્જવલ ઉદાહરણ હૈ. મંત્ર ઔર ઉસકી મહિમા કા ઐસા સુંદર ચમત્કાર દેખ કર બી યદિ હમ ઉસકી સાધના મેં સંલગ્ન ન હોં, તો યહ માનના હી હોગા કિ હમારે દુર્જાગ્ય કી રજની કે સમાપ્ત હોને મેં અબી વિલંબ હૈ; અબી હમારે સૌભાગ્યપ્રભાત કે અરુણોદય મેં બહુત દેર હૈ. પર નહીં; સમાજસુધાર કે કઠિન પથ પર

ચલનેવાલોં કે ભી સત્ય કી વિજય ઔર પરમાત્મા કી કરુણા પર અખંડ વિશ્વાસ રખના હોગા ઔર ગુરુદેવ ગોવિંદસિંહ કે 'પાંચ પ્યારોં' કી ભાંતિ ઉન્હેં ભી અપને જીવન એવં જીવનસર્વસ્વ તક ઇસી સાધના કે ચરણતલ મેં ઉત્સર્ગ કર દેને હોંગે. ક્યોંકિ:-
એક ઉઠકાર શ્રી વાહ ગુરુજી કી ફતહ.

x

x

x

x

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૨૬ના “ચૈદ”માંથી)

૩૮-એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી

(લેખક:-શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ પાન્ડેય.)

જિસ પર શ્રીહરિ કી કૃપા હોતી હૈ વહી સદાચાર કા સોલહોં આને પાલન કરને મેં સમર્થ હોતા હૈ; ઔર જિસકે આચરણ અચ્છે હૈં ઉસકે પ્રારબ્ધ કી પ્રશંસા હી કયા કી જાય ! જિસ પર દૈવ અનુકૂળ હૈ ઉસ પર સંતોં કી કૃપા હોની હી ચાહિયે. કિંતુ એસે ભાગ્યવાન સંસાર મેં ધને-ગિને હી જન્મ ગ્રહણ કરતે હૈં જો અપની કરની સે અપના તો ઉદ્ધાર કર હી લેતે હૈં, સાથ હી દુસરોં કા ખેડા પાર કરને મેં ભી પૂરે પૂરે સહાયક હોતે હૈં. યહાં જિન મહાત્માજી કી કુછ જીવનઘટનાઓં કા ઉલ્લેખ કિયા જતા હૈ ઉનકી ગણના એસે હી ઉપકારી પુરુષોં મેં હૈ.

શ્રીવિશુદ્ધાનંદજી કા બાલ્યકાલ કા માતૃપિતૃદત્ત નામ ભોલાનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય હૈ. આપકી જન્મભૂમિ હોને કા શ્રેય બર્દવાન જિલ્લે કે અંતર્ગત બંડૂલ ગાંવ કે પ્રાપ્ત હૈ. આપકે પિતા કા નામ અખિલચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ઔર માતા કા રાજરાજેશ્વરીદેવી થા. આપકે બહે ભાઇ કા નામ ભૂતનાથ થા.

જિસ સમય બાલક ભોલાનાથ છઃ મહિને કે થે ઉસી સમય આપકે પિતાજી કા દેહાંત હો ગયા. ફલતઃ આપકે કાકા ને હી આપકા પાલન-પોષણ કિયા. જિન ભોલાનાથ કે અપને ભવિષ્ય જીવન મેં લોકોત્તર કામ કરના થા ઉનકા બચપન ભી વિચિત્રતા-વિહીન ન થા. લડકપન મેં જહાં ઔર લડકે ખિલોને ચાહતે હૈં, તરહ તરહ કે ખેલ ખેલતે હૈં, વહાં ભોલાનાથજી પૂજા-પાઠ કા ખેલ ખેલા કરતે થે. ઉન્હેં ઉસ દશા મેં ઠાકુરજી કી મૂર્તિયોં સે હી પ્રેમ થા. વે ઉન્હીં સે ખેલતે થે. ઇસ બાલ્યાવસ્થા મેં હી આપકો યોગીજનસુલભ સિદ્ધિયાં પ્રાપ્ત થીં ઔર વિચિત્રતા યહ કિં ઉનકા પતા આપકો તો બાલ્યકાલ કે કારણ હોના હી ન ચાહિયે, ઔરોં કો ભી ન થા. ઉસ સમય કે આપકે સિદ્ધિમાહાત્મ્ય

કી બહુતસી ઘટનાયેં આપકે સમ્પર્કીયોં કે માલૂમ હૈં. યહાં, લેખવિસ્તાર કે લય સે, એક આઘ કા હી ઉલ્લેખ કિયા જાયગા. અચપન મેં આપ લગલગ ૧૨-૧૩ વર્ષ તક બિલકુલ નંગ-ધડંગ રહા કરતે થે, ઘોતી તક ન પહનતે થે. યાદ કોઇ પહના બી દે તો ઉતાર ડાલતે યા કિસીકો દે દેતે થે. એક બાર આપકે કાકા ને આપકો નધ ઘોતી પહના દી તો આપને ઉતાર કર ઉસકી ચિન્ધિયાં કર ડાલીં. ઇસ પર કાકાજી બહુત બિગડે. તબ આપને કયા કિયા કિ ઉન ચિન્ધિયાં કે એકત્ર કર કે ફિર સમૂચી ઘોતી કે રૂપ મેં પરિણુત કર દિયા. લોગ દેખ કર દંગ હો ગયે. તનિકસા બચ્યા ઔરે યહ કરામાત ! એક બાર કા ઔરે હાલ સુનિયે. આપ ખેલ કી ધૂન મેં બાલૂ કે પાર્થિવેશ્વર બના કર પ્રેમ સે ઉનકી પૂજા કર રહે થે કિ એક સાથી બાલક ને વિધન કર દિયા. ઇસ પર આપને અસંતુષ્ટ હો કર શાપ દિયા કિ ‘મેરી પૂજા મેં વિધન ડાલને કે કારણુ તુમ્હેં સાંપ ડંસેગા’. ખેલ કી પૂજા થી ઔર ખેલ કા હી થા શાપ. કિસીને કુછ પરવા ન કી; પરવા તબ કી જબ સચમુચ સાંપ ને ઉસે કાટ લિયા. અંત મેં આપકે હાથ ફેર દેને સે હી વહ બાલક બચ ગયા. શાપ ઔર શાપાનુગ્રહ દોનોં કે લોગોં ને પ્રત્યક્ષ દેખ લિયા. અસલ મેં યે યોગ કી સિદ્ધિયાં હૈં, જો પૂર્વજન્મ કે અનુ-ધાનોં કે કારણુ આપકો પ્રાપ્ત થીં. અસ્તુ.

કાકા ને આપકો અંગ્રેજી પઢાને કા ઉદ્દોગ કિયા, કિન્તુ આપને કિસી તરહ ઉસમેં મન નહીં લગાયા. તબ આપ સંસ્કૃત પઢને કે લિયે એક પંડિતજી કી પાઠશાલા (ટોલ) મેં ભર્તી કિયે ગયે. યહાં અપને કુછ દિનોં તક અભ્યાસ કિયા.

ભોલાનાથ ૧૩-૧૪ વર્ષ કે હોંગે કિ ઉન્હેં એક પાગલ કુત્તે ને કાટ લિયા. કુત્તે કે કાટે કા ઇલાજ કર્ષ જગહ કરાયા ગયા, કિન્તુ લાભ ન હુઆ. ઉન દિનોં પારચૂર સાહબ કી સંસ્થા સ્થાપિત હુઈ ન થી કિ ઉસકી શરણુ લી જાતી. અંત મેં બહુત હી વ્યથિત હો કર આપ કલકત્તે ગયે કિ વહાં અડે નામી નામી ચિકિત્સક હૈં, ઉનકી ચિકિત્સા સે અવશ્ય હી લાભ હોગા; કિન્તુ હુઆ કુછ નહીં. સબી ઔર સે નિરાશ હો કર વ્યથા કે મારે આપ આત્મહત્યા કરને કે વિચાર સે ચિનસુરા મેં હુગલી-કિનારે પહુંચે. વહાં આપકો એક સાધુ કે દર્શન હુયે, જો કબી તો નદી કી ધારા મેં ડૂબ જાતા થા ઔરે કબી પાની કે ખંભે પર ખડા દેખ પડતા થા. ઉસકી ઇસ વિચિત્રતા પર આપ અચંભા કર હી રહે થે કિ ઉસને પાસ આ કર ઇન્હેં આત્મહત્યા કરને સે રોકા. જ્યોં હી સાધુ ને ભોલાનાથ કે સિર પર હાથ ફેરા કિ ઇનકી દેહ કી સારી જલન જાતી રહી. ખાસી ઠંડક માલૂમ હોને લગી. વ્યાધિ સે છૂટકારા પાને કી

પ્રસન્નતા મેં આપને સાધુ સે દીક્ષા દેને કી પ્રાર્થના' કી તો ઉત્તર મિલા—તુમ્હારે ગુરુ એક દૂસરે મહાત્મા હોંગે. તુમ્હેં દીક્ષા દેને કા અધિકાર હમકો નહીં. તુમ ધર જાઓ. હમ વહાં આ કર મિલેંગે. આગે, દીક્ષાપ્રાપ્તિ કે પશ્ચાત્, જ્ઞાત હુઆ કિ ઉન મહાત્મા કા નામ સ્વામી નીમાનંદ હૈ.

ચાંગે હો કર ભોલાનાથ અપને ધર આ ગયે. ઉન્હોંને અપની માતા કો મહાત્મા કા સખ હાલ ખતલા દિયા. ૧૦-૧૨ દિન મેં નીમાનંદ બી ખંડૂલ પધારે. ઉન્હોંને ભોલાનાથ કી માતા સે કહા કિ અપના યહ ખેટા હમેં દે દો. માતા ને પ્રસન્નતા સે અંગીકાર કર લિયા, ક્યોંકિ ઈન્હોંકી કૃપા સે તો ભોલાનાથ કી જ્ઞાન ખચી થી. કિંતુ પુત્રદાન કરતે સમય માતા ને યહ શર્ત કર લી કિ 'સાલ મેં એક બાર મુઝસે ભેટ કરા દિયા કરના'. નીમાનંદજી ને ઇસકો સ્વીકાર કિયા ઔર બરાબર પાલન કિયા. ખંડૂલ સે ખિદા હોતે સમય વે ભોલાનાથ સે કહ ગયે કિ તુમ ખેખટકે રહો, હમ આ કર તુમકો લે ચલેંગે.

કોઇ એક વર્ષ ખીતને પર ભોલાનાથ ઢાકા ગયે. વહાં સુના કિ એક સાધુ કલી તો નદી મેં ડૂબ જતા હૈ ઔર કલી જલ-સ્તંભ કે ઉપર દેખ પડતા હૈ. યહ ચમત્કાર દેખને કો લોગ જ રહે થે. ભોલાનાથ બી ગયે. પહુંચતે હી ઇન્હોંને નીમાનંદજી કો પહચાન લિયા. ઇનકે પ્રાર્થના કરને પર નીમાનંદજી ને કહા કિ હમ તુમ્હેં સાથ લે ચલને કો યહાં આયે હૈં. સંધ્યા-સમય ઇનકા હાથ પકડ કર નીમાનંદજી ઢાકે કે પાસ હી ગંડેરિયા નામક સ્થાન મેં લે ગયે. વહાં ઇનકી આંખોં પર પટ્ટી બાંધ કર કહા કિ 'ખિના કુછ કહે-સુને હમારા હાથ થામે ચલે આઓ'. ભોલાનાથજી કી આંખોં પર પટ્ટી બાંધી રહને સે ઔર તો કુછ દેખ નહાં પડા, ઇતના હી માલૂમ હુઆ કિ બડી તેજી સે ચલે જ રહે હૈં. પટ્ટી ખોલને પર એક તીર્થ મેં પહુંચ ગયે. પીછે સે જ્ઞાત હુઆ કિ યહ વિંધ્યાચલ હૈ. અખ સુર્યોદય હો આયા થા. સ્વામી નીમાનંદજી ભોલાનાથ કો વહાં છોડ કર ચલ દિયે. ઇતના કહ ગયે કિ ફિર મિલેંગે. ભોલાનાથજી બડે સંકટ મેં પડે. હિંદી જ્ઞાનતે ન થે કિ કિસીસે ખાતચીત કર સકતે. પૂરા પરદેશ થા. થોડી ઉમર થી. ધબરાહટ કે મારે રોને લગે. ભૂખખાસ અલગ સતા રહી થી. સંધ્યા-સમય ભોલાનાથ ને દૂર પર એક જ્યોતિર્મંડલ દેખા. કુછ સમીપ આને પર ઉસમેં એક મૂર્તિ દેખ પડી. મૂર્તિ સમાપ આઈ તો ભૈરવી નિકલી. ઉસને ઇન્હેં જોદ મેં ખિદા કર દિલાસા દેતે હુએ કહા—ડરો મત, તુમ્હેં દોનોં સમય ભોજન મિલતા રહેગા, કોઇ જંતુ તુમ્હારા બાલ લી બાંકા ન કર સકેગા. હમ ઔર સ્વામીજી એક હી સંપ્રદાય કે હૈં. ભૈરવી કે જાતે હી, થોડી દેર મેં,

એક મનુષ્ય ભોજન, જલ ઔર પાન દે કર ચલા ગયા. છ:-સાત દિન ઈસી પ્રકાર વિધ્યાચલ મેં ખીતે.

અખ ફિર સંધ્યાસમય નીમાનંદ આયે, ઔર પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે આખોં પર પટ્ટી બાંધ કર ભોલાનાથજી કા હાથ પકડ કર આગે બદે. પ્રાતઃકાલ હોને પર એક નયે સ્થાન મેં પહુંચ ગયે. પીછે સે જ્ઞાત હુઆ કિ યહ ‘જ્ઞાનગંજ’ હૈ, જો જલધર સે દો ઢાઈ સૌ મીલ પર હિમાલય મેં અવસ્થિત હૈ. યહાં પર ભોલાનાથ કો બહુત સે યોગિયોં ઔર બ્રહ્મચારિયોં કે દર્શન હુયે. ભીડ-ભાડ થી. ઉપયુક્ત પાત્રોં કો ‘સૂર્યવિજ્ઞાન’* કી શિક્ષા દી જ રહી થી.

*વિજ્ઞાન-જગત્ મેં સૂર્યવિજ્ઞાન કો શિરોમણિ સમજિયે. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી ને યદ્યપિ ચંદ્રવિજ્ઞાન, નક્ષત્રવિજ્ઞાન, વાયુવિજ્ઞાન, શબ્દવિજ્ઞાન પ્રભૃતિ કા અનુશીલન કર કે અસાધારણ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ, કિંતુ યે સભી વિજ્ઞાન સૂર્યવિજ્ઞાન કે હી અંગ હૈ. ઇસ કારણ સૂર્યવિજ્ઞાન કે હી સંબંધ મેં કુછ બાતોં કા યહાં ઉલ્લેખ કિયા જયગા.

હિંદુ શાસ્ત્ર મેં સૂર્ય કા નામ ‘સવિતા’ હૈ. ઇસસે પ્રકટ હોતા હૈ કિ હિંદુઓં કો વિશ્વાસ થા કિ વિશ્વ જગત્ કી સૃષ્ટિ સૂર્ય સે હી હોતી હૈ. તખ યહ સ્પષ્ટ હી હૈ કિ સૌર શક્તિ સે જગત્ કા પાલન હોતા હૈ ઔર ઉસીસે જગત્ કા સંહાર ભી. વેદ, તંત્ર ઔર જ્યોતિષ પ્રભૃતિ મેં ઇસકે પોષક પ્રમાણુ પાયે જતે હૈ. યહાં ઉસકી આલોચના કા કુછ પ્રયોજન નહીં; કિંતુ પ્રમાણુ વિઘ્નમાન રહતે હુયે ભી સાવિત્રીવિદ્યા કા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કિસીકો હૈ, યહ અખ તક અવિદિત થા. શાસ્ત્ર મેં જિસકા ઉલ્લેખ હૈ ઉસીકો સ્વામીજી પ્રત્યક્ષ દિખલા દેતે હૈ.

સૂર્યકિરણોં કે સહારે ચાહે જો ચીજ બના લી જ સકતી હૈ. કિરણુ કી રંગમાલા કી પહલે પહચાન હોતી ચાહિયે. પ્રત્યેક રંગ સે એક એક જાતીય પરમાણુ કા સંબંધ હૈ. પરમાણુઓં કી સંયોગ-વિયોગક્રિયા સે હી દુનિયા કી સારી ચીજોં યથાક્રમ બનતી બિગડતી રહતી હૈ. સાધારણ દષ્ટિ કે લિયે પરમાણુઓં કા દર્શન સંભવ નહીં, ફલતઃ ઉનકી યોજના ભી અસંભવ હૈ. ઇસીસે પરમાણુનિષ્ઠ રંગ કી પહચાન કર લેતી ચાહિયે. રંગ કી પહચાન ઔર પરમાણુ કી પહચાન અસલ મેં એક હી ચીજ હૈ. જિન જિન પરમાણુઓં કી સમષ્ટિ સે જો જો વસ્તુ બનતી હૈ, ઉન્હીં પરમાણુઓં કા રંગ યદિ એકત્ર કર લિયા જય તો ફલસ્વરૂપ વહી ચીજ બન જયગી; ક્યોંકિ રંગોં કો એકત્ર કરને કા મતલબ હી પરમાણુ સંયોગ હુઆ. ઇસ સંયોગ સે વસ્તુ બન કર તૈયાર હો જયગી; કિંતુ એક બાત હૈ. આવશ્યકીય રંગોં કો એકત્ર

નીમાનંદજી ને ભોલાનાથ કેા ખતલાયા કિ 'મૈં' યહીં રહતા હૂં; ખહુતેરે યોગી ઔર મેરે ગુરુભાઇ લોગ ભી યહીં રહતે હૈં. તુમહેં યહીં રહના હોગા'. એક દિન યહીં રહે. દૂસરે દિન ઔર આગે ખદે તો તિખ્ખત મેં પ્રાતઃકાલ હુઆ. વહાં, માનસસરોવર સે કુછ આગે, રાજરાજેશ્વરી મઠ મેં મહાતપા અચલાનંદજી નિવાસ કરતે હૈં. ઉન્હીંકે આગે ભોલાનાથ ઉપસ્થિત કિયે ગયે. ઇન મહાત્માજી કી આયુ કઈ સૌ વર્ષ કી હૈ યે કુછ ભી ખાતે-પીતે નહીં, અપને સ્થાન સે હિલતે તક નહી હૈં. ઇન્હીં મહાપુરુષ સે ભોલાનાથ કેા

કર દેને સે હી કુછ વસ્તુ ખન કર તૈયાર ન હો. જયગી; કયોંકિ રંગોં કે સમુદાય મેં એક આનુપૂર્વિક સંબંધ હૈ. ઉસકી પરખ કે અનુસાર રંગોં કા વિન્યાસ કરના હોગા. અંતિમ રંગ કા વિકાસ હોતે હી અભીષ્ટ વસ્તુ ખન જયગી. એક ખાર પદાર્થ કી ઉત્પત્તિ હો જાને પર ફિર રંગોં કી યોજના કી ઔર ધ્યાન દેને કી આવશ્યકતા નહીં રહતી. ઉસ સમય તો સિફ્ ઉન રંગોં કી મિલાવટ સે ઉદ્ભૂત અભિનવ-મિશ્ર રંગ કી ઔર ધ્યાન દેના હોગા. જો કિ ખિંદુરૂપ સે મૂલ મેં પ્રકટ હોતા હૈ; ધ્યાન રખના હોગા જિસમેં ખિંદુ કિસી સૂરત મેં હિલે-ડૂલે નહીં; કિસી પ્રકાર એકાગ્રતા મેં વિઘ્ન ન હો. એકાગ્રતા રહને પર વસ્તુ કી કમવૃદ્ધિ અપને આપ હોતી રહેગી. કપૂર કા એક ખિંદુ ખન જાને પર, એક સેર ખનાને કે લિયે, નયા ઉદ્યોગ નહીં કરના પડતા. એક સે અનેક કી ઉત્પત્તિ તો પ્રાકૃતિક નિયમ સે સિદ્ધ હૈ-અપને આપ હોતી રહતી હૈ. જખ તક ચંચલતા ન હોગી, જખ તક રંગોં કી પરિપાટી મેં વ્યતીક્રમ નહીં પડેગા, તખ તક ઉક્ત પદાર્થ ખરાખર ખઢતા ચલા જયગા. માત્રાવૃદ્ધિ કે લિયે કુછ ઉદ્યોગ નહીં કરના પડતા.

ઇસી પ્રકાર આહે જિસ પદાર્થ કેા પરિવર્તિત કર કે અન્ય પદાર્થ મેં પરિણત કિયા જા સકતા હૈ. લોહે કેા સોના યા ફૂલ કેા પથ્થર ખના દેના એક હી પ્રણાલી કે અંતર્ગત હૈ. સંયોગકાર્ય મેં તાપાંશ અથવા શક્તિ કે પ્રયોગસંબંધ મેં વિશેષ જ્ઞાન ઔર અવધાન કા પ્રયોજન હૈ. જિસ પદાર્થ કી ગઠનપ્રણાલી અથવા રંગોં કા વિન્યાસ માલૂમ ન હો. ઉસકો વિશ્લેષણ દ્વારા ઉક્ત પદાર્થ ખના લિયા જા સકતા હૈ. વિશ્લેષણ સે મતલખ રંગોં કે વિશ્લેષણ સે હૈ. ઇસકે લિયે ખહુત અધિક સમય કા પ્રયોજન નહીં હોતા. સ્વામીજી ઇસ વિજ્ઞાન કી શક્તિ કેા પ્રત્યેક સ્થાન મેં પ્રત્યક્ષ દિખલા કર સમજા દેતે હૈં કિ ઇસ પર અધિકાર કર લેને સે મનુખ્ય પ્રકૃતિ કે કિતને હી નિગૂઢ તત્ત્વોં કા આવિષ્કાર કર સકતા હૈ. દૂર કી વસ્તુ દેખના, દૂર કી ધ્વનિ સુન લેના, મરણુ કે પશ્ચાત્ જીવ કી

दीक्षा प्राप्त हुआ. गुरुदेव ने नीमानंद को आज्ञा दी कि 'विशुद्धानंद (बोधानाथ) को शिक्षा के लिये ज्ञानगंज ले जाओ'. अतः वे वही लाये गये. वहां लगातार पारह वर्ष तक परमहंस बृगुराम धनंजय योग-शिक्षा देते रहे. बृगुरामजी अनेक सिद्ध योगीश्वर हैं. यही एक ऐसे महात्मा हैं जो स्थूलशरीर से सूर्यमंडल तक जा सकते हैं. सूर्य-विज्ञान की शिक्षा विशुद्धानंदजी को परमहंस श्यामानंद से प्राप्त हुई. योगशिक्षा अहमदाबाद में हुई. छस दशा में विशुद्धानंद अपने गुरुभाइयों के साथ, भीम भीम में, हिमालय प्रकृति अनेक स्थानों की यात्रा करते रहे. अहमदाबाद-अवस्था में अस्ती में रहने का निषेध है; प्रतिदिन तीन घंटे से अधिक शिक्षा नहीं मांग सकते; यदि तीन घंटों में शिक्षा न मिले तो कुछ कंठ-मूल, सो भी परिमित मात्रा में, आने का विधान है. छस अहमदाबाद की अवस्था में ही आपका अष्टसिद्धियां प्राप्त हो चुकी थीं.

यह संप्रदाय बहुत पुराना है. छतना पुराना कि सधुकी जोड़ के संप्रदाय का पता नहीं लगता. छसमें पांच अवस्थाएँ—अहमदाबाद, दंडी, संन्यासी, तीर्थस्वामी और परमहंस—हैं. प्रत्येक अवस्था कि कठोर परीक्षा होती है. परीक्षक विभिन्न भक्तों के योगी हुआ करते हैं. परीक्षा में अनुत्तीर्ण होने पर फिर पूरे

क्या गति होती है उसका ज्ञान, प्रेतात्मा की पूर्वदेह का निर्माण और उससे जातचित्त, मंत्र और देवता के स्वरूप का ज्ञान, मानसिक भाव का परिवर्तन, लयंकर रोगों का उपशमन और मनोविद्या—ये सब एक सूर्यविज्ञान से ही प्राप्त हो जाते हैं. स्वामीजी एक स्फटिकनिर्मित लेन्स द्वारा रंगों का संयोग और वियोग किया करते हैं. विशेष आवश्यकता होने पर एक तांजे के तार से काम लेते हैं. तीव्र ताप की आवश्यकता होने पर ही छसका व्यवहार किया जाता है. जर्मनी, फ्रांस, अमरीका प्रकृति स्थानों के और भारत के अनेक विज्ञानवेत्ता एवं शिक्षित लोग छस अखिलव विज्ञान को देख कर दंग हो गये हैं. वे सभी मुक्त कंठ से स्वीकार करते हैं कि यदि छस विज्ञान का प्रचार हो जाय तो समग्र विज्ञानजगत में एक ऐसे विराट् विप्लव की सूचना होगी जो पृथिवी के इतिहास में अलखुल नहीं होगी.

छस विज्ञान की शिक्षा देने के लिये स्वामीजी भी उत्कण्ठित हो रहे हैं, काशी में एक विज्ञानागार निर्मित हो रहा है. जय वह पूर्ण हो कर सुसज्जित हो जायगा तब संसार का एक प्रधान दर्शनीय स्थान हो जायगा; सभी भंड-विज्ञान एक महा-विज्ञान में परिसीमित हुआ है. उसे प्रत्यक्ष देख कर और समझ कर सभी जगत विस्मित और आनंदित होगा.

સમય તક પરીક્ષાર્થી કે સાધન કરના પડતા હૈ.

બ્રહ્મચર્ય કી પરીક્ષા મેં ઉત્તીર્ણ હો કર વિશુદ્ધાનંદજી દંડી હુયે. ઇસમેં ચાર સાલ તક આપને યોગ કી ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કી. અનેક સ્થાનોં મેં ભ્રમણ કિયા. ઇસ દશા કી પરીક્ષા ઓર બી કઠોર હોતી હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ચાર વર્ષ કે લિયે આપને સંન્યાસ ધારણ કિયા. ઇસ દશા મેં દિગંજર રહના હોતા હૈ.

સંન્યાસ કી અવધિ પૂર્ણ હો ચૂકને પર ખડે ગુરુભાઈ પરમ-હંસ ભૃગુરામજી ને કહા કિ ‘વિશુદ્ધાનંદ! તુમને અપના કામ તો સફલ કર લિયા, અખ જા કર જીવોં કા ઉદ્ધાર કરો. ખસ્તી મેં જાઓ, તિવાહ કર કે લોગોં કે ખીચ રહો.’

વિશુદ્ધાનંદજી ને ઇસ આજ્ઞા કા પાલન કરના ઉચિત સમજા. ઇસકે દો કારણુ થે, એક તો ભૃગુરામજી ને હી વાસ્તવ મેં ઇન્હેં સંપૂર્ણ શિક્ષા દી થી; ઓર દૂસરે થે દેખ ચૂકે થે કિ ઇસી પ્રકાર કી આજ્ઞા કા પાલન ન કરને—ગૃહસ્થ ધર્મ અસ્વીકાર કરને કે—કારણુ ઇનકે એક સિદ્ધિપ્રાપ્ત ગુરુભાઈ કે ભૃગુરામજી તપોબ્રષ્ટ કર ચૂકે થે. તખ ઇન્હોને યહ નિવેદન કિયા કિ ‘તિવાહ તો કર લિયા જાયગા, કિંતુ નિર્વાહ કિસ પ્રકાર હોગા? ક્યોકિ જંગલોં કે ખીચ યોગશિક્ષા મેં લગે રહને કે કારણુ હમને તો કુછ જીવિકા કા ઉપાય સીખા હી નહીં.’ ભૃગુરામજી ને કહા—‘ઇસકી ચિંતા ન કરો. તુમ જા કર ડૉક્ટરી કરને લગો, આજકલ દેશી ભાષા મેં કુછ પુસ્તકોં તૈયાર હો ગઇ હૈં જિનકા થોડાસા અભ્યાસ કરને સે તુમ ઇસ વ્યવસાય કે કર સકોગે ઓર મેરે આશીર્વાદ સે તુમહારે હાથ મેં યશ રહેગા, કિંતુ કિસીસે કોઈ નિશ્ચિત શીસ ન માંગના; જો મિલ જાય લે લેના.’

આપને ખડે ગુરુભાઈ કી આજ્ઞા કા પાલન કિયા. વે દેશ ચલે આયે. ખોલપુર કે સમીપ ગુશકરા એક ગાંવ હૈ, યહ ઇં આઘં રેલ્વે કી લૂપ લાઇન કા સ્ટેશન હૈ. ઇસી ગાંવ મેં વિશુદ્ધાનંદજી ને ચિકિત્સાલય ખોલા, યહાં કે જમીંદાર સ્વર્ગીય બાણુ હરિશ્ચન્દ્ર યોગદાર આપકો ખહુત માનતે થે. યહાં આપને સન્ ૧૯૦૯-૧૦ તક એલોપેથી ચિકિત્સા-દ્વારા લોગોં કા ઉપકાર કિયા. ઇસ કાર્ય મેં આપકો અસીમ સફલતા પ્રાપ્ત હુઇ. એક તો પરમહંત ભૃગુરામજી કે આશીર્વાદ સે આપકે હાથ મેં યશ થા, ઇસ લિયે જિસે દવા દેતે ઉસે અવશ્ય લાલ હોતા થા; દૂસરે રોગી કે અપને તત્વાવધાન મેં લેને સે પૂર્વ આપ ‘યોગ-જ્યોતિષ’ કે દ્વારા જ્ઞાત કર લેતે થે કિ યહ ચંગા હોગા યા નહીં. ફક્ત: આપ ક્ષીણ આયુવાલે રોગિયોં કે ચંગા કરને કા ભાર હી ન લેતે થે.

કોઈ ૧૮ વર્ષ તક આપ ઘર પર ગૃહસ્થી મેં રહે. ઇસ

दशा में आपके हो पुत्र उत्पन्न हुआ, जिनमें एक का तो देहांत हो गया और दूसरे छस समय 'अर्धवान आश्रम' की दृष्टि करते हैं। गुशकरा में रहते समय आपके अनेक यम-कार लोगों ने देखे हैं, किंतु उनका यहां वर्णन न किया जायगा।

जिस समय आप ज्ञानगंज से बिदा होने के थे, परम-हंस भृगुरामजी ने प्रसन्न हो कर आपके एक दिव्य शिवलिंग पुरस्कार में दिया था। अन्य योगियों ने विरोध किया था कि संप्रदाय का यह शिवलिंग सदा से हिमालय में रहा है, यह कहां अंगाल में लेजा जा रहा है! किंतु गुरुकृपा से यह मिल ही गया, छसके द्वारा योगियों की आश्रमपरीक्षा हुआ करती है। यह शिवलिंग स्वामीजी के गांव अंडूल में प्रतिष्ठित है और गांव के नामानुसार छसका नाम अंडूलेश्वर रखा गया है। स्वामीजी छसी (या छसी श्रेणी के) शिवलिंग की पूजा करते हैं। दूसरे की पूजा करें तो वह अहित हो जाता है। अंडूलेश्वर महादेव में कुछ विशेषताएं हैं। उनकी ज्योति हो हो तीन तीन धंटे में अद-लती रहती है; और यहां प्रायः परमहंस भृगुरामजी के दर्शन संप्रदाय के आहारी लोगों के भी हो जाया करते हैं, यद्यपि उनका शरीर अगोचर रहा करता है। और और महात्मा भी आया करते हैं। छस शिवलिंग की प्रतिष्ठा सन् १८०५ में हुई थी। शिवालय से सटी कुछ एक गुफा भी है। सन् १८११ के लगभग 'अर्धवान-आश्रम' की स्थापना हुई। सन् १८१७ में काशी में हनुमानघाट के समीप आश्रम प्रतिष्ठित हुआ; सन् १८१८ के लगभग वैद्यनाथ में और उसी साल जालदा (जिला मानसरोवर) में 'सूर्यविज्ञान' सिंघाने के लिये आश्रम बनाया गया। सन् १८२०-२१ के लगभग पुरी में आश्रम स्थापित हुआ था। यहां आश्रम तो कुछ है, किंतु स्वामीजी प्रायः पुरी और काशी के आश्रम में ही निवास करते हैं। काशी का आश्रम अण्ण भलदहिया में स्टेशन के रास्ते पर ही है। यह सन् १८२२ में बना और सन् १८२५ में छसमें शिव की प्रातिष्ठा हुई है। छस आश्रम में गोपालजी की और यरलुयिहनों की प्रातिष्ठा और होनी है।

छस क्षेत्र में स्वामीजी की एक भी अलौकिक शक्ति का वर्णन नहीं किया गया है। उसकी आवश्यकता भी नहीं। जिन्हें आपके सान्निध्य में रहने का अवसर मिल जाता है वे आपकी करामातों के, आपके योगसामर्थ्य के लिहाज से, साधारण समझते हैं। जण स्वामीजी छसकी आवश्यकता समझते हैं तब पात्र व्यक्तियों के सामने उन्हें कर भी दिखाने हैं। आपके बहुत से शिष्यों ने आपके द्वारा सूर्यविज्ञान से प्राप्त 'व्यवनप्राश' आदि

ઔષધિયાં ખાઈ હૈં ઔર વહ સુગંધી દ્રવ્ય શીશિયોં મેં અર લિયા હૈ, જિસકી સુગંધ શ્રીકૃષ્ણ કી દેહ સે નિકલને કા વર્ણન 'ચૈતન્ય-ચરિતામૃત' 'ગોવિંદલીલામૃત' પ્રભૃતિ પુસ્તકોં મેં હૈ.

છોટે સે લેન્સ દ્વારા સ્વામીજી કા ગંધહીન સાફ ફાહે મેં, ખાત કી ખાત મેં, સૂર્યકિરણ સે હિના, ગુલાબ, ખસ, દાલચીની, ફિનાઇલ આદિ કી ઉત્કટ ગંધ લા દેના; ઉસી રીતિ સે કપૂરનિર્માણ; ખાયોકેમિક રીતિ સે બનાઇ ગઇ ઔષધિવિશેષ કા પ્રસ્તુતી-કરણ આદિ ઇન પંક્તિયોં કે લેખક ને અપની આંખો દેખા ઔર ઉસ ઉપાદેય સુગંધી કા આમોદ પ્રાપ્ત કિયા હૈ. એક દિન તો સ્વામીજી કી કૃપા સે સંદેશ (બંગાલી મિઠાઈ) કા થોડા સા અંશ ચખને કો બી મિલ ગયા થા, જો સૂર્યવિજ્ઞાન સે પ્રસ્તુત કિયા ગયા થા. ઉસ સંદેશ કી ચિત્તમનોહર સુગંધ ઔર સ્વાદ કા વર્ણન લલા લોહ-નિર્મિત લેખની ક્યોં કર કર સકતી હૈં. ઉસ મજે કો તો જિહ્વા ઔર નાસિકા યાદ કર રહી હૈ.

આપકે અનેક શિષ્ય હૈં. ઉનમેં પ્રોફેસર, ડાક્ટર, વકીલ, જમીંદાર, એકઠકયુટિવ ઇજીનિયર ઔર જ્ઞજ્ઞ પ્રભૃતિ સભી શ્રેણીયોં કે લોગ હૈં. સભી સજ્જન સદાચારી હૈં. અધ્યાત્મમાર્ગ મેં લગે હુએ હૈં, ઇનમેં એક આધ ને તો યહાં તક આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કર લી હૈ કિ વે, કુછ અંશોં મેં, સ્વામીજી કે સમકક્ષ હો ગયે હૈં. આપકા શરીર બંગાલી હોને ઔર અધિકતર બંગાલ મેં રહને કે કારણ શિષ્યમંડલી બી અધિકાંશ ઉસી દેશ કી હૈ.

આપકે દર્શનોં કો ચોરપ ઔર અમરીકા તક કે નિવાસી આ જાતે હૈં. એક બાર એક ઐસે હી અમરીકન દર્શક ને આપકા ચિત્ર ઔર થોડા સા વર્ણન બંબર્ધ કે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી સાપ્તાહિક 'ટાઇમ્સ' મેં પ્રકાશિત કરાયા થા. સર જેનકિન્સ લારેન્સ, જિન દિનોં કલકત્તા-હાઇકોર્ટ કે ચીફ જસ્ટિસ થે, આપકે દર્શનાર્થ ગયે થે. બહુતેરી મેમેં ઔર સાહબ જો આપકે દર્શનાર્થ ગયે ઉનકી બાવના કો આપને અચ્છા ખતલાયા, સો ઠીક હી હૈ. અચ્છી શ્રેણી કે વ્યક્તિ હી તો હીંદૂ-મહાત્મા કે દર્શન કરને જાયંગે.

ઇસ લેખ કી સામગ્રી સંસ્કૃત કાલેજ-બનારસ, કે પ્રિન્સિપાલ શ્રીમાન પંડિતવર ગોપીનાથજી કવિરાજ, એમં એં, મહોદય કી અશેષ કૃપા કા ફલ હૈ. અતએવ લેખક આપકે નિકટ ચિરકૃતજ હૈ. x
("સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

x આ મહાત્માજી હયાત હોવાથી તેમના વિષે કોઈ સજ્જન પુરી ચોકસીપૂર્વક વિશેષ ઇંડી તથા પૂર્ણ સાચી માહિતી કોઈ પત્રદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરશે તો આ પોલપોલના તથા અંધશ્રદ્ધાના સમયમાં જનસમાજ ઉપર વિશેષ ઉપકૃત થશે.

લિલુ-અખંડાનંદ

૩૯-બેકારીનું દર્દ

(એક નાની વાર્તા)

[લેખક:—શ્રી. રમણીક વી. મહેતા]

વર્ષાઋતુનો વખત છે. બહાર ઘોઘમાર વરસાદ પડી રહ્યો હતો. એક મા તેના ૯ વર્ષના પુત્રને લઇને ધરમાંની તાપણી સમક્ષ કોકડું વાળીને બેઠી છે. માળ વિનાનું ઘર એટલે વરસાદનાં ફેરાં છાપરાં ઉપર પડે છે તેથી બહારનો અવાજ સુધ્ધાં સંભળાતો નથી. એટલામાં ધરનું આગલું બારણું કોઈ જોરથી ખખડાવે છે.

“અરે સાંભળ !” દાર તરફ મોં ફેરવી તે બાળકની માતા બોલી.

“ અરે ! એ તો મારા બાપુ આવ્યા હશે ” એમ બોલતો તે નાનો છોકરો બારણા તરફ ગયો. (બારણું ઉઘાડે છે.)

બારણું ઉઘડ્યું કે તરતજ પાણીથી તરબોળ કપડે તે બાળકનો પિતા અંદર આવ્યો. ઠંડીથી તે ધ્રૂજતો હતો. ઘણો થાક લાગ્યો હોય એમ દીસતું હતું; કારણ કે તે ઘણો હાંફતો હતો.

“તમને હું કહી કહીને થાકી કે તમે આમ ઉતાવળા ધોંસ-લયો ચાલો નહિ. બપોલું કદાચ અર્ધો કલાક મોડા અવાય તેની શીકર નહિ, પણ આમ ઉતાવળે ચાલવાથી દમ ભરાઈ જાય અને મૂળમાં છેા તો દમિયેલ અને તેથી ન કરે નારાયણ ને કાંઈ આધુ-પાધુ થાય તો મારી શી વસ્ત્રે થાય ! ” જરાક કઠોર પણ વહાલભર્યા શબ્દોમાં બાળકની માતાએ એક પછી એક ઉપરનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

(જરાક દમ બેસતાં) “આજે મારો વાંક નથી. તું જાણે છે કે ત્રણ ગાઉ ચાલવાનું તથા વરસાદ અને પવન એ બંને કહે કે મારું કામ. (અટકીને) કદાચ હું ધીમો આવું અને રસ્તામાં રાત પડે તો આવા ઘોઘમાર વરસાદમાં જ્યાં દિવસે પણ રસ્તો દેખાતો નથી તો રાત્રે તો મારી શી વસ્ત્રે થાય ?” તે બાળકનો પિતા બોલ્યો.

આટલું બોલતાંમાં તો તે થાકી ગયો. બાળકની માતાએ તાપણી-માં બે લાકડાના કટકા મૂકી લડકો કર્યો અને બાળકના પિતાને પલળા ગયેલાં કપડાં બદલી નાખવા પાસે પડેલું એક ફાટલું ધોતિયું આપ્યું. ગરીબ ઘરમાં સારાં અને વધારે કપડાં તો ક્યાંથી મળે !

બાળકનો પિતા પાસેના ત્રણ ગાઉ દૂર એક શહેરમાં પંદર રૂપિયાની એક મીલમાં કામદારતરીકેની નોકરી કરે છે. સવારના છ વાગે તો એ ઘેરથી રોટલા ખાઈને નોકરીએ જવા નીકળી પડે છે. સાથે એક કડકામાં એક રોટલો અને થોડું મીઠું અને કોઈ વખતે વળી ગામની કાઠીએથી કોડું પાડી લાવ્યો હોય અને તેની ચટણી બનાવી રાખી હોય તો થોડી તે પણ લઈ જાય છે. સાંજના સાડાસાત આઠ વાગેજ એ ઘરભેગા થવા પામે છે. કાપડની મીલમાં

૩ ઉરાડવાના કામ ઉપર એને મૂકેલો હોવાથી એ રૂની જેલુથીજ એનું અધું પેટ તો ભરાઈ જતું. આખરે એને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો; પણ પાપી પેટ માટે મજૂરી કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. ગામમાં કેટલા તો બેકાર છે. એના માથા ઉપર પણ બેકારીનો ભય ઝૂમે છે. એનાથી પૂરતું કામ થતું નથી એટલે એનો ઉપરી અમલદાર એને રોજ કાઠી મૂકવાની ધમકી આપે છે. આથી “નોકરીમાંથી કાઠી મૂકે તો” એ પ્રશ્નજ એને એટલો ભયભીત બનાવે છે કે કોઈ કોઈ વખતે તો એ છૂટી પોકે રસ્તામાં રડી પડે છે. ઘેર પત્ની અને પુત્રના દિલને આઘાત ન થાય એટલા ખાતર એ ઉભરો દબાવીને બેસી રહે છે.

આ ગરીબ કામદારના જીવનનો આ ભયંકર અને હૃદયબેદક ઇતિહાસ છે. આજે એના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થતી હોય એમ જણાય છે. વારેવારે આમ તેમ બેબાકળાની માફક જીએ છે. કોઈ વારે હૃદય ઉપર હાથ મૂકે છે; વળી પાછો પાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રના ગાલમાં હાથ નાખી એક ધીમું પણ મીડું ચુંબન કરે છે અને વળી પાછો એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી લમણે હાથ દબાવે પગ વચ્ચે માથું મૂકી આંખમાં આવેલાં અશ્રુ કોઈ ન જીએ તેમ ઘોતીઆથી લૂછી નાખે છે.

બાળકની માતાએ ખાવાનું કરવા માટે ચૂલો સળગાવ્યો. ગામના એક પટેલને ઘેર આજે વલોચું હતું એટલે તેને ત્યાંથી એક પૈસાની એક દાણી છાશ લાવી હતી. એ છાશની કઢી બનાવી અને જીવારના લોટના રોટલા બનાવ્યા.

બાપદીકરો ખાવાને ઉઠ્યા. “આજ માઈ શરીર સાઈ નથી” એમ કહી ખાધું ન ખાધું કરીને તે બાલકનો બાપ બાણા ઉપરથી ઉડી ગયો. પંદર રૂપિયા જેટલી નાની રકમમાં પણ એ ત્રિપુટી રોજ આનંદથી જીવન વ્યતીત કરતી. “ધંધિરને જે ગમે તે ખઈ” એમ કહી સંતોષ માનતાં અને દુઃખને મૂંઝે મોઢે સહન કરતાં હતાં. એ બિચારા કામદારને ક્યાં ખબર હતી કે જે દુઃખ આજે તે મૂંઝે મોઢે સહન કરી રહ્યો છે તેનો સરજનહાર ધંધિર નથી, પણ આજની સમાજરચના છે. સવારથી સાંજ સુધી પેટે પાટા બાંધી, રોગોથી પીડાતા હોય તોપણ, જીવન ટકાવી રાખવા આટલી મહેનત કરે તોપણ દુઃખ અને દરીદ્રતા તો નસીબમાં હોયજ. મનુષ્યસર્જિત આવા અન્યાય અને અત્યાચાર તો એ આજે અસહ્ય થાતના ભોગવી રહ્યો છે.

બાણા ઉપરથી ઉડીને તે ફરી પાછો તોપણી આગળ બેઠો. થોડી વારે પુત્ર પણ પિતા સમક્ષ આવીને બેઠો. પિતાનો ઉદાસીન ચહેરો જોઈ તેણે પૂછ્યું.

“બાપુ! આજ તમે બોલતા કેમ નથી? તમને બહુ દુઃખ થાય છે? મારી બા તમને રોજ કહે છે કે તમારે બહુ ઉતાવળે ચાલવું નહિ.”

બાપની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, પુત્રને પાસે ખેંચી લઈ છાતી સરસો ચાંપ્યો અને એક વહાલબધું ચુંબન કર્યું. “જા, હવે સૂઇ જા,” (મનમાં) “કાલથી મારે ક્યાં જવું છે.”

તે બાળક ઓરડામાં મૂકેલી એક પેટી ઉપર પડેલી એક ફાટી તૂટી ગોઢડી લઇ સૂઈ ગયો. તેની માતા પરવારીને તાપણી આગળ આવી બેઠી. પોતાના પતિની દુઃખદ સ્થિતિ જોઇ તેનું પણ હૃદય ભરાઇ આવ્યું.

“કાલથી તમે કામે જશો નહિ. તમારો ચઢેલો પગાર જો શેઠ આપશે તો હું જઈને લઇ આવીશ. અને કાલથી તમારી જગ્યાએ મને રાખશે તો હું તે કામ કરીશ. તમે ફિકર કરશો નહિ. વખત તો જોતજોતામાં નીકળી જશે અને એટલામાં તો આપણો માધુ (બાળકનું નામ) મોટો થશે અને કમાતો પણ થઇ જશે!” પત્નીએ લાગણીભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું.

એ બિચારીને પણ ક્યાં ખબર હતી કે, કાલથી એના પતિને નોકરીમાંથી રૂખસદ મળી ગઈ છે. એણે તો એના પતિપ્રેમનું દર્શન કરાવ્યું. કેણુ કહે છે કે ગરીબની ઝુંપડીમાં સાચા દાંપત્ય-પ્રેમનો અભાવ હોય છે?

તે કામદારને કમકમી આવી, તેનું હૃદય ભરાઈ ગયું અને પત્નીના ખોળામાં માથું મૂકી બાળકની માફક છૂટી પોકે રડી પડ્યો. ગરીબ બિચારી પત્નીએ પણ રડી દીધું.

“તમે શા માટે રડો છો? આમ ગભરાવ છો શાને? કહેા હું મરી જાઉં, તમને મારા સમ તમે ના કહેા તો.”

આટલાજ શબ્દો તે રડતી જાય અને બોલતી જાય. પતિનું કદ્દપાંત જોઈ એ ગભરાઈ ગઇ હતી, એટલે બીજું શું બોલવું અને શું કરવું તેનો એને ખ્યાલજ ન હતો. થોડી વાર પછી તેણી પાણી લેવા ઉઠી.

“લો, આ પાણી પીઓ, તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. એમાં શું? શું ખારે દહાડા આપણા આમજ જવાના છે? લો, આ પાણી, જરા કેાગળો કરી પાણી પીઓ.” પત્નીએ કાળજી કંઠણ કરી સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

મોહું ઘોષ જરાક પાણી પીધું અને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી પાછો તાપણી આગળ આવીને કામદાર બેઠો.

“ઓ પ્રભુ! તને આખરે આજ ગમ્યું? સૂકો રોટલો આપતો તે પણ તેં લઈ લીધો! મેં એવાં તે શું પાપ કર્યાં છે અને કદાચ

મેં પાપ કર્યાં હોય તોપણ આ મારી નિર્દોષ બૈરી અને પેલા મારા કુમળા નિર્દોષ બાળક સામું પણ તેં ના લાબ્યું?” ગળગળા અવાજે તે બોલી ઉઠ્યો.

અસહ્ય દુઃખ ક્યાં સુધી જાનું રાખી શકાય? પત્ની તરતજ સમજી ગઈ કે આ સંધળા દુઃખનું મૂળ તેના પતિને મળેલી રૂખ-સદ છે. આટલા દુઃખનો જવાબ વાળવા તે તૈયાર હતી. પોતાનો પતિ જોણે કેટકેટલાં દુઃખો સહન કરી આજસુધી નલાબ્યું, અને આજે જ્યારે તે કામ કરવા છેક અશક્ત થઈ ગયો છે તે પતિ માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતી.

“તમને કાલથી કામ ઉપર રજા મળી છે એટલુંજ ને! ઓહો, એમાં શું? મેં તો તમને ક્યારનુંએ કહી દીધું છે કે હવે તો કામ પર જવાનું બંધ કરો. આપણો માધુ મોટો થાય ત્યાં સુધી હું કામે જઈશ અને જે બે ચાર આના મળશે તેનાથી સૂકો પાકો રોટલો ખાઈ આનંદ કરીશું. જ્યારે ઈશ્વરેજ આપણી ઉપર આ દુઃખ નાખ્યું છે ત્યારે તો આપણે સહન કર્યાં સિવાય છૂટકોજ નથી.” તે પત્નીએ પતિને સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

પતિપત્નીની ભવિષ્ય ઉજળું દેખવાની એકજ આશા થોડે દૂર સૂતેલા તે નાના બાળક ઉપર હતી. “માધુ મોટો થશે અને આપણું દુઃખ જશે” એ વિચારોજ આજે તેમને સાંત્વન આપતા હતા. એટલું પણ સંતોષનું કારણ આજે તેમની સમક્ષ ન હોત તો એ ગરીબ ઘરમાં આજે દુઃખનો પારજ ન રહેત.

પત્નીના આ વહાલભર્યા સાંત્વનસૂચક શબ્દોથી તે કામદાર ગળગળો થઈ ગયો અને એક આભારની લાગણીથી તેણે પોતાની પત્ની સામે એક નજર નાખી. માધુ હજી બાળક હતો એટલે પત્નીને કાંમે મોકલ્યા સિવાય એનો છૂટકો ન હતો. એક બે ગાઉ ચાલીને જવાની હવે એની શક્તિ ન હતી. નિસાસા નાખી નાખીને તે કામે જતો, ત્યાં કામ કરતો, એનું ચિત્ત પણ ત્યાં ઠેકાણે રહેતું નહિ; પણ એમાં એનો શા વાંક? પચીસ પચીસ વર્ષ સુધી પ્રમાણિકપણે પેટ પાટા બાંધીને પેટ માટે એણે એ મીલમાં મજૂરી કરી હતી. એજ મીલમાં ૩ ઉરાડવાના કામમાં ૩ની ઝેણુથી એના શરીરમાં લયકર રોગે ધર ઘાલ્યું હતું, અને એજ રોગને લીધે એ કામ કરવાને અશક્ત બન્યો. કામ કરવાને અશક્ત બનતાં એને નોકરીમાંથી રજા મળી. સમાજમાં આને ન્યાય ગણવામાં આવે છે! આ કામદારની માફક એવા કેટલા જીવો આવી જાતના ન્યાય તળે યાતના ભોગવતા હશે?

“તું મનુષ્ય છે કે કોઈ દેવી છે?” એકાએક તે કામદાર લાગણીના આવેશમાં બોલી ઉઠ્યો.

આજે તેણે પોતાની ઐરીને કોઇ નવાજ સ્વરૂપમાં નિહાળી. દુઃખ એ દાંપત્યપ્રેમની ખરી કસોટી છે. પોતાની ઐરીને આજે એ દાંપત્યપ્રેમની સીમા ઓળંગતી જોઈ ધડી વાર તે પોતાનું સંધનું દુઃખ ભૂલી ગયો હોય તેમ જણાયું.

રાત બહુ વીતી ગઇ હતી અને પત્નીએ જોયું કે હવે પોતાના પતિને બહુ બોલાવવામાં તેના શરીરને વધારે હાનિ પહોંચશે. તેણે ઉઠીને એક ગોદડું પાથર્યું.

“હવે તમે સૂઈ જશો ? રાત ઘણી થઇ ગઇ છે. તમારા શરીરને સારું નહિ અને તેમાં વળી આજે વરસાદમાં આવા શરીરે ચાલતા આવ્યા છો. એટલે આરામ લો; ફિકર કરશો નહિ. સૌ સારાં વાનાં થશે. ભગવાનનું નામ લઇ હવે સૂઈ જાઓ તો સારું. (બગાસું ખાય છે.) ચાલો, મને પણ હવે તો બગાસાં આવે છે. હું પણ હવે સૂઈ જઈશ.” તે કામદારપત્નીએ કહ્યું.

‘તું સૂઈ જા, આ તાપણી આગળ હું બેઠો રહીશ, આજે મને દમ ચઢ્યો છે એટલે સૂતાં સૂતાં મને વધારે ગભરામણ થશે. જરાક દમ બેસશે એટલે હું પણ સૂઈ જઈશ. મારે કાલે ક્યાં વહેલું ઉઠવું છે ?’ તેણે જવાબ વાળ્યો.

એ કામદારને જ્યારે દમ ચઢે છે ત્યારે એનાથી સ્વાતું નથી તેમ ઉંઘ પણ એની શત્રુ બને છે તે એ કામદારપત્નીથી અનબુધું ન હતું. તેને ઉંઘ આવતી હોવાથી તે ઉઠી. કદાચ પાણીની જરૂર પડે તેટલા માટે એક પાણીનું પવાલું ભરી પોતાના પતિ આગળ મૂકી તે સ્નાને ગઈ.

આજના આ કરુણ બનાવથી તેને પણ આઘાત પહોંચ્યો હતો. તે સૂતી ખરી, પણ નિદ્રાએ તેની ઉપર કૃપા કરી નહિ.

ભયંકર ભાવીના ભણકારા તેને સંભળાવા લાગ્યા. આપત્તિનાં વાદળ તેના ચક્ષુ સમક્ષ જણાવા લાગ્યાં. મનને કાળુમાં રાખવાનો ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો; ભવિષ્યના વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવા માટે તેણે બીજા વિચારોને મનમાં સ્થાન આપવા ઘણાં ફાફાં માર્યાં; પણ એ સર્વે પ્રયત્નો મિથ્યા ગયા. કેમે કરી તેને ઉંઘ આવી નહિ, છતાં પણ આંખ મીચી તે પથારીમાં પડી રહી.

(તા. ૧૫-૭-૧૯૩૦ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

४०-बौद्ध तीर्थस्थानों पर एक ऐतिहासिक दृष्टि

(लेखक:—श्री. लक्ष्मीनाथ मिश्र)

राजगृह भारतवर्ष के प्राचीनतम नगरों में से है। इसका इतिहास बहुत ही प्राचीन है, और वह दो भागों में विभक्त किया जा सकता है—

(१) पूर्व-ऐतिहासिक काल, और (२) ऐतिहासिक काल। पूर्व-ऐतिहासिक काल में इसका नाम गिरिव्रज था। इसका दूसरा नाम राजगृह बौद्ध समय में प्रख्यात हुआ। रामायण में ये दोनों नाम मिलते हैं, किंतु यह स्पष्ट नहीं होता कि यह भगवद् की राजधानी थी। रामायण का गिरिव्रज भरत के नाना अश्वपति की राजधानी थी। ये दोनों नामों के ही स्थान के सूत्रार्थ प्रयोग किये गये हैं, किंतु यह स्पष्ट है कि रामायण का गिरिव्रज भगवद् के गिरिव्रज से भिन्न था। क्योंकि रामायण का गिरिव्रज विपासा नदीपार पंजण्य में था। राजगृह केन्द्र देश की राजधानी थी, यह निम्नलिखित श्लोक से विदित है—

उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।

पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवसने ॥

(रामा० २, ६७, ७)

यूँही केन्द्र-राज्य पंजण्य में विपासा नदी पार स्थित था, इस कारण यह दूसरा ही राजगृह है।

महाभारत में गिरिव्रज का नाम अहुधा आता है। उस समय यह नगरी भगवद्देश की राजधानी थी। यहां का राजा जरासंध अड़ा ही समृद्धशाली हुआ। उसने बहुतसे राजाओं को परास्त कर अपना प्रभुत्व स्थापित किया। अपनी शक्ति के ही अभिमान से उसने युधिष्ठिर के यज्ञ में श्रीकृष्ण को सर्वप्रथम अर्घ्य दिये जाने में आपत्ति की थी, और अपनेको ही सर्वोत्तम समझा था। महाभारत में जरासंध भी लड़ा था। जरासंध और भीम का द्वंद्वयुद्ध तो बहुत प्रसिद्ध घटना है।

महाभारत में जरासंध की राजधानी का वल्लुन इस प्रकार है—“भगवन्देश का नगर धनधान्य से संपन्न है। सुंदर वृक्ष चारों ओर से नगर की शोभा बढ़ाते हैं। जल और पशु भी पर्याप्त हैं। बहुतसे आसना हैं। नगर हर प्रकार से सुरक्षित है। पांच पहलुओं—वैजारा, वराह, वृषभ, ऋषिगिरि और चैत्यक—इस नगर की रक्षा करते हैं। नगर चारों ओरों के पुरुषों से युक्त है....” जरासंध का नाम अजय तक इस स्थान की जनश्रुति

में विद्यमान है, और उसके गढ़ के लग्नावशेष अथ ही सन्निकट की पहाड़ियों में स्पष्ट है।

राजगृह के ऐतिहासिक काल का प्रारंभ राजा जिंअसार के राज्यकाल (लगभग ५८२ ईस्वी पूर्व से ५५४ ईस्वी पूर्व तक) से होता है। राजा जिंअसार ने नया राजगृह, प्राचीन गढ़ के समीप ही, पहाड़ियों के आहरे असाया। इाहियान के वर्णनानुसार इस नये राजगृह के राजा अज्जतशत्रु ने बनवाया था; किंतु ह्यनशांग ने इसके निर्माण के विषय में एक कथा लिखी है, जिससे सिद्ध होता है कि यह नगर राजा जिंअसार ने ही बनवाया था। कथा इस प्रकार है—“राजा जिंअसार की राजधानी कुशाग्रपुर में अहुंदा आग लगा करती थी। अग्नि के प्रकोप से अपने के लिये राजा ने यह नियम बनाया कि जिसके घर से आग लगेगी, वह नगर से निर्वासित कर दिया जायगा। संयोग से स्वयं राजा के ही घर से प्रथम आग लगी। अस्तु। राज्य-भार अपने लडके अज्जतशत्रु के सौंप कर, वह नगर छोड़ कर, आहरे रहने लगे। ऐसा अवसर पा कर वैशाखी देश के राजा ने इस नगर पर आक्रमण किया। नगरवासियों के जल्य अपनी रक्षा का कोई उपाय सुगम न जन पडा, तो कुशाग्रपुर के छोड़ कर, जहां राजा जिंअसार वास करते थे, वहां आ असे; क्योंकि इस स्थान में राजा पहले से ही निवास करते थे। इस कारण इस स्थान का नाम ‘राजगृह’ रक्खा गया।” दोनों स्त्रीनी यात्रियों के वर्णनों में मतभेद है। औद्ध धर्म संअंधी अंथों से जे कुछ पता चलता है, उससे स्पष्ट है कि यह नगर अहुत ही प्राचीन है। अज्जतशत्रु ने केवल इसे सुदृढ किया, और नगर शुद्ध लगवान के अहुत पहले से था।

जैन तथा औद्ध धर्म के युग में इस स्थान ने अहुत ही उन्नति की, और अ्याति प्राप्त की। महावीरज ने अपना अहुतसा समय इसी स्थान के समीप व्यतीत किया। कहा जाता है कि यहीं पर उन्होंने जिंअसार के जैन धर्म की दीक्षा दी थी। महावीरज के अेकादश गणधरों ने यहीं पर शरीरत्याग किया था। इसी कारण यह जैनियों का तीर्थस्थान है।

लगवान् शुद्ध राजा जिंअसार और अज्जतशत्रु के समकालीन थे। शुद्ध ने राजगृह में अहुत दिनों तक निवास किया, और लोगों के उपदेश किया। इसी स्थान पर उन्होंने राज्यसुअ छोड़ कर प्रथम बार लिक्षायाचना की थी। नगरवासियों ने गौतम की अवस्था और ३५ पर मुअ हो कर उनकी अर्या राजा जिंअसार से की। उन्होंने गौतम के लिक्षा के लिये अपने महल में बुलाया। उनका ३५ और अवस्था देख कर महाराज जिंअसार के दया

આઈ. વહ રાત કે સમય ગૌતમ કે સ્થાન પર ગયે, ઔર પ્રાર્થના કી કિ આપ ઇસ અલ્પાવસ્થા મેં સંન્યાસ ગ્રહણ કરને ઔર કષ્ટ ઉઠાને કે અયોગ્ય હૈં. કૃપયા આપ મેરે ઇસ રાજ્ય કા ભોગ કીજિયે. ગૌતમ અપને નિશ્ચય સે કળ હટનેવાલે થે ! ઉન્હોંને રાજા કે ઇસ ઉદારતા કે લિયે ધન્યવાદ દિયા, ઔર ઉત્તર દિયા—“મહારાજ, મુઝે ઐશ્વર્યભોગ કી આવશ્યકતા નહીં. યહ કામના વિષ-તુલ્ય હૈ. ઇસસે કભી તૃપ્તિ નહીં હો સકતી—

अहमपि विपुलान् विजह्य कामान् तथापि च त्विसहस्रान्दशनीयान्
अनभिरनुभवेषु निर्गतोह परमाशवां वरबोधिप्राप्तुकामः ॥

અર્થાત્ “મૈં સ્વયં વિપુલ ઐશ્વર્ય, રૂપવતી દર્શનીય સ્ત્રિયોં ઔર અન્યાન્ય આમોદપ્રમોદ કી સામગ્રિયોં કા સ્વામી થા; કિંતુ મૈં સખકો લાગ પરમ મંગલમય નિર્વાણપદપ્રાપ્તિ કે લિયે નિકલા હૂં.” ગૌતમ કે ઇતને ઉચ્ચ વિચાર સુન કર રાજા લન્નિજત હો ગયે. જળ ઉન્હેં માલૂમ હુઆ કિ યહ મહારાજ શુદ્ધોદન કે પુત્ર હૈં, તો ઉનસે ક્ષમાપ્રાર્થના કી, ઔર અનુરોધ કિયા કિ “બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત હો જાને પર અવશ્ય મેરે નગર મેં પધારિયેગા, ઔર મુઝે ઉપદેશ દે કૃતાર્થ કીજિયેગા.” ઐસા કહ, ગૌતમ કી વંદના કર બિંબસાર અપને મહલ કે લોટ ગયે. ગૌતમ બી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને કે લિયે ગયા કી ઔર ચલે ગયે. કઠિન તપસ્યા કે પશ્ચાત્ ગૌતમ કે ગયાળ મેં બોધત્વપદ પ્રાપ્ત હુઆ. તબી સે ઇન્હોંને ઉપદેશ દેના પ્રારંભ કિયા. સર્વપ્રથમ ઉપદેશ સારનાથ મેં દિયા. ઉપદેશ દેતે હુયે યહ ફિર રાજગૃહ પહુંચે, ઔર વહાં બહુત દિનોં તક વાસ કિયા, તથા લોગોં કે ઉપદેશ દિયા. યહીં પર બુદ્ધજી ને પબ્બજ્ઞ સૂત્ર કે ઉપદેશ દિયે. જળ ગૃદ્ધકૂટ પર્વત પર વાસ કરતે થે, તો ઉન્હોંને ધર્મ કી વ્યાખ્યા કરતે હુયે માધ કે માધસુત્ત કે ઉપદેશ દિયે. વેણુવન મેં નિવાસ કરતે હુયે પરિવ્રાજક સભિય કે સભિય-સુત્ત કે ઉપદેશ દિયે. મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત કા બી ઉપદેશ યહીં કી ગૃદ્ધકૂટ પહાડી પર હુઆ થા. બુદ્ધ ને સ્વયં અપને પ્રિય અનુયાયી આનંદ સે કહા થા—“.....एकं इदाहं आनंदसमयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे पञ्चते । तत्रापि खो ताहं आनंद आमंतोसिं, रमणीयं आनंद राजगहं, रमणीयं गिज्झकूटो पञ्चतो.....” અર્થાત્ “હે આનંદ ! એક સમય મૈં રાજગૃહ મેં ગૃદ્ધકૂટ પર્વત પર વિહાર કરતા થા. મૈંને વહાં તુમસે કહા થા—હે આનંદ ! રાજગૃહ કિતના રમણીય હૈ, ઔર કિતના રમણીય ગૃદ્ધકૂટ પર્વત હૈ” ઇસી પ્રકાર ઉન્હોંને અનેકોં બાર રાજગૃહ કી પ્રશંસા અપને શિષ્ય આનંદ સે કી થી. રાજગૃહ કા પ્રત્યેક સ્થાન સ્વયં ભગવાન્

બુદ્ધજી કે ચરણોં સે પવિત્ર ક્રિયા ગયા હૈ. યહાં પર ઉનકે ઉપદેશ કા બહુત બડા પ્રભાવ પડા, ઔર અનૈક પુરુષોં ને સંન્યાસ ગ્રહણ ક્રિયા. ઇસ કારણુ સ્ત્રિયાં બડી ભયભીત હુઇ. જબ બુદ્ધ ગ્રામ મેં ભિક્ષા કે લિયે જાતે, તો સ્ત્રિયાં ડર કર આપસ મેં કહતી થી—

“અગતો સ્ત્રો મહાસયણો મગધાનં ગિરિચ્ચજં ।

સન્ને સંચયે નીત્વા ન કંસુદાનિં નચિસ્મતિ ॥”

અર્થાત્ “ માગધોં કે ગિરિવજ મેં મહાશ્રમણુ આયે હૈ. સખ લોગોં કે ધીરે ધીરે ઉન્હોંને સંન્યાસ દિયા, ઔર અપને સાથ લે ગયે. આજ વહ પુનઃ આયે હૈ. દેખે, અખ કિસે લિયે જાતે હૈ.”

બુદ્ધ ભગવાન કે નિર્વાણુ (૫૪૪ યા ૫૪૩ ઇસ્વી પૂર્વ) કે પશ્ચાત્ રાજા અજિતશત્રુ કે સમય મેં, બૌદ્ધ સંપ્રદાય કી પહલી સભા બુદ્ધજી કે સિદ્ધાંતોં કે એકત્ર કરને કે લિયે રાજગૃહ મેં સપ્તપર્ણી (સત્તપન્ની) ગુહા મેં, મહાશ્રમણુ કરસપ (કશ્યપ) કે સભાપતિત્વ મેં હુઇ થી. કુછ સમય પહલે સપ્તપર્ણી ગુહા કે વિષય મેં બડા વાદાવિવાદ હો રહા થા, ઔર નિશ્ચયપૂર્વક યહ નહીં કહા જા સકતા થા કિ સપ્તપર્ણી ગુહા કૌનસી હૈ. જનરલ કનિંધમ સ્વર્ણભાંડાર-ગુહા કે હી સપ્તપર્ણી-ગુહા સમજતે થે. સર આરલ સ્ટીન ને સન્ ૧૮૯૯ મેં ઇસીકે પાસ વૈભાર-ગિરિ પર જૈનમંદિર આદિનાથ સે લગભગ ૧૦૦ ફીટ નીચે એક દૂસરી ગુહા કે સપ્તપર્ણી ખતલાયા. સ્ટીન સાહબ ને જો પ્રમાણુ સપ્તપર્ણી કે સિદ્ધ કરને કે લિયે દિયે હૈ, વે અકાટ્ય હૈ, ઔર અખ નિશ્ચયપૂર્વક યહી કહા જા સકતા હૈ કિ ઈન્હીંકી ખતલાઈ હુઇ ગુહા સપ્તપર્ણી ગુહા હૈ. ઇસ મતભેદ કા ઔર સપ્તપર્ણી ગુહા કા ઠીક ઠીક પતા ન લગને કા કારણુ યહ થા કિ યહાં પર અનૈકોં ગુફાયેં હૈ, જો અખ સિંહબ્યાદ્ર કે રહને કે સ્થાન હૈ. એક ગુફા મેં હમ લોગ ધુસે, તો ભીતર સિંહ કે ગર્જન કા શબ્દ સુનાઇ દિયા. હમ લોગ ડર કર બાહર ભાગ નિકલે; ક્યોંકિ સાથ મેં કોઇ શસ્ત્ર નહીં થા. ગુફાઓં કે ભલી ભાંતિ અવલોકન સે વિદિત હોતા હૈ કિ અવશ્ય કિસી સમય ઇનમેં તપસ્યા કે લિયે મનુષ્ય રહા કરતે થે.

અજિતશત્રુ કે પૌત્ર તથા રાજા દર્શક કે પુત્ર ઉદય ને રાજગૃહ છોડ કર પાટલિપુત્ર કે અપની રાજધાની બનાઇ. તબી સે રાજગૃહ કી અવનતિ તથા પાટલીપુત્ર કી ઉન્નતિ દિનોંદિન હોતી ગઇ. તો બી તીર્થસ્થાન હો જાને કે કારણુ રાજગૃહ કા માહાત્મ્ય જ્યોં કા ત્યોં બના રહા. સમ્રાટ અશોક કે પુત્ર મહેન્દ્ર ને રાજગૃહ મેં ગૃદ્ધૃટ પર્વત પર હી તપશ્ચર્યા કી. એસા અનુમાન હૈ કિ અશોક કી મૃત્યુ બી (૨૩૭ યા ૨૩૬ ઇસ્વીપૂર્વ) યહીં કી કિસી પહાડી પર હુઇ થી. ખારવેલ (લગભગ ૧૭૧ વર્ષ ઇસ્વીપૂર્વ) કે હાથિગુફા

શિલાલેખ મેં એક ‘રાજગહનપ’ (રાજગૃહ-નૃપ) કા પ્રસંગ આયા છે. પરંતુ ઇસકા ઠીક ઠીક પતા લગાના કિં યહ રાજગૃહ-નૃપ કૌન હેં, અહુત કઠિન હૈ. હાં, યહ નિશ્ચય હૈ કિં ઇસ રાજા કી રાજધાની રાજગૃહ મેં થી, ઔર વહ ખારવેલ કે સમકાલીન થે. પાંચવીં શતાબ્દી મેં ચીની યાત્રી ફાહિયાન ને ઇસ સ્થાન કી યાત્રા કી થી. ઉસકે વર્ણનાનુસાર ઉસ સમય પુરાના રાજગૃહ જનશૂન્ય થા, કિંતુ નવે રાજગૃહ મેં કઇ એક વિહાર થે, ઔર અજતશત્રુ કા ખનવાયા હુઆ સ્તૂપ તખ તક વર્તમાન થા. સન્ ૬૩૭ ઇસ્વી મેં હુએનશાંગ ને ઇસ સ્થાન કી યાત્રા કી, ઉસ સમય નગર કી બાહરી દિવાલેં તો નષ્ટ હો ગઇ થીં, કિંતુ બીતરી શેષ થીં. નગર કે સખ નિવાસી બ્રાહ્મણ થે. બૌદ્ધ લોગોં કા યહ તીર્થ-સ્થાન થા. ઉસ સમય રાજગૃહ કી ખ્યાતિ ભારત કે બાહર બી થી, ક્યોંકિં બલખ દેશ મેં એક નગર ‘છોટા રાજગૃહ’ કે નામ સે થા, જહાં પર લગભગ ૧૦૦ વિહાર ઔર ૩૦૦૦ હીનયાન-સિદ્ધાંત કે અનુયાયી બૌદ્ધ થે.

આજકલ રાજગૃહ મેં તીર્થયાત્રી પ્રચુર સંખ્યા મેં આતે હેં, જિનમેં અધિકતર જૈની હેં; ક્યોંકિં જૈસા પહલે કહા જા ચુકા હૈ, મહાવીરજી ને બી અપના અહુતસા સમય રાજગૃહ કે આસપાસ હી વ્યતીત કિયા થા. જૈનિયોં કે મંદિર બી પાંચોં પહાડિયોં પર ખને હુયે હેં. કેવલ વૈભાર ગિરિ પર પાંચ જૈન મંદિર હેં. હિંદુઓં કા બી યહ તીર્થ-સ્થાન હૈ; ક્યોંકિં યહાં પર કઇ એક ગરમ પાની કે કુંડ હૈં, જિનકો હિંદૂ લોગ ઇશ્વર કે વિભવ કા પ્રકાશક સમજ કર પૂજતે હેં. યહ ગરમ જલ કે કુંડ સરસ્વતી નદી કે દોનોં તટોં પર સ્થિત હૈં, જિનમેંસે સાત વૈભાર ગિરિ કે કિનારે ઔર છઃ વિપુલગિરિ કે કિનારે પર હેં. વૈભારગિરિવાલે કુંડોં કે નામ હેં—ગંગાકુંડ, યમુનાકુંડ, અનંત ઋષિકુંડ, સપ્તર્ષિકુંડ, વ્યાસકુંડ, માર્કંડેયકુંડ ઔર બ્રહ્માકુંડ. ઇન કુંડોં કે ચારોં ઔર હિંદુઓં કે મંદિર ખને હુયે હેં. વિપુલગિરિ કે કુંડોં કે નામ હેં—સીતાકુંડ, સૂર્યકુંડ, ગણેશકુંડ, ચંદ્રમાકુંડ, રામકુંડ ઔર શૃંગીઋષિકુંડ. શૃંગીઋષિકુંડ પર મુસલમાનોં ને અપના અધિકાર જમા લિયા હૈ, જિસકો વે અખ મખદૂમકુંડ કહતે હેં. ઇન કુંડોં પર હર તીસરે સાલ મેલા લગતા હૈ, જિસમેં સહસ્ત્રોં કી સંખ્યા મેં લોગ એકત્રિત હોતે હેં. ઇન કુંડોં કા જલ પીના સ્વાસ્થ્ય કે લિયે અત્યંત લાભદાયક હૈ. કુંડોં મેં સ્નાન કરને સે બી અહુતસે રોગ નષ્ટ હોતે હેં. અહુધા લોગ જલવાયુ પરિવર્તન કે લિયે ઇસ સ્થાન મેં આયા કરતે હેં. યદિ ઇસ સ્થાન મેં એક અચ્છા સૈનીટારિયમ ખનાયા જાય, તો જનતા કા અહુત ઉપકાર હો સકતા હૈ. યાત્રિયોં કે ઠહરને કે લિયે યહાં જૈનિયોં કી કઇ ધર્મશાલાયેં બી હેં. બૌદ્ધોં કા બી એક છોટા-

सा विहार है, और एक डाकभंगला भी बना हुआ है।

राजगृह में जुदाघ (एक्सकावेशन) पूर्णरूप से नहीं हुई। सन् १९०६ से १९०८ तक जो जुदाघ हुई, उससे कोष संतोषजनक अन्वेषण का कार्य नहीं हुआ; केवल सूक्ष्म रूप से परीक्षा हुई। भारतवर्ष के प्राचीनतम स्थल के रहस्य अब भी गुप्त पड़े हैं। इस कारण इस स्थान की गवेषणापूर्ण जुदाघ की आवश्यकता है। पुरातत्त्ववेत्ताओं का ध्यान इस ओर अवश्य आकृष्ट हुआ है। परंतु धनाभाव के कारण वे भी कुछ नहीं कर रहे हैं। आशा है सरकार का योजनाविभाग फिर से इस स्थान की जुदाघ कराने का प्रयत्न करेगा। (“भाधुरी” ना एक अंकमांथी)

४१-पटने की ओरियंटल लाइब्रेरी

(लेखक-श्रीगिरीन्द्रनारायणसिंह)

पटने की ओरियंटल लाइब्रेरी सत्यमुच्य एक गौरव की चीज है। यद्यपि वह मुस्लिम साहित्य का बांडार है और विशेषता मुस्लिम अर्थ के चित्रों का ही चित्राधार है, फिर भी वह सारे संसार के साहित्यप्रेमियों के लिये आदरणीय लाइब्रेरी है। विद्या का वह विमल स्रोत और ज्ञान का वह शान्तिदायी विश्रामागार सत्यमुच्य दौ-दौ इच्छायां लगाने और एक धड़ी ठहर कर जीवन को संकल कर लेने की लायक है।

किंतु साधन के रहते हुआ भी, हम साधारण प्राणियों के लिये, उनका यथोचित उपयोग करना कठिन है। यहां न तो अरबी और फ़ारसी की योग्यता है, न उनसे प्रेम, और न उन्हें अपनाने की उत्कंठा ही ! मगर फिर भी, यह कौन कह सकता है कि अरबी-फ़ारसी का यह सर्वांगसुंदर संग्रहालय ही उपेक्षणीय है ? यही क्यों, उन साहित्यों पर श्रद्धालु न रहते हुआ भी मैं इस संग्रहालय का कायल हूं। इसकी सहज सुंदर सज्जत, अद्भुत पुस्तकें और नयनालिराम चित्रों ने मुझे सैकड़ों बार अपनी ओर आकर्षित किया है।

उपर्युक्त पुस्तकालय जिस महापुरुष की अमर कीर्ति है, उनका नाम है जुदाअक्षपां। आपका जन्म एक पड़े ही कुलीन और कृतविद्य कुल में, बिहार प्रदेश के छपरानामक नगर में, सन् १८४६ ध० की दूसरी अगस्त को हुआ था। आपके पिता-मह भरते समय ३०० प्राचीन हस्तलिखित पुस्तकें छोड़ गये थे। आपके पूज्य पिता ने उन ३०० में १२०० और जोड़ कर

હસ્તલિપિયોં કી કુલ સંખ્યા ૧૫૦૦ કર દી. ઇતિના હી નહીં, આપમેં જાતીયતા ઓર સાહિત્યપ્રેમ ફૂટ ફૂટ કર ભરા થા. ચારોં ઓર અંગ્રેજી કી આગ લગી દેખ કર આપકા હૃદય ક્ષુબ્ધ હો રહા થા. આપકો ભય હો રહા થા શાયદ યહ અંગ્રેજી કી આગ પૂર્વી સાહિત્યોં કો ભસ્મસાત્ કર ડાલે ! અતએવ આપ ઇસ આક્રમણ કે અવરોધ કી તૈયારી મેં થે; કિંતુ કાલ કો કુછ ઓર હી સૂઝા. આપ મરણાસન્ન હો ગએ. સમય નિકટ દેખ કર આપને અપને પુત્ર ખુદાબક્ષ કો ખુલા બેજા. પુત્ર કે આને પર આપને ઉન્હેં અપની સંગ્રહિત હસ્તલિખિત પુસ્તકોં મેં ઓર બેડ-બેટાર કર સખકો એક પુસ્તકાલય કા રૂપ દેને કી આજ્ઞા—અતિમ આજ્ઞા—દી. સમજિયે તો, ઓરિયન્ટલ લાયબ્રેરી કા ઉસી દિન શિલાન્યાસ હુઆ.

ખુદાબક્ષ કા પઠન-પાઠન કલકત્તે મેં હો રહા થા, કિંતુ પિતા કી અસ્વસ્થતા કે કારણ આપ કલકત્તે સે ખુલા લિયે ગયે. ઇસકે બાદ હી આપકે પૂજ્ય પિતા સ્વર્ગવાસી હો ગએ. બસ, પિતા કી મૃત્યુ કયા હુમ્મ, આપ પર વિપત્તિ કા પહાડ ટૂટ પડા. પઠના-લિખના છૂટ ગયા. અબ પેટ કી સૂઝી. અતએવ આપને પટને કી મુસિકી મેં નાયબપદ કે લિયે આવેદનપત્ર દિયા; કિંતુ આપકો નિરાશ હોના પડા. ઇસકે કુછ દિન બાદ આપકો કિસી ન કિસી તરહ, પટને મેં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને કે દફતર મેં, પેશ-કાર કા પદ મિલ ગયા; કિંતુ યહાં આપસે ન પડી. આપને ત્યાગપત્ર દે દિયા. ઇસકે બાદ આપ પંદ્રહ મહિને કે લિયે ડિપ્ટી આફ રફ્રેસ નિયુક્ત હુએ; કિંતુ યહાં બી આપ ન રહે. અબ આપકો વકાલત કી સૂઝી. સન ૧૮૬૮ ઇસ્વી મેં આપને પટને મેં, વકાલત શુરુ કર દી. વકાલત ખૂબ ચલ નિકલી. બસ, આપકે ઉપયોગી જીવન કા દુઃખદ પ્રસંગ યહીં સમાપ્ત હોતા હૈ, ઓર સુખદ તથા સારયુક્ત જીવન કા પ્રારંભ. આપ ખૂબ કમાને ઓર હસ્તલિખિત પુસ્તકોં તથા ચિત્રોં કે સંગ્રહ મેં સંલગ્ન હુએ.

સન ૧૮૭૭ ઇસ્વી કે દિલ્લી દરબાર મેં આપકો ‘સર્ટિફિકેટ ઓફ ઓનર’ મિલા. સન ૧૮૮૩ ઇસ્વી મેં આપ ‘ખાનબહાદુર’ બને. ફિર સન ૧૮૬૪ મેં નિજમ-હેદરાબાદ કે યહાં હાઇકોર્ટ કે ચીફ જસ્ટિસ કા પદ સુશોભિત કિયા. સન ૧૮૮૮ ઇસ્વી મેં આપ હૈદરાબાદ સે લૌટ આએ ઓર પટને મેં ફિર વકાલત શુરુ કર દી. સન ૧૯૦૩ ઇસ્વી મેં આપ સીં આર્થં ઇં હુએ. આપ કલકત્તા યુનિવર્સિટી કે ફેલો બી થે. ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ ઓર મ્યુનિસિપેલિટિયોં કા જન્મ હોને પર પટને કે પહલે વાઈસ ચેરમેન આપ હી હુએ થે. કહને કા તાત્પર્ય યહ કિ આપકો જીવન ‘સફલ’ થા. દરિદ્રતા ઓર અવિદ્યા કી ગોદ સે નિકલ કર આપ અપને—

આપ સન્માન, ઐશ્વર્ય ઔર કીર્તિ તથા વિદ્યા કે સુંદર સિંહાસન પર વિરાજમાન હુએ; કિંતુ મૃત્યુ ને ઈન બાતોં કા કબ ખયાલ ક્રિયા હૈ? તીસરી અગસ્ત, સન ૧૯૦૮ ઇસ્વી કે દિન, ૬૬ વર્ષ કી અવસ્થા મેં, ખાનખહાદૂર ખુદાબક્ષ સીં આઇં ઈં સંસ્થાપક પટના-ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી, ઇસ સંસાર મેં અપની ધવલ કીર્તિ છોડ કર સ્વર્ગવાસી હો ગએ.

ખુદાબક્ષખાં અબ ઇસ સંસાર મેં નહીં રહે, કિંતુ ઉનકી કીર્તિ અમિટ હૈ; વહ 'કલ્પી મિટનેવાલી નહીં'. આપકો વકાલત સે ઔર ફિર જજ સે કાફી રૂપએ મિલે. ઉત્સાહ ઉમડા હી પડતા થા. પિતા કી પ્રતિષ્ઠા ભૂલી હી ન થી. ફલતઃ દેખતે-દેખતે આપકા ઉદ્યોગ સફલ હુઆ, ઔર આજ ઉસકા મીઠા ફલ તૈયાર હૈ.

ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી કી પૂર્વી ઢંગ પર બની હુઇ ઇમારત આજ પટને મેં મેડિકલ કાલેજ-હોસ્પિટલ કે સન્નિકટ હી સાબિમાન ખડી હૈ. ઇસ ભવન કે પ્રાયઃ ત્રીન ભાગ ખુદાબક્ષખાં ને નિજ કે વ્યય સે બનવાએ થે. ઇસકે બાદ સરકાર ને ઉસમેં એક વાચનાલય બનવા કર ઉસે 'પૂર્ણ' કર દિયા. ભવન બનને મેં પ્રાયઃ એક લાખ રૂપએ વ્યય હુએ હૈ. ફર્શ સંગમરમર કા બના હુઆ હૈ, ઔર દિવાલોં ખૂબસૂરતી સે રંગી ગઈ હૈ. કિંતુ નહીં—મેં જૂલતા હૂં, ઉન બહિરંગ સગવડોં સે કઇ હજરગુના અધિક મૂલ્યવાન, સુંદર ઔર સજીલી, ઉન ફર્શોં પર આલમારિયોં મેં સગ કર રકખી હુઇ ચુપચાપ પડી પુસ્તકોં ઔર દિવાલોં પર ટંગે—અબ હંસે, તબ હંસે—જૈસે ચિત્ર હૈં !

ખુદાબક્ષખાં કો પૈતૃક સંપત્તિસ્વરૂપ જો હસ્તલિપિયાં મિલીં ઉનમેં ઉન્હોંને પ્રાયઃ ૩,૫૦૦ ઔર જોડ કર હસ્તલિપિયોં કી સંખ્યા કુલ મિલા કર પ્રાયઃ ૫૦૦૦ કર દી. ઇન્હેં પ્રાપ્ત કરને કે બિચે ભગીરથ પ્રયત્ન કિયે ગયે, ઔર માનોં હારું કા હી ખજના લૂંટાયા ગયા ! આપને મુહમ્મદ મક્કી નામક એક 'પુસ્તકોં' કે શિકારી કો પ્રાયઃ ૧૮ વર્ષોં તક ૫૦) વેતન તથા કમીશન, પુરસ્કાર ઔર રાહખર્ચા દે કર રકખા થા. ઉસને સીરિયા, અરબ, મિસર, ફારસ તથા અન્યાન્ય દેશોં મેં ધુમ-ધુમ કર પુસ્તકોં ઇકઠ્ઠી કર દી. ઇસકે અતિરિક્ત ખાનખહાદૂર ને ઉસ સમય યહ વિચારપન દે દિયા થા કિ જિસકે પાસ કોઇ બી હસ્તલિખિત પુસ્તક હો, લે આવે. ઉસે પુસ્તક કે ઉચિત મૂલ્ય કે સાથ હી રાહખર્ચા બી દિયા જાયગા. ઇસ તરહ આપકે પાસ પુસ્તકોં કી વર્ષા-સી હોને લગી. કુછ ઉદાર સજ્જનોં ને પુસ્તકોં ભેંટ બી કી. ઇસકે અતિરિક્ત આપને ઇંગ્લેંડ મેં એક પૂરે પુસ્તકાલય કો નીલામ મેં ૬૦,૦૦૦ દે કર ખરીદ લિયા થા. કુછ હસ્તલિપિયાં ઉન્હેં હૈદરાબાદ મેં,

જ્યાં આપ જનજ હો કર ગયે છે, મિત્રી થી. ઇનકે અલાવા આપકો કુછ ઉન પ્રાચીન પુસ્તકોં કી પ્રતિયાં કિસી તરહ પ્રાપ્ત હો ગઈ, જે સ્પેન કે શરડોવા વિશ્વવિદ્યાલય મેં સુરક્ષિત થીં, ઓર મૂર જાતિ કે સ્પેન સે નિકાલ બાહર કિયે જાને કે સમય નષ્ટ હોને સે બચ ગઈ થીં. મોટે તૌર પર ઓરિયંટલ લાઈબ્રેરી કી પુસ્તકોં કે પ્રાપ્ત હોને કા ચહી ઇતિહાસ હૈ.

આજ ઇસ પુસ્તકાલય મેં ૫૦૦૦ હસ્તલિપિયોં કે છોડ કર પ્રાય: ૪૦૦૦ અરબી ઓર ફારસી કી પ્રકાશિત પુસ્તકોં મૌજૂદ હૈં. ઇન પુસ્તકોં મેં ચોરપ, મિસર ઓર ભારતવર્ષ કી છપી હુધ પુસ્તકોં હી વિશેષ કર હૈં. અંગ્રેજી કી ભી પ્રાય: એક લાખ રૂપયે લાગત કી ૨,૫૦૦ પુસ્તકોં મૌજૂદ હૈં. અંગ્રેજી પુસ્તકોં મેં અધિક-તર ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક તથા પુરાતત્ત્વપ્રધાન પુસ્તકોં હી હૈં. ઇન પુસ્તકોં મેં ભી ખોજ કા કામ કરનેવાલોં કે હી અધિક પુસ્તકોં મિલેંગી, ઓર વિશેષતઃ ઉન્હીંકે લિયે વે સંગૃહીત ભી કી ગઈ હૈં. ઇન ગ્રંથો મેં ઇન્દિય કા ‘અજંટા-કેવ’, મેસી કા ‘સાંચી’ કનિંધમ કા ‘ભરહૂત’, ફર્ગુસન કા ‘ધારવાર’ ઓર ટાયલર કા ‘મૈસુર’ પ્રભૃતિ વિશેષ ઉલ્લેખનીય હૈં. અરબી ફારસી કી હસ્ત-લિપિયોં મેં તો એક સે એક બઠ કર પુસ્તકોં હૈં. યદિ ઉનકી સ્મૃતિ હી દી જાય, તો એક પૂરી પુસ્તક તૈયાર હો જાય. અસ્તુ. ઉનમેં કુછ કે નામ નીચે દિયે જાતે હૈં—

‘યુસ્ફ વ જુલેખા’, ‘સફીનત-ઉલ-ઓલિયા’, અમીર ખુસરુ કા ‘મસનવી’, જહાંગીર બાદશાહ કા આત્મચરિત (ઇસે જહાંગીર ને સ્વયં લિખ કર ગોલકુડા કે બાદશાહ કે ભેંટ કિયા થા), હાફિજ કા ‘દિવાન’, ગુલબદન બેગમ કે સંસ્મરણ, હિંદુસ્થાન કા ઇતિહાસ (યહ મહારાજ રણજિતસિંહ કે લિયે લિખા ગયા થા), મુલ્લા જમી કા આત્મચરિત (લેખક કે અપને હાથ કી લિપિબદ્ધ કી હુધ ઇસ પુસ્તક કે કેવલ દો ભાગ હૈં. એક લેનિનગ્રેડ કે રાજકીય પુસ્તકાલય મેં ઓર દૂસરા યહાં), ‘દાર્તાન-એ-મસીહ’ (યહ પુસ્તક વિલક્ષણ ધર્મસહિષ્ણુ બાદશાહ અકબર કી આજ્ઞા સે ‘જોરાનીનો ઝેવિયર’ નામક પોર્ચુગીઝ દ્વારા બાઇબલ સે અનુવાદ કી ગઈ થી), જાવેરી કી ચીર-ફાડ-વિષયક હકીમી પુસ્તક ઇત્યાદિ.

ઇનકે અતિરિક્ત પદ્ય મેં ભી એક-સે-એક રત્ન ભરે પડે હૈં. ઇનકી સંખ્યા પ્રાય: ૫૦૦ હૈ. ઇનમેં બહુતસી પુસ્તકોં સચિત્ર તથા સ્વર્ણાંકિત હૈં. સ્વર્ણાંકિત તથા સચિત્ર પુસ્તકોં મેં ‘તવારીખ-એ-ખાનદાન-એ-તીમૂર’ (ઇસમેં ૧૩૩ સ્વર્ણાંકિત પૃષ્ઠ હૈં). ‘બાદ-શાહનામા’ (યહ શાહજહાં કે રાજત્વ-કાલ કા ઇતિહાસ હૈ. ઇસકા અંતિમ ચિત્ર ‘શાહજહાં કી પરલોકયાત્રા’-શીર્ષક હૈ), ફૈસલી કા

‘शाहनामा’ (यह पुस्तक सोलहवीं शताब्दी के अंतिम वर्षों में, कुस्तुनतुनियां में, लिखी गयी थी, और वहीं के राजकीय पुस्तकालय में सुरक्षित थी; किंतु किसी जाति शाहजहां के राजत्व-काल में यह भारतवर्ष पहुंची। इस पुस्तक में और और दोनों के साथ राजकुमारी जहांनारा की भी एक मुहर लगी है। समस्त संसार में इस पुस्तक की यही एक प्रति है। अतएव पुस्तकालय की यह एक भेजो निधि है। इससे चित्र भी न तो भारतीय और न इरानी ही शैली पर बने हैं) और फिरदौसी का ‘शाहनामा’ (इसकी दो स्वर्णांकित प्रतियां यहां मौजूद हैं) आदि हैं। इनके अलावा इस पुस्तकालय में विष्णुपुराण तथा रामायण की अनुवादित प्रतियां भी सुरक्षित हैं।

पटना-ओरियंटल लाइब्रेरी में हस्तलिखित चार चित्रों का भी एक ही सुंदर संग्रह है। यहां भारत, चीन, इरान, मध्य-एशिया, मिसर, टर्की (योरप), स्पेन आदि के कुशल कारीगरों के कर्माधीन चित्रों के काजिलेदीन नमूने मौजूद हैं। चित्र एक-से-एक पढ कर हैं—देखने की लायक हैं। इनमें रत्नजितसिंह के संग्रह के चित्र, मुगल राजकीय चित्रशाखाओं के चित्र तथा लखनऊ, दिल्ली, आग्रा एवं हैदराबाद प्रभृति स्थानों के नवाबों और रजसों से प्राप्त अथवा कीत चित्र भी संमिलित हैं। इनके अतिरिक्त कुछ चित्र अंगरेज कर्मचारियों द्वारा बेहतररूप दिये हुये हैं। इन चित्रों का देख कर देखनेवाले दंग रह जाते हैं। प्रसिद्ध ललितकला-विशारद मि. हैवेल तक ने इनकी मुक्तकंठ से प्रशंसा की है; और अधिक क्या, जितने देशों और समय-समय के चित्रों का यहां संग्रह है, उनके विभिन्न प्रकार के कागजों पर ही एक अच्छी सी मोटी-ताण् पुस्तक, उनके विवरण तथा विवेचना पर, लिखी जा सकती है। अस्तु। इन चित्रों में मुझे तो जाधू कुंवरसिंह का शिकारी चित्र, आरा हाउस का चित्र तथा मुगल-सम्राजियों के ही चित्र न-जाने क्यों बहुत पसंद आये। जाधू कुंवरसिंह का शिकारी चित्र प्राचीन होने पर भी बहुत सुंदर, मनोमोहक तथा ऐतिहासिक होने के कारण अपना एक निराला ही स्थान रक्खता है। आरा-हाउस का चित्र, हताहतों से लरे भैदान एवं नील-कौओं के शव-केल का अच्छा दृग्दर्शन कराता है। मुगल-सम्राजियों के चित्र तो जरूर ही हृदय को हरे देते हैं। सम्राजियों की स्वर्गीय रूप-छवि, नयनालिराम वेश-भूषा और सर्वांगीण रूप-सौष्ठव देखने, सराहने और ‘वाह-वाह’ करने लायक हैं। सत्यमुच्य इन चित्रों का देखते ही उन सुंदरियों के सौंदर्य पर ‘पेशक’ और चतुर चितारे के संकल प्रयत्न पर ‘वाह !’ ये शब्द आप ही आप

મુંહ સે નિકલ પડતે હૈં. ઇન ચિત્રોં કે અલાવા દૂસરે-દૂસરે ચિત્ર ભી બહુત હી સુંદર હૈં. કિંતુ યદિ ઉન સખાકા વર્ણન કિયા જાય, તો એક પુસ્તક હી તૈયાર હો જાય. અતએવ ઇસ છોટસે પરિચય મેં ઉનકે લિયે સ્થાન નહીં.

ખુદાબક્ષખાં ને ઉપયુક્ત પુસ્તકાલય કે ભવન ઓર ખાગ કે સાથ હી, સન ૧૮૯૧ ઇસ્વી મેં એક ટ્રસ્ટડીડ કર કે ટ્રસ્ટિયોં કે સિપુર્દ કર દિયા. ઉસ ડીડ કી એક શર્ત યહ હૈ કિ કુછ ખાસ કારણોં કે છોડ કર પુસ્તકાલય કી કોઈ ભી પુસ્તક કહીં બાહર નહીં લે જાઇ જાયગી. એક બાર બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ કે અધિકારિયોં ને સમસ્ત ઓરિયન્ટલ લાઇબ્રેરી કે ખરીદ લેને કે અભિપ્રાય સે એક બડી રકમ કા પ્રલોબન દિખાયા; કિંતુ ખુદાબક્ષખાં ને સાફ નાહીં કર દી. ઇસી તરહ ઇસ પુસ્તકાલય કે સાથ ઉનકા નામ જીવવાને કી ભી લોગોં ને બડી કેશિશેં કીં; લેકિન આપને અસ્વીકાર કર દિયા. આપકે નિઃસ્વાર્થ ભાવ કા યહ દૂસરા પ્રમાણ હૈ; કિંતુ ઇસસે ક્યા ? આપકી કીર્તિ કબી કવલિત હોનેવાલી નહીં. આજ ઇસ જગતપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય કે બગલ મેં હી આપકી કબ્જ—અત્યંત સીધી-સાદી ઇંટોં કી બની કબ્જ—પુસ્તકાલય કે પ્રત્યેક દર્શક કે હૃદય મેં આપકે પ્રતિ શ્રદ્ધા-ભક્તિ ઉત્પન્ન કરા દેતી હૈ. આજ સંસાર કે બઢે-બઢે વિદ્વાનોં ઓર વિદ્વન્-મંડલિયોં મેં આપકી ચચાં શ્રદ્ધા ઓર ભક્તિ કે સાથ હોતી હૈ, ઓર ઇસ પુસ્તકાલય કે—ઇસકા નામ ઓરિયન્ટલ લાઇબ્રેરી હોને પર ભી—શાયદ શ્રદ્ધાભક્તિ કે કારણ હી ઉત્સાહિત હો કર લોગ ખુદાબક્ષખાં-લાઇબ્રેરી કહ દેતે હૈં. યહ હૈ આપકી નિઃસ્વાર્થ ઓર લોકસેવા કા પુરસ્કાર!

યહ પુસ્તકાલય જિતના હી પ્રસિદ્ધ, સુંદર ઓર ઉપયોગી હૈ, ઉતના હી મૂલ્યવાન ભી જૈ. આજ ઇસકી સંપત્તિ સખ મિલા કર પ્રાય: ૯ લાખ રૂપયે કી હૈ. ઇસ પુસ્તકાલય પર સંસાર કે બઢે બઢે વિદ્વાન મુગ્ધ હૈં. સમ્રાટ પંચમ જોર્જ, વર્તમાન પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તથા લૉર્ડ કર્ઝન ને ઇસકે દર્શન કરના અપના કર્તવ્ય સમજા થા.

કિંતુ હમેં તો ઇસ પરાધ વસ્તુ પર શ્રદ્ધા રખતે હુએ ભી, ઉસ પર ગૌરવ કરતે હુએ ભી, ઉસસે ન-જાને ક્યોં ઇર્ષાં હોતી હૈ; સાથ હી અપની દુરવસ્થા પર રહમ ભી આતા હૈ. હમારે યહાં લાખોં લખપતિ હૈં, હજારોં હિંદી કે હિમાયતી હૈં, ઓર સૈકડોં સંગ્રહ તથા સાહિત્યસેવા મેં સંલગ્ન હૈં; કિંતુ ક્યા હમેં ભી કુછ વૈસી હી, સંસાર કે ચકિત કરનેવાલી, દશકોં પર જાદૂ ડાલનેવાલી ઓર વિદ્વાનોં કે લિયે આદર ઓર શ્રદ્ધા કી ચીજ પ્રાપ્ત હૈ ?

(“માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

४२-संसार में सबसे अधिक अपराधी देश!

(लेखक:—श्री. आनंदबिष्णु सरस्वती)

माउन् रिच्यू के गतांक में डॉक्टर सुधीन्द्र जोस ने सभ्यता की डींग हांकनेवाले अमेरिका देश में होनेवाले अपराधों का जे चित्र पिया है उनको पढ़ कर रोंगटे पड़े हो जाते हैं और आधुनिक सभ्यता की ओर से उदासीनता उत्पन्न होने लगती है. युरोप तथा अमेरिकावाले अपनेको स्वर्गीय प्राणी समझते हैं. अशियावासियों को तो वे नितांत जंगली और असभ्य मानते हैं. उनके स्पर्श से ही अपवित्र होने का उन्हें डर लगता रहता है. अमेरिका जितना सभ्य देश है पाप करने के उतने ही नीच ढंग उसने ढूँढ़ निकाले हैं. डॉ. जोस के लिखे कुछ अपराधों की सूची यहां पर देते हैं.

१—एक स्त्री के पति का ३०,०००) जीमा कंपनी में जमा था. उसमें शर्त लगी हुई थी कि यदि यह शांतिपूर्वक मृत जाय तो उसकी स्त्री को केवल १०००) मिले; परंतु यदि किसी दुर्घटना से मृत्यु होने की दशा में स्त्री ३०,०००) पाने की अधिकारिणी थी. स्त्री ने अपने पति को विष दे कर मार डाला और ३०,०००) पा लिये.

अंत में हम पुनः वैदिक पंचसंस्कारों के (संध्या, स्वाध्याय, संस्कार, स्वयंवर और स्वराज्य) प्रचार के लिये सहस्रशः निवेदन करते हैं.

२—एक स्त्री का १५ दिन का बच्चा बहुत शिक्षाता और रोता था. मा ने उस्तरे से गला और हाथ काट कर उसके रोने से पीछा छुड़ा लिया.

३—एक बड़े शहर में सभा होनेवाली थी. विरोधियों ने उसको जबरदस्ती अंद करना चाहा. छोट, पथर और डंडों आदि की झूझ वषां हुई. थानेदार की हथकड़ियां, रिवावर और डंडे आदि छीन लिये और उसको झूझ पीटा.

४—यिकागो के दो धनी विद्यार्थियों को पूर्ण अपराध करने की सूत्री. एक छोटे बच्चे को आतों में लगा कर अपनी मोटर में बैठा कर शहर के बाहर ले गये और हथौड़े से उसके मस्तिष्क को कुचल कर लाश को ड्रेंक दिया.

५—ओहियोनिवासिनी महिला ने अपने उठ मास के बच्चे को डेग में बंधा कर नीचे आग जला दी. कर्ष बटे बाद उसके पति ने आ कर देखा कि बच्चा जल गया है.

६—ईलीनौनिवासी एक नवयुवक जय युरोप के स्वतंत्रता

के युद्ध से लौट कर घर आया तो अपने भूढ़े आप की सूरत उसे न सुहाय और उसके गले में लावा लौंक कर, उसे यमपुर पहुँचा अपने क्रोध को शांत किया।

७—दक्षिणी अफ्रीका के बैक में हों सशस्त्र महिलायें घुस गछ। एक तो भजनगी के सामने लरी पिस्तौल ले कर अड़ी हो कहने लगी कि मुझे दूसरों की जान लेने में दुःख होता है, कर्तव्य-पालन के समय मुझे घिसकी जरा परवा नहीं होगी। यदि तुम जरा भी हिले तो यहीं पर काम तमाम कर दूंगी। छतने में दूसरी ने सारा इपया हथिया लिया और दोनों मोटरों में बैठ कर चलती गनी।

८—एक न्यूयॉर्क निवासी किसी स्त्री पर आसक्त था। उसके बहुत कहने सुनने पर भी वह अपने पति को छोड़ कर उसके साथ लाग जाने पर सहमत नहीं हुई। उस स्त्री के सिर को हथौडे से कुचला यहां तक कि वह जेहोश हो कर गिर पड़ी। वह पिश्चाय टांग पकड़ उस अजला को नीचे घसीट लाया और लकड़ी में डाल कर आहुर से किवाड ज्द कर दिये। जेयारी जल लुन कर राख हो गछ।

धन उदाहरणों से मालूम हो जवेगा कि सभ्यतालिमानी अमेरिका कि आंतरिक अवस्था क्या है। आभादी के लिहाज से जितने अधिक पाप यहां पर होते हैं उतने शायद ही किसी अन्य सभ्य देश में होते हों। चोर, डग और गुंडों तथा लुटेरों की देश में लरमार है। अमेरिकन घरों में लुक्के के समान ही ज्दूक भी एक साधारण चीज हो गछ है। लुटेरों के डर से लोगों को प्रति समय सशस्त्र रहना पडता है।

आभादी के लिहाज से शिकागो का संसार में तीसरा नंबर है। परंतु यहां पर कतलों की संख्या दिनों दिन ज्दती जाती है, जैसे अपराधों का औसत एक प्रतिदिन से भी अधिक है। उसको अमेरिका ही नहीं सारे छसार्ध देशों में अपराधों की राजधानी कहना अत्युक्ति न होगी।

अमेरिका में अपराधों की लहर ही नहीं एक प्रकार का तूफान आया हुआ है। गत २४ वर्षों में यहां पर कतलों की संख्या दुनी हो गछ है। गत योरोपीयन महायुद्ध में ४०,००० अमेरिकन हताहत हुये थे, परंतु उस महायुद्ध के बाद कत्ल हुयों की संख्या छससे कहीं ज्द कर है। अतः ५ वर्षों में छनिकी संख्या का औसत ८० से १०० प्रति लाख रही है; परंतु जपान, ब्रेटजिटन आयरलैंड, स्वीटजर्लैंड और नार्वे में एक लाख पीछे केवल ३ से ६ तक कत्ल होते हैं।

अमेरिका में मोटर गाडियां भी नरसंहार में किसीसे पीछे नहीं है। छनसे दण कर होनेवाली मृत्युसंख्या का औसत प्रति

ધંટે દો તક પહુંચ ગયા હૈ. ઇસ ખાત મેં બી અમેરિકા સંસાર કે સભ્ય દેશોં સે આગે બઢા હુઆ હૈ. લોગ અપને આનંદ કે સામને મનુષ્યજીવન કી કુછ બી પરવાહ નહીં કરતે. અકેલે ન્યૂયૉર્ક નગર મેં પ્રતિવર્ષ ૩૦૦ બચ્ચે મોટરોં કી ભેંટ ચઢ જાતે હૈં. શિકાગો મેં પ્રતિવર્ષ ૨૫૦ કા ઓસત હૈ. ઇસ હિસાબ સે ૭૦૦૮ બચ્ચે સારે દેશ મેં મોટરોં કે શિકાર હો જાતે હૈં.

ડકૈતિયાં ઔર દિન દહાડે લૂટ બી ખૂબ બઢ રહી હૈં. ડાક-ગાડિયોં પર સશસ્ત્ર પહિરેદારોં કી આવશ્યકતા રહતી હૈ. ડાકખાને કે ક્લાકોં કે પાસ ભરી બંદૂક રકખી રહતી હૈ. કેવલ રેલ વ જહાજ આદિ સે હી તીન કરોઢ રૂપયે કા માલ પ્રતિવર્ષ ચુરાતા હૈ. પ્રાયઃ પ્રાતદિન હી કિસી ન કિસી બૈંક લૂંટાને કે સમાચાર આતે હૈં.

ઇન સબ અપરાધોં સે બી ધૃષ્ટિત જીવિત મનુષ્યોં કા જલાને કી પ્રથા હૈ. પહિલે ઇસકા બહુત પ્રચાર થા, પરંતુ નીચી લોગોં કે આંદોલન સે ઇનકી સંખ્યા દિન પર દિન કમ હોતી જ રહી હૈ. ઇસ ધૃષ્ટિત કર્મ કે અંગ્રેજી ભાષા મેં લિનચિંગ કહતે હૈં. ઇસકા વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈ:-દશ બારહ નકાબપોશ મનુષ્યોં ને કિસી નીચી કા પકડ લિયા. રેલ્વે સ્ટેશન સે એક ફ્લાંગ કે ફાસલે પર એક વૃક્ષ સે જંજીરોં દ્વારા કસ કર બાંધ દિયા. દો જગહ આગ જલાઈ ગઇ. એક મેં લોહ કી બઢી સલાખ ગરમ કરને કા લગા દી. વહ જળ લાલ હો ગઈ તો ઉનમેંસે એક આદમી ઉસે નિકાલ કર નીચી કે પાસ લે ગયા. બેચારે ને ડર કે મારે ઉસે હાથ મેં પકડ લિયા ઔર ઉસકા માંસ ઔર ચમડા જલ ગયા. ફિર ઉસકે શરીર કા ચહકાયા ગયા. નીચી રોતા ચિલ્લાતા થા. દર્શકલોગ મુંહ બના કર ઉસે ચિઠાતે થે.

ઇસ પ્રકાર ઉસકો સતાને કે બાદ ઉનમેંસે એક મનુષ્ય ને ઉસકે કપડોં પર તેલ ડાલ કર આગ લગા દી. બેચારા છટપટા કર દર્શકોં સે પ્રાર્થના કરતા થા કિ મુજે ગોલી માર દી જાય, પરંતુ ઇસકા ઉત્તર દર્શકલોગ મુંહ બના કર દેતે થે. ઇસ પ્રકાર સતા સતા કર ઉસકે પ્રાણ હરણ કિયે ગયે.

યહ સંસાર મેં સબસે અધિક સભ્ય દેશ કી ખાત હૈ. માને કિ પ્રકૃતિ પર આધિપત્ય જમા કર અમેરિકા ને બહુત ઉન્નતિ કી હૈ. આજ વહ સંસાર મેં સબસે અધિક ધની દેશ હૈ; પરંતુ ધાર્મિકતા, ઉદારતા ઔર સહનશીલતા કી દૃષ્ટિ સે તો ઉસકા દેવાડા હી નિકલ ચુકા હૈ. વિચારશીલ પુરુષ પાપોં કી ઇસ બઢતી હુછ લહર કા નિદાન સોચ રહે હૈં, પરંતુ મર્જ અબી બઢતા હી જાતા હૈ. શાયદ ભારત કી આધ્યાત્મિકતા ઇસકો દૂર કરને મેં કબી સફલ હો સકેં.
(“સાર્વદેશિક”માંથી)

४३-देशद्रोही देशभक्त

(लेखक:-श्री. गिरिनन्दन शुक्ल)

(१)

असहयोग-आन्दोलन के प्रचार के लिये महात्मा गांधी दौरे कर रहे थे. उनके साथ कुछ मुसलमान और कुछ हिंदू नेता भी थे. वे जहाँ कहीं जाते थे वहाँ जनता में सनसनी फैल जाती थी और बहुतसे विद्यार्थी स्कूलों और कालेजों से असहयोग कर बैठते थे. आज कानपुर में उनका व्याख्यान सुनने के लिये सलास्थल पर बहुत जड़ी भीड़ धकड़ी हुई थी. डी. ए. वी. कालेज के प्रोडिग हाउस के प्रायः सभी लड़के बहुत उत्साहपूर्वक घस सला में सम्मिलित हुये थे. यदि राधवशरण भी आ गया होता तो हमें 'प्रायः' शब्द का प्रयोग करने की आवश्यकता न पड़ती. लेकिन वह लड़कों के जाने का समय होने के बहुत पहले ही अपनी पुस्तकें ले कर क्या जाने कहां भिसक गया था. लड़के ताड़ गये कि सला में न जाने के लिये राधव कहीं और जगह चला गया है. प्रोडिग से सलास्थल के रास्तेभर सभी विद्यार्थी राधवशरण की निंदा करते रहे-कितना नीच आदमी है, महात्माजी का दर्शन तक नहीं करने आया, अंग्रेज-प्रॉफ़ेसरों की यापलूसी करने का कल हो तो उसकी जूल्वा न थके. रामदीन ने कहा "हम सभी तो घर से पढ़ने के लिये आये हैं. कुछ राधवशरण ही तो अकेले ऐसे नहीं हैं जिन्होंने पढ़ने का ठेका ले लिया हो." सर्व संमति से यह मान लिया गया कि राधवशरण नीच और देशद्रोही है.

व्याख्यान के चुकने के बाद महात्माजी ने उन लोगों से हाथ उठाने का कदा जिन्होंने असहयोगी होना निश्चित कर लिया हो. रामदीन ने भी हाथ उठा दिया, उसके साथियों को जडा आश्चर्य हुआ. रजिस्टर में उसका नाम लिख लिया गया. उसके मित्र जड़ी धूमधाम के साथ उसे प्रोडिग में लाये.

राधवशरण अपना कमरा जंद कर के अंग्रेजों याद कर रहा था. जज शेर-गुल सुनाघ पडा तो घस लय से कि कहीं लड़के आ कर तंग न करें वह भी रामदीन के स्वार्थत्याग की भूरि भूरि प्रशंसा करनेवाली मंडली में सम्मिलित हो गया. उसे देख कर सजने उसे जानना शुरू कर दिया.

एक ने कहा "राधवशरण ! युनिवर्सिटी में छस साल तुम्हीं इस्ट आओगे क्या ?"

दूसरे ने कहा, "तहसीलदार साहब का लड़का है, क्या डिप्टी

કલેક્ટરી સે ભી ગયા ?”

તીસરે ને કહા, “ભાઈ રાધવશરણ ! ડિપ્ટી કલેક્ટર હો જાના તો મુઝે ભી યાદ રખના.”

એક આદમી કહનેવાલા હો તો ઉસકા જવાબ ભી દિયા જાય. રાધવશરણ કે લજ્જિત હોને કે સિવા દૂસરા ચારા ન રહ ગયા.

રામદીન કે ઉત્સાહી પ્રેમિયોં ને રામદીન કી વિદાઈ મેં પ્રીતિભોજ દેના નિશ્ચિત કિયા. પ્રતિ વિદ્યાર્થી પર એક રૂપિયા ચંદા લગા દિયા ગયા. વિદ્યાર્થીઓં મેં એક મહોદય કવિતા ભી કરતે થે. અભિનંદનપત્ર મેં દેને કે લિયે ઉન્હોને એક કવિતા ખનાઈ, જિસકી કુછ પંક્તિયાં નિમ્નલિખિત થીં:—

“વન્ય તુમહારી દેશભક્તિ હૈ હે પ્રિય બ્રાત્ર હમારે,
ભારત-માતા કી સેવાહિત તન-મન-ધન સખ વારે.
જી મેં આતા હૈ અનુગામી હમ ભી ખને તુમહારે,
કિન્તુ, પરિસ્થિતિ વિકલ ખનાતી યત્ન હમારે સારે.
હે છાત્રાલયગૌરવવર્ધક જાઓ દેશ જગાઓ,
ભારત કા ઉદ્ધાર કરો નવ નિર્મલ કીર્તિ કમાઓ.”

દૂસરે દિન કોઈ આઠ બજે સમેરે પ્રીતિ-ભોજ ઓર અભિ-નંદનપત્ર દેને કા નિશ્ચય કિયા ગયા. રાધવશરણ ને લોકમત કે દબાવ મેં પડ કર ૧) ચંદા તો દે દિયા, લેકિન ક્લાસ કે બહુત સે આવશ્યક કાર્યોં કે કારણ વહ વિદાઈ કે જલસે મેં સંમિલિત ન હો સકા. એક ઘંટા આધ ઘંટા તો વહ દિલ બહલાવ કે ખ્યાલ સે ભી ઈસ મંડલી મેં વ્યતીત કર સકતા થા, પરંતુ ઉસે યહ વિશ્વાસ થા કિ અભિનંદનપત્ર કા મામલા ખારહ બજે દિન કે પહલે સમાપ્ત નહીં હો સકતા થા ઓર જખ તક ઉતની દેર રહને કા નિશ્ચય ન કર લિયા જાય તખ તક વહાં જાના વ્યર્થ હી હૈ. યહ સોચ કર પ્રીતિભોજ કે પહલે હી ભોજન ખનાનેવાલે મહારાજ સે શાલી લગાને કે લિયે કહ કર વહ બોડિંગ સે ચલા ગયા. ડેઢ બજે કાલેજ કી છુટ્ટી હો ગઈ. રસોઈ-ભવન મેં ઉસને મહારાજ સે પૂછા તો માલુમ હુઆ કિ દૂસરે બાજુ લોગ ઉસકે હિરસે કા ભોજન સફાચટ કર ગયે. રાધવશરણ કે ભૂખ લગી હુધ થી, ઉસને ઝુંઝલા કર પૂછા “કિસ બાજુ ને હમારા ખાના ખાયા?”

મહારાજ—બાજુજી ! એક બાજુ ને ખાના ખાયા હો તો નામ ભી બતાઈ, સબી બાજુઓં ને તો ખાયા, અબ કિસકા કિસકા નામ બતાઈ ?

ગુરસે મેં ચૂર હો કર રાધવશરણ અપને કમરે મેં આયા ઓર દરવાજે કી બીતરવાલી સાંકળ બંદ કર કે પૈંટ વગેરહ પહને હુયે ફી ચદર ઓઢ કર ચારપાઈ પર પડ રહા,

એક વિદ્યાર્થી કો પતા લગ ગયા કિ રાધવશરણુ કાલેજ સે આ ગયા હૈ, ઉસને મહારાજ સે સખ ખાતે પૂછ કર અન્ય લોગોં સે ખતલાયા. ઇસ સમય તક રામદીન કે ખોડિંગ છોડને કી પૂરી તૈયારી હો ગઈ થી, મિત્રોં ને ઉસે અલી ઇસી લિયે રોક રકખા થા કિ રાધવશરણુ સે મિલ કર વહ જાય.

રાધવશરણુ અપને કમરે મેં લેટા હુઆ હૈ, યહ પતા લગતે હી રામદીન કો પ્રેમ ઔર ઉત્સાહપૂર્વક આગે ઠેલતે હુયે કુછ લડકે રાધવશરણુ કે કમરે કે સામને આ પહુંચે. લડકોં ને કિવાડે ખટખટાઈ, લેકિન ખિડકી સે દિખાઈ પડનેવાલે રાધવશરણુ ને ખડી દેર તક નિંદ કા ખહાના કિયે રકખા. એક લડકે ને કહા, “અજી ચલો, રાધવ સો રહા હૈ, ખેચારે કો સોને દો, રાત રાત જગ કર પઢતા હૈ.”

દૂસરે ને કહા “સોને કયોં દેં, હમ તો જગાવેંગે, રામદીન અખ સદા કે લિયે જા રહા હૈ, દોનોં કી ભેટ તો હો જાની હી ચાહિયે.”

ઇસી ખીચ મેં એક તીસરે વિદ્યાર્થી ને જો ખાતોં મેં ન લગે રહ કર દરવાજો કી ભીતરી સાંકલ ખોલને કી હિકમત કર રહા થા, સફલતા પ્રાપ્ત કર લી ઔર સખકે સખ લડકે ધીરે સે ભીતર ચલે આયે. રાધવશરણુ ચુપચાપ પડા હી રહા, અખ વહ ડર રહા થા કિ કહીં ઉસકી કલઈ ખુલ ન જાય.

કમરે મેં પૈદતે હી લડકોં કો અચાનક એક ખ્યાલ સૂઝા— રાધવશરણુ કો સામાન કિસી કુતૂહલવર્ધક ઢંગ સે સજાયા જાય. રામદીન કી મૌન તથા અન્ય સમસ્ત વિદ્યાર્થીયોં કી પ્રકટ સંમતિ સે યહ કાર્ય શુરુ કિયા ગયા. મસહરી કી લકડિયોં મેં કોટ ઔર પૈંટ વગેરહ પહના કર તથા એક કાગજ કા વિશાલ ચેહરા, જિસકે માથે પર ખડે ખડે અક્ષરોં મેં ‘દેશદ્રોહી રાધવશરણુ ફર્સ્ટ ક્લાસ ડિપ્ટી કલેક્ટર’ લિખા થા, કીલોં કે સહારે સ્થાપિત કર વહ મૂર્તિ એક કુર્સી પર બેઠા હી ગઈ. કુર્સી કે સામને એક મેજ પર કુછ સરકારી કાગજત રખ દિયે ગયે. મેજ કે ઉસ તરફ એક દૂસરે આદમી કો શરીર ભી ઇસી તરહ ખનાઇ ગઈ, કેવલ અંતર ઇતિના થા કિ વહ ખદર-પોશા કે રૂપ મેં ખડા રકખા ગયા. ઇસ કામ કે લિયે મેજ કે પાયે કે સાથ વહ અચ્છી તરહ બાંધ દિયા ગયા. ઇસ આદમી કા ચહેરા ભી કાગજ કા ખનાયા ગયા ઔર ઉસકે માથે પર લિખા ગયા ‘દેશભક્ત રામદીન.’ ડિપ્ટી સાહબ કે હાથ મેં એક કાગજ રખ દિયા ગયા જિસમેં લિખા થા, “જનતા મેં રાજદ્રોહ ફૈલાને કે અપરાધ મેં તુમહેં છઃ મહિને કી કડી કેદ.”

સખ કુછ ઠીક હો ગયા થા, લેકિન મેજ પર રખને કે લિયે કોઇ કપડા નહીં થા. લડકોં કી દૃષ્ટિ ઉસ ચદર પર ગઈ જિસે

રાધવશરણુ ઓઠે હુયે થા. એક ને કહા “રાધવ સો રહા હૈ, સાથ હી જાડે કી ઋતુ હૈ નહીં, ઇસ દશા મેં યદિ કોઇ ધીરે સે ઇસકી ચદ્દર કે ખિંચ સકે તો કામ બન જાય.” દૂસરે ને કહા “ખિંચ તો મૈં લૂં, પર ડરતા હૂં કિ કહીં યહ જગ જાય ઔર સબ મામલા હી બિગડ જાય.” ઇધર યે બાતેં હો રહી થીં ઉધર જિસ લડકે ને સાંકલ ખોલી થી ઉસને ધીરે ધીરે ચદ્દર ખિંચ લી. સહી લડકે બહુત પ્રસન્ન હુયે. ચદ્દર મેજ પર બિછા દી ગઇ. અબ દૃશ્ય પૂરી તૌર પર તૈયાર હો ગયા ઔર આવશ્યકતા રહ ગઇ કેવલ ઇસ બાત કી કિ રાધવશરણુ જાગે ઔર અપના રૂપ દેખ કર જલે. રામદીન ને દબી જબાન સે અપને મિત્રાં સે કહા “નાહક મેં કિસી કા હૃદય કયોં દુખાતે હો.”

રામદીન કી બાત સુન કર બી અનસુની કર કે લડકોં ને રાધવશરણુ કે જગાને કા નિશ્ચય કિયા. એક ને કહા “અજી રાધવ જગ રહા હૈ, ઔર તુમહારી સારી કરતૂત દેખ રહા હૈ.” દૂસરે ને કહા “યદિ વહ સોતા હોતા તો અબ તક અવશ્ય જગ જાતા. ઇતને શોરશુલ કે હોને પર બી વહ નહીં જગા, ઇસીસે યહ પ્રમાણિત હોતા હૈ કિ વહ જગ રહા હૈ; કયોંકિ કહાવત હૈ “સોનેવાલા જગ બી જાતા હૈ, કિંતુ જગનેવાલા નહીં જગ સકતા.” તીસરે ને કહા “જગને-સોને કી પહચાન કરની હો તો મૈં બતાઉં, રાધવશરણુ કી ચારપાઈ કે ઉઠા કર ટેલી કર દો, યદિ વહ જગતા હોગા તો આપ હી ગિરને કે ડર સે ઉઠ કર ખડા હો જાયગા ઔર યદિ સોતા હોગા તો જમીન પર ગિર પડેગા.”

રામદીન ઇસ મામલે કે ઇતના નહીં બઢને દેના ચાહતા થા; લેકિન અબ મનોરંજન કી પ્રગતિ કે રોકના બી કઠિન થા. એક લડકે ને એક ઔર ઔર દૂસરે ને દૂસરી ઔર હાથ લગાયા, ઔર ચારપાઈ કા ઉઠન! તથા રાધવશરણુ કા જમીન પર ગિરના અબ પ્રાયઃ કુછ હી મિનટોં કી બાત થી, ઇતને હી મેં કુદ્ધ, હિતેજિત ઔર છેડે ગયે લુજંગ કી તરહ રાધવશરણુ ઉઠ કર ખડા હો ગયા ઔર તડપ કર બોલા “રામદીન! તુમને અસહયોગ કિયા હૈ તો ક્યા દૂસરોં કે રહને નહીં દોગે?” રામદીન ચુપ રહા, કિંતુ ઉસકે સાથિયોં ને ચિહ્ના કર કહા “જગતે થે, જગતે થે, અરે ચાર ઇતના અધિક કયોં બનતે હો? કયા બૂખ કે મારે નિંદ નહીં આતી થી?”

રાધવશરણુ ચુપ રહા.

એક લડકે ને કહા “કુછ લોગ ઇતને નીચ હોતે હૈં કિ સ્વયં તો સ્વાર્થ લાગ નહીં સકતે, સાથ હી સ્વાર્થ-ત્યાગિયોં કા આદર બી નહીં કર સકતે. આજ દો ઘંટોં મેં તુમને કિતના

पढ़ लिया और हमारा क्या भिगड़ गया ? लेकिन यह तो हृदय की आत है, किसीका हृदय दुर्बल होते हुये भी स्वच्छ होता है और किसीका दुर्बलतापूर्ण होने के साथ साथ ध्विद्वेष-पूर्ण भी होता है.”

राधवशरथ कुछ उत्तर न दे सका.

रामदीन ने अपने साथियों से कहा “यसो, यह अगडा हटाओ.” सभ लोग राधवशरथ के नीच और देशद्रोही कहते हुये आहर चले गये.

धीरे धीरे चार पांच साल बीत गये. असहयोगवादीजन वर्तमान के स्थान में भूतकाल की आत हो गई. इस बीच रामदीन में जो कुछ परिवर्तन हुआ है उसका पता पाठक के ‘प्राचीन भारत’ नामक समाचारपत्र के निम्नलिखित अवतरण से लग जायगा—

“त्यागी, देशभक्त अथवा असहयोगी व्यक्तियों से अथ जनता के सावधान रहने की आवश्यकता है, क्योंकि धीरे धीरे यह भी एक पेशा होता जा रहा है और जिनको कोछ दूसरा व्यवसाय नहीं मिलता वे कांग्रेस के देशभक्तों की सूचि में अपना नाम लिखा कर जनता के ठगने का काम आरंभ कर देते हैं. अली हाल में रामदीन नामक एक कोषाध्यक्ष ने कांग्रेस के कोष का कुछ हजार रुपया हजम कर लिया है और एक प्रांतीय कांग्रेस कमिटी ने विवश हो कर महात्मा गांधी के सिद्धांतों के विरुद्ध अदालत में उक्त कोषाध्यक्ष के उपर नालिश दायर की है. ध्विद्वेष देश के ऐसे स्वार्थियों से जयावे.”

जयपुर के जेष्ठन्ट मैजिस्ट्रेट के सामने यह मुकद्दमा पेश हुआ.

(२)

राधवशरथ पी. ए. में कर्स्ट हो कर छ'जैंड चला गया था. वहां उसने स'मानपूर्वक आर्च. सी. एस. की परीक्षा पास की और अथ उन्नाव में अपने घर पर उस दिन की प्रतीक्षा कर रहा है जब उसे सरकार कही जेष्ठन्ट मैजिस्ट्रेट बनना कर लेजेगी. तहसीलदार, डिप्टी कलेक्टर, थानेदार, डिप्टी सुपरिन्टेन्डेन्ट सभी उससे मिलने के लिये आते हैं. पता नहीं, पिछली आते उसे याद हैं या नहीं, किंतु आज 'लीडर' में रामदीन के स'अ'ध में एक दोषारोपणपूर्ण पत्र पढ़ कर वह अकित रह गया. पत्रप्रेरक से अनेक प्रमाणों के आधार पर यह सिद्ध किया था कि रामदीन ने कांग्रेस के रुपये से एक निष्ठ भंडान भी बनवा लिया है. राधवशरथ के विश्वास नहीं हुआ, क्योंकि वह वास्तव में

शु. २३

રામદીન કેા સમ્યા, ઇમાનદાર ઔર દેશભક્ત સમજતા થા.

રાધવશરણુ ને ‘લીડર’ કે સંપાદક કે પાસ એક પત્ર લિખ કર કુછ અધિક જાનને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી.

દૂસરે હી દિન ઉસે સરકારી આજ્ઞાપત્ર મિલા જિસમેં જળલપુર કે જોઇન્ટ મૈનિસ્ટ્રેટ સે આર્જ લેને કે લિયે ઉસે લિખા ગયા થા.

(૩)

રાધવશરણુ ને જળલપુર કે લિયે પ્રસ્થાન કર દિયા ઔર ડાકખાને કેા હિદાયત કર દી કિ ઉસકી ચિદ્ધિયાં ઉત્તાવ સે વહાં કેા ભેજ દી જાયા કરેં. આર્જ લેને કે બાદ જળ ઉસને ઉન અભિ-યોગોં કેા દેખના શુરૂ કિયા જિનકા નિર્ણય ઉસે કરના હોગા તબ વહ એકાએક આશ્ચર્ય મેં દૂખ ગયા—‘લીડર’ મેં જો કુછ નિકલ ચુકા થા વહ સચ થા, રામદીન કે ઉપર મધ્યપ્રાંતીય કાંગ્રેસ કમિટિ ને ગખન કા મુકદ્દમા દાયર કિયા થા. થોડી હી દેર બાદ ‘લીડર’ કાર્યાલય સે બી ઉત્તર આ ગયા.

રાધવશરણુ કે આશ્ચર્ય મેં પ્રસન્નતા બી મિલી હુધ થી. રામદીન હી કે કારણુ એક દિન ઉસને ઘોર અપમાન સહન કિયા થા. ઉસ દિન ઉસે સભી નીચ ઔર દેશદ્રોહી સમજ રહે થે. ઉસકા બદલા લેને કા મોકા આજ આ ગયા થા. ઇસી લિયે વહ રામદીન કેા દેખને કે લિયે વ્યાકુળ હોને લગા. ઉસને બહુન પતા લગાયા, કિંતુ માલૂમ હુઆ કિ વહ કહીં બાહર ગયા હૈ. રાધવશરણુ ઉત્કંઠાપૂર્વક રામદીન કે મુકદ્દમે કી તારીખ કી બાટ જોહને લગા.

રાત કે કોઈ આઠ બજે હોંગે. રાધવશરણુ ભોજન કર રહા થા. કિસીને બજર પહુંચાઈ કિ એક આદમી મિલને અમ્યા હૈ. ઉસે સંદેહ હુઆ કિ કહીં રામદીન હી ન હો. એક નોકર કેા ભેજ કર નામ પુછવાયા તો માલૂમ હુઆ કિ રામદીન હી હૈ. યથાશીઘ્ર ભોજન સમાપ્ત કર કે વહ બેઠક મેં પહુંચા. બદલા લેને કા એક મોકા મિલને સે ઉસે જિતની પ્રસન્નતા હુધ થી વહ સખ રામદીન કેા દેખને પર નષ્ટ હો ગઈ. ઉસને આશા કી થી કિ યહ રામદીન કિસી હદ તક અપની પુરાની અકડ તો રખતા હી હોગા, કિંતુ ઝુકે કર સલામ કરનેવાલે રામદીન ને ઉસકી યહ સારી ધારણા નિર્મૂલ કર દી. ઉસને દેખા કિ દેશભક્ત, ત્યાગી ઔર અસહયોગી રામદીન કા યદિ કુછ બી અંશ વર્તમાન રામદીન મેં રહ ગયા હૈ તો યહી કિ બદર કા કુર્તા ઔર ટોપી અખ બી બેહયાઇ કે સાથ વહ ધારણુ કર રહા હૈ. મસ્તિષક મેં ઇન વિચારોં કે આતે રહને પર બી રાધવશરણુ ને ઉસસે કુશલવાર્તા પૂછી ઔર કહા, “કહિયે, મેરે યોગ્ય કોઇ સેવા-કાર્ય હૈ?”

રામદીન ને નમ્રતા કે સાથ કહા “ઇસ સમય તો મેરી લાજ

आप ही के हाथ में है।”

राध०—सो कैसे?

राम०—आप ही की धज्जास में तो मेरा एक मुकद्दमा है।

राध०—कैसा?

राम०—यहां की प्रांतीय कांग्रेस कमिटी ने मुझ पर गणन की नाविश की है, अनेक पत्रों द्वारा उसने मुझे जदनाम भी कर दिया है।

राध०—यह तो जड़ी नीयता की आत है। अवैतनिक देश-सेवकों की सेवा का क्या यही पुरस्कार है? अपने स्वार्थत्यागी देशभक्तों का आदर क्या यह देश धिंसी प्रकार करेगा?

राम०—मेरी कुछ सहायता कीजियेगा?

राध०—बला इसके कहने की भी जरूरत है? आपिर आत क्या है?

राम०—आत यह है कि यहां के कुछ लोग धिंसी और द्वेष के वशीभूत हो कर मुझे हानि पहुंचाने का षड्योग कर रहे हैं।

राध०—और कुछ नहीं?

रामदीन ने दृष्टी गणान से कहा “और कुछ नहीं।” राधव-शरणु को रामदीन का यह धीर पतन असह्य हो गया, किंतु अपने भाव को दृष्टाये रण कर वह थोड़ी देर तक चुप रहा। रामदीन ने फिर कहा “आपके ऊपर मेरा थोड़ा सा अधिकार है, धिंसीसे धिस समय आपसे विशेष सहायता की आशा करता हूं। राधवशरणु ने उत्तर दिया “मैं आपकी सहायता करने का षड्योग अवश्य ही करूंगा।” यह कह कर वह कुर्सी से उठे जडा हुआ, और विदा ले कर विश्राम-भवन में चला गया। रामदीन भी अपने स्थान को रवाना हो गया।

(४)

दूसरे दिन से मुकद्दमा शुरू हुआ। रामदीन की ओर से एक मैरिस्टर साहय धवाहायाद से आये थे। दोनों पक्षों की पहल सभास होने पर जेष्ठ-मैजिस्ट्रेट ने रामदीन को दो वर्ष की कड़ी कैद सुनाते हुये अपने दिसले में निमलिपित आते भी कही:-

यह जडे जेद की आत है कि जिन लोगों से स्वार्थसाग, देशभक्ति और सदाचार की आशा की जाती है वे ही सार्व-जनिक संस्थाओं में प्रवेश कर के नीय से नीय श्रेणी के स्वार्थ की उपासना में रत होते और देशद्रोह करते हैं। कार्यकर्ताओं की यह स्थिति किसी भी देश के लिये शोचनीय है; किंतु भारत-वर्ष में तो इससे बहुत जड़ी हानि की संभावना है। वर्तमान अपराधी उच्च कोटी का शिक्षाप्राप्त है और धिंसी कारण किसी भी प्रकार की सहायुक्ति का पात्र नहीं है।

(“सरस्वती”ना एक अंकमांथी)

४४-दिव्य प्रकाश में आत्मनिरिक्षण

(लेखक:-श्री. आनंद)

प्रभो! मैं जडा पापी हूँ, मेरे पाप की कथा का अंत नहीं। मेरे गुनाहों की सूची जड़ी लंगी है। मैंने जडे जोटे कर्म किये हैं। मुझे जल कभी अपने पिछले कर्म याद आते हैं तो मेरा हृदय कांप उठता है। लज्जा और लय से जैसा मेरा धुरा डाल हो जाता है, उसका वर्णन करना कठिन है। मैंने हमेशा अपने अवशुद्धों और धुरे कर्मों को छिपाने की कोशिश की। मैं सज्जका लला रहूँ, मेरी धुराध भी लज्जाध के रूप में प्रकट हो; मेरी कमजोरियों को कोर्ध न देजे, हर जगह मेरा आदर और सत्कार हो, यही मेरी धृष्टि रही; और मैंने धसके लिये जैसा कुछ यत्न किया, पाप समेटे, दंड और आडंबर की सृष्टि की, यह मैं ही जनता हूँ।

सला और सोसाधटियों में—जहाँ भी मेरा प्रवेश हुआ—मैंने अपना पक्ष प्रजल जताये रहने में उचित और अनुचित का कभी भी विवेक नहीं किया। पार्टी—पालिटिक्स व दलबन्दी से सला के उद्देश को धक्का लगेगा, सार्वजनिक कार्य को हानि पहुँचेगी, धिस ओर भी मैंने ध्यान नहीं दिया। मेरा लक्ष्य—मेरा उद्देश, केवल अपना आधिपत्य जमाना रहा है। जिससे मुझे सुख मिले, मेरा काम सिद्ध हो, मुझे सफलता प्राप्त हो, लोगों में मेरी धाक जमे, यही मैं चाहता रहा हूँ। जति, देश तथा समाजसेवा के कार्य में भी मैंने धृष्टि लावों से काम किया है। स्वार्थत्याग और निष्काम सेवा के आधारभूत भी यही लावना रही। दान—पुन्य, जप—तप, ध्यान—योग, कर्म—उपासना धर्मादि को भी जैसा काम नहीं हुआ, जिसमें मैंने अपने स्वार्थधुद्धि को प्रधान न रक्खा हो। अपने ज्ञान और धुद्धि के प्रकाश में भी मैंने कोध कूट नीति नहीं छोड़ी। अपने सुख और संपत्ति के जढाने में किसी दूसरे के दुःख, सुख, हानि, लाल की ओर तनिक भी ध्यान नहीं दिया। मेरे सामने सत्यासत्य, धर्म—अधर्म का कोध विवेक नहीं था। मेरी दृष्टि अपने काम की सफलता पर थी। मैंने जवन का उद्देश्य सफलता समज रक्खा था। हक नाहक मेरे नजदीक कोध विचार की यीज नहीं थी। दया और धर्म, न्याय और सत्य का मेरे साथ वही तक संजंध था, जहाँ तक उनके द्वारा मेरा काम जनता हो। प्रेम और सिद्धांत की दुहाध देना मुझे पूज्य आता था। धर्म—कर्म के नाम पर शोर

મયાના મેં અમ્મ જાનતા થા. સમ્યા વ્યવહાર ઔર સમ્યા જાત મુઝે બહુત પસંદ થી, સમતા ઔર બ્રાતૃભાવ કા મેં બડા પક્ષપાતી થા; પર યે સખ મેરે કહને કી જાતેં થી, લોગોં કો અપની ઔર આકર્ષિત કરને કી ધાતેં થી. હૃદય મેં ઇનકે લિયે કેવલ ઇતની હી યુગ્મયશ થી કિ ઇનકે આડ મેં મેં અપના કામ નિકાલ લેતા થા.

દયાનિધિ ! મેં તુમ્હારે સામને અપને ઇન વૃણિત પાપોં કી લીલા કહાં તક જખાન કરું ! મેંને અપને ઇસ જીવન મેં અપની સફલતા ઔર સુખ-સંપત્તિ તથા યશ ઔર કીર્તિ કે લિયે જો કુછ ઔર જૈસા કુછ બી ક્રિયા, ઉસકે લિયે મુઝે ઇસ સમય પ્રસન્નતા નહીં હૈ, સંતોષ નહીં હૈ, ખટ્કિ દુઃખ હૈ, લજ્જા હૈ, ભય હૈ ઔર હૈ ઘોર પશ્ચાત્તાપ ! મેરે જીવન કા સખસે બડા ઔર સખસે ઉત્તમ ભાગ ઇન્હીં દુર્વ્યસનોં ઔર કુવૃત્તિયોં કો સંતુષ્ટ કરને મેં હી વ્યતીત હુઆ હૈ. મુઝે ઇસકે લિયે કયા દુઃખ ભોગના પડેગા ? કૈસા પ્રાયશ્ચિત્ત કરના હોગા વહ જો કુછ હોગા, ભુગતના હી હોગા; પર ઇસ સમય તો જો મુઝે મેરે કર્મોં કે સ્મરણમાત્ર સે વેદના હો રહી હૈ, જૈસા કુછ મુઝે ડર લગતા હૈ, વહ પ્રકટ નહીં કર સકતા.

સંસાર ઇસ સમય મુઝે બડા ભયાનક ઔર અધિકારમય પ્રતીત હો રહા હૈ. ચંદ્રદેવ કા દિવ્ય પ્રકાશ બી ધુન્ધલા હો ગયા હૈ. જેલ કી કાલકોટરી મેં ખેડે હુએ એક 'તપસ્વી આત્મા'ને કબી અપને વિશુદ્ધ આચરણોં ઔર સદ્વ્યહારોં સે જેલ કી કાલી ઔર ભયાનક દિવારોં કો હી 'પ્રકાશ સ્તંભ' નહીં બના દિયા થા, ખટ્કિ સારે સંસાર મેં આશા ઔર વિશ્વાસ કા જીવન સંચાર કર દિયા થા. પરંતુ આજ એક મેં હું, જો..... ભવન કી ખુલી હુઈ છત પર ખેઠા હુઆ, ઇસ છિટકી હુઈ ચાંદની રાત મેં, અપને હૃદય કે અધિકાર કો બી નહીં દૂર કર સકતા ! આહ ! સુકર્મ ઔર દુષ્કર્મ મેં ઇતના અંતર ! કર્મભેદ સે મનુષ્ય મનુષ્ય મેં ઇતના ભેદ !! શિવ ! શિવ !!

યજુર્વેદ મેં મનુષ્યોં કે લિયે ઉપદેશ હૈ 'કૃતં સ્મર । ક્રિયે હુએ કર્મોં કા સ્મરણ કર !' અપને ક્રિયે હુએ કર્મોં કો યાદ કરના બડા લાભદાયક હૈ. અપને જીવન પર દષ્ટિ ડાલના, અપને આચરણોં ઔર વ્યવહારોં કી આલોચના કરના બહુત હી શુભાર્પદ હૈ; પર હૈ યહ કઠિન કામ ! બહુત હી કઠિન કામ ! કૌન કરતા હૈ ?

મનુષ્ય દૂસરોં પર ટીકા-ટિપ્પણી કરના ખૂબ જાનતા હૈ, પર અપને લિયે એક શબ્દ બી ખુદ કહના યા દૂસરોં સે સુનના ઉસે કબી નહીં લાતા. મુઝે અપને ક્રિયે હુએ કર્મોં પર નિત્ય વિચાર કરના ચાહિયે ઔર તદનુકૂલ ઉસકે સુધાર કે લિયે

ચત્તવાન હોના આહિયે; પરંતુ મેં ઇસ ઓર બી સદા ઉદાસીન રહા હું. લોગોં કે દિખાને કે લિયે ભલે હી મેં કબી કુછ કહ દેતા, યા કુછ આંખ મૂંદ કર મૌન પૈઠ જતા, પરંતુ ઉન્હીં ખૂરે ભાવોં કે ઉધેડ-ખુન મેં, ઉસી સ્વાર્થ ઓર ઘૃણિત પ્રપંચ મેં લગા રહતા; આત્મસમીક્ષા ન હોતી !

લગવનું ! અખ દયા કરો ઓર મુઝે અભયદાન દો. મેરી ઇસ સમય ખૂરી હાલત હૈ. ચિરકાલ કી પરાધીનતા ઓર દાસતા કે ભાવોં ને મેરી બુદ્ધિ બ્રષ્ટ કર દી હૈ. મેં અપના ખૂરા ભલા સોચને સમજને મેં અસમર્થ હો ગયા હું. સંસાર કે અનેક ભય ઓર બાધાઓં ને મુઝે ખેતરહ ઘેર રકખા હૈ. ઇસ ભયાનક પરિસ્થિતિ મેં મુઝસે કુછ નહીં હોતા. મુઝે સંસાર કે પ્રત્યેક પદાર્થ ભયપ્રદ પ્રતીત હોતે હૈં ઓર મુઝે હાથ-પૈર હિલ્લાને કા બી સાહસ નહીં હોતા. શરણાગત કી લાજ અખ તુમ્હારે હાથ હૈ.

“અમયં મિત્રાદમયમમિત્રાદમયં જ્ઞાતાદમયં પરોક્ષાત્ ।

મયં મમયં દિવા નઃ સર્વા આશા મમ મિત્રં ભવન્તુ ॥”

મુઝે ન મિત્ર કા ભય હો ન શત્રુ કા, ન જનકાર કા ન અનજન કા, ન દિન કા ન રાત કા, ન ઉત્તર કા ન દક્ષિણ કા, ન પૂરવ કા ન પશ્ચિમ કા, ન આગે કા ન પીછે કા, ન ઉપર કા ન નીચે કા. મેં સર્વત્ર અભય હું.

મેં ઇસ અભયપદ કે તુમ્હારી શરણુ મેં હી પ્રાપ્ત કર સકતા હું. સાંસારિક શક્તિયાં દ્વારા યહ અભયાનંદ દુર્લભ હૈ. માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્ની, પુત્રવધૂ આદિ નિકટ ઓર રક્ત સંબંધિયોં મેં બી યહ આનંદ કહાં ?

(“સાર્વદેશિક”ના એક અંકમાંથી)

४५-कर के जानना सीखो.

(लेखक:-साधु टी० अेल० वास्वानी. अनुवादक-श्री. वियोगी जगदीश)

अद्भुत दिन छुये छटली में अेक आन्दोलन यत्ना था. उसका नेतृत्व झेगनीजेरियो के हाथों में था. झेगनीजेरियो ने अेक अडी सुंदर पुस्तक लिपी है, जिसका अनुवाद अनेक भाषाओं में हो चुका है. पुस्तक का नाम “अपि” है. यह उन उपन्यासों में से सभसे उच्च कोटि का आध्यात्मिक उपन्यास है, जे मैंने पढ़े हैं. इसमें अेक अत्यंत ही धार्मिक विद्वान् और ज्ञानवान् मनुष्य का वर्णन किया गया है. देशी, देशवासी, देश की आदर्श सस्कृति के लिये इसके हृदय में अगाध प्रेम और अपार लज्जा थी. इस महात्मा को नवयुवक अडे ही स्नेह और श्रद्धा की दृष्टि से देखते थे, यह भी उन्हें अद्भुत प्यार करता था. छटली के काने काने से नवयुवक इसके पास आते और प्राचीन इतिहास, धर्म आदि पढ़ा करते. यह भी उनसे लिनन लिनन विषयों पर प्रश्न करने को कहता था. प्रतिदिवस नवयुवक आते और अनेकों प्रकार के प्रश्न किया करते थे; परंतु यह उत्तर सदा स्थगित कर दिया करता था, कहता “अच्छा, तुम्हारे प्रश्नों का उत्तर दूंगा.”

अेक दिन किसीने कहा—“प्रभो ! हमने नाना प्रकार के प्रश्न किये हैं, परंतु आप उत्तर सदा ही स्थगित कर देते हो. यह क्या बात है ?” यह महात्मा बोला “अच्छा, आज तुम्हारे प्रश्नों का उत्तर दूंगा. तुमने लिनन लिनन विषयों पर प्रश्न किये हैं, पर मैं सभका अेक ही उत्तर दूंगा.” यह सुन कर वे अडे आश्चर्यचकित हो अेकदूसरे का मुंह देखने लगे, और बोले “लगवान् ! यह कैसे हो सकता है ? हमारे प्रश्न तो लिनन लिनन विषयों पर हैं; कोष इतिहास पर है तो कोष तत्त्वज्ञान पर, कोष राजनीति पर है तो कोष मनोविज्ञान पर; आप सभ के लिये अेक ही उत्तर कैसे देंगे ?” गंभीरता से इसने कहा “हां, तुम्हारे प्रश्न अनेक प्रकार के अवश्य हैं, पर मेरा उत्तर केवल दो शब्दों में है और वे दो शब्द हैं—‘कर के जानना, हर काम को कर के जानना.’”

नवयुवको ! भारत के लालो ! तुमने भी मुझसे अनेकों प्रश्न किये हैं, परंतु मुझे लय है कि तुममेंसे अधिकांश केवल जाते ही जाता हो. प्रश्न पूछने के लिये प्रश्न करते हो, कुछ काम नहीं करते. स्मरण रखो, जिनका कुछ किये-जिना सेवा के-ज्ञान नहीं आता. किसी वैज्ञानिक को यदि आविष्कार करना होता है तो वह सर्वप्रथम प्रयोगशाला में प्रयोग करता है. ठीक इसी

પ્રકાર જ્ઞાન વિના કુછ કિયે કભી નહીં હોતા. તુમ નહીં જનનતે કિ ભારત કે અભી કિતના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરના હૈ. ઇસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે લિયે તુમ ક્યા કર રહે હો ? ખતાઓ, ખતાઓ, ભારત કે નવયુવકો ! તુમ ક્યા કર રહે હો ? દેશ ઔર જાતિ કે લિયે તુમ ક્યા કર રહે હો ? અપને ભૂખે, ગરીબ ભાઇયોં કે લિયે ક્યા કર રહે હો ? દીના, હીના, દુખિયા માં કે લિયે ક્યા કર રહે હો ? આહ ! મત સમજો કિ સ્વરાજ્ય કોઇ જાદુ કી પુડિયા હૈ, જો કેવલ ખાતેં જનને સે હી તુમહેં મિલ જાવેગી. સ્વરાજ્ય પાને કે લિયે વર્ષોં સેવા કરની પડતી હૈ. સૈકડોં, હજારોં, લાખોં કો રક્ત મેં સ્નાન કરના પડતા હૈ; પ્યારી સે પ્યારી વસ્તુ કો બી ત્યાગના હોતા હૈ; કઠિન સે કઠિન તપસ્યા કો જીવન વ્યતીત કરના હોતા હૈ; તખ કહીં જા કર સ્વરાજ્ય કી ઝલક દિખાઈ દેતી હૈ. ખતાઓ ભારત કે વીર પુત્રો ! ખતાઓ, તુમ ક્યા કર રહે હો ? તુમહેં દેશ કો ખોયા હુઆ ગૌરવ લાના હૈ, માં કો લૂંટા હુઆ યૌવન લૌટના હૈ. ખતાઓ, ખતાઓ તુમ ક્યા કર રહે હો ? ખતાઓ, ક્યા તુમહારે હૃદય મેં અભી ભોગ કે લિયે ખ્યાસ હૈ ? સંસાર, ધન, માન, યશ કી અભિલાષા હૈ ? ખતાઓ ! ક્યા તુમહારે સ્મૃતિપટલ પર સે ઋષિયોં કે વહ સંજીવ-સન્દેહ મિટ રહે હૈં ? તુમહારે અંદર સે આત્મવિશ્વાસ કમ હો રહા હૈ ? યદિ ઐસા હૈ તો મત લો સ્વરાજ્ય કો નામ ! ભૂલ જાઓ, ભૂલ જાઓ, સદા કે લિયે ભૂલ જાઓ ! સ્વરાજ્ય ઐસે નહીં મિલા કરતા ! જિસ દિન તુમહારે હૃદય મેં ‘કર કે જનને’ કો ભાવ ભલે પ્રકાર જમ જાયગા, જિસ દિન તુમ ‘સત્ય’ કો ‘શ્રદ્ધિ’ સે ઊંચા સમજોગે, જિસ દિન લગવાન કો સખસે ખડા ઔર સર્વશક્તિવાન સમજોગે, જિસ દિન જ્ઞાન કે લિયે હૃદય મેં સચ્ચી ખ્યાસ રકખોગે, જિસ દિન માતૃપ્રતિમા કો હૃદયમંદિર મેં પ્રતિષ્ઠિત કર તન, મન, ધન સે ઉસકી પૂજા કરોગે, ઉસી દિન-ઉસી ધડી, સ્વતંત્રતાદેવી આ કર તુમહારે ગલે મેં જયમાલ ડાલ દેગી.

ઉઠો, ઉઠો, ભારત કે સપૂતો ! ઉઠો, હર ખાત કો ‘કર કે જનનના’ સીખો. યહી દેશ, રાષ્ટ્ર ઔર આત્મા કી ઉન્નતિ કો ભૂલમંત્ર હૈ.
(“પ્રતાપ”ના એક અંકમાંથી)

૪૬-અમેરિકા કી કુછ આતતાયી સંસ્થાએ (ફૂ-ક્લક્સ-ક્લ્લાન)

(લેખક:-બાબુ વૃન્દાવનદાસ બી. એ. એલ. એલ. બી.)

પ્રજા કા સ્વાતંત્ર્ય, શાસન એવં સુવ્યવસ્થા કા સંસ્થાપન, અદ્યપસંખ્યક જાતિયોં કા સંરક્ષણ, કાર્યક્ષેત્ર, વાણી એવં ધર્મ કી સ્વાધીનતા આદિ સઘ્ય શાસન કે મુખ્ય અંગ હૈ. સ્વાધીનતા ઔર પ્રજાસત્તા (સોવરીન્ટી ઓફ ધ પીપલ) પ્રજાતંત્ર કે પ્રધાન સ્તંભ હૈ. સાધારણતયા યહ વિશ્વાસ ક્રિયા જાતા હૈ કિ અમેરિકા સંસાર કા સખસે બડા પ્રજાતંત્ર-પ્રધાન દેશ હૈ; પરંતુ (અમેરિકન) કોંગ્રેસ કે અનુસંધાનોં સે પતા ચલા હૈ કિ દુનિયા કે કિસી અન્ય દેશ મેં શાસન કી ઇતની અવજા નહીં કી જાતી હૈ, સ્વાધીનતા કા ઇતના નહીં કુચલા જાતા હૈ, શાસનવ્યવસ્થા, જનમાલ કી રક્ષા કે નિયમોં કા ઇતના ઉલ્લંઘન નહીં ક્રિયા જાતા હૈ, જિતના કિ અમેરિકા મેં.

ઇન અનુસંધાનોં સે પતા ચલા હૈ કિ સંયુક્ત રાજ્યોં (યુનાઇટેડ સ્ટેટસ) મેં આતતાયી સંસ્થાઓં કા સામ્રાજ્ય હૈ. જનતા મેં દલખાંદિયાં હો ગઇ હૈ. પ્રત્યેક દલ અપને સંગઠન એવં શક્તિ કે અનુસાર અપના આતંક સ્થાપિત કરતા હૈ. પરિણામ યહ હોતા હૈ કિ જનતા કો એક સુદૃઢ શાસન કે નીચે રહને કે બળબ વિલિન દલોં કી નિરંકુશતા કે અધીન રહના પડતા હૈ.

ઇસ વિષય મેં અમેરિકા કી મુખ્ય સંસ્થા ‘ફૂ-ક્લક્સ-ક્લ્લાન’ વિશેષ ઉલ્લેખનીય હૈ. ઇસ સંસ્થા કે લોગ એક પ્રકાર કા સફેદ લખાદા પહનતે હૈ. ઇન લોગોં કા ધ્યેય શ્વેતાંગ જાતિ કે પ્રભુત્વ કો, આતંક દ્વારા, સ્થિર રખના હૈ. ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય સ્ત્રી-પુરુષોં કો ચુરા લે જાતે હૈ, અલગ લે જા કર ઉન્હેં પીટતે હૈ, ઉન્હેં શરીર પર કોલટાર મલતે હૈ, ઉન્હેં ગોલી સે માર ડાલતે તથા ફાંસી પર લટકા દેતે હૈ. ઇસ ગુપ્ત સંસ્થા કો ૧૮૬૬ ખસ્તી મેં કુછ યુવકોં ને જાની ક્રિયા થા. કુછ કાલ શાંત રહને કે બાદ સન ૧૯૧૫ મેં કર્નાલ વિલિયમ જેમ્સ સાઇમન ને ઇસ સંસ્થા કો જાગ્રત ક્રિયા. પિછલે દિનોં સમાચારપત્રોં સે જાત હુઆ કિ ઇસકી અભિનેત્રી એક મહિલા હૈ, જિસકા નામ એલિઝાબેથ ટાઇલર હૈ. યહ ઇસ સંસ્થા કી ‘મહારાની’ કહલાતી હૈ. ઇસકી અધ્યક્ષતા મેં હી સખ નિષ્કુર કર્મ ક્રિયે જાતે હૈ. સંસ્થા મેં અમેરિકા કે ઉચે-સે-ઉચે પદાધિકારી ગુપ્તગુપ્ત સંમિલિત હૈ. ૫ લાખ કે લગભગ ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય હૈ, જિનમેં ૩૯ લાખ કે કરીબ સ્ત્રીયાં હૈ.

‘ફૂ-ક્લક્સ-ક્લ્લાન’ ત્રીન ઘુણાઓં પર અવલંબિત હૈ:-(૧)

रोमन कैथलिक से घृणा, क्योंकि यह पोप की सत्ता स्वीकार करता है. (२) ज्यू (यहूदी) से घृणा, क्योंकि यह अमेरिका का आर्थिक स्वामी समझा जाता है. (३) प्रदेशी अथवा निग्रो से घृणा, क्योंकि इससे संयुक्त राज्यों में श्वेतांगों के अकस्मिक आधिपत्य को धक्का लगने की संभावना है. क्लान के लोग रात्रि के समय लायावह, अधन्य ओप रौरव दुष्कृत्य किया करते हैं. उनके आतंक का सग से अच्छा प्रमाण इस बात से पाया जाता है कि एक दहा लुसियाना के शासक को क्लान के लीषणु लुहमें से परित्राणार्थ सहायता देने को वॉशिंग्टन जना पडा था. युनाइटेड स्टेट्स की छडियाना स्टेट किसी जमाने में क्लान के आतंक के कारण राज-नैतिक अष्टता का ज्वलंत उदाहरण थी.

अहुतसे राज्यों में क्लान के लोगों द्वारा कोडे लगाये जाने की प्रथा जड़ी लयंकर थी. न केवल नीग्रो लोगों को वरन् श्वेतांग स्त्रियों को कोडे लगा कर भेडोश किया गया, और वे किसी तरह अयेतन अवस्था में मरने को छोड दी गधि. एक छोकरे को पेट की टहनी से औसी मार दी गधि कि उसकी पीठ सत्यमुय 'मांस का बोथडा' बन गधि. एक नीग्रो को पेट से पांध कर कोडे लगाये गये और उसी तरह पांधा हुआ यौडे मैदान में छोड दिया गया. मैदान में पडे-पडे सिसकने से उसे निमोनिया हो गया और वह मर गया. एक निग्रो ने, जिसको कि कोडे लगाये गये थे, अपनी जमीन को एक श्वेतांग के हाथ लूमि के वास्तविक मूय के अजय उसके अंश पर ही भेय दिया. ("न्यु ऐज" मार्च १९२८)

कू-कलक्स-क्लान द्वारा लोगों को जते ज जला देने की प्रथा जड़ी लायावह है. औसी पाशविक अर्जरता संसार के शायद ही किसी अन्य भाग में हो. यह प्रथा 'लीन्यींग' के नाम से कहलाती है. सन् १९२५ तक ४० वर्षों में ४००० मनुष्य अग्निसात किये गये, जिनमें ३००० कृष्णांग और १००० श्वेतांग थे-अर्थात् लगभग १०० हलाये प्रतिवर्ष इस प्रकार की गधि.

यहां पर अमेरिकन अर्जरता के कुछ उदाहरण दिये जाते हैं. सन् १९२३ की एक रात्रि में मुंह-ढपे हुये मनुष्यों के एक समूह ने एक अमणुशील विक्रेता अरलेनसन को युरा लिया. वे लोग उसे जंगलों में ले गये और वहां उसको रस्से से पांध कर धतना पीटा कि वह भेडोश हो गया.....दिर उस के धावों पर नमक छिडक कर उसे वही मरने को छोड दिया. ("न्यु ऐज" मार्च १९२८)

ओटोमैन ओकला में एक कृष्णांगी स्त्री को उसके यतु-वर्षाय आलक के साथ एक जनसमूह उहा ले गया और उन दोनों को पुल से लटक कर दंसी दे दी. कोरेसविक्षपा में एक

મનુષ્ય કેા અસ્પતાલ સે ચારપાઇ પર સે ઉઠા કર લે ગયે, ઔર ઉસકેા જીતે-જી અગ્નિસાત્ કર દિયા. ઉન સખ લોગોં કેા જ્ને કિ ઇસ “તમાશે” કે સંખંધ મેં પકડે ગયે થે, ફોરન હી છોડ દિયા ગયા. (“ન્યુ એજ” માર્ચ ૧૯૨૮)

ચેટનૂગા શહર કે ડેલી ટાઇમ્સ (૧૩ ફેરવરી, ૧૯૧૮) મેં સે ‘ફૂ-ક્લક્સ-કલ્વાન’ કે સદસ્યોં દ્વારા જીવિતદાહ કેા વર્ણન કિતના દિલ દહલાનેવાલા હૈ—“ જિમ મૈક્લહાર્ન નીત્રો કેા લખાદા પહને હુયે લોગોં ને સતા-સતા કર જલા દિયા. હજારોં સ્ત્રી-પુરુષ-બચ્ચે દશ્ય દેખ રહે થે. નીત્રો કેા ખૂન લેને કી અવાજેં આસમાન કેા ફાડ રહી થી. નીત્રો કેા એક વૃક્ષ સે ખાંધ દિયા ગયા ઔર ઉસકે સમીપ એક અગ્નિ કી ટેરી તૈયાર કી ગઇ. પ્રજ્વલિત અગ્નિ મેં લોહે કી શલાકા ગર્મ હોને કેા ડાલ દી ગઇ. જખ્મ યહ જલ કર લાલ હો ગઇ, તો જનસમૂહ મેં સે એક ને ઉસે ઉઠા કર નીત્રો કે શરીર મેં ઘુસેડ દિયા. વહ નીત્રો લય સે વિક્ષિપ્ત હો ગયા. ઉસને શલાકા કેા અપને હાથ સે સ્પર્શ કર ત્રિયા. વહ ઉસકે હાથ કેા પાર કર ગઇ.....લોહે કી ગર્મ શલાકા શરીર કે કછ લાગોં પર લગાઈ ગઇ. કછ મિનટોં તક યહ કાન્ડ કરને કે બાદ એક ને ઉસકે કપડોં પર તેલ ડાલ દિયા ઔર આગ લગા દી. લપટોં મેં હજ્જી જલને લગા. ઉસને જીવંદ આવાજ સે કહા—“ મુઝે ઇસ યાતના કી અપેક્ષા ગોલી સે ઉડા દો.” પરંતુ ઇસ પર તિરસ્કાર-પૂર્ણ પઠિહાસ હી સુનાઇ દિયા. નિર્દય અગ્નિશિખાઓં ને ઉસે ભસ્મ કર કે હી છોડા.” (“મોડર્ન રિવ્યુ” ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬)

કલાક્સડેલ, મિસીસીપી મેં એક કાલે આદમી કી અદાલત દ્વારા મુક્તિ પર રોષ પ્રકટ કરતે હુયે એક નિરંકુશ જનસમૂહ ને ઉસ મનુષ્ય કેા, જ્ને નિર્દોષ સિદ્ધ હો કર મુક્ત કર દિયા ગયા થા, અદાલત સે લે જા કર વધ કર દિયા.

૨૫ જનવરી, ૧૯૨૧ ઇસ્વી કેા નોડેના, આર્કેન્સાસ મેં હૈનરી લારી કેા જીતે-જી જલા દિયા ગયા. સમાચારપત્રોં ને નિરંકુશ જનસમૂહ (લીન્ચીંગ મૉખ) દ્વારા ઉસકે કૈદિયોં પર કી ગઇ જઘન્ય તૃશંસતઓં કેા રોમાંચકારી વર્ણન કિયા હૈ. એક વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈ—“ એક એક ઇંચ કર કે હજ્જી કે સંપૂર્ણ શરીર કેા અગ્નિસાત્ કર દિયા ગયા. એક નીત્રો ને યહ કોશિશ કી કિ થોડીસી અગ્નિ ઉઠા કર અપને મુંહ મેં રખ લે, જિસસે શીઘ્ર પ્રાણ-પપેરુ ઉડ જાય; પરંતુ પ્રત્યેક બાર મનુષ્યોં ને ઉસકેા ગર્મ રાખ લેને સે રોક દિયા. ”

ઇસ બીષણ હત્યાકાંડ કી હમ ‘મનુષ્ય-આખે’ કે અતિરિક્ત ઔર ક્યા સંજ્ઞા દે સકતે હૈં? ઓહ ! ઉન મનુષ્યોં કી, જ્ને ઇન

ભીષણ અસાચારોં કે મનોવિનોદ માત્ર સમજતે હૈં, અથવા જો ધન જઘન્ય કૃત્યોં કે બગૈર ઉત્તમેં કરુણભાવ જાગ્રત્ હુયે દેખતે હૈં, પાશવિકતા કે હમ કયા કહે ?

ઐસે અસાચારપૂર્ણ બર્બર કૃત્યોં મેં સમાજ કે ગણ્યમાન્ય મહાનુભાવોં, ઉચ્ચ પદાધિકારિયોં ઔર ન્યાયાધીશોં કે ભી હાથ હૈ. એક અમેરિકન વિદ્વાન કે કથન હૈ કિ “વિનમ્ર, સાદ્-સુથરા ભદ્ર પુરુષ, જિસસે કિ આપ બાતેં કર રહે હૈં, સંભવતઃ એક હલ્કારી હૈ, જો કિ રાત્રિ કે સમય જંગલોં મેં એક આદમી કી હત્યા કરને કે લિયે સૈકડોં-હજારોં મનુષ્યોં કે સાથ ગયા થા ઔર ઉન મનુષ્યોં મેં બહુત-સે આપકે મિત્ર હોંગે.”

બડે આશ્ચર્ય કી બાત તો યહ હૈ કિ ધન જનસમૂહોં (મોંપ્સ) કી નિરંકુશતા કે આગે ન્યાયવિભાગ કે અધિકારી વર્ગ કી અસમર્થતા કષ બાર ધન થોડે વર્ષોં મેં હી પ્રકાશ મેં આ ચુકી હૈ. ૨૫ જૂન ૧૯૧૯ ઇ. મેં ‘ન્યૂ ઓરલીસ સ્ટેટ્સ’ (સમાચારપત્ર) ને પહલે પૃષ્ઠ પર મોટા અક્ષરોં મેં લિખા થા “ત્રીન હજાર મનુષ્ય એક નીંગોં કે જલાયેંગે.” “જૈક્સન મિસીસીપી ડેલી ન્યૂસ” ને ઉસી રોજ ઘોષિત કિયા—“એલિસવિલ કે ઉચ્છ્રંખલ જનસમૂહ જન હાટ્પીટ્ઝ કે સંખ્યા કે પાંચ બજે અગ્નિસાત્ કરેગા.” ઉસી પત્ર કે ઉસી પૃષ્ઠ કી દૂસરી લાઇન મેં લિખા થા “...ગવર્નર બિલ્વો કહતા હૈ કિ વહ ઇસકો રોકને મેં અસમર્થ હૈ. હજારોં મનુષ્ય ઇસ દશ્ય કે દેખને કે એલિસવિલ મેં એકત્રિત હો રહે હૈં. શૈરિક્ઝ ઔર અધિકારીવર્ગ ઇસકો રોકને મેં અસમર્થ હૈં.”

ઇસ લોમહર્ષણ મનુષ્યવધ કે પક્ષ મેં શ્વેતાંગ લોગ યહ કહતે હૈં કિ ઇસકી અમેરિકન મહિલા સમાજ કે સમ્માનરક્ષાર્થ આવશ્યકતા હૈ; પરંતુ યહ બાત બિલકુલ નિર્મૂલ હૈ, જૈસા કિ સ્વયં સ્ત્રિયાં કે પ્રસ્તાવોં સે, જો ઉન્હોંને ઇસ પ્રથા કે વિરુદ્ધ પાસ કિયે હૈં, વિદિત હોતા હૈ. ઉન્હોંને સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં કહ દિયા હૈ કિ ઇસ બર્બર પ્રથા કી સ્ત્રિયાં કે સમ્માનરક્ષાર્થ કોઈ આવશ્યકતા નહીં હૈ, ઇસસે તો શાસન કી હી બદનામી હોતી હૈ.

દૂસરા બહાના શ્વેતાંગ જાતિ કે યહ હૈ કિ “બચાતકાર વ્યભિચાર કે રોકને કે લિયે અભિયુક્તોં કે ઇસી પ્રકાર કે દંડ દેના ચાહિયે.” પરંતુ ફિર સ્ત્રિયોં કે ઐસી ભીષણ સજા દેને કે કયા કારણ હૈ ? સન ૧૯૨૬ કે એક મહિને મેં દો સ્ત્રિયાં અગ્નિસાત્ કી ગઇ. વસ્તુતઃ દર સ્ત્રિયાં સંયુક્ત રાજ્યોં મેં ૪૦ વર્ષ મેં જીતે-જી જલાઇ ગઇ હૈં.

હમારી સંમતિ મેં ઇસ દુષ્ટ પ્રથા કે મુખ્ય કારણ હૈ વહાં કે જાતિ-પ્રશ્ન (રેસ પ્રોબ્લેમ). ઇસકા પ્રમાણ યહ હૈ કિ ૪૦૦૦ મનુષ્યોં

મેં, જે સંયુક્ત રાજ્યોં મેં અબ તક અગ્નિસાત કિયે ગયે હૈં, બહુત અધિકાંશ ભાગ હજિસયોં કા હી હૈ.

યદિ હમ અમેરિકા કે સામાજિક પ્રશ્ન કેા વિશેષ રૂપ સે સમજને કી ચેષ્ટા કરેં, તો હમકો સહજ મેં હી પતા ચલ જાયગા કિ શ્વેતાંગ દુર્દમનીય જનસમૂહ કૃષ્ણવર્ણ મનુષ્યોં પર કયોં અભ્યાસ કરતે હૈં. અમેરિકા કે દક્ષિણી પ્રદેશોં મેં યદિ કોઇ કૃષ્ણ વર્ણ મનુષ્ય ફોર્ડ કે અતિરિક્ત દૂસરી મોટર રખતા હૈ, તો શ્વેતાંગ ઇસમેં અપના અપમાન સમજતે હૈં. સામાજિક કાયદે કે યહ ખાત વિરુદ્ધ સમગ્રી જાતી હૈ કિ કોઇ કાલા આદમી અપની મોટર શ્વેતાંગ કી મોટર કે પાસ હો કર ગુજરે. ઐસી દશા મેં કાલે આદમી કેા અપની મોટર કુછ કદમ પીછે હટાની ચાહિયે. અલિખિત કાનૂન કે ઇન નિયમોં કા ઉલ્લંઘન કરને પર બહુતસે હજિસયોં ને મૃત્યુદંડ પાયા હૈ. એક હજસી એક શ્વેતાંગી મહિલા કે મકાન કે દરવાજે પર, બગેર ઇસ ખાત કેા જાને હુયે કિ યહ મકાન શ્વેતાંગ કા હૈ, કોઇ વસ્તુ માંગને ગયા. નીચો કેા દરવાજે પર આયા દેખ કર વહ સ્ત્રી, જિસકો વાતોન્માદ કા રોગ થા, યહ ચિદ્ધા કર ભાગ ખડી હુઇ—“યહ નીચો મુઝ પર આક્રમણ કરના ચાહતા હૈ.” બસ, ઇસી ખાત પર નિરપરાધ નીચો કેા અપને પ્રાણોં સે હાથ ધોને પડે.

વસ્તુતઃ કૂ-કલકસ-કલાન કી કાર્યવાહિયાં અમેરિકન લોગોં કી સફેદ આદર પર કાલે ધબ્બે હૈં. અમેરિકન પ્રજાતંત્ર કી વિક્સલતા કા ઇસસે બદ કર ઔર કયા પ્રમાણ હો સકતા હૈ ?

(“સુધા”ના એક અંકમાંથી)

૪૭-ધર્મરહસ્ય

(લેખકઃ—શ્રી. રામદત્ત ભારદ્વાજ)

કતિપય વિજ્ઞાનવેત્તાઓં ને અપને વિજ્ઞાન કે બલ પર ઈશ્વર મેં અવિશ્વાસ કિયા હૈ ઔર ધર્મ કેા જીવન મેં એક નિર્-ર્થક પચડા સમજા હૈ, યદ્યપિ કુછ વૈજ્ઞાનિક લોગ પકકે ધાર્મિક ઔર ઈશ્વરભક્ત હૈં. જે સાધારણ જન અપનેકો કદર ધાર્મિક જતાને કા સાહસ કરતે હૈં, વે વાસ્તવ મેં ધર્મ કા તત્ત્વ નહીં સમજતે. હિંદુમુસ્લીમ કે પરસ્પર મનોમાલિન્ય કા આદિત્તોત ધર્માનભિજાતા હી હૈ. અમુક વ્યક્તિ કેા મુસલમાનોં ને મુસલમાન બના લિયા, અથવા આર્યસમાજિયોં ને અમુક મુસલમાન કેા શુદ્ધ કર લિયા, અથવા ઇસાઇયોં ને અમુક જયકૃષ્ણ (જૈકિશન) કેા

જેકસન કર લિયા—આદિ ખાતોં કેા સુન કર હંસી આતી હૈ. રાજનીતિ કે નાતે સે, રોટી-કપડે કે નાતે સે યે ખાતેં ભલે હી હીક હોં; કિંતુ ધર્મ કે નાતે સે યે ખાતેં બિલકુલ બેહુદા પ્રતીત હોતી હૈ. ક્યા કોઇ કિસીકા ધર્મ બલપૂર્વક બદલ સકતા હૈ? ક્યા ધર્મ કોઇ કપડા હૈ, જો બલપૂર્વક ઉતારા ઓર પહના જા સકતા હૈ? ધર્મ કા સંબંધ મન સે હૈ, ઓર મન બલપૂર્વક છીના નહીં જા સકતા. મુસલમાનસમાજ મેં રહતા હુઆ વ્યક્તિ યદિ પ્રબલ ઇચ્છા કરે, તો કિસી અંશ તક હિંદૂ ધર્મ કેા પાલન કર સકતા હૈ ઓર મુસલમાન બી હિંદૂ સમાજ મેં મુસલમાન ધર્મ કા પાલન કિસી અંશ તક કર સકતા હૈ. ધર્મ કી ઓટ મેં જો કુછ અત્યાચાર હોતા હૈ અથવા ઉસકે નામ પર જો કુછ ઝગડા હોતા હૈ, ઉસ સમયકા કારણુ યહી હૈ કિ ઝગડાલુ ધર્મપ્રચારક વાસ્તવ મેં ધર્મ કા અર્થ હી નહીં સમજતે.

આજકલ ધર્મ કોઇ ગંભીર વસ્તુ નહીં સમજા જાતા, વહ તો એક મનોવિનોદ કી વસ્તુમાત્ર હો ગયા હૈ. મહાકવિ અકબર ને ઇસી ખાત કેા સંક્ષેપ સે અપને શબ્દોં મેં ઇસ પ્રકાર કહા હૈ:—
ફરમા ગયે હૈં યે ખૂબ ભાઇ ઘૂરન, દુનિયા રોટી હૈ ઓર મજહબ ચૂરન.

વાસ્તવ મેં આજકલ સાધારણ જનતા મજહબ કેા ‘ચૂરન’ કે બરાબર હી સમજતી હૈ. જૈસે ચૂરન કેા અંતર્ણ કે સમય અથવા સ્વાદ કે લિયે જબ જાહે તબ લોગ ખાતે હૈં, ઉસી પ્રકાર વે જન્મ, મરણ, વિવાહ આદિ કે અવસરોં પર આવશ્યકતા પડને પર અથવા ઠાલી બેડે મનોવિનોદ કે લિયે, અથવા જબ હાથ ખુજતે હોં, તબ ધર્મ કે ભક્ત બન જાતે હૈં. ગૂઢ દષ્ટિ સે દેખા જાય, તો પ્રતીત હોતા હૈ કિ ધર્મ કા ઓર જીવન કા ગહન સંબંધ હૈ. ધર્મ જીવન કી કિસી વિશેષ અવસ્થા કા નામ નહીં હૈ. જીવન કા કોઇ ક્ષણુ એસા નહીં હોતા હૈ, જો ધર્મવિહીન હો. ધર્મ મન કા ગુણ હૈ, અતએવ શારીરિક બલ કા પ્રભાવ ધર્મ કેા બદલ નહીં સકતા. અતએવ ધર્મપ્રચાર મેં નમ્રતા, સરલતા, સજ્જનતા, વિદ્વન્તા કી આવશ્યકતા હૈ. મહામના સમ્રાટ અશોક ને સંસારભર મેં બૌદ્ધધર્મ કા પ્રચાર કેવલ ‘પ્રેમ’ કે બલ પર કિયા, તલવાર કે બલ પર નહીં. ઇસાઇ લોગ બી ઇસ અહિંસાત્મક ધર્મપ્રચાર-સિદ્ધાંત કા અનુસરણુ કરતે હૈં.

કિંતુ ક્યા વાસ્તવ મેં ધર્મ કે નામ પર કિયે ગયે અત્યાચારોં કે લિયે સાધારણ જનતા હી દોષી હૈ? ક્યા પટે-લિખે લોગ, જો અપને કેા વિદ્વાન ઓર સુધારક સમજતે હૈં, દોષી નહીં હૈં? સચ ખાત યહ હૈ કિ બહુત સે અહંમન્ય સુધારક લોગ હી સુધાર ફરના નહીં જાનતે; ક્યોંકિ વે સ્વયં ધર્મ કા મૂર્ખ નહીં સમજતે.

उनका सभ धार्मिक प्रयास धर्म के लिये नहीं होता, किंतु स्वार्थ के लिये, कीर्ति के लिये, दुकान खोलने के लिये, वकालत खोलने के लिये. अस्तु.

धन और धर्मसुधारकों का भी क्या दोष है, जब कि स्वयं महर्षियों ने भी धर्म के भर्मा को अति गूढ़ बताया है. लिखा है:—

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना, नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् ।

तर्क द्वारा धर्म का अंतिम निरूपण नहीं हो सकता. श्रुतियों के वचन भी भिन्न भिन्न हैं. अनेक मुनियों के अनेक वचन हैं, अतएव धर्म का रहस्य अताना अत्यंत कठिन कार्य है.

किंतु ऋषिलोक आलसी नहीं थे. उन्होंने भी परिश्रम से धर्म का विवेचन किया है. लगवान् वेदव्यासश्च धर्म की व्याख्या इस प्रकार करते हैं—

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।

यस्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चितः ॥

धर्म शब्द 'धृ' धातु से बना है. वह शक्ति व गुण जो इस संसार को धारण किये हुआ है, जो प्रजा को धारण करती है, जिसके कारण पृथ्वी, अंद्र, सूर्यादिक अपना अपना कार्य करते हैं—वही निश्चय रूप से धर्म है. महर्षि पतंजलि धर्म की व्याख्या अपने शब्दों में इस प्रकार करते हैं—

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः ।

धर्म की योग्यतायुक्त शक्ति ही धर्म है. जब अथवा चेतन में जिस गुण व शक्ति के नष्ट होने से उस वस्तु कि सत्ता ही नष्ट हो जाय, वही धर्म है. जल का धर्म शीतस्पर्शत्व, पृथ्वी का गंधवतीत्व इत्यादि. शास्त्रकारों ने उपरिलिखित भाव को और भी अधिक स्पष्ट किया है—

या विभर्ति जगत्सर्व ईश्वरेच्छा ह्यलौकिकी ।

सैव धर्मो हि सुभगे नेह कश्चन संशयः ॥

अर्थात् धर्म ही अलौकिकी धृष्टि, जो इस सारे संसार को धारण किये हुआ है, जो इसका पालन-पोषण कर रही है, वही निश्चयरूप से धर्म है. सृष्टि के पूर्व निराकार निर्गुण ब्रह्म अकेला ही था. उसने एक से अनेक होने की 'एकोऽहम् बहुस्याम्' धृष्टि की. धृष्टिमात्र से वह निर्गुण से सगुण, ब्रह्म से धर्म हो गया; तथा उसने भकती के लक्ष्य कि तरह अपनेमें से ही श्रव और प्रकृति रच दिये. गुणसाम्यावस्थावाली प्रकृति सत, रज, तम, आदि के तारतम्य से अव्यक्त से वक्त होती गइ; और इसीमें अहंकार,

भन, बुद्धि, धीप्रिय आदि यौणीस तत्त्वों का प्रादुर्भाव हुआ। जब और प्रकृति का प्रादुर्भाव सभ्य अहेच्छा के कारण हुआ है; और इसी धृच्छा के कारण प्रलय होता है। प्रकृति व्यक्त से अव्यक्त अवस्था का प्राप्त होती हुई जब के साथ अज्ञ में लीन हो जाती है। यही अहेच्छा धर्म है।

धृच्छा पात का सरल कर के श्रीपूज्यपाद महर्षि कल्याण कहते हैं—

यतोऽभ्युदयनि श्रेयससिद्धिः स धर्मः ।

जिसके द्वारा अनन्त उन्नति हो और अन्त में मोक्ष प्राप्त हो, वही धर्म है। हिंदू दर्शनों में प्रकृति की व्यक्तावस्था से अव्यक्तावस्था का प्राप्त होना ही उन्नति* है, और प्रकृति से छूट कर अज्ञ में लीन हो जाना मोक्ष है।

ये विचार दार्शनिक हैं, अतएव साधारण जन धनको सरलतया नहीं समझ सकते। धृच्छा कारण से शास्त्रकारों ने साधारण जनता के हेतु धर्म का जोड़ना लक्ष्य धृच्छा प्रकार बताया है—

वेदप्रतिष्ठतं कर्म धर्मस्तन्मङ्गलं परम् ।

प्रतिबिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधम उच्यते ॥

अर्थात् वेदविहित कर्म धर्म है और वेदनिषिद्ध कर्म अधर्म है। मुसलमान लोग और धर्माधर्म लोग भी अपनी-अपनी धार्मिक पुस्तकों के वचनों से यह हैं। जो आध्यात्म में विहित है, वही धर्माधर्मों के लिये धर्म और जो अविहित है वही अधर्म है। जिसका कुरान शरीफ में विधान है, वही मुसलमानों के लिये धर्म है और जिसका निषेध है, वही अधर्म है।

किंतु ऋषिद्वैत जनते थे कि जेपटे-लिपे मनुष्य वेदादि के विधि-निषेध का किस प्रकार जान सकते हैं, विशेषतः वे लोग जिनको वेदाध्ययन निषिद्ध है। अतः उन्होंने जैसे लोगों के हेतु लिखा है—

महाजनो येन गतः स पंथाः ।

अर्थात् महापुरुष जो कार्य करते आये हैं, वही कार्य छोटा का भी करना चाहिये। जो लोगों के जीवनपरिचर तथा उपदेश जो धर्म बताते हैं, वही निम्न-श्रेणी के मनुष्यों के लिये पर्याप्त है।

महर्षि लोग धृच्छा प्रकार सूक्ष्म से सूक्ष्म और स्थूल से स्थूल धर्म के लक्ष्य बता कर धर्म के दो प्रधान प्रकार बताते हैं— साधारण और विशेष।

साधारण धर्म वह है, जो मनुष्यमात्र के लिये आवश्यक है। क्या हिंदू, क्या मुसलमान, क्या धर्माधर्म सभी साधारण धर्म के

• पश्चिमी पंडित प्रकृति के अव्यक्त से व्यक्त होने का “धर्मात्पुरुषान” मानते हैं।

लक्षण पर अकमत हैं। ठोस भी जूठ भोलने को अच्छा नहीं जताता। सभी अस्तेय की प्रशंसा करते हैं। अतएव स्मृतिकारों ने मुक्त कंठ से कह दिया है—आचारः परमो धर्मः। (आसमन्तात् चरतीति आचारः) आचार से मनुष्यों के परस्पर व्यवहार का ज्ञान होता है। इसको आंग्ल भाषा में 'मोरैलिटी' कहते हैं और पाश्चात्य दर्शन में यह 'एथिक्स' का विषय है।

मनुज ने इस साधारण धर्म के दस लक्षण जताये हैं—

धृतिः क्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

जैन ऋषियों ने अहिंसा के अंतर्गत ही सय धर्म जताये हैं—'अहिंसा परमो धर्मः।' साधारण धर्म का विषय सरल है; किंतु धतना सरल नहीं है, जितना वह प्रतीत होता है। श्री लोकाभ्यान्व तिलक ने अपने गीता-रहस्य में जताया है कि कर्तव्या-कर्तव्य का ज्ञान सरल नहीं है, किंतु अधिक बुद्धि व अध्ययन की आवश्यकता है—यथा कण सय भोलना युक्त है, कण अयुक्त; क्षमा और दण्डभूषण में क्या अंतर है; अहिंसा का वास्तविक स्वरूप क्या है; क्या आक्रमण करते हुये हिंस्र पशु को मार डालना हिंसा है; धत्यादि प्रश्नों का उत्तर अति सरल नहीं है।

कर्तव्याकर्तव्य का विवेचन किस प्रकार हो, इस प्रश्न का उत्तर लिन प्रकार से लिन लोगों ने दिया है। यथा—वही कार्य करना चाहिये, जिसके करने से सुख हो, अथवा अंत में सुख निकले, अथवा जो अंतरात्मा के अनुकूल हो, अथवा जो उपयोगी हो धत्यादि। श्रीकृष्णजी गीता में लिखते हैं—“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।” अर्थात् कार्य को इस की विना धृष्टि किये हुये ही करना चाहिये अथवा कर्तव्य को कर्तव्य की दृष्टि से ही करना चाहिये और उसके इस को धर्मराधीन करना चाहिये।

साधारण धर्म के अतिरिक्त विशेष धर्म भी विहित है। मन, अवस्था, काल, दिग् आदि जेहों के कारण निरासाधारण धर्म अपर्याप्त है। अतएव विशेष धर्म की अत्यंत आवश्यकता है। यह धर्म दो प्रकार का होता है—नैमित्तिक और नित्य। नैमित्तिक धर्म के अंतर्गत वे कार्य हैं जो नित्यप्राय करने के योग्य नहीं हैं, किंतु कभी कभी करने चाहिये; यथा—पाप का प्रायश्चित्त, आपद्धर्म, अश्वमेधादि यज्ञ नैमित्तिक कार्य हैं। नित्य कार्य वे हैं, जो नित्य करने चाहिये यथा—संध्यावंदन, लोचन आदि। नित्य धर्म भी चार प्रकार का है—वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म और गुणधर्म। वर्णधर्म (यथा ब्राह्मण अध्यापन कार्य करे) के अनुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र आदि के कार्य लिन-लिन हैं।

आश्रमधर्म (यथा ब्राह्मण ब्रह्मचारी वीर्यरक्षा करे) के अनुसार ब्रह्मचारी, गृहस्थी, वानप्रस्थी और संन्यासी के कार्य लिन्न हैं; और वर्णाश्रम-धर्म (यथा ब्राह्मण ब्रह्मचारी ढाका का दंड) के अनुसार ग्रहण करे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, ब्रह्मचारियों, गृहस्थियों, वानप्रस्थी और संन्यासियों के लिन्न-लिन्न धर्म होते हैं. शुश्रू-धर्म (यथा राजा प्रजा का पालन करे) के अनुसार राजधर्म, प्रजाधर्म, नारीधर्म आदि अनेक प्रकार हो जाते हैं. इन सब धर्मों का सविस्तर वर्णन स्मृतियों में मिलता है. धर्म का मार्ग त्रिविध है—ज्ञानमार्ग, लक्ष्मिमार्ग और कर्ममार्ग.

भीमांसा-शास्त्र के आचार्य श्रीमहर्षि जैमिनि और भर-द्वाज कर्ममार्ग के पोषक हैं. कर्ममार्ग कहते हैं, 'स्वर्गकामो यजेत' और भी—

प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षौ धर्मपरायणाः ।

मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥

सर्ववृद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलम् ।

धर्मशीले तमेवाहुर्धर्म केचिन्महर्षयः ॥

महर्षि शांडिल्य, मुनि नारद आदि लक्ष्मिमार्ग के लक्ष्म हैं. वे गायन, कीर्तन रूप में परम-अपरा नवधा लक्ष्म द्वारा जग-वदार्शन व साक्षोक्त्य मुक्ति की प्रशंसा करते हैं.

याज्ञवल्क्यादि ज्ञानमार्गियों का कथन है 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' ये लोग ब्रह्मचर्यतन को ही ध्येय समझते हैं.

जहुषा लोग समझते हैं कि उपर्युक्त तीनों मार्ग अलग-अलग तथा प्रतिकूल अथवा एक दूसरे के अनाश्रित हैं. वास्तव में तीनों मार्ग ही का अवलंबन करना चाहिये. हां, किसी एक को प्रधान मान कर—केवल एक मार्ग पर्याप्त नहीं. यही बात शांडिल्य ऋषि ने अपने लक्ष्मिस्तोत्रों में जड़ी योग्यतापूर्वक स्पष्ट की है.

क्या धर्म और मोक्ष एक ही वस्तु हैं? नहीं. धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष ये चार पदार्थ हैं, जिनके लिये मनुष्य को अपने जीवन में उद्योग करना चाहिये. प्रथमतः उसको धर्म का रहस्य समझना चाहिये, तदनंतर धनप्राप्ति के लिये अर्थशास्त्र का अध्ययन और उसकी प्राप्ति के उपाय करने चाहिये; क्योंकि अधर्म द्वारा प्राप्ति किया हुआ धन विरथायी अथवा शुभ इल देनेवाला नहीं होता. अर्थप्राप्ति के अनंतर ही कामशास्त्र का अध्ययन और विवाह आदि द्वारा कामप्राप्ति होनी चाहिये. तदनंतर उसकी निवृत्ति के पश्चात् ब्रह्मज्ञान और मोक्ष के लिये प्रयत्न करना चाहिये. अतएव प्रतीत होता है कि धर्म मोक्ष का साधन व उपायमात्र है.

धर्म व्यक्तिगत है अथवा जातिगत? धर्म दोनों प्रकार का

है. योगसाधन व्यक्तिगत है. यज्ञ करना, मस्तिष्क में बैठ कर नमोज पढ़ना, गिरिजधर में धर्मप्रार्थना करना आदि जतिगत आते हैं; किंतु आत यह है कि भारतवासियों ने अधिकतर, व्यक्तिगत धर्म को ही अपनाया है. मुसलमान और धर्मांध जतिगत की ओर विशेषतः झूके हैं. सूक्ष्म दृष्टि से देखा जाय, तो व्यक्तिगत भाव ही मुख्य है. धर्म के आगे में कुछ ज्ञान लेना प्रत्येक व्यक्ति का काम नहीं. सत्य नमाजी एक-से धार्मिक नहीं होते. ज्योतिष, गणित के सभी लोग अधिकारी नहीं होते. धर्मी प्रकार धर्मज्ञान के भी वास्तविक अधिकारी कोई कोई ही होते हैं. कह देना और अनुकरणी करना एक आत है और उसीका अनुभव करना दूसरी आत है. हां, साधारण दृष्टि से विचार किया जाय, तो संसारयात्रा के हेतु जतिगत धर्म अथवा सांप्रदायिक धर्म ही बहुत कुछ है; क्योंकि देखादेखा (लॉ ऑफ़ धर्मोशन-स) धर्म की ओर रुचि और प्रवृत्ति होती है. मंदिर में भूर्तदर्शन करने जाना, गंगास्नान आदि की उपादेयता सिद्ध ही है.

प्रथा और रीतियों का धर्म पर बहुत प्रभाव पड़ता है. हम आस्तिक हैं और मुसलमान भी आस्तिक हैं; किंतु जैन और बौद्ध धर्म के नाते हमसे दूर हैं, तो भी हम मुसलमानों को यवन कह कर उनको नीचातिनीय (न नीचो यवनात्परः) मानते हैं; और वे भी हमको काश्चित् समझते हैं. इसका कारण क्या है? केवल यही कारण है कि जैनों और बौद्धों का रहन-सहन हमारे समान ही है, मुसलमानों के समान नहीं. यदि भाषा, कपड़े और रीतिप्रथाओं का विचार न होता, तो यवन कभी के हिंदू हो गये होते अथवा अपनेको मुसलमान न जतला कर मुहम्मदपंथी जतलाया करते—जैसा कि बहुत-से अपनेको कपीरपंथी, दादूपंथी जतलाते हैं. मुसलमानोंका-सा आचार करनेवाले सैंकड़ों हिंदू विद्यमान हैं, किंतु एक भाषाभाषी और एक-से रहन-सहन के कारण हम उनको कट्टर हिंदू ही समझते हैं. मेरे एक धर्मांध मित्र कहते थे कि भारतीयों को योरपप्रदर्शित ख्रिस्तमत (क्रिश्चियानीटी) धतना उपयुक्त नहीं जितना कि धर्मांध (भारतीयों के अनुकूल ख्रिस्त मत).

पश्चिमी पंडितों ने धर्म का स्रोत व प्रारंभ जताने का प्रयत्न किया है. वे कहते हैं—धर्म का प्रारंभ तज से होता है, जज हम अपनेको अपूर्ण समझने लगते हैं, जजसे किसी विद्वत्पुरुष कभी का अनुभव करने लगते हैं, जजसे अपनेको किसीका कृपापात्र व आश्रित समझने लगते हैं—आश्रित व कृपापात्र किसी मनुष्य ही का नहीं, किंतु उससे भी परे किसी अन्य का, असंख्य जति का भी धर्म होता है. आस्तिकता के भेद से

उसमें और सभ्य जति में कोछ भेद नहीं है। यदि है भी, तो केवल नाममात्र का। जिसके हम कृपापात्र हैं; वह कौन है—जस धर्मीके वर्चुन में हम और वे लिन-नलिन-न हैं। असभ्यों की वह वस्तु पेड़ में, पहाड़ में, नदी में એવં अन्य धर्मी प्रकार की वस्तुओं में है। सभ्यों की वह वस्तु धर्म अथवा अल्ल का रूप धारण कर लेती है। भूर्निपूज, पशुपूज, पितृपूज, अङ्कदेववाद, ओकदेववाद, धर्मवाद, अल्लयितन आदि उसी ओक वस्तु की पूजा के लिन-नलिन-न रूप हैं।

अङ्कधा यह प्रश्न पूछा जाता है कि धर्म त्रिकाल में ओक-सा है अथवा परिवर्तनशील है। कोछ कोछ कहते हैं कि धर्म का रूप भूत, लविष्यत् और वर्तमान में ओक-सा ही है। वह कभी नहीं बदलता। दूसरे कहते हैं कि धर्म बदलता रहता है और शब्द 'आपद्धर्म' ही धर्मका प्रमाण है। साधारणतः मुसलमान लोग धर्म को निश्चित तथा हिंदू और योरोपनिवासी धर्म को गतिशील समझते हैं। पहलेपहल वृक्ष और पशु आदि; तदनंतर पत्थर, नदी, पर्वत; फिर स्पर्शातीत, स्पातीत, आकाश, मरुत आदि पदार्थ हमारे धर्मभाव की पूर्ति करते प्रतीत हुये। किंतु सभ्य-वश धर्म वृद्धि को प्राप्त हुआ और धर्मियातीत उच्च कोटि देवता, फिर पंचदेव, त्रिदेव आदि उसी भाव की पूर्ति करने लगे। अंततः वह भाव धर्म और अल्ल में लीन हो गया। आनंदकंद लगवान् श्रीकृष्णचंद्र श्रीमद्भगवद्गीता में कहते हैं—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

जय जय धर्म में उकावट आती है, तय तय मैं धर्म की उत्पत्ति के लिये प्रकट होता हूँ।

महर्षि कण्वाड की धर्मव्याख्या भी “यतोऽभ्युदयनिःश्रेयः सिद्धिः स धर्मः” विकासवाद का पोषण करती है। ‘नेदं-नेदं’ आदि केनोपनिषद् के वचन भी परिवर्तनशीलता के द्योतक हैं। उपनिषद् में अल्ल की अर्था नकारात्मक है। यथा—

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद नो न वेदेति वेद च । (केन० १०)

अर्थात् मैं नहीं मानता कि मैं अल्ल को लली प्रकार जनता हूँ, और मैं यह भी नहीं मानता कि मैं उसे नहीं जनता। हममेंसे जो व्यक्ति कहता है कि मैं अल्ल को लली लांति जनता हूँ, वह व्यक्ति वास्तव में उसे नहीं जनता; और जो यह कहता है कि मैं उसे नहीं जनता वह वास्तव में उसे जनता है। विकास-वादनुसार ही दशावतारों की संख्या गिनाय जाती है। यथा—

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥

धर्म मन का गुण है, मन प्रकृति है और प्रकृति परिवर्तन-शील है. अतएव धर्म भी परिवर्तनशील होना चाहिये.

धर्म और रिलीजियन

धर्म विस्तृत शब्द है और रिलीजियन संकुचित. आंग्लभाषा में 'धर्म' के जोड़ का कोई शब्द नहीं है. पश्चिमी विद्वानों ने कहा है कि साधारणतः रिलीजियन का अर्थ सगुण धर्म, आत्मा और संसार तथा लविष्य में पापपुण्य का इल आदि में विश्वास है. पिछप पटलर के अनुसार संसार के कर्ता तथा नियामक धर्म में तथा लविष्य में पाप-पुण्य के इल में विश्वास को ही रिलीजियन कहते हैं. डॉ० मार्टिनो का मत है कि सर्वदा रहनेवाले धर्म अर्थात् उस द्वैतीय मन—और धर्म में विश्वास रिलीजियन है, जो मानव-जाति से सदायार संघर्ष रहता है. मेक्षमूलर का मत है कि रिलीजियन उस अनंत शक्ति के प्रादुर्भाव में विश्वास है, जो मनुष्यों के सदायार पर प्रभाव डालती है. डॉ० ओलन का मत है कि आवश्यकता के दबाव से उन्नत शक्तियों की पूजा का नाम ही रिलीजियन है. सर फ्रेजर का मत है कि उन मनुष्येतर उन्नततर शक्तियों को प्रसन्न करना अथवा उनसे मेल करना ही रिलीजियन है, जो मानवजवन और प्रकृति को प्रभावित और नियमित करते हैं. धर्म कतिपय व्याख्याओं से विहित होता है कि धर्म शब्द बहुत विस्तृत है! उसमें 'रिलीजियन' मेटाडिजिक्स (परमातिपरम चिंतन), ओथिक्स (सदायार-शास्त्र), लॉ (दंडनीति), पालीटिक्स (राजनीति) आदि का समावेश है.

हिंदुओं का सनातन-धर्म क्या है ?

हम धर्म की व्याख्या नहीं कर सकते; क्योंकि वह अनंत है. धर्म की व्याख्या करना मानो सागर को गागर में भर देने का—सा प्रयत्न मात्र है. इसी प्रकार सनातनधर्म की जो बहुत विस्तृत है, व्याख्या करना विज्ञ प्रयत्न है; तथापि उसके मूल-सिद्धांत जताना असंभव नहीं है, कठिन अवश्य है. सनातन धर्म निर्गुण निराकार ब्रह्म में, सगुण सृष्टिकर्ता धर्म में; ब्रह्मा, विष्णु, महेश, साकार धर्मशक्तियों में; उनके यौग्यस अवतारों में; तेंतीस कोटि देवताओं में; स्वर्ग, नरक आदि अनेक लोकों की सत्ताओं में; ऋषि-पितृ-तर्पण और श्राद्धादि में; कर्मसिद्धांत, पुनर्जन्म और मोक्ष में; ४ वेद, १८ पुराण, षड्दर्शन, ११ उपनिषद्, १८ स्मृतियों आदि ग्रंथों की प्रमाणता में; इलित न्योतिष आदि वैज्ञानिक विद्याओं में; उच्च कोटि के पातिप्रत-धर्म में;

तीर्थयात्रा और भूतिपूजा की लौकिक आवश्यकता में; जति, गुण, कर्मानुसार समाजश्रेणियों और षोडश संस्कारों में; वैज्ञानिक शुद्धि में; तथा अहिंसात्मक धर्मप्रचारादि में विश्वास सनातन-धर्म के अनुकूल है.

सनातन धर्म का प्रत्येक सिद्धांत वैज्ञानिक है और उसका पूर्ण रीति से समझना इस लेख के अलिप्राय से बाहर है.

(“भाधुरी” पोष-१८८६ भांथी)

४८-वह कौन था ?

(लेखक-श्री. अमृतशत्रु)

मैं कहता हूँ यतीन—प्रेम से, आप कहेंगे वीर शहीद श्रीयुत यतीन्द्रनाथ दास—श्रद्धा से; किंतु उसके परिवारवाले उसको कहते थे, भेदू-दुलार से.

आज भारत के कोने-कोने में उसके नाम की, उसके काम की धूम है. शहर में, देहात में, आन्तर में, गली में उस ‘जंगाली आणू’ की ख्याती है, जिसने ६३ दिनों का उपवास कर जेल में आत्म-विसर्जन कर दिया है. वह अमृत-पुत्र था, अमर हो गया !

यतीन के पिता का नाम है श्रीयुत जंकिम जिलहारी दास. आप अभी ज्वलित हैं और अथ तो उनके यशस्वी पुत्र ने उन्हें सदा के लिये ज्वलित बना दिया है—वे ऐतिहासिक वीर पिता बन गये हैं. प्यारे पुत्र की जल्लिहानवार्ता ने उन्हें कातर जश्न बनाया; किंतु वे वियलित न हुये. आपने कहा—हिंदू और मुसलमान दोनों ने मिल कर नवाज सिराजुद्दौला से षडयंत्र किया और देश को विदेशियों के हाथ बेचने का पाप किया; मेरे पुत्र ने उसी पाप का प्रायश्चित्त किया है !

यतीन की माँ १८१४ ईस्वी में, जब कि वह कुल दस वर्ष का था, मर गई थी. उनके कोण से तीन रत्न पैदा हुये थे—एक और पहला यही मेरा यतीन, दूसरा भंजला किरण; और तीसरी संतान एक कन्या थी, जो मर चुकी है और जिसका वियोग यतीन मरते दम भी नहीं भूला था.

यतीन का रंग जिलकुल काला था—ठेठ जंगलियों के जैसा; किंतु किरण गोरा है, और यतीन से कहीं सुंदर. दोनों का एक जगह देख कर शायद ही कोछ अनुमान कर सकता कि वे दोनों सहोदर—एक कोण के—लाछ हैं.

अपने माता-पिता और परिवार-पड़ोस का यह ‘भेदू’

जयपन से ही अपनी महानता की सूचना देता था। उसका दृढ़ निश्चय, उसकी अर्थविरक्ति जयपन से ही प्रगट थी। उसके दादा-पितामह-मुन्सिफ थे। जज उन्हें अपना वेतन भिन्नता, उसे घर के जच्चों के निकट रख देते और कहते कि जितना ले सको, ले लो। जच्चे मुठियों में उन यमयमाते यांटी के टुकड़ों का लेते और अपनी माँ का देते, किंतु 'जेहू' अपने दोनों हाथों के लिये केवल दो रुपये लेता—प्रत्येक में एक एक। माँ कितना सिपाती, धशारे करती; किंतु दो से तीन उसने कभी नहीं लिये। अपनी जिद और हठ के लिये वह जयपन से ही अदनाम था, कोर्छ भसके कारण उसे अधिक प्यार करते, कुछ लोग कुछ होते और कोछ कोर्छ लय भी आते। वह थोडा 'लुध्धु' भी समझा जाता था।

जेहू के पिता एक जडे ही कर्तव्यनिष्ठ पुरुष हैं। जज जेहू लवानीपुर के मित्र छन्स्ट्रीटयुशन में पढता था, तो उसकी शरारतों के कारण हेडमास्टर ने उसे सज्ज देने के साथ ही स्कूल से अलग कर दिया। उस समय वे अपने पुत्र के लिये एक शण्ड भी हेडमास्टर से कहने नहीं गये, सिद्धरिथ करने का कौन कहे, छलटे उन्हें जेहू का ही हेडमास्टर से क्षमा मांगने का बेज्ज। हेडमास्टर ने फिर उम्मे लती कर लिया और वहीं से जेहू ने इस्ट डिविजन में मैट्रिक्युलेशन परीक्षा पास की।

उसके बाद वह साउथ सयर्जन कॉलेज में—जो उस समय आशुतोष कॉलेज कहलाता है—लरती हुआ। छसी पीय में असह-योग-आन्दोलन का आठ आछ। वह भी छसमें छ-जन से दूद पडा। जंकिम जल्लू-उसके पिता-यह नहीं चाहते थे। छस कारण उन्हें पढले उसे जहुन बना किया-लाज समझाया, किंतु उस पर नशा यद गया था, जो उतरनेवाला थोडे था! उनका सय समझाना व्यर्थ हुआ। उसने राजनीति से अलग होना स्वीकार नहीं किया और छस कारण उसे घर छोड देना पडा। उसके बाद वह श्री. पारितोष जेनर्ज के साथ कूँज्रेस का कार्य करने लगा। उसके उस समय के साथी या अंतरंग मित्र ही यह आत जनते हैं कि उन दिनों वह कितनी गरीबी से दिन जितता था। कभी कभी तो उसे केवल जूँज आ कर ही रह जाना पडता था। घर से कुछ सरोकार नहीं, कूँज्रेस के काम से कुसंत नहीं मिलती थी, किसी तरह समय जया कर एक टयूशन करता था, वहां से दस रुपये मासिक मिलते थे। उसमेंसे भी आधकांश कूँज्रेस के काम में ही जर्य कर देता था। फिर जूँज शंकने की नौजत क्यों नहीं आवे? किंतु जैसी अवस्था में भी यतीन ने पारितोष के साथ मिल कर जो काम किया, वह सराहनीय है। दिनभर काम

કરતા થા. ઔર રાત મેં વહીં કૉંગ્રેસ-આફિસ મેં હી સો રહતા થા. ઔર ઉસી મઝાહ સે ભરે ઔર અસ્વાસ્થ્યકર સ્થાન મેં વહ કિસી તરહ રાત ખિતા લેતા થા.

યતીન ખડા હી સાહસી ઔર સ્પષ્ટવાદી થા. જખ શ્રીમતી હેમનલિની ઘોષ પર હમલા કિયા ગયા થા, તો એક પુલિસ અફસર કી છઠી કિસી સ્વયંસેવક ને છીન લી થી, યતીન કે મિત્રોં ને ઉસી સંબંધ મેં ઉસકે સાહસ કી પરીક્ષા લેને કી ઠાની. ઉન લોગોં ને કહા કિ, તુમ યહ છડી મિસ્ટર કિડ કે દે આઓ; ક્યોંકિ વે સમજતે થે કિ મિસ્ટર કિડ ને હી ઉસ મહિલા પર છડી અલાઇ થી. યતીન ને ઇસે સહર્ષ સ્વીકાર કિયા. વહ એલેશિયમ રો મેં મિં કિડ કે પાસ, ઉનકે આફિસ મેં ગયા. વહાં ઉસને યહ કહ કર છડી વાપિસ કર દી કિ કલ યહ આપસે છીન લી ગઇ થી. દેખા આપને, ઇસે કહતે હૈં સાહસ! એક યહી કામ પુલિસ કી નજર મેં ચઢ જાને કે લિયે કાશી થા. ખસ, કયા થા? ઉસકે બાદ હી વિદેશી કપડે કે બહિષ્કાર કે લિયે પિકેટિંગ કરને કે કારણ ઉસે છ મહિને કી સખત સજા હુમ. છ મહિને કી સજા ભુગત કર હુગલી જેલ સે છૂટને કે બાદ ઉસકે પિતા ને ઉસે ફિર કાલેજ મેં ભર્તી કરવા દિયા. વહાં વહ યૂનિવર્સિટી કોર મેં ભર્તી હો ગયા. ફર્સ્ટ ડિવીઝન મેં આઇ. એ. પાસ કર કે વહ બંગવાસી કાલેજ મેં ભર્તી હુઆ.

૨૪ નવમ્બર ૧૯૨૫ કે વહ બંગાલ ઑર્ડિનેન્સ કે અનુસાર ગિરફતાર કિયા ગયા ઔર લગભગ તીન ખરસ તક નજરબંદ રહને કે બાદ ૧૯૨૮ અક્ટુબર મેં ઉસે છૂટકારા મિલા.

ઇન તીન વર્ષોં કે ખીચ વહ અલીપુર, મિદનાપુર, મૈમનસિંગ આદિ વિલિન જેલોં મેં રખા ગયા. મિદનાપુર જેલ મેં ગમી કી અધિકતા સે વહ એક દિન બેહોશ તક હો ગયા થા.

અખ ઉસકે સાહસ કી એક ઔર ખાનગી દેખિયે. જખ વહ મૈમનસિંગ જેલ મેં થા, એક દિન લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ ઓખાયન ને ઉસસે કહા—“તુમ મેરે સામને ખડે હો.” યતીન ને કહા—“તુમ કોન હોતે હો, જિસકી ઇજાજત કે લિયે મેં ખડા હોઉં.” ઓખાયન આગળખૂલા હો ગયા, ચિદ્દા ઉઠા—“મૈં તુમહારા બાપ હૂં.” બલા, યતીન યહ અપમાન બદોશ્ત કર સકતા થા? વહ ચિદ્દા ઉઠા—“ઓખાયન! ચુપ રહ, નહીં તો તેરી ખોપડી ઉડા હૂંગા.” ઇસકે ફલસ્વરૂપ યતીન ઔર ઉસકે એક સાથી કૈદી શ્રી. પન્નાલાલ મુકજી પર મુકદ્દમા ચલા. યતીન ને ઇસ અન્યાય કે વિરોધ મેં ઉપવાસ કરના શુરુ કિયા. યહ ઉપવાસ કરીખ ખીસ દિન તક ચલા. ખૂબ ખલબલી મચી. બાદ મેં કર્નલ ઓખાયન કે માફી

भांगने पर उसने उपवास तोड़ा.

धस मुकदमे में धस तरह सुनल कुत्र. उसके बाद वह भियांवाली जेल में भेज दिया गया. वहां उसे जडीजडी मुसीबतों और दिक्रतों का सामना करना पड़ा. धसके बाद दंडा और यटगांव के जेलों में धुमाये जाने के बाद उसे छूटकारा मिला.

और वह भी छोड़ा गया कण ? जण जेल की यातनाओं का प्रभाव उसके मस्तिष्क पर पड़ चुका था, उसकी स्मरणशक्ति क्षीण हो गध थी; साथ ही आंजों की दृष्टि में भी दूक आ गया था और छोडे जाने के लगलग हो सभाह पहले उसकी अकमान अहिन की—जिसे वह अहुत ही प्यार करता था—मृत्यु हो चुकी थी. वह यतीन के शोक में—उसीके अलाव में—मरी. यह यतीन जेल की दिवारों से धिरे रहने के पहले अपनी उस अकमान लगिनीके पास भौजूह रहता तो शायद उसके अंतकी पारी नहीं आती; पर वह तो पहले ही, वर्षों पहले, अपनी अहिन के पास से जणईस्ती हटा कर जेलकी हृदयहीन दिवारोंके भीतर दुंस दिया गया था, अपनी धस अहिनका शोक यतीन भरते—दम नहीं भूला.

आर्डिनेन्स के पंजे से छूट कर वह फिर अंगवासी कालेज में लती हुआ था, और उसी समय उसने विभिन्न देशों की राजनीति के साहित्य का अच्छा अध्ययन किया था.

गत कलकत्ता काँग्रेस के समय स्वयंसेवकों के संगठन के लिये उसने अहुत काम किया. उस अवसर पर भी उसका अक लाग होअये—वह अुद स्वयंसेवकों में अक दल का मुखिया था. उसे काँग्रेस के भीतर—आहर सभी जगह जाने की पूरी आजादी थी; किंतु वह काँग्रेस के भीतर नहीं आया. उसका कहना था कि अगणित गरीब कार्यकर्ता ऐसे हैं, जे काँग्रेस अक नजर देपना चाहते हैं, किंतु यह सौलाज्य नहीं प्राप्त कर सकते. तण ऐसे हालत में मैं ही क्यों देणू ?

दक्षिण कलकत्ता के राष्ट्रीय विद्यालय में वह छ महिने तक अवैतनिक रूप से डीलमास्टर भी था. वह साउथ कलकत्ता काँग्रेस कमिटि का असिस्टेन्ट सेक्रेटरी भी था, किंतु धर उसका ध्यान स्वयंसेवकों के संगठन की ओर अधिक था और वह धस काम की जडी लगन से और अहुत कष्ट उठा कर कर रहा था. धसी भीय में सौन्डर्स हत्याकांड के सुप्रसिद्ध पयंत्र—केस में वह गिरफ्तार कर के लाहौर भेज गया.

वह स्वयं भूख—हडताल (हंगर स्ट्राइक) के पक्ष में नहीं था. उसने गिरफ्तार होते समय कहा भी था कि मैं उपवास नहीं करूंगा और यह मुझे उपवास करने के लिये मजबूर किया जायगा,

धु. २५

તો અંત તક ડટા રહ્યાં. જૈસા ઉસને કહા થા વૈસા હી ક્રિયા; જન દે દી, લેકિન આન રખી.

સ્વાર્થ તો ઉસે છૂ નહીં ગયા થા. કોઈની કામ ઉસને અપને લિયે અપની પ્રસિદ્ધિ ઓર બડાઇ કે લિયે નહીં ક્રિયા. જો કુછ કરતા થા-અપની પાર્ટી કે લિયે, અપને દલ કે લિયે, જિસમેં ઉસકે દલવાલે કુછ કામ કર સકે-આગે બઢ સકે. યહી ઉસકી નીતિ થી; ઓર ઇસકે લિયે વહ સબ કુછ કરને કે તૈયાર રહતા. એક બાર બંગાલપ્રાન્તીય કોંગ્રેસ કમિટી કે યુનાવ કે અવસર પર રિટર્નિંગ ઓફિસર કે હાથ સે ઉસને જર્જર્સ્ટી નૌમિનેશન પેપર હીન લિયે થે, ફિર એક બાર અપને પિતાકી જેબસે યુના વિષયક એક ગુપ્ત કાગજ ઉડા લાયા થા. ઉસકે પિતા કોંગ્રેસદારા મનોતીત સજ્જનકે ખિલાફ કામ કર રહે થે, વહ રાજનીતિકા બહુત પ્રેમી નહીં થા. વહ રાજનીતિકા બહુત હી સડી-ગલી ચીજ સમજતા થા.

યદ્યપિ વહ સાધારણુતઃ ખદર હી પહનતા થા, પર એકમાત્ર ચરખે સે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હોગી-ઇસ પર ઉસકા વિશ્વાસ નહીં થા. વહ પ્રાયઃ ચરખે કી હંસી ઉડાયા કરતા થા. યેં હી વહ ઇશ્વર કી સત્તા બી નહીં માનતા થા. વહ કહતા, યદિ ઇશ્વર નામક કોઇ જીવ હોતા, તો બેકસૂર ગરીબોં પર અત્યાચાર કયોં હોને દેતા? જાતિપક્ષ કે ભેદવિભેદ કા વહ જાતી દુશ્મન થા. વહ અંતર્જાતીય વિવાહ કા પક્ષપાતી થા, મુસ્લિમોં સે વહ ચીઠતા થા ઓર ઉન્હેં રાજનીતિક ક્ષેત્ર મેં કામ કરને કે લિયે ફટકારતા થા.

ભય કા તો વહ નામ બી નહીં જાનતા થા. વહ નિર્ભીક થા, ગુલામ દેશ મેં રહને ઓર એક ગુલામ હોને પર બી વહ સ્વતંત્ર થા. વહ પૈદા હુઆ, તો સ્વતંત્ર રહા ઓર મર કર તો સદા કે લિયે સ્વતંત્ર હો ગયા. ઉસકી સ્વતંત્રતા મેં બાધા નહીં થી, વિધ્ન નહીં થા, વહ બાધાઓં સે પરે થા.

ઉસે બચ્ચોં સે બડા રનેહ થા, ઓરતોં કે બી વહ પવિત્ર પ્રેમ કી દૃષ્ટિ સે દેખતા થા; કિંતુ ઉસકી વિવાહ કરને કી કબી ઇચ્છા નહીં હુઇ, ઉલ્ટે જબ ઉસે અપને એક મિત્ર કે વિવાહ કરને કા સમાચાર મિલા, તો વહ બહુત દુઃખી હુઆ થા.

સોતે-જગતે, ઉઠેતે-ઐઠતે વહ આઝાદી કા હી સપના દેખા કરતા થા, ઉસીકી બાત સોચતા થા. માતૃભૂમિ કે સ્વતંત્ર બનાવે કે લિયે ઉસકા પ્રાણ લાલાયિત રહતા થા, વહ સ્વતંત્રતા કા દિવાના થા, વહ ઇસીકે લિયે જીતા રહા ઓર ઇસીકે લિયે મરા. કોન જાનતા હૈ, અબી ઐસે કિતને હરે-હરે, જીતે-જગતે, બિના ખિલે ગુરુઓં કી ભેંટ પા કર વહ દેવી પ્રસન્ન હોગી!

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૬ ના “યુવક”માંથી)

४९-माँ दुर्गे !

(लेखक:—श्री. लगवानदास डेला, भारतीय ग्रंथमाला, वृंदावन)

माँ ! जगद्गणे दुर्गे ! अवहिताबिलाषिणी, दैत्यविमर्दनी, भविषासुर यंड मुंड शुंभ निशुंभ आदि अनेक असुरसंहारिणी, दिव्य अस्त्रधारिणी, यंडी, लगवति, विजयकारिणी, लव्य लावपूर्य, वीरशोभितवपुधारिणी, सिंहवाहिनी माँ ! तुम्हें नमस्कार. सभ्य प्राणियों में और सभ्य पदार्थों में शक्तिरूप से विराजमान देवि ! तुझे पारंपार नमस्कार ! शक्ति देवि ! विशाल अक्षांड का आधार तू ही है, तेरे बिना सृष्टि का निर्माण तथा उसकी स्थिति संभव ही नहीं. वृद्धलिङ्ग, जेष्ठिङ्ग आदि जगत का छोटे से छोटा कण भी अपनी शक्ति रखता है और इस प्रकार तेरी व्यापकता का द्विर्दर्शन है. तारा, चंद्र, सूर्य आदि प्रत्येक अपने अपने ढंग से तेरी महिमा का अभ्यास कर रहा है. तेरी यथेष्ट स्तुति-प्रार्थना करने में कौन समर्थ है ? तुझे सलज्जित नमस्कार !

*

*

*

*

माँ ! तू एकमेवाद्वितीय होने पर भी पात्र अपात्र के भेद से द्रो परस्पर विरोधी स्वरूप धारण कैसे कर लेती है ? दैवी शक्ति और आसुरी शक्ति में कितना अंतर है ? तेरे एक रूप के उपासक देवता होते हैं. राम, कृष्ण, गौतम बुद्ध, हनुरत धर्मा, लिंकन, अहिल्यामह और देवी जेन आदि होती हैं. इनमें लोग महापुरुष, देवी, देवता, अवतार या पैगम्बर कहते हैं. ये सहस्रों के ग्रहण करते हैं. इनकी बुद्धि, इनका आचारव्यवहार, भोजनवस्त्र, रहनसहन, सात्त्विक होता है. ये औरों की सेवा-सुश्रूषा और कल्याण करना ही अपना कर्तव्य समझते हैं. उसे पालने करने में ये अपना तन, मन, धन सहर्ष न्योछावर करते हैं. ये सभसे दया और अहिंसा का अर्पाव करते हैं. इनमें सत्य का आग्रह होता है और ये स्वयं स्वाधीन रहते हुये, औरों को लोकतंत्र या स्वराज्य प्राप्त कराने में दत्तचित रहते हैं.

तेरे दूसरे रूप के उपासक राक्षस, असुर, दैत्य, दुष्ट जन होते हैं—रावण, कंस, भविषासुर, हिरण्यकश्यप आदि होते हैं. ये दुष्टों के ही आहूत होते हैं, अलक्ष्य पदार्थ पाते हैं, मिथ्याचार-व्यवहार करते हैं, इनकी बुद्धि तामसिक होती है; इनमें अहिंसा, धर्मविरहिता, लोभ, अहंकार आदि का ही प्राणत्व होता है. औरों को कष्ट पहुँचाने, उन्हें अपने दास या गुलाम बनाने, दमन करने, अपने प्रभुत्व की डींग हाँकने और अपने साम्राज्य का जैसे जैसी

न्याय अन्याय, जेकर जूझ से विस्तार करने में ये अपना जवन सफल मानते हैं।

देवि ! तेरे धन दोनों स्वर्षों में जमीन आसमान का, पूर्व और पश्चिम का, धनविद्युत् और ऋणविद्युत् का, आग और पानीकासा अंतर है।

*

*

*

*

मैं दुर्जे ! तेरे धन दोनों स्वर्षों का प्रत्येक युग में, प्रत्येक समय में, प्रत्येक जति या समूह में और अनेक बार अनेक ही व्यक्ति में धेर युद्ध रहता है। यहूधा ऐसा भी होता है कि शैतान-स्वर्ष आसुरी शक्ति की विजय होती दिखाए देने लगती है, धर्मोत्थान छकाजान संकट भोगते दुखे निराश हो जाते हैं, जनता त्राहि त्राहि करती यमलोक की यात्रा आरंभ कर देती है; परंतु इतिहास पतलाता है कि पाप के धडे का करना उसके कूटने का ही पूर्वाभास है और उसके पूर्णतया लर जाने तक धैर्य का तिलांजलि देना उचित नहीं। हां, व्यक्तियों के अनेक अनेक जन्म में या जतियों की दो बार शताब्दियों में ही इस सत्य की घोषणा सर्वथा अनिवार्य नहीं है। न्याय होगा, अंततः दैवी शक्ति की विजय होगी, यह तो निश्चित है; पर जितनी जलदी मानवी बुद्धि युद्ध का निर्णय कर लेना चाहती है संभव है वैसी जलदी न हो सके, देर लगे; अधीर होने की आवश्यकता नहीं है।

x

x

x

x

रावण और कंस आदि अपनी क्षुद्र विजयों से भटान्भट होते गये, अपना आसुरी कृत्य न छोड़ा। सच्ची जात कहनेवालों के अपना शत्रु समझा और दंड दिया; परंतु अंत में इस भी क्या हुआ ? अपमान, विनाश और मृत्यु ! अंग्रेजों, तैमूरखान, नीरो, अफगाणी, धोरी और गजनवी अण कहां है ? दारा, सीजर, सिकंदर, लूथ और नेपोलियन भी अंदरोज अपनी अपनी धाक जमा कर चले गये; बड़ी कियों, भूतकालीन भडे भडे साम्राज्य अण कहां हैं ? इरिस, मिश्र, जेजिलोनिया, युनान और रोम की क्या क्या पता रही है ? यह ठीक है कि इस समय दूसरों के पददलित कर के अपनी शान दिखानेवाली कुछ शासनसत्ताये विद्यमान हैं; परंतु कौन जाने कि यदि ये राहें सस्त पर न आयीं तो कै धडी की मेहमान हों। हां, जतियों के जवन में दशाब्दियों का समय ऐसा ही होता है, जैसा किसी व्यक्ति के जवन में कुछ धडी और धटों का। देवि ! प्रभुतापद में महान्ध व्यक्ति और जतियां इस महान सच्चाई के आरंभार भूल जाते हैं; पर इस भूल से अपना ही तो अनर्थ करते हैं।

माँ दुर्गे ! तेरे दैवी रूप की यथार्थ महिमा ब्रूल कर, अपने दुर्भाग्य अंगों पर न्यायदितियां कर के तथा कर्ष शक्तिनाशक कुरीतियों को अपना कर हिंदू नृति कैसी गतवैभव हो गछ ! हिंदू तेरी कथा का पाठ करते हैं. देवता और असुर दोनों अमृत ले कर शक्तिशाली होना चाहते थे; अतः अमृत के लिये दोनों आपस में लड़ पड़े. देवासुरसंग्राम हो गया. देवताओं ने अमृत प्राप्त कर लिया, असुरों ने उन्हें भ्रूण तंग करना और मारना पीटना शुरू किया. इस पर देवताओं ने सोचा कि जब तक हम लक्ष्मी लांति संगठित न हो नयेंगे, ये असुर वश में न आयेगे. अंततः सज्जका ऐक्यमत—ऐक्यभाव हो गया. सज्जके सम्मेलन से देवि ! तेरा शक्तिरूप प्रकट हुआ. ब्रह्मा, विष्णु, महेश, इंद्र, वरुण, कुबेर, अग्नि ध्यादि सज्जने अपनी-अपनी संपत्ति, अस्त्र, शस्त्र तुम्हें सौंप दिये और तुमने महिषासुर आदि दैत्यों का दैत्यते दैत्यते हृदय विदीर्ण कर डाला. उनके रक्त की जलिले कर ही तुम्हारी तृप्ति हुई. हिंदू यह भी मानते हैं कि तुम्हारी उत्पत्ति की कथा सुन कर और तुम्हें प्रसन्न कर के सुरथ नामक राजा जंगली आदिभियों से अपना राज्य लेने में सफल हुआ था.

इस कथा को वैज्ञानिक रीति से यों कह सकते हैं कि ज्ञान-विज्ञानयुक्त संगठित शक्ति की सज्ज सहायता करते हैं. यह शक्ति हवा, पानी, पृथ्वी, अग्नि आदि पर सहज ही विजय पा सकती है. इसके आगे पशुओं और मूर्खों की क्या बलें. निदान जब आर्यजित इस प्रकार की शक्ति से सुसज्जित हो विध्यायल से दक्षिण की ओर बढ़ने लगी तो उसका महिष (जंगली लैंसा) तथा अन्य असुरों (जंगली आदिभियों) कोल, लील आदि) से सामना हुआ; परंतु उसने सज्जका परास्त कर दुर्गम मार्ग को निष्कंटक कर लिया. उसका सर्वत्र आधिपत्य हो गया.

*

*

*

*

माँ ! तेरी उत्पत्ति—शक्तिउत्पत्ति और संगठन का मर्म राजा प्रताप ने, शिवाजी ने और गुरु गोविंदसिंहजी ने समझा था. वे मातृभूमि के उद्धार के लिये अपना सर्वस्व न्यौछावर करने, स्वयं अपना जल्लिदान करने को उद्यत हुये थे; तभी तो वे जल्ल्ही सीमा तक सफल भी हुये; वे सज्ज्ये शाक्त थे. पर हम तो केवल कुछ गा जज्ज कर, पूज्ज का आडंबर कर, जकरे और लैंसे काट कर, भयमांस को लक्ष्य कर के ही शाक्त कहलाना चाहते हैं. शाक्त जनने के लिये शारीरिक, मानसिक और नैतिक शक्ति प्राप्त करनी होगी, और संगठन का महत्त्व समझना होगा; श्द्रों से जंधुत्व का व्यवहार करना होगा; स्त्रियां को यथेष्ट अधिकार देने

હોંગે, ઉનકી માતૃશક્તિ કેા સન્માન કરના હોગા: સૈનિક તથા અન્ય સર્વાંગપૂર્ણ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરની હોગી; અપને દેશ કી સ્વતંત્રતા કરને ઔર પ્રાપ્ત સ્વતંત્રતા કી રક્ષા કરને કેા જી-જન સે જૂઝ જના હોગા; સ્વયં સ્વતંત્ર રહતે હુયે યહ વ્રત ધારણ કરના હોગા કિ સંસાર મેં જહાં કહીં આસુરી શક્તિ કેા પ્રાપ્ત્ય હોગા ઉસે સર્વથા નિર્મૂલ કર કે હી હમ દમ લેંગે. ઓહ ! હમ સચ્ચે શક્ત કય બનેંગે ? શક્ત ધર્મ કેા પ્રચાર બંગાલ મેં હી નહીં, ભારતવર્ષ મેં ઔર વિશ્વભર મેં કય હોગા ?

(મે-૧૯૨૯ના “સાર્વદેશિક” માંથી)

૫૦-બચ્ચોં કે બચ્ચે

(લેખક:-શ્રી૦ એફ૦ એલ૦ બ્રેની, એમ૦ સી૦, આઈ૦ સી૦ એસ૦)

(પ્રસ્તુત લેખ, લેખક મહોદય કી વિદ્વત્તાપૂર્ણ પુસ્તક ‘દેહાતી-સુકરાત’ (સૉક્રેટીસ ધન એન ધન્ડિયન વિલેજ) કેા એક અધ્યાય હૈ. સુકરાત પ્રાચીન યુનાન કે એક આત્મજ્ઞાની મહાત્મા, પ્રકાણુ વિદ્વાન આર કુશલ તાર્કિક થે. ઉનકી તર્કપ્રણાલી અનૂહી થી. વે અપને શ્રોતાઓં સે કેવલ સવાલ-જવાબ કર કે વિચારણીય વિષય કેા ઇતની ચતુરાઈ સે, સમજા દેતે થે કિ ઉનકે નિર્ણય કેા અસ્વીકાર કરના અસંભવ હો જતા થા. ઉનકી તર્કપ્રણાલી ઇતની પ્રબલ થી કિ બડે બડે તાર્કિકોં ને બી ઉનસે હાર માન લી થી. સાથ હી, વહ ઇતને બડે સ્વતંત્ર વિચારવાલે થે કિ ઉન્હોંને તત્કાલીન યુનાન મેં પ્રચલિત અનેક ભ્રમાત્મક વિચારોં ઔર રૂઢિયોં કી બડી નિર્ભીક ઔર કઠોર સમાલોચના કી થી. ઇસી નિર્ભીકતા ઔર વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય કે કારણ, અંત મેં ઉન્હેં પ્રાણુ તક દેને પડે. ઇન પર યુવકોં કેા બહકા કર, ઉન્હેં ધર્મ ઔર સમાજ-નીતિ સે બ્રષ્ટ કરને કેા અભિયોગ લગાયા ગયા ઔર ઉન્હેં વિષપાન કરને કે લિયે વિવશ ક્રિયા ગયા. યહ આત્મજ્ઞાની મહાત્મા મૃત્યુ સે આધ ઘંટા પહલે તક બડી નિશ્ચિંતતા સે અપને શિષ્યોં ઔર મિત્રોં કે સાથ જીવન, મૃત્યુ ઔર આત્મા કે વિષય મેં તર્ક-વિતર્ક કરતે રહે; તથા નિશ્ચિત સમય આને પર હલાહલ કેા ખાલા પી કર ચિરકાલ કે લિયે અમર હો ગયે.

ઇસ લેખ કે લેખક ને ઉન્હીં વિકટ તાર્કિક મહાત્મા સુકરાત કેા બડે કૌશલ સે ભારત કે એક ગાંવ મેં લા બડા ક્રિયા હૈ, ઔર ઉનકે મુંહ સે ભારતીય સમાજ મેં પ્રચલિત, અનેક કુરીતિયોં કે ખંડન કરાયા હૈ. ‘દેહાતી-સુકરાત’ નામ કી પુસ્તક મેં મહાત્મા

સુકરાત રોજ-રોજ ગાંવ મેં જાતે હૈં ઓર ગાંવવાલોં કે સાથ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રથાઓં, રીતિઓં ઓર રીતિ-રિવાજોં પર ઉનકી ખાત-ચીત હોતી હૈ. પ્રસ્તુત લેખ એક ઐસી હી ખાતચીત કા પરિણામ હૈ. —સંપાદક “ચાંદ”)

સુકરાત સડક પર ચલે જા રહે થે કિ ઉન્હેં એક ખારાત મિલી. ઉન્હેંને વર કે પિતા કા અભિવાદન કિયા ઓર ઉસે બધાઈ દી. બોલે—આપકા લડકા તો બડા ભાગ્યવાન હૈ ચૌધરીજી ?

ચૌધરી—યહ કૈસે મહાત્મન ?

સુકરાત—ઈન ગાડિયોં ઓર જવાહરાતોં કા દેખિયે ન ! કિતને ઐશ્વર્ય કે સાથ યહ અપના વૈવાહિક જીવન પ્રારંભ કરને જા રહા હૈ !

ચૌધરી—અરે ! નહીં પ્યારે સુકરાત, યહ સખ તો ઉધાર ધન લે કર કિયા ગયા હૈ. ઇસ શાદી કે લિયે મૈને દો હજાર રૂપયે કર્જ લિયે હૈં.

સુકરાત—તખ કયા આપકા લડકા કર્જ સે લદ કર અપના વૈવાહિક જીવન પ્રારંભ કરને જા રહા હૈ ?

ચૌધરી—હાં, ખાત તો ઐસી હી હૈ; ઓર મૈને બી ઐસા હી કિયા થા, તથા મેરે પિતાજી ને બી ઐસા હી.

સુકરાત—લેકિન ઐસા કરના કયા મૂર્ખતા નહીં હૈ ?

ચૌધરી—યહ તો હમારે યહાં કી પરિપાટી હૈ સુકરાતજી !

સુકરાત—ઐસી પરિપાટી કો, જો આપકે અચ્ચોં કે જીવન-ભર કે લિયે કર્જ મેં કુખા દેતી હૈ, છોડ દેના કયા બુદ્ધિમાની કી ખાત નહીં હૈ ?

ચૌધરી—હૈ તો, લેકિન ઇન રીતિ-રિવાજોં કે તોડના કિતના મુશ્કિલ હૈ !

સુકરાત—લેકિન આપકા લડકા—વહ કયા ઇન મૂર્ખતા કી ખાતોં મેં આપત્તિ નહીં કરતા ? જરૂર હી વહ પઢા-લિખા ઓર નઇ રોશની કા આદમી હોગા. જખ આપ ઉસકી શાદી મેં ઇતના ખર્ચ કર રહે હૈં, તો ઉસકી પઢાઇ મેં જરૂર હી ઇસિકા દુગુના ખર્ચ કિયા હોગા, તાકિ વહ ઇસ કર્જ કો ચુકા તો સકે, જો આપ ઉસકે ઇસર પર લાદ રહે હૈં.

ચૌધરી—આપને બી અચ્છા કહા ! વહ તો અબી સિફ્ત દૂસરે હી દર્જે મેં પઢતા હૈ, જિસમેં કોઈ ખર્ચ નહીં લગતા.

સુકરાત—આપ કહતે કયા હૈં ચૌધરીજી ? આપકા લડકા બડા હુઆ, વહ ભલા અખ તક દૂસરે હી દર્જે મેં કૈસા પઢતા હૈ કયા વહ નિરા બુધ્ધૂ હૈ ?

ચૌધરી—નહીં સુકરાત, મેરી બેઇજનજતી ન કીજિયે. મેરા બેટા બહુત હી ચાલાક લડકા હૈ.

સુકરાત—મैं આપકા મતલબ નહીં સમજા; અબી આપને કહા હૈ કિ ઉસકી શાદી હોને જ રહી હૈ, ઓર અબી ઉસે આપ હી ખચ્ચા બી ખતા રહે હૈં ! !

ચૌધરી—તો ઇસસે ક્યા ?

સુકરાત—લેકિન છોકરે તો નહીં ખ્યાહે જાતે, ચૌધરીજી !

ચૌધરી—ક્યોં નહીં ? મેરી શાદી ખારહ ખરસ કી ઉમર મેં હુધ થી ઓર મેરે પિતાજી કી બી ખારહ હી મેં. ઇસસે હુઆ ક્યા ?

સુકરાત—કૈસા ધાતક વિચાર હૈ ! પાઠશાલા છોડને કે પહલે હી લડકે-લડકિયોં કી શાદી ?

ચૌધરી—ક્યોં ખૂદે મિયાં ! મુઝે તો ઇસ રિવાજ મેં કાઠ ખુરાધ નહીં દીખતી; ઇસસે હમ લોગ મરને કે પહલે પોતે કા બી મુંહ દેખ લેતે હૈં.

સુકરાત—જી હાં, ઓર શાયદ યહી કારણ હૈ કિ આપ લોગ ઇતની જલ્દી મર બી જાતે હૈં, ઓર ચાલીસ વર્ષ કી અવસ્થા હોને કે પહલે હી ખુદે બી હો જાતે હૈં. અગર આપ લોગ અવસ્થા ખડી હોને કે પહલે વિવાહ ન કરતે તો શાયદ ઇસસે અધિક દિન જી સકતે.

ચૌધરી—ઐસા હો સકતા હૈ, સુકરાત ! મૈને સ્વયં ખુદોં કે મુંહ સે અંસા સુના હૈ, લેકિન જહાં હમારી રીતિરિવાજોં સે સંખંધ હોતા હૈ, વહાં હમ લોગ ખુદોં કી ખાતોં પર ધ્યાન નહીં દેતે.

સુકરાત—ઇસમેં તો કાઠ શક હી નહીં કિ ખાલવિવાહ ખચ્ચોં કી ખાઠ રોક દેતા હૈ ઓર ઉન્હેં ઉતના ખડા ઓર મજબૂત નહીં ખનને દેતા, જિતના કિ વે ખિના ખ્યાહે ખન સકતે.

ચૌધરી—કાઠ શક નહીં.

સુકરાત—ઓર ઇસસે ઉનકી પઢાઈ મેં ખાધા પડતી હૈ ?

ચૌધરી—ખેશક પડતી હૈ.

સુકરાત—ઓર ઉનકે મસ્તિષ્ક કા વિકાસ બી રૂક જાતા હૈ ?

ચૌધરી—જરૂર રૂક જાતા હૈ.

સુકરાત—ઓર ઇસસે ઉન્હેં આતમસંયમ કી શિક્ષા બી નહીં મિલ પાતી, જો ખહુત જરૂરી હૈ ?

ચૌધરી—નહીં, કદાપિ નહીં મિલતી.

સુકરાત—મૈં સમજતા હૂં, ઇન વિવાહિત ખચ્ચોંકે બી ખચ્ચે હોંગે ?

ચૌધરી—હાં, મુઝે બી યહી આશા હૈ.

સુકરાત—ઓર ખચ્ચોં કે ખચ્ચે ઉતને ખડે ઓર મજબૂત કબી નહીં હો સકતે, જિતને જવાન આદમિયોં કે ખચ્ચે ?

ચૌધરી—નહીં.

સુકરાત—આપ લોગ જો યહ કહા કરતે હૈં કિ આજકલ લોગ કમજોર હોતે જ રહે હૈં, ઉસકા કારણ બી શાયદ યહી હૈ ?

ચૌધરી—હાં, યહ કારણ હો સકતા હૈ; સંભવતઃ અનૈક પીઢિયોં સે હોનેવાલે બાલવિવાહ ને હી હમારી જાતિ કે કમ-જોર બના દિયા હૈ.

સુકરાત—ઔર બચ્ચોં કે બચ્ચોં કે પાલન-પોષણ મેં અધિક હોશિયારી કી જરૂરત હૈ ?

ચૌધરી—નિશ્ચય હી.

સુકરાત—દૂસરી ઔર, ઉનકે માતા-પિતા સ્વયં બચ્ચો ઔર અશિક્ષિત હોતે હૈં, ઇસ લિયે ઉન્હેં ઇન બાતોં કા કુછ બી જ્ઞાન નહીં હોતા હૈ ?

ચૌધરી—નહીં, બિલકુલ નહીં.

સુકરાત—ઇસ લિયે, ઉનકે બચ્ચોં કે બચ્ચપન મેં હી મર જાને કા દોહરા મૌકા રહતા હૈ; ક્યોંકિ એક તો વે બચ્ચોં કે બચ્ચો હોતે હૈં, દૂસરે ઉનકે માતા-પિતા કે ઉનકે પાલન-પોષણ કા કુછ બી જ્ઞાન નહીં હોતા.

ચૌધરી—સચ હૈ સુકરાત ! આપકા કહના બિલકુલ સચ હૈ.

સુકરાત—ઇસ લિયે જબ તક ઇન બચ્ચોં કી મા, ઇનકા પાલન-પોષણ કરના સીખેગી, તબ તક ઇનમેંસે બહુતસે અભાગે બચ્ચો ઇસ દુનિયા સે ચલ બસેજે ?

ચૌધરી—ઐસા તો પ્રાયઃ હોતા હૈ.

સુકરાત—ઔર, બેચારી માતાઓં કે પ્રતિ યહ કિતના કૂર વ્યવહાર હૈ કિ પહેલે તો ઉન્હેં બચ્ચપન કી કચ્છી ઉમર મેં હી ગર્ભ ધારણ કરને કે લિયે વિવશ કિયા જાય, ઔર ફિર બચ્ચો પૈદા કરને તથા ઉનકે પાલન-પોષણ કે સબી કષ્ટ ઝેલને કે બાદ ઇન માતાઓં કે ઉન્હેં એક-એક કર કે મરતે હુયે દેખના પડે; યહ સબ ઇસ લિયે કિ વે અપને માં-બાપ કી મૂર્ખતા પર બલિ-દાન કર દી જાતી હૈં, ઔર ઉન પર યે ભારી જિમ્મેદારિયાં ઉસ સમય લાદ દી જાતી હૈં, જિસ સમય ઉનકા શરીર ન તો ઇનકે લિયે તૈયાર રહતા હૈ, ઔર ન ઉન્હેં ઇન જિમ્મેદારિયોં કે પૂરા કરને કી તાલીમ હી મિલતી રહતી હૈ ?

ચૌધરી—મુઝે દુઃખ હૈ, સુકરાત ! આપકે સબી આરોપ સચ્ચે હૈં.

સુકરાત—ઔર અબી એક બાત ઔર બી હૈ, ચૌધરીજી ! આપકા લડકા અબી બચ્ચા હૈ; વહ બિલોના ચાહતા હૈ, ન કિ પત્ની.

ચૌધરી—ઐસા !

સુકરાત—ઔર ઐસી અવસ્થા મેં આપને એક ઔર પ્રાણી ઉસકે જિમ્મે સોંપ દિયા હૈ. કયા આપને યહ બી સોચા હૈ કિ ઇસકા પરિણામ અચ્છા હોગા યા ખુરા ?

ચૌધરી—હાં-હાં, ક્યોં નહીં ?

સુકરાત—ઔર ન પતિ ને આત્મસંયમ સીખા હૈ ઔર ન શિષ્ટાચાર; ઔર ન ઉસે યહી માલૂમ હૈ કિ આત્મ-સંયમ કહતે કિસે હૈ ?

યૌધરી—યહ તો ઠીક હૈ.

સુકરાત—ઔર, ઉસને અપની મૉં કે ખારે મેં ક્યા દેખા હૈ ? ધર મેં ઉસકી મૉં કી કોઈ ઇજ્જત નહીં. આપ ઉસે અપની લૌંડી જ્યાદા સમજતે હૈં, સહધર્મિણી કમ.

યૌધરી—મૈં બી યહી સમજતા હૂં, સુકરાત ! આપકે અભિ-યોગ કઠોર હૈં, લેકિન સચ્ચે હૈં.

સુકરાત—ઔર, વહ છોટી નાદાન બચ્ચી, જિસે આપને અપને બચ્ચે કે ગલે મઢ દિયા હૈ, ન શિક્ષિત હૈ, ન સભ્ય હૈ, ન પઢી-લિખી; ઉસકા સંમાન ન કોઈ કર સકતા હૈ, ન વહ કિસી સમ્માન કે યોગ્ય હૈ ?

યૌધરી—નહીં, સચ્ચુચ્છ હી નહીં.

સુકરાત—તબ, આપકા લડકા આરંભ સે હી અપની સ્ત્રી કા સંમાન નહીં કરેગા. આગે ચલ કર બી વહ ન કબી ઉસકા સમ્માન કરના સીખેગા ઔર ન વહ સમ્માન પાવેગી. અધિક સે અધિક વહ ઉસકે આમોદ કી સામગ્રી બન જાયગી ઔર ખેચારા બચ્ચા, જબ ઉસસે ખેલતે-ખેલતે થક જાયગા, ઉસકી ઉપેક્ષા કરને લગેગા. ઔર આત્મસંયમ કી શિક્ષા ન મિલ્લી હોને કે કારણ વહ અપની સ્ત્રી કો અનેક પ્રકાર સે તંગ કરને ઔર મારને-પીટને મેં બી કુઠિત નહીં હોગા ?

યૌધરી—મૈં ઇન સારી બાતોં કો સ્વીકાર કરતા હૂં, સુકરાત !

સુકરાત—હાય રે ! અભાગી બચ્ચિયાં ! અભાગે બચ્ચે !! ઔર અભાગા દેશ, જિસમેં ન જાને કિતની સદિયોં સે યહ પ્રથા ચલી આ રહી હૈ !!!

(મે-૧૯૩૦ ના “આદ”માંથી)

५१-भारतवर्ष के साधु

(लेखक:-श्री. आनंदीप्रसाद श्रीवास्तव)

और देशों की अपेक्षा भारतवर्ष में साधु बहुत अधिक हैं। उनमें कुछ ऐसे भी होंगे जिनकी मानसिक उन्नति कुछ कुछ है। परंतु धतने साधुओं के रहते हुआ भी-अर्थात् धतने ऐसे मनुष्यों के रहते हुआ भी-जिनके न स्त्री है; न अश्व है; न धर की शक्ति है; न ऋषि का सोय है; जो सर्वथा निश्चित है और मृत्यु के लिये सर्वदा प्रस्तुत है—भारतवर्ष की यह दशा है। वह परतंत्रता की जेडियों से जकड़ा हुआ है, सामाजिक भ्रष्टाचारों का केंद्र है; दरिद्रता का घर है; अज्ञान का अड्डा है, घिसका क्या कारण है?

क्या भारतवर्ष के साधु जैसा अपनेको समझते हैं, नितांत निःस्पृह भव है? क्या उन्हें सत्यमुच्य कोष मोहभमता नहीं है? क्या वे काम-क्रोध आदि को छोते हुए हैं? क्या वे सत्यमुच्य सांसारिक वैभव को असार समझते हैं? क्या वे सत्यमुच्य धतने उंचे उठ गये हैं कि उन्हें सारे संसार की राजनैतिक समस्याओं लड़कों के खेल के समान उपेक्षणीय समझ पड़ती हैं? क्या वे सत्यमुच्य ऐसे हैं कि यदि उन्हें सारे संसार की संपत्ति मिल जाय तो उसका वे तृष्ण के समान त्याग कर दें? धन प्रशनों का उत्तर धतना स्पष्ट है कि उसके लिखने की आवश्यकता नहीं। यदि ऐसा होता तो भारतवर्ष में गृहस्थों से एक कर हजारों अभाडे न होते। धन अभाडों में दांतों से कौडियां पकड़ी जाती हैं, एक एक धर्मपत्नी-विहीन कुटुंब रहता है, जिसके सदस्य आपस में एक दूसरे से भमता रखते हैं, आपस में एक दूसरे का पक्षपात करते हैं—उनके उचित या अनुचित कारणों में उनका साथ देते हैं। यदि ऐसा होता तो हजारों की संख्या में साधु या भक्त व्यलियारोष से दूषित न पाये जाते—भक्तों की रजेलियां, उनकी तरुण रेलियां न होती, और न होती उनके यहां भ्रष्ट-हत्याओं आदि, जिनका नाम देने में भी लज्जा आती है। यदि यही बात होती तो भारतवर्ष में हजारों-लाखों की संख्या में साधुओं में मुकदमेबाज न होती; छोटे-छोटे भूमिजों के लिये उनमें लड़बाज न होती, एक-एक पैसे के लिये उनमें तकरार न होती।

जब यहां के साधु धरैलू, छोटे-छोटे जगडों का धतना भस्त्र देते हैं, तब वे संसार की समस्त राजनैतिक समस्याओं के खेल क्या समझेंगे? धन सभ्यताओं पर ध्यान देने से ऐसा जान पड़ता है कि भारतवर्ष के अधिकांश साधु धर्म का दोंग करनेवाले, कपटी,

अनायासी, उद्दंड आदि विशेषणों से विभूषित किये जाने योग्य हैं।

हम पूछते हैं कि जन्म ये साधु भारतवर्ष की राजनैतिक स्थिति की उपेक्षा करते हैं—कहते हैं कि हम तो पारलौकिक या आध्यात्मिक उन्नति करनेवाले श्रवण हैं, हमको धर्म अंगुष्ठों से काष्ठ सरोकार नहीं; तब धर्म-जन्मता के धर्म पर-सार्वजनिक संस्थाओं की जगहों पर-धर्म भेदरही से लड़-पूरी उठाने का क्या अधिकार है? धर्मता ही नहीं, धर्मको जन्मता से शिक्षा भांगने का भी काष्ठ अधिकार नहीं है। जिस देश में आधे आध-भियों से अधिक का दिनकर में आधा पेट लोभन नहीं मिलता, जिस देश के पुरुषों और स्त्रियों का तन ढँकने के लिये वस्त्र प्राप्त नहीं होते, जो देश सामाजिक पुराणों के रोग से पीड़ित हो कर अत्यंत कातरता के साथ कराह रहा है, उस देश की दशा सुधारने से जन्म-भतलभ नहीं है उनको उस देश की अकाल-पीड़ित, वस्त्रहीन, दुःखी जन्मता से शिक्षा भांगने का क्या अधिकार है? शिक्षा भांगना तो दूर रहा, उन्हे उसको जंगलों की ओर पत्ती तोड़ने तक का अधिकार नहीं। अतएव धर्म साधुओं का आह्वय कि पारलौकिक या सूक्ष्म आध्यात्मिक लोभन से अपना उद्दर-पोषण करते हुये और सूक्ष्म पारलौकिक वस्त्रों से गरमी-सरदी से अपने शरीरों की रक्षा करते हुये हम लोगों की आंखों से ओझल हो कर ही अपने गौरवमय श्रवण को व्यतीत करें। हम उनकी दंभमय गर्वोक्तियों, उनके कपटपूर्ण व्यवहारों, और भारतवर्ष की दरिद्र जन्मता पर भारस्वरूप उनके निकम्मे श्रवण से तंग आ गये हैं। हम बहुत दृष्टि युक्त और सुन युक्त, अथ हमारा यही प्रयत्न होना चाहिये कि हम उनके नृशंस संगठनों का नाश करने के लिये उद्यत हो जावे और ओकरवर हो कर जन्मता से यह प्रार्थना करें कि वह धर्मके पालनपोषण का भार ग्रहण कर के धर्म-निकम्मा, आलसी और अनायासी बनाने का भीषण पाप अपने सिर पर न ले।

भारतवर्ष के साधु पारलौकिक कल्याण और आध्यात्मिक श्रवण की दुहाई दे कर भारतवर्ष को ठगना चाहते हैं। जिस समय राज्य में अनायास की वृद्धि होती थी, उस समय और सत्य काम छोड़ कर राज्यव्यवस्था का परिमार्जन करना हमारे यहां के साधुओं का सनातन नियम रहा है। वेष्ट-वध की भीषण धटना हम लोग भूल नहीं गये हैं। महर्षि जनक का सत्यसे ऋते संन्यासियों में होते हुये भी राजकार्यसंवादन हमें स्मरण है। हम भूते संन्यास के शङ्क से अथ प्रभावित नहीं हो सकते।

कल्याण हो प्रकार का होता है, ओक ओहिक और दूसरा

पारलौकिक. प्रेय और श्रेय दोनों हमारे साध्य हैं. यह स्पष्ट है कि जिसमें प्रेय-साधन की शक्ति नहीं है, उसमें श्रेय-साधन की शक्ति का होना असंभव है. हमारे यहां के साधुओं का यही भ्रम है कि वे प्रेय-साधन में अशक्त होते हुआ भी अपनेको श्रेय-साधन के योग्य समझने लगते हैं.

जिसको हमारे साधुनामधारी पुरुष त्याग समझते हैं वह त्याग नहीं है—वह है नितांत अभाव. वे अपनी तुलना करते तो उन प्राचीन महर्षियों से हैं, जिनमेंसे किसीने अर्यों की संपत्ति पर हात मारी थी, किसीने राजपाट का परित्याग किया था, किसीने अपनी अपूर्व अर्जनशक्तियों को ताक पर रख कर संन्यास ग्रहण किया था; परंतु उनके साधु ऐसे हैं कि उन्होंने एक कौड़ी नहीं त्यागी; त्याग की बात तो दूर रही, उनमेंसे अधिकांश में चोरी का भाव गुप्त-रीति से विद्यमान रहता है. वे चाहते हैं दूसरे का धन हड़प करना, दूसरे की स्त्री को हथिया लेना. जहां तक हम समझते हैं उनमेंसे अधिकांश ऐसे हैं जिनसे सभी नृशंस कार्य हो सकते हैं. भ्रष्ट ब्रिये जनता को चाहिये कि अथ वह गेरुआ वस्त्र का आदर करना छोड़ दे, जटा से सशंक रहे और दानस्वरूप उन्हें एक पाछा भी न दे.

यदि ये साधुमंडल वास्तव में साधु होते तो वे भारतवर्ष को भ्रष्ट दीन-दशा में न रहने देते. साधु यदि पारलौकिक या आध्यात्मिक उन्नति में भी हतचित्त रहे तो उसका हृदय साधु ही होगा, उसमें दया और सेवा का भाव बरा होगा. वह अपनी साधना से अथवा हुआ समय सेवाकार्य में ही व्यय करेगा. यदि भारतवर्ष के साधुओं में साधु-हृदय होता तो भारत-माता को वे भ्रष्ट उपेक्षा की दृष्टि से न देखते—ज्याकि वे उसके वायु, अन्न और जल से जीवन-यापन कर रहे हैं, तो वे अवश्य ही उसकी सहायता करने पर कटिबद्ध हो जाते, उनकी संध्या पर्याप्त है. वे लगभग पौन करोड़ हैं. उनके शिर पर किसी प्रकार का भोज नहीं है. यदि वे संगठित हो कर भ्रष्ट बात के लिये तत्पर हो जाय कि हम भारतवर्ष की राजनैतिक अवस्था सुधारेंगे—हम उसकी सामाजिक श्रृंखलाएं दूर कर देंगे तो वे अद्भुत-कुछ काम कर के दिखला सकते हैं.

साधुओं पर जनता का अथवा भी अद्भुत विश्वास है. इसी विश्वास का लाभ उठा कर यदि वे जनता से कहें कि तुम्हारे भीतर अमुक सामाजिक श्रृंखलाएं हैं, तो जनता उनकी बातों को अवश्य मानेगी. उनके वेश में वह शक्ति है कि वे जनता से जो चाहें, करा सकते हैं. महात्मा गांधी को जनता ने जो आदर दिया है,

વાસ્તવ મેં ઉસકા એક મુખ્ય કારણ યહ હૈ કિ વહ ઉન્હેં મહાત્મા સમજતી હૈ.

જિસ સમય પૌન કરોડ સાધુઓં કા સંગઠિત સમુદાય ભારત-વર્ષ કી વર્તમાન દુર્દશા કા ચિત્ર ઉસકી દુખિત જનતા કે સામને રકખેગા—જખ વહ અપને કરુણ સ્વર સે ભારત-માતા કી દુઃખ-ગાથા ઉસકો સુનાયેગા, તખ ઉસકે લિયે કયા ન હો સકેગા ?

હમ ભારતવર્ષ કે સાધુઓં કે વિરોધી નહીં. હમ દેખતે હૈં કિ વે કુમાર્ગ પર જ રહે હૈં, ઇસી લિયે હમેં યહ અપ્રિય-સત્ય કહના પડા. હમ ચાહતે હૈં કિ હમારે સાધુ અપની શ્રેષ્ઠતા કી રક્ષા કરે. જો એક સમય હમ લોગોં કે શિર કે મુકુટ થે, વે આજ વૈસે નહીં રહે હૈં. ઉનકો ચાહિયે કિ સંસાર કો દિખલા દેં કિ વે જનતા કો ઈગને કે લિયે ગેરુઆ વસ્ત્ર નહીં ધારણ કિયે હૈં, વરન્ વે સચ્ચે સાધુ હૈં ઓર ઉનકે સંગઠિત સમુદાય કે એક ભી પ્રાણી કે જીવન-ધારણ કરતે હુયે સંસાર મેં એસી કોઈ શક્તિ નહીં, જો ભારતવર્ષ પર અત્યાચાર કર સકે. કોઈ એસી સામાજિક ધુરાધ નહીં જો હિંદુ-સમાજ કા રક્ત-શોષણ કર સકે. ઇતના હી નહીં, ઉન્હેં તો ઇસ ખાત કી મહત્વાકાંક્ષા હોની ચાહિયે કિ વે ભારતવર્ષ કી દશા કો પૂર્ણરૂપ સે સુધાર કર અપને અપૂર્વ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ સે સારે સંસાર કો ભર દેગે—ભારતવર્ષ કે આધ્યાત્મિક સંદેશ કો સંસાર કે કોને-કોને મેં પહુંચા દેગે.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના “ચૌદ” માંથી)

૫૨-નામધારી સાધુ

(લેખક:-શ્રી. જયગૌરીશંકર સીતારામ)

સંધુધ્યા દેખ લી તોરી સંધુવાઇ.

ખાના ખડે-ખડોં કા સિરપર રાખત સંગ લુગાઈ,
નિહુર હૃદૈ કછુ છિમા ન રાખત નિપટૈ નિહુર કસાઈ;
લેપ ખનાય સાધુ કહવાવત પાપ કે ખાત કમાઈ,
ગાંવ ગાંવ ફિરિ દેત ભલુતિયા ગોદ ભરે તોરિ માઈ.
ઝૂઠૈ લાક્ષ્મ્ય દેઈ દેઈ જગ વ્યર્થ સયૈ ભરમાઈ,
‘કવલવાસ’કર રામ-ભજનવાં જનમ સફલ હોઈ બધ.

(“કસ્યાણ”ના એક અંકમાંથી)

५३-भारतीय महिलाएँ और फैशन

(लेखक:-श्री. प्रतापचन्द्र जैन)

आजकल हमारे देश की महिलायें भी अपनी विलायती पहिनें की दृष्टादृष्टी दिन-अदिन अपने को फैशनेबल बनाने की चेष्टा कर रही हैं। वे अपने पुराने पहनाव को अब पसंद नहीं करती, पट्टिक नर्च-नर्च अटकीली-लटकीली पोशाकें पसंद करती हैं। ओढ़नी अथवा साड़ी अब उन्हें नहीं इच्यतीं। छस तरह नकल करने में देश का लोभो इषया विदेशों को बला बन रहा है। विदेशी लोग तो रोज नये रंग-ढंग और फैशन के कपडे और पोशाकें निकाल कर भारत को भूषा और मोहताज बनाना चाहते हैं। अडे धरे की स्त्रियों की पोशाकें तो विलायती महिलाओं के वस्त्रों से भी कहीं ज्यादा भंडगी हो गध हैं।

आज देश के सामने यह एक बडा प्रश्न है, जिसके कारण व्यापारी, जमींदार और नौकर सभी परेशान और चिंतित हैं; क्योंकि उनकी गाढी कमाय का एक बहुत बडा हिस्सा स्त्रियां की सज्जवट में ही अर्प्य हो जाता है। वे लोग अपने अस्त्रों को अच्छी तरह शिक्षा देने के लिये तथा अन्य आवश्यक आतों के लिये काशी धन नहीं बचा पाते। इल यह होता है कि न तो अस्त्रे अच्छी तरह पढाये-लिखाये ही न सकते हैं और न उनका स्वास्थ्य ही ठीक रक्खा न सकता है। छससे भारत के लविष्य पर भारी असर पडता है।

अहुतसी स्त्रियां तो फैशन में अभीरों की होड करती हैं और काशी आभरनी न होते हुये भी अपने स्वाभियों से यहां तक जूझ करती हैं कि घर को कलह की कोठरी बना लेती हैं। वे जितना अपने ओढ़ने-पहनने का ध्याल रखती हैं, उतना अपने ध्यारे अस्त्रों की लिभाध-पढाध और तंदुरस्ती का ध्यान नहीं रखतीं।

उनकी यह सज्जवट आहरी लोगों को दिभाने को होती है। घर में तो इटे-पुराने और भैले-कुयैले कपडे पहने रहती हैं; पर आहर जब किसी भैले-तमाशे के लिये निकलती हैं या रेल में बैठ कर कहीं जाती हैं तो अढिया से अढिया सेरों जेवर लाह कर और बडी आरीक और अटकीली साडियां आदि पहन कर निकलती हैं। छस तरह का पहनाव कली-कली स्त्रियों को भारी संकट में डाल देता है।

छस पोशाकी होड की जगह यदि छस देश की महिलायें उन विलायती पहिनें की होड साध सुधरा रहने में और शिक्षित तथा कार्यपरायण बनने में करें तो कलना ही क्या है। छस नकली

સૌન્દર્ય સે તો સિવાય નુકસાન કે કોઈ લાભ નહીં હૈ. યદિ વે અપને દેશ કી ભલાઈ ચાહતી હૈં, અપને પ્યારે બચ્ચોં કો સ્વસ્થ ઔર શિક્ષિત દેખના ચાહતી હૈં, તો યહ ચટકીલી પોશાક છોડ દેં ઔર સાદા ઔર સસ્તા પહનાવ પહનેં. અપને હાથ સે ખૂબ ખારીક સૂત કાત કર શુદ્ધ ખદ્દર તૈયાર કરાયેં. ઉસકે બને હુયે કપડે ખુદ પહનેં ઔર અપને સ્વામી ઔર બચ્ચોં કો પહનાયેં.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના “ચૌદ”માંથી)

૫૪-સિનેમા ઔર શિક્ષા-પ્રચાર

ભારત મેં સિનેમા કેવલ મનોરંજન કી સામગ્રી હૈ. પરંતુ સંસાર કે કુછ ઉન્નત દેશોં મેં ઇસસે શિક્ષા કે પ્રચાર કા બી કાર્ય લિયા બને લગા હૈ. ઇસ સંબંધ મેં જર્મની સબસે આગે હૈ. ઉસને ઇન તસ્વીરોં કી ઉપયોગિતા પહચાન લી હૈ. ઇસીસે વહાં કે કોઈ ૧,૧૦૦ સ્કૂલોં મેં ચલને ફિરનેવાલે ચિત્ર દિખાવા કર વિદ્યાર્થીયોં કો ઉનકે પાઠ્ય વિષયોં કિ શિક્ષા દી ગતી હૈ. સ્કૂલોં કે ઉપયોગ મેં આનેવાલી ચલતી-ફિરતી તસ્વીરોં બનાને કે લિયે બર્લિન મેં એક સંઘ હી સ્થાપિત હૈ. ઇસ સંઘ કે કાર્યાલય કા સંચાલન એક વિશેષ ગ્રેજ્યુએટ કે દ્વારા હોતા હૈ. ઇસ સંઘ મેં ઇસકે ૨૪ સદસ્યોં કે અલાવા કોઈ ૭૫ એસે વ્યક્તિ હૈં જે સ્વતંત્ર રૂપ સે શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ બનાને કા કામ કરતે હૈં. જર્મની કી બિન્ન બિન્ન પ્રાદેશિક સરકારોં બી ઇસ નૂતન પ્રણાલી કે સમર્થક હૈં. આર્થિક સહાયતા તથા દૂસરે ઉપાયોં સે વે શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ બનાને તથા ઉનકા ઉપયોગ કરને કા પ્રોત્સાહન દેતી હં. યહી નહીં, સિનેમા-થિયેટરોં આદિ પર વહાં જે કર લગતા હૈ, વહ શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ પર કમ કર દિયા ગયા હૈ. છઃ સૌ પુટ લંબે શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ કે દિખલાને મેં કેવલ ૭ મિનટ લગતે હૈં. એસે ફિલ્મ પર કર કા પંચમાંશ કમ કર દિયા ગયા હૈ. યદિ ઇસસે બી કોઈ બડા શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મ પ્રાપ્ય હો ઔર ઉસમેં મનોરંજન કી કાશી સામગ્રી હો, તો વહ બી દિખાયા જ સકતા હૈ; ઔર લંબાઈ કે અનુપાત સે ઉસ પર કા કર ઔર બી અધિક કમ કિયા જ સકેગા.

જર્મન લોગ શિક્ષા કા મહત્ત્વ હી નહીં જાનતે હૈં, કિંતુ વે ઉસકે પ્રેમી બી હૈં. જિન બચ્ચોં ઔર ૧૪ સે ૧૮ વર્ષ તક કે લડકોં કો પઢને-લિખને કે સાથ સાથ જીવિકાપાળન બી કરના પડતા હૈ, ઉન્હેં વહાં હપ્તે મેં એક દિન એક પ્રકાર કે ટેકનિકલ

સ્કૂલ મેં જના પડતા હૈ. વહાં ઉન્હેં ઉનકે વ્યવસાયોં કી શિક્ષા દી જતી હૈ. યદિ કિસી લડકે કો કિસી સિનેમા-કંપની મેં ચિત્ર દિખલાનેવાલે કે સહાયક કા પદ મિલ જતા હૈ તો ઉસકો ઉસ સ્કૂલ મેં કયા કરના હોગા ઇસકી શિક્ષા નહીં દી જતી હૈ; કિંતુ ‘જો વહ કરતા હૈ’ ઉસકી શિક્ષા દી જતી હૈ. ઉસે ફિલ્મ કી મૈશીન કે ખોલને ઓર જોડને કી વિધિ ખતલાઇ જતી હૈ. ઇસકે સિવા ઉસે ઇજિનિયરી ઓર રસાયન-શાસ્ત્ર કી બી આવશ્યક શિક્ષા દી જતી હૈ, જિસસે ઉસે ફિલ્મ કે ખનાને કા બી થોડા બહુત જ્ઞાન હો જાય. જર્મની મેં ઐસે અનેક સ્કૂલ હૈં ઓર ઉનમેં ચાર સૌ ઐસે હૈં જિનમેં ફિલ્મોં દ્વારા લિજ લિન્ન વિષયોં કી શિક્ષા દી જતી હૈ. ઓર ઇધર જબસે ખોલનેવાલે ફિલ્મોં કા આવિષ્કાર હુઆ હૈ, તખ સે તો શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મોં કી ઉપયોગિતા ઓર બી બઢ ગઇ હૈ.

સિનેમા-ધરોં કે પ્રદર્શન હમારે દેશ કે લિન્ન-લિન્ન બડે નગરોં મેં લોગ નિલ હી દેખતે રહતે હૈં; પરંતુ ખેદ કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ ઉનકા યહાં ઉપયોગ મનોરંજન તક હી પરિમિત હૈ. પરીક્ષા કે લિયે બી ઉનકા ઉપયોગ ભારત કે કિસી બી પ્રાંત કે શિક્ષા-વિભાગ ને અબી તક નહીં કિયા હૈ. યહ વાસ્તવ મેં ખેદ કી ખાત હૈ.

(“ સરસ્વતી” ના એક અંકમાંથી)

૫૫-શ્રી મહાવીર સ્વામી

(શ્રી. ટી. એલ. વસવાણીના એક લેખ પરથી લેખક:-

શ્રી. મણિલાલ કેશવલાલ પરીખ)

ચૈત્રનો પરમ પાવન મહિનો શ્રીમહાવીરનું સ્મારક છે. આ પુણ્ય માસમાં આજથી ૨૪ સૈકા પહેલાં તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેમણે પટણીની નજીકના એક સ્થાનને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી. સમ્રાટ અશોક અને ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં પણ ત્યાં સ્મારક હોવાને કારણે પટના પવિત્ર છે.

પરંપરાથી આ મહાપુરુષની જન્મતિથિ ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશી માનવામાં આવે છે. આ દિવસ—શ્રીમહાવીરની વર્ષગાંઠનો દિવસ યુવકોની નોંધપોથીમાં સ્મરણીય છે. યુવાનોને યાદ રહે કે, એ તિથિ આપણા અનેક મહાવીરોની જનની છે.

જો કે ભારતવર્ષ દરિદ્ર છે છતાં પણ તે શ્રીસંપન્ન છે. તેની આ શ્રી તેનાં મનુષ્યોમાં રહેલી છે. તેનાં કરોડો મનુષ્ય જો

કંઈ કરવાનો સંકલ્પ કરે તો શું ન કરી શકે? અને પ્રત્યેક શતાબ્દિ-માં ભારતવર્ષમાં એવા કેટલા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન નથી થયા કે જેઓ આત્મશક્તિમાં મહાન હતા? કારણ જેની કીર્તિનો પ્રસાર આ ચૈત્ર શુક્લ ત્રयोदशी કરી રહી છે તેવા આપણા ઇતિહાસમાં એકલા માત્ર મહાવીરજ નથી થયા, અન્ય મહાવીર પણ થયા છે. તે બધા થયા છે બીજા યુગોમાં. તેઓ આત્મિક ક્ષેત્રના ચોક્કા હતા. તેમણે ભારતભૂમિને પુણ્યભૂમિ બનાવી દીધી; તેને આધ્યાત્મિક આદર્શવાદરૂપી શ્રીથી સંપન્ન કરી દીધો.

આ મહાવીર—અર્થાત્ વિજયી—જ ઇતિહાસના સાચા મહાપુરુષ છે. તે ઉદ્ધતતા અને હિંસાના નહિ પણ નિરભિમાનતા અને પ્રેમના મહાવીર હતા.

રશિયાના મહાન ઋષિ ટૉલ્સ્ટોયે એ વચનો વારંવાર આલાખ્યાં છે કે “જે પ્રકારે અગ્નિ અગ્નિનું શમન નથી કરી શકતો, તેજ પ્રમાણે પાપ પાપનું શમન નથી કરી શકતું.” કહેવાય છે કે, આ ઉપર ઇસુ ખ્રિસ્તે એક પ્રવચન કયું છે કે “પાપનો પ્રતીકાર ના કરો.” પરંતુ ખ્રિસ્તથી પણ પાંચ શતાબ્દિ પૂર્વે અહિંસાનો આ ઉપદેશ ભારતને બે આત્માઓ અને ઋષિઓ—બુદ્ધ અને મહાવીર—દ્વારા મળેલો અને આચારમાં મૂકાઈ ગયેલો. જૈન લોકો ભગવાન, ઇશ્વર, મહાભાગ ઇલાદિ કહીને શ્રીમહાવીરને અનન્યભાવે પૂજે છે.

તેઓ તેમને તીર્થંકર પણ કહે છે, જેનો અર્થ હું ‘સિદ્ધપુરુષ’ કહું છું. મહાવીરનું સ્મરણ તેમને ૨૪ માં તીર્થંકર માનીને કરવામાં આવે છે. તેમના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ઋષભનાથ અથવા આદિનાથ છે, જે અયોધ્યામાં જન્મ્યા અને કૈલાસ પર્વતપર મહત્તમ-આત્મજ્ઞાન-કૈવલ્યજ્ઞાનના અધિકારી થયા. તેઓ એ ધર્મના સૌથી પ્રથમ પ્રવર્તક હતા, જેને ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ કહેવામાં આવે છે. શ્રીમહાવીર જૈન ધર્મના પ્રવર્તકોની લાંબી સૂચિમાં ૨૪ માં આવે છે. તેમણેજ આ બૌદ્ધ ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર ધર્મની પુનઃ ઘોષણા કરી એનું પુનઃ નિર્માણ કયું.

શ્રીમહાવીરના સંબંધમાં જે કંઈ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તેની મારા પર ઘણી ઊંડી છાપ પડી છે. તેમનું જીવન અદ્વિતીય ઉદારતા અને અદ્વિતીય સૌંદર્યથી પરિપૂર્ણ હતું. બુદ્ધના સમકાલીન હોવાના કારણે તે બુદ્ધના ત્યાગનું, બુદ્ધના તપનું અને બુદ્ધના માનવપ્રેમનું સ્મરણ કરાવે છે.

તે ઇસુ ખ્રિસ્તનાં ૪૯૯ વર્ષ પૂર્વે બિહાર પ્રાંતના એક શહેરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ એક ક્ષત્રિય રાજા હતા. તેમની માતા વિશલા—વન્નિજઓના પ્રજાતંત્રના મુખી ચેટકની પુત્રી હતી. મહાવીરને અન્ય છોકરાઓની માફક શાળામાં મોકલવા-

માં આવતા; પરંતુ સમજાયું કે એમને શિક્ષણની આવશ્યકતા નથી. તેમના હૃદયમાં એ જ્ઞાન વિદ્યમાન છે, કે જેનું કોઇ પણ વિદ્યાલય દાન નથી કરી શકતું. બુદ્ધની માફક તેઓ પણ આ જગતનો ત્યાગ કરી દેવા માટે વ્યાકુળ થઇ જતા હતા. ૨૮ વર્ષની ઉંમર સુધી તેઓ કુટુંબમાં જ રહ્યા હતા. જ્યારે તેમનાં માતપિતા ગુજરી જાય છે અને તેમને સંન્યાસમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે અંતર-પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ પાસે અનુમતિ મેળવવા જાય છે. તેમના ભાઈ કહે છે—“ધા હજી તાજ છે, થોભી જાઓ.” તેઓ બે વર્ષ સુધી થોભી જાય છે. અત્યારે તે ૩૦ વર્ષના છે. ઇસુ ખ્રિસ્તની માફક હવે તેમને અંતઃપ્રેરણા થાય છે કે “હવે સર્વ કાંઈ છોડી દઇને સેવાના સુમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ.” બુદ્ધની માફક તેઓ પોતાની સઘળી સંપત્તિ દરિદ્રોને દાન કરી દે છે. કુટુંબને ત્યાગવાના દિવસે તેઓ પોતાનું આખું રાજ્ય પોતાના ભાઇઓને અને સઘળી સંપત્તિ ગરીબોને આપી દે છે. પછી તેઓ તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. બુદ્ધને ૬ વર્ષની સાધના પછી પ્રકાશનાં દર્શન થયાં હતાં. શ્રીમહાવીરને એ જ્યોતિષ બાર વર્ષનાં અંતઃધ્યાન અને તપસ્યા બાદ દેખાય છે. ઋણુકલા નદીને કાંઠે જુમ્મક ગામમાં તેઓ પરમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ગ્રંથોની ભાષામાં હવેજ તેઓ તીર્થંકર, સિદ્ધ, સર્વજ્ઞ અથવા મહાવીર બની રહે છે. તેઓ હવે એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, કે જેને ઉપનિષદોમાં કૈવલ્યદ્રષ્ટાની અવસ્થા કહે છે. જૈન ગ્રંથો પ્રમાણે હવે તેમનું નામ “કૈવલી” થઇ જાય છે.

ત્યારે તેઓ બુદ્ધની માફક ધર્મપ્રચારને માટે એક મહાન મિશન લઇને લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડે છે. ત્રીસ વર્ષ સુધી તેઓ અહીંથી તહીં ધૂમતા ફરે છે. બંગાળ અને બિહારમાં તે સાચા સુખની વાત(ગોસ્પેલ)નો સદુપદેશ આપે છે. પોતાના સંદેશને તેઓ જંગલી જાતિઓ સુધી પહોંચાડી દે છે અને તેમ કરતાં તેઓ તેમના કૂર વર્તનની પરવા નથી કરતા. તે પોતાના મિશન માટે હિમાલય સુધી જાય છે. અનેક પીડકા વચ્ચે પણ તેઓ કેવા ગંભીર અને શાંત બની રહે છે અને આ ગાંઢીય અને શાંતિમાં કેટલું બધું સૌંદર્ય છે !

તેઓ ગુરુ હોવા સાથે ઉત્તમ વ્યવસ્થાપક પણ છે. તેમના અગિયાર મુખ્ય શિષ્યો છે. ચારસોથી વધારે મુનિઓ અને અનેક શ્રાવકો તેમના ધર્મને ધારણ કરે છે. બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ બન્ને તેમના સમાજમાં સામેલ થાય છે, તેમની શ્રદ્ધા વધુ અને જાતિમાં નથી. તેઓ દિવાળીને દિવસે પાવાપૂરી(બિહાર)માં ૭૨ વર્ષની વયે ખ્રિસ્તનાં ૫૨૦ વર્ષ પૂર્વે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ મહાવીરનું-જૈનીઓના આ મહાપુરુષનું-ચરિત્ર કેટલું સુંદર છે ! તેઓ ધનવાન ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ લે છે અને ગૃહનો ત્યાગ કરી દે છે. તેઓ પોતાનું ધન દરિદ્રોને દાન કરી દે છે અને વિરક્ત થઈ જઈને જંગલમાં અંતર્ધ્યાન અને તપસ્યાને માટે ચાલ્યા જાય છે. કેટલાક લોક તેમને ત્યાં પીડા દે છે, પરંતુ તેઓ તો શાંત અને મૌનજ રહે છે.

તપસ્યાની અવધિ પૂરી થવા પછી તેઓ બહાર આવે છે, તે પોતાના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવા સ્થળે સ્થળે ફરે છે અને ધણાંએ માણસો એમની મળક ઉડાવે છે. સભાઓમાં તેઓ એમને તંગ કરે છે, એમનું અપમાન કરે છે; પરંતુ પોતે તો શાંત અને મૌનજ રહે છે.

એક શિષ્ય તેમનો ત્યાગ કરી જાય છે, અને તેમની વિરુદ્ધ લોકમાં મિથ્યા વાર્તા ફેલાવે છે.

તેઓ એક મહાવીર-એક વિજેતા-એક સાચા મહાપુરુષ-બની જાય છે; કારણ તેઓ શાંતિની શક્તિનો વિકાસ કરતા રહે છે.

નિઃસંદેહ તેમના જીવનનો તેમના લકતો પર ધણો સારો પ્રભાવ પડ્યો. તેમણે પોતાના સંદેશને સર્વે બાળુ ફેલાવ્યો. કહેવામાં આવે છે કે, પાયરો નામક યુનાની વિચારક જિમિનોસોફિસ્ટોના ચરણોમાં બેસીને દર્શનશાસ્ત્ર શીખ્યો. જણાય છે કે, જિમિનોસોફિસ્ટો જૈન યોગી હતા, જેમ એમનું આ નામ નિર્દેશ કરે છે.

બચપણમાં તેમનું નામ વીર રાખવામાં આવેલું. તે સમયે તેમને વર્ધમાન પણ કહેતા હતા; પરંતુ આગળ જતાં તેઓ મહાવીર કહેવાયા. મહાવીર શબ્દોનો મૂળ અર્થ મહાન યોદ્ધો થાય છે. કહેવામાં આવે છે કે, એક દિવસ જ્યારે તેઓ પોતાના મિત્રો સાથે ગમ્મત કરી રહ્યા હતા તે વખતે એમણે એક મોટા કાળા નાગને એની ફણા પર પગ મૂકીને ધણા ગૌરવથી વશ કર્યો હતો અને ત્યારથીજ તેમને એ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું. મને તો આ વાર્તા રૂપક લાગે છે. કારણ કે મહાવીરે ખરી રીતે તો કપાયરૂપી સર્પને વશમાં કર્યો હતો. તેઓ મૂળથીજ એક મહાન વીર-મહાન વિજેતા હતા. એમણે રાગ અને દ્વેષને જીતી લીધા હતા. તેમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચૈતન્ય હતો. એ જીવન પરમ શક્તિનું હતું. ‘પીતવર્ણ’ અને ‘સિંહ’ એ બે તેમનાં પ્રિય ચિહ્ન છે. આધુનિક ભારતવર્ષને પણ મહાન વીરોની આવશ્યકતા છે, માત્ર ધન અથવા જ્ઞાન ધણુંજ ઓછું ઉપયોગી છે; આવશ્યકતા છે આવા પુરુષાર્થી પુરુષોની કે જેઓ પોતાના હૃદયમાંથી ડરને દેશવટો આપી સ્વાતંત્ર્યની સેવા કરે. મહાવીરની વીરતા એમના જીવન અને ઉપદેશોમાં પ્રતિબિંબિત છે. એ જીવન અદ્વિતીય આત્મવિજયનું છે. તેમનો ઉપદેશ પણ વીરતાપૂર્ણ છે. “સર્વે જીવોને પોતાના સમાન સમજો અને

કોઇને પણ કષ્ટ ન આપો.” આ શબ્દોમાં અહિંસાના બેવડા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન છે. એક સ્પષ્ટ છે અને બીજો ગૂઢ. અર્થમાં ‘સ્પષ્ટ’ તો ઐક્યના સિદ્ધાંતનું અનુસરણ કરે છે—અર્થાત્ “પોતાને સર્વમાં જીવો.” અને ‘ગૂઢ’ તેમાંથી વિકાસ પામે છે—અર્થાત્ કોઈની પણ હિંસા ના કરો. સૌમાં પોતાનાંજ દર્શન કરવાની મતલબ એ છે કે, કોઇને પણ કષ્ટ આપવાથી રોકવાનો ઉદ્દેશ છે. અહિંસા સર્વ જીવોમાં અદ્વૈતના આભાસથીજ વિકાસ પામે છે.

આપણા ઇતિહાસના આ મહાન વીરનું જીવન અને તેમનો સંદેશ ત્રણ મુદ્દા પર ભાર મૂકે છે:—

(૧) **બ્રહ્મચર્ય:**—ધણાખરા સાધુઓ ગોશાળના નેતૃપદે નીતિ-બ્રષ્ટ જીવન વ્યતીત કરતા હતા. તેઓ સ્ત્રીઓના ગુલામ હતા અને ગોશાળ તેમનો એક નાસી ગયેલો શિષ્ય હતો જે પાછળથી દિવાનો થઇને મરી ગયો. જે લોક સાચું આત્મિક જીવન વ્યતીત કરવા ચાહે તેમને માટે મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય વ્રત અનિવાર્ય ઠરાવી દીધું છે. એટલા માટે જે યુવકો ભારતવર્ષનું પુનર્નિર્માણ એક મહાન દેશના રૂપમાં કરવા ચાહતા હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યની શક્તિમાં પૂર્ણ ખનવું જોઇએ.

(૨) **અનેકાંતવાદ અગર સ્વાદ્રાઢ:**—મહાવીરે શીખવ્યું કે, વિશ્વનું કોઈ પણ એક સ્વરૂપ સત્યનું પૂર્ણ પ્રતિપાદન નથી કરી શકતું. કારણ કે સત્ય અનંત છે. આ સ્થળે મને આધ્વન્યનના સાપેક્ષ-વાદ (ડોક્ટ્રીન્સ ઓફ રિલેટીવિટી)ના આધુનિક પ્રયોગનું સ્મરણ આવે છે. મહાવીરની વાણી યુવકવર્ગ સાંભળે અને તેનો સહાનુભૂતિ અને સમાનતાનો સંદેશ ગામે અને શહેરોમાં લઇ જાય. બિન્ન બિન્ન ધર્મોએ બેદો અને અધડાનાંજ ઝાડ ઉછેર્યાં છે. તેઓ આધ્યાત્મિક જીવન સંજ્ઞા નવા વિચાર, નૂતન દેશભક્તિ અને નવીન રાષ્ટ્રીય જીવનને સરજાવે; કારણ કે સત્ય અસીમ છે અને ધર્મનો ઉદ્દેશ બિન્નતા અને અધડાને ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પરંતુ ઉદારતા અને પ્રેમનો પાઠ શીખવવાનો છે.

(૩) **અહિંસા:**—આ વસ્તુ આજસ અને કાયરતાથી પર છે. અહિંસા સત્તાત્મક છે, ખાલી કલ્પના નથી. એ તો સામાન્ય ગુણોથી ઉચ્ચ શ્રેણીની વસ્તુ છે. એ એક શક્તિ છે, એ શક્તિ શાંતિની છે. આ અગડાળ દુનિયામાં શાંતિની અંતઃપ્રેરણા છે.

ધણા વખતથી યુરોપમાં નિત્ય બળાત્કાર અને હિંસાના નવા નવા કાર્યક્રમનો સ્વીકાર થતો જાય છે. આજે ભારતમાં પણ ધણા લોકો માટે તે આકર્ષક પૂરવાર થયા છે. એક ફ્રેંચમેને હાલમાં પ્રગટ કરેલા એક પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે “અમારે જર્મનીના નાશની આવશ્યકતા છે.” એક ભારતવાસીએ પણ રશિયાના ઉદ્ધાર કંડમાં સહાયતા આપવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવતાં કહ્યું હતું

કે “અમારે આવશ્યકતા છે યુરોપીયોના નાશની.” આવી આવી વાતોથી મારા હૃદયમાં તીવ્ર પીડા થાય છે. પછી હું ભારતના ઝાની મહાત્માઓનું ચિંતન કરું છું અને મારું હૃદય તેમના મંગલ-મય મહાવીરની તરફ આકર્ષાય છે. જેણે આજથી ૨૫ શતાબ્દ પહેલાં ભારતના લોકોને તે મહાન સંદેશ:—“દ્વેષને સહાનુભૂતિ અને નિઃસ્વાર્થતાથી જીતો” આપ્યો હતો.

હું ઇતિહાસનાં પાનાંને નાશ અને ક્ષયથી આચ્છાદિત થયેલાં જોઉં છું. યુદ્ધ, નાશ, ધાર્મિક અત્યાચારરૂપે આપણી જીવનયાત્રામાં આપણે અહિંસાને આપણું લક્ષ્ય નથી રાખ્યું? આપણા જીવનમાં, આપણા વ્યાપારમાં અને આપણા સામાજિક જીવનમાં શું અહિંસાનાં કરતાં હિંસા વધારે નથી? અને વર્તમાન રાજનીતિમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? કષાયોની મંત્રણા કે અહિંસાની શક્તિ?

એક વાતનો મને ખીજો પણ અનુભવ થાય છે અને તે એ કે, રાષ્ટ્રીય આદેશનને એક નવીન ઉદાર આધ્યાત્મિક સ્પન્દન (પ્રોત્સાહન) મળી જવું જોઈએ. એક ભ્રાતૃત્વમય સભ્યતાનું નિર્માણ થવું જોઈએ. દ્વેષ આપણને સહાય નહિ કરે. આજકાલ રાષ્ટ્રો પોતાની માનસિક શક્તિઓની સંપત્તિ લડાઈ-ઝગડામાં ખર્ચી રહ્યાં છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આપણે ધૈર્યને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખેંચી લાવીએ, માનવ-વિશ્વતા પુનઃનિર્માણને માટે આપણે આધ્યાત્મિક શક્તિની આવશ્યકતા છે.

જો કોઈ મને એકજ શબ્દમાં ઉત્તર પૂછે કે, ભારતનો આત્મા શું છે? તો હું કહીશ—‘અહિંસા.’ ભારતનાં અનંત અવેષણો અહિંસાનો વિચાર, કળા, ઉપાસના અને જીવનમાં સહાયતા કરતાં રહ્યાં છે.

અહિંસાના સિદ્ધાંતે ભારતવર્ષના સાંસારિક સંબંધો પર પણ ઠીક પ્રભાવ પાડ્યો છે. તેણે સામ્રાજ્યો અને વિજયોનાં સ્વપ્ન ન જોયાં અને તે જાપાન અને ચીનનું પણ ગુરુ બની ગયું. આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના કારણે આ અપરિચિત દેશ તે દેશોને ઈર્ષ્યાપાત્ર બની ગયો. ભારતવર્ષ સૈનિકવાદીઓનો દેશ નહોતો. મનુષ્યત્વ પ્રત્યેની આદરશુદ્ધિએ જ તેને સામ્રાજ્યવાદની આકાંક્ષાઓથી બચાવી લીધો. તે મહાન રાજનૈતિક સંલહ હતું, જેને યુદ્ધે પોતાનાં વચનોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું કે “વિજેતા અને વિજિત બન્ને અસુખી છે. વિજિત અત્યાચારના કારણે અને વિજેતા એવા ડરનો માર્યો કે વિજિત કંઈ ફરી ઉભો ન થાય અને તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે.” ભારતવર્ષે કદી કોઈ પણ દેશને ગુલામ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. ગુલામ બનાવવા એ હિંસાનું જ એક આચરણ છે.

યુરોપ આ પ્રકારે પીડાય છે અને ક્ષોભમાં લટકતું ફરે છે, અને કેટલાક લોક તેની શક્તિને ભૂલથી સ્વતંત્રતા સમજી બેઠા છે. સમૂહનો વિના અને નૈતિક નિયમોના અભ્યાસ વિના સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્ત

નથી થઇ શકતું. યુરોપ હજી સુધી રાષ્ટ્રીય જાતીય નિયમથી વધારે મહત્વના અન્ય કોઇ પણ નિયમને નથી માનતું, તેનુંજ પરિણામ છે. રાષ્ટ્રીય ધર્ષણ અને પશ્ચિમનો રાષ્ટ્રવાદ, તેનાજ પરિણામે બન્યું જગદવ્યાપી યુદ્ધ અને તે યુદ્ધનો હજી સુધી અંત નથી આવ્યો.

મને માલમ છે કે, યુવકોને અહિંસાના મૂલ્યની બાબતમાં સંદેહ છે. તેઓ પ્રકૃતિથીજ શક્તિમદ્મસ્ત અનિયંત્રિત શાસન દ્વારા પોતાના દેશને કરવામાં આવેલા અસત્ય અપમાનના કારણે સંક્લુષ્ઠ થઇ ગયેલા છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં શક્તિનું રહસ્ય, ધૈર્યયુક્ત ઉદ્ધમ અને આત્મચક્ષુનો અભ્યાસ છે. જે અહિંસાની ચર્ચા હું અહીં કરી રહ્યો છું તે નિર્બળતા નથી. સાચી અહિંસામાં મૃત્યુનો ડર નથી, પરંતુ મનુષ્યત્વ પ્રતિ આદરભાવ છે. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, ભારત સ્વતંત્ર થઇ જશે, જો તે પોતાના પ્રત્યે સાચું હશે. મને ઉપનિષદોના આ ઉપદેશ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, અહિંસા યજ્ઞ છે અને યજ્ઞ અથવા બલિદાન મહાન બળ છે. જ્યારે હું મારા કામ પર જાઉં છું, ત્યારે ગીતાના એક વાક્યને હમેશાં ગોખ્યા કરું છું કે “હે કૌંતેય ! મારું ભારત કદી નષ્ટ નહિ થાય.”

(ઓક્ટોબર-૧૯૩૦ ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૫૬-શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ-માટુંગા

અનાથાશ્રમોં ઔર સંરક્ષણ-ગૃહોં કા ખુલના થવપિ સમાજ કે લિયે કોઈ ગૌરવ કી બાત નહીં હૈ-વાસ્તવ મેં યહ સમાજ કી ધોર દુર્દશા કા હી પરિચાયક હૈ-તથાપિ હિંદૂ પરિવારોં મેં સ્ત્રિયોં કે ઊપર હોનેવાલે અમાનુષિક અસાચારોં ઔર ઉનસે હોનેવાલી સમાજ કી ભયંકર ક્ષતિ કેા દેખતે હુએ આજ દેશ મેં હજારોં કી સંખ્યા મેં અનાથાલયોં ઔર સંરક્ષણ-ગૃહોં કે ખોલને કી, ન કેવલ અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હો ગઇ હૈ, વરન્ ઐસી સેવાપરાયણ સંસ્થાઓં કા નિર્માણ કરના ઔર ઉનકે દ્વારા જાતીય હાસ કો રોકને કા પ્રયત્ન કરના પ્રત્યેક સચ્ચે દેશ-હિતૈષી ઔર ધર્મપ્રાણ હિંદૂ કા પરમ કર્તવ્ય હો ગયા હૈ. હમ પાઠકોં કેા એક ઐસી હી સંસ્થા કા પરિચય દેના ચાહતે હૈં.

બંબલ (માટુંગા) કા શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ ભારત-વર્ષ કી ઉન ઇની-ગની સંસ્થાઓં મેં એક હૈ, જો અત્યાચાર-પીડિત, સમાજ કે દ્વારા તસ્ત ઔર જબ્દસ્તી પાપ કે માર્ગ પર દોડલ હી જાનેવાલી હિંદૂ સ્ત્રિયોં ઔર અસહાય બચ્ચોં કી રક્ષા કર કે દેશ કી અમૂલ્ય સેવા કર રહા હૈ. આશ્રમ કી પ્રથમ વાર્ષિક રિપોર્ટ (૧ માર્ચ, સન્ ૧૯૨૮ ઇસ ૩૧ દિસમ્બર સન્ ૧૯૨૮

ઈં તક) હમારે સામને હૈ. રિપોર્ટ સે પતા લગતા હૈ કિ ઉક્ત સંસ્થા ને નૌ મહીનોં મેં ૨૯ સ્ત્રિયોં ઔર ૨૧ બચ્ચોં કા ઉદ્ધાર કિયા. ઇન પ્રાણિયોં કા યદિ ઉપયુક્ત અવસર પર આશ્રમ કી સહાયતા ન મિલી હોતી તો ઇનમેંસે અધિકાંશ સ્ત્રિયાં યા તો ઇસાઇ યા મુસલમાન હો જાતીં યા પાપ કે ગહરે પંક મેં ફંસ કર આજન્મ કલુષિત જીવન વ્યતીત કરને કે લિયે બાધ્ય હોતી. ઇસી પ્રકાર સંરક્ષિત બાલકોં મેં સે અનેક બાલક ભૂખ ઔર ખ્યાસ સે તડપ કર પ્રાણુ ગંવા દેતે. આશ્રમ કે દ્વારા રક્ષિત પ્રાણિયોં મેં સભી જાતિયાં કી સ્ત્રિયાં ઔર બચ્ચે હૈં, પર બડે દુઃખ ઔર પરિતાપ કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ ઉનમેં બ્રાહ્મણોં કી—જો અપનેકો સખકા પૂજ્ય ઔર વ્યવસ્થાપક કહને મેં લજ્જિત નહીં હોતે—સ્ત્રિયોં કી સંખ્યા સખસે અધિક હૈ. ઇનમેંસે કઇ સ્ત્રિયાં કી દશા તો ઇતની દર્દનાક થી કિ ઉસે સુન કર કિસી બી આત્મસન્માનયુક્ત પુરુષ કા મસ્તક લજ્જા ઔર ખેદ સે અવનત હુએ બિના નહીં રહ સકતા.

એક બ્રાહ્મણી યુવતી કી મૌ ઉસકી બાલ્યાવસ્થા મેં હી પરલોક સિધાર ગઇ. ઉસકે બાદ ઉસકે પિતા ને ઘર મેં એક દૂસરી સ્ત્રી રખ લી ઔર ઉસકી બડી બહિન, જો વિધવા હો ગઈ થી, પિતા કો છોડ કર એક મુસલમાન કે સાથ રહને લગી. ઉસ યુવતી કા વિવાહ ૧૫ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હુઆ; પર એક દિન કે લિયે બી વહ સુખ ઔર શાન્તિપૂર્વક જીવન ન બિતા સકી. સસુરાલ મેં ઉસે પતિ તથા સાસ-સસુર કે અત્યાચાર સહને પડતે ઔર પિતા કે ઘર મેં પિતા તથા ઉસકી પ્રેમિકા કે અસહ્ય દુર્વ્યવહારોં કા શિકાર હોના પડતા. ઉસે પ્રાયઃ ભૂખોં રહના પડતા ઔર વહ નિર્દયતાપૂર્વક પીટી જાતી. જખ યે અત્યાચાર એક-બારગી અસહ્ય હો ઉઠે, તખ એક દિન વહ અભાગિની ભાગ કર અપને એક રિસ્તેદાર કે ઘર ગઇ; પર હિન્દૂ-સમાજ કો ધિક્કાર હૈ ! ઔર શત-શત ધિક્કાર હૈ હિન્દૂ-સમાજ કી વ્યવસ્થાપક બનનેવાલી બ્રાહ્મણુ જાતિ કો !! ઉસ હત્યારે રિસ્તેદાર ને યુવતી કો બડી રુખાઇ ઔર ઘૃણા કે સાથ ઉસી સમય અપને ઘર સે બાહર નિકાલ દિયા. અકેલી, લયાતુર, ભૂખ ઔર ખ્યાસ સે છટ-પટાતી હુઇ બેચારી અસહાય રમણી રેલ્વે સ્ટેશન પર પહુંચી ઔર ભૂખ કે મારે જખ ઉસસે ન રહા ગયા, તખ વિવશ હો કર ઉસને રેલવે કે એક ચપરાસી સે કુછ ખાને કો માંગા. ચપરાસી મુસલમાન થા; ઉસને સતાઇ હુઇ રમણી કે સાથ સહાનુભૂતિ દિખાઇ; ઉસે ખાને કે લિયે ભોજન ઔર રહને કે લિયે ઘર દિયા. વહ યુવતી ઉસકે સાથ શાન્તિપૂર્વક રહને લગી. જિસ સમય યુવતી કે બાઈ કો ઇન ખાતોં કા પતા લગા, ઉસ સમય ઉસે બ્રાહ્મણુ-

જાતિ કી 'લગ્ની નાક' કી રક્ષા કરને કી સુધ આઇ ! વહ દૌડા હુઆ સ્ટેશન ગયા ઓર અપની બહિન કો લા કર ઉસને પુનઃ ઉસી અત્યાચારમય વાતાવરણ મેં ઘૂણા, લજ્જા, અપમાન ઓર ઉપવાસ સહન કરને તથા નિર્દયતાપૂર્વક પીટે જાને કે લિયે છોડ દિયા. ફલ યહ હુઆ કિ બેચારી યુવતી પુનઃ ઘર સે લાગ કર રેલવે કે મુસલમાન ચપરાસી કે યહાં ચલી ગઇ. શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ કે એક કાર્યકર્તા ને યુવતી કી દયનીય દુર્દશા દેખી ઓર ઉસકા ઉદ્ધાર કિયા. ઇસ સમય વહ આશ્રમ મેં પવિત્રતા ઓર પ્રસન્નતાપૂર્વક નિવાસ કર રહી હૈ ઓર શિક્ષા પ્રાપ્ત કર કે અપને જીવન કો સુધારને કા પ્રયત્ન કર રહી હૈ.

યહ હૈ હિન્દૂ-સમાજ કા નમ્ર તાણડવ ! ઓર ઇતના કલુષિત હૈ ઇસ સમાજ કા વ્યવસ્થાપક બનનેવાલી બ્રાહ્મણ-જાતિ કા આંતરિક જીવન !! કયા કાશી કા બ્રાહ્મણ "મહાસમ્મેલન" પત્ર બ્રાહ્મણ-જાતિ કે પતિત કુપૂતોં કે દ્વારા હોનેવાલે ઇસ નિન્દનીય ઓર રાક્ષસી કર્મ કો બી શાસ્ત્રાનુમોદિત ઠહરાવેગા ?

આશ્રમ ઇસ પ્રકાર કી અત્યાચારપીડિત હિન્દૂ-મહિલાઓં ઓર અનાથ બાલકોં કા ઉદ્ધાર કર કે દેશ કી જો અમૂલ્ય ઓર પ્રશંસનીય સેવા કર રહા હૈ, ઉસકે લિયે હમ આશ્રમ કો હૃદય સે બધાઇ દેતે હૈં, ઓર આશા કરતે હૈં કિ પ્રત્યેક સચ્ચા સમાજ-સેવી ઓર શુદ્ધ-હૃદય સે હિન્દૂ જાતિ કા હિત ચાહનેવાલે સ્ત્રી ઓર પુરુષ આશ્રમ કી સહાયતા કરને મેં અપની શક્તિભર કુછ બી ઉઠા ન રહ્યેગે. આશ્રમ મેં સ્ત્રિયોં કે પઢાને-લિખાને ઓર ઉન્હેં સિલાર્થ તથા મોજા જીનને કી કલા સિખાને કા બહુત હી ઉત્તમ પ્રબંધ હૈ. આશ્રમ હિન્દૂ જાતિ કી આપદ્મચરિત્ર સ્ત્રિયોં કી, ચાહે ઉનકી સંખ્યા કિતની હી અધિક કયોં ન હો, રક્ષા ઓર ઉદ્ધાર કરને કે લિયે સદા પ્રસ્તુત હૈ. પ્રસવ કરાને કા બી પ્રબંધ કિયા જાતા હૈ. ઐસી ઉપયોગી સંસ્થા કી સહાયતા કરના પ્રત્યેક હિન્દૂ કા પરમ કર્તવ્ય હૈ. જિન મહાશયોં કો આપદ્મચરિત્ર સ્ત્રિયોં ઓર અનાથ બાલકોં કા પતા લગે, ઉન્હેં આશ્રમ કે મંત્રિયોં કો શીઘ્ર હી ઉનકી અવસ્થા કી સૂચના દેની ચાહિયે. લક્ષ્મી કે સુપુત્રોં કા યહ બી કર્તવ્ય હૈ કિ વે આશ્રમ કી પ્રબંધસમિતિ કે સહાયક, સંરક્ષક આદિ બન કર ધન સે આશ્રમ કી સહાયતા કરે. ઇસ આશ્રમ કા પ્રબંધ બંબઇ કી હિન્દૂ વીમેન્સ રેસ્કયુ હોમ સોસાયટી કી ઓર સે કિયા જાતા હૈ. ઐસી ઉપયોગી ઓર સેવાપરાયણ સંસ્થા કા પ્રબંધ કરને કે લિયે હમ ઉક્ત સોસાયટી કે સદસ્યોં ઓર ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓં કો બી હૃદય સે બધાઇ દેતે હૈં. (જાન્યુઆરી-૧૯૩૦ ના "ચૌદ" માંથી)

५७-नारायणी सेना !

(लेखक:-श्री. जैननाथजी भट्टाचार्य)

परमात्मा के प्रति अनन्य प्रेम का नाम ही लक्ष्मि है। लक्ष्मि अपने आराध्य देव को केवल सिंहासन पर ही नहीं देखता, वह तो सारी जडचेतन सृष्टि में उसका दर्शन करता है। लक्ष्मि सर्व-सम्भा होता है, दलित-पीड़ितों का वह अंधु है, कृपालु की तरह वह आध्यात्मिक संपत्ति को अकेल करता है; पर उसकी भांति वह केवल अकेला ही उसका उपभोग नहीं करता, वह उसे अपने भाषियों में बांटने के लिये अपने ज्ञान और दिव्य दृष्टि द्वारा उनकी सेवा करने के लिये माता की भांति व्याकुल रहता है। गज की पुकार सुन कर जगवान शेषशय्या को छोड़, गरुड की परवा न कर पैदल ही दौड़ पड़े। देश में जग कि यारों और दारिद्र्य और दुःख का समुद्र ब्रमंड रहा है, उस परमात्मा के सम्ये लक्ष्मि को कैसे जैन पड सकती है? हमारे देश में धर्म और कर्म का नाश हो रहा है। इसका कारण क्या है? यही कि लोगों का पेटभर भोजन तक नहीं मिलता। 'भूखे लजन न होई गोपाला।' समाज अनेक व्यसनों और व्यक्तियों में आकंठ इंसो हुआ है। सर्व कृपालु साधुओं को छोड़ कर उसे इस दुःखगर्त से कौन उठा सकता है? भारत को अपने पीतरागी साधु-समुदाय का अभिमान है। यह लाभों की संख्या में नारायणी सेना अगर आड़े तो क्षण-भर में ही सारे संसार की कायापलट कर दे; पर आज उसका प्राण लक्ष्मि नहीं, लिखा और भांगगांग हो रहा है, और भी अनेक घुराघियां उसमें हैं। इस नारायणी सेना को जगाने के लिये ही आज यह पुकार की जग रही है। हे अभोधवीर्यशालिनी नारायणी सेना! अपनी मोहनिद्रा से जग। लक्ष्मि का दूसरा नाम अकर्मण्यता नहीं है, गांजे और भांग के जल पर किया गया मनोविनय आत्महत्या नहीं तो आत्मविस्मृति अवश्य ही है। अपने कर्तव्य को पहचान! मोहांध हो अपने मालिक को छोड़ कर तूने दुर्योधन का पक्ष ग्रहण कर लिया है। समय पर जग, पहली नारायणी सेना की भांति इस बार तू भी गलती न कर।

(“कल्याण”ना अंक अंकमांथी)

૫૮-જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય

(લેખક:—મં મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી)

આ અડવાડિયે અપરિગ્રહવ્રત વિષે લખતાં ગાંધીજી “યરવડા મંદિર”માંથી લખે છે:—“અપરિગ્રહ અસ્તેયને લગતું ગણાય. જે મૂળમાં ચોરી નથી તે અનાવશ્યક એકદુનું કરવાથી ચોરીના માલ જેવું થઈ જાય છે. પરિગ્રહ એટલે સંયમ અથવા એકદુનું કરવું. સત્યશોધક-અહિંસક પરિગ્રહ ન કરી શકે. પરમાત્મા પરિગ્રહ કરતો નથી. તેને “જોઈતી” વસ્તુ તે રોજની રોજ પેદા કરે છે, એટલે જો આપણે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો સમજીએ કે, આપણને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ આપે છે, આપશે. ઓલિયા અને ભક્તોનો આ અનુભવ છે. રોજના પૂરતુંજ રોજ પેદા કરવાના ઈશ્વરી નિયમને આપણે જાણતા નથી, અથવા જાણતા છતાં પાળતા નથી. તેથી જગતમાં વિષમતા ને તેથી થતાં દુઃખો અનુભવીએ છીએ. ધનાઢ્યને ત્યાં તેને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરી હોય છે, રખડી જાય છે, બગડી જાય છે; જ્યારે તેને અભાવે કરોડો રવડે છે, ભૂખે મરે છે, ટાઢે ઠરે છે. સૌ પોતાને જોઈતોજ સંગ્રહ કરે તો કોઈને તંગી ન આવે ને સૌને સંતોષ રહે. આજ તો બંને તંગી અનુભવે છે. કરોડપતિ અબજપતિ થવા મથે છે, તોયે તેને સંતોષ નથી રહેતો. કંગાલ કરોડપતિ થવા ઇચ્છે છે, કંગાલને પેટપૂરતુંજ મળવાથી સંતોષ પેદા થતો જોવામાં નથી આવતો; પણ કંગાલને પેટપૂરતું મેળવવાનો અધિકાર છે અને સમાજનો તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો ધર્મ છે. તેથી તેના અને પોતાના સંતોષને ખાતર ધનાઢ્યે પહેલ કરવી ઘટે. તે પોતાનો અત્યંત પરિગ્રહ છોડે તો કંગાલને પોતા પૂરતું સહેજે મળી રહે ને બંને પક્ષ સંતોષનો પાઠ શીખે.”

“આદર્શ-આત્યંતિક અપરિગ્રહ તો મનથી અને કર્મથી જે દિગંબર છે તેનોજ હોય; એટલે કે તે પક્ષીની જેમ ઘર વિનાનો, વસ્ત્ર વિનાનો અને અન્ન વિનાનો વિચરશે. અન્ન તો તેને રોજ જોઈશે તે ભગવાન આપી રહેશે; પણ આ અવધૂત સ્થિતિને તો કોઈકજ પહોંચી શકે. આપણે સામાન્ય કોટિના સત્યાગ્રહી જિજ્ઞાસુ આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને જેમ બને તેમ નિત્ય આપણો પરિગ્રહ તપાસીએ ને ઓછો કરતા જઈએ. ખરા સુધારાનું, ખરી સંખ્યતાનું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર-અને ઇચ્છા-પૂર્વક ઘટાડો છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ, તેમ તેમ ખર્ચ સુખ ને ખરો સંતોષ વધે છે, સેવાશક્તિ વધે છે. આમ વિચારતાં ને વર્તતાં આપણે જોઈશું કે, આપણે આશ્રમમાં ઘણો સંગ્રહ એવો

કરીએ છીએ, કે જેની આવશ્યકતા સિદ્ધ નહિ કરી શકીએ; અને એવા અનાવશ્યક પરિગ્રહથી પડોશીને ચોરી કરવાની લાલચમાં ફસાવીએ છીએ. અભ્યાસથી મનુષ્ય પોતાની હાજતો ઘટાડી શકે છે, ને જેમ ઘટાડતો જાય છે તેમ તે સુખી, શાંત અને બધી રીતે આરોગ્યવાન થાય છે.”

“કેવળ સત્યની-આત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતાં શરીર પણ પરિગ્રહ છે. ભોગેચ્છાથી આપણે શરીરનું આવરણ ઉભું કર્યું છે ને તેને ટકાવી રાખીએ છીએ. ભોગેચ્છા અત્યંત ક્ષીણ થાય તો શરીરની હાજત મટે; એટલે મનુષ્યને નવું શરીર ધારણ કરવાપણું ન રહે. આત્મા સર્વવ્યાપક હોઇ શરીરરૂપી પાંજરામાં કેમ પૂરાય ? એ પાંજરાને ટકાવવા સારૂ અનર્થો કેમ કરે ? બીજાને કેમ હણે ? આમ વિચાર કરતાં આપણે આલંકાર ત્યાગને પહોંચીએ છીએ, અને શરીર છે ત્યાંલગી તેનો ઉપયોગ કેવળ સેવાને અર્થે કરતાં શીખીએ છીએ. તે એટલે લગી કે, તેનો ખરો ખોરાકજ સેવા થઈ પડે છે. તે ખાય છે, પીએ છે, સૂએ છે, બેસે છે, જાગે છે, ઉઠે છે તે બધું સેવાનેજ અર્થે. આમાંથી ઉત્પન્ન થતું સુખ ખરું સુખ છે, ને આમ કરતાં મનુષ્ય છેવટે સત્યની ઝાંખી કરશે. આ દૃષ્ટિએ આપણે સૌ આપણો પરિગ્રહ વિચારી લઇએ.

આટલું યાદ રાખવા યોગ્ય છે કે, જેમ વસ્તુનો તેમ વિચારનો પણ અપરિગ્રહ હોવો જોઇએ. જે મનુષ્ય પોતાના મગજમાં નિર્ઘર્ક જ્ઞાન ભરી મૂકે છે તે પરિગ્રહી છે. જે વિચાર આપણને ઈશ્વરથી વિમુખ રાખે અથવા ઈશ્વરપ્રતિ ન લઈ જતા હોય તે બધા પરિગ્રહ-માં ખપે ને તેથી ત્યાજ્ય છે. આવી વ્યાખ્યા લગવાને ૧૩ મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની આપી છે, તે આ પ્રસંગે વિચારી જવી ઘટે છે. અમાનિત્વ ઇલાહિને ગણાવીને કહી દીધું કે, તેની બહારનું જે બધું તે અજ્ઞાન છે. આ ખરું વચન હોય-ને એ ખરું છેજ-તો આજે આપણે ધણું જે જ્ઞાનને નામે સંગ્રહીએ છીએ તે અજ્ઞાનજ છે ને તેથી લાલને બદલે હાનિ થાય છે. મગજ ભરે છે, છેવટે ખાલી થાય છે, અસંતોષ ફેલાય છે અને અનર્થો વધે છે. આમાંથી કોઈ મંદતાને તો નહિજ ઘટાવે. પ્રત્યેક ક્ષણ પ્રવૃત્તિમય હોવી જોઇએ; પણ તે પ્રવૃત્તિ સાત્ત્વિક હોય, સત્ય તરફ લઇ જનારી હોય. જેણે સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તે એક ક્ષણ પણ મંદ રહી શકેજ નહિ. અહીં તો સારા નરસાનો વિવેક શીખવાનો છે, સેવાપરાયણને એ વિવેક મહેજે પ્રાપ્ત છે.”

(તા. ૭-૯-૧૯૩૦ ના “નવજીવન”માંથી)

૫૯-ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય

(શ્રીયુત ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય ને મધ્યયુગીન ભારત કા અંગરેજી મેં ઇતિહાસ લિખા હૈ. યહ ત્રીન ભાગોં મેં સમાપ્ત હુઆ હૈ. ઇસકા હિંદી મેં ભાષાંતર ભી હો ગયા હૈ. ઇસકે દૂસરે ભાગ મેં સન્ ૭૫૦ સે સન્ ૧૦૦૦ તક કે ભારત કા ઇતિહાસ વર્ણિત હૈ. ઇસ કાલ મેં સન્ ૮૦૦ સે સન્ ૧૦૦૦ કે કાલ કે ભારત કે ઇતિહાસ કો વૈદ્ય મહોદય ને ભારત કા સુવર્ણકાલ ખતાયા હૈ. ઇસ કાલ મેં ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કી કયા અવસ્થા થી, ઉસકા વર્ણન ઇસ ગ્રંથ કે જિસ પ્રકરણ મેં આયા હૈ ઉસીકા કુછ સંગ્રહિત અંશ યહાં (“સરસ્વતી” અગસ્ત ૧૯૩૦ મેં) દિયા ગયા હૈ.)

ભારત કે આજ તક કે ઇતિહાસ મેં ઇ. સ. ૮૦૦-૧૦૦૦ (વિ. ૮૫૭-૧૦૫૭) ઇન દો શતાબ્દિયોં જૈસા વૈભવ-સંપન્ન, સમૃદ્ધિ ઓર સુખ કા કાલ કિસી અન્ય શતાબ્દી મેં દેખ નહીં પડતા. ઇન શતાબ્દિયોં મેં ભારત પૂર્ણ સ્વતંત્ર થા ઓર દેશભર મેં સમૃદ્ધિ ઓર શાન્તિ કા સામ્રાજ્ય થા. ધાર્મિક પરિસ્થિતિ નિર્દોષ થી. સમગ્ર દેશ મેં એક હી ધર્મ પ્રચલિત હોને સે જનતા મેં વૈમનસ્ય કા અભાવ ઓર એકતા દેખ પડતી થી. વિભિન્ન જાતિયોં મેં ભેદભાવ ન હોને કે કારણ વિરોધ કી ગુંગામીશ નહીં થી. સેના કા પ્રબંધ ઉત્તમ થા. ઇસ કારણ વિદેશી આક્રમણ કા ભય નહીં થા ઓર રાજ્યવ્યવસ્થા ભી પ્રજા કે હિયે સુખકર થી. એસી સમૃદ્ધિ ઓર શાન્તિ કા સમય કદાચિત્ વૈદિક યુગ અથવા બુદ્ધ કે પૂર્વ રહા હો. પરંતુ બૌદ્ધ કાલ સે લે કર આજ તક કે ખ્રીસ્ત મેં ઇસ પ્રકાર કે સુવર્ણકાલ કા પતા નહીં ચલતા.

ઇસ સર્વોગ-સુંદર સમય કે હર એક પહલૂ પર વિચાર કરના આવશ્યક હૈ. ઇસ સમય કી સખ સે અધિક મહત્ત્વ કી ખાત યહ હૈ કિ સમગ્ર દેશ મેં એક હી ધર્મ કા પ્રભાવ થા. કુમારિલ ભટ્ટ ઓર શંકરાચાર્ય ને વૈદિક ધર્મ કા (વૈદિક વિધિ ઓર વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન દોનોં કા) પુનરુજ્જીવન કર દિયા થા. ઇસ નવીન ધર્મ-મત મેં સાંપ્રદાયિક મત-ભેદ ભી ઉત્પન્ન નહીં હુયે થે. ઇસિસે સમસ્ત જનતા કી એક હી વૈદિક ધર્મ મેં અટલ શ્રદ્ધા થી. વહ ઇસ હદ તક પહુંચ ગઇ થી કિ દેશ મેં કહીં બૌદ્ધ દેવાલય નહીં દેખ પડતે થે. બૌદ્ધ ધર્મ કી તરફ જૈન ધર્મ કા પૂરા પતન નહીં હુઆ થા. ઇસ કારણ ઉસકા પ્રભાવ કહીં કહીં દેખ પડતા થા. ગુજરાત, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ અથવા રાજપૂતાના મેં પ્રચાર ન હોને સે ઉસકા કોઇ મહત્ત્વ નહીં થા. સારાંશ, ઉસ સમય ભારતવર્ષભર મેં એક હી ધર્મ કા—વૈદિક ધર્મ કા—

પ્રભાવ થા; સાંપ્રદાયિક પંથ, મતભેદ યા કલહ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ થા. શંકરાચાર્ય કા અદ્વૈત મત સર્વામાન્ય થા યૌર સમાજ મેં યદ્યપિ શિવ, વિષ્ણુ, ભગવતી, આદિત્ય અથવા ગણુપતિ કી વિભિન્ન ઉપાસનાયેં પ્રચલિત થીં, તથાપિ વિભિન્ન દેવતાઓં કે ઉપાસકોં મેં દ્વેષભુદ્ધિ અથવા અપને હી ઉપાસ્યદેવ કે વિષય મેં હઠ યા દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ થા.

હિંદુધર્મ કી વર્તમાન યૌર તત્કાલીન પરિસ્થિતિ મેં એક અસંત મહત્વપૂર્ણ ભેદ હૈ, જિસકે કારણ તત્કાલીન લોગ હમારી અપેક્ષા અધિક સુખી થે. હિંદુ ધર્મ કી સામાજિક ધમારત બહુત પ્રાચીન કાલ સે વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા કી ભિત્તિ પર બડી કી ગઇ હૈ. પરંતુ ઉસ વ્યવસ્થા કા સ્વરૂપ ઈસ સમય બહુત અવ્યવસ્થિત યૌર ઉદ્દેગજનક હો ગયા હૈ.

ઉસ સમય બ્રાહ્મણોં-બ્રાહ્મણોં અથવા ક્ષત્રિયોં-ક્ષત્રિયોં મેં કોઇ ભેદભાવ નહીં થા. વૈશ્યોં મેં બી ભેદભાવ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ થા. હમ પહલે બતા ચૂકે હૈં કે ઉત્તરભારત કે રાજપૂત ક્ષત્રિયોં યૌર દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રીય ક્ષત્રિયોં મેં જરાજર રોડી-બેડી કા વ્યવહાર પ્રચલિત થા. યહી નહીં, તબ રાજપૂતોં કે ૩૬ કુલોં કી ગિનતી તક નહીં હુઈ થી. જાતિયોં મેં ભેદભાવ ન હોને યૌર ઉનકી અનેક ઉપજાતિયાં ન બનને સે ઉસ સમય દેશ મેં સુખશાંતિ વિદ્યમાન થી.

ઉસ સમય બ્રાહ્મણુગણુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યોં યૌર ક્ષત્રિયગણુ વૈશ્યોં કી બેડી બ્યાહ સકતે થે. અનુલોભ વિવાહ સે ઉત્પન્ન હુઈ સંતાન માતા કે વર્ણુ કી સમગ્રી જાતી થી, ઉસકી કોઇ સ્વતંત્ર જાતિ નહીં બની થી. યદિ ઐસી જાતિયાં બનતી તો ઉસી સમય કિતની હી ઉપજાતિયાં હો જાતી. કહીં કહીં તો એક હી વિપ્ર કી બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રાણી યૌર વૈશ્ય જાતિ કી સ્ત્રિયાં યૌર ઉનકી તીનોં વર્ણોં કી સંતાન દેખ પડતી થી. સબ સંતાન એકત્ર લાલિત-પાલિત હોને સે ઉનમેં ભેદભાવ નહીં ઉત્પન્ન હોતા થા. સબ કુટુંબી એકસાથ બેઠ કર ભોજન કરતે થે. માંસભક્ષણુ કા નિષેધ ન હોને સે સબકા આહાર એક થા. એક હી પાત્ર સે સબ પાની પીતે થે, અતઃ સ્પર્શાસ્પર્શ કા બી વિચાર નહીં થા. સબ સંતાન કે વ્રતબંધન આદિ સંસ્કાર એકત્ર યૌર સમાન રૂપ સે હોતે યૌર સબ વેદાધ્યયન કરતે થે. તબ લોગોં કી ધારણા નહીં થી કે વેદાધ્યયન કા અધિકાર કેવલ બ્રાહ્મણોં કો હી હૈ. આજ-કાલ બ્રાહ્મણોં કે છુઆછૂત, વેદાધિકાર આદિ કે હઠ સે ક્ષત્રિયાદિ ઉનસે ભીતર હી ભીતર વિદ્રેષ રખતે હૈં, ચાહે ઉપર સે બલે હી આદર પ્રકટ કરતે હોં. તબ ઐસી દશા નહીં થી. તબ તીનોં જાતિયોં કો વેદાધિકાર થા, તીનોં કા ખાનપાન એક થા, અનુલોભ વિવાહ પ્રચલિત થે યૌર છુઆછૂત કા આડંબર

નહીં થા. ઇસસે વૈર-વિરોધ કે લિયે કહીં અવકાશ નહીં રહ ગયા થા ઓર સમાજ કે પ્રેમબંધન સુદૃઢ તથા સુસ્થિર થે.

ઉત સમય શુદ્ધો કે સાથ સામાન્યતઃ વિવહ-સંબંધ નિષિદ્ધ હોને પર ભી કુછ શુદ્ધો કે સાથ ત્રિવર્ણોં કા ખાનપાન-સંબંધ થા. શુદ્ધ બહિષ્કૃત નહીં સમજે જાતે થે. આજકલ પવિત્ર બ્રાહ્મણ શુદ્ધ કી છાયા ભી સ્પર્શ નહીં કરતા, ખાન-પાન કી તો ખાત હી દૂર હૈ. તખ યહ ખાત નહીં થી. પંચમ અથવા અતિશુદ્ધોં કે છોડ, અન્ય શુદ્ધોં કે સાથ,--જનકા કૃષિકર્માદિ કે અવસર પર નિકટ સંબંધ આતા થા,--તીનોં વર્ણોં કે લોગ ખાન-પાનાદિ વ્યવહાર કરતે થે.

જિસ સમય કા હમ વિચાર કર રહે હૈં, ઉસ સમય ભિક્ષા-વૃત્તિ સે જીવિકા-નિર્વાહ કરનેવાલોં કા અભાવ થા. કયા યહ ઉસ સમય કી સુસ્થિતિ કા નિદર્શક નહીં હૈ? બૌદ્ધ ધર્મ કે ઉદય સે દેશ મેં જો ભલી-ભુરી પ્રથાએ પ્રચલિત હુઈ, ઉનમેં સજસે ભુરી પ્રથા ભિક્ષાવૃત્તિ કી થી. બૌદ્ધ ધર્મ કે ઉત્કર્ષકાલ મેં બૌદ્ધ વિહારોં મેં ભિક્ષુ બસતે ઓર ગાંવોં મેં ભિક્ષા માંગ કર ઉદર-પૂર્તિ કરતે થે. બૌદ્ધોં કે સમય મેં જહાં તહાં ભિખારિયોં કી ભરમાર હો ગઇ થી. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા પંથ નષ્ટ હુયે એક દો શતાબ્દિયાં ભી નહીં ખીતી થીં કિ શૈવ ઓર વૈષ્ણવ ગુસાઇયોં તથા વૈરાગિયોં કે પંથોં કા ઉદય હુઆ. યે લોગ ભી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કી તરહ અવિવાહિત રહ કર મઠોં ઓર મંદિરોં મેં નિવાસ કરતે થે ઓર ભિક્ષાવૃત્તિ સે જીવિકાનિર્વાહ કરતે. વિચારણીય સમય મેં ઇન પંથોં કા દૌર-દૌરા નહીં થા ઓર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા અંત હો ગયા થા. ઇસ કારણુ દેશ મેં ભિક્ષાચર્ય કા ઉપદ્રવ બહુત હી કમ થા.

પ્રાચીન સમય સે ભિક્ષાવૃત્તિ નિંદનીય માની ગઈ હૈ. કુછ વિશિષ્ટ બ્રાહ્મણોં કે હી ભિક્ષા કા અધિકાર દિયા ગયા થા, કિંતુ ઉનકી ભી ધાર્મિક વૃત્તિ દેખી જાતી થી. સખ બ્રાહ્મણ ભિક્ષા નહીં માંગ સકતે થે. અધર્મી યા અશિક્ષિત બ્રાહ્મણ ભિક્ષા માંગને કે અધિકારી નહીં થે. એક સ્મૃતિ મેં એસે બ્રાહ્મણોં કે ભિક્ષા દેને-વાલે ગ્રામ કે દંડ દેને કી વ્યવસ્થા હૈ; ક્યોંકિ ઇસ પ્રકાર કી ભિક્ષા યા દાન સે ચોરોં કા સમર્થન હોતા હૈ—“તં ગ્રામં દણ્ડયેદ્રાજા ચોરમક્તપ્રદો હિ સઃ।” જખ બ્રાહ્મણોં કે લિયે ઇતના કડા નિયમ થા, તખ અન્ય વર્ણોં કે લિયે તો કહના હી કયા હૈ. ભિક્ષાવૃત્તિ કે સંબંધ મેં ઇતના કડા બંધન હોને કે કારણુ હી સખ વર્ણોં કે લોગ અપને પૂર્વપરંપરાગત ધર્મોં સે હી જીવિકા નિર્વાહ કરતે થે; ઉન્હેં અન્ય કોઇ ઉપાય નહીં થા. બ્રાહ્મણ પ્રાયઃ ધર્માચરણ મેં હી અપના કાલક્ષેપ કરતે થે, નહીં તો છાત્રવૃત્તિ સે જીવિકા-નિર્વાહ કરતે

ઔર વિવશ હો કર હી ખેતી કરતે થે. અસ્તુ. ઉમ સમય ભિક્ષાવૃત્તિ નિષિદ્ધ માની જાને કે કારણ કોઈ નિકમ્મા નહીં રહને પાતા થા. જિસ દેશ મેં નિરુદ્ધોગિયોં કા આદર કમ હોતા હૈ, ઉસ દેશ કે ઉત્કર્ષ મેં સદેહ હી કયા રહ જાતા હૈ ?

ઔદ્ધ ધર્મ સે હિંદૂ સમાજ કો લાભ ભી કમ નહીં હુયે હૈં. હિંદૂ ધર્મ કે હી કુછ મૂલ્ય સિદ્ધાંતોં પર ઔદ્ધ ધર્મ ને ઇતના અધિક જોર દિયા કે લોગ ઉન્હેં ઔદ્ધ સિદ્ધાંત હી સમજને લગે. ખહુત પ્રાચીન કાલ સે હિંદૂ તત્ત્વજ્ઞાન મેં પુનર્જન્મ ઔર કર્મવાદ કે સિદ્ધાંત રહ હૈં. ઔદ્ધ ધર્મ ને દોનોં કા ઐસા સુંદર ઔર પ્રભાવ-શાલી મેઝ મિલાયા કે યહ નીતિ કે સંવર્ધન મેં ખહુત હી ઉપ-યોગી સિદ્ધ હુઆ. ઇન દો તત્ત્વોં કી હી નીંવ પર ઔદ્ધ ધર્મ ને નીતિ કા ભવ્ય મંદિર નિર્માણ કિયા, જિસસે હિંદૂ સમાજ નીતિ કે અત્યુચ્ચ શિખર પર જિરાજમાન હૈ. તત્કાલીન વિદેશી વ્યાપારિયોં ઔર પ્રવાસિયોં ને હિંદૂઓં કી ઇમાનદારી કી જૂરિ જૂરિ પ્રશંસા કી હૈ. યહ કહને કી આવશ્યકતા નહીં કે સર્વસાધારણ લોગોં કી ઉત્તમ નીતિમત્તા હી સમાજ કા ખડમૂલ્ય સદ્ગુણ સમજી જાતી હૈ.

ઔદ્ધધર્મ ને હિંસાયુક્ત યાગ-યજ્ઞોં કા નિષેધ કિયા, યહ ઉસકા દૂસરા ચિરંતન ઔર અનુકૂલ પરિણામ હૈ. ઔદ્ધધર્મ કા અંત હો ગયા, પરંતુ ઉસકે અહિંસા ધર્મ કા લોગોં પર ઇતના અધિક પ્રભાવ પડા કે અખ હિંસાયુક્ત યાગ-યજ્ઞોં કા પુનઃ પ્રચાર હોના અસંભવ હો ગયા હૈ. ઔદ્ધધર્મ ને વેદોં કે સંબંધ મેં લોગોં કી શ્રદ્ધા શિથિલ કી થી, વહ મીમાંસકોં ને ફિર દૃઢમૂલ કર દી; પરંતુ ઉનસે વેદપ્રણીત હિંસાયુક્ત યાગ-યજ્ઞોં કા પુનરુજ્જીવન કરતે ન જાના. હમારે કથન કા યહ તાત્પર્ય નહીં કે અગ્નિહોત્રસહિત સભી યજ્ઞાદિ કર્મ લુપ્ત હો ગયે થે. હમારે કથન કા આશય યહ હૈ કે હિંસાપ્રધાન વૈદિક કર્મોં કા ઔદ્ધોં કે સમય મેં જો હાસ હુઆ, ઉસકા ફિર ઉદય ન હો સકા. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોં કા વ્યક્તિ સે સંબંધ રહતા હૈ, સમાજ કે લિયે ઉનકા કુછ ભી મહત્ત્વ નહીં; કિંતુ ખડે ખડે યજ્ઞોં કે સંબંધ મેં યહ ખાત નહીં હૈ. ખડે યજ્ઞોં કા ખડા આડંબર હોતા હૈ. ઉનમેં શક્તિ ઔર ધન કા ખહુત વ્યય હોતા હૈ. ઉનકી ક્રિયાયે (વિધિયાં) ભી ખહુત પેચીત્રી હોતી હૈં, કેવલ ધની લોગ હી યથાસાર્જી યાગ-યજ્ઞ કર સકતે હૈં. અશ્વ-મેધ, રાજસૂય જૈસે યજ્ઞ રાજાઓં કે સિવા કોઇ કર હી નહીં સકતા. ઇન યજ્ઞોં કે લિયે સંગ્રામ ભી હો જાતે ઔર સમાજ મેં અકારણ અશાન્તિ ઉત્પન્ન હોતી હૈ. પરલોક મેં ઇન યજ્ઞોં સે જિતના પુણ્યલાભ હોના સંભવ હૈ, ઉસસે કહીં અધિક લોગોં

કી પ્રાણહાનિ યહીં હો જાતી હૈ. એસે યાગયજ્ઞોં કે બંદ હોને સે દેશ કા નિરર્થક ધન-વ્યય ઔર હિંસાકર્મ રૂક ગયા ઔર ઇસસે દેશ મેં સુખસમૃદ્ધિ કી વૃદ્ધિ હુઇ. યહાં યહ બાત ધ્યાન મેં રખને યોગ્ય હૈ કિ ઉસ સમય કે નવે રાજપૂત રાજાઓં ને અશ્વ-મેધાદિ યજ્ઞ નહીં કિયે થે.

સારાંશ યહ હૈ કિ સમસ્ત સમાજ કા એક હી ધર્મ હોને ઔર પંથોં તથા સંપ્રદાયોં કી ઉત્પત્તિ ન હોને કે કારણ ધાર્મિક ફૂટ કે લિયે અવકાશ નહીં થા. જાતિબંધન વર્તમાન કાલ કે સમાન અધિક કઠોર ન હોને કે કારણ ઉસ સમય જાતિદ્વેષ ઇતિના તીવ્ર નહીં થા. સમાજ કાં શોષણ કરનેવાલા નિરુદ્ધોગિયોં કા દલ નષ્ટ હો જાને ઔર સમાજ કી નીતિમત્તા ઉચ્ચ શ્રેણી કી હોને કે કારણ સમાજ કી પરિસ્થિતિ સખ તરફ સે વિભવાનુકૂલ થી ઔર રાજ-સ્ય, અશ્વમેધાદિ ઝગડેવાને યજ્ઞોં કે બંદ હો જાને કે કારણ દેશ મેં અકારણ યુદ્ધ નહીં હોતે થે.

તત્કાલીન સમાજ કી આર્થિક અવસ્થા બી સંતોષજનક થી. ઉસ સમય કે વૈભવ કા વર્ણન કરને કે બદલે યદિ વૈભવ-ધાતક બાતોં કે અભાવ કા વર્ણન કિયા જાય તો વર્તમાન સમય મેં વૈભવ નષ્ટ કરનેવાલી કૌનસી બાતોં પ્રચલિત હૈં, ઇસકા જ્ઞાન પાઠકોં કે હો જાયગા. સંસાર કે ઇતિહાસ કા અવલોકન કરને પર એક યહી સિદ્ધાંત અબાધિત રૂપ સે નિકલતા હૈ કિ જિસ દેશ પર કિસી દૂસરે દેશ કે લોગોં કા કિસી રૂપ મેં અધિકાર હો જાતા હૈ, ઉસ દેશ કી સંપત્તિ ક્ષીણ હો જાતી હૈ. ફિર વહ દેશ યા તો ધીરે ધીરે દુર્દશાગ્રસ્ત હો જાતા હૈ યા એક બાર હી નષ્ટ હો જાતા હૈ. પરંતુ જિસ સમય કા હમ વિચાર કર રહે હૈં, ઉસ સમય સિંધ પ્રાંત કે અતિરિક્ત ભારત કે કિસી ભાગ મેં એસા અન્યાય નહીં થા. ઉત્તર, દક્ષિણ ઔર પૂર્વ મેં સ્વતંત્ર રાજ્ય થે. કનૌજ, માલખેડ ઔર મુંગેર કે સામ્રાજ્ય સ્થાનીય વંશોં કે હી અધિકાર મેં હોને કે કારણ ઉન પ્રાંતોં કે હિતસંવર્ધક થે. મરાઠોં કા પ્રભુત્વ બંગાલ પર અથવા બંગાલ કા પ્રભુત્વ આસામ પર નહીં થા. કાઠિયાવાડ ઔર ઉત્તર ગુજરાત કનૌજ કે અધિકાર મેં થા, કિંતુ અંત મેં ગુજરાત મેં “ચાવડા” રાજપૂત ધરાને કી સ્વતંત્ર સ્થાપના હોને પર કાઠિયાવાડ ગુજરાત કા બી સ્વાધીન રાજ્ય હો ગયા. કનૌજ કા પ્રભુત્વ અન્યત્ર બી નિકટવર્તી સ્થાનોં પર થા, પર ઉસે કોઇ પરાયા નહીં સમજતા થા. દક્ષિણ કે રાજ્યોં કી બી યહી અવસ્થા થી. દક્ષિણ મેં રાષ્ટ્રકૂટોં કા સમ્રાટ્કુલ થા ઔર ઉસકા પ્રભુત્વ સમસ્ત દક્ષિણ પ્રાંત પર થા. ઉસકી છત્રછાયા મેં અનેક માંડલિક રાજા થે, પર વે આંતરિક રાજ્યપ્રબંધ મેં પૂર્ણતઃ

સ્વતંત્ર થે. ઉન્હેં કેવલ વિશેષ અવસર પર સમ્રાટ કે દરબાર મેં ઉપસ્થિત હોના ઔર યુદ્ધ કે સમય સમ્રાટ કી સહાયતા કરની પડતી થી. એક અરબી પ્રવાસી ને તો યહાં તક લિખા હૈ કિ ભારત કે પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ઉસ પ્રાંત કે રાજા હી રાજ્ય કરતે હૈં.

દેશભર મેં જિસ પ્રકાર પરાધ સત્તા કા કહીં બંધન નહીં થા, ઉસી પ્રકાર જનતા કો ક્ષેશ મેં કાલનેવાલી અવ્યવસ્થિત રાજ્યપ્રણાલી ભી નહીં થી. ઇસિ કા પ્રધાન કારણ ઉસ સમય કી કર-ગ્રહણ કી સુંદર રીતિ હૈ. કૃષક ઉત્પન્ન હુયે ધાન્ય કા છઠા ભાગ સરકાર કો દેતે થે ઔર ફસલ તૈયાર હોને પર સરકારી અધિકારી ઉસે વસૂલ કરતે થે. અવર્ષણ આદિ કે કારણ યદિ પૈદાવર કમ હુમ, તો સરકાર કો ભી ઉસી હિસાબ સે અન્ન મિલતા થા. નકદ કર વસૂલી મેં સરકાર કો સુખીના રહતા હૈ, કિંતુ ધાન્ય કે રૂપ મેં કર દેના કિસાનોં કો નહીં અખરતા ઔર વે નંગે-ભૂખે નહીં રહને પાતે. ઉસ સમય કૃષિ કે અતિરિક્ત અન્ય કોઈ કર નહીં થા. યહ હમ કહ સુકે હૈં કિ જંગલ યા આખકારી કા વિભાગ તબ નહીં બના થા. અન્ય કરોં કે ન હોને સે જનતા કરબારે કે તલે દળી નહીં થી. ઉસ સમય બેગાર કી પ્રથા અવશ્ય થી, કિંતુ ઉસસે કૃષકોં કો કોઈ કષ્ટ નહીં થા. અરબી પ્રવાસિયોં કે વર્ણનોં સે સખ સે મહત્વ કી ખાત યહ માલૂમ હોતી હૈ કિ રાજ્ય કે અંતઃરથ શત્રુ ચોર-ડાકુઓં કા દેશ મેં ભય નહીં થા. કન્તૌજ રાજ્ય મેં ઇનકો કડે દંડ દિયે જતે થે. અતઃ વહ રાજ્ય ઇન ઉપદ્રવિયોં સે બિલકુલ નિશ્ચિંત થા. ઇનકે ઉપદ્રવ સે બચને કા પ્રબંધ પૂર્વ ઔર દર્ક્ષણ કે રાખઓં ને ભી કન્તૌજ કે અનુકરણ પર હી કિયા થા.

દેશ કે અનર્થ કા સખસે પ્રબલ કારણ ઉસ પર હોનેવાલા વિદેશિયોં કા આક્રમણ હૈ. ભારતવર્ષ પર અનાદિકાલ સે આજ તક બરાબર વિદેશિયોં કે આક્રમણ હોતે આયે હૈં. પરંતુ ઇસા કી નવવીં ઔર દશવીં શતાબ્દી કી વિશેષતા યહ હૈ કિ ઇન દોનોં શતાબ્દિયોં મેં કિસી ભી વિદેશી ને ભારત પર ચઢાઈ નહીં કી. અરબોં ને સિંધ પ્રાન્ત અપને અધિકાર મેં કર લિયા થા, પરંતુ વે આગે નહીં બઢ સકે; કયોંકિ ઉનકી શક્તિ આપ હી ક્ષીણ હો ચલી થી. તબ તુર્ક મધ્ય-એશિયા મેં હી થે. ઉન્હેં ભારત કી અટ્રેટ સંપત્તિ કા પતા નહીં થા. પરચકોં સે ઉસ સમય ભારત બિલકુલ બચા હુઆ થા. રાષ્ટ્રકૂટ અથવા પાલોં કે ગ્રીચ જો યુદ્ધ યા આક્રમણ હુયે ઉનમેં કિસીકા યહ ઉદ્દેશ્ય નહીં થા કિ વિપક્ષી કા રાજ્ય હી હડપ લિયા જાય અથવા પ્રજા કો પીડા પહુંચાઈ જાય. વે એક દૂસરે પર કેવલ અપના પ્રભુત્વ સ્થાપન કરના ચાહતે.

થે. એક દલ જળ હાર સ્વીકાર કર લેતા તો યુદ્ધ ઉત્તી સમય બંદ હો જતા થા. ચોરખ મેં ઇસા કી પંદ્રહવીં ઓર સોલહવીં શતાબ્દી મેં ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ, જર્મની ઓર સ્પેન મેં અપના અપના પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરને કે લિયે વૈસે યુદ્ધ હુયે, કીક વૈસે હી યુદ્ધ ભારત મેં નવીં ઓર દશવીં શતાબ્દી મેં હુયે થે.

યહ ખાત નહીં કિ પ્રાચીન યુદ્ધનીતિ કા કબી ઉચ્છેદ નહીં હોતા થા. કબી કબી હોતા બી થા. કૃષિ કી હાનિ હોતી હી થી ઓર કબી કબી કદાચિત્ વિજિત પ્રદેશ બી ઉદ્ધ્વસ્ત હો જતે થે; પરંતુ ગ્રીકોં કે આક્રમણોં કે પશ્ચાત્ હી યહાં ઐસી ખાતેં હુઈ થીં. બહુત પ્રાચીન કાલ સે ભારતીય યુદ્ધોં મેં અનીતિ કા ખર્તાવ અપવાદ કે રૂપ મેં હી હોતા થા. શત્રુ કો જર્જર કરના, ઉસકે પ્રાન્તોં કો ઉદ્ધ્વસ્ત કર ઉસકી શક્તિ નષ્ટ કર દેના, આદિ ખાતેં ભારતવાસિયોં ને ગ્રીકોં સે સીખી થીં. રાષ્ટ્રકૂટોં કે ગોવિંદ-રાજ ને કન્નૌજ કો ઐસા ધ્વસ્ત કિયા કિ વહાં કે સુંદર પ્રાસાદોં કે સ્થાન પર ઘાસ કા જંગલ હો ગયા ઓર ઉસકા કુશસ્થવી નામ સાર્થક (અન્વર્થક) હો ગયા. ધ્યાન મેં રખને યોગ્ય ખાત યહી હૈ કિ ઐસી ઘટનાયેં પહલે નહીં, મુસલમાનોં કે આક્રમણોં કે પશ્ચાત્ હી હુઈ.

યુદ્ધોં સે અનેક હાનિયાં હૈં, પરંતુ ઇસ ખાત કો બી ન ભૂલના ચાહિયે કિ મર્યાદિત યુદ્ધ રાષ્ટ્ર કે અબ્યુદ્ધય ઓર ઉન્નતિ કે કારણ હોતે હૈં. છોટે મોટે યુદ્ધોં સે જનતા મેં વીર્યસ્ફૂર્તિ બની રહતી ઓર શૌર્યવૃત્તિ જગરિત રહતી હૈ. લોગોં મેં ધૈર્યાદિ ગુણોં ઓર કલ્પનાશક્તિ કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ. પરંતુ યુદ્ધ મેં અનુદારતા અથવા કૂરતા ન હોની ચાહિયે. ઇસા કી નવીં ઓર દશવીં શતાબ્દી મેં ઇસ પ્રકાર કે (અનુદાર ઓર કૂર) યુદ્ધ વિશેષ નહીં હુયે, ઇસ કારણ હમ ઇન દોનોં શતાબ્દિયોં કા કાલ તેજસ્વી ઓર બલશાલી માન સકતે હૈં. (“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

૬૦-હજરત મુહમ્મદ કા જન્મદિવસ

એક મુસલમાન લેખક અપને પત્ર મેં લિખતે હૈં:—

“સુપ્રસિદ્ધ અરાબકવાદી બેકુનિન ધર્મ-બહિષ્કાર કે લિયે સખસે બડી દલીલ યહ પેશ કરતા થા કિ ધર્મ કા ઉદ્દેશ્ય તો સંસાર મેં શાન્તિ કા રાજ્ય સ્થાપિત કરના હૈ, લેકિન ઉસકે સખખ સે જિતની અશાન્તિ હુઈ હૈ, ઉતની ઓર કિસી સખખ સે નહીં. ઇતિહાસ ઇસ દાવે કી સચાઈ કા સાક્ષી હૈ. લેકિન હમ પૂછેગે કિ કયા વહ ચીજ ધર્મ થી? યદિ શાન્તિ કે પૂજારી હજરત ઇસા કે નામ માત્ર કે અનુયાયી ઇસાધ્યતકી આડ લે કર ગરીબ

आदिभियों तथा निर्जल नितियों पर अत्याचार करें, तो क्या इससे धर्माधर्म पर धक्का लग सकता है? हर असल बात यह है कि इदियों, कुरीतियों, कुदरता तथा संकीर्णता ने धर्म के नाम पर बहुत जुद्ध दायें हैं।

धर्मी प्रकार हम पूछ सकते हैं कि वह कौनसी चीज थी, जिसने मानवधर्म के अवतार लज्जरत मुहम्मद के अनुयायियों को धर्माधर्म संकीर्ण हृदय बना दिया कि वे तमाम गैर-मुसलमानों को वध्य समझने लगे? और किस वस्तु ने लगवान राम और कृष्ण, बुद्ध और महावीर के वंशजों के धर्माधर्म अनुहार बना दिया कि वे अपने ही भाध्यों को अछूत और पशुतुल्य मानने लगे? फिर भी यही कहना पडता है कि हर असल गलती यह है कि लोग धर्म और इदवाद को एक ही चीज मानने लगे, और धर्मी कारण उनका धर्माधर्म का ज्ञान जाता रहा।

कितने अइसोस की बात है कि एक लज्जर वर्ष से साथ-साथ रहने पर भी हिंदू और मुसलमान एकदूसरे की संस्कृतियों के विषय में बिलकुल अनभिज्ञ हैं। हिंदू मुसलमानों को मलमूद गज्जनी तथा तैमुर के अनुयायी मानते रहे और उधर मुस्लिम उनमें फिर उनके वंशज कहते रहे। नानक और कबीर ने अवश्य हिंदू-मुसलमानों को मिलाने का प्रयत्न किया, पर उनके उच्च सिद्धांतों की नदी पंथवाद के रेगिस्तान में न कर विलीन हो गई। अमुक्त इजल और इज्जने 'दीने धलाही' मजहल धर्मी आव सै प्रेरित हो कर प्रयत्न किया, पर वह भी पनपने न पाया। सरमद और दारा शिकोह की उदारता मुस्लिमों की कोपानि में लसल हो गई।

धर्म कहानी को दो-सौ वर्ष आत गये, पर आज तक सांस्कृतिक ऐकता के महत्व को हम लोगों ने न पहचाना। कांग्रेस आदि संस्थाओं, राजनीतिक ऐकता के लिये न-तोड़ कोशिश करती रही, पर सांप्रदायिकता की नुड पर कुदाराधात करनेवाली सांस्कृतिक ऐकता के लिये उनमें भी प्रयत्न नहीं किया।

सांप्रदायिकता को दूर करने का एक उत्तम उपाय यह है कि हिंदू-मुसलमान एक दूसरे के धर्म का ध्यानपूर्वक और सहानुभूति के साथ अध्ययन करें, और एक दूसरे के महात्माओं के अरितों को पढ़ें। मुसलमानों को लगवान श्रीकृष्ण के न-मोत्सव में लाग लेना आहिये और हिंदूओं को लज्जरत मुहम्मद के न-मदिवस के नलसे में शरीक होना आहिये। जिस तरह गीता का संदेश केवल हिंदूओं के लिये ही नहीं, वरन समस्त संसार के मनुष्यों के लिये है, धर्मी प्रकार लज्जरत मुहम्मद सिर्फ मुसलमानों का ही नहीं, बल्कि समस्त मानवजाति का अपनी वाणी

सुनाने आये थे. आगामी सात या आठ अगस्त (६ रण्डीकल अव्वल) को संसार के बिन-बिन स्थानों में उनका जन्मोत्सव मनाया जावेगा. क्या ही अच्छा हो, यदि हिंदू लाखों इस अवसर पर संमिलित हो कर इस महात्मा के प्रति अपनी श्रद्धांजलि अर्पित करें और इस प्रकार इस सांस्कृतिक ऐक्यता की नींव डालें, जिसके आधार पर सुष्पी और समृद्ध स्वाधीन राष्ट्रीय-व्यवस्था तैयार किया जा सके.”

लेखक के प्रस्ताव का हम हृदय से समर्थन करते हैं. इस विषय पर हम अपने विचार अन्यत्र प्रकाशित कर चुके हैं, इस लिये अधिक लिखने की आवश्यकता नहीं.

(जून-१९३०ना “विशाल भारत”भांथी)

६१-वायुयानों का मुकुटमणि

पहचानित जर्मनी संसार का सर्वप्रधान विज्ञानविद्या-संपन्न देश है. अभी उसने एक सज्जसे जडा और अत्यंत विचित्र वायुयान बनाया है. इस वायुयान का नाम ‘डी. ओ. ऐक्स.’ रक्खा गया है. इसके निर्माणकर्ता डानियर जंधु है. लगभग २० वर्षों से वायुयान संजंधी विषयों से आपका संजंध है.

इस वायुयान की सज्जसे जडी विशेषता तो यह है कि इसका आकार बहुत जडा है. जिस जहाज के द्वारा कोलंबस ने अटलांटिक महासागर पार कर के नए दुनिया का पता लगाया था उससे यह ४० फुट अधिक लंबा है. इसके पंख की लंबाई १४७ फुट है और ६,३६० हार्स-पावर की शक्ति के इंजन इसको संचालित करते हैं.

इसके अतिरिक्त यह यान बहुत-सा सामान भी ले जा सकता है. १३६ मनुष्यों को लाद कर ले जानेवाला यही सर्वप्रथम वायुयान है. अलांतिक जेपलिन के द्वारा केवल ८४ आदमी जा सके थे.

जडे ही आश्चर्य की जात है कि न केवल समुद्र पर ही जहिक वायुमंडल में भी जर्मनी ने संसार के अन्य देशों को हरा दिया. अभी अधिक दिन नहीं हुये जज्ज जर्मनी के “ज्जीमन” नामक जहाज ने अपनी तीव्र गति से समुद्र की सतह पर प्रति-द्रव्यता में विजय पाई थी. “ग्राइ जेपलिन” नामक जर्मन हवाज जहाज संसार का ऐकमात्र हवाज जहाज है, जिसने २० दिनों में संसार की परिक्रमा कर दिया है और अज्ज डानियर जर्मन-जंधुओं ने संसार के ज्जान्तर में सज्जसे जडा, सज्जसे जारी और सज्जसे अधिक मनुष्यों को ले जानेवाला वायुयान बना डाला. इसीको अध्यवसाय कहते हैं. (“सरस्वती”ना ऐक अंकभांथी)

૬૨-આ તે જ્ઞાતિવરા કે આવરૂના કાંકરા?

ક્યાં છે યુવાનો ?

યુવાનો એટલે આવતી કાલના વારસો ! ઘરડાઓ એટલે ગઈ કાલનાં માનવી. આવતી કાલે શું થશે ? આ સવાલનો જવાબ આજના કામ ઉપર છે. જેણે આજ ગુમાવી તેણે કાલ ગુમાવી. ઘરડાઓ આજ ગુમાવવા બેઠા છે, યુવાનોને તેમ કરવું નહિ પાલવે !

જગત ઝૂઝે છે, દેશભરના યુવાનો આગળ ધપે છે, ત્યારે હિંદુસમાજનાં જાળાં કોણ ખંખેરશે ? કોણ સાફ કરશે ? મસીદના હોજનું પાણી બળાટકારે હોઠે અડે એટલે વટલાવાય ! કોલેરા, મરડી, ઇન્ફલ્યુએન્સાના રોગે ધણી અકસ્માતથી મરણ પામે એટલે ચૂડા ભાગવાના શરૂ થાય ! પાડાને દુઃખ અને પખાલીને ડામ ! પ્રભુનાં બે પગ, બે કાન, બે હાથવાળાં બાળકોને ન અડકાય અને કૂતરાં, બિલાડાં, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી જેવા ગાયભક્ષકોની નીરાંતે પગચાળી થાય અને આ બધું શાસ્ત્રને નામે ! હિંદુધર્મને નામે ! પિતૃલોકને સ્વર્ગમાં અનામત ડબ્બો (રીઝર્વ) મળે, પાપના ઢગલામાં દટાયેલા પૃથ્વી ઉપર ઝંપવાવારે નહિ પણ બાપડાને પરભવના સુખ સાથે પાછળ રહેલાંઓ 'ઘી-દૂધ'ની ધારાના અભિષેક જેવા જ્ઞાતિવરાના છંટકાવ કરે ! અને આ બધું શાસ્ત્રને નામે ! ઉજળા હિંદુ ધર્મને નામે !

આ બધો દંભ, પોપલીલા, ન્યાયના નામનાં નાટક ક્યાં સુધી નભવાનાં ? ક્યાંસુધી ટકવાનાં ? ક્યાં સુધી આવા સેતાની ચરખામાં સમાજને પીલાતો જોયાં કરવાનો ? વેદ-ઉપનિષદનું ધોળું પૂંકું કે કાળું પૂંકું છે તેનું ભાન નહિ, સ્ત્રીની લાજ લૂંટાતાં ઘરખૂણો બોળે, મંદિરના દેવને પંપાળવાના બહાને માલમલીદાનાં સંગ્રહ-સ્થાન રચવા માંડે, આવા શામજી રામજી લુકાચોરોની કંપની શાસ્ત્રની, ધર્મની વાતો કરે તેમને ક્યાં સુધી બરદાસ કરવાના છે ? બધા દુઃખનું મૂળ ગરીબાઈ છે. આર્થિક મુશ્કેલી છે. ધનની વિટંબણા છે. દૂધ-ઘી ખાવા નથી. દિવસમાં બે ટંક પેટપૂર જમાતું નથી. શરીરમાં હાડકાની હારમાળા થઈ છે; છતાંયે શાસ્ત્રો અને ધર્મ !

શરીરની રક્ષા કરવા, ધર્મની ધન ફેરવવા અને સાચાં શાસ્ત્રોની ઝાંખી કરવા રાક્ષસી જ્ઞાતિવરા બંધ કરો ! શું આટલો સહેલો ઉપાય પણ નથી સૂઝતો ? તો એમજ કહેાને અમારે મરી જવું છે. દુનિયામાં મરદ થવાનું મન નથી, નપુંસક થવામાં રસ આવે છે.

યુવાનોની આંખમાંથી અગ્નિના તણખા ઝરે, રૂઢિનાં જાળાં કાપવાની તુમાખી આવે, પોપલીલાના પાખંડીઓને પૂરા કરવાનું

બાહુબળ આવે, અને હિંદુત્વની સડી રડી પડેલી ભાવનાને જગત કરવાનો જુસ્સો આવે એજ પ્રભુ ધધિરતે પ્રાર્થના અને એજ ઇચ્છા !

હાથાએનો ખોરાક “મૂખા !”

હિંદુસ્તાનના લોકોને આજકાલ કેટલીક જગો વળગી છે કે જે નિરંતર લોહી ચૂસવાનો ધંધો આદરી રહી છે. કૌલેરા, મરકી, ઇન્ડ્યુએન્ડા, તાવ, મેલેરિયા, કેગળિયું, પ્લેગ આ સૌ એક પ્રકારની જગોજ ગણાય. આમાં જ્ઞાતિવરાની ‘રૂઢિ’ મોટી જગો છે. આપણાં પુરાણોમાં એક કથા છે કે, ભસ્માસુર નામના રાક્ષસને દર-રોજ એક હરીફ લડવા જોઈએ. આને સારૂ તેણે તપ કર્યું. આખરે શિવજી પ્રસન્ન થયા. તેણે વરદાન મેળવ્યું કે “જેના માથા ઉપર હું હાથ મેલું તે બીજાને ભસ્મ થાય.” શિવજી સાથેજ તે પછી બાટક્યો, અને શિવજીને માથેજ હાથ મેલવા આવ્યો. શિવજી નાસીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા. શ્રીકૃષ્ણે મોહિનીનું રૂપ લીધું, અને નાચવા માંડ્યું. ભસ્માસુર મોહમાં પડ્યો. તેને મોહિનીના રૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણને પરણવાનું મન થયું. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ‘તું મારા જેવો હાથ મૂકી નાચે એટલે પરણું.’ આમ કરતાંજ ભસ્માસુરનો હાથ પોતાનાજ માથા ઉપર મેલાયો. ભસ્માસુર શિવજીના વરદાન અનુસાર બીજાને ભસ્મ થયો. આમ ભસ્માસુર પોતાની રચેલી ભૂલભુલમણીમાં ફસાયો અને મરણ પામ્યો. આજે હિંદુસમાજની સ્થિતિ કંઈ આવીજ થઈ રહી છે, એટલે હિંદુસમાજ પોતેજ પોતાને ખાઈ રહ્યો છે. હિંદુસમાજની ચઢતી સારૂ કરવામાં આવેલા નીતિનિયમના કાયદા કેટલાક સ્વાર્થી લેલાગુ ઉદરભરી પડિતોએ વિપરીત અર્થમાં સમાજ સમક્ષ રજુ કરી દીધા છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, સાચાં શાસ્ત્રો, સાચો ધર્મ અને સાચી ધર્મપ્રણાલિકાને નામે મીઠું થતું જાય છે, અને પોપટિયાં શાસ્ત્રો, કપોલકલ્પિત ધર્મ અને જૂની જે ત્રણ સૈકાની ધરેડવાળી અર્થવિહીન રૂઢિનો ગુલામ આખો સમાજ થઈ રહેલો છે. શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે કે, સવારમાં આઠ વાગે ઉઠવું, બીડીઓ પીવી, ચાહ પીવો, ગાંજે ફૂંકવો, તેર વર્ષથી ઓછી ઉમ્મરની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં, તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો, ગૃહસંસારના ધુંસરામાં બાપડી જ્ઞાતિ મોંએ પોતાને પરાણે ‘પતિદેવ’ કહેવરાવવાનો લહાવો લઈ લેવો ? વળી શાસ્ત્રમાં એવું ક્યાં લખ્યું છે કે, બારમાં તેરમાં ખૂબ અચ્છી રીતે કરી મરણ પાછળ મોજશોખનો ઓરિયા મરનારને ભોગવવાનો બાકી રહ્યો હોય તો તેમની પાછળ જમણવારનો રાક્ષસી ખર્ચ કરી પૂરો કરી દેવો ? વળી શાસ્ત્રમાં એવું કયે સ્થળે લખ્યું છે કે, ફાંસીની સગ કરતાં પણ વધારે દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી ઉપર જતી, યા તો પોતાના પ્રાણનું પડીકું બાંધી સુવાવડના ચમ-દારમાં દાખલ થતી સ્ત્રીના સીમંત ઉપર ખૂબ ચૂરમાં અને મોદકનો

મહાપ્રસાદ ઉડાવવો અને પેટ ઉપર હાથ ફેરવી ઓડકાર આવે અથવા વાઘૂટ થાય ત્યાંસુધી ગેફણિયા ગળામાં ઝીકેજ રાખવા? ખરું કહીએ તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર એટલે વેદ, ઉપનિષદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને મીમાંસાને ગણી શકાય. આમાંય કોઈએ પાછળથી ધાલધૂસલ કરી શ્લોક લખી લીધા હોય તો ભગવાન જાણે ! તે છતાં આ ગ્રંથોમાં કેવળ વિધિસંસ્કાર અને ધાર્મિક ક્રિયા સિવાય ‘લાડુ-જમણુ-ઘીની ધાર-ચૂરમાં-દૂધપાક’નાં કોઈ કેકાણે દર્શન થતાં નથી. જેમને દર્શન થતાં હોય તેમને એલેંજ કરું છું કે, એકાદ સંસ્કૃત લીટી શ્લોક અને પેરો તો ખતાવો ! પછી આપણે શાસ્ત્રની વાતોનો વિચાર કરીશું. શાસ્ત્રની ફિલસુફીને નામે ભોળા લોકોની અંધશ્રદ્ધાનો લાભ લઈ આપડાં ઘેટાંઓને કતલખાનામાં ધકેલવાં હોય તો તેવા ધર્મીયા ગુરુ મહારાજોની સાથે અમારે કશુંયે નથી ! જે દેશમાં દગલખાજીવાળા ડાહ્યાઓનો ખોરાક મૂર્ખાંઓ છે, ત્યાં મૂર્ખાંઓને સમજાવનાર જગત-માં કોઈજ નથી. સિવાય તેમની જગત બુદ્ધિની જિજ્ઞાસા !

‘શાસ્ત્ર’ની વ્યાખ્યા

આપણાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રા કેવળ સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયાં છે. વળી તેમાં વ્યાવહારિક ધર્મ અને શાશ્વત-સનાતન-સદાનો ધર્મ એવા બે વિભાગ રાખેલા છે. જેઓની નજર આ રીતે શાસ્ત્ર વાંચવાની હોય છે, તેમને કેવળ સત્ય-જડી આવે છે. પરંતુ જેઓ ખાલી દેખાવ, મિથ્યા પાંડિત્ય અને વિવાદકળાના શોખની ખાતર શાસ્ત્રોને ઉપરટપકે વાંચવાની તરફી લે છે; તેઓને કાં તો ધર્મને નામે ધતિંગનું અજીણું થાય છે, અથવા કાં તો ધર્મને નામે પોપ-લીલા ચલાવી પાખંડના પૂજારી બની જઈ પ્રસાદના પડિયા ઉડાવવા ભકતોને ભંભેરવાનો ધંધો લઈ બેસે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, **સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ** । (સત્ય સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ નથી.) અથવા **અહિંસા પરમો ધર્મઃ** । (અહિંસા સૌથી મોટો ધર્મ છે.) આ બે દાખલાઓમાં સાચીજ રીતે ખરા ધર્મનું રહસ્ય છે. અને તે રહસ્ય સનાતન-સદાસર્વદા-હમેશને સાર છે. અને તેથી તે શાશ્વત ધર્મનો સિદ્ધાંત થયો. પરંતુ પ્રાચીન કાળના ઋષિમુનિઓ આજ-કાલના ભૂદેવો જેવા ઉલ્લુ ન હતા અથવા તેમને પાપી પેટને સાર ટેક મૂકીને પાધડીનો વળ ફેરવવાનો હતો નહિ. તેમને સરવણીના ખાટલાનો સરસામાન જોઈતો ન હતો. અથવા તેમને જીવતાં જગતાં ગરીબોનાં ગળાં ઉપર છરી ફેરવનારાઓને સાર મરણ પામ્યા પછી બ્રહ્મભોજન કે પિતૃભોજન કરી સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડાં નહોતાં રાખવાં. એટલે વ્યવહારમાં અનુકૂળ, ઉપયોગી અને સર્વતોલક, સૌને સરખી રીતે લાભદાયી થઈ પડે તે સાર સિદ્ધાંત રચ્યો કે:—

સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં વ્રૂયાત્ ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં યાત્ एष धर्मः सनातनः ॥

(સાચું બોલવું પણ સામાને પ્રિય લાગે તેવું બોલવું. અને સામાને ખરાબ લાગે તેવું સત્ય હોય તો પણ ન બોલવું. વર્ણી સામાને સારું લાગે છતાં જૂઠું હોય, તો તે પણ ન બોલવું, એ સનાતન ધર્મ અર્થાત્ હમેશાં આચરણમાં મૂકવાની એ રીત-નિયમ.) આમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સાચું બોલવાની શાશ્વત ધર્મની આજ્ઞાને શોકકલ્યાણ ખાતર ઘટાવી અને ઠસાવી. અહિંસા અને પ્રેમને નામે આત્મવત્ સર્વ મૂતેષુ । (સૌ પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મા સમાન માનવો.) આમ કહ્યા છતાંય હિંસક પશુ, વાઘ, સિંહ વગેરેને મારવાની આજ્ઞા કરી. અને જૂ, ચાંચડ, મચ્છર, સર્પ, વિંછીથી ડરી જવાનું લખ્યું નહિ. અથવા વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં વદો, ગોકળગાય, ધરોળી વગેરે પ્રાણીઓના વિધિ અનુસાર વધ કરી દવામાં ઉપયોગમાં લેવાનું સૂચવ્યું. દિલીપ જેવા રાજાએ ગાયની રક્ષા ખાતર સિંહને આત્મજલિદાન દેવાની તૈયારી બતાવી. મહારાજા મયૂરધ્વજે પોતાના શરીરનું માંસ જોખવા માંડ્યું અને હરિશ્ચંદ્રે રાજપાટ લૂંટાવ્યાં. ગુરુ તેગબહાદૂરે શિર રણમાં રોળાવ્યું; સીતાજીએ અશોકવનમાંથી રાવણથી છાનામાના રામ પાસે આવવા ના પાડી. આવા આદર્શ સિદ્ધાંતવાદી સત્ય અહિંસાના ઉપાસકો હમેશાં યાવત્યંદ્રદિવાકરૌ પૂજપાત્ર છે; પણ તેથી વ્યવહારમાં જે ધર્મ આચરવાનો લખ્યો છે તેની કિંમત જરાએ ઓછી સમજવાની નથી. આજે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો એટલે બાળખોદ લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જેટલું લખ્યું તે સર્વ; અથવા તો ચંડીશાસ્ત્રમાંના દારૂપ્રશંસાના શ્લોકોથી માંડીને બ્રાહ્મણો ‘સોમરસ’ પીતા હતા, અને શિવજીને ચલમ, ભાંગ, ગાંજો, પ્રિય હતો તેથી ધૂમ્રપાનની જરૂર બતાવનારા પોતાને મનમાને તેમ અર્થ કરે એવો તો છેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો આધ્યાત્મિક અર્થ-રહસ્ય-‘શરીરની ઇન્દ્રિયોનો સંયમ બાળુએ મૂકી કોઈ અક્ષરશૂન્ય ગોટાલો રૂપસુંદરીઓ સાથે મસ્તી કરવા મંડે તો તમારો ખાય. તેમ હિંદુશાસ્ત્રોને માખણનો લોચો બતાવી મૂખરૌજશિરોમણિ મહારાજો મનગમતા અર્થનાં મેળો ઉડાવે તો તેમને ગરુડપુરાણમાં લખેલી સજ્ઞ ધર્મરાજના દરબારમાં ચિત્રગુપ્તના ચોપડે નોંધાયેલી થશે ત્યારે થશે, પણ આજે તો આખો હિંદુસમાજ આવા ભૂખડીઆરસ ભામટાઓના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છે. બુદ્ધિથી પર હોય. અક્કલમાં આવે નહિ, સામાન્ય વ્યવહારક્રમથી વિવિધ રીતનું ભિન્ન વર્તન હોય એવું શાસ્ત્રમાં કદી લખેલું હોયજ નહિ. ઘોળે દિવસે ઘીની મશાલ લઈ ફરવાનું કોઈ કહે તો તે જેમ ગધેડો છે, તેવાજ આખેદૂબ હાલત શાસ્ત્રને નામે ઠગી મઠ-મંદિરમાં રહેનારા ગોલંદાજ

ગજરામાર ગોલખ સેતાન સાધુઓની છે.

પુરાણા હિંદની સ્થિતિ

કદાચ દલીલની ખાતર એક વખતે માની લઇએ કે, મરણ પાછળનો ખારમાં-તેરમાં વગેરેનો ખર્ચ, સીમંતનો ખર્ચ, આલ્મશો-માં જનોઈ દેતી વખતનો ખર્ચ શાસ્ત્રમાં કરવાનું કહેલું છે તોપણ તેથી શું ? જે સમયે શાસ્ત્રો લખાયાં તે સમયની હિંદુસ્તાનની હાલત શી હતી અને આજે શી છે તે તો તપાસો ! મહાભારતમાંના મયદાનવે રચેલા મહેલનું વર્ણન વાંચો, યા તો પાંડવોના અશ્વમેધ યજ્ઞ સમયની ભારતની સંપત્તિ તપાસો ! અથવા તો સીતાસ્વયંવરની જાહોજલાલીનું ચિત્ર જુઓ ! અને રામરાજ્યા-રોહણનો વૈભવ વિચારો તો જણાશે કે, પ્રાચીન ભારતની ધન-વૈભવવિલાસ સામગ્રી અખૂટ અને અતુલ હતી. મહમદ ગિઝનીની હિંદનું જવાહીર લૂટવા કરેલી ખાર સવારીઓ, સોમનાથ પ્રભાસ-પાટણના શિવલિંગમાંથી નીકળેલી અઢળક દોલત ક્યાં ? નાદિરશા, તૈમુર અને દુરાનીએ લૂંટેલું હિંદ ક્યાં ? અને ક્યાં આજની હિંદની ગરીબાઈ ? અશોકના સમયમાં ઇ. સ. પૂર્વ ૩૨૨ માં એટલે લગભગ ૨૨૦૮ વર્ષ પહેલાં એક રૂપિયાનું ચોસઠ મણુ અનાજ, ચોસઠ મણુ દૂધ, ચાર મણુ ઘી, આઠ આનાનો ઘોડો, છ રૂપિયાનો હાથી અને નોકરને ત્રણ પૈસાનો માસિક પગાર મળતો હતો. અને એક તોલો સોનાની કિંમત ફક્ત ત્રણ આના જેટલી હતી. આજે આ વસ્તુઓની સોંધવારી કેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે ? ઇ. સ. ૩૯૪ થી ઇ. સ. ૪૧૩ સુધીમાં હિંદની મુસાફરીએ આવેલા હુ આનસિંગ અને ફાલ્ગુન નામના ચીના ખુદ્દિસ્ટ મુસાફરોએ હિંદમાં ચાલતી અતિશય સોંધવારી અને લોકોને સારૂ ‘મફત દવાખાનાં’ની સગવડ હતી, એમ લખ્યું છે. વળી આ સમયમાં કેટલેક ઠેકાણે ખડકા વસ્તુઓની અદલા અદલી થતી; એટલે કે જેને ભેંસ જોઈએ તે પોતાને ત્યાં ગાય હોય તો આપે. લોટાની જરૂરવાળો પવાલું આપે. ધઉંવાળો બાજરી આપે એટલે વસ્તુની આપ-લેથી સોંધવારી ખડકા ટકી રહેતી. વળી એમ કહેવાય છે કે, લોકો નાણાંનો ઉપયોગ જવલ્લે કરે તે માટે ગ્રીસ દેશમાં એક રાજ્યે રૂપિયા, અડધા, પાવલાં વગેરે ગાડાના પૈડાં જેવા લાંબા પહોળા, દશ શેર અધમણુ વજનના બનાવ્યા હતા, કે જે સહેલાઈથી ફેરવાઈ શકાય નહિ, અને સંગ્રહ કરતાં ખડકા વિશાળ જગા રોકે ! ઇ. સ. ૯૪૨ માં કલ્યાણરાય નામના વણિકે ખંભાત શહેર કબજે કર્યું, તે શહેર વસાવ્યું અને ચોરાશી ગામડાં તેણે પોતાને પૈસે બાંધ્યાં, છતાં દોલત ખૂટી નહિ. તેને માટે એવી કહેવત ચાલી કે:—

માન સરોવર માદળું, મહાકાળેશ્વરનો આરો;

ઢીંગલે (પૈસે) પાંચ શેર બાજરી, કલ્યાણુરાયનો આરો.

એ સમયે એક પૈસાની પાંચ શેર બાજરી વેચાતી હતી. ઇ. સ. ૧૫૩૦ ની સાલમાં એક રૂપિયાનું સાડીબાવીશ શેર ઘી મળતું. ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં અકબર બાદશાહના મરણ પહેલાંનો ઇતિહાસ વાંચતાં ‘આઘને અકબરી’માં બાર આને અઢીમણ મગ તથા મઠ, અને છ આને મણ ઘઉં તથા આઠ આને ચોખા મળતા હતા. વળી એક રૂપિયાનું સાડા આઠશેર ઘી મળતું હતું. એમ કહેવાય છે કે, દર શ્રાવણ સુદી પૂનમને રોજ ખિંદુસાર મહારાજા પોતાનો ખજાનો લૂંટાવતા હતા. વળી પુરાતન વણુઝારાની પોડોનાં વાવ, તળાવ, કૂવા, ધર્મશાળા વગેરે સાર્વજનિક કામોમાં ઇમારતો પાછળ કેટલો અઢળક પૈસો ખર્ચાયો છે ! પાવાગઢ ઉપરનો ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ, આણનાં વિમળશાનાં દહેરાં, પાલીતાણાનું જૈન મંદિર, અમદાવાદની હડીસિંગની વાવ, દિલ્હીની જુમ્મા મસ્જિદ, આગ્રાનો તાજમહેલ, અશોકનો લોહસ્તંભ વગેરે જોતાં જણાય છે કે આમાંનું કશુંય આપણાથી હાલમાં થઈ શકે એમ છે ? હિંદુસ્તાન આજે હિમાલયથી રક્ષાયેલો અને સમુદ્રથી વિંટળાયેલો સુરક્ષિત સ્વરાજ ભોગવતો દેશ નથી. આજે હિંદુસ્તાન કેવળ આર્ય જાતિથી વસાયેલો અખંડ જંબૂદ્વીપ નથી. આજે હિંદુસ્તાનમાં રામચંદ્ર, હરિશ્ચંદ્ર, અશોક, કુમારપાળ, શાલિવાહન જેવા ત્યાગી પ્રજાપ્રેમી રાજાધિરાજો નથી. આજનું હિંદુસ્તાન કંઈક જુદું જ છે. આજે હિંદમાં પરદેશીઓ ધુર્યા છે. પરદેશીઓએ પોતાનો પગદંડો જમાવવા હિંદુ વિં મુસલમાન, બ્રાહ્મણ વિં અબ્રાહ્મણ, સ્પર્શ્ય વિં અસ્પર્શ્ય આમ તેખડાં ઉભાં કર્યાં છે. રેલ્વે, તાર અને વિમાનદ્વારા પરદેશી યાંત્રિક કળાના પ્રભાવે દેશનું હીર ઝપાટાખંધ ચૂસાવા માંડ્યું છે. આજે દેશના રાજમહારાજાઓને વિભાવતના વાયરા વાવા માંડ્યા છે અને પરદેશનાં હવાપાણી રુચતાં થઈ જઈ ત્યાંની પરદેશી ચીજો પ્રિય થઈ પડી છે. આજે દરેક હિંદીની વાર્ષિક સરાસરી આવક ફક્ત રૂપિયા સત્તાવીસ જેટલી થઈ રહી છે. જીવનમર્યાદા સરાસરી ૨૪.૫ (સાડીચોવીસ) વર્ષ જેટલી છે. તેવા સમયે જ્ઞાતિવરાને નામે શાસ્ત્રનો એથો લઈ, કલ્પિત સ્વર્ગ મેળવવાની ઝંખનામાં પડી, હજારો રૂપિયા ખર્ચી નાખવા તે આપણા જેવા ગરીબ દેશને પાલવે તેમ નથી. કદાચ અસલના વખતમાં ધનધાન્યની સૌંધવારી હતી ત્યારે ભાઈઓ ભેગા થઈ જમે એવો આશય બલે રાખ્યો હોય, પરંતુ આજે સગા ભાઈઓમાં સંપ રહ્યો નથી, અને કાકા ભત્રીજાઓ સરકાર દેવડીએ ચઢી ન્યાય માગે છે; ત્યાં જ્ઞાતિના ભાઈઓ ભેગા બેસી સંપથી અને જ્ઞાતિથી જમે એ તો લગભગ દુર્લભજ થઈ પડ્યું છે. આજે રૂપિયાનું એક-શેર સવાશેર ઘી મળતું હોય ત્યાં જ્ઞાતિવરા પાછળ ખર્ચ કરી દેશના

અનાજપાણીનો જથો એક રાત્રિના વાળુ ખાતર વેડી નાખવો એ ગરીબના મોંમાંથી કાળિયો ખુંચવી લેવા બરાબર છે.

જ્ઞાતિગંગાનો પ્રવાહ (?!)

આપણે અત્યાર સુધી જોયું કે, શાસ્ત્રોને સાચી રીતે જોઈએ તો કોઈ સ્થળે રાક્ષસી જ્ઞાતિવરાની પ્રથાને પોષવા સારૂ, ખારમાં-તેરમાં, સીમંત, જનોઈ કે બીજા પ્રસંગે ધર્મની ખાતર ખર્ચ કરવાનું જરાએ લખ્યું નથી. કેવળ ધર્મની ક્રિયા ખાતર કેટલેક ઠેકાણે અમુક વિધિ લખેલો છે. તેમાં ‘અન્ન’ એ ઉત્તમ વસ્તુ છે, એમ માની કેટલાકોએ તે વિધિસમયે જમાડવાનું નક્કી કર્યું હશે, અને તેમાં પુણ્ય માન્યું હશે. પરંતુ આજે

અન્નદાનં મહાદાનમ્ વિદ્યાદાનમવિશિષ્યતે ।

અન્નાય ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવત્ જીવંત વિદ્યયા ॥

(અન્નદાન મોટું દાન છે, પરંતુ તે કરતાં અધિક મોટું દાન વિદ્યાદાન છે. અન્નથી તો જીવને થોડોક સંતોષ થાય છે, પરંતુ વિદ્યાથી આખો જન્મારો માણસને તૃપ્તિ થાય છે.) અન્નદાન કરતાં વિદ્યાદાનનું વધારે મહત્ત્વ ગણવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. હિમાલયમાં ગંગોત્રીનું મૂળ છે, તેમ ગરીબાઈમાં આપણી પડતીનું મૂળ છે. શું યુવાનેને પૂરતી કેળવણી મેળવવાનાં સાધનો આપણી પાસે છે? શું તેઓને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાના કાજલ પૈસા આપણી પાસે છે? શું તેમને દૂધ-ઘી ખરાવવાના પણ સાંસા પડતા નથી? પછી શરીરે શિથિલ થાય, મગજે સણકા નાખે, પરીક્ષાના દિવસોમાં લથડીઆં ખાય અને આખરે નાપાસ થાય તો તેમાં વાંક કોનો છે? આપણા સામાજિક વ્યવહારને નામે ધૂળમાં દળી જતાં, જ્ઞાતિવરામાં ખર્ચાતાં નાણાંનો કે બીજા કોઈનો? એક રાત્રિના વાળુમાં નાણાંનો દુરુપયોગ કરવો, તે તો દિવાળીનું દારૂખાનું ફેડી મલકાવું એના જેવું થયું. હવે જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓની દલીલો એક પછી એક લઈએ. (૧) પ્રથમ દલીલ એ છે કે, જ્ઞાતિ એ તો ગંગાનો પ્રવાહ છે. જ્ઞાતિજનો જન્મે અને આશીર્વાદ આપે તો પિતૃઓ સ્વર્ગમાં બિરાજે અને તેમનાં સગાંવહાલાં ઉપર અમી વરસાદના છાંંટા નાખે. આ દલીલ કરનારા હડાપણના ઈજરદારોને કાં તો જીલ્લો હરામ ચરકો લાગ્યો હોય છે; અથવા તો જેમને આગળ ખેડે ઉલાળ નથી, પાછળ ખેડે ધરાળ નથી, એવા બાયડી છોકરાં મરી ગયા પછી પરવારીને ખેડેલા હોય છે; અથવા જેઓ ધરને આંગણે ધંધા સિવાય ખેસનારા હેઠ ઝેમના છોકરા પરદેશ કમાવા ગયા હોય છે, અને ખાવાને સારૂ પરસેવાનાં ટીપાં પાડેલા રૂપીઆના મંત્રીઓડર મોકલે છે; અથવા તો જેમનો જીવનવ્યવહાર કેવળ પરાયું અન્ન ખાધને તાગડધીન્ના કરી ‘લોક-

નિંદા કરવામાં શરીપૂરી' એવી જીભડીને ચલાવવામાં ખતમ થાય છે; એવા જડભરત આત્મા(!)એજ આવી દલીલ કરે છે. તેમને ખબર નથી કે, આજની જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ ગંગાનો પ્રવાહ નથી, પણ ગટર કરતાં પણ ભૂંડી થઇ ગઈ છે. કારણ કે ગટરના પાણીથી તો શાક-ભાજી પાકે છે, જ્યારે જ્ઞાતિ સંસ્થાથી અદેખાઈ સિવાય કશું પાકતું નથી. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિમુનિઓએ ચાર વર્ણુ રચી. બ્રાહ્મણમાં આજે ચોરાશી કરતાં વધારે જાતના બ્રાહ્મણો ક્યાંથી ધૂસ્યા ? બ્રાહ્મણનો છોકરો દારૂ પીએ તોપણ બ્રાહ્મણજ, એ 'ઈન્જરો-કંદ્રાકટ' ક્યાંથી આવ્યો ? ત્રિકાળ સંધ્યા કરવાનીજ જેને બાધા (?) હોય, ખીટી પીધા સિવાય ઘર બહાર નીકળવું નહિ એવીજ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા હોય, તે બ્રાહ્મણ નામને લાયક છે ખરા ? બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ દૃષ્ટા શ્વાનવત્ ઘુર્ધુરાયતે-બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને સામે મળે તો કૂતરા પ્રમાણે ભસવા માંડે; આટલી બધી તો તેમની હૈયાની હોળી નિરંતર સળગતીજ હોય છે. વળી

કાયસ્થા કરદુપા કાકા યવનાશ્ચ જ્ઞાતિબન્ધનઃ ।

ચતુર્થ જ્ઞાતિ વિનશ્યન્તિ શ્વાનો સર્પો દ્વિજો ગજઃ ॥

[કાયસ્થ (નાગર મુત્સદ્દી), કુકડો, કાગડો અને યવન, એ ચાર જાતિ પોતાનું હિત સમજે છે; જ્યારે કૂતરો, સાપ, બ્રાહ્મણ અને હાથી પોતાની જાતિનુંજ નષ્ટોદ્ધાર કાઢે છે.]

વર્ણુશ્રમશિરોમણિ બ્રાહ્મણોની આ દશા, પછી ખીજનું તો કહેવાનુંજ શું હોય ? સ્વર્ગનો દરવાજો ખોલવાનો ઈન્જરો ધરાવનાર બ્રાહ્મણવર્ગની આ ગંગાપ્રવાહ (!) જેવી જ્ઞાતિ સંસ્થાનું કોહું તો જીઓ! જ્યાં ચડમાંજ હિંગ ભરાઈ છે, પછી ઝાડ લીલું શી રીતે રહેવાનું ! એનો તો પડચેજ છૂટકો; તેમ વર્ણુશ્રમ ધર્મના અગ્રમુખી બ્રાહ્મણો જ વ્યસન, આળસ અને વહેમની ગળથુથી જન્મથીજ બાધ ચૂક્યા છે, ત્યાં ચઢતી ક્યાંથી હોય ? તેથી આજે ખરા બ્રાહ્મણો તો તેમનેજ ગણવાના છે, કે જેઓ જનસમૂહના કલ્યાણ ખાતર શાસ્ત્રને સાચાં સ્વરૂપે પ્રજા સમક્ષ રજી કરી, શયતાની રૂઢિબદ્ધ જ્ઞાતિવરા સામે માથું ઉચકી ઝુંબેશ ચલાવવા બહાર મેદાને આવે !

આ તો જ્ઞાતિસંસ્થાને 'ગંગાનો પ્રવાહ' માનનારા બ્રાહ્મણોનું વર્ણુન થયું; પણ હજી 'ગંગાના પ્રવાહ' (!) જેવી જ્ઞાતિનું વર્ણુન તો બાકી છે. આજની જ્ઞાતિ એ મુખ્ય વર્ણુશ્રમના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ માત્ર છે. વર્ણુશ્રમની ભાવનાનો આજે મુખ્યત્વે જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં લેપ થયો છે. દાખલાતરફે એક જ્ઞાતિમાં પાંચસો ઘર હોય તો તેમાં ત્રણ તડ પડે. એક તડવાળા ખીજ તડવાળાને ત્યાં જમે નહિ, કન્યા ન આપે; આ 'ગંગાના પ્રવાહ' (?) જેવી જ્ઞાતિની દશા ! વળી અમુક અમુક ગોત્રનો છે, અમુક કુળવાન છે, અમુક

તો હલકો છે એવી નીચ વૃત્તિથી એકબીજાની ખોદણી નિંદાનાં જીવડાં સિવાય જ્ઞાતિના ખાખેચીઆમાં આજે બીજું કશુંજ બદ-બદતું નથી. બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ માત્ર એક થઇ રોટીપેટી વ્યવહાર શરૂ ન કરે, ત્યાં સુધી કન્યા આપવાવાળાનું ક્ષેત્ર બહુ ટુંકુ થવા માંડ્યું છે. એટલે અભણ, અક્ષરશૂન્ય જડથા સાથે કદળી જેવી કુમળી કન્યાને પરણાવવામાં આવે છે. નથી સંસ્કાર, નથી કેળવણી, નથી સ્વભાવમાં સમાનતા, નથી ઉંમરપ્રમાણ કે નથી જીવનરહસ્યની ચિંતા. કેવળ લાકડે માંકડું વળગાડવાની કળા કરવામાં શૂરાપૂરા જ્ઞાતિના પટેલિયાઓ, કોઇને જ્ઞાતિ બહાર મૂકે, પંકિત બહાર કાઢે, એક ઘર જ્ઞાતિમાં ઘટાડે; વધારવાનું તો સ્વપ્નમાં ન સૂઝે; ભૂલની દરગુજરની વાતજ નહિ, પણ કીડીના ઇડાને કોહોળાનું રૂપ આપી, રજતું ગજ કરી, કાગનો વાધ બનાવી, ગરીબને ગરદન મારી, તક્ષવાળાને ત્રાજવે બેસી જઇ, પૈસાદારની શરમમાં અંજનનારા ન્યાયાધીશ બની બેસે અને ‘પીઠ ઉપર માર પડવા છતાંય’ કાચબાની ઢાલ જેવી પીઠ બનાવી મોંઘા પૈસા જ્ઞાતિજનોને જમણ આપવામાં ખર્ચવા છતાંય જેઓ લાગ આવે ડસવાનાજ છે, તેમને ખવરાવવાથી આશીર્વાદ મળ્યા જાણ્યા છે ? પ્રથમ જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મની વિશાળ મર્યાદા અંકાતી ત્યારે વિશાળતા, ઉદારતા, ક્ષમા અને ધીરજના ગુણો સંસ્થાઓમાં હતા. પહેલાં વર્ણાશ્રમ હતો, જ્ઞાતિ-સંસ્થાઓ તો ન હતી. એટલેજ વાદમીકિ ઋષિ ભીલ છતાં ગુણકર્મ-ને લીધે બ્રાહ્મણ થઇ શકતા. જાબાલી ઋષિ અજ્ઞાત કુલના હતા. માતંગ ચાંડાલ હતો. વસિષ્ઠ વેશ્યાપુત્ર હતા. વિદુરજી દાસીપુત્ર હતા. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં અર્જુન બ્રાહ્મણવેશે આવેલા. સીતાના સ્વયંવરમાં રાવણ બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિય કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવા આવેલો. ગર્ગ, શાંડિલ્ય અને કાત્યાયિની ગોત્રો આજે બ્રાહ્મણોનાં છતાં ક્ષત્રિયોમાંથી ઉતરી આવેલાં છે. અગ્નિવંશના રાજપૂતો બ્રાહ્મણપ્રજા છે. નાગકન્યા ઉલૂપીનો અર્જુન સાથે, અને ગ્રીસના સેલ્યુકસની પુત્રીનો ચંદ્રગુપ્ત સાથે વિવાહ થયો હતો. આ પ્રમાણે હજુ, સીથિયન, યવન, ક્ષત્ર, તુરબક, મૈત્રિક વગેરે લોકો વિદેશથી આવી હિંદુ પ્રજામાં ભળી ગયા. ક્ષત્રિયવંશી ઋષભદત્તનો સંગ-મિત્રા સાથે વિવાહ થયો હતો. ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં કનોજના બ્રાહ્મણ રાજા રાજશેખરનો વિવાહ ચોહાણ કન્યા અવંતી-સુંદરી સાથે થયો હતો. આજે આમાંનું શું છે ? આવા દાખલાઓથી હિંદનો ઇતિહાસ સોના જેવો ઝળકે ! ‘અભડાવું’ અને ‘વટલાવું’ શબ્દો ધુસ્સા કે હિંદની પરતંત્રતા શરૂ થઇ. પ્રેમની ગંગા ગર્ભ, સંપત્તિ સરિતા સરી ગર્ભ, એકતાનાં મોજાં ઉડી ગયાં. હુંકાર વધ્યો, વાડાઓ વધ્યા, તક્ષા વધ્યા. તડ વધ્યાં, તાઈફા

જાગ્યા અને આર્યત્વની લાવના બ્રહ્મ થઈ. પરદેશી યવનો સામે લડવા નીકળતાં ‘ ગાય અને બ્રાહ્મણો યુદ્ધને મોખરે મૂકે ’ એટલે રજપૂતો ભાગવા લાગ્યા.

સમૂહ ટુંકો થયો, જથ્થો નાનો થયો, સંખ્યાબળ ઘટયું; એટલે અદેખાઈ જાગી, ઇર્ષ્યા આવી, દ્વેષ પેડો, વેર વધ્યાં, ઝેર જામી ગયાં, કોઈ ઉંચો ચઢ્યો તો તેને પછાડ્યો. એક આગળ આવ્યો તો તેને પાછો ધકેલ્યો. આમ સંતાકૂકડીની ડાકડારીની રમત જ્ઞાતિના હવાડામાં દેડકાંઓએ આરંભી ! કહો ધરનાં છોકરાંને ઘીનો છાંટો નહિ, નિશાળમાં ભણવાને શી આપવાનાં ટેકાણું નહિ, પરદેશમાં કમાવા મોકલવાને સગવડ સાફ ટિકિટના પૈસાની તાણાતાણ, તેમાં દેવું કરી વરા કરવામાં આશીર્વાદ આપવાનો હતો ? અને કયા પિતૃઓ સ્વર્ગમાંથી આશીર્વાદ મોકલવાના હતા ? વળી ‘ ઋણ-કર્તા પિતા શત્રુઃ ’ તેમ દેવું કરનારો બાપ શત્રુતુલ્ય છે, તો પોતાનાં છોકરાં પિતાને સ્વર્ગમાં પહોંચાડવા દેવું કરે તે પુણ્યશાળી પિતાને રૂચે ખરું ? વળી દેવું કરીને જ્ઞાતિવરો કરવાથી સ્વર્ગ મળવાનુંજ છે, એવું ચોક્કસ તો કોઈ કહેતુંજ નથી. કોઈના કાગળ-પત્ર, તાર-ટપાલ, સંદેશો કે વાયરલેસ કંઈ સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર અસાર સુધી આવેલું જણાતું નથી. માટે જ્ઞાતિને ‘ ગંગાનો પ્રવાહ ’ માની પિતૃઓને સ્વર્ગ અપાવવાની લાલચે જમણવાર કરનારાઓ ધૂણીમાં બાયકા ભરે છે, યા તો પાણીમાં ડાંગો મારે છે, એમજ માનવું. એમ સ્વર્ગ સસ્તાં નથી, અને ‘ ગંગાના પ્રવાહ ’ ગલીકુંચીએ ઉભરાઈ જતા નથી. એ બધી વાતો સાચી હોત તો આજે હિંદુસ્તાનમાં એટલું બધું પુણ્ય જમા બાળુએ થઈ ચૂક્યું હોત, કે અંગ્રેજોને સ્વરાજ આપી દઈ વિલાયત વિદાયગીરી લેવાની ફરજ પડી હોત.

‘ ઉતાવળ ’ એટલે શું ?

બીજી દલીલ જ્ઞાતિવરના હિમાયતીઓ એવી કરે છે કે, ભાઈ ! ધીરે ધીરે સૌ થશે. ઉતાવળ કરશો તો બાળ બગડશે. જેની પાસે પૈસા હોય તે કરે, ના હોય તે ના કરે. તેને ઘરે કોઈ લાંઘવા બેડું છે ? જમાડીને જમણું છે. ઘંટી ઉપર ઘઉં મૂકીને ખાણું છે. લાત મારવી અને લાત ખાવી છે તેમાં કાંઈ સપાકું છે ? વગેરે

આ દલીલ ઉપરટપકે ઠીક દેખાય છે, પણ તેમાં પાપબુદ્ધિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને ગરીબોને છુંદવાની કળા સિવાય બીજું કંઈજ નથી. વળી જમવાની ખાતર જમાડતું એનો અર્થ શું ? ‘ ધીરે ધીરે ’ શું અને ‘ ઉતાવળ ’ શું એનો અર્થજ આપણે સમજતા નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે એક વખતે કહેલું કે “ આપણી એક દિવસની આગસ ‘ એમાં શું ? ’ ‘ આવતી

કાલે થશે' એટલા સમયમાં તો વિલાયત-અમેરિકાવાળા પચાસ વર્ષો જેટલા આગળ વધી જાય છે." કહો ક્યાં એક દિવસ ખરાબર પચાસ વર્ષનું પ્રમાણ? આજે બલૂત, વીજળી અને આગ-ગાડીની ઝડપે જમાનો આગળ ધપે છે, ત્યારે 'ઉતાવળની' ગણતરી કયો ધડિયો ત્રિરાશી માંડી કરશે? ગામડાંમાં ગાડાં ચાલતાં જોનારો ગામડિયો, વડોદરા શહેરની 'ઘોડાગાડી'ને 'ઉતાવળી' કહે એમાં કંઈ નવાઈ લાગે ખરી? શહેરના 'ઘોડાગાડી'વાળાને મુંબઈની મોટર 'ઉતાવળી' લાગે, મુંબઈની મોટરવાળાને વિલાયતની વીજળીની ઝડપવાળી આગગાડી 'ઉતાવળી' લાગે, વિલાયતવાળાને અમેરિકા-જર્મનીનું 'બલૂત ઝેપલીન' ઉતાવળું લાગે. વળી સંદેશા લખ જનારો કાસદ 'ટપાલી'ને 'ઉતાવળો' કહે, ટપાલી તારવાળાને 'ઉતાવળો' કહે, તારવાળો વગર દોરડાંથી જનારા સંદેશાને 'ઉતાવળ' માને તો તેમાં કોઈની ગણતરી કે બુદ્ધિભેદ યા તો મૃગજળની શંકા છે એમ ગણાય? વાસ્તવિક રીતે તો 'ઉતાવળ'નો અર્થ આમાં તો 'ધીમાશ' એવોજ ગણાય! યુવાનોની ગણતરી અનુસાર, જૂના જમાનાના રૂઢિદાસો પણ આંકડા તપાસી શાંતિથી વિચારશે તો તેમને પણ જણાશે કે, યુવાનોનું જ્ઞાતિવરા સામે પગલું ખરાબર વખત-સરનું, નીચોવાઈ ગયેલી આર્થિક સ્થિતિને બંધબેસતું અને આત્મ-શુદ્ધિનું વાતાવરણ તૈયાર કરનારું છે.

'મુખ મેં રામ બગલ મેં છુરી, રૂપ સાધુકે ઓર દાનત છુરી' તેમ સૌ કહે છે; યથાશક્તિ ખર્ચ કરવાં, છતાં પરિણામ એ પ્રમાણે નથીજ આવ્યું. વધારે મળે તે વધારે ખર્ચ કરે અને ઓછું મળે તે ઓછું ખર્ચ કરે, તે સિદ્ધાંત બોલવાનો સાવ મહેલો છે, પણ સામાજિક જીવનમાં તેનો અમલ કરવો મુશ્કેલ જણાયો છે; એટલે આજે તો જ્ઞાતિમાં રડયા ખડયા પૈસાદાર યા તો કુળવાનોએ પોતાને ત્યાંથીજ દાખલો બેસાડી ખર્ચ કમતી કરી પોતાના બીજા ગરીબ પણ ઉમરાવ દિલના જ્ઞાતિજનોના લાલ માટે રૂઢિને ઉંચી મૂકવી જોઈએ.

દેશ દળાયો છે !

આજે આપણા દેશમાં રૂ. ૧૦૦૦ ની આવક ઉપર સરકારવેરો લે છે, જ્યારે અમેરિકામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૫૦૦૦ ની આવક હોય તોજ આવકવેરો ચોટે છે. કહો, પૈસાદારી અમેરિકામાં છે કે હિંદુસ્તાનમાં? હિંદમાં સાચા પૈસાદારો છેજ ક્યાં? પરદેશી કંપની-ઓના દલાલો એટલે વેપારીઓની ફેજ. અત્રેથી કાચી ધાતુ વિલાયત જાય ત્યારે આપણે જીવી શકીએ, એવી સ્થિતિ છે. હાડકાં પરદેશ ચઢે, તેમાંથી ચપ્પુના હાથા, બટન, કાંસડી, રમકડાં, છત્રીના હાથા, કમરપટા, ઇન્ડીપેને વગેરે અને, વિલાયતથી આવ્યાં એટલે પવિત્ર થાય; અને બિચારાં હાડકાં હિંદુસ્તાનમાં-કૃષ્ણ ભગવાનની

જન્મભૂમિમાં-રહે તો અપવિત્ર થાય ! કપાસ પરદેશ ચઢે, ત્યાં લૂગડાં વણાય અને ખરીદાય. અત્રે વણાયેલી ખાદી પૈસાદારોથી ના પહેરાય ! જિન પરદેશ જાય : ત્યાંથી બનૂંસ, ટોપીઓ અને અને તે આ દેશમાં પહેરાય. ચામડાં પરદેશ જાય તેમાંથી શ્રીનીશ ચઢાવી પાવન થઇ ચામડાની ટૂંક, કોથળી, ખૂટ, ચોપડી બાંધવાનો સામાન અને; હિંદના વેપારીઓને આ ન સૂઝે. આમળાં, હેડાં, અરીઠાં વગેરે પરદેશ જાય તેમાંથી રંગ અને; આપણે ત્યાં ઉકરડે નંખાય તો ફિક્કર નહિ !

આપણા દેશની નદીઓમાં હજારો ટન રેતી મફત પડી રહે છે, પરંતુ જર્મનો રેતીમાંથી લખોટેલાં વાસણો બનાવે છે. અમેરિકાના ધનાઢ્યો પાસે કૃતરાત્રી કિંમત રૂ. ૩૦,૦૦૦ સુધી બેસે છે. મિ. ફોર્ડ, મિ. રૉકફેલર જેવા અબજપતિની સ્ત્રીઓનું ખાર મહિનાનું સેન્ટ-લવંડર ખર્ચ રૂ. બે લાખ ત્રણલાખ થઈ જાય છે. આના હિસાબે આપણા પૈસાદારો તો કેવળ ગરીબમાં ગરીબ જેવા જ છે. જ્ઞાતિવરા પાછળ ખર્ચાતો પૈસાનો ધોધ બે આવા કોઇ હુન્નર-ઉદ્યોગના કામમાં પૈસાદારો વાપરે તો હજારો ગરીબોને પોષણ મળે. એક જ્ઞાતિની સંકુચિત સંસ્થામાં કહેવાતો પૈસાદાર, ખર્ચ કરીને હરિકાઇ અને હાંસાતુસીનું વિષમય વાતાવરણ ઉભું કરે છે. ગરીબની ઇચ્છા ન છતાંય સમાજની કક્ષામાં રહેવા ખાતર અથવા તો પોતાની પાસે પણ કંઇક છે, તેમ જણાવવા ખાતર (પેટમાં પાશેર પાણી નહિ પણ માઈ નામ દરિયાખાં) થઇને દેવાના કુંગર કરીને જ્ઞાતિવરો કરવો પડે છે. શ્રીમંતો બે પહેલ કરે તો ગરીબો પણ નૈતિક હિંમત બતાવતાં શીખે. જે દેશ પરાધીન છે, જ્યાં અરધોઅરધ લોકોને માત્ર એકજ વખત લાગ્યેજ ખાવાનું મળે છે, જે દેશના કોઇ ભાગમાં નિરંતર દુકાળ, મહામારી, રેલસંકટ આવ્યાજ કરે છે; જ્યાં બેકારીને લઈ લાખો નિરાધારને અન્નવસ્ત્રનાં ફાંફાં છે; ત્યાં શાસ્ત્રની ખોટી બાંગને નામે રાક્ષસી નાણાંનો વ્યય ન શોભે, ન ઘટે, ન યોગ્ય ગણાય. આજે પરદેશીઓની શાસનચક્કીમાં દેશ દળાયો જાય છે. એક જ્ઞાતિમાં તો સૌ એક માતાપિતાનાં અમુક પેઠાએ સહોદર ગણાઇએ ત્યાં ઉંચનીચ, કુળવાન હલકો, પૈસાદાર ગરીબ એવા ‘પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર’ના વિચાર શું શોભે ? વળી ખવરાવીને ખાતું છે એવો સાટાનો ધર્મ પણ શા કામનો ? પ્રભુની રચેલી સૃષ્ટિમાં કોઇને સાધન વધારે હોય તો તે ઓછા સાધનવાળાને મદદ કરવા સાજજ છે, એમ માનવામાંજ લાલ છે. વધારે સાધનવાળો, ઓછા સાધનવાળાની પજવણી કરશે તો જરૂર એક વખત રશિયાનું ‘બોલ્શેવીઝમ’ હિંદમાં ઘુસી જશે, અને ગરીબો ભોગા થઇ પૈસાદારોને લૂંટી લેશે, એ ઓક્કસ છે. માટે પણ પૈસાદારોએ સાવધ થઈ ગરીબોને સાથ દેવાનો છે.

જીંદગીને સાટે જાતિજમણુ

જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ વળી એવી દલીલ કરે છે કે “હવે કમાવાની તાકાત ન રહી, માટે નવરાઓએ જ્ઞાતિવરા બંધ કરવાનો ધંધો આરંભ્યો છે. અમે આટલા વ્યવહાર ચલાવ્યા, અમે તો કંઈ થાક્યા નથી અને તમારે (યુવાનોએ) અત્યારથીજ ‘શઠમ’ કરવાની દાનત રાખવી છે.”

આ હસવા જેવી વાતનો સણસણાટભર્યો રદિયો તૈયારજ છે. આપણે જોયું કે ‘પૈસાદારો’ પોતાને પૈસાદાર માને પણ વાસ્તવિક રીતે ગુલામી ભોગવતા દેશમાં સૌ ગુલામ. કોઈની બેડી ચળકતી તો કોઈની બેડી કાટ ચઢેલી. ખરો, ‘પૈસાદાર’ જોવો હોય તો મુંબઈમાં જાઓ અને ગગનમાં ગાજતી હવેલીઓ જોઈ મોંમાં આંગળાં ધાલો. ‘કમાવાની તાકાત’વાળા જીભના સ્વાદુઓને પૂછો કે “તમે કયો કરોડોનો વેપાર કરી, લાખોની દોલત ભેગી કરી, હજારોની બક્ષીસ કરી સેંકડોનો ગુજરો ચલાવ્યો? જ્ઞાતિવરા બંધ કરવાની હિમાયત કરનારા યુવાનો નવરા નથી, પરંતુ ‘ઢીકણા ભાઈ ઉતારત, ફલાણાનું આપું અને ઢીકણાનું પેલું’ એ વાતાવરણના નાશમાંજ જ્ઞાતિનું હિત સલામત છે, તેવું તેમને હૈડે વસ્યું છે. માંખ, પતંગીઆં અને ભમરાંને ઉડતાં જોઈ અરધો કલાક ઠરી ઠામ થઈ રહેનારા જૂના જમાનાના ઠકાઓને ‘થાક’ નથી લાગ્યો તો તેમણે જીવનમાં જીવતાં છતાં મરવાની આજસેજ જીવવાનું પસંદ કર્યું છે, એમજ માનવાનું છે. યુવાનોની તાકાત, પેટે પાટા ખાંધી, મીઠું મરચું રોટલો છાશ સાથે ખાઈ, સુદામાની ચીંદરડીઓમાં ઢબુ પૈસા સલામત રીતે સાચવી રાખી મરણ પછી ખાર તેર દિવસમાંજ સફાયદૃ થવાના સોદાસદા કરવામાં નથી વેડફી નાખવાની એ તો ચોક્કસ છેજ. એવી તાકાત તેમને જોઈતી નથી. આપ મરે ત્યારે પ્રેમથી રડવાને બદલે, માણસની ખોટ પડી તે જાણી જોઈ હૈયું કકળાવવાને બદલે, ખાર દિવસમાંજ નાણાંની ત્રેવડ કરવી પડશે, એ ચિંતામાં યુવાનોને સળગતી ચિંતામાં ફેદી પડવાનો મોહ નથી. એ મોહ મહાન (!) માણસોને સારૂ ભલે અનામત રહે. ખંટીખાવટાનો રોટલો શાંતિથી ખાઈ, પ્રભુસ્મરણ કરી, દેશનાં કકળતાં સંતાનોને દિલાસાના બે શબ્દો કહી કોઈ અંગત જનના મરણપ્રસંગે અથવા કોઈ ટાણે ‘ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી’ તેના આત્માના કલ્યાણ ખાતર વિદ્યાદાનમાં ખર્ચે એ જ્ઞાતિવરાની ધમાલ કરતાં, અને ‘એક ધાલ ઉઠી, બે ધાલ ઉઠી’ એમ પોકાર કરી તેની આખી જીવનયાત્રાને ઉઠાડી દેવા કરતાં હજાર દરજ્જે સારૂ છે.

ખિચારો વસવાયાં!!

જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ એક ચોથી દલીલ કરે છે અને

જણાવે છે કે ‘જ્ઞાતિવરા અટકી જાય તો બિચારા ધોખી, હજમ, અંત્યજ વગેરે વસવાયાંનો રોટલો જાય, અને ભૂખ-મરાનો વખત આવે.’

જ્ઞાતિવરા કરનારા, કેટલા દયાના દેવતાઓ છે, તે તો ‘એકું’ આપતી વખતે તેમના મુખમાંથી ‘અચ્ચો-મમ્મો’ સિવાય બીજી ગાળોજ નીકળતી નથી, એ દેખાવ જેમણે જોયો હશે, તેઓ જાહેરી-ભર ભૂલે તેમ નથી. જેઓ ‘વસવાયાંને રોટલો નહિ મળે’ એવું બકે છે; તેઓને આર્થિક શાસ્ત્રનું બહુજ ઓછું જ્ઞાન છે. ધન-સંપત્તિ જેમ એક સ્થળે એકત્ર થાય અને પરિણામે એકહથ્થુ મુડીવાદનું જોર વધતાં, જગતની પાયમાલી સંભવે, તેમ અત્રાજનો જથ્થો એક સ્થળે અમુક સંયોગોમાં થઈ જાય તેથી સમાજને લાલ કરતાં નુકસાનનો ઝાઝો સંભવ છે. યુરોપમાં મુડીવાદીઓની સંખ્યા વધી, પરિણામે આજે ત્યાં સમાજવાદીઓની—મજૂરીની ચળવળ જોસમાં આવી છે. આના છાંટા એટલે સુધી ઉડ્યા છે કે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર આજે યુરોપમાં મોટા પાયા ઉપર થઈ રહ્યો છે, અને સોશિયાલિસ્ટ ચળવળે બહુ જોસ પકડ્યું છે. રશિયામાં તો મુડીવાદીઓનાં એકહથ્થુ નાણાંનો સરકારે બળ-જોરીથી કબજો કરી ‘સોવિયેટ-મજૂર સરકાર’ સ્થાપી છે. સુલાગ્યે આપણા દેશમાં મુડીવાદીઓની સંખ્યા બહુ થોડી છે, તોપણ શ્રમ-જીવીઓને સંતોષ થાય એટલો ‘રોટલો’ નહિ મળે, અને જ્ઞાતિ-વરાની હાલની પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે તો આપણા દેશના ‘વસવાયા વર્ગો’ એક દિવસ જરૂર બળવો જગાવશે. અંત્યજો આપડા કૂતરાં બિલાડાં હિંદમાં જન્મ્યાં નથી, નહિ તો તેમને અડકવામાં બાધ ન હતો! તેમના ભોગ છે કે તેઓ માણસ થયા, નહિ તો એક પૂછાડાના પ્રાણી બન્યા હોત તો અડકવામાં વાંધો ન નીકળત! આવી દયા આ વસવાયાં કેમ પ્રત્યેની! તુળસીક્યારો પૂજે, શ્રી-કૃષ્ણનું નામ દે માટે ન અડકાય; પરંતુ તે હિંદુ મટી ‘અલ્લા અલ્લા’ પુકારે અને ગોમાંસ ભક્ષણ કરે, અથવા તો ક્રિશ્ચિયન બની વિલા-યતવાળાના ‘અચ્ચ’માં ઘુસી ભાખરી, આ અને શરાબ પીએ એટલે તેને અડકવામાં વાંધો નહિ; આટલી બધી દયા હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાં શોભે? વળી અંત્યજો જ્ઞાતિવરાને લીધે પાપરૂપે બીજે દિવસે ‘હાજત વધી પડે’ તો વાળવાને તૈયારજ છે. તેમને અપાય છે તે મજૂરીના બદલામાં, કંઈ દયાદાનમાં કે વસવાયાં તરીકે નહિ! જો ગુલામીની આપણા દેશમાં પ્રથા હોત, અને વેઠબંધીનો કાયદો ન હોત તો જરૂર અંત્યજો પાસે ‘એકું’ આપ્યા સિવાય મજૂરી કરતાં કરાવતાં આપણા બુદ્ધિસાગર (!) વરાના હિમાયતીઓ પાછા હશે તેમ નથીજ. ધોખી-ગાયંજઓનો તો સવારના પહોરથી મરોજ

હોય છે. તેમની મજૂરીનો જાણે હિસાબજ હોય નહિ, અને થોડું 'લોચો ધાન' આપવાનો રિવાજ એ વસવાયાં કોમને સારૂ 'કામધેનુ' ગાય હોય એવો ઢોંગ કરવો વીસમી સદીમાં નભે તેમ નથી. વળી 'લોચો ધાન' વસવાયાંના બહોળા કુટુંબને ઓછું મહિનાઓ સુધી ચાલવાનું હતું? થોડા દિવસમાંજ વળી તેમને 'એકું' લેવા આવવાની ગરજ તો ખરીને! શું આ દાસ્યવૃત્તિ-ગુલામીની એક જડ પ્રથા ઇચ્છવા યોગ્ય છે? વળી એકું, ઉતરેલું અનાજ ખાધને તેમની શારીરિક તંદુરસ્તી શી રીતે ટકવાની હતી? જ્ઞાતિવરના ભોજનની પત્રાળી ઉપર બિરાજેલા ગજનનસ્વરૂપ પલાંડીધરોના પેટમાં અપાતી આહુતિઓની ગણતરી કરે, તેમને થતા આગ્રહ-વિવિધ ખેંચતાણ-લાલાટેકની યાદી તરફ નીધા કરો, અને પછીથી તેની સાથે વસવાયાંને ઉચેથી બેરોમાં ઠલવાતાં જુઓ. માંડવા મુહૂર્તથી ગાળોની શરૂઆત કર્યા પછી માંડવો છોડતાં સુધી ગાળોજ ગાળો એ દયાના ઢાળા છે? અથવા તો વસવાયાંની આર્થિક સ્થિતિ ઉકેલવાના રસ્તા છે? યા તો તેમની મુશ્કેલીભરી સ્થિતિમાં મદદના રસ્તા છે? અથવા તો તેમના પ્રત્યેનો ઉચ્ચ કોમનો કૃપાકટાક્ષ છે કે તેમની દયામણી, ચુસાયેલી, દબાયેલી-ચંપાયેલી હાલતને વધારે કરુણ બનાવવાના રસ્તા છે? તેનો ખ્યાલ કર્દાએ પાષાણ દિલમાં આવ્યો છે? દલપતરામે કહ્યું છે તેમ 'રોટલી નાખી બીખારી ન રાખો' એટલે તેમને સારૂ કંઈ ધંધારોજગારની વ્યવસ્થા કરો. (આ વ્યવસ્થા તમારા જ્ઞાતિવરનાં નાણુંમાંના હિસ્સામાંથી આબાદ રીતે થઈ શકશે.) તેમને કંઈ જાંદગીભરનાં નિર્વાહનું સાધન કરી આપો, પરંતુ તેમને 'ટુકડો રોટલો' નાખી વળી પાછું 'ટુકડો' ફરીથી લેવા આવવાની સ્થિતિમાં ચાલુ નિભાવે રાખવું, એ સેતાનીયત અને હેવાનીયતની પરાકાષ્ટા છે! એટલે જ્ઞાતિવર અટકવાથી વસવાયાં ભૂખે મરશે, એ તો દારૂનાં પીઠાં બંધ થવાથી દારૂડીઓએ ટળવળી મરશે, એવી દયાના જેવી રાક્ષસી દયા (!) થઈ, જેની સમાજને તલભાર પણ જરૂર નથી. વળી આટલાં વર્ષોથી વસવાયાં પ્રત્યેની દયાનો કુંગર ફાટવા છતાંય દિનપ્રતિદિન તેમની સ્થિતિ વધુ ને વધુ બગડતી જાય છે, તો વધુ નહિ તો કેવળ એક અખતર તરીકે પણ વસવાયાં પ્રત્યેની દયા-જો ખરેખર દયાના રૂપમાંજ હોય-કોઈ સારે રસ્તે દોરી તેમનો જીવનભવ વધુ મોડું થાય તે પહેલાં બગડતાં અટકાવો. આ અટકાવવાનો ઉપાય ઉપર બતાવ્યો છે. એમ છતાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એ પ્રેમ (હૃદયૂત-છી: છી: અડશે મા! અલડાશે!) એવો તો નજ રાખો!

આખરૂ શામાં છે?

વળી જ્ઞાતિવરની તરફેણ કરનારાઓ એક પાંચમી દલીલ

કરે છે અને જણાવે છે કે:—

“અમે અમારે ત્યાં આવેલો જ્ઞાતિવ્યવહાર-વરો ન કરીએ તો અમારા આપદાદાની આખર જાય એટલે ગમે ત્યાંથી ઉછીનાં પાછીનાં નાણાં કરીને ઘેર આવેલું કારજ કર્યેજ છટકો.” હવે જમાનો એવો આવ્યો છે કે, આપણી પોતાની આખરનો કે ‘આપદાદાની આખર’ સાચવવાનો કોઇથી ઈન્જરો રાખી શકાય એમ નથી. ધાર્યું તો ધરણીધરનું થવાનુંજ છે. ‘આપદાદાની આખર’ રાખવાવાળા વળી આપણે કોણ? વળી જે આખર સાચવવા ખાતર પોતાની જાતને દેવામાં કુખાડવાની હોય અથવા તો ભાવી પ્રજના માથા ઉપર દેવાના કુંગર રચવાના હોય, તો તેવી આખરને ક્યાંસુધી વળગી રહેવું છે? નજીકમાં લાય લાગી છે અને બળતું પાસે આવ્યું છે. કપડાંને ઝાળ લાગવાનો વખત થયો છે, છતાં કોઈ કહે કે, ‘મારે બળી જવું છે’ તો તેને બચાવનાર કોણ નીકળશે? તેમ આપણે જોયું કે, જે વસ્તુને શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ નથી; જે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક છે; જેને લીધે જીવનપર્યંત કંજુસાઇથી પેટે પાટા બાંધવાના શરૂ થવાના છે; તે વસ્તુને ‘આપદાદાની આખર’ને નામે વળગી રહેવામાં કશોજ સાર નથી. વળી જ્યારથી હિંદુસ્તાન પરદેશીઓના પંજમાં જકડાયું છે, ત્યારથી હિંદુસ્તાનની ‘આખર’ શીઝકમાં છે, એવું માનવાને જરાએ કારણ નથી. હિંદની સાચી આખર આજે સ્વરાજ હાથ કરવામાં છે. વળી જે આખર આપણે ‘અમુક વરો-વ્યવહાર’ નહિ કરીએ તો જતી રહેવાની છે, તો તેવી તકલાદી, લેભાણુ, કાગળની હોડી જેવી આખરની આપણને જરૂર પણ શી છે? આપણે તો કોઈ એવી સંગીન સીમેન્ટ જેવી ‘આખર’ શોધી કાઢવાની છે કે જે ‘જ્ઞાતિવરો ન કરીએ’ તોપણ નાસી જઇ ન શકે, અને જે જીવતાં સુધી અને મરણ પછી પણ ટકી શકે. જે નીતિને રસ્તે ચાલે છે, જે ધરસંસાર કજીયા સિવાય શાંતિથી ચલાવે છે, જે પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ આત્મ કુટુંબીઓને વિદ્યાદાન આપી ભરણુ-પોષણમાં કરે છે, જે ફાજલ પૈસાનો ઉપયોગ ગામના કે દેશના હિતમાં કરે છે, તે પોતાની આખર વધારે છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ‘આપદાદાની આખર’ હજાર દરજ્જે વધારી મૂકી, પેઢીની કીર્તિ ઉપર સોનાનો કળશ ચઢાવે છે.

સેતાની ચક્કર

જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓ છઠ્ઠી દલીલ એવી કરે છે કે “પણ બીજાને ત્યાં આટલી ઉંમર ન્યાતો જમી આવ્યા તેનું શું? અમારે ઘેર પ્રસંગ આવ્યે અમે જમાડવાની ના પાડીએ એ કેમ ચાલી શકે? લોક અમારી સામે આંગળી ન કરે?”

(આ દલીલનો ઉત્તર આપણે શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરના સુંદર સચોટ શબ્દોમાં આપીએ.) “આ દલીલમાં કાયરતા છે. દરેક સુધારાની વેળાએ સુધારો કરનારને કેટલીક વસ્તુઓ જતી કરવીજ પડે છે. કેટલીક લોકનિંદા ખમવીજ પડે છે. એટલા માટેજ સુધારકોને બહાદૂર કહેવામાં આવે છે. જેમાં પુરુષાર્થ નથી, તેવા કામની કિંમત પણ તેટલીજ. હું તમને કહું છું કે, તમે ન્યાતો જમી આવ્યા છો તેના બદલામાં ન્યાતના સાચા કલ્યાણાર્થે બીજી રીતે તમે ન્યાતની સેવા કરો. પૈસો ખર્ચો. તમારે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય શાળાનો એક વર્ષનો ખર્ચ આપો. વિદ્યાદાન કરી તે મારફતે આજન્મ અન્નદાન કર્યાનું પુણ્ય મેળવો, અને ન્યાતો ભેગી કરો ત્યારે સાદા સ્વચ્છ અને સાત્ત્વિક ખાનપાનની તજવીજ રાખો.” શ્રી. કાકાસાહેબના આ ઉત્તર પઢી આ દલીલ ઉપર વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, છતાં લોચા ધાનને પેટમાં નાખ્યું તેના ઉરનો આફરો ચઢતો હોય અને પ્રતિઉપકાર કરવાનું મન થઈ જતું હોય તો આ કુંડાળું ક્યાંસુધી ચલાવ્યે રાખવું છે? તેનો કંઈ અંત આવવાનો ખરો? વળી અન્ન જેવી બાબતમાં સાટાં શાં? સામનો શો? આવી ઝીણી ઝીણી બાબતમાં ઉપકાર માનવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો બેશક દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો છે, પરંતુ કેવળ દેખાદેખીથી અને દલીલની ખાતર દલીલ કરી ગુંચવણીના માર્ગે શોધવામાં ઉંચી ગતિ નથી થવાની. જ્ઞાતિના જમણવારમાં જવાનું બંધ કરો, પીરસણના ટોપલા લેવાનું માંડી વાળો, ઠંડારો મઠારો કરી બૈરક બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપો એટલે આપોઆપ ‘આંખમાં આંગળી કરનારાઓ’નું જોર નરમ પડશે. આમ છતાં મીલુખત્તી બેઉ બાબુથી બળવા માંડી છે, એટલે ટીકા કરનારાઓ તમારા ઘરનાં તળિયાં તપાસાય તેની રાહ જોઈને બેઠા છે. એટલે વળિયો, વાંસડા નળિયાં વેચીને પણ જ્ઞાતિવરો કરવાની તમને સલાહ આપવાનાજ છે. તમે સાફ થઈ જશો, એટલે ટીકા કરનારો પણ ‘આવ હરખા, આપણે બે સરખા’ કરી તમને ભેટી પડશે. અત્યારથી ચાદર ઓઢવાને બદલે પગ ન પહોંચે ત્યાં સુધી રાહ જોવી હોય તો, બેશક ‘જમો અને જમાડો’નું સેતાની ચક્કર ચલાવે રાખો. ખૂટશે ત્યારે પરસેવો છૂટશે, એ છેલ્લો જવાબ સાચો!

મડદાની ચિંતા

જ્ઞાતિવરના હિમાયતીઓ સાતમી દલીલ કરે છે કે, મરી જઇએ અને ઠાઠડી ઉંચકે તેમને ખવરાવ્યા વિના કેમ ચાલે? અને આમ જમાડીએ નહિ તો મડદાં ઉંચકવા કોણ ઉભો રહે?

આ દલીલ કરનારાઓએ હવે ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે, તેઓ ઇ. સ. ૧૯૨૯ ની સાલમાં જીવે છે. ‘મરી જવું’ ‘ઠાઠડી ઉંચકવી’

અને ‘જમવું’ ત્રણે વાતનો પૂર્વાપર સંબંધ હીક જોડી દીધો જણાય છે ! મરનારની ઠાઠડી ઉંચકનારો જમવાની લાલચેજ એ પુણ્ય-કૃત્ય કરે છે, એમ માનવું તે ખિલકુલ નીચ અને આર્ય માતાની કુખને લજ્જાવવા જેવું છે. મરનાર પ્રત્યેની સદ્વૃત્તિ અને મરનાર પ્રત્યેની ઉચ્ચ માનની લાગણી અથવા તો અંગત પ્રેમ-સ્નેહસંબંધ સિવાય કોઈ ઠાઠડી ઉંચકવા આવતુંજ નથી. ઠાઠડી ઉંચકવા આવનાર ઉપર જાણે અજાણે પણ ‘જમવાની લાલચ’નું દોષારોપણ કરવું એ હડહડતી હરામ વિદ્યા સિવાય ખીન્નું કાંઈજ નથી. વળી ‘આપ મૂઆ પીછે ફૂળ ગઈ દુનિયા’ ‘મરનારને કંઈ ઉંચકનારનો સંતાપ છે ?’ આ કહેવતો શું સૂચવે છે ? આમ છતાં ઠાઠડી ઉંચકનારને ખવરાવવુંજ હોય તો ધરને ખૂણે સાદું ભોજન ખવરાવો; પણ તેને સારૂ પ્રદર્શન શાં ? ઘીની છાલકો શી ? એ તે મરણનો શોક છે કે મરણ પાછળનો શોખ છે ? દિલગીરીની લાગણી છે કે માતાની ઉજાણી છે ? આજનાં પ્રેતભોજન-મરણભોજન તો મૂએલા મડદા ઉપર ખેસીને રમશાનમાં લાડુ ખાવા જેટલી અધમતા સૂચવે છે. આમાં નથી જમાડનારની શોભા, નથી જમનારની શોભા. અને ધરધણીને ખોટા મોભા ખાતર પૈસે ટકે ખુવાર થઈ નાહકની ઓભામણ છે. આ સંબંધમાં લોકમાન્ય તિલકજી વિષે સુંદર વાત છે. ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ શરૂ થઈ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીસ રૂપિયા પગાર લેતા. એક સાથીએ કહ્યું ‘મરી જઈએ ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જેટલા પૈસા પણ આપણે ન બચાવી શકીએ ?’ લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો ‘તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોવી જોઈએ. માન આપવા નહિ તો ગંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદું ફૂંકી બાળશેજ ! આપણા મરી ગયા પછી ‘મડદું રજળશે’ ! ‘કોણ ઉંચકશે ?’ એવી ચિંતા રાખનારાઓને લોકમાન્યનો સચોટ માર્મિક જવાબ બસ છે. વળી આત્માને અમર માનનારી હિંદુ પ્રજા, આત્માના મોક્ષની વધારે ચિંતા કરે કે આત્માવિહીન શરીરની વધારે ચિંતા કરે ?

અચતમાં શન્ય “૦”

આજે કુટુંબમાં એક પુરુષ, એક સ્ત્રી અને એક બે સંતાન હોય. પુરુષને સામાન્ય માસિક રૂ. ૩૦ મળતા હોય (જે કે હિંદુ-સ્તાનના પ્રત્યેક માણસની સરાસરી આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૭ જેટલી થવા બંધ છે, ત્યાં આવી ગણતરી કરવાનો આપણને હક્કજ નથી, છતાં દલીલ ખાતર લખ્યું છે.) ત્યાં તેનું માંડ માંડ પૂરું થાય છે. ઓછામાં ઓછું એક વ્યક્તિ સરાસરી રોજ ૧૥ શેર અનાજ ખાય તો ચાર વ્યક્તિવાળા કુટુંબને એક માસે ઓછામાં ઓછું ૪૥ મણ થાય. એટલે ઘઉં, બાજરી, ચોખાની સરાસરી ૧ મણની કિંમત

૩૧. ૩ લઘ્યે તો ૩૧. ૧૩૧ જેટલો ખર્ચ અનાજનો આવે. અનાજ પછી બીજી જરૂરિયાત કપડાંની છે; પ્રત્યેક વ્યક્તિ દીઠ સરાસરી માસિક કપડાંનો ખર્ચ ૩૧. ૧ ગણીએ તો ૩૧. ૪-૦-૦ થાય. પૌષ્ટિક તત્ત્વો શરીરને પોષણ આપે તે ખાતર ચાર વ્યક્તિનું કુટુંબ ઓછામાં ઓછું મહિને ૩૧. ૨ નું ધી તથા ૩૧. ૨ નું દૂધ ખાય તો તેણે ખર્ચાળપણું કર્યું એમ ભાગ્યેજ મનાય. ગામડા ગામમાં બળતણ શહેરના પ્રમાણમાં સોંધું પડે છે, તોપણ સામાન્ય રીતે માસિક ૩૧. ૨) બળતણ ખર્ચ વધારે ન ગણાય. ઘોખી, હજમતના આપણે મહિને ચાર આનાજ ગણીએ. મીઠું, મરચું, હળદર, આમલી વગેરે સાડ આપણે ફક્ત ચાર આનાજ ગણીએ. તેલ, દીવેલ, ઘાસ્તેલ સાડ આપણે ફક્ત આઠ આનાજ ગણીએ. હવે ટપાલખર્ચ પણ પેડો છે તો માસિક ચાર આના ટપાલખર્ચ ગણીએ. હવે રેલ્વે પણ આવી ગઈ છે, તેથી સરાસરી ચાર આના રેલ્વે ભાડું પણ માસિક ગણી લઘ્યે તો વાંધો નથી. હવે દવાખાનાં પણ દાખલ થઈ ગયાં છે. શરીર પણ તકલાદી બની ગયાં છે. ડોક્ટરો વધ્યા છે. શી પણ વધી છે. ધરગથ્થુ દવા જાણનાર વૃદ્ધ ડોસી-ડોસા ઓછાં થવા માંડ્યાં છે. તો દવાનો પણ માસિક ખર્ચ ચાર આના ગણીએ તો કેઈ ના નહિ પાડી શકે. ઘેર ઘેર ચ્હાદેવી (!) રાક્ષસી હિંદમાં ઘૂસી છે. રોજનું ૧ તોલો દૂધ, ૧ તોલો ખાંડ, અને ચ્હા રૂપિયાની ૧ શેર કરતાં પણ થોડી મળે છે, તેની ગણતરી કરીએ તો નિદાન માસિક ખર્ચ ૩૧. ૩ નો ચાર માણસના કુટુંબને થાયજ. બીડી પણ ધડાકાબંધ હિંદુ સંસારમાં પેડી છે, અને સદેહે મોં ઉપર આગ મૂકવાનો લહાવો સૌ લેતા થયા છે, (કારણ કે તેમને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે કે કદાચ મરણ પછી પુત્ર આગ મૂકશે કે કેમ અને આગ નહિ મૂકે તો સ્વર્ગ પમાશે કે કેમ તેની શંકા રહી છે.) એટલે બીડી પાછળ પણ માસિક રોજ એક પૈસો ગણતાં લગભગ આઠ આના થવા જાય છે. બાર માસે એક પગરખાનો જોડો જોઈએ. (સુઝાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે મોટા પુરુષો જોડા પહેરે છે, પગરખાં સ્ત્રીઓને ન હોય એવું ઘેલાઓ માનીને મનાવવાની કેશિષ કરે છે. અને બાળકોનું તો નાનકડો કાચ, કાંકરી કે વિંછીકુંછીથી પ્રભુ રક્ષણ કરનાર છે, એટલે તેમને તો જોડા જોઈએજ નહિ, એવી તાત્ત્વજ્ઞની કંઈ ગણતરી હશે ?) તેનો માસિક ચાર આના જેટલો તો હજી ખરો ને! હવે એક છત્રી જોઈએ. (કુટુંબના પ્રત્યેક માણસ વાર નોખી ગણતરી ગણી નથી, કારણ કે એટલું ‘સ્વરાજ-સ્વતંત્રતા’ હજી આપણા ઘરોમાં દાખલ નથી થઈ, તેથી સૌ વચ્ચે ‘એક’ની ગણતરી કરી છે.) તો માસિક તેના સાડ પણ ચાર આના અનામત રાખવા રહ્યા. હવે ફક્ત ૩૧. ૩૦ ની માસિક કમાણીમાંથી આટલું ખર્ચ જતાં ફક્ત

ખાર આના બાકી રહ્યા. આ ખાર આનામાં ધરવાખરા સાર વાસણ-કુસણ, રાયરચીલું, ગોદડાં, પાથરણું, સાધારણ ફર્નિચર, સાવરણી, કાંસકી, ધરબાકું હોય તો તે વગેરેનો સમાવેશ કરીએ તો ભાગ્યેજ તેમાં પૂરેપૂરું થઇ રહે! એટલે રૂ. નો મેળ બેસી ગયો, અને ‘મીયાં નૂરાં અને લેખાં પૂરાં’ તેમ માસ આખરે કશુંજ બાકી ન રહે! વળી આ ઉપરાંત ગૃહસ્થાશ્રમને તો ઉચ્ચ કોટીનો આશ્રમ ગણ્યો છે; કારણ કે તેનાથી અતિથિ, મહેમાનો, સંન્યાસી વગેરે વર્ગનું પોષણ થાય છે. તો આપણે ત્યાં મહેમાન આવે તો ઓછું કંઈ ખાંરણે તાળું દેવા જવાનું હતું! અથવા ખારણાની સાંકળો ચઢાવવાની હતી! વળી ધરડાં માખાપ હોય તો તેમને કંઈ ઓછો ગોળીખાર થવાનો હતો? ! એટલે આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ સાબીત થાય છે કે, માણસનો પાસે બચતની વાત આ મોંઘવારીના ખર્ચાળ જમાનામાં શી રીતે કરવી? કળિયુગમાં અકસ્માત તો સહેજ થઇ પડ્યા છે, તો તે વખતે તેણે કેનો આધાર રાખવો?

જ્ઞાતિવરા ‘અનીતિનું’ મૂળ !

હવે આપણે એક ખીજ સાધારણ ગણતરી કરીએ! બચત રહેતી નથી, સીલક વધતી નહીં, તળિયાં સાફ છે. પરાણે પેટ પૂરાય છે. નાડીઓમાં લોહીના ધબકારા ચાલુ રાખતાં રાખતાં કંઈ પ્રાણ આવે છે. આંકોશિયાં ઉંચાં થાય છે, લોહીનો પરસેવો થાય છે. એટલે પછી ખીજ સાંસારિક વ્યવહારને સાર ખર્ચ કરવાને નાણાં ક્યાંથી લાવવાં? શું કોઇને ત્યાં ચોરી કરવી? શું કોઈનું ઘર ફાડવું? શું કોઈ સગાને ત્યાં તફડચી કરવી? અથવા જે આપણામાં વિશ્વાસ મૂકે તેને ઘેરજ ગોદો ઘાલી, હરામ દાનત કરી, વિશ્વાસઘાત કરવો? ગમે તેમ પણ સંસ્કૃતમાં એક ડેકાણે લખ્યું છે તેમ ‘**बुभुक्षितां किं न करोति पापम्।**’ ભૂખ્યો કયું પાપ નથી કરતો? અર્થાત્ જ્યારે માણસની પાસેનાં સાધનો પૂરાં થાય છે, ત્યારે પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર ગમે તે પાપ કરતાં પાછું વાળી જોતોજ નથી. એક માણસના જીવનવ્યવહારમાં ઓછામાં ઓછા ચાર જ્ઞાતિવરા આવે (૧) પોતાની માનું ખારમું તેરમું-મરણક્રિયા, (૨) પોતાના બાપનું ખારમુંતેરમું-ઉત્તરક્રિયા, (૩) પોતાની સ્ત્રીનું સીમંત અને (૪) પોતાને ત્યાંના ફરજદ- (પુત્ર કે પુત્રી)નું લગ્ન. (આમાં બ્રાહ્મણ કોમને જનોઇનો એક વરો વધારે થાય છે. જે ઇતિર કોમોમાં ન હોવાથી ગણતરીમાં લીધો નથી.) આ ચાર વરામાં સરાસરી રૂ. ૪૦૦ ખર્ચ ગણીએ તો એક વ્યક્તિની પાસે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬૦૦ તો બચત હોવીજ જોઇએ. હવે આપણે પ્રથમની ગણતરીમાં જોયું કે, બચત તો રહેવાનાં ફાંફાં છે, તેથી રૂ. ૧૬૦૦ ને વ્યાજે કાઢેજ છૂટકો. હવે દર-વર્ષે દર સેંકડે આઠ આનાની તેરીખનું વ્યાજ ગણીએ તો રૂ.

૯૬-૦-૦ વ્યાજના થવા જાય. એટલે મુડી આપવાની વાત તો બાબુએ રહી, પણ વ્યાજ ચૂકવવાપૂરતા પણ એક માણસને ફરજ-આત રૂ. ૮-૦-૦ આઠ બચત માસિક કરવી પડે. આ બચતને સારૂ તેને અનીતિનો રસ્તો લેવોજ પડવાનો, એ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી છે. પાટીદારો સિવાય બીજી કોમમાં કોઈ મોટી જમીન-વાળા આસામીઓ નથી; એટલે આડકતરી આવકના અભાવે ખર્ચની સેર પૂરાવી મુશ્કેલ પડે છે. શિક્ષકનો ધંધો કરતા હોય તો બે ચાર ટ્યૂશન-છોકરાં ભણાવવાનાં રાખે. બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને તે બિચારો શું ભણાવી શકવાનો હતો? એટલે બાર માસે પરીક્ષા વખતે પ્રશ્નપત્રો આવે તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સવાલના જવાબ લખાવવા સારૂ ‘કૉપી કરાવે-ચોરી કરાવે-માર્ક સુધરાવે’ વગેરે અનીતિમૂલક રસ્તાઓ લેતાં જરાએ ન ખચકાય. તલાટી હોય તો મોંબદલા વખતે, ગણવતપટા સમયે અથવા જમીન માપણીના બાણ વખતે કંઈકે પડાવવાની દાનત રાખે અને અનીતિ આદરે! પોલિસ હોય તો અનેક લાંચના કિસ્સા ઉભા કરે! રેલ્વે નોકરોની લાંચનો ઇતિહાસ તો બેરાંમશહૂર છે. આમ પ્રત્યેક પોતપોતાના ધંધાને અનુસરતી ગલીગુચીઓમાં પારંગત થઈ ગરાંબોનાં અથવા જરિયાતવાળાઓના ગળવા ઉપર કાતર ચલાવવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચે. ‘દયા ધર્મનું મૂળ છે’ એ બધું પોથીમાંનાં રિંગણાં જેવું થયું. ધરનાં છોકરાં ટળવળે, અન્નપાણીનાં દાંતીયાં થાય, હાડકાની હારમાળા થાય, ધરની હરરાજી બોલાય યા તો ખાયડીની જણસો ગીરો મૂકાય અથવા તો નાણાંના અભાવે કુમળાં છોકરાંઓને ભણુતરમાં ભમરડો ફેરવવાની સ્થિતિમાં રાખી, જ્ઞાતિવરો થાય, જ્ઞાતિ જનોનાં કાળજી ઠંડાં થાય. કહો આ દયા છે? ધર્મ છે? સ્વર્ગનું નાકું છે કે અધર્મ અને પાપ છે? વળી કન્યાવિક્રયની તૈયારી કરે, સીધી રીતે ન થાય તો આડકતરી રીતે ‘માંડવાનું ખર્ચ’ વરપક્ષને માથે નાખે; આમ કન્યાવિક્રયનો બાપો થાય! કહો આ તે દહાવા કે સળગતા દહાળા! સૌને કંકુનો વહાલો છે, કેને મેંશનો ચાલ્લો રૂચે છે? સૌને જશ જોઈએ છે, અપજશ કેને ગમે છે? સૌને મોટાભા થવું છે. નાનામાં ખપવાનું કેને મન છે? સૌને ‘પોતાનાં છોકરાં ઘોડીઆમાંથી ઝડપાય’ એવો ઓરિયો-ઉમળકો-ઉલ્લાસ છે. કેને (જૂના વિચારવાળાઓને) આથી વિરુદ્ધ આચાર ગમે છે? સૌને જ્ઞાતિના પટેલ થઈ ધરાં કાપવાં, નેતરાં કાપવાં, ગરીબને હેરાન કરવાનું ગમે છે. કેને ક્ષમા કરવી, દરગુજર કરવી, ભૂલને ભૂલી જઈ ગરીબની આંતરડી ઠારવાને અમી-છાંટો નાખવાનું સૂઝે છે? એટલે આ બધાનો સાર એ છે કે, પોતાની કહેવાતી ‘આખર’નો લહાવો લેવા ખાતર અને આંગણે

આવેલો વ્યવહાર ચૂકવવા ખાતર કંજુસાધ, કરજ, નીતિવિરુદ્ધ કરપીણ કામો કરવાની કુટેવ તેને મન સહજ થઈ જાય છે. એવો સ્વભાવજ ધડાઈ જાય છે. અને ‘ચોરની મા કોડીમાં પેસીને રહે’ યા તો એક નાકકટ્ટો બધાને ખુચિયા બનાવે તેમ જ્ઞાતિસંસ્થામાં એક વ્યક્તિ ધરખાર ધરાણે મૂકી ખલાસ થઈ, તેવીજ બીજી વ્યક્તિઓ થાય તેની નિરંતર તજવીજમાંજ રહે છે. કોઈ કોઈની ચઢતી સહનજ નથી કરતું. સૌ બીજો પોતાનાથી વધી ન જાય તેનું નિરંતર રટણ કરે છે. પરિણામે સામાના અણું જેટલા છિદ્રને, ઉણપોને મોટું ટોપલા જેવું રૂપ આપીને ચાડીચુગલી-નિંદા-મેણા-ટાણામાં બિચારાને કચરી નાખે છે, અને તેની સામે એક એવું પ્રચંડ દુઃખદ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે કે પૈસેટકે ખુવાર થયેલો ગરીબ માણસ ધરખાર વેચીને વરો કરવો કે તીર્થ કરવું એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછીયે તેને આત્મઘાત સિવાય બીજો મોક્ષનો માર્ગ જણાતોજ નથી. અથવા જેમ તેમ જીવનનો આવરદા પૂરો કરવા સિવાય દિશા દેખાતીજ નથી. પોતાની ભૂલો જોતા થઈ જવાની ટેવ જરાએ બંધાતી નથી. જીવનના આનંદનો નાશ થાય છે, શાંતિનો ભંગ થાય છે, સુખનો અંત આવે છે, ઉંઘ વેચીને ઉગ્ગરો લેવાનો વારો આવે છે. શિવ! શિવ! છતી આંખે પાટા બાંધી દીવો લઈ જ્ઞાતિવરાને નામે ખર્ચ કરી કરજના ટૂંવામાં ઉતરી સ્વર્ગ-મય સંસારને શૂળીમય ન બનાવો. સદેહે સજગતી ચિતામાં પગ મૂકતાં બચો! અને રાક્ષસી જ્ઞાતિવરા બંધ કરી આત્માનું કલ્યાણ કરો!

સીમંત ઇત્યાદિના વરા વિષે ગાંધીજી—

જંજુસરથી શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ લખે છે કે:—તેમના કુટુંબમાં સીમંતનો પ્રસંગ આવવાથી એમણે છેવટે ન્યાતવરો નહિ કરવાની હિંમત કરી છે. આને સારૂ હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું. મહાસલાનું કામ કરનાર સેવકોમાં આટલી હિંમત એ નવાઈની વાત ગણાવીજ નહિ જોઈએ. એવી હિંમત આવવાને સારૂ એકજ વસ્તુની જરૂર હોય છે; એટલે કે ન્યાતબહાર થવાને વિષે નીડરતા. ન્યાત બહાર થવું એટલે તેના જમણુ ઇત્યાદિમાં ન જવાય ને છોકરાછોકરીની લેવડદેવડ તે ન્યાતમાં ન થાય. જમણુનોજ જ્યાં બહિષ્કાર કરવો છે ત્યાં જમણુમાં નોતરું ન મળે એ તો ‘ભણું થયું ભાંગી જન્મળ.’ અને દીકરા દીકરીની સગાઈ તે ન્યાતમાં ન થાય એટલે સહેજે ન્યાતના વાડા ભાંગી શકાય. જે દેશનો ઉદય થવાનો હોય તો તે વાડા તો ભાંગવાનાજ છે. એટલે શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ જેવા સુધારકોએ કશી વસ્તુનો ડર રાખવાનું કારણજ નથી. આ જમણુવારો સભ્યને જંગલી બનાવે છે, ગરીબોને કચરે છે, દેશને કલંક પહોંચાડે છે. પૈસેટકે સુખી લોકો પણ જમણુધેલા

થાય એ આપણને મુદ્દલ ન શોભે એવી વસ્તુ છે. એટલે શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ જેવા સુધારકો જેમ જેમ વધતા જશે, તેમ તેમ કુરિવાજ મોજો પડતો જશે. આવા વરાથી બચતાં નાણાંનો કંઈક ભાગ સુધારકોએ જાહેર કામમાં ને ન્યાતના વાડામાં રહેવા માગતા હોય તેમની સાત્ત્વિક સેવામાં વાપરવો ઘટે છે. જ્યાં મહાજન અજ્ઞાનવશ વર્તે છે, ત્યાં તે પોતાનું મહાપદ છોડી દે છે ને માનને પાત્ર નથી રહેતું. તેથી ન્યાતના સુધારાને સારૂ યોજેલું દ્રવ્ય પણ સીધી રીતે વપરાય તેની ચોક્કસી દાન કરનારે કરવી ઘટે છે.” (ગાંધીજી)

જાપાનમાં જ્ઞાતિવરા નથી !!

ધરમાં મરચું ને રોટલો ખાઈને જમણમાં ઉપર ઘીની ધાર કરવી અને બે પેટ કરીને બીજે દિવસે પૂંછડું છૂટી જાય ત્યાં સુધી ખાવું, આ દેવ શરીર સુધારવામાં આરોગ્યની નજરે પણ આડે આવે છે. ન્યાતવરામાં દેવું કયું હોય તે ચૂકવવાની ફિકરમાં અને વળી ધરમાં ચાર વખત ‘ચાહજ’ પીવાનો. પછી શરીરમાં બુસ્સો કંઈ મંતર માર્યે આવે નહિ. ખારમાં અને સીમંતની નાતો ધણી જ્ઞાતિમાંથી નીકળી ગઈ છે, અને હવે બીજી જ્ઞાતિઓ પણ સમજાવવાથી નહિ પણ માર ખાઈને તેનું અનુકરણ કરતી જશે, એ ચોક્કસ છે.

x x x x x x

અહીં (જાપાન દેશમાં) નાતવરાનું તોફાન નથી. શરીરે સુખી રહેવું એને પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજે છે. (જાપાન દેશની વસ્તુસ્થિતિ નજરે જોયા બાદ આપણા વાતાવરણ સંબંધી શ્રી. કૃષ્ણચંદ્ર નાથાભાઈ (વસો) કોએ(જાપાન)થી તા. ૪-૧૨-૨૬ ના પત્રમાં લખે છે.)

(મહામદવાડી યુવક મંડળ-વડોદરાની પત્રિકામાંથી)

૬૩-વચનામૃત

“જ્ઞાતિની મહત્તા વિષેનાં શાસ્ત્રવચનો ટાંક્યે કે સુધારાવાળા-ઓને ગાળો દીધે જ્ઞાતિ ટકવાની નથી.”

x x x x

“જબરદસ્તીનું તત્ત્વ કાઢી નાખી જો આપણે સહકારનું તત્ત્વ કેળવીએ તોજ જ્ઞાતિનો પુનરુદ્ધાર થાય.”

x x x x

“પણ હું જોઉં છું કે, ન્યાતો સામે લોકોનો જેટલો અસંતોષ

છે, તેટલા પ્રમાણમાં ન્યાત સુધારવાનો કે મટાડવાનો પ્રયત્ન કોઈ કરતું નથી. નિષ્કળ અસંતોષ સમાજનો સડો કાઢી નાખવાને બદલે વધારવાનું જ કામ કરે છે. ન્યાત જેટલી છૂટ આપે, અથવા ખાનગી રીતે જેટલી છૂટ લેવાય તેટલી લઈને સ્વચ્છંદ કરવો એ કંઈ સમાજને સુધારવાનો રસ્તો નથી.”

x x x x

“આજે ન્યાતજમણે જે રૂપ પકડ્યું છે એ જોઈને તો કંપારી છૂટે છે. આ જમણનો પ્રસંગજ ભૂલી જવાય છે. ન્યાત બહાર કોને મૂકવ', કોનું વેર લેવું, કોની કેવી કેકડી કરવી વગેરેનો જ જાણે એ એક મહોત્સવ હોય છે.”

x x x x

“ગુજરાતને જમણુવારનો રિવાજ સુધારવાની જરૂર છે ખરી. યાતિઅંધન અને યાતિપ્રેમ પોષવાની બીજી કોઈ ને કોઈ રીત શોધી કાઢવી જોઈએ. ન્યાતને નામે ‘અણુઆચાર’ને ઉત્તેજન નજ મળવું જોઈએ. કેટલાંક ન્યાતોમાં હુક્કા-પાણી એજ ન્યાતઅંધનનું લક્ષણ થઈ ગયું છે, અને કેટલીકમાં કસુંબો. વ્યસનોને જે ન્યાત પ્રેમ-અંધનની પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે તે ન્યાતની વિવેકશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે, એમજ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.” (અધ્યાપક કાલેલકર)

x x x x

“બારમાં તેરમાં જમવાં એ પાપ છે.”

(દરબાર શ્રી. ગોપાળદાસ)

“યુવાનો મરણુભોજનનો ત્યાગ કરે એ સાચી સેવા છે.”

(મો. ન. અમીન)

“સરકારના કરવેરા સાથે સામાજિક કરવેરા બહુ સાથે છે.”

(સૌ. શારદા મહેતા)

“યાતિવરાનો મોજશોખ આપણા ગરીબ દેશને પાલવે તેમ નથી.”

(ડૉ. સુમંત મહેતા)

“દેખાદેખીથી થતાં ભારે ખર્ચો નુકસાનકર્તા છે.”

(ઈંકીલ પુરોહિત)

“સામાજિક સુધારણા સિવાયનું સ્વરાજ શા કામનું?”

(પંડિત માલવીયાજી)

“અછૂતોના ઉદ્ધાર સિવાય હિંદની ચઢતી નથી.”

(સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી)

“મરણુભોજન કે સીમંતનો વરો શાસ્ત્રમાં ક્યાંયે નથી.”

(પંડિત રમાકાન્ત)

“મારા પુત્રનું લગ્ન કેવળ અગિયાર રૂપિયામાં કર્યું.”

(સરદાર વલ્લભભાઈ)

“સાતિવરા પાછળ ખર્ચાતા પૈસા કેળવણીમાં વપરાવા જોઈએ.”
(ના. ગાયકવાડ)

“સાતિવરાનો ખર્ચ એટલે ઉર્ગતી પ્રજાને દૂધ-ધીના સાંસા.”
(ડૉ. ચંદુલાલ.)

“મરણ પાછળનાં ખર્ચ, લગ્નના વરઘોડા અને દિવાળીનું દારખાતું હિંદને સ્વરાજ મળતાં સુધી મુલત્તી રાખો.”
(સ્વ. લાલા લજપતરાય)

“આપણાં ખોટાં ખર્ચો બંધ કર્યાં સિવાય આર્થિક સ્થિતિ નહિ સુધરે !”
(શ્રી. દયાળજીભાઈ)

“બારડોલી સરકાર સામે જીત્યું, પણ હજી તેટલીજ બહાદુરી સામાજિક સડો દૂર કરવામાં બતાવવાની છે.”
(શ્રી. મહાદેવ.)

(મહમદવાડી યુવક મંડળ-વડોદરાની પત્રિકામાંથી.)

૬૩-મૂતકાઠની એક વાત

નિરીક્ષણ

એક સૈકાથી ઓછા સમયની વાત છે. રાજપૂતાનાના જોધપુર રાજ્યની વાત છે. એ રાજ્યના એક નરેશનું અવસાન થયું ત્યારે એમના પાટવી કુમારની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. હાલ સરકાર તરફથી સગીર ઉંમરમાં રાજ્યવહીવટ થાય છે, તેમ તે વખતે સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા કરવાને રિવાજ શરૂ થયો ન હતો. કેમકે તે વખતે રાજ્યોની સાથે કરારોથી બંધાતો મિત્રતાનો સંબંધ જન્મ પામતો હતો, એટલે રાજ્યોમાં ડખલગીરી થઈ શકતી ન હતી.

તે વખતે ભાયાતોનું રાજ્યમાં જોર હતું. રાજ્ય અને ભાયાતો જાણે એક કુટુંબના હોવાથી એમના સ્વાર્થની પણ એકતા હતી અને તેથી સુખમાં જેમ સર્વ સાથે આનંદ લેતા હતા, તેમ દુઃખમાં સર્વે એકબીજાને પડખે ઉભા રહેતા હતા. હિંદનાં રાજ્યો આ રીતેજ આટલા લાંબા સૈકાથી ટકી રહ્યાં છે.

એવા એક કાળમાં જોધપુરનરેશની નાની ઉંમરમાં તેમના સગા કાકાએ રાજ્યની સંભાળનો બોજો પોતાના ઉપર લીધો. રાજ્યની સંભાળ રાખી તે કરતાં વિશેષ સંભાળ તેમણે બાળનરેશની રાખી. રાજપૂતીને યોગ્ય ઉછેર થવા માંડ્યો. રાજ્ય ચલાવવાને પૂરતી કેળવણી માટે એ જમાનાના ધોરણ પ્રમાણે એમને કુલગુરુને સોંપવામાં આવ્યા. તે વખતની રાજપૂતાણીઓ શરવીર સ્ત્રીઓ

હતી. એટલે તેની ગોદમાં ઉછરતાં ઉછરતાં બાળક સહુદય, શરાતન-વાળો અને કેળવણીના પ્રભાવે ઉદારચરિત તથા સારી સમજણવાળો થવા લાગ્યો. પોતાના પુત્રથી પણ અધિક પાળે એવા કાકાની સંભાળ નીચે તે ખૂબ આનંદમાં અને તંદુરસ્તીમાં રહેતો હતો. ઉછેરની આ વ્યવસ્થામાં કયું બાળક સુંદર રીતે ન ઉછરે? સારા ઉછેરના કોઈ પણ સાધનની ખોટમાં સ્વાર્થ જેમ કેટલેક ઠેકાણે ઉછેરને ખગાડે છે, તેમ આ જગાએ સ્વાર્થ તો લેશ પણ ન હતો. વર્ષો વીતતાં ગયાં, તેમ લાયકાતમાં કુમાર આગળ વધતા ગયા; અને તેમની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ કાકાની જવાબદારીઓ વધતી જતી છતાં “હવે થોડાજ કાળમાં એતું હું એને સોંપી દઈશ” એ વિચારની હેંશથી કાકાનું જવાબદારીવાળું જીવન આશાના વહનમાં ને વહનમાં આનંદમાં રહેતું. કાકા સમર્થ રાજપૂત હતા. રાજવીનો સગો ભાઈ હોવાથી રાજવીના અધા ગુણો તેનામાં હતા; એટલે ભાયાતોને પોતાની સાથે રાખવામાં, અધિકારીઓને ખરાખર પોતાના અધિકારની હદમાં રાખવામાં, ખટપટ અને તોફાનને દબાવવામાં તે સુચતુર હતા. પોતાનાજ વખતને માટે નહિ પણ બાળક ઉંમર-લાયક થઈ ગાદીએ આવે ત્યારે કોઈ જાતની ઉપાધિ રાજ્યમાં રહે નહિ એવો એણે પ્રબંધ કર્યો હતો. જે સગીર નરેશને આવો સંભાળ રાખનાર મળે તે નશીબદાર છે. હાલમાં ઉંચી કેળવણીના સમયમાં તેવા હૃદયનો કોણ જાણે કેમ કયે કમનસીબે અભાવ છે. જોધપુરને તે વખતે તેવો એક નર સાંપડ્યો હતો, કે જેણે પોતાની જવાબદારીના વખતમાં રાજ્ય સાફ ચલાવ્યું અને બાળકને ઉછેરવા-માં એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કે જે પોતાની જાંદગી સુખરૂપ ભોગવતાં ભોગવતાં રાજ્ય તરફ ભક્તિભાવથી વર્તે.

જ્યાં આવી જાતનો પ્રબંધ હોય છે, ત્યાં વર્ષો જતાં વાર લાગતી નથી. સાત આઠ વર્ષની ઉંમરમાં બાળરાજ્યવહીવટ થયો હતો તે અગિયાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે બાળજાંદગી પૂરી થઈ. અને રૈયત હર્ષથી નીરખી શકે એવો રાજ્યાભિલાષી યુવાન તૈયાર થયો. કાકાની જાંદગી તો તેને માટે જ હતી. એટલે તેમને વિચાર થયો કે ભત્રીજો હવે પરણીને ગાદીએ બેસે તો મારી આંખો ઠરે. સાફ મુહૂર્ત જોધને રાજ્યાભિષેકનો દિવસ ઠરાવ્યો. રાજ્યોમાં, ભાયાતોમાં, રૈયત વર્ગમાં એ શુભ દિવસનાં આમંત્રણ મોકલાવ્યાં. બીજો દિવસે સવારે રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો. તેને આગલે દિવસ કાકાએ ભત્રીજાને કહેવરાવ્યું કે, આજ આપણે બંનેએ સાથે એકલા શિકારે જવું છે. સ્નેહમાં ઉછરેલો, આંખની કીકીના જેવી સંભાળથી પોષાયેલો અને બાળપણથીજ કાકાના ખોળામાં રહેલો એવા એ કુમારે એ કહેણ માથે ચઢાવ્યું. રાજ થયા પહેલાં

દીકરાતરીકે કાકા સાથે છેલ્લો શિકારનો આનંદ લઇ લઉં એવો તેને ઉત્સાહ થયો. શિકારે જવાનો વખત ૧૧ વાગ્યાનો હતો. કાકો-ભત્રીજો સફેદ અશ્વ ઉપર સજ્જ થઇને નીકળ્યા.

ઉનાળાના દિવસો હતા. મારવાડ એટલે મરુભૂમિ. રેતીનું રણ અને ઉનાળાનો સૂર્ય. પછી ગરમી માટે શું પૂછવું હોય ? વિશ્રામને માટે ઝાડ આ સુધરતા જમાનામાં પણ મારવાડમાં થોડાં છે, તો એ કાળમાં છાયાની આશા શાની હોય ?

ત્રણેક ગાઉ ગયા પછી સૂર્ય ખરાખર મધ્યાહને માથા ઉપર આવ્યો હશે ત્યારે કાકાએ કુમારને હુકમ કર્યો “ભાઈ ! ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી જાઓ.” વિશ્વાસુ કુંવરે તેમ કયું. નીચે ઉતર્યા પછી હુકમ થયો “પગરખાં કાઢી નાખો.” આશ્ચર્યચકિત કુંવરે તે પણ કયું. મહેલમાં પણ ઉઘાડે પગે ન ચાલનાર બાળકને ધગધગતી રેતીમાં પગ મૂકતાં શા ભાવો થયા હશે તે એવી સ્થિતિ ન ભોગવી હોય એવા માણસો અટકળ પણ ન કરી શકે. પગરખાં પગમાંથી નીકળી ગયાં. જમીન ઉપર પગ મૂકતાં એક પગ મૂકે અને એક પગ અદ્ધર લે તેમ વારાફરતી ઘોડાના થનથનાટ માફક બાળક થનથનાટ કરવા લાગ્યો. કાકાના હાથમાં ચાખૂક હતો. એક ચાખૂક ફટકાવી કાઢીને કાકાએ કહ્યું “મારા ઘોડાની આગળ દોડ.” આગળ ભાવિ નરેશ અને પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર થયેલો કાકો. ઘોડો દોડતો જાય અને કુમાર આગળ ભાગતો જાય અને ભાગતાં ભાગતાં ચાખૂકના સોટા વાંસામાં પડતા જાય, આંખમાંથી અશ્રુ વહેતાં જાય, પગનાં તળિયાંમાં ફેાક્ષા પડતા જાય, રાજપૂતી હિંમત છતાં મુખમાંથી રડવા જેવો અવાજ નીકળતો જાય; એવું દૃશ્ય ત્યાં થઇ રહ્યું. લગભગ માઇલેક દોડાવ્યો હશે, પછી ઉભો રાખી સાથે લઈ લીધેલાં પગરખાં પહેરાવી કાકાએ સાથે દોરવેલા ઘોડા ઉપર કુમારને ચઢી જવા હુકમ કર્યો. થરથર ધ્રુજતે શરીરે રીસને દબાવી અને મારો અધિકાર થશે ત્યારે કાકાને ધાણીમાં ધાલી તેલ કાઢીશ એવો નિશ્ચય કરતાં કરતાં કુમાર ઘોડા ઉપર ચઢ્યો.

શહેર કાંઈ બહુ દૂર ન હતું. દોડતે ઘોડે થોડાક વખતમાં બધા રાજદરબારમાં આવી પહોંચ્યા.

મહેલમાં દાખલ થયા પછી શિકારથી આવીને જેમ માણસ સ્નાન કરી સ્વચ્છ થાય, તેમ કાકો ભત્રીજો સ્નાન કરી પોતપોતાના આગારમાં ગયા. યુવાન રાજા મનમાં ને મનમાં સમસમી ગયો. ગાદી ઉપર આવવાને હજુ ૮ દિવસની વાર હતી. એટલે શું કરવું તે બાબત કોઇની સલાહ લેવાની તેને જરૂર લાગી નહિ. પણ પડેલું દુઃખ કોઇને કહ્યા વગર કે એકલું ખેસીને રડી લીધા વગર એણે થતું નથી. તેની મા પાસે જઇને તે દિવસે ખતેલ હકીકત યથેચ્છ

બની હતી તેવી કહી સંભળાવી અને ઉમેયું કે “મા ! મને એ વખતે તો એમ થયું કે ૧૧ વર્ષ સુધી પાળાપેાષીને મોટો કર્યો પરંતુ ૧૧ વર્ષ સુધી કાકાએ યથેચ્છ રાજ્ય કર્યાને લાંબે મને રાજ્ય સોંપવાની એની ઇચ્છા નહિ હોય તેથી એકલો જંગલમાં આ રીતે લઇ જઇને જાણે મને મારી નાખવાનો ઇરાદો હોય એવું મને લાગ્યું હતું. હું પાછો કેમ આવવા પામ્યો તે હું જાણી શકતો નથી.” એમ કહેતાં બાળક, બાળકની માફક રડી પડ્યો. માએ માથે હાથ ફેરવી શાંતિ આપી અને સ્નેહથી માથું સૂંધ્યું.

મજબૂત પાળથી બંધાયેલું તળાવ હોય અને ધાર્યા કરતાં વિશેષ વરસાદ આવે અને તે છલોછલ ભરાઇ જાય ત્યારે કોઇ વખત એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે પાળ ફાટશે અને નીચેનાં ગામેને નુકસાન કરશે. એવે સમયે તળાવની એકાદ પાળ તોડીને પાણીના પ્રવાહને રસ્તો આપવામાં આવે છે, ત્યારે ગામમાં શાંતિ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે અતિશય શોક કે દિલગીરીથી હૃદય ફાટી જાય એવું દુઃખ થાય છે, ત્યારે કોઇ સ્નેહીની ગોદમાં કે પછી એકલા રહીને માણસ પોતાના ચિત્તને સાંત્વન આપે છે. પડતાં એ અશ્રુ, જેમ હૃદય ફાટવાના ભયને દૂર કરે છે, તેમ આ બાળક મહારાજાએ માના બોળામાં કર્યું.

રાજ્યાભિષેકને ચોવીસ કલાકથી પણ ઓછા કલાક બાકી રહ્યા હતા. સવારે સાડા આઠ વાગતે મુહૂર્ત હતું. દરબારની સઘળી તૈયારી થઇ રહી હતી. અભિષેક માટે કાવડોમાં કાશીથી ગંગા-જળ પણ આવી ગયું હતું. આખા મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓની બેઠકો ગોઠવાઇ ગઇ હતી. એવું કાંઈ બાકી ન હતું કે જે આવા શુભ પ્રસંગ માટે તૈયાર હોય નહિ. બીજા દિવસની સવારે શહેરમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. સાડાઆઠ વાગે રાજ્યાભિષેક થયો. રાજ્યની સીલ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર કાકાએ નરેશ થયેલા ભત્રીજાના હાથમાં ધણાજ નમન સાથે મૂકી અને પછી જાતે નમીને પગનું ચુબન લીધું. પાછા ઉભા થતા લોકોએ કાકાની આંખમાં અશ્રુની નદીઓ વહેતી દીડી. એકજ શબ્દ કહ્યો “ભાઈ ! તમારું તમને સોંપીને આજ હું કૃતાર્થ થયો. સુખેથી ભોગવજો. પ્રજાને સ્નેહથી પાળજો, જેમ મેં તમને આજસુધી પાળ્યા હતા તેમ.” એટલું બોલતાં ત્યાંજ બેસી જવાયું. નવા રાજાને આશ્ચર્ય થયું. એને થયું કે કાલે હું અનુભવતો હતો તે સાચો કે આજ હું જોઉં છું તે સાચું. અગિયાર વર્ષનું વહાલ આજ રાજ્યાભિષેક વખતે તેમણે ફરીને જોયું, ત્યારે એમને થયું કે કાલનો બાર વાગ્યાનો અર્ધો કલાક આ બધા જીવનથી સાવ નોખો કેમ તરી રહેતો હશે ? એ વિચાર થતાં થતાં પણ બાળક

ઉપર, અનુભવનું અજ્ઞાન અને નવા અધિકારનો મોહ એને એમ કહી રહ્યો કે “ ના ના, એ માફ થઈ શકે એવું નથી. ” એ વિચાર આવતાંજ નેત્રમાં સહેજ ફેરફારની સાથે, હમેશની ટેવ પડી ગયાને લીધે નરમાશથી તો ખરું પણ સહેજ કડકાશથી ગાદીનશીન નરેશ કહ્યું:-“ મને કાંઈ ખુલાસો કરશો ? કાલના પ્રસંગનો કાંઈ ખુલાસો થશે ? તે અસહ્ય વાત હતી. હું સમજી શકતો નથી કે કાલે તમે એજ કાકા હતા કે જેણે મારા પિતા કરતાં પણ વિશેષ અગીઆર વર્ષસુધી મને પાળ્યો અને પોષ્યો ? ” એ નેત્રની કડકાશમાં પણ કાકાને વિશ્વાસનો આનંદ આવ્યો. એને થઈ ગયું કે એનો શ્રમ સફળ છે. કાકાએ ઘણાજ વિનીતભાવે (કેમકે આજ તે ભત્રીજો નહિ પણ ધણી હતો) કહ્યું કે “મહારાજ ! આપ ન સમજી શકો એવું હું માનતો નથી; છતાં ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું કે, આખી ઉંમર મેં ફૂલની માફક આપને રાખ્યા હોવાથી ગરીબ માણસોની સ્થિતિનું આપને ભાન થાય નહિ, તો રાજ્ય હાથમાં આવ્યા પછી રૈયત તરફની વતણુંક શી હોવી જોઈએ તે સમજાય નહિ. આપને પાળવામાં જેમ મેં મહેનત કરી છે, તેમ આપને ભણાવવામાં પણ તનતોડ મહેનત કરી છે. કોઈ પાઠ એવો રહી ગયો નથી કે આપને ભણાવવામાં નહિ આવ્યો હોય. મને લાગ્યું કે, એક પાઠની ઉણપ છે. અને તે પાઠ મારે આપને કાલે ભણાવવો હતો તે ભણાવ્યો. ”

“માણસના પોતાના ઉપર જ્યાંસુધી દુઃખ પડતું નથી ત્યાં સુધી ખીજનાં દુઃખોનું મનુષ્યને ભાન થતું નથી. જે નરેશને ગરીબ લોકોના ઉપર પડતી હાડમારી પડી હોતી નથી, તેઓને લોકોનાં ખરાં દુઃખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ધણાં રાજ્યોમાં લોકોની પીઠ ઉપર ચાણકના માર પડતા મેં જોયા છે તે વખતે મને થયું કે, તે વાગનારને કેવું દુઃખ થાય છે તેનું ભાન ન થવાનું મારનારને એજ કારણ હોવું જોઈએ કે તે માર પોતાને નથી પડતો.”

“આપની રૈયતના સુખ માટે, આપના રાજ્યના સ્થાયીપણા માટે કોઈ પણ પાઠ ભણ્યા વગરનો ન રહી જ્ય માટે તમને ધણું દુઃખ થયું હશે છતાં અને મારું તો મેં જે કાલે કયું તે માટે હૃદય ચીરાઈ જતું હતું; છતાં આ છેલ્લો પાઠ આપને ભણાવી દઉં તો મારા અવસાન પછી પણ મારી હયાતીમાં જેવા સુરક્ષિત છો તેવા આપની પ્રજામાં રહી શકો તેટલા માટે તે સાહસ મેં કયું.” હાથ જોડીને ખુલાસો કરતાં કરતાં તેનાં નેત્રમાંથી આંસુ ઢળતાં હતાં. ખાળરાજ નરેશ થયા હતા, પણ એવા ઉછેરમાં ઉછર્યા હતા કે કાકાના આ શબ્દો, કાકાનાં અશ્રુ, અને કાકાનું વિનીતપણું જોઈને સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા. એ હાથે કાકાને ઉભા

કર્તા અને પછી પગમાં પડ્યા. અને કહ્યું કે “પિતાના મરણ પછી એનાથી પણ અધિક આપે પાઠ્યો છે, પણ આજે આ પાઠ લણાવી-ને તો આપે મને હમેશને માટે જવાડ્યો છે.”

રાજા સત્તાધીશ હતા છતાં કાકા જીંદગી સુધી તેના માનને પાત્ર રહ્યા. જાણે એજ રાજા હોય, તેમ તેની સૂચનાઓનો અમલ થતો. (“ક્ષત્રિય” માંથી)

૬૪-અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ

(લેખક:-શ્રી. પારસનાથ સિંહ બી. એ. એલ. એલ. બી.)

અકબર કો પઢાને-લિખાને કી સારી ચેષ્ટાઓં નિષ્ફલ હુઘ, ઉસને અક્ષરજ્ઞાન તક પ્રાપ્ત ન કિયા. કઈ શિક્ષક આયે-ગયે; પર કિસીસે કુછ ન બન પડા. હુમાયૂં ને બહુત સમજાયા-જુઝાયા કિ બચપન વિદ્યાબ્યાસ કા સમય હૈ, કુછ તો હાસિલ કર લે; પર અકબર ઈસ વિષય મેં પિતા કી બી સુનનેવાલા ન થા. ઉસકા ધ્યાન ઔર હી અબ્યાસ કી ઔર થા, ઉસને ઔર હી વિદ્યાઓં મેં કમાલ હાસિલ કિયા. અક્ષરોં કો તો ન પહચાન સકા, પર કુત્તોં ઔર ઘોડોં કા થોડી હી ઉત્ર મેં અચ્છા પારખી હો ગયા. ચક્ષો, ઉસકે હક મેં યહ અચ્છા હી હુઆ.

પર પઢને-લિખને મેં અસમર્થ હોતે હુયે બી વહ અશિક્ષિત ન થા. શિક્ષા કેવલ પુસ્તકોં સે હી નહીં મિલતી, ઉસે પ્રાપ્ત કરને કે ઔર બી સાધન હૈં. અકબર ને સંસાર કે અનુભવ સે હી બહુત કુછ સીખા થા, ફિર બી વહ પુસ્તકોં કા મહત્ત્વ અચ્છી તરહ સમજતા થા, ઔર ઉનસે લાભ ઉઠાને કે લિયે બરાબર તૈયાર રહતા થા. કઈ વિદ્વાન કેવલ ઉસે ગ્રંથ પઢ સુનાને કે લિયે નિયુક્ત થે. ‘આઘને-અકબરી’ મેં લિખા હૈ—“સમ્રાટ્ ને પ્રત્યેક ગ્રંથ કો આદિ સે અંત તક સુનને કા નિયમ કર રખા હૈ. પાઠ-વિરામ-સ્થલ પર વહ સ્વયં અપને હાથ સે એક ચિહ્ન કર દેતે હૈં, ઔર પુસ્તક પઢ સુનાનેવાલે કો પૃષ્ઠોં કે હિસાબ સે સોના યા ચાંદી પુરસ્કાર મેં દેતે હૈં. શાયદ હી કોઈ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ એસા હોગા, જિસે ઉન્હોને ઇસ પ્રકાર ન સુના હો; ઔર ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન યા દર્શન-શાસ્ત્ર કી શાયદ હી કોઈ ખાસ બાત હોગી, જિસસે વે અપરિચિત હોં.” અકબર કે પ્રિય ગ્રંથોં મેં ‘ઇખલાકે-નાસિરી’, ‘કીમિયાયે-સઆદત’,* ‘શુબિસ્તા’, ‘બોસ્તા’, ‘મસનવી-એ-માનવી’ ‘જમે-જમ’,

* આ ગ્રંથ એક હન્દરથી પણ વધુ વર્ષ અગાઉ એક મુસ્લીમ મહા-ત્માએ (ધણુંકરીને તેમનું નામ ‘અલ ગઝાલી’ હતું તેમણે) રચેલો હોઈ મુખ્યસિદ્ધ સંતપ્રિય હિંદીગ્રંથ “પારસભાગ” એના અનુવાદરૂપ છે, જેમ આ સેવકે સાંભળ્યું છે.

લિલ્લુ અખંડાનંદ

‘શાહનામા’ આદિ મુખ્ય છે. અમીર ખુસરો, ઓર જામી કા બી વહ બડા ભક્ત થા, ઓર ઉનકે કિતને હી પદ ઉસે કંઠસ્થ છે.

અકબર કો પુસ્તકોં સે બડા પ્રેમ થા, ઓર ઉસકા સંગ્રહ ઉસ સમય અદ્વિતીય કહા જા સકતા થા. સભી ગ્રંથ હસ્તલિખિત છે. પોર્ટગીઝ પાદરિયોં ને કુછ છપે હુયે ગ્રંથ ઉસકે પાસ ઉપહાર-સ્વરૂપ ભેજે બી, તો ઉસને ઉ-હેં અપને સંગ્રહ મેં સ્થાન ન દિયા. એક-એક ગ્રંથ કો ‘સન્નિહ્દ ઓર સચિત્ર’ કરાને મેં હજારોં રૂપયે ખર્ચ હુયે છે, ઓર ઉનકી સજ્જન યા શોભા દેખતે હી ખનતી થી. અકબર કે દેહાંત કે બાદ સન ૧૬૦૫ ઇસ્વી મેં જો લિસ્ટ તૈયાર હુઈ થી, ઉસમેં ૨૪ હજાર ગ્રંથોં કે નામ છે, ઓર ઉનકી કિંમત ૬૪,૬૩,૭૩૧ રૂ. બતાઈ ગઈ થી. ઇન અંકોં કી પુષ્ટિ ઉસ સમય કે દો એક યુરોપીયન યાત્રિયોં કે વિવરણ સે બી હોતી હૈ, ઓર આધુનિક ઇતિહાસકાર બી ઇનકી સત્યતા સ્વીકાર કરતે હૈં. પુસ્તકાલય કઇ વિભાગોં મેં બંટા હુઆ થા. પહલા વિભાગ ‘હિંદી’ યા સંસ્કૃત ગ્રંથોં કા થા ઓર અંતિમ વિભાગ અરબી ગ્રંથોં કા. કહના અનાવશ્યક હૈ કિ સળકી દેખ-રેખ કા ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ પ્રબંધ થા.

અકબર કે વિદ્યાપ્રેમ કા એક ફલ યહ હુઆ કિ કઇ અચ્છે ગ્રંથોં કે ફારશી મેં અનુવાદ હો ગયે. સંસ્કૃત સે—જિસે અબુલ ફઝલ ખરાબર ‘હિંદી’ લિખતા હૈ—‘અથર્વવેદ’, ‘મહાભારત’, ‘રામાયણ’, ‘લીલાવતી’, ‘હરિવંશ’ આદિ અનૂદિત હુએ; પર ઇન અનુવાદોં કા મહત્વ બહુત કમ હૈ. અનુવાદક, યા યોં કહના ચાહિયે કિ સંપાદક, પ્રાયઃ મુસલમાન વિદ્વાન છે, જિનકા સંસ્કૃત જ્ઞાન નહીં કે ખરાબર થા. ઇસ વિભાગ કે પંડિત જો ઉલટા-સીધા અર્થ બતા દેતે છે, ઉસીકે આધાર પર વે ફારસી-અનુવાદ તૈયાર હોતે છે. સાહિત્યિક દષ્ટિ સે વે દોષોં સે ભરે પડે હૈં—કહીં-કહીં મૂલ કો પહચાનના બી મુશ્કિલ હો જતા હૈ; પર ઉસ સમય કો દેખતે હુયે કહના પડતા હૈ કિ જો કુછ હુઆ, વહી બહુત થા. કમ-સે-કમ અકબર કી તો પ્રશંસા કરની હી પડતી હૈ કિ ઉસને પ્રોત્સાહન ઓર પુરસ્કાર દે કર વિદ્યાપ્રચાર મેં ઐસી સહાયતા પહુંચાઈ ઓર દો ભાષાઓં કે બીચ ઐસા સંબંધ સ્થાપિત કિયા.

મોક્ષાના અબ્દુલ કાદિર બદાયૂની લિખતા હૈ—“સન ૯૮૩ હિજરી (૧૫૯૫ ઇસ્વી) મેં દક્ષિણ સે શેખ ભાવન નામ કા વિદ્વાન આગરે આયા. યહ બ્રાહ્મણ સે મુસલમાન બન ગયા થા. ઇસી સમય મુઝે સમ્રાટ સે અથર્વ (વેદ) કા અનુવાદ કરને કી આજ્ઞા મિલી. ઇસ ગ્રંથ કી કુછ બાતોં ઇસ્લામ કે આદેશોં સે મિલતી-જુલતી હૈં. અનુવાદ મેં મુઝે કિતની હી કઠિનાઇયોં કા સામના કરના પડા.

જખ વે શેખ ભાવન સે હલ ન હો સકી, તખ મેંને સમ્રાટ્ કો ઇસકી સૂચના દી. ઉન્હોંને શેખ ફૈઝ ઔર ફિર હાજી ઇબ્રાહીમ કો અનુવાદ કરને કી આજ્ઞા દી.....અર્થ મેં એક મંત્ર કે વિષય મેં યોં લિખા હૈ કિ ખિના ઇસકા પાઠ કિયે મુક્તિ નહીં મિલ સકતી. ઇસ મંત્ર મેં 'લ' અક્ષર કઇ ખાર આયા હૈ, ઔર યહ હમ લોગોં કે 'લા ઇલાહ ઇલિલાહ' સે બહુન-કુછ સાદસ્ય રખતા હૈ. ઇસ ગ્રંથ સે મુઝે માલૂમ હુઆ કિ હિંદૂ અવસ્થાવિશેષ મેં ગોમાંસ ખા સકતે હૈં. યહ બી માલૂમ હુઆ કિ પહેલે વે મુદોં કો જલાને કે બખ્ત દેકનાતે થે. શાસ્ત્રાર્થ મેં શેખ ભાવન યહી ખાતેં દિખા કર બ્રાહ્મણોં કો નિરુત્તર કર દેતા થા. વહ સ્વયં ઇન્હીંકો દેખ કર મુસલમાન હુઆ થા, જિસકે લિયે હમેં ખુદા કા શુક્રિયા અદા કરના ચાહિયે."

મહાભારત કે અનુવાદક યા અનુવાદનિરીક્ષક નકીબખાં, અબ્દુલ કાદિર બદાયૂની ઔર થાનેશ્વર કે શેખ સુલતાન થે. બદાયૂની કો યહ કામ જરા બી પસંદ ન થા; પર પાપી પેટ કે કારણ ઉસે ઇસ જુએ મેં જીતના હી પડા. ઇસ ગુનાહ કે લિયે ખુદા સે માફી માંગતે હુયે વહ લિખતા હૈ—“દો રાત તો સમ્રાટ્ ને ખુદ તર્જુમા કિયા ઔર નકીબખાં સે ભાવાર્થ લિખાતે ગયે. તીસરી રાત ઉન્હોંને મુઝે જીલા કર નકીબખાં કે સાથ કામ કરને કા હુકમ દિયા. તીન-ચાર મહીને મેં, 'ખુરાફાત' ઔર 'બેહૂદગી' સે ભરી હુઇ, ઇસ કિતાબ (મહાભારત) કે ૧૮ પર્વોં મેં સે દો કા અનુવાદ પૂરા હુઆ, ઔર સમ્રાટ્ કે સામને પેશ કિયા ગયા. ઉન્હોં મેરા અનુવાદ પસંદ ન આયા ઔર ઉન્હોંને મુઝે ગુસ્સે મેં 'હરામખોર' તક કહ ડાલા! ફિર યહ કામ નકીબખાં, મુલ્લા શેરી, થાનેશ્વર કે સુલતાન હાજી ઔર શેખ ફૈઝ કો સોંપા ગયા. હાજી સાહબ ને અપને અનુવાદ મેં મક્ષિકા સ્થાને મક્ષિકાવાલી કહાવત ચરિતાર્થ કર દી. કુછ હી સમય બાદ ઉનકી દરખાસ્ત સે ખિદાઈ હો ગઇ, ઔર આજકલ આપ ભકખર મેં સમય ખિતા રહે હૈં. હાં, કૌરવોં ઔર પાંડવોં કા યુદ્ધ જરી હૈ, અનુવાદ હોતા હી જ રહા હૈ. હમારી તો ખુદા સે યહી દુઆ હૈ કિ જિન લોગોં કા ઇસ કામ મેં હાથ નહીં હૈ, જો ઇસ્લામ કે સમ્યે બંદે હૈં ઔર અપને ગુનાહોં કી સમ્યે દિલ સે માફી માંગતે હૈં, ઉન પર વહ રહમ કરે ઔર ઉન્હોં દોખખ કી આગ સે બચાવે!" મહાભારત કો અકબર 'રન્મનામા' (વીર-રસ કા કાવ્ય) કહા કરતા થા. ઉસને ઇસકે અનુવાદ કી કિતની હી સુંદર પ્રતિયાં તૈયાર કરાઈ થીં. એક પ્રતિ કલકત્તે મેં 'એશિયાટિક સોસાયટી' કી લાઇબ્રેરી મેં બી હૈ.

રામાયણ કે અનુવાદક બી પ્રાય: વહી થે, જો મહાભારત કે.

બદાયૂની કો ૨૪ હજાર શ્લોકો કે અનુવાદ કે લિયે ૧૫૦ અશ્વિનિયાં
 ઓર ૧૦ હજાર 'ટંકે' ઇનામ મેં મિલે થે. 'લીલાવતી' કે અનુવાદ
 કા ઉલ્લેખ અબુલ ફઝલ ને ઇન શબ્દોં મેં કિયા હૈ—“લીલાવતી
 ભારત કે ગણિતવિષયક ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ ગ્રંથોં મેં હૈ. મેરે બડે
 ભાઈ ફૈઝ ને ઇસકા હિંદી (સંસ્કૃત) કા ધૂંધટ ઉતાર કર ઇસે
 ફારસી કા ટુકાં ઉઠા દિયા.” ફૈઝ ને નલ-દમયંતી કે ઉપાખ્યાન
 કે આધાર પર અપની 'નલ-દમન' નામક પ્રસિદ્ધ મસનવી બી
 લિખી. ઇસમેં ૪૨૦૦ પદ હૈં, ઓર યહ ગ્રંથ પાંચ મહીને મેં
 પૂરા હુઆ થા. ફૈઝ કે પ્રબલ વિરોધી બદાયૂની ને ઇસકી પ્રશંસા
 મેં લિખા હૈ—“યહ સચ્ચમુચ 'મસનવી' હૈ. અમીર ખુસરો કે
 બાદ, ઇધર ત્રીન સૌ બરસ કે ખીચ, ઐસી કવિતા કિસી દૂસરે ને
 નહીં કી.” ‘હરિવંશ પુરાણ’ ઓર ‘પંચતંત્ર’ કે બી અનુવાદ
 હુયે. પંચતંત્ર કા પરિચય ફારસી-સંસાર કો ‘કલીલાદમના’ કે દ્વારા
 પહલે હી હો ચુકા થા. ‘કલીલાદમના’ વાસ્તવ મેં કઠકટ દમનક કા
 વિકૃત રૂપ હૈ, પર સમ્રાટ્ કો ઇસ પુસ્તક કી ભાષા પસંદ ન થી,
 ઇસ લિયે ‘અય્યારદાનિશ’ કે નામ સે ‘કલીલા-દમના’ કી કહાની
 ફિર સે ફારસી મેં લિખી ગઇ. અબુલ ફઝલ ને ઇન અનુવાદોં કે
 પ્રસંગ મેં ત્રીન ઓર સંસ્કૃત ગ્રંથોં યા ગ્રંથકારોં કા જિક્ કિયા
 હૈ. ઉનકે નામ હૈં કૃષ્ણ જોશી, ગંગાધર ઓર મહેશ મહાનંદ.

સંસ્કૃત કે અલાવા ઓર ભાષાઓં કે સાહિત્ય કી ઓર બી
 અકબર કા ધ્યાન ગયા, ઓર ઇસકી પ્રેરણા સે ચુને હુયે ગ્રંથોં કે
 ફારસી મેં અનુવાદ હુયે.

અબુલ ફઝલ ને લિખા હૈ કિ હજારોં કવિ દરબાર મેં આતે-
 જાતે થે, ઓર ઇસને પદ ઐસે કવિયોં કે નામ દિયે હૈં, જો
 સમ્રાટ્ કે વિશેષ કૃપાપાત્ર થે. ઇસને અકબર કો કવિતા કા મર્મજ
 બતાયા હૈ, ઓર લિખા હૈ કિ વહ ઇસી કવિ કા આદર કરતે થે,
 જિસકી કવિતા મેં પ્રધાનતા ભાવ કી થી, ભાષા કી નહીં. કુછ
 લોગોં કા કહના હૈ કિ અકબર ‘રહસ્યવાદી’ થા.

‘આઇને-અકબરી’ મેં ઉન વિદ્વાનોં કી નામાવલી મિલતી
 હૈ, જિનકી દરબાર મેં ઇજ્જત થી, યા કમ સે કમ જિનકે ગુણોં
 સે સમ્રાટ્ પરિચિત થે. યે વિદ્વાન પાંચ પ્રકાર કે થે. અબુલ ફઝલ ને
 અપની સફાઇ મેં કહા હૈ—“મેં નિર્ણૈતા યા ન્યાયાધીશ હોને કા
 દાવા નહીં કરતા. કિસીકે દોષોં પર પ્રકાશ ડાલના બી મુઝે અબીજ
 નહીં. વિદ્વાનોં કા શ્રેણીવિભાગ કરને કી તત્તિક બી ઇચ્છા ન થી,
 પર સત્ય કે અનુરોધ સે કરના હી પડતા હૈ.” પહલા દર્ગા ઉન
 વિદ્વાનોં કા થા, જો પૂરે દાર્શનિક થે ઓર જિનકી આંખેં માયા
 કે આવરણ કો ભેદ ચુકી થી. ઉનકે લિયે સંસાર મેં ન તો કોઈ

રહસ્ય થા, ન કોઇ પહેલી. દૂસરે દર્જે કે વિદ્વાન ભક્ત યા ભાવુક થે ઔર સંસાર સે પ્રાય: વિરક્ત રહતે થે. તીસરા દર્જા 'માફૂલ વ મન્કુલ' માનનેવાલોં કા થા, પર ઇસમેં પ્રધાનતા યુક્તિવાદિયોં કી હી થી. ચૌથે દર્જે કે વિદ્વાન ભી કુછ ઔસે હી થે. યે 'અકલી કલામ' કે કાયલ થે ઔર જિના તર્ક કી કસૌટી પર કસે કુછ ભી માનને કો તૈયાર ન થે. અબુલ ફઝલ ને પાંચવે દર્જે મેં ઉન વિદ્વાનોં કો રકખા હૈ, જો સંકીર્ણ હૃદય ઔર દુરાગ્રહી થે—જિનમેં અબ્દુલ કાદિર બદાચૂતી જૈસે તઅસ્સુખી લેખક યા આલોચક થે. ઇસ સિલસિલે મેં અબુલ ફઝલ ને કુછ હિંદૂ વિદ્વાનોં કે ભી નામ બતાયે હૈં, જો ઉસકે ક્રમાનુસાર નીચે ઉદ્ધૃત હૈં:—

પ્રથમ શ્રેણી:—(૧) માધવ સરસ્વતી, (૨) મધુસૂદન, (૩) નારાયણ—આશ્રમ, (૪) હીરવિજય સૂરિ, (૫) દામોદર ભટ્ટ, (૬) રામતીર્થ, (૭) નૃસિંહ, (૮) પરમેન્દ્ર (?) ઔર (૯) આદિત્ય.

દ્વીતીય શ્રેણી:—(૧) રામભદ્ર ઔર (૨) જગદ્ગ.

તૃતીય શ્રેણી ઔર ચતુર્થ શ્રેણી:—(૧) નારાયણ, (૨) માધવભટ્ટ, (૩) શ્રીભટ્ટ, (૪) વિષ્ણુનાથ, (૫) રામકૃષ્ણ, (૬) બલભદ્ર મિશ્ર, (૭) વાસુદેવ મિશ્ર, (૮) વામન ભટ્ટ, (૯) વિદ્યાનિવાસ, (૧૦) ગૌરીનાથ, (૧૧) ગોપીનાથ, (૧૨) કૃષ્ણ પંડિત, (૧૩) ભટ્ટાચાર્ય, (૧૪) ભગીરથ ભટ્ટાચાર્ય, (૧૫) કાશીનાથ ભટ્ટાચાર્ય, (૧૬) મહાદેવ, (૧૭) ભીમનાથ, (૧૮) નારાયણ ઔર (૧૯) શિવાજી. (ઇનમેં અંતિમ ચારોં રાજવૈદ્ય થે.)

પંચમ શ્રેણી:—(૧) વિજયસેન સૂરિ ઔર (૨) ભાનુચંદ્ર. (અબુલ ફઝલ ને યહ સમજ કર ઇન્હેં ઇસ શ્રેણી મેં રકખા હૈ કિ યે દોનોં હી શબ્દપ્રમાણ માનનેવાલે થે.)

આશ્ચર્ય કી બાત હૈ કિ ઇસ લિસ્ટ મેં ગોસ્વામી તુલસીદાસજી યા ભક્તશિરોમણિ સૂરદાસજી કા કહીં ઉલ્લેખ નહીં હૈ. અબુલ ફઝલ ને દૂસરે પ્રસંગ મેં 'સૂરસાગર' કે સુકવિ કા નામ લિયા હૈ, પર 'રામચરિતમાનસ' યા ઉસકે રચયિતા સે વહ અપરિચિતસા હી જ્ઞાન પડતા હૈ. વિન્સેન્ટ રિમથ કા અનુમાન હૈ કિ અકબર કો ઇન મહાકવિયોં કે અસ્તિત્વ તક કા પતા ન થા, ઔર રહીમ તથા રાજા માનસિંહ, સમ્રાટ કી મૃત્યુ કે બાદ, ગોસ્વામી તુલસીદાસજી સે પરિચિત હુએ થે. રિમથ ને સ્વામીજી કે સંબંધ મેં જો કુછ લિખા હૈ, વહ ઉદ્ધૃત કરને લાયક હૈ:—

“અધિકાંશ ફારસી કવિયોં કી રચનાઓં અશ્લીલ ઔર અસાર થીં. ઉનકી ઔર સે ધ્યાન સમેટ કર ઉસ સમય કે એક હિંદૂ કવિ કે કૃત્યે મેં આતે હી આલમ બદલ જાતા હૈ, કવિતા-પ્રેમી કે દિલ કી કલી ખિલ ઉઠતી હૈ. ઇસ કવિ કી લેખની મેં

अपूर्व ओज था, और इसके विचार अत्यंत शुद्ध तथा सात्त्विक थे. हम इसे मध्ययुग के कविताकानन का सजसे उंचा वृक्ष कह सकते हैं. उसका नाम आपका 'आधने-अकबर' या किसी दूसरे मुसलमान इतिहासकार के ग्रंथ में कहीं न मिलेगा. इरसी तवारीखों के आधार पर लिखनेवाले युरोपीयन यात्रियों के वृत्तांतों में उसका कहीं जिक्र नहीं है. फिर भी वह हिंदू बारतवर्ष में अपने समय का सर्वश्रेष्ठ व्यक्ति था और उसका आसन अकबर से भी कहीं उंचा था. अकबर ने अपने शत्रुओं पर विजय अवश्य प्राप्त की, उनका अपने वश में कर के छोड़ा; पर इस कवि ने तो लाखों-करोड़ों हृदयों पर अपना अधिकार जमा लिया. उन्हें सदा के लिये अपने वश में कर लिया. महत्त्व या स्थायित्व में अकबर की क़ादर भी विजय या द्विजिजय, इस महाकवि की विजय की बराबरी नहीं कर सकती."

अकबर पढ़ा-लिखा न होने पर भी उस समय की शिक्षा-प्रणालि के दोषों का भूषण जानता था, और उसके आदेश से इस विषय में बहुत-कुछ सुधार भी हुआ था. थोड़े से थोड़े समय में अधिक से अधिक विद्या प्राप्त करा देना, यही अकबर के शिक्षा-सुधार का मुख्य उद्देश्य था. यह कहना कठिन है कि इस सुधार का कितना श्रेय उसे मिलना चाहिये और कितना अनुभव इसका; पर इसमें सन्देह नहीं कि सम्राट् के शिक्षा संबंधी आदेश की तह में उसका व्ययपन का अपना अनुभव था. 'आधने-अकबर' में लिखा है:—

"प्रत्येक देश में, पास कर हिंदुस्तान में, जन्मों का कर्षणरस भक्तज या भद्रसे में जिताने पड़ते हैं. वहां केवल अक्षरों और उनही मात्राओं के लेख जानने में उनका बहुत कीमती समय नष्ट हो जाता है. सम्राट् का आदेश है कि अक्षरज्ञान इस तरह प्राप्त कराया जाय कि दो दिन में आलक प्रत्येक अक्षर के नाम और स्वरूप से परिचित हो जाय. फिर उसे संयुक्त अक्षरों का अभ्यास कराना चाहिये. इस काम के लिये एक सप्ताह काशी है. बाद उसे कुछ नंजम (पद्य) और नस्र (गद्य) याद करा देना चाहिये. यह (गद्य-पद्य) या तो धर्म की स्तुति हो या नीति का उपदेश हो. ध्यान इस बात का रखना चाहिये कि आलक कुछ तो आप समझता जाय और कुछ उसे शिक्षक समझता जाय. फिर रोज कुछ देर तक आलक से क़ाई मिसरा (पाद या यरलु) या पैत (पूरा पद्य) लिखाया जाय, ताकि लिखने में उसका हाथ प्रबल जाय. शिक्षक को पांच गीनों का विशेष ध्यान रखना चाहिये. ये हैं:—(१) अक्षरज्ञान, (२) अक्षर, (३) मिसरा,

(४) पैत और (५) पिछले पाठ की पुनरावृत्ति. अगर धंस प्रणाली से शिक्षा दी जाय, तो जे पात पहले घरों में आती थी, वह ओक महीने या ओक दिन में ही आ जाय, और लोग यह देख कर दंग रह जाय. प्रत्येक बालक को इन विषयों की शिक्षा देनी चाहिये—नीति, गणित, रेखागणित, नाप-जोख, गृहनिर्माण विद्या, रमल, शासनपद्धति, चिकित्साशास्त्र, ज्योतिष, न्याय, विज्ञान, दर्शन और इतिहास.

“संस्कृत के विद्यार्थियों को व्याकरण, न्याय, वेदांत तथा पातंजल (योगदर्शन) का अध्ययन करना चाहिये. साथसे जरूरी यह है कि समय का दुरुपयोग न हो.”

अबुल इज्जल का दावा है कि सम्राट के धंस आदेश के इल-स्वर्ष शिक्षाप्रणालि में आश्चर्यजनक सुधार हो गया. स्मिथ साहब यह मानने को तैयार नहीं है. संभवतः वह सुधार स्थायी न हो सका, पर किन्डर गार्टन या डाउरेकट मेथड के जन्म से बहुत पहले धंस देश के ओक शासक का ध्यान धंस ओर गया था कि अगर उचित रीति से शिक्षा दी जाय, तो घरों में आनेवाली विद्या महीनों में आ सकती है.

(ऑगस्ट-१८२८ना “विशाल भारत” भांथी)

६५-मानवी प्रेम विषे वेदपरिचय

(क्षेपकः—श्री. पं० गंगाप्रसाद७, उपाध्याय ओम० ओ०)

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभिहृत्य वत्सं जातमिवाध्या ॥

(अथर्ववेद कांड ३, सूक्त ३०, मंत्र १)

ध्विर कहता है कि (कृणोमि) मैं अपना हूं (वः) तुमको (सहृदयं) हृदयवाला और (सांमनस्यम्) मननशक्ति वाला (अविद्वेषं) और वैररहित. (अभिहृत्य) व्यवहार करो (अन्यो अन्यं) ओक दूसरे के साथ (इव) जैसे (अध्या) गौ (जातम्) उत्पन्न हुवे (वत्सं) अच्छे के साथ.

धंस मंत्र में मनुष्यों के परस्पर व्यवहार की रीति बताध गई है. ध्विर ने समस्त प्राणियों को हृदयवाला बनाया है—अर्थात् उनके हृदय में प्रेम आदि लाव डालते रहते हैं. सिंहनी अपने अच्छे से प्रेम करती है. कुतिया अपने पिछले से प्यार करती है. अन्य पशुपक्षी भी अपनी संतान से स्नेह करते हैं; परंतु मनुष्य में ओक विशेषता है, मनुष्य को ध्विर ने न केवल ‘सहृदयं’ अर्थात् शु. ३१

द्विवाला ही बनाया है किंतु 'सामनस्यम्' अर्थात् द्विभागवाला भी बनाया है. उसे लावों के साथ साथ उन लावों का नियमित करने के लिये बुद्धि भी दी है. इस बुद्धि का प्रतिफल यह होता है कि उसके लाव विशद और विकसित हो जाते हैं. उनमें अनियमता नहीं रहती. उनमेंसे पशुता दूर हो जाती है.

पशुओं और मनुष्यों के लावों का भेद जानने का यत्न कीजिये. अशिक्षित मनुष्यों तथा शिक्षित मनुष्यों के लावों की विशेषताओं पर विचार कीजिये. परिणाम यह निकलेगा कि ज्यों ज्यों मनुष्य में विचारशीलता अधिक होती जाती है, त्यों त्यों उसके लाव उत्कृष्ट होते जाते हैं. गधे के प्रेम और मनुष्य के प्रेम में भेद है. असभ्य मनुष्य और सभ्य मनुष्य के प्रेम में भेद है. एक अशिक्षित माता अपनी संतान से और प्रकार प्रेम करती है और शिक्षित माता और प्रकार. यह क्यों ? इस लिये कि मनुष्य का परमात्मा ने 'सामनस्यम्' अर्थात् बुद्धिवाला बनाया है. यह बुद्धि मनुष्य का लावों के ऊपर आधिपत्य स्थापित रखने के योग्य बनाती है. विचारशून्य पुरुष लावों का दास होता है. विचारशील पुरुष के लाव उसके दास होते हैं. विचारशील पुरुष क्रोध करेगा तो सोच समझ कर. वह प्रेम करेगा तो सोच समझ कर. वह अपनी आंखें जोल कर ब्रह्मता है. वह अपने भस्तिष्क को अपने हृदय का गुलाम बनने नहीं देता.

जब ध्वनि ने मनुष्य को हृदय दिया और बुद्धि दी तो उससे तीसरी बात की आशा रखना स्वाभाविक ही है—अर्थात् 'अविद्वेष' (वैर रहित होना). कभी कभी मनुष्य आँधे के समान 'लावों' का दास हो जाता है. यह लाव ही उसे किसीसे प्रेम और किसी से घृणा करने पर बाधित करते हैं. परंतु यदि उसने अपनी बुद्धि के द्वारा अपने लावों का नियंत्रण किया है, यदि उसके भस्तिष्क का उसके हृदय पर पूरा आधिपत्य है, यदि उसने अपने लावों के धोखों को स्वतंत्र नहीं छोड़ दिया है तो वह अवश्य वैररहित हो जायगा. कहते हैं कि पूर्ण योगी को सिंह आदि हिंसक जवों से भी वैर नहीं रहता. इसी लिये कि उसे सृष्टि के उद्देश्यों का पता होता है. वह जवों की परिस्थिति तथा उनके जीवन के उद्देश्य को समझता है. वह जानता है कि सृष्टि का अर्थ हमको वैरशून्य होने के लिये उपदेश कर रहा है.

मंत्र के अगले पद में परस्पर व्यवहार की रीति को एक उत्तम दृष्टांत दे कर स्पष्ट किया है. यह दृष्टांत धतना अद्भुत, धतना उत्कृष्ट और धतना स्पष्ट है कि सामाजिक व्यवहार के लिये उससे अत्यंत आदर्श संसार की किसी पुस्तक में पाया नहीं जाता. इस

पर यक्षने से व्यक्ति तथा समाज सभी प्रकार की सामाजिक उत्पत्ति कर सकते हैं और हर प्रकार के सामाजिक दोषों तथा सामाजिक असाधारणों से जय सकते हैं. यह दृष्टांत है गौ का अपने नवजन्त बच्चे के साथ व्यवहार का. भौ अपने नवजन्त बच्चे से क्या व्यवहार करती है ? यों तो सभी मातायें अपने बच्चों से प्यार करती हैं. परंतु गौ में एक विशेषता है. गौ का छिंदू लोग माता कहते हैं. यह ठीक ही है कि मातृप्रेम की जे उत्कृष्टता 'गौ' में देखा जाती है, वह अन्य प्राणियों में कम होती है. अर्थात् गौ सच्ची माता कहलाने के योग्य है. गौ मातृत्व का आदर्श है. जरा विचारिये.

अप्या पैदा होता है तो वह अनेक प्रकार के भक्षों से सना होता है. उसको छूने को भी छ नहीं चाहता. परंतु गाय क्या करती है ? वह अपने शरीर के पवित्रतम अंग अर्थात् छल से उसको साफ करने लगती है और उस समय तक दम नहीं देती जब तक अप्या भिन्नकुल स्वच्छ नहीं हो जाता. वह उससे घृणा नहीं करती. वह उसको चाटने लगती है. जब अप्या स्वच्छ हो गया तो उस समय वह उसे अपना मधुर दूध पिनाती है, जिससे अप्या पुष्ट हो जाय. वेद ने मनुष्य के लिये इसी आदर्श की ओर संकेत किया है. इस आदर्श को ध्यान में रखना मनुष्य-मात्र का कर्तव्य है. मनुष्य के परस्पर व्यवहार के लिये दो उद्देश्य सामने होने चाहिये. गाय दो काम करती है; एक अपने की शुद्धि और दूसरा अपने की पुष्टि. इसी प्रकार मनुष्य को भी दूसरे मनुष्यों के भक्षों को दूर करना पहला उद्देश्य होना चाहिये और फिर उनके साथ उपकार करना दूसरा. जब तक अपने का भक्ष दूर न किया जाय, उस समय तक दूध पिलाना व्यर्थ है. इसी प्रकार हमको ऐसा यत्न करना चाहिये कि अन्य प्राणियों के शारीरिक, मानसिक तथा आत्मिक भक्ष दूर हो जाय. यह भक्ष ही कमजोरी और रोग का कारण है. जब तक भक्ष है उस समय तक पौष्टिक पदार्थ पुष्टि नहीं पहुँचा सकते. इसी लिये भक्ष दूर करना पहला कर्तव्य है. परंतु भक्ष कैसे दूर किये जाय ? इस प्रकार नहीं जैसे कि घोषी अपने कपड़े को पथर पर पटक पटक कर साफ करता है, किंतु उस प्रकार जैसे गाय अपने अपने को चाटती है.

गाय का हृदय प्रेम से पूर्ण है. उसके ध्यान में अपने को छोड़ कर और किसी वस्तु का ध्यान ही नहीं. वह अपनापन भूल गम है. उसके सामने गुड रख दो तो वह गुड को छोड़ कर बच्चे को चाटने लगेगी; और अपना भी अदृश्य शक्ति से अपनी माता के प्रेम को पहचानता है. वह माता के इस शुद्धिकरण के

कार्य से अप्रसन्न नहीं होता. ज्यों ज्यों माता उसे यादती है, उसे भग्न आता है. उसे माता का यादना दूध से अधिक भीड़ा प्रतीत होता है. यदि मनुष्य में दूसरे लाभियों के प्रति यह भाव उत्पन्न हो जाय तो वह उनके मामलों को सुगमता से दूर कर सकता है. संसार में नाम के कितने सुधारक हैं. वह जिनका सुधार करना चाहते हैं उनसे घृणा करते हैं, वह उनकी ताड़ना और लतर्सेना करते हैं. वह उनको ताने देते हैं. वह उनको चिडाते हैं. कभी कभी तो वह उनको लयानक दंड देते हैं. यह सत्य किस लिये ? सुधार के लिये. परंतु यह सुधार वास्तविक सुधार नहीं है. वास्तविक सुधार वह है जो अगाध प्रेम के साथ किया जाय, सुधारनेवाले को भी भग्न आ जाय.

परंतु सुधार के साथ उपकार भी करना होगा. गाय अन्धे को याद कर ही संतुष्ट नहीं हो जाती, किंतु वह उसको भीड़ा दूध भी पिटाती है. इसी प्रकार हमको दूसरों के साथ उपकार करना चाहिये.

हे सुधारक लोगो ! यदि तुम्हारे हृदय में उन लोगों के लिये अगाध प्रेम नहीं है जिनका तुम सुधार करना चाहते हो तो तुमको सुधार का अधिकार नहीं. तुम सुधार का काम छोड़ दो और उस समय तक सुधार का नाम मत लो, जब तक तुमको उनके प्रति प्रेम न हो.

वेद इस दृष्टांत से एक आत और स्पष्ट करता है. यद्यपि गाय में मातृत्व का आदर्श है तथापि वह पशु है. नवज्मत अन्धे के साथ तो वह अगाध प्रेम करती है; परंतु अन्य पशुओं के समान उसका अंते अन्धों के साथ वह प्रेम नहीं रहता. वेद यह कहता है कि मनुष्य को प्रत्येक मनुष्य के साथ इसी प्रकार व्यवहार करना चाहिये जैसे गाय अपने नवज्मत अन्धे के साथ. मनुष्य जितना इस आदर्श की ओर चलता जायगा धृतिना ही वह उत्कृष्ट होता जायगा.

वेद में 'अह्न्या' शब्द योगश्चि ३५ से गाय के अर्थ में आता है. अह्न्या कहते हैं, उस आदमी को, जो मारने के योग्य न हो अर्थात् जो प्रेम करने योग्य हो. जो पशु, सृष्टि में हमारे सांसारिक जीवन के सुधार का इस प्रकार आदर्श हो सके उसके लिये 'अह्न्या' कहना और उस पर प्रेम करना केवल कृतज्ञता मात्र है.

(जन्मुआरी-१९३० ना " सार्वदेशिक " भांथी)

६६-भाविव्य का महान् प्रदीप

(लेखक:—श्री. साधु टी० जेल० वास्वानी)

संसार में क्या त्रुटि है? अविद्या. एक प्रकार के ज्ञान की जोख की जग रही है; परंतु इसका जहुतसा भाग मुर्दा ज्ञान है. विद्या मुर्दा ज्ञान नहीं; विद्या, जवन के आध्यात्मिक केंद्र के लिये जोख होती है.

साधनों के बिना जोख कहाँ? अध्ययन स्वयं एक साधन है, परंतु यह अपूर्ण है, इसे सफल बनाने के लिये अन्य साधनों की जरूरत होती है. अध्ययन के अलावा जिन तीन साधनों को प्राचीन गुरुकुलों और आश्रमों के विद्यार्थी काम में लाते थे, वे अह्नयर्थ, परिश्रम और उपासना थे.

वह ज्ञान जे लुद्धिभक्ता में परिणत होता है किताबों के रटने से नहीं मिलता. आत्मा का शिक्षण जिससे होता है, उसे विद्या कहते हैं. यह शिक्षण शरीर और भस्तिष्क के अह्नयर्थ के बिना संभव नहीं. हमें जिन कारणों के ही यह नहीं पतलाया गया है कि सरस्वती का विवाह शाश्वत अह्नयारियों से हुआ था.

पाश्चात्य देशों के नवयुवकों के आन्दोलनों में अह्नयर्थ के सत्य की अवहेलना की जग रही है. प्राचीन काल में विद्यार्थी-जवन की श्रेष्ठता का आधार अह्नयर्थ समझा जाता था, तथा शरीर और भस्तिष्क को नियंत्रण में रचना, विचारों और धन्याओं को पवित्र बनाये रचना, मुख्य उद्देश्य समझा जाता था. सादा जवन पवित्र होता है. आभेद-प्रभेद ही इस जवन को निकृष्ट बना देते हैं, दूसरा साधन परिश्रम वा हाथ का काम है. हमने पुस्तकों में पढ़ा है कि विद्यार्थी अपने गुरु के लिये पानी भरते, धन लाते और पशुओं का पालन भी किया करते थे. इसी रीति से सेवा आश्रमों में विद्याध्ययन होता था. प्राचीन भारत के शिक्षणालयों में सदाचार और परिश्रम एकसाथ हाथ पंटाते थे.

इसके बाद दैनिक उपासना का साधन है. अध्ययन, अह्नयर्थ, परिश्रम और उपासना ने प्राचीन भारत में गुरुगृह को पुण्य तीर्थ बना दिया था.

मैंने जहुधा इस बात पर विचार किया है कि यदि हम चार प्रकार के काम पर ध्यान दें तो स्वराज्य की प्राप्ति शीघ्र ही हो जवे. वह चार प्रकार का काम शिक्षा, स्वास्थ्यशास्त्र, स्व-देशी और कृषि है. यह कार्य हमारे जनसमुदाय की उन्नति के लिये परभावश्यक है.

પ્રાચીન ભારત મેં વિદ્વાન્ ઔર પ્રચારક સ્થાન સ્થાન પર જાતે ઔર જનતા મેં શાસ્ત્રોં કી શિક્ષા કા પ્રચાર કરતે થે. વે લોગ જનતા કે સામને મહાત્મા લોગોં કે જીવન કો ભી પઠ કર સુનાતે. ઉસ સમય સર્વસાધારણ કી શિક્ષા મેં વાસ્તવિકતા થી. આજકલ યુરોપ મેં સર્વસાધારણ કી શિક્ષા કે મહત્ત્વ કો લોગ સમજને લગે હૈં. વહાં પર સર્વસાધારણ કે લિયે પુસ્તકાલય, વાચનાલય, લેકચર હાલ મૌજૂદ હૈં. વહાં કે લોગ હમારે દેશ કે સર્વસાધારણ કી અપેક્ષા વર્તમાન જીવન કા અધિક આદર કરતે હૈં. પાશ્ચાત્ય દેશોં કે મોઝી હમારે દેશ કે મધ્યમ શ્રેણી કે લોગોં મેં સે બહુતોં કી અપેક્ષા રાજનીતિ મેં અધિક દિલચસ્પી લેતે હૈં.

હમારે સર્વસાધારણ તો અદ્વિતોં ઔર પુખ્તરિયોં કે ગુલામ બને હુએ હૈં. હમારા પરિશ્રમ સુવ્યવસ્થિત નહીં. હમારે કિસાન અભી તક કૃષિસંબંધી શાન્તિ મેં નિવાસ કર રહે હૈં. ઉન્હેં પતા ભી નહીં કિ સંસાર મેં ક્યા ક્યા મૌલિક પરિવર્તન હો રહે હૈં? પશ્ચિમ કે બહુતસે દેશોં મેં પ્રાયઃ સર્વસાધારણ શિક્ષિત હૈં. કર્ધ વર્ષ હુએ મૈને બ્રિસ્ટલ મેં શ્રમજીવી કાન્ક્રન્સ મેં ભાષણ દિયા થા. મુઝે યહ જાન કર આશ્ચર્ય હુઆ થા, કિ બહુતસે શ્રમ-જીવી સંબંધ ભારતીય સમસ્યા મેં દિલચસ્પી રખતે હૈં.

કિસાનોં ઔર શ્રમજીવિયોં કે સ્કૂલોં કી ઉપયોગિતા કે સંબંધ મેં કોઈ અત્યુક્તિ સે કામ નહીં લે સકતા. ભવિષ્ય સર્વ-સાધારણ કે હાથ હોતા હૈ. હમ પહલે દેખ ચુકે હૈં કિ યોગ્ય નેતૃત્વ મેં સર્વસાધારણ ક્યા નહીં કર સકતે? હમ કમાલ કી વિજય કી ચર્ચા કરતે હૈં. હમ ભૂલ જાતે હૈં કિ 'કમાલ' કા કમાલ અંગોરા કે કિસાનોં કી બજાહ સે હૈ. નવીન રસ પર વહાં કે મજદૂરોં કા ઝણુ હૈ. રસ કે કૃષકોં ઔર મજદૂરોં કે લિયે હજારોં કી સંખ્યા મેં સ્કૂલ ઔર પુસ્તકાલય ખોલ દિયે ગયે હૈં. કાન્તિ કે વાદ સે અજ તક લગભગ ૪ કરોડ રસી લિખના પઠના સીખ ચુકે હૈં. હર જગહ ભવિષ્ય સર્વસાધારણ કે હાથ હોતા હૈ. ઇસી લિયે મૈં કહતા હૂં કિ સર્વસાધારણ કો શિક્ષિત બનાઓ.

મૈં સ્કૂલોં કી દીવાલોં પર ભારત માતા, ભારત કે ઋષિયોં, કવિયોં, વીરોં, શહીદોં, ધર્માચાર્યોં ઔર દેશભક્તોં કે ચિત્ર લગે દેખના ચાહતા હૂં; ક્યોંકિ પ્રત્યેક ચિત્ર એક શિક્ષક કા કામ દેતા હૈ. પ્રત્યેક ચિત્ર ઠીક રીતિ સે એક પાઠ હમારે સામને રખતા હૈ. મૈં યહ ચાહતા હૂં કિ હમારે જનસમુદાય રામાયણ ઔર મહા-ભારત કા પાઠ કરે. ઈન પ્રાચીન ગ્રંથોં મેં આશ્ચર્યપૂર્ણ બાતેં ભરી હૈં. મહાભારત કો પઢો તો પતા લગેગા કિ પન્ને પન્ને પર કેસી સુંદર સુંદર કહાવતેં ઔર ઉપદેશ દિયે ગયે હૈં. 'બેઈમાની

नरक का द्वार है' अपने अन्धों को धसका पाठ कराओ। निश्चय ही वे लोग आक्षिप्तों या दुकानों में धिमानदार सिद्ध होंगे (सत्य पर-मात्मा का स्वरूप है)। अहा! यह कैसी सुंदर कहावत है "मित्रता समान में मिल सकती है।" स्वराज्य की तमाम द्विधासरी धंस सारगर्भित कहावत में केन्द्रित है। यदि भंगविस्तान और हिंदुस्तान मित्रभाव से रहें तो आवश्यक है कि हिंदुस्तान स्वतंत्र हो। प्रेम हमारा शास्त्र है। भारतवर्ष अपने धतिहास के अनेक युगों में प्रेम के आदर्शवाद का साक्षी रह चुका है। मुझे प्रत्येक स्कूल के विद्यार्थी को धंस संदेश देने में प्रसन्नता होती है कि 'प्रेम हमारा शास्त्र है।' प्रेम का यह संदेश भारतवर्ष के ऋषियों और महर्षियों के हृदयों को जोल कर हमारे सामने रखता है। प्रेम करना व्यापार करना नहीं, प्रेम करना धन संयय करना नहीं, प्रेम करना अंगुल में इसाना नहीं। प्रेम का सदुपयोग करो।

जब लगवान शुद्ध वनाश्रम से निकल कर संसार के लोगों के दुःख निवारण का कार्य आरंभ करते हैं, अकस्मात् ही उनका अपने मातापिता से राजप्रासाद में लोट हो जाती है, और वे दोनों अपने राजकुमार को साधुवेष में देखते हैं तो अनेक दुःखी हो जाते हैं। और पूछते हैं—राजकुमार! तुम राजनैश्वर्य को छोड़ कर भीष मांगते क्यों फिर रहे हो? शुद्ध लगवान उत्तर देते हैं 'पूज्य माता-पिता! मैं अपनी जति की रीति पर चल रहा हूँ। अहा! हमारे ऋषियों और महर्षियों, कवियों और आचार्यों की यही रीति रही है। दयानंद त्यागी था। जिन्हें त्याग की शिक्षा मिल चुकी है, वे ही नवीन युगों के निर्माता बनते हैं। भारतवर्ष में पुनरुज्ज्वन के अहमूय भीष कौन जायेगे? धनाभिमान नहीं, पदभिमान नहीं; वरन् तपस्वी और विद्वान लोग। ये लोग जनसमुदाय को सहयोग देंगे, और भारत की सेवा और स्वाधीनता के लिये उन्हें शिक्षित जनायेगे? हमारे स्कूल और कलेज आर्यावर्त के साढ़े आध्यात्मिक वातावरण में धूमें। धसीमें हमारी आशा है, और धसीके द्वारा राष्ट्रों का कल्याण होगा।

प्राचीन ज्ञान लविष्य के लिये एक संदेश लाता है।

प्रकृति की निस्तब्धता में, वर्तमान अहंभाव से रहित, अध्यात्मवाद और सादगी से सुवासित वनाश्रमों में, अपरिमित ज्वन के भ्रातृसंध में और धतिहास के प्रभात में आर्य संस्कृति का जन्म हुआ था। धससे कहीं दूर यह संस्कृति नागरिकता की पोषक वर्तमान सभ्यता में परिवर्तित हो गई। हम भ्रातृत्व और ज्वन के स्वाभाविक आनंद को जो अनेक! लोग, आत्मतृप्ति और

નિર્બળોં પર અભ્યાસ કરને કે લિયે સમ્યતા (સિવિલાઇઝેશન) એક ચિકના ચુપડા શબ્દ બન ગયા. હમ ઇસ સમ્યતા કા અંત જનતે હૈં ગડબડી ! સંસાર કી આશા આત્મિક જ્ઞાન મેં હૈ. વૈદિક જ્ઞાન મેં હૈ. પરમાત્મા કરે હમારે દેશ મેં ઐસે બહુતસે નવયુવક હોં, જિનકે પવિત્ર હૃદયોં મેં મહાન ભવિષ્ય કે પ્રદીપ કેા લેને કી બલવતી ઇચ્છા વિદ્યમાન હો.

(ડિસેમ્બર-૧૯૨૯ ના “સાર્વદેશિક” માંથી)

૬૭-પીહૂ

(લેખક:-શ્રી. પ્રેમ)

‘પીહૂ’ ‘ઐ બોલે પક્ષી ! ક્યોં નન્હે સે કંઠ કેા ફૂક ફૂક કર વ્યર્થ સૂખા રહા હૈ ! તૂ ક્યા આહતા હૈ ?’

‘શાન્તિ’

‘તો ઇતના ફૂકતા ક્યોં હૈ ? શાન્તિ આહતા હૈ, તો શાન્ત હો દુઃખ કે પ્રબલ વેગ કેા રોક !’

‘પીહૂ ! પી—હૂ ! પી—હૂ !’

‘અરે ફિર વહી ધ્વનિ ! ક્યા સમજ મેં નહીં આતા ? ઇસ જરાસી જન પર ઇતના કષ્ટ !’

‘પીહૂ ! પી—હૂ !’

‘તો ક્યા શાન્તિ કા સાધન અશાન્તિ હૈ ? જરા મુંઢ સે તો બોલ ! કૌનસી વસ્તુ તુઝે શાંતિ દે સકતી-હૈ ?’

‘એક જલબિંદુ !’

‘બસ ઇતને કે લિયે યહ શોર ! યહ ચીત્કાર !! સારા આસ-માન સિર પર ઉઠા રખા હૈ. ક્યા દુનિયા કી તાલ-તલૈયા લોપ હો ગઇ ? નદિયાં બંદ હો ગઈ ? સમુદ્ર સૂખ ગયા ?’

‘પરંતુ ગિરે હુઝે કેા કૌન ઉઠાયે, જો ગિરા વહ ગયા.”

‘અરે, ઇતના અહંકાર ! છોટે મુંઢ બડી ખાત !’

‘નહીં બિલકુલ નહીં, તુમ પૃથ્વી પર રહતે હો, પૃથ્વી કા જલ તુમ સે નીચે નહીં ? અતઃ તુમ ઉસે લે સકતે હો ! પરંતુ મેં આકાશ મેં રહનેવાલા, હવા મેં ઉડનેવાલા, ઉસે ક્યોં કર લે સકતા હૂં ? શરીર મેં છોટા અવશ્ય હૂં, પર રૂતવે મેં તો બડા હૂં !’

‘તબ કયાજ્ઞ શૂન્ય આકાશ સે બીખ માંગતા હૈ ?’

‘નહીં, નહીં ! જલ સે ભરે હુઝે, મુઝ સે ઉંચે આકાશ મેં રહનેવાલે પ્યારે મેઘ સે માંગતા હૂં ! બીખ જરૂર માંગતા હૂં, પર નીચે સે નહીં !’

‘પરંતુ વ્યર્થ—’

‘તુમ્હે’ ઇસ અનન્યતા કા ક્યા પતા ? રે દર દર ભટકનેવાલા જીવ ! તુમ નહીં જનતે પપીહે કે પ્રાણોં કી એકતાનતા કો. યહ તુમ્હારી ખાત ખાત પર નિરાશ હો કર અપને ટેક સે ટલનેવાલા નહીં હૈ. તુમ કુછ હી કહતે રહો. તુમ્હારે શબ્દ મેરે સાહસ કો ક્ષીણ નહીં કર સકતે. સંસાર કી કોઈ શક્તિ ઇસ હૃદય કે મજબૂત ભાવોં કો નષ્ટ નહીં કર સકતી. મેરે આશાઓં કે ખાગ મેં સદા હી ફૂલ લગતા હૈ. ઇસ હરે-ભરે વાટિકા કી હરિયાલી કબી નહીં સૂખતી ! સખૂત ચાહતે હો ? અચ્છા દેખો. પીહૂ ! પી-હૂ ! પી-હૂ. ’

x x x x

દશ્ય બદલ ગયા. ધૂપ સે તપી હુધ પ્યારી પૃથ્વી મુંઠ ખોલ ખોલ કર અપને કંઠ કો તર કર રહી હૈ, નદિયાં જો સાગર કી ભેંટ કે લિયે વ્યાકુલ હો કર તરસ રહી થીં, અખ દૌડ દૌડ કર ઉસે ગલે લગા રહી હૈ. પક્ષિયોં ને ઘોસલે ટટોલે. વૃક્ષોં ને ચોલે બદલ ડાલે. આસમાન ને આસમાની ચાદર હટા કર મોતિયા ઓડ લી. ભગવાન દિનનાથ પરદે કે ઓટ મેં છિપ ગયે. અડગ ટેકવાલે પક્ષી કી ટેક રહ ગઇ !

ભગવન્ ! જખ ઇસ છોટે સે હૃદય કી હાર્દિક ઇચ્છા મેં ઇતના બલ હૈ, તો ક્યા મનુષ્ય કી ઇચ્છાશક્તિ કુછ નહીં કર સકતી ? સખ કુછ કર સકતી હૈ; પર દબતા ઔર અનન્યતા હોની ચાહિયે !

અવશ્ય !

મૈંને સુના ઠંડી વાયુ ને સર સર કર કે કહા ‘અવશ્ય’

પત્તિયોં ને જૂલ જૂલ કર કહા ‘અવશ્ય’

નદી કે કલ કલ નિનાદ મેં ધ્વનિત હુઆ ‘અવશ્ય’.

પ્રતિધ્વનિ ને ઉત્તર દિયા ‘અવશ્ય.’

(મે-૧૯૨૯ ના “સાર્વદેશિક” માંથી)

६८-उदावानाला का युद्ध

(लेखक:-श्री. सुरेश्वर)

अठारहवीं सदी के प्रारंभ से अंगाल की अत्यन्त राज्य-लक्ष्मी 'सप्त समुद्र पार' से आ, अंगाल और बिहार की गलियों में धूम-धूम कर व्यापार करनेवाले अंग्रेजों के गोरे यमके पर लड़ू हो, उन्हीं लोगों के पास जाने के लिये अत्यन्त होने लगी. सन १७५७ में पलास-पादवों से आच्छादित पलासी के मैदान में क्लाइव के षड्यंत्र और आलान्जियों ने उस समय के बोखे-बाले अंगाल के नौजवान नवाब सिराजुद्दौला को परास्त कर यह निर्णय कर दिया कि अंगाल और बिहार की ही नहीं, बल्कि सारे भारतवर्ष की स्वतंत्रता के अपहरण होने में अंग्रेज ही हैं. पलासी की लड़ाई का अंत हुआ और अंग्रेजों ने दहता के साथ अंगाल और बिहार में अपना सिक्का जमा लिया. भीरु और अंगाल का नवाब हुआ—हमारी स्वतंत्रता की टिमटिमाती हुई दीपशिखा का अवसान सन्निकट दीप पड़ा. लेकिन, पांच-छः वर्ष के बाद जब अंगाल की नवाबी भीरु कासिम के हाथ लगी, तब आशा की एक क्षीण जलक पुनः दिखाई पड़ी. यहां की स्वतंत्रता के गोरे द्वारा अपहरण होने से अंग्रेजों के लिये उस स्वातंत्र्यप्रिय वीरपुंगव ने एक बार फिर प्रयत्न किया और किया अपनी अतुरता, बुद्धिमत्ता और वीरता के अद्भुत प्रदर्शन द्वारा प्राणों की आश्रय लगा कर. ऐतिहासिक महत्त्व रखनेवाले छसी बिहार प्रांत के पहाड़ी भूभाग से चिरे हुए राजमहाल से उदवानाला पर यह आशा की जलक दृष्टिगोचर हुई थी. अपनी स्वाधीनता की रक्षा करने का यही हमारा अंतिम साधन था. परंतु बाध्य पड़ता था युद्ध था—छश्चर को यही मंजूर था कि हमलोग कुछ दिनों के लिये परतंत्रता की ओडियां ही धारण करें. अतएव आशा की ये शुभ किरणें पूर्वक्षितिज पर दृष्टिगोचर होते ही क्रिस्तान सैनिकों के षड्यंत्रशी आदेशों से औसी ठक गयी कि संध्यापर्यंत दिखाई न पड़ी. यही भीरु कासिम के साथ अंगाल और बिहार के बाध्य का भी अंतिम निर्णय हो गया. स्वातंत्र्यरक्षा की विमल आवना से प्रेरित हो कर ठाने हुए छस उदवानाला के युद्ध में भीरु कासिम की हार हो जाने से अंग्रेजों के अंगाल से बाहर निकाल देने की उसकी अंकांत अभिलाषा, उच्च महत्वाकांक्षा सदा के लिये चिरविश्राम लेने लगी—उसकी चिर अभिलषित आशा निराशा के अंधार में गोते लगा-लगा

કર સદા કે લિયે શાંત હો ગઇ—ઔર હમ આજ તક પરતંત્ર ગુલામ બને રહે. અતએવ ઉદવાનાલા કા ઐતિહાસિક યુદ્ધ હમારે લિયે હમારે ઇતિહાસ કે લિયે કમ મહત્ત્વ કા યુદ્ધ નહીં હૈ. હમ ઇસ યુદ્ધ કે કબી નહીં ભૂલ સકતે, જિસમેં અંગ્રેજોં ને અપને બાહુબલ સે નહીં, અપને શૌર્ય ઔર પરાક્રમ સે નહીં, તલવાર યા તોપ કે બલ પર ભી નહીં, બલકિ અપની ફૂટ નીતિ કી બલ જિજ્ઞા કર, અપને પ્યારે ઔર અચૂક અસ્ત્ર ષડયંત્ર ઔર વિશ્વાસ-ધાત દ્વારા હમારી સ્વતંત્રતા કા સર્વનાશ કર હમેં ગુલામ બના ઇસ અવસ્થા તક પહુંચા દિયા હૈ.

અંગ્રેજોં કે કુત્સિત વ્યવહાર, અંગ્રેજ કંપની અનુચિત અસા-ચાર સે, ઉનકી વ્યાપારિક અંધાધુની સે, ઉનકે દ્વારા હોતી હુઇ વ્યાપારિક લૂટ સે તથા કલકત્તે કી કૌંસલ કી અરાજક ફૂટ નીતિ સે મીર કાસિમ કા હૃદય તંગ આ ગયા. ઇતને પર ભી ઉસ ચતુર ઔર નીતિજ્ઞ નવાબ ને પરિસ્થિતિ કા ધ્યાન રખતે હુએ અપની ઔર સે શાંત રહને કા પ્રયત્ન કિયા. વહ ચાહતા થા કિ પહેલે અંગ્રેજ લોગ હી યુદ્ધઘોષણા કરે. પટને મેં અપની અન્યાય-પૂર્ણ કારવાઇ કે કારણુ અંગ્રેજોં કા એક કમ્તાન મિં એલિસ જળ મીર કાસિમ દ્વારા ગિરફતાર કર લિયા ગયા, તબ તો ન્યાય કી સાક્ષાત્ પ્રતિમા (?) અંગ્રેજોં ને અપની કૌંસલ મેં મીર કાસિમ કે વિરુદ્ધ યુદ્ધઘોષણા કર હી દી. મીર કાસિમ સાવધાન થા.

યુદ્ધ-ઘોષણા હો ગઇ. જૈન ઐડમ કી અધ્યક્ષતા મેં એક અંગ્રેજી સેના મીર કાસિમ કી સેના સે મુઠ્ઠેડ કરને કે લિયે કલ-કત્તા સે નવાબ કી નવનિર્મિત રાજધાની મુંગેર કી ઔર ચલ પડી. ઉસ સેના કા સામના કરને કે લિયે મીર કાસિમ કી સેના ભી તકીબાં કી અધ્યક્ષતા મેં આગે બઠી. રારતે મેં કુલ ત્રીન લડા-ઇયાં હુઇ. તકવા કે ક્ષેત્ર મેં, જો મુશિદાબાદ કે હી નિકટ હૈ, પહેલી મુઠ્ઠેડ હુઇ. ઇતિહાસલેખક મિં બ્રૂમ કે કથનાનુસાર ઇસ લડાઇ મેં પહેલે તો અંગ્રેજોં કે છકકે છૂટ ગયે; લેકિન બીચ મેં હી નવાબી સેના કે નાયક તકીબાં કે અકસ્માત્ ગોલી લગ જાને સે ઉસકી સેના મેં હુલ્લડગાઇ મચ ગઇ. સેનાધ્યક્ષ કે નહીં રહને કે કારણુ નવાબ કી સંગઠિત સેના જિખર ગઇ ઔર અંગ્રેજ આગે બઢે. મિં સેમર કા કથન હૈ કિ, મીર કાસિમ કી સેના મેં અરા-જકોં ઔર વિદ્રોહિયોં કી ભરમાર થી. ઉસકા એક સેનાનાયક મિરજા ઇરાજખાં ભારી વિશ્વાસઘાતક નિકલા, જો પ્રકટ રૂપ સે તો નવાબ કી સેના મેં નાયક બના હુઆ થા, પરંતુ ભીતર સે અંગ્રેજોં કી ઔર મિલા હુઆ થા. ઇસીકે ષડયંત્ર કી બદૌલત હી અંગ્રેજ આગે બઢને મેં સમર્થ હુએ. કહના નહીં હોગા કિ,

ઈસ લડાઈ મેં બી ઉત પડયંત્રકારિયોં કી ગુપ્ત સહાયતા સે હી, જિન્હોંને ચુપકે શત્રુ કે ખેમે મેં સખ્ખ ખાગ દિખલા કર વિદ્રોહ કી ભયંકર આગ લગા આપસ મેં ફૂટ પૈદા કર દિયા થા. અંગ્રેજોં કી વિજય હુધ—તલવાર કે ખૂતે પર નહીં.

તકવા કે ખાદ ધરદા નામક સ્થાન મેં નવાખ કી વિખરી હુધ સેના પુનઃ શુખલાખદ્દ હુધ. ઈસ લડાઈ મેં અંગ્રેજોં કી ખડી હાનિ હુધ, લેકિન મીર કાસિમ કે નયે સેનાધિપતિ શેર અલીખાં કી નિર્ખલતા ઔર ઇસસે ભી ખદ કર હાનિકારક અનુભવહીનતા સે હી અંગ્રેજોં કી જીત હુધ.

તખ અંત મેં મીર કાસિમ ને અપની સેના કો એક ખાર ફિર ઉદવાનાલા પર એકત્ર કરને કા ઉદ્દેશ કર અપને ભાગ્ય કા, સાથસાથ દેશ કે ભાગ્ય કા ભી અંતિમ ફૈસલા કર દેના હી શ્રેયસ્પર સમજા. મીર કાસિમ કો પૂરી આશા થી કિ ઈસ સુરક્ષિત સ્થાન મેં અવશ્ય હી અંગ્રેજોં કે હાંત ખદ્દે કર દિયે જાયંગે. યહ નાલા એક છોટીસી દલદલી નદી થી, જે રાજમહલ કી પહાડી સે નિકલ કર ઉસાંકે નિકટ હી ગંગા મેં મિલ ગઇ થી. ઇસકે દોનોં પાશ્વર્ ઇતને ઉંચે ઔર ઢાલુએં થે કિ ઇસકે કિનારે પર સેના રખને સે દુશ્મનોં કે આક્રમણ કા કોઇ રાસ્તા નહીં રહ જતા થા. અગર ઐસા સંભવ ભી થા તો ખડી ખડી આપસિયાં ઝેલને કે ખાદ. મીરકાસિમ ને ભય કી આશંકા સે પહેલે હી યહાં ઇંટ ઔર પથ્થરોં કા એક પૂલ ખંધવા રકખા થા. વહ ઈસ જગહ કી પ્રાકૃતિક રચના, કુદરતી ખનાવટ કો દેખ કર સ્તંભિત રહ ગયા થા ઔર નદી કે કિનારે-કિનારે એક વિશાલ ખાઇ ખુદવા કર ઉસકે ખગલ મેં હી ખડી ઊંચી દિવાલ ઈસ ઢંગ સે ખડી કરવા દી થી કિ જિસસે ખાઇ ઔર દિવાલ દોનોં પહાડી પ્રદેશ સે આરંભ હો કર ગંગા નદી તક ફૈલ ગઇ થી. ઇસ દિવાલ સે ધિરી હુધ ખાઇ ઔર નદી કે ખીચ ઇતની જગહ છોડ દી ગઈ થી કિ જિસ પર સૈનિકોં કે યથેષ્ટ ખેમે રહ સકેં. ખાઇ ભી યથેષ્ટ ગહરી થી, જિસ પર એક જગહ કાઠ કા એક ઐસા પૂલ રખવા દિયા ગયા થા, જે સમય પર ઉઠા લિયા જ સકતા થા. સાથ હી વહ ખાઇ પહાડી ભૂ—ભાગ મેં સ્થિત એક દલદલી ઝીલ સે મિલા દી ગઈ થી, જે નિકટવર્તી પહાડી કી જડ સે સડી હુધ થી ઔર દિવાલ કે અધિકાંશ ભાગ તક ધિરી હુધ થી. ઇસ પ્રકાર ઇસ મોર્ચે કો સુરક્ષિત કર દેને કે ખાદ કેવલ એક હી રાહ ખચ ગઇ થી, જે ખાઇ ઔર દિવાલ કે ખીચ પડતી થી ઔર જિસ પર ખુર્ખ ખનવા કર પહરા ખિઠા દિયા ગયા થા. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ, ઉસ જગહ થોડા હી પરિશ્રમ કરને સે કિલા

જેસા એક એસા દંઢ મોર્યા બન ગયા થા કિ બિના ઉસે અચ્છી તરહ તોડે દુશ્મનોં કા મુંગેર તક બઢ આના અસંભવ હી થા. હાં, પર્વત લાંધ કર યા ગંગા નદી પાર કર આના સંભવ થા, લેકિન એસી અવસ્થા મેં જખકિ સામને હી સૈનિકોં કા દલ શસ્ત્ર બાંધે કટિબદ્ધ રહે—ઇસ તરહ આને મેં ભી કુશલ નહીં થા. એસી હી સુરક્ષિત જગહ મેં—ઉસી ઉદવાનાલા પર—મીર કાસિમ કી સેના અંગ્રેજોં સે અન્તિમ લોહા લેને કે લિયે એકત્ર હુઈ.

મીર કાસિમ બડા હી દૂરદર્શી થા. અપની રાજધાની મુંગેર લાતે હી ઉસને ભાવી ભય કી આશંકા સે, અપની સેના કો નયે ઢંગ સે કવાયદ સિખલાના પ્રારંભ કર દિયા થા. વહ સ્વયં ભી વીર થા. ઉસમેં સૈનિકોં કો સજને કી વિલક્ષણ શક્તિ થી. અતએવ ઉસકી સેના બડી હી શક્તિશાલિની થી. વહી શક્તિ-શાલની સેના ઇસ નાલે પર સજ કર મુસ્તૈદ હો ગઇ. પરંતુ દેશ કે દુર્ભાગ્ય સે મીર કાસિમ કે ઇસ અદ્ભુત સૈન્ય-સંગઠન મેં ભી એક ભારી ભૂલ રહ ગઈ. ભૂલ યહ થી કિ ઉસકી સેના મેં જો બહુતસે કિસ્તાન અફસર થે ઉન્હેં હી લિન્ન લિન્ન દલોં કા ઉપનાયક બના દિયા થા. યહ તો પ્રત્યક્ષ હૈ કિ ઉસી પ્રાચીન તિથિ સે જખકિ પહલે-પહલ મુસલમાનોં કે સાથ કિસ્તાનોં ને ધર્મ કે નામ પર કુઝેડ યુદ્ધ છોડા થા—વે લોગ બરાબર મુસલમાનોં કે દુશ્મન બને હી રહે ઔર અબ્બ ભી હૈ. કંસ કે અનુયાયિયોં ને તુર્ક ઝંડે કે અસંખ્ય અનુયાયિયોં કે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોં કા અસ્તિત્વ હી યુરોપ સે મિટા દેને કી કોશિશ કી. ઇસીસે તો પૂર્વીય પ્રશ્ન (ઇસ્ટર્ન ક્વેશ્ચન) કી સમસ્યા યુરોપ કે લિયે એક બડે હી માર્કે કી સમસ્યા હૈ. એસી દશા મેં યહ કબ્બ સંભવ હૈ કિ, કિસ્તાન નૌકર અપને મુસલમાન માલિક કે ભકત યા વિશ્વાસપાત્ર બને રહેં. અપની ઇસી નાસમઝી કે કારણ કિતને મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોં ઔર મુસલમાનોં કા અસ્તિત્વ હી મિટ ચુકા હૈ. દેશ કે દુર્ભાગ્ય સે મીર કાસિમ ને ભી ઇસ રહસ્ય સે અપરિચિત હો કર, બહુત સે કિસ્તાનોં કા સ્વાગત કિયા, ઉન્હેં નૌકરી દી, બડે બડે ઓદ્દે દિયે, જો ઉસકે સાથ હી દેશ કે સર્વનાશ કા કારણ હુઆ.

ઉદવાનાલા પર મીર કાસિમ કા મોર્યા ઇતના દંઢ થા કિ અંગ્રેજોં કે લિયે બલપ્રયોગ દ્વારા હી નવાબી સેના કો હટા કર ઉસે તિતિર-વિતિર કર દેના એકદમ અસંભવ થા. મહીનેબર તક અંગ્રેજી સેના ખેમા ડાલે પડી રહી, પરંતુ મીર કાસિમ કી દંઢ મોર્યાબંદી પર જરા ભી આઘાત નહીં પહુંચા. કિસી ભી પ્રત્યક્ષ ઉપાય સે—સીધી ચોટ પહુંચા કર ઉદવાનાલા કો ઘેર કર મોર્યોં કો તીન-તેરહ કરને મેં જખ અંગ્રેજી સેના અસફલ રહી, તબ્બ

દિર વહી ભેદનીતિ અખિતયાર કી કેશિશ કી જાને લગી, જિસ નીતિ કે સહારે બિના હાથ-પાંવ હુલાયે કલાઇવ ને પ્કાસી કે યુદ્ધ મેં ફતહ પાઇ થી. ઇધર તો યે અંગ્રેજ બાહર ડેરા ડાલે ચુપચાપ અપની તાક મેં લગે થે ઓર ઉધર રાત મેં ઇન લોગોં કે ખમે મેં ભી મીર કાસિમ કે હી આદમિયોં કી જમઘટ લગી રહતી થી. મીર કાસિમ કી સેના કે પતન કા એક કારણુ ઓર હુઆ, જો યોં હૈ:-

નવાબ કે લિયે ઇસસે બઢ કર દુર્ભાગ્ય કી ખાત ઓર ક્યા હો સકતી હૈ કિ ઇધર અંગરેજોં કે ખમે મેં રાતભર જલસાજી કે ખડે ખડે મનસૂખે ખાંધે જાને લગે ઓર ઉધર નવાબ કી સેના કાન મેં તેલ ડાલે નિશ્ચિંત પડી રહી. શત્રુઓં કે અચાનક ધાવા કા કુછ ભી ધ્યાન નહીં રકખા ગયા. નવાબ કી સેનાયેં તો ઇસ ગુમાન મેં ફૂલી હુઇ થી કિ ઐસે સુરક્ષિત સ્થાન તક, જહાં દ્રોણાચાર્ય કે ચક્રવ્યૂહ કી તરહ પ્રવેશ કરને કા એક હી માર્ગ હૈ, કિસ પ્રકાર શત્રુસેના આને મેં સમર્થ હો સકતી હૈ. તબી તો સભી સૈનિક અપને કર્તવ્યપાલન મેં બિલકુલ બેખબર હો રહે. ઇસકે અતિરિકત ભી કુછ મુસલમાન અફસર, જિનકે પાસ દ્રવ્ય થા, રાત મેં મદિરે કે નશે મેં ચૂર રહને લગે. ઐસે નશાખાજ અફસર રાત કે પ્રથમ પ્રહર મેં મદિરાદેવી કી ઉપાસના મેં હી વ્યસ્ત રહતે થે ઓર શેષ રાત્રિ વેશ્યાઓં કી નૃત્યકીડા દેખને મેં વ્યતીત કરતે થે. ઇતના હી નહીં, બલકિ આગે બઢ કર વ્યભિચાર કા છિપા નૃત્ય ભી હોને લગા. યહ દેખતે હુએ યહ કહા જા સકતા હૈ કિ મીર કાસિમ કે દલ કો બ્રજ કરને કા એક કારણુ મદિરા ઓર મંદ આલવાલી કામિની ભી હુઇ; લેકિન મીર કાસિમ કા એક વિશ્વાસી અફસર ઇસ કુત્સિત મઘપાન ઓર વ્યભિચાર કી ઓર આકર્ષિત નહીં હુઆ. ઉસ વીર કા નામ થા નજફખાં. વહ સાવધાન ઓર મુસ્તૈદ અફસર થા. જહાં એક ઓર ખેમોં મેં રાત રાત-ભર મદિરા, નૃત્ય ઓર ગાન કા અખાડા જમા રહને લગા, વહાં દૂસરી ઓર વહ વીર સૈનિક ખરાખર ઇસી ચિંતા મેં રહને લગા કિ, કિસ ઢંગ સે અંગરેજોં સે લોહા લિયા જાય.

ઉસ સુરક્ષિત મોર્ચેબન્દી મેં પ્રવેશ કરને કા એક ગુપ્ત માર્ગ ભી થા. અંગરેજ લોગ ઉસ ગુપ્ત રાહ સે અપરચિત થે; લેકિન ઉસ માર્ગ કા રહસ્ય માલૂમ હોને સે અંગરેજોં કે લિયે મોર્ચે લંગ કરના સહજ કામ હો જાતા થા. અખ તક યહ ભેદ નહીં માલૂમ રહને કે કારણુ વે લોગ પંગુ બને બૈડે થે. ઇધર નજફખાં પ્રતિ દિન રાત મેં કુછ ઇમાનદાર સૈનિકોં કો લે કર ચુપકે સે ઉસી માર્ગ સે બાહર નિકલ પડતા થા ઓર ધીરે સે અંગરેજોં કે કૅમ્પ મેં છાપા માર કર થોડે બહુત યુદ્ધ કે સામાન લૂટ કર ગાયબ હો

જતા થા. કઈ દિનોં તક લગાતાર ઉસને ઐસા હી ક્રિયા. અંગ-
રેજ સેના યહ જલ્દભરી કારવાઈ દેખ કરં અવાફ રહ જતી થી.
કુછ કરતે—ધરતે નહીં બનતા થા. પરંતુ અંગરેજ પહલે સે બી
અધિક સાવધાન રહને લગે ઔર ઈસ ગુપ્ત રહસ્ય કે ઉદ્ઘાટન કી
તાક મેં લગે રહે. અંત મેં ઉસ છિપે માર્ગ કા પતા લગા કર
હી છોડા. કહા જતા હૈ કિ એક અંગરેજ સૈનિક ને હી જો કિસી
કારણવશ અપને દલ સે ભાગ કર મીર કાસિમ કી શરણુ મેં ચલા-
ગયા થા ઔર જિસે મીર કાસિમ ને અપની સેના મેં નૌકરી બી
દી થી—અંગરેજોં કે ઉસ ગુપ્ત માર્ગ કા સારા ભેદ ખતલા દિયા,
જખ વહ અંગરેજ સૈનિક અપને જાતિવાલોં કે યહાં સે સજવાર
હો કર ભાગ ગયા થા. ઉસે પકડવા કર માર ડાલને કી બી પૂરી
કોશિશ કી ગઇ થી—લેકિન જખ નવાખ કી શરણુ મેં ગયા તો
ઉસકી રક્ષા હો સકી થી. વહી વિશ્વાસઘાતી સૈનિક એક અંધેરી
રાત મેં ચુપચાપ ઘેરે સે બાહર નિકલા ઔર અંગ્રેજ સેના કે
કમાન સે જા કર કહા કિ અગર મુઝે પ્રાણુદાન મિલે તો મેં
ગુપ્ત માર્ગ કા સારા ભેદ ખતા હૂં. અંધા ચાંહે આંખ ! અંગ્રેજ લોગ
તો યહ ચાહતે હી થે. ઉસે પ્રાણુભિક્ષા દી. ઉસને ઇમાનદારી ઔર
નમકહલાલી કે એક ઔર રખ કુલ પતા ખતા દિયા. અખ તો
અંગ્રેજોં કી પ્રસન્નતા કા ક્યા ઠિકાના ? ઉન લોગોં ને તો ઉદવા-
નાલા કે સુદદ ઘેરે કે વિજય કરને કી માનોં કુંજ હી પા લી.

ઘેરે મેં ગુપ્ત માર્ગ દ્વારા પ્રવેશ કરને કી કુંજ મિલ ગઇ.
ઈસા કે જન્મ ૧૭૬૩ વેં વર્ષ કી ચૌથી સિતમ્બર થી—સમય
આધી રાત. બંગાલ ઔર બિહાર કા અભાગા નવાખ અપને દુર્ગ
મુંગેર મેં નિશ્ચિંત સોયા થા—ઉસે ઉદવાનાલા કે ઘેરે કે સંબંધ
મેં તો યહ પૂરા વિશ્વાસ થા કિ, અંગ્રેજ વહાં સે એક પગ બી
આગે નહીં બઢ સકતે હૈ; પરંતુ યહાં કા ઘેરા તો જલસાજી નશે-
બાજી ઔર વ્યભિચાર કા અઠ્ઠા હો રહા થા. ઉસ સમય તક તો
નવાખ કી સેના નાય-રંગ દેખ ચૂકને કે પશ્ચાત્ નિદ્રાદેવી કી
સુખમય ગોદ મેં ખેસુધ હો કર સુખપૂર્વક ખરોટે ભરને લગી થી.
ઉસી નિર્જન રાત્રિ મેં, અનુકૂલ અવસર જાન કર કુછ અંગ્રેજ
સૈનિક અસ્ત્ર શસ્ત્ર સે સજ્જિત હો કર ગુપ્ત માર્ગ કે દ્વારા ફાળકપે
ઘેરે મેં ઘૂસ ગયે. બાજ્ય ઉન લોગોં કે સાથ થા. ઘૂસતે હી ઉન
લોગોં ને એકાએક ધાવા બોલ હી તો દિયા—ખેખખર સોએ હુએ
નવાખ કે સૈનિક ચૌંક પડે. ઉસ સમય ન તો ઉન લોગોં કે પાસ
કોઇ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર હી થા ઔર ન વે લડાઇ કે લિયે તૈયાર હી થે.
કિતને તો નશા કી ખુમારી મેં ઝંપકિયાં હી લે રહે થે. સિવા
તીન-વેરહ હોને કે ઔર કૌન ઉપાય થા ? સારી સેના છિન્ન બિન્ન

हो। गध। सारा संगठन धंटेकर में ही टूट गया। यारों और भार काट और घर पकड़ का आज़र गर्भ हो गया। इस अंधाधुनी में भीर कासिम के पूरे पंद्रह हजार सैनिक जेत रहे।

उदवानावा का घेरा टूटा। अंग्रेजों का आगे बढ़ने का अवसर मिला। भीर कासिम की शक्ति जिलकुल क्षीण हो गई। आगे जा कर १७६४ में अकसर की लड़ाई में उसका पतन हो ही गया।

उदवानावा में नवाबी सेना की हार के दो कारण कहे जा सकते हैं। पहला तो भीर कासिम का स्वयं वहां उपस्थित नहीं रहना था। अगर भीर कासिम युद्धस्थल पर स्वयं मुस्तैदी से उपस्थित रहता तो उसके अष्ट अकसर नाय-रंग और व्यक्तियार में व्यस्त रहने का साहस कभी न करते। जहां मद्र और महिला का संयोग हो, वहां किसीके कर्तव्यपालन की सुधि रहे, यह कण आशा की जा सकती है? दूसरा कारण हार का यह हुआ कि, भीर कासिम ने अपनी सेना में क्रिस्तानों और आरमेनियनों का स्थान दे कर भेदी गलती की। लला जहां क्रिस्तानों के स्वार्थ का प्रश्न हो, वहां वे क्रिस्तान और आरमेनियन कण तक अपने मुसलमान स्वामी के लक्ष्य में रह सकते हैं? यही भीर कासिम के पतन का सजसे मुख्य कारण हुआ।* (डिसेम्बर-१८२८ना अंकमांथी)

६९-मेरा रंग दे वसंती चोला

(लेखक:-श्री. अजितशत्रु)

ये ही दिन थे—जडा जा रहा था, गर्मी आ रही थी; दोनों के बीच में एक अलमस्त मौसम कभी थर-थर कंपाता था, कभी पसीने से तर करता था।

सरसों ने अपनी पीली आदर पसार दी थी—अलसी, यने, मटर ने उस पर लाल, नीले, बैजनी भूरे कर दिये थे; किंतु प्रयंउ पाश्चिमी पवन के ओंके का यह जीनी आदर कण तक अर-दास्त कर सकती—उसके तार-तार उड़ गये !

आम मुस्कुरा पडा, महुआ राने लगी,

कायल गीण उड़ी, संसार जिलजिला पडा !

ये ही दिन थे। वसंत के दिन—उसाह-उमंग के दिन, जलजले-अरमान के दिन; हंसने हंसाने के दिन, मिलने मिलाने के दिन। वाह रे दिन ! आह रे दिन !

x

x

x

x

* लेखक के 'अंग विजय' नामक अप्रकाशित पुस्तक का एक अंश।

ન્યાયાધીશ આસન પર આ જમે થે. સામને સરકારી વકીલ એક કુર્સી પર બેઠે છત કી ઓર દેખ રહે થે—શાયદ કુછ કાનૂની દાવચેન્ય સોચ રહે થે. કોર્ટ મેં દર્શકોં કી બીડ થી. સંગીનોં કા પહરા થા; કિંતુ વે અખ તક નહીં આયે થે, જિનકે લિયે યહ સખ અયોજન થા.

એક લૌરી હડ-હડ ખડ-ખડ કરતી આ ખડી હુધ. સન-સની ફૂલ ગઘ. લોગ ઉસ ઓર દેખને લગે. ન્યાયાધીશ ઓર સર-કારી વકીલ કી તિરછી નજર બી ઉસ ઓર આકૃષ્ટ હુયે બિના ન રહી.

લૌરી સે મધુર ગાન કી આવાજ આઘ. ફિર ગાતે હુયે કુછ યુવક ઉસમેં સે નિકલે. સબી કે ચેહરે પર મુસ્કુરાહટ, સબી કે હૃદય મેં ઉમંગ. ઉનકે કપડે વસંતી રંગ મેં શરાબોર થે—ગાલ ઓર કપાલ પર લાલ અખીર ખિલ રહી થી. વે પંક્તિબદ્ધ હો, ગાતે હુયે કોર્ટ કી ઓર બઢે—

મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા.

ઈસી રંગ મેં રંગ કે શિવા ને મૌં કા બંધન ખોલા.

યહી રંગ હલ્દી ધાટી મેં, ખુલ કર કે થા ખેલા.

નવ વસંત મેં ભારત કે હિત વીરોં કા યહ મેલા.

મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા.

x

x

x

x

વે કૌન થે ?

મૈં બી નહીં જાનતા; કોર્ટ કી નજરોં મેં હત્યારે લૂટરે; જાનતા કે શબ્દોં મેં—ઉતાવલે દેશભક્ત.

ઇનકી કહાની બી ખડી વિચિત્ર હૈ.

સન્ ૧૯૨૫ ઈસ્વી કી ૯ અપ્રીલ કી રાત થી. ઉસ પક્ષ કી સખસે અંધરી રાત ! ઉસકે અંધેરે કે બાદલોં કે દલ ને ઓર બી ગાઠા કર દિયા થા—જખ તખ ખૂંદાખૂંદી બી હો જતી થી. દસ નૌજવાનોં કા દલ સહારનપુર સે લખનઉ જાનેવાલી ગાડી પર સવાર હુઆ—કુછ લોગ થડ ક્લાસ મેં બેઠે, બાકી સેકંડ ક્લાસ મેં. જખ ગાડી કાકોરી સ્ટેશન કે નિકટ થી, સેકંડ ક્લાસ કી જંજીર ખીંચ કર ઉસે ખડી કી અઘ. ગાડી ખડી હોને પર દલ કે સબી નીચે ઉતર આયે—કુછ લોગ ગાર્ડ કે ડબ્બે કી ઓર ચલે, જહાં સરકારી ખમના થા. કુછ ઇજિન કી ઓર બઢે—જિસનેં ગાડી રોક રકખી જાય. ઉનમેં સે હી દો લાઈન સે કુછ દૂર હટ કર, લગાતાર પાંચ-પાંચ મિનટ પર, પાંચ પાંચ ફાયર કરને લગે. લોગ આતંક મેં આ ગયે. યાત્રિયોં સે કહ દિયા ગયા કિ આપ લોગ ગાડી મેં હી બેઠે રહેં—આપ પર આક્રમણ ન કિયા જાયગા,

કેવલ સરકારી ખજાના લૂટા જાયગા. દલ કે જેને લોગ ગાર્ડ કે ડબ્બે કી ઓર ખડે થે, ઉન્હોને સખ સે પહલે ગાર્ડ કે લેટ જાને કી આજ્ઞા દી. વહ લેટ ગયા. ફિર ખજાને કા સંદૂક ઉતાર લિયા ઓર છેનિયોં સે કાટને લગે. જખ છેની સે કામ ન ચલા કુદહાડા ચલાયા ગયા. આખિર સંદૂક ટ્રેટા, ખજાને કા ત્રીન ગઠરિયોં મેં ખાંધ કર વે ચંપત હુયે !

ઇસ પ્રકાર દસ આદમિયોં ને-જિનમેં અધિકાંશ વિદ્યાર્થી થે, ૨૦-૨૨ વર્ષ કે છોકરે થે—ગાડી કા રોક કર મહાત્મ પ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કે પવિત્ર ખજાને કા લૂટ લિયા. ઉસ ગાડી મેં ચૌદહ પુરુષ ઐસે થે, જિનકે પાસ ખંદૂકેં યા રાયફલેં થીં. દો શસ્ત્ર અંગ્રેજી ફૌજ જવાન સહી થે; પર સખ પથર કી મૂર્તિ ખતે થે, કિસીકી હિંમત નહીં હુઈ કિ ઇન છોકડોં કા મુકાબલા કરેં. ડાહવર મહાશય તથા એક ઈન્જિનિયર સાહબ કા ધુરા હાલ થા—ડાહવર મહાશય ઇન્જિન મેં લેટ રહે થે, ઇન્જિનિયર સાહબ પાખાને મેં જા છિપે થે. યે દોનોં બહાદૂર અંગ્રેજ જાતિ કે સપૂત થે. દનાદન ફાયર હોને સે લોગ સમજ ખૈડે થે કિ કમ-સે-કમ ચાલીસ આદમિયોં ને ટ્રેન કા ઘેર લિયા હૈ. યદ્યપિ લોગોં કા ઇસ પર વિશ્વાસ ન હોગા કિ કાયર ભારતીયોં મેં ઐસે દસ નૌજવાન હો સકતે હૈં કિ પૂરી ટ્રેન કા લૂટ લેં, કિંતુ ખાત સચ્ચી હૈ. યે છોકડે શરીર સે બી તો અધિક હુષ્પુષ્ટ ન થે !

સરકાર કા ખજાના લૂટા-કિતના મહાન અનર્થ ! દોડ-ધૂપ હોને લગી, પુલિસ કી ઉછત્રફૂદ દેખને લાયક થી. આખિર, ગિરફતારિયોં શુરુ હુઈ—પૂર્વખંગાલ સે દિલ્હી તક કા ખાક જાના ગયા. ૪૪ યુવક ગિરફતાર કિયે ગયે. પીછે ૧૫ આદમિયોં પર સે મુકદ્દમા ઉઠા લિયા ગયા. બાકી લોગોં પર જે મુકદ્દમા ચલ રહા થા, ઉસકા એક દૃશ્ય ઉપર લિખા ગયા હૈ !

x

x

x

x

વહ સખ સે આગે કૌન હૈ ?—ઇસ દલ કા મુખિયા—પં૦ રામપ્રસાદ બિસ્મિલ ! બ્રાહ્મણ હો કર બી ક્ષાત્રધર્મ કે વ્રતી—પૂરે પરશુરામ. આજ-મ બ્રહ્મચારી ! ઇનકી વીરતા કે એક-એક દાસ્તાન રાંગટે ખડે કરનેવાલે હૈં ! ઇન્હીં ઐસે સાહસી સેનાપતિ કા કાજ થા કિ દશ નૌજવાનોં કે છોટે-સે રેન્જિમેંટ ને ઇતના બડા કામ કિયા ! ઇનકી દાહિની ઓર દેખિયે, વહ કૌન મસ્ત આદમી હૈ ? રાજકુમારોં-સા ૩૫, ગઠીલા બદન, વહ હૈં—અશફાલ. રામપ્રસાદજી કે, કેપ્ટન કે શબ્દોં મેં લેફ્ટિનેંટ. ખડે બહાદૂર, ખડે મરત. જિસ સમય ધરપકડ હોતી થી, આપ ફિરાર થે. મિત્રોં ને કહા—ઇસ ભાગ જાઓ. આપ બોલે—મેરા કાર્યક્ષેત્ર હિંદુસ્તાન હૈ, ઇસ નહીં; મેં

जन के उर से नहीं लागा हूँ, मैं तो अपनेका धस लिये गयाता हूँ कि हमारा काम जारी रहे. किन्तु धनका राजकुमारसा चेहरा कल तक छिपता—पकड़े गये. जल्य कर्ट में लाये गये तो आपने मैजस्ट्रेट से पूछा आपने मुझे कभी अपने कर्ट में देखा है ? मैं तो कितने दिन यहां आया हूँ और धस मुकद्दमे की कार्रवाई देख गया हूँ. पूछा गया—कर्ट में आप कहां बैठते थे ? भोले, उस जगह—एक राजपूत के वेष में. कितना साहस ! पुलिस जोज में हैरान है, सिर पर झांसी की रस्सि टांगी है, और आप सरे आम कचहरी आते—जते हैं—सिंह के माँद में धूम कर उससे भजौल करनेवाली धस हिंमत की जलिवहारी ! अच्छे कवि भी है. कभी कभी शेर में ही मैजस्ट्रेट से चुड़ले कर लेते. और वह जंगली जालू ? वही श्री राजेन्द्र लाडिडी हैं—सज्जनों हंसोड और हिंमत के पूतले भी. जंगली हो कर भी शृंगार-जनाव से धन्हे बिद है—सादगी के अवतार ही सभजिये ! जडे नीरव कार्क-कर्ता, जरसों तक कार्य करते रहे, किसीका पता नहीं. हिंदू विश्व-विद्यालय के जेम० जे० क्लास के विद्यार्थी. पुलिस के धन पर हांत गडे थे. तैरने, डूढ़ने, हांकी जेवने में निपुण ! जेवना, हंसना, लतीड़े सुनाना, साधियों के हंसाना—धनका काम. जयंकर से जयंकर आपत्ति हो, उस समय भी भंद मुरकान ! मुकद्दमा चल रहा है, झांसी की डोरी सिर पर जूझ रही है तो भी लापरवाह से हंसते-हंसाते हैं. धनके जैरिस्टर ने एक जार पूछा—क्यों ज ! क्या तुम्हें पता है कि तुम्हारे विरुद्ध कितने गवाह गुज्जर चुके हैं ? आपने धस सरलता और निश्चितता से 'नहीं' कहा, कि सही जिलजिला पडे. धतना होने पर भी अपने किसी काम में त्रुटि नहीं होने देते ! और वह-वह लड़ाकू पकड़ी उम्र का जवान-उन्हींका नाम है ठाकुर रौशन सिंह, क्षत्रियकुल की रौशनी ! क्षत्रिय के पढने-लिखने से क्या काम ! थोडा-जहुत पढ लिया है—किंतु तलवार, जंझक, गदकाइरी के पूरे उस्ताद. उजती जिडियां पर जंझक का जय्युक निशाना मारते हैं. कुस्ती के भी अच्छे लडाके हैं. आर्यसभाज है, किंतु कट्टरता नहीं. नियमानुसार पूज-पाठ करते हैं, व्यायाम में भी त्रुटि नहीं होने देते. धैर्य के पूतले-पिता की मृत्यु का सभायार आता है, दो जार 'ओरेम् तत्सत्' कह कर अपने काम में लग जते हैं. धस मुकद्दमे में एक वीतराग योगी की लांति रहते हैं.

ये वही यार हैं, जिन्हें आगे चल कर झांसी पर जुलना पडा ! और भी जितने हैं, सज्ज वीर जांडुडे, मस्ती और दिवाना-पन के अवतार !

કાકોરી કેસ કે નામ સે પ્રસિદ્ધ વહ મુકદ્દમા ચલતા રહા-એક હી મહીને તક નહીં; પૂરે એક વર્ષ સે બી કુછ અધિક દિનેં તક કોર્ટ મેં ઇન નૌજવાનેં કી મસ્તી દેખને લાયક થી-સખી આંખોં કે સામને લંખી-લંખી સખત સખયેં, કાલાપાની કી યાતનાયેં યા ફાંસી કી ટિકટી દીખ પડતી થીં. વે સખ અપને ભવિષ્ય કા અનુભવ કરતે થે, અચ્છી તરહ જનતે થે, તો બી વે મસ્ત થે. કોઈ ગાતા થા, કોઈ બજતા થા, કોઈ ચુહલખાજિયોં સે મૈન્સ્ટ્રેટ કો નાકોંદમ કિયે રહતા થા. અભિયુક્તોં કા કચહરી આને જાને કા દશ્ય દર્શનીય થા. જિસ સમય વે વીર ખાંકુરે તપસ્વી રાજકુમાર રાજહંસ કી ચાલ સે મોટર સે ઉતરતે થે, માલૂમ હોતા થા મૂર્તિમાન સુરેશ દેવતાઓંસહિત ઇહલોક—લીલા દેખને કે હેતુ આયે હૈં. દલ કે નેતા પંં રામપ્રસાદ બિસ્મિલ કે પીછે જખ સખ આત્માયેં એકસાથ ‘વંદે માતરમ્’ ગાતી ચલતી થીં, ઉસ સમય કે દશ્ય કા વર્ણન નહીં હો સકતા. ‘વંદે માતરમ્’ ‘ભારત માતા કી જય’, ‘ભારત-પ્રજાતંત્ર કી જય’ સે કચહરી કા વાયુમંડલ પવિત્ર હોં જતા થા. અધિકારિયોં કે દિલ ઇસ નિનાદ સે દહલ ઉઠતે થે, કિંતુ કયા કરતે-ઇન પાગલોં પર કિસકા કબ્જા થા? એક દિન એક કાન્સ્ટેબલ મહાશય ને જરાસી ઘૂષ્ટતા દિખલાઇ-સ્વાભિમાની મસ્તાનોં કી આંખ મેં ખૂન ઉતર આયે, એક ને કાન્સ્ટેબલ કો ઐસા થપ્પડ રસીદ કિયા કિ બચ્ચા કો છડી કા દૂધ સ્મરણ હોગા.

જેલ મેં બી ઇનકી મસ્તાની અદા થી. શ્રીરામદુલાર ઔર રાજકુમાર કે ગાને સે જેલ કે કર્મચારીગણ તક મુગ્ધ થે. ઇન લોગોં કે સાથ તાશ, હારમોનિયમ, ઇસરાજ ઇલાદિ થે-કબી ગંધ-વોં કી સલા જુટતી, તો કબી કીર્તન કી બહાર રહતી. કમઢી બી હુઆ કરતી ઔર લૈકચરખાજી બી. સુરેશ બાખૂ કી મંડલી અધ્યાત્મવાદ, વસ્તુવાદ ઔર આદર્શવાદ કી વિવેચના કરતી, તો સચીવ બાખૂ ધર્મવાદ કી વ્યાખ્યા કરતે. ઇન વાદોં કા વિવાદ દેખ પંં રામપ્રસાદ ચિદ્ધા ઉઠતે—

“અખ દિન હૈ તો યહ હૈ ઇમાન હૈ તો યહ હૈ!”

સરસ્વતી પૂજા, બસંતપંચમી, હોલી સભી ત્યોહાર શાન સે મનાયે જતે. કબી-કબી બાઇસ તરકારિયોં કા બી મજા લિયા જતા.

આખિરી ફૈસલે કા દિન ૬ અપ્રિલ આયા. ઉસ દિન કડા પહરા થા. કરીખ ૧૧૧૧ બજે અભિયુક્ત અપની મસ્તાની અદા સે ‘સરફરોશી કી તમન્ના અખ હમારે દિલ મેં હૈં’ ગાતે હુએ અદાલત મેં ધુસે. ફૈસલે મેં જજને ને સ્પષ્ટતા કહા કિ યહ ડકૈતી વ્યક્તિગત લાભ કે લિયે નહીં ડાલી ગઈ. જજને સાહબ ચાહતે થે,

યે લોગ અપની ઇસ ગલતી કે લિયે પશ્ચાત્તાપ કરે, તો કુછ રિયાયત કી જાય; કિંતુ યે લોગ અપને પથ સે ક્યોં ડિગને લગે ! સજ્જયેં સુનાઇ જાને લગીં—ફાંસી, કાલાપાની આદિ લંબી—લંબી સજ્જયોં કી સૂચી થી. રૌશનસિંહ કો ફાંસી હુઇ, ઉન્હોંને હંસ કર કહા વહ તો હોના હી થા. યોં હી ફાંસી કી સજ્જ પાને પર રાજેંદ્ર લાહિડી ને જજ્જ કો ઇસ કૃપા કે લિયે ધન્યવાદ દિયા. ફૈસલે સુનને પર સખ સદસ્ય આગે બઢે ઔર પં. રામપ્રસાદ કે પૈરોં કી ધૂલ અપને—અપને મસ્તક પર રકખી. અદાલત સે ચલતે સમય આગે રામપ્રસાદજી થે; એક બાર સુનાઇ પડા—‘હૈફ જિસ પર કિ હમ તૈયાર થે, મર જાને કો’ ફિર દૂસરી બાર ગંબીર ઘોષ હુઆ, વાયુ-મંડલ ગૂંજ ઉઠા—

દરે દીવાર પૈ હસરત સે નજર કરતે હૈં;
ખુશ રહો અહલે વતન હમ તો સફર કરતે હૈં.

x x x x

ફાંસી કે દિન બી આયે—પં. રામપ્રસાદ, અશફાકુલ્લા, રૌશન-સિંહ ઔર રાજેંદ્ર લાહિડી કો ફાંસી દે દી ગઈ ! સબી બડી ધીરતા ઔર વીરતા સે સ્વયં ફાંસી કે તખ્તે પર ચઢે, અપને હી હાથોં અપને ગલે મેં રસી લટકાઈ ઔર ઝુલ ગયે મૃત્યુ કે ઉસ નિળુર ઝૂલે પર; કિંતુ કિસીકે ચેહરે પર મૃત્યુ કે બાદ બી પીડાજનક શિકન બી ન દેખી ગઇ—માલૂમ પડતા થા, યે અબી અબી સોયે હોં, કેસી અનંત નિદ્રા થી વહ ! ઉનકે અંતિમ વાક્ય કિતને રોમાંચકારી હૈ !

રાજેંદ્ર લાહિડી ને કહા થા—હમારી મૌત વ્યર્થ ન જાયગી.

રૌશનસિંહ કા કહના થા—મેરી મૌત કિસી પ્રકાર અફ-સોસ કરનેલાયક નહીં હૈ.

x x x x

અશફાક ને કહા થા—સખ મિલ કર નૌકરશાહી કા મુકાબલા કીજિયે.

રામપ્રસાદ ને ચિલ્લા કર કહા થા—મૈં ઇસ સામ્રાજ્ય કા નાશ ચાહતા હૂં.

x x x x

રાજેંદ્ર, રૌશન, અશફાક ઔર રામપ્રસાદ ન લૌટે; કિંતુ વહ બસંત હર સાલ લૌટતા હૈ, ફિર લૌટા હૈ, વહ હોલી ફિર આઇ હૈ જિસે વે લોગ જલે મેં બી ન જૂલે થે. ક્યા ઇસ હોલી કે હુલ્લડ હુરદંગ મેં દો ખૂંદ આંસુ ઉનકે નામ પર હમ ટપકા સકેગે ? હમ ઉનકી કાર્યપદ્ધતિ પસંદ ન કરે, ઉસ પદ્ધતિ કી જરૂરત બી નહીં; કિંતુ ઉનકી ઉજ્જવલ દેશભક્તિ ઔર બલિદાન

की उच्चतम भावना तो हममें से प्रत्येक के लिये अनुकरणीय है! पं० रामप्रसाद के 'लेक्चरिनेट' कवि हृदय अशिक्षा के स्वर में स्वर मिला कर, हम क्षण और धमारों के साथ क्या यह न जा सके—

वतन हमेशा रहे शाह, काम औ आजाद;
हमारा क्या है अगर हम रहे रहे न रहे.

(ईशुआरी-१९३०ना "युवक"भांथी)

७०-जीवन और मृत्यु

(लेखक—श्री. मुनीश्वरदेव सिद्धांतशिरोमणि, गुरुदत्त भवन-लाहौर)

हमारे ऋषिमुनियों ने अपने योगाभ्यास से परिशोधित एवं अलौकिक भस्तिष्क से विचार विचार कर हमें ज्ञतलाया, कि औ आर्यजति! तेरे ज्वन का आधार (मूल) अक्षय्य ही है. जिस प्रकार गगनयुग्भी विशाल महलों की स्थिरता उनकी नींव पर आश्रित है, ठीक इसी प्रकार वैयक्तिक ज्वन अथवा जतीय ज्वन की स्थिरता अक्षय्य पर ही अवलम्बित है. जिस व्यक्ति अथवा जति में धन उक्त रत्न की प्रतिष्ठा, अर्थात् नियमतः नित्यशः पालना होता है, वह व्यक्ति व जति अपनी पूर्ण शतायु का भोगती है. लोग कहा करते हैं कि सतयुग अर्थात् रामराज्य में कभी पिता स्वात्मज की मृत्यु का नहीं देखा था. ठीक, औसा हो भी क्यों न? जबकि वे अपने नियमानुसार वीर्य की रक्षा करते थे. यदि अज भी उसी प्रकार वीर्य की रक्षा की जय तो इस युग में भी वैसा ही हो सकता है, परंतु जिस दिन से हम लोगों ने वेद के निम्न पवित्र संदेश का लुटाया है, उसी दिन से आज तक मृत्यु का शिकार जने हुये हैं, वेद का पवित्र संदेश क्या है:—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाप्नत । (अथर्व)

अर्थात् जज मृत्यु अपने पूर्ण वेग से अक्षय्यारी का आद-वाती है तज आदित्य अक्षय्यारी अपने तप से उसके उत्साह का भांग करता, और उसे जतता है. जतना क्या है? कि उस अक्षय्यारी का मृत्यु का कोष कष्ट अनुभव नहीं होता. पाठकवृंद! ऋषि की मृत्यु हमारे सन्मुख है. शरीर पर रक्त और पीप के बारे हुये ऐसे ऐसे के जराजरा छाले पडे हुये हैं, जज कोष उकड़र देजने का आता तो दांतां तले अंगुली दया कर यक्ति हो कर कह देता, कि यह कोष साधारण व्यक्ति नहीं अपितु कोष देवता

હૈ. દેખો, કેસી ધુરી અવસ્થા હૈ; પરંતુ મુખ ચંદ્રવત્ ખિલા હુઆ હૈ ઓર તેજ સે ચમક રહા હૈ. ધન્ય હો દયાનંદ! તુમ ધન્ય હો! તૂને જાતિ કે લિયે બ્રહ્મચર્ય કી શક્તિ કા અપૂર્વ દશ્ય દિખા કર હમેં ઉપકૃત કિયા, પરંતુ અજ્ઞાનવશ દેવ! હમને ઇસકો જુલા દિયા, ઓર મૃત્યુ કે મુખ કા ગ્રાસ બને હુયે હૈં. આજકલ કી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હૈ, કિ હમેં છોટી ઉમર મેં હી જુલાપા આ ઘેરતા હૈ, ઓર બાલ શ્વેત હો ગિરને લગ જાતે હૈં. ઇસકા યહી કારણ હૈ કિ હમમેં રોગોં કી પરમૌષધિ ઓર જુલાપે કા એક મહાન શત્રુ જો કિ બ્રહ્મચર્ય નામ સે પુકારા જાતા હૈ નહીં હૈ. યોગશાસ્ત્ર મેં મહામુનિ પતંજલિજી લિખતે હૈં કિ:—

બ્રહ્મચર્ય પ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભૌ । યોગ૦

અર્થાત્ પૂર્ણ રીત્યા બ્રહ્મચર્ય કે પાલન સે વીર્યપ્રાપ્તિ હોતી હૈ. જૈસી કિ બાલબ્રહ્મચારી ભીષ્મ કો યહ વીર ૧૦૦ વર્ષ કી અવસ્થા મેં બડે બડે મહારથિયોં કા સામના કરતા હૈ, ઓર અંત મેં પ્રતિજ્ઞા કરતા હૈ કિ જબ તક સૂર્યોદય દક્ષિણાયન સે ઉત્તરાયણ મેં નહીં હોગા, મેં તાવત્ પ્રાણોં કો નહીં ત્યાગૂંગા. ક્યા ઐસી ઘોર પ્રતિજ્ઞા કોઈ વીર્યહીન કર સકતા હૈ? કદાપિ નહીં. અસ્તુ. ઇસ પ્રકાર હમકો બ્રહ્મચર્ય કી રક્ષા કેં લિયે ભરકસ પ્રયત્ન કરના ચાહિયે. બ્રહ્મચર્ય કી રક્ષા સદ્વૃત્ત પર નિર્ભર હૈ. હમ સંસાર મેં નિત્ય પ્રતિ દેખતે હૈં કિ જબ પ્રત્યેક મનુષ્ય કિસી કામ કો આરંભ કરતા હૈ તો આરંભ કરને સે પૂર્વ અવશ્ય એક અશ્લીલ શબ્દ બોલતા હૈ. રોટી કો ઉઠાને કે લિયે, દાણુ તોડને કે લિયે, સ્નાન કરને કો પાની લેને કે લિયે, જબ ભી ઉઠતા બેઠતા વ ચેષ્ટા કરતા, તભી ગાલી દેતા હૈ—અબ ઉસે યહ નહીં પતા કિ ઇન ગલિયોં કા મેરે આચરણ પર ક્યા પ્રભાવ પડતા હૈ. ઇસીકા કારણ હૈ કિ છોટે છોટે બાલક અનેક ધૃણિત દોષોં મે પ્રારંભ સે હી ફંસ જાતે હૈં. ઇસ લિયે જહાં અશ્લીલ જાતે, અશ્લીલ ગીત હોતે હોં વહાં બાલકોં કો ક્યા કિસી મનુષ્ય કો ભી નહીં બેઠના ચાહિયે. જબ હમારા આચરણ પવિત્ર હોગા, તભી બ્રહ્મચર્ય કી રક્ષા અનાયાસ હો સકતી હૈ—ઓર બ્રહ્મચર્યરક્ષા હી જીવન કા મુખ્યાધાર (મૂલ) હૈ. જહાં હમારે ઋષિયોં ને યહ ઉક્ત જીવન આધાર બતાયા વહાં મૃત્યુ કા આધાર (મૂલ) બાલ-વિવાહ કો ભી બતાયા થા. આજ સંસાર મેં બાલવિવાહ કી કુપ્રથા પ્રારંભ હૈ, ઇસી લિયે હમારી જાતિ વ દેશ મેં ખિમારિયોં કા ઓર મૌત કા સામ્રાજ્ય સ્થિર હો ગયા હૈ. આજ વહ ખિમારિયેં, જિનકા હમારે ચિકિત્સાશાસ્ત્રોં મેં નામ ભી નહીં થા, આ ગદ્ય હૈં; ઉસકા મૂલ કારણ યદિ કહા જાય તો અદપવચસ્કી

शादी ही है. यदि विवाह के समय हिंदू (आर्य) लोग डाक्टरों, हकीमों और वैद्यों की भांग रखते, तो आज हमें ऐसा अनर्थ न देखना पड़ता. छोटी छोटी भिमारियों में हम वैद्यों के पास जाते रहते हैं, परंतु इस पवित्र काम में हमने उनको अपमानित कर छोड़ दिया. देखिये सुश्रुत में जो कि चिकित्सा की अपूर्व पुस्तक है क्या लिखा है:—

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान्मारिनु शोडशे ।

समत्वागत वीर्यो तु जानीयात्कुशलोभिषक् ॥

अर्थात् प्रवीण वैद्य का कर्तव्य होना चाहिये, कि वह उनको बताये कि यह आपका बालक २५ वर्ष का होने पर विवाहाधिकारी होगा, और यह आपकी कन्या १६ वर्ष की होने पर विवाहाधिकारिणी होगी. यदि वह लोग किसी अलिमान में आ कर उक्त बात को न मानें, तो कहो:—

ऊन शोडष वर्षायाम् प्राप्तः पंचविंशतिम् ।

पद्याधत्ते पुमान्गर्भं कुक्षिस्थः सचिपद्यते ॥

कि यदि तुम उक्त नियमानुसूल न करोगे, तो याद रखो कि तुम्हारा गर्भ कुक्षिस्थ हो भर जायगा—अर्थात् पैदा नहीं होगा. यदि किसी दवाध भूरी से पैदा ली हो जाय तो उनको निम्न श्लोक सुनाये:—

जातो वानाचिरंजीवेदजीवेद् वा दुर्बलेंद्रियः ।

तस्मादत्यंत बालायां न कुर्याद् गर्भधारणम् ॥

कि यदि तुम संतान पैदा ली कर लोगे, तो दुर्बल रहेगी और पूर्यायु न जायेगी. इस लिये तुम इस उक्त शास्त्रीय आज्ञा का अपमान न करो, यदि कल्याण चाहते हो. समयभूष जिस दिन से हमने उक्ताज्ञा को न माना, उसी दिन से भौत ने हमारा पक्षड़ा पकड़ लिया. प्राचीन विधि तो यह थी कि—घी, श्री, स्त्रीम् अर्थात् पहिले विद्वान् जनना, और फिर धन-संयय की योग्यता प्राप्त करनी, तदुपरांत विवाहार्थ गृहस्थ में प्रवेश करना. जब्यैसी विधि हमारे देश में पुनः प्रचलित होगी, तभी हमारी जाति का कल्याण, देश का उत्थान और मृत्यु के भूष से बचाव होगा.

(अप्रिल-१९२६ना “सार्वदेशिक”भांथी)

७१-भक्त की टेर

[लेखक:-श्री. आनंदबिक्षु सरस्वती]

आजिर यह क्या ? यह आप मियौली कैसी ? अभी-अभी तो सामने था, अब कहां छिपा है ? औ जरे जरे में यमकने-वाले, मुझे मत दुआ ! हर जगह हानिर-नानिर रहनेवाले, मेरे सामने आ न ! आ न ! आ न ! मैं तुझे आपों पर पैदाउंगा, सिर पर रखूंगा, दिल के गोशे में छिपाउंगा. तू मेरा है, मैं तेरा हूंगा ! आ न, मैं तेरे लिये भेताम हूं, तेरे लिये तउप रहा हूं. क्या तुझे मेरी भैयैनी अच्छी लगती है ? क्या तू यह पसंद करता है कि, मैं तेरे लिये धतना परेशान हूं, धतना हैरान हूं, और तू मुझे अपनी ध्यारी सूरत तक न दिखलाये ?

ध्यारे, आ न ! आ न ! अब न सता. सारे जहान के राशन करनेवाले, मेरे दिल के भी राशन कर दे; सूर्य और चंद्र आदि के नूर पज्जनेवाले, मेरी आपों के भी नूर पज्ज दे.

‘ तेजोऽसि तेजो मयि चेहि । ’

तू शान्ति का लंडार है, मेरे भेकरार दिल के भी शान्ति दे. तू आनंदस्वरूप है, मुझे भी आनंद दे; तू ज्ञान है, ज्योति है, मेरे हृदय में भी ज्ञान भर, प्रकाश कर. मेरे हृदय आत्मा के शान्त कर. मेरे ध्यारे ! आ न. लो मैं आपों के पंद किये लेता हूं. आ न, आ न ! मेरी आपों में समा न, मेरे हिमाग में समा न. मेरे सिर के पालों में रम न, मेरे दिल में रम न. मेरे राम राम में रम न. मुझमें पस न, कुल की तरह पस न, सुगंधी की तरह पस न. पच्चों की आपों में ध्यारी निदया की तरह धूल न. तू मेरा पिता है, तू मेरी माता है; मैं तेरा पच्चा हूं.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव, त्वमेव सर्वं मम देव देवः॥

*

*

*

*

तू ही मेरा धर्म है. तू ही मेरा कर्म है. तू ही मेरी जन, तू ही मेरा धमान है. मैं तेरे बिना नहीं रह सकता. आ न ! आ न ! हेअ, अब मुझसे तेरी जुदाई सही नहीं जाती; पर क्या तू मुझसे जुदा भी है ?

नहीं, तू मुझमें है, मैं तुझमें हूं. तू मुझसे जुदा नहीं हो सकता. तू सर्वव्यापक है, धट धट में विराजमान है, आलु-आलु में समाया हुआ है. तेरी सत्ता से कोई स्थान,

शु. ३३

कोछ पदार्थ आली नहीं. पर मुझे दिखाई क्यों नहीं होता ? क्या मैं तुझे देख नहीं सकता ? तेरे देखने के योग्य नहीं, अधिकारी नहीं, पात्र नहीं ? आभिर मुझे क्या हुआ ? मुझमें क्या जोड़ है ? पापी हूँ ? तो तू भी तो पतितपावन है. क्या तू पतितपावन नहीं ? ऐसे ही यह उपाधि तुझे मिल गछ है ? अच्छा हां, यह उपाधि तू अपने पास रख. मैं दुरात्मा बन के, धर्मात्मा कहला के तुझे नहीं पाना चाहता. ज्ञानी और योगी बन के भी मुझे तुझसे मिलने की जरूरत नहीं. मैं तुच्छ हूँ, गरीब हूँ, कंगाल हूँ. गरीबी मेरा ज्वन है, मेरी साध है, मेरी साधना है. तू गरीबनिवाज है तो आ ज, आ ज ! मैं तुझे चाहता हूँ, प्यार करता हूँ. तेरा प्रेम, तेरा प्यार मुझ गरीब का सर्वस्व है ! मेरे सारे ज्वन की कमाध है, मेरी साधना की विभूति है ! मैं भ्रष्ट विभूति का ले कर अपनेको संसार के सम्राट् का भी सम्राट् समझता हूँ. मेरे प्यारे, मुझे प्यार करनेवाले, अज ना तरसा. आ ज, आ ज ! क्या तू मुझसे जड़त दूर है ? नहीं, तू तो मेरा प्यारा ही है, मेरे हृदय ही में रहता है—मेरे साथ ही रहता है. तेरे बिना—तेरे साथ के बिना—मैं ज्वित ही कैसे रह सकता हूँ ? तू तो मेरा ज्वन आधार है, मेरे प्राणों का प्राण है. आ ज, आ ज !

ओ आ ज, आ ज विश्वमुक्तिदा ! आ ज. आनंदों के उद्धार-मुक्तिदा ! आ ज.

*

*

*

*

मैं तेरे लिये व्याकुल हूँ, तू धतना निष्ठुर है ? मेरे सामने तक नहीं क्यों आना ? क्या भ्रष्टमें कोछ रहस्य है ? हां, तू महान है. महान से महान है. मैं छोटे से छोटा हूँ. शायद भ्रष्टी लिये मैं तुझे देख नहीं पाता; पर तू तो सूक्ष्म भी है. हां, अत्यंत सूक्ष्म है. मैं भ्रष्ट स्थूल यक्षु से तुझे देख नहीं सकता. कठोपनिषद् में लिखा है—

“अणोरणीयान् महतो महीयाना आत्मास्य जन्मोर्विहीनं गुहायाम्
तमक्रतुः पश्यति वीतरागाः धातु प्रसादान्महियान मान्मनः॥”

x

x

x

x

झिरे क्या मैं तुझे ओकदम देख नहीं पाऊंगा ? मैं भूर्भुवः अज तेरे दर्शन न कर सकूंगा ? तेरे दर्शन कोछ ज्ञानी और शुद्धिमान पुरुष हीं पा सकता है; परंतु तू तो दीनजंघु है, लज्जतत्सव है, अपने लज्जतजनों के लिये तुने क्या नहीं किया ? क्या नहीं करता और क्या नहीं करेगा भी ? योगी, यती, त्यागी, संन्यासी ओक तेरी ही दया और कृपा के बरोंसे नाना प्रकार के दुःख—दर्द उठाते हैं, मुसीबतें उड़ते हैं. अपमान सहते

हैं। तू अकेला ज्ञानियों का हो गया तो ये जेयारे यहाँ-वहाँ दोनों जगह से गये ! छन्दों लोक—परलोक दोनों जगह निराशा रही। नहीं ! तू किसी एक का नहीं, एक का हो भी सकता नहीं ! तू सत्यका है, तेरे सत्य है। तू प्रेम का भूषा है, तू लाव देभता है। लाव देभता है—लार नहीं। तू पादर नहीं देभता, अंदर देभता है। वेश और लाषा का आडम्बर तुझे पसंद नहीं। किसीके जेय और गांठ से तुझे सरोकार नहीं। नीराज्ञान भी तू नहीं यादना। तू केवल सत्यार्थ, हृदय की पवित्रता और शुद्ध आचार—व्यवहार देभता है। तुझे शृङ्गल और दिलासरी नहीं यादये। तर्क और विज्ञान की आवश्यकता नहीं। तेरी दृष्टि प्रेम पर रहती है। तू लक्ष्मीलाव का यातक है। हां, प्रेम—पूर्ण प्रेम, अर्ध प्रेम, निश्चल प्रेम का तू उपासक है। नहीं, नहीं, उपासक कैसा ? तू तो साक्षात् प्रेमस्वरूप है, प्रेम की प्रतिमा है। प्रेम है ! प्रेम ! प्रेम ! ! मैं तेरा प्रेमी हूँ, तेरा लक्ष्मी हूँ, तेरे प्रेमभंडिर के द्वारे का एक तुच्छ लिप्यारी हूँ। मेरी ओशी में अपने प्रेम—केवल अपने प्रेम की लिखा उल्ल, अपनी प्यारी स्मृत दिया न।

*

*

*

*

औ ! मुझसे यह परदा कैसा ? लिखुकों के परदे से कहीं भीष दी न सकती है ? औ मेरे दिल में रहनेवाले, मेरी निगाहों में झिरनेवाले, ज्यादों में रहनेवाले, तू मुझसे कथ तक छिपेगा ? आ न ! आ न ! अच्छा, मेरे सामने क्यों नहीं आता ? मुझे दिखाओ क्यों नहीं पड़ता ?

क्या तुझे देभनेवाली आंखें मेरे पास नहीं हैं ? यदि छन आंखों का दोष से यह तुझे नहीं देभ सकती, तो मैं छन्दों अन्ध निजाल डेढ़ंगा। यह मेरे किसी काम की नहीं। लक्ष्मी स्मृदास ने शायद अपनी आंखें छसी लिये डेड़ डाली थीं कि, वह उनसे तुझे नहीं देभ सकता था। उनमें मलिनता आ गछ थी, विष भर गया था। तुझे देभने के लिये पवित्र आंखों की जरूरत है। अवश्य तुझे देभनेवाली आंखें और होती हैं, निराली होती हैं; और वह हरएक के पास नहीं होती। हरएक के नहीं मिलती; पर छसमें आंखों का क्या दोष ? यह दोष तो मेरी मन का है। यही दुष्ट सत्य कुछ करता-धरता रहता है। छसीकी अंयलता और कुटिलता से दूसरे भारे नते हैं। यह पडा पापी है। स्वयं पाप करता है, और दूसरों के दंड दिलाता और दूषित करता है। कितने ही बोले बोले मनुष्य छसके दाव घात के न समझ कर गरीब और निर्दोष छद्रियों के भाथे मठ देते हैं। मनुष्य

કો અપને મન કો ટટોલના ચાહિયે, ઇસે સંયત કરના ચાહિયે. ઇસીકી કૂરતા સે મન કા ફેરનેવાલા હાથ ઔર શુભ માર્ગ પર ચલનેવાલા પૈર કહાં સે કહાં પહુંચ જાતા હૈ. ધર્મ-કર્મ, જ્ઞાન-ધ્યાન, દાન-પુણ્ય, જપ-તપ ઇત્યાદિ અનેક પવિત્ર કાર્ય અપવિત્ર હો જાતે હૈં. મનુષ્ય લક્ષ્યબ્રજ હો કર ક્યા કરને લગતા હૈ ? મૈં ઇસ દુષ્ટ મન કા દમન કરંગા. ઇસકે પ્રચંડ વેગ કો શમન કરના મૈં અપના કર્તવ્ય સમજૂંગા. મેરી આંખોં કા દોષ નહીં, મૈં ઇન્હેં નહીં ફેરૂંગા. ઇનસે મુઝે તેરે દર્શન કરને હૈ. ઇન્હેં તૂને એક વિશેષ કાર્ય કે લિયે જનાયા હૈ. મૈં ઇનકી ઉપયોગતા સે યથેષ્ટ લાભ ઉઠાઉંગા. સંસાર મેં યહ એક અનોખી વસ્તુ હૈ. ઇન્હેં તૂને મુઝે ઇસી લિયે પ્રદાન કિયા હૈ કિ ઇનસે મૈં તૂઝે દેખું, તેરે પ્રકૃતિ કે સૌંદર્ય કા આનંદ ઔર દુસરોં કો સહાયતા પહુંચાઉં. ક્યોં યહી જાત હૈ ન ?

x

x

x

x

અહા ! કલ સાયંકાલ કો યમુનાતટ પર ઐઝે હુએ આકાશમેં કેસે સુંદર સુંદર દશ્ય દિખાઈ દેતે થે, બલિહારી પ્રભો ! તૂ અહ્મુત, તેરી મહિમા અપરમ્પાર ! ક્યા કોઇ ઇન સુંદર ઔર અત્યંત મનોહર દશ્યોં કો ખિના આંખોં કે દેખ સક્તા હૈ ? લો દેખો, મેરા પ્રભુ આકાશ સે ઉતરતા હૈ. ઇન નીલે-પીલે બાદલોં સે આતા હૈ. વહ દેખો, બાદલોં કે ગરજ કે સાથ આતા હૈ. આહટ પા કર વહ આ ગયા. ઐ ! આ કહાં સે ગયા ? વહ તો સર્વત્ર વ્યાપક હૈ, વહ થા કહાં નહીં ? ઉસે આના જના કહાં ? પર મેરે પાસ કહાં ? મેરે પાસ ક્યોં નહીં આતા ? ક્યા નહીં આયગા ? આ જ, આ જ !

પ્રભો, મૈં તેરા પુત્ર હૂં, પાપી હૂં, અપરાધી હૂં; પર જો કુછ હૂં તેરા હૂં, તેરે શરણાગત હૂં. હાં, તેરી દી હુછ ચીજોં કા મૈં ને ઉચિત ઉપયોગ નહીં કિયા ઔર અજ બી યથોચિત ઉપયોગ નહીં કર રહા હૂં. તેરે વેદપ્રતિપાદિત આજ્ઞાઓં કા મુઝસે ઠીક ચાલન નહીં હો સકા. મૈં તેરી ઉપાસના કરતા હૂં. યહ બી શાયદ મુઝે ઠીક નહીં જન પડતી. ક્ષમા ચાહતા હૂં. અજ ચૂક નહીં હોગી. મુઝે વૈદિક ધર્મ કા અનુયાયી હોને કા ગર્વ હૈ. તેરે પ્રેમસંદેશ કો યથાશક્ય મૈં સજકો સુનાને કા યતન કરતા હૂં. અપને ભાઇયોં કી સેવા કરને મેં મુઝે આનંદ મિલતા હૈ. મૈં દંભ ઔર આડંબર સે બી યથાશક્તિ જયને કી કોશિશ કરતા હૂં; પરંતુ ફિર બી મૈં જાનતા હૂં મૈં ક્યા હૂં, કેસા હૂં, ક્યા કરતા હૂં, ઔર મુઝે ક્યા કરના ચાહિયે ? મેરી બુદ્ધિ કેસી ઔર કિતની હૈ. આ ! મૈં ઇસ સમય તુઝે બડે વિનીત બાવ સે જુલાતા હૂં. તૂ તો ઘટઘટ કી જાનતા હૈ. તૂ

अंतर्यामी है ! क्या तू मेरे लावों को नहीं जनता ? जरूर जनता है. हां, हां, जरूर जनता है. मनुष्य-मनुष्य को घोभा दे सकता है, कभी कभी अपनेको भी घोषे में डाल लेता है; परंतु क्या कोई बुद्धिमान से बुद्धिमान मनुष्य तुझे भी भ्रांति में डाल सकता है ? नहीं, कदापि नहीं. तेरे सामने किसीका जड़रूपियापन नहीं चल सकता. तू जोटाभरा मान समझ लेता है. मनुष्य अपनी अज्ञानता से याहे जैसा भी अपनेको समझ ले, पर अंत को उसे अपने असली रंग रूप में आना ही पड़ता है. उस समय वह अपने मिथ्यालिमान, भूर्भुता और आडंबर पर पड़ता है, सिर धुता है, रोता और चिड़ता है; पर उसे शांति नहीं मिलती. मिले भी कैसे ? शांति का लंडार छोड़ कर अशांति का अग्नि में ईंधन कर क्या कोई शांति लाभ कर सका है ? शांति तो तेरी गोद में ही प्राप्त हो सकती है.

*

*

*

*

पिता ! क्या मैंने तुझे पाने की कोशिश नहीं की ? नहीं, की और अजब भी कर रहा हूँ; लेकिन जैसी याहिये थी, वैसी नहीं बन पड़ी ! मैंने अपने विचार से बहुत हाथ पांव मारे, परंतु गढ़ से निकल कर दल-दल में डूब गया. जन्म के अंधु-आंधवों को छोड़ कर, धर्म के साथियों को अपनाया. काम के भोग को त्याग कर, त्याग के भोग को गले का हार बनाया. राम के नाम को छोड़ कर काम के पीछे पड़ गया ! पर हा, यह सब मेरी निर्जलता थी. बुद्धि की निर्जलता थी, यत्रि की निर्जलता थी ! मुझे धन ढोसलेआजियों से जयने की आवश्यकता थी. अजब क्या करें ? बहुत गध, थोड़ी रही ! छतने में क्या होगा ? क्या अनेगा ! उह ! मेरा जवन यों ही गया ! अजब !

*

*

*

*

यह तृष्णा किसी-न-किसी रूप से पीछे लगी रही, यत्र शांत न हुआ, हृदय की गांठ न खुली. संस्कार और आये द्विज के भुरे-बले कामों की वासनाओं से यथार्थ सक्षलता न हुआ. बिक्षुओं का आना धारण करते हुये भी पुरानी जुन गध. जोंपड़ों में रहते हुये महलों की वासना अपनी ही रही. पण्डितों की अनवाते हुये भी 'आनंद लवन' की याहना रही, तपोवन की पवित्र पंचवटी न बन सकी. भीज की जोली गले में डाले हुये भी मेरा शाही द्विभाग बना रहा. नम्रता, विनयशीलता, गरीबीपने का आव हृदय में न रहता ! अमीरों, दरबारियों, महलों और नदीदरों के द्वार पटपटाये; परंतु उन उंची दुकानों में शीका ही पकवान्न निकला. धन महधारियों के आगे जोली डैलाते हुये

मुझे सच्ची बीज न मिली, और मैं सच्चा बिजारी न बन सका. जिस जाना के मैंने धारण किया था, उसकी लाज यथेष्ट रूप से मैं न रख सका. इसका मुझे दुःख है, पश्चात्ताप है. कदाचित् इसीसे तू मुझे दर्शन नहीं देता, मेरे सामने नहीं आता ! मैं इस धार्मिक वेश में जंतु बना हुआ हूँ; इस पवित्र जाना के अपवित्र और लज्जित कर रहा हूँ.

x x x x

लगवन्! तेरी ही प्रसन्नता के लिये तो मैंने इस संसार की रंगस्थली में अनेक प्रकार के नाटक जेबों हैं—स्वांग रचे हैं. मैं आपके सामने अनेक बार कभी-कभी विचित्र विचित्र रूपों में पाटें खे कर आया हूँ. मेरे नकली स्वयं के का यह कार्य कैसा भी हो, अलिनय तो सदैव जेबता रहा. इस लिये, हे जगन्नायक सूत्रधार ! यदि मेरे इन कार्यों से तू प्रसन्न हुआ है, तो मेरे मनोरथ के पूर्ण कर. अगर मैं अपने कार्य में असफल हुआ हूँ, तो मुझे संसार की नाटकशाला से बाहर निकाल दे. क्यों, इन दोनों बातों के तू क्या पसंद करता है ? मुझे इस योग्य समझता है ? यह स्मरण रहे, इस पर भी—इस बार भी यदि तूने ध्यान न किया तो मैं कहां का न रहा.

इस भारत भू से, आरत शब्द छटा न;

करुणा कर के कलि—कलमश—कलेश कटा न.

निज कर्म मही पर, ज से हमें हटा न;

ओ ! दीनों के सुख, शांति—मुक्तिदा आ न.

x x x x

आह ! मैं जडा पापी हूँ ! जडा अधर्मी हूँ, मुझे तेरा दर्शन न होगा, न होगा. क्या समय न होगा ? होगा क्यों नहीं ? होगा, जरूर होगा. न होगा, तो मैं जियूंगा भी नहीं—ज सकता भी नहीं. बिना जल के कहीं मछली रही है ? बिना वायु के कौन प्राणी रह सका है ? या कभी रह सकता है ? क्या जगदाधार के बिना यह जगत रह सकता है ? नहीं, कभी नहीं. जय यह अपने ज्वनाधार के बिना नहीं रह सकते, तो मैं भी अपने प्राणधार के द्ये बिना कैसे रह सकता हूँ और वह मुझे कैसे त्याग सकता है ? मुझे निराश नहीं होना चाहिये !

सांसारिक मातापिता भी जय अपने जालक की आवाज सुन कर अपने स्थान पर ठहर नहीं सकते, तो मेरा पिता मुझे कैसे छोड़ सकता है और मेरे आर्तनाद पर कैसे नहीं आयेगा ?

x x x x

मैं, मैं तो क्षीय में क्षतपत हूँ. आ न और मुझे छड़ा कर

गले लगा ले. मैं पापी सही, पर तू दयालु है. मैं पतित सही, पर तू तो पतितपावन है. हां, हां, अम् कृपादृष्टि हो जय. मैं जे कुछ हूं, जितना हूं, जिस तरह हूं, जैसा हूं, जहां हूं, जिस अवस्था में हूं, जिस दशा और जिस संस्कार में हूं और जैसी भी मेरी वासनायें हैं, तुझसे अप्रकट नहीं हैं. तेरा हूं, अच्छा या बुरा हूं. किसी और का नहीं. तेरे नाम पर जाता हूं, तेरे नाम पर ही भड़ंगा. मैं तेरा था, तेरा रहने की कोशिश की, और अम् तेरा ही हो चुका. मैं, हां, तेरा ही हो चुका! तेरा हूं, केवल तेरा हूं. तू मेरा जन ज. मेरे सामने आ ज. मैं सिर्फ तुझीका चाहता हूं और तुझसे तुझीका मांगता हूं. यही मेरी शिक्षा है. धसीका लिखू हूं; और कुछ न चाहिये. यही मेरा स्वराज्य है, यही मेरा साम्राज्य है!

धतने में जैसे मेरी आंख खुल गई, मैंने देखा मैं अपनी माता के यरणों में डोढ़ रहा हूं और वह जडे प्यार से मेरा सिर सहला रही हैं.

प्रभु ने मुझे मेरी माता मेरी प्यारी अम्मा के रूप में दर्शन दिया!!

(मार्च-१९३०ना “सार्वदेशिक”मांथी)

७२-अनंत का हिसाब

धुंजेंड में एक जडे प्रसिद्ध ज्योतिषाचार्य हैं. उनका नाम है सर जेम्स जन्स. हाल ही में उन्होंने एक ग्रंथ लिखा है, जिसका नाम “धी युनिवर्सल ऐराउन्ड अस” (हमारे आस-पास का विश्व) है. इस ग्रंथ में सर जेम्स महाशय ने साधारण पाठकों को विश्व की महानता और उसकी विशालता का ज्ञान कराने की चेष्टा की है. ग्रंथ पढ़ने के उपरांत मनुष्य को अपनी निपट तुच्छता का ज्ञान होता है. जरा गौर कीजिये प्रकाश की किरणें एक सेकेंड में १, ८६,००० मील मार्गक्रमण करती हैं और हमारे धंस अनंत आकाश में अर्थात् धंस भूमंडल से दीप्तिवादी आकाश-गंगा में एक एक सितारा धतनी दूर है कि वहां से धंस पृथ्वी तक प्रकाशकिरणों को एक लाख छियासी हजार मील प्रति सेकेंड की द्रुत गति से मार्गक्रमण करने में लाखों परस लग जाते हैं. सर जेम्स जन्स ने धंस महद् अंतर को जरा सरलतापूर्वक समझाने के लिये एक कल्पना की है और वह कल्पना इस प्रकार है-हमारी पृथ्वी एक वर्ष में सूर्य के आसपास ६०,००,००,०००

(સાઠ કરોડ) મીલ કા ચક્કર લગાતી હૈ. અગર હમ લોગ ઇસ સાઠ કરોડ મીલોં કી પરિધિ કો એક ઇંચ કા એક સોલહવાં હિસ્સા માન લેં ઔર ફિર ઇસી પૈમાને પર અપને ઇસ દૃશ્ય વિશ્વ કા નકશા બનાવેં તો ઇસ અનંત આકાશ મેં જો હમકો સબસે નજદિક સિતારા મિલેગા, વહ હમારે પૈમાને કે હિસાબ (ઔર યાદ રખિયે પૈમાના હૈ ૬૦ કરોડ મીલ $\frac{1}{૧૬}$ ઇંચ કે બરાબર) ૨૨૫ ગજ કી દૂરી પર હોગા. ઇસ પ્રકાર હમ સિર્ફ ૧૦૦ સિતારોં કા નકશા બનાવેં તો હમારા નકશા ઇસી પૈમાને પર એક મીલ લંબા, એક મીત્ર ચોડા ઔર એક મીલ ઊંચા હોગા. આકાશ મેં ન જોને કિતને સિતારે હૈં, પર સિર્ફ ૧૦૦ સિતારોં કા નકશા બનાવેં મેં ઇસ પૈમાને પર એક ધન-મીલ જગહ ઘિરતી હૈ. અગર ઇસી પૈમાને પર હમ પૂરી આકાશ-ગંગા કા નકશા બનાવેં તો હમારે નકશે કા વિસ્તાર ૭૦૦૦ ધન-મીલ હોગા ઔર યાદ રખિયે કિ અબી તક આપ આકાશગંગા કે પરે નહીં હુયે હૈં. ઇસ હિસાબ કો યદિ દૂસરી તરહ વ્યક્ત કરેં તો યોં કહ સકતે હૈં કિ યદિ પૃથ્વી કે, સૂર્ય કી ચારો ઔર કે, માર્ગ-ક્રમણુ કે ૬૦ કરોડ મીલોં કો હમ ઇંચ માન લેં તો સંપૂર્ણ આકાશ-ગંગા કા નકશા ઉતના બડા હોગા, જિતના બડા કિ ઉત્તર ઔર દક્ષિણુ અમેરિકા કા સંપૂર્ણ મહાદ્વીપ. અબ આકાશગંગા કો પાર કર ઔર આગે ચલિયે. ઇસી પૈમાને કે મુતાબિક આપકો ૩૦,૦૦૦ (તીસ હજાર) મીલ જમહ છોડની પહેળી ઔર ઇસકે બાદ ફિર એક નવા નક્ષત્રમંડલ પ્રારંભ હોગા. ઇસ પ્રકાર આપ અપના નકશા બનાવેં ચલે જાઇયે ઔર હર તીસ તીસ હજાર મીત્ર કી દૂરી પર કરોડોં ઔર અરબોં ઔર ખરબોં નક્ષત્રોં કી ગિનતી કરતે જાઇયે. યહાં તક કિ આપકે નકશે મેં—કેવલ ઉતને વિશ્વાકાશ કે નકશે મેં, જિતને કો આપ દૂરવીક્ષણ યંત્ર સે દેખ સકતે હૈં—૨૦,૦૦,૦૦૦ (વીસ લાખ) નક્ષત્રમંડલોં કા દિગ્દર્શન હો સકેગા. ફિલહાલ યહી આપકા દૃશ્ય-જગત હૈ. ઔર આપ જાનતે હૈં કિ આપકા નકશા કિતના બડા હો ગયા ? ઇસ સમય આપકે નકશે કા વિસ્તાર ૪૦,૦૦,૦૦૦ (ચાલીસ લાખ) મીલ લંબા, ૪૦ લાખ મીલ ચોડા ઔર ૪૦ લાખ મીલ ઊંચા હૈ—ઔર સો બી ઇસ પૈમાને પર જબ કિ સાઠ કરોડ મીલ બરાબર હૈં સિર્ફ એક ઇંચ કે સોલહવેં ભાગ કે. એક એક સિતારે સે જબ રોશની ચલતી હૈ તો ઇસે દૂસરે સિતારે તક પહુંચને મેં ૧૪,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૧૪ કરોડ) વર્ષ તક લગ જતે હૈં. યાત્રી આપ સમઝે ઇસકા મતલબ કયા ? ઇસકા મતલબ યહ હૈ કિ રોશની એક સેકેન્ડ મેં એક લાખ છિયાસી હજાર મીલ ચલતી હૈ. ઇસ હિસાબ સે એક મિનટ મેં યહ ૧,૮૬,૦૦૦×૬૦ મીલ ઔર એક ઘંટે મેં ૧૮૬,૦૦૦×૬૦×૬૦ મીલ

ઔર એક દિન મેં ૧,૮૬,૦૦૦×૬૦×૬૦×૨૪ મીલ ઔર એક વર્ષ મેં ૧,૮૬,૦૦૦×૬૦×૬૦×૨૪×૩૬૫ મીલ ચલતી હૈ; ઔર જો રાશની એક વર્ષ મેં ધતના માર્ગ તય કરતી હૈ, ઉસી રાશની કે એક સે દૂસરે સિતારે તક પહુંચને કે લિયે ચૌદહ કરોડ વર્ષ લગ જાતે હૈં. અગર પાઠકોં કા દિમાગ સહીસલામત હૈ તો વે કૃપા કરે ઇસકા હિસાબ લગાવેં ઔર ઇસ અનંત વિશ્વાકાશ કી મહાનતા તથા વિશાલતા કા અનુમાન કરે. (“પ્રતાપ”ના એક અંકમાંથી)

૭૩-એક ઉદાર મુસ્લીમ કી નસીહત

શ્રી.મોહમ્મદ અમીન સાહિબ ઐરિસ્ટર-એટ-લૉ લાહૌર ને અપને મુસલમાન ભાઇયોં કે પ્રતિ કુછ બાવ સિતંબર માસ કે ટ્રીબ્યુન મેં પ્રકાશિત કિયે હૈં. હમ ઉનકા આવશ્યક અંશ નીચે ઉદ્ધૃત કરતે હૈં:—“...ભાઇયો! તુકોં ઔર મિસ્ત્રિયોં કી ભાંતિ સખ અગડોં પર પાની ફેર કર દેશસેવા મેં એક હો જાઓ. દેખો, દેશ કે મહાન નવયુવક દેશ કે લિયે હી અસલ કષ્ટ સહન કર રહે હૈં. અગડે કયા હૈં? વહી છોટી છોટીસી ખાતેં જો રાષ્ટ્રપી મધુર સંગીત મેં કર્કશ શબ્દ ઉત્પન્ન કર દેતી હૈ. કાદ્યાનિયોં! કસાઈખાને કો ફિર સે સ્થાપિત કરને કી ખાત હૃદય સે નિકાલ દો, કયોં કિ ઇસસે બહુત સે દેશવાસિયોં કે હૃદય મેં ઈસ લગતી હૈ. ખાતેં દુરોની! દયાનંદ કે સંબંધ મેં લિખિત પુસ્તક વાપિસ લે લો; કયાંકિ ઇસસે આયોં કા મન દુખતા હૈ...” “...મુસલમાનોં કો યહ નહીં બૂઝ જાના ચાહિયે કિ હિન્દૂ-ખૂન ઉનકી રગોં મેં અબી તક દોડ રહા હૈ. કેવલ મોહમ્મદ સાહિબ કે અનુયાયી હોને સે વહ હિંદુસ્તાન કો નહીં ત્યાગ સકતે, ઠીક ઉસી પ્રકાર જિસ પ્રકાર એક તુર્ક મુસલમાન હોતે હુયે બી તુર્ક બના રહતા હૈ. મોહમ્મદ સાહિબ હમારે આધ્યાત્મિક નેતા હૈં, પરંતુ હમ હિન્દૂ સંતાન હૈં. અનબિશ મુસ્લાઓં કે ઘોખે મેં મત પડો, ઉન્હોંને અફધાન જાતિ કી ઉન્નતિ મેં રોડ અટકા દિયા. તુકોં, મિસ્ત્રિયોં ઔર પારસિયોં સે અપના સખક લો.....”

“...મુસલમાનો! જોમાંસ ખાના છોડ દો, જોમાંસ ધર્મ-પુસ્તકોં મેં અનિવાર્ય નહીં, મિસ્ત્રિયોં કે સમાન ઇસકે બજાયે ઉંટ-માંસ કા ઉપયોગ કરો, જો ઉતના હી અચ્છા ઔર સ્વાસ્થ્ય-પ્રદ હોતા હૈ.” “...અહોભાગ્ય હૈ. હમારા જન્મ ઐસે દેશ મેં હુઆ હૈ જિસમેં સી. આર. દાસ, જોખલે, તિલક, લાલા લાજપતરાય, હકીમ અબલખાં, જૈસે નિઃસ્વાર્થ રાજનીતિવિશારદ હુયે. સાહિબ-

ક્ષેત્ર મેં રવીન્દ્રનાથ ટાગૌર, મૌહમ્મદ ઇકબાલ ઓર બંકિમ ચટર્જી જેસે મૌજૂદ હૈં. વિજ્ઞાન મેં સર બોસ, સર રમન ઓર સર રે કે સામને સમસ્ત સંસાર નીચા દેખતા હો ઓર મં ગાંધી કી સહન-શીલતા કા સંસારભર મેં બચ્ચા-બચ્ચા સંમાન કરતા હૈ. કયા ઉન પર તુમ્હારા હૃદય દેશભક્તિ સે નહીં ઉમડ પડતા ઓર છોટે છોટે ભેદ-ભાવપને કે એકદમ ભુલ્લા દેને મેં કુછ સહાયતા નહીં પહુંચાતી?.....”

“....મગર કોઈ અમાનુષ્ટાખાં, મુસ્તફા કમાલ પાશા, માનનીય જગલૂલ પાશા, યા રિજા ખાં પહલવી કે પાસ યા કિસી બી ઉચ્ચ-હૃદય મુસલમાન કે પાસ જાય તો વહ નિસ્સંદેહ યહી કહેગાકિ દેશ-સેવા કે લિયે હિન્દુ મુસલમાનોં એક હો જાઓ!.....”

કયા મુસલાન ભાઇયોં ને ઇન શબ્દોં કા સચ્ચે હૃદય સે સ્વાગત કિયા હૈ ?

(નવેમ્બર-૧૯૨૯ના “સાર્વદેશિક”માંથી)

૭૪-ઇતિહાસદર્શન

[લેખક:-શ્રી. ધૂમકેતુ]

રાજ્યરક્ષકનું પદ ખોલું ને માધવરાવ પેશ્વાના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી તેથી રિસાઇને રઘુનાથરાવ પેશ્વા નિઝામઅલી નિઝામ-ને આશ્રયે ગયો. ત્યાં તેણે સંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક ૫૧ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલ્લા નિઝામને આપવા તેમ ઠર્યું. રઘુ-નાથરાવનું લશ્કર નિઝામની મદદ લઇને મરાઠા ઉપર આવ્યું. થઈ શકે તેટલું લશ્કર ભેગું કરી માધવરાવ પેશ્વા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઈ ચાલી. બંને પક્ષમાંથી કોઇની હારજિત ન થઈ. માધવરાવે વિચાર કર્યો કે, આ લડાઇમાં હારવાથી મરાઠી રાજ્યની પાયમાલી છે ને જીતવાથી પણ પાયમાલીજ છે. રઘુનાથરાવના પક્ષનું મરાઠી લશ્કર નાશ પામશે તોપણ મરાઠા તો નાજાજ પડશે; એટલે તેણે લડાઇનો અંત આણવા નવી યુક્તિ અજમાવી. તે હિંમતભેર એકલો કાકાની પાસે ગયો ને ત્યાં જઇને કહ્યું:-‘કાકા! હ્યો મને કેદ કરો, તમે સત્તાધીશ બનો, પણ આ આપણી જાતિનુંજ નિકંદન કરનાર યુદ્ધ પૂરું કરો.’

રઘુનાથરાવ આ હિંમતથી અંજાઈ ગયો. તેણે રાજ થઈ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો ને નિઝામનો પક્ષ છોડી દીધો. માધવરાવ પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ માનભરી વર્તણૂક રાખી.

x

x

x

x

પરંતુ આટલું છતાં આ ભયંકર કુસંપનો અંત આવ્યો નહિ. મહારાષ્ટ્રના સાડાત્રણ ડાહ્યા પુરુષો—(સખારામ બાપુ, દિવાળી પંત, વિકૃત સુંદર રાજે પ્રતાપવંત અને અરધો ડાહ્યા તે નાના ફૂડનવિસ. પરંતુ અરધો ડાહ્યો ગણાતો નાના બધાના કરતાં બુદ્ધિબળમાં ચઢ્યો)—માં ગણાતો વિકૃત સુંદર રાજે તે વખતે નિઝામનો દિવાન હતો. હવે તેણે, જે મરાઠા સરદારો રઘુનાથરાવ ફરી સત્તા પર આવવાથી નાખુશ થયા હતા, તેમને પોતાના પક્ષમાં આવવા આમંત્રણ કયું, અને હરિપંત ફડકે તથા નાના ફૂડનવિસ સિવાય ઘણાખરા ગયા પણ ખરા.

અંદરઅંદર વધારે કુસંપ થાય માટે નિઝામે એમ પણ જાહેર કયું કે, નાગપુરના જનોણ ભોંસલેને ગાદી આપવી છે અને બ્રાહ્મણોની સત્તા નિર્મૂળ કરવી છે. રઘુનાથરાવે હૈદરાબાદ પર ચડાઈ કરી અને નિઝામે પૂના ઉપર સવારી કરી. અંતે સખારામ બાપુની દૂરંદેશીથી જનોણ ભોંસલેને શત્રુપક્ષમાંથી છૂટો પાડવામાં આવ્યો. નિઝામે પૂના તો લૂટ્યું. તેણે 'ઔરંગાબાદમાં ચોમાસું ગાળી પછી લડાઈ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગોદાવરીના કિનારા પર આવેલા 'રાક્ષસ ભુવને' તે પહોંચ્યો અને તેનું અરધું લશ્કર હજી ગોદાવરી ઓળંગી જઈ, અરધું બાકી રહ્યું ત્યારે સખારામ બાપુએ જનોણ સાથે ચલાવેલા સંદેશાનું પરિણામ આવ્યું. જનોણ ભોંસલે તે વખતે વિકૃત સુંદરથી છૂટો પડ્યો અને આ તકનો લાભ લઈ રઘુનાથરાવ, વિકૃત સુંદરની સરદારી નીચેના અફઘાન લશ્કર પર તૂટી પડ્યો.

x

x

x

x

'બીજું પાણીપત થશે કે શું?' એ ચિંતાથી માધવરાવ પેશ્વા બ્યાકુળ બની ગયો. મરાઠા લશ્કરના છેક પાછલા ભાગમાં, નામધારી સરદાર તરીકે, પરંતુ ખરી રીતે તો રાજદારી કેદા જેવીજ સ્થિતિમાં, માત્ર પંદરસો માણસો સાથે તે ઉભો છે. રઘુનાથરાવનો હાથી અફઘાન સિપાઈએથી ઘેરાઈ ગયો છે. બીજીજ પણ મરાઠા રાજ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડશે એવી ભયંકર સ્થિતિ બની રહી છે. એજ વખતે મહારાવ હોલ્કર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોલ્કરનું લશ્કર નાસભાગમાં પડ્યું હતું અને તે પણ નાસભાગમાંજ માધવરાવ પેશ્વા પાસે થઈને નીકળ્યો હતો. માધવરાવે તેને રોક્યો ને આ ભયંકર સ્થિતિને પહોંચી વળવા, અનુભવી સરદારતરીકે તેની સલાહ માગી. 'પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંહાસનારૂઢ થઈ જાઓ પછી જોઈ લેવાશે' મહારારાવે કહ્યું.

જીવાન માધવરાવના અંતઃકરણમાં સ્વદેશપ્રેમની જે આગ બળી રહી હતી તે ભઝૂકી ઉઠી: 'શું?—' તેનાથી ભયંકર જ્વલ

પડાઈ ગઈ: ‘અત્યારે સિંહાસન પડાવવાનો વખત છે? તારામાં નયો દેશદ્રોહ ભર્યો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લશ્કર તેંજ સાફ કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું?’

અને એક ક્ષણ પછી ગુમાવ્યા વિના પોતાનાં પંદરસો માણસો સાથે માધવરાવ વિકૃત સુંદરના અફઘાન લશ્કર તરફ ધસ્યો. વિકૃત સુંદર ગોળાથી વિધાઈ ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી છૂટો થઈ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના ભત્રીજાની બહાદુરી જોઈ લીધી અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોંશિયારીથી ખુશખુશ થઈ ગયો. રાજ્યકારભારની ધણીખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યરક્ષક થઈ રહ્યો.

x x x x
આજથી આશરે ઓગણીસસો વર્ષ પૂર્વે મહારાજા કનિષ્કે મગધ ઉપર સવારી કરી ત્યારે એક જુવાન માણસ તેની સાથે હતો. આ જુવાનમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી, તે મુડદામાં પ્રાણ ફૂંકી શકતો. ગાંધારમાં જ્યારે રાગચાળા-ફાટી નીકળ્યો ને કનિષ્ક ધડી બે ધડી જીવશે એમ લાગ્યું ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી લંબાવી દીધી હતી.

જેવી નિષ્કલંક એની વિદ્યા હતી, તેવુંજ નિષ્કલંક એનું યૌવન હતું. રાજાની બહેન કમલાવતીને એના પર અત્યંત પ્રેમ હતો. એની આંખમાં જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નશો હતો. પણ આ જુવાનનું હૃદય રાત ને દિવસ શંકાથી વિધાઈ રહ્યું હતું. તથાગતના શબ્દો એના કાનમાં આડે પહોર અથડાયા કરતા. જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ-ભોગ-શક્તિ એ બધાંનો ઉપયોગ શો? પછી તો રાત્રિદિવસ અહંતપદ મેળવવા મથવું એજ સર્વશ્રેષ્ઠ મનુષ્યધર્મ નથી?—પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, બધાંનું કામ શું?—સંતોષ પરમધન હોય તો પછી જીવનમાં મહત્વાકાંક્ષા શા માટે જોઈએ?

એ જુવાનને ક્યાંય ચેત પડે નહિ. એનામાં શક્તિ અપરિમિત; એનામાં કલ્પના તેજસ્વી; એનામાં ત્રીજીવટ વિજ્ઞાનવેત્તાને શોભે તેવી. ઉપનિષદ એને મોંએ. એરિસ્ટોટલ ને સાક્રેટિસના વિચારો પણ જાણે. કનિષ્કના દરબારમાં માત્ર એ એકજ જુવાન સંખળા વૈભવોથી ઢંકાયેલો છતાં ઉદાસી ને એકલો રહેતો.

મહારાજા કનિષ્કની મગધની સવારી વખતે તે સાથે ગયો. એનો હેતુ હતો તે વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વઘોષને મળવાનો. પોતાની શંકા તેની પાસે ઠાલવીને એને જીવનનો મર્મ શોધવાની-પોતાનો જીવનમાર્ગ જાણવાની ધગશ હતી.

આચાર્ય અશ્વઘોષને તે મળ્યો. મગધરાજા તો હવે કનિષ્કને ખાંડ્યો ને મિત્ર બની ગયો હતો. એક દિવસ કનિષ્ક, મગધરાજા,

અશ્વઘોષ ને આ જીવાન ચાર જણા એકાંતમાં ધર્મકથા કરતા હતા.

જીવાને પોતાની શંકા રજી કરી: ‘સંસાર અસાર છે એ જાણ્યા પછી સંસારમાં કેણુ રહી શકે? જે નિર્વાણ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણ આ જીવનમાંન મળતું હોય ને બીજા જીવન ઉપર આધાર રાખતું હોય, તો પછી એવા નિર્વાણનો ઉપયોગ શો?’

મહારાજ કનિષ્કે કહ્યું: ‘આચાર્યદેવ! આ જીવાન વિહારમાં વસીને અને સાધુ થઇને જીવનનો મર્મ શોધવા મથે છે. એનામાં અદ્ભુત શક્તિ છે અને એ સંસારમાં રહે એમાંજ સમાજનું શ્રેય છે.’

આચાર્ય બોલ્યા: ‘તથાગતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે જીવાન? અનાથપિંડને તથાગતે કહ્યું છે કે, ધનવૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને બંધન કરતાં નથી, પરંતુ તૃષ્ણા ભરેલા હૃદયે એને ચોંટી રહેવાની મનોવૃત્તિ એજ બંધન કરે છે. ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવું એમ સમ્યક્ રીતે જાણનારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાંજ નિવાર્ણ પામ્યો છે.’

જીવાનના હૃદયમાં અજવાળું અજવાળું થઇ ગયું હોય તેમ તે એકદમ બેઠો થઈ ગયો: ‘આ વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કેાઇ આચાર્ય મને ટેકા આપ્યો નહિ, કેાઇ શાસ્ત્રે સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યું કે હું ખોટો છું, અધાર્મિક છું, નાસ્તિક છું.’

આચાર્ય બોલ્યા: “મારો તને ટેકા છે, જા. પોતાના ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવું તેમાં ઉંચામાં ઉંચી ધાર્મિકતા છે.”

કનિષ્ક બોલ્યા: ‘એના જેવો વિદ્વાન લિષગ્ગર ભર્યા ભારત-વર્ષમાં અત્યારે નથી.’

આચાર્ય બોલ્યા: ‘તારું નામ શું?’

જીવાન બોલ્યો: ‘ચરક!’

ચરક અને સુશ્રુત નામથી જે બે વિદ્વાન વૈદ્યરાજ થઇ ગયા તેજ આ ચરક. અશ્વઘોષના ઉપદેશને પરિણામે તે બૌદ્ધધર્મનેા સાધુ થતો મટ્યો અને એને હાથે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિ-વૃદ્ધિ થઈ.

(આસો-૧૯૮૬ ના “કુમાર”માંથી)

૭૫-શ્રી તુલસીદાસાષ્ટક

હરિગીતિકા છંદ

જે બાળપણમાં લોકથી અપમાન અતિશય પામ્યા,
પણ મોટપણમાં મહીપતિનાં શીશ નિજપદ નામિયાં;
સત્કૃપા પર નરહર ગુરુએ જહનું લાલન કર્યું,
તે બાલ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૧

શુ. ૩૪

થઈ વેદ-શાસ્ત્ર-પુરાણ-પારગ ગુણનિધિ શીલોદ્ધિ,
 સૌંદર્યનો શણગાર ગુણભંડાર રતનાવલી વરી;
 થઈ પ્રેમમસ્ત સમસ્ત જણે નારીને ચરણે ધર્યું,
 આસકત તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૨
 “સંસાર આ નિઃસાર નહિ કીરતાર વિણ બેલી કથું”
 એ સત્ય પત્ની પ્રતાપથી બસ જહને અંતર વસ્યું;
 ત્રણ ટુક કોપીન તુંબડી સિવાયનું સઘળું તજ્યું,
 તે ત્યાગી તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૩
 દુઃખ દેખી દાઝે દિલમાં દીનોતણાં દુનિયા મહીં,
 અપકારના કરનારનું આહનાર હિત નિત્યે સહી;
 વળી માન ને અપમાન જણે સમ ગણી દિલ ના ધર્યું,
 તે સાધુ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૪
 હનુમાન હાજર રહે હમેશાં જહના આવાસમાં,
 ભગવાન પણ પહેરે ભરે જ સાધુના સહવાસમાં;
 પથ્થર તણા પશુનેય જણે ખંતથી ખાતું કર્યું,
 તે ભક્ત તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૫
 કાશી, અયોધ્યા, ચિત્રકૂટ, પ્રયાગ આદિમાં વસ્યા,
 અભિરામ રટી રટી રામ નામ જે ભક્તિના રસથી રસ્યા;
 ભાગીરથી, મંદાકિની, સરયૂ, યમુનજલ પ્રાશીયું,
 તે યાત્રી તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૬
 સંસાર દારણ કેરું તારણ રામ-યશ-માનસ રચ્યું,
 રસ, ભાવ, ધ્વનિ, શણગાર, ગુણ, છંદોતણાં રત્ને ખચ્યું;
 માયા-વિદારણ જ્ઞાન-કારણ ભક્તિના રસથી ભર્યું,
 તે કવિ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૭
 ભવ ગહન વન ઝાડી અતુલ ભૂલામણીઓથી ભર્યું,
 ત્યાં ચોર ને હિંસક પશુનું લેણું ક્યમ જાયે કર્યું;
 ભૂલો પડ્યો છું, આવજો, ઉદ્ધારજો, અરજો કરું,
 હે ! શુરો ! તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૮
 માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ

૭૬-મૅક્સિમ ગૅર્કી

રશિયન પ્રજાના પુનર્વિધાન અને રશિયાની રાજકીય ઉત્કાન્તિમાં સાહિત્યકારોનો જેવો તેવો ફાળો નથી; બદલે રશિયાનું આજનું નૂતન રાષ્ટ્રવિધાન ધણું ખરું ત્યાંના નવા યુગના સાહિત્યકારોની અસરનું પરિણામ છે. એવા અનેક સાહિત્યકારોમાં લીઓ ટૉલ્સ્ટૉય ને મૅક્સિમ ગૅર્કીનાં નામ અગ્રણી છે.

ટૉલ્સ્ટૉય ગર્ભશ્રીમંત અમીરનું ધરજંદ હતો. જીવનપલટો કરી, જમીનદારીની બાદશાહી ને મોજશોખ છોડી, તેણે સામાન્ય રશિયન ખેડૂતનું જીવન સ્વીકારી ગરીબની જોડે અનુસંધાન કર્યું. ગૅર્કી ગરીબ રશિયન આમપ્રજાના એક મામૂલી ગાદીતકિયા મદનાર કારીગરનો છોકરો હતો; ને જગતના સાહિત્યસ્વામીઓની હરોળમાં આજ ઉભેલો છતાં હજી મહત્તાનો દંભ એને લેશમાત્ર સ્પર્શી શક્યો નથી.

રશિયાનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ જેને પોતાના જીવનનું હાથ, સત્તને વેધક પ્રતિબિંબ આલેખીને જગત સમક્ષ ધરનાર સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે સન્માને છે તે મૅક્સિમ ગૅર્કીના નામનો અર્થ ‘કડવો મૅક્સિમ’ એવો થાય છે. પરંતુ એ તો એનું તખલ્લુસ છે. એનું ખરું નામ તો અલેક્સે મૅક્સિમૉવિચ પેશ્કોફ. પણ નીચેનું એનું ટુંકું જીવન બતાવે છે તે પ્રમાણે શરૂઆતની જીદગી જે હાડમારીઓ અને જહેમતોમાં એણે ગાળી તેની કડવી અસરને લીધે એણે એવું વિચિત્ર તખલ્લુસ પસંદ કર્યું. (રશિયન ભાષામાં ગૅર્કી એટલે કટુ) અને તેથીજ એનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં જીવન પ્રત્યે કડવું વલણ જોવામાં આવે છે.

પાંચ વર્ષના મૅક્સિમને નિજની-નોવગૉરોડના ભર્યા ગામમાં અનાથ મૂકીને એનો ગરીબ કારીગર બાપ ગુજરી ગયો, ને એ અનાથતામાં ઉમેરો કરી માતાએ પુનર્લગ્ન કર્યું; એટલે નાનો મૅક્સિમ માતામહને ત્યાં મોટો થયો. પણ એ ગરીબ રંગરેજને ઘડપણમાં મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાના વાખા પડતા ગયા અને અંતે નવ વર્ષના મૅક્સિમને જાતેજ પોતાનું ભરણ પોષણ કરી લેવાનો વખત આવ્યો. તે પછીનાં પંદર વર્ષ એણે શી રીતે વીતાવ્યાં તે એનું મનજ નાણું છે. પેટનો ખાડો પૂરવા એને ચીંથરાં વીણવાનો, ફળફળાદિની ફેરી કરવાનો, ગોદીની મજૂરીનો, ભઠિયારાનો, મૂર્તિઓ રંગવાનો, દેવળના ગવૈયાના મદદનીશનો, વકીલની ગુમાસ્તીનો—એવા એવા ચિત્રવિચિત્ર ધંધાઓ કરવા પડ્યા. એ પંદર વર્ષમાં આવી વિવિધ રોજ મેળવવાએ નિજની-નોવગૉરોડથી માંડીને ડાન્યૂબ તથા બ્યૉર્જિયા-કૉકેસસ સુધીનો પૂર્વ અને દક્ષિણ

રશિયા આખો ખૂંદી વળ્યો, અને એ દરમિયાન અનેક આપત્તિઓ ને વખા એને વેઠવી પડી.

બાળપણની અનાથતા અને આ ત્રાસભરી ગરીબાઈમાં એને શાળાનું શિક્ષણ તો પૂરું ક્યાંથીજ મળ્યું હોય ? થોડું વાંચતાં લખતાં શીખેલો. પણ સાહિત્યનો ઉમંગ અંતરમાંથી થાય છે; યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાંથી નહિ. ઉગતી અવસ્થામાંજ કિશોર ગૌડીને એક એવો ગુરુ મળ્યો, જેણે એના અંતરના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. વૉદ્યા નદીની એક હોડી ઉપરના એક રસોધયા પાસે ગૌડી નોકર રહેલો. તેણે એને વાચનનો રસ લગાડ્યો. એ રસોયા પાસે શાખથી ભેગાં કરેલાં ઘણાંજ સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો. તેમાંથી એ રોજ ગૌડીને કંઈ ને કંઈ વાંચી સંભળાવતો. ગૌડીની જ્ઞાનપિપાસા ઉત્તેજિત થઈ અને એ તૃપ્તિને તૃપ્ત કરવામાં, એને કદી કોઈ શાળા ન આપી શકત એવી કેળવણી મળી.

જુવાન ગૌડીનું બીજું ધડતર ક્યું કઝાન ગામના રામસ નામના એક ભઠિયારાએ. અઢાર વર્ષની ઉંમરે ગૌડી એને ત્યાં ભઠિયારું કરવા નોકર રહેલો. ગૌડીથી પંદર વર્ષે મોટો રામસ બહુ તેજસ્વી બુદ્ધિનો ને મધુર આદમી હતો. એની અસરથી ગૌડીનું ચારિત્ર્યગઠન બહુ સંગીન થયું. એને ત્યાંજ ગૌડી પહેલવહેલો ક્રાંતિકારી ચળવળના પ્રસંગમાં આવ્યો. રામસ એક ક્રાંતિમંડળનો અગ્રણી હતો અને તેની દુકાનમાં રોજ રાત્રે મંડળની બેઠક મળતી. ભઠિયારાનો ધંધો એટલે રાત્રે ભઠીઓ તો સળગતીજ હોય; એજ કારણે સત્તાધીશોની શંકામાંથી એ મંડળ બચી જવા પામતું અને રોજ એ ભઠીઓના ભડકાને ઓથે રહી સિતમગારોના જીલમોને ગાળવાની બીજી પ્રયત્ન જવાળાઓ ચેતાવતું.

તે પછીને વર્ષે સહુદય માનવતાથી પ્રેરાઈને વહોરેલી જે ધાત ગૌડીને માથે ગઈ તેણે એના શરીરના બંધેબંધ તોડી નાખ્યા ને એને જીવનભરનો માંદલો બનાવી દીધો. દક્ષિણ રશિયાનાં ગામડાં-ઓમાં તે ભટકતો હતો એવામાં એક ગામને પાદરે કેટલાક ખેડૂતો એક સ્ત્રી પર સામાજિક સજનો અસહ્ય જીલમ ગુન્જરતા તેણે જોયા. કોઈ ખેડૂતની એક સ્ત્રીને બેવફા થવાના ગુન્હા બદલ, તેમની અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી શિક્ષાની પરંપરા મુજબ, ગાડાને ઠૂંટે તેનો ચોટલો બાંધીને પછી ગાડાને તોફાની ઘોડા જેડી સ્ત્રીને ધસડતા ધસડતા બીજે ગામ લઈ જવાની તેઓ તૈયારીમાં હતા. ગૌડીથી આ સીતમ સહ્યો ન ગયો. પેલી સ્ત્રીના રક્ષણ માટે તે એકલે હાથે ગામલોકોની સામે થયો, અને પરિણામે ક્રોધે ભરાયેલા આખા ગામે—બસો ત્રણસો માણસોએ—તેના પર તૂટી પડીને નિર્દયપણે તેને બેશુભાર માર માર્યો. તેની પાંસળીઓ બધી ભાંગી ગઈ; તેનાં

અને જડખાને ચૂરો થઈ ગયો. મારથી અધમૂઆ ને મૂર્ચ્છિત બનેલા ગૅર્ડીને મરી ગએલો ધારી તેમણે ગામ બહાર ખાધમાં ફેંકી દીધો. ત્યાંથી બીજે દહાડે ક્રાઈએ એને ધરિપતાલમાં પહોંચાડ્યો. લાંબી મુદતે તે સાંજે તો થયો, પણ મારથી ફેફસાં પર થયેલા નુકસાનને લીધે એને જીવનભરનો ક્ષય ચોંટયો.

રખડપાટ તો ચાલુજ હતો. ધંધાઓ બદલાયા કરતા હતા. શલિયાપાધન જોડેની મિત્રાચારીને લીધે (અને બેકાર હોવાથી પેટ પૂરવા) ગાતાં આવડતું ન હોવા છતાં તેની સાથે તે કઝાનની નાટકશાળાના ગાયકમંડળમાં નોકરીએ રહ્યો. આ દરમ્યાન વાચન ચાલુજ હતું અને લેખનની પણ થોડી થોડી શરૂઆત થઈ હતી. તેનો પરચો પણ તરત મળ્યો. પ્રચલિત ધર્મશ્રદ્ધિ સામે કંઈક નીડર લખાણ કરવા માટે ધર્મસત્તાધીશોએ તેનો ‘ચર્ચ’માંથી મુદતી બહિષ્કાર કર્યો. ૧૮૯૭ માં, એ બહિષ્કારની મુદત પૂરી થઈ તેજ દિવસે, ગૅર્ડી ચર્ચમાંજ જઈને પરણ્યો.

૧૮૯૨ માં ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ટિકલિસની રેલ્વે વર્કશોપમાં મિકેનિક તરીકે તે કામ કરતો હતો તે વેળા તેની પહેલવહેલી ટૂંકી વાર્તા એક સ્થાનિક રોજના પત્રમાં પ્રકટ થઈ મૅકિસમ ગૅર્ડીના તખલ્લુસથી, જે નામેજ આજ આખું જગત એને ઓળખે છે. પણ એને ખરી કીર્તિ તો અપાવી ત્રણ વર્ષ પછી પ્રકટ થયેલી ‘ચેલકાશ્વ’ નામની એની વિખ્યાત નવલિકાએ. ૧૮૯૫ માં સેન્ટપીટર્સબર્ગના એક અગ્રગણ્ય સામયિકમાં તે આવી ને જગતે એની પ્રતિભા બરોબર પ્રીછી. એ વાર્તાએ એને અપૂર્વ નામના અપાવી અને એનું નામ ટૅલ્સ્ટૅય જેવા સમર્થ વિચારકની જોડાજોડ મૂકાવા લાગ્યું. બે વર્ષ પછી ૧૮૯૭ માં એનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ બહાર પડ્યો.

હથોડો છોડી એણે હવે કલમ પકડી. પત્રકારિત્વનો ધંધો લીધો; નાટકો, વાર્તાઓ ને છૂટક લેખો પર ખૂબ હાથ અજમાવ્યો. થોડાજ વખતમાં રશિયાના સીમાડા બેદી એનું નામ દેશદેશાંતરમાં પહોંચી ગયું; જગતકીર્તિનો કળશ એને શિર ઢલ્યો.

કઝાનની ભટિયારાની દુકાનની પેલી ક્રાંતિ-મંડળીઓની છાપ દિવસે દિવસે મન પર દઢ થતી જતી હતી; અને રશિયામાં દિનપર દિન વધતી જતી સત્તાધીશો ને ધનિકો તથા જમીનદારો ને ધર્માધિકારીઓની આપખુદીની સામે હવે ખુલ્લી રીતે તે વલણ ધરાવતો થયો હતો. ૧૮૯૯ માં સોશિયલ ડેમોક્રેટ મંડળમાં તે જોડાયો તેની સાથેજ પોલીસને ચોપડે તેનું નામ ચડ્યું; અને જેલની મુલાકાત થવા માંડી ! પણ એથી તો એની નામના વધતીજ ચાલી.

૧૯૦૫ માં ક્રાંતિની ઝુંબેશમાં એણે છઠ્ઠોક ભાગ લીધો અને શિશિર-રાજમહાલય (વિન્ટર પેલેસ) ઉપર બિશપ ગ્લેપન કામગારો

ને કારીગરોની જે ધાડ લઈ ગયો તેની પકડાપકડીમાં એ પણ ઝડપાઈ ગયો. આ સમયનો એક નોંધવા જેવો પ્રસંગ એ છે કે, સેન્ટ પિટર્સબર્ગની સાયન્સ એકેડેમીમાં આજ વર્ષે તેનું નામ રજુ થયેલું. ઝાર પાસે જ્યારે એ કાગળ મંજૂરી માટે ગયો ત્યારે એણે ગૉર્કીનું નામ એમાં જોતાંજ હાંસિયા પર શેરો માર્યો કે ‘બહુજ વિચિત્ર!’ કહેવાની જરૂર નથી કે, ગૉર્કીની એકેડેમીની નીમણૂક ૨૬ થઈ. આથી બધે બહુ ખળભળાટ મચ્યો ને ગૉર્કીના બે મિત્રો એકોફ અને ફૉર્સલેન્કાએ તો એકેડેમીમાંથી રાજીનામાં આપી દીધાં.

ક્રાંતિની ચળવળમાં હવે તે ઘણો વખત આપતો; પણ રાત ને દિવસ પોલિસની છુપી નજરની છાયા તળે જીવન ગાળવાથી તે કંટાળી ગયો. એટલે ૧૯૦૬ના અંતમાં મોસ્કોના નાટ્યકલાગૃહની નટી માદામ આંદ્રેવના સાથે અમેરિકામાં ઝારશાહી-વિરોધી પ્રચારકાર્ય કરવા જવા માટે તેણે રશિયા છોડ્યું. પણ પરિણામ સારું ન આવ્યું. છેવટે ૧૯૦૭માં તે કેંપ્રી મુકામે જઈને ઠરીઠામ થયો. અહીં તેને લેનિનનો પરિચય થયો અને બંને વચ્ચે મૈત્રી જામી.

કેંપ્રીમાંના વસવાટ દરમ્યાનની છ વર્ષની એ મૈત્રીમાં બંનેએ મળી નૂતન રશિયન રાષ્ટ્રવિધાનનાં કેં કેં સ્વપ્નો રચ્યાં, કેં કેં યોજનાઓ ધરી. સમય પાકતો આવતો લાગ્યો. ૧૯૧૩માં ફરી સેન્ટ પિટર્સબર્ગ આવીને ગૉર્કીએ ‘લેટોપિસ’ નામનું એક પત્ર શરૂ કર્યું. ત્યાં તો પૂરું વર્ષ પણ ન વીત્યું ને મહાયુદ્ધ સળગ્યું. ગૉર્કીનું વલણ યુદ્ધવિરોધી શાંતિપક્ષનું હતું.

પણ હવે ઘણા સમયની સાધના, તપશ્ચર્યા અને લોકોની મૂંગી સહનશીલતાનું ફળ પાડી ગયું હતું. જીલમનો ધડો ભરાઈ ચૂક્યો હતો. કાળની નોખત ગગડી ઉઠી ને ક્રાંતિકારીઓએ બરોબર સમય વર્તી નગારે ધાવ દીધો. મહાયુદ્ધની જવાળાઓ હજી એક તરફ શમી પણ નહોતી ત્યાં રશિયામાં બોલ્શેવિકમનો હુતાશ શતશિખાએ ભભૂકી ઉઠ્યો. કોઇની મગદૂર નહોતી કે એનો સામનો કરી શકે કે એને શમાવી શકે. કાં તો એની સાથે ભભૂકવું રહ્યું, કાં તો એમાં ભસ્મ થવું રહ્યું.

લેનિન હોય ત્યાં ગૉર્કી હોયજ. ૧૯૧૭ના એ રશિયન રાજ્ય-પલટા તરફ એણે સહય મહાનુભૂતિ આપી. ક્રાંતિ પૂરી થઈ, ઝાર-શાહી નાબૂદ થઈને બોલ્શેવિક રાજ્યતંત્ર સ્થપાયું. ગૉર્કી તેમાં શિક્ષણ ને સંસ્કારિતાનો મુખ્યાધિકારી નીમાયો.

પણ એની તબિયત હવે રશિયાની ઠંડી હવા સહી શકે તેવી રહી નહોતી. એની ઘણી આનાકાની અને વિરોધ છતાં લેનિને એને આગ્રહપૂર્વક એની તબિયતને ખાતર રશિયાની બહાર વસવાટ કરવા મોકલ્યો. થોડો સમય ફિન્લેન્ડમાં ને ત્રણ ચાર માસ જર્મનીના

બ્લેક ફ્રેસ્ટમાં ગાળી અતે ૧૯૨૨માં તે ધટાલીના કૂપો ડી સૌરેન્ટો ગામે આવી વસ્યો, અને એજ આજ આઠ વર્ષથી એનું કાયમી વતન થઇ રહ્યું છે. વચ્ચેવચ્ચે જરૂર પડ્યે તે સારી ઋતુમાં રશિયા આંટો મારી આવે છે.

ગોર્કીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના ત્રણ સ્પષ્ટ વિભાગ પડી આવ્યા છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેણે નવલિકાઓ લખી, જેણે એને કીર્તિ-માળ આરોપાવી. એ વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રો ભટકેલ રખડુઓ અને સમાજે તરછોડેલી વ્યક્તિઓનાં છે. પણ ગોર્કીએ સહૃદય સહાનુભાવથી એમનાં જીવનનાં જે ઉઠાવદાર ચિત્રો આલેખ્યાં છે તે એમાં રહેલી રંગીલા જીવનની ભલક વર્ણવી છે તેને લીધે એ રશિયનોમાં અતિ પ્રિય થઇ પડ્યો. ‘એલકાશ ને ખીજ વાતો’, ‘જે પ્રાણીઓ એકાદ માનવી હતાં’ તથા ‘એક નવલકથાની કથા ને ખીજ વાતો’ એ ત્રણ એના દ્રૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહ છે.

૧૮૯૯ પછી એણે લાંબી નવલો ને નાટકો લખવાં શરૂ કર્યાં અને એમાં રશિયન પ્રબળજીવનનું વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ લઇને તેના બળતા પ્રશ્નો છણ્યા. ‘પાતાળાગાર’ (લોઅર ડેપ્થ્સ) નામનું એનું નાટક જગપ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. બર્લિનમાં તે લાગટ બે વર્ષ સુધી ભજવાયેલું. ખીજું એક એનું નાટક ‘રાતવાસો’ (નાઇટ્સ લોન્ગ) નામનું છે. લાંબી નવલકથાઓમાં રશિયા-અને દુનિયા-ના આમવર્ગે એણે અંતરથી વધાવી છે તે ‘જનેતા’ (મધર) નામની કથા. આમ-જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડતી એ સમાજવાદી નવલનો અનુવાદ ચાલુ વાર્તા તરીકે ગુજરાતી માસિક ‘નવયુગ’માં આવે છે. ‘અસ્ત’ (ડીકેડન્સ) ‘જમ્સસ’, ‘માર’ બાળપણ અને ‘દુનિયામાં’ એ ચાર એનાં ખીજ નવલો છે. એમાંનાં છેલ્લાં બે એની આત્મકથા જેવાં છે, અને એના પ્રકાશન સાથે એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ત્રીજો—અને વધારે ઉજ્જવલ—ટપ્પો શરૂ થયો છે. પછી તો એણે ‘મારી વિદ્યાપીઠો’ માં પોતાની યુવાવસ્થાનાં સ્મરણો આલેખ્યાં અને ‘સંસ્મરણો’ નામના પુસ્તકના એક ભાગરૂપે ‘ટાઇસ્ટોયનાં સંસ્મરણો’ જે આલેખ્યાં તે તો બહુજ આદર અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. ‘મારી રોજનિશિમાંના થોડા ફકરા’ એ પણ એનું એટલુંજ આદરપાત્ર-ને છેલ્લું-પુસ્તક છે.

રશિયનોના જીવનનું વેધક ચિત્ર આલેખવામાં ગોર્કીને હજી કોઇ આંટી શક્યું નથી. એનું પાત્રાલેખન જેટલું ઉઠાવદાર અને સજીવ છે તેટલુંજ વિશાળક્ષેત્રી છે.

વાચનનો જીવાનીનો શોખ એનો હજી ઓસર્યો નથી. ‘પુસ્તક તો—’ એ લખે છે કે ‘હાથમાં લઉં છું ને મને રોમાંચ થાય છે ને પ્રેરણાના ઓધ છૂટે છે. મારામાં જે કાંઇ સારું માનવ તત્ત્વ હશે તે બધું ગ્રંથવાચનને પ્રતાપે છે.’ નોર્વેજિયન લેખક નટ

હંમસન, ફ્રેન્ચ લેખક રોમાં રોલાંડ અને જર્મન સાહિત્યકાર ટોમસ માન—જે હમણાં છેલ્લું નોબેલ ધનામ જીત્યો—એના પ્રિય લેખકો છે.
(આસો-૧૯૮૬ ના “કુમાર” માંની માધુકરી)

૭૭-આંસુ ઉઘડી

(લેખિકા:—સૌ. બુલબુલ પંડ્યા)

(૧)

“બહેન જરા પાણી પાશો!” “ભગવાન તમારું બલું કરશે, આ છોકરાને બહુ તરસ લાગી છે માખાપ.”

અમદાવાદમાં ખરે ખપોરે ઉંઢાળાના સખ્ત તાપમાં કામ કરતી એક કાઠિયાવાડી ઢેયડીએ જેકાર ડોશીના બારણા આગળ જઈ ઉપર મુજબ જૂમ પાડી.

વૈષ્ણવ ધર્મનાં ચુસ્ત ઉપાસક અને અધઘ્રદ્વામાંજ રચી પચી રહેલાં જેકાર ડોશીને આજે એકાદશી હતી. સવારનાં પાઠપૂજા, દેવદર્શન વગેરેથી પરવારી, ડોશી એકટાણું હોવાથી ફરાળ કરતાં હતાં.

જૂમ સાંભળી બૂલમાં ઉભાં થઈ ગયાં, અને તરતજ બહાર આવ્યાં. બારણું ઉઘાડી બડબડતાં બડબડતાં પૂછવા લાગ્યાં:—કોણ છે ? કેમ જૂમ મારે છે ? ડોશીને જોઈ મનૂરણે પાછું પાણી માગ્યું—
“બેન પાશો તો ભગવાન તમારું બલું કરશે. છોકરાં હૈયાં સુખી રાખશે માખાપ.”

જમતાં ઉઠવું પડ્યું તેમાં ઉપજોલો અને હવે જમાશે નહિ તેનો ગુસ્સો ડોશીએ ગરીબ બિચારી ઢેયડી પર કાઢ્યો, અને ગુસ્સામાંજ બરાડયાં “ રાંડ ચાલી જા, મને જમતી ઉઠાડીને પાછી પાણી માગે છે ! જા નથી આપતી ! ખબર નથી, આજે મારે એકાદશી છે તે ! હવે મારાથી જમાશે નહિ સમજ, જા સીધી સીધી ચાલી જા, પાણી બાણી કંઈ નહિ મળે.”

એમ બડબડતાં બડબડતાં એમણે બારણું વાસી દીધું, અને ક્રુધા તથા ગુસ્સો શાંત કરવાને થોડું દૂધ પીધું. ગરીબ બિચારી મનૂરણે તો જેકાર ડોશીનો ગુસ્સો જોઈને ગભરાઈ ગઈ, અને મૂંગી મૂંગી આંખમાં પાણી લાવીને છોકરાને ઉંચકી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ખપોરે સડક ઉપરના નળ પણ બંધ હતા. પાસે નજીકમાં કોઈ બીજું ઘર પણ દેખાતું ન હતું. નાનો છોકરો પાણી પાણી એમ ધાંટા પાડી મોટેથી રડતો હતો, અને ગરીબ બિચારી બાઈ છોકરાને છાનો રહેવા સમજાવતી હતી, અને પોતાનાં આંસુ એક હાથે લૂછતી હતી. તે પોતાના નસીબને દોષ દેતી હતી.

એટલામાં ત્યાં આગળ મીશનરીના એક બે માણસો આવી પહોંચ્યા. તેમણે પેલી મજૂરણીને ભાગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષામાં પૂછ્યું: ‘કૌન હય ! ક્યોં રડતી હય ! કયા કુછ કામ હય ?’

મજૂરણે ડોકું હલાવી ધીમેથી રડતાં રડતાં કહ્યું “છોકરાને પાણી પીવું છે, તેથી એ રડે છે. મારી પાસે પૈસા પણ નથી કે કાંઈ હોટેલમાં લઈ જઈ. પાસેના ઘરમાં પાણી માગ્યું પણ ગાળ દઈ કાઢી મૂકી.”

આ સાંભળી પેલા મુક્તિ ફાંજના માણસોએ પોતાની પાસેના પૈસામાંથી હોટેલમાં માદીકરાને લઈ જઈ ખરફ નાખેલો લેમેનેડ પાચો, થોડું ચવાણું પણ ખવડાવ્યું અને તેમની ભૂખ તરસ છીપાવી. લેમન પીને અને ખાવાનું ખાઈને જ્યારે મા દીકરો શાંત થયાં, ત્યારે મીશનરી બોલ્યો: “આઈ! જોયો આ તમારો હિંદુધર્મ, તમે ને તમારો છોકરો તરસે મરી જાઓ. તોપણ પાણી પાવાની તેમને પુરસદ નહિ અને માગતાં પાછો ઉપરથી તિરસ્કાર કરે તે જુદો. આવું દુઃખ અને અપમાન ફક્ત તમે લોકો સહન કરો. જો તમે માઈં કહ્યું માને તો મારી સાથે આણુંદ મીશનરીમાં ચાલો. હું તમને બન્નેને ભણાવી ગણાવીને હોંશિયાર બનાવીશ. પછી એ હિંદુઓ તમને હેરાન નહિ કરે પણ તમારા પગ પૂજતા તમારી પાસે આવશે. ખરેખર ઈસુ ખ્રિસ્તના ધર્મ જેવો સરસ ધર્મ બીજો કાંઈ છેજ નહિ, તમે પણ આ ધર્મ છોડી તેમાં દાખલ થશો તો તમે બન્ને સુખી થશો.”

પેલા માણસનું બોલવું સાંભળી આઈ થોડી વાર વિચારમાં પડી ગઈ. આજે પોતાના એકના એક બાળકને તરસે રખડવું પડ્યું, તેથી એને પણ હિંદુઓ ઉપર ખૂબજ તિરસ્કાર આવ્યો હતો અને એ તરતજ આણુંદ જઈ ખ્રિસ્તી થવા તૈયાર થઈ.

મુક્તિ ફાંજનો માણસ એને તથા એના પુત્રને આણુંદ લઈ ગયો. ત્યાં બંનેની પાસે એણે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેવડાવી. થોડાં વર્ષમાં તો આઈ શીખીને નર્સનું કામ કરવા લાગી.

એનો છોકરો વધારે હોંશિયાર અને ચંચળ હોવાથી દાકતરી લાઈન લઈને પ્રખ્યાત દાકતર થયો.

(૨)

આજે દશબાર દિવસ થયાં જેકાર ડોશીના એકના એક પુત્ર જયંતિલાલને સપ્ત તાવ આવતો હતો. ડોશીએ ધણી બાધાઓ રાખી, ધણી ધણી દવાઓ કરી પણ હજી ફેર પડતો ન હતો. એટલામાં એમના સગા મંગળદાસ ત્યાં આવ્યા. જયંતિલાલની તબિયત જોઈ એ બોલ્યા “જો માઈં કહ્યું માને તો હાલમાંજ પાસ થયેલા પણ પોતાની હોંશિયારીથી પ્રખ્યાત થયેલા ડૉ. જેસફને બોલાવી મંગાવી

તેની દવા કરો તો સારું. આણુંદથી થોડા વખત થયાં એ અહીં આવ્યા છે, પણ ખરેખર બહુ હોંશિયાર માણસ છે. લલભલા રોગ અને તાવ થોડાજ વખતમાં સારા કરી આપે છે. હા, જરા ધી આકરી છે પણ તે તો શું કરીએ? વખતે એની દવાથી જ્યંતિ-લાલને આરામ થઇ જાય.”

મંગળદાસની વાત સાંભળી ડોશી બોલી ઉઠ્યાં “ભાઈ! તમેજ જમને બોલાવી લાવેની! ભગવાન કરે ને મારો જ્યંતિ પાછો ઉઠે એટલે ખસ. મને કંઈ છોકરા કરતાં પૈસો વધારે વહાલો નથી. “જો શ્રીનાથજી મારા જ્યંતિને સારો કરશે તો મહારાજની ઘેર પધરામણી કરાવીશ અને ખાટકી પાસેથી સો બકરા પૈસા આપીને છોડાવીશ!” આમ ગળગળતે અવાજે બોલતાં બોલતાં ડોશી રડી પડ્યાં. મંગળદાસ એમને શાંત કરીને દાકતરને તેડવા ગયા. થોડી વારમાં દાકતરને લઈ મંગળદાસ આવી પહોંચ્યા. દા. જોસફને જોઈ ડોશી બોલ્યાં “સાહેબ! ગમે તેમ કરીને મારા દીકરાને સારો કરો. શ્રીનાથજી તમારું ભલું કરશે. હું તમારો ઉપકાર જીંદગી સુધી નહિ ભૂલું. એ મારી આંધળીની આંખ છે.” દાકતરે ડોશીને ધીરજ આપી, અને પછી દરદીને બરાબર તપાસ્યો. તપાસ્યા બાદ દાકતર બોલ્યા “એમને સખત ટાઇફોઇડ થયો છે, બહુજ સારી સંભાળની જરૂર છે. માથે ચોવીસ કલાક બરફ રાખવો પડશે. માટે જો તમે કહો તો કોઈ નર્સને મોકલી આપું. એમની સારવાર બરાબર કરશે. તમારા એકલાંથી થાય એમ મને લાગતું નથી.” એ સાંભળી ડોશી બોલ્યાં “દાકતર સાહેબ! જરૂર મોકલી આપજો; કેમકે એની વહુ પહોર સુવાવડમાં મરી ગઈ છે. બીજું કોઈ ઘરમાં છે નહિ. મારાથી તમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાકરી થશે નહિ. પૈસાની કંઈ મારે ત્યાં ભગવાનની કૃપાથી ખોટ નથી. તમારું અને નર્સનું બીલ હું ખુશીથી આપીશ. પણ ફક્ત તમે મારા જ્યંતિને જલદી જલદી સારો કરી નાખો એટલે થયું.”

દાકતરે કંઈ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય ફક્ત મોં મલકાવ્યું, અને ધી લઇ ગળવામાં મૂકી. કહ્યા મુજબ એમણે નર્સ તરત મોકલી આપી. નર્સ પ્રૌઢ વયની હતી. તેનું નામ મેરી હતું. એણે તરત જ્યંતિલાલની સારવાર કરવા માંડી. એની સારવાર કરવાની પદ્ધતિથી તથા સ્વચ્છતાથી જેકાર ડોશી છક થઇ ગયાં. એમ કરતાં કરતાં રાત પડી. ડોશી વાળુપાણીથી પરવારી પાસે બેસી નર્સ સાથે વાતે વળગ્યાં. વાત કરતાં કરતાં મેરીએ ડોશીને પૂછ્યું “માજી મને ઓળખો છો કે?” એ સાંભળી ડોશીને નવાઈ લાગી અને બોલ્યાં “ના રે બાપા! હું તમને ક્યાંથી ઓળખું? આ વખતેજ મારે નર્સને ઘેર બોલાવવી પડી, આપણે હજી કોઈ દિવસ બોલાવીજ ન હતી.

આજ પહેલો પ્રસંગ છે. પ્રભુ ફરી આવો પ્રસંગ તમને ઘેર બોલાવવાનો ન લાવે એટલે ખસ. ” એ સાંભળી મેરી બોલી “ માણ ! નર્સ તરીકે નહિ પણ મને કોઈ દિવસ જોઈ હોય એમ તમને યાદ આવે છે કે ? ” ડૉક્ટરીએ યાદ લાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને કંઈ યાદ આવ્યું નહિ. એણે કહ્યું “બહેન ! મેં તમને આજે પહેલી વાર જોયાં હોય એમ મને લાગે છે. મેં કોઈ દિવસ તમને સ્વપ્નેય જોયાં હોય એમ મને યાદ આવતું નથી. ”

એ સાંભળી મેરી હસી પડી, અને બોલી : “માણ ! મનૂરણુ તે હું અને નાનો છોકરો તે મારો દીકરો દાં જોસફ. તમે અમને કાઢી મૂક્યાં એટલે અમે રડતાં રડતાં ચાલતાં થયાં, રસ્તામાં એક પાદરી મળ્યો તે અમને આણુંદ લઈ ગયો. ત્યાં અમે ખ્રિસ્તી થઈ ગયાં, અને સાંજ રહી શીખ્યાં. હું નર્સ થઈ, અને છોકરો દાકતર થયો. તમારા તિરસ્કારને લીધે અમે હિંદુધર્મ છોડી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. અમારાં જેવાં કેટલાંય ગરીબો દર વર્ષે ખ્રિસ્તી થાય છે તેનો તમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે. ”

મેરીની વાત સાંભળી ડૉક્ટરી સડકજ થઈ ગયાં. એમને શું બેલવું તે સૂઝ્યું નહિ. પછી થોડી વાર રહીને બોલી “બહેન ! મારી બૂલ થઈ ગઈ. મને ક્ષમા કરજો. ખરેખર મારો જયંતિ માંદો પડ્યો, તેનું કારણ પણ એજ હશે. મારા પરનો ગુસ્સો જયંતિ પર કાઢતાં નહિ, એ બિચારો તો તર્ફન સુધરેલા વિચારનો છે; પણ હુંજ નહારી છું. ” એ સાંભળી મેરી બોલી “માણ, જયંતિલાલની પ્રીત કરશે નહિ. એ તો મારો ધર્મજ છે, એટલે હું એમની ચાકરી ખરાબ કરીશ. ફક્ત તમે લોકો અંધશ્રદ્ધાથી દોરવાઈ કેવું કરો છો અને તેનું શું પરિણામ આવે છે તે તમને સમજાવવા માટે મેં વાત કાઢી. ”

મેરીની વાત સાંભળી ડૉક્ટરી નિશ્ચિંત થયાં. ફરીથી એમણે મેરીની માફ માગી. દાં જોસફની દ્વારા અને મેરીની સારવારથી જયંતિલાલની તબિયત ધીમે ધીમે સુધરવા માંડી. તબિયત સારી થઈ, એટલે જોકે ડૉક્ટરીએ જોસફ અને મેરીની વાત એને કહી. જયંતિલાલ સુધરેલા વિચારનો યુવાન હતો. એણે મેરી તથા જોસફને પાછા હિંદુ થવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. જોકે ડૉક્ટરી પણ પોતાની બૂલતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. માદીકરાના આગ્રહને વશ થઈ મેરી તથા જોસફ બંનેએ આર્થ સમાજ દ્વારા શુદ્ધિની ક્રિયા કરાવી હિંદુ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી જોકે ડૉક્ટરી તો અંત્યજનો તિરસ્કાર કરવાનું બૂલી ગયાં; એટલુંજ નહિ, પણ બીજું કોઈ પણ તિરસ્કાર કરતું તો તેને ઘરમાં અને પોતાની આપવીતી સંજ-

ળાવતાં. વળી અત્યંતેદ્ધારના કામમાં પોતાથી બની શકતી આર્થિક તેમજ શારીરિક સહાય કરતાં, અને એ રીતે પોતે કરેલી બૂલતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અનેક પતિતોના આશીર્વાદ પામતાં.

(“સાહિત્ય”ના એક અંકમાંથી)

૭૮-શિલાલેખ

(લેખક:-રા. પ્રાણુભાઈ મ. મહેતા.)

(૧)

“ઓ કડીઆ ! મને એક કાળા પથ્થર ઉપર આટલું કાતરી દે કે ‘આ પ્રેમલ જીવે સદાએ પોતાની પ્રાણુવલ્લભાને રાજ રાખી છે.’ આટલા શબ્દો બોલી એક નિબુર જેવી દેખાતી વ્યક્તિએ કહ્યું.

ટાંકણાંથી કામ કરતા કડિયાએ આ શબ્દો સાંભળી ઉંચું નેચું. તેના અવાજમાં એટલું બધું દુઃખ હતું કે તેના બોલવા ઉપરથીજ તે બધું જણાઈ આવતું હતું. અંતરની આહને ઓળખી એ શિલ્પીએ તેણીને તરતજ કહ્યું “ભલે બાઈ, બે દિવસ પછી આવીને શિલાલેખ લખ જાજે; પણ એ પ્રેમલ જીવ તમારે શું થતો હતો ?”

“મારે ?” આંખમાંથી એકાદ બે આંસુ ખેરતી તે રમણી બોલી “મારે અને એને માત્ર એજ સંબંધ કે હું તેની હતી, તે મારો હતો ! પણ તમે એ શિલાલેખનું મહેનતાણું શું લેશો ?”

“મેં અલાર સુધી પ્રેમીઓની કબર પર મૂકવાના શિલાલેખોનું મહેનતાણું લીધું નથી. મને ખાતરી છે કે જ્યારે હું મરીશ ત્યારે મારા ઉપર શિલાલેખ વિના મૂલ્યેજ મુકાશે. જો કે હું શિલ્પી છું, ચાહું તો અત્યારે જીવતાં મારી કબર ઉપર મૂકવાનો એક શિલાલેખ તૈયાર કરી શકું; પણ તેના ઉપર કયા શબ્દો મૂકવા તે મને જીવતાં યાદ આવતું નથી; માટે હું તેમ કરી શકું તેમ નથી. બાપુ ! તારે જોઈતો શિલાલેખ આ શિલ્પી મફત કરી આપશે; પણ હું આ સૃષ્ટિ ઉપરથી ગયેલો છું એવું જ્યારે તારા જાણુવામાં આવે ત્યારે તેની ઉપર શું લખવું તે કોઈ મહાકવિને પૂછી, કાતરાવી, રંગ ભરાવી, મારી કબર ઉપર મુકાવજે. આથી મારી અંતરની દહતી આગ ઉપર શાન્તિ થશે. પોતાની ઉંડી ગયેલી આંખો વડે નીચું જોઈ શિલ્પીએ ટાંકણું ચલાવ્યું.

તે શિલાલેખ કાતરાવવા આવેલી મજૂરણુ ગઈ. શિલ્પીએ પોતાનું ટાંકણું ચલાવ્યું. આ શિલ્પી પોતાની મૃત પત્નીની મૂર્તિ સંભારી સંભારીને કારતો હતો. જીવનમાં તે જો કે ધણું

મંદિરો આંધ્યાં હતાં, ઘણાં કળાનાં સ્થાપત્ય સૃષ્ટિ ઉપર ખડાં કર્યાં હતાં; પણ જ્યારથી પોતે જોતો હતો એ તેની પત્ની ગર્ભ ત્યારથી બધાં કામો છોડી દઇ તેની મૂર્તિ ઘડવામાં અને વચમાં વચમાં પ્રેમીઓની કબર ઉપર મૂકવામાં આવતા શિલાલેખો ઘડવામાંજ પોતાની જાંઘળી વીતાવતો હતો. સારી આલમમાં વખણાયલો કલાકાર પોતાની બધી કલા સંકેલીને એ મૂર્તિ ઘડવા પાછળજ વાપરતો હતો.

બીજી રાતે ધૂળથી ખરડાયલી પેલી મજૂરણુ ત્યાં આવી. તેનો ચહેરો કાલના કરતાં આજ વધારે શ્યામ થયેલો હતો. તેનું હૈયું હમેશાં લાંગતું હતું. તેની આંખો વધારે ને વધારે ઊંડી જતી હતી. પેલો શિલ્પી, તેણી આવી કે તરતજ પોતાનું ટાંકણું, નીચે મૂકી, ગોઠણની આસપાસ હાથ ટેકવી સ્વસ્થ થઇને બેઠો અને બોલ્યો “ બાઈ! બાપુ! શિલાલેખ કોતરતાં પહેલાં મારે તમારી અને જેની કબર ઉપર શિલાલેખ મૂકવો છે તેની હકીકત સાંભળવી પડશે. મેં ઘણાંએ શિલાલેખ આવી રીતે વાતો સાંભળીનેજ કોતર્યાં છે. જ્યાંસુધી હું તમારી વાત સાંભળું નહિ ત્યાંસુધી મારું ધાયું થાય નહિ અને શિલાલેખ અધુરોજ કોતરાય. તમે તમારી વાત કહી સંભળાવો.

(૨)

મજૂરણુ વાત કરવા માંડી:-

“ હું એક માબાપ વગરની છોકરી હતી, એમ મને કેટલાક લોકો કહેતા. આ પથ્થરની ખાણના ઇન્જરદારે મને પોતાની ખાણમાં કામ કરવા રાખી. પહેલાં તો મને આખો દિવસ કામકાજ કરવાના બદલામાં માત્ર ફાટયાંતૂટયાં લૂગડાં અને ખાવાને વધ્યુંસધ્યું એકુંજૂકું અન્ન આપતા. આથી હું મારા પાપી પેટને ભરતી. સાંજે જ્યારે સૌ મજૂરો કામકાજથી થાકીને આરામ માટે ઘેર જતા, ત્યારે હું મારા ઇન્જરદારનાં છોકરાંઓની પારણાની દોરી તાણી મોઢી રાત સુધી ઘેરાતી આંખે બેસી રહેતી. પછી મને ખાવાનું મળતું તે ખાઇ એક ખૂણામાં એક ફાટયાતૂટયા શણના લૂગડા ઉપર પડી રહેતી. ઠંડીના વખતમાં પણ મને માત્ર એક ફાટેલું શણિયું મળતું; આથી હું કૂતરાની પેડે એક ખૂણામાં પડી રહેતી અને ટાઢથી કંકડી જતી.”

“ શું એ ઇન્જરદાર એવો રાક્ષસ હતો ?” પેલા શિલ્પીથી વચ્ચે બોલી જવાયું.

“ તમે જે અનુમાન કરો તે ખરું, પણ મને તો એ દેવ જેવો લાગતો; કારણ કે મને એમજ લાગતું કે મને ખાવાનું તેજ આપે છે !” આમ બોલી પેલી મજૂરણુ વળી ફરી વાત શરૂ

શુ. ૩૫

કરી. “હું નાનપણથી કંઈક દેખાવડી હતી તોપણ મારા ઉપર અસહ્ય કામના બોજ વડે તે રૂપ ધડીક તો સંતાઈ ગયું હતું. એમ કરતાં હું દશબાર વર્ષની થઈ અને પછી તો મને દરરોજના બે આના મળવા માંડ્યા; એટલે મને કંઈક પૈસા ભેગા કરવાની ઇચ્છા થઈ. એ ભેગા કરી હું મારા શરીર પૂરતાં કપડાં લેવા લાગી. એટલામાં એક રખડતો છોકરો આ પથ્થરની ખાણમાં કામકાજ કરવા આવ્યો. તે ઉંમરમાં સોજેક વર્ષનો તે વખતે હતો અને હું ચૌદ વર્ષની થવા આવી હતી.”

“મને ઇજારદારની ગુલામી પસંદ ન પડવાથી પછી હું તેને ઘેર જતી બંધ પડી, અને તેણે પણ મારી ભાળ કદી કઢાવી ન હતી. માત્ર મને દરરોજના પથ્થરના ઢગલા કરવાના ચાર આના મળતા, તે લઈ હું એક ધર્મશાળામાં જતી અને ચાર પૈસાનો લોટ લાવી એક ખૂણામાં ત્રણ પથ્થર ગોઠવી ચૂલો બનાવી રોટલો બનાવતી અને ચાર પૈસાનું દૂધ લાવી તેની સાથે વાળુ કરતી. સવારે વહેલી ઉઠી ચાર પૈસાના દાળિયા લાવી ખાઈને પથ્થરની ખાણમાં કામકાજ કરવા પહોંચી જતી. આમ ઘણો વખત ચાલ્યું.”

અધીરા થઈ શિલ્પીએ પૂછ્યું “પછી !”

“પછી” જરા થાક ખાઈ મજૂરણે વળી વાત શરૂ કરી, “પછી પેલો યુવાન મજૂર પણ... (એક આંસુ સરી પડે છે) મારીજ સાથે મારી પાડોશમાં ધર્મશાળામાં સૂનો અને સાંજે રોટલો કરવા બેસતો, પણ બિચારાને રોટલો કરતાં આવડે નહિ, એટલે કાચું પાકું જેવું હોય તેવું વાળુ કરીને તે સૂઈ રહેતો. આમ બે ચાર મહિના મેં જોયા કયું. પછી તો મને દયા આવી, મેં તેને કહ્યું: ‘હું તમને રોટલો કરી આપીશ. હવેથી તમારે લોટ લાવી મને આપવો.’ આથી એ બહુ રાજ થયો અને મારો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. અમે બંને સાંજ પડતાં સાથે બેસી વાળુ કરીએ. અમારાં દુઃખ આથી અમે ભૂલ્યાં. કારીગર! રાત ઘણી ગઈ છે. હવે બાકીની વાત કાલે કરીશ, પણ તમે હજી શિલાલેખ કોતરવાનો પથ્થર પણ ધડ્યો નથી ?”

“ધડ્યો છે” આંગળી ખેંચી શિલ્પી બોલ્યો “આ રહ્યો, કાલથી એના અક્ષરો કોતરવા શરૂ કરીશ.”

(૩)

બીજે દિવસે શિલ્પીએ સાંભળેલી વાત ઉપરથી અક્ષરો લખવા માંડ્યા કે “જેણે દુઃખમાં ભાગ લીધો, જે જીવનનો સાથી બન્યો, વહી જતાં હૈયાના પૂરને જેણે રોક્યાં,” અસ! આટલું લખાયું ત્યાં તો સાંજ પડી અને પોતાના ચારે તરફથી અસ્તવ્યસ્ત જણાતા મકાનમાં એક દીવડો પ્રકટાવી, શિલ્પી પેલી મજૂરણીની વાટ જોવા લાગ્યો; ત્યાં તો તે આવી. તેનો ચહેરો કાલના કરતાં વધારે કાળો

હતો, પણ તેની આંખોમાં તેજ વધારે ચમકતાં હતાં.

પેલી મજૂરણુ બેઠી અને વાત શરૂ કરી “ દીક કારીગર ! પછી અમે બંને જણાંએ વિચાર કર્યો કે આમ રહેવા કરતાં આપણાં લગ્ન થાય તો શું ખોટું ? બંને જણાંએ વિચાર કરી એક જુદું નાનકડું મકાન લીધું અને અમારાં લગ્ન કર્યાં. પછી તો અમે બંને એકબીજાની હુંકમાં સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં. તેણે (શરમાતી હોય એમ દેખાડતી) મને કામે જવાની ના પાડી અને ઘેરજ રહેવાનું કહ્યું. અમારી પાસે જે પૈસા વધ્યા હતા તેમાંથી થોડોક ધરતો સામાન લાવી વસાવ્યો. તેઓ કામે જાય અને હું ઘેર રહું. સાંજ પડવા માંડે, એટલે હું ગીતના ટહુકાર કરતી રોટલા અને શાક ખનાવું. તેઓ સાંજે ઘેર આવે એટલે તેમને હાથપગ ધોવાનું પાણી આપી વાળુ કરાવું. તેઓ કહેતા કે “વાળુ કર્યા પછી મારો તમામ થાક જતો રહે છે.”

“ એમ કે ! ” તેણુ ઉંચાં ચડાવી કંઈક સાંભર્યું હોય તેમ બતાવી સૂકા મુખ પર જરા હાસ્ય લાવી શિષ્ટી બોલ્યો “ પછી ? ”

“ પછી પેલા ઇન્જરદારે મજૂરીના દર સખત કર્યાં. હંમેશાં જે ચાર છ આના રોજ હતો તેને બદલે ચાર ધનકુટ પથ્થરના ચાર આના મળે તેવી જાહેરાત કરી. આથી ધણા મજૂરો નિરાશ થયા પણ તેઓ તો રાજ થયા. હંમેશાં વહેલા ઉઠી થોડોક રોટલો ખાધ, બપોરનું ભાથું ભેળું લધ જઈ પથ્થર ખોદવા મંડી જતા. સાંજ પડતાં ચાર ધનકુટની એક એવી ચાર ચોકડીઓ તૈયાર કરી એક રૂપીઓ રોકડો લાવતા; તેમાંથી હંમેશાં બજારમાંથી એક ચીજ લાવી મારા હાથમાં મૂકતા અને રાજ થઈ મને એક ચુંબન લેતા. હું પણ તેમને માટે સાડાં ખાવાનું તૈયાર કરતી; પણ કારીગર ! અમારાં નસીબ બહુજ મોળાં ! ”

“ કેમ, પછી શું થયું ? ” શિષ્ટી વાત સાંભળવા ટટાર થયો.

“ કારીગર ! પછી મારો હેતાળ ધણી કાળી મજૂરી કરતાં કરતાં નબળો પડવા લાગ્યો. મને લાડ લડાવવામાં તે પોતાના દેહનું ભાન ભૂલ્યો અને મજૂરી કરતાં પાછું વાળી જોયું નહિ. બહુ મહેનત કરવાથી તેના શરીરમાં રોગ પેદા થયો અને અમારા ઉપર પ્રભુને કોપ ઉતર્યો. આજથી અઠવાડિયા પહેલાં તે મરણુ પામ્યા. તેના મોત અગાઉ ચાર દિવસે તેણે કહ્યું : ‘ આજે મને સહેજ ગલરાટ થાય છે, તેથી મજૂરી કરવા જવું નથી. ’ તેઓ ઘેર રહ્યા અને હું તેનું શરીર ચાંપતી આખો દિવસ તેની પાસે બેઠી. બીજે દિવસે તેનાથી ઉઠાયું નહિ. આથી હું બે રૂપીઆ શીના ભરી એક દાક્તરને તેડી આવી. તે નિર્દય દાક્તરે તરતજ કહી દીધું કે ‘ આ માણસનું શરીર ક્ષયથી ખવાઇ ગયું છે, બે દિવસ પછી મરી જશે ! ’ ”

એમ બોલી તે મનૂરણુ ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ. એ ધડી થતાં શુદ્ધિ-માં આવી ફરી ડૂસકાં ભરતી બોલી:

“કારીગર, પછી તો તેઓ કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર આ લોકમાંથી પરલોકમાં જતા રહ્યા. મેં મારું સર્વસ્વ ખર્ચી તેના નામનો એક ચણતરો બંધાવ્યો, હવે તમે શિલાલેખ આપો એટલે તેમાં જડાવી જગતમાં આવરી બની ફર્યા કરું.”

“બાઈ! કાલે એ લેખ પૂરો થશે. આવીને લઈ જાઓ.” એમ બોલી શિલ્પીએ ટાંકણું અને હથોડી હાથમાં લીધાં ને મનૂરણુ ચાલી ગઈ.

આખી રાતનો ઉજાગરો કરી, પહેલાં લખેલાના અનુરોધમાં શિલા ઉપર શિલ્પીએ લખ્યું કે “તેણે પોતાનું અર્ધું અંગ આ દુઃખી સંસાર ઉપર મૂકી મૃત્યુદૂત સાથે યુદ્ધ આરંભી, જે માર્ગે બધા જીવો વહેલામોડા જાય છે તે રસ્તો લીધો.” સવાર પડતાં શિલ્પી સૂઈ ગયો અને સાંજ પડતાં ઉઠ્યો અને પેલી મનૂરણુની રાહ જોતો શિલાલેખમાં લખેલું વાંચતો વાંચતો બેઠો.

મનૂરણુ આવી અને બોલી “કાં કારીગર! ક્યાં છે શિલાલેખ?”

“આ રહ્યો.” આંગળી ખતાવી શિલ્પીએ કહ્યું.

“આ નીચેનો ભાગ કેમ ખાલી છે?” મનૂરણુ પૂછ્યું.

“અરે! શું માપમાં ભૂલ્યો! તમે મારી ઠીક ભૂલ કાઢી. મને ભાન ન રહ્યું અને અક્ષરો કોતરાઈ ગયા.” આશ્ચર્ય સાથે શિલ્પી બોલ્યો.

પેલી મનૂરણુ એ શિલાલેખ ઉપર નીચું માથું નાખી તેને એકાદ ચુંબન લઈ અશ્રુથી પવિત્ર કરવા વિચાર કર્યો, પણ ત્યાં તો તેનું હૃદય દુઃખના ભારથી એકાએક બંધ પડ્યું અને તેનો જીવન-દીપ માત્ર આટલું અધુરું કાર્ય મૂકી ઓલવાઈ ગયો.

શિલ્પીએ જાણ્યું કે એ એના ધણીના શિલાલેખને ચુંબન કરે છે, પણ ધડી વારે તેને હલાવી તો તે અચેતન હતી. પેલા શિલ્પીએ તરતજ ટાંકણું લઈ પેલા અધુરા ભાગમાં લખ્યું કે “અને તેનું અર્ધું અંગ, તેની પાછળ તેનો શિલાલેખ કોતરાવી તેની પાછળ માત્ર ચારજ દહાડા આ જગત ઉપર રહ્યું હતું.”

ખીજે દિવસે પેલી મનૂરણુને તેના ધણીના ચણતરા પાસે દટાવી અને તેના ધણીના જેવો ચણતરો બાંધી વચમાં એ શિલાલેખ મૂકી દીધો. આ બનાવ જોઈ ધણી આશ્ચર્ય પામ્યાં.

પેલો શિલ્પી પણ પોતાની પ્રિયતમાની મૂર્તિ પૂરી કરી રહ્યો એટલે હાથમાં ટાંકણું અને હથોડી સહિત છેલ્લે ટચકે મરણુ પામ્યો હતો. કોઈ દિલવાળા કારીગરે તે મૂર્તિની નીચે લખ્યું કે:

“આ મૂર્તિ ધડનાર શિલ્પી માત્ર પોતાની આ પ્રિયતમાની મૂર્તિ ધડીનેજ મરણુ પામ્યો છે. તે જીવ્યો હતો માત્ર પ્રેમનું આ અવશેષ મૂકી જવા માટેજ.” (માર્ચ-૧૯૩૧ ના “નવચેતન”માંથી)

૭૯-વર્તમાન જીવનપ્રવાહ

(લેખક:—શ્રી. કલ્યાણપ્રિય)

વર્તમાન જીવનપ્રવાહ સન્માર્ગે જાય છે કે ઉન્માર્ગે એ પ્રશ્ન અનેક વિચારશીલ મનુષ્યોના મનને મથી રહ્યો છે. ઉત્કાન્તિવાદીઓ કહે છે કે જગત ચઢે છે. ઉત્કાન્તિનો માર્ગ સીધો સરલ નથી પરંતુ અનેક ચઢાવ-ઢોળાવમાંથી પસાર થતાં આખરે ઉંચે ચઢી શકાય છે એમ તેઓનું મતવ્ય છે. આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતાં ટેનિસન કહે છે કે:—

“અહો ! હજુ અમને શ્રદ્ધા છે કે વિપત્તિઓને અંતે કંઈ પણ સારા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થશે.”

ઉન્નત આધ્યાત્મિક દષ્ટિખિંદુથી આ કથન યથાર્થ છે. પરંતુ આ દૂર દૂરના ઉજ્જવલ ભવિષ્યની આશા અને શ્રદ્ધા સર્વમાં રહેતી નથી—રહી નથી. જીવલેણ જીવનકલહ, નીચ હરીફાઈ, અધમ પ્રપંચ, નિઃસીમ દ્રવ્યલાલસા, જીવનની ઉતાવળ અને ધમાલ જોઈને અનેક આશાવંત યુવાનો પ્રબલ નિરાશાવાદી બન્યા છે. જ્યાં જીવનની સમગ્ર શક્તિ અથવા ધણીખરી શક્તિ કેવળ ઉદરપોષણને માટે વાપરવી પડે છે અને છતાં ધણી વાર જીવનનિર્વાહ થઈ શકતો નથી ત્યાં આશા ક્યાંથી રહે? આ સ્થિતિને ગુલામી વિના બીજું કયું નામ આપી શકાય? યુરોપ અને અમેરિકામાંથી ગુલામીનો વેપાર બંધ થયો તોપણ જનસમાજના મોટા ભાગની સ્થિતિ તો ગુલામીની જ છે. કેટલાકને આજીવિકાનાં સારાં સાધનો મળે છે અને ધન અને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઘણું કરીને તે દેહ અને આત્માના રુધિરના ભોગે ખરીદેલાં હોય છે. જ્યાંસુધી આત્મનિરીક્ષણ અને તજજન્ય આત્મવિકાસને માટે સ્વાસ્થ્ય-આરામ-જંપ-મળે નહિ ત્યાંસુધી તે વર્ગ પણ ગુલામીની બેડીમાં જ જકડાયેલો છે. જે દેશમાં ખરી સંસ્કૃતિ છે, ત્યાં સાધારણ સારું જીવન ઘણા થોડા કલાકની મહેનતથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

પરંતુ વર્તમાન જગત ધનતૃષ્ણાથી રાક્ષસના મુખમાં સપડાયું છે. ધનરસ વિના અન્યત્ર લાગ્યેજ સુખ અનુભવાય છે. પતંગીઆની પેઠે જીવન હોલવાઈ જાય ત્યાંસુધી મનુષ્ય દ્રવ્યને માટે ભમ્યા કરે છે. આ એક સુવિદિત વાત છે કે, દ્રવ્ય એ પુરુષાર્થ હોઈ સમાજવ્યવસ્થામાં ઉપયોગી સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ તેની સાથે તેની મર્યાદા પણ છે. સ્વાસ્થ્ય અને જીવનરસને ભોગે કરેલું દ્રવ્યોપાર્જન નિર્થક છે બલ્કે હાનિકારક છે. શાંત નિઃસ્વાર્થ નિર્લોભી જીવન મનુષ્યઆત્માની ઉન્નતિનું પોષક છે. જો મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું

કેન્દ્ર અને મહત્તાનું ધોરણ ધનસંપત્તિજ હોય, જે અનિયંત્રિત સ્વાર્થબુદ્ધિ અને લાભજ સુખનાં પરમ સાધન મનાય તો સસ, સૌંદર્ય, સદાચાર, ન્યાય, દયાલાવ વગેરે ઉન્નત ભાવો જગતમાંથી લુપ્ત થાય અને સમસ્ત જીવન શુષ્ક, અધમ અને યંત્રવત્ જની જાય.

કેટલાક મનુષ્યોને ઔદિક સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં અને ધંધાના અવિરત શ્રમમાં અત્યંત રસ પડે છે. આવા માણસો પોતાની લાભવૃત્તિ બીજાઓ ઉપર લાદવાના પ્રયત્નો કરે છે અને પોતાની આસપાસ ધનલાલસાનું પ્રજ્વલ અને ઝેરી વાતાવરણ ઉભું કરે છે. તેઓ ઉદ્યોગ અને વેપાર દ્વારા શતગણો નફો લઈ અદ્યતન દ્રવ્ય મેળવી વૈભવમાં આળોટે છે અને ઉદ્યોગનાં અનેક કારખાનાં દ્વારા વધારાની જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારખાનાંમાં કામ કરનાર મજૂરો ગુજરાનને માટે દિવસના ધણા કલાકો સખ મહેનત કરે છે અને તેમ છતાં નિરંતર થોડો ધણો ભૂખમરો વેડે છે અને નીરસ, કંગાળ અને નિરાશામય જીવન ગાળે છે.

અત્રે એક પ્રશ્ન થશે કે, આધુનિક સ્થિતિ કરતાં પ્રાચીન સ્થિતિ સારી હતી? આનો ઉત્તર એ કે, આપણા સમાજની નિષ્કુરતા પ્રાચીન સમાજ કરતાં ધણી વધારે છે. પ્રાચીન કાળમાં સર્વે નિઃસ્વાર્થી સાધુ પુરુષો હતા એમ કહેવાનો લેશ પણ આશય નથી. પરંતુ તે સમયે દ્રવ્ય તરફ તિરસ્કાર નહિ પણ કાંઈક ઉદાસીનતા-કાંઈક વિરક્તિ-જરૂર હતી. પરંતુ હાલમાં દ્રવ્ય એ પરમ અને એકજ પુરુષાર્થ મનાય છે અને જીવનનું અંતિમ ધ્યેય ગણાય છે. આમ ઉત્તમ આદર્શોનું સ્થાન દ્રવ્ય છીનવી લે છે ત્યારે તે વિનાશકારક નીવડે છે. વળી વિજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર થતી શોધોની સહાયતાથી વેપારીઓના નફાની સીમા રહેતી નથી. આ સ્થિતિ પણ પૂર્વે નહોતી. પ્રાચીનકાળમાં બુદ્ધિ અને ધર્મનું જીવન ઉન્નત મનાતું અને તેથી અધ્યાપક અથવા ઉપદેશક વર્ગની આજીવિકાનો પ્રયંધ કરી જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવતી અને તેમને દ્રવ્યોપાર્જનના શ્રમમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં આવતા. હાલના સમયમાં ધનવાન સિવાય ઇતર વર્ગને ઉદરપોષણ માટે તનતોડ મહેનત કરવી પડે છે અને કોઈ અપવાદ નથી. પ્રાચીન આદર્શ ત્યાગનો હતો; જ્યારે વર્તમાન જગતની ભાવના સુખ અને સમૃદ્ધિમાં પર્યાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યસંપત્તિ જાતે ખરાબ નથી. તેની સહાય વડે જનમંડળનું સુખ અનેકધા વધારી શકાય છે. પરંતુ હાલમાં મનુષ્યજાતિના કલ્યાણને માટે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી પણ અમુક વ્યક્તિ કે નાના મંડળના લાભમાટે થાય છે તેથીજ તેનાં પરિણામો દુષ્ટ નીવડે છે. મૂડીદારોના ત્રાસથી મજૂરો અને ખેડુતો પરાધીન અને દુઃખી બન્યા છે. જીવન માત્ર પવિત્ર છે. મનુષ્ય પરમાત્માની પ્રતિકૃતિ છે.

પ્રત્યેક જીવને વધારે ને વધારે સુખી કરવો એ પ્રતિ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. કોઈ જીવને નિરંતર દારિદ્ર અને દુઃખમાં રહેવા દેવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

હવે આ વૈશ્વયુગમાં ઉન્નત આદર્શોર્ષી દેવાને પદ્મપદ કરી તેમનું સ્થાન ધનતૃષ્ણાર્ષી રાક્ષસે શી રીતે લીધું છે તેનાં કારણો વિચારીએ.

પ્રજાસીના યુદ્ધને અંતે બંગાળાની સંપત્તિ ઇંગ્લંડ ગઇ અને તાત્કાલિક અસર થઇ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લંડમાં વર્તમાન યંત્રપદ્ધતિનું મૂળ—ઔદ્યોગિક અને યાન્ત્રિક ક્રાન્તિ થઇ. હિંદમાંથી નિરંતર વહેતા ધનપ્રવાહથી ઇંગ્લંડની રોકડમાં ઘણો ઉમેરો થયો અને દ્રવ્યના ઉત્તેજન વિના પડી રહેલા ઉદ્યોગો સતેજ થયા. વણાટનો સંચો, વરાળના બળથી ફેરવવાનો રેંટિયો, ત્રાકોની ગાડી અને વરાળયંત્રની શોધ થઈ. વળી પચાસ વર્ષ સુધી કોઈ પણ યુરોપીયન દેશ ઇંગ્લંડનો પ્રતિસ્પર્ધી નહોતો; કારણ કે ઇટલી, સ્પેન, ફ્રાન્સ, જર્મની વગેરે દેશો સ્થાનિક પરિસ્થિતિને લીધે ઇંગ્લંડની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે તેમ નહોતું. આમ કોલસા અને લોઢાની ખાણોથી સંપન્ન ઇંગ્લંડે યુરોપ અને અમેરિકાનાં બજારોમાં પોતાનો વેપાર ધમધોકાર ફેલાવ્યો. અન્ય દેશની પણ જેમ જેમ મૂડી વધતી ગઇ, તેમ તેમ તેમને ઇંગ્લંડનું અનુકરણ કરવાનું મન થયું અને તેથી તેમને તેની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવાનું થયું. પરંતુ દરમિયાન ઇંગ્લંડે તો પૃથ્વીના અનેક ભાગોમાં પોતાનાં સંસ્થાનો જમાવી, પોતાનાં કારખાનાંમાં તૈયાર કરેલો અનર્ગળ માલ વેચવાનાં બજારો હસ્તગત કર્યાં હતાં અને જગતમાં અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વેપારઉદ્યોગમાં આવું સર્વોપરિપણું મેળવવાને જર્મનીએ ધણી મહેનત કરી અને પોતાના દેશમાં દરેક પ્રકારનો માલ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો. પરિણામે જર્મનીને પણ, બીજા દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપી પોતાનો માલ ખપાવવાના હેતુથી ઇંગ્લંડની સાથે અથડામણ થઈ. આ બધાનું પરિણામ યુદ્ધ, અવ્યવસ્થા અને મનુષ્યજાતિની અવનતિમાં આવ્યું અને મજૂર અને શેઠ, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું.

આ વધતી જતી ધનલાલસાઈથી મહારોગને પરિણામે આપણા દેશનું જીવન કેવું જર્જરિત થઇ ગયું છે તે તપાસીએ. પશ્ચિમ સાથેના આપણા વર્તમાન સંબંધને લીધે આપણા દેશનું ધન સહસ્ર-મુખે પરદેશ ધસડાઇ જાય છે. કરના અસહ્ય બોજને લીધે ગરીબ ખેડુતોના દેહમાં રુધિર રહ્યું નથી. દુષ્કાળ એ હવે આપણા દેશમાં અબળણ્યો અતિથિ રહ્યો નથી, પરંતુ ધરનાં બાળકની પેઠે નિરંતર આપણી સાથેજ વસે છે. આથી રોટલાને માટે ટળવળતાં અનેક

હાડપિંજરો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. જૂના વખતમાં દુકાળો પડતા પરંતુ ઘણાખરા સ્થાનિક હતા. હાલ દુકાળની સંખ્યા અને ભયાનકતા સવિશેષ છે અને લગભગ સાર્વાત્રિક થયા છે. ઓછો ખોરાક, અધુરાં વસ્ત્ર, અયોગ્ય ગૃહો અને અવિશ્રાંત મહેનતથી ઉત્પન્ન થતા તાવથી લોકોનું મરણુપ્રમાણુ પણ વધતું જાય છે. વળી ખેતી-વાડીની અવદશા અને ગૃહઉદ્યોગનો નાશ એ પણ આપણી કંગાલિયતનાં કારણો છે.

પૂર્વોક્ત શારીરિક અને આર્થિક દુઃખો ઉપરાંત સામાજિક, માનસિક, નૈતિક અને રાજકીય કષ્ટો કાંઈ ઓછાં નથી. મનુષ્યના આકર્ષણનું પરમ અને પવિત્ર ધામ ગૃહ પણ આજ નીરસ બન્યું છે. દ્રવ્યની લોલુપતાએ ગૃહના સુખનો ખ્વંસ કર્યો છે. હાટેલો અને ક્લબોએ કૌટુંબિક જીવનમાં વિચ્છેદ નાખ્યો છે. પરિણામે કુટુંબના ભણેલા અને અભણ, સમજી અને અજાણસમજી, પુરુષ અને સ્ત્રી વર્ગ વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. એક સમયે આ દેશમાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત કે એવા ધાર્મિક ગ્રંથનું અધ્યયન અને શ્રવણ ગૃહમાં અને શેરીઓમાં નિયમસર થતું અને સંખ્યાબંધ લોકોની એ મુખ્ય કેળવણી હતી. હવે એ પ્રાચીન પ્રથા લુપ્ત થતી જાય છે અને તેની જગ્યાએ કોઈ પણ ઉચ્ચ શિક્ષણે સ્થાન લીધું નથી. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ (અભણ પણ) શ્રુતિપરંપરાએ સાંભળેલાં ભજનો કે કાવ્યો નિત્ય સવારમાં દળતાં કે ઘરનું કામ-કાજ કરતાં લલકારતી તે પણ હવે કવચિત્તજ સંભળાય છે. પ્રભાતમાં સ્નાનસમયે અનેક ભાવિક નરનારીઓ આપણા દેશનાં પવિત્ર તીર્થો, નદીઓ અને પર્વતોના નામોચ્ચારણ કરતાં અને આપણા દેશની વાસ્તવિક એકતાનો નિત્ય સાક્ષાત્કાર કરતાં. વળી સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી આદિ મહાસતીઓ અને રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, શંકર આદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્રોનાં સતત સ્મરણો જીવનની જ્યોત અખંડ જગત રાખતાં. આ ઉપરાંત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત વીરપુરુષો અને વીરાંગનાઓની કથાઓ દ્વારા પ્રેમશૌર્ય વગેરે ઉન્નત ભાવો દેશનાં બાલકોનાં હૃદયમાં ઉભરાતા અને તેમનાં પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું તેમને મન થતું અને તેમ કરવાનો અવકાશ પણ હતો.

આ બધો સંપ્રદાય હાલ શિથિલ થઈ ગયો છે. વળી વ્રત, ઉપવાસ, યમ, નિયમ, યાત્રા, ધર્મ, પૂજા, દાન પણ પ્રથમના જેવાં હવે ક્યાં છે ? ક્યાં એ ગ્રામ્ય જીવનની સાદાઈ, નિર્દોષતા અને પ્રાણુપોષક શક્તિ અને ક્યાં વર્તમાન યાન્ત્રિક ઉદ્યોગગૃહોથી ભરપૂર ભરેલાં નરકસમાન શહેરો ! આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું મંડાણ ગામડું હાલ અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્યરૂપી અંધકૂપમાં ડૂબી ગયું છે.

પણ સાંપ્રત સમયમાં કેળવણીનો અહોળો પ્રચાર થાય છે એ હર્ષનું કારણ નથી? આપણા દેશની સંસ્કૃતિ, સ્વભાવ, સંપ્રદાય અને વાતાવરણને અનુરૂપ કેળવણી મળે તોજ દેશાદ્ય થાય. એ વિના અન્યશિક્ષણ સત્વહીન છે. પ્રાચીન આશ્રમો અને સંગમો, બૌદ્ધોનાં વિહારો અને મુસલમાનોની મદ્રસાઓનો ઉપયોગ વર્તમાન શિક્ષણને ધડવામાં અનિવાર્ય છે. માત્ર પશ્ચિમનાં વિદ્યાલયોનું અનુકરણ કરીને આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓને આપણે ઉછેરી શકતાં નથી અને ઉછેરીએ તોપણ તેમાં મીઠાં ફળો ખાઈ શકવાનાં નથી. વળી પ્રાચીન કાળમાં કેળવણીનું ધોરણ પણ હાલ કરતાં જુદુંજ હતું. ધણું ખર્ચ જ્ઞાન શ્રવણદ્વારા પ્રાપ્ત થતું. અક્ષરજ્ઞાનનું અજ્ઞાન એ મનુષ્યના ઉત્કર્ષનું બાધક નહોતું—ન હોવું જોઈએ. અકબર અને શિવાજી હાલના અર્થમાં જરા પણ ભણેલા નહોતા, છતાં તેમનું જીવનકાર્ય તેઓ અદ્ભુત કાર્યદક્ષતાથી કરી શક્યા. તેમનું જીવન હેતુ વિનાનું નહોતું. પરંતુ વર્તમાન શિક્ષણમાં જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવાના આદર્શોની કેટલી ઉણપ છે? વળી રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ રાષ્ટ્રપૂજ્યવાદ અને સામ્રાજ્યવાદનો ઉન્માદ કેટલો વિઘાતક નીવડ્યો છે! આમ જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ ફેરવીએ છીએ ત્યાં ત્યાં વર્તમાન જીવનપ્રવાહ ઉલટી દિશામાં ચાલી રહ્યો છે. હે સવિતાદેવ! અમારા અંતરમાં અને અમારી આસપાસ પથરાયેલા અજ્ઞાનના થરો દૂર કરી અમારી—મનુષ્યજાતિની—બુદ્ધિને સન્માર્ગે પ્રેરો. ‘ધ્રિયોયો નઃ પ્રચોદયાત્’

(“વસંત”ના એક અંકમાંથી)

૮૦—શિલ્પી કા અવસાન

(લેખક:—શ્રીગોપાલ નેવટિયા)

ક્ષિતિજ અસ્ત હોતે હુએ સૂર્ય કી લાલિમા સે સુશોભિત થા. વિસ્તૃત ભૂમિખંડ કે એક છોર પર વટવૃક્ષ કે નીચે એક શિલ્પી બેઠા થા. પાસ હી ઉસકી જીર્ણુશીર્ણુ કુટિયા થી. કુટિયા ક્યા થી, અપને સ્વામી કી અવસ્થા કા ચિત્રપટ થી. કુટિયા કા વહ દીન વેશ ખતલા રહા થા કિ વહ કલાવિદ્દ ઉસકી ઓર સે ઉદાસીન હૈ, ઉસકી ઓર આંખ ઉઠા કર દેખને કા ભી ઉસે અવકાશ નહીં હૈ, વહ તો કિસી દૂસરે જગત મેં હી વિચરણ કર રહા થા.

તો ક્યા શિલ્પી શિલ્પકલા મેં વ્યસ્ત થા? નહીં; ખરસોં સે ઉસને યહ કામ છોડ દિયા હૈ. શિલ્પી કા યૌવન અલી સમાપ્ત નહીં હુઆ હૈ, પર ઉસકે મુખમંડલ પર યૌવનપ્રભા કે સ્થાન મેં વિષાદ કી છાયા દષ્ટિગોચર હોતી હૈ. તો ભી, ઉસકી આંખોં મેં

વહ આભા થી જો બતલા રહી થી-વે કિસી ચિર-અભિલષિત કોષ કે અન્વેષણ મેં લગી હુધું હૈ !

ધીરે ધીરે સૂર્ય કી લાલિમા પીતવણું હો કર અધકાર મેં પરિવર્તિત હો ગઇ. શિલ્પી ઉસી સ્થાન પર ઉસી ભાવ સે બેઠા રહા. કિસી અદૃશ્ય કી ઓર વહ દૃષ્ટિ ગડાયે થી. રાત્રિ અપના આંચલ પસારે ચલી આ રહી થી.

શિલ્પી કા ધ્યાન ટૂટા. એક ઉસાંસ કા સહારા લે કર વહ બહુત હી મંદ વ ગંભીર ચાલ સે અપની ભગ્ન કુટિર કી ઓર ચલા. કુટિયા કે ટિમટિમાતે દીપક કે પાસ આ, કૃશિત જાનુઓં પર સિર ધર કર, કિસી અગાધ કલ્પના મેં અસિત વહ બેઠ ગયા. બીચબીચ મેં ઉસકે નેત્રદ્વય સામને ખડી હુધ પાપાણુમૂર્તિ તક જા કર લોટ આતે થે.

નભમંડલ ચાંદ કે કોમલ પ્રકાશ સે ખિલ ઉઠા. કણકણ મેં એક નવીન શોભા કા પ્રાદુર્ભાવ હો ગયા. ગરીબ કી વહ કુટિયા બી ચંદ્રિકાસિક્ત હો કર મનોહારી હો ગઇ. વહ સંભ્રાંત શિલ્પી ફિર ઉઠા. મંદ મંદ ગતિ સે ઉસ મૂર્તિ કે સમીપ જા કર ઉસને ઉસકા આવરણ હટા દિયા. ઓહ ! કિતના સૌંદર્ય થા ! નિર્જીવ પાપાણુ મેં એસા સજીવ સૌંદર્ય અંકિત કરનેવાલા શિલ્પી ધન્ય થા.

સ્થિર દૃષ્ટિ સે શિલ્પી અપની ઉસ મૂર્તિ કે નીરખ રહા થા. અકસ્માત્ ઉસકે લોચનકોણુ જલકણોં સે ભીંગ ગયે. એક આહ કે સાથ શિલ્પી કે મુંહ સે યે શબ્દ નિકલે—“ઓહ ! કિતની નિર્દય હૈ વહ, ઉસકા કલેજા બી પથ્થર કા હૈ. ઇતના અનુરાગ, ઇતના આદરસત્કાર ઓર ઇતના પ્રેમ—કયા સભી નિરર્થક ગયે ? કયા વહ ઘડીભર ઓર નહીં ઠહર સકતી થી ? કયા સારા આકર્ષણવાદી કે ટુકડોં મેં હી સમાયા હૈ ? વાર-વિલાસિની કે લિયે તો યહી એક આકર્ષણુ હૈ.”

ભાવોદ્રેક મેં શિલ્પી સંજ્ઞાશૂન્ય હો કર કુટિર કે આંગન મેં પડ ગયા.

*

*

*

*

સહસા શિલ્પી બોલ ઉઠા—

“તુમ કૌન હો ?”

“વિદ્યુત્ !”—ઉત્તર મિલા.

“વિદ્યુત્ કયા તુમ હો ? અમીરઉમરાવોં કે માનસમ્માન કેા છોડ કર તુમ ઇસ લયાવહ જોંપડી મેં કયોં આઈ હો ? અથવા તુમ આઈ હી નહીં; તુમ યહાં સાક્ષાત્ ખડી હોં, યા યહ બી એક સ્વપ્નમાત્ર હૈ ? ઉન આશાઓં ઓર મધુર કલ્પનાઓં કા કયા હુઆ ? હાં, હાં, તુમ્હારે આગે હૃદયદાન—સર્વસ્વ દાન કા કોઇ મૂલ્ય નહીં રહ ગયા થા, તુમ્હારા એક માત્ર આકર્ષણુ થા ધન—ચાંદી, સોના ! કયોં યહી ન ? આજ યહાં કયોં આઈ હો ? કયા રાસ્તા ભૂલ ગઇ ?”

“હાં, રાસ્તા હી ભૂલ ગઇ થી” દુઃખિત ચિત્ત સે વિદ્યુત ને કહા—“મુઝે સત્પથ કા જ્ઞાન હો ગયા હોતા, તો મੈં ઈસ તરફ ક્યોં ભટકતી? શિલ્પી, તુમહીં કહો, મੈં ધન કે પીછે ક્યોં દૌડતી, એક હૃદય ખોજતી ઓર ઉસકી પ્રેમમય છાયા મેં સુખી જીવન ખિતાતી. શિલ્પી! આજ ઉસીકી બીખ માંગને મੈં તુમારે દ્વાર પર આઇ હૂં. તુમ દેવ હો, ક્ષમાશીલ આર ઉદાર હો—યહી મેરી આશા હૈ. દયા કરો શિલ્પી!”

“કયા કહા? બીખ માંગને—એક લિખારી સે? કયા તુમ ઉપહાસ કર રહી હો?”

“નહીં નહીં, શિલ્પી, નહીં. મੈં આજ ઉપહાસ કરને નહીં, બીખ માંગને આઇ હૂં. એક ખાર મેરી ઓર દેખો તો સહી. તુમહારે મન મેં સહાનુભૂતિ ઓર દયા કા ઉદય અવશ્ય હોગા.”

શિલ્પી ને આંખ ઉઠા કર દેખા—“ક્યોં વિદ્યુત! યહ કયા? તુમ આંખ બંદ કિયે ક્યોં ખડી હો? વિદ્યુતપ્રભાવાલી તુમહારી આંખોં કા કયા હો ગયા?”

“મેરે નેત્રોં કી શક્તિ કા હરણ કરનેવાસે તુમ હો!” ક્રોધ ઓર દુઃખ સે મિશ્રિત સ્વર મેં યુવતી ને કહા—“જો આગ એક દિન મૈંને તુમહારે દિલ મેં લગાઇ થી, વહી આગ મેરી આંખોં ખા ગઇ. અપની આંખોં વાપિસ પાને કે લિયે મૈંને કયા નહીં કિયા? દવાદાર, પ્રાર્થના, ભત્સર્ચના સખ નિષ્ફલ રહે. કોઇ અજ્ઞાત મુઝે પ્રેરિત કર રહા થા ‘ઇન સખસે કુછ નહીં હોગા. જાઓ, ઉસી શિલ્પી કી શરણુ મેં જાઓ, જિસકા જીવન તુમને નષ્ટ કર દિયા હૈ. શિલ્પી તુમહેં અપની આંખોં વાપિસ દે દેગા.’ અપને ઈસ સ્વાર્થ કે લિયે ખરસોં સે અનેક કષ્ટ સહતી હુઈ આજ તુમહારી શરણુ મેં પહુંચ ગઇ હૂં. ઓ શિલ્પી! મુઝે આંખોં દે દો! ચારોં ઓર કી દુનિયા દેખને કી શક્તિ દે દો! મૈં પ્રતિજ્ઞા કરતી હૂં, અપના શેષ જીવન ઓર યૌવન સખ કુછ તુમહારી સેવા મેં અર્પણુ કર હૂંગી.”

વહ સંબ્રાન્ત શિલ્પી ચુપચાપ સખ ખાતેં સુન રહા થા. અખ વહ કંઠકહા કર હંસ પડા ઓર બોલા—“મુઝે સ્વાર્થી મત બનાઓ વિદ્યુત! ભગવાન કે લિયે મુઝે એક સાધારણુ સૌદાગર કી શ્રેણી મેં મત લાઓ. તુમહારા શરીર લે કર કયા ઉસકે બદલે મેં મૈં તુમહેં આંખોં હૂંગી? દુઃખ હૈ, યુવતિ! તુમ મુઝસે ઓસી આશા મત કરો. મૈં તુમસે કુછ નહીં ચાહતા. પ્રતિજ્ઞા કરો, ઇન દો મોહિની આંખોં કા ઉપયોગ ભવિષ્ય મેં કિસીકો પાગલ બનાને કે લિયે નહીં કરોગી.”

“પ્રતિજ્ઞા કરતી હૂં શિલ્પી! અખ ન કરૂંગી!”

એક હી ક્ષણુ મેં શિલ્પી કે ચહેરે પર એક જ્યોતિ દિખાઈ

દી ઔર સચ્ચે હૃદય સે ઉસને ઉસ નેત્રવિહીન વાર-વિલાસિની યુવતી કેા આશીર્વાદ દિયા. દૂસરે હી ક્ષણ, પડે-હી-પડે ઉસને અપની ફટી-પુરાની ચાદર અપને શરીર પર ખસકા લી. ઉસ કલાવિદ્ શિલ્પી કે જીવન કેા યહ અન્તિમ સમય થા.

વહ સદા કે લિયે સો ગયા; ફિર કબી નહીં જગા.

વિદ્યુત કાંપ રહી થી. ઉસને દેખા—હાય ! શિલ્પી અજ નહીં રહ ગયા. ઉસકે ચરણોં પર પડ કર, સજલ નયન હો કર, ઉસને ખિસર-ખિસર કર વિલાપ કિયા ! કાતર સ્વર સે ઉસને કહા—“ઓ પ્યારે શિલ્પી, અપની દી હુઈ યે આંખેં લૌટા લો ! મેં ઇસ પ્રકાશ કેા સહન નહીં કર સકતી. મુઝ પાપિન કે લિયે તો મૃત્યુ કે અંધકાર હી ઠીક હૈ !”

(“શિલ્પી” મેં પ્રકાશિત શ્રી. મણુમદાર કી એક અંગ્રેજી કહાની પર)

૮૧-પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ

(લેખક:-શ્રી. ચક્રવાક)

“ અક્ષાંડકેરં આકર્ષણુ શ્રી કૃષ્ણુ નામ. ” અક્ષાંડનું નહિ તો હિંદના આકર્ષણુ કેરં તો એ નામ છેજ. અને દુનિયાના ફિલ્સફી-તત્ત્વજ્ઞે, વિદ્વાંસે પણ એ નામને પૂજે છે. અને જ્યારે દુનિયાનો માનવી, માનવી ગીતાના મર્મને પૂછશે; ત્યારે એ અક્ષાંડ આકર્ષણુ થતાં વાર નહિ લાગે. અને કદાચ ભૂતકાળમાં-એના જમાનામાં, એ અક્ષાંડ-નું-જગતનું આકર્ષણુ હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી. હતું પણ તેમજ.

આવા આ નરોત્તમનો જન્મ શ્રાવણ વદી ૮ ની મધરાતે થયો હતો. એની જન્મદાત્રી અષ્ટમી-માત્ર કૃષ્ણાષ્ટમી ન રહેતાં ભારતના ઇતિહાસે જન્મદાત્રી નોંધાઈ ચૂકી-ગણે કેમ કૃષ્ણના બદલે એ જગતની જન્મદાત્રી હોય !

જન્મ-માન્તરનો એ યોગી કારાગ્રહમાં જન્મે છે. જન્મતાંજ એને જન્મદાતા માયાપત્ની વદ્યુતવાનો-ધોર શૂન્યકાળ કાળીરાતે કાલિંદીનાં કાળાં જળ પાર થવાનો-અને ગોવાળશ્રેષ્ઠ નંદ યશોદાનો અપત્ય થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

એનું લાવણ્ય-એની બાળચેષ્ટા ભલભલાં નરનારીને કામણુ કરે છે. એની બાળમસ્તી-એનું બાળચાપત્ય ગોકુળને ગાંડુ કરે છે. ગોકુળ એટલા માટે કહેવાતું કે ત્યાં ગાયોનાં કુળોજ વસતાં, બાકી તો વન હતું. ગોપાળો-ગોવાળોની એ ભૂમિ હતી. નંદરાય પાસેજ સવા લાખ ગાયો હતી. એવા અસંખ્ય ગોપાળો ત્યાં વસતા. વંશ-પરંપરાના ગોપાલનના અંતે તેમની જાતિજ ગોપ ગણાવા લાગી

હતી. અને ત્યાંનાં નરનાર ગોપગોપીથીજ ભારતે પ્રસિદ્ધ હતાં. ગાયો વસાવવી-વધારવી-વેલાવવી-એની ઉત્તમોત્તમ ઓલાદ પ્રકટાવવા મથ્યા કરવું, એજ એમનું જીવનકર્તવ્ય હતું. ગો-ગોકુળ એમનું જીવન હતું. એ એની સંપત્તિ હતી, વિશેષ સંતતિ હતી, કીર્તિ હતી. ગોસેવન એ એની ભક્તિ હતી. ગોસમૂહ એ એની શક્તિ હતી. ગોસંગ એ એની આસક્તિ હતી. ગોચર એ એનું મંદિર હતું. એ ગોમય હતા. ગો એ મય હતી, તેથી તે ગોપ હતા. તેથી એ ગોપી હતી. આવા એકધારા ને નિર્લેપ વાતાવરણમાં પળનાર બાળક અજબ નીવડે તેમાં શી નવાઇ ! ત્યારે આ તો જન્મનો કલાધર ! એની નવનવી લીલા-રમત ભલ્લભલાના દિલને જહેલાવતી-ડોલાવતી. એ સૌના ચિત્તને ચોર હતો. એના ચોર સૌ હતા.

માત્ર તે નંદ્યશોદાનો બાળક ન હતો. સમસ્ત ગોપગોપીને એ બાળકથી પણ અધિક પ્રિય હતો. એનું આકર્ષણ અજબ હતું. એનું મનમેહન સ્વરૂપ જોતાં ધરાઇએ નહિ તેવું મધુર હતું. એને જોયા સિવાય-ખોલાવ્યા સિવાય દુઃખનોને પણ ન ચાલતું. એને નીરખ્યા સિવાય ઘણાને અજાણ હોતું નહિ. એને રમાડ્યા સિવાય ઘણાને લહેજત પડતી નહિ. એને અડક્યા સિવાય ઘણાનું અંતર સ્ફુરતું નહિ, હૃદય રીઝતું નહિ. એને ન જોતાં તો દિવસો સૂના લાગતા. એને ન સુણતાં તો ચિત્ત સૂકાતું. એ મોહક રૂપ-એ નમણાં નખરાં-એ ચિત્તવેધક હાસ્ય ને ઠમકાં, એ કાળા મધુરા બાળગોપ ગોપીઓને એવાં ઘેલાં કરતાં કે એમને એ એમના બાળક-થીએ એના ઉપર અધિક વહાલ ઉછળતું. ખાસ કરીને ગોપીઓ તો એના વિના ગાંડી બની જતી. વિયોગધેડી વહાલુડી માતા ! જાણે એ છોકરો એમનો પોતાનો ન હોય, એમ એનાં એમને સ્વપ્નાં આવતાં; રાતે મધરાતે પણ જગવતાં. અસુર સવાર પણ મોહક રૂપ જોવા દોડાવતાં. એની મીડી મસ્તી એમનાં હૈયાં હુલાવતી. એનું અહભુત ખેલન એના પર વારી જવા પ્રહુલાવતું, એને જોયા સિવાય એનાથી રહેવાતું નહિ. એને ખરાબ્યા સિવાય એમનાથી ખવાતુંજ નહિ. દૂધ દહીંથી એને નવડાવવો, માખણ મીસરીથી એને ધરવવો, એ ગોપીઓનો જીવનોહાસ હતો. તેમ કરવાથી વધી જવું એ હરિકાઇ હતી-અદેખાઇ હતી-મારૂં તારૂં હતું.

છાતી ભીંસી એને રમાડવો-ગેદે ભેરવી એને ગભરાવવો-હૈયે ચાંપી એને હુલાવવો-એ એમનો જીવનહલાવ હતો. એને પોતે લઈ પુલાવું, બીજું લે એટલે ખસીઆણા પડી જવું, એવું એ મમત્વ હતું. એનો સંગમ એ સાયુજ્ય મુક્તિ હતી.

બાળક વધતો હતો, અને સૌને આકર્ષતો હતો. એની ફારમ ચોગરદમ પમરતી હતી. કંસે પણ એ અજબ બાળકનાં ગુણગાન

સાંભળ્યાં. એ ભડક્યો, પૂતના નામે તેની બહેન તેના જેવાજ રાક્ષસી સ્વભાવની હતી. તેને આ બાળકને કે તેના પ્રાણને હરવા તેણે મોકલી. પૂતના માશી હતી-માથીએ પણ વહાલી માશી હતી! બેનના દીકરાને એ રમાડ્યા-રીઝાવ્યા સિવાય કેમ રહી શકે ? પૂતનાને વહાલ આપ્યું, ને ઉછર્યું-માંડી બાળકને ધવરાવવા. પણ એ દુષ્ટ માશી સ્તનને ઝેર લગાડી બાળક મારવા આવી હતી. પણ આ ચતુર બાળક ઝેરની તીવ્ર ને કટુ વાસ લેતાંજ ચમક્યો-ચોંક્યો ને બાળમસ્તી કરતો હોય તેમ ઉછર્યો. ને પ્રાણ લેવા આવનાર માશીને એવો ગળે ચોંટ્યો કે નિશ્ચેતન કરી જ્યારે તેને ભોંયે પટકી ત્યારેજ ઝંખ્યો. માશી પ્રાણ લેવાને બદલે દધને ગમ્.

કાલિંદીના એક તટે કાળીનાગ રહેતો. તે તીવ્ર વિષધર હતો. એના વસવાટના ભાગમાં ગોપકુળો જમ્ શકતાં નહિ. એના ફરતે બાર ગાઉનું પાણી પી શકાતું નહિ. બાર બાર ગાઉમાં ચક્રલું ફરકી શકતું નહિ. આવું ઉગ્ર તેનું ઝેર હતું. વળી તે નદી નીચે એવી રીતે દર કરી રહેતો કે જેનો પત્તો મેળવવો કઠિન હતો; પણ કૃષ્ણ ઘેનું ચરાવતો થયો સારે એ એણે જાણ્યું. એનાથી એ ન જીરવાયું. એજ ધડીએ એકદમ જમ્ તેને શોધી કાઢી તેને નિર્વિષ બનાવી મૂક્યો, ને એ વિશાળ ગૌચર-એ સુંદર જળ ગોપો ને અને ગાયોને નિર્ભય ને નિરુપદ્રવ બનાવ્યાં.

એક વખત અતિવૃષ્ટિ થમ્. અનરાધાર વરસાદ. રાતદિવસ સૂઝે નહિ. કામધંધો થાય નહિ. તેમાં આ તો ગોપકુળ ખુદલામાં-સાદા ઝુંપડામાં-ફરતા ફરતા ધરબાર વિના પણ ચલાવી લેનાર ! બહુ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા, ત્યારે આ નાના ગોપે એક પર્વતની તળેટીમાં એવા અધુરા સાધનવાળા બધા ગોપોને એકઠા કરી જુદી જુદી યુક્તિઓ બતાવી, એવી ને એટલી વિશાળ જગ્યા સપાટાબધ છાવરી દીધી કે જ્યાં વરસાદનું ઝુંદ ન પડે. જેની નીચે ગોપ ને ગાયો નિર્ભય ચરી-વિચરી શકે-ગોકુળો તો તેનું આ ઐશ્વર્ય-શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયાં. ગોવર્ધન-ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધન(ગો+વર+ધન) ત્યાં પળાયું. તેથી એ પર્વત ગોવર્ધન ગણાયો. ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધનને રક્ષનારા-ધરન્નારા કૃષ્ણ ગોવર્ધનધારી કહેવાયા.

અને આલંકારિક ભાષામાં આવા પ્રસંગો 'કાળીનાગ નાથ્યો'- 'ગોવર્ધન તોળ્યો' ઇત્યાદિ કહેવાયા.

આ રીતે ગોકુળનાં તમામ વિઘ્નો વિદારણ થતાં આનંદ ઉત્સવ થમ્ પડ્યો. રસછોળ ઉડવા લાગી-જીવન મધુરાં મધુરાં થમ્ ગયાં, ઘેર ઘેર નાટારંભ ને લીલા થમ્ રહ્યાં. આ વખતે તે ઘેનું ચારતો- ને કંઈ કંઈ નવનવા ખેલ ખેલતો, અનેક વેષ ભજવતો, મોરપીંછ- નો સુરમ્ય મુકુટ બનાવતો ને તે ધરતો. વનસ્પતિના રસ કાઢી

લાલપીળાં કપડાં રંગતો ને તે પહેરતો. વાંસની બંસી-વેણૂ તે બનાવતો ને બજાવતો ને એવું સૂરીલું ગાતો-એવું મધુરું વગાડતો કે ઘેનુ પણ એની વાંસળીએ થનગનતી-નૃત્ય કરતી. ગોપીઓ ધંધા વિસરી જોવા દોડી જતી. ને સાનભાન-લૂગડાંલત્તાં-લોકલાજ-ને વડીલના દાબ સૌ અદશ્ય થઈ જતાં. આથીજ આલંકારિક ભાષામાં કહેવાયું કે એ બંસરીથી-“જળ થંબ્યાં, પર્વત ડોલ્યા, સમાધિઓ છૂટી, વાયુ-સૂર્ય-ચંદ્ર ઇંદ્ર દેવી ચીજોના વ્યવહાર અટકી ગયા, દિવસરાત એક થઈ ગયાં, બંદે ભૂલાઈ ગયાં (દિવસ છે કે રાત એ ભાન ન રહે), ગોપ-ગોપાંગના ભાન ભૂલ્યાં-ગાંડાં થયાં, ગોપીઓ ભાન ભૂલી, વાંસળી વાય ને કપડાં-કામ ચૂકી, નવસ્ત્રી દોડવા માંડે.” ઇંદ્ર ઇંદ્ર આમ એ બંસીધર કહેવાયો.

આ અને આવાં કામોએ તેની ખ્યાતિ એટલી બધી વધી પડી કે કંસ મુંઝાઈ ગયો. તેની નિંદ ઉડી ગઈ. શું કરવું તે વિચાર તેને થઈ પડ્યો. આખરે તેણે નંદરાય કે જે પોતાના ગોધનથી એક રાજા જેવો ગણાતો તેની પાસે મિત્રભાવે તેના પુત્રને મળવા, કલ્લોલવા, આનંદવા આમંત્ર્યો. નંદરાજ આ આમંત્રણ ન ઠેલી શક્યો. ને કૃષ્ણ તથા બળદેવ કે જે તેની માતા રાહિણીથી ઉત્પન્ન થયેલો તેનો વડો ભાઈ, તેનો હંમેશનો સહચર, ને અતિ બળશાળી માનનીય વડો ભાઈ હતો, તે બેઉને સાથે મોકલ્યા.

રસ્તે અને રાજધાની મથુરામાં જતાં તેમની અજબ જોડીએ તેના મોહક કમનીય સ્વરૂપે, અજબ વ્યક્તિત્વે રાજના કર્મચારી અને દાસદાસીને એવાં ને એટલાં આકર્ષ્યાં કે ભાન ભૂલી કંસ માટે લઈ જતાં ચંદનપુષ્પો, ગંધધૂપો, પૂજન, અર્ચના, વેષભૂષાઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા. કંસે જ્યારે આ જાણ્યું ત્યારે તેનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠ્યો. તેણે દગો કર્યો. તેમના પર હાથીઓ છોડ્યા-મલ્લો ને મારાઓ મૂક્યા. પણ આ બળવાન ભાઈઓએ તેને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાખ્યાં. ત્યારે ક્રોધે ભરાઈ તે જાતે મારવા દોડ્યો. પણ કંસ કરતાંએ આ નાના લાગતા બાળક વધારે બળવાન હતા. કંસને કૃષ્ણ પળમાં પૂરો કર્યો. અને મથુરા નગરીના રાજ્યમાં જે દુષ્ટતા-પાશવતા, કંસના રાક્ષસી સ્વભાવથી છાઈ હતી તેનો વિનાશ કર્યો. માઆપ વાસુદેવ દેવકીને છોડાવ્યાં, બંધનમુક્ત કર્યો. માતામહને ગાદી આપી ને પોતે બાળક બની રહ્યા. મથુરા જેવું મહાન ને સમૃદ્ધ રાજ્ય હાથમાં આવવા છતાં ન લલચાતાં બણવા માટે પ્રયાણ કર્યું. આનું નામ તે મહાનતા.

ત્યારે શુભામી નહોતી. પ્રજાની રોગરગમાં સ્વતંત્રતા ભરી હતી, નસેનસમાં જોમ ભર્યું હતું. નિર્મળ દષ્ટિનાં ને તેથીએ વધારે નિર્મળ દિલનાં માનવો ત્યારે જન્મતાં ને વિલસતાં; ને એ વિલાસમાં વિકાર-

ની છાંટે નહોતી.

બાળકૃષ્ણના અતૃપ્તરૂપે, અદમ્ય ઉત્સાહે, અગમ્ય ક્રીડાએ, સુરમ્ય મસ્તીએ, નિઃસ્વાર્થ સ્વાર્પણે ને મધુરા પ્રેમે સૌને એટલાં આકર્ષ્યાં હતાં કે તેને અસંખ્ય બાળસખા થયા; એટલુંજ નહિ પણ તેને અસંખ્ય બાળસખીઓ બની. તેમાં રાધા મુખ્ય હતી. યાદરહે કે એ નિર્મળ ને નિર્વિકાર અહંતાહોણું એ બાળસખ્ય-બાળ અદ્વૈત હતું. આ બધાં તેના નામે મરી શીટતાં, તેના કામે ગાંડાં બનતાં, તેના દર્શને મસ્ત બનતાં, તેના સાહચર્યે મુક્તિ અનુભવતાં. ને એ ગાઢ મૈત્રી, એ અજબ આકર્ષણ એટલું વજ્રમય બન્યું હતું કે જ્યારે કૃષ્ણે મથુરાની વાટ લીધી, ત્યારે એ ગોકુળ યમપુર થઇ પડ્યું. શેરીઓ સૂની, ઘર સૂનાં અને માનવ પણ સૂનાં થઇ ગયાં. જાણે કેમ સૌને ઘેર કોઇ પ્રિય મરી ગયું હોય! આંબાલવૃદ્ધ સૌ ફિક્કાં પડી ગયાં, જાણે તેમનાં હૈયાં હરાઇ ગયાં હોય, બુદ્ધિ ગળી ગઈ હોય, આત્મા ઉડી ગયો હોય! કેટલાંયને તો એ રનેહસંભારણાં, એ પ્રિય વિહાર-સ્થળો, એ અખોલ ઉડતા પ્રિય નાદો એવાં પીડવા લાગ્યાં કે આ સુરમ્ય ભૂમિ હવે તેમને મૃત્યુધામ થઇ પડ્યું. પોતાનું માદરવતન-પ્રિય પિતૃદેશ ખારાં ખારાં થઇ પડ્યાં; ને ઘણાં તો ન રહી શકવાથી એ ભૂમિને છેલ્લા પ્રણામ કરી દૂર દૂર નીકળી ગયાં. આવી મોહિની લગાડનાર કૃષ્ણ તે વખતે માત્ર દશ અગીઆર વર્ષના હતા. અને દશ અગિયાર વર્ષનો ગોકુળોને ગાંડાં કરી દેનાર આ બાળક કેવો પ્રતિભાવન હશે, એ કલ્પીએ છીએ ત્યારે અંતર ઉભરાઇ જાય છે.

અવંતીમાં ત્યારે ઋષિ સાંદીપનનું ગુરુકુળ જગપ્રસિદ્ધ હતું. કૃષ્ણ ત્યાં અભ્યાસાર્થે આવે છે; ત્યાં વિધવિધ કળાએ, કુશાગ્ર બુદ્ધિએ, કમનીયતાએ ગુરુના, ગુરુપત્નીના, ગુરુઅંધુના ચિત્ત ચોરી લે છે. મરી ગયો માની બેઠેલા ગુરુપુત્રને અજબ રસાયન સાધી આ સવાયો શિષ્ય જીવિત કરે છે, અજબ ચંચળતા સાધી સૌને ચમકાવે છે, અને સંપૂર્ણ વિદ્યા સાધી-સુદામા જેવા રંક અહ્યંધુનું નિર્મળ સખ્ય સાધી વિદાય લે છે.

મથુરાનો મોહ છોડી-સ્વસામર્થ્યનેજ શ્રેયસ્કર સમજતો એ સ્વકર્મવીર સૌરાષ્ટ્ર સર કરે છે. સમુદ્રકાંઠે એક અને અજોડ, અનુપમ અને અદ્વિતીય, એ વખતના ઇતિહાસે અવર્ણ્ય ગણાયલી પુણ્યધામ દ્વારિકા વસાવે છે. (જે જગતનું જોવા લાયક સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થળ થઈ પડે છે. હજારો બલ્કે લાખો ગાઉના યાત્રીઓ આવી જાહેરી ગાળવા છતાં એની વિવિધતા પૂરી મહાણી શકતા નથી. એવી એ દ્વારિકા હતી.) અને ત્યારથી કૃષ્ણ કરતાં એ દ્વારિકાધીશ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

તેની કાર્તિકૌમુદીથી મુઝ બનેલી-તેના સિવાય બીજાને

ભાષા આપ માની બેઠેલી મનોમુઘ્ધા-સ્વેચ્છિત વરનારી-દૃઢ મનવાળી રૂકિમણીને કન્યાની સ્વતંત્રતા છુટી મરજી માફક પરણાવવા મથતા કુટુંબીઓથી-કન્યાની મરજી વિરુદ્ધ પરણવા માગતા મદોન્મત્ત રાજવીઓથી-દુશ્મનોના દવ વચ્ચેથી ઉંચકી લાવી પોતાની ધર્મ-પત્ની બનાવે છે. ને એવું સદચર-સંયમન સાધે છે કે એ એક-પત્નીવ્રતધારી-દૃઢ નિયતી-ઋતુમાં પણ માત્ર ગર્ભદાનક રહી આર્યોનું અસીધારા જેવું ગૃહસ્થ બ્રહ્મચર્ય વ્રત સાધી, સંસારી છતાં બાળ-બ્રહ્મચારીનું અનંત ખીરદ મેળવે છે.

અને જ્યારે એક દુર્ગંજ, અકિંચિત, ચીંથરીઆ, મરવા વાંકે જીવતા એ રંક બ્રહ્મણને એ સશક્ત ને સુખાહુ રસ નીતરતો ને લક્ષ્મીમાં બદબદતો રાજવી બાથમાં ધાલીને ભેટે છે; ત્યારે એ લંગોટીઆ મિત્રોનું સ્નેહાલિંગન-એ રંકરાયનું અભેદ મિલનવજ-હૈયા ને પણ ભીંજવી મારે છે.

અને તેની દરિદ્ર સ્થિતિ, ગરીબીની યાતના, ભૂખડી ખારશપણું જાણવા છતાં તેનું અયાચકપણું પરીક્ષવા અને અમર કરવા એક પાષ હથેલાથ ન આપતાં ભેટી વિદાય દે છે. ત્યારે દેખાતી કૃપણતા નીચે ઉછળતું વિશાળ અંતઃકરણ ઝળહળી રહે છે.

અને એ નિર્ધન-નિઃસ્પૃહ મિત્ર જીંદગીભર ભૂખનો બખેલો છતાં-ચાહીને હાથ લંબાવવા આવેલ છતાં-મિત્રતા ન લજવતાં નિર્વિકલ્પે વિદાય થાય છે. એ દસ્ય ખરેખર પ્રેરક છે.

અને સુદામા ઘેર પહોંચે ત્યાર પહેલાં એ મિત્રનો તારણહાર જાણે દ્વારિકાને ટક્કર મારે એવી રસસમૃદ્ધિથી ઉછળતી નમરી જાણે આકાશમાંથી ઉતરી આવી હોય એમ-પોતે કાંઈ ન આપ્યું હોય તેમ પોતાનાથી પણ શ્રેષ્ઠ વૈભવ ને સમૃદ્ધિ તેના પર ન્યોછાવર કરે એ કલ્પના-એ સખ્યતાનાં ગુણગાન થઈ શકે એમ નથી.

તેની અજબ ને અફર બુદ્ધિ ચક્રાકારનું સુદર્શન અસ્ત્ર શોધે છે, જેનો પ્રતીકાર જગતમાં નથી. જે છૂટે તો ગમે તેવા ને ગમે તેટલા દુશ્મનનો કચ્ચરધાણ કાઢી નાખે, ને વળી પાછું પોતાપાસે આવી જાય. આવો તો એ ધનુર્વિદ્. એટલુંજ નહિ પણ એનું ગરુડાકારી વિમાન એવું અને એટલું પ્રસિદ્ધ હતું કે જેના ધોષથી જેવા તેવાના ગર્ભ ગળી જતા. જેના નામે દુશ્મનો ધૂજતા, મિત્રો આહ્વાદતા ને દેખાવે માત્ર જીવતો ગરુડજ જોષ લ્યો. તે ઉડતું ત્યારે પાંખ જેમ ફેલાતું, તેમાં આકાશી તત્ત્વ શોધી એવી યુક્તિ રચી હતી કે અમુક અવાજના સ્પર્શે એ આવે ને અમુક અવાજના સ્પર્શે એ ચાલ્યું જાય. ધાયું કામ આપે, ઉંચે ચઢવું, નીચે જવું, પવનથી પણ વધારે દોડવું, પાણીમાં, જમીનમાં, આકાશમાં ગમે ત્યાં વહેવું-અમુક કળ દેતાં માર માર કરતું દુશ્મનોને ભેદી નાખે એવું

ધડી ધડી રંગ બદલતું ને અરંગ થતું વાહનનું વાહન, હથિયારનું હથિયાર, ધ્વજનો ધ્વજ, રક્ષકનું રક્ષક એવું એ વિમાન હતું. આવા યંત્રોનો શોધક જગતજેતા થાય તેમાં નવાઈ શી ! આથી પછી શિલ્પનિપુણતા બીજી કયી હોઈ શકે ?

આ સિવાય અદૃશ્ય રહેવાની વિદ્યા તેણે સાધ્ય કરી હતી. આ વિદ્યાના બળેજ તેણે પાંચાળીનાં ચીર પૂર્ણ હતાં. તેમાં પાપી-ઓને થકવવાનો હેતુ હતો. પણ જ્યારે પાપીઓની જીવ વધારે લંબાઈ ત્યારે પોતાનું પહેરવાનું હંમેશનું કપડું પીતાંબર સહેજ દૃશ્ય કયું, જે જોતાંજ એ વસ્ત્રના પહેરનારની કલ્પના આવતાં કૌરવો, એ વ્યક્તિના સામર્થ્યબળની કલ્પનાએજ શીકા પડી ગયા. ને વસ્ત્રા-હરણ ભૂલી ગયા. શી એના નામની હાક હતી !

હાલ જેને વાયરલેસ કહે છે તે વિદ્યા પણ ત્યારે સાધ્ય હતી. તેને આકાશવાણી કે અંતરવાણી કહેના. પાંડવો હજારો કોશ દૂરથી બોલાવે-પાંચાલી બોલાવે ને બે ધડી પછી હાજર થાય. એ અંતરવાણી ને ગરુડ વિમાનની શોધનું ફળ હતું, માત્ર વાતો કે ગપાટા નહોતા.

એ મહાપુરુષના કેટલા ગુણ કથીએ ? ક્યાં કથીએ ? વગર લડયે પાંડવોને જીતાડનાર એ હતો. જ્યાં જ્યાં દુઃખ, જ્યાં જ્યાં પાપ, જ્યાં જ્યાં અનાચાર, ત્યાં ત્યાં કૃષ્ણ ને કૃષ્ણ, ત્યાં અધર્મઅનીતિનું વિદારણ ! આમ પૃથ્વીને પાપમુક્ત કરી તે સાચો ગોપાલ બન્યો છે.

ધર્મશ્વર હોય તો તે એક ને અદ્વીતિય છે, નિરંજન ને નિરક્ષર છે. નથી તે અવતરતો કે નથી તે મરતો. એટલે એ ધર્મશ્વરાવતાર હતા એમ કહેવું, એ સરાસરી મૂર્ખાઈ છે. પણ દીનના દુઃખે દાઝી જે યોગીઓ ને વિભૂતિઓ એટલે જીવનમુક્તાત્માઓ અવતાર હોય તો એવા અવતાર જગતમાં ધણા થયા છે ને થશે. ભારતમાં પણ એવા ધણા થયા છે, થાય છે ને થશે. એમ કહીએ તો અવતાર હતા.

અમારી દૃષ્ટિએ મનુષ્ય એ માત્ર એક જીવ છે. સમજ-શક્તિવાળો ! મથી મથી, સાધી સાધી, ચારિત્ર્ય કેળવી કેળવી તે પુરુષ બની શકે છે. આવા પુરુષો ભારતમાં અનેક થયા છે. તેમાંનો કૃષ્ણ પણ એક; પણ બીજા પુરુષ હતા, જ્યારે આ પુરુષોત્તમ.

ગોકુળોને ગાંડાં કરનાર, તારનાર પાળનાર, બાળાવતાર ! ગોપ ગોપીઓમાં આત્મીયતા-નિજત્વતા-પ્રકટાવનાર એ રૂપાવતાર ! સ્વજનની પેઠે વિરહથી વિદન નાખતો એ વિરહાવતાર ! પૃથ્વીને પગલે પગલે પાપપાખંડ-દુષ્ટતાને વિચ્છેદનાર એ પુણ્યાવતાર ! દીન ને દુઃખીને તારનાર એ દીનાવતાર ! રાધાના બાળસખા ને દ્રૌપદીના ધર્મસખા ! ઉદ્ધવના અંતરસખા ને સુદામાના આત્મ-સખા ! અર્જુનના યોગસખા ને રૂકિમણીના જીવનસખા ! વાસુ-

દેવદેવકીનો લાલ અને નંદ્યશોદનો બાળ ! કંસ શિશુપાળનો કાળ અને અકર અજોડ કળાકાર ! અજબ વિષ્ટિકાર ને ગજબ દષ્ટિકાર ! એ પાર્થસારથી ને ધર્મભારથી ! જગતવંદ પિતામહ જેવા પણ જેને પૂજવા યોગ્ય માને એવો સમર્થ ચારિત્રશાળી ! નિષ્કામ ને નિલેપ દેહધારી, ગૃહસ્થ છતાં ઈન્દ્રિયજેતા બ્રહ્મચારી ! એ અનન્ય સુદર્શન ચક્રશોધક, ગરુડ વિમાનવિધાયક, મધુર મોહન બંસીધર, સંગીત-શિલ્પ-શસ્ત્ર, અસ્ત્રવિશારદ, એ ભારતત્રાતા ને ગીતા-ગાતા, એ ગોવાળ ને ગોપાળ, એ ધર્મધાર ને નીતિકાર ને બીજું કહી પણ શું શકાય ! એ જગતનો પુરુષોત્તમ હતો-છે-અને રહેશે.

(“સાહિત્ય”ના એક અંકમાંથી)

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્રરાયે સ્થાપેલું

૮૨-બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ

(લખનાર:-શ્રી. વ્રજમોહન શર્મા.)

લગભગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. કલકત્તાના અપર સરક્યુલર રોડ નામે એક રસ્તા પરના એક મકાનમાં દુર્બળ દેહવાળા એક પ્રૉફેસર આવીને વસ્યા હતા. તેઓ રસાયન કૉલેજમાં ભણાવતા. હિંદમાં રસાયનશાસ્ત્રના ધણા પ્રૉફેસરોની પ્રવૃત્તિ માત્ર “કલાસરૂમ”ની ચાર ભીંત વચ્ચેજ પુરાયેલી રહે છે; પણ આ પ્રૉફેસર એના અપવાદરૂપ હતા. તેમની ઈચ્છા નોકરી કરી ફક્ત દ્રવ્ય કમાવાનીજ નહોતી. તેમના હૃદયમાં હિંદી રસાયણનો પુનરુદ્ધાર કરવાની મહાન આકાંક્ષા હતી. એ આકાંક્ષાની સાથે સાથે તેમના મસ્તિષ્કમાં રસાયણનું અસાધારણ જ્ઞાન, સ્વભાવમાં દૃઢતા, મનમાં ધૂન અને નિઃસ્પૃહતા હતાં. તેમની એ મહત્વાકાંક્ષા અને ધૂનને પરિણામે “બંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ” જેવી મહાન સંસ્થાનો જન્મ થયો. તે પ્રૉફેસર બીજા કોઈજ નહિ, પણ અત્યારે હિંદમશહૂર બનેલા પરમ ખાદીભક્ત આચાર્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય હતા.

ભારતભૂમિ રતનગર્ભા વસુંધરા કહેવાય છે. તેમાં સેંકડો જાતનાં વૃક્ષો, પાંદડાં, ઔષધિઓ, જડીબુટ્ટીઓ વગેરે પેદા થાય છે. હિંદી વૈદ્યો અને રસાયણજ્ઞો પોતાની દેશી ઔષધિઓનો ઉપયોગ પુરાતન સમયથી કરતા આવ્યા છે. તેમનો આયુર્વેદ તેમજ ઔષધો બનાવવાની તેમની પદ્ધતિ નિરાળાંજ છે. છેલ્લી બે સદીઓમાં યુરોપના વિજ્ઞાને એટલી બધી ઝડપથી પ્રગતિ કરી છે કે યુરોપની ચિકિત્સાપ્રણાલીમાં ઘણાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તનો થયાં છે. વિશ્લે-

પણની નવી રીતિઓએ તેમજ હજારો જાતનાં નવાં યંત્રોની શોધે રોગના ઉપચારની રીતમાં ફેરફાર કર્યો છે; એટલુંજ નહિ, પણ ઔષધનિર્માણ-પ્રણાલીમાં પણ જબરો ફેરફાર કર્યો છે. પણ વિદેશી શાસનને અંગે તેમજ પોતાની રૂઢિપ્રિયતાને અંગે તથા 'ખીખ' કેટલાંક કારણોથી આપણા આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી. રાય પોતાની જૂની રીતિઓને વળગી રહ્યા.

અંગ્રેજી શાસને પશ્ચિમની ચિકિત્સાની રીતિઓને ઉત્તેજન આપ્યું. સારાય દેશમાં અંગ્રેજી હૅસ્પિટલો અને ડાક્ટરોની જાળ ફેલાઈ ગઈ. આ ડાક્ટરોની ચિકિત્સાની રીતિઓ વિદેશી હોવા ઉપરાંત તેમની બધી દવાઓ પણ વિદેશીજ હતી. આ દવાઓ-માંની કેટલીક તો હિંદમાં પેદા થાય છે, છતાં કંઈક અંશે અજ્ઞાનને લીધે, કંઈક અંશે ઉત્તેજન અને પુંજની ઓછપને લીધે, કંઈક અંશે વિદેશી પ્રતિયોગિતા તથા અન્યાન્ય અડચણોને લીધે, લગભગ બધીજ દવાઓ વિદેશથી આવતી. ઘણું કરીને હિંદમાં સૌથી પ્રથમ આચાર્ય પી. સી. રાયેજ દેશી જડીબુટ્ટી અને કંદમૂળમાંથી પાશ્ચાત્ય પ્રણાલી અનુસાર અંગ્રેજી દવાઓ અને રસાયણી પદાર્થો બનાવવાનો યત્ન કર્યો. પરિણામરૂપે નંબર ૯૧ અપર સર્ક્યુલર રોડમાં “બંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ”નો જન્મ થયો.

આચાર્ય રાયની સાથે ડૉ. અમુલ્યચરણ ખોજ, એમ. બી. અને સતીશચંદ્ર સિંહ એમ. એ. નામક બે ઉત્સાહી નવયુવકો પણ જોડાયા હતા. “બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ”ની શરૂઆત એક કંપનીના રૂપમાં થઈ. આ ત્રણે સંસ્થાપકોમાંના કોઈની પાસે પુંજ કે અનુભવ નહોતાં; પણ તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ અને ઉત્સાહની ઓછપ નહોતી. આચાર્ય રાયે દવા બનાવવાની રીતિઓ અને વિધિઓ શોધી કાઢવાનું માથે લીધું. ખોજ મહાશયે ડાક્ટરી વિભાગ અને દવાઓને વીણી કાઢવાનું કામ સંભાળ્યું અને સાધારણ પ્રબંધ તેમજ દવાઓ બનાવવા ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય શ્રીયુત સિંહે સંભાળી લીધું. આ ત્રિપુટીએ શરૂઆતમાં કેટલીક હિંદી દવાઓ અને કેટલીક જડીબુટ્ટીવાળી ઔષધિઓ તથા અંગ્રેજી ઔષધનિર્માણશાસ્ત્રાનુસાર કેટલાક રસાયણિક પદાર્થો બનાવ્યા.

પણ આગળ ચાલતાં આ ત્રિપુટીને ઘણી અડચણો વેકવી પડી. તેમની દવાઓ લે કાણ? ડાક્ટરો તો યુરોપના જાણીના દવા વેચનારાઓને છોડીને દેશી દવા શા માટે લે? અને વૈદો તો આધુનિક ઢબે તૈયાર થયેલી દવાઓ પર વિશ્વાસજ ધરાવતા નહોતા.

પણ આની પહેલાં કેટલાક અંગ્રેજી અને કેટલાક હિંદી ડાક્ટરોએ હિંદની ઔષધિઓનો પ્રયોગ કરીને એ ઔષધિઓને પ્રભાવશાળી જણાવી હતી. સૌભાગ્યવશાત્ તેમના પ્રયોગોના પરિ-

શ્રામની નોંધ મોજૂદ હતી. આ નોંધનો કંપનીના સંસ્થાપકોએ પૂરેપૂરો લાભ લીધો અને ધીરે ધીરે તેમની બનાવેલી ચીજોના ગુણથી જનતા જાત થવા લાગી અને તેમની ચીજોની માંગ વધવા લાગી.

પછી આ વર્ક્સને સન ૧૯૦૧ થી પચાસ હજારની પુંજીથી લિમિટેડ કંપનીમાં ફેરવી નાખવામાં આવી. શરૂઆતમાં પુંજી માટે ડાયરેક્ટરોને ઘણી શીકર કરવી પડી, પણ કંપનીના વ્યાપારમાં શરૂઆતથીજ ફાયદો થવા લાગ્યો, તેથી ધીરે ધીરે તેની પુંજી પચાસ હજારથી એક લાખ, પછી ત્રણ લાખ, પછી પાંચ લાખ, પછી દશ લાખ અને છેલ્લે હમણાં હમણાંમાં ઓગણીસ લાખ સુધી વધી ગઈ છે. પહેલે વર્ષે દવાઓનું વેચાણ પચીસ હજારનું થયું હતું અને છઠ્ઠાસમે વર્ષે ઓગણત્રીસ લાખનું થયું. મતલબ કે, ૧૧૬ ગણું વધી ગયું.

જ્યારે કંપનીનું કામ વધ્યું ત્યારે સરક્યુલર રોડવાળી જગ્યા ટુંકી પડવા લાગી. આથી કંપનીએ માનિકતલ્લાના લક્ષ્મીમાં ૧૦ વીધાં જમીન ખરીદી ત્યાં પોતાનું કારખાનું બાંધ્યું. ધીરે ધીરે આ જમીન ૪૦ વીધાં થઈ; પણ તે છતાંયે જગ્યાની તંગીને લીધે પાનીહાટી નામક સ્થાનમાં ૧૩૫ વીધાં જમીન ખરીદવામાં આવી, અને ત્યાં પણ એક કારખાનું ઉઘાડવામાં આવ્યું.

કલકત્તાના પૂર્વના છેડા તરફ માનિકતલ્લાની ખારા પાણીની જૂની નહેર પાસે “બંગાલ કેમીકલ”નું કારખાનું આવેલું છે. આ કારખાનાના સમૂહમાં નાર્નામોટી ૫૩ ધમારતો છે, જે જુદા જુદા કામમાં આવે છે. લગભગ બધાં મશીનો વીજળીના બળથી ચાલે છે. વીજળી બનાવવા માટે કંપનીનું પોતાનું “પાવર-હાઉસ” છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક સ્ટીમ અને ઓઇલ એન્જીનો પણ છે. આખા કારખાનાનાં એન્જીનો મળીને બસો ઘોડાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ કંપની આપખળુનું સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. બેચાર મોટાં એન્જીનો સિવાય બાકીનાં મશીનો બધાં એજ કારખાનામાં બન્યાં છે; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાંક મશીનો તો કંપનીના કાર્યકર્તાઓએજ શોધ્યાં છે. પાણી માટે કંપનીના પોતાના ‘ટયુબ-વેલ’ છે, છાપકામ માટે પોતાનું છાપખાનું છે અને પેકિંગના બૉક્સ અને પીપ વગેરે બનાવવા માટે કંપનીની પોતાની “સૉ મીલ” છે.

આ સમયે કંપની મુખ્યતઃ ત્રણ જાતની ચીજો બનાવે છે:- (૧) રસાયણિક દ્રવ્ય, (૨) ઔષધિઓ અને (૩) વૈજ્ઞાનિક યંત્ર.

રસાયણિક દ્રવ્યોમાં તેજબ, ફટકડી, જાતજાતના “સલ્ફેટ” અને “નાઇટ્રેટ” વગેરે બને છે.

મોટાં શહેરમાં પીવાનું જે પાણી નળમાં આવે છે, તેને સાફ કરવામાં એલ્યુમીનિયમ-સલ્ફેટ વાપરવામાં આવે છે. કલકત્તા,

લખનો, અલાહાબાદ વગેરે જગ્યાની મ્યુનિસિપાલિટીઓ “બંગાલ કેમીકલ” પાસેથી આ પદાર્થ મોટા જથ્થામાં મંગાવે છે. “બંગાલ કેમીકલ” રોજ પોણાત્રણસો મણુ એસીડ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેનો “એસીડ-એમ્પર” ‘અપ-ટુ-ડેટ’ છે.

“બંગાલ કેમીકલ”નો ઔષધિવિભાગ હિંદમાં સૌથી મોટો છે. તેની દેખરેખ અનેક રસાયણનિષ્ણાત મનુષ્યોના હાથમાં છે. આ વિભાગમાં ડૉક્ટરી વિધિ અનુસાર અનેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ-જેવી કે સત્વ, અર્ક, ટિંગ્ચર, “લિકર”, સ્પિરિટ, શરબત વગેરે બને છે. એ સિવાય કેટલીક દવાઓ શુદ્ધ હિંદી જડી-બુટ્ટી-ઓમાંથી બને છે. ડૉક્ટરો આ ઔષધિઓનો સ્વતંત્રતાથી પ્રયોગ કરે છે. હવે તો ધણા વૈદ્યો પણ “બંગાલ કેમીકલ”ની ખનાવેલી દવાઓ વાપરે છે.

આ દવાઓ સિવાય ‘ક્રાડ લિવર ઓઇલ’, ‘ઇમ્બેશન’, લાલ શરબત, કૈસ્પિન, સાબુ વગેરે પણ ત્યાં બને છે. આ સર્વ વસ્તુઓ આયુર્વેદિક ગુણો ધરાવતી હોવાનો અનેક ડૉક્ટરોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

“બંગાલ કેમીકલ”માં એક પરીક્ષાવિભાગ છે, જ્યાં હંમેશાં ઔષધિઓની પરીક્ષા થયા કરે છે. બજારમાં જે જડીબુટ્ટીઓ કે બીજી વસ્તુઓ વેચાય છે, તેની પહેલે વિશ્લેષણાત્મક પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. જે તે તદ્દન નિર્દોષ અને ઉચિત “સ્ટાન્ડર્ડ”ની સાબીત થાય છે, તોજ તેને “બંગાલ કેમીકલ” વાપરે છે-અન્યથા નહિ. દવાઓ જ્યારે બનીને તૈયાર થઇ જાય છે ત્યારે ફરી વાર તેનું વિશ્લેષણ થાય છે અને જે તેમાં બધા આવશ્યક ગુણો મળ્યા આવે તોજ તેને શીશીઓમાં ભરીને બજારમાં મોકલવામાં આવે છે. કેટલીક દવાઓ તૈયાર થતાં તેમનો પ્રયોગ સસલાં કે બિલાડીઓ પર કરવામાં આવે છે અને પછીજ તેમને શીશીઓમાં ભરાય છે.

“બંગાલ કેમીકલ”માં એક જીવ-વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા (બાયોલોજિકલ લેબોરેટરી) પણ છે. આ પ્રયોગશાળાના નિરીક્ષક આ વિષયના ખાસ અનુભવી છે અને તેમણે યુરોપની અનેક જાણીતી પ્રયોગશાળાઓમાં દશ વર્ષ સુધી કામ કર્યું છે.

ઇજેક્શનની દવાઓ બનાવવાનો વિભાગ જુદો છે. અમુક પરમાણુઓને ઠંડાં કરવા માટે એક ‘આઇસ રૂમ’ છે, જેમાં દાખલ થતાંજ આપણને લાગે કે આપણે હિમાલયમાં પહોંચી ગયા.

મલમપટ્ટી વગેરેના કામ માટે દવાવાળું દબાવેલું રૂ અને પટ્ટીઓ વગેરે પણ અહીં બને છે.

“મશીન-શૌપ”માં વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને ડૉક્ટરી ઓજારો બને છે. અહીં “પ્રીઝીકલ બેલેન્સ” જેવું સૂક્ષ્મ ત્રાજવું પણ બને છે.

અહીં બનેલી શૃંગારની સામગ્રીઓ-દંતમંજન, સુગંધી,

નાના પ્રકારનાં માથામાં નાખવાનાં તેલો વગેરેના જનસાધારણમાં પૂરતો પ્રચાર છે.

આ સંસ્થામાં આ વખતે બે હજાર વ્યક્તિઓ કામ કરે છે.

“બંગાલ કેમીકલ”ની દવાઓની જાહેર ખર્ચર હિંદનાં પત્રામાં છપાય છે, તેમાં પણ જાહેર ખર્ચરની કલાની સાથે સાથે સુરુચિ અને હિંદી કલાનાં તત્ત્વો હોય છે.

આ મહાન સંસ્થાનું સંચાલન દેશી પુંજી, દેશી બુદ્ધિ, દેશી મહેનત અને દેશી વસ્તુઓથી થાય છે. આ પરથી એ જણાઇ આવે છે કે, હિંદી પુરુષાર્થને બુદ્ધિ ગમે તેવું કઠિન કાર્ય કરી શકે તેમ છે. (માર્ચ-૧૯૩૧ ના “નવચેતન”માંથી)

૮૩-પતિસેવા

(લેખક:-સાહિત્યરત્ન પં॰ અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય “હરિઓધ”)

સેવા ભક્તિ કી પરમ-પ્રિય પુત્રી છે. યહ હર્ષ ઔર ગૌરવ કી ખાત હૈ કિ ઉસકા દેશ મેં પ્રચૂર પ્રચાર હો રહા હૈ. આજ દિન સખ ઔર દેશસેવા, જાતિસેવા, સમાજસેવા આદિ કી ધૂમ હૈ. કિંતુ ન-જાને ક્યોં, પતિસેવા અચ્છી દૃષ્ટિ સે નહીં દેખી જાતી. ઉસે સપત્ની સમજા જાતા હૈ. શાયદ દાસી કહલાને કા ભય ડરાતા રહતા હૈ. જિસકી દૃષ્ટિ મેં સામ્યવાદ ખસા હૈ, વહ દાસી ખનના કખ પસંદ કરેગી ? કિંતુ યહ ખડા ભ્રમ હૈ. સેવા સામ્યવાદ કી સહચરી હૈ. જિસકો ઉચ્ચતા કા અભિમાન હૈ, વહ કિસીકો નીચ સમજ કર ઉસકી સેવા કરના પસંદ ન કરેગા. જખ સબી સમાન હૈં, તો કિસીકો કિસીકી સેવા કરને મેં સંકોચ ક્યા ? સ્ત્રી-પુરુષ તો સમાન હી નહીં, ઔર કુછ બી હૈં. વે ઔરોં કી અપેક્ષા અધિક સમાન હૈં. ફિર પરસ્પર એક-દૂસરે કી સેવા કરને મેં સંકોચ ક્યા ? ક્યા પુરુષ સ્ત્રી કી સેવા નહીં કરતે ? મૉં, બહન, બેટી કી ખાત જાને દીજીએ, મૈને પુરુષોં કો મહિનોં રાત-રાતભર જાગ કર અપની અર્ધાંગિની કી સેવા કરતે દેખા હૈ. ક્યા ઇસિસે વે ઉસકે દાસ હો ગએ ? નહીં, વરન્ ઉન્હોંને અપને બહુત બડે કર્તવ્ય કા પાલન કિયા. ક્યોંકિ ઔરોં કી અપેક્ષા સ્ત્રી કા અપને પતિ પર અધિક દાવા હૈ. ફિર સ્ત્રી કો પુરુષ કી સેવા કરને કા ક્યા વિરોધ ! યહ તો ઉસકા ધર્મ હૈ. સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર ઇતને બંધે હુએ હૈં કિ એક કો દૂસરે કી આવશ્યકતા પૂરી કરની હી હોગી. ઇસિમેં દંભ કેસા ? ભગવાન્ મનુ કહતે હૈં—

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

जिस कुल में स्त्री से पुरुष प्रसन्न रहता है, और पुरुष से स्त्री, उसका अवश्य कल्याण होता है.

सेवाभाव आर्य संस्कृति का एक अंग है. धर्मी लिये याहे पुराण उपपुराण में, पति की सेवा करना स्त्री का धर्म अतथाया गया है. कारण इसका यह है कि सेवाप्रवृत्ति स्त्रियां में स्वाभाविक होती है. वे उदारहृदया, कामलमना और दयाशीला होती हैं. दूसरे का दुःख देख कर द्रवीभूत होना उनका प्रधान गुण है. उनमें सहनशीलता भी अधिक होती है, सेवा के लिये यह गुण अधिकतर अपेक्षित है. जिसमें कष्टसहिष्णुता नहीं, वह स्थिरचित्त से सेवाभावपरायण नहीं हो सकता. संतान का इस भास गर्भ में धारण कर के उसे जन्म देना और आत्मोत्सर्ग कर विरकाल तक तन्मयता से उसकी सेवा करना माता का ही काम है और धर्मी लिये लगवान् भनु के कथनानुसार “सहस्रन्तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ।” माता पिता से गौरव में सहस्र-गुना अधिक है. यदि माताओं में यह अलौकिक सेवाभाव न होता, तो धरातल आज संतानशून्य होता. पशुपक्षियों तक में यह भाव घटना प्रचल होता है कि देख कर आश्चर्य होता है. रण में जिस समय पुरुषजति शस्त्र-संयावन में उन्मत्त द्विप्लाई देती है, उस समय धीर भाव से महिलाओं (नर्सें) धायन और रागियों की परिचर्या में निरत देखी जाती हैं. जिसके सेवाभाव का प्रवाह घटना सफल है, पतिदेव की सेवा की सच्ची अधिकारिणी वही है. शास्त्रों की आज्ञा का भर्म यही है. क्योंकि पति की हितकारिणी संसार में पत्नी के समान और कौन है? विपत्ति में, कष्ट में, दुःखों के अन्य अवसरों पर पति की सेवा जिस लगन और तन्मयता से पत्नी कर सकती है, अन्य नहीं. प्रत्येक कार्य के लिये योग्य अधिकारी ही अपेक्षित होता है. शास्त्र इस सिद्धांत की उपेक्षा कैसे करता? सदा से सेवा का भार उसी पर पड़ता आया है, जो समीपी होता है. अर्धांगिनी पत्नी से बढ़ कर समीपी संसार में और दूसरी कौन है? फिर पतिसेवा यदि उसका कर्तव्य न कहा जाय, तो किसका कहा जावे!

गोस्वामी तुलसीदास की रामायण पवित्र आर्य संस्कृतियों और महान् आदर्शों का भंडार है. श्रीमती जनकनंदिनी सती-साध्वी स्त्रियों की शिरोमणि है. उनके विषय में गोस्वामीजी एक स्थान पर लिखते हैं.—

पति अनुकूल सदा रह सीता । सोभा खानि सुसील विनीता ॥
यद्यपि गृह सेवक सेवकिनी । विपुल सकल सेवा विधि गुनी ॥
निज कर गृह परिचरजा करहीं । रामचन्द्र आयसु अनुसरहीं ॥

“पति अनुरूप सदा रह सीता” इस पद्य में ‘सदा’ का प्रयोग असा ही भाषिक है। किसी अवस्था में श्रीमती जनक-नंदिनी पति के प्रतिरूप आचरण नहीं करती; यह इसका भाव है। यौवन असा प्रभावी है। गृह के अन्तर्गत, आत्मपरायणता, अहं-भाव कभी-कभी ऐसे कारण उपस्थित कर देते हैं, जिससे प्रायः पति-पत्नी में मनोमालिन्य हो जाता है, और कुछ दिन तक चलता रहता है। आपस में जातयुक्त तक अहं हो जाती है, ऐसी अवस्था में प्रतिरूप आचरण स्वाभाविक है, याहें वह साधारण ही हो। श्रीमती राजराजेश्वरी विकटोरिया की पतिपरायणता, सरलता और विनयशीलता विश्वविदित है। वह एक साधु-स्वभावा महिला थीं। एक दिन यौवन की उमंग में अपने परम-प्रिय पति प्रिन्स अलबर्ट के साथ जात ही जात में वह ऐसा व्यवहार कर बैठीं कि वह रुष्ट हो गये और दूसरे कमरे में जा कर उसके किवाड लगा लिये। थोड़ी ही देर में पतिप्राणों को यह जात पटकी। वह अपने स्थान से उठीं, और किवाडों को सविनय झुलवा कर पतिदेव को मना लिया। जो कुछ उन्होंने किया उससे उनकी विशालहृदयता सूचित है; किंतु यौवनप्रभाह की अवस्था उसमें मौजूद है। कहा जा सकता है कि ये यद्यपि जवानी के रंगरहस्य और योग्यते हैं, इनको प्रतिरूपाचरण नहीं कह सकते; किंतु यह विचार ठीक नहीं। अनन्य की जो प्रतिरूपाचरण है, याहें वह कितनी ही थोड़ी मात्रा में क्यों न हो। गोस्वा-स्वामीजी का ‘सदा’ शब्द इसी भाव का सूचक है। श्रीमती जनकी-देवी साध्वी थीं कि ऐसी नौजबत कभी आती ही न थी।

“सोभाखानि सुसील विनीता” इस पद्य में ‘सोभाखानि’ का प्रयोग भाई का है। नीतिग्रंथों में लिखा है—“भार्या रूपवती शत्रु”—क्यों ? इस लिये कि वह गर्ववती होती है। उसमें अहं अहुत होती है। उसकी नाजगरदारी करते करते—पतिदेव के नाकों दम्ब आ जाता है। जब वह कितनों को अपनी ओर आवाहयित आंखों से अवलोकन करते देखती है, तो उसका मित्रज यह जाता है। इसी लिये रूपवती भार्या को शत्रु कहा गया है। श्रीमती जनक-नंदिनी स्वयं ‘श्री’ हैं। इस लिये उनकी सोभा का क्या कहना; किंतु ‘सोभाखानि’ हो कर भी वह सुशील और विनीत थीं। यह जात इसीसे प्रमाणित होती है कि वह सदा पति के अनुरूप रहती

થી. જો પતિપ્રાણ હૈ, વહ સુશીલા ઔર વિનયનમ્ર ક્યોં ન હોગી ? જો સમજતી હૈ—

“વાહી કે સુહાગ સે સુહાગિની ભઈ હૌં ખીર, વાહી રૂપવારે રૂપ હી તે ભઈ રૂપ સી.” ઉસમેં ઐઠં કૈસી ? કૈસા રૂપગર્વ ? ઔર કૈસા મિઝન ? જિસકી યહ અવસ્થા હૈ કિ—

“રૂપસુધા અકિલી હી પિયૈં પિય હૂં” કેા ન આરસી દેખન દેતિ હૈ.” વહ નાજબરદારી કી ભૂખી ક્યોં હોગી ? ઔર ક્યોં ન આહેગી કિ મૈં અપને પ્યારે કા કૌન પ્રિય કરં. ક્યોં ન ઉ-હેં અપની આંખોં કા તારા ખના કર રખું.

ઇસકે ઉપરાંત ગોસ્વામીજી લિખતે હૈં—“યદ્યપિ સકલ સેવા-વિધિ મેં દક્ષ ધર મેં અનેક દાસ-દાસિયોં હૈં, ફિર બી સીતાદેવી અપને હાથ સે ધર કી સેવા-ટહલ કરતી ઔર પતિ કી આજ્ઞાનુસાર ચલતી રહતી હૈં.” કૌન સીતા દેવી ?—જો ‘સોભા ખાનિ’ હૈં ! ચક્રવર્તી કી પુત્રવધૂ ઔર ભથિન્નાધિપતિ કી પ્રિય પુત્રી હૈં ! ઉનકી ઇસ ગૃહિણી-ધર્મ કી મહત્તા કેા પ્રથમ કે દો ચરણોં ને કિતના ચમકા દિયા હૈં, ઇસકા વિચાર સહૃદય જન ભક્તી આંતિ કર સકતે હૈં. આજ પતિસેવા કે સાથ ગૃહસેવા સે બી નાક-ભૌં ચઢાઇ જા રહી હૈ, ઉસકા બી ખાયકાટ કિયા જા રહા હૈ. ક્યોં ? ઇસ લિયે કિ જખ પતિસેવા હી ઇષ્ટ નહીં તો ગૃહસેવા કે જંજલ મેં કૌન પડે-કૌન આગ કે સામને ઐઠં કર અપને રૂપ પર આંચ આને દે, કૌન ધુયેં મેં ઐઠં કર અપની આંખે ફેડે, કૌન ફૂલ-સે કોમલ હાથોં સે ગર્ભગર્ભ ખરતનોં કેા પકડે, કૌન ચૌકે મેં ઐકે ઔર કૌન તરહદાર સાડિયોં કેા મૈત્રી હોને દે ? યે સખ કામ તો લૌડિયોં કે હૈં, ગૃહસ્વામિની કે નહીં. રસોઇ અચ્છી ન ખંને, ખલા સે પતિદેવ આધે પેટ ખા કર ઉઠ આવેં, તો ઉઠ આવેં; ધરવાલે મુંહ ફુલાવેં, તો ફુલાવેં; ઉનકો સૈર-સપાટે, કક્ષોં સે છુટી કહાં જો વે ઇન પચડોં મેં પડે ! યહ પાશ્ચાત્ય શિક્ષા-દીક્ષા કા પ્રભાવ હૈ. ઇસસે સમાજ મેં રોમાંચકારી અસુવિધાયેં ફૈલ રહી હૈં. થોડી પુંજવાલોં કા તો નાકોં દમ હૈ. પરંતુ અબી આંખેં ઠીક-ઠીક નહીં ખુલીં, પતન-પર-પતન હોતા હી જા રહા હૈ. હિંદૂ-આદર્શ સે હી હિંદૂ-જાતિ કા ભક્ષા હો સકતા હૈ. ભગવતી વિદેહ-નંદિની હી હમારી કુલતલના કા આદર્શ હો સકતી હૈં, અન્ય નહીં. શાસ્ત્રોં કી કુછ આજ્ઞાયેં બી દેખિયે—

‘સદા પ્રહૃષ્ટયા ભાવ્યં ગૃહકાયણુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા ॥—મનુ०

ભોજને ચ રુચિતમિદમસ્મૈ દ્વેષ્યમિદં પથ્યમિદમિતિ ચ વિન્ધ્યાત્ । સ્વરં બહિરપશ્રુત્ય ભવનમાગચ્છતઃ કિં કૃત્યમિતિ

બ્રુવતી શય્યાભવનમધ્યે તિષ્ઠેત્ । પરિચારિકામપનુચ સ્વયં
પાદૌ પ્રક્ષાલયેત્ પશ્ચાત્ સંવેશનં પૂર્વમુત્થાનમનબોધનમ્
ચ સુપ્તસ્ય, —વાત્સ્યાયન ।

સ્ત્રી કેા ચાહિયે કિ સદા આનંદિત રહે, ગૃહકાર્ય મેં દક્ષ
હો, તમામ સામાનોં કેા સંભાલતી એવં સુધારતી રહે ઓર વ્યય
હાથ દયા કર કરે.

ભોજન કે પદાર્થોં મેં ઇસકા વિચાર રકખે કિ કિસકો
કયા રુચતા હૈ ઓર કિસકે લિયે કયા પથ્ય ઓર કયા અપથ્ય હૈ.
ઘર આતે હુયે પતિ કી આવાજ બાહર સુન કર સજ્જલવન મેં
આ કર ખડી હો જાય ઓર કૃત્ય કે વિષય મેં ઉસકી આજ્ઞા લે.
'પરિચારિકાઓં' અર્થાત્ દાસિયોં કેા હટા કર સ્વયં ઉસકે પૈર ધોવે.
પીછે સોના ઓર પહલે ઉઠના ચાહિયે. જો પતિ આરામ મેં હો
તો જગાને કી ચેષ્ટા ન કરે.

સંભવ હૈ, ઇન પંક્તિયોં કેા પઠ કર યહ સમજા જાય કિ
ઇનમેં દાસીકરણ કી હી કલા હૈ, કિંતુ વાસ્તવ મેં ઐસા નહીં
હૈ. જિસસે અહંભાવ કે અંધકાર મેં માનવતા-કૌમુદી કેા વિકાસ
હો, અલસ પ્રકૃતિ, કટુ-સ્વભાવ, ઉચ્છૃંખલ મનોવૃત્તિ કેા નિયમન હો,
ઇનમેં ઇસી પ્રકાર કી મધુર શિક્ષા હૈ. આજકલ ઉદ્દામ પ્રવૃત્તિ
કેા અચ્છા સમજા જાતા હૈ. માનવતા સે અહમહમિકા અધિક
પસંદ કી જાતી હૈ. આત્મપ્રતારણા કેા આત્મગૌરવ કહા જાતા હૈ
ઓર માનસિક દુર્બલતા કેા મહત્તા; કિંતુ દુર્ગુણ દુર્ગુણ હૈ, ઓર
ગુણ ગુણ. દુર્ગુણ કદાપિ ગુણ નહીં હો સકતા. મોહ-મમતા કી
રાત્રિ વ્યતીત હોને પર જ્ઞાનસૂર્ય કેા ઉદય હોતા હૈ. ઉસ સમય
માનવતા કી કિરણોં હી ફૂટતી દિખલાઇ દેતી હૈં.

એક દિન એક સજ્જન કે સાથ મેં ઉનકે મકાન પર
ગયા. દિન મેલે કેા થા. અપને સાથ શેષશાયી લગવાન કેા એક
ચિત્ર વહ લેતે ગયે થે. જિસ સમય હમ લોગ ઐકે, ઉનકી શ્રીમતી
સામને આઇ. ઉન્હોંને ચિત્ર ઉન્હેં દે દિયા. ઉસે ઉન્હોંને એક બાર
દેખા, ભોંહેં ટેઢી કી, ઓર ફિર ઉસે ટુકડે ટુકડે કર કે ફેંક દિયા.
પતિદેવ ને કહા “હેં! હેં! યહ કયા?” ઉન્હોંને કહા “યહ ચિત્ર યહી
દિખલાને કેા ન લાએ હો કિ લક્ષ્મી ઐકી વિષ્ણુ લગવાન કે પૈર
દાખ રહી હેં? મેં ઐસા આદર્શ નહીં પસંદ કરતી. સ્ત્રિયોં પુરુષોં
કી દાસી નહીં હૈં. મેં ઐસી તરવીરોં કેા ફાડ કર ફેંક દેના હી
અચ્છા સમજતી હૂં.” યહ કહ કર શ્રીમતી બીતર ચલી ગઇ ઓર
વહ મેરા મુંહ દેખને લગે. આજકલ ઐસી હી પ્રવૃત્તિ પ્રબલ હો
રહી હૈ આર વહ હમારે સમાજ મેં હલચલ મચા રહી હૈ.

ઐસી પ્રવૃત્તિ કી સ્ત્રી હી નહીં, પુરુષ બી પ્રાય: કહા કરતે

हैं कि हिंदू ग्रंथों में स्त्रियों के उच्च स्थान दिया ही नहीं गया, वे प्रायः दासी ही समझी गयी हैं; किंतु ऐसा कहना बहुत बड़ा अज्ञान है, विचार की संकीर्णता ही इस अज्ञान का कारण है। यदि निःसाक्षि से हिंदू ग्रंथों का अध्ययन किया गया होता, तो ऐसी अनर्गल बात कदापि न कही जाती। मैं कुछ प्रमाण दूंगा:-

अर्धभार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥१॥

सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येव प्रियंवदा ।

पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ २ ॥

कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनि कस्य वै ।

यः स दारः स विश्वास्यस्तस्माद्द्वारा परा गतिः ॥३॥

आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।

तस्मात् भार्या नरः पश्येन्मातृवत्पुत्र मातरम् ॥-महाभारत ।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ —मनु० ।

दाम्पत्यव्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रकीर्तितः ।

नरा न तमवेक्षन्ते ते नात्र वरमङ्गनाः ॥५॥—वराहमिहिर ।

भार्या मनुष्य का आधा शरीर और श्रेष्ठतम सखा है। भार्या अर्थ, धर्म और काम का मूल है। प्रियंवदा भार्या असहाय की सहाय, धर्मकार्य में पितास्वरूप, आर्त व्यक्ति की जननी और संसार-पथ-पथिकों का विश्रामस्थल है। भार्यावान व्यक्ति ही सखा विश्वासलाभजन जनता है। इस लिये भार्या ही परा गति है। पति की आत्मा ही पत्नी के गर्भ में प्रविष्ट हो कर पुत्र रूप से जन्मती है; इस लिये भार्या माता के समान मान्य है। जहां स्त्रियां कि पूजा होती है, वहां देवताओं का निवास होता है। शास्त्रों ने दाम्पत्य धर्म तोड़ने को दोष माना है। पुरुष इसकी परवा नहीं करते, इस लिये स्त्रियां ही श्रेष्ठ हैं।

कविताविभूतिसंपन्न लवभूति की आते भी सुन लीजिये। उत्तररामचरित में भगवान रामचंद्र के मुख से एक स्थान पर यह यह कहलाते हैं:-

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

“यह मेरे घर की लक्ष्मी है, आंखों की अमृतशलाका है। इसका स्पर्श शरीर के लिये गाढ़ा चन्दनरस है। इसकी लुग्न मेरे गले में मोतियों की माला की भांति शीतल और सुगंध है। वियोग-

जनित दुःख को छोड़ कर मुझे सीता की कौन यात प्यारी नहीं—”

एक दूसरे स्थान पर उनकी लेखनी ने यों रसवर्षण किया है—

‘त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं,

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ॥

“तुम मेरा जीवन हो, मेरा द्वितीय हृदय हो. मेरी आंखों के लिये यंद्रमा की आँदनी और शरीर के लिये अमृतरस हो.”

इन कतिपय पंक्तियों में स्त्रीजति की महत्ता के विषय में जो कहा गया है, उससे अधिक क्या कहा जा सकता है? शास्त्र उदार और तत्त्ववादी हैं. उनकी अनुभूति महान और अत्यंत समीचीन है. उनकी दृष्टि ऐकदेशीय नहीं, व्यापक और उदात्त है. यह दूसरी बात है कि के.छ.मणि को कांय समझे. स्त्री और पुरुष दोनों के लिये उचित शिक्षाओं उनमें मौजूद हैं. संसार को उन्होंने गंभीर दृष्टि से देखा है, और यिरकाल तक उसके विषयों का मनन किया है. इस लिये वास्तव में उनका कथन लवलोषण है. वह किसीको कडवी मालूम हो, किंतु है वह मानसरोज की अमोघ औषधि. हांपत्य धर्म उत्तरदायित्वपूर्ण है. थोड़ीसी असावधानी से वह विषमय हो सकता है, तपोवन से गृहक्षेत्र में अधिक ईंद्रियनिग्रह और साधना की आवश्यकता है. वहां धृतिनी विघ्न-आधा सामने नहीं आती, जितनी यहां. पुरुषजति से स्त्रीजति पर उसका उत्तरदायित्व अधिक है; क्योंकि गृहिणी और गृह-लक्ष्मी वही है. गृह के लंडार पर उसका अधिकार होता है, इस लिये अन्नपूर्णा भी उसीको कहते हैं. यदि वह यह नहीं समझ सकती है कि मैं क्या हूं, यदि उसका आत्मज्ञान अपूर्ण है, तो वह संसारक्षेत्र में असक्षम रहेगी; और उस एक के कारण स्वर्ग के समान गृह नरक बन जायगा. जैसे अन्नवस्त्र की सुव्यवस्था करना कर्तव्य है, उसी प्रकार कष्ट के समय उचित सेवा करना भी उसका कर्तव्य है. आर्त और पीड़ित की सेवा कर जो आत्मप्रसाद लाभ होता है, वह अडा ही उदात्त होता है; क्योंकि उसमें मानवता की जड़क विशेष होती है. मैंने देखा है कि थोटा लग जाने पर, भूर्चिंत हो जाने पर अडे प्रतिष्ठित लोग भी साधारण जन की सेवा करने लगते हैं. इससे उनकी प्रतिष्ठा अधिक होती है, कम नहीं. पति यदि श्रांत है, और पत्नी ने पंभा जल दिया, तो उसने शिष्टता का ही, आत्मीयता का ही परियय दिया, इसमें उसकी लघुता क्या दुष्ट? यदि पति पीड़ित है, रुग्ण है, कष्ट में है, तो उसकी सेवा करना क्या पत्नी का धर्म नहीं है? यदि नहीं है, तो उसमें सहायुभूति कहां? भभता कहां? स्नेह कहां? वह तो पथर है. पथर से भी गंध भीती;

ક્યોં કિ અવસર પર પથ્થર બી પસીજ જતા હૈ. ઐસી પત્ની પત્ની નહીં હૈ, વહ કુછ ઓર હૈ. વહ સ્વાર્થમયી દાનવી હૈ, પ્રેમમયી માનવી નહીં. વહ લોકનિંદા કા પાત્ર તો બનતી હી હૈ, સાથ હી સંસાર મેં ઉપેક્ષિત બી હોતી હૈ. આજ બી ધરધર ઐસી કુલ-લલનાઓં હૈં જો પતિ કે કષ્ટ કે દેખ કર વ્યથિત હો જતી હૈં, ઓર રાતદિન ઉનકી સેવા કર કે બી તૃપ્ત નહીં હોતી. સમ્મી બાત તો યહ હૈ કિ યદિ વે ઐસા ન કરેં તો ઉનકા મન હી નહીં માનતા. વે ભૂખ, ખાસ સખ ભૂલ જતી હૈં, તન કી સુધ ભૂલ જતી હૈં; પર પતિ કી સેવા કેા નહીં ભૂલતી. ઉનકેા થોડી દેર કે લિયે બી પતિ કી ચારપાછ કે પાસ સે હટના ગવારા નહીં હોતા. મુંહ બના કર કહા જ સકતા હૈ કિ વે નિંદનીય દાસી હૈં; પરંતુ વે સમ્મી દેવી હૈં; ક્યોં કિ દિવ્ય ગુણુ ઉન્હીમેં હૈં.

પતિસેવા કા યહ અર્થ નહીં કિ દખ કર ઉસકે પૈર દખાયે જાય, મુઠ્ઠી મેં રખને કે લિયે ઉસકે તલવે સહવાયે જાય, મતલબ ગાંઠને કે લિયે દખી બિલ્લી કા સ્વાંગ લાયા જાય. યદ્યપિ ઐસા બહુત ક્રિયા જતા હૈ, તથાપિ ઇસમેં સ્વાર્થ કી ગંધ હૈ. અતએવ યહ વિડંબના હૈ, સમ્મી પતિ-સેવા નહીં. હૃદય કે સમ્મે લાવ સે, વિના કિસી કામના કે, પતિહિત મેં રત રહના, દુઃખ મેં ઉસ પર ઉત્સર્ગ હોના, ઉસકે જીવન કે આનંદમય ઓર ઉસકે સંસાર કેા સુખરૂપ બનાના હી સમ્મી પતિસેવા હૈ. સ્મરણ રહે, બાહ્ય સૌંદર્ય સે હૃદયસૌંદર્ય હી ઉત્તમ હોતા હૈ.

(“માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

૮૪-પ્રેમાનંદ

(લેખક:-શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત)

સરિતાતટે વનઉપવનમાં ફરતાં એકાદ વૃક્ષને સર્વસુંદર કહેવું જોટલું કઠણ છે, તેટલુંજ પ્રેમાનંદની એક કૃતિને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવી મુશ્કેલ છે. તરુનાં પર્ણ જેવી એક જાતની પણ એકસરખી નહિ. વૃક્ષનું સૌંદર્ય વખાણતાં વાડીનું સૌંદર્ય વિસરાય, તેમ તેની એકાદ કૃતિ ઉપર મોહી પડતાં થાય. તાડ જેવો તે ઉંચો છે; વડ જેવો તે વિશાળ છે. પાસેથી નીરખતાં તેનું એકાદ અંગ ઝીણવટથી જોવાય, પણ દૂરથી તે આખોય દેખાય.

સત્તરમી સદીની મધ્યે અને અંતે શાંતિ હતી. જહાંગીર અને શાહજહાંની વૈભવભરી સત્તાનો દોર હતો. નૂરજહાં અને મુમતાઝની પ્રેમખાટે બાદશાહ ખૂલતા. કાશ્મીરની વાડીઓમાં એકને માટે ગુલાબ

ઉછરતા, તો ખીખ માટે તાજમહેલનાં સ્વપ્ન ગુંથાતાં. એ અરસામાં જહાંગીર એક વર્ષ (૧૬૧૭) ગુજરાતમાં આવી રહ્યો હતો. ગુજરાતનાં શહેરોમાં સુરત ઉપર સૌનો ડોળો રહેતો. કંદહાર, બંગાળ અને દક્ષિણ સર કરવા મોગલાઈ મચી હતી. વિશ્વામિત્રીને આરે વડોદર દાંકયું હતું. તેને દરવાજો મોગલ તોપો ગગડી ન હતી. જમાનો કળા-કારીગરીનો હતો. ગુજરાતમાં દિલ્હીથી સુખાઓ આવતા અને જતા. મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં મસ્જિદો અને કિલ્લા બાંધ્યાં, કાજી અને કોટવાળ નીમ્યા; પણ પાષાણ જેવા હિંદુ સમાજને છિન્ન-ભિન્ન ન તે નજ કરી શક્યા. હિંદુઓ રાજસુતા ગુમાવતાં ધાર્મિક જીવસો રાખી રહ્યા હતા; છતાંયે પાંચસો વર્ષ સુધી યવન રાજ્ય ગુજરાતમાં ધર કરી રહ્યું હતું. સાર્થે ગુજરાત વેપારવણજ અને ખેતી ઉપર ટકી રહ્યું હતું. ગુજરાતનું ધન સોનાચાંદી અને ઝવેરાતમાં એકઠું થતું. ઉપદ્રવ વેળા તે જમીનમાં દાટી દેવાતું.

સો વર્ષ પહેલાંના સાહિત્યને સમજવા માટે સમાજમાં બ્રાહ્મણનો મોહો અને વાણીયાની શાખ જણવી જરૂરની છે. ધર્મના નાદે બ્રાહ્મણો આખા સમાજને રમાડતા. ગુજરાતમાં લક્ષ્મી વેપારે આવતી. ગામમાં નગરશેઠની સત્તા રહેતી, અને મહાજનની આજ્ઞા ફરતી. નાતજાત હોવા છતાં ગામડાં અને શહેરમાં લોકો ભિન્ન તાંતણે વણાયલા એકજ લૂગડા જેવા એકમેકથી હળીમળી રહેતા. વૃદ્ધોની આમન્યા ઉપર સંસાર ટકતો. દિવસે કામે અને રાતે લોકો નવરા રહેતા. દેશપરદેશના સમાચાર ઉડતા બજારમાં આવતા, લાંથી શેરીચકલે પ્રસરતા. દાંડી પીટાવી કે પડો વગાડી લોકોને નવાજૂની અપાતી. ગામને ફૂવે કે નદીએ પાણી ભરતાં થતી ચાડીયુગલી ઘેરેઘેર પહોંચતી. દેવદર્શન જતાં સ્ત્રીઓ મલકાતી. દાંત રંગવા કે મોઢે છુંદણાં પાડવાં એ સૌંદર્યમાં ગણાતું. આઘેડને કથા સાંભળવાની અને વૃદ્ધોને જત્રા જવાની હોંશ રહેતી. મહેતાજીની નિશાળે એકડો ઘુંટવામાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતો. કુટુંબમાં વહુને ખોળો ભરવાની આશામાં મહાલવાની કે ડોસીડોસો મરતાં છલકાતે ઘીએ તેરમું કરવા લાલચ થતી. જીવનમાં ગતિ હતી પણ ગાડાની; ધ્વનિ હતો પણ ધંટીનો.

મોટાં બંદરોએ વહાણો નાંગરતાં; નાનાં શહેરોમાં વણઝારા જતા; ધર્મશાળામાં વટેમાર્ગી ઉતરતા; ગામની લાગોળે સાધુ-જાતિ ધૂણી જમાવતા. માણુલટની કથા સાંભળતાં કે રામલીલા જોતાં રાત જતી. પૈસાદાર હોમહવન કરતા કે દેવમંદિર બંધાવતા. ફૂવો ખોદાવવો, વાવ ચણાવવી કે ધર્મશાળા બાંધવી એ ધર્મ ગણાતો. ઉમળી, વારતહેવારના મેળા, લગ્નસરા કે ઓચ્છવ મોટા પ્રસંગો ગણાતા. પતિ મરતાં સ્ત્રી સતી થતી. ગુજરાત ધર્મધેલું હતું. આવી કંઈક સમાજજાયામાં પ્રેમાનંદ ઉછર્યો હતો. આંધળાને અચાનક આંખ

મળે તેમ કેઈ મહાત્માની આશિષે કવિ થયો.

પ્રેમાનંદ સાહિત્યના પુવારા જેવો છે. ઘી ઢોળાય તોય ખીચડી-માં, તેમ તેનો છલકાતો રસ તેના શિષ્યોમાં છે. તેની મહત્તા નવો પંથ શોધવામાં કે નવી ગાદી સ્થાપવામાં નથી, પણ ગરીબ ઝુંપડીને તાલેવંત હવેલીમાં ફેરવવામાં છે. અશક્તને શક્તિ આપવા કે મૂંગાને વાચ્યા આપવા જેવી તેની સાહિત્યસેવા છે. સાહિત્ય તેણે ખેડ્યું છે.

તેની કવિતાનો રંગ ઘેરો છે; સાદુ ધુધવતો છે. ધર્મ તેને મન પ્રતિમાના વસ્ત્ર જેવો છે. તેની કવિતાને ઢાંકતા વાગા ધાર્મિક છે, પણ તેની મૂર્તિ તો એજ જમાનાનું ઘડતર છે. તેની ભાષા પાનખર ઋતુ પહેલાંનાં પાન જેવી છે. જે કાળે સર્વ કંઈ પદ્યમાંજ લખાતું તે કાળની કવિતાના રાગજંદ કીમીઆગરના કીમીઆ જેવા છે. પ્રેમાનંદની કવિતા પરોક્ષ વાચક માટે લખાયલી નથી, પણ પ્રત્યક્ષ શ્રોતાએ સાંભળવાની છે. સાંભળનારને રસ પડે અને આતુર રહે એટલુંજ નહિ; પણ ઉલટસુલટ રાગરાગણીના પલટાથી શ્રોતાને વક્તા કાણુમાં રાખતો. એનાં આખ્યાનોના ગુણરૂપની છુપી ચાવી અહીં છે. પુરાણી અને માણસટના ધંધામાં ગવેયા જેવું ગાન ગાવાનું નથી, પરંતુ કંઈક ચાળાચટકા તો કંઈક દલીલદાખલાથી રસજમાવવાનો છે. આથીજ તેનાં કાવ્યો અને નાટક વચ્ચે બહુ ભેદ નથી.

પ્રેમાનંદ પાકો પુરાણી છે. જમાનાના માનસને મળતા તેના વિચારો છે. હિંદુ માનસ ભાવીના ખોળે જગતની રમત નીહાળે છે. લક્ષ્મી અને રાજ્ય નશીબના ખેલ મનાતા. જીવન જીગટાના પાસા જેવું હશે. બુદ્ધિ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ ગણાતો. સ્વર્ગ અને નરકમાં લોકોને શ્રદ્ધા હતી. પાપ અને પુણ્યનાં પોટલાં કર્મથી બંધાતાં. અંતે સત્યનો જય થવાનો એવી સોનેરી આશા રહેતી. વર્ણશ્રમ ઈશ્વરી લેખ મનાતો, સતયુગ આથમ્યો હતો, કળિયુગ ખેઠો હતો. કલ્પિત સતયુગમાં માનનાર હિંદુ માનસ કલ્પનાએ હજારો વર્ષ જીવ્યું છે. પ્રેમાનંદ એ સ્વપ્નવશ માનસને ટકાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ સિંચે છે. શ્રોતાને રીઝવવાનો મનસુખો એમાં હતો. તે સચોટ ચિતારો છે. અક્ષરરૂપે આયનામાં આપણા જીવનસંસારનું પ્રતિબિંબ પાડી રહ્યા છે. જૂના ચિત્રના ઉડેલા રંગમાં ફરી તે રંગ પૂરે છે. પાત્રનું શબ્દચિત્ર એજ એના આલેખનની મહત્તા છે. શામળશાહની હુંડીમાંથી વાણીઆનું ચિત્ર જુઓ:-

“વેશ પુરો આણ્યો મારે વહાલે રે, નાથ ચકિટાની ચાલે ચાલે રે,
છે અવળા આંટાની પાધડી રે, વાલાજીને કેમ બાંધતાં આવડી રે;
દીસે વાણીઓ બીને વાન રે, એક લેખણુ ખોસી છે કાન રે.
હસતાં ખાડા પડે બહુ ગાલ રે, મોટી આંખ દીસે અણીઆળ રે,

એ કાને કુંડળ ઝળકે રે, નાસિકા દીવાની શળકે રે;
દીસે દાંત રૂડા હસતા રે, હીરા તેજ કરે છે કશતા રે.
ત્રીકમજી વણીકની તોલે રે, નાથ ઉતાવળું ને બોબડું બોલે રે,
સોનાની સાંકળી ને કંઠે દોરો રે, કેડે પાટીઆનો કંદોરો રે;
ઝળકે ધનરેખ હથેલીઆં રે, આંગળીએ વિંટી ને વેલીઆં રે.
સાદી એક તાંધ પહેરી છે હરજી રે, એનો શીવનારો કોણુ દરજી રે,
છે ટુંકડા બંધન બેવડા રે, ગુણ ક્યાંથી શીખ્યા પ્રભુ એવડા રે;
કરે આડે હાથે લટકો રે, સાદી દોરીનો કેડે પટકો રે.
પટકે લટકે પ્રમતડા જોત રે, કેડે ખોસી પીતળની દોત રે,
કીઆં કીઆં તે કૌતક લાળીએ રે, ઠાલી ગાંઠ વાળી બે ચાર ફાળીએ રે;
એક ઓઢી પછેડી બાંધ રે, નાથ કુંડાળો ને મોટી ફાંદ રે. ”

એનાં અપહરણુ એ ચોરી નથી કે દોષ નથી. રામાયણુ, મહાભારત અને ભાગવત જેવા ગ્રંથોમાંથી લેવાય તેટલું લીધું છે. પણ એ તો નવી વાડી માટે જૂની વાડીની માટી લેવા જેવું છે. નવા છોડ માટે જૂના છોડનાં બી લેવા જેવું છે. તેનો ચમત્કારી હાથ ફરતાં કટાયલી વસ્તુ ફરી દીપી ઉઠે છે. આખ્યાનોમાં સ્વર્ગ, નરક, પૃથ્વી અને પાતાળને ફરી વળતો સેતુબંધ છે. અલકાપુરી જેવી દારકા જતાં સુદામાનો સાથ કરવા આપણને મન થાય છે. દમયંતીનો સ્વયંવર જોયો હતો કે બાહુકના ઘોડા સાથે ઉડ્યા હોતો તો ! સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ધરીબર દેવદાનવ માનવ થઇ રહે છે. જગતના સર્વ મહાન સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ધર્મને બોલે છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ દ્વારા આર્યોએ જતન કરેલું સાહિત્ય ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. સંસ્કૃતની ડોક મરડી પ્રાકૃત પગભર થયું છે. શાકુંતલ, મેઘ-દૂત, ગીતગોવિંદ જેવું જગતની પ્રથમ શ્રેણીનું સાહિત્ય સર્ગ્યા પછી વળી ફરીથી આપણને સાહિત્યની બાળાક્ષરી ધુંટવી પડી હોય, તો સંસ્કૃત સાહિત્યના રૂંધાવાથી, હિંદુ રાજ્યવલ્લભીના આશ્રમવાથી.

પ્રેમાનંદનાં સ્ત્રીપુરુષો મહાઆશાવાદી અને આદર્શધેરાં છે. પહેલે પડછાયે હૃદયજ્ઞાન થતા યૌવનમાં અને પ્રેમની સ્વતંત્ર સૃષ્ટિમાં રાચનારાં છે. ઓખા હો કે દમયંતી હો, પણ તે તો મનનું ધાયુજ વરશે. માનવબંધનને ઉંચે મૂકી હૃદયબંધનને અનુસરનારાં છે. પિશાચ, ગાંધર્વથી માંડી સ્વયંવર સુધીનાં લગ્ન આખ્યાનોમાં છે. તેનાં એકે એક સ્ત્રીપુરુષ જીવતાં જગતાં છે, આપણી આસપાસ નજર કરતાં ઓળખાય એવાં છે. ટોમ, ડીક અને હેરીની પાયા વગરની વિજ્ઞાયતી વાતો વાંચતાં જે પ્રકારની નજરબંધી થાય છે તે અહીં નથી. આપણા પોતાનાજ ગામમાં શેરીમાં ઉઘાડી આંખે ફરતા હોઇએ એટલી બધી પરિચિત એની સૃષ્ટિ છે. પ્રેમાનંદ તત્ત્વજ્ઞાનમાં તત્ત્વવેત્તા છે, કદપનામાં કવિ છે, અને

રમતમાં બાળક જેવો છે. તેની કલ્પનાને બંધ નથી, તેના રસમાં દોષ નથી, શૃંગાર બીલસ થતો નથી કે હાસ્યકટાક્ષ ટીખળા બનતાં નથી. તેનાં આખ્યાનો અદ્ભુત છે, પણ તે “શિલિંગ શોર” કે “હેપેની”ના ધડાકા જેવા નહિ. પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ ખરાવાદી છે. ધરસંસારમાં રચીપચી તોય બેધડક બોલતી, ધણીને ધમકાવતી કે લાડ કરતી પોતાના નાના ધરમાં રાણી જેવી સ્વતંત્ર છે. એ આપણા સાહિત્યની આદર્શ કલ્પના છે. મનનું ધાર્યું કરવાનો તેમનો હઠાગ્રહ અજબ છે. યુવાનો શરવીર છે, આદર્શધેલા છે, રસિક છે, સાહસિક છે; પુરુષો મુત્સદ્દી છે, કવચિત્ કપટી હશે, પણ નિખાલસ છે. તેનાં પાત્રો સીધા રસ્તાનાં છે. સદ્ગુણી સત્યને રસ્તે, દુર્ગુણી કપટની વાતે, આધુપાધુ જેવાવિના એકશ્વાસે ચાલ્યાં જાય છે. આખ્યાનોમાં પ્રસંગો પણ ચાલતા વરઘોડા જેવા ગોઠવાયા છે.

નરસિંહ મહેતાથી માંડી દયારામ સુધીના ભક્ત કવિઓના દોષ એકજ પ્રકારના છે. ગુણ અને દોષ પ્રેમાનંદમાં વધારે તરી આવે છે, આતશયોક્તિ એ મોટી ખામી છે. રસોઈનું વર્ણન હોય તો કોઈ જગન્નાથના અન્નકૂટનું વર્ણન કરવું; સ્ત્રીના શણગાર વર્ણવાતા હોય તો કેમ જાણે સંગ્રહસ્થાનમાં ચિઠ્ઠી ચોઠી મૂકેલાં ધરેણાં ગણાવાતાં ન હોય એમ લાગે. એમાં જ્ઞાનની વિશાળતા હશે, પણ કળાનો અક્ષમ્ય દોષ છે. મોટા વનનું વર્ણન કોઈ સુંદર બાગના વર્ણન જેવું કયું છે. અત્તરના હાજ કરતાં એક ખુંદ વધારે મોહિત કરે. કોણ કહેશે કે નીચલું ચિત્ર લયંકર વનનું છે !

“વૃક્ષ વાર ચારોળીનાં ચંદન ચંપા અનેક;
નાના વિધનાં પુષ્પને ભારે, વળી રહ્યાં છે વંક.
મોગરો મરડાઈ રહ્યો ને, મગ્ન અરણી ને અરેડી.
કદલિ થંભ શાભે અતિ સુંદર, સાકર સરખી શેલડી;
લવિંગ લતા ને લિંબુ લલિત વળી, વિરાજે વૃક્ષ વેલડી.
નાળાએરી નારંગી નૌતમ, નીચાં નમ્યાં બહુ નેત્ર;
ફેફળિ ફાલસિ સુંદર દીસે, ખજૂર ખારેકનાં ક્ષેત્ર.
પીપળા પીપળી વડ ને ગુલર, દાડમડી ને પલાશ;
અશ્વથી ઉતરી નળ રાજયે, વન નીરખ્યું ચોપાસ.”

પ્રેમાનંદે પ્રભુભજન કરવાનું પણ લીધું હતું. કાળની ધડી બે ધડી જેવા કોઈ માણસની મોટાઈ તેને ગાવી પસંદ નહોતી; છતાંય તે મહાવિભૂતિઓની ભસ્મરેખા કરી લેવા ચૂક્યો નથી. નરસિંહ મહેતાને સાહિત્યમાં અણીઅગ્રે સ્થાન આપનાર પ્રેમાનંદજ છે. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અને કંગાળ પણ અદ્ભુત જીવન તેને મન અલૌકિક વસી રહ્યું હતું. મહેતાનો તે પક્ષપાતી છે. જ્ઞાતિરિવાજ વચ્ચે તરફડતા મહેતાનું જીવન તે ખમી શકતો નથી. તેની સહન-

શીલતાને ઈશ્વરી અંશ માની રહ્યો છે.

પ્રેમાનંદમાં કવિતા લખવાની અગાધ શક્તિ હતી. દ્રૌપદીહરણ્ય જે સાત દિવસમાં લખી શકે, તેનામાં નદીના ધોધ જેવું ગાન ઉછળી રહ્યું હશે. જમાનો સ્પર્ધાનો હતો; વાક્યાતુર્યનો હતો. વડોદરાથી માંડી સુરત, નંદરખાર અને ઠેઠ ખાનદેશ સુધી કવિત્વની રેલ રેલવવી, એ સહજ વાત નથી. મુસલમાનોના રાજદરખારે ફારસી ખોલાતું, તે વખતે ગુજરાતી ભાષાનું ધડતર થતું. નાના નાના દસ્તાવેજોથી માંડીને મોટા મોટા ખરીતા ફારસીમાં જમણી બાબુથી ડાબી બાબુ લખાતા. હિંદુઓની ધાર્મિક અને સામાજિક પડતીનો કાળ ખેસી ચૂક્યો હતો. સાંજ પડે મુલ્લાં બાંગ પુકારે, જુમ્હેરાત મોટો દિવસ લેખાતો. જમાનો “અમે તમે”નો ચાલતો. સદ્ભાગ્યે સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી પડેલા સંસ્કારો ગુજરાતમાં ટકી રહ્યા હતા. મુસલમાનોના પૂરદમામ વેપારી એવા ગુજરાતમાં ચાલ્યો નથી. એ વખતે પ્રેમાનંદ ગુજરાતનો વાલ્મીકિ છે. વિસરાતા સંસ્કૃત સાહિત્યને પોતાના મનો-રથ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ઉતારી તેણે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે. તેનાં આખ્યાનો અલંકારશાસ્ત્ર જેવાં હશે, છતાંય તે આપણા ધડતર અને ચણતર જેવાં છે. સાહિત્યદર્પણના નિયમાનુસાર તેનાં કાવ્યો લખાયાં છે. છંદ, વ્યાકરણ કે પિંગળના ધડાયલા ચીલે જે કવિ લખે, તેને સ્વચ્છંદનો અવકાશ ન હોય. પ્રણાલિકા ભંગ ન કરવાનો ઉદ્દેશ હતો.

પ્રેમાનંદના કાળે જગતનું થોડુંજ સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યથી બહુ આગળ હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યથી બધાંજ બહુ પાછળ હતાં. ઈંગ્લંડમાં શેક્સપીયરનાં નાટકો લખાયે ભાગ્યેજ અર્ધી સદી થઈ હતી. તેમ તે રોમ અને ગ્રીક સાહિત્યમાંથી ખોખાં લઇને લખાયાં હતાં. લેટીન ત્યાં સંસ્કૃતની ગરજ સારતું. આર્ય સંસ્કૃતિ પાસે એંગ્લો સેક્સન સંસ્કૃતિ પાણી ભરે એમ હતું. એ કાળે પ્રેમાનંદે ગુજરાતી વિદ્યાપીઠની ગરજ સારી છે. ગમતમાં પણ પ્રેમાનંદે સર્જેલા અને સર્જવેલા સાહિત્યને ત્રાજવાના પદ્ધતિમાં મૂકી તોળીએ તો ભારે થઇ પડે.

સાહિત્ય મંદિરના ધુમટ જેવો પ્રેમાનંદ છે. તેની કલ્પનાના ભણકારા આજે આપણા જીવનમાં પડે છે. ગંગાના પ્રવાહ જેવો તે કંઈક ધુધવતો ધસડતો, નિર્મળ કે મલિન થતો વહ્યો છે. મહાનદમાં પડતી નાની સરિતાની પેઠે ફેટલાંય વહેણ એના ભેગાં વહ્યાં છે. સરો-વર કરતાં સાગરનાં લક્ષણ તેનામાં વધારે છે. તે વાતા વાયુ જેવો નહિ પણ વાવાઝોડા જેવો છે, તનખો નહિ પણ તેજ છે, એ તારો નહિ પણ નક્ષત્ર છે.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ ના “સાહિત્ય”માંથી)

૮૫-અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાળવાના મગીરથ પ્રયત્નો

(લેખક:-શ્રી. ગોપાલરાવ ગ. વિદ્વાંસ)

મિસિસ કોરા વિલ્સન સ્ટીવાર્ટ કેન્ટક્કીના રોવાન તાલુકામાં, તાલુકા કેળવણી ખાતાની સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે ૧૯૧૧ માં કામ કરતી હતી. આટલા તાજેતરમાં પણ એ પ્રદેશમાં આવી જાતની પદવીએ સ્ત્રીએ હોવું એ અસાધારણ બીના હતી. કોરાના પિતા લશ્કરની નોકરીમાં હતા, તેમજ તેના મોસાળનાં બધાં પણ એજ રીતે યુનિયન લશ્કરમાં લડ્યાં હતાં. આ કારણે તેમજ પોતાની યોગ્યતાને પ્રતાપે આ સ્થાનને માટે તે ચૂંટાઈ હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાંના કોઈ પણ પુરુષ આ સ્ત્રીની આ ઉમેદવારી સામે ટકી શકે તેમ નહોતું.

આ કાળે રોવાન તાલુકામાં એક ઓરડાવાળી સ્ત્રી શિક્ષિકા-ઓથી ચાલતી ૫૦ શાળાઓ હતી. કોઈનું મકાન લાકડાનાં પાટિયાં-નું બનાવેલું હતું, કોઈને પડખે લાદી ઉભી કરેલી હતી તો કેટલાંએક મકાનો પાકી બાંધણીનાં હતાં. શરૂઆતના કાળમાં આ શાળાઓને ‘બાર્ક’ લોગ કૉલેજ’ કહેતા. ઘણા મોટા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આવી કૉલેજમાંજ ભણેલાં હતાં-અર્થાત્ આવીજ શાળા-માંથી કોઈ મહાન વિચારનો ઉદ્ભવ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું.

એક દિવસ આ તાલુકાની કેળવણી ખાતાના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ઑફીસમાં એક બાઈ આવી ચઢી. તેના હાથમાં એક કાગળ હતો. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને પત્ર આપતાં આપતાં તે બાઈએ કહ્યું: “આ કાગળ મારી દીકરીના લાગે છે. દૂર શહેરમાં રહે છે તેણે લખ્યો હશે. બહેન! જરા વાંચી આપશો?”

આવું દરેક અઠવાડિયે બનતું. પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીને ઘણાં છોકરાં હતાં. તે પૈકી આ કાગળ લખનારી તેની એકજ દીકરીને લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. દીકરી પોતાનું જ્ઞાન માતાને કાગળ લખવામાં કાયમ વાપરતી. વૃદ્ધાને આ વાતનું અભિમાન હતું; પરંતુ ખુબી એ હતી કે, આખા કુટુંબમાં અન્ય કોઈને વાંચતાં લખતાં આવડતું નથી, એ વાત તે કોઈને જણાવવા માગતી નહોતી. તેથી માત્ર મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસેજ તે પોતાના પત્રો વાંચાવવા કાયમ આવતી.

એ ત્રણ મહિના આમ વીત્યા પછી એક વખત પેલી બાઈ ફોડેલો કાગળ લઈને મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસે આવી. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને આથી નવાઈ લાગી. તેણે પૂછ્યું: “તમારે મારી પાસે કાગળ વાંચાવવાનું હવે માંડી વાળવાનો વિચાર છે? કે કોઈ બીજું

વાંચનારૂં મળી આવ્યું છે ?”

“ના બહેન! એમ નથી. મારે મારી મેળે વાંચતાં શીખવું છે. મારી દીકરીના કાગળ હું વાંચી ન શકું એ મને ગમતું નથી, એટલે મેં એક લણવાની ચોપડી ખરીદીને જાતે વાંચવાનું-લણવાનું શરૂ કર્યું છે.”

અને ખરેખર વાત સાચી હતી.

તેજ દિવસે એક બીજો વૃદ્ધ પુરુષ મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસે કાંધ કામપ્રસંગે આવ્યો. તેણે સારાં કપડાં પહેર્યાં હતાં-ગામડીઆઓ ક્યાંક જતી વખતે નવાં લૂગડાં પહેરે તેવી રીતે. મિસિસ સ્ટીવાર્ટ કામમાં હતી એટલે પોતે જરા નવરી થાય ત્યાંસુધી તેણે પેલા વૃદ્ધને બે પુસ્તકો વાંચવા માટે કાઢી આપ્યાં ને રાહ જોવા કહ્યું.

પેલા વૃદ્ધે પુસ્તકો લીધાં અને બાળકની પેઠે નીરસતાથી જરા વારમાં પુસ્તકોનાં પાનાં ફેરવી તે બાજુએ મૂક્યાં.

“કેમ ? એ પુસ્તકો નથી ગમતાં ? લ્યો બીજાં આપું.” મિસિસ સ્ટીવાર્ટ કહ્યું.

“ના બહેન, મને વાંચતાં નથી આવડતું.” કહેતાં કહેતાં વૃદ્ધના મુખ ઉપર શરમના શેરડા પડ્યા.

એક વખત દૂરની ગામડાની એક શાળામાં મેળાવડો હતો. ઘણા પ્રેક્ષકોની પેઠે મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પણ ત્યાં પ્રેક્ષક તરીકે ગઈ હતી. જલસો બહુ સરસ જામ્યો હતો. એક પછી એક વ્યક્તિ-પુરુષ કે સ્ત્રી-પોતપોતાની ગાવાની ને નાચવાની કળા વગેરે બતાવ્યે જતાં હતાં અને દરેકને અતે તાળીઓના ગડગડાટ ચાલુ હતા. આમાં એક લોકગીત ગાનારનો વારો આવ્યો. તેના કાવ્યના શબ્દની ગોઠવણ અને રસની જમાવટથી સૌ છક્ક થઈ ગયાં. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને પણ એ કાવ્ય અતિશય ગમી ગયું.

ગાન પૂરું થતાંજ તેણે ઉભાં થઈ પેલા જુવાન ગાનાર પાસે જઈને કહ્યું: “મને આ ગીત ઉતારી આપશો ? મારે તે છાપામાં છપાવવું છે.”

“બહેન! મને લખતાંજ આવડતું નથી.” પેલાએ જવાબ આપ્યો: “આના કરતાં ઘણાં સરસ એવાં બીજાં કેટલાંયે ગીતો મેં બનાવ્યાં હતાં, પરંતુ કોઈ લખી લેનાર મળ્યું નહિ અને હું ભૂલી ગયો. આજે મને તેમાંનું એકે સાંભરતું નથી.”

ઘેર પાછા ફરતાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટ આખે રસ્તે આજ વિચારે ચડી. રસ્તે ગાડીવાન તેની સાથે બોલવાને ધણુંય કરતો હતો, પરંતુ તે તેની સાથે એક પણ અક્ષર બોલી નહિ. રાતના પ્રસંગે તેને વિચારવમળે ચડાવી: “પેલી વૃદ્ધા બાઈ, પેલો ઘરડો માણસ, આ જુવાન ઉછળતો કવિ-એકેને લખતાં કે વાંચતાં આવડતું નથી !

આમાં અન્યાય છે. એવા આંખે અંધ હોય એમને ઑપરેશન કરી હું દેખતા કરું તો તે મારો ધર્મ નહિ? તેઓને આ અજ્ઞાનનો એક અંધાપોજ નથી શું? તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ હું ઉઘાડી ન શકું? મને તે કરતાં ક્યાં નથી આવડતું?”

આકાશમાં સામે ચંદ્ર ઉગ્યો. તેનાં સફેદ કિરણોએ જાણે તેના દિલમાં નવો પ્રકાશ નાખ્યો. ચંદ્ર સામે તે અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહી. એકાએક જાણે તેને સૂઝ્યું: “ ભોક્તા કરતાં દાતા થવામાં વધારે મોટો ધર્મ નથી?” આંખે રસ્તે તેને આ વિચારે આનંદમગ્ન કરી દીધી. આ વિચાર તેને ક્યાંથી સૂઝ્યો તે તેને સમજાયું નહિ; પરંતુ તેના દિલનો ભાર જાણે કે ઓછો થયો.

તાલુકાની ૫૦ શિક્ષિકાઓની તે પછીની પહેલીજ બેઠકમાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પોતાની યોજના રજૂ કરી. યોજના સંબંધે ઘણો વિચાર કરી તેણે તે તૈયાર કરી હતી. તેની યોજના રોવાન તાલુકાના એકે એક માળુસને લખતાં વાંચતાં કરી દેવાની હતી. તેણે ધાર્યું હતું કે યોજનામાં પોતાને ૧૦ કે બહુ તો ૨૦ ટકા સહકાર મળશે. પરંતુ એકે એક શિક્ષિકા તેની યોજનામાં બેડાવા તૈયાર થઈ ગઈ ! દરેક શિક્ષિકાએ પોતાના વિભાગમાંથી શાળામાં રાત્રે જેટલાં અભણ લણવા આવે તે દરેકને લણાવવાનું માથે લીધું.

તાલુકાના લોકોને અંદર અંદર ભારે તકરારો હતી. અર્થાત્ લોકો અજવાળિયા સિવાય રાત્રે કદી બહાર નીકળવાનું જોખમ બેડતા નહિ; એટલે શાળાઓ માત્ર અજવાળિયામાંજ રાત્રે ચલાવવાનુંજ દરાવવામાં આવ્યું.

અભણ લોકોને આ ખબર પહોંચાડવાનું ખીણું કામ હતું. તેમને પત્ર લખી ખબર પહોંચાડાય તેમ તો હતુંજ નહિ. શાળામાં જતાં પોતાનાં બાળકો કે પાડોશીનાં બાળકો મારફત તેમને ખબર પહોંચાડવામાં આવે તો તે પણ વૃદ્ધોને અપમાન લાગે તેવું હતું. અર્થાત્ એકજ માર્ગ ખુલ્લો હતો કે દરેકને જાતે મળી ખબર આપવી.

એકી સાથે બધે કામ શરૂ કરવા માટે એક તારીખ નક્કી કરવામાં આવી, ને તે દિવસે પચાસે શિક્ષિકાઓ પોતપોતાના વિભાગના દરેક અભણને ઉંબરે ઉંબરે ખબર આપવા માટે નીકળી પડી. દરેક ઘેર કાંઈ ને કાંઈ મુશ્કેલી હતી, અને દરેકને કોઈને કોઈ રીતે પતાવવાનુંજ હતું. મુખ્ય વાઘો દરેક સ્થળે એકજ બતાવવામાં આવતો, “ પાકે ઘડે હવે કાંઈ કાંઈ ચડે ? અમે તો હવે ઘરડાં થયાં. ”

શાળાઓ શરૂ કરવા માટે એક અજવાળી રાત્રિ નક્કી કરવામાં આવી. તે દિવસે અનેક અભણોએ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માટે શાળા તરફ પ્રથમ પગલાં માંડ્યાં. આ દૃશ્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું !

મિસિસ સ્ટીવાર્ટ અને તેની સહાયકારી ૫૦ શિક્ષિકાઓએ

આ અક્ષરજ્ઞાન શાળાઓ શરૂ કરવાને પહેલે દિવસે શાળા દીઠ ત્રણ ભણુનાર મળશે એવી ગણતરી કરી હતી. તેમણે ધાર્યું હતું કે બધી શાળાઓ મળી બહુ તો ૧૫૦ માણસો કુલ ભણુવા આવશે. પણ પહેલીજ રાતની હાજરી ૧૧૫૨ થઈ! કેળવણીના ઇતિહાસમાં આવો દાખલો ખીજે ભાગ્યેજ હશે.

આ ૧૧૫૨ આત્માઓ જ્ઞાનના કેટલા ભૂખ્યા હશે? અજ્ઞાનના અંધકારમાં વીતાવેલાં આજ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન તેમના દિલમાં કયા કયા વિચારો ઘોળાયા કર્યા હશે તે કોને ખબર?

દાખલ થનારાઓમાં એક ૮૫ વરસની વડી દાદીમા અને ૮૭ વરસનો ડોસો પણ હતાં! નાનાં બાળકોને માટે ગોઠવેલા બાંકડાઓ ઉપર દાદાદાદીઓ સાથે એજ બાંકડે તેમનાંજ છોકરાંનાં છોકરાં સાથે તેઓ ભણુવા બેઠાં હતાં. આ અક્ષરશાળાઓમાં પહેલું કામ પોતપોતાનું નામ વાંચવું, પછી લખવું અને પછી ખીજું લખતાં વાંચતાં શીખવું એ હતું.

રોવાન તાલુકાની અજવાળી રાતે ચાલતી આ શાળાઓ તુરતજ જગમહેર બની ગઈ. સૂરજ કાંઈ જાગડે ઢાંક્યો રહે? અનેક ચર્ચાઓ શરૂ થઈ. પહેલાં દૈનિકો, પછી માસિકો, પછી કેળવણીકારો, પછી રાજકારણી પુરુષો અને છેવટે તત્ત્વવેત્તાઓ આ ચર્ચામાં ભળ્યા. દરેકનો એવો દૃઢ અભિપ્રાય હતો કે, પાંકે ઘડે કાંઠા ન ચડે. આટલી ધરડી ઉંમરે હવે ભણુવાનું અશક્ય બનવું જોઈએ. માત્ર એકજ માનસશાસ્ત્રીએ આ યોજનામાં અનુમતિ આપી.

આખી યોજનાનો જન્મ તો એક સાદી મુશ્કેલી અને જરૂરીઆતમાંથી થયો; પણ એજ જરૂરીઆતે યોજનાની વિધાતાને યોજના આગળ ધપાવવાને પ્રેરી. તેનું પહેલું ક્ષેત્ર પોતાનો તાલુકો, પછી પોતાનો પ્રાંત-દક્ષિણ વિભાગ અને આખરે આખો અમેરિકા તેની આ યોજનામાં સમાવવાનો હતો.

કીર્તિ અને સફળતાથી આ બાઈ છકી નથી ગઈ; મુશ્કેલીથી તે દબાઈ નથી ગઈ. કીર્તિની તેને સ્પૃહા નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આ વિષે એટલી બેદરકાર છે કે પોતાના આ મહાન ઐતિહાસિક કામનો પૂરો ઇતિહાસ જળવાઈ રહે તેવાં સાધનો પણ સાચવી રાખવાની તેણે દરકાર રાખી નથી. મુશ્કેલી સામે તો તેણે જાંદગી-ભર લડવાનો નિર્ધાર કર્યો છે એટલે મુશ્કેલી તેને હઠાવવાને બદલે ઉલટી તેના ઉત્સાહમાં વધારો કરે છે; અને દરેક મુશ્કેલીએ તેનું કામ વધારે ને વધારે જોડમાં આગળ કૂચકદમ વધે જાય છે.

પોતાના દેશમાં નિરક્ષરતા મિટાવવા માટે એક કમીશન નીમાવવા માટે જ્યારે તે ધારાસભા પાસે ગઈ, ત્યારે દરેક સભ્યે તેને એમજ કહ્યું “ પણ આપણા દેશમાં કેમ અભણ છેજ નહિ!”

આ હકીકતને ખોટી શી રીતે ઠરાવવી ? તેણે વસ્તીગણતરી પત્રકનો આશરો લેવાનું ઠરાવ્યું. આમાં તો ખોટું નજ હોય. જે માણસોએ પોતાનાં નામો જાતે લખ્યાં હશે તો ખાતરી તુરત થશે.

મિસિસ સ્ટીવાર્ટ સીધી વૉશિંગ્ટનમાં સેન્સસ આંશીસમાં પહોંચી અને રોવાન તાલુકાના સેન્સસનાં ફારમ જેવાં માગ્યાં. તેની આ માગણીનો ત્યાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; પણ મિસિસ સ્ટીવાર્ટ તેથી નાહિંમત ન થઇ. પોતાના ઓળખીતા એક સેનેટર મી. ઓલી. જેમ્સની મદદથી તેણે પ્રેસિડન્ટ વુડ્રો વિલ્સનની ખાસ ચિઠ્ઠી મેળવી અને તેને આધારે પોતાના તાલુકાનાં વસ્તીપત્રકો મેળવ્યાં.

ફરી વાર જ્યારે પોતાના પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્યોને મળીને વસ્તીપત્રક કાર્યાલયમાંથી સહીવાળા અભણની સંખ્યાનો ખરડો રજૂ કર્યો ત્યારે સૌની આંખો ખુલી ગઇ !

છતાં આ નિરક્ષરતા મિટાવવા માટેનું કમીશન નીમાતાં ખીજાં ત્રણ વર્ષો પસાર થઇ ગયાં. આખરે કમીશન નીમાયું અને આખા કેન્ટકી વિભાગમાં નિરક્ષરતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. પ્રાંતની બે જેલોમાં પણ અભણને ભણાવવાનું કામ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટસના કેળવણી ખાતાના કમીશનર મી. ક્લેકસ્ટને પહેલ વહેલો હુકમ કાઢી રાજ્ય તરફથી આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ તે ખાખે કોઇએ ખાસ પ્રયાસ કર્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં આંકડા લેતાં જણાયું કે ૭૦૦,૦૦૦ અભણ તો લશ્કરમાં ભરતી કરવામાં આવ્યા છે. દેશ આખો આ આંકડાઓથી ચોંકી ગયો અને દેશને આ શરમ પમાડનાર કલંક ઘોઘ નાખવાનો જાણે કે તેણે નિશ્ચય કરી દીધો.

પણ એ તો પાશોરામાં પહેલી પૂણી. ત્યાર પછી એવાં બે ત્રણ કમીશનો નીમાયાં. દરેકમાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટને મુખ્ય સલાસદ તરીકે મૂકવામાં આવતી. પરંતુ કામ હમેશાં કમીશનોથી કાયમી ગતિએ ધીમું ચાલતું. આખરે ૧૯૨૬ માં પ્રેસિડન્ટ કુલીજના શુભ આશીર્વાદ લઇ ‘ નેશનલ ઇલ્લીટરસી ક્લેઝ ’ નિરક્ષરતા ટાળવાને એક મંડળી ઉભી થઇ. અનેક ઉદાર સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આને માટે મદદો આપવા માંડી. અત્યારે આ મંડળ મારફત બે મોટાં પેટા મંડળો કામ કરી રહ્યાં છે અને દરેકમાં મુખ્ય પ્રચારક તરીકે મિસિસ સ્ટીવાર્ટ જહેમત ઉઠાવી રહેલ છે.

ત્યાર પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ખાસ પ્રવીણ કેળવણીકારોની એક કમિટી નીમાઈ. આ કમિટીએ નિરક્ષરતા ટાળવા માટે વાપરવાનું એક ખાસ પુસ્તક પાંચ દિવસ સતત શ્રમ ઉઠાવી યોગ્ય કાઢ્યું. ૧૦૦,૦૦૦ માણસોની નિરક્ષરતા દૂર કરવા માટે લુસિયાના સ્ટેટમાં

જે પુસ્તક વપરાયું હતું તેનો મુખ્યત્વે આ કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

અક્ષરજ્ઞાનપ્રચારના આ ભગીરથ પ્રયત્ને કેવાં સુંદર પરિણામો આણ્યાં છે તેનો એક દાખલો આપીને બસ કરીએ.

લુસિયાનામાં ચાલી રહેલી એક અક્ષરજ્ઞાન શાળામાં એક સિત્તેર વર્ષની નીચો ડોશી ભણતી હતી. વાંચતાં લખતાં શીખી રહેનારને મંડળ તરફથી એક પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવતું.

પ્રમાણપત્ર લેવાના મેળાવડા વખતે આ ડોશી હાજર રહી હતી. ઘરડા ખખ ધ્રૂજતા હાથમાં જ્યારે કમિટિના પ્રમુખે પ્રમાણપત્ર મૂક્યું ત્યારે બાઇની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. એક વાર આખી સભા તરફ પોતાના ડસડસી રહેલા ચહેરે ભાવપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકી. પછી તેણે પ્રમુખને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “આ માટે હું આપની ધણીજ ઋણી છું. મારી દીકરીને આજે કેટલાયે દિવસથી ચિંતા રહેતી હતી કે મૃત્યુ પછી મારું શું થશે? મને લખતાં આવડતું નથી એટલે ઇશ્વરને ઘેર સોનાને ચોપડે મારી સહી હું શી રીતે કરી શકીશ? હવે મને તેની ચિંતા રહી નથી. એટલે એ પ્રથે પ્રયાણ કરવું મારે માટે સુગમ થયું છે. આથી વધારે કયો ઉપકાર તમે કરી શકત? હું આપના આશીર્વાદથી ખરેખર ભાગ્યશાળી થઈ છું. ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે.”

આવા તો અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય.

પ્રેસિડન્ટ હૂવરે નિરક્ષરતાને અંધારકોટડીની ઉપમા આપી છે; તો પછી આ અંધકારરૂપમાંથી અજ્ઞ જનોને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આણનાર બાઇ મિસિસ સ્ટીવાર્ટના કેટલા ઉપકાર માનવા? *

(દક્ષિણામૂર્તિ-પુસ્તક, અંક ૧ માંથી)

૮૬-આહુતિ

(લેખક:-શ્રી. લલિતકિશોર સિંહ, એમ. એસ. સી.)

(૧)

વિધવા પાર્વતી કી મૌં ઉસે અનાથ કર કે ચલ બસી. અબ દુનિયા મેં ઉસે સહારા દેનેવાલા કોઈ નહીં. દો-ત્રીન બીધા ખેત, એક છોટાસા આમ કા બગીચા ઓર ભાઇ મુન્ન-ચહી મૌં કી ચાતી થી. મરતે સમય મૌં ને આંખોં મેં આંસુ ભર કર કહા થા— “બેટી, તુમ્હારા વિધવાપન ઓર ભાઈ મુન્ન, ચહી તુમ્હેં સૌંપે

* વૉશિંગ્ટન પોસ્ટ નામના પત્રના ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ રવિવારના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ડેવીડ રેન્કીન બારબીના લેખ ઉપરથી સંપાદિત.

જાતી હું. ઈનકી રક્ષા અજ તુમહારે હી હાથ હૈ.” મૉં કા યહ અંતિમ આદેશ કયા પાર્વતી પાલન કર સકેગી, યહી ઉસકે જીવન કી સમસ્યા થી.

સાઠ વર્ષ કા બુઢા મંગલ કોયરી પાર્વતી કા ખેત આખાદ કરતાં ઓર જો કુછ પૈદા હોતા, ઉસકા આધા પાર્વતી કે ઘર પહુંચ્યા જાયા કરતા થા. જાજ પૈદાવાર પૂરી નહીં હોતી તો વહ બ્રાહ્મણી પાર્વતી કો અપને હિરસે મેં સે બી કુછ દે કર અપને કો ધન્ય સમજતા થા. પાર્વતી ઇસી આમદની સે દો જીવેં કા ભરણુ-પોષણુ ઓર મુન્નૂ કી શિક્ષા કા પ્રબંધ ક્રિયા કરતી થી. હાં, અવસર પડને પર મંગલ સહાયતા કરને મેં કબી પીછે નહીં હટતા.

અનેક કષ્ટ ઉઠા કર પાર્વતી મૉં કા સૌંપા હુઆ ભાર દો રહી થી. મુન્નૂ કી ચિંતા કે સામને યહ અપને જીવન કી ચિંતા બૂલસી ગઈ થી. ઉસકા યૌવન ખિલ ઉઠા થા, પર ઉસે માનો ઇસકી સુધ હી નહીં. ઉસકે રૂપ કા નિખાર દિન પર દિન બઢ રહા થા, પર ઇસ ઓર માનો ઉસકા ધ્યાન હી નહીં. ઉસકી રાહ મેં જાને કિતને કાંટે ખિછે હુયે થે, પર ઇસકી ઉસે કુછ પરવા હી નહીં. કર્તવ્ય ને ઉસકે હૃદય કો નીરસ બના દિયા થા, સંકલ્પ ને ઉસકે નારીજીવન મેં મદ્દાનગી લા દી થી.

આમ કી ફસલ કે દિનેં મેં પાર્વતી કા અધિક સમય ઉસ છોટે સે આમ કે બગીચે મેં હી કટતા થા. મંગલ ને એક કિનારે છોટા સા એક ઝોંપડા બના દિયા થા. પાર્વતી દિનભર ઉસીમેં રહ કર આમ કી રખવાલી કરતી ઓર શામ કો મંગલ કે ઉપર રખવાલી કા ભાર છોડ, ઘર લૌટ આતી થી.

દો પહર કા સમય થા. પાર્વતી પેઠેં કે નીચે ગિરે હુયે આમ ઇકઠે કર રહી થી. ઉસી સમય ઉસને દેખા, કિ ગાંવ કા યુવક જમીંદાર ગદાધર, હાથ મેં બંદૂક લિયે બગીચે મેં ઘૂસા. પાર્વતી કે નિકટ આ કર ઉસને પૂછા—“યહ બગીચા આપ હી કા હૈ ?” પાર્વતી ને જવાબ દિયા—“હાં, મેરા હી હૈ.”

“મેં ઈન પેઠેં પર ચિડિયેં કા શિકાર કરના આહતા હું. આપ જુરા તો ન માનેંગી?”

“બાબૂ સાહબ, આપકા રાજપાટ હૈ. મૈં મના ફૈસે કર સકતી હું ? પર વિધવા બ્રાહ્મણી કે બગીચે મેં જીવહત્યા ન હો, તો અચ્છા હૈ. આપ તો ક્ષત્રિય હૈં, રાજા હૈં; પર મુઝે પાપ સે કૌન બચાવેગા ?”

ગદાધર ને જસે ચૌંક કર પૂછા—“કયા રામખેલાવન મિત્ર કી પુત્રી આપ હી હૈ ?” પાર્વતી ને જરા સહમ કર જવાબ દિયા—“જી હાં, મૈં હી હું.”

ગદાધર બેઠે વિનિત ભાવ સે બોલા—“આપ બ્રાહ્મણી હો કર ધતના કષ્ટ ઉઠાતી હૈં, યહ મુઝસે દેખા નહીં જતા. ઔરતોં કા અકેલી બગીચે કી રખવાલી કરના ભક્ષા કૌન પસંદ કરેગા ? આપકો જિસ ખાત કા કષ્ટ હો, મુઝે ફૌરન કહલા લેજિયે. મુઝસે જહાં તક બન પડેગા, આપકી સહાયતા કરુંગા. આપ જનતી હોંગી, કિ મૈં ઇસ ગાંવ કા જમીંદાર હૂં. અપની પ્રજા કા કષ્ટ દૂર કરના હમારા ધર્મ હૈ.”

પાર્વતી ને બેઠે સરલ ભાવ સે ઉત્તર દિયા— “કષ્ટ પડને પર આપકે પાસ ન જાઉંગી, તો કહાં જાઉંગી, બાબૂ સાહબ ? મુઝ જૈસે અનાથ પ્રજા કી રક્ષા તો આપ હી કે હાથ હૈ. અબી તો કિસી તરહ દિન કટા હિ જતા હૈ, ઇસીસે આપકો કષ્ટ નહીં દિયા હૈ.” ગદાધર કુછ દેર ચુપ રહા. ફિર પ્રેમભરી નિગાહ સે પાર્વતી કી ઓર દેખ કર બોલા—“બૈર, મૈં જાતા હૂં, પર ઇસમેં આપ સંકોચ ન કરેંગી.”

“નહીં, ભલા સંકોચ કર કે મૈં કૈસે નિભ સકુંગી ?”

ગદાધર વહાં સે ચલા ગયા; પર પાર્વતી બહુત દેર તક સોચતી રહી કિ ઇસ અકસ્માત દયાવૃષ્ટિ કા કારણુ ક્યા હૈ ?

(૨)

જખ તક ગદાધર કી આંખ નહીં પડી થી, તબી તક ચૈન થા. અખ તો પાર્વતી કો રાહ ચલના કઠિન હો ગયા. ઉસ બગીચે કી ઓર ગદાધર કા ખિંચાવ દિન-દિન બઢને લગા. કબી વહ સ્વયં શિકાર કે બહાને પાર્વતી કો દેખ જતા, કબી ઉસકે દૂતગણુ દર્શન દે જાતે. ભોલા, કાલી, ગિરધર જૈસે કિતને હી સજ્જન પાર્વતી કો ઘેર-ઘેર કર એક સે એક બઢિયા સદેશા સુના જાતે થે. ઇન લોગોં કા ગિદ્દ કી તરહ મંડરાના દેખ કર પાર્વતી કા હૃદય દુખ જાતા થા; પર ક્યા કરે, જે કુછ લાચાર સુનના પડતા થા સુન લેતી થી.

કોઈ પાર્વતી કે ઉજ્જવલ ભવિષ્ય કા ચિત્ર ઉસકે સામને ખિંચ જાતા, કોઈ ઉસે પટરાની બના જાતા, કોઈ ઉસકે ભાઈ કો સાહબ બહાદૂર બના જાતા. પાર્વતી જખ ઉનકી ખાતોં સે ખીઝ ઉઠતી, તો બેઠે દીન ભાવ સે કહતી—“ભાઈ ! ક્યોં મુઝ ગરીબ કે પીછે ઇસ ધુરી તરહ પડે હો ? ક્યા તુમહેં ઔર કોઈ કામ દુનિયા મેં નહીં હૈ ?” પર ઉનકે ઉપર ઇસકા કોઈ ભી અસર ન હોતા.

પાર્વતી ને એક દિન મંગલ સે પૂછા—મંગલ ચાચા, ગદાધર બાબૂ કૈસે આદમી હૈં ?

મંગલ ને બડી વેદના કે સાથ કહા—બેટી ! ગદાધર કી ક્યા પૂછતી હો ? ઇસ ગાંવ મેં રહ કર કિસકી બહુબેટી કી ઇજ્જત બચી હૈ ? જિસ પર એક બાર ગદાધર કી ગિદ્દ-નજર પડી,

વહ ક્યા ફિર ખચ સકતી હૈ? ખતસિયા ગાંવ છોડ કર ભાગ ગઇ. પુનિયાં કે ખસમ કેા જોલ ભેજવા દિયા. કંચનસિંહ કી ખેવા લડકી માધુરી ઇસ ચાંડાલ કે મારે કુચ્છે મેં ઢૂખ મરી. ઐસે કિતને કિરસે હૈં. ઇસ પાપી સે ભગવાન રક્ષા કરે.

પાર્વતી સુન કર કાંપ ઉડી. એક બાર ઉસકે જ મેં આયા કિ મંગલ સે સારા હાલ કહ દે; પર ફિર ઉસને ઉસ ખેચારે કેા ચિન્તા મેં ડાલના અચ્છા નહીં સમજા, ઇસસે ચૂપ હો રહી.

ઇસકે દૂસરે હી દિન રમની દાઇ ખહુતસા સામાન લે કર પાર્વતી કે પાસ આઇ. ઉસને ન જાને કિતની તરહ કી ખાતેં કીં. પાર્વતી કેા અનેક લોભ દિખાયા. ગદાધર કી ખડાઈ કરતે-કરતે વહ ગહગહ હો ગઇ. ગદાધર કેા કિતના ધન હૈ, કિતની દાસ-દાસિયોં હૈં, સોને-જડાઉ કે ગહનોં કી કિતની સંદૂકેં હૈં; ઇનકા પૂરા-પૂરા વ્યેરા દે ડાલા. પાર્વતી કે રૂપ કી પ્રશંસા કી, યૌવનાવસ્થા કે અનમોલ સુખોં કા ખડા હી લુભાવના ચિત્ર અંકિત કિયા. અપને જીવન કા હવાલા દિયે બિના બી ઉસસે રહા ન ગયા. પર ફૂલ યહ હુઆ કિ પાર્વતી ને ગદાધર કે ખહુ-મૂલ્ય ઉપહાર કેા લૌટા દિયા. રમની દાઇ ખીડા ઉઠા કર આઇ થી, પર નિરાશ હો કર વાપસ ગઇ. ઉસને મન મેં કહા—કૈસી પથ્થર કી ખની ઔરત હૈ. કિતના આગાખીછા સુઝાયા, પર જરા નહીં પસીજ.

એક દિન મુન્નૂ સ્કૂલ સે લૌટતે સમય ખહુત હી પ્રસન્ન થા. પાર્વતી યહ દેખ ખુશી સે ફૂલ ઉડી; પર ઉસકી પ્રસન્નતા ખહુત દેર તક ન રહી. ઉસને પૂછા—કયોં મુન્નૂ! ક્યા ખાત હૈ? આજ તૂ ઇતના પ્રસન્ન કયોં હૈ?

મુન્નૂ ખુશી કે મારે ઉલટી સીધી ખહુતસી ખાતેં ખક ગયા. ઉનકા સારાંશ યહ થા કિ ગદાધર બાખૂ સડક પર સે છુલા કર ઉસે અપને ઘર લે ગચ્છે ઔર ખડી ખાતિર કી. ઉસે મિઠાઈ ખિલાયા, પાન ખિલાયા, ખઢિયા ખઢિયા ઇતર સુંધાયા. મુન્નૂ ઝટ અપની જોખ સે એક પેન્સિલ નિકાલ, પાર્વતી કી નાક કે પાસ લે જા કર ખડે ગર્વ સે ખોલા: “દેખો દીદી! જમીંદાર બાખૂ ને યહ પેન્સિલ દી હૈ. ઇસમેં એક તરફ લાલ ઔર દૂસરી તરફ નીલા હૈ. ઔર ઉન્હોંને કહા હૈ કિ તુમ્હેં જિસ કિતાબ કા કામ હો, હમસે માંગ લેના. ઉનકે પાસ ખહુત કિતાબેં હૈં દીદી, આલમારી કી આલમારી ભરી પડી હૈં.”

પાર્વતી સખ સમજ ગઇ, ઉસકા ભાવ ગંભીર હો ગયા. ઉસકી ગંભીરતા સે મુન્નૂ કેા ખડી નિરાશા હુઇ. પાર્વતી ને મુન્નૂ સે કહા: “લૈયા મુન્નૂ! તૂ તો ખડા અચ્છા લડકા હૈ, મૈં જો કહંગી વહ કરેગા?”

“હાં, કરંગા ક્યેં નહીં?”

“તો યહ પેન્સિલ તૂ અભી જમીંદાર બાબૂ કે દે આ. મેં તુજે ઇસસે ભી અચ્છી પેન્સિલ મંગવા દૂંગી.”

મુન્નૂ કા ચેહરા ઉતર ગયા. ઉસને ઉદાસી કી હંસી હંસ કર કહા: “યહ મેં ચુરા કર નહીં લાયા હું દીદી, ઉન્હોંને ખુદ અપને હાથ સે મુજે દિયા હૈ.”

“નહીં, મેં યહ નહીં કહતી કિ તૂ ચુરા કર લાયા હૈ; પર દૂસરે કી ચીજ લેને સે દીદી કા સર ઝુકતા હૈ.”

મુન્નૂ ને ધખરા કર કહા: “તો મેં અભી લૌટા આતા હું.”

પાર્વતી ને પ્રસન્ન હો કર કહા “હાં ભૈયા! જા લૌટા આ ઓર કહના કિ કિતાબેં મુજે દીદી મંગા દેગી.”

મુન્નૂ ‘અચ્છા’ કહ કર દૌડ ગયા ઓર પેન્સિલ ગદાધર કે વાપસ કર આયા.

(૩)

જળ પ્રલોભન સે કામ ન ચલા, તો ગદાધર ને અપને તર-કસ સે દૂસરા બાણ નિકાલા. અળ ઉસકે દૂત નિત્ય આ કર પાર્વતી કે ડરાને ધમકાને લગે. વે પાર્વતી કે દિલ પર યહ જમાને કી ચેષ્ટા કરને લગે, કિ જમીંદાર કી ઇચ્છા કે વિરુદ્ધ ગાંવ મેં રહના અસંભવ હૈ. જળ પાર્વતી અંગ્રેજી સરકાર કી દુહાધ દેતી તો વે ઐસે બીસોં કિરસે સુના જાતે, જિનમેં કેતવાલ ને ગદાધર સે ઘૂસ લે કર સચ્ચે મામલે કે જૂઠા બના દિયા. જળ પાર્વતી સમાજ કા ભય દિખાતી તો વે જોર સે હંસ પડતે. ક્યેંકિ ગાંવ કે પંડિત-પુરોહિત સળકે સળ જમીંદાર કે દાસ હૈં. ઓર ધર્મ? ભલા ગદાધર કે બરાબર દાન-ઉપદાન, પૂજા-પાઠ ઓર આજ્ઞાણેં કી સેવા કરનેવાલા દૂસરા કૌન હૈ? મતલબ યહ કિ પાર્વતી યદિ ગદાધર કી બાત માનને કે તૈયાર ન હો તો ઉસે ગદાધર કે સાથ-સાથ ન્યાય, ધર્મ, સમાજ સળકા સામના કરના પડેગા.

પાર્વતી અપની વિષમ પરિસ્થિતિ કે અચ્છી તરહ સમજતી થી. ઇસીસે કિસી દૂસરે કે સામને અપના દુખડા રોના ઉસને વ્યર્થ સમજા. જળ કલેશ અસહ્ય હો જાતા થા, તો રાત કે સન્નાટે મેં અપની ટૂટી ચારપાઈ પર લેટ, વહ કલેજ ફાડ કર રો લેતી થી. ઉસ સમય ઉસે જાન પડતા થા જૈસે ઉસકી માં ઉસે ધીરજ બંધા રહી હૈ—ઉસકે આંસુ પોંચ રહી હૈ. ઇસસે ઉસે બડી શાન્તિ મિલતી થી.

આક્રમણ પર આક્રમણ હુએ, પર પાર્વતી અચલ રહી. ગદાધર કે સારે ઉપાય નિષ્ફલ હુએ. પ્રેમ, પ્રલોભન, ભય—કોઈ બી પાર્વતી કે ડગા ન સકા. વિરોધ ઓર વિલંબ ને ગદાધર

કી વાસના કેા ઔર ભી તીવ્ર કર દિયા. જિસકી પ્રબલ વાસના કેા શિકાર ખાહણુ ક્ષત્રિય સે લે કર ચાંડાલ તક કિતને હી પરિવાર કી યુવતિયાં બન ચુકી હૈં, ભલા ઉસકે લક્ષ્ય સે પાર્વતી બચ નિકલેગી? જો ગાંવભર કી યુવતિયાં કે સતીત્વ પર અપના એકમાત્ર અધિકાર સમજતા હૈ, ભલા ઉસકે વિરુદ્ધ પાર્વતી કાંતિ કી આવાજ ઉઠાવેગી? યૌવનપુષ્પ કી પ્રથમ કલિ તો સદા સે ગદાધર દેવતા પર ચઢતી આ રહી હૈ પાર્વતી ક્યા ઇસ પ્રતિષ્ઠિત નિયમ કેા ભંગ કર દેગી? લંબી લંબી પાગલાલે, તિલકચંદનવાલે, બડી બડી મૂછોવાલે જિસકે આગે કુતોં કી તરફ લોટતે હૈં, દરિદ્ર પાર્વતી ક્યા ઉસકે સામને અભિમાન સે ખડી રહેગા? ગદાધર કે લિયે યહ અસહ્ય હો ઉઠા. ઉસને બડે હી નિર્દય માર્ગ કેા અવલંબન કિયા.

અંધેરી રાત થી. ભાદોં કેા મહીના થા. મેઘ ધિર આએ થે, જિસસે અંધેરા ઔર ભી ગહરા હો ગયા થા. પાર્વતી ઔર મુન્નૂ, દોનોં પાસ હી પાસ સો રહે થે. મુન્નૂ એન કી નિંદ લે રહા થા, પર પાર્વતી કેા નિંદ કહાં? વહ કઝી અપને વિધવાપન કી બાત સોચતી, કભી માં કે આદેશ કી. માં કી યાદ આતે હી ઉસકા હૃદય ટૂંકટૂંક હો જતા ઔર ભીતર હી ભીતર યહ આવાજ નિકલ પડતી: “માં, ક્યા તૂ મેરે સંગ્રામ કેા દેખ રહી હૈ? માં, એસે સમાજ મેં મુઝે તૂને ક્યોં છોડા? યદિ વિધવાપન કેા ભાર સોંપા થા, તો આત્મહત્યા કી આજ્ઞા દી હોતી. અબ મુન્નૂ કેા ભાર સર પર લે કર મેં આત્મહત્યા કૈસે કર? યહ કૈસી કઠિન પરીક્ષા હૈ, માં?” ઉસકા વક્ષસ્થલ આંસુઓં સે ભીગ જતા; પર ગદાધર કી સૂરત ધ્યાન મેં આતે હી ઉસકે રોમરોમ સે ઘૂણા ઔર વિરોધ કી ધ્વનિ નિકલને લગતી થી. ઉસકા સારા મોહ દૂર હો જતા ઔર ઉસકા અભિમાન ફિર સૌગુના હો કર જગ્રત હો ઉઠતા થા.

વહ ઇસી ઉઘેડબુન મેં પડી થી કિ ઉસે કુછ ખટકા સુનાઈ દિયા. કાન લગા કર સુના, જૈસે કોઇ કિવાડ ખિસકા રહા હૈ. ફિર કઇ આદમિયોં કે પાંવોં કી આહટ માલૂમ હુઝ. ધીરે ધીરે ઉસે માલૂમ હુઆ કિ કોઈ ઉસકે કાંસે પીતલ કે બર્તન ચુરા રહા હૈ. મુન્નૂ કી નિંદ ટૂટ ગઇ. ઉસને પાર્વતી કેા કાન મેં કહા, “દીદી! ચોર હૈ, ક્યા મેં ચિલ્લાજી?” પાર્વતીને ઉસકા મુંઠ અપની હથેલી સે દબા દિયા. ચોર અપના કામ કર કે બેખટકે ચલે ગયે.

તડકે ઉઠ કર પાર્વતી ને દેખા કિ ઘર મેં કોઇ સામાન નહીં બચા. ઉસને મુન્નૂ સે કહા “દેખના, કિસીસે કહના મત કિ મેરે ઘર ચોરી હુઈ હૈ.” ઇસકે બાદ વહ સીધે મંગલ કે ઘર

गर्भ और सारा हाल कह सुनाया और कहा “भंगल याया! पुलिस में रपट लिखवाने से क्या लाभ? और बी इच्छता उठाना पड़ेगा.” भंगल बी सहमत हो गया और अपने घर से कुछ अर्तन और भोजन का सामान पार्वती के घर पहुँचा गया.

शाम को गदाधर का अंतरंग मित्र काशी, पार्वती के पास आया और बोला: “आपके घर चोरी हो गई, यह सुन कर आपको साहज्य को क्या हुआ हुआ है. उन्होंने कहा है कि जहाँ तक हो सकेगा, वे चोरी का पता लगावेंगे.”

पार्वती ने कहा: ‘मेरे घर चोरी हुई, यह आपको साहज्य को कैसे मालूम हुआ?’

“तो क्या यह जूरी जात है?”

“जुड़ हो या सत्य, आपको साहज्य से कह देना कि जिसका धन था, वह ले गया. जो मेरा है वह मेरे पास है. वे व्यर्थ चिंता न करें.”—छतिना कह कर पार्वती घर के भीतर यही गध.

(४)

अप्य पार्वती का दिन भीतना कठिन हो गया. गाँव में जैसे नहीं. गदाधर की दया से जेत का नाज जेत में ही लुट जाता है. गरीब भंगल की जिसात ही क्या, कि मदद कर सके? मुन्नु अप्य तेरह-बौद्ध का हुआ. याहे तो कुछ कमा सकता है, पर पार्वती उसके पढ़ने में बाधा डालना नहीं चाहती.

वहाँ से बार-पांच कोस दूर एक गाँव में मिडिल स्कूल है. पार्वती ने मुन्नु को उसी गाँव में भेज दिया. वह स्वयं घर पर रह कर धान कूटने और आटा पीसने का काम करने लगी. वह दिनभर काम करती, शाम को कुछ रूपा-सूपा खा लेती और रातभर अपने छुरे दिन की जाते सोया करती. महीनेभर में वह जो कुछ अया सकती, अपने लार्घ को दे आती थी. मुन्नु जब पार्वती की इरी साड़ी देखता तो कहता—“तुम्हारी साड़ी तो इट गध दी! मेरी घेती क्यों नहीं ले लेती?” पार्वती उसकी जात हंसी में टाल देती और कहती—“लैया, तुम्हें स्कूल जाना पडता है. इस लखे आदमियों में बैठना पडता है. घर में मुझे देखने कौन आवेगा?”

गदाधर के प्रभाव से पार्वती का कूटने-पीसने का धंधा भी अंद होने लगा. गाँवभर में उस एक ही व्यक्ति—गोपीकांत पांडे—जैसे थे, जिन पर गदाधर की नहीं यही. भंगल उनके घर से धान, गेहूँ, यना ढा कर पार्वती के घर पहुँचा जाता और कूट-पिस जाने पर उन्हें दे आता था.

इस प्रकार ज्यों-त्यों कर के पार्वती अपना जवन जिता रही

થી, કિ એક નવા વજ્રપાત હુઆ. એક દિન રામૂ કહાર ને આ કર સૂચના દી કિ પાર્વતી કી જમીન બાકી લગાન મેં નીલામ હો ગઇ ઔર ગદાધર કે આદમિયોં ને ખેત મેં લગે હુયે હરે ધાન કાટ ગિરાયે ! મંગલ બહુત રોયા-પીટા, પર ઉન લોગોં ને એક ન સુતી. યહ સમાચાર સુન કર પાર્વતી કે મુંહ સે એક શબ્દ બી ન નિકલા, પર આંખોં સે આંસુઓં કી ધારા બહ ચલી.

વહ ઈસી દશા મેં બેઠી અપની માતા કી શાંતિમયી મૂર્તિ કા ધ્યાન કર રહી થી, કિ મંગલ રોતા-પીટતા ઉસકે સામને આયા. પાર્વતી ને મંગલ કા હાથ પકડા, ઉસકે આંસુ પોછે ઔર ધીરજ બંધાતે હુયે કહા—“મંગલ ચાચા ! તુમ ઈસિ અદની સી ખાત કે લિયે ઇતને અધીર ક્યોં હોતે હો ? મુન્નૂ ઔર તુમ્હારી જીંદગી ચાહિયે. અસી કિતની જમીન હો જયંગી.”

મંગલ ને કુંછ શાંત હો કર કહા—“બેટી, તુમ વિશ્વાસ નહીં કરોગી; પર મેં સાલ-સાલ લગાન ચુકાયે જાતા થા. ગદાધર બાબુ કિસીકા રસીદ તો દેતે હી નહીં. મેં ક્યા જાનતા થા, કિ વે ઇતને ખડે આદમી હો કર ઐસા વિશ્વાસઘાત કરેંગે ?”

“મેં સખ સમજતી હૂં, ચાચા ! તુમ વ્યર્થ શોક મત કરો. તુમ પર મેરા અવિશ્વાસ હોગા તો લગવાન કે સામને મેં કૌનસા મુંહ લે કર જાઉંગી ? જો ભાગ્ય મેં લિખા થા, સો હો ગયા. અબ આગે કી ચિંતા કરો.”

મંગલ યહ કહ કર ચુપ હો ગયા—હા ! ન જાને મેરે કિસ પાપ સે ખેચારી બ્રાહ્મણી કે બાપ-દાદે કી બી રાસ ચલી ગઇ.

સહાનુભૂતિ તો હૃદય કી વસ્તુ હૈ; પર મુંહ સે સલાહ દેને-વાલોં કી કમી નહીં થી. કિસીને કહા—“ગદાધર બાબુ કે પાસ જા કર આરજૂ-મિત્રત કરો.” કિસીને કહા—“જમીંદાર કી નજર પર ચઢના અઘા નહીં હોતા. ઉસે ખુશ કર કે અપના કામ નિકાલ લેના ચાહિયે.” રમની દાર્ઘ બડી સમવેદના કે સાથ બોલી—“દેખો પાર્વતિ ! ક્યોં અપને હી હાથોં અપના સત્યાનાશ કર રહી હો ? જરા હંસ કર દો ખાતેં કરને સે હી ગદાધર બાબુ ઓસન હો જયંગે. વે તો પ્રેમ કે ભૂખે હૈં. નાહક રાર બઢાને સે ક્યા લાલ ? ફિર અવસર પડને પર તો લોગ ગદહે કેા લી બાપ બનાતે હૈં. લીતર સે ન સહી, ઉપર સે હી પ્રેમ કા ભાવ દર્શાને મેં તુમ્હારા ક્યા બિગડતા હૈ ?” પર યહ કિસે માલૂમ થા કિ પાર્વતી કી દુનિયા કિતની ઉંચી હૈ. વહ સખકી ખાતેં ચુપચાપ સુન લેતી. કિનકિન ખાતોં કા જવાબ દે ? કિસકા-કિસકા મુંહ પકડે ?

ખેચારા મંગલ ઇન રહસ્યોં કેા ક્યા જાને ? ગદાધર કે પાસ જા કર ઉસને ઉસકે પાંવ પકડે, ગિડગિડાયા, બહુત હી રોયા-ઘોયા;

પર અંત મેં બહી હી ખુરી દશા મેં ગદાધર કી કચહરી સે લોટા. જિસ સમય વહ પાર્વતી કે સામને આયા, ઉસ સમય ઉસકા મુંહ ગુસ્સે સે લાલ હો રહા થા, આંખો મેં આંસૂ છલછલા આયે થે, હોઠ ફડક રહે થે, સારા શરીર કાંપ રહા થા. ઉસને આતે હી બકના શુરુ કિયા—“ઐસે નીચ આદમી કા મુંહ દેખના બી પાપ હૈ. મેં ગયા ઉસકે સામને દુખડા રોને ઔર ઉસને ઐસી બાત કહી કિ મેરી દેહ મેં આગ લગ ગઇ. અફસોસ કિ ઉસ સમય મેરી લઠિયા નહીં થી, નહીં તો ઇસ ખુદાપે મેં બી ઉસકો રસ કા મગ્ન ચખા દેતા. ઓહ ! મેરે સામને ઐસી બાત બોલ કર બચ ગયા !! બ્રાહ્મણી વિધવા કે બારે મેં વહ ઐસી બાત બોલ ગયા ઔર ઉસ પાપી કી જીલ ન ગલ ગઈ ? ”

પાર્વતી ને બડે હી શાન્ત લાવ સે કહા—મૈં જનતી હૂં મંગલ ચાચા, કિ ગદાધર કિસ રાહ પર જા રહા હૈ. પર તુમ નાહક ગુસ્સા કર કે ક્યોં ફસાદ મોલ લેતે હો ?

“તુમ નિશ્ચિંત રહો, બેટી ! ઇસ ખુદે મંગલ કે રહતે તુમહારા કોઇ બાલ બી બાંકા નહીં કર સકતા. અબી મૈં પંડિત ગોપીકાંત કે યહાં જતા હૂં ઔર ઉનસે સારા હાલ કહતા હૂં. વહ બી એક હી મર્દ હૈ. બચ્ચા કે પૂરા પાઠ પઢા કર છોડેગા.

પાર્વતી ને ધખરા કર કહા—ચાચા, મુઝ પર જો બીતેગી ઝેલ લૂંગી. તુમ ક્યોં બૈડે-બૈડાલે રાર મોલ લેતે હો ? તુમ ખુદ બી વિપદ મેં પડોગે ઔર પંડિતજી કે બી ફસાઓગે. મુઝ પર દયા કરો, ચાચા ! મૈં નહીં ચાહતી કિ મેરે લિયે તુમ લોગ આગ મેં ફૂદો.

પર અબી મંગલ કે કૌન રોક સકતા થા ? ઉસકા શરીર જલ રહા થા. હૃદય મેં આંધી ચન્ન રહી થી. વહ પલભર મેં બિજલી કી તરહ વહાં સે ગાયબ હો ગયા.

(૫)

કાર્તિક કા મહીના થા. થોડી-થોડી સર્દી પડ રહી થી. તડકે ઉઠ કર પાર્વતી ને હાથ મેં ડાલિયા લી ઔર ઠાકુરબારી કે ગૌશાલે મેં તાજા ગોખર ઉકાને ચન્ની. ઉસકી દીન દશા દેખ કૌન કહ સકતા થા, કિ યહ વહી પાર્વતી હૈ ? શરીર દુબલા હો ગયા થા. કપડે ચિથડે-ચિથડે હો ગયે થે. કામલ પાંવોં મેં ખિવાઈ ફટ ગઇ થી. બાલોં મેં મહીનોં સે તેલ નહીં પડને સે લટેં બંધ ગઇ થીં. ફિર બી વહ દીપશિખા કી તરહ એક રૂપ સે જલ રહી થી.

વહ ગોખર ઉકાને ઝુકી હી થી, કિ પીછે સે આવજા આઈ—“પાર્વતી.” ઉસને ચૌંક કર પીછે દેખા, ગદાધર ખડા થા. પાર્વતી કા સારા શરીર કાંપ ગયા. છાતી ધફધફ કરને લગી. ઉસને મુંહ ફેર લિયા. ગદાધર ને ફિર કહા—પાર્વતી ઇસ તરહ નારાજ ક્યોં હોતી હો ?

શુ. ૩૯

પાર્વતી ઝાંક સે પીછે મુડી ઔર ઝુંઝલા કર બોલી—તુમ ક્યોં મેરે પીછે પડે હો ? મૈંને તુમ્હારા ક્યા બિગાડા હૈ ?

ઇતના કહતે કહતે પાર્વતી કા ગલા ભર આયા. ગદાધર બોલા—તુમને તો મેરા બહુત કુછ બિગાડા હૈ પાર્વતી. મેરા રાજ-પાટ, મેરી જન, સબ કુછ તુમ પર નિછાવર હૈ.

“મુઝસે ઐસી બાતેં કરનેમેં તુમ્હેં તનિક બી લજ્જા નહીં આતી ?”

“જહાં જન કે લાલે પડે હૈં, વહાં લજ્જા સે કૈસે કામ ચલેગા પાર્વતી ?”

“તુમ કાયર હો, જો એક દીન અબલા પર ઇસ તરહ અત્યાચાર કર રહે હો.”

“મૈં અબલા પર અત્યાચાર કર રહા હૂં ? મૈં તો અબલા કેા સર-આંખોં પર બૈઠાના ચાહતા હૂં, અપની પટરાની બનાના ચાહતા હૂં.”

પાર્વતી ને ચિલ્લા કર કહા—મૈં થૂકતી હૂં તેરી ધન-દૌલત પર, ઔર તેરી સૂરત પર !

ઇતના કહ કર પાર્વતી વહાં સે ચલી. ઉસે જાતે દેખ ગદાધર ને અટ્ટહાસ કર કે કહા—આજ તુમ મેરે ફદે સે નહીં બચ સક્તીં. ઔર આગે બઢ કર પાર્વતી કા હાથ ચામ લિયા. પાર્વતી ચીખ ઉઠી. ઉસકી આંખોં કે સમાન અંધેરા છા ગયા. રોમ-રોમ સે જૈસે બિજલી કી લપટ નિકલને લગી. વહ હાથ છુડાને કી ત્રાણુ-પન સે ચેષ્ટા કરને લગી.

ગદાધર દૂસરે હાથ સે પાર્વતી કી કમર પકડના હી ચાહતા થા, કિ કિસી ને જોર સે આવાજ દી—બખરદાર જો હાથ આગે બઢાયા !

ઉસને પીછે ધૂમ કર દેખા, ગોપીકાન્ત પાંડે ખડે હૈં. ગદાધર કેા જૈસે કાઠ માર ગયા. વહ અલગ જા ખડા હુઆ.

ગોપીકાન્ત ગુસ્સે સે તિલમિલા ઉઠે ઔર ઉસકી ઔર દેખ કર બોલે—તુઝે શર્મ નહીં આતી કિ એક અનાથ વિધવા પર અત્યાચાર કરના ચાહતા હૈ ? નીચ ! પાણુ ! ! દુનિયા કેા ધર્મ કા ઢોંગ દિખાતા ફિરતા હૈ !

કુછ દેર તક સન્નાટા રહા. ફિર ગદાધર ને બહુત સાહસ કર કે કહા—ઇસમેં હાથ ડાલને કા તુમ્હેં ક્યા અધિકાર હૈ ?

“નીચ ! પાપી ! તૂ મેરા અધિકાર પૂછતા હૈ ? ક્યા તુઝમેં નામ કી બી આદમીયત નહીં રહી ? ખેર, તુઝે અધિકાર સમજાને કા મુઝે સમય નહીં. ઔર ન મુઝે આશા હૈ કિ તુઝ-સા પાખંડી મનુષ્ય કા અધિકાર સમજ સક્તા હૈ.”

ગદાધર કે મુંહ સે એક શબ્દ બી નહીં નિકલા. ગોપીકાન્ત

ને પાર્વતી સે કહા—છોડો ઇસ પાપ કે કીડે કો. ચલો બહિન, મેં તુમહેં ઘર પહુંચ્યા હૂં.

ગોપીકાન્ત કે પીછે-પીછે પાર્વતી ચલ દી. ગદાધર પથ્થર કી મૂર્તિ કી નાંધ ખડા રહ ગયા.

(૬)

ઈસ ઘટના કે દૂસરે હી દિન સે સૈકડોં મનમદંત કિસ્સોં કા પ્રચાર હોને લગા. ગદાધર કા તોં કોઇ નામ બી નહીં લેતા. સભી કી જખાન પર પાર્વતી ઓર ગોપીકાન્ત કે ગુપ્ત-પ્રેમ કી ખાત થી. યુવા-વૃદ્ધ, ઓરત-મર્દ સખ કે સખ એકદૂસરે સે ખડે આશ્ચર્ય કે સાથ કહતે—કહીં ઐસા બી સુના હૈ? ભલા વિધવા કા ઐસા કરમ? રાંડ બ્રાહ્મણી હોને કો મરી થી. ખીસોં આદમી તો અપની આંખ દેખી કહતે ઓર ખાંકી સુની-સુનાઇ, પર પાર્વતી કે કુકર્મ કી કહાની પર અવિશ્વાસ કોઇ નહીં કરતા.

યહ ખાત પાર્વતી કે કાનોં તક બી પહુંચ ગઇ. ઉસે અપની ચિંતા તો લેશમાત્ર બી નહીં થી; પર ગોપીકાન્ત કે લિયે ઉસે દુઃખ થા અવસ્ય. વહ સોચતી થી—મેં કિતની અભાગિની હૂં. જિસ પર મેરી છાયા પડતી હૈ, વહી વિપદ મેં ફંસ જતા હૈ. મંગલ ખેચારા મેરે હી પીછે મટિયામેટ હો ગયા, અખ ગોપીકાન્ત કી ખારી હૈ.

ગોપીકાન્ત ને જખ સારા હાલ સુના તો ક્રોધ, ઘૃણા, ક્ષોભ, કરુણા આદિ કિતને હી ભાવ એકસાથ ઉઠ કર ઉનકે હૃદય કો મથને લગે. ગોપીકાન્ત એક શિક્ષિત યુવક થે. ઉનકે દિમાગ મેં સમાજ-સુધાર કે કિતને હી વિચાર નિત્ય ચક્કર લગાયા કરતે થે. ગ્રામ્ય જીવન કો સુખમય બનાવે કે કિતને હી ઉપાય વે નિત્ય સોચા કરતે થે. ઉનકી આત્મા ઉચ્ચ થી, વિચાર પવિત્ર થે, પ્રવૃત્તિ પરોપકાર કી થી; પર ઇસ ભૂકંપ ને ઉનકી સારી ભાવનાઓં કો હિલા દિયા. વહ સમજ ગયે, કિ યહ ચક્ર ઉન્હીં પર ચલાયા જા રહા હૈ. સંભવ હૈ, કિ ઉનકા અખ ગાંવ મેં રહના બી કઠિન હો જાય; પર ગોપીકાન્ત ઐસી ધાતુ કે બને હુયે નહીં થે, જો આસાની સે ઝુક જાય. ઉન્હોંને નિશ્ચય કર લિયા, કિ ઇસ ખવંડર કા સામના કરના હી પડેગા.

કર્તવ્યમાર્ગ નિશ્ચય કરના ખડા હી કઠિન કામ હૈ. ગોપીકાન્ત ને કઈ રાતેં જાગ કર ખિતાઇ, પર યહ ઠીક નહીં કર સકે કિ પાર્વતી કી સમસ્યા કિસ પ્રકાર હલ હો? રાક્ષસ ગદાધર સે ઉસકી રક્ષા કેસે હો. અંત મેં ઇસી અનિશ્ચિત અવસ્થા મેં વે પાર્વતી કે ઘર ગયે. પાર્વતી ને ખડે હી પ્રેમભાવ સે ઉન્હેં બીતર લા કર ખિલાયા. ગોપીકાન્ત આસન પર બેઠતે હી પાર્વતી સે બોલે—મુઝસે

ઇસ પ્રકાર મિલને મેં તુમ્હેં સમાજ કા ભય નહીં હોતા પાર્વતી?

પાર્વતી ને રૂખી હંસી હંસ કર કહા—યદિ આપ અબ્બ બી મુઝે પહચાન ન સકે પાંડેજી? તો ઇસમેં મેરા હી દુર્ભાગ્ય હૈ.

“તુમ્હેં પહચાન સકા હૂં પાર્વતી! ઇસીસે આજ એક બડે કઠિન પ્રશ્ન પર તુમ્હારા વિચાર જનને તુમ્હારે પાસ આયા હૂં. મેરી ખાત સ્વીકાર નહીં હોને પર, ક્યા મુઝે ક્ષમા કર સકોગી?”

“આપ ક્ષમા કી પૂછતે હૈં? આપકે ઉપકાર કા બદલા ક્યા મેં સૌ જન્મેં મેં બી ચુકા સકતી હૂં?”

“તુમને સારા હાલ તો સુના હી હોગા. ઇસ આગ કેા શાંત કરને કા કોઈ ઉપાય તુમને સોચા હૈ?”

“હાં, સોચા હૈ. મેરી આહુતિ પા કર યહ આગ શાંત હો જાયગી.”

“યહ મેં નહીં ચાહતા.”

“તો ફિર આપ હી કોઇ ઉપાય ઢૂંઢ નિકાલિયે.”

“તુમ ક્યા મુઝે ગ્રહણ કર સકોગી?”

થોડી દેર તક સન્નાટા છાયા રહા. પાર્વતી કી દોનોં આંખોં સે આંસુઓં કી ધારા બહને લગી. ગોપીકાન્ત ને ફિર કહા—“મૈં જનતા હૂં પાર્વતી, કિ મૈં તુમ્હારી જૈસી સતી કે ચોગ્ય નહીં. ફિર બી ક્યા મુઝસે વિવાહ કર સકોગી?”

પાર્વતી ચુપ રહી!

“વિધવા-વિવાહ કે વિચાર કેા શાયદ તુમ પસંદ નહીં કરતી; પર યહ વિશ્વાસ માનો, કિ ઇસમેં કોઇ પાપ નહીં હૈ.”

“મૈં જનતી હૂં કિ ઇસમેં કોઇ પાપ નહીં હૈ. મૂર્ખા હોને પર બી દુનિયા કી ઠોકરોં ને મુઝે પાપ ઓર પુણ્ય કા સમ્યા રૂપ દિખા દિયા હૈ.”

“તો ફિર મેરી ખાત સ્વીકાર હૈ?”

“ઇસ જીવન મેં નહીં.”

“કારણ?”

“મૈં કા આદેશ?”

“તો ફિર તુમ્હારે લિયે ક્યા ઉપાય હોગા?”

“ભગવાન માલિક હૈ.”

“મૈં તો કુલેજ ખુલતે હી કાશી ચલા જાઉંગા, ફિર તુમ્હારી રક્ષા કેસે હોગી?”

“ઉસકા ઉપાય મૈં કર લૂંગી, આપ ઉસકી ચિંતા ન કરે.”

એસે સમાજ મેં સતીત્વરક્ષા બડા કઠિન હૈ પાર્વતી!”

“હિન્દૂ વિધવા ઇસ અધમ સમાજ મેં રહ કર બી અપને સતીત્વ કી રક્ષા કરના જનતી હૈ.”

धस दरिद्र विधवा कि तेजस्विता और आत्मजल देण कर गोपीकान्त भूक हो गये. आगे कुछ कहने का साहस न हुआ. थोड़ी देर के बाद लम्बी सांस ले कर बोले—अच्छा, तो मैं जाता हूँ पार्वती ! अवसर पडने पर मुझे अवश्य याद करना.

पार्वती ने आंखों में आंसू लार कर कहा—पांडेज, जहां तक हो सके शांति से काम लीजियेगा, जिसमें अधिक कुछ न ठिकाना पडे.

गोपीकान्त हृदयपर अहुत बडा भोज ले कर पार्वती के घर से विदा हुये.

(७)

पार्वती मुन्नु के गांववालों के कुछ से सदा दूर रहने की चेष्टा में रहती थी. धसीसे मुन्नु के गदाधर के असाधारण का कुछ भी हाल मालूम न था. उसके लिये संसार बड़ी शांति से चल रहा था; पर धस आर वह गदाधर के जल से बच न सका. गांव में प्रवेश करते ही उसे गोपीकान्त के गुप्त परियय की कहानी लोग गढ़-गढ़ कर सुनाने लगे. वह सुन कर सन्न रह गया. पार्वती के वह देवी समझता था. उसीके लिये ऐसी आते ? पर कहनेवालों ने धस ढंग से कहा कि सरल स्वभाव का मुन्नु धस धार कलंक पर अविश्वास नहीं कर सका.

मुन्नु जहां जाता, वहां यही चर्चा होती. कोछ कहता—मैं होता तो गोपीकान्त का सिर उतार लेता. कोछ कहता पार्वती मेरी बहिन होती तो विष पिना कर मार देता. मुन्नु का कोमल हृदय ऐसी आते सुन सुन कर क्षोभ-परिताप से क्षत विक्षत हो जाता था. धृष्टा और अपमान से वह भूखिंत सा हो जाता था. पर धर आ कर पार्वती का मुष्ण देभता तो ऐसी कुत्सित आतों पर विश्वास करने का उसका ज नही चाहता था. धस प्रकार उसका चित्त निरंतर नवार-बाटा से पीडित होने लगा.

पार्वती के साथ उसका व्यवहार दिन-पर-दिन ३भा होने लगा. अज वह पार्वती के पास अधिक नहीं बैठता और न अधिक आते करता. आत आत पर भीज डेता आर पार्वती के कभी-कभी भरी-भोटी भी सुना देता था. पार्वती समझती थी, कि जिजने पढने में अधिक परिश्रम पडने से मुन्नु का स्वभाव कुछ गर्म हो गया है. वह कदपना भी नहीं कर सकती थी कि मुन्नु के उपर भी धस अपवाद का असर हो सकता है.

ले ताप मुन्नु के हृदय में धीरे धीरे छकड़ा हो रहा था, वह एक मामूली सी ठोकर आ कर फूट पडा. एक दिन पार्वती ने बडे धार से पूछा—बैया मुन्नु, अज तुम्हारे भिडिल पास करने

મેં કિતને દિન હૈં ?

મુન્નૂ ને બડી રખાઈ સે જવાબ દિયા—એક વર્ષ.

“ઓહ ! એક વર્ષ ! મેં સોચતી થી કિ તુમ જલ્દી પાસ કર જાતે તો તુમ્હેં પાંડેજી કે પાસ ભેજ કર મેં નિશ્ચિંત હો જાતી.”

મુન્નૂ કી ભૌંઠોં પર બલ પડ ગયા. વહ બોલા—કૌન પાંડેજી ?

“વહી પાંડે ગોપીકાન્ત.”

મુન્નૂ એકાએક ચિદ્વા ઉઠા—ઉસકા નામ મેરે સામને મત લો.

પાર્વતી ઉસકી ચિદ્વાહટ સે ધબરા ગઈ. વહ ધીમી આવાજ મેં બોલી—ક્યોં ? ઇસમેં દોષ હી ક્યા હૈં ?

“દોષ તુમ મુઝ હી સે પૂછતી હો ? કુલ મેં કલંક લગા કર ભી તુમ્હેં દોષ નહીં દીખતા ?”

પાર્વતી કે દેહ સે જૈસે પ્રાણુ નિકલ ગયે. વહ સિર પટક કર જમીન પર ઐઠ ગઈ. કુછ સંબલ કર ઉસને કહા—મુન્નૂ ! ક્યા તુમ ઇસ પર વિશ્વાસ કરતે હો ?

“સારી દુનિયા એક મુંહ સે જિસ ખાત કેા કહા રહી હૈ, ઉસ પર વિશ્વાસ ન કર ?”

પાર્વતી કા ગલા ભર આયા. ઉસને ભરોંધ હુમ આવાજ મેં કહા—મુન્નૂ, ક્યા તુમ મેરી ખાત સુનોગે ?

“મેં અબ કુછ નહીં સુનના ચાહતા. મેં નહીં ચાહતા કિ ગુસ્સે મેં આ કર કુછ કર ઐઠું.”

ઈતના કહ, મુન્નૂ બાહર જાને લગા. પાર્વતી ને બડે હી દઢ સ્વર સે પુકારા—મુન્નૂ ! ક્યા મેરી ખાત નહીં સુનોગે ? પર મુન્નૂ નહીં લૌટા.

“અચ્છા, તો જાઓ !” કહ કર પાર્વતી વહાં સે ઉઠ ગઈ.

શામ કેા મુન્નૂ ઘર લૌટા. વહ ચોર કી તરહ ઘર મેં ઘૂસા. ઉસે ભય થા કિ કહીં પાર્વતી પર નજર ન પડ જાય; પર પાર્વતી કહીં નહીં દીખ પડી. જિસ પાર્વતી કેા ક્ષણભર પહલે વહ દેખના નહીં ચાહતા થા, ઉસીકે લિયે ઉસકા ચિત્ત અબ બેચેન હોને લગા. ઉસકી આંખેં બડી બેકલી કે સાથ પાર્વતી કેા દૂંઢને લગીં. ઉસને દેખા કિ એક ચટાઈ પર પાર્વતી પડી હુમ હૈ. વહ ઉલટે પાંવ લૌટ પડા. પર જીન માના, વહ ફિર પાર્વતી કે નિકટ ગયા. દેખા, ચેહરા કાલા હો ગયા હૈ. ગાલોં પર આંસુ કે દાગ પડે હુયે હૈં. મુન્નૂ કા કલેજ ધડકને લગા. ઉસને દૌડ કર પાર્વતી કા બદન છુઆ તો બિલકુલ ઠંડા પાયા. નાડી પકડી એકદમ—શાન્ત. કલેજે પર હાથ રકખા—ધડકન બંદ. પાસ હી એક ખુલી હુમ પુડિયા પડી થી. દેખતે હી મુન્નૂ કે હોશ ઉડ ગયે. મુંહ સે એક ચીખ નિકલ પડી. વહ બદલવાસ મંગલ કે

યહાં દોડ ગયા. મંગલ ને આ કર જળ પાર્વતી કી દશા દેખી તો પછાડ ખા કર ગિર ગયા. રોતે-રોતે ઉસને મુન્નૂ સે ગદાધર કા પાશવિક અત્યાચાર ઔર ગોપીકાન્ત કી ઉદારતા કા સારા હાલ કહ સુનાયા.

મુન્નૂ મંગલ કી ખાતે સુન કર વ્યાકુલ હો ઉઠા. મંગલ કે ગલે સે લિપટ કર રોતે-રોતે ઉસને કહા—મંગલ ચાચા ! તુમ લોગોં ને કયોં મુઝે ઘોખે મેં રકખા ? દીદી ને મુઝ સે સમ્યા સમ્યા હાલ કયોં ન ખતાયા ચાચા ? હાય ! આજ મેં અપની દીદી કા હત્યારા હો ગયા, ચાચા !

મંગલ ને મુન્નૂ કો સાંતવના દેતે હુયે કહા—ચુપ રહો, મુન્નૂ ! તુમહારી દીદી સ્વર્ગ કી દેવી થી. ઇસ કાલી દુનિયા મેં ઉસકે યોગ્ય સ્થાન નહીં હૈ.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ ના “ચૌદ” માંથી)

૮૭-ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ

(વ્યાખ્યાતા:-શ્રીયુત મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે-સુરત.)

સૃષ્ટિના સનાતન સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનારી નિર્મલ આર્ષ દૃષ્ટિ, તેમજ બુદ્ધિ અને નીતિના પરમ ઉત્કર્ષને પામેલી પ્રાચીન સભ્યતાની સચોટ છાપ જેના પર પડેલી છે એવા ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં ભવ્ય, ગંભીર, રમણીય અને આકર્ષક પ્રસંગો અનેક છે, અને એ વિશાળ સાહિત્યમાંથી એક નાનકડા વ્યાખ્યાનપૂરતા પ્રસંગ શોધી કાઢવાનું કામ દોહાલું છે. વળી હાલના સમય અને સ્થિતિને સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં રાખીને હું તમારા ધૈર્યની કસોટી કરવા માગતો નથી. ઉપનિષદોના વિશાળ રત્નાકરમાંથી એકજ રત્ન હું આજે આપની આગળ ધરીશ.

છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક એ બે ઉપનિષદો મોટાં છે. માત્ર કદને લીધેજ નહિ, પણ તેની પ્રાચીનતા તેમજ તેના અંતસ્તત્ત્વને લીધે તે જનહૃદયને આકર્ષી રહ્યાં છે અને વિશેષ મહત્તાવાળાં ગણાયાં છે. એ બન્ને ઉપનિષદોમાં મારે કહેવા જેવા અને આપણે જાણવા જેવા અદ્ભુત પ્રસંગો અનેક છે, પણ વિશેષ લોકા ન રાખતાં એમાંના છાન્દોગ્યમાંથી એકજ પ્રસંગ લઈને હું આજે સંતોષ માનીશ.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા અધ્યાયના સાતમા ખંડમાં ઈન્દ્ર અને વિરોચનની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે. મનુષ્યના અંતરમાં તેવાજ બહારની સૃષ્ટિમાં ચાલી રહેલા દેવ અને અસુરના

સંગ્રામ આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોના વાંચનારને પરિચિત છે. ઉપનિષદોમાંજ નહિ, પણ તેની પણ પહેલાંના બ્રાહ્મણોમાં પણ એ દેવાસુરના સંગ્રામ વિષે સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છીએ. એ દેવો અને અસુરો તે કેણુ?—એ પ્રશ્ન પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના આધુનિક વિદ્વાનોને માટે વિસ્તૃત ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. એ ચર્ચામાં હું આ સ્થળે નહિ ઉતરું, કારણ કે આજના પ્રસંગને માટે એ જરૂરનું નથી. અત્રે તો એટલુંજ કહેવું બસે થશે કે, દેવો અને અસુર બન્ને અત્યંત બળવાન હતા અને સત્તા મેળવવાને માટે બન્નેની વચ્ચે ભારે સ્પર્ધા સતત ચાલ્યા કરતી. એક વખત એવું બન્યું કે પ્રજાપતિએ નીચે પ્રમાણે વચનો ઉચ્ચાર્યા:—

“પાપથી તદ્દન નિર્લિપ્ત, ધડપણુ વિનાનો, મૃત્યુ વિનાનો, શોક વિનાનો, ભૂખ વિનાનો, તરસ વિનાનો, સલકામ અને સત્યસંકલ્પ એવો જે આત્મા તેને શોધવો જોઈએ, તેને ઓળખવો જોઈએ. જે એ આત્માને શોધે છે અને ઓળખે છે તે સધળા લોકને પ્રાપ્ત કરે છે, તેની સધળી કામનાઓ સફળ થાય છે.”

પ્રજાપતિનાં આ વચનની ખબર પડતાં દેવો અને અસુરો બન્ને એ તરફ આકર્ષાયા. સધળા લોકની પ્રાપ્તિ થાય—જુદા જુદા લોક આપણા તાબામાં આવે—આપણી સત્તાનું ક્ષેત્ર વિશેષ ને વિશેષ મોટું થાય—અનેક મુશ્કેલી આ લોકના તેમજ ઇતર લોકના આપણા તાબામાં આવે—તેમના પર અનુગ્રહ કરવો કે દમનનીતિ વાપરવી, તેમને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવું કે ગુલામગીરીમાં રાખવા એ સધળું આપણા હાથમાં અને તેની સાથે આપણી સધળી કામનાઓ તૃપ્ત થાય, આપણે ધનમાં આળોટીએ, આપણે વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવીએ, અને મજા માણીએ એવું ફળ જે જ્ઞાન વડે મળે તેની અભિલાષા કેને ન થાય ? આથી દેવો અને અસુરો બન્ને એ જ્ઞાન તરફ ખેંચાયા. પરિણામે દેવોના અધિપતિ ઇદ્ર અને અસુરોના અધિપતિ વિરોચન એ બન્ને સર્વ લોકની પ્રાપ્તિ અને સર્વ કામનાની તૃપ્તિ આપનારા આ આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. બન્ને શિષ્યો એકજ ગુરુની પાસે જતા હતા, છતાં બન્નેના હૃદયમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યાનો ભાવ હતો. પરમ સત્તાની પ્રાપ્તિ કરાવનારો એ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ મને એકલાને મળે અને મારા જોડિયાને ન મળે એમ એ બન્નેના મનમાં હતું. એટલે બંને છૂટા છૂટાજ ગુરુની પાસે આવ્યા.

પિકેટિંગ કે બીજું કોઈ વિધન નડે એમ નહોતું એટલે બન્ને નિર્વિધ્ને ગુરુના સમીપ આવી પહોંચ્યા. ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, બંને સત્તાધીશ મહારાજાઓ હતા, અત્યંત વૈભવવાળા હતા, વિવિધ

પ્રકારનાં વાહનો તેમજ સિપાઇ પહેરેગીરોની તેમને ખોટ ન હતી; છતાં પગે ચાલતા તેઓ આવ્યા, હાથમાં સમિધ લઇને તેઓએ પોતાનો શિષ્યભાવ પ્રકટ કર્યો, અને નમ્રતાથી તેઓએ ગુરુચરણને સેવ્યા. રાજકુમારો કે નવાબખાદાઓ મોટરમાં બેસીને શિક્ષણ લેવા જાય, સાથે સેવકો હોય, શાળામાં તેમને માટે ખાસ આરામગૃહની ગોઠવણ રાખવી પડે એવું સદ્ગુણ ભારતના પ્રાચીનકાળમાં દેવાધિ-દેવ અને અસુરપતિને માટે પણ ઔચિત્યથી વેગળું અને શિષ્ય-વૃત્તિને અણછાજતું ગણાતું. તેઓ ૩૨ વર્ષ સુધી ગુરુ પાસે રહ્યા અને તેમની શુશ્રૂષા કરી. એટલાં વર્ષાં બ્રહ્મચર્ય અને એટલાં વર્ષની ગુરુસેવા વિના આત્મજ્ઞાન ન મળે. આપણે જાણીએ છીએ કે, પ્રથમ બંને શિષ્યોની વચ્ચે ઇર્ષ્યાભાવ હતો, પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિના મહાન્ પ્રયોજનની સાધકને અર્થે દીર્ઘકાળ સુધી સાથે રહેવાનું થવાથી તેઓના હૃદયમાંથી રાગદ્વેષ, મોહ, ઇર્ષ્યા આદિ દોષો લુપ્ત થયા અને તેઓનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થયું. ‘આપણે વિદ્યાર્થી છીએ’ એવી ભાવના સાથે હૉસ્ટેલમાં સાથે રહેતા. યુવકોમાં બ્રાતૃભાવ અને આરિત્યશુદ્ધિ જેવાં વિકાસ પામે છે તેવાંજ, પણ વિશેષ પવિત્ર વાતાવરણને લીધે વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં તેઓમાં પણ પ્રકટ થયાં. પછી ગુરુએ તેમને પૂછ્યું કે “૩૨ વર્ષથી તમે બંને મને સેવા છો તે તમારી શી ઇચ્છા છે?” તેઓએ જવાબ દીધો કે “જે આત્માને ઓળખ્યાથી સર્વ લોકોની પ્રાપ્તિ અને સર્વ કામનાની સિદ્ધિ થાય છે તે આત્માને અમે ઓળખવા માગીએ છીએ.” પ્રજ્ઞપતિએ જવાબ દીધો “આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે. એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે.” શિષ્યોએ પૂછ્યું કે “પાણીની અંદર અથવા અરીસાની અંદર જે દેખાય છે તેજ પુરુષ કેની?” ગુરુએ હા લાણી, અને બંને શિષ્યો પોતાને આત્મજ્ઞાન મળી ચૂક્યું એ વિચારથી સંતોષ પામ્યા.

પછી ગુરુએ તેમને કહ્યું કે, જળના કુંડામાં તમે આત્માને નીરખો અને પછી કંઈ આત્મા વિષે ન જાણો તો મને કહો! તે વખતના ગુરુનો ધર્મ માત્ર ભાષણો આપવાનો નહોતો. ધર્મ જેમ ગુણમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે તેમ જ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને શિષ્યના મગજમાં ભરવું એવો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નહોતો. પરીક્ષા સુધી એ જ્ઞાન જ્યાં ત્યાં શિષ્યના મગજમાં રહે, અને પછી એ જ્ઞાન સામટું વેરાઇ જાય તો હરકત નહિ એવી શિક્ષકની કે શિષ્યની ભાવના નહોતી. જ્ઞાનનો ભાર ભરવો એ શિક્ષકનો આદર્શ નહોતો; પણ આત્માની ઉન્નતિ કરવી, પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો, જે સત્ય એક વાર પ્રત્યક્ષ થયા પછી કદી અપ્રત્યક્ષ થાય નહિ એ સત્ય પ્રકટ કરવું એ આવા શિક્ષણનું ધ્યેય હતું. આ કારણથી

ગુરુએ બંને શિષ્યોને જળના કુંડામાં નિહાળવાની આજ્ઞા કરી. અને પછી પૂછ્યું: ‘શું જુઓ છો?’ તેઓએ જવાબ આપ્યો ‘હે ગુરુજી! નખથી શિખ સુધી અમારો આખો આત્મા અમે એમાં ખરાખર નેહાયે છીએ.’ તેમની ભૂલ સુધારવાના હેતુથી પ્રજ્ઞપતિએ ફરીથી તેમને આજ્ઞા કરી:—

“સારા અલંકાર સજ્જે, સારાં વસ્ત્ર પહેરો, વાળની ટાપટીપ કરી લો, અને પછી એ પાણીના કુંડામાં જુઓ.” તેઓએ તેમ કયું. પછી ગુરુએ પૂછ્યું: “શું જુઓ છો?” શિષ્યોએ જવાબ દીધો કે “અમે વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થયેલા જેવા છીએ તેવાજ આમાં જણાઇએ છીએ.” તેમનું કથન સાંભળી પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર કર્યો કે—“આત્માના દોષ વડે કરીને એમની વિવેકબુદ્ધિ હજી સામર્થ્ય વિનાની રહી છે. મારા વિચારોનું મનન કરવાથી જ્ઞાનનો અટકાવ કરનાર દોષ એમના હૃદયમાંથી ધીરે ધીરે ખસશે એવી આશાથી જે આત્મસ્વરૂપ પોતાનું અભિપ્રેત હતું તેને મનમાં રાખી પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું:—“આ આત્મા છે, અમૃત છે, અભય છે, બ્રહ્મ છે.” આ સાંભળી હૃદયમાં શાંતિ પામી બંને શિષ્યો વિદાય થયા.

તેઓને જતા નેહને પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર્યું કે, આ બંને આત્માનું અર્જ સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના ચાલતા થયા, પણ એ બેમાંથી વિપરીત ભાવનું ગ્રહણ કરીને “આજ ઉપનિષદ્-સાચું રહસ્ય છે” એમ કહેશે અને મનાવશે તો તે અને તેનો પક્ષ પરાભવ પામશે, પછી તે દેવો હોય કે અસુરો હોય. એ દરમિયાન બન્યું એવું કે દૈત્યાધિપતિ વિરોચન તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પોતાને થઇ છે એ જાનથી સ્વસ્થ હૃદયનોજ રહ્યો અને પોતે ગ્રહણ કરેલું જ્ઞાન ઉપનિષદ્ તરીકે-પરમ રહસ્ય તરીકે અસુરોમાં ફેલાવ્યું અને આત્માનેજ સેવવો, આત્માનીજ પરિચર્યા કરવી-અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારના ભોગ ભોગવવા એથી આ લોક તેમજ ઈતર લોકની પ્રાપ્તિ થશે, એવો ઉપદેશ આપ્યો.

ભગવતી શ્રુતિ અહીં ઉમેરે છે કે, દૈત્યાધિપતિએ આવું ઉપનિષદ્—રહસ્ય આપ્યું તે કારણેજ અત્યારે પણ જેનામાં દાન, શ્રદ્ધા, યજ્ઞાદિકની ભાવના નથી હોતી તેને આપણે આસુરી કહીએ છીએ, અને જેઓ એવા ઉપનિષદના સંસ્કારવાળા હોય છે તેઓ પ્રેતના શરીરને ગંધ, માત્સ્ય, અન્નાદિ વડે કરીને તથા વસ્ત્રાલંકારાદિથી સંસ્કારયુક્ત કરે છે, અને ધારે છે કે એ વડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

વિરોચને આમ વિપરીત અર્થ ગ્રહણ કર્યો, પણ ઈંદ્રને ગુરુના આપેલા ઉપદેશનો આવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં મુશ્કેલી જણાઇ, અને એ મુશ્કેલી આ હતી:—આ શરીર વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જ

હોય છે સારે આત્મા પણ એવોજ દેખાય છે, શરીરમાં અંધતા હોય તો એ પણ અંધ દેખાય છે. શરીર લંગડું હોય તો એ પણ લંગડો દેખાય છે. શરીર જ્યારે નાશ પામશે સારે એ પણ નાશ પામશે—અર્થાત્ એ આત્મા તો વિનાશી છે. એવા જ્ઞાનમાં મારી નજરે ધચ્છેલું ફળ જણાતું નથી. આ વિચારથી હાથમાં સમિધ લઇને ફરીથી એ પ્રજ્ઞપતિ પાસે આવ્યા અને પોતાની મુશ્કેલી જાહેર કરી.

ગુરુએ કહ્યું:—‘ખીજાં ૩૨ વર્ષ અહીં રહે, પછી હું બોધ કરીશ.’ એ સમય વીત્યે ગુરુએ કહ્યું:—‘જે સ્વપ્નમાં પૂજતો પૂજતો વિચરે છે (અર્થાત્ જે સ્વપ્નના અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે) તે આત્મા છે, તે અમૃત છે, તે અભય છે, તે બ્રહ્મ છે.” આ વચનો સાંભળી દેવાધિપતિ ઇદ્ર સ્વસ્થ હૃદયે પાછા વળ્યા. પણ ઘેર સુધી પહોંચે ત્યાર પહેલાં એને પાછી મુશ્કેલી જણાઇ, અને તે આ હતી:—છાયાત્માની પેઠે આ સ્વપ્નાત્મા શરીરના વધાદિકથી હણાતો કે વિકૃતિ પામતો નથી એ ખરું, પણ એને પણ કોઈ હણતું હોય, કોઈ દોડાવતું હોય એવું થાય છે, એને પણ અપ્રિયનું ભાન થાય છે, અને કદાચ રડવા જેવું પણ થાય છે. માટે એ સ્વપ્નાત્માના જ્ઞાનમાં હું કંઈ ધચ્છેલું ફળ જોઈ શકતો નથી.

ગુરુએ કહ્યું:—‘ખીજાં ૩૨ વર્ષ થોભ, પછી હું બોધ કરીશ.’ એ સમય વીત્યે ગુરુએ કહ્યું:—‘જ્યારે એ ધસધસાટ ઉઘે છે, અને સંપ્રસન્ન હોઈ સ્વપ્નદર્શન કરતો નથી ત્યારે એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે.’ આ ઉપદેશ સાંભળી દેવાધિપતિ પાછા સ્વસ્થ હૃદયે વિદાય થયા, પણ પાછી એને શંકા ઉઠી કે ‘એ સુષુપ્તિની સ્થિતિમાં એ આત્મા પોતાને ‘આ હું છું’ એમ પણ જાણતો નથી, અને અન્ય પદાર્થોને પણ નથીજ જાણતો. એવી રીતે જ્ઞાનના અભાવથી એ વિનાશ પામેલા જેવો છે, તેથી હું એ સુષુપ્તિ પામેલાના જ્ઞાનમાં મારું ધચ્છેલું ફળ જોતો નથી.

ફરી પાછો હાથમાં સમિધ લઇને એ પ્રજ્ઞપતિ પાસે આવ્યો અને પોતાની મુશ્કેલી કહી સંભળાવી. પ્રજ્ઞપતિએ એને ખીજાં પાંચ વર્ષ થોભવા કહ્યું. એ પ્રમાણે ૧૦૧ વર્ષને અંતે પ્રજ્ઞપતિએ પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષેનું પરમ રહસ્ય એને સમજાવ્યું.

સત્ય અને તપનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવી હાલની સત્યાગ્રહની ચળવળનો હું વિરોધી નથી, છતાં દીર્ઘકાળ સુધીનાં તપ આદરીને તથા બ્રહ્મચર્ય સેવીને ચિત્તની શુદ્ધિ, ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરતાં છેવટે જેમણે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એવા દેવાધિદેવ ઇદ્રની આખ્યાયિકા જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે એમ થયા વિના નથી રહેતું કે ‘સત્યનો સાચો આગ્રહ, ખરેખરો સત્યાગ્રહ તો એજ.’

૮૮-મરણપથારીથી

(જીલમી સ્વામિત્વનો ભોગ થઇ પડેલી એક બાળાનો પત્ર-એક સાચી ઘટના ઉપરથી યોજનાર આઇ. એમ. પટેલ.)

પતિરાજ,

તમે અને તમારા સમાજે મારા મોં ઉપર વાસેલાં તાળાં આજે મરણપથારીએથી પડી પડી આ પત્ર લખી તોડું છું. મારા આત્માનાં દ્વાર આજે પહેલી અને છેલ્લી વખત ખુલ્લાં મૂકી દઇ મારા જેવી અનેક અભાગિયણ બાળકીએનો આર્તનાદ તમારે કાને નાખવા માગું છું. તેમાં તમે મારી કકળતી આંતરડીની હાય જોશો. તેમાંથી તમને ને આખા સમાજને ઘણું જાણવાનું—શીખવાનું મળશે, જાણવા-શીખવાની ઈચ્છા હશે તો ! મારા જેવી કેટલીય કુમળી વયની રાંકડી બાળાઓનાં બલિદાન તમારો આ સમાજ તેની કુળવાનશાહીના મોહથી લેતો હશે ? કેટલાક નિષ્ઠુર અને ક્રૂર હૃદયના પતિદેવો પોતાની ગૃહદેવીઓ (!) તરીકે વસાવેલી નિર્દોષ બાળાઓના આત્મ-ભોગ લેતા હશે ? મારી પંદર વર્ષની ઉંમરમાં મેં બહુ બહુ સહન કર્યું છે. કેણે સહન કરાવ્યું તે તો પ્રભુ જાણે, પણ એક વખત તો શરમ છોડી, ડોસાંઓની મર્યાદા મૂકી મારા અતુલવ, મારી વીતક તમારે કાને નાખી મારા હૃદયના ઉભરા શાંત કરવા દો. એથી જો તમે સમજશો અને મારી અન્ય બહેનોની એવી દુર્દશા થતી અટકાવશો તો હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય માની મારી દાદ સંભળાઇ તે બદલ સ્વર્ગે બેઠી બેઠી આત્મસંતોષ અતુલવીશ.

મારો જન્મ સારા ગણાતા એક ગામમાં થયો હતો. મારાં માબાપ સાધારણ સારી સ્થિતિનાં હોવાથી અને તેમને હું એકની એક હોવાથી, હું સુખચેતનાં ઉછરી હતી. મને શિક્ષણ સાફ મળ્યું હતું. આપણા સમાજમાં હંમેશાં અને છે તેમ મારાં માબાપે પણ પૈસા ખરચી, દેવું વેઠી, માફ લગત તમારા કહેવાતા સારા કુળવાન ઘરમાં કરી, કુળવાનશાહીની વેદી ઉપર મારો અર્ધ્ય અર્ચ્યો હતો. તેમને બિચારાંને ક્યાં ખબર હતી કે આ તેમનો કુળમોહ મારી જીવન-જ્યોતને પ્રાણુધાતક નીવડશે ? તેમને બિચારાંને એ ખબર ન હતી કે, આ બહારથી દેખાતું ‘રમણીય ઘર’ તેમના એકનાએક લાડકડા પુષ્પને પીલી નાખશે અને તેય આટલી ટુંક મુદતમાં. દાન અને બલિદાનના ભેદથી તે અજાણુ હતાં.

કુંવારી અવસ્થામાં મેં કંઈ કંઈ આદર્શ રચ્યા હતા, કંઈ કંઈ સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં, કંઈ કંઈ મનોરથ ઘડ્યા હતા; પણ બધા નિર્દય રીતે છુંદાઇ જશે, રગદોળાઇ જશે અને તે પણ તમારે-પતિરાજને-

જ સ્વહસ્તે, તેની લેશ માત્ર પણ ખખર કોને હતી ? ધાયું હતું કે પરણી સાસરે જમથું ત્યારે કોમળ નાજુક બદનને અવનવાં વસ્ત્રાલંકારથી દીપાવી માણીશું, નણદલડી સાથે વિધવિધ હાસ્યવિનોદ કરીશું, દિયર સાથે સંતાકુકડી રમીશું, માઆપ સમ વડીલ સાસુ-સસરાને મધુરાં ગીત ગાઇ રીઝવીશું અને રસજીના કંથની સોડમાં લપાઈ આર્દ્ર સ્નેહ, અગાધ પ્રેમ અને દામ્પત્ય સુખની અનેરી લહાણુ લૂંટીશું. મને બિચારીને ક્યાં ખખર હતી કે આદર્શ અને વ્યવહારમાં બે ધ્રુવ જેટલું અંતર છે ? મને બાપડીને ક્યાં ખખર હતી કે હિંદુ સમાજમાં આવા કોડ મનમાંજ રહે છે ? માઆપની નિર્દોષ લાડકીને ઘરમાં પ્રવેશતાંજ, સાસુજીની ડગલે ને પગલે ચાલતી જોહકમી, નણદંતાં સ્વમાન નાશ કરનાર મેણાં અને માવડિયા ભર-થારના અણધારેલા અજુકતા ઠપકા સહન કરવા પડશે તે કોણે કદખ્યું હતું ? જે કંઈ ન આવડે તે નમ્રતાથી અને સ્નેહથી શીખવવાની વડીલ સાસુની શું ફરજ નહોતી ? સમોવડી નણદંતી કામમાં સહ-ભાગિની થવાની—અરે ફક્ત મદદજ કરવાની શું ફરજ નહોતી ? અને તે ગુજરેલા અન્યાય બદલ માયું ઈચ્છકવાનો તો નહિ, પણ આશ્વાસન સરખુંય આપવાનો તમારો શું ધર્મ નહોતો ? હિંદુ કુળવાન (!) ફરજદ પાસે એ આશા શે રખાય ?

વહુ આખો દિવસ ધરતું કામકાજ કરે—ગદ્દાવૈતરં ફૂટે, પણ તેને થાક ન લાગે અને વહાલસોઇ દીકરી તેથી ચોથા ભાગનું કામ ન કરે તોય શેકાઇ જાય ! વહુનું કરેલું કામ તે વેદ અને ‘બેનબા’નું કામ તો નરી કાર્યદક્ષતા, ચપળતા ને કુશળતા ! વહુના નમ્ર બોલ પણ ચિબાવલા અને વધારે પડતા અને ‘કુંવરીબા’ના સખત બોલ પણ વાક્યાતુર્યની અવધિ લેખાય ! કામમાં મદદ કરવાની વહુની વિનંતિ ‘હુકમ’ ગણાય અને ‘બા સાહેબ’નો હુકમ ફરજ અદા કરવાની ફક્ત યાદજ મનાય ! શો અન્યાય ! કેટલો ભેદભાવ ! બંને સરખી વયની પંદર વરસની બાળકીઓ ! ફેર માત્ર એટલોજ કે, એક મોંઘા મહિયરમાં છે, જ્યારે બીજી કપરા સાસરિયામાં છે. તમારે અને તમારાં બાએ સહેજ તો ન્યાયદષ્ટિએ નિહાળવું હતું ! સહેજ તો મારા તરફ અમીદષ્ટિ રાખવી હતી !

આટલેથી પતવું હોત તો તેટલું ખમતાં તો હું ધીમે ધીમે શીખી હતી—ટેવાઈ હતી; પણ વિધિએ મારે માટે આટલુંજ નિર્માણ નહોતું કર્યું. હજી તો પાશેરામાં પહેલી પુણી હતી. હવે મારાં વૃદ્ધ, ગરીબડાં માતપિતાનો વારો આવ્યો. કંઈક વાંધો પડે, એટલે “તું આવા ધરની, તારી મા આવી, તારો આપ આવો.” વગેરે લલલલાની સહનશક્તિ ખુટાડે તેવા માનભંગ કરનાર વાગ્-બાણના અસહ્ય પ્રહાર મારા ઉપર થવા માંડે. મારા પ્રિયતમ (!),

તમારી માફક મને મારાં માખાપ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ તથા માનની લાગણી શું ન હોય ? વહુ નામનું પ્રાણી શું હૃદયશૂન્ય હશે ? મારે સ્થાને જો તમે હો. અને તમને મારી મા એવી રીતે સંબોધે તો....? પણ મુજ ગરીબડીનું, રાંકડીનું શું ચાલે ? તે પણ મૂંગે મોઢે સહન કર્યું—કરવું પડ્યું—કર્યેજ છુટકો હતો.

દિવસ આખોએ મહેનત કરી. પળેપળ ગાળો ખાઈ, વધેધટે ધાને પેટ ભરી, જીવન ઉપર અસંતોષાએડી, થાકી પાકી રાત્રે તમારી પાસે કંઈક દિલાસો અને કંઈક રસિકતા અનુભવવા, આશાભરી આવું, તો ત્યાં પણ શું ? મા બહેનના કાનભંભેરણાથી તમે પણ બળતામાં ઘી હોમવા—દાઝેલાને ડામવા તૈયારજ હો. સ્નેહના બે પ્રેમાળ શબ્દ તો બાળુએ રહ્યા, પણ કઠોર શબ્દનો માર ખમવો ન પડે તો માઈ અહોભાગ્ય ! સાધારણ વસ્તુ જોઈએ, તોપણ એકદમ હાજર થઈ જવું, ક્ષણ પણ વિલંબ થાય તો ઘાંટા સાંભળવા; તમારા તંદુરસ્ત, સુદૃઢ શરીરને મારા કામળ, નિર્બળ દુઃખતા હાથથી ચાંપવું; તમને તાપ લાગતો હોય તો ઉંઘમાં ઘેરાયલી હોવા છતાં ઉડી પવન નાખવો; ઇત્યાદિ સેવા બળવતાંય તમે સ્વામીનાથ રીઝશે કે રૂંશે તેનો વિશ્વાસ નહિ ! કોઈક વખત અત્યંત થાકથી દુઃખતા, કળતા શરીરને આરામ આપવાનું મન થાય, ત્યાં તાડુકોજ સાંભળવાનો હોય ! “એટલામાં ઉંઘ શાની આવે છે ? આખો દિવસ બેઠાં બેઠાં ગપ્પાં મારવાં અને રાત્રે ઘોરવું ! બેસ મારા પગ દબાવ” વગેરે સખત બોલ, અણધરતી ધમકી અને કવચિત્ ચૌદમું રતન પણ ચાખવું પડે ! તમને કોઈ દિવસ એમ પણ ન થયું, કે જ્યારે તમારા મજબૂત પગ દુખે છે ત્યારે આ નાનકડી બાળા શી રીતે સહન કરતી હશે ? શાનું થાય ! બૈરી તો વૈતરી ! હું તો તમારી વેઠ કરવા બંધાએલી, સર્વ હક્ક તમારે સ્વાધીન આ ગુલામડીના ! પણ મને તો ધણુંય લાગે, પણ હું નિરાધાર અબજાથી શું થાય ? બહુ તો આંસુ સાઈ. તેમ કરવામાં પણ દુઃખ-દોંગીલી ગણાઉં અને થોડોક વધારે મેથાપાક મળે ! તમે મારા ઉપર સ્વામિત્વ-જીલમી, આપખુદ ને બેદરકાર સ્વામિત્વ-ગુન્નયું છે. મારી પાસે અનહદ સહન કરાવ્યું છે. એનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત તમારી પાસે છે ?

એકાદ વખત આ પીડામાંથી થોડીક નિવૃત્તિ મેળવવા, વહાલી માવડીનું દર્શન કરવા, પેટની વરાળ સહિયરો આગળ શાન્ત કરવા પિયર જવા રજા માગી, ત્યારે બેસીતમ ધમકી સાંભળવી પડી ! મને આ ઉંમરે માતૃભૂમિ સાંભરે તે પણ ગુન્હો ! ચરેરે !એ વાત યાદ કરું છું ત્યારે હૃદય ભરાઈ આવે છે. છેવટે મને પિયર જવાની રજા મળી, પણ પાછી આવી ત્યારે પરિણામ

શું ? “ તેં તારી બાને આમ ભરાવ્યું ને તેમ ભરાવ્યું, આ ન લાવી ને તે ન લાવી ” કહી મને સાસુજીએ ઉધડીજ લીધી. ગાળો ભાંડી અને તમે પાપાણુહૃદયના હૃદયશ્વરે (!) તો.....એક જંગલી પણ શરમાય તેવી કરપીણુ રીતે દોરની પેઠે મારી ! એ દિવસ હજી મને યાદ છે. આખી રાત મેં આંસુ સારી વીતાવી. એ દિવસથીજ જીવને પલટો ખાધો. જીવન અકાંઠે થઈ પડ્યું ! આપઘાત તો ન થઈ શક્યો, પણ અસ્ત્ર ચિંતામાં ને ચિંતામાં ભયંકર ક્ષયના પંજમાં હું સપડાઈ. એ પ્રિય ક્ષય આજે મને આ દુઃખદ સ્થિતિ-માંથી મુક્ત કરે છે.

તમે મારે માટે સહેજ પણ સ્નેહ, સહેજ પણ લાગણી, અરે સહેજ પણ દયા બતાવી હોય તો હું તમારે માટે શું શું ન કરત ? સંસારે તો તમને આ દેહના માલીક બનાવ્યા હતા, પણ હું તો તમને મારા હૃદયને સિંહાસને બેસાડી આ ભૂમિ ઉપર દુર્લભ એવું સ્વર્ગસુખ ચખાડત. તમારા સુખને અર્થે મારા પ્રાણ પાથરત. તમે મને માંડે હેત વ્યક્ત કરવા એક પણ સુપ્રસંગ કે અનુકૂળ સંયોગ આપ્યો હોત તો આ જીવનજ મોક્ષ મેળવી આપત; પણ તમારે હૃદયજ ક્યાં હતું ? તમે તમારું પોતાનું કોણ જાણે પણ માંડે જીવન તો હતાશ ક્યું, નષ્ટ ક્યું છે; એક અણખીલી પુષ્પ-કળીને તમે છુંદી, કચડી નાખી છે.

કોઈ દિવસ તમે સ્વાર્થ સિવાય બીજી વાત કરી છે ? કોઈ વખત પણ પત્નીની તબિયતની તપાસ કરી છે ? તમારા ખાધા પછી ધાન વધે છે કે ઢેફાં તેની ખખર કાઢી છે ? કોઈ દિવસ પણ વાર્તાવિનોદ કે આનંદ માણવાનો વિચાર સરખો કર્યો છે ? શાનો કરો ? પોતાનો સ્વાર્થ સધાયો એટલે બસ. હશે ! હવે તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે. એક વખત તો દુષ્ટ વિધિએ તમારી સાથે પાનું પાડ્યું; પણ હવે બીજા ભવમાં તો તમારો પડછાયો પણ ન પડજો.

અસલની સતીઓ ‘ભવોભવ એ પતિ માગતી; હું તો નથી માગતી. પણ પતિરાજ ! હવે તમારી બીજી એવું માગે એવા તમે થાઓ એટલું ઇચ્છી જ્યાં આવાં પાશવજંધનો નથી તેવા પ્રદેશમાં જઈ છું.

આ ભવમાં તમારે પાને પડેલી દુઃખિયારી.

...ના સપ્રેમ વંદન

(શ્રાવણ-૧૯૮૬ના “જગૃતિ”માંથી)

૮૯-સાચો અન્નદાતા !

(એકાંકી નાટક)

(લેખક:-શ્રી. ખાદીભક્ત)

પ્રવેશ ૧ લો.

(સીતા રેંટિયા પર સૂતર કાંતી રહી છે: તેનો પતિ શાંતિલાલ 'હાશ' 'હાશ' કરતો ધરમાં દાખલ થાય છે.)

શાંતિલાલ—(ન્યાંતો ત્યાં થંભી જઇને) ઓહ ! આ શું ? ક્યાંથી આણી ધરમાં આ બલા ? વાહ ગાંધી ! વાહ ! આ ખૈરીતું બેળું પણ તેં ફેરવી નાખ્યું. (સીતાને ઉદ્દેશીને) એ, ક્યાંથી આણી આ લપ ? કાણે ઠસાવ્યું તારા મગજમાં આ ભૂત ?

સીતા—(હડીને કપડાં ઠીક કરતી કરતી) સ્વામીનાથ ! આ શું ? આવું તે શું બોલતા હશે ? રેંટીઓ એ કાંઈ બ્રહ્મા છે ? શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને જેવું સુદર્શન ચક્ર તેવું આપણે આ શરીર-રક્ષા કરનાર ચક્ર છે. વહાલા ! જુઓ તો ખરા ! એમાંથી કેવું સુંદર સૂતર નીકળે છે. કાંતી બતાવું ? (નીચે બેસી સૂતર કાંતે છે.) ભાઈબીજની ભેટ દાખલ, આ સદાકાળ ચીર પૂરનારો રેંટીઓ મારા મોટાભાઈએ ખાસ હેતથી મોકલાવ્યો છે. જુઓ તો ખરા, કેવો સરસ એ ફેર છે ! કેવો મીઠો ગુંજારવ કરે છે ! નીચે બેસીને જરા જુઓ તો ખરા. આવી સરસ સૌભાગ્ય-વસ્તુ ધરમાં આવી અને તેના પ્રત્યે આમ દ્વેષની દૃષ્ટિએ કાં જુઓ છો, નાથ !

શાંતિલાલ—(જરા ગુસ્સાથી) આ સૌભાગ્ય ! આ સૌભાગ્ય ! ! ગાંડી ! ધરમાં આ બલા જોઈને કોઈ સાહેબના કાન ડુંકરો તો તેનું પરિણામ શું આવશે તે કાંઈ ખબર છે ? ઉપાડ તારું એ સૌભાગ્ય અને ફેંકી દેરસ્તા પર કચરાની પેટીમાં ! હજુએ આવી ને આવીજ રહી. માણસે એટલો તો વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણે શું કરીએ છીએ અને તેનું પરિણામ શું આવશે ? કાલ સવારે નોકરી વગરના થઈને બેકાર રખડવાનો વખત આવશે ત્યારે ખબર પડશે ! પણ તારે શું ? મજાનું પગ પર પગ ચડાવીને બેઠે બેઠે મજે છે એટલે પછી આવા ઢંગજ સૂઝે ને ? ઉપરિ અધિકારીઓના હુકમ ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં અમારે તો નાકે દમ આવે છે તેની કંઈ ખબર છે ? ઓ પ્રભુ ! ઓ ઈશ્વર ! ! (માથા પરનો ફેંટો પલંગ-પર નાખી, કોટનાં બટન કાઢતાં કાઢતાં આરામખુરશી પર પડે છે.) કેવો કર્કશ આ 'કરકર' 'કરકર' અવાજ ! મારા તો કાન બહેરા થઈ ગયા. ધડી બે ધડી આરામ લેવા ઘેર આવીએ ત્યારે આ આવું નાટક ! હવે તે ક્યાં નાસી જવું ! (સીતાને) હવે બંધ કરે

છે કે નહિ તારો એ રેંટિયો કે ઉપાડીને ફેંકી દઉં ગટરમાં ?

સીતા—વહાલા, આજે તમને આ શું થયું છે ? વિનાકારણુ આમ આજે નારાજ કેમ થાઓ છો ? આટલી આ પુણી ખલાસ થાય એટલે બંધ કરું છું. એકાદ વખત ફેરવી જુઓ તો એની મઝા ખબર પડશે, પછી તો કલાકોના કલાકો ત્યાંથી ઉઠવાનું મનજ નહિ થાય, ચલાવી જુવો એ !

શાંતિલાલ—કહ્યું નહિ એક વાર કે એક બાજુ ફેંકી દે ! મારાથી સહન નથી થતો તેનો કર્કશ અવાજ. (સીતાનું કાંતવું ચાલુજ છે.) તું એમ નહિ માને, એ ફેંકીજ દેવો પડશે. (રેંટીઓ ઉપાડી રસ્તા પર ફેંકી દે છે.)

સીતા—તમને આમ કરવું શોભે છે કે ? મારા બાપએ કેટલા પ્રેમથી બાઈબીજની ભેટતરીકે આપ્યો અને.....

શાંતિલાલ—હા, હા, શોભે છે-શોભે. તારા બાપએ મોટા પ્રેમથી આપ્યો-મારી છાતી ઉપર બેસવા માટે, મારો રોટલો ટાળવા માટે ! અક્કલ વગરનો તારો એ બાઈ ! ધંધો-રોજગાર કરવાનું મૂક્યું પડતું અને ત્રણ પૈસાની ઘોળા ટોપી ઓઢીને મંડ્યા માને ગામ ભટકવા. જાણે મોટા દેશભક્ત ! કોઇ ભાવ તો પૂછતું નથી અને મંડ્યા દેશભક્તિનાં મોટાં ગપ્પાં મારવા. તને પિયર મોકલવીજ નહોતી જોઇતી. ત્રણ જાણે આ રાજપ્રોહી ટોળા શું કરશે ? તેની તો છાયામાં ઉભા રહેવામાં પણ ભય છે. ક્યારેક કાયમનો રોટલો ટળી જવાનો ! કેમ જ્યાંની ત્યાંજ થંભી ગઇ ! આજે કાંઇ ચહા-પાણી કરી દેવાં છે કે નહિ ?

સીતા—ગરમ ગરમ દૂધ લાવું ? ગોવિંદ દૂધવાળાને આજથી કહ્યું છે કે અરધો શેર દૂધ વધારે લાવે. એક તો પહેલેથીજ પ્રકૃતિ આટલી ગરમ અને તેમાં આ ધોમ ઉનાળો ! એટલે મને થયું કે આજથી ચહા બંધ કરીને દહીં, દૂધ, છાશજ ખવરાવું તેથી તબિયત પણ કાંઇક સુધરશે. લાવું કે દૂધ ? પ્રાઇમસ.....

શાંતિલાલ—(આશ્ચર્યથી ડોળા તાણીને) શું ? શું કહે છે તું ? ચહા બંધ ? હા, હા તેં મને પજવવાનો પદ્ધતિસર પ્રયત્નજ ચાલુ કર્યો છે.

સીતા—(શાંતિલાલના મોઢા ઉપર હાથ દબને) આ શું ? જ્યારે ને ત્યારે આવું અશુભજ બોલવાનું ? એા મા જગદંબા !.....

શાંતિલાલ—(તપી જઇને).....“કૃપા કર અને આ ધણીને જગતમાંથી ઉપાડી લે” એમ ને ? બોલ ! બોલ ! !

સીતા—(દીન બની જઇ) એા નાથ ! આ તે તમે શું બોલો છો ? મારાથી સાંભળ્યું નથી જતું-હૃદય ચીરાઇ જાય છે. મારા સમ છે જરા શાંત થાઓ ! દૂધ લાવું છું. (જાય છે.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) આજે પેલું રિટ્રેન્ડમેન્ટ (કરકસર) ખીલ પાસ થયાનું સાંભળીનેજ ધ્રાસ્કો પડ્યો છે. કેને ખબર શું થશે ! આજે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે ત્યારે સાહેબને લળી લળીને સલામો કરી, પણ છેવટે ગરમ થવાનો હતો તે તો થયોજ. ‘હેમ કૂલ’ની પુષ્પવૃષ્ટિ પણ ચૂક્યો નહિ. અને પેલો ત્રીકમલાલ ત્રવાડી તો મારા સામું જોધને ખી, ખી, ખી, ખી, હસતોજ’તો. કેણુ જાણે કયા જન્મનું મારે ને એને વેર હશે ? હમેશાં તે હેડકલાર્કના કાન કરડતોજ હોય છે. શું કારસ્થાન ચાલે છે તે તો રામ જાણે ! તેની યાદ આવે છે કે તુરત શરીરમાં આગ થાય છે. પટેલની જગ્યાએ હું હેડકલાર્ક થવાનો હતો પણ-પણ-ઉહું-હું-હું (માથું દબાવે છે) સરવાળા બાદબાકી કરીને આજ તો માથું દુઃખવા આવ્યું છે. હવે તો ચહા.....(સીતા દૂધનો પ્યાલો લઇને આવે છે.)

શાંતિલાલ—શું લાવી આ ?

સીતા—મારા વહાલા માટે દૂધ.

શાંતિલાલ—(પ્યાલો હાથમાં લઇને) દૂધ ! ગટરમાં નાખ તેને !
(પ્યાલો દૂર ફેંકી દે છે. આખા ઘરમાં દૂધ, દૂધ થઇ જાય છે. માથા પર હાથ અફાળતો, પગ પછાડતો અને ફેંટાં બગલમાં નાખતો શાંતિલાલ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બહાર નીકળે છે: સીતાની આંખમાં પાણી આવે છે અને લાંબો નિસાસો મૂકે છે.)

સીતા—આજે તમને આ થયું છે શું ?

શાંતિલાલ—તાઈ અને માઈ કપાળ ! (બહાર ચાલ્યો જાય છે:)
પ્રવેશ ૨ જો

(સ્થળ:—હેડકલાર્કનું ઘર: ચારપાંચ કારકુનો નીચું મોઢું કરી ટેબલ પાસે ઉભા છે: પગનો અવાજ ન થવા દેતાં, ખીતો ખીતો શાંતિલાલ પ્રવેશ કરે છે:)

હેડકલાર્ક—શાંતિલાલ ! આ ખીજઓની પેડે, પહેલી તારીખથી તમને નોકરી પરથી કમી કરવામાં આવે છે. આ જુઓ સાહેબનો હુકમ ! (હુકમનો કાગળ બતાવે છે.)

શાંતિલાલ—(ધૂજતો ધૂજતો હાથ જોડીને) પટેલ સાહેબ-હું-ગરીબ મા.....મારા પર.....

હેડકલાર્ક—મને શું કહો છો ? કહો સાહેબને ! હું કેણુ ? હું તો ફક્ત હુકમનો તાબેદાર.

શાંતિલાલ—પણ.....મારા પર જરા-સાહેબ પાસે શિક્ષા-રસ-જરા.....

હેડકલાર્ક—તે કાંઈ મને કહો નહિ: આ રિટ્રેન્ડમેન્ટ- (કરકસર)નો ધસારો મારા પર સુધ્ધાં ક્યારે આવશે તેનો કાંઈ નિયમ નથી તો હું તમને કેવી રીતે બચાવી શકું ? જાઓ, જાઓ, તમે

સાહેબ પાસે જાઓ. તેની પાસે જઈ રડો અથવા બે લાત ખાઓ. મારા પગ સ્થિર થાય એટલે બસ. પછી તમે જોઈએ તો મરો અથવા મોટા કૂવામાં પડો. (ચસ્માં ઉંચાં કરીને હેડકલાર્ક તેના તરફ જુએ છે.) તમને આજે બચાવવા જઈ અને કદાચ કોઈ વખત તમે મારી સ્થિતિમાં આવ્યા તો સાપની પેટે વાંકા થઈ જવાનાજ. (ચસ્માં નીચાં કરી કાગળો પર સહી કરવા માંડે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો

(સ્થળ:—સાહેબની ઑફીસ: નીચું મોઢું કરી શાંતિલાલ એક ખૂણામાં ઉભો છે.)

સાહેબ—હું કાંઈકરી શકતો નથી. સરકારને તમારી નોકરી નથી જોઈતી, મને ત્રાસ ન આપો.

શાંતિલાલ—પરંતુ સાહેબ ! હું એક ગરીબ માણસ છું. કૃપા કરીને.....

સાહેબ—(કંટાળીને) ગેટ આઉટ નાઉ, કુલીશ ! (ચાલ બહાર નીકળ હવે, મૂર્ખો ક્યાંઈનો !) સિપૌચ ! ઉસ્કુ બાહિર ખીચો ! ડેમ્ નીકર. (શાંતિલાલ પાછો પગે ઑફીસમાંથી બહાર નીકળે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

(સ્થળ—શાંતિલાલનું ઘર: શાંતિલાલ ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો બે હાથે માથું પકડી નિસાસા નાખતો શૂન્ય દૃષ્ટિએ બારીમાંથી રસ્તા તરફ જોઈ રહ્યો છે. સીતા તેને ધીરજ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

શાંતિલાલ—(એક લાંબો નિસાસો નાખી) ગયે વર્ષે પેલા અનંતરાય જોશીએ કહ્યું હતું તેજ આખર ખરું પડ્યું. જન્મ-પત્રિકામાં શનિ ચોથો ને ગુરુ બારમો છે. પત્યું ! ઠાર મરી ગયા ! શનિ અને ગુરુ ! ગુરુ અને શનિ !! બસ, હવે મરીજ ગયો. ગુરુ બારમો ! શનિ ચોથો ! ગમે તેમ તોય શનિએ વિક્રમ સરખાને ‘ત્રાહિ ભગવાન’ પોકરાવ્યા તો મારા જેવાનો શું હિસાબ ! એટલું વળી સારું થયું કે સાહેબે કાંઈ ચોરી-ચપાટીનું તહોમત મૂકી જેલમાં નંખાવ્યો નહિ. વડવાનાં એટલાં પુણ્ય નહિ તો બીજું શું ? હે ઈશ્વર ! હજુ શું શું દુઃખ નાખવાનો છે, તે તુંજ એક જાણે છે ! ઓ પ્રભુ ! હવે શું કરવું ?

સીતા—રાત્રિ આમ એકસરખી ચિંતા કર્યા કરવાથી શું લાલ ? ખરાબ ભવિષ્ય શા માટે કલ્પી લેવું ? આપણી રક્ષા કરનાર ઇશ્વર જેવો ધણી છે. જેણે જન્મ આપ્યો છે તે શેર બાજરી આપી જીવાડશે નહિ ? દાંત આપ્યા તે ચાવણું નહિ આપે ? આજ નહિ તો કાલ, અહીં નહિ તો બીજે ક્યાંઈ, પણ કાંઈ સગવડ થયા વિના રહેશે ?

શાંતિલાલ—તું ગાંડી છે ગાંડી. તને શું ખબર ? લોહી

પાણી એક કરી, માખાપના હજારો રૂપીઆનો ધૂમાડો કરી, પહેલા-ખીજ વર્ગની પદવી મેળવેલાઓ જ્યાં હાથ ધસતા ફરે છે ત્યાં મારા જેવા છાપ (ડીઝી) વગરના માણસનો ભાવ કેણુ પૂછે ? તેમાં વળી આ શનિની ગ્રહદશા ! અને આ ખારમો ગુરુ ? પ્રલયકાળજ આવી લાગ્યો છે, ખીજું શું ? એક દિવસ.....

સીતા—આમ મુંઝાઓ માં. કેાઇ જગ્યાએ કાંઇ નહિ બને તો આપણી પાસે એક સાધન છે. તેમાંથી ફક્ત જાડો પાતળો રોટલો તો મળશે પણ તે ખાત્રીપૂર્વક અને નિયમિત મળશે. મારો અન્નદાતા મને દગો નહિજ દે.

શાંતિલાલ—(પુરશીપરથી એકદમ ઉઠીને) તારો અન્નદાતા ! અન્નદાતા ! ! શું કહે છે ? તારો અન્નદાતા ! ગાંડી તો નથી થઇને ? મોં સામે તાકીને આમ હસી શું રહી છે ? ખરેખરજ તને ગાંડપણ થયું છે. ગુરુ ખારમો આવ્યો તેનોજ આ પ્રતાપ ! (પાછો ખેસે છે.)

સીતા—(હસીને) ખરેખર સાચું કહું છું. મારો અન્નદાતા મારી પાસેજ છે. તે મને કદી ભૂલનાર નથી. આ જુઓ તે અહીં-આંજ છે. (પલંગ નીચે વસ્ત્રથી ઢાંકેલો રેંટીઓ ખતાવે છે.)

શાંતિલાલ—ઓહ ! પાછી આ પનોતી ઘરમાં ? આટઆટલું કલ્હા છતાં ? સમજ્યો, મારો રોટલો ટળવાનું કારણ હવે સમજ્યો. આ પનોતીનાજ એ પ્રતાપ ? ઢોલ વગાડી વગાડીને ના પાડી તોય ફરીને પાછો ઘરમાં આણ્યો ! ઓ ધશ્વર ! શું આ તારો કેાપ ! (સીતા તરફ જોઇને) પણ તેમાં તારોયે શું દોષ ? બુદ્ધિજ ફરી ગઈ. આ બધો તો શનિનોજ પ્રતાપ ! ચોથો શનિ ! પછી પૂછવુંજ શું ? સાડસતી ભલી પણ ચોથો શનિ તો તોઆ ! (આમ તેમ આંટા મારે છે) જા, જા આ પનોતી અહીંથી લઈ જા. ભાંગી તોડી તેના કડકા કર અને બાળી દે તારા ચૂલામાં. ઉપાડ, ઉપાડ નહિ તો આ જો હુંજ.....(રેંટિયા પર હાથ ઉગામે છે: સીતા આડી પડી રોકે છે.)

સીતા—હાં, હાં, દેવ ! મારા સમ છે. અન્નદાતા પર આમ લાત ઉગામવાની ? પ્રભુજીએ પ્રાપ્ત કરાવેલા આ અજ્ઞેય હથિયારનું આમ અપમાન કરવાનું ? ના, ના, આવા દ્વેષની નજરે તેના તરફ ન જુઓ. ઉગામેલો હાથ પાછો ખેંચો અને હાથ જોડી તેની કૃપા માગો. ગરીબોને સુખપૂર્વક અને સ્વતંત્ર રોટલો આપવાનું સામર્થ્ય એક તેમાંજ છે.

શાંતિલાલ—જા, ઉપાડ, તારા એ અન્નદાતાને અને નાખ ચૂલામાં. હવે પછી ફરીને ક્યારેય મારી નજર સામે લાવીશ નહિ. ઉપાડ ! ઉપાડ ! (સીતા રેંટિયો લઇ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મે

(સ્થળ:—રસ્તો. શાંતિલાલ વિચાર કરતો ચાલ્યો આવે છે)

શાંતિલાલ—(મનમાં) એકસરખો બે મહિનાથી ફર્યાદ કરું છું પણ કોઈ ઠેકાણે દાદ લાગતી નથી. રાત ગણી નહિ કે દિવસ ગણ્યો નહિ, ટાઢ ગણી નહિ કે તડકો ગણ્યો નહિ અને લોકોના ઉંબરા ગણી ગણીને તો કેરા કડકડતા બેડા પણ ફાટી ગયા. જે ઓફિસે જાઉં ત્યાં દરવાજા ઉપર 'નો વેકન્સી' (નોકરી માટે જગ્યા નથી) એવું પાટિયું લાગાડેલું જ હોય ! હવે શું થશે ? ગુપચુપ અપ્રીણ ખાધને.....પણ—પણ મારી સીતા ! રેંટિયા પર તેનો કેટલો અટલ વિશ્વાસ ! સવારથી સાંજ સુધી એકસરખું કાંત્યાજ કરે છે, અને તેમાંથી જે બે-ચાર આના મળે છે તેનાથીજ થોડું ઘણું ગળડે છે. અને હું ? તેનો પતિ ? નોકરીના મૃગજળ પાછળ ભટકું છું. નોકરી ! નોકરી !! ક્યાં છે નોકરી !!! પણ તેજ હું જો તેના કહેવા પ્રમાણે.....હા, પણ હજીયે તે ભૂલ સુધારી શકશે.

(ઘરના દરવાજામાં દાખલ થાય છે. રેંટિયાતું સુંદર ભજન ગાતી થકી સીતા એકતાન થઈ કાંતી રહી છે.)

ધીરો ધીરો ચાલે રે, મીઠો મીઠો ગાજે રે,
રડો મારો રેંટિયો હોજી.

એ રેંટિયામાં દેશોદયના નીકળે તાર,
એ તારે તારે ભાળું ભારતનો ઉદ્ધાર;
ધીરો ધીરો ચાલે રે.....

શાંતિલાલ—(મનમાં) કેવું મધુર આ ભજન ! (જરા અટકીને) કેવી અદ્ભુત આ એકાગ્રતા ! ખ્યારી, અહીંજ ઉભો થકો તારા આ સમાધિમગ્ન તેજસ્વી દેહ તરફ જોયાજ કરું એમ થાય છે. આહા ! મનની આવી એકાગ્રતા સાધીને જગતનાં દુઃખો ભૂલી જતાં મને આવડશે કે ? (સીતાની નજર દરવાજા તરફ જાય છે.)

સીતા—(કિંચિત નવાઈથી) ક્યારે આવવું થયું ? અને આમ દરવાજામાંજ કેમ ઉભા થઈ રહ્યા છો, પ્રભુ !

શાંતિલાલ—મારી ધ્યાનમગ્ન દેવીનાં દર્શન કરી રહ્યા હતો.

સીતા—(ગાલમાં હસતી, હસતી) ધ્યાનમગ્ન શું ? દેવી શું ? અમથી અમથી આમ મશ્કરી શું કરતા હશે ભલા ?

શાંતિલાલ—ખરેજ, તું મારી દેવી ! મારો ગુરુદેવતા ! આટલા દિવસે આજ હું તને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યો. આજ હું તારી પાસેથી પાઠ શીખ્યો. આજથી હું તારી સાથે સત્તર કાંતીશ, અથવા ખીજે કાંઈ ઉધોગ કરીશ; પણ નોકરી-ફુટ નોકરીનું તો હવે નામ પણ નહિ લઉં.

સીતા—(આશ્ચર્યથી) સાચ્યે ? શું આજથી મારા પતિદેવ સૂતર કાંતવાના ?

શાંતિલાલ—સાચ્યેજ. આજથી તારી પાસેથી સૂતર કાંતવાનો પાઠ લખશ. “નોકરી” એ શબ્દ પણ મારા મોઢામાંથી હવે નીકળશે નહિ.

સીતા—(ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને) ભગવાન તારી કૃપા !

શાંતિલાલ—આજે તારા મોટા ભાઈનો કાગળ છે તેમાં લખે છે કે “અહીં આવો તો સૂતર વણતાં અને રંગતાં શીખવું.” જો આટલો હુન્નર હાથ ખેસી જાય તો આપણે ઘેર-ગામડામાં રહીને પણ ધંધો સારો ચલાવી શકાશે. તને કેમ લાગે છે ?

સીતા—મને શું લાગવાનું છે ? હું તો કેટલાય દિવસથી એ વાત કહીજ રહી છું.

શાંતિલાલ—ત્યારે સામાનની વ્યવસ્થા કરીને કાલે સવારની ગાડીમાંજ અમદાવાદ જવાની વ્યવસ્થા કરીએ. પણ ટિકિટ પૂરતા પૈસા પાસે છે ?

સીતા—ના નથી, પણ મારા કાનનું આ એરિંગ વેચીને મારવાડી પાસેથી પંદર વીસ રૂપીઆ ખુશીથી મેળવી શકાશે. હં, હ્યો આ ! (એરિંગ કાઢી આપે છે.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) કેવો આ પ્રસંગ ! પણ અત્યારે હૃદય પથ્થર જેવું કર્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. (એરિંગ લઈ બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ હો

(સ્થળ: રસ્તો, દુકાનથી ઘર તરફ.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) મુંબઈ છોડ્યાં આજે એક વર્ષ થયું. કાઠિયાવાડમાં પગ મૂકતાં પહેલાં શંકા હતી કે ધંધો ચાલશે કે નહિ. પણ પ્રભુની દયાથી ખાદીવણાટ તથા રંગાટના ઉદ્યોગમાં ખે પૈસા મળવા લાગ્યા. છેવટ રંગીન ખાદીની માગણી વધતી જોઈને ઈશ્વરદાસની સલાહથી દુકાન પણ નાખી અને આજે આ ધનતેરશના દિવસે હિસાબ કરતાં ખરચ ખૂટણુ જતાં ચોખ્ખા પાંચસો રૂપીઆનો નફો દેખાય છે. મુંબઈમાં ચાર વરસ કારકુનગીરી કરીને પણ આથી અર્ધા રૂપીઆએ બચાવી શકાયા હોત કે કેમ ! તે શંકાજ છે. (કૂવા પરથી પાણી ભરીને સીતા ઘર તરફ જઈ રહી છે. તેને જોઈને) આ બધો એ દેવીનોજ પ્રતાપ ! આ વાત તે જાણુશે ત્યારે કેટલી ખુશી થશે ! (જલદી પગ ઉપાડે છે.)

પ્રવેશ ૭ મો

(પાણીનું બેકું ઢિતારી સીતા થાક ખાવા બેઠી છે: શાંતિ-લાલ આવે છે.)

શાંતિલાલ—સાંભળ્યું કે! આજ તને એક આનંદની વાત કહેવાની છે.

સીતા—(આતુરતાથી) શું વાત છે ?

શાંતિલાલ—અરવ્ય ખૂટણ કાઢતાં, દુકાનના વ્યાપારમાં આ વર્ષની આખરે આપણને પાંચસો રૂપિયા નફો થયો. કેમ આનંદ પામીશને ?

સીતા—હા, બહુજ આનંદની વાત. પણ એ બધો પ્રતાપ મારા અન્નદાતાનો ભલા ! કમૂલ કરશો ને ?

શાંતિલાલ—હા, પ્રિયે ! ખરેખરજ તારો રેંટીઓ “સાચો અન્નદાતા !” મૂખપણાથી એક વખત મેં તેની અવગણના કરેલી, પણ તેનીજ કૃપાથી આજે આ સુખનો દિવસ સાંપડ્યો. ભગવન્ ! કાઠિયાવાડના, મારા જેવા ખીનરોજગારી તરુણોને આ અન્નદાતાનો—આ રેંટિયા ઉદ્યોગનો માર્ગ ખતાવ અને નોકરી કે બેકારીના કારમા પંખમાંથી તેને ઉગાર ! એટલી તારા શ્રીચરણમાં પ્રાર્થના !

સીતા અને શાંતિલાલ—(સાથે) અમર રહો રેંટીઓ, જુગ જુગ જીવો રેંટીઓ અને ભારતવર્ષમાં એ રેંટીઆની પુનઃ સ્થાપના કરનાર પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્ય બાપુજી પણ અમર રહો.

(આવણુ-૧૯૮૬ના “જગૃતિ”માંથી)

૧૦-દિવાન 'હરદોલ' જૂ

(લેખક:-રાયબહાદુર પંડે શ્યામબિહારી મિશ્ર, એમ. એ.)

ઔરછા રાજ્ય બુદ્દેલખંડ મેં અખ બી અગ્રગણ્ય માના જાતા હૈ ઔર ઉસકા નંબર સખ રાજ્યોં મેં ઉચ્ચતમ હૈ તથા વહાં કે શ્રી સવાઇ મહેન્દ્ર મહારાજ બહાદુર કેા સરકાર હિંદ સે ‘સરામદ રાજહાય બુદ્દેલખંડ’ કી ઉપાધિ પ્રાપ્ત હૈ. કેવલ યહી નહીં, વરન્ સમસ્ત મધ્યભારત મેં ઉસ રાજ્ય કા ઔથા નંબર હૈ—ઇદૌર, ભોપાલ ઔર રીવાં રાજ્ય હી ઉસકે ઉપર માને જાતે હૈં.

પ્રાચીન કાલ મેં યહ રાજ્ય અખ સે કહીં બદ્યદ કર મહત્વ કા થા. યહાં કે મહારાજ સૂર્યવંશી બનારસ કે ગહરવાર રાજ-કુલોદ્ભવ હૈં. ઇસ પવિત્ર વંશ મેં પાંચવાં બુદ્દેલા એક નામી રાજ હુએ, જિનકા હાલ ભારતીય ઇતિહાસ મેં પ્રસિદ્ધ હૈ. ઉનકા અસલી નામ હેમકર્ણ થા. ઉન્હોંને શ્રીવિંધ્યવાસિની દેવી કે આશીર્વાદ સે પંચમ વિંધ્યેલા કે નામ સે સન્ ૧૦૪૮ (વૈશાખ શુક્લ ૧૪ સંવત ૧૧૦૫) મેં એક વિશાલ રાજ્ય કી નીંવ ડાલી. ઇસ વંશ કે રાજઓં કી ઉપાધિયાં ઇસ પ્રકાર હૈં:—

“श्रीसूर्यकुलावतंस काशीश्वर पंचमग्रहनिवार विध्येवम्” मंडलाधीश्वर श्री महाराजधिराज श्री ओरछा-नरेश.” छतने प्राचीन और प्रसिद्ध राज्य भारतवर्षभर में छने-गिने ही पाये जायेंगे। किसी समय इस राज्य की वार्षिक आय हो करौड रुपये से भी अधिक थीं। यहां के महाराजगण सदा से स्वच्छंद चले आये हैं, और स्वाधीनता का सम्मान उन्होंने यहां तक किया कि उसके लिये अनेकों बार उन्हें द्विती के आदेशों तथा मराठों से धीर युद्ध करना पडा। छन धमासानों में कभी वे छते और कभी हारे भी, पर पराजय कभी भी स्वीकार न की; चाहे राज्य के कुछ कुछ अंश समय समय पर निकल ही क्यों न गये। छसी वंश के महाराज रुद्रप्रतापने ओके सिंह से गड के प्राण अयाने में लड कर अपना प्राण तक दे दिया, पर सिंह को अपने अङ्ग द्वारा मार कर गड को अया लिया। महाराज लारतीयंद्र की समस्त आयु युद्ध करते ही बीती और महाराज मधुकर शाह का हाल हिंदी साहित्यसेवियों से छिपा नहीं है। साहित्यमुकुटमणि कविवर केशवदास छन्हीके आश्रय में रहते थे। महाराज वीरसिंह देव प्रथम ने अणुल इजल को युद्ध में ललकार कर मारा तथा अकबर आदेश से लडते रहे, और अंत में जहांगीर के विशेष कृपापात्र हुअे। उनके द्वारा प्राचीन ओरछा राज्य का प्रजल प्रताप अछुत ही जलज्वल्यमान हुआ। हम आशा करते हैं कि हमारे वर्तमान महाराज साहज अपने पूर्वज नामराशी महाराज वीरसिंह देव की आंति नवीन ओरछा राज्य को समुचित अेव समर्थयित छनति दे कर उसका स्थान भारतवर्ष की परमोन्नत रियासतों में अना देंगे।

छसी परमोज्ज्वल वंश में हरदौल का जन्म हुआ था। उनके अडे लाछ महाराज जुआरसिंह जू (सन १६१७-३४) आदेशाल शाहजहां के यहां द्विती में रहा करते थे, और हरदौल जू ओरछा में राज्य का प्रबंध करते और राज्यसेना के प्रधान सेनापति थे। थोडे ही दिनों में वे अडे ही अजप्रिय हो गये और सज लोग उन्हें प्रायः महाराज ही के समान मानने लगे। छधर महाराज की पटरानी बी हरदौल जू को पुत्रवत् मानने लगी और हरदौल जू उन्हें अपनी माता के समान समजने लगे। यह मातृपुत्रवत् प्रेम बी कुछ दुष्टों को अजरने लगा, क्यों कि अैसे लोग यही आहते हैं, कि राजकुल में कुछ न कुछ कलह नहीं तो अनजन या थोडीसी मनमैली अवश्य ही अनी रहे, जिससे छधर छधर तीन तेरह की आते अना कर वे अपना मतलज सिद्ध करते रहे, छस लिये अैसे दुष्टों से कज युप रहा

जता. उन्होंने महाराज जुजारसिंह जू देव को मनगढ़ंत आते जना जना कर आर आर ऐसा कुछ लिखा और दोआक ने स्वयं दिल्ली जग कर कुटिलताबरी ऐसी आते जनाछ, जिससे महाराज को अपनी राजमहिषी और हरदौल जू पर कुत्सित संबंध का पूर्ण संदेह हो गया!

परिणाम यह हुआ कि महाराज दिल्ली से छुटी वे कर ओरछा आ धमके और महारानी से जग-जग आतशीत करने लगे. जेयारी राजमहिषी लज्ज और शोक के सागर में डूबने लगी. पहले तो उसने महाराज को हर प्रकार से समझाने का प्रयत्न किया, पर रोग को असाध्य हो कर आत्महत्या द्वारा अपने सतीत्व का परित्यज देना आहा. महाराज ने ओक न मानी और आजा दी कि हमारे संदेह का निराकरण केवल ओक ही आत से हो सकता है, अर्थात् तुम अपने परमप्रिय हरदौल को जोजन में विष दे दो, क्यों कि महाराज को यह भी विश्वास दिलाया गया था कि हरदौल जू शायद महाराज को राजव्युत कर के स्वयं राज जग जैठना आहते थे. जेयारी महारानी ऐसी क्रूर आजा को सुनते ही किंकर्तव्यविमूढ़ और अवाक्ष रह गई. स्वामी के पैरों को पकड़ कर उसने अनेक शपथें आर्घ और हरतरह से समझाया. हरदौलजू के समान धर्मशील, प्रजवत्सल, लोकप्रिय और स्वामि-लक्त लाभ को विष देना रानी के विचार से वैसा ही था, जैसे कि हिरण्यकश्यपु की आजा से ब्रह्मा के उनकी माता द्वारा गरलपान कराना; पर महाराज जुजारसिंह ने ओक न मानी, उलटे राजमहिषी का और भी असह्य कटु वाक्यों से सत्कार किया. अज तो रानी के लिये अन्य कोछ उपाय ही न रह गया.

अंत में महारानी ने विषगर्हित पकवान्न तैयार करा कर हरदौल जू के सामने रज दिया, पर स्वयं कूट कूट कर रोजे लगीं और कारण पूछने पर उसने प्रिय देवरेसे सारा हाल कह सुनाया. तज तो हरदौल जू ने जड़ी प्रसन्नतापूर्वक वह अन्न आने का आग्रह किया और कहा कि अपने पितृवत् अग्रज की आजा होने पर उन्हें विष आने में सँकोच ही क्या हो सकता है! हां, कलंक लगाये जाने का उन्हें विशेष दुःख अवश्य हुआ, पर जडे लाभ की आजा सही दशाओं में परममान्य समझ कर उन्होंने जरजस वह अन्न जडे हर्षपूर्वक आ ही तो लिया. महारानी भारे शोकसंताप के भ्रुर्च्छित हो गई और सप्पीसहेलियां उनकी होज लाल करने लगीं. उधर हरदौल जू के अनेक साधियों ने भी यह हाल सुन कर उस विषगर्हित अन्न को सहठ आ लिया. उनके स्वामिलक्त सेवकों में से भी दोआक ने ऐसा ही किया.

હરદૌલ જૂને અપને અગ્રજ મહારાજ જુઝારસિંહ કા અંતિમ દર્શન કરના ચાહા, પર રાજાને કિસી બહાને સે ઉનકી વહ ઇચ્છા લી પૂર્ણ ન હોને દી. ઇસ પર બહુત સે સરદાર બિગડ ગયે ઔર સંભવ થા કિ રાજપ્રાસાદ મેં હી લંકાકાંડ ઉપસ્થિત હો જતા, પર હરદૌલ જૂને સખકો સમજા બુઝા કર શાંત કિયા. થોડી હી દેર મેં સખ પર વિષ કા અસર બઢને લગા. સખોં ને શ્રી રાધવ જૂ કે મંદિર મેં અપને મહારાજ કી ભલાઇ કે હેતુ પ્રાર્થના કરતે કરતે એક એક કર પરમધામ કી રાહ લી. અંત મેં હરદૌલ જૂને અપની માતૃવત્ ભાભી કે દર્શન પાયે ઔર ઉનસે કહા કિ યદ્યપિ મહારાજ ને ઉન દોનોં કો કલુષિત ઔર દોષી ઠહરાયા, પરંતુ ઉન્હોંને દઢ વિશ્વાસ પ્રકટ કિયા કિ ઉસ સમય તથા ભવિષ્ય મેં એક લી વિચારશીલ પુરુષ ઉન્હેં તથા રાની જૂ કો કલંકિત ન માનેગા. ઐસા કહતે હુએ હરદૌલ જૂ કી આત્મા નશ્વર શરીર કો લાગ કર પરમાત્મા મેં લીન હો ગઈ, પર ઉનકા યશ સદા કે લિયે સ્થાયી હો ગયા.

ઉસી દિન સે હરદૌલ જૂ કી દેવીદેવતાઓં કી ભાંતિ પૂજા હોને લગી. ઉનકા સમાધિસ્થાન ઓરછા મેં અજ લી વર્તમાન હૈ, યહી નહીં, વરન્ હરદૌલ જૂ કે ચતુરે સમસ્ત બુદ્ધેલખંડભર મેં ગાંવ ગાંવ પાયે જતે હૈં, ભારતવર્ષ કે દૂરસ્થ સ્થાનોં તક મેં વે યત્રતત્ર મિલતે હૈં. હમને ઉન્હેં પંજાબ ઔર હૈદરાબાદ (દક્ષિણ) તક મેં દેખા હૈ. અનેક સ્થાનોં પર હરદૌલ જૂ કે પ્રશંસા-સૂચક ગીત ગાયે જતે હૈં, ઔર ઉનકે ચરિત્ર કા સસંમાન ગાન હોતા હૈ. ઐસે નરરત્ન વાસ્તવ મેં ધન્ય હૈં.

(જુલાઇ-૧૯૩૮ના “વિશાલ ભારત”માંથી)

૧૧-અહિંસાધર્મના પૂજારી

(લેખક:-શ્રી. લાલચંદ જયચંદ વોરા)

પૂજાની વ્યાખ્યા કેટલી સુંદર છે? પૂજા એટલે આપભોગ યાને આત્મસમર્પણ. વેદમાં તેને યજ્ઞ કહે છે. કુરાનમાં જેને કુર-બાનીરપે વર્ણવેલ છે તે પૂજા કદી બાહ્યાડંબરમાં નજ હોય! પૂજા એ અહિંસા ધર્મનો અલૌકિક વારસો છે. મંદિર કે અપાસરા-માં જઈ અમુક પ્રકારે બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવી અને આચારવિચાર-માં જરા વિવેક ન રાખવો એ પૂજા કેમ કહેવાય? અમુક વિધિ-વિધાન કરી આત્માને નિર્મળતાનો ચેપ ન લાગવા દેવો એ પૂજા નથી. ફળ-ફલ અને નૈવેદ્યાદિ ધરી મહાલવું એ પૂજા નથી.

‘કપટરહિત થઇ આત્મોર્પણ કરવું’ એ ખરી પૂજા છે. આપણા

અહિંસાવાદીઓ ક્યાં ઓછાં ધર્મ કરે છે ? તીર્થોમાં અને ભક્તિમાં લાખો રૂપીઆ ખર્ચે છે. ઠેર ઠેર મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને પાઠશાળાઓની વૃદ્ધિ કરી શાસનની શોભા વધારે છે. વરઘોડાઓ, જમણુવારો અને ઉત્સવરચના કરી ધણું દ્રવ્ય ખર્ચે છે. અને પહેલાં કદી નહોતું તેવું વિધવિધ ધર્મકાર્ય (!) કરી નાણાં ખર્ચે છે.

હવે આટલાં આટલાં ધર્મસાધનો વધ્યા છતાં આપણી સમાજ કંગાળ કેમ ? જો ખરેખર ધર્મની વૃદ્ધિ થઈ રહી હોય તો ભૂખ-મરો અને પામરતા કેમ વધે ? મનુષ્યો જેવી રાજ્ય કેમ દુખળાં ઠોર કરતાંય ઉતરતી કેમ દેખાય ? જો ધર્મ એટલી ઉચ્ચ કાઠીએ પહોંચ્યો હોય કે આપણે કાઠી મંકાડી અને પારેવા માછલાંની પણ રક્ષા કરવા તૈયાર છીએ, તો ધર્મી-અહિંસાધર્મીઓજ નાની સરખી પેટની કાથળા પૂરવા દેશ વિદેશ કેમ વેડે, અને અનેક કાળાં-ઘોળાં કરતાં એ કેમ અચકાતો નથી ?

એટલે કાં તો એ ધર્મ ખોટો, (અને ધણા સામાન્ય અને અહિંસાધર્મથી અણુજાણુ મનુષ્યો ખરેજ, અહિંસા ધર્મને ખોટો માની નિંદી રહ્યા છે) અને કાં તો એનાં પૂજરીઓ એનું ખરું રહસ્ય સમજ્યાં નથી. અને ખરી વાત એમ છે કે, જો એ ધર્મજ ખોટો હતો તો આજ પચ્ચીસ પચ્ચીસ સૈકા થયાં છતાં શુદ્ધ-દેવ અને ભગવાન મહાવીર કેમ પ્રાતઃસ્મરણી હોય ! જે અહિંસા-વીરોએ ધર્મને ખાતર સાચી ઉપાસના પૂજ આદરી હતી અને દેશોદ્ધાર માટે સર્વસ્વનું બલિદાન દીધું હતું, આ બધા ક્ષાત્ર વીરો હતા તેથીજ તેઓ અહિંસા ધર્મ શરૂવી શક્યા હતા. રામ-કૃષ્ણ પણ અહિંસાવાદી હતા અને તેથીજ તેઓ ધર્મની અને દેશની રક્ષા કરવા સમર્થ થયા હતા. આજ આપણા અહિંસાના પૂજરીઓ ધર્મને પૈસાને છાબડે તોળે છે, અને વાત વાતમાં પૈસાથીજ ઉછાસણી થાય છે. ખરે તેઓની ધર્મની તુલના વાલ્મીયાશાહી થઈ ગઈ છે. શુદ્ધ ધર્મ જે આત્માની ઓજસ્વિતા છે તે ઢંકાઈ ગઈ છે. અને બાહ્યાડંબર અને બાહ્યાચારને ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું છે, તેથી ધર્મ સર્વત્ર વગોવાઈ રહેલ છે. વાસ્તવિકતાએ ધર્મ એ સર્વ વસ્તુનો સાર છે. ધર્મ થકી વીરતા, અભયતા અને સત્યતાના ગુણો પ્રગટવા જોઈએ. ધર્મ થકી નિર્માલ્યતા, કંગાળતા અને દારિદ્ર્યતા નાશ પામવી જોઈએ. જ્યાં એ નથી ત્યાં ધર્મ નથી, પણ ધર્મભાસ છે.

આજ આપણે અહિંસાના સાચા પૂજરીને જોઈ રહ્યા છીએ જેની એકજ પૂજા, આત્મસમર્પણ એટલું જળરજસ્ત છે કે આજે લાખો નર-નારીઓ પોતાના દેહનું બલિદાન દેવા નીકળી પડ્યાં છે. અને બલિદાન દેનારા લાખોમાં કંઈ સામાન્ય કે સામર્થ્ય વિનાના નથી. જેમાંના અનેક તો તપસ્વી, ત્યાગી અને પવિત્રાત્મા-

ઓ છે; જેમાંના ધણાઓ પ્રજાની સેવામાં ઓતપ્રોત થયેલા જત્રીસ-લક્ષણાઓ છે; જેમાંના ધણાઓ શ્રીમાનો, ધીમાનો અને બુદ્ધિમાનો છે.

એ પૂજારીઓ કેવળ અર્ધશ્રદ્ધાળુઓ અને કીર્તિભૂખ્યા નથી; પણ સાચું અર્પણ કરનારા છે, અને મનસા, વાચા, કર્મણા અહિંસાત્મક છે. અનેક જૈન ભાઈઓએ પણ આ પૂજામાં ભાગ લઈ જૈનત્વ દીપાવ્યું છે.

ઓ અહિંસાવાદી અને ધર્મધુરંધરા! હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે આ પૂજારીઓના સાચા આત્મસમર્પણદ્વારા જે કાંતિ થઈ રહી છે તેમાંથી પ્રેરણા પીઓ અને ધર્મોચ્ચરણ સેવી આ લોકમાં પરલોકનો આત્મસંતોષ મેળવો.

(“જગૃતિ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨-આર્યાવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ

(લેખક:-શ્રી. બિહારીલાલ નારણજી અનંતાણી)

દૂભાયેલી, અપમાનિત માતાના પુનરોત્કર્ષ અર્થે જે લગીરથ પ્રયત્નો તે માતાના યુવાન પુત્રો કરી શકે તે કોઈ બીજા ન કરી શકે. એ માતાને પુનઃ માનવંતાં બનાવવાનાં જે નૈસર્ગિક મંથન તેના યુવકવર્ગમાં સંભવે એ કોઈ બીજામાં ન સંભવે. એ મંથન, એ ઉદ્ઘાસ, એ ક્રોડ પણ અપૂર્વ. એ ભાવના દેવને પણ દુર્લભ. પોતાનો આદર્શ પૂરો કરવા જરૂર પડે તો આકાશને પણ હેઠે લાવવાની એ યુવકવર્ગની ગણતરી. એ ભાવનાસિદ્ધિ અર્થે સ્વયં પિતા-પરમેશ્વર સામે પણ શસ્ત્ર ઉપાડવાં પડે તો તે પણ તે વર્ગ માટે ધર્મ.

આર્યાવર્તમાં એવા યુવકવર્ગનાં દૃષ્ટાંત શોધવા મહેનત કરવી પડે તેમ નથી. આપણે તેની શોધ અર્થે મોસ્કો સુધી જવું પડે તેમ નથી. માનભંગ સીતા માતાની સ્થિતિથી દાઝતા તેના યુવક પુત્ર લવ તરફથી કોણ નથી જાણતું કે એ અન્યાય સામે પિતા પરમેશ્વર સમગ્ર આર્યાવર્તના આદર્શ રાજવી મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી-રામચંદ્રજી સામે પણ વિગ્રહ આદરવો પડ્યો?

લવભૂતિએ એ હૃદયદ્રાવક દૃશ્ય પોતાના ઉત્તરરામચરિતમાં ભારે સુંદર રીતે આલેખ્યું છે. શ્રીરામચંદ્રજીએ અશ્વમેધયજ્ઞ આદર્યો છે. યજ્ઞનો અશ્વ ઉપરોક્ત અનેક ભાવનાઓથી ભરપૂર યુવક લવ બાંધે છે. તે અરણ્યમાં આવી લાગે છે. અનાયાસે પોતાની ભાવના-સિદ્ધિના પ્રયાસ માટેનો આ રીતે તેને સંજોગ સાંપડે છે. સહૃદ્યાથી બાળકો બાલમિત્ર લવને તે ઘોડો બતાવે છે ત્યારે લવ હોંસથી મનમાં

વિચારે છે: “અહો! અશ્વમેધ એ તો વિજયી ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષા, અતિ બળવાન એવા ક્ષત્રિય માત્રનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે.” અ સ્થાન એજ આ ભાવનાશાળી આદર્શ યુવકનું રણાંગણ. તેમાં તે માતાનાં અપમાનનો બદલો લેવા, માતાને પુનઃ માનવંતી બનાવવા મરણીઓ થઇ કેમ ન પડે? તેને બીજા આડાઅવળા ખ્યાલ શાના આવે? તે કંઈ વ્યવહારકુશળ વાણિયો કે રાજપટુ મુત્સદ્દી બ્રાહ્મણ ઓછોજ હતો? માંડ્યાં તેણે શૌર્યભર્યાં યુદ્ધ. અશ્વના રક્ષણ કરનાર સૈનિકોને પલવારમાં સૂવાડયા. કાકા લક્ષ્મણને પણ મહાત કર્યા. આખર પિતા પરમેશ્વર શ્રીરામચંદ્રજી પણ રણાંગણમાં આવ્યા. રથમાં બેઠા બેઠા દૂરથી જાણે પોતાના તે ક્ષણના વિરોધી યુવકની માતાને અન્યાય આપવાનું પાપ તેમના હૃદયમાં કંપનું ન હોય તેમ લાગણીઓથી ઉભરાઇ એ યુવકને વિષ્ટિનો સંદેશ પાઠવી જેને આજના યુદ્ધશાસ્ત્રમાં ટુંકી સંધિનો ઘોળો વાવટો કહીએ છીએ તે ફરકાવી પોતા પાસે ખોલાવે છે.

સર્વાંશે વિજય માટેજ અતિમર્યાદિત અને વિનયશીલ આદર્શ યુવક લવ શ્રીરામચંદ્રજી પાસે હાજર થઇ તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી આનંદથી કહે છે: “શું રઘુનાથ! આજ રડો દહાડો, કે એ દેવનું દર્શન થયું! મહારાજ! પ્રાચેતસનો શિષ્ય લવ આપને નમસ્કાર કરે છે!”

અહા-શો લાડભર્યો છતાં કોઇ પણ સ્વમાનના પ્રેમી આદર્શ યુવકને સુયોગ્ય વ્યંગ! એ વ્યંગ તો પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર મહારાજની આંખમાં પણ ઝળઝળાંઆં લાવે. શ્રીરામચંદ્રજીથી પણ કહેવાઇ જવાયું: ‘આયુષ્મન્ યુવક! આમ આવ, ભાઇ! થયું તે થયું. હવે ઝાઝો વિનય જવા દે.’

લવ પોતાની ભાવના સિદ્ધ થવાથી ભારતવર્ષના યુવકને ગૌરવ આપે એવી વલણ ધારણ કરી લે છે અને કહે છે: ‘મહારાજ! લવની છોકરવાદી સામું જોશો નહિ.’

શ્રીરામચંદ્રજી મલકાતા પૂછે છે: “તેં શો અપરાધ કર્યો છે?” લવના પાસે ઉભેલા મિત્રનો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણવા જેવો છે: “(માતા માટે, માતાનાં માન માટે) મહારાજ! આ અશ્વ સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપોત્કર્ષનું વર્ણન સાંભળીને એને શર ચઢી આવ્યું.”

શ્રી રામચંદ્રજી કહે:—“વાહ, એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે.”

“શકે ના તેજસ્વી પરનું દિપનું તેજ જીરવી;

“પડી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહી.

“કરી તાતાં કીર્ણ દિનકર યદા તાપથી ધીકે;

“તદા અગ્નિ ગ્રાશે પરિભૂત સમા કાં બળી ઉઠે?”

એવું ન જીવવાપણું પણ એના જેવા વીરનેજ શોભે.

આજે દુભાયેલી, દુઃખી, છૂટે ચોટલે આકંદ કરતી માતા ભારતને પુનઃ પોતાના મૂળસ્થાને મૂકવાના ભગીરથ પ્રયત્ન આદરનારા યુવકોમાંના અગ્રગણ્ય યુવક પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને પોતાની 'કિડ' કણ્ઠાવવા પોતાના પિતા પરમેશ્વર પંડિત મોતીલાલ નેહરુ સામે પણ વિરોધ આદરતા જોઈ આપણો આ ઐતિહાસિક દાખલો વિચારી કયા યુવાનને વિસ્મય નહિ થાય?

અકળાતે મને પણ પૂછી જવાય છે કે “હે જીવ ! આજ મંડાયેલ વીસમી સદીના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો તો આજના ભારતના લવકુળે બાંધ્યો; પણ માતા ભારતને પુનઃ માનવંતી બનાવવાના આ યુદ્ધતું પરિણામ શું આવશે? ક્યારે આવશે?”

અંતરાત્મા તેજ ક્ષણે જવાબ આપે છે: “યુવાન, અધીરો ના બન. ઇતિહાસ અવશ્ય પોતાની પુનરાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરશે. શરત માત્ર એકજ કે આર્યાવર્તનો સમગ્ર યુવકવર્ગ પોતાને લવ બનાવે, લવ તરીકે પૂરવાર કરે.” અસ્તુ.

(“શારદા”ના એક અંકમાંથી)

૧૩-જગદ્ગુરુના છુટાછેડા !

ધર્મને નામે હિંદી પ્રજાની આંખે પાટા બાંધી, તેને અવળે મસ્તકે વહેમોમાં કુબાડી, તેની સામાન્ય પ્રગતિને સિદ્ધતથી રોકનારી થીઓસોફી ઉર્ફે હંબગોસોફી સાથે શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ છુટાછેડા કર્યા છે ! સામાજિક-ધાર્મિક ક્ષેત્રને ડહોળ્યા પછી, રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં બૂકાવી, હિંદને શહેનશાહતથી છૂટું નહિ પડવા દેવા માટે રાત-દા'ડો મહેનત કરનારાં ડૉ. એની ખીસેન્ટે, જે મદ્રાસી પોરિયાને “જગદ્ગુરુ” તરીકે ઠોકી ખેસાડવાની, અને સ્વાગત માટે “તારક મંડળ” ઉભું કરવાની ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી, તે આજે ફરી ગયો છે; અને “માન્યેસ્ટર ગાર્ડિયન” ના જણાવવા પ્રમાણે ડૉ. એની ખીસેન્ટ અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી ગયો છે. અમારા વાચકોને યાદ હોય તો કૃષ્ણમૂર્તિએ દાદીમા અન્નામૈયાની સામે છેલ્લાં બે ત્રણ વરસ થયાં બળવાખોર વલણ બતાવવા માંડ્યું હતું; અને “સ્ટાર સોસાયટી” (તારક મંડળ)ને વીખેરી નાખવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી. પોતાના લાડીલા ને કોડીલા કૃષ્ણનાં આવાં ધિંગાણાં તરફ આંખમીંચામણાં કરીને, અન્નામૈયા “થાબડ થાબડ બાણા” કર્યે જતાં હતાં; પણ “ઉછળ્યું” ધાન કાંઈ લાંબો સમય પેટમાં રહે ખરું ?” મોટે ભાગે ધર્મધેલજામાં પડેલી હિંદી પ્રજાને

જગતનાં વાતાવરણની ઝરોઝર ખખર નથી. આજે તો કહેવાતા સુધરેલા દેશોમાંથી ધર્મની ઈમારતના કાંકરા, પાકેલ ખોરડીનાં ખોર ખરે તેમ, ખરવા લાગ્યા છે. ધર્મને નામે ચાલવા લાગેલાં ધર્તી-ગોત્રુંજ આ પરિણામ છે; અને “સૂકા પાછળ લીલું બને ” એ ન્યાયે, અમને તો લય છે કે, કહેવાતા સુધરેલા દેશોમાં ધર્મ-ઢાંગનો ઉચ્છેદ કરવા માટે એવો પ્રબળ અગ્નિ લલુકશે, કે જેમાં સત્ય ધર્મ પણ ઘડીલર તો ભસ્મીભૂત થયેલો દેખાયા વગર રહેશે નહિ. પાવકમાં બળી જળી ગયેલા ધર્મની ખાખ ઉડતી હોય, એવો ભાસ થશે, અને અત્યારે રશિયાના કેટલાક ભાગમાં બન્યું છે તેમ, ધર્મ જાણે કે પૃથ્વીના પટ ઉપરથી જડામૂળ ઉખડી ગયો હોય, એમ જણાશે; પણ “શ્રીનીકસ” પક્ષીની માફક એ ધગધમતા અંગારમાંથી સત્ય ધર્મ પુનઃ ડોકિયું કરતો દેખાશે, અને તે જગત-ને તારશે. ઓમન ખાતે સ્ટાર કેમ્પનો સાતમો વાર્ષિક મેળાવડો ખુલ્લો મૂકતી વખતે કરેલા ભાષણમાં શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ કહ્યું હતું કે:- “સત્યના સાક્ષાત્કાર માટે કોઈ ધાર્મિક સંસ્થામાં જોડાવાની જરૂર નથી.” મનુષ્યજાતને માટે ધર્મ તો એક અને વ્યાપકજ હોઈ શકે; અને જ્યાં વાડા બધાય ત્યાં સ્વાર્થ, પાપખંડ અને ધર્તીંગ વધ્યા વગર રહેજ નહિ. આવા ઢાંગોથી સુધરેલા દેશોની પ્રજા કેટલી ત્રાસી ગઈ છે તેનો આખાદ પડ્યો શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના શબ્દોમાં પડી રહ્યો છે. “આજે ફ્રાંસ જ કેંપની”ની માફક દરેક ધર્મવાળા, અમારા વાડાનાં પણ બનો તો તમારો ઉદ્ધાર અવશ્ય થઈ જશે, એવી મધલાળ બતાવે છે; અને થીઓસોફીવાળાઓએ તો ધર્મઢાંગોને અખંડ રહેવા દઈ, પોતાની મહાત્મિક હંબગની જાળ કોઈ અજબ રીતે બિછાવી છે, અને તેમાં તો સેંકડે દુપટકા જેટલાં કેળવાયેલાં માછલાંજ સપડાયાં છે ! પણ ગમે તેવો ચાલાક માણસ પણ આખી દુનિયાને હમેશને માટે ઠગી શકતો નથી, એવા અપ્રાહમ લિંકનના શબ્દોમાં ઘણું તથ્યાંશ રહેલું હોવાથી થીઓસોફીની જાળમાં કાણું પડવા લાગ્યાં છે, અને નાનાં મોટાં માછલાં તેના ઠગારાપણાથી સાવધ થઈને, તેમાંથી છટકી જવા લાગ્યાં છે. (આઉટર સર્કલ) “જહેર મંડળ” અને (ઇનર સર્કલ) “ગુપ્ત મંડળ” એવા બે ભાગમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી વહેંચાયેલી છે; અને ગુપ્ત-આંતર મંડળના ભેદી ચમત્કારોથી ચમકીને થીઓસોફીથી દૂર થનારાં માછલાંઓ, ફરીથી એ દિશા તરફ નજર કરવાની પણ લાગ્યેજ તરદી લે છે !

શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ ઢાંગી “જગદ્ગુરુ” બનીને પૂજવાને બદલે, સામાન્ય જીવન ગાળી, સત્યની શોધમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે, તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપી, ડૉ. એની બીસેન્ટ અને થીઓસોફીસ્ટ

હંબગદાસો, હવે ઉપરના બનાવ પછી, મહાત્મિક ઢોંગધતુરાથી દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખવાનાં નિષિદ્ધ કર્મને ત્યજ દે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. થીઓસોફીનાં પ્રમુખ બનવાને માટે ડૉ. એની બીસેન્ટે અંતરિક્ષમાં રખડતા આત્મા-મહાત્માઓની સહાયતા શોધી હતી; અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિને “જગદ્ગુરુ” તરીકે ઠસાવી મારવા માટે પણ એજ “એકોહુતી કે કોનીટામા” જેવા મહાત્માઓની સહાયતા મેળવવામાં આવી હતી. થીઓસોફીના અધ્યારના વડા મથક ખાતે અદૃશ્ય મહાત્માઓને નામે જે ધતિંગો ચલાવવામાં આવે છે, તે રાંદલના લોટા આગળ હં-હું કરીને ધૂણતા ભુવાઓના ઢોંગ કરતાં પણ ઘડી વાર ચડી જાય તેવાં હોય છે ! રસ્તા પર ફરનારો ડેકબજારિયો જેવી કસરતો કરે છે, તેવીજ કસરતો સરકસના તંબુઓમાં થાય છે; પણ પહેલાના કરતાં બીજી પદ્ધતિ સુધરેલી હોવાથી આગળ વધેલા સંસ્કારી જનો તેની તરફ વધારે ખેંચાય છે, અને તેને માટે દામ પણ વધારે આપે છે. ગામડાના ગમાર ભુવાઓની દેવદેવીઓની વાતોમાં અને થીઓસોફીના અદૃશ્ય મહાત્માઓનાં હંબગમાં કંઈ ફેર નથી, છતાં ગોરી ચામડીની સફાઈ અને ચાલાકીને કારણે, ભુવાઓને જ્યારે કાષ્ઠ ભાવ પૂછતું નથી ત્યારે થિયોસોફીના હંબગદાસો જ્યાં ને ત્યાં પૂજાય છે, ધન લૂંટીને માલેતુજ્જર બને છે, અને સાથે સાથે અંધ-શ્રદ્ધાળુ ભોળી પ્રજાનું સત્યાનાશ પણ વાળી નાખે છે ! હિંદની ધર્મપ્રેમી ભોળી પ્રજાને ભમાવીને થીઓસોફીએ તેની ખૂબ ખુવારી કરી છે, અને વહેમોની જાળ તથા મહાત્મિક હંબગ વડે તેની માનસિક અધોગતિને પણ પાર વગરની બનાવી દીધી છે; છતાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને આપણે હજારો હજાર ધન્યવાદ આપીશું કે, દેશના રાજદારી ઉદ્યમે વખતે, તેનાં ધાર્મિક શુભામી બંધનો પણ તૂટવા લાગ્યાં છે; અને “જગદ્ગુરુ” બનાવવા ધારેલા શ્રી-કૃષ્ણમૂર્તિ જેવાને હાથેજ મહાત્મિક હંબગની જાળ તૂટે છે ! “જગદ્ગુરુ” ના થીઓસોફી સાથેના છૂટાછેડાનાં સઘળાં કારણો તપાસીને હિંદી જનતા થીઓસોફી ઉર્ફે હંબગોસોફી જેવાં ધર્મઢોંગ ફેલાવનારાં મંડળોથી સાવધ રહે, અને તેને સાતસો કદમ દૂરથી નમસ્કાર કરે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. ઇત્યોમ્.

(તા. ૭-૯-૧૯૩૦ ના “આર્યપ્રકાશ”નો અગ્રલેખ)

૧૪-પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો*

x x x x

પુસ્તકાલયમાં આવી વર્તમાનપત્રો વાંચવાં કે નવરાશનો વખત ગાળવો કે ધંધો ન જડે ત્યારે ઢીંગલા ઢીંગલીની વાર્તાનાં એક બે પુસ્તકો વાંચી દિવસો પસાર કરવા, એમાં પુસ્તકાલયના ઉપયોગની સીમા આવી જતી નથી. એ તેનું રહસ્ય નથી; બદલે એ તેનો ઉપયોગ નહિ પણ દુરુપયોગ છે.

x x x x

x x x x

જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ પણ સારું પુસ્તક વાંચીએ છીએ ત્યારે તેના લેખકના જેટલાજ ઉચ્ચ માનસિક વાતાવરણમાં તે પુસ્તક આપણને લઈ જાય છે. એટલે પુસ્તકનો સહવાસ તેના લેખકનોજ સહવાસ છે, એમ કહી શકાય. એવા સહવાસનાં અદ્ભુત પરિણામ આવે છે, અને એ અનુભવેલી વાત છે. પૂજ્ય મહાત્માજીની આત્મકથામાં “એક પુસ્તકની જાદુઈ અસર” એ પ્રકરણ એ પુસ્તકના ચમત્કારનો પુરાવો છે. જેમ એક દીવે અનેક દીવા થાય, તેમ એક પુસ્તકમાં અનેક પુસ્તકોના લેખકો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે.

આજ કારણથી દરેક ધર્મમાં સત્સંગ સાધવાના સાધનતરીકે પુસ્તકની પણ ગણતરી થઈ છે. હિંદુઓને ભગવદ્ગીતા, સાંપ્રદાયિકાને પોતપોતાના ગુરુદેવની શિક્ષાપત્રી, મુસલમાનોને કુરાને શરીફ, ખ્રિસ્તીઓને બાઇબલ, પારસીઓને ખોરદેહ અવસ્તા-એમ સૌ સૌના ધર્મમાં સૌને ધર્મગ્રંથ જડશે અને તે ગ્રંથનું વાચન-મનન સૌ અનુયાયીઓને લગભગ ફરજિયાત છે. કારણ કે જે ધર્મને આપણે અનુસરીએ તે ધર્મના ગુરુઓના ઉપદેશ એ ગ્રંથો વાંચવાથી આપણામાં તાજ થાય, જાણે આપણને સાક્ષાત્ ગુરુદેવજ ફરી ઉપદેશ કરતા હોય એમ લાગે, અને તેથી ક્રમે ક્રમે આપણે પણ પવિત્ર પદને પહોંચીએ. પણ સૌ કોઈ જાણે છે કે, જે ધર્મ વિષે આપણે બડાઈ હાંકીએ છીએ તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતા વિષેની શ્રદ્ધાના આપણા પાયા ડગી ગયા છે. સવારથી માંડીને તે રાત્રે પથારીમાં સૂતાં સુધી શરીરે અને જીભે ધર્મચિહ્ન લાવી હૃદય અને હાથપગને માણસ કોઈ બીજાજ ગડમથલમાં પરોવાયેલાં રાખે છે. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરી રહ્યો છે તેની પૂરી ખબર નથી હોતી. એટલે ઘણી વાર મરણપર્વત માણસને ધર્મગ્રંથનું

* વસોમાં પુસ્તકાલય પર્વણી પ્રસંગના શ્રી પુરષોત્તમ હનનલાલ શાહના ભાષણમાંથી.

ખરૂં ભાનજ નથી હોતું, અને જેમને તે હોય છે તેઓ પણ તેમાંથી જોઈએ તેવો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી એટલે સામાન્ય જનતાને પુસ્તકોના ચમત્કારનો અનુભવ ઓછોજ હોય તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

તેમ છતાં પુસ્તકની મહત્તા ઓછી નથી થઈ. જેમ શરીર ટકાવવા અન્નની જરૂર છે, તેમ શરીરમાં બિરાજતા આત્માને ઉજ્જવલ રાખવા પુસ્તકોની જરૂર છે. પુસ્તકોનો સાચો અર્થ ધ્યાનમાં રાખીએ તો નહાવું, ઘોવું, ખાવું, પીવું જેમ આપણે ફરજિયાત માનીએ છીએ, તેમ કોઈ પણ પ્રિય પુસ્તકનું વાચન-મનન જીવનને શુદ્ધ અને પ્રફુલ્લ રાખવા માટે આવશ્યક છે. આપણી દિનચર્યામાં વાચન-મનન એક અગત્યનું અંગ છે. જેઓ આમ કરતા હશે તેઓ સાક્ષી પૂરશે કે, આમ કરવાથી પોતે અનેક પાપો કરતા કેટલીક વાર બચ્યા હશે; અનેક વખત પુસ્તકોએ મુશ્કેલીઓમાં તેમના સલાહકારનું કાર્ય કર્યું હશે; ધણીક વેળા નૈતિક નિર્બળતામાંથી તેમને ઉગારી લીધા હશે.

આમ જો વ્યક્તિના જીવનવિકાસમાં પુસ્તકની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો પુસ્તકની આવશ્યકતા અનિવાર્ય બની જાય છે. જે વ્યક્તિને જરૂરનું છે તે સમાજને પણ જરૂરનું છે; કારણ કે સમાજ વ્યક્તિઓનોજ બનેલો છે. આમ પુસ્તકાલય સમાજની એક અતિ અગત્યની જરૂર પૂરી પાડે છે. આજે જ્યાં માણસની સમક્ષ અનેક ભ્રામક વસ્તુઓ એક પછી એક મુકાતી જાય છે, ત્યાં નૈતિક જીવનને સન્માર્ગે દોરનારા જૂના સદ્ગુરુઓનો દુકાળ વધતોજ જાય છે. અને જો ઉપદેશકો જોવામાં આવે છે તો તેમના ઉપદેશમાં વિશ્વાસ જેવું થોડું જણાય છે. જ્યાં કેળવણી મળવા છતાં માણસોના સંસ્કાર અને જીવનપ્રવાહમાં ધટ ફેરફારો થતા નથી તેવા વખતમાં પુસ્તકાલયોનું મહત્ત્વ જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે. જે કામ એક વખત ધર્મગુરુઓ પોતાના જીવંત ઉપદેશથી જનસમૂહ માટે કરતા, તે કામ શાળાઓ અને વિદ્યાલયો કરવા મથે છે; પણ સંપૂર્ણ રીતે કરી શકતાં નથી. જે શાંતિ અને સુખ માણસો રાતદિવસ શોધી રહ્યાં છે તે જો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પુસ્તકાલયોમાંથી મળી શકે. આજના ધાર્મિક અધાધુધીના અને સ્વતંત્રતાના જમાનામાં માત્ર પુસ્તકોજ સદ્ગુરુઓ અને માર્ગદર્શકો રહ્યાં છે. અને પુસ્તકાલયોજ એ સદ્ગુરુઓ સમાજને પૂરા પાડી શકે તેમ છે.

આજે પુસ્તકાલયની જરૂર સમજાવવા કરતાં પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઈએ એ સમજાવવા સમજાવવાની વધારે જરૂર છે. પુસ્તકાલય વ્યક્તિને અને સમાજને બંનેને જરૂરનું છે; અને બંનેને ધ્યાનમાં લઈ પુસ્તક સંગ્રહ વિષેની આપણી દૃષ્ટિનો નિર્ણય થવો જરૂર-

નો છે. આજે પુસ્તકની સંખ્યા વીજળીવેગે વધતી જાય છે; પણ એ બધાં પુસ્તકો ઉપર વર્ણવી તેવી ધાર્મિક વૃત્તિથી લખાતાં નથી. આજે તો જેમ અનાજ વેચીને કે મજૂરી કરીને લોકો પેટ ભરે છે અને ધન કમાય છે, તેમ પુસ્તકો લખીને ધન કમાનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. એટલે ખજારમાં રમકડાં વેચાય, શાકભાજી વેચાય, તેમ પુસ્તકો પણ જ્યાં ત્યાં વેચાતાં નજરે પડે છે. એ બધાં પુસ્તકોથી કોઈ મકાન કે કપાટ ભરી દઈએ તેને પુસ્તકાલય કહેવાય નહિ.

ખજારમાં મળતી બધી ચીજો જેમ ધરમાં વસાવાય નહિ કે વપરાય નહિ, તેમ છપાય તેટલાં બધાં પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં લવાય નહિ, તેમ વંચાય પણ નહિ. પુસ્તકોની અનિવાર્ય જરૂર અને તેથી પુસ્તકાલયની પણ જરૂર આપણે સ્વીકારીશું. પણ પુસ્તકો વાંચવામાં અને સંગ્રહવામાં આપણી દૃષ્ટિનું સ્પષ્ટીકરણ કરી લેવું જોઈએ.

પુસ્તકોનો મોટામાં મોટો ઉપયોગ વાચકને જીવનમાં પ્રેરણા આપવી, તેનામાં રહેલી સહૃદયતાઓને ઉત્તેજન આપવું અને કુવૃત્તિઓને શુદ્ધ કરવી એ છે. તેથી ઉતરતો પુસ્તકનો ઉપયોગ નવરાશના વખતમાં માણસના ચિત્તને સહૃદયતા તરફ દોરવું એ છે. અસારે તો લગભગ દરેક વિષય ઉપર પુસ્તકો લખાય છે અને પોતાને જરૂર પડે તેવાં પુસ્તકો લોકો ખરીદે છે. તેમાં બધાંય બધાના કામનાં નથી હોતાં. પણ પુસ્તકોનો એક એવો પ્રકાર છે, કે જેનો સંબંધ માણસમાત્રની સાથે છે. જે પુસ્તકો જીવનના વિષયો ચર્ચે છે, જેમાં જીવનનાં ચિત્રો આપેલાં હોય છે, જેને ગરીબ તવંગર, રાની અજ્ઞાની સૌ વાંચવા સાંભળવા પ્રેરાય છે, એ પુસ્તકોની આપણે વાત કરીએ છીએ. ખીજા વિષયોનાં પુસ્તકો વિષે સામાન્ય માણસોને કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ જે પુસ્તકો માણસના વિચારોને ગતિ આપે છે, તેની લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરે છે, તેમના વિષે આપણે પસંદગી કરવાની રહે છે.

વ્યક્તિ પોતાના પુસ્તકસંગ્રહ માટે હંમેશાં સાવચેત રહે છે; અને પોતાના આશ્રિતોના હિતનો વિચાર કરીનેજ પુસ્તકો વસાવે, એટલું વ્યક્તિના પુસ્તકાલય માટે પૂરતું છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ સમાજરૂપી એક મહાન વ્યક્તિનું પુસ્તકાલય છે. તેમાં સમાજની અભિરુચિ અને જરૂરીઆત ધ્યાનમાં લઈ પુસ્તકસંગ્રહ થાય એ ઇષ્ટ છે. પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું એક વિશેષ કર્તવ્ય છે કે, જે જનસમાજની સેવા કરવા તે ચાહે છે તેને તે દુર્ગંધોથી બચાવે. અને જો પોતે જીવંત હોય તો જગતમાં પ્રસિદ્ધ થતા સહગ્રંથોથી પોતાનો સમાજ વંચિત ન રહે એવી કાળજી રાખે.

ઉપર જે પુસ્તકાલયની વિશેષ ફરજ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અનુભવ પરથી પણ કબૂલ કરશે. સૌ

પુસ્તકાલયોના સંચાલકોને અનુભવ હશે કે, હલકી વૃત્તિથી પ્રેરાઈ ધણા વાચકો હલકાંજ પુસ્તકોની માગણી કરતા હશે. તેમની એ વૃત્તિ કળી જઈ તેમને ધીરે ધીરે ઉંચે ચઢાવવા એ કામ પુસ્તકાલયના અંથપાલનું છે. તેમ થાય તો એક વખત એવો પણ આવે કે આપણાં પુસ્તકાલયોમાં એક પણ પુસ્તક વાચકને અવળે માર્ગે દોરનારું ન હોય. પુસ્તકાલય ખરેખર અંથરૂપી દેવનુંજ સ્થાન હોય ત્યારે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની સફળતાનાં આપણને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય.

હવે એક નાની પણ અગત્યની વાત પુસ્તકના વાચન વિષે કહેવી જરૂરની છે. યુવાનો અને થોડું બહેલાઓ એવું સમજતા જણાય છે કે, પુસ્તકોમાં લખેલું બધું સાચુંજ હોય છે. આ વિચાર ભૂલભરેલો છે, એ જોટલું વહેલું સમજાય તેટલો આપણને ફાયદોજ છે. પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે, બધાં પુસ્તકોની પાછળ જોઈએ તેટલો શ્રમ લેવાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ધણાંખરાં તો માત્ર વેપારી બુદ્ધિથીજ લખાય છે. એટલે તેમની આપણે તેટલીજ કિંમત આંકીએ. x x x x

કેટલાક માત્ર ધનપ્રાપ્તિ માટે લખે છે અને તેથી આપણી હલકી વૃત્તિઓને પોષવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે. તેથી આવાં પુસ્તકો વાંચવાની રચિવાળાઓએ એવાં પુસ્તકો વાંચતાં અને વાંચ્યા પછી પણ પોતાનામાં તે કેવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, છેવટે તે પોતાના ઉપર કેવી અસર મૂકતાં જાય છે તે વિચારી લેવું જોઈએ. જોના ભાવ અને અસર આપણને નીચ વૃત્તિઓ તરફ દોરતાં હોય તેમને છેટેથીજ નમસ્કાર કરવા એ સલાહ ભરેલું છે.

સાચું પુસ્તક તો એ છે, કે જે વાંચ્યા પછી આપણું હૃદય સાત્ત્વિક આનંદ અનુભવે અને તેના વિચારોથી આપણને વધારે ડાહ્યા, વધારે વિચારશીલ, વધારે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને ચારિત્રશુદ્ધ બનાવવામાં સફળ નીવડે.

x x x x

છેવટે જીવનની દરેક વસ્તુમાં એકજ કર્તવ્ય છે કે, તે આપણને સત્ય તરફ દોરે. પુસ્તકનું એ કર્તવ્ય વિશેષતઃ છે. ત્યારે જે પુસ્તકો આપણી લાગણીઓને શુદ્ધ કરે, આપણા ચારિત્રને ઉજ્જવળ બનાવી પ્રેરણા આપે, આપણામાં સત્ય જિજ્ઞાસા વધારીને તેને તૃપ્ત કરે તેવાંજ પુસ્તકો આપણે શોધીશું, વાંચીશું ને વસાવીશું.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ના “પુસ્તકાલય”માંથી)

૧૫-પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું?*

(વ્યાખ્યાતા:-શ્રી. મોતીભાઈ ન. અમીન)

કોઈ પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય બનાવવા માટે સૌથી મહત્વનું અને પહેલું પગથિયું ઉત્સાહી અને કુશળ પુસ્તકાધ્યક્ષ મેળવવો એજ હોઈ શકે; કારણ કે મોટે ભાગે તો ગ્રંથપાલ એ જ પુસ્તકાલય છે. પુસ્તકાલય સંસ્થાની છેવટની ફતેહનો નિર્ણય થવો એ ગ્રંથપાલનનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભા ઉપર આધાર રાખે છે. તેણે માત્ર પુસ્તકોના સંરક્ષક કે ચોક્કીદાર બનીનેજ સંતોષ માની લેવાનો નથી. ગ્રંથપાલે તો પુસ્તકો અને વાચકોનો સંબંધ કરી આપવા માટે ખીજાઓને મદદ કરવામાં ખરા જીગરથી રસ લેવો જોઈએ, અને પુસ્તકાલયને ખુદ્દિતીતિનું કેન્દ્ર અને સમાજના સાચા સજીવ પ્રેરક બળનું સાધન બનાવવું જોઈએ; નહિ તો પછી તેવાં પુસ્તકાલયમાંથી, શિક્ષક વગરની શાળા કે ગૃહપતિ વગરના છાત્રાલયમાંથી જેટલો ફાયદો મળી શકે તેનાથી લગારેય વધારે ફાયદાની આશા રાખી શકાય નહિ.

ઉપલા કથનના ટેકામાં કહેવું જોઈએ કે, વડોદરા રાજ્યમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવાના સુધારેલા નિયમો અમલમાં નહોતા આવ્યા અને પુસ્તકાધ્યક્ષ તરીકે કામ કરવા સારૂ ૩. ૩) કે ૪) ના હલકા પગારના નોકરોનું ખર્ચ પણ પુસ્તકાલયોને ઉપાડવું ભારે પડતું એવા સન ૧૯૧૦-૧૧ ના વર્ષમાં ત્યાર પછીનાં ૧૯૧૧-૧૨ નાં ખીજાજ વર્ષ કરતાં કર્યા પુસ્તકાલયોમાં વંચા-યેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા પૂરા ચોથા ભાગની પણ નહોતી. સન ૧૯૧૧-૧૨ માં સરકારની અને પંચાયતની ઉદાર મદદથી આ સંસ્થાઓ આખો દિવસ કામ કરનાર ગ્રંથપાલ રાખવાને સમર્થ થઈ અને ગ્રંથપાલનો પગાર ૮ થી ૨૦ રૂપિયા સુધીનો થયો. આ ગ્રંથપાલોએ પોતાના પ્રયત્નથી વાચનપ્રચાર ખૂબ વધાર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ પોતપોતાના કસબામાંથી બાલકો અને યુવાનોને પુસ્તકાલયમાં આકર્ષ્યાં. પુસ્તકાલય રફતે રફતે યુવકોનું અને સામાજિક મંડળોનું મિલનસ્થાન થયું, અને સાંજના નિવૃત્તિના સમયે નિર્દોષ આનંદ અને વાર્તાલાપનું સ્થળ બન્યું.

પુસ્તકાલયના સંગ્રહમાં વખતોવખત નવીન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનો ઉમેરો કર્યા કરવો એ લોકપ્રિયતા મેળવવાનું ખીજું પગથિયું છે; કારણ કે પુસ્તકાલયમાં લોકો પુસ્તકો લેવા જાય તેને

* વડોદરા લાઈબ્રેરી કલબ સમક્ષ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ માં આપેલું અંગ્રેજી ભાષણ.

શુ. ૪૨

કહેવામાં આવે કે 'તમે વાંચી ગયા છો તે સિવાય નવું કોઈ પુસ્તક આવ્યું નથી' તો તેમને સ્વાભાવિક રીતેજ નિરાશા થાય અને પુસ્તકાલયમાં કંઈ આકર્ષણ ન રહેવાથી ખીજ વખત આવતા અટકે.

રાજ્યનાં કેટલાંય ગ્રામ પુસ્તકાલયોમાં આમજ બને છે; કારણ કે જૂના નિયમો પ્રમાણે આશરે ૨૦૦ ગ્રામ પુસ્તકાલયોને ગુજરાતી ભાષાનાં રૂ. ૧૨૫ નાં પુસ્તકો એક વખત આપી દેવામાં આવતાં; પણ એ બધાં એક વખત વંચાઈ ગયાં એટલે તેમની નવીનતા જતી રહી, દિવસે દિવસે ઉપયોગ ઓછો થવા માંડ્યો અને કેટલેય ઠેકાણે પુસ્તકો ધૂળમાં રખડતાં પડ્યાં રહેવાથી ઉધઈનો ભોગ થયાં. એટલે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થવાને બદલે ત્રણ વર્ષને અંતે પુસ્તકસંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ. પુસ્તકાલય તો પીવાના પાણીના ડૂવા જેવું છે. તેમાં હમેશાં નિયમિત આવરો ચાલુ રહેવોજ જોઈએ, નહિ તો તે બંધિયાર અને નિરુપયોગી થઈ જાય છે. આ તાજપણું અને આ નવીનતા પુસ્તક કયી તારીખે પ્રસિદ્ધ થયું એમાં નથી, પરંતુ લાગતાવળગતા સમાજમાં એ પુસ્તક પહેલવહેલું ક્યારે પ્રચારમાં આવ્યું એમાં છે. ફરતાં પુસ્તકાલયોની આજ મુખ્ય ચાવી છે. કોઈ શાળા કે પુસ્તકાલયને ત્રીસેક પુસ્તકો મોકલવામાં આવે ત્યારે એ પુસ્તકો નવીન હોવાથી રસ જામે અને વાચકો વધે. ત્રણેક માસ પછી, બધાં આવેલાં પુસ્તકો વંચાઈ રહે અને ઉત્સાહ જરા મંદ પડવાનો થાય ત્યાં તો નવીન પુસ્તકોની ખીજ પેટી આવી પહોંચે એટલે પાછો રસ સજીવન થાય. આમ બધો વખત રસ જળવાઈ રહે અને વધારામાં એકનાં એક પુસ્તકો અનેક ઠેકાણે વંચાવાથી તેમાં ખરચાયેલી રકમનું પૂરતું વળતર મળી રહે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે, આના જેવી ઉત્તમ યોજના ખીજ એકેય નથી.

પુસ્તકાલયનું મકાન સારા લત્તામાં, સુશોભિત, વિશાળ અને આકર્ષક હોય એ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાનું ત્રીજું પગથિયું છે; કારણ કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં ત્રણ પ્રધાન અંગો ગ્રંથપાલ, પુસ્તકો અને મકાન છે. જે પુસ્તકાલયને પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન હોય તેની કિંમત બેવડાય છે. પછી તેને શાળા, મંદિર કે ધર્મશાળા જેવી પરાધ સંસ્થા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. વળી સ્વતંત્ર મકાન હોવાથી સમાજની પણ તે વધારે સારી સેવા બજાવી શકે છે; અને તેને લીધે તેના પ્રત્યે સમાજના બધા વર્ગોના લોકોનાં માન, ચાહ અને મદદમાં સારો ઉમેરો થાય છે. દાખલા તરીકે વડોદરા પ્રાંતમાં ભાદરણ, ધર્મજ અને વસો એ ત્રણ ગામોમાં પુસ્તકાલયનું સ્વતંત્ર મકાન થયા પછી એકલા યુવકોજ નહિ, પણ વૃદ્ધો સુદ્ધાં તેને વધારે મદદ આપતા થયા છે. ઉપલાં ત્રણેય

પુસ્તકાલયોમાં મળતી પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની મફત સવડનો ધણી મોટી લોકમંજ્યા લાભ લે છે અને એ સંસ્થાઓ એટલી લોકપ્રિય થઈ છે કે લોકો લગ્નમરણ જેવા પ્રસંગે નાણાંની ઉદાર હાથે મદદ આપે છે. હવે તો એ પ્રથા લગભગ રૂઢિ જેવી બની ગઈ છે.

વર્ગણી આપનાર તેમજ ન આપનાર તમામ વર્ગના લોકો માટે પુસ્તકાલય ખુલ્લું રાખવું એ લોકપ્રિયતા સાધવાનું ચોથું પગથિયું છે. બધાં લાભ લઈ શકે એટલા માટે હવા અને પાણીની પેઠે જ્ઞાન પણ તદ્દન મફત અને જ્યારે માગે તથા જે માગે તેને મળવું જોઈએ; નહિ તો જ્ઞાનપ્રચારની આ સંસ્થાનો ઉપભોગ કરવાનું સદ્ભાગ્ય થોડાક નશીબદારોનેજ સાંપડે. પુસ્તકાલયોમાં કામ કરનારાઓનો અનુભવ છે કે, ઘણા લોકોને પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની ઈચ્છા તો હોય છે, પરંતુ વર્ગણી ભરવાને તેઓ લગારેય ખુશી હોતા નથી. અને એજ પ્રમાણે રાજ્યના કોઈ પણ મહાલનાં વર્ગણી લેતાં એક પણ પુસ્તકાલયમાં ૩૦થી વધારે વર્ગણીદાર સલાસદો નથી અને તેમાંના કોઈ પુસ્તકાલયમાંથી ૧૦૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો આખાય વર્ષ દરમિયાન બહાર વાંચવા અપાયાં હોતાં નથી.

એ વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયોના નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી વર્ગણીથી અને મફત વાંચવા અપાતાં પુસ્તકોના પ્રચારના આંકડાઓનો તફાવત સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

પાટણ

પુસ્તકાલય	વાચનપ્રચાર
આનંદલવન કલ્પ (ક્રી)	૧૨૦૦
ફત્તેસિંહરાવ (વર્ગણી)	૨૨૦

પેટલાદ

ગટલાલજી (ક્રી)	{ ૨૬૩૨—૧૯૧૦-૧૧
	{ ૨૭૮૩—૧૯૧૧-૧૨
સાર્વજનિક (વર્ગણી)	{ ૩૦૦—૧૯૧૦-૧૧
	{ ૯૫૭—૧૯૧૧-૧૨

અંતમાં, કેટલાંક પુસ્તકાલયોએ ઉપાડી લીધેલી કેટલીક વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. આ પ્રવૃત્તિઓમાંની એક તે સ્ત્રીઓને ઘેર બેઠાં પુસ્તકો પહોંચાડવાં એ. પેટલાદ મહાલનાં કેટલાંક પુસ્તકાલયોએ સ્ત્રીઓને વાંચવા માટે પુસ્તકાલયના પટાવાળા સાથે પુસ્તકો તેમને ઘેર પહોંચાડવાની પ્રથા શરૂ કરી છે. એ રીતે દર મહિને સોએક પુસ્તકો ગામની સ્ત્રીવાચકોને ઘેર બેઠાં પહોંચાડવામાં એ પુસ્તકાલયો સફળ થયાં છે. આ પ્રથા રાજ્યનાં

ખીજાં પુસ્તકાલયોમાં પણ શરૂ થાય એમ છે. ખાતરી છે કે, તે જરૂર ફત્તેહમંદ નીવડશે, અને આપણે જેને માટે આતુર દિલથી ઝંખી રહ્યા છીએ તે સ્ત્રીકેળવણીના બહેાળા પ્રચારમાં મદદરૂપ થશે.

એક કરખા પુસ્તકાલયમાં વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો લઈ જઈને, ઉંમરને લીધે, ધૂરસદ ન મળવાથી કે માંદગીને લીધે પુસ્તકાલયમાં ન જઈ શકનારાઓને ઘેર પહોંચાડી આવે છે. અઠવાડિયામાં માત્ર એકજ દિવસ શનિવારે અને તેય માત્ર બેજ કલાક વિદ્યાર્થીઓ આ કામ પાછળ ગાળે છે, છતાં દર અઠવાડિયે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ પુસ્તકોના વાચનના નિમિત્તરૂપ થાય છે. વાચકો પુસ્તકાલયમાં જાતે જઈ શકતાં ન હોય કે જવા ધમ્મતાં ન હોય તેમને ઘર આંગણે ખુદ પુસ્તકાલય લઈ જવાની આ ખરેખર નવીન પદ્ધતિ છે. વળી નાનાં ગામોમાં વાંચી લખી શકે એવાં માણસો બહુ થોડાં હોય છે. તેમને પણ કોઈ ઉત્સાહી શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી એકાદ પુસ્તક કે વર્તમાનપત્ર વાંચી સંભળાવીને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં રસ લેતાં કરી શકે.

દૂંકામાં, પુસ્તકાલયની લોકપ્રિયતા ખાસ કરીને તો તેની સાથે જોડાયેલા કામ કરનારાના ઉત્સાહ અને ખંત ઉપર આધાર રાખે છે. પછી એ કામ કરનાર ભલે મંત્રી હોય, પુસ્તકાધ્યક્ષ હોય કે વ્યવસ્થાપક મંડળનો કોઈ સભ્ય હોય. ‘લાયક માણસ લાવો, લાયક માણસ જોઈએ’ એવી ચોતરફથી ખૂબ સંભળાય છે અને પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં હું પણ તેનો પડઘો પાડું છું.

(કેશુઆરી-૧૯૩૧ના “પુસ્તકાલય”માંથી)

૯૬-સદ્ગત મોતીભાઈ દરજી

(લેખક:-શ્રી. વળુભાઈ દવે)

(સદ્ગત મોતીભાઈ મહાન પુરુષ ગણાય કે નહિ, એ પ્રશ્ન સુધી જવાની જરૂર નથી. એ પ્રશ્નનો કોઈ અલૌકિક રીતે નિર્ણય થાય છે. પણ એટલું તો ખરું, કે મહાત્માજીની જીવનપદ્ધતિનું તેમને સ્વતંત્ર રીતે (પોતાની મેળે) દર્શન થયેલું હતું, અને એ પદ્ધતિ તેમણે અમલમાં મૂકી હતી. અંગત અને સ્થાનિક મર્યાદાઓને લીધે તેઓ મહાત્માજી જેટલા મહાન ફેરફારો કે આંદોલનો રાજ્યમાં નથી કરી શક્યા, તોપણ આખા ગુજરાતે જાણવા જેવી એ એક વ્યક્તિ છે. સદ્ગત મોતીભાઈ જો સામાન્ય માણસ હતા તો તેમનું જીવન એટલું તો ખતાવે છેજ, કે માત્ર સારા થવાના પુણ્ય નિશ્ચયથી એક સામાન્ય માણસ પણ પોતાનું કલ્યાણ કરવા

ઉપરાંત કેટલું બધું કરી શકે !

મહાત્માજીના કેટલાક વિચારો તેમને સ્વતંત્ર રીતે આવેલા, એ જોતાં નથી લાગતું કે એ વિચારો અવતરવાને માટે પાકી ગએલા હતા ! એ વિચારો જગતમાં પ્રવર્તવાનું નિર્માણ થયેલું છે અને અધિકારી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે મોડાવહેલા એક કે બીજા રૂપમાં તે ગ્રહણ કરશેજ !-તંત્રી “પ્રસ્થાન”)

વઢવાણમાં હાલ મોતીબાઈક નામનો એક ચોક છે, એ નામ વઢવાણના મોતીલાલ દરજી ઉપરથી પડ્યું છે. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં નીચી દડીનો, સુકલકડી શરીરનો, અભણ જેવો એ દરજી ચોકની સામેની હાટડીમાં સંચો ખટખટાવતો. એની હાટડીએ એક પણ એવી ક્ષણ ન જતી કે જ્યારે ત્યાં કોઈ ને કોઈ યુવાન ન હોય. તે અનેક યુવાનોનું વિશ્રામસ્થાન હતો. વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી અમૈક પ્રેરણાઓ મેળવી જતા, યુવાનો આદર્શો ધડી જતા, સેવાભાવીઓને સેવાનાં નાનાં નાનાં કાર્યક્ષેત્ર જડતાં. ધંધા વિનાની વિધવાઓને ધંધા મળતા, ખૂણે પડેલ કારીગરોને રોજગાર મળતો.

મોતીભાઈ એક અતિ સામાન્ય દરજી કુટુંબમાં જન્મેલા. દરજીકોમમાં સ્વાભાવિક થઈ ગયેલ બાળવિવાહની હાંસડી એના ગળે વળગેલી. ચાર ગુજરાતી સુધીનો એમનો અભ્યાસ. અમો એમના પરિચયમાં નહોતા આવ્યા ત્યાંસુધી તો એમનું જીવન ધણું ધાર્મિક હતું એમ સાંભળેલું. બાવાએને ઘેર એકઠા કરવા, ભજનો ગાવાં અને મંડળીઓ જમાડવામાં આ ત્રીસ વર્ષનો યુવાન પોતાનું જીવન કૃતકૃત્ય થયું માનતો. આધ્યાત્મિક વાચન અને ચિંતન એ સીવવાના સમય પછીનો એનો મુખ્ય વ્યવસાય.

સંચો ખટખટાવે અને કોઈ ને કોઈ ભગતજનના મુખેથી યોગવાસિષ્ઠ, રામાયણ કે ભાગવત સાંભળે. એના હાથ અને પગ પણ સંચો જેવાજ જડ બની ગયેલા. એની દુકાનને આંગણે ઉભા હોઈએ ત્યારે યોગવાસિષ્ઠ વંચાતું હોય અને એ સાંભળતા હોય. સંચો ધડ-ધડાટ ચાલ્યે જતો હોય, પગ ઝપઝપ ચાલતા હોય, હાથ લૂગડા પરથી સરેરાટ કરતો પસાર થતો હોય, ત્યારે આપણને મોતીભાઈનું ચિત્ત તો શ્રવણમાંજ લાગેલું લાગે. શ્રવણમાં એ એટલા એકાગ્ર થતા કે સંચો સંચાનું કામ કર્યે જતો, જ્યારે એનું મુખ ચર્ચામાં ઉતરતું. આંખના ભાવ ભક્તિમાં નીતરતા, કાન શ્રવણમાં મશગુલ રહેતા. વાચનનો એક પણ શબ્દ વિના સમજ્યે એ નહોતા જવા દેતા.

આમ યુવાનીનાં પાંચેક વર્ષ એણે ધાર્મિક વાચન-ચિંતનમાં ગાળ્યાં. એવામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે એણે એક નાનું ‘શુ’ પુસ્તકાલય પચીસેક પુસ્તકોથી શરૂ કર્યું. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી ચોપડીઓ વાંચવા લાઇ જાય અને મોતીભાઈ તેમને ધતર

વાચનનો શોખ લગાડે. અમને પણ વાચનની સારી એવી ભૂખ. આ વખતે હું પાંચમી અંગ્રેજીમાં હોદ્દાશ.

અખાડેથી લટાર મારતો મારતો હું મોતીલાલની દુકાને જઈ ચઢ્યો અને બે ચોપડીઓ વાંચવા માગી, જે એમણે ધણી હોંશથી આપી. આ અમારા પ્રથમ પરિચયનો દિવસ. અમારો સંબંધ દિવસો જતાં ગાઢો થયો. આ નાના પુસ્તકાલયને મોટું કરવાના મનોરથ ધડયા અને તે પાર પણ પડયા. આ પુસ્તકાલયદ્વારા મોતીલાલ અનેક યુવાનોના પરિચયમાં આવ્યા, અને ઘણાનું ઘડતર એના દ્વારાજ થયું, એમ કહું તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દિવસો જતાં મોતીલાલની દુકાન અમારો વાચનનો અખાડો બની. આ દુકાને બેસી હિંદ અને બ્રિટાનિયા, ગોખલેનું ચરિત્ર-ભા. ૧; એવાં જમ ગણાતાં પુસ્તકો છડેયોક અમે વાંચતા અને સ્વદેશસેવાની અનેક પ્રકારની લાવનાઓ કેળવતા.

આવા વાચન ઉપર જેમ જેમ અમે વિશેષે ચઢ્યા, તેમ તેમ મોતીલાલએ ધાર્મિક જીવન ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો; એની એકાંગી ધાર્મિકતામાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ ઉમેરાયું એમ કહું તો ચાલે. આજ સુધી એ એકલા ધાર્મિક વિચારોમાંજ પડ્યા રહેતા. હવે તેમના જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલી. અમારું વાચન જેમ જેમ વધતું ગયું, તેમ તેમ એમને એક વસ્તુ સાલવા લાગી, કે આપણે વાંચ્યાજ કરીએ તે ઠીક નથી. કાંઈક કર્તવ્યમાં મૂકીએ તોજ વાચન સાર્થક થયું ગણાય.

આ વિચારથી એમની સાથે સેવાનાં નાનાં નાનાં ક્ષેત્રો અમારા માટે ખુલ્લાં થયાં. પુસ્તકાલય એકલાથી સંતોષ ન માનતાં અમે એક ફરતું પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. એમાં આઠ દશ સ્વયંસેવકો, દરેક જણ પાસે વીસ વીસ પુસ્તકો હોય. આ પુસ્તકો લઈ અમે ગામના લતામાં જઈએ. સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા અન્ય શહેરીઓને વાચન તરફ દોરીએ. આ સમયમાં વઢવાણમાં વાચનનો એટલો બધો શોખ વધ્યો કે ન પૂછો વાત. અમારા પુસ્તકાલયમાંથી આ વર્ષોમાં દરરોજ સોથી દોઢસો પુસ્તકો જતાં અને તે ઉપરાંત ફરતાં પુસ્તકાલયોનો ઉપયોગ થતો તે જુદો.

સાંજના પાંચ વાગ્યાના ટકોરા વાગે કે મોતીલાલનો સંચો બંધ થાય. પાંચના ટકોરા પછી એક પણ ટાંકો એ મારતા નહિ, લૂગડું જેટલું અધુરું રહ્યું હોય તેટલું રાખીનેજ દુકાન બંધ કરીને નદીની રેતમાં દોડતા. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે, કે જે કાઠિયાવાડમાં અને તેમાં પણ ખૂણે પડેલ વઢવાણમાં અખાડાનું નામ તે વખતે નહિ આવે એવા સમયે અખાડાના અનેક મનોરથ મોતીલાલએ સેવ્યા. શરૂઆતમાં અમે પાંચ જણ. અમે હતા જુવાનો.

મોતીભાઈની ઉંમર અમારાથી બમણી. સળેકડી જેવું શરીર, નાન-પણથી દરજીનો બેઠાકુ ધંધો કરેલો, કદી રમેલ નહિ કે રખડેલ નહિ; છતાં હોંશે હોંશે અમારી સાથે કુસ્તીમાં ઉતરે, દોડે, રમતો રમે. અખાડાના સમય દરમિયાન વાતો તો ચાલુ હોયજ. એમની એકજ ભાવના હતી અને તે આ યુવાન સૈન્યનું ઘડતર કરવાની. વખત જતાં પાંચમાંથી અમે પંદર થયા, પચીસ થયા, અને પછી તો સાંજ પડ્યે નદીની રેતમાં પોણોસો પોણોસો જીવાનિયાનું જૂથ જામતું.

આ અખાડા દ્વારા મોતીભાઈ જીવાનોમાં અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ પ્રેરી શક્યા. ધણુના અંગત મિત્ર બન્યા, કોઈના મુરખ્ખી બન્યા, કોઈના માર્ગદર્શક બન્યા. આમ જુદે જુદે પ્રકારે અને જુદા જુદા સંબંધે એ એકએકના સંબંધમાં આવી જતા અને સૌ એમના ઉચ્ચ ચારિત્રમાંથી કાંઈ ને કાંઈ લઈ જતા.

જેમ જેમ અમે નિકટ આવતા ગયા, તેમ તેમ અમે ઘેર રહેવાનો સમય ઓછો કરી નાખ્યો. બે ટંક ઘેર ખાવા સિવાયનો અમારો બધોય વખત અમે સૌ (પંદરની ટોળા) સાથેજ ગાળતા. પુસ્તકાલયનું મકાન તે અમારી જાણે કે બોર્ડિંગ હોય તેવું બની ગયું. મોતીભાઈની દુકાન જો કે જાહેર રસ્તા પર હતી, છતાં એ અમારા અધ્યયનનો અખાડો બની. સ્વામી રામ, વિવેકાનંદ વગેરેના વાચનમાં એ દુકાને મને જે એકાગ્રતા મળતી તે હજી જીવનમાં ક્યાંય નથી મળી.

મોતીભાઈ અમને રોજ ચાર વાગ્યે ઉડાડે, વાંચવા બેસાડે. કલાકના વાચન પછી અમે ચાર માર્ગદર્શક રોજ પ્રભાતે દોડીએ. ગમે તેવો શિયાળો હોય તોપણ નારદભાઈની વાવે ઠંડા પાણીમાં તરવું; અને મોતીભાઈ તો કડકડતી ઠંડીમાં પણ કલાક સુધી પાણીમાં પડ્યા રહીનેજ બહાર નીકળતા. ત્યાર પછી પ્રાર્થના અને પછી મોતીભાઈને ઘેર નાસ્તો.

મોટોભાઈ જે ભાવનાથી નાના ભાઈને ખવડાવે એ ભાવનાથી એ સમયે તેઓ નાસ્તો કે દૂધ આપતા.

રોજ રાત્રે અમારું સમૂહવાચન થતું, જે વખતે જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલતી. મોતીભાઈ દરેકના ઘરની અને જીવનની મુશ્કેલીઓ જાણતા. એ એમના બહોળા અનુભવની વાતો કહી હરેકની મુશ્કેલીનો ઉકેલ કરી દરેકને એક ડગલું આગળ લેવા મથતા.

હવે તો મોતીભાઈની ભાવનાઓ વધી. તેમણે વિચાર્યું કે આપણે તો સમાજના સેવકો થવું છે. માટે આપણને ભાષણો કરતાં આવડવાં જોઈએ. આપણે મોટી મોટી સભાઓમાં આપણા વિચારો આપવા પડશે, માટે આપણો અવાજ સુલભ હોવો જોઈએ. આથી અમે એક ભાષણ કરનારું મંડળ શરૂ કર્યું. અમારા મંડળના સભ્યોમાં

અમારીજ મંડળી. અનેક વિષયો અમે ઉચ્ચારી નાખ્યા. જે વિષય લઈએ તેનો અભ્યાસ કરી લાવવાનો હોય. આથી અભ્યાસ પણ વધ્યો અને વાચન બહોળું થયું. શ્રોતા એક હોય તોય વખત થઈ ગયો હોય તો અમારી સલાનું કામકાજ શરૂ થઈ જતું; પણ અમે આવી સલાઓથી સંતોષ ન પામ્યા. અમારે તો બુલંદ અવાજે ભાષણ કરતાં શીખવું જોઈએ એવી મોતીભાઈની માન્યતા.

મોતીભાઈ અમને સવારના પાંચ વાગ્યે નારદભાઈની વાવ ઉપર-મંડાણ ઉપર વક્તાને ઉભો રાખે. શ્રોતાઓ અમે, જુદી જુદી દિશામાં દૂર દૂર-ખૂબ દૂર-વક્તાનો અવાજ પહોંચે એટલે દૂર ઉભા રહીએ અને વક્તા જાણે કે પંદર વીસ હજારની મેદની સમક્ષ ભાષણ કરતો હોય તે છટાથી ભાષણ કરે. આવી રીતે ભાષણો કરવાનો સૌને ફરજિયાત વારો આવે અને ઈચ્છા ન હોય તોપણ મોતીભાઈ પરાણે ઉભા કરે. ના પાડીએ તો કહે, અરે મૂર્ખા! આમ શરમાઇશ તો કેમ ચાલશે ? આપણે તો સાચેજ મોટી સલાઓ માટે તૈયાર થવાનું છે.

જ્યારે મોતીભાઈ અમને વાવના મંડાણ ઉપર ઉભા કરતા (એ અમારું પ્લેટફોર્મ), અને અમારા પાંચ સાત મિત્રો જે ખૂબ દૂર ઉભા રહેતા તેને પંદર હજાર માણસો માની ભાષણ કરતા ત્યારે કોઈ કોઈ વખત હસવું આવતું અને લાગતું, કે આ ક્યા ટોડે ચઢ્યા છીએ અને મોતીભાઈ તે આ શા ખેલ રોજ કરાવે છે ! પરંતુ એકવીસની સાલમાં જ્યારે અમે વીસ વર્ષના હતા ત્યારે અને અત્યારે એ બધી પાડેલ ટેવ કામ આવી ગઈ ત્યારે એની કિંમત જણાઈ.

મોતીભાઈ અમારી નાની મંડળી બહાર જાણીતા નથી. એમને પ્રસિદ્ધિનો મોહ પણ નહોતો; પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે, એમને પોતાની શક્તિ અને અભિલાષા પ્રમાણે કાર્યક્ષેત્ર મળે, તેઓ પોતા માટે એવું કાર્યક્ષેત્ર પેદા કરી શકે, તે પહેલાં તેઓ ગુજરી ગયા.

આજે જો એ જીવતા હોત તો ખરેખર ગુજરાતના સમર્થ કાર્યકર્તા નીવડ્યા હોત. ગાંધીજી એકવીસની સાલ પછીથી જે જે વિચારો આપ્યે જાય છે, તે દરેકે દરેક વિચાર જાણે કે મોતીભાઈને સૂચી ગયો હતો એમ લાગે છે. અને એના સોળની સાલના એ વિચારોનું સામ્ય જ્યારે બાપુજીના વિચારો સાથે જોડું છું, ત્યારે ધડીભર એમ થઈ આવે છે કે, ખરેખર મોતીભાઈ એક મહાન પુરુષ હતા.

‘ઘેર ઘેર જો ગાય પળાય તોજ ઘી-દૂધ ખવાય’ એ એક સૂત્ર વિચારોના સેવન પછી એમને જડ્યું અને તેનો અમલ પણ તુરતજ કર્યો. કોઈ પણ વિચારનો જાતે અમલ કર્યા પહેલાં તે ખીજને ઉપદેશ આપતા નહિ.

કામધંધો મૂકીને ઘેર ગાય ન બંધાય ત્યાં સુધી અન્ન હરામ કરીને એ ગાય ખરીદવા નીકળ્યા. ઉનાળાના ધોમ ધખતા બપોરે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે એ ગામેગામ રખડ્યા અને આઠમે દિવસે ઘેર ગાય બાંધીને એમણે અન્ન લીધું. પોતાની રહેવાની સાંકડી જગ્યામાં ગાયને પોતાના બાળક માફકજ રાખી. ગાય પરત્વેની એમની પ્રીતિ એ દાખવતા.

એક શિયાળામાં પોષ માસની કડકડતી ઠંડીના દિવસોમાં ગાય માટે ઠંડીના રક્ષણાર્થે એમનાથી કાંઈ તૈયારી ન થઈ શકી. અનેક વ્યવસાયના લીધે આ કામ રહી ગયું. ગાયને રાત્રે ઠંડીમાં ધૂજતી જોઈ મોતીલાલએ એમનો પોતાનો ખાટલો ખુલ્લા મેદાનમાં ગાય પાસેજ નંખાવ્યો, ઓઢવાનું પાસે ન રાખ્યું. આમ જ્યાં સુધી ગાય માટે કોઈ તૈયાર ન થઈ ત્યાં સુધી એમણે પણ ગાયની સાથેજ ઠંડી સહન કરી. પોતાનાં ઢોર માટે એમને આટલી પ્રીતિ હતી.

ઘેર ગાય બંધાઈ એટલે તેમણે પોતાના સહવાસમાં જે જે આવે તેને ગાયના મહત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. દરેક ઘેર ગાય હોવીજ જોઈએ, એવો આગ્રહ તેઓ સૌને કરતા.

એના મગજમાં આવેલ એક પણ સુવિચારને એણે અમલમાં ન મૂક્યો હોય એવું નથી બન્યું. એ વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તો નહોતી. આ શાળાઓથી બાળકોનાં જીવન રહેંસાય છે એની એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. ત્યારથીજ પોતાનાં બંને બાળકોને નિશાળે નહિ મોકલવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછીથી એમનાં બાળકોને એ રોજ ઘેર શિક્ષણ આપતા.

પોતાની સ્ત્રી અલણુ છે એ વસ્તુ જ્યારથી એમને સાલવા લાગી ત્યારથી એમણે તેને પણ શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે એનો વ્યવસાય ઘણોજ વધી ગયેલો હતો, છતાં જીવનની મિનિટ મિનિટનો હિસાબ રાખી એ એમની સ્ત્રીના શિક્ષણ માટે હંમેશાં રોજ અર્ધો કલાક કાઢતા અને એક વર્ષે એમનાં ધર્મનાં પત્નીને એમણે વાંચતાં પણ કરી દીધાં.

આ સમય હિંદુલરમાં હોમરૂલ લીગનો હતો. સ્વદેશીનું વાતાવરણ એમને ફેલાયું હતું. એની અસર વઢવાણમાં સાથી પ્રથમ મોતીલાલ ઉપર થઈ. સ્વદેશી માલની એક દુકાન કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ અમે તો હતા વિદ્યાર્થી. અમારી પાસે એક પાછ પણ નહિ. અમે તો મહેનત કરીએ. સ્વદેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર કરવા થોડીક થાપણ રોકવી જોઈએ તે કોણ રોકે ?

પોતાના જીવનવ્યવસાયમાં મોતીલાલએ જે કાંઈ રોકડ કરેલ તેમાંથી પાંચસોકની થાપણ સ્વદેશી ભંડાર વસાવવામાં રોકવાનો એનો વિચાર જ્યારે અમને એણે દર્શાવ્યો ત્યારે અમારા આનંદનો

પાર ન રહ્યો. સ્વદેશી કાગળો, પેન્સીલો, કાપડ વગેરેનો એક ભંડાર મોતીલાલની દુકાનેજ અમે ખોલ્યો અને દિવસો જતાં એ સારી રીતે વિકસ્યો. આખા દિવસમાં મોતીલાલની દુકાને નહિ નહિ તો ખસો માણસો આવી જતાં હશે. કોઈ સીલાઈ અને ખરીદીની ધરાકી નિમિત્તે, કોઈ પુસ્તકો માટે, તો કોઈ કામ લેવા માટે. આ બધાને એ સ્વદેશી માલની ખરીદીનો આગ્રહ કરે. કોઈને ઉપદેશ આપવાનું ન ચૂકે, ધામાં આવે તેની પાસેથી વ્રત લેવરાવી લે અને આમ અનેકને સાંજ પડતાં ‘મૂડે.’ જે કામ લલલલી સલાઓથી ન થઈ શકે તે પ્રચારકામ આ દરજ્જા સંચે બેઠો બેઠો કરતો.

આ વખતે મીલનું સૂતર અને હાથવણાટનું કાપડ પહેલા નંબરનું ગણાતું. બગસરા અને અમરેલીનો આવો માલ અમે મંગાવતા અને ખૂબ ખપાવતા. પણ મોતીલાલને આ માલ સાચો સ્વદેશી ન લાગ્યો. એને રેંટીઆની ખાદીજ શુદ્ધ સ્વદેશી લાગી. આ અરસામાં પૂ. બાપુજી સાથે અમારો સંબંધ થઈ ગયો, અને તેઓ-શ્રીને પણ રેંટીયાનો અખતરો કરવાનો વિચાર આવેલ. મોતીલાલ અને બાપુજીને સુયોગ થયો અને મોતીલાલએ આ અરસામાં કેટલુંક સૂતર કંતાવીને બાપુજીને મોકલ્યું પણ ખરૂં. આમ ગોસેવા અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે મોતીલાલની સ્વદેશી ભાવના ખીલી અને તેને એમણે ખૂબ વિકસાવી.

એમના પિતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા. ધરના ધાર્મિક વાતાવરણની એમના ઉપર સારી અસર હતી. એમનું શરૂઆતનું જીવન કેવળ ધાર્મિક હતું, પરંતુ ત્યારથી-રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું તત્ત્વ એમના આ જીવનમાં ભળ્યું ત્યારથી-એમના ધાર્મિક જીવને પણ પલટો ખાધો. અંત્યજ્ઞેની હાડધૂત સ્થિતિને એ હિંદુ સંસારના કલંકરૂપ માનવા લાગ્યા. એમની દુકાન શહેરના મધ્યભાગમાં હોવા છતાં એ એમને ત્યાં આવતા અંત્યજ્ઞેને છૂટથી અડકતા, અને ચુસ્ત વેપારીઓનો ખોફ વહોરી લેતા.

બાળલગ્નની હાનિઓ તો એમણે એમના જીવનમાંજ અનુભવી, એટલે એમણે એમનાં બાળકોને પચીસ વર્ષ પહેલાં નહિ પરણાવવાનો નિશ્ચય કરેલો. દરજ્જાની નાતમાં બાળલગ્નનો રિવાજ સાધારણ રીતે ધર કરી ગયેલ છે. મોતીલાલના પિતાની એમની જ્ઞાતિમાં આખરૂં સારી, એટલે એમના પિતાને તો મોતીલાલની પુત્રોને જલદી પરણાવી નાખવાની ભારે હેંશ. એમના ઉત્સાહ સામે થતાં મોતીલાલને ધણું સહન કરવું પડેલું; છતાં આ કૌટુંબિક પ્રશ્ન ઉકેલવામાં એમણે વ્યાવહારિક દક્ષતા પણ સારી બતાવી; જેના પરિણામે એમના પિતાનો અને એમનો સંબંધ સારી રીતે સચવાઈ રહ્યો. એ પોતે પોતાનો નિશ્ચય પાળી શક્યા. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે મોતીલાલ એક સુધારક પણ હતા.

વઢવાણમાં પાણીની સામાન્ય રીતે તંગી છે. ગામડાનો અને વઢવાણ કેમ્પનો વ્યવહાર શહેર સાથે ઘણો. ભર ઉનાળામાં વટેમાર્ગ-એને વઢવાણ આવતાં સીમાડામાં પાણીની ઘણી તંગી ભોગવવી પડતી. મોતીભાઈને આ વસ્તુ ખૂબ સાલતી. એની પાસે પૈસા તો હતા નહિ કે નવાણુ ગળાવી શકે. એવા વગદાર સંબંધીએ નહોતા કે એવી એળખાણો નહોતી કે જેથી પૈસા મેળવી નવાણુ ગળાવી શકે. પ્રચારકામ એમને આવડતું નહોતું અગર તો સેવાનાં કાર્યોમાં ભીખ માગવાની એને શરમ હતી, એટલે એની નજર એના સાથીઓ ઉપર પડી. અખાડાના પટ્ટાળુવાનો એની પડખે હતા એટલે મનૂરો-ની એને જરૂર ન હતી. પાવડા, સુંડલા, હીંહવા અને બે ત્રણ કાશ, એ એક સવારે લઈ આવ્યા અને અમને કહ્યું, કે ચાલો-કાનેડીનો ફૂલો ખોદવા. એ ફૂલાનાં પાણી ઉંડાં ઉતર્યાં છે અને વટેમાર્ગએને એ બાજુ પાણીની ભારે તકલીફ પડે છે. મોતીભાઈનું વેણુ અમારે તો હુકમ સમાન હતું. એ અમારા સેનાપતિ, અમે એના સૈનિકો. અમે તો કોદાળીઓ-પાવડા-સુંડલા વગેરે ઓળંગેલાં ઉપડયા. રમ્મનો દહાડો હતો. ઘેર કાંઈએ કાંઈ વાત ન કરી કે ક્યાં જઈએ છીએ. જીંદગીમાં કદી ખોદેલું નહિ, તેમાં વળી ફૂલો ક્યાંથી ખોદો હોય ? છતાં તરસ્યાંને પાણી મળશે એ એકજ ભાવનાથી કહોટા વાળી વાળીને અમે આખો દિવસ જે ઉત્સાહથી ફૂલો ખોદો તે પ્રસંગ જીંદગીમાં કદી ભૂલાતો નથી. સાંજ પડ્યે અમે બે હાથ જેટલો ફૂલો ખોદી નાખ્યો અને ઇશ્વરને કરવું, ને અમારું સદ્બાજ્ય—(પીનારનું નહિ) તે એક ઝરણું ફૂટ્યું અને એ નપાણીઓ ફૂલો સાંજ પડ્યે ટોપરા જેવા મીઠા પાણીથી ભરાઈ ગયો.

મોતીભાઈના અને અમારા જીવનની આ ધન્ય ક્ષણ ! અમારા આનંદનો પાર ન હતો. આખા દિવસની સખત મનૂરી પછી દાળિયા અને ગોળ ઉપર ઝપટ મારી ઝાલર ટાણે અમે જ્યાં ઘર તરફ વળીએ ત્યાં તો ઘેર ઘેર અમારા પરાક્રમની વાર્તા ફેલાયેલ. પણ અમારાં લગલગ દરેકનાં મોટેરાં અમારા આ સાહસથી ખીજાયેલાં. અમે દરેક મોતીભાઈના સહવાસ પછીથી અમારા વડીલોની દૃષ્ટિએ ખગડી ગયેલા હતા. એટલે સૌને મોતીભાઈ ઉપર થોડી થોડી દાઝ તો હતીજ. તેમાં આ બન્યું, એ બધાય દુઃખિયા થયા ભેગા. ઝાઝા દહાડાની દાઝ આજે તો મોતીભાઈ ઉપર કાઢવાનો સૌએ નિશ્ચય કર્યો. ગામના જીવાનિયાને આમ આ દરજી ખગાડે તે કેમ પાલવે ? એક ભાઈ કે જેનો છોકરો અમારી સાથેજ હતો તે એની રાંપની ધાર કઢાવવા જતો હતો ત્યાં એણે અમારા ગામ ભણી વળવાના સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે જીહારને ત્યાંથી એ દરવાજા તરફ પરભાર્યા વળ્યા. અમારા ચીડાયેલા કેટલાક વડીલો પણ સાથે. ટોળું આવ્યું

દરવાજે અને અમે પણ પેઠા દરવાજામાં. મોતીલાઈ ઉપર ગાળોતો વરસાદ વરસ્યો-અમે તો એમને ત્યાંના ત્યાંજ મૂકીને રસ્તો માંખ્યો. મોતીલાઈ અને એક બીજા ભાઈ, જે જણા રહ્યા એકલા. વડીલો-એ એમને લીધા ઉધડા. પેલા રાંપવાળા ભાઈને એવો ક્રોધ ચઢ્યો કે રાંપ ઉગામીને તાડુક્યા કે અલ્યા 'ચુકણુ' એક વેણુ હવે જો કાઢ્યું છે તો એક ધા ને બે કટકા કરી નાખીશ. મોતીલાઈ અડગ રહ્યા. એના મુખની એક પણ રેખા ન બદલાઈ. એ બોલ્યા:-તમારે કરવું હોય તે ભલે કરજો. તમારા છોકરા મારી સાથે આવશે ત્યાં સુધી હું તેમને અટકાવનાર નથી. પેલા ભાઈ આ સાંભળીને વધુ ક્રોધિત થઈને ધા કરવા જતા હતા ત્યાં પાછળથી અન્ય લોકોએ એનો હાથ થોભી લીધો અને ટોળું વીખરાયું.

આ પ્રસંગથી અમને વધુ બળ મળ્યું. મોતીલાઈની ખરી કસોટી થઈ ગઈ. એની આસપાસ જીવાનિયાનું જૂથ વધુ જામ્યું, અને નવાણો ગાળવાનું અમારું કામ ચાલુ રહ્યું. ત્યાર પછી તો માળોદના મારગનો ફૂવો અને ફાદસરનો ફૂવો એમ બે ફૂવા અમે ગાળ્યા. કેમ્પના રસ્તે નદીમાં બે ચાર સુંદર વીરડા ગાળ્યા. આ દરેક ઠેકાણે વટેમાર્ગીઓને તૃષ્ણા છીપાવતા જ્યારે અમે જોતા ત્યારે અમને એર આનંદ થતો.

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ-તેમની કેળવણી-કુરિવાજ-વિધવાની દશા વગેરેના વિચારો મોતીલાઈને આવ્યા. તે સાથેજ એ દિશામાં પણ ઉપરનાં કાર્યોની સાથેસાથ એમણે કેટલાંક કામો ઉપાડ્યાં. પુસ્તકાલયમાંથી સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો અલગ કરી નવાં ખરીદી સ્ત્રીપુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. કાલાં ટાણે વાચનવર્ગ ખોલ્યા. ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પણ ફરતાં પુસ્તકાલય કર્યાં; વિધવાઓને ઉઘમ મળે એટલા માટે મોળું સીવવા, હાથરમણ, ટેબલ ક્લોથ વગેરે બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. આ ઉદ્યોગ માટે જરૂરી બધાં સાધનો એ લાવતા, બહેનોને આપતા અને સ્ત્રીઓ એમની દુકાનેથી ખૂબ કામ લઈ જતી અને દિવસના રોટલા જેટલું નીરાંતે કમાતી અને એને આશીર્વાદ આપતી. બહેનોને મોતીલાઈ પાસેથી કામ મળતું, એટલુંજ નહિ પણ એ ઉપરાંત બીજું ધણું મળતું. ભણેલી હોય તેને પુસ્તકો મળતાં, અભણને ભણી લેવાની પ્રેરણા મળતી. એ ઉપરાંત કાંઈ ને કાંઈ ઉપદેશ મળ્યેજ રહેતો-આથી ધણી બહેનોનાં જીવન સુધરતાં. મોતીલાઈનો સ્વભાવજ એવો હતો કે તેના પરિચયમાં જે કોઈ આવે તેને તે ધડીકમાં અસર કરતા. અને એક વખત એના પરિચયમાં આવેલ માણસ બીજી વખત એની પાસે આવ્યા વિના રહેતો નહિ.

મોલાકત (અલુણા વ્રત) આવે ત્યારે કાઠિયાવાડમાં છોકરીઓ

દેદો ફૂટે છે. એ રિવાજ મોતીલાઈને સારો ન લાગ્યો. એટલે એ નદીમાં છોકરીઓને એકઠી કરે, રાસડા ગવરાવી ખાવાનું વહેંચે, દેદો નહિ ફૂટવાનાં બે વેણુ પણ કહે-રમતો રમાડે અને આનંદ અને ઉત્સવનું વાતાવરણુ ઉભું કરે.

આમ સ્ત્રીજીવનની ઉન્નતિ માટે પણ એમની નજર પડેલી અને એના દૂંક જીવનમાં એણે થોડુંક કરેલું પણ ખરું.

બાપુજી, એની બેસન્ટ, દાદાલાઈ નવરોજીજી, ગોખલે વગેરે દેશનેતાઓનાં જીવનચરિત્રો અમે સાથેજ વાંચી ગયા. મોતીલાઈએ નિશ્ચય કર્યો કે, જીવતા નેતાઓમાંથી બને તેટલાને આપણે વઢવાણમાં ઉતારવા. બન્યું એવું, કે ગોખલેજીના સ્મારક ફંડ માટે મહાત્માજી રાજકોટ જતા હતા. અમને આ વાતની ખબર પડી. મોતીલાઈએ અમને ફલું કે, આપણે વઢવાણમાં મહાન પુરુષોને લાવવાનું વ્રત લીધેલ છે અને તેના અમલ તરીકે બાપુજીને ઉતારવાનો આ લાગ સારો છે. મહાત્માજીને વઢવાણમાં આવવાનું નોતરું આપવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અમે બધાય હતા વિદ્યાર્થી. કોઇની અલેડ જીવાનોથી વધુ આખર નહિ, મોતીલાઈ પણ અમારી મંડળીના એટલે મોટા ગણાતા તે વખતના શહેરીઓ સાથેનો અમારો ખાસ સંબંધ નહિ, તેમજ તેમની સાથે પરિચય પણ ઓછો. મતલબ કે, અમારો બોજ પ્રજા ઉપર નહિ. એમ એ કશાયનો ખ્યાલ કર્યો વિના મહાત્માજી જેવાને વઢવાણમાં નોતરવાનો નિશ્ચય અમારી મંડળીએ કર્યો. બાપુજી રાજકોટ જતા હતા તે વખતે જંકશન સ્ટેશને અમે મળ્યા. તેમના જીવનની ઘણી વાર્તા વાંચેલી. એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી અમે કૃતકૃત્ય થયા. મહાત્માજી સાથેનો આ પ્રથમ પરિચય. મોતીલાઈ અને બાપુજી વચ્ચે વાતો ચાલી. મોતીલાઈએ રાજકોટથી વળતાં વઢવાણ ઉતરવાનું નોતરું આપ્યું. બાપુજી સમજ્યા, કે ગોખલે સ્મારકમાં મને કાંઇક મળે એવું હશે માટેજ આ જીવાનિયા મને લઈ જતા હશે. એ લાલચે એમણે તો પટ દધને હા પાડી દીધી, અને અમે તો અમારી કશીય જવાબદારી સમજ્યા વિના મહાત્માજી વઢવાણને પાવન કરશે એ એકજ વિચારથી ખૂબ ઉલાસમાં આવી જઇ અમારી જાતને ધન્ય થયેલ માની વઢવાણ તરફ વળ્યા. મોતીલાઈનો ઉત્સાહ અજબ હતો. તે દિવસથી તે બાપુજી ત્રણ ચાર દિવસે વઢવાણ આવ્યા ત્યાં સુધી અમે ઉજાગરા કર્યો. હાથે લખી લખીને જાહેરનામાં શહેરમાં ચોઢયાં અને મહાત્માજીની પધરામણીની તૈયારીઓ કરી. ગામના કેટલાકે, અમે કાંઇ પણ તૈયારી વિના-અમે કોઇને પૂછ્યા વિના મહાત્માજી જેવાને નોતરું આપી આવવા માટે મોતીલાઈને ઠપકો પણ દીધો.

શુ. ૪૩

એ દિવસ સુધી તો અમારી સાથે કોઇ ન બળ્યું, કેટલાકે વિરોધ દર્શાવ્યો. ગામના કોઇ સહકાર નહિ આપે તો આપણામાંથી કોઇના ઘેર મહાત્માજીને ઉતારી આપણી મંડળીમાંથી જે એ પાંચ રૂપિયા થશે તે ભેટ ધરી તેમને વિદાય આપીશું, એમ નક્કી કર્યું; પણ મહાત્માજીને વઢવાણ લાવવા એ તો નક્કી.

મહાત્માજીને આવવાને એકજ દિવસ બાકી રહ્યો અને મહા-જનના વેપારીઓને થયું કે આ છોકરાઓ તો પહેલાજ નોતરું દઈ આવ્યા છે અને ગામમાંથી એ કોરેકાંટા જશે તો આપણી આબરૂ જશે. મહાજને પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. નગરશેઠને ત્યાં બાપુજીને ઉતારો મળ્યો. સ્ટેટે ફંડમાંથી સારી રકમ આપી. મહા-જને થેલી આપીને બાપુજીને નવાજ્યા. એ આખા ગામે પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમનું સ્વાગત કર્યું.

બાપુજીએ મોતીલાલના પુસ્તકાલયની મુલાકાત પણ લીધી. તે વખતે અમે એ સંસ્થાને ‘ફ્રી લાઇબ્રેરી’ કહેતા. આ અંગ્રેજી નામ તરફ તરત બાપુજીનું ધ્યાન ગયું. તેમણે બે ત્રણ નામોનો વિચાર કરી છેવટે આ પુસ્તકાલયને માટે ‘ધર્મ પુસ્તકાલય’ નામ પસંદ કર્યું. ત્યારથી એજ નામે એ પુસ્તકાલય ઓળખાય છે. બાપુજીએ ત્યાંની ‘મુલાકાત પોથી’ (‘વિઝિટબુક’ માટે આ શબ્દ બાપુજીએ પસંદ કર્યો)માં કંઈક લખ્યું છે. બરાબર મતલબ યાદ નથી, પણ તેના કાર્યકર્તાઓ માટે તેમણે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.

મોતીલાલની શુભેચ્છા સર્વ રીતે ફળી. એણે કરેલ નિશ્ચય પાર પડ્યો. આ પ્રસંગથી મહાત્માજી અને મોતીલાલને પરિચય વધ્યો. ત્યાર પછી તો મોતીલાલ આશ્રમમાં પણ રહી આવેલા અને એમનો સંબંધ વધેલો. એ સંબંધને લીધેજ બાપુજીએ દેવીદાસલાલને વઢવાણ હવાફેર માટે મોકલેલા. આશ્રમમાં એક વર્ષે માતાના સખત વા હતા ત્યારે આશ્રમમાં ઘણા માંદા પડી ગયેલા અને સેવા કરનારની જરૂર હતી. તેની ખબર વઢવાણ પડતાં મોતીલાલ તેમના બે ચાર સાથીઓને લઇને આશ્રમ પહોંચેલા. એ માંદાની શુશ્રૂષા બાપુજીને ખૂબ સંતોષ થાય તેવી રીતે કરેલી.

મોતીલાલનું જીવન તપસ્વી તો હતુંજ, બાપુજીના પરિચયમાં આવ્યા તે પહેલાં તે સત્યાગ્રહી હતા. પરંતુ આશ્રમમાં રહી ગયા પછી તો વઢવાણમાં ગૃહજીવન ગાળતાં છતાં એણે ખરું આશ્રમ-જીવન શરૂ કરી દીધું.

બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહ-અસ્તેય વગેરે આશ્રમનાં પાંચે વ્રત એણે લીધાં અને તેનું સખત પાલન એ કરતા. જીવનના છેલ્લા માસો-માં આ તો સાથે અલૂણા વ્રત પણ લીધું હતું. પાંચ ચીજ ઉપ-રાંત છઠ્ઠી ચીજ એ કદી ખાતા નહિ. એટલે કે શાકમાં તેલ આવે

તો તે પણ ચીજ ગણાય. આમ ધીરે ધીરે એમના જીવનને એમણે ખૂબ તપસ્વી બનાવ્યું; છતાં ગૃહકાર્ય અને અન્ય વ્યવસાય હંમેશની મુજબ ચાલ્યો જતો. તેમનાં આવાં વ્રતોથી તેમના દૈનિક કાર્યમાં કશીયે આંચ આવતી નહિ, બલકે કેટલીક વખત એમને સ્ફૂર્તિ વિશેષ જણાતી. વીરમગામની લાઈનદોરીને અંગે પહેલાં કાઠિયાવાડના ઉતાડ્યોનાં પોટલાં વીરમગામ સ્ટેશને તપાસાતાં. આથી ઉતાડ્યોની હાલાકીનો પાર ન હતો. મોતીલાલને આ વાત ખૂબજ સાલતી. હું આગળ કહી ગયો છું તેમ મોતીલાલના મનમાં એક વિચાર ખૂબ ઘોળાયા પછી તે તેનો અમલ કર્યોજ રહેતા. એમની ક્રિયાશક્તિ ઘણી હતી. વીરમગામના ઉતાડ્યોનાં દુઃખો એમને અસહ્ય થઈ પડ્યાં અને ત્યાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવી જોઈએ, એમ એમને પ્રથમ સૂઝ્યું. એમણે આ વાત બાપુજીને જણાવી અને એનું મહત્ત્વ તેમને ગળે ઊતર્યું. બાપુજીએ મોતીલાલને જણાવ્યું, કે એ પ્રશ્ન હું ઉપાડું તો ખરો, પણ તમે સત્યાગ્રહમાં જોડાવા તૈયાર છો? મોતીલાલએ કુરબાન થવાની ઈતેન્નરી બતાવી. બાપુજીએ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. લાગતાવળગતા સરકારી અમલદારો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને વિના લડતે પોટલાં તપાસવાનું બંધ થયું. આમ એક સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર એમના જીવનમાં બાકી રહી જતું હતું તે પણ તેમણે જોઈ લીધું. આ પ્રશ્ન વિષે લખતાં મહાત્માજીએ મોતીલાલનો નામનિર્દેષ કર્યો છે.

તેમનો અભ્યાસ તો ચાર ગુજરાતી જેટલોજ હતો, પરંતુ ભાષા ઉપરનો કાણુ ભારે સરસ હતો. એ જ્યારે બોલતા ત્યારે જાણે કે સાંભળ્યાજ કરીએ એમ થતું. એકધારી એમની વાણી સતત વહે જતી. ભાષા સરકારી આવતી. પોતાનો અભ્યાસ થોડો હતો તેનો અભખરો એમને જરાય ન હતો. હિંદીનું એમને ધણું સારું જ્ઞાન હતું. પરંતુ એમને તો જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ઘણી હતી, તેથી એ વળી સેવાના બહોળા ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજીની જરૂરિયાત છે એમ તે માનતા હતા; તેથી એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ખૂબ ખંતથી શરૂ કરી દીધેલો. ઉપર જણાવ્યા તેવા અનેકવિધ અતિ-વ્યવસાય છતાં ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ એમણે સારી રીતે કરી લીધો. અને એટલું સાધી લીધા પછી તો વધુ ઝડપથી ચાલવાના એમના કેડ હતા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ કાંઈક ફાળો આપવાનો જાણે કે રહી જતો હોય તેમ એમણે એમના છેલ્લા દિવસોમાં ઘણાં પ્રેરક ભજનો લખેલાં. એમાં આવતાં રૂપકો-દાખલાઓ ઘણાજ મૌલિક હતા. એ સૂત્રોમાં બહુ માનતા અને પોતાનાજ વિચારોના મંથન પછી નક્કી કરેલ સૂત્રોની એક હારમાળા એમણે તૈયાર કરેલ. એમનું

આ સાહિત્ય કેટલાંક વર્ષોસુધી સચવાઈ રહ્યું, પણ પાછળથી શી ખબર ક્યાંક ગૂમ થઈ ગયું છે.

સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, એમ ત્રણે દિશામાં એમના વ્યવસાય વધતા ગયા, તેમ તેમ એમને અવકાશ ઓછો મળવા લાગ્યો. એમને થયું, કે જો મારે હજુ વધુ કામ કરવું હોય તો અને જીવનની ક્ષણો સેવાના ક્ષેત્રમાં વધુ વીતાવવી હોય તો જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઈએ, ધરતું ખર્ચ કમી કરી નાખવું જોઈએ, જેથી કમાવાની ચિંતા ઓછી રહે, તેની પાછળ ઓછો વખત ગાળવો પડે. આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો, કે એક દિવસમાં આઠ કે દશ આનાનું કામ થાય એટલે પછી સીવવાનું છોડી દઇને સેવાના કાર્યમાં વખત વીતાવવો. સીવવાની એમની ચાલાકી એવી હતી, કે સાંજ પડ્યે એ અઢી રૂપિયાની કમાણી કરી શકતા. આ ઝડપે આઠ દશ આનાનું કામ તો એ બહુ થોડા વખતમાં પૂરું કરી નાખતા અને બાકીનો વખત સામાજિક સેવાનાં કાર્યોમાં ગાળતા. કમાણી ઓછી કરી એટલે એમણે ધરનાં ધણાં જરૂરી ખર્ચો ઉપર પણ કાપ મૂક્યો.

મોતીલાલની સેવાની ભૂખ આટલેથી મટી નહિ. એમને થયું, કે આવી રીતે છૂટાં છવાયાં કામ કરવા કરતાં કોઈ એક સંસ્થા જેવું કર્યું હોય તો સાઈ. આ વિચારની સાથે એક આશ્રમ સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો. આ આશ્રમની એમની કલ્પના ઓર હતી. એ જીવ્યા હોત તો જરૂર અમલમાં મૂકત. એમને ઉદ્યોગ તથા રાષ્ટ્રીય શાળા, ઢોર માટે હવેડો, પાસે નવાણુ-વગેરે સહિત સ્વાશ્રયી આશ્રમ સ્થાપવાના એમના વિચાર હતા. આ વિચારોનો અમલ કરવા માટે જમીન તો જોઈએજ. વઢવાણની ચારે બાજુ ફરીને નદીકાંઠે જડેશ્વરની પાસેનો સરસ પ્લોટ આશ્રમ માટે મેળવવાને એમણે નિશ્ચય કર્યો. દરબારમાં અરજી કરી, નામંજુર થઇને અરજી પાછી આવી. તે વખતે વઢવાણમાં સરકારનું ઍડમિનિસ્ટ્રેશન હતું, અને કાદરી સાહેબનો અમલ ચાલુ હતો. એ કાદરી સાહેબને પીગળાવી એજ પ્લોટ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય મોતીલાલએ કર્યો. એમને તો આ વાત આભ સાથે બાથ બીડવા જેવી લાગેલી.

મોતીલાલનું મનોબળ ભારે જખરું હતું. વળી એને પ્રાર્થનામાં અજબ વિશ્વાસ હતો, એ આ કિસ્સા પરથી માલૂમ પડે છે. મોતીલાલ રોજ સવારે નારદલાઇની વાવે નહાઇને સીધા આ જડેશ્વરના પ્લોટ ઉપર આવતા. જમીનની મધ્યમાં ઊભા રહી પ્રભુપ્રાર્થના કરતા “હે પ્રભુ! આ જમીન મને આશ્રમ કરવા અપાવ.” પ્રાર્થના કરી ઘેર જઇ કપડાં પહેરી કોર્ટનો સમય થતાં દરબારગઢમાં જતા. શરૂઆતમાં તો અરજદારતરીકે જઇ અરજ કરતા, પણ કાદરીએ એ અરજ પણ

ધૂતકારી કાઠી લારથી નાસીપાસ થયા વિના કે જરાય ક્ષોભ પામ્યા વિના કે હું હડધૂત થઇશ અને મારી આખર જશે, પટાવાળો ધક્કા મારશે તો માણસો મારા માટે શું માનશે—તે કશાયતી પરવા કર્યા વિના એણે દરબારગઢમાં જવાનું જરૂરી રાખ્યું. હવે એ અરજ-દારતરીકે નહોતા જતા. રોજ કચેરીએ જાય, બારણા પાસેજ પાંચ મિનિટ ઉભા રહે. કાદરી સાહેબ કચેરીની અંદર ખુરશી ઉપર બિરાજમાન થયેલા હોય તેની નજર એમની ઉપર પડે તેમ ઉભા રહી પાંચ સાત મિનિટ થોભી તે પાછા દુકાને આવતા રહે. અમને એમના આ કાર્યથી કેટલાંક વખત નવાઈ લાગતી. અમે કહેતા, કે એ કાદરી એમ પીગળવાનો નથી. આ ભદ્રંભદ્રપણું હવે જણાય છે. એ કહેતા “આત્માના દઢ નિશ્ચય પાસે પથ્થર પણ પીગળે છે એ વાત હું સો ટકા સાચી માનું છું; તો આ કાદરી શી વિસાતમાં છે?” મારા દિલને વધુ પવિત્ર બનાવી હું કાદરીને પીગળાવીશ.” પોતાના આ અખતરા સાથે એણે વધુ વ્રત પણ લીધાં. અને રોજ કચેરીએ જવાનું ચાલુ રાખ્યું. કાદરી રોજ તેના સામું જુએ, નજરે નજર મળે. મોતીબાઈ પાંચ સાત મિનિટ તેની નજર પડે તેમ બારણા બહાર બેસી ગુપચૂપ બોલ્યા ચાલ્યા વિના દુકાને ચાલ્યા જાય. આ પ્રમાણે માસ દોઢ માસ ચાલ્યું. કાદરીને કાંઈ અસર નથી થવાની એમ અમને લાગ્યું, ત્યાં એકાએક દરબાર સાહેબના જન્મદિવસના દિવસે ભાષણ કરતાં કાદરી સાહેબે કહેલ ભાષણના સમાચાર એમને મળ્યા. કાદરી સાહેબ બોલેલા કે “આ ગામમાં એક દરજી રહે છે અને તે કેટલાંક સેવાનાં કાર્યો કરે છે. તેના આવા ઉપયોગ માટે તેની અરજીમાં તેણે જણાવ્યા મુજબ જડેશ્વર પાસેની જમીન તેને આપવાનો અમારો વિચાર છે.”

આ ઉદ્ગારો સાંભળી મોતીબાઈને કેટલો આનંદ થયો હશે ? અમારા આનંદની તો અવધિજ નહોતી. હવાઈ કિલ્લા જેવાજ માનેલ મનોરથો હવે તો હાથવેંતમાં છે, એમ અમને થઈ આવેલું; પણ ઈશ્વરેચ્છા કોઈ જુદીજ હતી.

૧૯૭૩ ના પ્લેગને ઝપાટો આપ્યા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં લાગ્યો, તેમ વઢવાણમાં પણ લાગ્યો; વઢવાણની શેરીઓ અને બજારો નિર્જન બની. સૌ પોતાની જાંદગી બચાવવા જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં નાઠાં. મોતીબાઈને અમે વઢવાણ બહાર નીકળવા ખૂબ વીનવ્યા તો જવાબ મળ્યો: “ગાંડિયાઓ, મોત કોઠીમાં પુરાયે પણ કોઈને મૂકનાર નથી. મૃત્યુ આવવાનું હશે તો ગમે ત્યાં જઈશ ત્યાં આવશે, તો અહીં-જ રહી ગામમાં બાકી રહેલ નિરાધારોની સેવા કાં ન કરવી?” અમે તો સગાંવહાલાં સાથે વઢવાણની બહાર નીકળ્યા. મોતીબાઈ ગામમાંજ રહ્યા. માંદાની માવજત કરે અને ઈશ્વરભજન કરે.

સેવા કરતાં કરતાં એને ચેપ લાગ્યો, મરણપથારીએ પડ્યા અને ઈશ્વરને કરવું ને તે અકસ્માતમાંથી બચી ગયા. સહજ ઠીક થયું તો ખુલ્લામાં આવી બેસવા લાગ્યા. પરોઢિયે પ્રાર્થના તો ચૂકાય-જ કેમ ? આમ પરોઢિયાની ખુલ્લી હવાથી ન્યુમોનિયા લાગ્યો અને તેમનું મૃત્યુ થયું. પાંચ વર્ષના સમાજસેવાના એમના ટૂંક જીવનમાં એમણે કેટલીય દિશાઓ ખેડી નાખી. એમના પૂર્વજન્મનાં અધૂરાં રહેલ કાર્યો બહુ ઝડપથી જાણે પૂરાં કરવાનેજ એમનો અવતાર ન હોય તેમ ખૂબ ઝડપથી ઘણી દિશાઓમાં એમણે માથું માથું.

તેમના જીવનના કેટલાક કિસ્સાઓ ટાંકી એમની આ કથા પૂરી કરીશ. એ માનતા કે, ખાતાં પીતાં આપણે જે વિચારો કરીએ છીએ તેને આપણા જીવનના ઉત્કર્ષ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આથી પાણી પીતાં કે કાંઈ પણ ખાતાં એ ખૂબ શાંતિ જાળવતા. અને તે વખતે જીવનની ઉન્નતિના સહવિચારોજ કરતા. એમની દૃઢ માન્યતા હતી, કે ભોજનનું આણુએ આણુ કોઈ પવિત્ર વાતાવરણથી પવિત્ર થઈને શરીરમાં ભળે છે; તેની ઓર અસર જીવન ઉપર થાય છે.

જાહેર જીવનમાં પડ્યા, પણ તેવાં કાર્યો માટે ભીખ માગવાનું એમને ખાસ ન રચતું. ખાસ મિત્રો સિવાય એ ક્યાંય વેણુ ન નાખતા, અને તેય ન છૂટકેજ. ચાલે ત્યાં સુધી તો પોતે ગરીબ હતા છતાં પણ વધુ ગરીબ બનીને પોતાના ધરના પૈસાજ ઘણે ભાગે ખરચતા.

એમની નિયમિતતા તો ઘણીજ હતી. ધરાકને જે સમયે કપડું આપવાનું કહેલ હોય તે સમયે આપ્યુંજ હોય. પાંચના ટકેરા થતાં કામ નહિ કરવું તે નક્કી કર્યા પછી પાંચ વાગતાં કામ મૂકીજ દીધું હોય. સભાનો સમય થતાં ફલાણા ભાષ આપ્યા કે ન આપ્યા તેની રાહ જોયા વિના જે હોય તેનાથી સભા શરૂ કરીજ હોય.

સંખ્યાબળથી તે કદી મલકાતા નહિ અને ઓછી સંખ્યાથી હિંમત હારતા નહિ. કેટલાંક કામની શરૂઆતમાં અમે ત્રણ ચાર જણજ હોઈએ તોપણ મોતીભાઈનો ઉત્સાહ-ઉદ્ધાસ-આનંદ તો એમાં ને એમાંજ હોય. આવે વખતે અમને બહુ નવાઈ લાગતી.

કેટલીક વખત એમ લાગતું, કે આ તે અવધાનો કરે છે કે શું ? એક બાજુથી સંચો ચાલતો હોય, બીજી બાજુથી ધરાકને લેતા હોય, ત્રીજી બાજુથી એમના પુત્રને શિક્ષણ આપવાનું કામ તો ચાલુજ હોય, ચોથી બાજુથી પેલું સમૂહવાચન ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય પુસ્તક તો ચાલુજ હોય. આમ ચાર પાંચ કામ ચાલુજ હોય, છતાં એક બેમાં એનું ધ્યાન ન હોય એમ ન બને. વાચનમાં શું ચાલ્યું તે એ બરાબર કહી દે. એમ કેટલીક વખત તે સમજ્યા વિનાનું ચાલ્યું જતું હોય તે બીજાની સાથેની વાત પૂરી થતાં ફરી વંચાય.

એક નાની ખાસિયત પણ પ્રસ્તુત હોવાથી લખું છું. ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીએ લેખ સાથે સદ્ગતના ફોટાની માગણી કરી છે; પણ મોતીલાલ પછવાડે ફોટો મૂકતા ગયા નથી. તેમણે કદી ફોટો પડાવ્યાજ નથી—તેઓ તેની વિરુદ્ધ હતા. આ બાબતમાં પણ તેઓ મહાત્માજીને મળતા આવે છે. મહાત્માજી કદી ફોટોગ્રાફરને બેઠક આપતા નથી, અને તેમને કેમેરાનો કંટાળો છે.

મોતીલાલનો દેહ આજે આ દુનિયામાં નથી, છતાં એના ગાઢ પરિચયમાં આવેલ એના કેટલાક મિત્રોમાં એના બાળક સમાન, એમણે સ્થાપેલ ‘ધર્મ’ પુસ્તકાલય’માં અને એની હાટડી સામેના એમના નામ પાછળ વઢવાણે એમના સ્મરણચિહ્ન તરીકે રાખેલ મોતીચોકમાં એ હજુય જીવતા છે, એમ હું માનું છું.

(“પ્રસ્થાન” માસિકમાંથી)

૧૭—જન્માષ્ટમીનો જુગાર

(લેખક:—શ્રી. કુમુદ સી. નાણાવટી)

નિર્જનતાના એ બીષણ સામ્રાજ્યમાં એક વજ્રખાડુ અહીં તહીં ટહેલી રહ્યો હતો. તેની અડીખંલ કાયા ભલભલાની છાતીનાં પાટીઆં બેસાડી દે તેવી હતી. અસ્પષ્ટ અને તૂટક તૂટક સરી પડતા તેના શબ્દો તેની વિહ્વળ મનોદશાનું પારખું આપવા સામર્થ્યવાન હતા. ‘તાલેવરોની તુલ્કમીજી’ની તાતી તલવાર હેઠળ રહે—સાધ જતાં અનેક હાડમાંસનાં માળખાંઓનાં કરુણ દશ્યો તેના ઉત્તમાંગને ધમધમાવી રહ્યાં હતાં, પાંચ રૂપીઆ ઉઝીના આપી પંદર રૂપીઆ ઝડપી લેનાર લક્ષ્મીનંદનોની દાંભિક લીલા તેના તમ શોણીતને વધારે ઉકાળતી. એ બધામાંથી આ અર્ધભૂખ્યાં માળખાંઓને શે ઉગારવાં, એ અતિ અટપટી યોજના ઘડવામાં તેણે અત્યારે તેની બધીજ શક્તિઓ કામે લગાડી દીધી. આવાં પામર પશુઓને પોતાનું આત્મભાન કયી રીતે થાય તે યોજનાના અકોડા તે બેડતો ને તોડતો.

પ્રસ્વેદબિંદુથી નીતરતી તેની કાયા અંગાર વરસાવતી લાલબમ સુધાકરના તીરછી રક્ષીઓથી રાતી ચટક થઇ ગઇ હતી. તાળવું શેકતા તાપથી કંટાળી તેણે એક પ્રચંડ વૃક્ષરાજનો આશરો શોધ્યો. લમણે હાથ દર્ધ તે લગાર આડો થયો, કે તુરતજ નિદ્રાદેવીએ તેને પોતાના માયાવી પાશમાં જકડવા માંડ્યો.

તેની આંખો હજી પૂરેપૂરી મળી પણ નહોતી, એટલામાં તો ધખ્ખાક દેતોકને બીષણ અવાજ પાસેના કૂવા તરફ સંભળાયો. એક

થેકડા સમેત તે બેઠો થઇ ગયો; જે દિશા પ્રતિ અવાજ થયો તે તરફ ત્વરિત વેગે તે દોડ્યો. કૂવાનાં અંધારાં નીરમાં તેણે પોતાની નજર થંભાવી, કોઇ મનુષ્ય તેમાં તરફડતું હોય તેમ લાગતાં તેણે હોકારો કર્યો; આસપાસના બે ત્રણ કૃષિકારો આ ત્રાડ સમેત ત્યાં દોડી આવ્યા. ઝટઝટ એક દોરડું લાવવાનું સૂચન આપી, આ મહાકાયે કૂવામાં ધબકાવ્યું.

કૂવો સદ્ભાગ્યે બહુ ઉંડો નહિ હોવાથી ને પાણી પણ ઉંડું નહિ હોવાથી તેણે એ ડૂબતી આકૃતિને ચડપ કરતાં પોતાના કાંડા પર ટેકવી દીધી ને એક તીરાડમાં પગ ટેકવી પોતાની કાયાને જળસપાટી પર રાખી.

પેલા પરોપકારી કૃષિકારો મજબૂત દોરડું લાવ્યા. તેની મદદ વડે તે પેલી આકૃતિને અચેતનાવસ્થામાં કૂવાની બહાર લાવ્યો.

સર્વેની અગ્નયમી વચ્ચે આ આકૃતિ એક યુવાન બાળાની માલૂમ પડી. સર્વેએ આ નિશ્ચેતન બાળાની સુકલ કાયાને પાસેના ખેતરમાં ખસેડી, એ યુવાને પોતાના ધોતિયાનો મોટો ચીરો ચીરી તેનાથી શેક કરવા માંડ્યો, ને થોડી વારે આ ગોટાઓના ગરમાવાથી બાળાએ પાસું બદલ્યું.

તરતજ આ યુવકે સઘળાંઓને વીખેરાઈ જવા વિનંતિ કરી. અલ્પ સમય પૂર્વે તેના હૃદયને હચમચાવી રહેલા વિચારો આ કુમળી બાળાના આવા દયાજનક હાલ નીરખીને એકી સામટા ધસી ગયા. “આ ઉગતાં પુષ્પસમી બાલિકા કૂવામાં કેમ પડી ? તે અગ્નણુતાંજ પડી ગઈ કે જાણી જોઈને ? આવા નિર્જન કૂવા સમીપ જવાનું તેને શું કારણ મળ્યું ?” આવા આવા અનેક પ્રશ્નો તેના તમ્મ હૃદયને સવિશેષ તપાવવા લાગ્યા.

“કોઈ બદમાસોનું તો આ કરપીણ કાવતરું નહિ હોય ? કે કોઇ કારમા દુઃખે ડરાવી તેને આ નિશ્ચય પર તો નહિ લાવી મૂકી હોય ? ગમે તેમ.....”

યુવકની વિચારગ્રંથિ તૂટી. એ બાળાએ આંખો ઉઘાડી, સ્વપ્ન-સૃષ્ટિસમું દૃશ્ય નીહાળતાં તે અવાજ હાલતમાં એકી ટશે તેની સામું જોઇ રહી.

હર્ષોન્માદમાં પેલો યુવક બેઠો થઇ ગયો. જરા હસી પડતાં એ બાળા તેનાં અસ્તવ્યસ્ત કપડાં સંકેરતાં બેડી થઇ.

“ગભરાશો નહિ, બહેન ! તમે સજ્ઞામત સ્થળે છો.”

“તમે કોણુ ?-હું ક્યાં ?-અહીં કોણુ લાવ્યું ? આ જગ્યાએ હું શી રીતે આવી ?”

તે બાલિકા બહાવરી બની જતાં અનેક પ્રશ્નો તેણે પૂછી નાખ્યા.

“શાંત પડો બહેન ! તમારે જરાય બચત્રસિત થવાનું હવે કશુંજ

પ્રયોજન નથી.”

પેલા યુવકે પાણીનો પ્યાલો તે બાલિકાને આપ્યો, પાણી પીધા બાદ તે સ્વસ્થ થયું.

“કહો, તમે કેણુ છો? પેલા કૂવામાં ધબકાવવાનું શું કારણ?”

તે બાલિકાને હવેજ બધી ઘટનાનું વિસ્મરણ થયું.

“હું ખરેખર તમારી આભારી છું ભાઈ! પણ મને બચાવી તમે મારી દુઃખદ જીંદગી નાહક લંબાવો છો.”

“એમ શા માટે બોલો છો બહેન? તમારું જીવન આટલું બધું અકાર્ણ થઈ પડવાનું કારણ જણાવશો?”

“હ્યો, સાંભળો ત્યારે.”

માથામાં થયેલા કારમા ધાની વેદના જેમ તેમ શમાવતાં તે બાળા બોલી:

“મારું નામ કુસુમ, મારા પતિદેવ—કદાચ તમે તેને નહિ ઓળખો. ભાઈ—નું નામ રમેશ. આ ગામમાં એક વાણિયાને ત્યાં તેઓ પાંત્રીસ રૂપિયાના પગારે નોકરી કરતા હતા. અમારાં લગ્ન વેળાએ તેની પાસેથી લીધેલાં નાણાં પેટે—અમે દર માસે પાંચ પાંચ રૂપિયા તેને ભરતાં હતાં ને છતાં ગરીબાગરીબ અમારું જીવન અમને મધુર લાગતું.

“કુસુમબહેન! તમે જરા દુઃકાણુમાંજ પતાવો. જુઓ, આ પાટો પણ લોહીલુહાણુ થઈ ગયો છે. ઝાઝું કષ્ટ ના સહો.”

“હા ભાઈ! હવે હું મૂળ વાત પર આવું છું. જે દિવસની હું આ વાત કરું છું તે દિવસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિવસ—જન્માષ્ટમી હતો. મારા પ્રાણેશનો પગાર પણ તેને આગલે દિને તેઓ લાવેલા ને પોતાના ખિસ્સાખર્ચા જોગા પાંચ રૂપિયા પોતા પાસે રાખી બાકીનો તમામ પગાર મારી પાસેજ તેમણે રહેવા દીધો. એ અમારો ક્રમ હતો.

“જન્માષ્ટમીનો તહેવાર હોવાથી મારા રમેશ તો તેના મિત્ર કિરીટ જોડે પાસેના શહેરમાં ગએલા, જતાં જતાં મેં મારી સહિયરો—પાડોશણો—સાથે ગંજી રમવાની પરવાનગી માગી લીધેલી. ધણી આનાકાની પછીજ—મને નિરાશ નહિ કરવાના હેતુથીજ—તેમણે મને રમવાની છૂટ આપેલી.

“રમાબહેન, ચંચળબહેન, કાંતાબહેન, (તેઓ મારી બાળુમાંજ રહેતાં હતાં) ને હું એમ ચાર જણુ રમવા બેઠાં.

“એક બે બાજુ તો અમે ખાલીજ રમ્યાં. પછી કાંતાબહેને ચાર આનાથી પહેલ કરી ને ભાઈ! હું તો જીતવાજ માંડી! મારો લોભ વધ્યો: શ્રીમંતોની પુત્રીએને લૂંટી લેવાનો—સો બસો રૂપિયા ભોગ કરી લેવાનો મને વિચાર આવ્યો; એટલે કાંતાબહેને મોટી

રકમથી રમવાની માગણી કરતાં મેં તે સહર્ષ સ્વીકારી.

“પરંતુ મારી લક્ષ્મીલોલુપતાની સર્વ ઇમારતોના કાંગરા કડક-લુસ થઈ ગયા. ધીરે ધીરે જીતેલા પૈસા ગયા તો ગયા, પરંતુ મારા હમેશના પ્રસ્વેદખિંદુની કમાણી પણ સ.થે તણાવા લાગી.”

‘કુસુમબહેન! તમેએ ખરેખર એ એક ભયંકર ભૂલ કરી છે.”

“સાચું કહો છો, ભલા ભાઈ! પરંતુ જેમ ‘હાર્યો જુગારી બમાણું રમે’ તેમ મેં પણ બસ છતી આંખે આંધળી બની બાજી પર બાજી ખેલ્યેજ રાખી ને ચાર કલાકને છેડે મેં રૂપિયા સાઠ ચંચળબહેનના દેણા કર્યા.”

‘આ વાત તમારા પતિદેવતા જાણવામાં આવી છેકે નહિ?”

“ના, ના-તેઓ જો આ વાત જાણે તો ચિંતામાં ને ચિંતામાં ગળવાજ માટે ને! એટલે મેં ખીજ ત્રીસ રૂપિયા કાન્ટા બહેન પાસેથી ઉઝીના લીધા ને અમારું ધરખર્ચ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો.

“સાંજે રમેશ પાછા વળ્યા. હું જાણે કશુંજ ના બન્યું હોય તેમ કૃત્રિમ હાસ્ય હસવા લાગી-ને જેમ તેમ કરી જન્માષ્ટમીનો દિન તો પસાર કર્યો.

“પરંતુ હજી આ વાતને પુરા પંદર દિવસ તો વીત્યા પણ નહિ એટલામાં તો ચંચળ બહેનને કાંતા બહેને માગતા પૈસા માટે ઘોંચપરોણા કરવાના શ્રીગણેશ આદર્યા.

“મેં તેમને કટકે કટકે આપી દેવાનું વચન આપ્યું, પણ ભાઈ! અમારા સરીખાં ગરીબનું વચન માનેજ કોણ ?-એટલે ચંચળબહેનનો મણીઓ-જો નિશાખાજ હતો તેને ચંચળ બહેને ચઢાવ્યો, ને મારા પતિદેવ જ્યારે નોકરીએ ગયેલા ચારે મારા ઉપર તેણે ખીલતસ હુમલો કર્યો.

“અને વળી તે ને તેજ ચંચળ બહેન સતાં થતાં આવ્યાં ને મણીઆને ઠમઠોર્યો, ને ઘેર લઈ ગયાં.

“પરંતુ તે દિવસ પછીથી મને ચિંતામાં ને ચિંતામાં તાવ આવ્યો. રમેશે ચાર દિવસની રજા લીધી, તેમનો પગાર કપાયો, ને દાક્તરના ખીલ પેટે રૂપિયા દશ દેવા પડ્યા તે તો ખાતર ઉપર દીવો.”

“અરરર, તમારી ‘એકજ ભૂલે’ ખરેખર ‘ભૂલનો ભોગ’ લેવા માંડ્યો એમજ કહો ને?”

“હા, એમજ. હું સાજી થઈ, પરંતુ મારા મુખ પરની રાતી ચટક લાલી તો ગઈ તે ગઈજ. પછી મેં મારું મંગળસૂત્ર-ચાદ રાખજો, કે એ મારું સૌભાગ્યચિહ્ન હતું-માગતા પૈસા પેટે ચંચળ બહેનને ત્યાં ગીરો મૂક્યું. પરંતુ કાન્ટાબહેનને કેમ સમજાવવાં? આ પ્રશ્ને મને થરથરાવી નાખી.

“દરમ્યાનમાં રમેશ ચાર દિવસ ગેરહાજર રહેલો તેને લીધે

તેના શેઠ તેના ઉપર ધુવાં પુવાં તો થએલાજ, પરંતુ એક દિવસ તેની જન્મગાંઠ નિમિત્તે જરા તે મોડો ગયો એટલે એ મદોન્મત તીરમારખાંએ મારા રમેશને નોકરી પરથી દૂર કર્યો.

“કાંતાજીનેના પતિને મેં જાતે તથા મારા રમેશે વિનંતિ કરી કે ક્યાંક પેટવડિયાં જોગું કામ અપાવે; પરંતુ વ્યર્થ. રમેશ સૂકાવા લાગ્યો, મારી ચિંતા વધી. જન્માષ્ટમીના જુગારે તો દાટ વાળી નાખ્યો. ભાઈ...

“ને તે પછી એક રાત્રે મેં મારે હાથે કરીનેજ મારી ગુપ્ત વાત રમેશ પાસે ખુલ્લી કરી નાખી, એજ મારી ભયંકર ભૂલ થઈ. તેણે મને એક અક્ષર પણ ઠપકાનો ન સંભળાવ્યો, પરંતુ તે પછી મારા ઉપરનું તેનું પહેલાંનું વહાલ તો દિને દિને ઓછું થતું ચાલ્યું.

“તેનું મગજ પણ અસ્થિર હાલતમાં અટવાઈ ગયું. આખો દિવસ ઘરની બહાર તે રખડ્યાજ કરે ને રાત્રે ઠેઠ મોડો મોડો ઘેર આવે. નહિ ખાવાનું ભાન કે નહિ પીવાની તમા !

“આ હાલતમાં મેં પંદર દિવસ વીતાવ્યા. પછી મેં પણ મારી સહનશીલતાનો કાણુ ગુમાવ્યો, રમેશ બહાર રખડવા લાગ્યો એટલે મેં એક ચિટ્ટી લખી આ બાળુ પોબારા માધ્યા ને મારી આ કમનસીબ કહાણી આટલેથીજ ટુંકાવવા કૂવામાં ધબકાવ્યું.

“અને આ બધીયે કરુણ ઘટનાની નાયિકા તો હુંજ છું—જન્માષ્ટમીના જુગારેજ મારી આ દશા કરી છે, ને મારા રમેશનું તો શું થશે તે પ્રભુ જાણે. ઓહ પ્રભુ !”

આટલું કહી કુસુમે ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોઈ નાખ્યું ને અંતે બેભાન થઈ ગઈ.

બીજી બાળુ રખડતા રમેશને ગામમાંથી આ કરુણ ઘટનાની જાણ થતાં તે હાંફેલો ફાંફેલો દોડી આવ્યો. બેભાન કુસુમની સુકલ કાયા પર તે પડ્યો.

આ બનાવ એટલો તો કરુણ હતો કે પેન્નો યુવાન તો આ દૃશ્ય જોઈ ઝાર ઝાર રડી પડ્યો. અનેક પ્રયાસો પછી કુસુમ સાવધ થઈ. બંનેને લઈ એ પરોપકારી યુવક પોતાને ઘેર આવ્યો, તેનાં માતા-પિતાને સર્વ બીનાથી વાકેફ કર્યાં ને તેમનું—રમેશ ને કુસુમનું—સર્વ દેવું ચૂકવી દેવા જેટલા પૈસા આ મમતાળુ માનવીએ તેમને અપાવ્યા.

*

*

*

ધીરે ધીરે વળી જીવનનો રંગ બદલાયો. બીપણ ભૂખમરાની ભયંકર સીતમચ્છીમાં પીસાતું આ પ્રેમી યુગલ પુનઃ પોતાને આંગણે સુખી દિન ઉતારવા શક્તિમાન થયું. પેલા પરગજુ યુવકનો પરોપકાર હજીય આ યુગલ વિસર્જી નથી—પણ જન્માષ્ટમીનો જુગાર પુનઃ રમવાનું તો કુસુમ ક્યારનીય વિસરી ગઈ છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

९८-सूर्यनमस्कार

(मूल-लेखक:-औधराज्य के श्री श्रीमंत जालासाहज्य पंत प्रतिनिधिज; अनुवादक, पं० लगवतीप्रसाद पांडे जी० ज्ये० प्रकाशक:- पं० कृष्णराम मेहता, लीडर प्रेस, धलाहावाह; सजिल्ह; चित्र-संख्या २९; मूल्य १।।)

धस पुस्तक का परियय ही क्या, यह तो परियय की नहीं, प्रैक्टिस की थीज है. ग्रंथकार धसके ऐक जैसे महानुभाव हैं, जिन्हें, हमारे धनीमानी लारतीयों और राजज्यों की तरह सुभ-साधनों की—लौतिक वासनापूर्ति करनेवाले साधनों की—कभी नहीं, तथापि अपने देशवासियों की ओजहीनता और आयुष्य-क्षीणता का उन्हें धतना ज्याल है, धतनी चिंता है कि सुभ की गोह में पल कर बी उन्हेोंने कल्पित विलासों का तिलांजलि दे दी, अपने का तपाया, धस प्राचीन व्यायमपद्धति का अभ्यास किया और देशवासियों के लिये ऐक भूले हुये पथ पर फिर से प्रकाश डाला. हमारे देश में अधिकांश जैसे लोग हैं, जिनके जवन की विलासप्रियता लेभक मडोहय की वैलवपूर्ण स्थिति के मुकाबले पासंग बी नहीं हैं; और उन्हीने स्वयं १७ वर्ष तक धसका पूर्ण अभ्यास कर के तज यह अनुभूत प्रयोग देशवासियों के सामने रक्या है, धसीसे हम कहते हैं कि यह परियय की नहीं प्रत्युत अभ्यास करने की थीज है. धसमें प्राचीन लारतीय व्यायाम-पद्धति का वर्णन है और यह सय है कि श्री साहज्य की यह काध भौलिक रयना तो नहीं है, तथापि उनके द्वारा धसके अन-वरत अभ्यास तथा प्रवर्तन का जे ३५ प्राप्त हुआ है, वह उनका अपना है और धस दृष्टि से तो उनकी भौलिकता की छाप बी धसमें विद्यमान है, ऐसा कहा ज सकता है.

लारत में आज कितनी ही लोकल व्यायाम-पद्धतियों के साथ साथ पश्चिमी पद्धतियां बी प्रयलित हैं; किंतु ये प्रायः सभी मनुष्य के शारीरिक विकास पर ही जेर देती हैं. लेकिन शारीरिक विकास ही तो मनुष्यजवन का ध्येय नहीं है. कारा दैहिक विकास वासना-मूलक है. जज तक दैहिक स्वास्थ्य के साथ मनुष्य का आत्मिक स्वास्थ्य की महत्ता का अनुभव न हो सके, तज तक वह ऐकांगीन है, मनुष्यजवन के लिये पूर्णांश में सहायक नहीं. यह संपूर्णता तज प्राप्त होती है, जज शारीरिक विकास के साथ साथ मानसिक ऐव आत्मिक विकास बी प्ररुटित होता रहे. मन और शरीर दोनों का ऐक जैसे अभ्यास की—ऐक ऐसी पद्धति द्वारा व्यायाम

કરને કી-આવશ્યકતા હૈ કિ મનુષ્ય અપને કો આધ્યાત્મિક રૂપ મેં વ્યક્ત કર સકે. યહ કબી અન્ય પદ્ધતિયોં મેં ઇસી લિયે પાછ જાતી હૈ કિ ઉનમેં બીજ તથા વેદમંત્રોં કા સામંજસ્ય નહીં હૈ. ઇસ કારણુ વે કેવલ શારીરિક વિકાસ તક હી સીમિત રહ જાતી હૈ—જીવન કે લિયે અપૂર્ણ હૈ. અનુવાદક ઇસી સંબંધ મેં લિખતે હૈ—
“મંત્રભાગ ઇસકા મુખ્ય અંગ હૈ. ઇસકો જો સ્ત્રીપુરુષ વિના મંત્રપ્રયોગ કે કરેગે, ઉનકે શરીર કેવલ ઐસે બનેં ગે જૈસે વિના સુગંધ કે પુષ્પ. મનોબલ અથવા વિચારબલ, ભોજન, વ્યસન તથા ઉપવાસ કા ઇસમેં જો વિધાન હૈ, વહ શરીરરૂપી પુષ્પ કી સુંદરતા કા ઉત્પાદક હૈ.”

‘સૂર્ય-નમસ્કાર’ કે ૮ રૂપ હૈ, જો ક્રમશઃ આતે હૈં ઔર ઇસ પુસ્તક મેં સચિત્ર દિખાયે ગયે હૈં, જિનકી સહાયતા સે કોઇ બી ઇનકા અભ્યાસ ધર બેકે, વિના કોઇ ગુરુ બનાયે, કર સકતા હૈ. સાથ હી લેખક મહાશય ને અભ્યાસિયોં કે લિયે દિનચર્યા તથા ભોજનપાન કે કુછ વિધાન બી બતલા દિયે હૈં. પુનઃ શુક્લ એવં કૃષ્ણ યજુર્વેદવાક્ષોં કે લિયે અલગ-અલગ બીજમંત્ર બી ઉદ્ધૃત કર દિયે હૈં. સંપૂર્ણ પુસ્તક કા સારાંશ યહ હૈ કિ મનુષ્ય સૂર્ય-નમસ્કાર કે અભ્યાસ સે, શ્વાસક્રિયા કો અધિકૃત કર કે કિસ પ્રકાર દીર્ઘ આયુષ્ય તથા માનસિક એવં આધ્યાત્મિક વિકાસ કો પ્રાપ્ત કર સકતા હૈ. જીવન કા સખસે અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ ચિહ્ન હૈ શ્વાસ-ક્રિયા. શ્વાસ હી જીવન કી આશા હૈ. શ્વાસ કી ગહરાઇ અધિક-સે-અધિક જીવની શક્તિ કી ઘોતક હૈ ઔર ઉસકા ઉચલાપન જીવન કે ક્ષય કા સૂચક હૈ. વૈદિક ઔર બીજમંત્રોં કે સાથ સૂર્ય-નમસ્કાર કરને મેં શ્વાસક્રિયા મેં જો નિયમન હોતા હૈ, વહી મનુષ્યજીવન કે શારીરિક અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસ કા દ્વાર ખોલ દેતા હૈ. કિંતુ જૈસા હમ પહલે કહ આયે હૈં, યહ પરિચય કી નહીં અભ્યાસ કી ચીજ હૈ. ઔર જિનકી દૃષ્ટિ મેં સુખી જીવન એવં નીરોગ શરીર કા આર્થિક વિલાસિતા સે અધિક મૂલ્ય હો તથા લૌકિક એવં પારલૌકિક, દોનોં સુખોં કી જિન્હેં કામના હો, ઉન્હેં ઇસ પુસ્તક કો પઢ કર કેવલ પુસ્તકોં કી આદ્મારી મેં રખ દેને કી અપેક્ષા અભ્યાસ-ઇસકે અનુસાર અભ્યાસ-કરને કા નિશ્ચય પહલે કર લેના ચાહિયે. કારણુ વહી અભ્યાસ કરને કી ચીજ હૈ—ઔર ઇસકા મૂલ્ય ઇતના હૈ કિ સંસાર કી કોઇ વસ્તુ ઇસકે બદલે મેં દે કર બી આપ ઇસે નહીં પ્રાપ્ત કર સકતે, અભ્યાસ સે હી યહ પ્રાપ્ત હૈ. હમેં આશા હૈ, ‘સૂર્ય-નમસ્કાર’ કી એક-એક પ્રતિ પ્રત્યેક ભારતીય કે ઘર રકખી જાયગી. હમ મૂલ-લેખક કો ઔર સાથ હી ઇસકે અનુવાદક મહાશય કો, યહ વાસ્તવિક જીવન-

साहित्य प्रस्तुत करने के लिये मुक्तकंठ से धन्यवाद देते हैं। पुनः जिन पाठकों का धन दिशा में कुछ विशेष रुचि हो, उनसे हमारी प्रार्थना है कि 'औध' से ही प्रकाशित होनेवाले श्रीमान् श्रीपाद दामोदर सातवलेकर द्वारा संपादित 'वैदिक धर्म'-नामक अल्प-मूल्य के मासिक पत्र का भी अवलोकन करें।

*

*

*

*

(“भाधुरी”ना एक अंकमांथी)

९९-महाराणा प्रताप की जयंति और स्मारक की आवश्यकता

वीर पूजा सभी जिवित और स्वतंत्र राष्ट्रों की राष्ट्रीयता का एक अंश है। सभी स्वस्थ जातियां अपने वीर पुरुषों का श्रद्धा से पूजती हैं, और उनके स्मारक बना कर उनकी वीर स्मृति का सदैव हरी-भरी जनाये रखती हैं। मनुष्य लावुक जव है। कुलावनाओं और सुलावनाओं मनुष्यों के यरित्र और स्वभाव निर्माण करने में जड़ी सहायक होती है। देश के न-हों आलक जय अपने वीर पूर्वजों के स्मारक देखते हैं, उनके कामल हृदयपट पर उन पूर्वजों की वीरता के लाव अंकित हो जाते हैं, उन वीरों की वीर-गाथायें उनके हृदयों में स्फूर्ति उत्पन्न कर देती हैं और उनके स्वच्छ मानस में उन पूर्वजों के समान वीर और महान् जनने की पवित्र आकांक्षाये उत्पन्न हो जाती हैं। जाति में वीरता का भीज यों ही जेया जाता है। वीरपूजा वीरत्वप्राप्ति की पहली सीढ़ी है।

धसी वीरपूजा के निमित्त छेखेंड ने क्वीन ओडेसिया की भूति स्थापित की है, आकाशरपशी नेडसन-स्तम्भ जडा किया है और ट्रक्षाल्गर स्कायर-नामक सुप्रसिद्ध यौराहा निर्मित किया है। क्रान्स ने नैपोलियन की लव्य समाधि धस सुंदर रीति से जनाई है कि वहां प्रत्येक यात्री को सिर जुका कर सम्मान प्रदर्शित करना ही पडता है। वहां आपको वीरांगना जेन ऑइ आर्क की सैकड़ों भूतियां और सहस्रों चित्र मिल जायेंगे। रोम आज भी वीर हरेरेशस की पूजा करता है। संयुक्त राज्य अमेरिका ने अपने स्वतंत्रकर्ता महान् वीर वॉशिंग्टन के स्मृतियिह्न का भी महान् जनाने में काई कोर-कसर नहीं रकपी। उनको 'वॉशिंग्टन कालम' संसार का एक अत्युच्च प्रस्तर-निर्मित भानार है। हमारे भारतवर्ष में भी छद्रप्रस्थ की कीली, चितौर का कीर्तिस्तंभ और इतहपुर

सीकरी भी धँसी प्रकार के स्मारक हैं.

भगर जमाने ने पलटा जाया. हमने अपने वीरों की उपेक्षा की; उनके स्मारक जनाता छोड़ दिया, केवल कतिपय वीरों की टूटी-फूटी स्मृति चारणों की पुस्तकों में रह गध, जे समय के प्रभाव से दीमकों के बोजन में और आग सुलगाने में शेष हो गध, और हो रही है. हमारे न मालूम कितने शूरवीर विस्मृति के अधकूप में विलीन हो गये. हमने वीरपूज के त्याग दिया, वीरता ने हमें त्याग दिया.

हमारे जयमल और 'पुत्ता' के स्मारक कहाँ हैं ? उस अग्नि-शिखा पवित्र पद्मिनी का कौनसा स्मृतिचिह्न आपके पास है ? और तो और महाराष्ट्रा प्रताप का भी—जिनके समान वीर, स्वातंत्र्यप्रिय, दृढ चरित्र, अपनी आतंकधनी और अपनी आन का पक्का व्यक्ति संसार के इतिहास में कम मिलेगा—कोई स्मारक धँस तीस करोड़ आदिभियों (!) के देश में नहीं जन सका ! हमारी बापवांही का धससे जल कर लयंकर परिणाम क्या हो सकता है कि दुर्गादास और अमरसिंह के स्मारक न होने के कारण लोग उनके ऐतिहासिक व्यक्ति होने में सदेह करने लगे हैं !

प्रसन्नता की आत है कि देश के कुछ सहृदय व्यक्तियों के हृदय में महाराष्ट्रा प्रताप की जयंति मनाने का सहविचार उत्पन्न हुआ है. हम धँस विचार का हृदय से समर्थन करते हैं.

इतिहास के प्रसिद्ध विद्वान श्री. गौरीशंकर हीराचंद ओजा आणकल राजपूताने का इतिहास लिख रहे हैं. उन्होंने महाराष्ट्रा प्रताप के जवन-चरित के संजंघ में जहुतसे महत्वपूर्ण अनुसंधान किये हैं. उनके अनुसंधानों से महाराष्ट्रा की अज्येय आत्मा दुर्दांत आत्म-संमान, अवियल स्वदेशप्रेम तथा असीम साहस और अलौकिक वीरता का और भी दृढ प्रमाण मिलता है. यह प्रसिद्ध है कि ओक बार महाराष्ट्रा जंगल में ऐसी हीन अवस्था में थे कि उन्हें धास तक की रोटी मुश्किल से नसीब होती थी. कहते हैं कि ओक दिन राष्ठा की कन्या धास की रोटी आ रही थी, धतने ही में ओक जंगली गिह्नी उसकी रोटी ले लागी. कन्या रोने लगी. महाराष्ट्रा कन्या की धस च्छीकार के सुन कर वियलित हो उठे, और उन्होंने अकबर की अधीनता स्वीकार करने के लिये पत्र ली लिखा, भगर भीकानेर के राजकुमार पृथ्वी-राज का पत्र पा कर वे फिर संलल गये. ओजाजी के अनुसंधानों से सिद्ध होता है कि उपयुक्त घटना मनगढ़ंत ही है. महाराष्ट्रा ने अपने जवन में कभी अकबर की अधीनता स्वीकार करने का विचार ही नहीं किया, और न कभी उन्हें धास की रोटियां आने

કા અવસર હી પડા.

ઝોઝાજી કે કથનાનુસાર મહારાણા કી જન્મતિથિ ૬ મઘ હૈ, મગર હિંદૂ તિથિ કે અનુસાર ઉનકા જન્મ જ્યેષ્ઠ શુક્લા ૩ કો હુઆ થા ઔર તબી ઉનકી જયંતિ મનાને કા નિશ્ચય હુઆ હૈ. કવિવર રહિમ ને કહા હૈ:—

‘રહિમ ન સાંચે સૂર કો, ઐરિહુ કરત ખખાન.’

મહારાણા પ્રતાપ સમ્યે શૂરવીર થે, અતઃ ઉનકા આજીવન-ઐરી ઉદાર-હૃદય અકબર બી ઉનકી વીરતા કા લોહા માનતા થા. જિસ સમય મહારાણા કી મૃત્યુ કા સમાચાર અકબર ને સુના થા, વહ પ્રસન્ન હોને કે સ્થાન મેં ઉદાસ હો કર સ્તબ્ધ હો ગયા થા. ઉસ સમય દરબાર મેં દુરસા આઢા નામક એક ચારણ ઉપસ્થિત થા, ઉસને તુરંત હી એક છપ્પય પઢા—

“અસ લેગો અણુદાગ, પાધ લેગો અણુનામી;
ગૌ આડા ગવડાય, જિકો બહતો ધુર વામી.
નવરોજે નહ ગયો, ન ગૌ આતસાં નવદ્વી;
ન ગૌ ઝરોખાં હેઠ, જોઠ દુનિયાણુ દહદ્વી.
ગહલોત રાણુ જીતી ગયો, દસણુ મૂંદ રસણુ ડસી;
નીસાસ મૂક ભરિયા નયણુ, તો મૃત શાહ પ્રતાપસી.”

આશય—“હે ગુહિલોત રાણુ પ્રતાપસિંહ ! તેરી મૃત્યુ પર શાહ (ખાદશાહ) ને દાંતોં કે ખીચ જીભ દખાઈ ઔર નિઃશ્વાસ કે સાથ આંસૂ ટપકાયે; ક્યોંકિ તૂને અપને ઘોડે કો દાગ નહીં લગને દિયા, અપની પગડી કો કિસીકે આગે નહીં ઝુકાયા, તૂ અપના આડા (યશ) ગવા ગયા, તૂ અપને રાજ્ય કે ધુરરે કો ખાંચે કંઘે સે ચલાતા રહા, નૌરોજ મેં ન ગયા, ન આતસોં (ખાદશાહી ડેરોં) મેં ગયા, કબી શાહી ઝરોખે કે નીચે ખડા ન હુઆ ઔર તેરા રોખ દુનિયાં પર ગાલિખ થા, અતએવ તૂ સખ તરહ સે જીત ગયા.”

ખાદશાહ ને ઉસ ચારણુ કો પુરસ્કાર દિયા, ઔર કહા કિ ઇસ કવિ ને હી મેરા ઠીક લાવ સમજા હૈ.

મહારાણા કા અગ્નિસંસ્કાર ખંડોલી નામક ગ્રામ કે સમીપ એક નાલે કે તટ પર હુઆ થા, જહાં ઉસકે સ્મારકસ્વરૂપ સફેદ પથ્થર કી આઠ સ્તંભોંવાલી એક છોટીસી છત્રી બની હુઈ હૈ, જો ઇસ સમય જીર્ણુ-શીર્ણુ દશા મેં હૈ.

મહારાણા કે વંશધર આજ બી મેવાડ કે શાસક હેં. ઉન્હેં લાખોં રૂપયે વાર્ષિક કી આય હૈ, કિંતુ કિતની લજ્જા કી ખાત હૈ કિ મહારાણા કે સદશ મહાન્ પુરુષ કા સ્મારક બનાના તો દૂર રહા, ઉનકી પ્રાચીન છત્રી કા જીર્ણોદ્ધાર કરનેવાલા બી કોઈ નહીં હૈ !

હલદીવાટી કે સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ મેં મહારાણા કા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘોડા ચેટક કામ આયા થા. હલદીવાટ સે દો મીલ દૂર ખલીયા-નામક ગ્રામ મેં ઉસકે સ્મારક મેં એક ચખૂતરા ખનાયા ગયા થા, કિન્તુ કુછ દિનોં કે બાદ યહ ચખૂતરા નષ્ટ હો ગયા ઔર ઉસકે સ્થાન પર એક દૂસરા ચખૂતરા ખનાયા ગયા, જો આજકલ વર્તમાન હૈ.

(મે-૧૯૨૯ના “વિશાલ ભારત”ના સંપાદકીય લેખમાંથી)

૧૦૦-પૂજ્ય દ્વિવેદીજી કા આદર્શ દાન

પૂજ્ય દ્વિવેદીજી ને અપને જીવન કી સંપૂર્ણ કમાઇ ૬૪૦૦) કાશી-વિશ્વવિદ્યાલય કા ઇસ લિયે દે દિયે હૈં કે ઉસકે બ્યાજ સે નિર્ધન કાન્યકુબ્જ વિદ્યાર્થીયોં કા ત્રીન છાત્રવૃત્તિ દી જાયં. દ્વિવેદીજી કા યહ આદર્શ દાન વાસ્તવ મેં અત્યંત પ્રશંસનીય હૈ. હિંદી સાહિત્યસેવિયોં કી ઔર સે અનેક દાન દિયે ગયે હોંગે, પર ઇતને પરિશ્રમ કે સાથ કમાયા હુઆ ધન શાયદ હી કિસી હિંદી લેખક ને ઇસ તરહ દાન મેં દિયા હોગા. દ્વિવેદીજી ઉન દ્વિગ્ગજ લેખકોં મેં સે હૈં, જિનકા નામ આગે આનેવાલી હિંદી જનતા અત્યંત આદર કે સાથ સ્મરણ કરેગી. ઉસ સમય, જખ આજકલ કે અધિકાંશ હિંદી લેખકોં કે નામ વિસ્મૃતિ કે ગર્ભ મેં વિલીન હો ગયે હોંગે, દ્વિવેદીજી કા નામ હિંદી સાહિત્ય કી ક્ષિતિજ પર એક અત્યંત પ્રકાશમાન તારે કી તરહ ચમકતા હોગા. ઇમાનદારી ઔર નિયમિતતા, પરિશ્રમ ઔર યોગ્યતા, સ્વાધીનતાપ્રેમ ઔર અકબડપન કા જો સ્ટેંડર્ડ હિંદી પત્રકારોં કે સામને ઉન્હોંને રકબા હૈ, ઉસ તક પહુંચને કે લિયે અબી બીસિયોં વર્ષ લગેંગે. ઉનકે મુકાબલે કા દૂસરા કોઇ જર્નેલિસ્ટ હિંદી સંસાર મેં તો વિદ્યમાન નહીં. ઉન્હોંને હિંદી પત્રકારોં કા અપને ઇસ અમૂલ્ય દાન સે ગૌરવાન્વિત કિયા હૈ. હમ નવયુવકોં મેં એસા કૌન હોગા, જિસકા મસ્તક સ્વયં હી ઇન વયોવૃદ્ધ પત્રકાર કે ચરણોં મેં ન ઝુક જવે ? ‘વિશાલ-ભારત’ બી શ્રદ્ધા તથા નમ્રતાપૂર્વક ઉનકા અભિવાદન કરતા હૈ.

(મે-૧૯૨૯ ના “વિશાલ ભારત”ના સંપાદકીય લેખમાંથી)

૧૦૧-અનાથાલય

(લેખિકા:-શ્રીમતી હેમંતકુમારી ચૌધરાની)

આધુનિક સમય મેં દરિદ્રનારાયણ કી સેવા કરને કે લિયે દેશ મેં એક બડા પ્રેમપ્રવાહ બહને લગા હૈ. માતૃગતિ કી રક્ષા ઓર ઉન્હેં સુશિક્ષિતા બના કર ફિર સે ઉચ્ચ પદવી પર બેઠાને કે લિયે બી યત્ન ઓર ઉદ્યમ હો રહા હૈ. સ્વરાજ્યલાલ કે લિયે બી લોગ ઉત્સુક નયનોં સે પ્રતીક્ષા કર રહે હૈં.

પરંતુ જિન્હેં સ્વરાજ્યલાલ કરને કી ઉત્કટ ઇચ્છા હો રહી હૈ, ઉન્હેં ચાહિયે કિ સર્વપ્રથમ અપને ભાવી વંશધરોં કી રક્ષા કરને કા સુપ્રબંધ કરેં. યદ્યપિ કુછ દયાવાન લોગોં કે યત્ન ઓર સ્વાર્થત્યાગ સે આજકલ સખ પ્રધાન નગરોં મેં અનાથાલય સ્થાપિત હો ગયે હૈં, ઓર ઉનમેં કુછ અનાથ બચ્ચોં કા પાલન બી હોતા હૈ; કિંતુ ખેદ ઓર લજ્જા કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ હમારે હિંદૂ, આર્ય, સિકખ ઓર જૈન ઇત્યાદિ વિભિન્ન સંપ્રદાયોં ને અપની ધર્મબુદ્ધિ કે અનુસાર અનાથ બાલકોં કે પાલનપોષણ કે લિયે અનાથાલય તો ખોલે હૈં. એક દિલ્લી મેં હી એસે ૩-૪ આશ્રમ હૈં, પરંતુ ઉનમેં બચ્ચોં કે પાલન કે લિયે જૈસા પ્રેમ, જૈસા જ્ઞાન ઓર જૈસી સફાઈ હોની ચાહિયે વૈસી નહીં દિખાઈ દેતી. કારણ યહ હૈ કિ બચ્ચોં કે પાલને ઓર દેખને ભાલને કે લિયે એસે અશિક્ષિત ઓર મૂર્ખ પરિચારિક યા પરિચારિકાઓં રકખી જાતી હૈં, જિનકો ન તો બચ્ચોં કે પાલનપોષણ કા જ્ઞાન હૈ, ઓર ન ઉતના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હૈ. ઇસિ લિયે પ્રાયઃ છોટે બચ્ચે ઉનકી અસાવધાની સે ખિમાર હો જાતે હૈં. યહાં પર બચ્ચોં સે હમારા તાત્પર્ય ઉનસે હૈ, જિનકો અપના કુછ બી જ્ઞાન નહીં હૈ, જો અભી દૂધ પીનેવાલે શિશુમાત્ર હૈં. એસે બચ્ચોં કા પાલન કેવલ વહી માતાઓં કર સકતી હૈં, જિનમેં સંતાનવાત્સલ્ય અથવા માતૃસ્નેહ હૈ; જિન્હેં બચ્ચોં કે પાલને, ઉન્હેં નહલાને-ધૂલાને, કપડે પહિનાને ઓર સાફસુથરા રખને કી શિક્ષા મિલી હૈ.

હમને સુના હૈ કિ દિલ્લી કે લેડી હાડિંગ કૉલેજ કે અસ્પતાલ મેં પ્રાયઃ હિંદૂ, આર્ય અનાથાલયોં કે બચ્ચે ખિમાર હોને પર ભેજે જાતે હૈં. વહાં લે જાતે સમય વે બચ્ચે જૈસે મૈલે, ગંદે ઓર દુર્બલ હોતે હૈં, ઉસે દેખને સે બી દુઃખ હોતા હૈ. અસ્પતાલ મેં સુશિક્ષિતા નર્સોં ઓર સદાશયા લેડી-ડૉક્ટરોં કે યત્ન સે થોડે હી દિનોં મેં ઉન બચ્ચોં કા ચેહરા બદલ જાતા હૈ. વે ઉન્હેં સાફ કપડે પહિના કર સાફ-સુથરા રખતી હૈં, નિયમપૂર્વક ઉપયુક્ત

भोजन देती हैं। उनके यत्न से अच्छे नीरोग हो कर फिर अनाथालयों में भेजे जाते हैं; परंतु वहां जा कर फिर वही दुर्दशा होती है। फिर उसी प्रकार भैषाग्न, अनियमित और अनुपयुक्त भोजन का ढंग आरंभ हो जाता है। इससे वे फिर पीड़ित हो कर उसी अस्पताल में भेजे जाते हैं। क्या यह धीरे लज्जा की बात नहीं है? यह काम केवल पुरुषों का या वेतनभोगी दासियों का नहीं, यह तो माताओं का है! परंतु हमारे देश की माताओं अपने ही अच्छों का पालनपोषण उचित रीति से करना नहीं जानती, और न वह इस भ्रष्टाचार की जानकारी जान के अपनी कन्याओं को अच्छी तरह सिखाती हैं। दाता लोग तो गरीब अनाथों की सहायता और रक्षा के लिये हमारे इपे दे रहे हैं, किंतु उनका उपयोग हीन रीति से नहीं होता, यह हम साहस के साथ कह सकती हैं। अतः लोग तो दूसरों के लिये कुछ धन का सह्यवहार करना भी नहीं जानते।

जाति की रक्षा के लिये अनाथ अच्छों के पालन और उन्हें यथोचित रूप से शिक्षा दे कर आदर्श नागरिक बनाने के लिये हमारे सम्य देशों में कितने ही अनाथालय परियालित हो रहे हैं। वहां की सुशिक्षिता माताओं और परीक्षारिणी महिलाओं उनका प्रबंध स्वयं करती हैं। शिशुपालन का काम नैसा स्त्रियां कर सकेंगी वैसा पुरुषों से कभी नहीं हो सकता। लगवान ने इसी से तो माता को सर्वश्रेष्ठ पदवी दी है। यह तो नारी का ही धर्म है। जाति की रक्षा करना परम पवित्र देशसेवा है। आण्डल हमारे देश में स्त्रीशिक्षा दिन पर दिन उन्नति कर रही है। प्रत्येक प्रदेश में उच्च शिक्षिता उपाधिवारिणी महिलाओं पुरुषों के साथ विश्वविद्यालय की परीक्षा दे रही हैं। वे किसी किसी विषय में तो पुरुषों से भी उच्च स्थान लाभ करती हैं। ये सब जाते देश की उन्नति की परियायक हैं। परंतु ये नारी-समाज की उन्नति के यथेष्ट लक्षण नहीं हैं। आण्डल अतः स्त्रियां सात समुद्र पार कर के विदेश में भी जानलाभार्थ जा रही हैं, परंतु कितने परिताप का विषय है कि हमारे नारी-समाज की दृष्टि अभी तक केवल आहरी आडंबरपूर्ण सम्यता की शिक्षा प्राप्त करने की तरफ ही लगी हुई है। जिससे देश की यथार्थ रूप से उन्नति हो, हरिद्वारायण की सेवा हो उसके प्रति उनका ध्यान नहीं। नैसे पुरुष-समाज राजनैतिक समस्याओं को सुलझाने में अपना सारा ज्ञान और जल लगा रहा है, वैसे ही हमारे मातृसमाज और पुत्रियों को यादिये कि अपने देश के अनाथ, हरिद्व और असहाय शिशु-समाज (आलक और आलिकाओं) की रक्षा करने

મેં ધ્યાન લગાવે'. મેરી સમજ મેં તો ખીંચે, એમં એં પાસ કરને કે લિયે અપની સારી શક્તિ ક્ષય કરને કી અપેક્ષા કમ સે કમ ચાર પાંચસૌ કન્યાઓં બી શિશુ-પાલન, સ્વાસ્થ્ય-વિજ્ઞાન, અનાથાલયોં કા પરિચાલન ઇત્યાદિ વિષયોં કિ શિક્ષા ઉત્તમ રીતિ સે પ્રાપ્ત કર લેં ઔર દો-ચાર અનાથાલયોં કે પરિચાલન કા દાયિત્વ ગ્રહણ કર કે ઉન્હેં આદર્શ સંસ્થા બના દેં તો બહુત અધિક દેશસેવા હોગી.

ઇસ લિયે કન્યાઓં કો, યુવક સ્વયંસેવકોં કી ભાંતિ સ્વયં-સેવિકા દલ, યા છોટી છોટી માતૃ-મંડલી સંગઠિત કર કે અનાથોં કી સેવા કા વ્રત લેના ઉચિત હૈ. અસ્પૃશ્ય જાતિવાલોં કો શુદ્ધ કર કે ઉનકો સમાન બનાવે કી ધૂમ તો દેશ મેં બહુત હો રહી હૈ, કિંતુ જો અસંખ્ય બચ્ચે હમારી લાપરવાહી ઔર નિર્દયતા કે કારણ હર સાલ સ્ત્રી-અસ્પૃશ્યોં સે ઇસાઇયોં કે અનાથાલયોં મેં ભેજે જાતે હૈં, ઉસકા જ્ઞાન હમારે હિંદૂ ભાઇ-બહેનોં કો કુછ બી નહીં હૈ.

મૈને અપની આંખોં સે દેખા, ઔર કઇ લેડી ડૉક્ટરોં સે સુના બી હૈ કિ જનાના અસ્પૃશ્યોં મેં જિતને બચ્ચે હિંદૂ સ્ત્રિયાં જનતી હૈં, ઉનમેં સે એક તિહાઇ ભાગ ઇસાઇયાં કો સૌંપ દિયે જાતે હૈં. મૈને એક લેડી ડૉક્ટર સે કહા થા કિ આપ હિંદૂ બચ્ચોં કો ઇસાઇયોં કો ક્યાં દે દેતી હૈ? ઉન્હેંને જવાબ દિયા 'હિંદૂ લોગ હી હમસે કહતે હૈં કિ હમ ઇન બચ્ચોં કો લે કર ક્યા કરેંગે, જહાં તુમહારી ઇચ્છા હો ભેજ દો. હિંદૂ અનાથાશ્રમ બી સખ જગહ નહીં હૈં ઔર ન વહ બચ્ચોં કો લેને કે લિયે હમારે પાસ આતે હૈં. ઇસાઇયોં કા દાર પ્રત્યેક જાતિ કે અનાથ બચ્ચે કો ગ્રહણ કરને કે લિયે સદા ખુલા રહતા હૈ, ઔર વહાં ઉનકા પાલન બી અચ્છી તરહ હોતા હૈ.' ઇસાઇયોં કે અનાથાલયોં મેં લાખોં કરોડોં કી સંખ્યા મેં દૂસરી અનેક જાતિયોં કે બચ્ચે પલતે હૈં, ઉનકો વિવિધ પ્રકાર કી શિલ્પકારી ઔર સેવા કા કામ સિખા કર વે ઉનસે લાભ ઉઠા રહે હૈં. ક્યા હમેં ઉનસે યહ આદર્શ સીખના નહીં ચાહિયે? હમ ઉનકે નયે-નયે ફેશનોં કી તો આગ્રહ કે સાથ ઝટ નકલ કર લેતે હૈં, પરંતુ ઉનકી જિસ ખાત સે હમારે ઇસ અભાગે દેશ કી યથાર્થ સેવા હો સકતી હૈ, ઉસ પર હમ સ્વપ્ન મેં બી વિચાર નહીં કરતે.

પ્રત્યેક કન્યા-વિદ્યાલય કે સાથ એસી એક વિશેષ શ્રેણી (સ્પેશલ ક્લાસ) ખોલની ચાહિયે, જિસ મેં કન્યાયોં, યદિ પ્રતિદિન ન હો સકે તો હફતે મેં દો-ત્રીન ખાર તો નિશ્ચય હી શિશુપાલન કી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરેં. પ્રત્યેક જનાના અસ્પૃશ્ય મેં બી યહ

સૂચના દે દી જાય કિ અનાથ બચ્ચે, ચાહે કિસી જાતિ કે હોં, હિંદૂ
યા આર્ય યા સિકખ આદિ કે અનાથાલયોં મેં બેજે જાયં. ઉન્હેં
બેજને કા પ્રબંધ ઉસ નગર કે હિંદૂઓં કી તરફ સે હોના ચાહિયે.

જમ તક હમારી માતૃ-સમાજ કા ધ્યાન અનાથોં કી રક્ષા
કી તરફ આકર્ષિત નહીં હોગા, તમ તક યહ મહત્ત્વ કાર્ય કબી
સુચારુ રૂપ સે સંપન્ન નહીં હો સકતા. ક્યા ઇન બાતોં કી તરફ
હમકો ધ્યાન દેના ઉચિત નહીં? હમારા માતૃસ્નેહ ક્યા કેવલ અપને
હી ધર કે દસપાંચ બચ્ચોં કે લિયે ભગવાન ને દિયા હૈ? માતૃસ્નેહ
કી ધારા તો ઉસી અગાધ પ્રેમસાગર સે નિકલ રહી હૈ, જિસે
જગન્માતા ને અપની સૃષ્ટિ કે અસંખ્ય જીવોં કે પાલન કરને કે
લિયે ઉત્પન્ન કિયા હૈ. હાય! હમ ભારતીય નારિયોં કૈસી કઠોર
ઔર સ્વાર્થપટુ હો રહી હૈં. હમારી આંખોં કે સામને હર સાલ
લાખોં કી સંખ્યા મેં સુકુમાર બચ્ચે મૃત્યુ કે ગ્રાસ બન રહે હૈં,
ફિર બી હમેં સ્વાર્થપરતા કે મોહ ને ઘેર રકખા હૈ. હમ કેવલ
અપને હી સુખ કે લિયે વ્યાકુલ રહતી હૈં.

આઓ, પાઠિકાઓ! એક બાર દેશ કી જનસંખ્યા કી
વૃદ્ધિ પર ધ્યાન દો. અનાથોં કી માતા બનને કે લિયે સમગ્ર ભાર-
તીય નારીસમાજ કો પ્રેરણા કરો. ઇસ મહાવ્રત કે પ્રચાર કે લિયે
શિક્ષા કા પ્રબંધ કરો, અપને દેશ કે અનાથાલયોં મેં જા કર વહાં
કી અવસ્થા કો દેખો, ઉનમેં જો જો ત્રુટિયાં દિખાઇ પડતી હૈં,
ઉન્હેં સુધારને કા યત્ન કરો. યહ કામ પ્રત્યેક નગર કી મહિલા
સભા કી સભ્યાઓં કો અપને હાથ મેં લેના ઉચિત હૈ. ગરીબ,
સંતાનહીન વિધવાઓં કો યા દયાવતી સ્ત્રિયોં કો ઇસ મહાન સેવા
કે લિયે શિક્ષા પ્રદાન કરો. સમસ્ત સ્ત્રિયાં અધ્યાપિકા યા ડૉક્ટર
નહીં બન સકતીં. ઉનકો માતા બન કર અનાથાલયોં મેં જા કર
રહના ચાહિયે.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના “ચૌદ” માંથી)

१०२-अमरिका की एक आदर्श व्यायामसंस्था

(लेखक:-श्रीनाथसिंह.)

प्रत्येक व्यक्ति घस आत को जन सकता है कि कारागारों से और निर्दय दंडविधानों से अपराधियों की संख्या कम नहीं हो सकती। आज संसार में जितने कारागार हैं उतने कदाचित् ही कभी रहे हों, फिर भी अपराधियों की संख्या बढ़ती ही न रही है। यदि यही कम जारी रहा तो एक ऐसा दिन भी आ सकता है जब घस संसार में कोछ भी लला आदमी न रहे जायगा। सारे मनुष्य अपराधी हो जायेंगे और यह संसार एक पड़ा लारी जेलखाना बन जायगा।

संसार के विद्वान घस आत की चिंता में लगे हैं कि मनुष्यों के हृदय से पाप करने की प्रवृत्ति कैसे रोकी जाय। अज तक लोग यही सोचते आये हैं कि बिना कडे दंडविधानों के पापियों का सुधार नहीं हो सकता। शरीर की पीडा और त्राणों का लय ही मनुष्यों को पापकर्म करने से रोक सकता है। घसी सिद्धांत के अनुसार कितने मनुष्यों को क्रांसी दी गछ, कितने ज्वित आग में जोक दिये गये, कितने अंग लंग कर के छोड दिये गये और कितने सदैव के लिये कालकोठरी में पंद कर दिये गये, घसकी गिनती नहीं। विभिन्न दंडप्रयोगों का स्मरण करते ही रोंगटे पडे हो जाते हैं, पर उनका वर्णन करना हमारा अभीष्ट नहीं। यह आनंद की आत है कि मनुष्य अपने युगों की घस लूल को कुछ कुछ समझने लगा है। अज संसार के अनेक विद्वान व्यक्तिगत रूप से यह घोषणा कर रहे हैं कि अपराधियों का सुधार दंड से नहीं हो सकता। घसके लिये कुछ और ही उपायों का अवलं- बन करना पडेगा। वे उपाय क्या हैं घसको अमरिका की न्यू जरसी स्टेट ने पडे सरल ढंग से संसार के संभुज उपस्थित कर दिया है। घस रियासत ने जेलों को व्यायाम संजंधी संस्थाओं में बदल कर समस्त नागरिकों की उन्नति का मिलकुल नया मार्ग जोल दिया है और घसका श्रेय परडेड ७० लेविस को है। लेविस महाशय न्यू जरसी स्टेट की संस्थाओं और ऐजन्सियों के कमि- शनर हैं। आपने अपराधों और अपराधियों का विशेष रूप से अध्ययन किया है। आपका उलना है कि मनुष्य किसी न किसी शारीरिक त्रुटि के वशीलूत हो कर अपराध करता है। घस लिये यदि संसार के सज कारागार पंद कर दिये जाय और उनके स्थान पर आदर्श व्यायामशालायें जोल दी जाय तो संसार से सदा

के लिये अपराध और अपराधी जिहा हो जायं.

लेविस महाशय के प्रयत्न से न्यू जर्सी स्टेट के जेम्स नगर में आलकों के लिये ओक असी ही संस्था की स्थापना हुई है. उस स्टेट में यदि कोछ आलक प्रथम बार अपराध करता है तो वह पकड कर उसी संस्था में लाया जाता है. आलक के पहुँचने पर सजसे पहले उसका इतिहास लिख लिया जाता है. इसके पश्चात् उसके स्वास्थ्य की परीक्षा की जाती है. इस काम के लिये योग्य और मिष्टभाषी डाक्टर नियुक्त रहते हैं. वे आलक के प्रत्येक अवयव की बड़ी गंभीरता के साथ परीक्षा करते हैं और परिणाम लिखते जाते हैं. तब उसकी चिकित्सा की व्यवस्था की जाती है. इस समय इस संस्था में २०६ अपराधी आलक हैं. ये आलक ८ वर्ष से ले कर १७ वर्ष तक की आयु के हैं. इनमें अधिकांश आलक माता से या पिता से या दोनों से रहित हैं. इस प्रकार वे मातापिता के प्यार और उपदेश से वंचित हैं. कुछ के माता पिता दरिद्र हैं, और कुछ के चरित्रहीन हैं. औसा ओक बी आलक नहीं है जिसके मायाप अच्छे हों.

संस्था में प्रवेश करते समय ६० प्रति सैकडा लडकों की आंजे पराज थीं, ३५ प्रति सैकडा के ईडे होषयुक्त थे, ४५ प्रति सैकडा का गला जिगडा था, ६५ प्रति सैकडा के दांत पराज थे. इन सज रोगों की चिकित्सा की गछ, माँ-याप के घर में उन्हे जे जे अभाव थे वे सज दूर किये गये. उन्हे भुली हवा में जेलने और व्यायाम करने का मौका दिया गया. अज इन अज्यों के दृष कर, इनसे जातचीत कर के, इनके साथ रह कर कोछ इनके अपराधी होने का सदेह नहीं कर सकता. जर्सी स्टेट में यह संस्था न होती तो अमरिका के इतने नागरिक चोर, डाकू बन कर या तो पुलिस के परेशान करते रहते या जेलों में पडे सडते रहते. संसार में और बी अनेकों रेडरमेटरी स्कूल हैं, पर वे प्रायः आलकों के जिगाडनेवाली जेलों के अतिरिक्त और कुछ नहीं हैं. जर्सी इस दिशा में संसार के सज राष्ट्रों से लाजों मील आगे है. अपराधी आलकों के सुधारने के लिये औसी आदर्श संस्था संसार में अन्यत्र नहीं है.

मि० लेविस की समज में जितने मानसिक विकार होते हैं वे सज किसी न किसी शारीरिक विकार के कारण उत्पन्न होते हैं. शारीरिक दंड द्वारा मानसिक विकारों के—जिनके कारण कि मनुष्य अपराध करता है—दूर करने की जात सोचना भूर्भता है. इस लिये वे समस्त अपराधी प्रवृत्तियों के दूर करने का उपाय केवल व्यायाम जतलाते हैं. यह जात बड़ी विचित्र जन पडती

હૈ પર હૈ ઠીક. વ્યાયામ સે શરીર કે પ્રત્યેક અવયવ પુષ્ટ હો જાતે હૈં ઓર શરીર કે પ્રત્યેક અવયવ કે પુષ્ટ હો જાતે સે મનુષ્ય કી વિવેકશક્તિ ઇતની પ્રબલ હો જાતી હૈ કિ વહ અપરાધ કરનેવાલી સમસ્ત માનવપ્રવૃત્તિયોં કે દબાતી રહતી હૈ. અમરીકા કે ભૂતપૂર્વ પ્રેસીડેન્ટ ક્લિન્જ ને એક બાર કહા થા કિ પાપ કા નાશ કેવલ ધર્મ સે હી હો સકતા હૈ. યદિ પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મ કે અનુસાર ચલે તો સંસાર મેં કોઈ પાપી ન રહ જાય. પરંતુ મનુષ્ય મેં ધર્મભાવના તબી જાગ્રત હો સકતી હૈ જખ દુરદશી અધિકારી ઓર સુધારક લોગ નાગરિકોં કે સ્વાસ્થ્ય કી ઓર વિશેષ ધ્યાન દેં. યહ શરીર મનુષ્ય કે બીતર જો પવિત્ર આત્મા નિવાસ કરતી હૈ ઉસીકા મંદિર હૈ. મંદિર વિકારોં સે શૂન્ય ઓર સ્વસ્થ રહેગી તો આત્મા બી સ્વસ્થ રહેગી ઓર મનુષ્ય અપરાધ ન કરેગા. જરસી કી ઇસ સંસ્થા ને પ્રેસીડેન્ટ કે ઇન શબ્દોં કે અરિતાર્થ કર કે દિખલા દિયા હૈ. અમરીકા કે દુષ્ટ ઓર નિકમ્મે નિવાસિયોં કે યહ કેવલ વ્યાયામદ્વારા ઉપયોગી ઓર આદર્શ નાગરિકોં કે રૂપ મેં બદલ રહી હૈ. યદિ ઇસ પદ્ધતિ પર સંસાર કે સખ રાષ્ટ્ર કામ કરને લગેં તો જેલ, પુલિસ ઓર ન્યાયાલય કે લિયે જો પ્રતિવર્ષ કરોડોં રૂપયે વ્યય કિયે જાતે હૈં ઉનમેં યથેષ્ટ કમી હો જાય ઓર શાસનવ્યવસ્થા કે સદુદ્દેશોં કી સિદ્ધિ બી હો.

જેન-સખર્ગ કી ઇસ સંસ્થા મેં પ્રત્યેક બાલક કે પ્રતિદિન એક ક્વાર્ટ દૂધ પીને કે દિયા જાતા હૈ. યદિ કોઇ બાલક દૂધ પીના પસંદ નહીં કરતા તો અધિકારી લોગ ઉસે યોં હી નહીં છોડ દેતે. વે ઉચ્ચ કોટિ કે વિચારવાન પુરુષ હોતે હૈં. અપને કામ સે ઉન્હેં બડા પ્રેમ હોતા હૈ. અપના કર્તવ્યપાલન કરને મેં ઉન્હેં બડા આનંદ આતા હૈ. ઉનકે પ્રધાન લેવિસ ને ઉનમેં નવીન ઓર અપ-ટૂ-ડેટ વિચાર ભર રખે હૈં. ઇસ લિયે જખ બાલક કહતા હૈ કિ મુઝે દૂધ પસંદ નહીં હૈ તખ વે બલપ્રયોગ નહીં કરતે ઓર યહ નહીં કહતે કિ તુમ્હેં પીના હી પડેગા, બલકિ ઉસકે હૃદય મેં યે વિશ્વાસ જમાને કા પ્રયત્ન કરતે હૈં કિ ઉસે દૂધ પીને સે લાભ હોગા. બાલક પૌષ્ટિક ભોજન કે સ્થાન પર હાનિકારક ભોજન કયોં કરતા હૈ, ઇસ ખાત કા વે કારણ ખોજતે હૈં ઓર ઉસે દૂર કરતે હૈં. ધીરે ધીરે બાલકોં કી ખુરી આદતોં કે વે એકદમ બદલ દેતે હૈં. યહ કહને મેં અત્યુક્તિ નહીં કિ ઇસ સંસ્થા કે સખ કામ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ સે હોતે હૈં. ખિમાર ખચ્ચોં કે સ્વસ્થ ઓર બલવાન બનાના હી ઇસકા ઉદ્દેશ હૈ. ઇસ સંસ્થા ને અપને ઇન પ્રયોગોં સે યહ સિદ્ધિ કર કે દિખલા દિયા હૈ કિ અપરાધી એક પ્રકાર કા રોગી હૈ ઓર ઉસકી વાસ્તવિક ચિકિત્સા

ત્સા દંડ નહીં, વ્યાયામ હૈ.

ઇસ સંસ્થા ને અનેક અસાધ્ય અપરાધિયોં કો સ્વસ્થ, સુશીલ ઔર સચ્ચરિત્ર નાગરિક બના કર નિકાલે હૈં. ઉન સખડી કથા બડી મનોરંજક હૈ. સખડા વર્ણુન કરેં તો ખાસા પોથા તૈયાર હો જાય. ઇસ લિયે નીચે કેવલ દો ઉદાહરણ ઉપસ્થિત કર રહે હૈં, પાઠક ઇતને હી સે સંતોષ કરેં.

જિમ્મી સલ્લિવન નામક શિકાગો કા એક યુવક આબકલ ન્યૂયૉર્ક કે એક બેંક મેં અચ્છે પદ પર હૈ. પ્રતિવર્ષ ૭,૫૦૦ પૌંડ વેતન પાતા હૈ. પરંતુ અપને યૌવન કે પ્રભાતકાલ મેં યહ એક મહા અપરાધી સમજા જાતા થા. અનેક જેલખાનોં કી સૈર કર ચુકા થા ઔર સભી વાડનોં ને કહ દિયા થા કિ ઇસકા સુધરના અસંભવ હૈ. જેલ મેં વહ ન તો કામ કરતા થા, ન અફસરોં કી આજ્ઞા માનતા થા. પ્રાયઃ રોજ હી વહ બેતોં સે પીટા જાતા થા. ઇસ પ્રકાર કિસી જેલ મેં દો સાલ ઔર કિસીમેં ચાર વર્ષ વ્યતીત કર વહ ન્યૂયાર્ક મેં પકડા ગયા. ન્યૂયાર્ક કે વાડન કે પાસ પુલિસ ને ઉસકે પૂર્વ અપરાધોં કી સૂચિ ભેજ દી. પરંતુ ન્યૂયાર્ક કા વાડન કૈદિયોં કા પીટતે પીટતે આજિજ આ ગયા થા ઔર નયે વિચારોં કા કાયલ હો ગયા થા. ઇસ લિયે ઉસને જિમ્મી કી ચિકિત્સા જેસબર્ગ કે ઢંગ પર કરની આરંભ કી. ઉસકે શારીરિક રોગ દૂર કિયે ગયે ઔર ઉસે ખુલી હવા મેં રહને ઔર વ્યાયામ કરને કા અવસર દિયા ગયા. થોડે હી દિનોં મેં વહ બડા આજ્ઞાકારી બન ગયા ઔર ઇસ બાર એક આદર્શ નાગરિક કે રૂપ મેં જેલ સે નીકલા.

ટિપ નામ કા દૂસરા યુવક જેલ મેં પ્રતિદિન પીટા જાતા થા. જિતના વહ પીટા જાતા ઉતના હી નિયમોં કી અવહેલના ભી કરતા થા. ઉસકી ઔર વાડન કી ચૌખાસોં ઘંટે ઠની રહતી થી. પીટતે પીટતે જખ જખ ટિપ મરને કે કરીખ પહુંચ ગયા તખ અચાનક ઉસકી કથા એક સમાચાર-પત્ર મેં પ્રકાશિત હો ગઈ. ખસ, ઇસ મામલે કી જાંચ હોને લગી. ટિપ કે સૌભાગ્ય સે જાંચ-કમેટી કા એક સદસ્ય લેવિસ કા અનુયાયી નિકલ આયા. ઉસને ટિપ કી ડાક્ટરી પરીક્ષા કરાઇ તો પતા ચલા કિ વહ સર્વથા રોગી હૈ. અખ ટિપ કી ઉચિત ચિકિત્સા હોને લગી, બખાય બેતોં કે મીઠે શબ્દોં સે ઉસકી ખાતિર કી જાને લગી. બેતોં પર ઉસે કામ કરને કે લિયે ભેજ ગયા ઔર ઉસસે વ્યાયામ કરાયા જાને લગા! એક હી સાલ મેં ટિપ અત્યંત ખુરે મનુષ્ય સે અત્યંત ભલે મનુષ્ય કે રૂપ મેં બદલ ગયા. આજ વહ નાર્થ કૈરોલિના મેં મુર્ગિયોં કા વ્યવસાય કરતા હૈ ઔર એક અચ્છા નાગરિક સમજા જાતા હૈ.

યદિ જિમ્મી ઔર ટિપ કો ઇસ પ્રકાર અપના જીવન સુધારને શુ. ૪૫

કા મૌકા ન દિયા જતા તો કૌન કહી શકતા હૈ કિ વે કબી એસે સુશીલ નાગરીક હો સકતે ? યદ્યપિ ન્યૂનરસી કે અતિરિક્ત અમરીકા કી કિસી ઔર રિયાસત મેં યહ પદ્ધતિ કામ મેં નહીં લાઈ જતી તથાપિ વહાં ઇસકે લિયે કાશી આંદોલન હો રહા હૈ. અનેકોં અમરીકાવાસિયોં કે, જો જેલોં મેં સડ રહે હૈં, ઉપયોગી નાગરિક બનાવે કા પ્રયત્ન હો રહા હૈ. વહ દિન બહુત નિકટ હૈ, જબ અમરીકા સે જેલખાને ઉઠ જાયંગે ઔર ઉનકે સ્થાન પર આરોગ્ય-મંદિર ઔર વ્યાયામશાલાયેં દિખાઈ પડને લગેંગી. હમારે ભારતવર્ષ મેં જેલખાનોં કી દશા ઔર ભી શોચનીય હૈ. અસહયોગ કે દિનોં મેં દેશ કે હજારોં નવયુવક જેલખાનોં કે બીતર જા કર ઇસ ખાત કા કટુ અનુભવ કર ચુકે હૈં. વે ચિદ્ધા રહે હૈં કિ જેલખાનોં કા સુધાર હોના ચાહિયે, પર સરકાર કે કાનોં પર જૂં નહીં રેંગતી. હમારે સંયુક્ત-પ્રાંત કી સરકાર ને ભી જેલોં કી જાંચ કરને કે લિયે એક કમિટી બનાઈ હૈ. શોક હૈ કિ ઇસ કમિટી મેં કોઈ એસા વ્યક્તિ નહીં રખા ગયા જિસે કૈદિયોં કે દુઃખી જીવન સે સહાનુભૂતિ હો ઔર જિસે સ્વયં ભી જેલોં કે બીતરી જીવન કા અનુભવ હો. અસ્તુ.

ખરડેટ લેવિસ કા કહના હૈ કિ જૈસે આજકલ જનતા ચેચક આદિ રોગોં કે દૂર કરને કી વ્યવસ્થા કર રહી હૈ વૈસે હી કિસી દિન વહ અપરાધોં કે દૂર કરને કા ભી પ્રયત્ન કરેગી; ઔર ઉપાય જો કામ મેં લાયે જાયેંગે વે કરીજ કરીજ વૈસે હી હોંગે જૈસે ચેચક દૂર કરને મેં લાયે જાતે હૈં-અર્થાત્ વે સર્વથા આરોગ્યતા ઔર વ્યાયામ-સંબંધી ઉપાય હોંગે. અપરાધી માનવીય પરવશતા કે બાહ્યચિહ્નમાત્ર હૈં. અધિકાંશ મનુષ્ય ગરીબી મેં પીસે જા રહે હૈં. લાખોં બચે કલ-કારખાનોં મેં કામ કરતે કરતે શક્તિશીલ હોતે જા રહે હૈં. ઉન સખકો ખુશી જગહ મેં કામ કરને, અપના સ્વાસ્થ્ય સુધારને ઔર વ્યાયામ કરને કા મૌકા દીજિયે. અપરાધ કી લહર અપને આપ કમજોર પડ કર દબ જાયગી. જિસ દેશ મેં બાલકોં કે સ્વાસ્થ્ય કા ધ્યાન જિતના હી કમ દિયા જાયગા ઉસ દેશ મેં અપરાધ કી ઉતતી હી ઉંચી લહર ઉઠેગી.

જિસ વ્યાયામ સે મહાન અપરાધી ભી દેવતા બન જાતે હૈં ઉસકે મહત્ત્વ કે જાનને કી હમ પરાધીન ભારતવાસિયોં કે ઔર ભી અધિક આવશ્યકતા હૈ. પરાધીનતા એક પ્રકાર કા જેલખાના હૈ. હમારા ખ્યાલ હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં હિંદુ-મુસ્લીમ વિદ્વેષ કી જો આગ લડક ઉઠી હૈ ઉસકા કારણ ભી દોનોં જાતિયોં કી શારીરિક નિર્બલતા હૈ. દોનોં એકદૂસરે સે ડરતી હૈં ઔર જબ તક ખૂબ સ્વસ્થ ન હો જાયેંગી યહ ડર નહીં જા સકતા. ઇસ લિયે હમે

भास तौर से व्यायामशास्त्राये' स्थापित करनी चाहिये. यदि हम इस प्रकार छष्ट-पुष्ट और उदारचेता नागरिक तैयार कर सकें तो हमारा कार्य असा सरल हो जाय.

(“सरस्वती”ना एक अंकमांथी)

१०३-जेकोस्लोवेकिया का व्यायामद्वारा राष्ट्रोद्धार

आजकल हम लोग स्वतंत्रता प्राप्त करने की चिन्ता में हैं. मगर स्वतंत्रता प्राप्त करने के लिये और उसे सुरक्षित रखने के लिये नैतिक बल की जितनी आवश्यकता है उससे कहीं ज्यादा जरूरत है शारीरिक बल की. लेकिन आजकल देश में चारों ओर नजर दौड़ा कर देखिये कि हमारे नवयुवकों की शारीरिक दशा कैसी है, तो यही मालूम होगा कि जेचारा के अस्थिपंजर ही शेष हैं. अभी नई उम्र की नवजवानों है, मगर आंखों धुसी धुंध है, चेहरा पीला है और हाथ-पैर सूखे हैं! और स्त्रियां? उनकी तो आत ही न पूछिये. लडा उनसे और स्वास्थ्य से मतलब? वे इकत पट्टे में रह कर घर का कामकाज किया करें या भिमार हो कर चारपाय पर पड़े पड़े दवा पिया करें या तपे-दिक भोग कर मर जाय. हमारे पांच मजदूर मिल कर जितना काम कर सकते हैं, यूरोप के डेवन्न दो ही मजदूर उनसे अधिक काम करने की शक्ति रखते हैं.

इस दुर्दशा का कारण क्या है? इसके अनेक कारण हैं, किंतु सबसे मुख्य कारण हम लोगों की व्यायाम की ओर अरुचि है. हम लोग न तो अपनी शारीरिक सुंदरता की ओर विशेष ध्यान देते हैं और न शारीरिक शक्ति की अद्वाने की कोशिश करते हैं. जे लोग अपनी शारीरिक उन्नति के लिये कुछ प्रयत्न करते भी हैं, उन पर आधुनिकता के पड़े लिपे लोग हंसते हैं! इसके सिवाय हमारे व्यायाम के ढंग भी पूरे वैज्ञानिक नहीं हैं.

जेकोस्लोवेकिया की सोकोल्स नामक संस्थाओं ने जेक जाति की जे शारीरिक उन्नति की है उससे हमें शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये. सोकोल्स संस्थाओं का उद्देश्य स्त्री-पुरुषों को कवायद की शिक्षा दे कर उनकी शारीरिक शक्ति और सुंदरता को अद्वाना है. इन संस्थाओं का जन्म उस समय हुआ था, जब जेक जाति हमारी ही तरह परतंत्र थी, लोग पिछड़े हुये थे और उनके आरिष्ट्यन मालिक शारीरिक व्यायाम को घुरा अताते थे. सन् १८६२ में डाक्टर टायर्स ने इन संस्थाओं को जन्म दिया था.

સોકોલ્સ શબ્દ કા અર્થ હૈ 'ગરુડ'. જિસ પ્રકાર ગરુડ અપને આસપાસ કી વસ્તુઓં સે ઉંચા ઉઠ કર સ્વતંત્ર આકાશ મેં વિચરણુ કરતા હૈ. ઉસી પ્રકાર ઐસે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરના જો પરિસ્થિતિ કી કઠિનાઇયોં કો પાર કર સકે, યહી ઇન સંસ્થાઓં કા ઉદ્દેશ્ય હૈ. ડાક્ટર મહોદય ગ્રીક ઇતિહાસ કે જ્ઞાતા થે, અતઃ આપ અપને દેશવાસિયોં કો પ્રાચીન ગ્રીક લોગોં કી ભાંતિ સુંદર ઔર સુઝૌલ બનાના ચાહતે થે. વે મનુષ્યોં કે પુરુષોચિત શક્તિ-પૂર્ણ સુંદર શરીર દેખના ચાહતે થે ઔર શારીરિક વ્યાયામ કે દ્વારા મનુષ્યસ્વભાવ કે સમસ્ત ઉત્તમ ગુણોં ઔર ઉચ્ચ વિચારોં કો પ્રગટ કરાના ચાહતે થે, ઔર ઇન સોકોલ્સ કે દ્વારા રાષ્ટ્રહિત સાધન કરના ચાહતે થે.

પહલે હી વર્ષ મેં વર્તમાન જોકોસ્લોવેકિયા કે ઉત્તરી પશ્ચિમી પ્રાન્તોં, બોહેમિયા ઔર મોરેવિયા મેં આઠ સોકોલ સંસ્થાઓં ખુલીં. સન્ ૧૮૬૬ મેં આસ્ટ્રિયા ઔર પ્રશિયા મેં યુદ્ધ હુઆ. ઉસ સમય ડાક્ટર ટાયર્સ ને સરકાર કે લિયે ઇન સંસ્થાઓં કે દ્વારા ફ્રૌજ ભર્તી કરને કા પ્રસ્તાવ કિયા, જૈસા કિ ગત મહાયુદ્ધ કે સમય લોકમાન્ય તિલક ને બી ભારત સરકાર સે કિયા થા. મગર સરકાર ને પ્રસ્તાવ અસ્વીકાર કર દિયા ઔર સેના સંગઠિત કરને કી મનાઇ કર દી. ઇસ યુદ્ધ કે બાદ સોકોલ્સ ને જોર પકડા ઔર થોડે હી દિનોં મેં ઇન્હી પ્રાન્તોં મેં ઉસકી ૧૩૦ શાખાઓં પૂરે જોર-શોર સે કામ કરને લગીં. ફિર ઇન લોગોં ને એક કેંદ્રિય સંસ્થા સંગઠિત કરને કી ચેષ્ટા કી; મગર સરકાર ને ઉસકી બી મનાઇ કર દી, ઔર સ્થાનિક સંસ્થાઓં કો બી તિતર બિતર કર દિયા. ઉન્હેં ત્યોહારોં ઔર પર્વોં પર જનસાધારણ મેં ઉપસ્થિત હોને ઔર 'પરેડ' કરેને કી મનાઇ કર દી ગઇ. જો દશા આજકલ ભારતવર્ષ કી હૈ, વહી દશા ઉસ સમય જોકોસ્લોવેકિયા કી થી. રાજનૈતિક અભ્યાસોં કે સાથ હી સાથ આર્થિક કઠિનાઇયોં ઔર જોકે લોગોં કે આપસ કે ઝગડે ઉઠ ખડે હોતે થે.

ફલ યહ હુઆ કિ કુછ સમય કે લિયે યહ સંસ્થાઓં નિર્જીવ સી હો ગઈ ઔર સન્ ૧૮૮૨ સે પહલે ઇનમેં જીવન ન આ સકા. ઇસકે પશ્ચાત્ થોડે દિન તક બહુત જોર શોર સે કામ કરને કે બાદ ડાક્ટર ટાયર્સ ને એક સાધારણ સભા પ્રેગ મેં ખુલાઈ. ઉસમેં સત્તર સંસ્થાઓં જિનકી સદસ્યસંખ્યા એક સહસ્ત્ર કે લગભગ થી, સંમિલિત હુઇ. સાતસૌ મનુષ્યોં ને જિન્નેસ્ટિક કે ખેલોં ઔર ક્વાયદ મેં ભાગ લિયા. સન્ ૧૮૮૯ મેં એક કેંદ્રિય સોકોલ્સ સંસ્થા કાયમ હુઇ. પિછલી શતાબ્દી કે અંત મેં સોકોલ્સ કે અતિરિક્ત ઔર બી વ્યાયામ સમિતિયાં સ્થાપિત હો ગઇ. સન્

૧૯૨૪ મેં જળ સ્વતંત્ર જેકોસ્લોવેકિયા રાજ્ય અપને જીવન કે છઠ્ઠે વર્ષ મેં થા, દેશ મેં ૫૩ જિલા-વ્યાયામ સંઘ, ૨૬૫૦ સમિતિયાં ઔર ૪૮૭ શાખા સંસ્થાએ, કુલ મિલા કર ૩૧૩૭ સ્થાનિક સમિતિયાં થી, જિનકે સદસ્યોં કી સંખ્યા ૨,૪૫, ૭૫૨ પુરુષ, ૯૩૩૧૨ સ્ત્રિયાં યા ૩૩૦૦૬૪ સ્ત્રી-પુરુષ થી. ઇસકે અલાવા ૧૪ સે ૧૮ વર્ષ તક કી આયુ કે ૩૮૫૯૯ લડકે, ૩૩૮૬૫ લડકિયાં હૈં. ૬ સે ૧૪ વર્ષ તક કી આયુ કે ૭૦૮૯૯ લડકે ઔર ૭૯૮૭૫ લડકિયાં ભી હૈં. ઇસ પ્રકાર બાલકબાલિકાઓં કી ભી સંખ્યા ૫૫૬૨૨૦૯ હૈ.

સન્ ૧૯૨૬ મેં યહ સંખ્યા ૬૧૮૦૦૦ તક પહુંચ ગઈ થી. યહ સંખ્યા જેકોસ્લોવેકિયા કી આબાદી દેખતે હુયે બહુત હૈ, ક્યોંકિ વહાં કી કુલ આબાદી કેવલ એક કરોડ ૩૦ લાખ હૈ ઔર મજ-દૂર લોગોં કિ અપની વ્યાયામ સમિતિયાં અલગ હી હૈં.

સોકોલ્સ કા સંગઠન ઇસ પ્રકાર હૈ કિ સદસ્યગણ સમિતિયોં કે મેમ્બર હુઆ કરતે હૈં, જિસમેંસે પ્રત્યેક સોકોલ-જિમનાસ્ટિક સમિતિ કહલાતી હૈ. ઔર ઉસકે સાથ-હી-સાથ જહાં વહ હોતી હૈ ઉસ સ્થાન કા ભી નામ લગા રહતા હૈ. જૈસે સોકોલ જિમનાસ્ટિક સમિતિ 'એનેસોવ'! જિલ્લેર કી સમિતિયાં એક જિલા સોકોલ કે આધીન હોતી હૈં, જો 'જૂપા' કહલાતે હૈં. જેકોસ્લોવેકિયા મેં સખ ૫૩ 'જૂપા' હૈં. યહ સખ એક 'કેંદ્રીય સોકોલ' કે આધીન હૈં, જિસકા પ્રધાન સ્થાન 'ટાયર્સ લવન' પ્રેગ હૈ. યહ 'કેંદ્રીય સોકોલ' સન ૧૯૧૯ મેં, આરિસ્ટ્રયન સરકાર દ્વારા ડાલી ગઇ અડચનોં કે દૂર હોને પર, સ્થાપિત હુઆ થા.

ઇસ કેંદ્રીય-સોકોલ કે ઉપર એક સોકોલ-સંગઠન કમેટિ હૈ, ઉસકે સદસ્ય જિલોં સે દો વર્ષ કે લિયે નિર્વાચિત કિયે જાતે હૈં. પ્રત્યેક જિલે સે, ઇસ કમેટિ મેં પ્રતિ ૫૦૦૦ સદસ્યોં પર એક પ્રતિનિધિ આતા હૈ. કેંદ્રીય સોકોલ કે પદાધિકારી ઇસી કમેટિ મેં સે ચુને જાતે હૈં. કેંદ્રીય સોકોલ કા અધિવેશન નિયમિત રૂપ સે પ્રત્યેક સપ્તાહ હોતા હૈ, ઔર કમેટી કી બૈઠક વર્ષ મેં દો બાર હોતી હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત કિસી વિશેષ મહત્વપૂર્ણ વિષય-પર વિચાર કરને કે લિયે કભી કભી એક 'મહાપરિષદ' ખુલાઇ જાતી હૈ, ઉસમેં જિલોં સે, પ્રતિ ૧૦૦૦ સદસ્યોં પર એક પ્રતિનિધિ જાતા હૈ. યહ પ્રતિનિધિ સમિતિયોં કી સાધારણ બૈઠક મેં ચુને જાતે હૈં. કમેટિ ઔર પદાધિકારિયોં કી સહાયતા કે લિયે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ હૈં જિનમેં અલગ અલગ વિષયોં કે વિશેષજ્ઞ રહતે હૈં. યે વિભાગ નિમ્નલિખિત હૈં:—

૧-સમિતિયોં કે નેતાઓં કા દલ જો કેવલ વ્યાયામસંબંધી

ખાતોં કેા દેખતા હૈ, યહ કિતને હી પ્રશ્નોં પર વિચાર કરતા હૈ; જૈસે સદસ્યોં કી દેખલાલ, ૧૪ વર્ષ સે ૧૮ વર્ષ તક કે યુવક, ૬ વર્ષ સે ૧૪ વર્ષ તક કે લડકે, પ્રચાર કે લિયે સમાચાર ઓર ડાક્ટરી ખાતેં.

૨-પ્રમુખ સ્ત્રિયોં કા દલ, જો સ્ત્રિયોં કી વ્યાયામ સંખંધી ખાતોં કી દેખ-લાલ કરતા હૈ.

૩-શિક્ષા વિભાગ.

સ્વાસ્થ્ય-વિભાગ, જો કેંદ્રીય, જિલ્લા ઓર સ્થાનિક સમિતિયોં કે ડાક્ટરી કાર્ય કેા સંગઠિત કરતા હૈ.

૫-દુર્ઘટના-વિભાગ, જો દુર્ઘટનાઓં કે કારણોં ઓર ઉન પર આર્થિક સહાયતા કી ખાતોં કા વિચાર કરતા હૈ.

૬-અલ્પસંખ્યક જાતિયોં કા વિભાગ, જો સીમાન્ત કે સમીપસ્થ જર્મની સે મિલે હુયે સ્થાનોં કી સમિતિયોં કેા નૈતિક ઓર આર્થિક સહાયતા દેતા હૈ.

૭-લવન-નિર્માણ વિભાગ, જો વ્યાયામશાલાઓં, ખેલને કે મૈદાનોં ઓર જમીનોં આદિ કી યોજનાયેં સોચતા હૈ ઓર ઉન્હેં ખનાને કે લિયે વિશેષજ્ઞ-નિરીક્ષક નિયત કરતા હૈ.

૮-કાનૂની વિભાગ.

૯-સોકોલ કે અપને મુખ્ય-પત્રોં કા સંપાદકીય વિભાગ.

૧૦-મનોરંજન-વિભાગ.

૧૧-સંગઠન-વિભાગ (સંગઠન-સુધાર કે લિયે)

૧૨-કલા-કૌશલ-વિભાગ.

૧૩-આંકડા-વિભાગ.

૧૪-સિનેમા-વિભાગ.

૧૫-ન્યાયાલય, જો આપસ કે ઝગડોં કેા નિપટાતા હૈ.

સોકોલ-સંસ્થાઓં કા પ્રધાન મુખ્ય-પત્ર 'સોકોલસ્કી વેસ્ટનિક' હૈ, જિસકી ૪૫૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈ. ઇસકે દો કોડપત્ર 'સાઈ-સીટલ' ઓર 'વિસીટલ્કા' કી ભી માસ મેં એક ૧૫૦૦૦ ઓર ૧૦,૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈ.

૧૪ વર્ષ સે ૧૮ વર્ષ તક કી આયુવાલોં કે લિયે 'સોકોલસ્કી વેસેડી' ઓર ૬ વર્ષ સે ૧૪ વર્ષ તક કે બચ્ચોં કે લિયે 'જકસેની' નામક પત્ર હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત એક 'સોકોલ' નામક માસિક પત્ર ભી હૈ, જિસકી ૧૦,૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈ.

સોકોલ કા સંગઠન ઇસ પ્રકાર કા હૈ. આજકલ જેક લોગ ઇસે દેશ કી સુરક્ષિત સેના સમજતે હૈ. સન્ ૧૯૧૮ મેં, પ્રજાતંત્ર સ્થાપિત હોને કે બાદ ડાક્ટર જ્ઞાનક શ્રીનર, જો કેન્દ્રીય સોકોલ કે સભાપતિ થે, રાષ્ટ્રીય-રક્ષા વિભાગ કે મંત્રી નિયુક્ત હુયે. જિસ

દિન સે ઇસ સંસ્થા કા જન્મ હુઆ ઉસ દિન સે આજ તક સદસ્યોં કી વર્દી મેં, સુપ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન દેશભક્ત ગૈરીબાલ્ડી કી—સી લાલ કમીજ હૈ. ઇસ સંસ્થા મેં, સભી શ્રેણી, ધર્મ, આયુ, રાજનીતિક વિચાર ઓર આર્થિક અવસ્થાઓં કે સ્ત્રી-પુરુષ સદસ્ય હૈં. જેક લોગોં કે સ્વાસ્થ્ય, નૈતિક સાહસ, શારીરિક શક્તિ ઓર યોગ્યતા કો ઉંચા બનાયે રખના હી સોકોલ કા ઉદ્દેશ્ય હૈ ઓર ઇસકે લિયે ઉનકી જિતની પ્રશંસા કી જાય થોડી હૈ; ક્યોં કિ યહી ગુણ હૈં જિનસે કિસી ભી રાષ્ટ્ર કી સ્વતંત્રતા જીવિત રહ સકતી હૈ. સોકોલ સદસ્યોં કા ઇસ સિદ્ધાન્ત મેં ઇતના દૃઢ વિશ્વાસ હૈ કિ વે ઇસે અપના ધર્મ સમજતે હૈં, ઓર યહી કારણ હૈ કિ જબ ગત મહાયુદ્ધ કે બાદ દેશ મેં સ્વતંત્રતા કી લહર આઈ, અબ સોકોલ-સમુદાય અપને દેશ કી સ્વતંત્રતા કે યુદ્ધ મેં સબસે અગ્રસર દિખાઈ દેતે થે. યહાં તક કિ મહાયુદ્ધ મેં જબ જેક લોગોં કો જબર્દસ્તી આસ્ટ્રિયન-ફૉજ મેં ભર્તી હોના પડતા થા, વે ઇસ ખાત કી પ્રતીક્ષા મેં રહતે થે કિ કબ મૌકા મિલે કિ વે અપને હથિયારોં કા પ્રયોગ આસ્ટ્રિયનોં કે વિરુદ્ધ કરે, જિનહોં ને ઉન્હેં ગુલામ બના રખા થા.

યહ ખાત વિશેષ ધ્યાન દેને યોગ્ય હૈ કિ ઇસ સોકોલ સંગઠન મેં સ્ત્રિયોં કા સ્થાન એકદમ પુરુષોં કે સમાન હૈ. યદ્યપિ કેવલ પચાસ વર્ષ પહલે જેક-સ્ત્રિયોં કી ઠીક વહી દશા થી, જૈસી કિ આજકલ ભારતીય સ્ત્રિયોં કી હૈ. ઉનકા ધરોં કે બાહર જના, અપને શરીર કી ઉન્નતિ કરના યા સાર્વજનિક ખેલ યા કસરતોં મેં ભાગ લેના, બહુત ઓરા સમજા જતા થા; કિંતુ દેશોદ્ધારક જેક લોગોં ને યહ ખાત સ્પષ્ટ-રૂપ સે સમજ લી થી કિ એક શક્તિશાલી જેક રાષ્ટ્ર કા નિર્માણ તબ તક સંભવ નહીં હૈ, જબ તક જાતિ મેં સ્વસ્થ ઓર સ્વતંત્ર સ્ત્રિયાં ન હોં. સોકોલ્સ ને સ્ત્રિયોં ઓર બચ્ચોં કી શિક્ષા કે લિયે પ્રસિદ્ધ ક્રેન્ચ સુધારક હેબર્ટ ઓર ડેમની કે વિચારોં કો ગ્રહણ કિયા હૈ, ઓર ઇસી લિયે ઇન સંસ્થાઓં મેં વ્યાયામ ઓર નૃત્ય કી એક નઘ શૈલી હી નિકલ પડી હૈ.

સોકોલ કી સમસ્ત ઈમારતેં—કેવલ મહાયુદ્ધ કે પશ્ચાત્ત સે અબ તક ૫૬૦ સે ઉપર નઘ ઈમારતેં બની હૈં!—ભાડે કે મજદૂરોં દ્વારા નહીં બનતી હૈં, બલ્કિ વે સોકોલ કે ધન સે ઓર સોકોલ-સદસ્યોં કે હી હાથોં સે બનતી હૈં! સોકોલ કે નિર્માણ-વિભાગ ને સોકોલ-ભવનોં કે નિર્માણ પર એક પુસ્તક ભી પ્રકાશિત કી હૈ. હરએક ભવન બનને કે પૂર્વ ઉસકા નકશા સ્વીકૃતિ કે લિયે નિર્માણ-વિભાગ કે સંમુખ પેશ કિયા જતા હૈ, ઓર સોકોલ કે પ્રત્યેક સદસ્ય કો, બિના કિસી પ્રકાર કે ભેદભાવ કે, ચાહે વહ

स्त्री हों या पुरुष, ५० घंटे से ले कर १०० घंटे तक उसमें काम करना अनिवार्य है।

इस प्रकार की समस्त संस्थाओं से हम लोग शिक्षा ग्रहण कर सकते हैं। यह आवश्यक नहीं कि हम इन संस्थाओं के ज्यों का त्यों ग्रहण कर दें, बल्कि हमें उसे मनन कर के अपनी आवश्यकता और परिस्थिति के अनुसार बनाना चाहिये। सोशल संस्थाओं का संगठन, राष्ट्रीय उत्सवों का मनाना, पुरुष-स्त्रियों की समान शिक्षा, जन्मों की शिक्षा, समानता और स्वतंत्रता के भावों का उत्पन्न करना और इस बात का समझना कि शारीरिक उन्नति और व्यायाम एक राष्ट्रीय कर्तव्य है, ये सब ऐसी बातें हैं, जिन्हें हम भारतवर्ष में ग्रहण कर सकते हैं, और हमें ग्रहण करना चाहिये, यदि हम अपनी मातृभूमि के स्वतंत्र होने की इच्छा रखते हैं।

(भाष्य-१९२९ना “विशाल-भारत” भांथी)

१०४-लन्दन का एक आश्रम

गत दिसम्बर मास के ‘विशाल-भारत’ में ‘लंदन की एक समाज-सेवक संस्था’ शीर्षक एक लेख प्रकाशित हुआ था। उस लेख में विधायक की एक लड़की कुमारी म्यूरियल वीस्टर के कार्यों की चर्चा की गयी थी। उसके संक्षेप में मि० ज्योफ्रे ट्रीज नामक एक सज्जन लिखते हैं—

अजसे तीन वर्ष पूर्व जब मिस म्यूरियल वीस्टर ने महात्मा गांधी से भेंट की थी, तबसे उनके कार्यों की चर्चा अन्तर्देशीय भारतियों में फैल रही है। सांसारिक मोहमाया में डूबे हुए एक पाश्चात्य देश में भी एक ऐसी अध्यात्मिक संस्था मौजूद है, यह ज्ञान कर भारतीयों के प्रसन्नता होती है। महात्माजी की वर्तमान नीति के पूर्व से ही यह संस्था काम कर रही है। मिस म्यूरियल किंग्सले हॉल की प्रधान हैं। यह किंग्सले हॉल भी जिलकुल एक आश्रम की भांति है, जहाँ रह कर लोग धर्मचरित्तन और अपने लक्ष्यों की सेवा किया करते हैं। यह लंदन के ‘जो’ (जो) नामक मुहल्ले में स्थित है। यह मुहल्ला भी गरीबों की सेवा के लिये प्रसिद्ध रहा है। वहाँ मिस म्यूरियल और उनके साथियों के सामाजिक, धार्मिक और शिक्षा संबंधी—सब प्रकार की सेवाएँ करने का बहुत बड़ी अवसर मिलता है।

इस हॉल—आश्रम—की नीति यह है कि इसा मसीह के

उपदेशों का कार्य में परिणत किया जाय। यह आश्रम सदा से अद्भुत शांतिप्रिय रहा है। जिस समय युरोप में युद्ध हो रहा था और यह हाल नया-नया स्थापित किया गया था तथा यह लोक-प्रिय भी नहीं था, उस समय भी यह अपना सदेश सुनाया करता था। भूतकाल में प्रायः उसने अपने विचारों का सर्वसाधारण में प्रदर्शन भी किया है। उदाहरण के लिये, जन्म मित्रराष्ट्रों के घेरा डालने से शत्रुओं के अच्छे लूणों मरने लगे थे, तब मिस लीस्टर ने स्त्रियों का एक जुलूस निकाल कर, वेस्टमिनिस्टर में प्रधान मंत्री के पास जा कर धस करता का विरोध किया था। धस हाल का उद्देश यह है कि “धर्माधीन मत के अनुसार संपत्ति के वितरण का केवल-मात्र आधार आवश्यकता है।” धस प्रकार से किंग्सले हाल वर्तमान समाज के आमूल पुनर्संरगठन पर तुला है। उसका यह भी कथन है कि जवन के शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक तीनों क्षेत्रों में संपूर्ण जनाना चाहिये। धस लिये हाल में शारीरिक व्यायाम और खेल-कूद भी हुआ करते हैं। शाम के अनेक विषयों के क्लास लगा करते हैं, जिन्हें लोग अपनी-अपनी रुचि के अनुसार स्वतंत्रतापूर्वक पसंद कर के चुन सकते हैं। राजनैतिक, साहित्यिक और नैतिक विषयों पर लेक्चर और पाठ्यीत हुआ करती है, और धार्मिक प्रार्थनायें भी होती रहती हैं। धन प्रार्थनाओं का अधिक सुंदर और आकर्षक जनाने के लिये उनमें संगीत और साहित्य की पुट भी रहती है। धस हाल का सज्जसे महत्त्वपूर्ण कार्य गरीबों के जवन में सरसता उत्पन्न करना है। धसके लिये एक तो स्वयं हाल ही जडा सुंदर है, फिर उसमें संगीत, नाटक और नृत्य आदि हुआ करते हैं।

अच्छों की शिक्षा का कार्य धतिना महत्त्वपूर्ण समझा जाता है कि उसके लिये एक जाल-लवन और उसके कर्मचारीगण पृथक् ही हैं। धस जाल-लवन का संचालन डोरिस लीस्टर करती है। धसमें अच्छों की पैदाइश से ले कर अठारह वर्ष की आयु तक देजरेज की जाती है। जहां तक संभव हो सकता है, धस पात की कोशिश की जाती है कि किसी अच्छे के पौष्टिक लोजन की कमी न होने पाये। शिशुओं के लिये एक ‘नर्सरी’ है, जहां दो वर्ष से पांच वर्ष तक की आयु के अच्छे रमे जाते हैं। अच्छों के शिक्षा आधुनिक ढंग से दी जाती है और वे धस योग्य जनाने जाते हैं कि उनमें सौंदर्य और सामंजस्य की रुचि उत्पन्न हो सके, जो उस वायुमंडल में स्वभावतः नहीं उत्पन्न हो सकती, जिसमें वे रहते हैं। अडे लडकों के संध्यासमय अनेक प्रकार के मनोरंजक कार्यों में सम्मिलित होने का प्रबंध है।

કિંગ્સલે-હૉલ સે સહાનુભૂતિ રખનેવાલે વ્યક્તિ સમસ્ત સંસાર મેં ફેલે હૈં. વે ઉસકી ઉન્નતિ કે ધ્યાનપૂર્વક દેખતે રહતે હૈં ઓર ઉસકે લિયે પ્રાર્થના કરતે હૈં. અખ ઉસકા અનુકરણ કરનેવાલે ભી ઉત્પન્ન હો રહે હૈં. વહાં સે પાસ હી ઇસેક્સ મેં ડેગનહમ નામક એક મકાન ઓર ભૂમપતિ ભી ઇસી પ્રકાર કે કાર્યોં કે લિયે દી ગઇ હૈ. ઉસકા ઉદ્દેશ લંદન કે ઇસ્ટ એંડ કે દરિદ્ર મુહલ્લોં કે મકાનોં કી લીડ-લક્કડ કમ કરના હૈ. ‘બો’ કે બહુત સે લોગ વહાં ચલે ગયે હૈં. વહાં કી અવસ્થા અધિક સ્વાસ્થ્યકર હૈ, મગર વહાં લોગોં કે ધાર્મિક ઓર સામાજિક જીવન કી કમી બહુત ખટકતી હૈ. જો લોગ ભૂતકાલ મેં કિંગ્સલે હૉલ મેં આતે-જાતે રહે હૈં, ઉન્હોંને ઉસસે પ્રાર્થના કી હૈ કિ વહ ઉનકી નવીન પરિસ્થિતિ મેં કુછ મદદ કરે, અતઃ વહાં એક તંબૂ તાના ગયા ઓર કિંગ્સલે હૉલ કે દો-ત્રીન કાર્યકર્તા વહાં જા કરે ઝોંપડે ઓર તંબૂ મેં રહે. ઇસ પ્રકાર વહાં કાર્ય આરંભ હુઆ, યદ્યપિ વહાં કી પરિસ્થિતિ બડી અસુવિધાજનક ઓર કઠિન થી. એક અસ્થાઈ હૉલ ભી બનાયા ગયા, મગર જખ વહ પૂરા હોને કે કરીખ આયા, તો જાડે કી તેજ હવા સે તંબૂ ખેડ ગયા. અખ વહ ઇમારત શીઘ્ર હી ખુલનેવાલી હૈ ઓર વહાં ઉસી પ્રકાર કા કાર્ય શુરુ હો જાયગા, જૈસા ‘બો’ મેં હોતા હૈ. વહાં ઇસ ખાત કી ભી બડી સુવિધા હૈ કિ આસપાસ કી જમીન મેં ખેતી કી જા સકતી હૈ.

ડેગનહમહૉલ કા ‘બો’ સે બહુત ધના સંબંધ હૈ ઓર વહી ઉસે કાર્યકર્તા ભી પ્રદાન કરેગા. ન્યુકૈસિલ આનટાર્ધન મેં ભી ઇસ પ્રકાર કા એક નવા ભવન ખુલ રહા હૈ. ઉસકે ખોલનેવાલે કિંગ્સલે હૉલ કે ઉદાહરણ સે હી પ્રેરિત હો કર ઉસે ખોલ રહે હૈં, પરંતુ ઉસકા ઇસસે કોઇ સીધા સંબંધ ન હોગા. ઇસી પ્રકાર સે અન્ય કઇ નગરોં મેં ભી ‘બો’ કે ઉદાહરણ કા અનુકરણ કરને કી હાર્દિક ઇચ્છા પ્રકટ કી જા રહી હૈ. હમારી ભાવી આશાએં કિંગ્સલે હૉલ કે સંગઠન પર અવલંબિત નહીં હૈં. બલકિ ઉસકી ભાવના કે પ્રચાર પર નિર્ભર હૈં. હમ ઉસ દિન કી પ્રતીક્ષા કર રહે હૈં, જખ ઇંગ્લેંડ કે અનેક ભાગોં મેં પુરુષ ઓર સ્ત્રિયોં કે અનેક દલ ઇસી પ્રકાર કે કાર્ય કરેંગે ઓર દરિદ્રતા કે દૂર કર કે સાંસારિક લિપ્સા કે સ્થાન મેં આધ્યાત્મિક ભાવના ઉત્પન્ન કરેંગે.

(“વિશાલ ભારતના”ના એક અંકમાંથી)

૧૦૫-અધિકારીનો હૃદયપલટો

(લેખક:—શ્રી. નરીમાન સો. ગોળવાળા)

(કરાંચીના આ વિદ્વાન પારસી લેખક અધુએ પોતાની મીઠી શૈલીમાં આ ટૂંકી વાર્તાદ્વારા દેશપ્રેમની રસભરી જમાવટ કરી છે. તંત્રી “શારદા”)

પ્રકરણ ૧ લું

સત્તાનો કેફ

એ યાદગાર સરઘસ હતું. સેંકડો સ્ત્રીઓ, હજારો યુવાનો અને વૃદ્ધો તથા બાળકો ચાંદના ક્લિકની ખારીમાંથી મીઠું લઇને રાષ્ટ્રગીત ગાતાં ગાતાં બડા સાહેબો મોટે તેઓનો અમૂલ્ય(!) વખત ન ખોવાય તે સારૂ ખાસ બાંધેલા કીલફ્ટન જવાના પૂલ ઉપરથી પસાર થતાં હતાં. એ જોવા જેવો દેખાવ હતો. એ અપૂર્વ દૃશ્ય હતું. પૂલ ઉપરથી પસાર થતી ગાડીઓ અને મોટરગાડીઓ થંભી ગઈ હતી. એ ગાડીઓને આગળ વધવા તસુ જોટલીયે જગ્યા પૂલ ઉપર નહોતી. મોટરગાડીમાં બેઠેલા સહેલાણી યુરોપીયનો, પારસીઓ અને ‘ફેશનેબલ’ સિંધીઓ કંઈ અજબ ભાવે આ સરઘસને નિહાળી રહ્યા હતા.

સરઘસ પૂલ વટાવીને આગળ અને આગળ વધ્યું. એ સદર વિભાગના મોટા વેપારી રસ્તા પરથી જવાનું છે એવી ખબર પડતાંજ એ આખે રસ્તે દુકાનદારો અને રાહદારીઓ ડાબી જમણી બાજુએ સંકે સમારી ઉભા રહી ગયા હતા.

એક દુકાન આગળ કેટલાક પારસીઓ, આજ આ જંગી સરઘસ અહીંથી જવાનું છે એ જોવા ઉભા હતા અને ટીકા કરી રહ્યા હતા.

“કાંય બધા મરવા માગે છ?” એકે શરૂઆત કરી.

“એ બધા ઘેલા થઇ ગયા છ” બીજાએ પોતાનો મત રજૂ કર્યો: “આ સરઘસને અહીંથી જવા દેવામાં આવશેજ નહિ.”

“ગાંધી તો ગાંડો છે” કોઇ ત્રીજા પારસીએ જણાવ્યું “એમ જો સરઘસ કાઢવાથી સ્વરાજ મળે તો જોઈએ શું? અને એવાં સરઘસમાં છેજ શું?”

“ખરૂંજ છે” કોઇ ચોથાએ ટેકો આપ્યો: “હાલી મવાલીઓ એમાં છે. છે કોઇ મોટા માણસો?”

“મોટા માણસો એટલે?” ફિરોઝ નામના યુવાને સવાલ પૂછ્યો.

“મોટા માણસો એટલે ખાન બહાદુરો, ખાન સાહેબો, શ્રીમંતો,

પૈસાદારો.” જવાબ મળ્યો.

“એ મોટા માણસો!” ફિરોઝ બોલ્યો: “એઓ શાના સર-ધસમાં આવે? એઓને શેની દાઝ હોય? તેઓ તો વાડીવજીરે રહેનારા, મોટરમાં ફરનારા, યુરોપીયનોને ‘પાટી’ આપનારા! તે લોકને ક્યાં કમી છે કે આવાં સરધસમાં જોડાય?”

“વાજબી કહ્યું” કોઇ રસીએ ટેકા આપ્યો: “મરવાનું તો મધ્યમ વર્ગને અને ગરીબ વર્ગને. પૈસાદારો અને શ્રીમંતોને શું? ત્રણ પૈસાના મણુ નીમકના અઢી રૂપિયા આપવા પડે તેમાં તે લોકનાં છોકરાં ક્યાં ભૂખે મરી જાય તેમ છે?”

“પણ આવા સરધસમાં જે મોટાંઓ જોડાય તો તેની અસર થાય કે નહિ?”

“અને મોટાંઓ એટલે શું?” ફિરોઝે ફરી સવાલ કર્યો “મોટાંઓને ખનાવનાર કોણ? આપણેજ કેની? જરા પાંચ પૈસા થયા અને મોટર દોડવા લાગી કે તે આપણા મનથી મોટા! અને એવા મોટાને બગાડીએ પણ આપણેજ. એ મોટાએ કંઈ સખાવત કરી કે તે વધારે મોટા થયો! જેનો કોઇ ભાવ નહિ પૂછવું તે આજ મોટર દોડાવી આપણને નીચા ગણે છે.”

“પણ એજ મોટાંઓએ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ માટે જુદે જુદે ઠેકાણે સુંદર ઘરો નથી બંધાવ્યાં?” મોટાંઓનો પક્ષ ખેંચી એકે સવાલ કર્યો.

“હા!” ફિરોઝે ઉત્તરો ઠાલવ્યો “ખરું છે! ઘરો બંધાવ્યાં! કેવાં મોટાં! કેવાં સરસ! પતિપત્ની અને મોટાં છોકરાં હોય તો સગવડ અને ધણીધણીઆણીનો મલાહજો પણ ન સચવાય એવાં મોટાં!! એમ તો એ મોટરોંઓનો પક્ષ ખેંચી દલીલ કરનારા પણ છે. તેઓ સરસ દલીલ કરી જાણે છે કે ફરફર હવા અને રોશની તો મળે છે ની? ખસ, પછી જોઈએ શું? જાણે ગરીબો હવા અને ઉજાસ પરજ જીવતાં હોય! ગરીબોને વળી સગવડ શાની જોઈએ? ‘સાઇડ રમ’ શાને જોઈએ? પાછળ વળી દરવાજો શાનો જોઈએ? ગરીબોને વળી મલાહજો તે શું? આવી દલીલ કરનારા આપણાજ ધરખારનાં વાડી વજીરથી સુખી રહેનાર પારસી-ઓજ આપણાં કહેવાતાં મોટાંઓને બગાડે છે. એજ મોટાંઓ જાતે એવાં ઘરમાં રહે તો ખબર પડે ને? બંગી-મહેતરોને, લાકડાં-કાલસાવાળાઓને આગલે દરવાજેથી ખાવા બેસવાના ઓરડામાંથી તેઓ જવા દેશે કે? તેઓને તરત પાંછલા દરવાજાની જરૂર પડશે. ગરીબો માટે ધર બંધાવ્યાં તે કંઈ જેવો તેવો પાડ! વધારે શું જોઈએ? ગરીબોને એવાં લાડ શાનાં જોઈએ! અને.....”

“નાસોનાસો”ની ખૂમો સાંભળતાંજ વાત અહીં અટકી, સર્વ પારસીઓ તે દિશાએ દોડ્યા.

*

વેપારી રસ્તે સરવસ દાખલ થયું. સામેજ સવારો અને સિપાઇ-ઓની ટુકડી આવી ઉભી. ફોજદાર જલ સરવસની સામે આવી બોલ્યો “સરવસને અહીંથી આગળ વધવા હુકમ નથી.”

સરવસને મોખરે તેનો વડો રમણ હતો. તેની બાજુએ મુઆરક હતો; એક હિંદુ, ખીજે મુસલમાન. બંને તેજ શહેરની ‘કોલેજ’ ના ગ્રેડેસર હતા. એક મેથેમેટિક્સ ભણાવતો, ખીજે ફારસીનો ઉસ્તાદ હતો. મહાત્મા ગાંધીની દેશ માટેની હાકલ સાંભળીને એ બંનેએ આ મોટા હેતુનો ત્યાગ કરીને આ મહાન, પવિત્ર, અહિંસક લડતમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

“ફોજદાર સાહેબ” રમણે કહ્યું “હું તમને ખાત્રી આપું છું કે, અમારા આ સરવસથી કોઇ પણ જાતનો દંગોડિસાદ નહિ થાય. અમે તમારા પારસીઓની કે બુરોપીયનોની દુકાનો લૂંટવા નથી નીકળ્યા.”

“પણ” જલ બોલ્યો “આ સરવસ આ રસ્તેથી નહિજ લઇ જવાય એવો મને હુકમ છે.”

“ભાઈ, તમે ઉપરી અમલદારોને ફરી નહિ પૂછો?” મુઆરકે વિનવ્યું દાખલ્યો.

“મને એવી કોઇ જરૂર નથી.” સત્તાનો નશો શરૂ થયો.

“તો અમે પણ અહીંજ બેસીએ છીએ. તમે અમલદારો જશો એટલે અમે આગળ વધીશું.” રમણે સવિનય ભંગની શરૂઆત કરી.

“અહીં તમારાથી ઉભા રહેવાયજ નહિ. તમે બધાએ ખસવું-જ નોંધ્યો.” ફોજદાર જલે ફરી હુકમ કર્યો.

“તે તો નહિજ બને.” મુઆરક મક્કમ રહ્યો “ફોજદાર સાહેબ! તમને કે કોઇને પણ અમને રોકવાનો અધિકાર નથી. તમે તમારા સવારો, શસ્ત્રો અને બંદુકોના બળ પર અમને રોકવા માગતા હો તો ભલે; પણ પાછા તો નહિજ ફેરવી શકો.”

ફોજદાર જલ ‘ગ્રેન્યુએટ’ હતો. અંગ્રેજી વગર ઉદ્ધાર નથી એવું માનનાર હતો. એના પિતા ડેપુટી પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હતા. એમનો દોર ભારે હતો. પિતા-પુત્ર સંચા જેવી સખ્ત ‘ડિસિપ્લીન’માં માનનાર હતા. અંગ્રેજોથી તો એના બાપદાદાની કીર્તિ વધી એમ જલ માનતો, અંગ્રેજોના પગની ખાકથી તો બધા પારસીઓ મોટા થયા હતા, અને પાંચ પૈસે સુખી બન્યા હતા, એમ એ માનતો. પગથી માથા સુધી અંગ્રેજી પોશાક સજી એ બહાર નીકળતો સારે પોતે પોતાને ભૂંડી જતો; પોતાની જાત ભૂંડતો, પોતાની ભાત ભૂંડતો. પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં કોઇ

સાથે તેને બોલવું પડતું તો પોતાને અભડાયલો માનતો.

મુખારકતું મક્કમ બોલવું સાંભળીને એ સહેજ ખંચાયો; પણ એને તો “ડીસીપ્લીન” જળવવી હતી. વળી હમણું એ ખાસ અમલદારના પોશાકમાં હતો. એ પોશાકનો કેફ તેને ચઢતો હતો. એ શું કરે? લોકોને અહીં ઉભા રહેવા દે? એમ બંને? અને તે એ અમલદારની સામે? એણે એટલામાં ડી. એસ. પી. મોટરમાં આવતો જોયો. વધારે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. હવે તો નીમક-હલાલી ખતાવવાની તક હતી. એ શા માટે જતી કરવી? કમરેથી “બેતન” કાઢી એણે ઘોડાને એડી મારી. એ સરધસ પર ધસ્યો, એની પાછળ સવારો પણ ધસ્યા.

‘બેતન’ ફેરવતો જલ આગળ વધ્યો. રમણુ ખરાબર સામેજ હતો. તેના માથા પર દંડાનો ફટકો પડ્યો. તેને ચક્કર આવ્યાં. તે પછડાયો. તે ફરી ઉભો થવા ગયો તેટલામાં તો જલના ઘોડા-એ બંને પગ ઉછાળ્યા, રમણુ તે પગો તળે આવી ગયો.

સરધસ હજી શાંત હતું. રમણુને પડ્યો જાણી કેટલાક તેને ઉપાડી લેવા આગળ આવ્યા; પણ સિપાઇઓ નિર્દયપણે દંડા ફેરવતા હતા. લોકો એ ધા ઝીલતા લાંજ ઉભા હતા. ફોજદાર હજી પોતાનું કામ કર્યે જતો, કેટલાક ભાઇઓ આ દેખાવ સહન ન કરી શક્યા. તેઓએ પોતાના નેતા મુખારકને કહ્યું કે, રજા આપો તો આ સવારોને પૂરા કરીએ. મુખારકે બધાંને શાંત કરતાં કહ્યું “ભાઇઓ! તમારા આવા શબ્દોથી હું લજવાઉં છું. આપણે આપણાજ ભાઇઓને મારીએ? નહિ, ખખરદાર એવું પગલું ભર્યું તો. આપણો રમણુ પડ્યો છે તેમાંજ આપણી કસોટી છે. ફોજદાર જલ આપણોજ ભાઇને? એણે એની ફરજ બજાવી. આપણે આપણી ફરજ નહિ બજાવીએ?”

લોકો શાંત થયાં. આખું સરધસ શાંત થઇને ઉભું. ફોજદારે પોતાની અમલદારી ખરાબર દાખવી, પણ અંતે એ પણ મનુષ્ય હતો. એનામાં માણસાઇ હૃદય હતું, એ અંગ્રેજના ‘બેતન’ અને બળમાં માનતો; પણ આજ એની એ માન્યતા કાંઈક ઢીલી પડતી જતી હતી. એક બાજુ હજારો લોક હતાં. મુખારક અને રમણુના એકજ બોલે એનો અને એના રૂપ સવારોનો ધાણુ નીકળી જાય એવું હતું. રમણુ માર ખાઇ પડ્યો હતો. મુખારક સામેજ ખુલ્લી છાતીએ ઉભો હતો. લોકો સિપાઇઓના દંડા ઝીલતા હતા. કેટલાક પડતા, કેટલાક કચડાતા, છતાં કોઈ પણ ‘પોલિસ’ સામે હુકારો કરતા નહિ. જલે આ બધું જોયું જાણ્યું. એણે કટોકટ મામલો જોઇ લીધો. સહેજ ઇશારતથી એણે પોતાનાં માણસોને પાર્યાં; પણ ટેક રાખવો જોઇએ ને? એટલે આખી ટુકડી ખરાબર સરધસ વચ્ચેથી

થઈને બીજે છેડે નીકળી ચાલી ગઈ-દેખાવ એવો કે જાણે સરખસ-
ને વીખેરી નાખ્યું હોય !

અને સરખસ આગળ વધ્યું.

મકરણ ર જી

જલ અને માણેક

ઉપલા બનાવને ત્રણ દિવસ થઈ ગયા છે, એ દરમિયાન
‘પોલીસ’ના મારફાડના સમાચાર આખા શહેરમાં ફરી વળ્યા હતા.
“રમણ કચડાઈ ગયો,” “મુબારક ઘાયલ થયો,” “લોકો પર જેમ
ગમે તેમ લાઠીઓ ચાલી,” ફોજદાર જલના હુકમથી આ બધું
થયું;” વગેરે વગેરેની ચર્ચા આખા શહેરમાં ખૂબ થઈ રહી હતી.
પ્રજાકીય પત્રોએ ફોજદારના કૃત્યને ખૂબ વખોડ્યું હતું. નોકર-
શાહીનાં પત્રોએ ફોજદારનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં હતાં અને પારસી-
ઓની વફાદારીના ગુણ ગાઈ ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

પોતાની વિરુદ્ધના અને પોતાની તરફેણના ખબરો વાંચતો
જલ પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો. એની બાજુમાં એની
પત્ની માણેક બેઠી હતી. નિર્દોષ અને શાંત ટોળાં ઉપર એના ધણી-
એ ચલાવેલા દંડાથી એને દુઃખ ઉપજ્યું હતું. એ ભલી ધરરખુ
સ્ત્રી હતી, શીખેલી હતી, દેશ-શહેરમાં ચાલી રહેલી હિલચાલથી
બરાબર વાકેફ રહેતી. પતિ નોકરશાહી વિચાર ધરાવતો. પત્ની એની
સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરતી. નીમકના કર માટે પણ એ બે વચ્ચે
સારો વાદ થતો હતો. માણેક કહેતી કે, ત્રણ પૈસાના અઢી રૂપિયા
લેવા એમાં સરકાર વાજબી નથી. જલ સરકારનોજ પક્ષ તાણતો.
આજ પણ એવી તકરારમાં ધણીધણીઆણી ઉતર્યાં હતાં. અને વાત
વાતમાં જલના છેલ્લા કૃત્ય માટે માણેકે સવાલ ઉઠાવ્યો હતો.

જલે બચાવ કર્યો: “પણ વહાણી! હું એ વેળા કરી પણ શું
શકું? જે સરખસને જવા દઉં તો મારે માથે મુસીબત આવી પડે.”

માણેકે માથું ધુણાવ્યું: “પણ તમારે દંડા ચલાવવા નહિ
દેવાંતા. શું તમારું કામ દંડાબાજી કરવાનું છે? આજ તમે દંડા
ચલાવો, આવતી કાલે તમને ‘હંટર’ ચલાવવાનું કામ સોંપાય તો
શું તમે ખુશી થશો?”

“હીઅર! તું સમજતી નથી.” જલ ખીસીઆણે પડ્યો.

“હું બધું સમજું છું” માણેકે જીકર ચલાવી: “પાછળ
હી. એસ. પી. ઉભો હતો. તમે તેને તમારું પરાક્રમ દેખાડવા
મામતા હતા. તમે તમારો ખ્યાલ કર્યો, લોકોનો નહિ. એ ટોળામાં
શું બહાદૂર પુરુષો નહિ હતા? એમાં શું શીખેલા-ભણેલા નહિ
હતા? હતાજ. વળી વિદ્યામાં પણ તમારાથી ચઢતા એવા રમણ

અને મુખારક માટે શું ધારો છો? તમે એજ 'પ્રેક્ષર'ના હાથ નીચે લણી ગયા છો અને તમે તેઓના ઉપર દંડા ચલાવ્યા! ઘોડા ચલાવ્યા! એ શું બહાદૂરી કહેવાય?"

“પણ મહાં, આ મારા કામની નોંધ હી. એસ. પી. એ કરી લીધી છે.”

“એમ ! અને તે ખાતર...” માણેક બોલતી અટકી. તેને દુઃખ થયું, તેનો ધણી આવા તુચ્છ હોદ્દા ખાતર કેવું કામ કરી રહ્યો હતો ! તે ફરી બોલી: “તમને મોટો દરજ્જો મળશે. બે-શુનાઓના ખૂનથી રંગાયેલા હાથે એ દરજ્જો તમે લેજો. એ તમારી ફરજનું ધનામ અને દેશપ્રોહની કિંમત થશે. ફોજદારનું કામ તો...”

પદાવાળાએ આવી જાણના હાથમાં એક પત્ર મેલ્યો. તેણે તે ફોડ્યો. એ સરકારી પત્ર હતો.

“કેમ, નવા હોદ્દાનો પરવાનો આવી ગયો !” માણેક હસી.

“તું તો છેજ એવી” જાન જરા ચીડાયો: “આજે વળી કોઈ પાછું સરઘસ નીકળવાનું છે અને મારે તેની સાથે જવું એવો હુકમ છે.”

“હાં, જાઓ, જાઓ.” માણેકે ચેષ્ટા કરી: “આજે પણ સારો શિકાર મળશે ! લાડી ચલાવજો ! હી. એસ પી. પણ જોશે અને પછી...”

“બસ કર, જે ગમે તે બક ના.” જાન વધારે ગુસ્સે થયો “મારે મારી ફરજ બજાવવાની છે.”

“હા, બજાવો ફરજ” માણેક પણ સહેજ તપી: “તેની ના નહિ, પણ ફરજ માત્ર લાડી ચલાવવામાં નથી સમાતી. ફરજ ? ફરજનો અર્થ પણ સમજો છો ?”

“સમજું છું, વહાલી મહાં ! બરાબર સમજું છું.” જાન નરમ પડ્યો: “તું જાણે છે કે હું મૂંગો મૂંગો બિમ્બો રહું તો શો નતીજો આવે ? હું નાલાયક દરજ્જો અને વળી અધિકારીઓની નજરમાં આવું કે હું પણ સ્વરાજવાદીઓ સાથે મળી ગયો છું. જે સંજોગોમાં હું મુકાયો છું તે સંજોગના રંગ જોઈનેજ મારે કામ લેવું પડે છે. વહાલી ! હું સમજું છું કે, આ માણસો દેશ માટે કામ કરી રહ્યા છે. ગાંધી સાચો છે. વળી હું આ પણ સમજું છું કે, સરકાર ગાંધી અને તેની હિલચાલને છુંદી નાખવા માગે છે. ગુલામી હું સમજું છું, પણ સંજોગથી લાચાર.”

માણેક હેરત રહી: “મારા જાન, આ પહેલીજ વાર તારે મોઢે આ શબ્દો સાંભળું છું. જા, આજ તારી ફરજ બજાવ. લાડી ના ચલાવતો. ખુદા તુંને એવી ગુલામી નોકરીમાંથી જલદીજ છોડવે.”

આ પ્રમાણે વહાલસોઈ પત્નીએ ધણીને વિદાય આપી.

પ્રકરણ ત્રીજું

રમણની પાયદસ્ત-જાલની આત્મશુદ્ધિ

જાલ સરવસની સામે જઈ પહોંચ્યો. ફોજદારને જોતાંજ લોકોએ “ વંદે માતરમ્ ”ના પોકારોથી રસ્તો ગળવી મેંચ્યો. સરવસ જંગી હતું આગલા સરવસથી આ સરવસ શોકમય હતું. એ પાયદસ્તનું સરવસ હતું. ફોજદારના પડેલા ફટકા પછી ત્રણ ત્રણ દિવસની સખત વેદના ભોગવીને રમણ આજ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મરણના સમાચાર સાંભળતાંજ લોકો ભયભીત બની ગયાં, બજાર આખું બંધ થઇ ગયું. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પણ હડતાલ પાડી. સર્વ આ અવસાન-સરવસમાં જોડાયા. એ સરવસમાં હજારોએ ભાગ લીધો હતો-જાણે આખું શહેરજ ઉત્કટયું હોય !

સિપાઇએને તથા સવારેને સરવસની સાથેજ છૂટે છૂટે ઠેકાણે જાલે ગોઠવી દીધા હતા. સરવસની વચમાં પાંચસો સ્ત્રીઓ હતી. એમાં મોખરે કોલેજમાં ભણેલી અને રમણના હાથ નાંચે ભણી ગયેલી કેટલીક પારસી સ્ત્રીઓ પણ હતી. માણેક તેમાં સામેલ હતી.

જાલની નજર માણેક પર પડી; માણેકની આંખોમાં એણે કંઈક એવું જોયું, જેથી તેના આખા અંગે કંપારી છૂટી. પોતાની ધણીઆણીની દૃષ્ટિએ તે આજે હલકો અને નિર્બળ જણાયો.

ફોજદારને જોઇને એક હિંદુ સ્ત્રી બોલી: “ ફોજદાર સાહેબ ! આજે પણ અમારા પર દંડા ચલાવશો ને ? ”

“ અમારા રમણ ઉપર ધા કરનારને અમારાં કોટિ વંદન ” બીજી બોલી. જાલને પરસેવો છૂટ્યો.

“ મારે પેટે એવો છોકરો જન્મ્યો હોત તો તેને પૂરો કરી દીધો હોત ” એક ધરડી ડોસીએ વરાળ કાઢી.

“ પણ માજી ” એક યુવતીએ કટાક્ષ કર્યો: “ એમાં એ શું કરે ? ફૂતરા પણ ખાધેલું નિમકહલાલ કરે છે અને આ તો મનુષ્ય ! ”

જાલથી આ બધું વધારે વખત સાંભળી શકાયું નહિ. એણે ઘોડો હંકાર્યો અને એ સરવસની પાછળ ચાલ્યો ગયો. માણેકની તીવ્ર આંખ અને આ સ્ત્રીઓનાં આવાં બોલવાં સામે જાલ લજવાયો. તે ફરી સ્ત્રીઓ તરફ આવ્યો નહિ. વળી ઉપરી અમલદારો ઉપર એને ગુસ્સો આવ્યો કે, સરવસ નીકળે ત્યારે હું શું લાગણી વગરનો છું ? મને હૃદય નથી ?

વિચારની પરંપરા ચાલી અને સરવસ પણ આગળ અને આગળ વધતું ગયું. શહેરની મુખ્ય સડકો પર ફરતું ફરતું સરવસ ચાલ્યું જતું હતું. બારીબારણે, અટારીએ, ઝાડો ઉપર લોકોની ઠઠ જામી હતી. આખા વાતાવરણમાં કંઈ અજબ ઉત્સાહ, અજબ

જોમ પ્રકટી નીકળ્યાં હતાં. એ જોમ ! એ ઉત્સાહ ! એ ગર્વ ! એ બધું જોમને જાલને કંઈ ને કંઈ થઈ ગયું. એની નજર રમણની લાશ પર પડી. મોં ખુલ્લું હતું. ચેહરા ઉપર હર્ષ હતો. એ મીઠો ચેહરો જોમને એનું હૃદય ધવાયું. એના આત્માએ અંદરથી એના તિરસ્કાર કર્યો. તે લાશ તરફ ઘણી વાર જોમ નહિ શક્યો. તેણે મોં ફેરવી લીધું. એને થયું કે, અરે ! જેને માટે લોકો મરી શીટ છે અને જેનાં દર્શન માટે આટલી સંખ્યા ભેગી થઈ છે તે મારા એક વેળાના પ્રેક્ષકરનું ભવિષ્ય મેં બગાડ્યું ? મેં શું કામ કયું ? કોને ખાતર ? સ્વાર્થ, હવસ, અધિકારીને ખુશ કરવાનો મોહ ! અને મને શું મળવાનું ? એક મોટો હોદ્દો ! અને કેવો-નિર્દોષોના ખૂનથી રંગાએલો ! ખરેખર મારી માણેક ! તું ખરી છે. એવા હોદ્દાને સો સલામ...”

રમણનો આત્મા મહાન દરબારમાં કૂચ કરી રહ્યો હતો અને અહીં જાલનો આત્મા શુદ્ધ થઈ રહ્યો હતો.

એક કૉન્સ્ટેબલે આવીને જાણે વધારે શુદ્ધિ કરી: “ હજુર, આપનો હાથ ખરાબર પડ્યો છે. જખરો બળવાખોર હતો.”

જાણે તેને અટકાવ્યો: “ નહિ, એમાં હું મારી બહાદૂરી નથી સમજતો.”

વળી પેલાએ ખુશામત કરી: “ એ રમણ બડો બદમાશ હતો સાહેબ.”

“ ચૂપ રહો ” અને એક તમાચો કૉન્સ્ટેબલના ગાલ પર પડ્યો: “ શું સમજીને એને બદમાશ કહ્યો છો ? ખબર છે બદમાશ કેણુ કહેવાય ? જે ખૂન કરે એ બદમાશ, જે વ્યભિચાર કરે એ બદમાશ; જે ધાડ પાડે, લોકોને લૂંટે એ બદમાશ. દેશને માટે હથેળીમાં જીવ લઈને ફરે એ બદમાશ નહિ. સમજ્યા કે ? કમનસીબી આપણી કે એવાઓને મદદ કરવાને બદલે આપણે તેઓ પર ‘હંટર’ ચલાવીએ છીએ.”

અને ગુસ્સામાં થોડો દપટાવતો જાલ ત્યાંથી ચાલી ગયો. કૉન્સ્ટેબલ ગાલ પસવારતો જાલને ગાંડો થયેલો સમજી ત્યાંજ થંબ્યો ! સરઘસની પાછળ રહી ગયેલાં થોડાં માણસોએ આ લપડાક અને વાત-ચીત સાંભળી હતી. તેઓ પણ અબળાબીથી જાલને જતો જોઈ રહ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું

બલિદાનની વેદી પર ત્રિપુટીનાં આંસુ

માણેક મુખ્ય રસ્તે પાયદસ્તને વળાવીને ઘેર પાછી ફરી હતી. એને આજે ધર કરડવા ધાતું હતું. એના ઘણીના દાંડાથી એક બેમૂલ જીવ ગુમાયો હતો. અરે સરઘસમાં લોકો કેવાં કરડી નજરે એના

ધણી પ્રત્યે જોઈ રહ્યાં હતાં. સાંજ પડવા આવી. એને કામકાજમાં સૂજ પડતી નહોતી. એને એના ધણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હતું. શું કરવું ? હા, ખરે યાદ આવી. રમણની સ્ત્રી હવે વિધવા થઈ હતી. કોણે એની આવી દશા કરી ? એના ધણીએ. અરે લોકો કેવાં વેણ બોલશે ? હું એની પાસે જાઉં ? એ શું કહેશે ? હું કેમ મળું ? નહિ જાઉં ? હા જાઉં. મારા ધણી તરફથી મારી માથું ?

આવી ગડલાંજમાં અંતે માણેક રમણને ઘેર ગઈ એની પત્નીને મળવા. ત્યાં એના ઘર આગળ લોકો એકઠાં મળ્યાં હતાં અને આખું વાતાવરણ શોકમય બન્યું હતું. ફોજદારની બેરીને અહીં આવતી જોઈ લોકો અગ્નયખીમાં હટી ગયાં અને તેને જવાની જગ્યા કરી આપી. એ અંદર ગઈ. ઓરડામાં એક ખાટલા ઉપર રમણની સ્ત્રી બેઠી હતી. એના ધણીએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું. મુખારક પણ ત્યાંજ બેઠો હતો.

“આવો માણેકબાઈ, આવો બહેન” મીઠો, જરાયે કડવાશ વગરનો આવકાર મળ્યો. માણેક આગળ વધી અને, અને શું જુએ છે ?”

સાદાં કપડાં પહેરી પારસી પોશાકમાં એક જુવાન રમણની વિધવા પાસે ઉભો છે. તેની આંખમાં આંસુ છે. એને જોતાંજ માણેકથી ખૂબ પડાઈ ગઈ.

“કોણ ? તમે જાણ ! તમે અહીં ?”

“હા, મહાં ! હું જાણ, તું જેમ આવી તેમ હું પણ અહીં આવ્યો છું.”

“તમારાં કપડાં આ ?”

“હા, નશો ચઢાવનારાં તે કપડાંને મેં આજથી ખાતલ કર્યાં છે. વહાલી ! મેં નોકરી આજથી છોડી છે.” “કમળાબહેન ! તમારાં રમણના મૃત્યુએ મારા આત્માનાં પડળ ખોલી દીધાં છે.”

માણેકના ગોરા મોં ઉપર ગર્વ છવાઈ રહ્યો. પ્રેમની ઝળક છાઈ રહી. ચાર આંખો ફરી મળી. જલ્દે એ આંખોમાં સર્વસ્વ વાંચી લીધું. એની આંખ લીની થઈ. માણેકની પણ આંખમાંથી આંસુ સર્પાં. વિધવાથી આ દૃશ્ય જાતું રહ્યું નહિ. એણે પણ જાણેના હૃદયપલટો જોયો. એના ધણીનું મૃત્યુ ધન્ય થયું. એની આંખો પણ સજળ થઈ. મુખારક પણ લીની આંખોએ જોઈ રહ્યો.

આમ એકના બલિદાન પર પારસી, હિંદુ અને મુસ્લીમ ત્રિપુટી રહી હતી; અને એ રૂઢનમાં સ્વાધીનતા ડોકિયું કરી રહી હતી.

(“શારદા”ના એક અંકમાંથી)

૧૦૬-પુસ્તકાલય વિષે વિચારો

કેવળ પુસ્તકસંગ્રહજ પુસ્તકાલયની સાર્થકતા નથી. પુસ્તકો સામાન્ય લોક પાસે વંચાવવાનું જે પ્રયોજન તે આપણે ભૂલી જઈએ તો ચાલે નહિ. કારણ આ મૂળ હેતુ ઉપરજ પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની કાર્યપદ્ધતિનો આધાર છે.

પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન શામાટે છે? મોટી સંખ્યામાં માણસોને વંચાવવા માટે, સાધારણ માણસોમાં પુસ્તકવાચનનો નશો ઉભો કરવા માટે અને વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો પુષ્કળ પ્રચાર કરવા માટે છે.

કોઈ વિષય સંબંધી જાણવાની ઇચ્છા થાય તો કયા કયા પુસ્તકમાંથી તે સંબંધી માહિતી મળશે એની ખબર પૂરી પાડી જ્ઞાનપિપાસુને તરતજ સહાય કરવી તે પુસ્તકાધ્યક્ષનું કર્તવ્ય છે.

વળી કોઈ કદી જાણવા ઇચ્છે કે, અમુક પુસ્તકની અંદર કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તો તેને તરતજ તેની ખબર આપવી, એ પણ પુસ્તકાધ્યક્ષનું કર્તવ્ય છે.

(આક્ટોબર-૧૯૩૦ના “પુસ્તકાલય”માંથી)

૧૦૭-રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના

(લેખક:-શ્રી. રાજ્યરત્ન પં. આત્મારામજી અમૃતસરી, ખડોદા.)

પહિલા સાધન:-હાથ કે અંગૂઠોં સે દોનો કાનોં કે છિદ્રોં કે ખંદ કર કે ઔર આંખોં કે પહિલી ઔર દૂસરી ઉંગલી સે હલકા ખંદ કર કે ઔર કાહનિયોં કે દોનોં ઘોટોં કી પારી પર રખ કર ‘ઉકડૂ આસન’ સે ઐક કર, કાન મેં જો એક ખારિક ધ્વનિ હોતી હૈ ઉસ પર મન કી વૃત્તિ કે લગાના. રાધાસ્વામી મત કે અનુસાર યહ શબ્દ કી ધારા સત્યલોક સે નિકલ કર કાનોં કી તરફ આતી હૈ. મન કી વૃત્તિ કે ઇસ પર લગા કર ઔર ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ કે દ્વારા ઇસ શબ્દ કી ડોરી ખના કર સત્યલોક મેં પ્રવેશ કરના અર્થાત્ સ્વામી કે નિકટ પહુંચના હૈ.

ઇસ પ્રકાર ઇસ અભ્યાસ કે કુછ માસ તક કરને સે સાધક કી ભયંકર શારીરિક ક્યા હાનિ હોતી હૈ ઉસકે સર્વસાધારણ તથા વિદ્વાનોં કે લાલ કે ત્રિયે યહ લેખ પ્રકાશિત કિયા જતા

• અમરેલી પુસ્તકાલય વર્ગ સમક્ષ અપાયેલું લાપણ.

હૈ. કુછ માસ વા અધિક સમય તક અભ્યાસ કરને સે મસ્તિષ્ક કે અંદર જો અમૂલ્ય જીવનાધાર રક્ત રહતા હૈ વહ શરીર કે નીચલે ભાગ કે ઉતરના આરંભ હો જતા હૈ. દિમાગ ઉત્તરોત્તર રક્ત સે ખાલી હોતા જતા હૈ. ઇસકા પ્રત્યક્ષ પ્રબળ પ્રમાણુ યહ હૈ કિ સાધક કા મુખડા વા ચહરા શીકા તથા પીલા હો જતા હૈ. સ્મરણુ-શક્તિ બી ધીરે ધીરે જરૂર હી કમ હો જતી હૈ. શ્રુતજ્ઞાન કી બી ધીરે ધીરે કમી હો જતી હૈ. સાધક એકાંત મેં ઐકના પસંદ કરતા હૈ, ઇસકી વાણી વા મન મેં હર્ષ વા ખુશી કા અભાવ હો જતા હૈ. સાધક કી અવસ્થા એક વિચિત્ર માનસિક અર્ધપાંગલકીસી હો જતી હૈ. ધીરે ધીરે ભોજન બી કમ ખાને લગતા હૈ, રક્ત-સંચાર કી ગતિ નૈમર્ગિક નિયમ વિરુદ્ધ હોને સે ઉક્ત સખ દોષ પેદા હોતે હૈં. સાથે હી ‘ઉકડૂ આસન’ અર્થાત્ જિસ પ્રકાર પાખાને ઐકંતે હૈં ઇસ તરહ ઐકંતે સે ગુદાચક્ર પર નિયમ વિરુદ્ધ દબાવ પડને સે બળાસીર આદિ કી ખિમારી ઉત્પન્ન હો જતી હૈ. ક્યોં કિ દિમાગ સે જો રક્ત અભ્યાસ કે કારણુ નીચે કે વિવશ લોટતા હૈ ઇસકા દબાવ ગુદાચક્ર અથવા આતોં પર અધિક પડતા હૈ. પૈરોં કી તરફ જાને કી ઇસકો ગુંજાઇશ (સુવિધા) નહીં.

ઇસ ત્રિયે ગુદાચક્ર કે મસોં મેં રક્ત ઇકઠ્ઠા હો જાને સે બળાસીર ઔર આતોં મેં અધિક ખૂન કા જમાવ હોને સે મંદાગ્નિ રોગ હો જાતે હૈં. એક દો નહીં કિંતુ સૈકડોં સાધકોં કી અવસ્થા-કો દેખ કર ઇસ પરિણામ પર હમ પહુંચે હૈં. જિનકો સદેહ હો વહ કુછ કાલ અભ્યાસ કર કે સ્વયં અનુભવ કર લેં.

સ્વામી પરમાનંદજી આગ્રાનિવાસી દો વર્ષ ઉક્ત અભ્યાસ કર ચુકે હૈં. જજ ઉનકે દિમાગ પર ઉક્ત ધુરે પ્રભાવોં કા અસર હુઆ તો ઉ-હોંને છોડ દિયા. યહ બી વિદિત રહે કિ ઇસ મત કે સચ્ચે સાધકોં કે દિમાગ મેં વિવેચનશક્તિ કમ હો જતી હૈ.

(“પ્રચારક”ના વર્ષ ૬ ના અંક ૧ માંથી)

૧૦૮-આપણી આશ્રમ વ્યવસ્થા

(લેખક:—સ્વામીશ્રી અભયનાનંદજી મહારાજ, વડોદરા.)

(લેખક આ લેખમાં આપણા સાંસારિક જીવન ઉપર એક દૃષ્ટિપાત નાખી તેનાં કારણોમાં હંડા ઉતરી માર્ગ દર્શાવે છે)

પ્રાચીન કાળે મહાભારતના યુદ્ધ સુધી આશ્રમ અને વર્ણ-વ્યવસ્થા ભારતનો જનસમૂહ વેદશાસ્ત્રાનુસાર પાલન કરતો હતો. તેથી તે કાળે વેદધર્મની પતાકા સમસ્ત ભૂમંડલપર ફરકતી હતી; એટલુંજ નહિ પણ ભારતના આર્યોનું રાજ્ય પૃથ્વીભરમાં હતું. આખી દુનિયાનો તે ગુરુ ગણાતો હતો; પરંતુ જ્યારથી વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થાનો લોપ થયો ત્યારથી ભારતની અધોગતિ થઈ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

પૂર્વે ભારતનાં પ્રત્યેક બાલક-બાલિકા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં. યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થાય એટલે દરેક પોતપોતાનાં ગુરુકુલોમાં જઈ વેદાભ્યાસ અને વિવિધ વિષયો લાગુતાં. સંસ્થાના ગુરુઓ રાજ્યથી રંકપર્યંતનાં બાળકો માટે ભોજન અને વસ્ત્રાદિનો એકસરખો પ્રયત્ન રાખતા. આથી આજના સમયમાં બાલકોનાં સ્વભાવ અને પોષાક તેમજ ખાનપાનમાં જે વિચિત્રતા જણાય છે તે તે કાળે નહોતી. તેઓ પરસ્પર કૃષ્ણ-સુદામાના જેવા પૂરા પ્રેમથી રહેતા.

બ્રહ્મચર્યથી શારીરિક બળ, મેગજશક્તિનો વિકાસ, આત્મિક બળની વૃદ્ધિ, પરસ્પર પ્રેમ, ધર્મપર પ્રેમ, દેશ અને ઝાતિ તરફનું અભિમાન અને પ્રાણીમાત્રની સેવાનો ભાવ ખીલતો. વળી તેઓ દીર્ઘાયુષી થતાં. ગૃહસ્થાદિ ત્રણે આશ્રમની જડ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પરજ હતી. જેનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બગડે તેના બીજા આશ્રમો બગડે તેમાં શી નવાઈ ? બ્રહ્મચર્ય અને વેદોના સ્વાધ્યાયને લીધે ભારત તો શું પણ સમસ્ત ભૂમંડલમાં માંસાહારી નહોતા. અથર્વ વેદ—અ. ૧૧. ૫. (૭)

વળી બાલ્હીકા.....યવના શકા: પરથી જણાય છે કે, અત્રિ ઋષિએ બલુચિસ્તાન, ઈરાન, ચીન, અરબ, મીસરમાં ભ્રમણ કર્યું ત્યારે દ્રાક્ષ, અડદ અને ઘઉંના ખાનારા, અગ્નિહોત્ર કરનારા જોયા. તે પરથી પણ ત્યાં માંસાહારીઓનો અભાવ જોવામાં આવે છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં બધા પ્રકારનાં જ્ઞાનો, વિજ્ઞાનો, હુન્નરોને મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાથી બીજા આશ્રમને સુખરૂપ નિભાવી શકે છે. આમ હોવાથી પ્રાચીનકાળના લોકો દીર્ઘાયુષી અને શારીરિક તેમજ આત્મિક બળમાં શ્રેષ્ઠ હતા.

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યુમુપાપ્નત ।
 इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व रा भरत् ॥
 બ્રહ્મચર્યેણ તપસા રાજા રાષ્ટ્રં વિરક્ષતિ ।
 आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥

આ મંત્રો અને

યજુર્વેદીય તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ચોથા અનુવાકના આમાયન્તુ, વિમાયન્તુ, પ્રમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ આ પ્રેમાળ શબ્દો જુઓ. ત્યારે આજે ઋષિમુનિઓનાં સંતાન નાની ઉંમરનાં વર અને વધૂનાં સ્વાગત કરી રહી છે. તેથી દેશમાં કરોડોં વિધવાઓ વિધર્મી અને ગોભક્ષક સંતતિ ઉત્પન્ન કરી રહી છે, ને કેટલીયે અધર્મમાર્ગે જીવન ગુમ્મરી ગર્ભપાત અને બાળહત્યાઓ કરે છે.

આજની દશા જોતાં બ્રહ્મચર્યના લોપથી પ્રજા નિર્બળ અને રોગી તેમજ બુદ્ધિહીન થઇ છે. એ ધણે સ્થળે પ્રમાણે સહિત કહેવાયું છે. પરિણામે ભારતનું રાજ્ય ગુમાવ્યું છે અને વિદેશી તથા વિધર્મીઓના પાદાકાન્ત થઇ રહ્યા છીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમ

પૂર્વે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરાતું. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી પોતાના ગુણકર્મોનુસાર બ્રહ્મચારિણી સાથે પાણિગ્રહણ કરાતું. તેથી પતિપત્નીમાં પરસ્પર પ્રેમ રહેતો અને ગૃહસ્થાશ્રમ સુખી પસાર કરાતો. હાલમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન ન હોવાથી, ગુણકર્મોનુસાર લગ્નો ન થવાથી, બાળલગ્નો થવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ દુઃખમય બની રહ્યા છે. વેદોની ધાર્મિક શિક્ષા બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમમાં મેળવવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જઈ પોતાનું જીવન નિરામિષ સાત્ત્વિક કરતા. સત્યાઈ, નીતિ અને ધાર્મિકતાથી આજીવિકા મેળવી ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતા. પ્રજનનવિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી ક્રૂંતા સંતાનઉત્પત્તિને માટે ઋતુગામી હોવાથી એ માતૃપિતાનાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહેતાં, બળ ને જીવદ વધતાં. ત્યારે આજે બ્રહ્મચર્યના નાશથી, પ્રજનનવિજ્ઞાનના અજ્ઞાનથી, દિનરાત વિષયમાં રમણ કરવાથી આધુનિક માતાપિતા અને પ્રજનાં આરોગ્ય કેટલાં બધાં બગડી ગયાં છે ? અને તેથી એ પરિણામ આવી રહ્યું છે કે, પાછલી પેઢી કરતાં ચાલુ પેઢી ઉત્તરોત્તર પોતાનું જીવન કલુષિત ને અનીતિમાં ગાળતી થઇ છે.

બ્રહ્મચર્યથી પૂર્વજોનાં જીવન કેટલાં શ્રેષ્ઠ હતાં !

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्व जन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥મનુ-૩-૭૮

વેદાનધીત્ય વેદો વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ ।

અવિપ્લુત વ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવિશેત્ ॥૩૨

જેમ પ્રત્યેક પ્રાણી વાયુને આશ્રયે રહે છે, તેમ ખીખ બધા આશ્રમે ગૃહસ્થને આધારે છે. ત્રણ, બે અથવા એક વેદનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મચર્યાનું પાલન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો.

આજ આદર્શવાળા ઋષિમુનિઓનાં સંતાન આજે વૈદિક સંસ્કારહીન છે. વાંચવા-લખવાના જ્ઞાન વિનાનાં ઢિંગલા-ઢિંગલીની જેમ બાલ્યવયમાં લગ્ન કરે છે, અને તેથી ગરીબામાં જીવન ગુજારે છે. પૂર્વજે ધી, શ્રી અને સ્ત્રીના ક્રમે ખીખ આશ્રમમાં પ્રવેશતા ત્યારે આજે પહેલી સ્ત્રી મેળવી આપવામાં આવે છે. પરિણામે છોકરાં વિદ્યાભ્યાસ કરી શક્તાં નથી, ધનહીન બની જાય છે, ને પોતાનો સંસાર ગરીબીમાં દુઃખરૂપ ગુજારે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

પ્રાચીન સમયમાં ૨૫ થી ૫૦ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને તે પછી પોતે એકલા અગર પત્ની સાથે વનમાં જઈ નિવાસ કરતા. ત્યાં સ્વયં સ્વાધ્યાય કરતા, અને પ્રજ્ઞનાં બાલક-બાલિકાને ભણાવતા, તપશ્ચર્યાનું જીવન ગુજારતા, આત્મા પર સંયમ રાખી મનોનિગ્રહ કરતા; પણ આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા ન રહેવાને કારણે સાઠ વર્ષના થવા છતાં સંસારના મોહમાં ફસી વિષયના કીડા બની રહે છે. સ્વપત્નીનો દેહાંત થઈ જાય તો સાઠ વર્ષે પણ પોતાની દીકરી જેવી દશ કે બાર વર્ષની કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે; પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ન જતાં વેદોનો સ્વાધ્યાય અને તપોભય જીવન ગાળવાનું બાળુ પર મૂકી દઈને પોતાનું જીવન બ્રષ્ટ કરે છે.

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદ્યાન્તો મૈત્રઃ સમાહિતઃ ।

દાતા નિત્યમનાદાતાઃ સર્વભૂતાનુકમ્પકઃ ॥ મનુ.

સ્વાધ્યાયમાં રત, જિતાત્મા, સર્વના બંધુ, વિદ્યાનું દાન દે, પોતે કોઈની પાસે કાંઈ ન લે, એવી એવી રીતે વાનપ્રસ્થી જીવન ગાળે.

અપ્રયત્નઃ સુસ્વાર્થેષુ વ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ।

શરણેષ્વ ગમશ્ચૈવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥

શરીરનાં સુખો માટે અતિ પ્રયત્ન ન કરે, બ્રહ્મચારી રહે, જમીન પર સૂએ. વૃક્ષ ને મૂલો પર જીવે, કોઈ વસ્તુ પર મમતા કરે નહિ.

આમ પ્રાચીનકાળમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ જીવન ગાળતા, ગામથી દૂર નદીકિનારે વા એકાંતમાં આશ્રમ બનાવી રહેતા. ત્યાંજ અનેક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવતી. લોકો એ જ્ઞાનમૂલના ઝરાઓમાં તીર્થ સમજી જતા. ત્યારે આધુનિક તીર્થ તો મનુષ્યને કુખાડે છે. પંડા

ધણાનું ધન હરણુ કરે છે, લોકો ધક્કા ખાઈ પાછા આવે છે. આજે આશ્રમવ્યવસ્થાના નાશને લીધે મફત કેળવણી માટે સરકાર સામે પોકાર ઉઠાવવો પડે છે. શિક્ષણ ન મળવાથી મોટો ભાગ અજ્ઞાન છે. તેમાં નથી ધર્મ, પ્રેમ કે દેશભક્તિ છે.

દેશમાં ગુરુકુલો, કૉલેજો, પાઠશાળાઓ ચલાવવાને ધનસંગ્રહની ચિંતા હંમેશ રહે છે. ગુરુકુલોમાં પણ પૂરતા ધનના અભાવને લીધે ગરીબો જોઈએ તેટલો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.

પુરાણ કાળમાં વાનપ્રસ્થીઓ શિક્ષણનું કામ વિના પગારે કરતા. બ્રહ્મચારીઓ લિક્ષા લાવતા. નિર્વાહ કરતાં વધુ થતો ખર્ચો રાજ્ય આપતું, ને કેટલોક ભાગ પ્રજા પણ પૂરતી. પરિણામે કોઈ અભણ નહોતું.

આનો ઉકેલ થયા વિના આરો નથી.

સંન્યાસાશ્રમ

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेत् ॥ मनु०

આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ પૂરો કરી ચોથો ભાગ સંજોને છોડી વનમાં પસાર કરે. પ્રાચીન કાળમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ આશ્રમની પ્રણાલી ચાલુ હતી, અને સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. પછી ખૌદ્ધ લિશ્તુઓ સમસ્ત એશિયામાં ફરી વળ્યા હતા. આદિશંકરાચાર્યે જૈન, ખૌદ્ધ, કાપાલિક, શાકત, વામ અને મૂર્તિપૂજા તેમજ ૪૬ મતપંથોનું ખંડન કર્યું હતું. સંન્યાસ લઈ તેમણે પ્રકટાવેલી જ્યોતિના પ્રતાપે તો જૈન, વૈષ્ણવ આદિ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ જમીનમાં દાટી દેવામાં આવી હતી, જે આજે પણ ખોદકામ કરતાં મળી આવે છે. મૂર્તિઓ વિનાનાં મંદિરમાં વેદ-પાઠશાળા સ્થાપવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. પણ જે જૈન શિષ્યોએ ઝેર દેવાથી એ કાર્ય અધુરું રહી ગયું. ભારતમાં વિધર્મીઓનાં આક્રમણો રોકવાને અને સહર્મનો પ્રચાર કરવાને તેમણે ચાર ગાદીઓ સ્થાપી; પણ એમના શિષ્યોએ વેદવિરુદ્ધ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” અને મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર કરી ગુરુના ઉદ્દેશને ઉથલાવી નાખ્યો. પછી તો વિધર્મીઓનાં આક્રમણોને રોકી શક્યા નહિ, પરિણામે ૮ કરોડ વિધર્મી થયા.

અનેક નાતજાતો અને મતમતાન્તરોનું અંધેર છવાયા પછીના કાળમાં મહર્ષિ દયાનંદજી નજરે પડે છે. તેમણે મતમતારોનો સખલ વિરોધ સહન કરીને પણ સાચા વેદધર્મના ઉદ્ધાર માટે કમર કસી વેદવિરોધીઓને પરાસ્ત કર્યાં. એમની પછી પણ થયેલા સંન્યાસીઓમાં દર્શનાનંદજી, નિત્યાનંદજી અને શ્રદ્ધાનંદજી તરી

આવે છે. શ્રદ્ધાનંદજીએ તો ગોળી ખાધ સાચા સંન્યસ્તને ઉગ્મળ્યું છે, અને આજે પણ આર્યસમાજ સાચા સંન્યાસીઓની એક હારમાળા ધરાવે છે.

ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સંન્યાસીઓ આજ લગી કરતા આવ્યા છે. ઉપદેશનું કામ કરનાર ઉપદેશકો નિર્લોભી, સંયમી ને પ્રમાણિક જોઈએ. સારા ઉપદેશક થોડાજ મળે છે, ભાકુતી ઉપદેશકો અર્થ સારતા નથી.

સાચા સંન્યાસીઓ મળે એટલે વૈદિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર આપમેળે થાય. નાણાં માટે મરવાની ઇચ્છાનો સવાલ તેમને માટે ઉભો થાય નહિ.

સંન્યાસીઓ તો જગતના સન્માનને વિષસમાન જોઈ ડરવું રહ્યું. અપમાનને અમૃત સમાન માને, નિંદા-પ્રશંસા, માન-અપમાન, જીવવું-મરવું, હાનિ-લાભ, પ્રીતિ-વૈર, અન્નપાન, વસ્ત્ર અને ઉત્તમ સ્થાન મળે કે ન મળે, -એ દ્વંદ્વોમાં પડવુંજ ન ધટે.

(“પ્રચારક”માંથી)

૧૦૧-પંડિત મોતીલાલજી નહેરૂ

(લેખક:-ડૉ. રમણીકરાય જે. વૈદ્ય)

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂનો જન્મ સને ૧૮૬૧ ના મે મહિનામાં દિલ્હીમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજ પંડિત રાજકૌલ મોગલ બાદશાહના શાહી હુકમથી બાદશાહ ફરખશિયરના શિક્ષક તરીકે દિલ્હીમાં રહ્યા. રાજકૌલ પછી કેટલીએ પેઢીએ પંડિત ગંગાધરજી થયા. તેઓ ધણી વખત સુધી દિલ્હીમાં કોટવાળ તરીકે રહ્યા હતા. પંજાબ અને ઉત્તર-હિંદુસ્તાનમાં ખેતીનો આધાર ધણી નદીઓની નહેરો ઉપર રહે છે. પંડિત ગંગાધરજીના પૂર્વજોએ લોકહિતાર્થ અનેક નહેરો તૈયાર કરાવી હતી, તેથી તે કુટુંબ નહેરૂ કુટુંબ તરીકે ઓળખાય છે.

પંડિત ગંગાધરજી નાતજાતમાં તથા સરકારમાં પણ માનીતા હતા. તેઓ વ્યવહારદક્ષ, મુત્સદ્દી અને વીરનર હતા. તેમણે કોટવાળ તરીકે દિલ્હીમાં ચોર-બદમાશો અને ધાડપાકુઓનો ત્રાસ મટાડ્યો હતો. સને ૧૮૬૧ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં તેમનું અવસાન નીપજ્યું હતું. પંડિત ગંગાધરના અવસાન પછી ચારે મહિને પંડિત મોતીલાલનો જન્મ થયો હતો.

પંડિત મોતીલાલના બે વડીલ બંધુઓ એક પંડિત નંદલાલ અને બીજા પંડિત બંસીધર નહેરૂ હતા. આ બંને ભાઈઓએ પોતાના પિતાની પાસેથી મેળવેલી ઉચ્ચ કેળવણીથી પોતાના નાના

ભાઈ મોતીલાલજીને ધણા લાડ સાથે ઉછેરી વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. પંડિત નંદલાલ વકીલ હતા અને ખીજા ભાઈ બંસીધર જડજી હતા. પંડિત મોતીલાલજીને સાત વર્ષની ઉંમરે પ્રારંભિક શિક્ષણ આપવાનું તેમના ભાઈએ ઘેર શરૂ કર્યું હતું. સાથે સાથે ફારસી અને એરેબીક ભાષાનું જ્ઞાન પણ આપતા હતા. ૧૮૭૩ માં માધ્યમિક શિક્ષણ માટે એમને કાનપુર લઈ ગયા. આ વખતે પંડિત નંદલાલ કાનપુરમાં વકીલાત કરતા હતા, અને, સાથે મોતીલાલજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા તેમજ શારીરિક શિક્ષણ પણ આપતા હતા. પંડિત મોતીલાલ વિદ્યાભ્યાસમાં હોંશિયાર હતા તેમજ દરેક પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા હતા. જેવા ભણવામાં હોંશિયાર હતા તેવા ફૂટબોલ, ટેનીસ, હૉકી વગેરે રમતોમાં પણ હોંશિયાર હતા. સને ૧૮૮૦ માં તેઓ એન્ટ્રન્સની પરીક્ષા પાસ કરી અલ્હાબાદ કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. કૉલેજમાં પણ અનેક પ્રોફેસરો પર પોતાના વિદ્યાભ્યાસથી સારી છાપ પાડી હતી. સને ૧૮૮૬ માં તેમણે હાઇકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પ્રથમ નંબરે પાસ કરી હતી. ૧૮૯૫માં એડવોકેટ થયા હતા.

કાનપુરમાં પંડિત નંદલાલ નહેરૂએ પણ પોતાની સાથે બોલાવ્યા. સાથે સાથે તેમણે પણ પ્રેક્ટિસ કરવા માંડી. પંડિતજી પગભર પણ થવા નહોતા આવ્યા તેવામાં એકાએક તેમના વડીલ બંધુ નંદલાલ સ્વર્ગવાસી થયા. આથી કુટુંબનો સંઘર્ષો ભાર મોતીલાલજી ઉપર આવી પડ્યો. પંડિત મોતીલાલજીએ આ અણધારી આક્રમણથી જરા પણ ન ગભરાતાં પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો. પોતાના વડીલબંધુના કેસો પણ તેમને મળવા માંડ્યા. પંડિતજીએ વકીલાતમાં ટુંક મુદતમાં ધણી નામના મેળવી અને હાઇકોર્ટમાં એક આગળ પડતા એડવોકેટ તરીકે તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

પંડિત મોતીલાલનું લગ્ન પ્રથમ નાનપણમાં થયું હતું. આ લગ્નથી એક પુત્ર થયો હતો, પણ ટુંક વખતમાં પંડિતજીનાં ધર્મ-પત્ની અને પુત્ર મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રણ ચાર વર્ષ પછી પંડિતજીએ રાવળપિંડીના રહીશ પ્રેમનાથજીનાં બહેન શ્રીમતી સ્વરૂપરાણી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ લગ્નથી પંડિતજીને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો, પણ તે ટુંક વખતમાં મરણ પામ્યો હતો. આથી પંડિત મોતીલાલજીને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. પોતાની ધન-સંપત્તિ વધતી ગઈ, પોતાની પ્રતિષ્ઠા દિવસે દિવસે વધતી હતી પણ પુત્રવિહોણું જીવન તેમને સાલવા લાગ્યું. પણ ઇશ્વરે તેમની અરજ સાંભળી હોય તેમ સને ૧૮૮૯ના નવેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે સ્વરૂપરાણીને પેટે પંડિત જવાહરલાલે જન્મ લીધો. પંડિત જવાહરના જન્મ પછી પંડિત મોતીલાલજી ધણાજ આનંદી રહેતા,

જવાહરલાલની પછી એ પુત્રીઓનો જન્મ થયો. તેમની મોટી પુત્રી સ્વરૂપકુમારી પ્રયાગના બેરીસ્ટર આર. એસ. પંડિતની સાથે સ્નેહલગ્નથી જોડાયાં છે અને ખીજી શ્રીમતી કૃષ્ણકુમારી હળુ કુંવારાં છે.

પંડિત મોતીલાલજીની કમાણી વધતી ગઈ. આથી તેમણે અક્ષા-હાબાદમાં કર્નલ ગંજ મોહોદ્દામાં સર સઈયદ અહમદનો ખંગલો લેવાનો વિચાર કર્યો. આ ખંગલો મુરાદાબાદના રાજા પરમાનંદની માલિકીનો હતો; પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા ન હતા તેથી પંડિતજીને વેચાતો આપ્યો, જે અત્યારે આનંદલુવન નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પંડિત મોતીલાલજી સૌંદર્યના પૂજક હતા તેથી ખંગલાની આસપાસ મોટો બાગ બગીચો બનાવ્યો હતો. આ ખંગલામાં પશ્ચિમની સમ્યક્તા પ્રમાણે તેઓ રહેવા લાગ્યા.

૧૯૧૯ માં પંડિતજીએ અમૃતસરમાં કૌંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.

૧૯૨૪ માં પંડિતજી વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષના નેતા બન્યા, અને પ્રજાપક્ષે રહી ભારે લડત ચલાવી હતી. દેશબંધુ દાસના સ્વર્ગવાસથી દેશના રાજદારી જીવનનો ભાર પંડિત મોતીલાલને શિરે પડ્યો હતો. કૌંગ્રેસની સૂચનાથી પંડિતજીએ સર્વપક્ષના પ્રતિનિધિઓ જોડે મળી નહેરુ રિપોર્ટ ઘડી કાઢ્યો હતો.

સને ૧૯૨૭ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા અસહકારના યુદ્ધમાં જોડાયા અને પોતે ચેમ્બર-પ્રેક્ટીસ કરવાનું શરૂ કર્યું; સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરતા. ઘણો વખત રાષ્ટ્રસેવામાં જતો હોવાથી વકીલાતમાં વખત થોડોજ મળતો. પણ આ થોડા વખતમાં પણ હજારો રૂપિયા મેળવી લેતા. ૧૯૨૭ માં પંડિતજી લખનૌના એક કેસ બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા તેમાં વિજયી બન્યા હતા. આ વખતે તેઓ “ઇન્ડીપેન્ડન્ટ” નામનું અંગ્રેજી રોજીંદુ પત્ર પણ પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. પંડિતજીની ગીરફતારી પછી એ પત્ર બંધ પડ્યું હતું.

સને ૧૯૨૮ માં વડી ધારાસભામાં સાયમન કમીશનનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, અને વધુમતે પસાર કરાવ્યો હતો. આ સાલમાં કલકત્તા કૌંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન પંડિતજીએ લીધું હતું.

સને ૧૯૨૯માં પંડિતજીએ બાળગ્રામ પર અંકુશ મૂકનારો શારદા એક્ટ પસાર કરાવવામાં પણ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. સરકારે “પબ્લીક સેફ્ટી બિલ” વડી ધારાસભામાં રજૂ કરતાં તેની ઝાટકણી કાઢી હતી અને તેને પસાર થવા દીધું ન હતું.

સને ૧૯૩૦ માં મહાત્મા ગાંધીજી તા. ૧૨ મી માર્ચે કૂચ કરી દાંડી ગયા અને કાયદાભંગની લગત ઉપાડી. આ લડતમાં પંડિતજીએ

ભાગ લીધો હતો અને એ વાર જોડની સજ્જ પણ થઈ હતી. જોડમાં માંદગી સખ્ત આવવાથી સરકારે તેમને છોડ્યા. સને ૧૯૩૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૬ ફાં તરીએ પંડિત મોતીલાલ નહેરુનું ૭૦ વર્ષની વયે લખનૌ ખાતે શુક્રવારે સવારે ૬-૪૦ વાગે ખેદકારક અવસાન થયું.

પંડિતજી સામાજિક વ્યવહારમાં નાતગતનાં અંધનોમાં માનતા ન હતા. લગ્ન અને સ્ત્રીકેળવણીમાં તેઓ આગળ પડતા વિચારો ધરાવતા. પંડિત મોતીલાલજીએ મોટામાં મોટી સખાવતો દેશને આપી છે—“આનંદભુવન” જે તેમને ધણુંજ પ્રિય હતું તે તથા બીજું “જ્વાહીરલાલ” જે તેમનો એક વહાલો પુત્ર જેને દેશસેવા માટે દેશને અર્પણ કર્યા છે.

વૈભવશાળી પંડિતજીનું આખું કુટુંબ મોજશોખ માણે, સ્વર્ગનું સુખ દુનિયા ઉપર ભોગવે, એવી જાહોજલાલીને તિલાંજલિ આપી દેશસેવામાં જોડાયું અને અસહકારની ચળવળ પછી પોતે અને પોતાનું કુટુંબ ખાદીવાદી અન્યું, અને જોતજોતામાં પરદેશી વસ્ત્રોનો મોહ છોડ્યો હતો. ખાદીમાં ખાનદાની અને વરણાગી છે, એ નહેરુ કુટુંબે ખાદીનાં વસ્ત્રો સજવાની સક્ષાર્ષ અને સુઘડતાથી ખતાવી આપ્યું છે.

પંડિતજીના સ્વર્ગવાસથી અત્યારે આખો દેશ કકળા ઉઠ્યો છે, અને તેમની દેશમાં મોટી ખામી પડી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો. પંડિત જ્વાહીરલાલને આ આવી પડેલા વિયોગને સહન કરવા પ્રભુ શક્તિ આપો !!

(“ભાગ્યોદય”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૦—સંશયાત્મા વિનશ્યતિ

(લેખક:—શ્રીભૂપેન્દ્રનાથ સંન્યાસ)

જન પડતા હૈ કિ સંસાર કે વે દિન ચલે ગયે, જળ કિ લોગ ગુરુ, વૃદ્ધ, આચાર્ય ઔર શાસ્ત્રવચનો કે ખિના કિસી તર્ક કે માન લેતે થે, એવં સરલહૃદય સે સ્વાભાવિક હી એકદૂસરે પર વિશ્વાસ કરતે હુએ શાસ્ત્રોકત સદાચાર કે પ્રતિ શ્રદ્ધાયુક્ત હો કર ખડે સુખ સે ઉદ્વેગહીન જીવન વ્યતીત કરતે થે. યહ ખાત નહીં કિ, ઉસ સમય ઉન સખ સરલ ચિત્ત કે સજ્જનોં કે ખીચ ખીચ મેં અવસર પા કર દુષ્ટ લોગ કબી ન સતાતે હોં. પરંતુ અધિકાંશ મેં મનુષ્ય ઉસ સમય સુખી થે. યહ ખાત સંસાર કે કાવ્ય, ઇતિહાસ ઔર પુરાણાદિ સે ભલીભાંતિ સિદ્ધ હૈ. દુષ્ટોં કે

ખૂરે કર્મોં કી ખાતેં કભી કભી સુનાઈ દેને પર ભી અધિકાંશ મનુષ્ય સરલ, સત્યવાદી ઔર ઈશ્વરપરાયણુ થે. કામક્રોધાદિ પ્રબલ શત્રુઓં કી ઉત્તેજનાવશ કિસીસે કભી ક્રોધ દુષ્કર્મ ખન જાતા થા, પરંતુ વે ઉસમેં નિમમ્ નહીં હો જાતે થે. ખલ, પુરુષાર્થ ઔર વિવેક સે સંચાલિત બુદ્ધિ કે દ્વારા વે તત્કાલ હી ફિર અપની સ્થિતિ પર કાયમ હો સકતે થે. રિપુઓં કે વશ મેં હો કર અપને સારે જીવન કો ઉન્હીંકી સેવા મેં નહીં લગા દેતે થે. સામયિક ઉત્તેજના કે કારણુ ક્રોધ કુકાર્ય ખન જાને પર વે ઉસે કાયર કી તરહ છિપા રખના નહીં જાનતે થે. દંડ મિલને કા નિશ્ચય હોને પર ભી નિર્ભય હો કર અપને દોષ સખકે સામને કહ દેને મેં ઉનકે મન મેં તનિક ભી કમજોરી નહીં આતી થી; ક્યોં કિ ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ સત્ય કી જય હોતી હૈ, જૂઠ કી નહીં, ‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્’ । યહી કારણુ હૈ કિ આજકલ કી તરહ ઉસ જમાને મેં ઇતિને કાનૂન ઔર અદાલતેં ન થીં ઔર ન જૂઠ કો સચ ખનાને કા પેશા કરનેવાલે ઇતને વકીલ ઔર મુખ્તારોં કી હી આવશ્યકતા થી.

ઉસ સમય મનુષ્ય જૈસે સરલ ઔર સત્યવાદી થે વૈસે હી વે નિર્ભીક ઔર ઈશ્વરપરાયણુ ભી થે. વે શરીર સે શુદ્ધ રહના જાનતે થે. બુદ્ધિ કી શુદ્ધિ કા ભી ખૂબ સાવધાની સે રક્ષણુ કિયા જાતા થા. વે ન્યાયરહિત ઔર અનુચિત લોભ કા દમન કરના જાનતે થે. ઇસી લિયે ઉસ સમય જૂઠી ઘોખેધડી કી ઇતિની અધિકતા નહીં થી. લોગોં કે ખલવાન શરીર ઔર મન ભગવાન કી આરાધના ઔર દૂસરોં કે દુઃખ દૂર કરને મેં સદા લગે રહતે થે; તખ દેશ પર દેવતાઓં કી કૃપા ભી ખૂબ રહતી થી. વિધિપૂર્વક પૂજા સે સંતુષ્ટ હો કર દેવતા ઠીક સમય પર વૃષ્ટિ કરતે થે, જિસસે લોગ અપને પરિશ્રમ સે કહીં અધિક અન્ન પ્રાપ્ત કર નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક પરિવાર કા પાલન, દેવતાઓં કી આરાધના ઔર અતિથિઓં કી સેવા કિયા કરતે થે. અર્થાર્થી ઔર આશા કર કે આયા હુઆ ક્રોધ ભી પ્રાણી દ્વાર સે કભી વિમુખ્ત નહીં લૌટતા થા. સભી અપની શક્તિ સે કહીં અધિક યાચક કી માંગ પૂરી કરને કી ચેષ્ટા કરતે થે. દેશ કા જલવાયુ નીરાગ થા, કિસી ભી સંક્રામક રોગ કા પ્રબલ પ્રકોપ નહીં હોતા થા. કભી હોને કી સંભાવના હોતી તો ઉસકો દૂર કરને કે લિયે લોગ ખૂબ સાવધાન રહતે થે. ભલીભાંતિ વિચાર ઔર પરીક્ષા કિયે હુએ નિયમોં કો નિર્ધારિત કરને મેં વે જરા ભી આલસ્ય નહીં કરતે થે. મંત્ર ઔર ઔષધિયોં કા પ્રભાવ ભી ઉસ સમય ખૂબ થા. લોગોં કે શરીર ઔર મન સ્વસ્થ થે, જીવન-નિર્વાહ કી પ્રજ્ઞાલી સરલ ઔર સુંદર થી, ઇસી લિયે આધ્યાત્મિક,

आधिदैविक और आधिभौतिक किसी प्रकार के भी उपद्रव आणकल की तरह कभी पड़ ही नहीं सकते थे. मनुष्य आपस में एकदूसरे का प्रेम की नजर से देखना जनते थे. अतः जवमान के प्रति उनमें हार्दिक सहानुभूति और कृपा के भाव थे. समाज के अडे अडे नेता विवेकबुद्धि से संपन्न और असाधारण प्रतिभाशाली थे. धसी लिये समाज शरीर का कोष्ठ भी छिद्र उनकी नजर से प्य कर चुपचाप समाज में भुराछ पैदा नहीं कर पाता था. जनता पड़ी ही श्रद्धा के साथ इन सदाशय और उदार समाजपतियों की पंथों की आज्ञापालन करने के लिये सदा तैयार रहती थी. पंथों से कभी घोभा होगा, जनता के हृदय में ऐसी आशंका के पैदा होने का ही अवसर कभी नहीं आता था. राज्ञ और धनी लोग शास्त्र और गौआत्मण आदि के प्रति श्रद्धा करना जनते थे और प्रज्ञ का हित करना ही राज्ञओं के राज्यसंयालन का मूल मंत्र था.

पता नहीं, संसार के किस अचिंतनीय कर्मक्षल से काव्यक पलट गया और उसीके साथ साथ जैसे समय और जैसे जवों का आविर्भाव हो गया कि जिनसे पहले की किसी आत का मेल नहीं आता. स्त्री, पुरुष, आत्मण, श्रद्ध, विद्वान, मूर्ख और वृद्ध, आलक सभीने भातों आणकल एक नया ही पंथ पकड लिया है. इनकी शिक्षादीक्षा, आलयलन, भावबंगी और भावयाल सभी कुछ भातों दूसरे प्रकार के हैं. कोर्ध किसीके सामने सिर जुकाना नहीं आहता, श्रद्धा और लक्ति की आतों का भातों पुस्तकों से अहिष्कार ही कर दिया गया है, अडे भूतों के प्रति वह आदर नहीं है, उपकार करनेवालों के प्रति वह कृतज्ञता नहीं है. पूजनीय व्यक्तियों के प्रति अज वैसी अपूर्व श्रद्धा का भाव कहीं नहीं पाया जाता. स्त्रियों के यरित्र में जिस आदर्श 'ही' और 'श्री' के दर्शन होते थे, आणकल वह भातों स्वप्नवत् हो गया है. अश्रद्धा, अविश्वास, अलिमान और गर्व ही भातों अडे वेग से जगत् का शासनहंड यला रहे हैं. तनिकसी आद्य लौकिक विद्या सीप कर लोगों के चित्त धतने उद्धत हो गये हैं कि वे ऋषियों के साधनलब्ध अलौकिक ज्ञान की द्विजगी उडाने में जरसा भी नहीं हीयकते. तपःपरायण त्यागी श्रेष्ठ ब्रह्मर्षियों के लिये आज हम पिना किसी संकाय के यह घोषण कर रहे हैं कि वे भेधमान और स्वार्थपरायण थे! शास्त्रों के सिद्धांतों के प्रति कटाक्ष करते हैं अेवं धमंड में लर कर उनकी लौकिकता और असारता सिद्ध करने में तनिक भी नहीं हियकियाते. प्रत्यक्ष देवता पितामाता और आचार्यगण आज हमारी आज्ञा के पात्र अन रहे हैं.

लाभिधुओं के प्रति वह अकृत्रिम स्नेह और प्रेम बोध हो गया है और धृष्टिपरायण विरक्त साधुसंन्यासियों के प्रति यह धारणा उत्पन्न हो गयी है कि ये आलसी, निष्कम्मे और समान के लिये भारभर हैं। हम लोग आज सरल और सत्यवादी पुरुष को भूषण और निष्कम्मा समझना सीख गये हैं!!

धृष्टिसे यह विचार उठता है कि धृष्टि आर्थसेवित पवित्र भारतभूमि में धृष्टि प्रकार के अनार्योचित संस्कारों का सूत्रपात किस प्रकार आरंभ हुआ? देखते ही देखते दयाधर्म, पूज्यलक्षित, साधनाज्ञान, श्रद्धाविश्वास, यज्ञतप आदि सारे आर्थ सहाय्यारमानों स्वप्न के समान कैसे अदृश्य हो गये? आज सभी लोग छांग भार कर पडे होने के लिये मानों अत्यंत लालायित हैं। पूर्वकाल में योग्य पुरुष ही जनसाधारण में पूज्य और सम्मान प्राप्त करते थे; किंतु आजकल मनुष्य सभ प्रकार से डेय होने पर भी अनधिकार पूज्य पाने के लिये भीषण की ओली कांधे पर लटकाये द्वार द्वार श्रद्धायाचना करने में जरा भी लज्जित नहीं होते! देशवासियों की वह ही और वह श्री कहां यज्ञी गयी? आज देश में न तो कोष्ठ दुर्वचन भोलने में सक्रियाता है और न दुष्कार्य करने में ही हियकता है। साधुता का ढोंग करते हुये लोग असाधु कार्यों में लग रहे हैं और मिथ्या के द्वारा सत्य का ढंङ देने के लिये सदा प्रस्तुत रहते हैं। आज जूड भोलने में कोष्ठ बाधा नहीं रही, परद्रव्यहरण में कोष्ठ हियकियाडट नहीं रही। विश्वासघातकता, धोपेभाञ्ज, परद्रोह और कपट मानों यित्त के स्वाभाविक धर्म हो गये हैं। हमें जिन विषयों का रत्तीभर भी ज्ञान नहीं उनको मानो हम पूरापूरा जानते हैं धृष्टि प्रकार के ज्ञान का ढोंग आजकल मानो सर्वव्यापी हो गया है। सभी लोग प्रत्येक विषय के पंडित पने हुये हैं। लोगों की बुद्धिवृत्ति अधिकार से घतनी ढंङ गयी है कि जिस कार्य से धर्म के प्वंस होने की अधिक संभावना है, आज उसी कार्य की ओर लोग मानों प्वंस के भुष में प्रवेश करने के लिये वैसे ही 'समृद्ध वेग' से दौड रहे हैं, जैसे आज के भुष में प्रवेश करने को मोहावृत्त पतंग! कहां है आह्वणों की वह महती तपस्या, अत्युग्र अह्वय्य, शास्त्राचार के पालन में ऐकांतनिष्ठा, शम, दम, तितिक्षा और निर्लोभता? कहां गया वह क्षत्रियों का प्रदीप्त वीर्य, विपद्परायण्यता, अह्वृत शौर्यशक्ति, वेद और आह्वणों की सेवा? कहां गयी, वैश्यों की वह सरल जवननिर्वाह की प्रणाली, कृषि, वाणिज्य और गोसेवा? कहां गया शूद्रों का वह स्वाभाविक परिचर्या का भाव? और कहां यज्ञी गयी वह साधुतपस्वियों की अत्युग्र साधननिष्ठा

ऐवं ज्ञान की विमल दीप्ति ?

वर्तमान युग में क्यों लोग धतने दुष्ट और दंभी हो गये हैं, इसका एक कारण यही ज्ञान पडता है कि लोगों की चित्तवृत्तियां आद्य विषयों की ओर अतिमात्रा में आकर्षित हो गयी हैं। आद्य विषय, वेष-भूषा, भान-पानादि ने मानो मनुष्य को भृगुनृष्णा में डाल कर अनेक भ्राम्यां सिखा दी हैं। लोग अपने वेष-भूषा, लौकिकता, सामाजिकता, भान-पान और विषय-संभोग में धतने मग्न हो गये हैं और इसी कारण धनाकांक्षा भी धतने ज़ोर से बढ़ गयी है कि उनको किसी दूसरे विषय के सोचने के लिये समय ही नहीं मिलता। वर्तमान युग में भोगविलास की सामग्रियां जितनी बढ़ गयी हैं, भोग की आशा और भोगने की छद्म भी उतनी ही उत्कट हो उठी है; इसी लिये अर्थ की आवश्यकता भी अत्यधिक बढ़ गयी है। लोग आज उसीकी पूर्ति के लिये विशेष व्याकुल हैं। इसी कारण वे अंतःकरण की विवेक-वाणी नहीं सुन पाते; शास्त्र और ऋषिवाक्यों के भर्म को नहीं समझ सकते, परलोक की आस्था को छोड़ कर उन्होंने अपनी सारी शक्ति को अतिशेख के वश में होने के कारण विषयों की प्राप्ति में ही लगा रखा है। पूरी शक्ति लगाने पर भी मनमाना अर्थसंयय नहीं होने से लोग आज अशुल वृत्ति और दुरायार के अवलंबन करने से नहीं हटते। इसीसे ज्ञान न सकता है कि हमारे लाव कहां तक तामसिक हो गये हैं, क्योंकि धनापासना ही तामसिकता की अंतिम अवस्था है। जिनोंने धन को ही सर्वार्थसिद्धि का मूल समझ लिया है, ऐवं जे दिन-रात उसीके संग्रह में लगे रहते हैं, उनके हृदय में धर्मपरायण्यता और परमात्मा के शुद्ध चिन्मय स्वरूप का विकास नहीं हो सकता। इस प्रकार महास्थूल जड की उपासना कर के मनुष्य अंत में काह-पथर आदि के रूप में परिणत हो जाते हैं। इस प्रकार की जडोपासना सीधे जाने के कारण ही आज हम अपने आपको लूत गये हैं, हृदयदेवता को लुटा बैठे हैं। इसीके इलस्वरूप आज हमने देवता के स्थान में स्वार्थ और भोग के देवता की भूर्ति बना कर उसीकी पूजा में अपने तनमन और प्राणों को समर्पण कर दिया है। हम दूसरे के लाज्य पर डह करना सीधे गये हैं और जगत के सारे धन-धान्य और भोग्य वस्तुओं को हडप जाने के लिये अपने दुर्दमनीय लालुप हाथों को चारों ओर फैला रहे हैं। कवि ने ठीक ही कहा है—

कनक कनक में सौगुनी माहकता अधिकाय,

वह पाये औरत है यह पाये औरत।

लोगों में आसक्त हुआ इस चित्त में लोगों की बातों का छोड़ कर और कोछ आत दहरती ही नहीं है। क्या आज हम अलपूर्वक कह सकते हैं कि-‘येनाहं नामृता स्याम्, तेनाहं किं कुर्याम्?’ ‘हमें और किसी वस्तु की आवश्यकता नहीं, हम केवल तुम्हें ही चाहते हैं। हे लगवन्! और जे कुछ है वह सग्न पडा रहे। प्रभु! तुम्हीं हमारे हृदय में विराजमान होओ।’ इस भन्त को हम आज कहाँ उतने जेरे से उत्थारण कर सकते हैं? हृदय के सत्य लाव से आज कितने मनुष्य उनको (लगवान् को) चाहते हैं? हम जे कुछ करते हैं, देखादेखी करते हैं अथवा लोगों को दिपत्राने के लिये करते हैं। हम धन की कामना कितने आग्रह के साथ करते हैं, अन्य कितनी वस्तुओं की अलिखीया करते हैं; परंतु प्रभु के लिये हमारे हृदय के एक कोने में भी तो वैसी प्रजल आकांक्षा जगृत नहीं हुई। हाय, हाय ! हम क्या कर रहे हैं, इस पर हमने कभी विचार नहीं किया। जे हमारे प्राण हैं, जे सर्वस्व हैं, जग्न हमने उन्हीं की अलिखीया नहीं की, तग्न हमने क्या खाहा? हम किस वस्तु की आकांक्षा के पीछे लटक रहे हैं? अपने प्राणाराम, प्राणेश्वर की ओर तो नजर द्रिरा कर हमने कभी नहीं ताका ! रे भूर्ध चित्त ! तू अमूल्य रत्न के अदले में कांय ले कर दूध रहा है? पारसमणि का अनादर कर आज किस धन को पा कर उन्मत्त हो रहा है? कुछ भी विचार नहीं करता? इप के नशे में यूर हो रहा है, परंतु सग्न इपों में जिस एक का ही इप प्रस्टुटित हो रहा है, जे सग्न प्रकार की शोभा और सुंदरता की उत्तमोत्तम सीमा है, हाय ! धन नयनों ने उस इप को देखने के लिये कभी आग्रह नहीं किया !

धन चाहते हो? असंज्य साम्राज्यों के धनबांडार जिसके चरणुनजों की मणिप्रभा के साथ भी समता नहीं कर सकते, जिन चरणुकमलों को अक्षादि देवेन्द्रगण अपने हृदयों में धारण करते हैं उन्हे छोड़ कर और कौन-से धन की आशा करते हो? जे विनाशशील है, यंयल है, उसके प्रयुर परिमाण में मिल जाने पर भी क्या लाभ होगा? वह महाविनाश से तुम्हारी रक्षा करने में कभी समर्थ नहीं होगा। शिक्षा, दीक्षा, विद्या, अर्थ, आरोग्यता अथवा स्त्री-पुत्र, स्वजन-पांधव आदि कोछ भी उससे अडा नहीं है। ये सग्न उस एक ही प्रेममय परमात्मा की प्राप्ति के साधनइप हैं। वह नहीं मिले, तो धन सग्नका मूल्य एक कौड़ी के बराबर भी नहीं है। यही नहीं, ये सग्न यदि उसकी प्राप्ति में बाधक होते हैं, तो सर्प की काटी हुई अंगुली के समान धनके लाग कर देने में जरा भी हियकिमाना उचित नहीं,

जके प्रिय न राम भैदेही,

तनिये ताहि कोटि वैरीसभ जघपि परम सनेही.

अज्य ऐक आर विचार कर के देखिये, कि वर्तमान शिक्षा-प्रणाली हमारा किस प्रकार सर्वनाश कर रही है ! बिना ही कारण आद्य वस्तुओं के लिये हमारे लोभ की मात्रा जितनी बढ़ी जा रही है, उतने ही परिमाण में हम भगवान को भी लूटते जा रहे हैं. बुद्धिमान पुरुष इस बात को सहज ही समझ सकेंगे कि यह देश और देशवासियों के लिये कदापि सौभाग्य के लक्षण नहीं है. अंग्रेज शिक्षा का ही यह परिणाम है कि हम अपने धर्म-विश्वास को जो भैठे हैं, एवं इसी लिये अमृत के 'बदले में' जहर ખरीद कर आज हम महाभृत्य को आलिंगन करने जा रहे हैं. आज हम शिक्षित कहलानेवाले व्यक्ति परमार्थतत्त्व को और भगवान को, देवता को और मंत्रों को संशय की दृष्टि से देखना सीख गये हैं. भगवान पर अज्य उतने ज़ोर से विश्वास नहीं कर पाते, मानो उसके और हमारे बीच में न जाने ऐक कैसा व्यवधान आ गया है. आज भगवान को अनायास ही स्वीकार करने का साहस हमारे हृदय में नहीं है. उनके साथ हमारा भानपान के समान ही जे ऐक सहज और सत्य संजघ था, वह मानों कहीं टूट गया है ! उसे जेडने की छच्छा होने पर भी पहले की तरह उसे हम नहीं जेड पाते. यही कारण है कि आज हमारी हृदयवीणा से केवल भेसुरा सुर ही अज्य उठता है ! हा, आर्यऋषियों कि संतान ! तुम्हारे पूर्वपितामहों ने जिन प्रभु को प्रदीप्त सूर्य के समान अपनी अपनी हृदय गुहा में देखा था, एवं इस विराट् प्रकांड को उन्हींकी भडिमा का प्रकाश ज्ञान जे हाथ उठा कर सरल शिशु की भांति यह गा उठे थे कि 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' जे गान आज भी भारत के आकाश में, वायुमंडल में, अंतरिक्ष में प्रतिध्वनित हो रहा है, और आज हम उन्हींके वंशज हो कर 'अपने हृदयाकाश में उस अमृतवाणी को नहीं सुन पाते ! यह क्या कम दुःख का विषय है ?

‘संशयात्मा विनश्यति !’ आज हम सज्य विषयों में सदेह-युक्त हो कर तो विनाश की ओर अग्रसर नहीं हो रहे हैं ? संशयात्मा के लिये न छहलोक है, न परलोक है और न कोष्ठ सुख ही है. इसी लिये क्या हम भी चिरदुःखी हो कर दिन काट रहे हैं ?

जे भगवान को नहीं मानता, वह भृत्य के अनंतर लोक-लोकान्तरे में भी स्थिर हो कर नहीं ठहर सकता. वह अवंडर में

પડે હુએ તૃણ કે સમાન એક નરક સે દુસરે નરક કો જતા હૈ
 ઓર કહીં બી સુખ-શાંતિ ન પા કર અંત મેં કાઠ-પથર કે રૂપ
 મેં આત્મિર્ભૂત હોતા હૈ ! જીવ કે ઇસ લયંકર પરિણામ કો સ્મરણ
 કરતે હી લય સે સારા શરીર કાંપ ઉઠતા હૈ !

હે હમારે પ્રભુ, હે દીનાનાથ ભક્તવત્સલ ! ઇસ સંશયરૂપી
 મહાવિનાશ સે જીવ કો બચાઓ ! હે કરુણાનિધે ! તુમહારી કૃપા-
 વારિકી વૃષ્ટિ સે ત્રિતાપતપ્ત જીવ કા હૃદય-મરુસ્થલ એક બાર ફિર
 સિકત ઓર કુસુમિત હો ઉઠે, દયામય ! જિસસે યહ દુઃખી જીવ
 ફિર તુમહેં કબી અસ્વીકાર ન કરે !

મૈં જિસ કિસી બી અવસ્થા મેં રહું, તુમહારે હાથ કી કઠ-
 પૂતલી બન કર તુમહારે હી પ્રેમમય નામ કા સ્મરણ કરતા રહું !
 પ્રભો ! તુમહારી કૃપા બિના, કોઈ તુમહારી ઇસ પ્રકાર સે કૈસે અલિ-
 લાપા કર સકતા હૈ ? નાથ ! ન જાને મેરે ઓર બી કિતને જન્મ
 હોંગે, કિંતુ તુમ એક દિન મેરે જહદયસિંહાસન કો પ્રકાશિત કર
 ઉસ પર વિરાજોગે હી, તુમહારે ઇસી સુદૂર મિલન કે સમય કા
 સ્મરણ કર કે આજ ઇન અનેક કર્મપાશોં કો ઓર તજજનિત
 અનેક જન્મ-જન્મમાંતરોં કો હાથ સે ઢંકેલ કર શેષ કર ડાલને કી
 ઇચ્છા હોતી હૈ. ઇસ આર્ત-દીન કો અપની સેવા કે યોગ્ય બના
 લો ! તુમહેં પ્રાપ્ત કરને કી જો કુછ બી કિંમત હો, ઉસે કડાઈ કે
 સાથ વસૂલ કર લો મેરે સ્વામી ! કેવલ એક યહી શક્તિ દો કિ
 જિસસે ઉન સખ પરિક્ષાઓં કે સંકટસમય મેં મૈં તુમહારે અલય
 ચરણ-યુગલોં કો કબી ન ભૂલૂં. તુમ હમારે પ્રભુ હો, હમારે સખા
 હો ઓર હમારે સર્વસ્વ હો—ઇસ બાત કી તો તુમહીને ગીતા
 મેં અપને શ્રીમુખ સે ઘોષણા કર દી હૈ. મૈં તુમહારી ઇસ ઘોષણા
 કો કબી ન ભૂલૂં એવં તુમ બી અપને ઉન વચનોં કો કબી ભૂલ
 ન જાઓ મેરે પ્રભુ !

(“કલ્યાણ” માસિકમાંથી)

૧૧૧-શુધાતો જાગ્યા ત્યારે

(એક કલ્પના ચિત્ર. લેખક:-શ્રી. પી. જે. ખી.)

ઘરમાં

પાટનગર પર ઉપાનાં ઓજસ પથરાતાં હતાં. હવા તદ્દન શાંત હતી. વાતાવરણમાં નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી. મારા ઘર પાસેથી લોકલ ગાડીનો માર્ગ છે, પણ અત્યાર સુધી આગગાડીનો જરાય શ્વનિ મને સંભળાયો ન હતો. એકદમ આની શાંતિ જોઈ મને પહેલાં જરા નવાઈ લાગી. હું કદાચ બહેરો તો નથી બની ગયો તેની મને શંકા ગઈ. તરતજ મેં બારણું ખખડાવી જોયું. એટલામાં મારી પત્ની આવી. તેણે મને કહ્યું કે ‘આજ દૂધજી આવ્યું નથી.’

‘કેમ’ પૂછતાં પહેલાં કેટલીએ કલ્પનાઓ મારા મગજમાંથી પસાર થઈ ગઈ, તરતજ મને એકદમ ભાન આવ્યું કે, પાટનગરમાં અસાધારણ હડતાળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

અસાધારણ હડતાળ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં મેં ઠીક ઠીક વાંચ્યું હતું. કેટલાય મહિનાઓથી કામદારો એવી હડતાલની ખીક બતાવતા હતા. આખરે તેઓએ કંઈક પડકાર જેવું આપ્યું હતું. ગઈ કાલેજ મારો ભાઈબંધ મને કહેતો હતો કે, અસાધારણ હડતાલ પડે એવો સંભવ છે. પણ ત્યારે મને કલ્પનાયે ન હતી કે, આવી હડતાલ આજથીજ શરૂ થશે.

છેવટે દૂધ વગરની ચાહ સાથે સવારનો નાસ્તો પૂરો કર્યો.

નોકરો પણ હડતાલમાં જોડાયા હતા, એટલે મારી પત્નીને બધી વસ્તુઓ જાતેજ કરવી પડી. જરા કંટાળો તો આવ્યો, પણ આ નવો અનુભવ હોવાથી મને તો અનિશય આનંદ થયો.

સાથે સાથે પાટનગરમાં કેમ ચાલે છે તે જાણવા માટે હું મારાં કપડાં પહેરીને બહાર નીકળ્યો. મોટર હતી પણ શૌકર તો હડતાલ પર ગયો હતો.

રસ્તામાં

‘હવે શું થશે ?’

‘હવે શું થશે ?’

‘હવે શું થશે ?’

‘હવે શું થશે ?’

આ શબ્દોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું. જ્યાં ત્યાં એકઠાં થયેલાં લોકો આજ પ્રશ્ન પૂછતાં હતાં. અમારો તો શ્રીમંત વિભાગ, એટલે કોઈ મિલનો માલેક, તો કોઈ મેનેજર, તો કોઈ કારખાનાનો શું ૪૮

વ્યવસ્થાપક વગેરેજ હતા. મારી માફક માત્ર ખેંકના વ્યાજ પર જીવન ગુજરનારા પણ કેટલાક હતા, પણ તેમની સંખ્યા ઓછી.

એકે કહ્યું: “કામદારો તો હડતાલ પાડી ખેઠા. હવે શું થશે?”

ખીજાએ જણાવ્યું “સેફ ડીપોઝીટો અને ખેંકા પર સરકારે લશ્કરી પહેરો મૂકી દીધો છે!”

ત્રીજાએ ઉમેર્યું: “લશ્કરી ખેએક ટુકડીને તૈયાર રાખવામાં આવી છે એવા સમાચાર મળ્યા છે.”

“કમાન્ડર કહેતો હતો કે, દરેક શહેરમાં લશ્કર ગોઠવવાની સરકારે યોજના કરેલી હોવાથી આપણા શહેરમાં માત્ર ખેજ ટુકડી તેઓ રાખી શક્યા છે.” ચોથાએ પાદપૂર્તિ કરી.

“પાંચ લાખ કામદારો સામે આ પાંચસો શું કરવાના હતા?” હતાશ થઇને છઠ્ઠાએ કહ્યું.

હું આ જૂથ છોડીને આગળ ચાલ્યો.....રસ્તામાં કેટલાક લોકો હજી પણ ટોળે વળી ઉભા હતા. સામાન્ય રીતે તેમનાથી પણ હું આગળ ગયો. આખરે એક જણ મારા જોવા મળ્યો. તે સાયકલ પર આવતો હતો. મને જોઇને સાયકલ પરથી તે નીચે ઉતર્યો.

તેણે કહ્યું: “કામદાર લત્તાઓમાં તો એ લોકોએ ઉત્સવ માંડ્યો છે. ત્યાં તો જરાએ ગભરાટ કે અંધાધુંધી નથી. ત્યાં તો બધુંજ મજે છે. રહાની હાટેલો પણ ખરાખર છે.”

એટલું કહી મારા તે મિત્રે સાયકલ પર ખેસી ચાલતી પકડી.

હું તો આટલું ચાલતાંજ થાકી ગયેલો હોવાથી ધીમે પગલે ઘેર આવ્યો અને પત્નીને કહ્યું: ‘મામલો ઘણો ગંભીર છે.’

મારી પત્નીના રોષદર્શક અવાજે જવાબ વાળ્યો: ‘તમારાંજ પાપ.’

કામદાર લત્તામાં

સાંજના એક મિત્રની સાયકલ પર હું કામદાર વિભાગમાં ગયો. ત્યાં કંઈ જુદોજ રંગ જામ્યો હતો. અસાધારણ હડતાલના અનુભવે તેમને ખૂબ આનંદ આપ્યો હતો. શ્રીમંતવર્ગને પડતી હાડમારીઓની કથા અહીં દરેક પળે આવતી જતી હતી, અને આવી વાતોને મોટું રૂપ આપીને દરેક કામદાર ખીજાને કહેતો. કોઇ કહેતો “આજે અમુકને ચાહજ મળી નથી,” તો ખીજો કહેતો: “અમારા શેઠ તો આજ સવારનાજ ભૂખ્યા છે.” આવી વાતોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું.

તે લોકોએ અસાધારણ હડતાલની સારી તૈયારી કરી રાખી હતી. અનેક કામદારોએ અનાજ સંઘરી રાખેલું હતું, તેમજ જીવનને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ પણ સારા પ્રમાણમાં સંઘરી રાખવામાં આવી હતી.

આ હડતાલથી તેમને તો કંઈજ હાડમારી ભોગવવાની ન

હતી. તેઓ તો ઉલટા આનંદમાં આવી લાપણો ગોઠવતા હતા, અને કામદાર નેતાઓ તેમને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા.

કામદાર લત્તાની એક હોટેલમાં મેં રૂઢા લીધી, થોડુંક ખાધું. પણ પકડાઈ જવાની ખીકે ગુપચુપ ખાઈને મેં કલબનો રસ્તો લીધો.

કલબમાં

કલબમાં અત્યારે તો બધાજ એકઠા મળ્યા હતા. પરસ્પર આળ ચઢાવવામાં મશગુલ બની ગયેલા એ માલેતુજ્જરોની બેગો હું પણ ભળી ગયો. અમારામાં કેટલાક માત્ર મારી માફક બેંકના વ્યાજ પર જીવતા હતા, તો કેટલાક મીલના વ્યવસ્થાપક હતા અને કેટલાક શરાફે હતા.

અમારામાંથી એક જરા સમાજવાદી જેવો શેઠ પણ હતો. તેણે તો બધાને ખીજવવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. દરેકને તે ખૂબ ચીડવતો. એણે મારી મસ્કરી કરતાં કહ્યું:

“ કેમ આજ રૂઢા મળી કે ? ”

“ દૂધ વગર ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ બે દહાડા પછી તમોને તે પણ મળશે નહિ. યાદ રાખો, જાણો છો કે, કામદારોનાં બાળકોને કદી દૂધ પણ મળતું નથી, અને ઉલટા તમો રોજ ઘટાડવા માગો છો ! ”

“ પણ તેમાં હું શું કરું ? ” એક શ્રીમંતે વિરોધ કર્યો.

“ કેમ, તમારી જવાબદારી શું ઓછી સમજો છો ? તમારી બેંક ઉદ્યોગ ઉપર પૈસા ધીરે છે. આ પૈસાના વ્યાજ માટે કામદાર લોકોનું લોહી ચુસાય છે. તમારું વ્યાજ એ કામદારોના લોહીથી ખરડાયેલું છે.” તેણે તો આગળ ચલાવ્યેજ રાખ્યું.

“ અને એમ ન સમજતા કે, તમારી કેળવણી, તમારો ધર્મ, તમારી નીતિભાવના હવે બહુ લાંબો કાળ કામદાર જનતાને છેતરી શકે. હવે એમ ન માનતા કે, તમારા લાડુતી કેળવણીકારો તેમજ તમારા પગ ચાટતા અધ્યાપકો હવે જેમ શીખવાડે તેમ જનતા શીખશે. હવે તો શ્રમજીવી જનતા સમજી ગઈ છે કે, તમો તેમના પરિશ્રમ ઉપર વિલાસ કરો છો. તમો તેમની મહેનત પર મોજ-વિલાસ માણો છો અને તેથી કામદાર જનતા, તમને અને તમારી આ સમાજરચનાને તોડી નાખવા તત્પર બની છે....”

આ સમાજવાદી લાઈનું લાપણુ ચાલુજ હતું, પણ મને તે સાંભળતાં કંટાળો આવ્યો; એટલે હું પછી ધીમે પગલે ઘેર ગયો.

ભૂખમરો

અસાધારણ હડતાલ તો ધાર્યા કરતાં ઘણી લાંબી ચાલી. એક અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું, અને અમારા ઘરમાં અનાજ હવે

ખૂટવા લાગ્યું. મારી પત્નીએ તદ્દન કર્કશતાથી જણાવી દીધું કે “હવે માત્ર ચારજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ છે.” એટલે મેં નિષ્ક્રિય કર્યો કે, અરધું ભૂખ્યું રહી આઠ દિવસ એ અનાજ ચલાવવું.

મેં મારી પત્નીને કહ્યું: “હવે આપણે ખાધએ છીએ તેના કરતાં અરધું ખાધને એ અનાજ આઠ દિવસ ચલાવીશું.”

અન્ય કંઈ ઉપાયજ નહિ હોવાથી મારી પત્ની પણ એકજ ટંક આહાર કરવા સંમત થઈ.

અમારા પાડોશીના બંગલામાં પણ એજ સ્થિતિ હતી.

હવે વળી અનાજ માટે ચોરીનો ઉપદ્રવ વધી પડેલો હોવાથી અમેએ અનાજના દાખડાને તીજેરીમાં મૂકવાનું શરૂ કર્યું.

રાત્રે રસોડા આગળ જરા ખખડાટ થતાં મારી આંખ ઉઘડી જતી. ‘ખાવાનું ચોરાઈ જશે’ તેની બીકે અમે રાત્રે લગભગ અરધાં જાગતાંજ સૂઈ રહેતાં.

ગામમાં અનાજનો એક કણ પણ મળતો ન હતો. દાણા-બજારમાંનું અનાજ સરકારે તેમના લસ્કર માટે જપ્ત કર્યું હતું. એ અનાજમાંથી સૈનિકો માટે ખાવાનું પૂરું પાડવામાં આવતું.

આમ શહેરમાંથી તો અનાજ જરાયે મળે તેમ ન હતું અને ભૂખમરો અમારા સામે ડોળા ધુરકાવતો વેગથી આવતો હતો.

પરાકાષ્ટા

માત્ર એકજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ ઘરમાં રહ્યું હતું. મારી પત્નીના શરીર પર ભૂખમરાની નિશાનીઓ ચોખ્ખી જણાતી હતી. મારા શરીરમાં અશક્તિ આવવા લાગી હતી. સવારમાં ઉઠાતું પણ નહિ. જરા જરામાં પરસેવો વળતો. મારી પત્નીની પણ એજ દશા હતી. તે પણ ઉઠી શકતી ન હતી. ઘરમાં કચરો તો પારાવાર પડ્યો હતો. અમારા ખેસવાના ખંડમાં ધૂળ પણ પુષ્કળ ચઢી ગઈ હતી.

આખરે અનાજનો છેલ્લો કણ પણ પૂરો થયો અને ખરેખર અમારે માટે ભૂખમરો શરૂ થયો. અનાજ એક ટંક પણ મળતું હતું તે આખરે બંધ થયું અને માત્ર પાણીભેર દિવસ ગુજરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

જે દિવસને માટે કામદારો ધમકી આપી રહ્યા હતા, જે ક્ષણને માટે તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તે ક્ષણ આખરે આવી.

બપોરના બારેક વાગતાં ભૂખ તો એટલી કકડીને લાગી કે મન વિહ્વળ થઈ ગયું, પત્નીથી તો ઉઠાયુંજ નહિ, તેના શરીરમાં જરાયે શક્તિ રહી ન હતી.

એટલામાં ધીમે અવાજે બારણું ઉઘડ્યું. મારો એક મિત્ર

જહુજ ધીમે ધીમે આવ્યો. મારામાં ‘આવો’ કહેવાની હોંશ જરાયે ન હતી. માત્ર તે ધીમે પગલે પગલે સુધી આવ્યો.

પલંગની પાસેજ પડેલી ખુરશી ઉપર તે જરા નિઃશ્વાસ નાખી બેઠો: “કેમ કંઈ અનાજ મળ્યું ?”

મેં હતાશ વદને ના પાડી.

મારી પત્નીએ કહ્યું: “આજ તો અપવાસ છે. ગઈ કાલ અપોર પછી અમો જરાયે અન્ન પામ્યાં નથી.”

તેના ધીરા-કરુણ અવાજે વાતાવરણને વધુ કરુણ કરી મૂક્યું.

આખર

ભૂખમરાના નિર્દય અનુભવ પછી “કામદારોની માગણી સંતોષાવી જોઈએ” એવો કાગળ લખવાનો મેં વિચાર કર્યો.

પણ જોવો હું લખતો હતો કે મારી પત્નીએ ટકોર કરી કે ‘તમારો કાગળ લઈ કેણુ જશે ?’

અને ખરે તેમજ હતું !

આંખને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. ભૂખમરાએ અમારા શરીરને લાગી નાખ્યું હતું. ઉઠવાની તો જરાયે તાકાત ન હતી.

એક ક્ષણવારમાં તો મને આખું ઘર ફરતું લાગ્યું-ફર્નિચર ચકાવાના આકારમાં ફરતું લાગ્યું. ‘પેલું મકાન આમ કેમ દેખાય છે ?’ મેં પત્નીને પૂછ્યું તેના શું જવાબ મળ્યો તે કંઈ સમજાયો નહિ.

પછી કેટલો કાળ પસાર થયો તે હું કહી શકું તેમ નથી. કારણ કે જ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે હું જોઈ શક્યો કે, મારી પાસે મારી પત્ની તેમજ મારા નોકરો ઉભા હતા.

મારી પત્ની મને દૂધ પાછ રહી હતી. મારી આંખ ઉઘડતાંજ તેણે આવકારદાયક અવાજે કહ્યું ‘હડતાલ પૂરી થઈ છે’ અને અમારા નોકરે ઉભેયું કે ‘કામદારો તેમાં વિજય પામ્યા છે.’

(તા. ૧-૨-૧૯૩૧ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

૧૧૨-સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર

પાળેલાં પ્રાણીઓની ઓલાદ સુધારવા મથતા
માનવસમૂહની પોતાની સંતતિ તરફ બેદરકારી

પ્રાણી માટે માનવ કાળજી

જ્યારે ખેડુતની ગાય મરણ પામે છે ત્યારે તેના ઘરમાં કેટલી નિરાશા અને કેટલો શોક પ્રસરે છે ! પણ જ્યારે આ મરી ગયેલી ગાયની જગ્યાએ ખેડુત નવી ગાય લાવવા નીકળે છે ત્યારે તે કેટલી બધી કાળજી લે છે ? તે જુએ છે કે, ગાયની ઓલાદ સારી હોવી જોઈએ. તે વિચાર કરે છે કે, તેની ઉંમર જરા નાની હોવી જોઈએ. તે તેના દાંતની, દૂધ અને શારીરિક શક્તિની પરીક્ષા કરે છે. અને આટલું બધું કર્યા પછી પણ ગાય લેતા પહેલાં આ ગાય સારી ઓલાદની છે કે કેમ તે જુએ છે. પેલા ભરવાડો જ્યારે ગાયોનાં ટોળાં ચારે બાજુએ ચારતા હોય છે ત્યારે પણ તેમની ગાયો સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરે તેને માટે કેટલી કાળજી રાખે છે ! તેમજ આપણે પણ આપણો કૂતરો કદાચ મરી જાય તો સારી ઓલાદનો કૂતરો મેળવવા માટે પહેલાં વિચાર નથી કરતા ?

વિચિત્રતા તો એ છે કે, સારાં કૂતરાં, સારા ઘોડાઓ, સારા બળદો વગેરે કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેને માટે પુષ્કળ સાહિત્ય લખાયું છે. યુરોપમાં તો આ પ્રાણીમાત્રની જાતિને સુધારવા માટે ખાસ કોલેજો છે, અને તેના ખાસ અભ્યાસક્રમ ગોઠવાયા છે, તેને માટે ખાસ શાળાઓ સ્થપાઈ છે; એટલુંજ નહિ, પણ નિર્જીવ જણાતાં ફળદાયી ઝાડોની જાતને પણ કેમ સુધારવી તે ઉપર તો અત્યારે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાયાં છે. પણ એ વિચિત્રતા છે કે, માનવજાતિ આ પ્રશ્ન પર બહુજ બેદરકાર છે. જો કે આપણા કંપાઉંડમાં આવેલા આંબાની જાતને કેમ સુધારવી તેના વિચાર થાય છે અને તેને માટે આપણે ખાસ સાહિત્ય વાંચીને યત્ન પણ કરીએ છીએ. જો કે આપણી ગાય વધારે દૂધ આપે એવી કેવી રીતે બનાવી શકાય તેને માટે વિચાર કરીએ છીએ, છતાં જ્યારે આપણે આપણા પુત્ર કે પુત્રીઓનાં લગ્ન ગોઠવીએ છીએ ત્યારે જાતિ સુધારણાનો પ્રશ્ન આપણી વિચારસૃષ્ટિથી બહુ વેગળો હોય છે.

બેકારીની પરિસીમા

આપણે સામાન્ય રીતે છોકરાંનું બહુતર, અને તેને મળનાર

વારસા વિષે જરા વિચાર કરીએ છીએ. આપણે સામાન્ય રીતે છોકરીનું શિક્ષણ અને ધરકામમાં આવડત માટે પળભર વિચાર કરીએ છીએ, પણ આ લગ્ન માનવજાતિની દૃષ્ટિએ હિતકર છે કે કેમ તે વિષેનો વિચાર તો જરા પણ નથી કરતાં. આથી જાતિ-સુધારણાનું વિજ્ઞાન એમ શીખવવાની આશા રાખે છે કે, દેશની દૃષ્ટિએ તેમજ માનવજાતિના હિતની દૃષ્ટિએ આપણા શહેરીઓનું જાતીયત્વ એ બહુજ અગત્યની વસ્તુ છે. શહેરીઓની ભાવી સંતતિ સારી હોય, એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી હોય તે વિષે સંભાળ રાખવી એ બહુજ અગત્યનું છે.

વનસ્પતિના જગતમાં સારી જાતનાં બીજ ઉગાડવા માટે માણસ કેટલો યત્ન કરે છે ! દાખલા તરીકે આંખો લાઇએ. નાના ગોટલાવાળું તેમજ વિશાળ કદનું ફળ ઉપજાવવા માટે કરેલા વર્ષોના અખતરા પછી આજે આપણે એવા આંખાને ઉપજાવી શકવા સમર્થ થયાં છીએ કે જે આંખાને આવા નાના ગોટલાવાળી તેમજ વિશાળ કદવાળી કેરી આવે. આ પરિણામ લાવવા માટે આપણે શું શું કયું હતું ? પ્રથમ તો મોટા ગોટલાવાળી કેરીઓ આપતા આંખાનો સંહાર કરવો પડ્યો, તેમજ બીજ સાફ અને તેટલા માટે વર્ષોવર્ષ સંભાળ લીધી હતી; તેમજ સારા આંખાનું બીજ જળવાઇ રહે તે દૃષ્ટિએ ખાસ સંભાળ લીધી હતી. અને આ ખાસ કાળજીપૂર્વક કરેલા યત્નને પરિણામે આજે આપણે વધારે રસવાળી કેરી મેળવવા શક્તિમાન બન્યા છીએ.

કૂતરાઓની જાતનો ઇતિહાસ

તેમજ ગ્રાણીજગતમાં પણ માનવે સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરવા તરફ પુષ્કળ લક્ષ આપ્યું છે. એ તો બધાજ જાણે છે કે, કૂતરાંઓ એક વખત જંગલમાં ભટકતાં શિયાળવા જેવાં હતાં. અત્યારે તેમનામાં સંસ્કારો દીસે છે તેવો એક પણ સંસ્કાર આ પહેલાંનાં કૂતરાંઓમાં ન હતો. તેઓ તો જંગલમાં ભટકતાં. તેઓ કદી પણ અનાજ નહોતાં ખાતાં; પણ આપણા પૂર્વકાલીન પૂર્વજોએ કેટલાંક જંગલી કૂતરાંઓને પકડ્યાં, તેમને પાળ્યાં અને તેમને માનવ-હિતમાં કામમાં આવે એવાં બનાવ્યાં. આમાંથી જે કેટલાંક નાસી ગયાં તે તો પાછાં જંગલી બની ગયાં; પણ જે પળાયાં તે સારાં બન્યાં. પણ અહીં પણ આપણા અભણ અને નિરક્ષર ગણાતા પૂર્વજો, જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાન પ્રમાણે આ ગ્રાણીઓની ઓલાદ પર લક્ષ આપતા. જે કૂતરાંઓ કોઈ બાળકને કરડતાં કે બરાબર ન કેળવાતાં તેમને તરતજ મારી નાખતા. આમ પસંદગીની રીત પ્રમાણે કામ લેવાતું, અને કેળવાઇ શકે તેવાંજ કૂતરાંઓને ઉછેરવામાં આવતાં. કૂતરાંઓના આખા ઇતિહાસને તપાસીએ તો માલમ પડશે કે,

સૈકાઓના સતત યત્નના પરિણામે જુદી જુદી કુતરાંની જાતો ઉત્પન્ન થવા પામી છે. શિકારી કૂતરાઓ, ચોરીદાર કૂતરાઓ, પપ્સ અને બીજી જાતો ખાસ પ્રયત્નનું પરિણામ છે. પૂર્વકાલીન પૂર્વજોએ કેટલીય મહેનત અને કાળજીથી આ બધી જાતોને ઉત્પન્ન કરી છે. અને શિકારી કૂતરાઓની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસનાં પાનાં પાછાં ઉકેલીએ તો માલમ પડશે કે, અત્યારનો શિકારી કૂતરો ગ્રેહા-ઉન્ડ તે લગભગ પાંચ સૈકાની સતત મહેનતનું પરિણામ છે. પૂર્વકાલીન પુરુષોએ પોતાની જરૂરીયાત પ્રમાણે કૂતરાંઓને કેળવ્યાં, પણ બિલાડીનો તેવો ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેઓએ બિલાડીની જાત સુધારવા ખાસ યત્ન ન કર્યો અને પરિણામે બિલાડી હજી પણ તેજ દશામાં રહેવા પામી છે. હજી પણ રાત્રે ધરના ઉંદરડાને સંહારવા પૂરતોજ બિલાડીનો ખપ મનુષ્યજાતને હોવાથી, માનવ બિલાડીની ઓલાદ સુધારવા તરફ હજી નથી ઢળ્યો.

ગાયોની કેળવણી

ખેડુતો પણ સાઈં દૂધ આપતી ગાયોનેજ ટકવા દે છે. નખળું દૂધ આપતી, અને ઓછું દૂધ આપતી ગાયોને જંગલમાં છૂટી મૂકી દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ગાયો વધુ દૂધ આપતી કેમ અને તેને માટે ખાસ સાવચેતી અને કાળજી લેવાય છે. અત્યારે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, વધુ દૂધ આપતી ગાયોની વાછડીઓ જ્યારે મોટી થઈને દૂધ આપે છે ત્યારે વધુ દૂધ આપે છે અને આમ વધુ દૂધ આપવાની શક્તિ વંશમાં ઉતરે છે. આ દૃષ્ટિએ વધુ દૂધ આપનાર ગાયોનો વંશ વધારવાને માટે ખાસ કાળજી લેવાય છે. અને અત્યારે અનેક ડેરી ફાર્મ જોઈએ તો પછી આ જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાને આપેલા અમૂલ્ય લાભ આપણને સીધા દેખાઈ આવે છે.

સારી ઓલાદ માટે અખતરા

માનવે મૂળથીજ પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કર્યો છે. સંભવ છે કે, આમાં માનવહિતના દૃષ્ટિબિંદુએજ વિચાર થયો હોય. સંભવ છે કે, આ વંશવિજ્ઞાનનું આખું શાસ્ત્ર માનવહિતની દૃષ્ટિએજ ઘડાયું હોય; પણ પૂર્વકાલમાં તેમજ આજે પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને કેળવવા માટે આપણે જેટલી કાળજી લઈએ છીએ, તેટલીજ ખેડકારી આપણે સારા સંસ્કારવાળી જાતિને ઉત્પન્ન કરવા તરફ દર્શાવીએ છીએ. ખાસ કરીને હિંદમાં તો અત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે આ જ્ઞાન અને સંસ્કાર એ તો વિદ્વાનોને માટે માત્ર વાત-ચીતનો વિષય માનવામાં આવે છે. અહીં તો લગ્ન અને સંતતિ એ બે વસ્તુઓ વચ્ચે કંઈ પણ યોજના હોઈ શકે એવો સિદ્ધાંત

સ્વીકારવાની આ નિરક્ષર સમૂહ ચોખ્ખી ના પાડે છે.

માનવજાતિ માટે ઉપયોગ કરો.

પ્રાણીજગતમાં આ સારી ઓલાદ ઉપજાવવાનાં સારાં પરિણામ જોયા પછી, તેમજ વનસ્પતિજગતમાં પણ સારાં ફળવાળાં વૃક્ષો ઉપજાવવાની કલા હસ્તગત કર્યા પછી પણ એમ નથી લાગતું કે, માનવજાતિમાં પણ સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખાસ કાળજી અને ચીવટની જરૂર છે? જાતીય પતન આપણાં ખારણાં ખખડારી રહ્યું છે. દરેક વર્ષે નબળી અને નબળી સંતતિનો પાક ઉતરતો જાય છે. મક્કમ વિચારવાળાં અને સખળ દેહવાળાં શરીરો દૃષ્ટિ-મર્યાદામાંથી દૂર થતાં જાય છે; છતાં આપણા સમાજમાં આ વિષે અતિ કરુણાજનક બેદરકારી દર્શાવવામાં આવે છે.

જ્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, અમુક યોજના પર પાળેલાં ઢોર જો ઉછેરીએ, જો અમુક ઢાંચ પર આપણે જાનવરો ઉછેરીએ તો તેઓમાંથી સારા અને હિતકર સંસ્કારોવાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી શક્ય છે; તો પછી આપણે જે ઢાંચે પ્રાણીજાતને ફેળવીએ છીએ, જે યોજનાથી પાળેલાં જાનવરોમાં સારી સંતતિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી હોય તો તે યોજના શા માટે આપણે આપણી જાત માટે પણ અમલમાં ન મૂકવી? જે યોજનાઓ દ્વારા આવાં સફળ પરિણામો સાધી શકાયાં છે, તે યોજના માનવજાતિની સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં શા માટે ન વાપરવી?

માનવજાતિનો ઇતિહાસ

પણ તમે કહેશો કે ‘માણસ એ કંઈ જાનવર નથી. વ્યક્તિ એ કંઈ વૃક્ષ નથી કે તેનાં સારાં પરિણામ નીપજાવવા માટે ખાસ યોજનાઓ કરવી પડે.’ પણ ખરેખર માણસ જાનવર નથી, પણ જાનવરનો પિત્રાઈ છે. પ્રખર વિચારક ડાર્વિન હવે સાબીત કરી આપ્યું છે કે, આપણે બધા એકજ વંશ(સ્ટોક)માંથી ઉતરી આવેલાં પ્રાણીઓ છીએ. સંભવ છે કે, તળાવમાં એક નાનો સરખો દેડકો પણ માનવવંશમાં એક પૂર્વજનું સ્થાન પામી શકે એમ છે. પણ પુરાતત્ત્વની હાલની શોધખોળોએ સાબીત કર્યું છે કે, જગત ઉપર દીસતી સર્વ જીવંત વસ્તુનું મૂળ પૂર્વજ એક અમર અમીબા (એમ્બ્રેઆ) છે. આ પૂર્વજ નાશ પામતુંજ નથી. કારણ કે તે વિકાસ પામતાં આપોઆપ બે બની જાય છે.

તો પછી જગત ઉપર દીસતી લિન્નલિન્ન જાતો માટે તેમજ લિન્નલિન્ન પ્રાણીઓ માટે આ સાર્યાન્ટસ્ટોનો સમૂહ શું કારણ આપે છે? તેઓ કહે છે કે, કુદરતે એક લોખંડી કાયદો ઘડ્યો છે. આ કાયદાનો અમલ પણ એટલોજ લોખંડી ઢાંચે કરવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે, જીવવાને માટે દરેકને ખાસ જેહમત ઉઠાવવી

પડે છે (સ્ટ્રગલ ફૌર એકઝીસ્ટન્સ). આ જીવવા માટેની જહેમત અનેક નબળાં અને જીવવાને માટે અયોગ્ય એવાં પ્રાણીઓના સંહાર કરે છે. તેઓ પૃથ્વીના પટ પરથી ભુંસાઇ જાય છે, તેઓ નાશ પામે છે અને આજે માત્ર તેમનાં શરીરપિંજરો કોઇ કોઇ વખત ખાણુ ખોદતાં મળી આવે છે.

જીવનસંગ્રામ અને જાતિસુધારણા

કુદરતમાં અત્યારે આ જીવનસંગ્રામ એટલો તો વેગવંત અને બળવાન છે કે જીવનસંગ્રામની લડતમાં પ્રાણીઓ તેમના શરીરના જુદા જુદા અવયવો ખીલવે છે. સિંહની યાળ, અને વાઘના નખ, હરણના નાના પગ, તેમજ માનવનું તીરકામકું એ બધી શોધો જીવનસંગ્રામને લીધેજ થઈ છે.

કુદરત આમ પોતાનો કારમો કોરડો વિંઝતીજ જાય છે, અને કુદરતના આ સંહારમાંથી બચવા માટે માનવજાતિએ એક રીતે કહીએ તો સરકારતંત્ર સ્થાપ્યું છે. આમ માનવજાતિના વિકાસનાં મૂળ, તેમજ મનુષ્યે ખીલવેલી અનેક શક્તિઓનાં મૂળ જીવનસંગ્રામમાં રહેલાં છે.

જીવનસંગ્રામે તો માનવજાતિને ખીલવી છે; પણ હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે, કે જ્યારે કુદરત કંઈ પણ પગલાં લે ત્યાર પહેલાં માનવે હવે આગળ પગલાં મૂકવાની જરૂર છે. કારણ કે કુદરતના કારમા કાયદાઓથી બચવા માટે આપણે સંસ્કૃતિ સ્થાપી છે. સંસ્કૃતિએ ઉમાં કરેલાં કૃત્રિમ સાધનોએ માનવજાતિને કંઈક અંશે રક્ષણ આપ્યું છે અને જીવનસંગ્રામનું સ્થાન હવે વર્ગસંગ્રામે લીધું છે.

વિજ્ઞાનની જરૂર

તેથીજ અત્યારના યુગમાં જાતિ-સુધારણાના જ્ઞાનનો પ્રચાર અને અનુકરણ અતિ અગત્યનાં છે. સંસ્કૃતિની સ્થાપના સાથે કુદરતી અંકુશો ઓછા થતાં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરની વસ્તુઓ વિસરાઇ ગઇ છે. પૂર્વકાલીન કાળમાં દરેક બાળકને બળવાન બનવાની ફરજ પડતી. અસારનું માયકાંગલું બાળક બી. એ. બની જાય છે. આમ જીવનપલટા સાથે શારીરિક શક્તિ તેમજ માનસિક શક્તિવાળાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરવા તરફ ઓછું લક્ષ અપાય છે. તેથીજ અત્યારે જાતિસુધારણાએ શીખવેલાં સાધનો પર વિશેષ લક્ષ અપાવું જોઇએ.

(તા. ૧-૨-૧૯૩૧ ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

૧૧૩-રત્નમાળા

(સંગ્રહ કરનાર એક બહેન)

૧-મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો એ વાંચનથી સુધરે છે.

૨-હિંસા કરનારને પોતાની કે પોતાનાં પ્રિય સ્નેહીઓની હિંસા કરવી રુચતી નથી, અસત્ય બોલનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચડે છે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુઓ ચોરનાર પર ક્રોધ ચડે છે. મલિન રહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલિનપણું ગમતું નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા પર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહે છે. નિર્દયને પણ પોતા પર બીજાની દયાની આકાંક્ષા રહે છે. મન વશ નહિ રાખનારને પણ બીજાનું શાંત મન રૂચે છે, અને ક્ષમા નહિ કરનારને પણ પોતા પર બીજાની ક્ષમા ગમે છે. આમ દુર્ગુણીનેય ગુણની કિંમત છે.

૩-જેમ ખેડેલી જમીનમાં વૃક્ષને ઉછરવા માટે પૂરતું પોષણ મળે છે, તેમ અભ્યાસથી કેળવાયેલી બુદ્ધિ મોટાં કાર્ય કરવા પ્રેરાય છે. જે બુદ્ધિ કેળવાયેલી નથી તે, વણખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવે છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને મુંઝવે છે.

૪-જ્યાં સુધી પોતાનો માણસ વિરુદ્ધ પક્ષમાં બળી જતો નથી, ત્યાંસુધી પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી. દોરડામાં પરોવેલી હળરો કુહાડાના પાનાની માળા જોઈ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યાં ત્યારે એક વૃદ્ધ વૃક્ષ બોલ્યું કે “ભય પામશો નહિ. હજી કોઈ આપણો જાતદ્રોહી એમનામાં બળ્યો નથી.”

૫-અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર ને નિરંતર સહવાસથી અનાદર થાય છે. મહત્ત્વ પર્વતમાં રહેતી લીલડી અતિ પરિચયને લીધે ચંદન-વૃક્ષના કાષ્ઠને બાળવાનાં ઇંધન કરે છે.

૬-સન્નજનો નાણિયેરની પેઠે માંહેથી કામળ છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે. દુર્જનો ખોરની જેમ અંદરથી કઠોર છતાં ઉપરથી કામળ દીસે છે.

૭-સ્થૂલ શરીરવાળો હાથી નાનાશા અંકુશને વશ છે. જરાસરખો દીપક પ્રગટતાં સર્વ અંધારૂં નાશ પામે છે. વજ્ર પડતાં વાર પર્વત ફાડી નાખે છે. સ્થિતિ, વય કે આકાર કરતાં તેજ (બળ) વિશેષ બળવાન છે.

૮-હરણ, હાથી, પતંગિયો, મત્સ્ય ને ભ્રમર, એ પાંચ પ્રાણીઓ ક્રમવાર શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધમાં અતિ આસક્ત થવાથી પોતાનો નાશ કરાવે છે. જો એકજ ગાફલ મનુષ્ય એ પાંચ ઇન્દ્રિય વડે પાંચ વિષયને આસક્તિથી સેવે, તો તે જરૂર હણાય એમાં શંકા નથી.

(“નવચેતન”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૪-સાત્ત્વિક બઠ કેવી રીતે મેઠવી શકાય?

(લેખક:-શ્રી. રવિશંકર જટાશંકર વૈદ્ય)

શરીરબળ અને મનોબળ પ્રાપ્ત થવા માટે સૌ કોઈ ઇચ્છા કરે છે. આ બળ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ આ જમાનામાં ઘણીજ થઈ રહી છે. ખરૂં શરીરબળ અને મનોબળ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ અને તે કેવી રીતે મેળવવું જોઈએ, તે તરફ ઓછું લક્ષ અપાય છે. આ શરીરબળ અને મનોબળ વિષે આપણા ઋષિમુનિઓ પુસ્તકોમાં સારી રીતે વર્ણન કરી ગયા છે. તે મેળવવાના રસ્તા બતાવી ગયા છે. આપણા બાપદાદાઓ એ આજ્ઞાઓ સમજીને સારી રીતે પાળતા હતા. તેમાં તેમને પૂર્ણશ્રદ્ધા હતી. તેનો અનુભવ લાંબો હતો. કાળે કરીને આ વાત ઘણાં કારણોને લઈને ભૂલાઈ ગઈ છે. આ ભૂલાઈ ગયેલી વાત અને તેનો લાભ, હાલના જમાનામાં આડકતરી રીતે સમજાયા પછી આ વાતાવરણમાં ફેરફાર થતો જાય છે. આપણી ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું જાય છે અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને લાભ લેવા માંડ્યો છે.

શરીરબળ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને મનોબળ એટલે વિચારપૂર્વક બુદ્ધિથી ઉપયોગ. ગમે તે સ્થિતિમાં અને ગમે તે રીતે આ બળ વાપરવું તે ખરૂં બળ નથી. તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તે જનસમાજની સાથે સાથે આપણને લાભકર્તા થઈ પડે, એ જાતનું શરીરબળ અને મનોબળ હોવું જોઈએ આવાં બળને સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ કહેવું જોઈએ. શરીરબળ અને મનોબળ તો જંગલી પશુ અને પ્રાણીમાં પણ હોય છે. આવાં પશુ અને પ્રાણી જેવાં બળની મનુષ્યોને જરૂર હોતી નથી. શરીરમાં બળ હોય પણ જ્યાં જે પ્રકારના બળની જરૂર હોય ત્યાં તે બળ વાપરવું જોઈએ. હાલના વખતમાં અહિંસાવાદી સૈનિકોએ સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ વાપરવા માંડ્યું છે અને તે રસ્તો મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યો છે. આવું બળ મેળવવા માટે અમુક પ્રકારના નિગ્રહની જરૂર છે. આવા નિગ્રહમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ હાથની કાંતેલી અને વણેલી ખાદી પહેરવાની સૂચના કરી છે. આ ખાદી જૂના જમાનામાં પહેરવામાં આવતી હતી. ખીજો મોજશોખની ચીજો તજી દેવાને માટે મ. ગાંધીજી તરફથી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ઘણા વખતથી પાશ્વમાત્ય ચીજોના મોહમાં આપણે તણાયા કરતા હતા. આ મોહમાંથી બચાવવા માટે મં. ગાંધીજીએ સારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે પ્રયત્નને આપણે ઘણું અંશે વધાવી લીધો છે, જે આપણા શુભ ભાવીની નિશાની છે.

ખાદી પહેરવાથી શું લાભ થાય છે, તે હવે સમજાવવાની જરૂર રહી નથી. ખાદી પહેરવાથી આર્થિક લાભ તો છેજ. જેણે ખાદી પહેરી તેઓ ખીજી પણ ખર્ચાળ ચીજો જરૂર છોડી શકશે. આ લાભ જનનાને ઓછો ન ગણાય. વળી સફેદ વસ્ત્ર સાત્ત્વિકતાનું ચિહ્ન છે. સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી ઉગ્રતા મટી સાત્ત્વિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. સફેદ ચીજોમાં ધણે અંશે સાત્ત્વિકતા હોય છે. આ સાત્ત્વિકતાથી શરીર સાત્ત્વિક બને છે અને મનના વિચારો પણ સાત્ત્વિક બને છે. આવું સાત્ત્વિક શરીર અને મન મેળવવા માટે જેમ ખાદી પહેરવાની જરૂર છે, તેમ તેની સાથે સાથે આપણા વહેવારમાં અને ખાનપાનમાં નુકસાન કરનારી ઘણી ચીજો છે, જેને આપણે છોડી દેવાની જરૂર છે. આવી ચીજો આપણા શરીરને ધણીક રીતે નુકસાન કરી રહી છે અને આર્થિક રીતે તો ઘણુંજ નુકસાન કરી રહી છે. આવી નુકસાન કરનારી ચીજોનો હવે અટકાવ કર્યા વગર છૂટકો નથી.

પ્રથમ પંક્તિએ આપણા ખાનપાનમાં ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. આપણા ખાનપાનમાંથીજ ઘણા પ્રકારના દોષો થઈને આપણી પાયમાલી થઈ રહી છે. ખાનપાન વિષે આ માસિક દ્વારા અને પુસ્તકો દ્વારા ઘણી વખત લખાઈ ગયું છે; પણ આપણી ઘણા વખતની ટેવોને લઈને જોઈએ તેવો ફેરફાર થઈ શકતો નથી. આપણે એટલું તો જરૂર સમજીએ છીએ કે, જેવું બી વાવશું તેવાંજ ફળો પાકશે. સંગ તેવો રંગ લાગશે. તે અનુસાર જે પ્રકારનું ખાનપાન લઈશું, તેવાજ પ્રકારનું તેમાંથી લોહી, માંસ, ચરબી, વીર્ય, બનશે અને મનોબળ બંધાશે. આ વાત સમજાયા છતાં પણ ખોરાકનો ફેરફાર થઈ શકતો નથી, એ પણ આપણા દૂષિત ખોરાકનું કારણ છે.

જૂના કાળમાં આપણા ઋષિમુનિઓ કેવળ હવા ખાઈને, પાણી પીને અને છેવટ પાન, ફળ, ફૂલ અને કંદનો આહાર કરીને શરીર નિભાવતા હતા. અને પોતાનું માનસિક બળવધારી શક્યા હતા. તેઓ જે કંઈ લેતા તે શરીરના નિર્વાહ માટે લેતા હતા, સ્વાદના શોખની ખાતર લેતા નહોતા. આથીજ તેઓ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શક્યા હતા. જમાનો ફરતો ગયો, તેમ તેમ આપણા ખોરાકમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. મોજશોખમાં અને મોંના સ્વાદે તીવ્ર રાજસ અને તામસ ચીજોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. સાથેસાથે સ્વાદમાં વ્યસની ચીજોનો પણ સમાવેશ થયો અને રોજના દિનચર્યાના વર્તનમાં ફેરફાર થયો. આથી આપણા દૈવતરૂપ બ્રહ્મચર્યનો પણ સારી રીતે નાશ થયો. આ બધાના કારણે આપણી અવનતિ થઈ. આ વાત ઘણા લાઘવ્યો જાણતા હશે, છતાં તેમાં સુધારો કરી શકતા નથી, એ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે.

આપણા રોજના ખોરાકમાં ધઉં, બાજરા, જુવાર, ટુવેર, શુ. ૪૯

મગ, અડદ વગેરેની દાળ, શાકવગ, દૂધ, દહીં, ઘી, સાકર વગેરે સાત્ત્વિક ચીજોની જરૂર છે; પણ તેની સાથે અતિ ગરમ મસાલાની જરૂર નથી. સાદા મસાલા વપરાવા જોઈએ. હળદર, મીઠું, ધાણા-જીરું વગેરે સાદા મસાલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ઠીક છે; પણ અતિ મરચાં, ખટાશ, તેલ અને બીજા ગરમ મસાલા લેવા તે નુકસાન કરનાર છે. વળી વ્યસનો જેવાં કે ચા, અતિપાન, સોપારી, તમાકુ, બીડી, દારૂ વગેરે નુકસાન કરનારાં છે. આવી નુકસાન કરનારી વસ્તુઓને તદ્દન છોડી દેવી જોઈએ. આગળના જમાનામાં આવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ બહુ જૂજ થતો હતો. એ જમાનામાં શરીર સારાં રહેતાં હતાં. હાલ પણ જ્યાં ખાનપાનની સંભાળ લેવાય છે ત્યાં તેમનાં શરીરબળ સારાં હોય છે. અતિ તીવ્ર અને ગરમ ખાનપાન લેવાથી તેમાંથી બનેલું લોહી, માંસ, વીર્ય પણ ગરમજ બને છે. આ પ્રકારની થયેલી ગરમીથી લોહી સુકાય છે, પાતળું પડી જાય છે અને નવું બનતું નથી. ધાતુ-વીર્ય પણ પાતળું બને છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ ઘીને તાપમાં મૂકવાથી પાતળું બને છે, તેમ શરીરમાં રહેલી ધાતુ ગરમીથી તપીને પાતળી થઈ ધાતુસ્રાવ-ધાતુક્ષય થાય છે. આ બધું અનિષ્ટ ખોરાકને આભારી છે. આવા તામસી ખોરાકો લઈને લોહી, માંસ, ધાતુ ઉશ્કેરાય છે અને તેનો નાશ થાય છે. આથી ઘણા પ્રકારનાં દરદો પેદા થાય છે ત્યારે ખાનપાનનો સુધારો કરવામાં આવતો નથી, પણ તેના દવાઓથી ઉપાયો કરવામાં આવે છે. હાલના જમાનામાં ઉપાયો દરદને મટાડવા કરતાં વધારવાના થઈ પડે છે; માટે આવા ઉપાયો કરવા કરતાં ખોરાકમાં ફેરફાર કરીને દરદો સુધારવાની જરૂર છે. ખોરાકના ફેરફારથી શરીર સુધરે છે, પૈસાની ખરબાદી થતી અટકે છે અને હેરાનગતિમાંથી બચી જવાય છે. તામસી ખોરાકોની જરૂર શરીરને હોતી નથી, પણ આપણી હંમેશાની ટેવોને લઈને આપણી ઈંદ્રિયો ટેવાઈ જવાથી વારંવાર તે જ્ઞાનતંત્રુદ્વારા માગણી કરે છે. જ્ઞાનતંત્રુદ્વારા માગણી થાય છે, એજ આપણા મગજની નબળાઈનું કારણ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો દાખલો લેવાની જરૂર છે. તેઓશ્રી તદ્દન સાદોજ પદાર્થ લે છે. આ સાદા પદાર્થથી અને સંયમથી તેઓશ્રીએ પોતાનું માનસિક બળ વધાર્યું છે. તેમને કોઈ પણ તામસી પદાર્થની જરૂર હોતી નથી. જ્યાંસુધી આપણે આવા સાદા ખોરાક ઉપર ન જઈ શકીએ, ત્યાંસુધી ખરૂં સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ મેળવી શક્યા, એમ ગણાય નહિ; ત્યાં સુધી યોગ્ય લાભ મળી શકે પણ નહિ. સાત્ત્વિક ખોરાકથી સાત્ત્વિક લોહી, માંસ, ધાતુ અંધાઈ સાત્ત્વિક શરીર અને મન અંધાશે. આવી રીતે સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ અંધાવાથી

આપણાં દેશહિતનાં અને અન્ય કામો સારી રીતે સાધી શકીશું. આ ફેરફાર ન થાય ત્યાંસુધી આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળી શકીશું નહિ. બ્રહ્મચર્ય પાળી ન શકાય ત્યાં સુધી આપણે કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કરી શકીશું નહિ. માટે આપણા પોતાના અને દેશહિતની ખાતર હવે તો આપણા વહેવારમાં અને ખાનપાનમાં ફેરફાર કર્યો વગર છૂટકો નથી.

સાત્ત્વિક ખોરાકનો સ્વીકાર કરાય અને તામસી પદાર્થોનો ત્યાગ કરાય ત્યારેજ ખર્ચ મનોબળ મેળવ્યું ગણાય. ખરા મનોબળવાળાઓ રસાસ્વાદમાં નહિ લલચ્યાતાં તેનો ત્યાગ કરી શકશે. જેઓને સ્વાદ વગર ચાલતું નથી અગર નુકસાન કરે તેવા સ્વાદો છોડી શકતા નથી, તેમનું મનોબળ ખરેખર નબળું અને નિર્માલ્ય ગણાય! નજીવા રસાસ્વાદને જેઓ છોડી શકતા નથી, તેઓ સ્વાદની વારંવાર ઇચ્છા કર્યો કરે છે અને તેનેજ સ્વાધીન રહે છે. તેઓનાથી દેશનું કે પોતાનું હિત કયા પ્રકારે થઈ શકશે? સૈનિકોમાંથી ધણાઓને પોતાનાં વ્યસનો-સ્વાદો છોડવા પડ્યા છે. જેલમાં ગયા પછી તેમને સ્વાદો છોડી બેસ્વાદોવાળા ખોરાકો લેવા પડ્યા છે. આ બધું મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવેલા મનોબળથી તેઓ આ બળ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આ બધું એજ સૂચવે છે કે, તમારા આગલી પ્રણાલીવાળા સાત્ત્વિક આહાર, વિહાર અને બ્રહ્મચર્યને પાળીને સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ મેળવો.

(“વૈદ્યકલ્પતરુ”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૪-યુજેનીક સોસાયટી

આ સંસ્થાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે—

૧-માનવજાતિના હિતને માટે દરેક શક્ય સાધનો દ્વારા કામ કરવું.

૨-આ સાધનોમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાનમાં શોધખોળ કરવી, સભાઓ ભરવી. કૉન્ફરન્સ ગોઠવવી નિબંધ વંચાવવા, સભાઓમાં ચર્ચા કરવી અને પેમ્ફલેટો બહાર પાડવાં.

૩-બાળકોના જન્મપ્રમાણને સુવ્યવસ્થિત કરવા યત્ન કરવા.

૪-વીનેરિયલ ક્લીનીક સ્થાપવા.

મંત્રી, યુજેનીક સોસાયટી.

૫૫, ગીરગામ રોડ-મુંબઈ નં. ૪

૧૧૫-ચા દેવીના ચેલાઓ ! ચેતશો કે ?

(લેખક:-શ્રી. રવિશંકર જટાશંકર વૈદ્ય)

ચા વિષે આ માસિકમાં તેમજ ખીન્ન પત્રોમાં અને ભાષણ દ્વારા ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે; છતાં પણ તેને છોડવાનું બની શક્યું નથી. આ આપણા મનોબળનીજ ખામી છે. હવે તો આપણા ભલાની ખાતર છોડવામાં આવે તો સારું. ચા કેવા પ્રકારે નુકસાન કરી રહી છે તે ફરી એક વાર અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

જે દેશમાં ચાના છોડ કાપવામાં કામે લાગતા આપણા હિંદી ભાઈઓને શોષણ પડતું દુઃખ અને તેથી થતો રક્તપાત જાણીને દુઃખ થાય તે ખાતર એવી ચાને છોડવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં કેટલીક ચા હલકી જાતની આવે છે અને તે આપણા ભાઈઓ વાપરે છે. આ ચાને સદંતર છોડી દેવાની જરૂર છે.

મરેલા શબને સડતું અટકાવવા માટે ચાની ઝીણી ભૂકીમાં દાખવામાં આવતું હતું. શબમાંથી નીકળતો ગેસ ચામાં દાખવ થતો. વેપારના લોભની ખાતર આ ભૂકી આપણા હિંદમાં મોકલી હતી. આ ચા આપણાં ભાઈઓને સારી કડક લાગવા માંડી અને માગણી વધી. હાલ આ જાતની ચા આવે છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી.

ચામાં ટેનીન અને થીના નામનાં કેફી તત્ત્વો ભેળવવામાં આવે છે. ચાની કડકતા વધુ વધારવાને માટે કેટલીક હોટેલોમાં અશીણના પોસ્તના ડોઝવા ચાના પાણીમાં ઉકાળવામાં આવે છે, અને તેથીજ એવી હોટેલોની ચા સારી ઉત્તમ ગણાય છે. ઉત્તમ સારી ચા આવતી હશે, પણ ઘણે ભાગે તો ઉપરના મિશ્રણવાળી આવે છે.

ચાથી ફાયદો છે એમ માનવાવાળા ભલે માને, પણ ચાથી આરોગ્યતાની દૃષ્ટિએ તો ઘણુંજ નુકસાન છે અને એજ વાત અત્રે સમજાવવાની જરૂર છે. ચા પીનારાઓ જણાવે છે કે, અમેને ચા પીવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, માથું દુઃખતું મટી જાય છે, શરીરની બેચેની દૂર થઈ સ્ફૂર્તિ આવે છે, ભૂખની શાંતિ કરે છે વગેરે ફાયદા બતાવે છે. આના ખુલાસામાં જણાવવાનું એ છે કે, ચા પીવાથી એટલે ગરમ પાણી પીવાથી આંતરડાં ઉના પાણીના કારણે લીધે ઢીલાં પડે છે. ચાના થોડા વજનથી આંતરડા ઉપર દબાણ થઈ દસ્તનો ખુલાસો થાય છે. ચાથી એમ સમજવામાં આવે છે કે, ચાથી ઝાડાનો ખુલાસો રહે છે. ચા ઝાડાનો ખુલાસો કરતી નથી, પણ ચાનું ઉનું પાણી આંતરડાંને ઢીલાં કરી દસ્ત લાવે છે. તેની સાથે ચામાં રહેલ માદક તત્ત્વથી તેનો કબજાઆત કરવાનો સ્વભાવ હોઈ દસ્તની કબજાઆત કરે છે. દસ્તની

કબજિઆત થાય એટલે માથાનો દુઃખાવો થાય, વળી ચા લેવાય એટલે દસ્ત સાફ આવે અને માથું ઉતરે છે. વળી માદક તત્ત્વ ચામાં મળવાથી દસ્તની કબજિઆત થઈ જાય છે. આમ વારંવારની ટેવને લીધે આંતરડાં નબળાં પડી જાય છે. આવી ટેવ તમાકુ, ચા અને ખીડીથી પણ પડી જાય છે. આ વસ્તુઓ લેવાથી ઈરીટેશન થવાથી દસ્ત થાય છે. તેથી કેટલાક લાઇઓ દિશાએ જતાં પહેલાં ખીડી તમાકુનો ઉપયોગ કરે છે. ચા, ખીડી કે તમાકુના સેવન વગર ઝાડો આવે નહિ એ વ્યસનજ કહેવાય. આ વસ્તુઓનો અમલ ઉતરી જાય છે એટલે એજ ચા, ખીડી કે તમાકુ લેવીજ પડે છે. ચા, તમાકુ, અશીણુ અને દારૂ વ્યસની ચીજો છે. જે ચીજ વગર આપણે ચલાવી શકતા નથી અને મગજના જ્ઞાનતંતુ દ્વારા તેની વારંવાર માગણી થાય છે, એ તેનામાં કેફી તત્ત્વની નિશાની છે. આ કેફી તત્ત્વ પોતેજ ઝેર છે. આ ઝેર શરીરને નુકસાન કરે છે. અશીણુ લેવાથી શરીરમાં હોંશ આવે છે અને અમલ ઉતરી જાય છે એટલે શરીર, મન શિથિલ બને છે અને જ્યારે ફરીથી અશીણુ લેવાય છે ત્યારે શરીરમાં કાંટો આવે છે. તેમ ચા, ખીડી, તમાકુ અને દારૂ નુકસાન કરનારાં તત્ત્વો છે. ચાથી ભૂખની શાંતિ થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે પણ જ્યારે ખરેખર ભૂખ લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપર પોષણ કરનારા પદાર્થોની જરૂર હોય છે; તેને બદલે ગરમ પાણી પીવાથી પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને ઉલટી ભૂખ મંદ પડી જાય છે. ગરમ પાણી હોજરીને-ભૂખને મંદ કરી નાખે છે. વારંવાર ચા લેવાથી આ જાતનું નુકસાન જરૂર થાય છે. ગરમ પાણી, તેમાં આવતું માદક તત્ત્વ, અને વધુ ખાંડના ઉપયોગથી હોજરી બગડી લોહી તથા ધાતુનો બગાડો કરે છે. ચા પીવાની ટેવ આપણા દેશની નથી. જ્યાં ચા પીવાય છે ત્યાં ટાઢ ઘણી હોય છે, ત્યાં આ તેમને અનુકૂળ પડતી હશે. કઠણ ખોરાક એટલે ખીસ્કીટ કે ભાખરી ઉપર ચા પીવાય છે ત્યાં તે નુકસાન નહિ કરતી હોય. આપણને તો ચા એકલી પીવાની હોય છે અને તેથી ચા જરૂર નુકસાન કરે છે. આગલા જમાનામાં સવારમાં દૂધ કે છાશ સાથે રોટલો કે ભાખરી ખાવામાં આવતાં હતાં, ત્યારે આપણી શારીરિક સ્થિતિ સારી હતી. આ ક્રિયા અત્યારે ભૂલાઇ ગઈ છે અને ચાનો ઉપયોગ થયો છે. મોટા માણસો ચા પીએ એટલે તેની સાથે નાનામાં નાનાં કુમળાં બાળકોને દૂધ છોડીને ચા પાતાં શીખવે છે. બાળકો ઉપર આપણા સમાજનો આધાર છે. તેમને શરૂઆતથી દૂધને બદલે ચાના પ્યાલા પીતાં શીખવી દેવામાં આવે છે અને રાજી થઇએ છીએ કે જીઓ, મારો બચુડો ચા પીએ છે. માતાપિતાએ આથી રાજી થવાનું નથી. આ

ચા બાળકોને ઝેરસમાન છે. ચાથી શરીરનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ બાળકો હાડપિંજર જેવાં લોહી વગરનાં કસ વગરનાં થાય છે.

શરીરને ઠીક ન હોય, પેટમાં બાદી, શરદી હોય કે માથું દુઃખતું હોય તો ચા ન પીતાં સુંઠ, મરી, પુદીનો કે એવીજ બીજી ચીજોને ઉકાળીને દૂધ નાખીને પીવું ઉત્તમ છે. ચા તરીકે કોઈ જાતના પીણાની જરૂર નથી; પણ હાલના જમાનામાં મંદ પાચનશક્તિવાળા, કબજાઆતવાળા અને મંદ શક્તિવાળાને જરા ટેકાની જરૂર હોય ત્યારે તુલસી, મરી, એલચી કે એવીજ બીજી વસ્તુને ઉકાળી દૂધ વધુ નાખીને ચા જાતનો ઉકાળો પીવો સારો છે. દૂધ પચતું ન હોય તો આવી રીતની ચા ઉકાળી પી શકાય. કોઈ પણ ચીજોને ઉકાળીને, તેમાં ખાંડ અને દૂધ નાખી પીવામાં આવે તેને ચા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચાની અંદર વ્યસનવાળું તત્ત્વ તો નજ હોવું જોઈએ. અમેને ચા વગર નહિજ ચાલે, વખત થાય એટલે ચાનું ગરમ પાણી જોઈએજ એવી ટેવ નજ હોવી જોઈએ.

ઘણા વખત ઉપર ચાનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. અસહકારના જમાનામાં ચા ઘણાઓએ છોડી દીધી હતી, પણ ફરી વાતાવરણ ફરતાં ચાનો પવન વધી ગયો. ચાથી આર્થિક રીતે નુકસાન છે. હાલતાં ચાલતાં, મોં સ્વાદે, મહેમાનોની મીજબાનીમાં અને દરેક રીતે ચાનો ઉપયોગ કરીને ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે. ચામાં ખાંડ, દૂધ, ચા, બળતણ અને સાથે પાન, બીડી, સોપારીના ખર્ચો થાય છે. એકત્ર રીતે ચાનું ખરચાળ વાતાવરણ છે અને તે હવે બંધ કરવાની જરૂર છે. હાલમાં ચાના બહિષ્કારની ક્રિયા થવા માંડી છે. ગામડાંઓમાં તદ્દન છોડાવા માંડ્યો છે. નાનાં મોટાં શહેરોમાં ચાના બહિષ્કાર થતા જાય છે. કાઠીઆવાડમાં કુંડલા ગામમાં તો ન્યાતિ સમસ્ત તરફથી ચા મુકાયો છે. ચા પીવો નહિ અને પાવો નહિ અને ચા વેચવી નહિ. આવાં બંધનો થયાં છે. બંધન તોડે તેને માટે ન્યાત દંડ કરે. આથી ઘરમાંથી, હોટેલોમાંથી ચાનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ કયાં વગર આ ચેપી ચા નીકળશે નહિ, માટે ચા જાતનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે.

ચા હોટેલોમાં, સ્ટેશને સ્ટેશને મળે છે અને પીવાય છે. ગમે તેવા પ્યાલામાં અપાય અને તે પ્યાલાને બરોબર ધોવામાં ન આવે અને ફરી તેજ પ્યાલામાં બીજાને અપાય છે. આવી રીતે ચા-પીણાં પીવામાં ધાર્મિક રીતે નુકસાન કરનાર છે, એ બાબુ મૂકીએ તો પણ આરોગ્યતાની દૃષ્ટિએ તો જરૂર નુકસાન કરનાર છે. ગમે તેવા ચેપી રોગવાળા લાઇએ ચા પીધી હોય તેના ચેપની અસર બીજાને જરૂર આવે છે. આ હિસાબે પણ આ બહારનાં પીણાંઓ છોડી દેવાની જરૂર છે. આ પીણાંઓ કૃત્રિમ જુસો લાવનારાં છે અને

પરિણામે નુકસાન કરનારાં છે, માટે આ પીનાર ભાઈએને અમારી સૂચના છે કે, ચાને તથા દધને તમારાં શરીરને સુધારે. અમુક ભાઈ-ઓ આ છોડશે, તેઓ ખીજાઓને છોડવાને વિનવશે તો આમ કરતાં આ સર્વત્ર છૂટી જશે. સાથે સાથે જણાવી દેવાની જરૂર છે કે, જેમ આ નુકસાન કરનાર છે તેમ કૌંશીથી પણ નુકસાન થાય છે. તે ધાતુને ખાસ નુકસાન કરનાર છે. હાલમાં કૌંશીમાં ખીજા ચીજોની મેળવણી કરીને વેચવામાં આવે છે. આ-કૌંશી બંને માદક વસ્તુઓ છે, માટે તે બંનેને છોડવાની જરૂર છે. (“વૈદ્યકલ્પતરુ”માંથી)

૧૧૬-રેડિયોના ચમત્કાર

આપણે ત્યાં રેડિયોનો પ્રચાર ધણા થોડા વખતથી થયો છે. તે છતાં તેણે થોડા વખતમાં ધણો આશ્ચર્યજનક ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. રેડિયો વડે આપણે હજારો માઈલ દૂર બેઠા છતાં ભાષણો સાંભળીએ છીએ, સંગીતનો આનંદ મેળવીએ છીએ અને આવશ્યક વસ્તુઓનાં ચિત્રો પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. પરંતુ જાપાનના એક સેનાનાયકે રેડિયોને એક ભયંકર કાર્ય સાથે જોડ્યું છે. રણક્ષેત્રમાં માણસોનો સંહાર કરનારાં જે યંત્રો હોય છે તે યંત્રોને રેડિયો મારફતે ચલાવવાની તેણે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી છે. રેડિયો વડે આ નાશકારક યંત્રો લગભગ પાંચ માઈલની ગતિથી દોડે છે. એક વિશાળ અને ભયંકર યંત્રને પોતાની મેળે આવી ગતિથી દોડતું જોઈને જોનારાના મનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. યંત્રનો સંચાલક પાંચ પચીસ માઈલ છોટે બેડેલો હોય છે અને યંત્ર આવી રીતે સંચાલક વિના ધારેલે સ્થળે દોડ્યું જાય છે, એ વાત ખરેખર એ સદીની છેલ્લામાં છેલ્લી અગ્નયખીજ કહી શકાય. જો કે રેડિયો, યંત્રને કોઈ નવું બળ આપતું નથી, બધી સામગ્રી તો તેની અંદર ભરી દેવામાં આવે છે; તે છતાં રેડિયોની લહેરો યંત્રના ચક્કર પર પડે છે, જેથી યંત્ર દોડે છે અને અગ્નયખીજ રીતે તે પોતાનું કામ સફળ કરે છે. એક તરફ જ્યારે રેડિયો આવું ભયંકર કામ કરે છે, ત્યારે તે ખીજા તરફ માણસની જીંદગી બચાવે છે. હમણાં રોગને દૂર કરવાને માટે યુરોપના ડૉક્ટરો તેનો ઉપયોગ કરે છે. ભયંકર રોગોના જંતુઓથી સપડાયેલા દરદીને એક પેટીમાં સુવાડીને રેડિયોની નાની લહેરો તેના પર ફેંકવામાં આવે છે, જેથી થોડા વખતમાં તેની ગસર થાય છે અને દરદીના શરીરમાં રહેલ હાનિકારક જંતુઓ નાશ પામે છે. ઇન્જેક્શન, બાષ્પસ્નાન વગેરે ક્રિયા જેવુંજ રેડિયો કામ કરે છે. પરંતુ હજી સુધી એનો પ્રભાવ સર્વગામી થયો નથી. (તા. ૮-૨-૩૧ ના “હિંદુ”માંથી)

११७-अंग्रेजी शिक्षा का भारतीय सभ्यता पर कुप्रभाव

(लेखक:-देशभक्त लाला हरदयालुजी अम० अ०)

अंगरेज शिक्षा के परिणाम

१—राष्ट्रभाषा एक जति के अन्य जतियों से पृथक् करने का सभ्यसे पडा कारण है। जिस देश की अपनी भाषा नहीं वहां जतीयता का विचार कभी नहीं रह सकता। भारतवर्ष के अत्येक मनुष्य के लिये दो भाषायेँ सीखना अत्यावश्यक हैं। एक राज-भाषा अर्थात् संस्कृत और एक प्रांतीय भाषा अर्थात् मराठी, अंगवा, हिंदी आदि। परंतु संस्कृत के स्थान में जिसमें सारी विद्यायेँ छिपी हैं—अप्य राजभाषा अंगरेज हो गछ है। कैसी आश्चर्यजनक और शोकप्रद अवस्था है कि एक हिंदू ज्य सारे भारतवर्ष के संशोधन करना चाहता है तो उसे एक विदेशी भाषा का आश्रय लेना पडता है। उसके बिना वह अपना अलि-प्राय नहीं जता सकता। यह पहले ही जताया गया है और सिद्ध भी हो। युका है कि अंगरेज हमें अंगरेज तो न बना सकेगी, पर भारतीय भी न रहने देगी।

२—धतिहास, जतीय संगठन तथा उन्नति के लिये परमावश्यक है। अंगरेज शिक्षा हमारे धतिहास के तोड मोड कर घस प्रकार हमें सिजाती है कि घससे लाभ की अपेक्षा हानि होती है। धटनाओं से हम ठीक परिणाम नहीं निकाल सकते। लेखत्रिज और छंटर जैसे धतिहासलेखक हमें अपनी प्राचीन सभ्यता, गौरव और प्रतिष्ठा क्योँ जतायेँगे ?

३—भाषा और साहित्य सदा साथ रहते हैं। ज्य भाषा न रही तो साहित्य भी साथ ही नष्ट हो जाता है। भारत के साहित्य का कोष भी अंद हो गया, अंगरेज शिक्षा ने हिंदी साहित्य के नष्ट कर दिया।

४—हमारे सामाजिक जवन पर घसका ऐसा प्रभाव पडा है कि हम सदायार के भी जो जैडे और पाश्चात्य सभ्यता की द्विज-लावे की वस्तुओं के हमने ग्रहण कर लिया। आधा तीतर आधा पटेर। हम न धर के रहे न घाट के, न धधर के न उधर के। अंगरेज शिक्षा ने हमारे आचारविचार के नष्ट कर दिया। सज्यी जेतनता और विचारशक्ति ही, जतीय गौरव की रक्षा कर सकती है।

अंगरेज शिक्षा ने हमारी भाषा, साहित्य, धर्म, आचार,

जातीय भाव, राज और स्वाधीनता सभ पर अपना प्रभाव डाला। हमने अपने घर की वस्तुओं को परित्याग कर अंगरेजों पर आश्रित होना सीखा। धन जो कुछ वस्तुओं को पुनः प्राप्त करने के लिये अहुत समय चाहिये और अहुत परिश्रम करने की आवश्यकता है। इसके लिये हमें तन, मन, धन सभ कुछ अलिखित करना पड़ेगा।

धन शिक्षा का एक यह परिणाम भी हुआ है कि जैसे लोगों की एक संख्या (जो प्रतिदिन बढ़ रही है) को गध है—जो कुछ कलाकौशल तथा व्यापार नहीं जानती। रोजी कमाने के लिये उनके पास नौकरी के अतिरिक्त कुछ उपाय नहीं। हमारी आर्थिक दशा अत्यंत ही शोचनीय हो गयी है। वह दृश्य कैसा हृदयविदारक है जहाँ हम एक दुकानदार या धनाढ्य के लड़के को देखते हैं कि वह सामाजिक उत्थिति के लिये वहील अपना आवश्यक समझता है, अंग्रेज शिक्षा ने हमारी निर्णयशक्ति पर ऐसा अह्वल प्रभाव डाला है कि जिससे हमारा यथार्थ ज्ञान जाता रहा है! कैसे शोक का विषय है कि लोकमत घटना दूषित हो गया है कि एक किसान या व्यापारी के व्यवसाय को सरकारी नौकरी से कुछ समझा जाता है। इस शिक्षाप्रणालि ने हमारे युवकों को कलाकौशल और व्यापार से पूर्णतया अयोग्य बना दिया है।

संस्कृत भाषा और अंग्रेज भाषा

यह उन लोगों की बड़ी बारी भूल है, जो यह कहते हैं कि भाषा के प्रचार से जातीय संगठन तथा बिन-बिन प्रांतों के लोगों में समागम होगा और वे मिल जायेंगे। क्योंकि वह समागम, वह समानता और वह सहानुभूति जो किसी भाषा प्रभाव अथवा शक्ति से उत्पन्न हो, सच्ची और यथार्थ नहीं हो सकती। जातीयता का भाव अंतरात्मा से उत्पन्न होता है, बाहर से नहीं। एक हिंदू के लिये संस्कृत सीखना अंग्रेज सीखने से अधिक सुगम है। वह हिंदू जो संस्कृत से अनभिज्ञ है, सभ्य और प्रतिष्ठित हिंदू नहीं कहला सकता। जो लोग संस्कृत का स्थान अंग्रेज को देना चाहते हैं, वह घृतिहास को नहीं जानते। कुछ लोग कहते हैं कि संस्कृत एक मृतभाषा है। सत्य तो यह है कि हम ही मरे हुए हैं, किंतु संस्कृत भाषा नहीं मरी।

अंग्रेज शिक्षा के कारण हमारा यह स्वभाव हो गया है कि हम देश संबंधी सभ विषयों पर अंग्रेज भाषा में ही विचार प्रकट करते हैं।

वस्तुतः ऐसा करने की कुछ आवश्यकता नहीं जान पड़ती। इस त्रैज्युअट का जो अंग्रेज और संस्कृत दोनों जानता है, कर्तव्य है, कि दोनों में से संस्कृत को अपनावे। परंतु यह परा-

धीन जाति के हतभाग्य है कि वह अपने विजेताओं की भाषा के अपनी भाषा से कहीं अधिक प्रेम करती हैं और अच्छा समझती हैं। परंतु ऐसा करना उसके लिये अपनी मृत्यु का आवाहन करना है।

जय मुगल साम्राज्य की स्थापना हुई, तो उत्तरी भारत के हिंदूओं ने स्वयं ही अपनी भाषा संस्कृत के त्याग इरानी के अपनाया। आज उससे भी गिरी हुई यह दशा है कि हम पहले से भी स्थूल परिमाण से घस घातक नीति का आचरण कर रहे हैं।

मिथ्या जाति

कई भारतीय बूझ कर समझते हैं कि अंगरेज शिक्षा भारत की उन्नति के जन्म देनेवाली है और घसने दुर्दशा में पड़े हुए हमेशावालों के स्वतंत्रता, स्वाधीनता, राजनैतिक अधिकार और सामाजिक उन्नति के शुभ विचारों तथा अभिलाषाओं से सुसज्जित किया है। हमारी भरती हुई सभ्यता में नया जीवन आया है। हमें निराशा के समुद्र से निकाल लिया है। भारत के नवजीवन प्रदान करनेवाली यही शिक्षा है। तो क्या यह हमारे लिये उचित है कि हम घस सेने के अंते देनेवाली मुरगी के भार उलें?

वास्तव में घस शिक्षा ने नौकरशाही के लिये सहायकों, नौकरों और सरकारी स्कूलों के लिये अध्यापकों, अदालतों के लिये वकील और जैस्टिसेजों की एक लारी संख्या उत्पन्न कर दी है; जिसने अंगरेज राज के स्थायी बनाने और सरकार की प्रतिष्ठा बढ़ाने में बड़ी सहायता दी है; तथा दूसरी ओर अंगरेज शिक्षितों ने देश के लिये यह कार्य किया है कि वह जातीयता का सर्वनाश कर रहे हैं। जाति और धर्म के लिये जलद्वान की शक्ति एवं साहस और देशभक्ति का घनमें लेश मात्र भी नहीं।

स्मरण रहे कि १८ वीं शताब्दी में यदि रणजितसिंह, स्वामी दयानंद, रामकृष्ण, साद्वारजंग, विवेकानंद और अन्य महापुरुष उत्पन्न होते, तो घसका कारण अंगरेज शिक्षा नहीं, प्रत्युत यह कहना चाहिये कि प्राचीन भारत की सभ्यता मरी न थी। आश्चर्य है कि सरकारी स्कूलों के होते हुए जिनमें दासता और जातीयता के हनन के अतिरिक्त और कुछ साधन नहीं, स्वतंत्रता और जातीयता के विचार कैसे उत्पन्न हो सकते हैं।

अफगानिस्तान घस शिक्षा के बिना भी क्यों स्वतंत्र है? कारण यह है कि उसमें स्वतंत्रता के विचार घस समय स्वयं उत्पन्न हो रहे हैं और वे सारे संसार में पाये जाते हैं। यदि अंगरेज शिक्षा भारत में न होती-तो भी समयानुरोध और आधुनिक उन्नति से ये विचार अधिक ज़ोर से उत्पन्न होते।

હમારે શિક્ષિત લોકોં ને મિલ ઓર બર્ક કે લેખોં સે કઈ ઉંછ રટ લિયે હૈં, પરંતુ દેશભક્તિ સે વહ વૈસે હી કારે હૈં, જૈસા કિ ચાહ કા વાસી.

(મનુઆરી-૧૯૩૧ ના “શુદ્ધિ સમાચાર”માંથી)

૧૧૮-ખુનીઓને ઉત્તમ નાગરિકો બનાવવાની રીત

(લેખક:-શ્રી. ચુનીલાલ ધ. પટેલ)

[મનુષ્ય એવો શક્તિમાન છે કે તે જે ધારે તે કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ ખીજાઓ પાસે પણ તેમ કરાવી શકે છે. આ દિશામાં અમેરિકામાં એક સામાન્ય મનુષ્યે પ્રયત્નપૂર્વક કેવું કામ કરવા માંડ્યું છે, તે વાંચીને વાચક પોતાના જીવનમાં પણ અનેક પરિવર્તનો કરી શકે છે.]

થોડા વખત પહેલાં અમેરિકાના અગ્રગણ્ય કેળવણીકારે એક પ્રશ્નને છણવા ભેગા થયા હતા. “ચારિત્ર્ય કેમ ધડવું?” એ મહાન પ્રશ્ન તેમની આગળ મુકાયો હતો. ધણી વિચારશ્રેણીઓ ઉપર વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો, પણ કોઈએ દૃઢતાપૂર્વક તેમ ન કહ્યું કે તેની રીત રામબાણુ ધલાજ છે.

છતાં એ દેશમાં એક માણસ એવો છે, કે જેની ચારિત્ર્ય ધડવાની રીત દરેક ઘર, નિશાળ કે કેદખાનામાં અજમાવવી જોઈએ છે. તેનું નામ જે. ફ્રેંક રાઈટ, ડી. સી. એસ. છે. ડી. સી. એસ. નો અર્થ થાય છે “ડૉક્ટર ઑફ ક્રાઇમ સેન્સ” (સામાન્ય શુદ્ધિનો વૈદ્ય). આ ઉપાધિ તેણે એક કેદખાનાના કેદીઓ પાસેથી મેળવી છે, કારણ કે તેણે તેમને ખરા રસ્તે ચઢાવ્યા હતા.

આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં ફ્રેંક રાઈટ રેલ્વેમાં એક સામાન્ય ઈજનેર હતો. રાઈટ કહે છે કે, તે વખતના રેલ્વે કામદારો બે વાતમાં મશહૂર હતા. એક જૂઠ્ઠા સમ ખાવા અને ખીજ દાડ પીવાની ના ન કહેવી. રાઈટ પોતે આ બે બાબતમાં મશહૂર હતો અને વધારામાં દિવસની ૨૦ સીગાર પણ પુંકી જતો. ડૉક્ટરો-એ તેને સલાહ આપી કે જો તે ખીડી પીવાનું નહિ છોડી દે તો મરી જશે અને જો એકદમ છોડી દેશે તો પણ તે મરી જાય એવો સંભવ છે. ધર્મગુરુઓએ તેને કહ્યું કે, જો તે જૂઠ્ઠા સમ ખાવાના નહિ છોડી દે તો નરકમાં જશે. તેણે ધણાં વર્ષ સુધી આ બંને કુટેવો છોડવાના ધીમે ધીમે પ્રયાસો કરવા માંડ્યા, પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો. કોઈ પણ માણસ એમ સફળ થયોજ નથી અને યશ પણ નહિ. તમારે જો કોઈ નવી ટેવ પાડવી હોય તો ખરે રસ્તે

એ છે કે તેની આજ્ઞેન શરૂઆત કરો.

એક દિવસ રાષ્ટ્રને વિચાર થઇ આવ્યો કે, જે જીંદગીનો તે સરમુખત્યાર માલીક છે તે પોતે ચલાવતા એક એન્જીન જેવી છે. તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો તો માલૂમ પડ્યું કે, એન્જીન એ મનોબળ છે. સ્ટીમ (વરાળ) એ ઇચ્છાશક્તિ છે, અને ઇજનેર પોતે એ સારું નરસું સમજવાવાળું હૃદય છે. આ વિચાર પછી તેણે કુટેવોના ઠેકાણે તંદુરસ્તી, જ્ઞાનતંતુઓની સશક્તિ, પૈસાનો ખચાવ અને ઉવટે કુટેવો છોડી દેવાથી કેટલો મેલો જળવાશે વગેરે વિચારોથી પોતાનું મગજ ભરી દઇ સૂઇ ગયો. આ વિચારો તેણે પોતાના મગજમાં એટલી સજ્જડ રીતે ઘુસાડી દીધા કે સવારમાં ઉઠતાં તેણે અન્યથા સાથે જોયું તો તેની બીડી પીવાની આદત એની મેળે નાખુદ થઇ ગઇ હતી. સત્ય એ છે કે, તમારા મગજમાં ખરા વિચારો ભરો તો ખોટા વિચારો એની મેળે ભાગી જાય છે અથવા અંદર પેસી શકતા નથી.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાષ્ટ્રને પ્રકૃતિનું અનાદિકાળનું એક મહાન તત્ત્વ હાથ લાગ્યું હતું. મનોબળ એ બીજું કશુંજ નથી, પણ સારી અથવા નરસી ટેવો છે; અને ટેવો એ આપણે કેવા વિચારો કરીએ છીએ એ ઉપર ખંધાય છે. અને વિચારો ! વિચારો સારા યા નરસા લાવવા એ આપણા હાથની વાત છે. આમ જો કોઈ સંપૂર્ણપણે જોઈ શકે તો તે પોતાની જીંદગીને કાબુમાં રાખવાનું બળ મેળવેજ.

રાષ્ટ્રે આ પ્રયોગ કેટલાક મિત્રો ઉપર અજમાવ્યો, અને તે વિજયી નીવડ્યો. પાછળથી તેણે કેદખાનાના કેદીઓ ઉપર આ રીત અજમાવી, અને એથી હજારો કેદીઓ સુધરવા માંડ્યા. એવા સુધરેલા કેદીઓમાંથી ભાગ્યે પાંચ ટકા જેટલા બીજી વાર ગુન્હો કરી કેદખાનામાં ગયા હશે. ઘણાઓ કામઘંઘે વળગી જઈ ખરા શહેરીઓ બની ગયા.

સાત વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કેદીઓમાં કામ કર્યા પછી કામએ તેને કહ્યું કે, જો આ પ્રયોગ કેદખાનામાં સફળ નીવડ્યો છે તો શા માટે નિશાળના છોકરાઓ ઉપર ન અજમાવવો જોઈએ ? અને એ રીતે ગુન્હાના મૂળનેજ શામાટે ન છેદવું ?

પરિણામે રાષ્ટ્રને નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આ અખતરો અજમાવવાની તક મળી. છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં રાષ્ટ્રના આ (પાંચ ફાઇનડર્સ) માર્ગશોધકોએ ૭૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની રીતથી વાકેફ કર્યા છે. રાષ્ટ્રની ડેટ્રોઇટમાં મોટી ઓફિસ છે, અને તેની રીતનું શિક્ષણ પામેલાં શિક્ષકો તેમાં કામ કરે છે. દર અઠવાડિયે વિદ્યાર્થીઓ અને કેદીઓમાંથી તેને ૫૦,૦૦૦ કાગળ મળે છે. સોળ

વર્ષ થયાં એ એવું સ્થળ ખોળી રહ્યો છે કે જ્યાં તે પોતાની રીત સફળ કરી શક્યો ન હોય. તેની રીત શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, ગરીબ કે તવંગર, યુવાન કે બુઢ્ઢાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે.

ત્યારે તમે અતુરતાથી પૂછશો કે “રાષ્ટ્ર આ લોકોને શું કરે છે ?” અમે પણ અમારાં બાળકોને શિખામણુ તેમજ વારંવાર ચેતવણી આપીએ છીએ, પણ આવું સાઈં પરિણામ આવતું નથી.

પણ તમે એ કોઈ વખત તમારા બાળક સાથે બાળક બની તેની ભેગા બેસી વાતો કરી છે ? આની અસર કેવી થાય છે તેનો તમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે. “માર્ગશોધકો”ની રીત એજ છે કે, તેઓ બાળક સાથે બાળક બની તેમની ચાલતી જીંદગીના પ્રશ્નો વિષેજ વાટાઘાટ ચલાવે. જ્યારે વર્ગમાં આ “માર્ગશોધક” આવે છે, ત્યારે બાળકો રાજી રાજી થઈ જાય છે શા માટે ? કારણ કે એની આગળ બાળકને પરીક્ષાઓ પસાર કરવાની હોતી નથી, તેમજ નથી હોતું તેને કોઈ લડનાર કે તેની કોઈ ટીકા કરનાર; કોઈ જાતના માર્ક કે નંબર પણ હોતા નથી. બાળક સ્વતંત્ર—ભયથી મુક્ત—અંજ બાળક બને છે અને જ્યારે તે ખરેખર સ્વતંત્ર બાળક હોય છે, ત્યારે તે જે કંઈ કરતું હોય તેમાં તે પોતાનું સર્વસ્વ રેડે છે.

મા—બાપોમાં આમ બનતું નથી. તેઓ બાળકો માટે ભયંકર તોપ જેવાં હોય છે. ત્યારે સામી બાળુએ બાળક સ્વતઃ અંદરથી બળવાખોર હોય છે. ‘માર્ગશોધક’નું કહેવું એ છે કે, બાળક પોતે પોતાની ટેવો બાંધતાં શીખે. મા—બાપ કે બીજા કોઈના ઉપર તેને આધાર રાખવાનો ન હોય. ખરેખર રાષ્ટ્ર આનાથી પણ વધુ ગહન વિચારો બાળક આગળ પાચન થાય તેવા રૂપમાં મૂકે છે. દાખલા—તરીકે હિંમત, ફરજ, સહકાર, પ્રેમ, જવાબદારી વગેરેના વિચારો બાળકના મગજમાં એવી સચોટ રીતે ઠસાવવામાં આવે છે કે, જ્યારે તે આડે રસ્તે ચડી જવાની તૈયારીમાં હોય તે વખતે તેની મદદમાં આવી ઉભા રહે છે. કારણ કે જેવા તમે વિચારો રાખો તેવાંજ કાર્યો કરવા તમે પ્રેરાઓ છો. દાખલાતરીકે તમારે ખાસ ઉતાવળનો પ્રસંગ ન હોય તેમજ મુસાફરીનો ખાસ કંટાળો ન હોય અને તમારે મુંબાઈથી અમદાવાદ જવાનું બની આવ્યું. તમે વિચાર કરશો કે, મેલમાં જવું કે લોકલમાં જવું ? તમે જાણો છો કે, લોકલ કરતાં મેલ વધારે ઉતાવળે જાય છે. હવે આ દુનિયામાં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે તમે ઉતાવળે જવાનો વિચાર રાખતા હો તો તે સમયે તમને મેલમાં જતા બાળી શકાય. જ્યાં સુધી દારૂડીઓ દારૂ પીવાનો વિચાર ધરાવતો હોય, અને બીજા કશાનો વિચાર કરતો ન હોય તો તે જરૂર દારૂ પીવાનોજ. પણ જેવા તમે મેલમાં મુસાફરી કરવાનો વિચાર રાખતા હો, તે સમયે લોકલમાં જવાથી

પૈસાનો ખચાવ થાય છે એનું ભાન થાય કે તુરતજ તમો મેલમાં જવાનું પડતું મૂકશો. હવે તમો પૈસાનો ખચાવ થાય છે એ વિચારના સકંચામાં પકડાઇ ગયા, અને તમો લોકલમાંજ મુસાફરી કરવાના. આજ પ્રમાણે તમે, હું અને ખીજા પોતાની જીંદગીમાં વર્તી રહ્યા છે. જે વિચારો ખાસ મહત્વના હોય છે તે અનુસારજ આપણે દોરાઇએ છીએ.

ત્યારે અહીં રાષ્ટ્ર ખર્ચ કામ કરી રહ્યો છે. તે તમારા મગજ-માં જીંદગીનું સંરક્ષણ અને ખચાવના વિચારો ખરાખર ઠસાવે છે. આવા વિચારોની મદદથી કોઇ પણ માણસ દુષ્ટ કર્તવ્ય કરતો અટકી જાય એ સ્વાભાવિક છે. એક એવો ભયંકર માણસ હતો કે તેની પાસે જવું હોય તો ભરેલી રિવોલ્વર જોઇએ. પણ તે “માર્ગ-શોધક”ના શિક્ષણમાં રસ લેતો થયો અને પરિણામે હાલ તે ૬૦૦ માણસના કારખાનાનો ઉપરી બન્યો છે. રાષ્ટ્રે આવા જીંદગીના ઉધા પાટલે બેસી ગયેલા ખુનીઓને ખરા રસ્તે વાળી ઉત્તમ શહેરીઓ બનાવ્યા છે.

રાષ્ટ્ર શીખવાડે છે કે, દરેક મનુષ્યને અમુક વખત અને શક્તિ વાપરવાનાં હોય છેજ. અને જીંદગી એક એવો ભંડાર છે કે તેમાં સઘળી ચીજો સમાયેલી છે. જેઓ એમ પૂછે છે કે, જીવવાનું સાકાર શું ? તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, મનોબળ કેળવો, સારી ટેવાના વિચાર કરો-ટુંકામાં ચારિત્ર્ય કેળવો. જો તમારા જ્ઞાનતંતુઓમાં સારા વિચારો ધર કરી રહ્યા હશે તો તમો લોકોપયોગી કામ કરવા જરૂર પ્રેરાશો.*

(“નવયુગ”માંથી)

૧૧૯-અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલે વૃક્ષ

હીજીયે, પ્રકૃતિ કે ભંડાર મેં દૂધ દેનેવાલે વૃક્ષ બી મૌનૂદ હૈં. અમેરિકા કી ચેલ-યુનિવર્સિટી કે પ્રૉફેસર સૈમ્યુઅલ જે૦ રેકર્ડ હાલ મેં મધ્ય અમેરિકા કે ગ્વૈટીમાલા નામક દેશ મેં ગયે થે. વહાં ઉન્હોને દેખા કિ એક પ્રકાર કે પેડ કા રસ દેખને મેં ઔર સ્વાદ મેં બિલકુલ ગાય કે દૂધ કે સમાન હોતા હૈ. વહાં કે નિવાસી ઇસ દૂધ કો કાફી મેં ડાલ કર ઔર ઇસી પ્રકાર મામૂલી તૌર સે બોજનોપરાંત પિયા કરતે હૈં. યહ વનસ્પતિ-દૂધ સાધારણ દૂધ કી ભાંતિ ફટ ભી બહુત જલ્દી જતા હૈ.

(“વિશાલ ભારત”ના એક અંકમાંથી)

१२०-विवेक-वाटिका

“जिनके राग, लय और क्रोध का नाश हो गया है और जो वेद के तत्त्व को समझ गये हैं जैसे ही मननशील मुनिगण कल्पना से और समस्त प्रपञ्चों से रहित अद्वय आत्मा का दर्शन पाते हैं.” उपनिषद्

x x x x
“दुःखों की प्राप्ति से जिसके मन में उद्वेग नहीं होता, सुखों की स्पृहा जिसके मन से खली गयी है, तथा जिसके राग, लय और क्रोध नष्ट हो गये हैं वही मुनि स्थिरशुद्धि कहलाता है.” श्रीमद्भगवद्गीता

x x x x
“गूढ़ ज्ञान से यज्ञ का इल नष्ट हो जाता है, गर्व करने से तप का नाश होता है, निंदा करने से आयु घटती है और किसीको दिया हुआ दान जतला देने से वह निष्फल हो जाता है.” भगु महाराज

x x x x
“जन्म शांत और सतोगुणी हो कर चित्त परमात्मा में लग जाता है तब धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्य की प्राप्ति आप ही हो जाती है; और जन्म वही शरीर तथा घर आदि मिथ्या पदार्थों में लग कर प्रपञ्च रजोगुणी और विषयों का अनुरागी बन जाता है तब अधर्म, अज्ञान, विषय-बोझपता और अनैश्वर्यता छा जाती है.” श्रीमद्भगवत्

x x x x
“आहे द्विज हो या शूद्र, जो दयाहीन मनुष्य जनों की हिंसा करता है, वही वृषल है; आहो गृहस्थ हो या संन्यासी, जो पराया धन हरता या चोरी करता है अथवा बिना दिये कुछ पदार्थ को ले जाता है वह वृषल है; जो माता-पिता आदि पूज्य वृद्धजनों का जरणु पोषण नहीं करता और पाप कर के उसे छिपाता है वही वृषल है.” भगवान् शुद्धदेव

x x x x
“जो परमा की गुरी दृष्टि से देखता है, वह अपने सिर भानसिक व्यभिचार का पाप खटाता है.” धसा मसीह

x x x x
“सत्संग के बिना भगवान् का रहस्य सुनने को नहीं मिलता, इसके सुने बिना संसार-मोह नहीं जाता और मोह छोटे

जिना लगवान के यरखों में दह अनुराग (प्रेम) नहीं होता.”

गुसांघ तुलसीदासजी

x x x x

“जो परमात्मा जगत की उत्पत्ति, स्थिति और लय करते हैं, जो विश्व के भ्रष्ट हैं, सातों समुद्र जिनकी आशा में रहते हुये पृथ्वी को दूधो नहीं देते, उन वेद और उपनिषदों द्वारा प्रतिपादित सत्य जगत् के साक्षी और सर्वज्ञ प्रभु को धन और जवानी में मतवाले हुये भूर्भुव लोक नहीं मानते.” लार्डहरी

x x x x

“स्वामीपन में नम्रता, गुणों में प्रेम, हर्ष में सावधानता, भक्त में शुभता, शास्त्रों में सुश्रुति, धन होने पर उदारता, साधुओं का संमान, दुष्टों से विमुक्तता, पापों से लय, दुःख में कष्ट-सहिष्णुता—ये सत्य कल्याणोच्छुक महात्माओं के गुण हैं.” क्षेमेन्द्र

x x x x

“उपवास, अल्पभोजन, आशुविका का नियम, रसत्याग, सदी-गर्भी समभाव से सहन करना और स्थिर आसन से रहना—यह छः प्रकार का आसनप है; और प्रायश्चित्त, ध्यान, सेवा, विनय, शरीररोत्सर्ग और स्वाध्याय यह छः प्रकार का आनन्दतर तप है.” महावीर तीर्थकर

x x x x

“अगर कोई भोजन करने तो भोजी पड़ी ही अनमोल थीज है. पहले हृदय के तराजू पर तौल कर ही भोजन के लिये मुंह भोजन खाहिये.” कभीर

x x x x

“मनुष्य जितना ही मन की वासनाओं का अद्वेष पालन करता है, उतना ही अधिक रोगी, दुःखी और असंतोषी बनता है.”

राहु वैद्यक द्वाधन

x x x x

“जब तुम्हारी धृष्टि की ओर अनन्य दृष्टि हो जायगी तब तुरंत ही प्रभु के साथ तुम्हारा मिलन होगा और जब तुम अपने तुच्छ स्वार्थों तथा सांसारिक पदार्थों की ओर दृष्टि तब तुरंत ही लगवान से तुम्हारा वियोग हो जायगा.” अथर्वकर वासती

x x x x

“सच्चा मित्र वह है जो दुर्घट के समान तुम्हारे दोषों के यथार्थ रूप से तुम्हें दिखा देता है. जो तुम्हारे अवगुणों के गुण अतलाता है वह तो भुशामदी है, मित्र नहीं !” गजलदी
 (“कल्याण”ना ओक अंकमांथी)

૧૨૧-ઠંડે છીટે

(લેખક:-શ્રી. વિયોગી હરિજી)

૧-હમારે ઇસ મંગલ પ્રભાત કા નવ્ય નમસ્કાર સ્વીકાર કરો, પ્રભો! તુમહારી પવિત્ર પ્રેરણા કિ સુનહરી કિરણે હમારે વિશ્વધર્મ કે શુભ સંકલ્પ પર પડે-યહી આશીર્વાદ દો, અખિલ વિશ્વેશ! પુનઃ એક બાર નમસ્કાર સ્વીકાર કરો, વિશ્વાત્મન!

૨-પરમપિતા તો તુમહેં મુક્ત સંતાન કે રૂપ મેં દેખના ચાહતા હૈ. ફિર તુમ ઉતાર ક્યોં નહીં દેતે અપની યે પ્યારી સુનહરી બેડિયાંકો? 'તુમ ઉસ વિશ્વેશ કી વાત્સલ્યમયી ગોદ મેં ખેલને જા રહે હો' યહી અંધન કયા કમ હૈ?

૩-ઇસસે કૌન ઇનકાર કર સકતા હૈ કિ યહ બી ઉસ સિરજનહાર કા એક રૂપ હૈ? પર યહ કૈસે માન લે, કિ યસ યહી ઉસ વિશ્વવિહારી કા પૂર્ણ રૂપ હૈ?

૪-બોલો ભાઇયો! બલા ખતાઓ તો, તુમહારા દયાલુ પરમ પિતા હિંદૂ હૈ યા મુસલમાન? ખૌદ્દ હૈ યા પારસી? યહૂદી હૈ યા ઇસાઈ? ફિર તુમ 'કુછ ખન કર' અપને પવિત્ર પિતૃકુલ મેં ક્યોં કલંક લગાતે હો?

૫-ધર્મવારો! જરા આંખ ખોલો; પહચાનો, યે તુમહારે પ્યારે ભાઇ હી તો હૈ. હાં, ઉસી જગત્પિતા કે પ્યારે પુત્ર, જિસકા દુલાર-પ્યાર પાને કો તુમ આજ ગલી-ગલી કી ખાક જાનતે ફિરતે હો?

૬-તુમહારી યહ કૈસી પિતા કી પૂજા હૈ? ભાઈ કા હૃદય-રક્ત પી કર અપને શ્રદ્ધેય પિતા કે પૈર પખારને જા રહે હો ન?

૭-દયાલુ પિતા તુમહારી યહ દુશાલે કી મહંગી ભેંટ પસંદ ન કરેગા. યહ જાનતે હો ન ભાઇ! કિ ઇસ કિંમતી દુશાલે કા એક એક રેશા ઉસકે સૈકડોં દુર્ગત અચ્ચોં કી રક્તહીન નસોં સે ખિંચ-ખિંચ કર તૈયાર હુઆ હૈ?

૮-અરે, યહ કિસ સહોદર ભાઇ કે રુધિર સે રંગ લાયે હો અપની તેજ તલવાર! તુમહારી ધાર્મિક દૃષ્ટિ મેં પરમ પિતા કે આંસુઓં કા કયા કુછ બી મૂલ્ય નહીં હૈ?

૯-તુમહારા પરમપિતા ઉસ અધજાતી ઝોંપડી કી દૂરી ખટિયા કે પાસ ખડા કબ્જા સે તુમહારી રાહ દેખ રહા હૈ, તુમ યે રેશમી ગદ્દે કયા ઉસીકે ત્રિયે ખિજા રહે હો ઇસ મૌજમહલ મેં? મિત્ર! યે મુલાયમ ગદ્દે તુમને અપને હી ભાઇયોં કે કફન કે ટુકડોં સે તૈયાર કિયે હૈં ન?

૧૦-કંચન કી કટોરી મેં યહ કેસરિયા દૂધ કિસે પિલાને જા

રહે હો ? સાવધાન ! ઇસમેં તુમહારી સગી બહનોં કે કલેજે કા ખૂન મિલા હુઆ હૈ. તુમહારા પ્રેમી પિતા ઇસે કૈસે પિયેગા ?

૧૧-ઔર ક્યા સુખૂત ચાહતે હો ? હમારી આસ્તિકતા કા યહી સખસે બડા સુખૂત માના જ સકતા હૈ, કિ આજ હમ પશ્ચાત્તાપ કી પુનિત વેદી પર અપને હૃદય કે કુછ વેદના ભરે ગરમ ગરમ આંસૂ ચઢા રહે હૈં. હમ અપને રૂઠે રામ કેા રો-રો કર હી રિઝા સકેંગે. ભાઇ હમારા તો કુછ ઐસા હી વિશ્વાસ હૈ. હમ અખ ઔર ક્યા પ્રમાણુ પેશ કરેં તુમહારે ઇજલાસ મેં અપને આત્મવિશ્વાસ કા ?

૧૨-ભાઇ ! તુમ બડે ભોલે હો ! ન જાને, કિસ અજ્ઞાત આલીશાન મકાન કી ખોજ મેં પરેશાન હો રહે હો ! દયાલુ સ્વામી કા સ્વાગત ક્યા ઇસ મૌજૂદા ઝોંપડી મેં ન હો સકેગા ? અરે, ઇસીકા બનાઓ, ઇસીકા સજાઓ.

૧૩-ભાઇ ! યહ સખ ઉસ વિશ્વેશ કે દયા-દરબાર મેં હાજિર હોને કી હી તૈયારી કર રહે હો ન ? તો ફિર અપના યહ રંગીન મજહબી લિખાસ ઉતાર ડાલો. વહાં તો, અસ, ‘મનુષ્યતા’ કી એક સાદી સફેદ ચાદર ઓઢ કર જાઓ.

૧૪-મત ધિનાઓ છૂને સે; ઘો દો ન પ્રેમપૂર્વક ઉજલે હાથોં સે અપને ઇસ પ્યારે બંધુ કા ધિનૌના ધાવ. તનિક દેખો તો, ઇસ સડે ધાવ કે મવાદ મેં હો કર તુમહારે પરમ પિતા કી પ્યારબરી નજર તુમહારે ઉપર ક્યા જન-જન કર નહીં પડ રહી હૈ ?

૧૫-ધ્વંસ કરના આસાન હૈ. સજન કરો, તો હમ તુમહેં પુરુષાર્થી માને. હાં ભાઇ ! એક બાર તો દુનિયા કેા વિનાશ મેં સે વિકાસ કી એક પ્યારી ઝલક દિખા દો. પર યાદ હૈ ન-યહ પુરુષાર્થ પ્રદર્શન કેવલ પ્રભુકૃપાસાધ્ય હૈ.

૧૬-મિત્ર ! ક્યોં કિસી ગરીબ કા જી જલાતે હો ? વહ તેજ આંચ ક્યા કબી તુમહારે અંતસ્તલ તક નહીં પહુંચતી ? યદિ નહીં, તો ક્યોં ‘એકાત્મવાદ’ કા થોથા પ્રચાર કર રહે હો ?

૧૭-એક બાર સ્વાર્થત્યાગ કર તો દેખો. પડતા હૈ દૂસરોં પર ઇસકા કુછ પ્રભાવ યા નહીં ? નિશ્ચય હૈ, કિ વે લોગ બી તુમહારે આત્મત્યાગ કા અનુકરણુ કરેંગે ઔર ઇસ પ્રકાર તુમ ઉસ પ્રશસ્ત પથ પર પહુંચ જાઓંગે, જહાં પરાર્થી હી સ્વાર્થ માના જતા હૈ.

૧૮-મિત્ર ! અપની અંતરાત્મા કા અનાદર ન કરો; ક્યોંકિ ઇસકા સ્પષ્ટ અર્થ હૈ જગત કા તિરસ્કાર ઔર ઇશ્વર કા વિદ્રોહ ! તુમને ઇસકા ક્યા કોઇ ઔર અર્થ લગાયા હ ?

(“કલ્યાણુ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૨-ગરીબી બૂટી

(લેખક:—સ્વામી શ્રીમાધવાનંદજી)

એક સમય ગુરુજી કે પાસ જા કર શિષ્ય ને પ્રણામ ક્રિયા
 ઓર કહા ‘હે દીનદયાલો ! મેં બડા ગરીબ છું, મુજે અમીર બના
 દો.’ ગુરુજી ખોલે ‘પુત્ર ! તૂ ધન્ય છે, જો તુજે ગરીબીરૂપી ખૂટી
 પ્રાપ્ત હુઇ છે. ઇસે જતન સે રખ ઓર અમીરી કી હવશ કે
 છોડ કર ઇસ ગરીબીરૂપી ખૂટી કા સેવન કરતા રહ. દેખ, સ્વયં
 સખસે છોટા બનના ઓર સખકો અપને સે બડા બનાના હી
 ઇસ ખૂટી કા પથ્ય છે. પથ્ય ન બિગાડના. પથ્ય બિગાડને સે
 સન્નિપાત હો જતા છે. તૂ ઇસ સંસાર મેં ઉંચે ઉંચે મહલ ઓર
 હાથી ઘોડે આદિ સવારિયાં દેખ કર લલચાતા હૈ; પરંતુ યાદ રખ, યે
 સખ ચીજે તેરા પથ્ય બિગાડનેવાલી હૈં. સાવધાની સે પથ્ય કરતે
 હુયે ગરીબીરૂપી ખૂટી કા સેવન કર. યહ ખૂટી અમૃતતુલ્ય છે. ઇસકે
 પાન કરને સે તૂ અમર હોગા, સર્વ દુઃખોં સે છૂટ જાયગા.
 યહ ગરીબી ખૂટી અવશ્ય હી દેખને મેં ખરખરી ઓર સ્વાદ મેં
 કડવી છે, પરંતુ ઇસકા ગુણ અમૃત કે સમાન છે, યહ અમરતા
 દેતી છે, ઇસસે મોક્ષ મિલતા છે. ભારત કે ઋષિમુનિ ઇસી ખૂટી કા
 સેવન કરને સે સર્વશક્તિમાન હુયે ઓર જગત મેં પૂજ્ય માને
 ગયે. અમીરોં કે યહ ખૂટી નહીં મિલ સકતી, અમીર બનને કી
 ઇચ્છા સે પ્રકૃતિ કે બિગાડને સે સન્નિપાત હો જાને કા ડર છે.
 અતએવ ઇસ ઇચ્છા કે હી છોડ દે !

(“કલ્યાણ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૩-સ્ત્રીજીવન વિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો

(સંગ્રાહક:- જયન્તીલાલ મંગળજી ઓઝા, ખી. એ. ખી. ટી.)

[આ યુગના એક સમર્થ પુરુષનાં વચનોમાંથી સ્ત્રીજીવનને લગતાં વીસ સૂત્રો સંગ્રાહકે 'શારદા'ના દિવાળી અંકમાં રજૂ કરી સ્ત્રીશક્તિનો સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે. તંત્રી 'શારદા']

૧-વિધવાવિવાહ અને નારીજાતિને લગતા પ્રશ્નો સંબંધી મને ફરી ફરીને પૂછવામાં આવે છે. હું છેવટનો જવાબ આપું છું કે:- શું હું વિધવા છું કે મને એ અર્થાહીન પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે? શું હું એક સ્ત્રી છું કે તેને લગતા પ્રશ્નનો ઉકેલ મારી પાસેથી માગવામાં આવે છે?

૨-એ ખરું છે કે, તેમને (સ્ત્રીજાતિને) લગતી ઘણી ગંભીર ગુંથો ઉકેલવાની છે; પણ એ દરેકનું નિરાકરણ 'કેળવણી' એ જાદુઈ શબ્દથી થઈ શકે એમ છે.

૩-સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનો તમને (પુરુષજાતિને) શો અધિકાર છે? શું તમે પરમેશ્વર છો કે દરેક વિધવા અને દરેક સ્ત્રી ઉપર હુકમ ચલાવવાની ધૃષ્ટતા કરો છો?સ્ત્રીજાતિનેજ એ પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવાની સત્તા છે. ખસ કરો! તેઓજ સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવશે.

૪-પહેલાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો અને બધી દખલગીરીથી દૂર રહો; પછી પોતાને માટે કયા કયા સુધારા કરવા આવશ્યક છે એ તેઓ તમને કહેશે. તેમને લગતા વિષયમાં માથું મારવાનો પરવાનો તમને આપ્યો છે કેાણે?

૫-ભારતવર્ષના અધિકાંશ સ્ત્રીસમાજના ખ્યાલમાં આવી શકે તેથી પણ વધારે સારી કેળવણી દરેક અમેરિકન સ્ત્રીને મળે છે. એજ જાતની પ્રથા આપણે ત્યાં પણ કેમ ચાલુ ન થઈ શકે? આપણે જરૂર એ દાખલ કરવી જોઈએ.

૬-અમે રેકનો નારીજાતિ સાથે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સારું વર્તન ચલાવે છે; અને તેથીજ તેઓ આટલા બધા સમૃદ્ધ, વિદ્વાન, સ્વતંત્ર અને પ્રભાવશાળી છે. આપણે આવા નમાલા, દુઃખી અને નિસ્તેજ છીએ તેનું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે.

૭-સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રથમ પગથીઉં:-

આપણે હિંદુ સ્ત્રીવર્ગ વિશુદ્ધિ, પવિત્રતા એટલે શું એ સહેલાઈથી સમજી શકે છે; કારણ કે એ તો તેમનો મહામૂલો વારસો છે. પ્રથમ તો એ આદર્શનેજ તેમનામાં સર્વથી વિશેષ દૃઢ બનાવો, જેથી તેમનું ચારિત્ર્ય દૃઢ બને. આ ચારિત્ર્યને બળે જીવનની દરેક અવસ્થામાં—પરિણિત જીવનમાં અથવા તો આજીવન કુમારી રહેવા માટે તો તે અવસ્થામાં—પોતાની વિશુદ્ધિથી જરા પણ ડગવા કરતાં તેઓ મૃત્યુને વધાવી લેશે.

૮—પોતાના જીવનમાં ઉભી થતી દરેક ગુંચ ઉકેલી શકે એવી સ્થિતિમાં આપણે સ્ત્રીજાતિને મૂકવી જોઈએ.

૯—આપણી માતૃભૂમિના કલ્યાણને માટે તેનાં કેટલાંક બાલકોએ આવું નિર્મળ પ્રદાતારી વ્રત સ્વીકારવું જોઈએ.

૧૦—આ યુગની જરૂરીઆતનો વિચાર કરતાં એ ખાસ આવશ્યક લાગે છે કે, તે બાલકોમાંથી કેટલાંકને વૈરાગ્ય—ત્યાગના પુણ્ય પ્રભાવી આદર્શમાં પલોટવા જોઈએ, જેથી તેઓ અતિપ્રાચીન કાળથી તેમનામાં સુદૃઢ જડાઈ ગયેલી વિશુદ્ધિથી બલાન્વિત થઈ આજીવન કૌમારવ્રતની દીક્ષા ગ્રહણ કરે.

૧૧—સાથે સાથે બીજાં શાસ્ત્રો અને પરોપકારક અન્ય ઉપયોગી બાબતો પણ તેમને શીખવવી જોઈએ.

૧૨—ઇતિહાસ અને પુરાણ, ગૃહવ્યવસ્થા અને કલા, ગૃહસ્થ-જીવનની ફરજો અને આદર્શ ચારિત્ર્ય ઘડનાર નીતિસૂત્રો—એ બધું અર્વાચીન વિજ્ઞાનની મદદથી તેમને શીખવવાનું છે; અને તેમને નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક જીવનની કેળવણી પણ જરૂર આપવી જોઈએ. યથાયોગ્ય ગૃહિણી તરીકે દીપી નીકળે એ આપણું લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઈએ.

૧૩—કન્યાશાળાઓમાં સર્વ પ્રકારના શિક્ષણનું કામ સુશિક્ષિત વિધવાઓ તથા પ્રદાતાચિણીઓ દ્વારા ચાલવું જોઈએ. આ દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓ સાથે પુરુષવર્ગનો સંસર્ગ ન હોય એ ધરખવા યોગ્ય છે.

૧૪—ધર્મ, કલા, વિજ્ઞાન, ગૃહવ્યવસ્થા, રસોઈ, સીવણ અને આરોગ્યશાસ્ત્ર—આ બધાના પ્રધાન મુદ્દાઓ આપણા સ્ત્રીવર્ગને શીખવવા જોઈએ. તેઓ નવલકથાઓ, કલ્પિત વાર્તાઓ વાંચે એ ઇંટ નથી. તે સાથે એ પણ ખરું કે, માત્ર દેવદેવીઓની પૂજનવિધિ શીખવવી એ પણ કેળવણી નથી. દરેક વિષયમાં તેમની કેળવણી

અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરનાર હોવી જોઈએ. સ્વાર્થત્યાગનાં ઉચ્ચ સૂત્રો પ્રત્યે તેમનામાં ભક્તિભાવ જાગે એટલા વાસ્તે આપણી કન્યાઓની દૃષ્ટિ સન્મુખ આપણે આદર્શ ચરિત્રો ધરવાં જોઈએ. સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, લીલાવતી, ખન્ના અને મીરાંબાઈનાં ઉન્નત દૃષ્ટાંતો આપણે તેમનાં મન પર ઠસાવવાં જોઈએ; અને આ આદર્શ અનુસાર ચારિત્ર્યનું સંગઠન કરવાને આપણે તેમને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

૧૫-આ દેશના પુરુષવર્ગને કહેતો આવ્યો છું, તેજ આ દેશના સ્ત્રીસમાજને પણ હું કહીશ. ભારતવર્ષમાં અને સનાતન ધર્મમાં ઉંડી શ્રદ્ધા રાખો, આશાવાદી અને સશક્ત બનો. સ્મરણમાં રાખો કે, હિંદુઓને ખીજ પાસેથી ગ્રહણ કરવાનું ઘણું થોડું છે, અને ખીજ પ્રજાઓને મુકાબલે આપવાનું ઘણુંજ છે.

૧૬-ત્રીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછીજ પુત્રીનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ; તે પ્રમાણે કન્યાઓએ પણ અમુક વય સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ જોઈએ, અને માતૃપિતાએ તેમની કેળવણી માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૧૭-આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓએ સીતાજીને પગલે આગળ વધી વિકાસ સાધવો જોઈએ; અને તેજ માત્ર એક રસ્તો છે.

૧૮-ખીજ બાબતો સાથે તેઓએ શૌર્ય અને તેજસ્વિતા મેળવવાં જોઈએ. આ યુગમાં સ્વસંરક્ષણ કરવાનું શીખવું એ પણ તેમને માટે જરૂરનું છે.

૧૯-આપણા જોવામાં આવે છે કે, સીતાજીના આદર્શથી વિરુદ્ધ દિશામાં જો આપણી સ્ત્રીજાતિને પાશ્ચિમાત્ય રહેણી કરણીની શિક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તો તે તરતજ નિષ્ફળ જાય છે.

૨૦-તમે સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ સુધારી શકો એમ છે? તો તમારા કલ્યાણની આશા છે; નહિ તો પછી જે હાલતમાં સખડયા કરો છો તેમાંજ પડ્યા રહેશો.

(“શારદા”ના દિવાળી અંકમાંથી)

૧૨૪-માતૃવેદના

(લેખક:-શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ)

રે ! ઉઠો ઉઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
 તજ આળસ ઉંઘ પ્રમાદ હો તન ભારતનાં !
 તવ જનની દુઃખમાં ઝૂરતી તન ભારતનાં !
 એ પોકારે દઈ સાદ હો તન ભારતનાં !
 એ ભાસે ભૂખથી ખડાવરી તન ભારતનાં !
 સહુ અંગ દીસે છે ક્ષીણ હો તન ભારતનાં !
 ત્રીશ કોટિ સંતાનો છતાં તન ભારતનાં !
 ક્યમ માત બને બલહીન હો તન ભારતનાં !
 એ કેશ છૂટે વિલપી રહી તન ભારતનાં !
 શિર ઉગ્યાં દુઃખનાં ઝાડ હો તન ભારતનાં !
 એ હુંટાણી વીર-માવડી તન ભારતનાં !
 પડી પરદેશીની ધાડ હો તન ભારતનાં !
 એની લૂંટી લીલી વાડીઓ તન ભારતનાં !
 વળી લૂંટયા ધનભંડાર હો તન ભારતનાં !
 રસ કસે ભર્યાં ધર લૂંટિયાં તન ભારતનાં !
 વળી લૂંટયા શુભ શણગાર તન ભારતનાં !
 અરે ! વસ્ત્ર ઉતાર્યાં અંગથી તન ભારતનાં !
 કરી અર્ધ ઉઘાડી કાય હો તન ભારતનાં !
 એનાં મહી માખણુધી ચોરિયાં તન ભારતનાં !
 વળી ગૌધન ગુડચું હાય ! હો તન ભારતનાં !
 ભીડલંજન ભાંગ્યો રેંટિયો તન ભારતનાં !
 કરી જગમાં સૌથી રાંક હો તન ભારતનાં !
 એને જઠડી જંજીર નાખીને તન ભારતનાં !
 વાળ્યો છે આડો આંક હો તન ભારતનાં !
 એના જીવનની જડીબુટ્ટીઓ તન ભારતનાં !
 ત્રણ-ધેતુ, ધરા ને ત્રાક હો તન ભારતનાં !

મૂળ ખોદી એનાં સ્થાનમાં તન ભારતનાં !
 રોપ્યાં દુર્વૃક્ષ ઘણાંક હો તન ભારતનાં !
 એને ઉંડા ધાવ ઘણા કર્યા તન ભારતનાં !
 વહે અંગ રુધિરનાં પૂર હો તન ભારતનાં !
 એનાં હાડ હવે ગળતાં દીસે તન ભારતનાં !
 નથી મુખડે પ્રાચીન નૂર હો તન ભારતનાં !
 રે! ઉઠો ઉઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
 ક્યમ આમ બન્યાં બેભાન હો તન ભારતનાં !
 અરે ! ઉંધશે ક્યાં લગી તન ભારતનાં !
 થયું જીવતર આ વેરાન હો તન ભારતનાં !
 તવ પ્રભાદ પર વીજળી પડે તન ભારતનાં !
 આળસને ડસજો નાગ હો તન ભારતનાં !
 પરદેશી ભભકના મોહને તન ભારતનાં !
 મૂળમાંથી લાગો આગ હો તન ભારતનાં !

+

+

+

તવ પુનિત ચરણમાં વંદના હો ભારત મા !
 તુજ તનુજ છીએ તૈયાર દેવી ભારત મા !
 ત્રણ જીવનની જડીયુદ્ધીઓ હો ભારત મા !
 સૌ સિંચીશું ધરી પ્યાર દેવી ભારત મા !
 ખૂબ ધરા ધીંગી આ ખેડશું હો ભારત મા !
 સંધરશું ધાન્ય કપાસ દેવી ભારત મા !
 ગૌધન સહુ ધર ધર રાખશું હો ભારત મા !
 તને પાશું તાજ છાશ દેવી ભારત મા !
 લઈ ચક્ર સુદર્શન રેંટિયો હો ભારત મા !
 કાંતીને કરશું દંગ દેવી ભારત મા !
 એની ખાદી પહેરી ખંતથી હો ભારત મા !
 બહુ ધરશું અંગ ઉમંગ દેવી ભારત મા !
 બહુ લખ્યાં વાંચ્યાં ને ચીતર્યાં હો ભારત મા !
 પણ ખોઈ બધી તાકાત દેવી ભારત મા !
 થયાં એથી હાડ હરામનાં હો ભારત મા !

ગમે વણ મહેનતની વાત દેવી ભારત મા !
 હવે આજ અમે સૌ જગીઆં હો ભારત મા !
 સમજ્યાં સહુ સધળો મર્મ દેવી ભારત મા !
 પટ પરદેશી ઝટ ત્યાગવા હો ભારત મા !
 જો કાંતે સમજી ધર્મ દેવી ભારત મા !
 નહિ કોઈ રહે નવરાં હવે હો ભારત મા !
 શરૂ થશે સુદર્શન યજ્ઞ દેવી ભારત મા !
 સહુ મળી આહુતિ આપશું હો ભારત મા !
 જોઈ દેવ થશે મન મગ્ન દેવી ભારત મા !
 દિગ્વિજય થશે દશ દિશમાં હો ભારત મા !
 વિસ્તરશે પ્રૌઢ પ્રતાપ દેવી ભારત મા !
 થઈ હૃદય સચેતન માવડી હો ભારત મા !
 તજી અંતરથી સંતાપ દેવી ભારત મા !
 નીર આબ્યાં નેણે હર્ષનાં હો ભારત મા !
 તજી મૂર્છા જગ્યા પ્રાણ દેવી ભારત મા !
 મુખ આશામાં મલકી રહ્યું હો ભારત મા !
 વદતી મુખ ગંભીર વાણ દેવી ભારત મા !

+ + +
 પ્રિય પ્રાચીન ગૌરવને સ્મરે મુજ સંતાનો !
 છો શક્તિના ભંડાર પ્યારાં સંતાનો !
 બહુ જગમાહે જયવંત છો મુજ સંતાનો !
 છો ધર્મ હૃદય ધરનાર પ્યારાં સંતાનો !
 નૃપ માંધાતા સરખા થયા મુજ સંતાનો !
 પૃથુ સગર સમા બલસીમ પ્યારા સંતાનો !
 હતી રામ ને લક્ષ્મણ જોડલી મુજ સંતાનો !
 વળી લડ અર્જુન ને ભીમ પ્યારાં સંતાનો !
 અતિ સમર્થ ઋષિમુનિઓ હતા મુજ સંતાનો !
 વળી કૃષ્ણ સમા ભગવાન પ્યારાં સંતાનો !
 તવ શૌર્ય જગતભર ગાજતું મુજ સંતાનો !
 હતું સંયમ શાંત સુકાન પ્યારાં સંતાનો !

એ સ્મરી સકલ ફરી ઊઠજો મુજ સંતાનો !
 કરવા શુભ જીવન પ્રયાણ પ્યારાં સંતાનો !
 તવ સુજશ દિગંતે ગાજશે મુજ સંતાનો !
 પ્રેરાશે જગમાં પ્રાણ પ્યારાં સંતાનો !
 કસી કમર ધસો કર્તવ્યમાં મુજ સંતાનો !
 છો વીરભૂમિના છોડ પ્યારાં સંતાનો !
 મુજ હાડ નથી હલકું અરે ! મુજ સંતાનો !
 નથી જગમાં મારી જોડ પ્યારાં સંતાનો !
 મન ધારો ઉન્નત ધારણા મુજ સંતાનો !
 ઊલટશે ચેતન અંગ પ્યારાં સંતાનો !
 તવ આત્મા પ્રખલ પ્રકાશશે મુજ સંતાનો !
 કંઈ ચડશે નવલો રંગ પ્યારાં સંતાનો !
 આ જંજીર પલમાં તૂટશે મુજ સંતાનો !
 દુઃખ દળદર થાશે નષ્ટ પ્યારાં સંતાનો !
 તવ પુનિત સખળ પુરુષાર્થની મુજ સંતાનો !
 જુઓ રાહ જુએ અદૃષ્ટ પ્યારાં સંતાનો !
 ભૂખી પરદેશી પટની જળો મુજ સંતાનો !
 માફ ચૂસે સકલ રુધિર પ્યારાં સંતાનો !
 દૂર ફેંકા એને અંગથી મુજ સંતાનો !
 તો બનશે સ્વસ્થ શરીર પ્યારાં સંતાનો !
 એનો ઝેરી દંશ રૂઝાવવા મુજ સંતાનો !
 છે ખાદી વિણ સહુ ન્યૂન પ્યારાં સંતાનો !
 લઈ હાથ રૂપાળો રેંટિયો મુજ સંતાનો !
 જગવો સહુ અવિરત ધૂન પ્યારાં સંતાનો !

+

+

+

ઓ જગદીશ્વર કરુણાનિધિ પ્રભુ ભારતમાં,
 દલ શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ દેજ ભારતમાં.
 તારી પ્રિય પનોતી એક એ પ્રભુ ભારતમાં,
 ભરી હૈડે દિવ્ય હુલાસ દેજ ભારતમાં.
 અતિ આત્મવિશુદ્ધિ સ્થાપજ પ્રભુ ભારતમાં,

અંતરમાં નિર્મળ પ્રેમ દેજે ભારતમાં.
 હરી કુસંપ ને કડવાશ સૌ પ્રભુ ભારતમાં,
 પ્રસરાવી કુશળતા ક્ષેમ દેજે ભારતમાં.
 બધી ધરા લીલીછમ રાખજે પ્રભુ ભારતમાં,
 મોં માગ્યા મીઠા મેહુ દેજે ભારતમાં.
 સુખી જીવતર સાદું આપજે પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી ધીંગા ધડબા દેહ દેજે ભારતમાં.
 દે ભુંગર મગ શી બાજરી પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી મોતી સરખી જીવાર દેજે ભારતમાં.
 દે પરસેવાના પાક સહુ પ્રભુ ભારતમાં,
 જ જોતાં ઉપજે પ્યાર દેજે ભારતમાં.
 મતવાલી ભેંશે આપજે પ્રભુ ભારતમાં,
 ગોરી ગાવલડીનાં દૂધ દેજે ભારતમાં.
 શુભ ઉઘમ એવા આપજે પ્રભુ ભારતમાં,
 તન મન ધન થાયે શુદ્ધ દેજે ભારતમાં.
 દે ભૂપતિ પ્રેમભલુકતા પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી પંચ ધરમનાં ધામ દેજે ભારતમાં.
 દે મહાજન સૌ સતવાદીઆ પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી ગોકુળિયાં'શાં ગામ દેજે ભારતમાં.
 દેજે રણજણતો રેંટિયો પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી ઉજળો દેવ કપાસ દેજે ભારતમાં.
 તારી કૃપા એના પર ઉતરો પ્રભુ ભારતમાં,
 ત્યાં સૌનો સરસ સમાસ દેજે ભારતમાં.

(“શારદા”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૫-સ્વતંત્રતાના સૂર

(લેખક:-શ્રી. કેશવ હ. શેઠ)

દ્વનિ ૨

મેઘાચ્છાદિત ગગનપ્રદેશ ગોરંભાયો હતો અને અસ્વસ્થ જનતાને આંતરપ્રદેશે અણુદીઠ જ્વાળામુખી ધૂંધવાયો હતો. મહેરા-મણુ ગાજતો નહોતો: પંખેરુ ટહુકતાં નહોતાં: ઘંટારવ સિવાયનાં દેવળ આજ સાવ શાંત લાગતાં: દિશાઓ શાંત ભાસતી: પ્રકૃતિલીલા શાન્ત ભાસતી: પ્રચંડ ધનગર્જન સાથે, એકાએક તૂટી પડતી વીજળીના વજ્ર-કાટકે શ્વાસ જેમ થંભી જાય, તેમ નીરવ શાંતિ સાથે સમસ્ત જનતા, આજે તેના નાયકની હાકલ કાજે થંભી ગઈ: કોઈ જાડીમ સદતનતાના સીનમોથી નાપાક થતી ધરતીને ધોવા સાર જાણે હમણાંજ પ્રણયની ઝડીઓ ખૂસળધારે વરસવાની હોય એમ મેઘાચ્છાદિત ગગનપ્રદેશ ગોરંભાયો હતો અને પરાધીનતાના અવશેષમાત્રને પ્રજાળી નાખનારો પ્રચંડ જ્વાળા-મુખી, સમસ્ત જનતાના દિલેદિલમાં ધખી રહ્યો'તો.

અને આજ ચીરતો હૃદયભેદક પડછંદ પડ્યો:—“ મૃત્યુ કે મુક્તિ ! ” તરતજ દશે દિશાઓમાં પડ્યો ગ્રીવાયો: “ મુક્તિ ! ”

મુક્તિના એ મર્દાની ખેલ ખેલાયે દોઢ સૈકું વીતી ગયું, છતાં જ્યારે જ્યારે, મદઝરતા માતંગ પર માયાનું આવરણ ઝિંટનાર પેલા સફરી સોદાગરનાં તાંડવનૃત્ય મંડાય છે, ત્યારે ત્યારે તે મુક્તિગાથા તરખતર તાજ થાય છે.

તે નાયકનું નામ પેટ્રિક હેન્રી: વર્જિનિયાની પ્રાંતિક સભા, અમેરિકનોથી ગાજી રહી'તી. તેની સમક્ષ તેણે અંગારઝરતાં શબ્દ-તીર છોડ્યાં, તેણે પરાધીન અમેરિકનોને પડકાર્યા:—“ બોલો, ‘બિચારા’ બનવું છે કે બહાદૂર ? કલંક વાંચ્યો છો કે કીર્તિ ? ગુલામીમાં ગુંગળાઈ મરવું છે કે સ્વતંત્રતાની સ્વર્ગીય હવામાં વિહરવું છે ? ” અને તેની કાતિલ કીકી, વીજળીવેગે ભરી સભામાં ફરી વળી. ક્ષણભર થોભીને પુનઃ તેણે પડકાર કીધો:— “ સાવધાન ! કાન હોય તો સાંભળો અને સાન હોય તો સમજી લ્યો, કે જે ધરતીએ જન્મ દીધો, જેના રસકસ વડે પ્રાણનું પોષણ થયું, જે જનેતાએ જીવનને ચેતન પાયાં, એની લાજ લૂંટવા દેવી કે જનની દેવીની ઈજ્જત જાળવવી, એ આજ તમારા હાથની વાત છે.” અને માનવમેદનીના મહાસાગરમાં હવે સ્વાર્પણની ભરતીના ભાવ સળકવા માંડ્યા. નાયકે છેલ્લા બોલ છોડ્યા:—“તરંગીને કાજે જંગ નથી; નફાતોટાનો વિચાર કરનાર બિલકુલ બેવફા છે, એને

કાળે અહીં સ્થાન નથી; મરે હોય તો મયદાન પડે; પડોસીના ધરધણી થઇ બેઠેલા આપખુદ સત્તાધારીઓ સામે લડે; સ્થાયી જીતે કે અમર નામના કરીને શહીદ થાય—કહી દો, સ્વદેશ માટે શિરને સાટે—કાણ છે તૈયાર ?” અને ‘જયકાર’ના જંગે—નિર્ધોષ-થી દિગંત ગાજી રહી: દિલેદિલની દિલરૂઆના તાર ઝણઝણી ઉઠ્યા:—“મૃત્યુ કે મુક્તિ !”

અને એ મુક્તિની તમન્ના કાણે જગાડી ? આપણે ત્યાંની દરિયારાણીની થતી સખરસ લહાણી પેઠે અમેરિકાનાં “અહા-પાણીએ !” અંગ્રેજોની તે કલંકકહાણી કાંઈક આવી છે:

ફ્રાન્સ ફ્રેન્ચોનું, જર્મની જર્મનોનું, અરબસ્થાન આરબોનું, તુર્કસ્થાન તુર્કોનું, હિંદુસ્થાન હિંદીવાનોનું, ઇંગ્લિસ્થાન અંગ્રેજોનું, તેમ અમેરિકા અમેરિકનોનું હોય શકે; તથાપિ અંગ્રેજ ભાવના તો ‘માઇટ ઇઝ રાઇટ’ ની ! ‘સત્તા એજ સત્ય’ના એ પૂજારીઓએ અમેરિકામાં જોર જમાવ્યું, ત્યાં અંગ્રેજોની આણુ વતી! ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં એકલા અંગ્રેજજ ચુંટાય ! તેમનાજ ભેજને સૂઝે તે રૂએ એવા કાયદાકાનુન રચાય અને અમેરિકન પ્રજાપર તેનો અમલ થાય !

કોઇ મંગલ મુહૂર્તે અમેરિકનોના દિલમાં ઉગ્યું, કે “આવી શુલામી કેમ વેઠાય !” તેમણે અંગ્રેજો પ્રત્યે માગણી કરી, કે અમને કરવેરાથી ચૂસી લ્યો છો, તો તમારી પાર્લામેન્ટમાં અમારા પ્રતિનિધિની ખુરશી હરગિજ હોવી જોઇએ:” પરંતુ અંગ્રેજોનો ‘હઠયોગ’ કોનાથી અગળાયો છે ! માગણી તરછટ તરછોડાઈ—બલ્કે બળજોરીની લાગણી એવી દર્શાવાઈ કે અમેરિકનો પર સ્થાનો કેરો-કડકડતો નવો કર નંખાયો !

અને એવો સ્વાર્થાન્ધ શાસનમદ અમેરિકનોથી ન સંખાયો, એમની ધોરી નસોમાં ધસમસતું સ્વતંત્રશોણિત ઉછળી આવ્યું. એમના હૈયાના પ્રત્યેક ધડકારે—એમના શ્વાસોચ્છ્વાસે એકજ ગાન ગુંજી રહ્યું:—“કાન્તિ સિવાય શાંતિ નથી.”

ઉત્કાંતિનો અગ્નિ ભભૂકી ઉઠ્યો. સન ૧૭૭૪ થી ૧૭૮૩ સુધી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અમેરિકનોએ તુમુલ યુદ્ધના મોરચા ઠોક્યા. યુદ્ધને મોરચે અંગ્રેજોનું પેલું જીવનસૂત્ર—‘સત્તા એજ સત્ય’—છુંદાઇ ગયું અને સત્ય યુદ્ધને આંતે, અમેરિકનોનીજ અમેરિકામાં સત્તા પ્રવર્તી. ઇતિહાસ બેલે છે, કે પેલો નાયક—પેટ્રિક હેત્રી—અમેરિકાને સ્વતંત્ર જોવા જેટલું જીવ્યો હતો. અમેરિકા કરતાં જુદાજ પ્રકારના અને આત્મબળથી પ્રેરાયલા ધર્મયુદ્ધ વડે હિંદને સ્વતંત્ર જોવા જેટલો હિંદનાયક દીર્ઘાયુ હો એમ આપણે અહોનિરંતર ઈચ્છીએ અને એનીજ ભાવના જીવનમાં વણી લઇએ:—

અન્યાયોથી થવા મુક્ત, જો આત્મા-ખળ વાપરે;
પ્રજનાં તો ધણાં કળે, નષ્ટ થાય જ આખરે.—ગાંધીજી

દવનિ ૫

“કહી દો, કે અમે નામદ્ છીએ; સિંહણુનું નહિ, પણ શિયાળનું ધાવણુ ધાવીને ધરતીને ભારે મારનાર છીએ; મનુષ્યને ચામડે મઢાયલાં ક્ષુદ્ર જીવજંતુ છીએ: શે છે તમારો અંતિમ નિર્ધાર ? મરતે—જીવતે આજ છેલ્લી વાર તમારો નિર્વોષ મારે શ્રવણે પડવા દો. તમારા અંતિમ નિશ્ચયમાં દેશનો જય છે અથવા જીવલેણુ ક્ષય છે. દેશવાસિયો ! નામદ્ હો, તો કહી દો કે યમદેવ આવીને તેના નરકાગારમાં નાખવા અમને ન લઇ જાય ત્યાંસુધી પરાધીનતાની જંજીરોમાં જકડાઈ રહીશું...”

“હરગિજ નહિ; ફરજ ખળવતાં ફના થઈશું !”

ગગન ભેદતા ભીષણુ પડછંદ વાએ દિગંતને ગળવી મૂકી અને સ્વીડન સરદાર ગેસ્ટાવાસની ગજ ગજ છાતી ફૂલી. તેણે ધોર ગર્જનવ કીધો: “શાહ્યાશ, ખિરાદરો ! ત્યારે સજ્જ થાઓ. મુહૂર્તને પાંખો થાય તે પહેલાં જંગે ઝુકાવો અને સ્વીડનને સ્વતંત્ર બનાવો.”

એ પંદરમી સદીની તેજોજ્જ્વલ તવારીખ છે; જ્યારે ડેન્માર્ક અને નોર્વેના નરેશે-ખીજા ક્રિસ્ટિયને—સ્વીડનને સ્વાધીન કીધું” તું. રાજાને જીતનો જલદ કેફ ચઢ્યો: સત્તાનો મદ ચઢ્યો: અભિ-માની રાજા માની બેઠો, કે સ્વીડન હવે ‘યાવત્ચંદ્ર દિવાકરૌ’ પરાધીનતાની શૃંખલામાંજ બદ્ધ થઈ રહેવાનું ! સ્વતંત્રતાની સુગંધ સરખી તે ન લઈ શકે, વાસ્તે રાજાએ અમાનુષી અસાચારો ગુજારી-ને પોતાનો કારમો કરપ બેસાડ્યો. રાજા નિશ્ચિંત થયો, નિર્ભય થયો અને નિરાંત મને કોપનહેગનમાં વિહરવા લાગ્યો.

પરાધીન સ્વીડનવાસીઓ પરસત્તાની ઝુંસરી તળે મનોમન ગુંગળાઈ મરતા હતા. એમના હૈયામાંથી સ્વતંત્રતાની જ્વલંત જ્યોત હોલવાઈ ગયેલી નહોતી: માત્ર એના પર આવરણુ છવાયલું હતું. આવરણુને વીખેરી નાખવા સાર તેમનાં અંતરસાધન, સંજોગોને અનુકૂળ તક શોધી રહ્યાંતાં. એમાંનો એક મુખ્ય, નાયક, તે ગેસ્ટાવાસ.

ગેસ્ટાવાસ એટલે નોર્વેનરેશને મન જાણે કરાળ કાળ ! તેનો સર્વનાશ કરવામાં પેલા સત્તાધીશે માણસાઈ માત્રને ગુમાવી હતી; ગેસ્ટાવાસની જનેતાને, તેના જનકને, તેના બ્રાતા અને ભગિનીને દૈત્ય દિલ્લના શાસકે રીખાવી રીખાવીને મારી નાખ્યાં હતાં—ગેસ્ટા-વાસની સમરસંઘુખ !

—અને ગેસ્ટાવાસ? તેને કોપનહેગનના કાળમુખા કારાગૃહમાં વર્ષોપર્યંત રૂંધી રાખ્યો હતો.

તે કારાગૃહ નહોતું: કસાર્ધવાડો હતો. ગેસ્ટાવાસના અંગ્રોઅંગ લોહીનાં ચાદાં ઉધડ્યાંતાં. તેના શરીરે હંટરનાં સોળ પડ્યાંતાં. એની આંખોમાં ઊંડા ખાડા પડ્યા. ભૂખે અને અસહ્ય વૈનરૂં વહોરવાને દુઃખે તેનાં હાડકાતું હાડપિંજર બની ગયુંતું; તથાપિ, તે બધા કરતાં એને અસહ્ય દુઃખ દમતું હતું સ્વદેશની પરાધીનતાતું.

કોઈ મંગલ મુહૂર્તે, તેના હાડપિંજરની બીતર છુપાયલા આત્માના અનર્ગળ બળે કારાગૃહની પોલાદી દિવાલોને બેદી નાખી અને સ્વતંત્ર સૂર્યનારાયણનાં કાતિકિશ્ણોમાં તેણે ‘હા...શ’ કરીને સ્વતંત્રતાનો શ્વાસ લીધો.

કારાગૃહના પાર્થિવ પિંજરેથી છૂટીને તે નરકેસરી ગયો ગિરિકંદરામાં. કલ્લોલતી કુદરતમાં તેણે સ્વતંત્રતાનું સંગીત સાંભળ્યું, ઝરતાં નિર્મળ ઝરણાં સ્વતંત્ર તંત્રે વહેતાં દીઠાં, પંખેરને સ્વતંત્રપણે વનવિહાર કરતાં જોયાં. ગેસ્ટાવાસે વનવેરાન વિંધા વિંધાને સ્વતંત્રતાની સાચી ધગશ ધરાવનાર હમદર્દીઓનું જખખર જૂથ જમાવ્યું, ગેસ્ટાવાસ તેમનો નવેસર પાછો સરદાર બન્યો.

સરદારની હાકલથી અને પરાધીનતાને પરિણામે બનેલા એના હાડપિંજરયા દેહથી સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિ ખાતર તેઓ મૃત્યુને શોભાવવા માટે સજ્જ થયા. દૃઢ નિશ્ચયના યુવક સૂરથી દિગંતને તેમણે ગળવી મૂકી: “ફરજ બખવતાં ફના થઈયું.”

—અને તેઓ ફના ન થયા—ફરજ બખવતા સ્વતંત્રતાને વર્યા.

એ રમરણીય સાલ પંદરસો તેવીસમી; જ્યારે નોર્વેનરેશને ગેસ્ટાવાસ સાથે સંધિ કરવાની ફરજ પડી અને ગેસ્ટાવાસ—સ્વીડિશ પ્રજાનો એ હૃદયરાજવી—સ્વીડનનો શાસક થયો.

એના જીવનની જવાલા હતી આવા ભાવની:—

“સ્વદેશની સેવા કરવી એ તેના લોકનો પોતાનો હક છે.”

ધ્વનિ ૧૦

“હવે લખી રહ્યા હો તો લાવો ‘વીલ’, સહી કરી આપું.”

તેણે વકીલ પાસેથી ‘વીલ’ લેવા હાથ લંબાવ્યો. વકીલ વિચારમગ્ન હતો, ‘વીલ’ હજુ તેના હાથમાંજ હતું. તેના મુખારવિંદ પર ગંભીરતા છવાયલી લાગતી, તે ઉદાર નજરે ‘વીલ’વાળી વૃદ્ધા સામે જોઈ રહ્યા.

“‘વીલ’માં કાંઈ ભૂલ છે?” વકીલને વિચારમાં પડેલો જોઈને વૃદ્ધાએ પૂછ્યું.

“કાયદેસર કશીજ ભૂલ નથી” વકીલે બોલાવાની હવે હિંમત કરી.

“ત્યારે છે શું? કહી નાખો ને.” વૃદ્ધાને આવેશ જોવા જોવા હતો.

— “‘વીલ’માં ભૂલ નથી; પણ ‘ભૂલી જતાં શીખવા’ની નમ્ર સલાહ સ્વીકારો તો...છોર કછોર થાય, માઆપથી ન થવાય.”

“સમજ; એટલે તમે એવી સલાહ આપો છો કે, મને અને મારા દેશભાઈઓને ખેવફા નિવડેલા એ કુલાંગાર દીકરાનેય વારસો મળે એવું મારે ‘વીલમાં લખવું’!!”

“હા; આપે એટલાં ઉદાર થવું. પુત્રવાત્સલ્ય...”

“જહન્નમાં પડે એવી ઉદારતા અને પુત્રવાત્સલ્ય ! વકીલ સાહેબ ! માફ કરો, મને ન છેડતા. એ નામખોળુએ માફ કુળ લખવું, મારી કૃપા લખવી, સ્વમાન ગુમાવ્યું, સ્વતંત્રતા ગુમાવી અને માત્ર એક પેટને ખાતર સ્પેનસત્તાની ધંટીનું પડ ગળે લટકાવ્યું: એણે માણસાઇ ગુમાવી, તે સ્વધર્મભ્રષ્ટ થયો અને હું મારો વારસો સોંપીને એવા કાયર કલંદરને ઉત્તેજન દેનારી બનું? ન બને—મરણાંતે ન બને.”

—અને વકીલના હાથમાંથી તેણે ‘વીલ’ ખેંચી લઈ, તળે પોતાની સહી કરી. વકીલ વિદાય થયો.

તે દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલા વેનેઝૂલા પ્રદેશની એક વયોવૃદ્ધ બાઈ હતી—ત્રણ ત્રણ પુત્રોની માતા હતી. તે વખતે પ્રસ્તુત પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ સ્પેનને સ્વાધીન હતો. સત્તાને જોરે માણસાઇ ગુમાવી બેઠેલા સ્પેનવાસીઓ, પોતાને આધીન પ્રદેશના લોક પર મનમાન્યો જીલમ ગુજારતા. પરિણામે પરાધીન પ્રજાના અંતરનો આતશ એકાએક ધીકી ઉઠ્યો. તેમણે નિરધાર કીધો, કે સ્પેનસત્તાધારીઓને અહીંથી તેમનાં ગાંસડાં પોટલાં સાથે ભગાડી મૂક્યેજ છૂટકો!

માટીલા—પેલી વૃદ્ધ વીરાંગના—ના ત્રણે પુત્રો સ્પેનસત્તાના હોદ્દાધારી હતા. પ્રજાલાગણીથી પ્રેરાઈને ત્રણ પૈકી મોટા પુત્રે હોદ્દાને હડસેલી મૂક્યો: છોક છોટા પુત્રે સ્પેનસત્તા સામે પ્રજાની પડખે રહી ક્રાન્તિ સળગાવી; વચ્ચે પુત્રને સ્પેનના સુબાની સુબેદારી વહાલી લાગી અને તેણે સ્વદેશની, સ્વધર્મની, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાદેવીની ખફગી વહેારી.

વૃદ્ધાએ અવસ્થાને લઈ નિસ્તેજ થતી આંખોએ જોયું, કે પોતાનો છોક છોટો કનૈયો, સ્પેનસત્તાના ચક્ર તળે પીસાઈ રહ્યો છે—તે નરકાગાર જેવા કારાગૃહની ધોર અંધારી કેટડી સેવી રહ્યો હતો: એના હાથે પગે બેઠીઓનાં બંધન હતાં.

આ જોઈને ધનિક માટીલાનાં રૂવેશમાં એકથ આવેશની જ્વાળા

ભજૂકી ઉડી, તેણે વકીલને તેડાવ્યો અને પોતાનું ‘વીલ’ બનાવ્યું. વીલમાંથી પેલા દેશદ્રોહી અને માતૃદ્રોહી વચ્ચે પુત્રને વારસાધ હક્કથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો. વૃદ્ધાએ વકીલની સલાહને ધૂતકારી કાઢી...

સ્પેનના સુખાએ વૃદ્ધાનું આવું વલણ જોઈને પૂછાવ્યું; કહેવરાવ્યું પણ ખરું કે “ ‘વીલ’ જે વચ્ચે પુત્રને પણ વારસાધ ફાળો અપાવનારૂં અને, તો તારો જે નાનો પુત્ર અચારે તુરંગવાસ સેવી રહ્યો છે તે તરતજ બંધનમુક્ત થાય. ”

ત્યારે વૃદ્ધાએ જે પ્રત્યુત્તર સંભળાવ્યો, તે આપણે વાંચીએ. તેણે કહ્યું: “ મેં જે કાંઈ કયું છે તે પુરો વિચાર કરીનેજ કયું છે. મારો એ દેશદ્રોહી (વચ્ચે) પુત્ર તેની જનેતાના શાપે અને તેના પેટના પાપે નરકમાં પડવાનો છે; મારો કનિષ્ઠ પુત્ર ભણે અહીં તુરંગવાસમાં સડી સડીને દેહ પાડે; પરંતુ તેનો દેહ પડ્યે સ્વર્ગના પાર્શ્વે પુણ્યવિમાન લઈનેજ તેને તેડવા આવવાના છે— મને એ વિષે લવ પણ અદેશો નથી. સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન ગુમાવીને લજ્જાસ્પદ જીવન જીવનાર મારા વચ્ચે પુત્ર કરતાં એ કનિષ્ઠ કનૈયો જેલમાં રહીને પણ સ્વદેશને આદર્શ પાઠ પઢાવતો જ્વલંત જીવન જીવી રહ્યો છે.”

—અને માટીલાના આ મર્દાની બોલ આગળ સ્પેનનો સુખો મ્હાત થયો—ઝંખવાયો. માટીલા માટે અંતરના ઉંડા ગર્ભાગારે માનનો ઉમળકો આવ્યો. તે બબડ્યો: “ ધન્ય જનની ! ”

(“ચિત્રમય જગત”માંથી)

૧૨૬—સ્વાદી કી પવિત્રતા

(લેખિકા:—કુમારી રમા)

કલ્યાણ કે તીસરે વર્ષ કે બારહવે અંક મેં પ્રકાશિત શ્રીજવાલા-પ્રસાદજી કાનોડિયા કે ‘કલ્યાણકામી કે ત્રિયે ખાદી કી આવશ્યકતા’ શીર્ષક લેખ મેં યહ બાત ભલી ભાંતિ સિદ્ધ કર દી ગયી હૈ કિ ખાદી કે સમાન પવિત્ર, સસ્તા, મજબૂત ઔર દેશદિતકર વસ્ત્ર દૂસરા નહીં હૈ. સાથ હી અનુભવ સે બી યહી સિદ્ધ હૈ, અતઃ ઇસકી પવિત્રતા ઔર સરતેપત પર તો તર્ક કરના વૃથા હૈ. કલ્યાણ કે ઇસ વર્ષ કે છઠે અંક કે ‘ખાદી ઔર પરમાર્થ’ શીર્ષક સંપાદકીય લેખ

से यह बात भी स्पष्ट हो गयी कि आदि का स्थान राजनीति की अपेक्षा धर्म और परमार्थ में कहीं उंचा है। परंतु कुछ लोगों की यह धारणा है कि कुछ मिक्षों ऐसी हैं जिनमें कपड़ों की पालिस में चरणी नहीं लगती और मोटे सूत के कपड़े पहनते हैं, जो पवित्र, मज्जुत और सस्ते भी हैं। इस लिये उन मिक्षों का कपड़ा पहनने में आपत्ति नहीं होनी चाहिये। यद्यपि ऐसी धारणा देवने में ठीक भावम होती है, परंतु विचार करने पर मन पड़ता है कि वास्तव में बात ऐसी नहीं है। मिक्षों का कपड़ा सस्ता एवं मज्जुत तो हो सकता है परंतु वह, केवल पालिस में चरणी न लगने के कारण ही पवित्र नहीं कहा जा सकता। अपवित्रता के अन्य भी कई कारण हैं।

प्रथम, मिक्षों की मशीनें चलाने में चिकनाई के लिये पशुओं की चर्बी काम में लायी जाती है, जिससे अवहिसा होना अनिवार्य है। दूसरे, मिक्षों में काम करनेवाले गरीब मजदूरों को अपने गांवों को छोड़ कर शहर में आना पड़ता है और दिनभर मिक्षों के धूँये से भिगडी हुई वायु में काम करना पड़ता है। शहर की जल-वायु यों ही भराव हुआ करती है। इससे उनके स्वास्थ्य पर बुरा प्रभाव पड़ता है। नागरिक जवन के विलासिता आदि अनेक दोष उनके सादे जवन को परभाव कर देते हैं।

इसके अतिरिक्त कई मनुष्यों से होनेवाले काम को मशीन द्वारा एक ही आदमी कर डालता है जिससे ज्येष्ठ मनुष्य भेकार रह जाते हैं। यद्यपि शहरों में मजदूरों की आमदनी कुछ बढ़ जाती है, परंतु साथ ही विवासिता और अनेक व्यसनों की आदत पड़ जाने से चर्च भी अत्यधिक बढ़ जाता है, जिससे उन्हें इस न्याय आभदनी से सुख और आनंद की अपेक्षा बिलकुल दुःख ही भोगना पड़ता है। आवश्यकताओं के बढ़ जाने से बाल्यवश अधिक कमाने के लिये वे सामर्थ्य से बाहर परिश्रम करने लग जाते हैं और फिर उस थकावट को मिटाने के लिये शराब-ताड़ी आदि पीने लगते हैं। धीरे काम न करने से भेकार आदमी लूणों भरने लगते हैं, जिससे उन्हें विवश हो कर चोरी, डकैती, भून घत्यादि नाना प्रकार के कुकार्य छाना न होने पर भी करने पड़ते हैं, जो करते-करते आदत और पेशे के रूप में बढ़ जाते हैं। क्षुधा से पीड़ित मनुष्य क्या नहीं कर डालता-

बुमुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नराः निष्करुणा भवन्ति।

उन सख मनुष्यों के द्वारा होनेवाले पापों के जिम्मेवार वे सभी होते हैं जो उपयुक्त कारखानों के संयावक, मालिक और

પોષક આદિ હૈં.

આજ સંસાર મેં જો બચાનક બેકારી ફેલી હુમ હૈં ઉસકે કારણે યે બડે બડે કારખાને (મીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ) હી હૈં. જિતની અધિક મિલોં બઢતી જાયગી, ઉતની હી બેકારી હી બઢતી જાયગી. કુછ મનુષ્યોં કો મત હૈંકિ ભારત જી સંસાર મેં હૈ, ઇસકો જી યુગધર્મ કે અનુસાર સારે સંસાર કે સાથ ચલના પડેગા. જજ સારા જગત મિલોં સે કામ ચલાવેગા તો ભારત કા કામ બિના મિલોં સે નહીં ચલ સકતા. પરંતુ યહ દરજી અદ્વિતીયતા સે ખાલી નહીં હૈ. અધિક લોગોં કા ગરોબ ઓર દુઃખી હોના એવં કુછ લોગોં કા ધની હો જાના યહ મિલ ઇન્ડસ્ટ્રી કા અનિવાર્ય પરિણામ હૈ. સખ સે બડે ધની દેશ અમેરિકા કી આજ કયા દશા હૈ ? જહાં રોડે ફૂટ-ફૂટ કર મનુષ્ય સંકડોં રૂપયે માહવાર આસાની સે કમા સકતા થા, વહાં આજ અચ્છે અચ્છે કલા-કૌશલ મેં પ્રવીણ મનુષ્ય દસ બારહ રૂપયે માસિક તક કી નોકરી કરને કે લિયે તૈયાર હૈં, પરંતુ ઉન્હેં કામ નહીં મિલતા. ગત તા. ૨૦-૧૨-૧૯૩૦ કે 'સ્ટેટસમેન' મેં જપા હૈ કિ અમેરિકા કી રાજધાની ન્યૂયાર્ક શહર મેં સડકોં પર ઝુંડ કે ઝુંડ લોગ અપને સીને પર કાર્ડ લટકાયે ધુમતે હૈં, જિન પર ત્રિખા હોતા હૈ કિ વે કન્કર્, દરજી, બઢઈ આદિ કા કામ ચાહતે હૈં. યે લોગ એક ડાલર પ્રતિ સપ્તાહ પર કામ કરને કો તૈયાર હૈં. એક ડાલર આજકલ લગભગ ૨૫) કા હૈ ઇસ હિસાબ સે માસિક ૧૧) હોતે હૈં.

મિલ ઇન્ડસ્ટ્રી કે હિમાયતિયોં કા કહના હૈ કિ મિલોં દ્વારા થોડે સમય મેં અપની આવશ્યકતાયે પૂરી કર કે શેષ સમય કો મનુષ્ય આત્મોન્નતિ મેં લગા સકતા હૈ; પરંતુ યહ ખાત સંભવ હી કૈસે હો સકતી હૈ જજ કિ હમ અપની આવશ્યકતાઓં કો પૂર્ણ કરને મેં તો હિંસાપૂર્ણ તામસી કાર્ય કરેં ઓર ખાકી સમય મેં મન કો સાત્ત્વિક કામોં મેં લગાયે રકખેં. કયા ગોહલા કર કે ઉસકે ચમડે કે જૂતે દાન કરને સે ઉસ પાપ સે છુટકારા મિલ જાયગા ? ઇસકે સિવા નિકમ્મે રહને કે સમય મેં મન કો અચ્છે કામ મેં લગાયે રખના બડા હી કઠિન હૈ. પ્રાયઃ દેખા જાતા હૈ કિ જો મનુષ્ય જ્યાદા નિહલ્લે રહતે હૈં વે હી બુરે માર્ગોં મેં અધિક લગતે હૈં. મન કો તો કોઇ ન કોઈ કામ ચાહિયે હી; વહ નિકમ્મા કભી નહીં રહ સકતા. ઉસકો જજ કોઇ કામ ન મિલેગા તો વહ ઇધર ઉધર કે બુરે વિચારોં યા વિષયોં કા ચિંતન કરેગા. વિષયોં કે ચિંતન કા અંતિમ ફલ, ભગવાન ગીતા મેં કહતે હૈં:—

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સજ્જસ્તેષૂપજાયતે ।
 સજ્જાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥
 ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
 સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥

(ગીતા ૨-૧૨, ૧૩)

મિલ કા પૈસા અધિકાંશ ઉન્હીં મનુષ્યોં કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ જિનકે પાસ બહુત ધન હૈ. પરિશ્રમ તો કરતે હૈં ગરીબ, પરંતુ સુખ ભોગતે હૈં મિલમાલિક. ઇન સખ વિષયોં પર વિચાર કરને સે મિલ કે બને વસ્ત્રોં કી અપવિત્રતા સિદ્ધ હો જાતી હૈ. ખદર મેં યહ દોષ બિલકુલ નહીં હૈ. ઇસકા એક-એક પૈસા પરિશ્રમી ઔર ભૂખે ગરીબ ભાઇયોં કો મિલતા હૈ. યદિ હમ એક રૂપયે કા ખદર પહનતે હૈં તો ઉસકે પૈસે રૂઘ ઉપજાનેવાલે, બિનૌણા સાફ કરનેવાલે, ધુનનેવાલે, સૂત કાતનેવાલે, કપડા ધુનનેવાલે તથા ધોનેવાલે ઔર ફેરી કરનેવાલે—આદિ સાત ગરીબ ભાઇયોં મેં બંટ જાતે હૈં. ઇસ પ્રકાર ખાદી મેં અર્થ ક્રિયા હુઆ પૈસા દેશ કે દરિદ્ર ભાઇયોં કી ઓપડિયોં મેં પહુંચતા હૈ. યદિ હમને કિસી મનુષ્ય કો એક દિન ભોજન કરવા દિયા તો ઉસસે કેવલ ઉસી દિન ઉસકા પેટ ભરેગા. પરંતુ યદિ હમ ખદર પહનતે હૈં તો ગરીબોં કો એક કલા સિખાકર ઉન્હેં એક આજીવિકા કા કામ દે દેતે હૈં. વે જન્મભર ઉસસે સ્વતંત્રતાપૂર્વક અપના કામ ચલા સકતે હૈં. ઇસ તરહ ખાદી કે અંદર ગુપ્ત દાન ભી સમાયા હુઆ હૈ.

અતએવ પ્રત્યેક ભાઇ-બહેન કો ખાદી પહનને કા નિયમ લે લેના ચાહિયે.

(“કલ્યાણ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૭—ઊર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ

(લખનાર:—“કુંજ” ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, નડીઆદ.)

(હરિગીત)

(૧)

નિજ પ્રાણથી પણ ન્યાયવૃત્તિ અધિક પ્રિય છે જે ઉરે,
મન વાણીનો સંયમ કરી વ્યવહારમાં જે વિચરે;
પ્રત્યેક પરઉપકારની પ્રવૃત્તિમાં પગલું ભરે—
એવા મહાજનના પથે ક્યારે પ્રભો ! ગતિ લાધશે ?

(૨)

ઐહિક સુખની વાંચ્છના નવ સ્વપ્નમાં પણ જે ધરે,
સાહ્ય જીવનનું ગણી જન હિતમાં સ્વાર્પણ કરે;
વિદ્નો વિપત્તિઓ દમે, પણ લક્ષ્ય જેનું ના ચળે—
ક્યારે મહાજનવૃત્તિ એ વસશે, વિભુ ! મુજ અન્તરે ?

(૩)

‘બાલો બધાં પ્રભુનાં’ ગણી હિત પ્રાણી માત્રનું આચરે,
અત્યંત અનુકમ્પા થકી દુઃખો દુઃખીનાં સંહરે;
અજ્ઞાની કે પાપી પ્રતિ પણ એમધર્મ ન વિસરે—
ક્યારે મહાજીવનપ્રભા મુજ ઉર એ અજવાળશે ?

(૪)

શ્રદ્ધા અને સ્વાશ્રય થકી કર્તવ્યસ્નેહે આદરે,
અન્તર્ધ્વનિને અનુસરી પ્રગતિ કરે ભવસાગરે;
વ્રત સત્યનું સ્વીકારીને કષ્ટો સહે પણ ના ડરે,
ક્યારે મહાજન ધૈર્ય એ હરશે તિમિર દ્વંદ્વામ્બરે ?

(૫)

મૃદુ વાક્ય સુખકર ઉચ્ચરે, સુરભિ સુમન મુખથી સરે,
અદ્વૈત-અનુપમ અસ્ત્રથી આત્મા અહં-મમતા ચીરે;
કરી વિશ્વયાત્રા પૂર્ણ જે વિભુ-વૈજયન્તીને વરે—
યાયું, મહાચારિત્ર્ય એ સ્મરતાં ગતિ કઈ આ ભવે !

(“શુદ્ધિપ્રકાશ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૮-આગ્રાનો દયાલબાગ

[લખનાર: શ્રીમતી સ્નેહલતા પંડિત.]

આગ્રાની પાસે રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ દયાલબાગ નામનું એક ઉપનગર વસાવેલું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધીના વૃત્તાંત જોયા પછી વાચકને સહેજે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના જન્યુઆરી માસમાં જ રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના સંસ્થાપકની સમાધિ પાસે ૪ એકર જમીન ખરીદી કામ શરૂ કરવામાં આવેલું. આજે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં ત્યાં અદ્ભુત કાર્ય થયેલું જોઈ શકાય છે. ૪ એકર જમીન વધીને ૫૦૦ એકર થઈ છે. ત્યાં ત્રણ નાનાં નાનાં નગરો વસાવવામાં આવેલાં છે. ત્રણે નગરમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ૨૦૦૦ ની છે. શરૂઆતમાં એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ રૂ. ૫૦૦૦ આપેલા. પંદર વરસની ટુંક મુદતમાં સંચાલકોએ આ નગરોની ખીલવણીમાં રૂ. ૨૦ લાખ ખર્ચ્યા છે.

વીસ લાખની રકમ ક્યાં અને કેવી રીતે ખર્ચાઈ છે તેનો ઇતિહાસ પણ મનોરંજક છે. શરૂઆતમાં ત્રણ નાનાં નગરો વસાવવામાં આવ્યાં. એ નગરોનાં નામો સ્વામીનગર, શ્વેતનગર અને પ્રેમનગર છે. નગરો માટે વીજળી અને પાણીનાં કારખાનાં છે. લોટ દળવાની અને તેલ કાઢવાની સ્વતંત્ર મીલો પણ છે. નગરોની આસપાસ ઝાડપાન ફળદ્રૂપ પણ મોટા જથ્થામાં ઉછેરવામાં આવે છે. ખીજી સગવડોમાં અહીં એક ખેંક પણ છે. તાજાં દૂધ, દહીં, માખણ મળી શકે તે માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પર ઉધાડેલી ગૌશાળાઓ છે. અહીંના ડેરી કાર્મનાં વખાણુ વિદેશી ડેરી કાર્મના કાર્યકર્તાઓ કરી ગયા છે. અહીંથી નીપજતાં દૂધ, માખણ અને ઘી બજારોમાં વેચાય છે. તેની પવિત્રતા માટે લોકોમાં ભારે વિશ્વાસ છે. ખેતરોમાં શાકભાજી વગેરે બધું ઉત્પન્ન થાય છે, અને રહેનારાનાં જીવનને પોષનારી ઉપયોગી બધી વસ્તુઓ અહીં જ નીપજે છે અને મળે છે.

ઉપરાંત એક ઉત્તમ ઔષધાલય છે; અને સુવાવડ માટે એક ઉત્તમ પ્રસૂતિગૃહ પણ છે, જેનો લાભ ત્યાં વસનારી બહેનોને સુવાવડ વેળા ફરજિયાત લેવો પડે છે.

દયાલબાગમાં એક ઉચ્ચ પ્રતિની કોલેજ છે. કન્યાઓ માટે જુદી કોલેજ બંધાઈ રહી છે. અહીં અનાયાશ્રમ પણ છે. લાણુનાર છોકરા અને છોકરીઓને કવાયત અને વ્યાયામ ફરજિયાત કરવાં પડે છે.

આટલેથી જ દયાલબાગની વાત અટકતી નથી. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અહીં બહુજ સારી રીતે વિકાસ પામ્યું છે. અહીંના કલાભવનમાં

કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ૬૧૫

ખૂટ, શૂઝ, ચંપલ અને છે; કપડાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો માટેનાં સાધનો બનાવવાનું કારખાનું છે. ફાઉન્ટન પેનો અહીં અને છે. ધાતુઓ પર ઢોળ ચઢાવવાનું કામ વીજળીથી થાય છે. વીજળીના પંખા અહીંયાં અને છે, એટલુંજ નહિ પણ ગ્રામોફોનનાં સાઉન્ડ બોક્સ પણ અહીંજ હવે પછી બનનાર છે.

આમ પોતાના ગુરુની છત્રછાયા નીચે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સંગીન કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ અહેવાલ વાંચ્યા પછી હૃદયમાં અનેક ભાવનાઓ જાગ્રત થાય છે. દયાલબાગનાં નગરોનાં મકાનો, કલાભવન, ગૌશાળા અને ખેતરો તેમજ બાગમાંથી નીપજતી વસ્તુઓની ભારે પ્રશંસા થઈ છે, અને દયાલબાગના પ્રેક્ષકોએ તેમનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યો છે. આ સુંદર કાર્ય દયાલબાગમાં થઈ શક્યું તેનું એક માત્ર કારણ તે તેમનું સંગઠન છે. ગુરુઓ પોતાને મળતી ભેટ-પૂજાઓ પણ દયાલબાગના કોઈ નવીન કાર્ય પાછળજ ખર્ચી દે છે. રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોની સાથે મતભેદ હોય તેને પણ તેમના કાર્ય અને સંગઠનથી ખૂબ શીખવાનું છે.

ખીજું શું, “મનુષ્ય પ્રયત્ન ઈશ્વર કૃપા!”

(“પ્રચારક”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૯-કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ

કાનપુર, તા. ૨-‘પ્રતાપ’ના પંડિત દેવવ્રત શાસ્ત્રી લખે છે કે, મને મળેલી હકીકત પ્રમાણે શ્રી. ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીને ૨૫ મી તારીખે મુસ્લીમ લત્તામાં સૂર્યાસ્ત પહેલાં અર્ધા કલાકે મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના રક્ષણ સિવાય, તથા કોઈ પણ પ્રકારની સાવચેતીઓ લીધા સિવાય, ઉશ્કેરાયલાં લોકોનાં ટોળાંને શાંત પાડવા માટે લાંબા ગયા હતા અને પહેલીજ વાર તેઓ પ્રેમ, કુનેહ અને આત્મભોગથી લોકોના રોષને દૂર કરવામાં નિષ્ફળ થયા.

વિગતો નીચે પ્રમાણે છે:-૨૪ મી તારીખે તેમને મળેલા દુઃખદ અનુભવ પછી તેમને લાગ્યું કે, પોલીસ તો બહુજ ઓછી મદદ કરે છે અને ત્રણ વર્ષ પહેલાં થયેલા કોમી કલહ કરતાં આજે તેઓ વધુ ઉદાસીન છે. સત્તાવાળાઓની આ વખતની બદલાયેલી વર્તણૂક જોતાં આ પ્રસંગે કેમ કામ કરવું તે વિષે તેમની મુઝ-

વણુ વધી; પણ આ પરિસ્થિતિમાં તેઓએ પોતાનો માર્ગ હિંમતથી લેવાનો વિચાર કર્યો અને તેથી પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખીને તેઓ અશાંતિવાળા વિસ્તારમાં જવા માટે બહાર પડ્યા.

સવારના પહોરમાં નવ વાગે તેઓ ખુલ્લે માથે નીકળ્યા. તેઓ બંગાળી મહોલ્લામાં ગયા, અને ૧૪૦ મુસ્લીમોને બચાવ્યા. કેટલીક તો સ્ત્રીઓ પણ હતી અને બાલકો પણ હતાં. બળતા ઘરમાંથી પણ કેટલાક મુસ્લીમોને બચાવ્યા હતા.

શ્રી૦ વિદ્યાર્થી જેવા મહાસલાના આગેવાન નેતા પણ હિંદુ લોકમાંના ગુસ્સાને શાંત પાડી શક્યા નહિ.

પણુ શ્રી૦ વિદ્યાર્થીની અપીલની કંઈક અસર થઈ. તેમણે ધાયલ થયેલા મુસ્લીમોને સારવાર આપવી શરૂ કરી. કેટલાકને તો જાતે ઉપાડીને સલામતીવાળી જગ્યાએ મૂકી આવ્યા. સૂર્ય માથે તપતો હતો, છતાં તેમણે પોતાની જાતની જરા પણ પરવાહ કર્યા વગર પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. પટકપુરામાં પણ તેમણે તેજ પ્રમાણે કયું. આખરે તેઓ છટવાહ બજારમાં આવ્યા.

અહીં તેમને એક લૌરી આપવામાં આવી હતી, જ્યાં એક મુસ્લીમ ડેપુટી કલેક્ટર અને બે કૉન્સ્ટેબલો તેમના કામમાં સહાય આપવાને સાથે હતા.

રસ્તામાં તેઓ જે કોઈ ધાયલ મળે તેની સારવાર કરતા અને જે દવાખાનામાં મોકલવાની જરૂર જણાય તો દવાખાને મોકલતા. આમ કરતાં કરતાં ત્રણ વાગે તે મેસ્ટન રોડની મધ્યમાં પહોંચ્યા. ત્યાંથી તે માછલી બજાર અને ચઉબેગોલા લત્તામાં જવા માટે ઇચ્છતા હતા. અહીં પેલા પોલીસ અમલદારે વિદાય થઇ ગયા હતા, અને ત્રણ મુસ્લીમ સ્વયંસેવકોજ તેમની સાથે હતા.

તેમ છતાં કોઈ પ્રકારની પરવાહ કર્યા વગર તેઓ બહાર પડ્યા અને કોઈ પણ જાતના રક્ષણ વગર નાનીસરાક તરફ જવા નીકળ્યા. નાઇચોઇ, ચઉબેગોલા વગેરે સ્થળોએ ફરીને શ્રી. વિદ્યાર્થી નાનીસરાક તરફ આવ્યા. અત્રે મુસ્લીમોનાં ત્રણ ટોળાંઓ ખૂસે પાડતાં હતાં-પોતાનો શિકાર દેખતાં આ સમૂહે પોકાર કરવા માંડ્યો.

બે મુસ્લીમ સ્વયંસેવકો જે તેમની સાથે હતા તે પણ હવે દોડી ગયા હતા, માત્ર એકજ સ્વયંસેવક સાથે હતો. આ સ્વયંસેવકે પોતાના ભાઈઓને ખૂબ વિનવ્યા, ખૂબ પોકાર કર્યો; પણ તેની કંઈ અસર થઇ નહિ. લોહીતરસ્યા સમૂહે તેમના રક્ત માટે પોકાર કર્યો અને કેટલાકોની વિનવણી છતાં તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા.

મુસ્લીમ સ્વયંસેવક પણ મરાયો.

અહિંસાના સિદ્ધાંતલક્ષતની વેદી ઉપર આ અનુપમ બલિદાન હતું. જે સ્વયંસેવક તેમને બચાવવા માટે યત્ન કરતો હતો, તેના

કેમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ૬૧૭

પર પણ હુમલો કરવામાં આવ્યો અને તે પણ એક કલાકમાં તેને થયેલી ધનના પરિણામે મરણ પામ્યો.

શ્રી. વિદ્યાર્થીના શબને એક સળગતા ધરમાં નાખવામાં આવ્યું હતું.

છેલ્લા શબ્દો

તેમનો છેલ્લો સાથી જણાવે છે કે, તેમણે ટોળાને નમન કર્યું અને જણાવ્યું કે, “જો મારા લોહીથી એકતા સ્થપાતી હોય, તો તમે મને ખુશીથી મારી નાખી શકો છો.” આ પ્રમાણે જે સિદ્ધાંતો શ્રી. વિદ્યાર્થીએ જાહેર રીતે પ્રજાને શીખવ્યા હતા, જે તેમણે પેપર અને વ્યાસપીઠ પરથી જનતાને શીખવ્યા હતા, તેજ સિદ્ધાંતો તેમણે અમલમાં ઉતારી બતાવ્યા હતા.

તે દિવસે તેમણે કેટલીય વાર હિંદુઓને કહ્યું હતું કે, જો તમારે જોઈએ તો મારી જાવુંગી લો, પણ એકતા સ્થાપો. તેજ શબ્દો તેમણે મુસ્લીમ ખિરાદરોને કહ્યા હતા. તેમનો એ આદર્શ હતો, અને એ આદર્શ માટે તેમણે આત્મબલિદાન આપ્યું હતું.

શ્રી. વિદ્યાર્થી તેમની પછવાડે તેમનાં પત્ની, માતા, વડીલ લાઇ અને ૬ બાળકો મૂકી ગયા છે. બાળકો બધાં નાનાં છે.

(તા. ૫-૪-૧૯૩૧ ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

(ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેનું ભાગ્ય સારા ગ્રંથ વાંચવાવિચારવા જેટલું ઉત્તમ હોય, તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના આ શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“સ્વામી વિવેકાનંદ”

“પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

“મહાત્મા ગાંધીજી”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાલ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી ખનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણી-ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“સ્વર્ગનાં રત્નો”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ જાગી શકતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્ન-

તિ છે. પશુ આદિના જેવી ઈંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું ખીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત ખનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે.”

“અંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજ કોઈ ચીજમાં નથી.”

“મારડન”

“સહવાસથી જેમ માણસના ગુણ અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો જેને શોખ હોય તે ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાય.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ધચ્છે ત્યારે પોતાના વાળંગ્રમાંથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ વાંચનાર પણ જ્યારે ધચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ઝેડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઈને ફરતો; તો આપણા જેવાઓએ તો વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને વાપરવા માટે શું ન કરવું જોઈએ?”

એક વિદ્વાન ડીકજ કહે છે કે “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના અદલામાં કોઈ આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન ફરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશા પણ ટાળે છે.”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે ‘માણસને લૂગડાં-લત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લૂગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. x x x તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિ વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાનભયું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે?”

“સદ્ગ્રંથવિનાનું ઘર મડદાની ઘોર જેવું છે.”

“ગ્રંથસંગ્રહરૂપી કલ્પવૃક્ષ પાસે જે માગશો તે મળશે.”

“ઉત્તમ પુસ્તકો, એ વિચારરત્નોનો અમૂલ્ય ભંડાર છે.”

“આ જગતમાં બીજી વસ્તુઓ જે કાંઈ લાલ આપી શકે, તેના કરતાં સદ્ગ્રંથો ધણો ઉત્તમ અને વધારે લાલ આપે છે.”

“માણુસને લૂગડાંલતાં કરતાં પુસ્તકોની વધારે જરૂર છે.”

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો સાફ સમજાવે છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વ માટે સદાકાળ ઉઘાડો છે.”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમાં શું તફાવત?”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.”

સદ્ગ્રંથસામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોહું ભાગ્ય, જોં તું ઇચ્છે તાલિરું;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહલો;
આપે એનો રંગ, આદેશોના અંથ શુભ.
અંધકાર-અજ્ઞાન, તે દૂર કરવા ઉગીચો,
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણુ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એતું કાંચન, પારસઅંથ સમાગમે.
માનવ માંઘો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે એહ, જ્ઞાન લજન ચારિત્રથી.
વેહેવા ચાહો વીર, મહોટા જનને મારગે;
ધારો જ્ઞાનચારિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વંચાય, ચરિત્રઅંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ અંથો વાંચવા, કરવાં રૂઢાં કામ.
લગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાઈ ભજો, ભલી અંથની માળ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ અંથની માળ.

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્દગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, ત્યારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીવડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂષણદૂષણ-ગુણદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂષણનો ક્ષય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જગત્ થાય છે. વળી જે કાંમ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કાંમ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા લણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતે ચુકાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ધણીજ વધારે અસર થાય છે—અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેની આબાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે, અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

* * *

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશ્નામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદૃષ્ટાંત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

* * *

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

* * *

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વ કાંઈ માટે ઉઘાડો છે.”

* * *

આવું છે તેથીજ આ સંસ્થા તરફથી ઉત્તમ ચરિત્રો નીકળેલાં છે, જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે.

ગીતા વિષે જાણવા જેવા વિચાર

(સારાંશરૂપે)

“ ‘ગીતા’ એ ઉપનિષદો અને શાસ્ત્રોત્તું સત્ત્વ છે. x x ધર્મ-
પ્રચારતું ઉત્તમ સાધન છે. x x શક્તિનો ખગ્નનો છે. x x માત્ર
એક મહાભારતમાંજ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મળી
શકે છે.”

ભાઈ પરમાનંદજી

“એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો
છે કે, હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરું છું કે,
તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુ-
પર્યંત ગીતાનો સંદેશ એક સ્થાનથી ખીન્ન સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

સાધુ ટી. એલ. વસવાણી

“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગલગ બધા ધાર્મિક
વિષયોતું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને
ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ‘લગવહગીતા’ અથવા ‘ધૈર્યશીલ સંગીત’ના
નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્યજ છે.”

કે. ટી. તૈલંગ

“આપણે આપણાં બાળકોને પ્રથમથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની
ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે
ગીતા સિવાય ખીન્ન કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી.”

ટી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે

“વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપે રચીને હિંદુઓને એક
તંત્રથી બાંધી દીધા છે. ગીતા તરફ આપણે પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો
આજથીજ સંસારમાંથી બધાં વેરઝેર નાશ પામે.”

ભક્તરામ શર્મા

“ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને થોડાક સરળ અને સુરસ શબ્દોમાં પ્રકટ
કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે.”

લક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી

“તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોતું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે.”

ટી.વી.અચ્યર

“સંસારભરમાં ગીતા જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.”

લોતિલક

“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું કારણ કે, તેમાં
જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય અપાયો છે કે
જેવું સામંજસ્ય ખીન્ન કોઈ ગ્રંથમાં નથી! x x આવો અપૂર્વ ધર્મ,
આવું અપૂર્વ ઐક્ય, કેવળ ગીતામાંજ દેખાય છે. આવી અદ્ભુત
ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે કોઈએ કરી નથી.”

સાહિત્યસત્રાટ્ અંકિમ બાબુ

“ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ઉપનિષદરૂપી બગીચાઓમાંથી વીણી
કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોથી ગુંથેલી એક અતિ સુંદર છડી
કિંવા કલગી છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“જે કોઈ ગીતાગ્રંથ ખીન્નઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષ-
સુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને
મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે, તેમનો મેળાપ કરાવી
આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર

“કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિને શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” વૅરન હેસ્ટિંગ્સ

“ગીતાગ્રંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.” ડૉઁ મેકનિકલ

“રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથ ગણાવામાં જે જે નિયમો જરૂરી છે તે બધા ભગવદ્ગીતામાં મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ભાવી વિશ્વધર્મનો એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે.” એફ. ટી. બ્રુક્સ

“બાઇબલનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે. x x એમાં જે લખ્યું છે તે માત્ર ગીતાના સારરૂપે છે. x x જે જ્ઞાન ગીતામાં છે તે ઇસાઇ કે યહુદી બાઇબલોમાં નથી. x x મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભારતીય નવયુવકો શામાટે અહીં યુરોપ સુધી વિજ્ઞાન શીખવા આવે છે? નિઃસંદેહ એનું કારણ તેમનો પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રત્યેનો મોહ છે. તેમનાં ભોળાં હૃદયોએ હજુ નિર્દય અને અવિનયી પશ્ચિમવાસીઓનાં હૃદય ઓળખ્યાં નથી. વિદેશી શિક્ષણથી મળતી ભપકાદાર પદવીઓની લાલચે તેઓ એ સ્વાર્થીઓની ઇદ્રમળમાં ફસાય છે; પણ જે દેશ યા સમાજને ગુલામીમાંથી છૂટવું હોય તેને માટે તો એ માર્ગ અધોગતિનો જ છે. x x x ગીતા દુનિયાની અદ્ભુત સંપત્તિ વડે પણ ખરીદી શકાય નહિ, એવો ભારતવર્ષનો અમૂલ્ય-અલૌકિક ખજાનો છે.” લંડનવાસી યાહુદી એફ. એચ. મોલેમ

“ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષો થઇ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજી સુધી લખાયો નથી. x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.” મહાત્મા ગાંધી

“સંસારના બધા ગ્રંથોમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો મળતા નથી.” વિઁ હુમ્બોલ્ટ

“આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે.” મહેરબાખાજી

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે કે જેમને આ સંસારના અંધકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ આપનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેજથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

મદનમોહન માલવીયા

“એક વાર મારો અંતકાળ પાસે જણાયો ત્યારે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી.” મહાત્મા ગાંધીજી

“ગીતા મે હૃદયં પાર્થ ગીતા મે સારમુત્તમમ્ ।
ગીતા મે જ્ઞાનમત્યુગ્રં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥
ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।
ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

“ગીતા એ મારું હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા મારું અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા મારું અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા મારું ઉત્તમ સ્થાન છે; ગીતા મારું પરમપદ છે; ગીતા મારું પરમરહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.” ભ૦ શ્રીકૃષ્ણ

“ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।
યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥

“સ્વયં વિષ્ણુના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા અને પાળવા જેવું મહાફળદાયક કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની શી જરૂર ?” મહર્ષિ વ્યાસ

“મેયં ગીતા નામસહસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ ।
નેયં સઙ્ગનસંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

“દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને સચ્ચિદાનંદપદની નિલપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુસહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્ત તો સાધુસંગમાં પરોવવા યોગ્ય છે અને વિત્ત તો દીન--દુઃખીઓને દેવા યોગ્ય છે.” ભ૦ શંકરાચાર્ય

“કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ કિંચિત્ કુન્તીસુતઃ ફલમ્ ।
વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોઽથ મૈથિલઃ ॥

“એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ ગીતાને યથાવત્ જાણે છે; અર્જુન, વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્કય, રાજા જનક એઓ તો તેમાંનું કંઈક જ જાણે છે.” ગીતામાહાત્મ્ય

મોહ કો મિટાતી પ્રકટાતી આત્મબોધ શુદ્ધ ।
મીરતા મગાતી યુદ્ધવીરતા જગાતી હૈ ॥
ક્ષણમેં છુડાતી અકર્મણ્યતા સે નિષ્ક્રયી કો ।
કૌન તૂ હૈ, વિશ્વ ક્યા હૈ તથ્ય સમજાતી હૈ ॥
પ્યારી યોગિયોંકી ઔ વિયોગિયોંકી મોગિયોંકી ।
મરણોપરાન્ત મોક્ષદ્વાર દિખલાતી હૈ ॥
જીવનમેં વિશ્વવિજયી કા હૈ પઢાતી પાઠ ।
શાન્તિ સુખદાત્રી એક ગીતા કહલાતી હૈ ॥

(વિદ્યાભાસ્કર શુક્લ)

५५.

समझते हैं कि
मन्त्रों हैं कि...
संस्थाओं...
समझ पड़ती है ? क्या

कि यदि उन-हों सारे सं-
स्थाओं में उसका वे तृण
कर दें ? इन प्रश्नों का उत्तर
है कि उससे बिजने की आवश्य
यदि ऐसा होता तो भारतवर्ष में ५
महं कर हज़ारों अन्धा न होते. x x x
ऐसा होता तो हज़ारों की संख्या में २
वा महंत अभियारोप से दूषित न पा-
नते—महंतों की रोज़ेदियां, इनकी तरुण्य
येदियां, न होतीं, और न होतीं इनके
यहां ब्रूथ-हत्याओं आदि, जिनका नाम
लेने में भी खल्ल आती है. यदि
यही जात होती तो भारतवर्ष में हज़ारों-
(सांघु माटे जुओ मुपपृष्ठनी वाजेदी ज!नु)

